

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΙΓΟΥΝΤΟΥ

Η ίδρυση και τα πρώτα χρόνια
της Σχολής Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών
του Πανεπιστημίου Αθηνών (τέλη 19^{ου} αι. - 1922):
Καίρια ζητήματα, μετέωρα βήματα

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ρόδος, 2022

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΙΓΟΥΝΤΟΥ

Η ίδρυση και τα πρώτα χρόνια
της Σχολής Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών
του Πανεπιστημίου Αθηνών (τέλη 19^{ου} αι. - 1922):
Καίρια ζητήματα, μετέωρα βήματα

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Ρόδος, 2022

Επταμελής Εξεταστική Επιτροπή

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΙΜΟΥΡΤΖΗΣ, Επιβλέπων

Καθηγητής, Εκπαιδευτική Πολιτική και Ιστορία της Εκπαίδευσης

Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΑΜΕΛΟΣ, μέλος Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Καθηγητής, Ανάλυση Εκπαιδευτικών Θεσμών και Εκπαιδευτική Πολιτική

Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Εργασίας

Πανεπιστήμιο Πατρών

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΚΥΠΡΙΑΝΟΣ, μέλος Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Καθηγητής, Ιστορία Πολιτικών Ιδεών και Εκπαίδευσης στη Νεότερη Ελλάδα

Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία

Πανεπιστήμιο Πατρών

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

Καθηγητής, Ιστορία και Διδακτική της Ιστορίας

Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Καθηγητής, Πολιτικές Εκπαίδευσης, Κατάρτισης και Απασχόλησης

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης

Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΤΣΕΚΟΥΡΑΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής, Φυσικοχημεία-Χημική Θερμοδυναμική Συστημάτων

Τμήμα Χημείας

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής, Ιστορία του Γαλλικού Πολιτισμού

Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ευχαριστίες

Η απόφαση για την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής ήταν, στην περίπτωσή μου, μία παράτολμη απόφαση. Τέτοια την καθιστούσε η έναρξή της σε μία μάλλον ώριμη, παρά πρώιμη φάση της επαγγελματικής μου ζωής που επιπλέον πρόσθετε αβεβαιότητα στην ολοκλήρωσή της. Περισσότερο από αυτό επιφόρτιζε την ίδια τη διαδικασία με αμφιβολίες, ενδοιασμούς και άγχη τα οποία θα είχαν, πιστεύω, σμικρυνθεί σε άλλον χρόνο. Ήταν ωστόσο ένας δρόμος που είχα αποφασίσει αντί να τον διαγράψω, να τον διαβώ με τον δικό μου τρόπο.

Την απόφαση ακολούθησε μία πορεία, όχι δίχως ανασχές, στο τέλος της οποίας έφτασα με τη στήριξη μερικών ανθρώπων. Στον Παναγιώτη Κιμουρτζή αρμόζει η διανοητική οφειλή που αντιστοιχεί στον επιβλέποντα της διατριβής. Η επιλογή του να συζητά και να μοιράζεται χωρίς να υποδεικνύει έδρασε καταλυτικά στη διαμόρφωση δικών μου προσεγγίσεων στο αντικείμενο της μελέτης. Του οφείλω από καρδιάς ευχαριστίες για την εμπιστοσύνη με την οποία με τίμησε καθώς και για την επιμονή του να υπενθυμίζει -με σταθερή πραότητα που, αρκετές φορές, χρειάστηκε- την αρχική σπίθα που με οδήγησε σε αυτή τη διαδρομή. Στον Γιώργο Σταμέλο χρωστώ περισσότερα από τη συμβολή του ως μέλος της τριμελούς επιτροπής. Έχω ωφεληθεί, σε μακρύτερο χρόνο, από τη διερεύνηση σε βάθος με την οποία προσεγγίζει τα θέματα που συζητά και από τον δημιουργικό αναστοχασμό που ωθεί τους συνομιλητές του. Θερμά ευχαριστώ επίσης τον Παντελή Κυπριανό για τις παρατηρήσεις στο κείμενο της διατριβής. Οι μελέτες του, όπως και το έργο όλων των μελών της επταμελούς επιτροπής, αποτέλεσαν έναν σταθερό συνομιλητή μου στη διάρκεια της διαδρομής περισσότερο απ' όσο δείχνουν οι παραπομπές του κειμένου. Τέλος, θέλω να κάνω μία ιδιαίτερη μνεία. Ο Θάνος Τσεκούρας στάθηκε αταλάντευτα αρωγός στην προσπάθειά μου. Παρείχε γενναιόδωρα υλικό που είχε συγκεντρώσει με προσωπικό του κόπο, ήταν διαρκώς παρών ώστε να διευκολύνει αναζητήσεις, άκουγε με ενδιαφέρον και προσοχή ερευνητικές μου προσεγγίσεις ακόμη κι αν απείχαν από δικές του προσλαμβάνουσες, ενθάρρυνε αποτελεσματικά σε κρίσιμες στιγμές. Είναι βέβαιο ότι το εγχείρημά μου δεν θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς τη συμβολή του.

Με τον φίλο Κώστα Καμπουράκη, ερευνητή με συγγραφικό έργο σε θέματα εξέλιξης, γενετικής και φύσης της επιστήμης, συζήτησα ένα τμήμα της διατριβής που ήταν συναφές με τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα. Ο ενθαρρυντικός τρόπος με τον οποίο προσέγγισε το κείμενο είχε μεγάλη υποστηρικτική σημασία για εμένα. Το ίδιο είχε και η στάση των ανθρώπων που συνάντησα στις αναζητήσεις μου στο Τμήμα Χημείας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Οφείλω, ιδίως, θερμές ευχαριστίες στην Καθηγήτρια Οργανικής Χημείας Γιώτα Μουτεβελή-Μηνακάκη για την εμπύχωση και την ξεχωριστή της εμπιστοσύνη.

Ένα μεγάλο τμήμα της έρευνας διεκπεραιώθηκε με φυσική παρουσία σε αρχεία και βιβλιοθήκες και είχα το πλεονέκτημα να ευεργετηθεί από την πολύτιμη βοήθεια των ανθρώπων που εργάζονταν εκεί. Σε κάθε χώρο που επισκέφθηκα, για περισσότερο ή λιγότερο χρόνο, οφείλω πολλές και ειλικρινείς ευχαριστίες. Θα ήταν παράλειψη όμως να μην αναφερθώ ειδικότερα: στην υπεύθυνη του αναγνωστηρίου του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών Μ. Λιάζου που υποστήριξε ακούραστα τις αρχικές, και κάπως χαώδεις τότε, αναζητήσεις μου· στην αρχειονόμο της Γενναδίου Βιβλιοθήκης Ε. Δαλέζιου για την πρώτη, συμβολική για εμένα, παρότρυνση να ξεκινήσω την έρευνα και για τη μετέπειτα βοήθειά της όποτε ζητήθηκε· στο προσωπικό των Γενικών Αρχείων του Κράτους για την υποστήριξή τους με άψογο επαγγελματισμό· σε όλο το προσωπικό, τις υπηρεσίες και τα τμήματα της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων για τη μακρά και αμέριστη υποστήριξή τους ακόμη και υπό τις συνθήκες ενός δύσκολου lockdown το 2020. Θερμά επίσης ευχαριστώ για τη βοήθειά του τον καλό συνάδελφο Κ. Μπίλια που

κάθε φορά κινούσε γη και ουρανό ώστε να μου εξασφαλίσει τη βιβλιογραφία που αναζητούσα.

Είναι δύσκολη η αναφορά στους δικούς σου ανθρώπους. Ευγνωμοσύνη αλλά και θαυμασμό οφείλω στη μητέρα μου που βρήκε δυνάμεις, σε προχωρημένη ηλικία, ώστε να συνδράμει με πολλούς τρόπους στον στόχο κι ας μην κατανοούσε την απόφασή του. Ο Άγγελος μπόρεσε να αντέξει και να στηρίξει κάθε λεπτό αυτής της προσπάθειας. Άκουσε υπομονετικά κάθε κεφάλαιο και σελίδα της διατριβής στις διάφορες εκδοχές τους. Μοιράστηκε αγωνίες και άγχη, ελάφρυνε εντάσεις και απογοητεύσεις, ξανά και ξανά. Δεν μπορώ να φανταστώ πώς θα ήταν χωρίς τη στήριξή του. Τα βήματα της διαδρομής φώτιζε η Κατερίνα μου. Όταν ξεκινήσαμε μαζί τις διδακτορικές μας διατριβές, ξέραμε ότι θα έφτανε πρώτη στο πέρας. Μπορεί στη ζωή της να συναντήσει όμοια σχεδόν εμπόδια με τη μητέρα της· η ίδια έχει χτίσει πολύ ισχυρότερα τις δυνάμεις της ώστε να τα υπερβεί.

Ευχαριστίες	5
-------------------	---

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	11
--	-----------

ΦΥΣΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΚΑΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ	23
--	-----------

1. Ο «κόσμος» των εργαστηρίων	27
1.1. Από τα Ταμεία Οργάνων και τις Συλλογές στα Εργαστήρια	27
1.2. Χώροι: η απόδοση ενός εμβληματικού χαρακτήρα στο Χημείο	32
1.3. Άνθρωποι: διεύρυνση της επιστημονικής ομάδας, προσθήκη του ερευνητικού ρόλου	45
2. Από την ενιαία Φιλοσοφική στην αυτόνομη Φυσικομαθηματική Σχολή	53

ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΩΣΗ ΜΙΑΣ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ (1904-1911): ΤΟΜΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ	67
---	-----------

3. Το αντικείμενο μίας έριδας: χημική εκπαίδευση και πανεπιστημιακές χημικές έδρες	69
3.1. Η χημεία στις αρχές του 20 ^{ου} αιώνα: μία επιστήμη σε κομβική θέση;	69
Διαφαινόμενες μεταβολές στο χημικό επάγγελμα	69
Κανονισμός στο Εργαστήριο Χημείας: διάλυος αλλαγών στο πρόγραμμα σπουδών	74
Ένα «Αντιπανεπιστήμιον»; Η Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία	77
3.2. «Ενταύθα <i>terra incognita</i> » η Φυσική Χημεία: νέα έδρα, μακρά περίοδος εδραίωσης	84
3.3. Η διαδοχή του Α. Κ. Χρηστομάνου: ευρύτερες στοχεύσεις	94
4. Από τη διάλεξη <i>Περί των ημετέρων προγόνων</i> έως την απόπειρα έκδοσης της <i>Καταγωγής των Ειδών</i>	107
4.1. Η διάλεξη για την καταγωγή του ανθρώπου: θέσεις και αντιθέσεις	110
4.2. Το ερώτημα της κατασκευής του “missing link” στον ελληνικό χώρο	123
4.3. Ένα άλλο “missing link”: η εκπαίδευση στις βιολογικές επιστήμες	129
5. Εν δυνάμει κάτοχοι εδρών; Οι υφηγητές	145
5.1. Η υφηγεσία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στο γύρισμα του αιώνα	145
5.2. Οι υφηγητές των φυσικών και μαθηματικών επιστημών	150
5.3. Ένα νέο πλαίσιο υφηγεσίας; Επιφυλάξεις και αμφιθυμίες	158
6. Επιμελητές και βοηθοί: όροι συγκρότησης του επιστημονικού προσωπικού	163
6.1. Μερικές οικονομικές διαστάσεις στη λειτουργία των εργαστηρίων	163
6.2. Ρυθμίσεις για το επιστημονικό προσωπικό: μία πολυδιάστατη συζήτηση	171
6.3. Εργαστηριακές δομές και προσωπικό στη Φυσικομαθηματική Σχολή	183
7. Ένας νέος σχεδιασμός της Σχολής; Η Φυσικομαθηματική των πέντε καθηγητών	199
7.1. Η «εκκαθάρισις» του 1910	199
7.2. « <i>Το γε νυν έχον πρέπει να μείνη</i> »: η διαίρεση του φυσικού τμήματος ματαιώνεται	207
7.3. Ένα διαφορετικό οργανόγραμμα;	216
Η νέα διαρρύθμιση των τακτικών και έκτακτων εδρών	216
Στο μεταίχιμο δύο Σχολών: το Φαρμακευτικό Σχολείο	219
8. Κριτήρια για τη συγκρότηση του καθηγητικού προσωπικού: οι διορισμοί του 1911	227
8.1. Η εισηγητική επιτροπή, οι υποψήφιοι, το επιστημονικό έργο	227
8.2. Το επιστημονικό έργο: εσωτερικοί και εξωτερικοί αντικατοπτρισμοί	241

ΕΠΙΧΕΙΡΩΝΤΑΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ	271
--	------------

9. Καθηγητές και Πανεπιστήμιο στην «πολεμική» δεκαετία	271
9.1. Η σύνθεση των τακτικών καθηγητών: μία εικόνα ρευστότητας	273
9.2. Έκτακτοι καθηγητές: ένας μοχλός εκατέρωθεν πίεσης	286
9.3. Αλλάζοντας τους νομοθετικούς όρους για το καθηγητικό προσωπικό (1918-1922)	296
9.4. Διοικητικός Σύμβουλος: μία συζήτηση για το αυτοδιοίκητο	305
Το ζήτημα της υπουργικής αρνησικυρίας στην εκλογή καθηγητών	306
Ο θεσμός του διοικητικού συμβούλου απέναντι στο πανεπιστημιακό σχέδιο για οικονομική αυτοτέλεια	308
Οι αντιθέσεις στο κυβερνητικό σχέδιο του 1919 για το νέο διοικητικό σχήμα	313

10. Καθηγητές για τη διδασκαλία ή για την έρευνα; Η μετάκληση του Γ. Παπανικολάου	319
Πρωθώντας την εκλογή στην έκτακτη έδρα ζωολογίας (1915)	321
Ο διορισμός στην τακτική έδρα: η έρευνα στο Πανεπιστήμιο ως ερώτημα.....	331
11. Η ίδρυση και τα πρώτα χρόνια του Χημικού Τμήματος	337
11.1. Η απόφαση στην έναρξη του 1914: ένα σημείο καμπής.....	339
11.2. Η ίδρυση μέσα στη δίνη του Μεγάλου Πολέμου	346
Βιομηχανική Χημεία: επιλογές ευρύτερες από το περιεχόμενο μίας έδρας	346
Ίδρυση του τμήματος χημείας: η πραγμάτωση ενός στόχου.....	350
11.3. Επιδράσεις του πολέμου, προετοιμασίες μίας μακρινής ειρήνης	355
Πολεμικοί αντικατοπτρισμοί για τη χημεία στο εσωτερικό της χώρας	355
Η ελληνική <i>Εταιρία Βιομηχανικής Χημείας</i>	358
Προτάσεις και συμπράξεις στην ίδρυση ερευνητικών εργαστηρίων εκτός Πανεπιστημίου	362
Η περιοδεία στα γαλλικά πανεπιστήμια	367
Επιδιώκοντας παρουσία στα νέα διεθνή επιστημονικά δίκτυα.....	369
11.4. Η υποδοχή: πανεπιστημιακές ενστάσεις και ο σχεδιασμός του νέου προγράμματος	380
Η υποδοχή της ίδρυσης του χημικού τμήματος στη Σύγκλητο	380
Επιλογές για το πρόγραμμα σπουδών: το ευκαίριο και το εφικτό.....	383
Η βραχύβια, ξανά, πορεία για τη Φυσικοχημεία	385
11.5. Εκπαιδευτικά τέλη και το κόστος λειτουργίας του νέου τμήματος: αποφάσεις μέσα σε μία πλημμυρίδα φοιτητών;.....	389
Τα δίδακτρα και οι ανάγκες υποδομών για το νέο τμήμα	390
Η διαχείριση των εγγραφών.....	398
11.6. Επαγγελματικές τροχιές: πανεπιστημιακοί απόφοιτοι και χημικό επάγγελμα έως το 1925	403
Περιγραφή του Μητρώου της ΕΕΧ και επεξεργασία των δεδομένων του	404
Οι πανεπιστημιακοί απόφοιτοι στο χημικό επάγγελμα.....	407
Το ζήτημα της ανεργίας.....	413
11.7. Απόπειρες επανεξέτασης της ίδρυσης στην έναρξη του Μεσοπολέμου	415
12. Εργαστήρια και μουσεία στη δεκαετία 1912-1922	425
12.1. Εφαρμόζοντας το νέο θεσμικό πλαίσιο: κρίσιμες μεταβολές	426
12.2. Επιμελητές, βοηθοί, παρασκευαστές: αναζητώντας νέες ισορροπίες.....	434
12.3. Μουσεία: διδάκτορες και ειδικοί, τα όρια στην ομάδα των ειδημόνων	443
12.4. Η μετάβαση στον μεταπτυχιακό διδακτορικό τίτλο, η πρόωθηση του ερευνητικού έργου από το επιστημονικό προσωπικό.....	451
Από τον διδάκτορα-πτυχιούχο στον διδακτορικό μεταπτυχιακό τίτλο	452
Απόπειρες για την προβολή του επιστημονικού έργου των εργαστηρίων.....	458
Μία μαρτυρία: τα Τετράδια Εργαστηρίου του «υποβοηθού» Α. Κώνστα	466
12.5. Βιογραφικές πτυχές γυναικών επιστημόνων: πέρα από την προσέγγιση περί αφανών	471
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1: Φοίτηση και αποφοίτηση στα πρώτα χρόνια του χημικού τμήματος	491
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2: Πτυχιούχοι Φυσικομαθηματικής Σχολής 1904-1940 ανά τμήμα και φύλο.....	501
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3: Επιστημονικό έργο των υποψήφιων καθηγητών, 1911	503
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3B: Συμπλήρωμα επιστημονικού έργου Δ. Τσακαλώτου	516

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ..... 519

Αρχεία.....	519
Κοινοβουλευτικά Πρακτικά & Μητρώα, Νόμοι και Διατάγματα.....	521
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις και Οδηγοί Σπουδών - Στατιστικές και Εκθέσεις - Επετηρίδες και Κατάλογοι επιστημονικών ενώσεων - Αφιερωματικοί Τόμοι - Εγκυκλοπαίδειες, Λευκώματα, Τοπικοί Οδηγοί κ.ά.	525
Περιοδικές Εκδόσεις & Εφημερίδες.....	528
Βιβλιογραφικές Αναφορές.....	530

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΔΟΜΗ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Στόχος αυτής της διδακτορικής έρευνας είναι να εξετάσει πτυχές που θεωρήθηκαν καιρίες από τη λειτουργία της Σχολής Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα. Το χρονικό διάστημα δεν επιλέχθηκε με βάση απλώς τις προϋπάρχουσες έρευνες. Προέκυψε από την αλληλεπίδραση με το ερευνητικό υλικό το οποίο ήταν αρκετά ευρύτερο χρονικά από το τελικώς επιλεγμένο. Η κατάτμηση του ιστορικού χρόνου αποτελεί μία επιλογή που δεν είναι ουδέτερη. Γενικές και επιμέρους περιοδολογήσεις εκφράζουν και εφαρμόζουν αντιλήψεις για το ποιες είναι οι καμπές, οι μεταβάσεις ή και οι τομές στο αντικείμενο της μελέτης. Αναδεικνύουν ζητήματα που άπτονται της αποτίμησης του παρελθόντος και, επομένως, αποτελούν ερευνητικές επιλογές με υποκειμενισμό που φέρουν όμως την ευθύνη να είναι, κατά το δυνατόν, πειστικές¹. Αποδεχόμενη τη θεώρηση, αφενός, προσδιορίζω εκ προοιμίου τις θέσεις που εμπεριέχει η συγκεκριμένη χρονική κατάτμηση. Αφετέρου συμπεριλαμβάνω στο εισαγωγικό κείμενο, εκτός από τη δομή της έρευνας, και τα κυριότερα συμπεράσματά της. Τούτο διότι αναγνωρίζω μία συνάφεια ανάμεσα στον τρόπο που οργανώνεται κάθε αφηγηματική πλοκή και στις ερμηνείες που επιχειρεί κάθε αφήγηση. Μία από κοινού παρουσίαση, δομής και συμπερασμάτων, θεωρώ ότι καθιστά εμφανέστερες τις επιλογές που έγιναν, τους άξονες που διερευνήθηκαν και εκείνους που εξαιρέθηκαν προκειμένου να επιτευχθεί μία συνεκτικότητα στην αφήγηση. Το ζητούμενο με τον τρόπο αυτό είναι να αναδειχθεί καθαρότερα η συναρμογή των επιλογών με τις εξηγήσεις που επιχειρεί η έρευνα.

Το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα αποτέλεσε, κατά τη γνώμη μου, το χρονικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δύο ζητήματα κυριάρχησαν και διαπέρασαν -ταυτόχρονα και διασταυρούμενα- τον πανεπιστημιακό χώρο και ειδικότερα εκείνον των φυσικών επιστημών. Τα δύο αυτά ζητήματα έφεραν στο προσκήνιο ένα τρίτο του οποίου η διαχείριση δέσποσε στην επόμενη περίοδο. Το πρώτο ζήτημα σχετιζόταν με τη σκοπιμότητα ή μη το Πανεπιστήμιο Αθηνών να παρέχει μία εξειδικευμένη επιστημονική εκπαίδευση στις φυσικές επιστήμες έναντι της γενικής που παρείχε έως τότε. Στο γύρισμα του αιώνα εκπαιδευτικοί, κοινωνικοί και πολιτικοί σχηματισμοί και ηγεσίες εξακολουθούσαν, όπως παλαιότερα, να ασκούν κριτική στις κλασικιστικές στοχεύσεις της ελληνικής εκπαίδευσης και να διακηρύσσουν την ανάγκη να καλλιεργηθούν οι φυσικές επιστήμες. Η νομιμοποιητική βάση της κριτικής, όμως, είχε αρχίσει να διαφοροποιείται. Η ανάπτυξη των φυσικών επιστημών επαγγελλόταν, ολοένα και ισχυρότερα, σε μία κατεύθυνση που είχε σκοπό να δημιουργηθεί ένα επιστημονικό δυναμικό με προσανατολισμό στον παραγωγικό τομέα της οικονομίας, ικανό να συνεισφέρει στην ισχυροποίηση του ελληνικού κράτους. Η επιδίωξη αυτή ενισχύθηκε στο έδαφος της νεοσύστατης Φυσικομαθηματικής Σχολής και έθεσε τις χημικές σπουδές στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Οι διεργασίες εκδιπλώθηκαν στη συνθετότερη ιστορική και κοινωνική συνθήκη των δύο πρώτων δεκαετιών του αιώνα και κατέλαβαν σχεδόν όλο το εύρος τους. Τούτο διότι ο στόχος της εξειδικευμένης χημικής εκπαίδευσης αποτέλεσε μία διαπραγματεύση με πολλαπλές πτυχές -επιστημονικές, ακαδημαϊκές, πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές- η οποία διαμορφωνόταν από ποικίλες τάσεις και ροπές τόσο στο εσωτερικό του Πανεπιστημίου όσο και στο εξωτερικό του. Το συγκεκριμένο αίτημα μέσα σε αυτό το διάστημα διέτρεξε και ολοκλήρωσε έναν πρώτο κύκλο διεκδίκησης, εφαρμογής και κατόπιν πάλι αμφισβήτησης. Έναν κύκλο που είχε,

¹ Le Goff, J. (2016). *Πρέπει, αλήθεια, να κόβουμε την ιστορία σε φέτες*; Αθήνα: Angelus Novus, σσ. 13-16.

κατά τη γνώμη μου, επιδράσεις στη διαμόρφωση του εγχειρήματος και στη μετέπειτα πορεία των πραγμάτων.

Το δεύτερο ζήτημα που θεωρώ ότι είχε έντονη παρουσία στις δύο πρώτες δεκαετίες, αν και με διαφορετικές εκφάνσεις στην καθεμία, συνδεόταν με τα προτάγματα για τον πανεπιστημιακό προορισμό. Συγκεκριμένα με την επιδίωξη να ενσωματωθεί στο έργο του Πανεπιστημίου η ερευνητική διάσταση παράλληλα με την εκπαιδευτική του αποστολή. Μπορεί το 1899 ο Αθανάσιος Ευταξίας να υποδείκνυε την ενότητα έρευνας και διδασκαλίας ως αυτονόητη πανεπιστημιακή αρετή και να αναφωνούσε ότι αυτόν τον «ιδιάζοντα» χαρακτήρα «έσχον προ οφθαλμών» το 1837 οι ιδρυτές του Πανεπιστημίου Αθηνών². Ωστόσο ούτε η προαγωγή των επιστημών υπήρξε στόχος που η κοινωνία είχε θέσει σαφώς για το ελληνικό Πανεπιστήμιο στις έξι δεκαετίες του βίου του, ούτε η προώθηση του στόχου όποτε αυτός ετίθετο υπερέβαινε εύκολα το επίπεδο των διακηρύξεων. Από την πολιτεία, άλλωστε, δεν είχαν λείψει αναφορές που ακριβώς διέκριναν τον πανεπιστημιακό προορισμό από την προαγωγή των επιστημών και τον περιόριζαν αποκλειστικά στην εκπαίδευση. Στο γύρισμα του αιώνα, όμως, το αίτημα για την ενότητα διδασκαλίας και έρευνας έλαβε μία αξιοπρόσεκτη προβολή στον δημόσιο χώρο. Συσχετίστηκε άμεσα με την απονομή των πανεπιστημιακών τίτλων και συνδέθηκε ιδιαιτέρως με τη συγκρότηση των επιστημονικών ομάδων στο Πανεπιστήμιο. Το ερευνητικό έργο αναδείχθηκε σε προσδιοριστικό όρο του ακαδημαϊκού επαγγέλματος. Λογαριαζόταν στο εξής, και στο δημόσιο πεδίο πλέον, ως κύρια παράμετρος για την επιλογή των καθηγητών και ως βασικό κριτήριο για το επιστημονικό προσωπικό των πανεπιστημιακών «παραρτημάτων» που είχε πια ευδιάκριτο μέγεθος. Η παραγωγή επιστημονικών αποτελεσμάτων θεωρήθηκε ένας σημαντικός δείκτης προκειμένου να αξιολογηθεί το κοινωνικό αντίκρισμα του Πανεπιστημίου και αναζητήθηκαν οι συνθήκες και οι όροι που θα την εξασφάλιζαν, παρ' ότι αρκετές φορές αυτό έγινε με επιφατικό ή αντιφατικό τρόπο.

Και τα δύο θέματα έφεραν κοντύτερα ένα τρίτο μείζον ζήτημα για το Πανεπιστήμιο του οποίου η διαχείριση ξεκίνησε στο συγκεκριμένο διάστημα αλλά κορυφώθηκε στη μεσοπολεμική περίοδο. Αυτό ήταν η εξεύρεση των οικονομικών πόρων που θα εξασφάλιζαν στο ίδρυμα μία ανάπτυξη σύστοιχη με τις νέες προτεραιότητες για την εκπαίδευση και την έρευνα. Στην εξεταζόμενη περίοδο το ζήτημα συσχετίστηκε άμεσα με το θέμα της πανεπιστημιακής αυτοτέλειας από το κράτος και, με αυτή τη διπλή υπόσταση, παρέμεινε στο προσκήνιο. Ιδίως στη δεύτερη δεκαετία του αιώνα, κατά την οποία η προσδοκία της αρωγής από μεγάλα κληροδοτήματα απομακρύνθηκε, αναζητήθηκαν τρόποι και επιχειρήθηκαν ευρύτερα σχέδια με σκοπό να εξασφαλιστεί το οικονομικό μέλλον του Πανεπιστημίου. Το εξεταζόμενο διάστημα υπήρξε ουσιαστικά εκείνο στο οποίο τέθηκε με επιτακτικό τρόπο ένα αμείλικτο ερώτημα: ποιος ανάμεσα στο κράτος και το πανεπιστήμιο θα αναλάμβανε το κόστος της ανώτατης εκπαίδευσης που έβαινε αυξανόμενο, θα αξιολογούσε τις ανάγκες και θα έθετε τις προτεραιότητες. Η Φυσικομαθηματική Σχολή, και ειδικότερα το νεοσύστατο χημικό τμήμα, αποτέλεσαν το προνομιακό πεδίο στο οποίο το ερώτημα επιχειρήθηκε να απαντηθεί με ποικίλες και αντιθετικές επιδιώξεις.

Στην παρούσα εργασία τα τρία αυτά θέματα στοιχειοθετούνται, εξετάζονται και ερμηνεύονται μέσα από δύο κεντρικούς άξονες: τη συγκρότηση, αφενός, του καθηγητικού σώματος της Φυσικομαθηματικής Σχολής και, αφετέρου, του επιστημονικού προσωπικού των εργαστηρίων της. Θέματα όπως: ποια ήταν τα κεντρικά ζητήματα στις επιλογές για τη θεσμική συγκρότηση του καθηγητικού σώματος; πώς

² ΕτΒ, Παράρτημα ΙΕ-Α, 1899, σ. 955.

διαμορφώθηκαν τα κριτήρια εντός και εκτός του Πανεπιστημίου για την ανάδειξη στην καθηγητική βαθμίδα· ποια νέα γνωστικά αντικείμενα επελέγησαν και ποιοι ήταν οι ισχυροί φορείς στην επιστημονική διαπραγμάτευση· ποιους στόχους έθεταν οι καθηγητές των επιμέρους επιστημονικών πεδίων και ποια ήταν η αλληλόδρασή τους· πώς οι επιλογές τους επέδρασαν στη διαμόρφωση των εκπαιδευτικών και ερευνητικών προσανατολισμών της Σχολής· πώς οι ίδιοι λειτούργησαν τα εργαστήριά τους, συγκρότησαν τα δίκτυά τους και με ποιους τρόπους συσσώρευαν το επιστημονικό και κοινωνικό τους κεφάλαιο· ποια ήταν η ανάπτυξη του επιστημονικού προσωπικού στα εργαστήρια και τα πανεπιστημιακά μουσεία· ποιοι ήταν οι όροι που συγκροτήθηκε το προσωπικό αυτό, οι συνθήκες στην εργασία του και η εξέλιξή του· πώς τα μέλη του συνεισέφεραν στο εκπαιδευτικό έργο και διαμόρφωσαν τα ερευνητικά τους ενδιαφέροντα, αποτέλεσαν ερωτήματα με τα οποία προσεγγίστηκε και εξετάστηκε το πραγματολογικό υλικό.

Μέλημα της ερευνητικής προσπάθειας αποτέλεσε η επιδίωξη να διευρυνθεί, κατά το δυνατόν, η πραγματολογική βάση για τα θέματα που εξετάστηκαν. Τα πρακτικά των συνεδριάσεων των πανεπιστημιακών οργάνων (Σχολών και Συγκλήτου) που απόκεινται στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών αποτελούν ένα βασικό σημείο εκκίνησης για τις ανάλογες έρευνες. Όμως ταυτόχρονα η εστίαση κυρίως σε αυτά τις αποστερεί από έναν πλούτο δεδομένων που είναι διαθέσιμα εφόσον αναζητηθούν. Στην κατεύθυνση αυτή αξιοποιήθηκε, αφενός, το υλικό που προσφέρουν οι υπόλοιπες συλλογές του ίδιου Αρχείου (κυρίως σε λυτά έγγραφα) καθώς και τα κατάλοιπα αρχειακού υλικού που διατηρούν μερικά πανεπιστημιακά τμήματα. Αφετέρου, οι αποτυπώσεις των εξεταζόμενων δράσεων αναζητήθηκαν σε ένα ευρύτερο φάσμα πηγών. Ιδίως σε άλλα αρχεία (κοινοβουλευτικά, κυβερνητικά, επαγγελματικά, ατομικά αρχεία πολιτικών και επιστημόνων) καθώς, επίσης, και στον ελληνικό ημερήσιο και περιοδικό τύπο. Ιδιαίτερη, τέλος, θεωρώ ότι ήταν η συνδρομή δεδομένων που προσέφερε η αναζήτηση σε διεθνείς αρχειακές πηγές όπως αρχεία ξένων επιστημόνων, ευρωπαϊκά περιοδικά και εφημερίδες κ.ά. Ειδικότερα μέσα από τα τελευταία είχα τη δυνατότητα να ανιχνεύσω -σε μία πρώτη διερεύνηση που θεωρώ ότι έχει γόνιμη προοπτική- τις ωσμώσεις των δράσεων στο εσωτερικό της χώρας με εκείνες στο ευρωπαϊκό παράλληλο. Στο σύνολό της η ερευνητική επιλογή συνέβαλε ώστε να προσεγγίσω τα εξεταζόμενα θέματα από περισσότερες πλευρές· η διαχείρισή της, όμως, αποτέλεσε παράμετρο που συχνά έθετε υπό αίρεση την ολοκλήρωση της ερευνητικής προσπάθειας.

Στην αφήγηση ως ακραία χρονικά σημεία τέθηκαν συμβατικά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και το 1922. Το συνολικό διάστημα ήταν μία εποχή που συντρίφτηκαν στέρες πεποιθήσεις στην ελληνική κοινωνία, αναζητήθηκαν νέα ιδεώδη, διαμορφώθηκαν νέα ρεύματα σκέψης, αναπτύχθηκαν έντονοι πολιτικές ζυμώσεις και αντιπαραθέσεις μέσα σε ένα διεθνές περιβάλλον όπου, επίσης, αναζητήθηκαν νέες ισορροπίες. Ο αντικατοπτρισμός τους στις διεργασίες στον χώρο των φυσικών και μαθηματικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ενδιαφέρει τη συγκεκριμένη μελέτη. Η επιλογή να εκκινήσει η περίοδος πριν από την ίδρυση της αυτόνομης Φυσικομαθηματικής Σχολής (που έγινε την 4^η Ιουνίου 1904³) εμπεριέχει μία αναθεωρητική προσέγγιση σε σχέση με

³ ΦΕΚ 116Α, 4/6/1904. Έως τότε, τα μαθηματικά και οι φυσικές επιστήμες υπάγονταν στη Φιλοσοφική Σχολή. Στη νεοσύστατη Σχολή προσαρτήθηκε (έως το 1911) και το Φαρμακευτικό Σχολείο που υπαγόταν έως τότε στην Ιατρική. Ο τίτλος της νέας Σχολής στο ιδρυτικό διάταγμα ήταν «*Σχολή των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών*» ο οποίος διατηρήθηκε στους δύο επόμενους καταστατικούς πανεπιστημιακούς νόμους (τον Ν. 3823/1911 και τον Ν. 2095/1922). Άλλαξε σε «*Φυσικομαθηματική Σχολή*», με τη σύμφωνη γνώμη της, με νομοθετικό διάταγμα το 1926 επί υπουργίας Δ. Αιγινήτη και παρέμεινε έτσι στη συνέχεια. Ο δεύτερος τίτλος ωστόσο χρησιμοποιούνταν ευρύτατα και προηγουμένως, αν και υπήρξαν αιτιάσεις για το αντίθετο. Ο Μ.

όσα προηγήθηκαν και ακολούθησαν τη θεσμική αλλαγή και σχετίζονται με τα κεντρικά θέματα που εξετάζει η εργασία. Άλλωστε, το γύρισμα του αιώνα είναι μία περίοδος που συχνά παρακάμπτεται σε μελέτες για το αθηναϊκό Πανεπιστήμιο οι οποίες από διάφορες, αναλόγως του θέματος, στιγμές στα τέλη του 19^{ου} αιώνα περνούν βιαστικά στο «σωτήριο» έτος 1911. Αποτέλεσμα θεωρώ ότι είναι να απουσιάζει από συνθετικές αφηγήσεις για τη συγκρότηση του Πανεπιστημίου Αθηνών ένα συνεκτικό ερμηνευτικό σχήμα σχετικά με όσα οδήγησαν στις διεργασίες που κορυφώθηκαν στα τέλη της πρώτης δεκαετίας. Η παρούσα αφήγηση, από την άλλη, χρησιμοποιεί το 1911 ως ενδιάμεσο χρονικό σταθμό με πρόθεση να εστιάσει στις μεταβολές της πρώτης δεκαετίας στον χώρο των φυσικών και μαθηματικών επιστημών. Αυτό διότι -πέρα από τη θεώρηση που θέλει το συγκεκριμένο έτος ως το «τέλος» του 19^{ου} αιώνα για τη θεσμική λειτουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών- η ανάδειξή του υπογραμμίζει καίριες καμπές στα κεντρικά θέματα που διατρέχουν τη μελέτη και είναι η εξειδίκευση των σπουδών στις φυσικές επιστήμες και το εγχείρημα να ενσωματωθεί η έρευνα στο πανεπιστημιακό έργο. Επιπρόσθετα, και η δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα έχει προσεγγιστεί ως μία περίοδος που αρκεί για την ακαδημαϊκή της περιγραφή η στασιμότητα εξαιτίας των πολεμικών συνθηκών και, ίσως, οι επιδράσεις του εθνικού διχασμού. Ωστόσο υπήρξε μία περίοδος που επιδιώχθηκαν σημαντικές αλλαγές, ιδιαιτέρως στον πανεπιστημιακό χώρο των φυσικών επιστημών, για τις οποίες ελάχιστα γνωρίζουμε. Ο καταληκτικός χρόνος στη διερεύνηση, το 1922, τέθηκε όχι τόσο επειδή, με αφορμή τον πανεπιστημιακό νόμο που θεσπίστηκε τότε, αποτέλεσε χρονικό σημείο αλλαγής σε άξονες που εξετάζει η εργασία. Αλλά, κυρίως, διότι σηματοδοτεί μία ιστορική καμπή με καθοριστική επίδραση σε πολλές εκφάνσεις της ελληνικής κοινωνίας, επίδραση που θεωρώ ότι το πραγματολογικό υλικό ευκρινώς υποδεικνύει πως είναι κυρίαρχη και στα κεντρικά θέματα της μελέτης. Με βάση αυτή την προσέγγιση η αφήγηση χωρίστηκε, επομένως, σε τρία μέρη που οργανώθηκαν με χαλαρή σύνδεση στη μεταξύ τους χρονική άρθρωση⁴. Τα κυριότερα συμπεράσματά τους παρουσιάζονται στη συνέχεια.

Μαζί, ωστόσο, με τον προσδιορισμό της χρονικής περιόδου υπήρξαν δύο ακόμη μέριμνες. Η πρώτη ήταν κατά τη διερεύνηση να «έχουμε τον νου μας στο πριν και το μετά»⁵, κάτι που διευκολύνθηκε από την αναδίφηση στο χρονικά ευρύτερο υλικό. Για τον λόγο αυτό, διεργασίες που συνδέονταν ευθέως με ζητήματα που πραγματεύεται η εργασία μελετώνται σε μεγαλύτερο χρονικό βάθος από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Επιπλέον οι άξονες που εξετάζονται απολήγουν σε μακρύτερο χρονικό ορίζοντα από το 1922 σε κύρια θέματα της εργασίας, ενώ σε άλλα παρέχονται νήματα σύνδεσης με όσα ακολούθησαν. Από την άλλη, όμως, μία δεύτερη μέριμνα -σημαντική για την προσωπική ερευνητική θέαση- ήταν οι ερμηνείες να μην προσπερνούν τα δεδομένα της εποχής και να βολεύονται σε άχρονες εξηγήσεις, και εν τέλει απλουστεύσεις, που αντλούνται από την ύστερη κατάληξη όσων διεργασιών εξετάστηκαν. Αντίθετα, να ελέγχεται και να επανελέγχεται η πρόσφυσή τους στον συγκεκριμένο βραχύ ιστορικό χρόνο προκειμένου να φωτιστούν καθαυτές οι εκδιπλώσεις των διεργασιών στη μακρά διάρκεια.

Στεφανίδης, καθηγητής και ιστοριογράφος της Σχολής, θεωρούσε ότι η επιλογή «ηκολούθησε την εκάστοτε επικράτησιν ή μη της αρχαιζούσης ελληνικής» (σ. 27 στο: Στεφανίδης, Μ. (1948). *Ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής, τεύχος Α'*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο). Στο παρόν κείμενο και οι δύο τίτλοι χρησιμοποιούνται εναλλακτικά χωρίς διάκριση.

⁴ Χαλαρή με την έννοια ότι μερικές διεργασίες των οποίων το κέντρο βάρους θεωρήθηκε ότι ανήκε στη μία από τις τρεις περιόδους παρουσιάζονται στη συγκεκριμένη και εξετάζονται εκεί και για τις υπόλοιπες (για παράδειγμα, οι διεργασίες γύρω από τους διδακτορικούς τίτλους που έδινε το Πανεπιστήμιο Αθηνών).

⁵ Δερτιλής, Γ. Β. (2014). *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 10.

Το πρώτο μέρος της μελέτης αναφέρεται στις διεργασίες που προηγήθηκαν της σύστασης της ανεξάρτητης Φυσικομαθηματικής Σχολής. Αφηγείται την ανάπτυξη των εργαστηρίων των φυσικών επιστημών κατά τον 19^ο αιώνα (κεφάλαιο 1) και ανασυγκροτεί τη διαδικασία που οδήγησε στη θεσμική αυτονόμηση του φυσικού και του μαθηματικού τμήματος από τη Φιλοσοφική Σχολή (κεφάλαιο 2). Η πραγμάτευση των δύο διεργασιών αναδεικνύει τη λειτουργική σχέση τους με τα κεντρικά θέματα που διερευνώνται στην εργασία. Η εργαστηριακή διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, παρ' ότι εκκίνησε στα τέλη της δεκαετίας 1860 στο πεδίο της χημείας, επεκτάθηκε σε περισσότερα επιστημονικά πεδία μόνο κατά την εκπνοή του αιώνα. Διεθνώς η είσοδος των εργαστηρίων στα πανεπιστήμια επέφερε αλλαγές στον θεσμό: διαφοροποίησε την αντίληψη περί του τι θεωρούνταν έγκυρη γνώση· άλλαξε την παιδαγωγική σχέση και τον ρόλο των φοιτητών στη μαθησιακή διαδικασία· εδραίωσε την ερευνητική διάσταση του θεσμού· συνέβαλε ώστε να συγκροτηθεί μία επιστημονική κοινότητα που ήταν ευρύτερη σε πλήθος και διέθετε διαφορετικά χαρακτηριστικά από το καθηγητικό σώμα· ώθησε τις απαιτούμενες δαπάνες σε αισθητά μεγαλύτερα ύψη. Η ανάπτυξη των εργαστηρίων στο ελληνικό Πανεπιστήμιο έθεσε ζητήματα που υπερέβαιναν την επίτευξη μίας, περισσότερο ή λιγότερο, ικανοποιητικής εκπαιδευτικής λειτουργίας. Συνετέλεσε, μαζί με τα προαναφερόμενα, στην ανισομερή προαγωγή των επιστημονικών πεδίων και συνδέθηκε με την εμβέλεια που απέκτησαν οι διαφορετικές επιστημονικές ομάδες στην κοινωνία καθώς και με το είδος του κοινού που απευθύνονταν. Και αποτέλεσε παράμετρο που συνδιαλεγόταν ευθέως με τα νέα ζητούμενα για τον ρόλο του Πανεπιστημίου. Αντίστοιχα, και η συζήτηση για την ίδρυση της Σχολής Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα διεξήχθη μέσα από ένα πρίσμα που δεν αφορούσε μόνο στην εσωτερική συγκρότηση των επιστημών. Πολλές άλλες παράμετροι υπεισήλθαν: ζητήματα κατανομής ισχύος και κύρους· μηχανισμοί συνέχειας και αλλαγής εντός και εκτός του θεσμού· συσχετίσεις της επιστημονικής γνώσης με τις κοινωνικές ωφέλειες· επομένως, συσχετίσεις με τις πολιτικές προσανατολισμού της επιστημονικής δραστηριότητας και με τις επιλογές για τη χρηματοδότησή της. Η διερεύνηση αυτών των διαστάσεων στο γύρισμα του αιώνα προσφέρει τη δυνατότητα το ιδρυτικό επεισόδιο να ενταχθεί σε μία ευρύτερη εικόνα που επικοινωνεί άμεσα με την πρώτη περίοδο της νεοσύστατης Σχολής και αναδεικνύει, θεωρώ καθαρότερα, τις σημαντικές τομές αλλά και τις συνέχειες στο υπό διερεύνηση σύστημα.

Το δεύτερο μέρος της μελέτης αφορά στα πρώτα χρόνια της Φυσικομαθηματικής Σχολής (1904-1911), περίοδο που αποτέλεσε την κορύφωση μίας μεταβατικής εποχής για την ελληνική κοινωνία. Σε αυτήν το Πανεπιστήμιο είχε τοποθετηθεί στο κέντρο της δημόσιας κριτικής και βαλλόταν από έναν λόγο που εξιδανίκευε τον θεσμό και ταυτοχρόνως απαξίωνε την πολιτεία του· και τα δύο σε βαθμό υπέρμετρο, ασαφή και στομφώδη⁶. Σε αυτή τη μεταβατική περίοδο το επιστημονικό προσωπικό της Σχολής (καθηγητές, υφηγητές και μέλη εργαστηρίων) αντιμετώπισε ισχυρές προκλήσεις. Χρειάστηκε να απαντήσει σε ερωτήματα που σχετιζόνταν με τον μεταβαλλόμενο ρόλο των επιστημών στην ελληνική κοινωνία· να λάβει καίριες αποφάσεις για τους όρους διεξαγωγής του επιστημονικού εγχειρήματος και ανάπτυξης του εκπαιδευτικού έργου· να διαχειριστεί έντονες αντιπαραθέσεις σε επιστημονικό, πολιτικό και προσωπικό επίπεδο.

Οι διαστάσεις αυτές εξετάζονται στα δύο πρώτα κεφάλαια του δεύτερου μέρους μέσα από τις κορυφώσεις των διεργασιών στο πεδίο της χημείας και σε εκείνο των

⁶ Αντίστοιχες παρατηρήσεις για την αποτίμηση του έργου του Πανεπιστημίου Αθηνών, ήδη από την πρώτη περίοδο της λειτουργίας του, στο: Κιμουρτζής, Π. Γ. (2001). *Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1860): Οι πρώτες γενεές των διδασκόντων*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ: ΝΟΠΕ.

βιολογικών επιστημών. Η ερευνητική εστίαση σε αυτούς τους χώρους αναδεικνύει ευκρινέστερα, κατά τη γνώμη μου, θέματα που διαμείβονταν στην ελληνική κοινωνία γύρω από την επιστημονική δραστηριότητα και το Πανεπιστήμιο και φωτίζει ισχυρότερα τις συσχετίσεις που αυτά είχαν με τις πολιτικές διεργασίες της εποχής. Συνέργειες και κοινοί στόχοι που αναπτύχθηκαν, άλλωστε, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο σε αυτά τα πεδία -παρά τα ανόμοια χαρακτηριστικά τους και τις διαφορετικές απηγήσεις τους- υπογράμμιζαν νέες δυναμικές που είχαν αναδυθεί στον πανεπιστημιακό χώρο. Οι δυναμικές αυτές συμβάλλουν ώστε να ερμηνευτούν, κατά ένα μέρος, διεργασίες που κορυφώθηκαν στα τέλη της περιόδου.

Για τη χημεία (κεφάλαιο 3) τα πρώτα χρόνια της Σχολής αποτέλεσαν ένα χρονικό πλαίσιο σημαντικών μεταβολών που εκφράστηκαν πολλαπλώς: μέσα από επιλογές σχετικά με την καθιέρωση νέων επιστημονικών αντικειμένων στο πρόγραμμα σπουδών· μέσα από προσπάθειες που επιχειρούσαν να αναπροσανατολίσουν τους εκπαιδευτικούς στόχους της Σχολής και επεδίωκαν να ιδρυθεί ένα τρίτο πτυχίο με εστίαση στη χημική εκπαίδευση· μέσα από διεκδικήσεις σχετικά με την ηγεμονία στο πεδίο στον επιστημονικό, τον ακαδημαϊκό και τον οικονομικό χώρο. Η έντονη διαπάλη και οι σφοδρές αντιπαραθέσεις που εκτυλίχθηκαν δεν πήγαιναν μόνο από εσωτερικούς, επιστημονικούς ή ακαδημαϊκούς, λόγους. Ανακλούσαν αλλαγές στην ελληνική κοινωνία αναφορικά με τον ρόλο της χημείας οι οποίες ωθούσαν τις εκπαιδευτικές, οικονομικές και πολιτικές ηγεσίες να αναλάβουν πρωτοβουλίες. Η χημεία συγκροτούσε ένα ανερχόμενο πεδίο διανοητικής και οικονομικής δραστηριότητας στο οποίο θεωρήθηκε ότι μπορούσε, και άξιζε, να επενδυθούν πολλαπλές προσδοκίες και ποικίλοι πόροι. Οι ανακατατάξεις στον χώρο της συγκέντρωσαν το ζωηρό ενδιαφέρον δυνάμεων εντός και εκτός των πανεπιστημιακών τειχών και ο κλάδος της χημείας αποτέλεσε την προνομιακή αρένα όπου δοκιμάστηκαν νέοι συσχετισμοί δύναμης και επιδιώχθηκαν νέες ισορροπίες ανάμεσα σε δίκτυα εξουσίας και επιρροής.

Οι προκλήσεις που κόμιζε ο νέος αιώνας για τις βιοεπιστήμες και η εντατική τους διασύνδεση με ιδεολογικά και πολιτικά ζητήματα στην ελληνική δημόσια σφαίρα είναι θέματα που διερευνώνται στο κεφάλαιο 4. Οι πυκνές διεργασίες αυτής της περιόδου εξετάζονται με αφορμή μία σειρά πρωτοβουλιών που είχαν τριπλό σκοπό: να εκσυγχρονιστεί η διδασκαλία των βιολογικών επιστημών στη γυμνασιακή και την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, να δημιουργηθεί ένας πυρήνας επιστημόνων ικανός σε μέγεθος και ενήμερος επιστημονικά, να διαδοθούν οι εξελικτικές ιδέες στο ευρύτερο κοινό. Οι ενέργειες επεδίωκαν να διεξαχθεί υπό νέους όρους η συζήτηση στο δημόσιο πεδίο και να μετατοπιστεί από την έως τότε άγονη αντιπαραθέση, ενώ ταυτόχρονα στόχευαν να ενισχυθεί ο επιστημονικός λόγος και να χαραχθούν σαφώς τα όρια στη σφαίρα παρέμβασής του. Ωστόσο, η διαπραγματέυση στις αρχές του αιώνα ήταν πολυπλοκότερη από τη μορφή που είχε όταν πρωτοεμφανίστηκε στον ελληνικό χώρο και οι προβολές της σε κοινωνικά και πολιτικά θέματα έκαναν τη συζήτηση συνθετότερη. Οι πρωτοβουλίες εντάχθηκαν στη σφοδρή διαμάχη των πανεπιστημιακών «εκκαθαρίσεων» και έγιναν επιχείρημα που χρησιμοποιήθηκε -άλλοτε ως αφορμή και άλλοτε ως αιτία- προκειμένου να προωθηθούν ευρύτερες ακαδημαϊκές, πολιτικές και ιδεολογικές επιδιώξεις. Η πραγμάτευση σκιαγραφεί το σύνθετο περιβάλλον της εποχής και αναδεικνύει την παρέμβαση πολλαπλών δρώντων με διαφορετική εμβέλεια εντός και εκτός του Πανεπιστημίου. Παράλληλα υποδεικνύει τις επιστημολογικές διαφορές ως μία από τις σημαντικές παραμέτρους που επέδρασαν στις πολιτικές για το Πανεπιστήμιο σε αντιδιαστολή με εξηγήσεις, σύγχρονες και μετέπειτα, που αναπαρήγαγαν το πρόσχημα της επιστημονικής επάρκειας και της ακαδημαϊκής αποτελεσματικότητας με το οποίο είχαν ενδυθεί οι επιδιώξεις. Τέλος, επιχειρεί να ερμηνεύσει -κατά ένα μέρος ασφαλώς- τις ανασχές στην επιστημονική δραστηριότητα σε ένα ευρύτερο πλήθος υποκειμένων

και τη διατύπωση ενός φτωχότερου επιστημονικού λόγου και αντίλογου από εκείνον που επέτρεπαν οι ατομικές δυνατότητες και οι ακαδημαϊκές συνθήκες.

Τα επόμενα δύο κεφάλαια του δεύτερου μέρους της εργασίας εξετάζουν τους όρους υπό τους οποίους επιχειρήθηκε κατά την πρώτη δεκαετία του αιώνα να συγκροτηθεί το ακαδημαϊκό επάγγελμα στις χαμηλότερες βαθμίδες του, στους υφηγητές (κεφάλαιο 5) και το εργαστηριακό προσωπικό (κεφάλαιο 6). Στα κεφάλαια αυτά τα θέματα διερευνώνται αρχικά για το σύνολο του Πανεπιστημίου προκειμένου να δημιουργηθεί ένα πλαίσιο στο οποίο να εγγραφούν οι ειδικότερες διεργασίες στη Φυσικομαθηματική. Η τροποποίηση του θεσμού της υφηγεσίας είχε θεωρηθεί παρέμβαση που μπορούσε να συμβάλει στην αναβάθμιση του Πανεπιστημίου. Στο γύρισμα του αιώνα οι νομοθετικές εισηγήσεις πρότειναν αλλαγές που βασιζόνταν σε κοινές παραδοχές και σκόπευαν στην ενίσχυση του θεσμού. Στα τέλη της πρώτης δεκαετίας, ωστόσο, η ωφέλεια του θεσμού αμφισβητήθηκε καθώς το μοντέλο της μη αμειβόμενης εργασίας με μόνη προσδοκία την καθηγητική έδρα έδειχνε να εξαντλεί τις δυνατότητές του και, παράλληλα, η άσκηση της επιστήμης νοούνταν πλέον περισσότερο ως «επάγγελμα» και λιγότερο ως «κάλεσμα». Απόρροια τέτοιων αντιλήψεων αποτέλεσε η εισαγωγή ενός νέου αναβαθμού στην ακαδημαϊκή κλίμακα (των έκτακτων καθηγητών) ο οποίος προκάλεσε μεταβολές στους όρους διαμόρφωσης του ακαδημαϊκού επαγγέλματος και διαφοροποίησε τις ατομικές στρατηγικές. Οι υφηγητές της πρώτης δεκαετίας στις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες εξετάζονται, επομένως, υπό το πρίσμα αυτών των μεταβολών. Παρουσιάζονται μερικά βιογραφικά τους δεδομένα, οι διαδικασίες ανάδειξής τους και ανιχνεύεται η διδακτική παρουσία και το επιστημονικό έργο τους. Τα στοιχεία συγκροτούν την εικόνα μίας ποικιλόμορφης ομάδας με διαφορετικά χαρακτηριστικά και στοχεύσεις. Οι πολλαπλές αυτές εικόνες των υφηγητών συναρτώνται στη συνέχεια με τις επαγγελλόμενες αλλαγές για το διδακτικό προσωπικό στο Πανεπιστήμιο προκειμένου να ερμηνευτούν πρόσθετες όψεις στις ακαδημαϊκές διεργασίες της εποχής.

Θέματα που σχετίζονταν με το προσωπικό των «*παραρτημάτων*» (εργαστηρίων, μουσείων, κλινικών) απασχόλησαν επίσης εντατικά τα πανεπιστημιακά όργανα καθ' όλο το εξεταζόμενο διάστημα. Η ανάλυση των δεδομένων στο κεφάλαιο 6 αναδεικνύει ότι έγιναν αντικείμενο διαπραγμάτευσης σε μία περίοδο που άλλαζαν σημαντικά τα οικονομικά μεγέθη στο Πανεπιστήμιο. Τα εργαστήρια, οι κλινικές και τα φροντιστήρια που είχαν εξαπλωθεί ορμητικά από την προηγούμενη δεκαετία ωθούσαν σε μεγαλύτερα ύψη τόσο τα λειτουργικά όσο και τα μισθολογικά κόστη. Αυτό αποτέλεσε έναν από τους σημαντικούς λόγους που τέθηκε υπό εξέταση στα τέλη της πρώτης δεκαετίας ο τρόπος συγκρότησης των ομάδων του προσωπικού σε αυτούς τους χώρους. Οι νέοι όροι που επιζητήθηκαν, ωστόσο, δεν ανακλούσαν μόνο οικονομικές παραμέτρους που επέδρασαν στη ροπή των αποφάσεων. Συνόψιζαν και αντιλήψεις για τα πανεπιστημιακά εργαστήρια και το ακαδημαϊκό επάγγελμα. Οι διαστάσεις αυτές αποτυπώθηκαν στον νόμο του 1911 ο οποίος ρύθμιζε διαφορετικά, αφενός, τα σχετικά οικονομικά μεγέθη και, αφετέρου, καθόρισε τα θέματα για το εργαστηριακό προσωπικό έχοντας αξιολογήσει ως αυξανόμενη τη δυναμική σχετικά με το ενδιαφέρον γι' αυτές τις θέσεις. Και τα δύο επέδρασαν στον τρόπο που διαμορφώθηκαν οι χαμηλότερες βαθμίδες στο ακαδημαϊκό επάγγελμα κατά την επόμενη περίοδο. Τα εργαστήρια και τα μουσεία της Φυσικομαθηματικής, που εξετάζονται στη συνέχεια, εγγράφονται σε αυτό το μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Οι αλλαγές στις δομές τους και οι δράσεις που τις επέφεραν, οι επιλογές για την ανάπτυξή τους και τα πρόσωπα που τα συγκρότησαν, ο εντοπισμός των διαφορετικών πρακτικών, η ανίχνευση των επιμέρους παραδόσεων και τάσεων σε καθένα από αυτά αναδεικνύουν τελικώς τις πολλαπλές πραγματικότητες και τις διαφορετικές δυναμικές σε κάθε εργαστηριακό τόπο.

Τα τελευταία κεφάλαια του δεύτερου μέρους εστιάζουν στα τέλη της περιόδου, όταν επιχειρήθηκε να προχωρήσουν οι αλλαγές που κυοφορούνταν επί μακρόν. Στο κεφάλαιο 7 παρουσιάζονται αρχικά οι απολύσεις του 1910 και στη συνέχεια εξετάζονται τα σχέδια προκειμένου να αλλάξει η διάρθρωση της Φυσικομαθηματικής Σχολής. Οι καθηγητικές απολύσεις ήταν η κατάληξη μίας δημόσιας συζήτησης που αφιέρωνε μεν σημαντικούς πόρους στην καταγγελία της αναποτελεσματικότητας του πανεπιστημιακού συστήματος, οι προτάσεις της όμως ηθικοποιούσαν τις λύσεις και τις ανέμεναν με την αλλαγή των προσώπων. Ο δημόσιος διάλογος απέφευγε να θέσει τους απαιτητούς στόχους από το Πανεπιστήμιο και να αναζητήσει τις δομές και τους μηχανισμούς που θα τους προωθούσαν. Σε αυτή τη συνθήκη το περιθώριο που αφηνόταν για προσωπικές στρατηγικές ήταν μεγάλο· μία προσέγγιση, όμως, που εστιάζει αποκλειστικά στις ατομικές επιδιώξεις για τη διατήρηση ή την απόκτηση των καθηγητικών προνομίων δεν δίνει πειστικές απαντήσεις. Καίριες διαστάσεις επέδρασαν στη ροπή των εξελίξεων και αφορούσαν είτε σε γενικότερες επιδιώξεις στο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, είτε σε βαθύτερες πεποιθήσεις που η υπεράσπισή τους συνένωνε ευρύτερα δίκτυα. Στη συνέχεια το κεφάλαιο 7 επικεντρώνει στη συζήτηση της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα γύρω από την προοπτική να υπάρξει μία διαφορετική οργάνωση των σπουδών στη Φυσικομαθηματική η οποία θα έδινε έμφαση στην εκπαίδευση επιστημόνων για την οικονομική και παραγωγική συγκρότηση της χώρας. Συγκεντρώνει τα σχετικά επιχειρήματα, τα εντάσσει στο πλαίσιο που κάθε φορά διατυπώνονταν και δείχνει τις παραλλαγές τους στην πορεία έως την καμπή του 1911 οπότε η μεταβολή επιχειρήθηκε και ματαιώθηκε. Η παρουσίαση των διεργασιών τεκμηριώνει την ύπαρξη δυναμικών τάσεων ανάμεσα στις ακαδημαϊκές και πολιτικές ηγεσίες, τάσεων που βρίσκονταν σε σύνδεση με κοινωνικές μεταβολές και επεδίωκαν να μετασχηματίσουν την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Υπό αυτό το πρίσμα συμβάλλει ώστε να αντιπαρέλθουμε περιοριστικές προϋπάρχουσες ερμηνείες σχετικά με όσα αφορούσαν στον ακαδημαϊκό χώρο, τους στόχους που έθετε και τις δυναμικές που περιέκλειε. Η συγκεκριμένη περίοδος μπορεί να μην επέφερε αλλαγές στη διάρθρωση των σπουδών, όμως οι διεργασίες της προσέφεραν την ευκαιρία ώστε να φτάσουν σε μεγαλύτερο ακροατήριο τα ζητήματα για την εκπαίδευση στις φυσικές επιστήμες και να συζητηθούν σε ευρύτερες ηγετικές ομάδες τα αιτήματα των χημικών επιστημόνων. Οι επιδράσεις από αυτές τις ζυμώσεις εξέβαλαν στο επόμενο διάστημα και μετασχηματίστηκαν σε παρεμβάσεις όταν οι βαθιές ανακατατάξεις που ακολούθησαν, στη χώρα και την Ευρώπη, λειτούργησαν ενισχυτικά και ώθησαν σε αλλαγές που είχαν παρακαμφθεί προηγουμένως.

Στο κεφάλαιο 8 χαρτογραφείται το επιστημονικό έργο των υποψήφιων του 1911 για τις καθηγητικές έδρες της Φυσικομαθηματικής Σχολής. Αναλύονται τα χαρακτηριστικά του και παρουσιάζεται η ένταξή του στην ευρωπαϊκή επιστημονική παραγωγή. Επιπρόσθετα, αναδεικνύονται πτυχές της πρόσληψής του στη δημόσια σφαίρα και παρουσιάζονται παράμετροι από την κοινωνική και πολιτική ζωή που συσχετίστηκαν με τη διαδικασία της επιλογής. Σκοπός είναι να διερευνηθεί ο τρόπος που διαμορφώθηκαν στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο τα κριτήρια για την ανάδειξη στην έδρα. Μέσα από τη διερεύνηση αναδεικνύεται η ισχυρή επιδίωξη πολιτικών και ακαδημαϊκών ηγεσιών να προταχθεί στην αξιολόγηση το κριτήριο της έρευνας, παρά τις επιφάσεις και τις αντιφάσεις που υπήρξαν. Επιφάσεις, καθώς η εστίαση εξαντλήθηκε στα πρόσωπα και οι μέριμνες για τους όρους και τις συνθήκες που θα προωθούσαν τον στόχο ήταν ισχνές. Αντιφάσεις, καθώς η επιστημονική «αλήθεια» προβλήθηκε ως απόλυτο μέτρο και έγινε γνώμονας ώστε να προσεγγιστεί στη δημόσια σφαίρα το επιστημονικό έργο υιοθετώντας μία δίτιμη κλίμακα (συνολική αποδοχή, συνολική απόρριψη) και αγνοώντας τις ενδιάμεσες πολλαπλές τιμές. Ανεξάρτητα όμως από αυτά, καθώς και από τις υπαναχωρήσεις που υπήρξαν στις τελικές αποφάσεις, η όλη διαδικασία επισφράγισε μία

μετάβαση. Στο επίπεδο της κοινωνίας ο ρόλος του Πανεπιστημίου γινόταν πλέον αντιληπτός μέσα και από την παραγωγή ερευνητικών αποτελεσμάτων.

Το τρίτο, και τελευταίο, μέρος της εργασίας αναφέρεται στη δεκαετία 1912-1922 και απαρτίζεται από τέσσερα κεφάλαια. Η «δεκαετία των πολέμων», πέρα από τα γενικότερα χαρακτηριστικά της, υπήρξε ταυτόχρονα και μία περίοδος κατά την οποία δρομολογήθηκαν σημαντικές αλλαγές στον πανεπιστημιακό χώρο των φυσικών και μαθηματικών επιστημών. Στο κεφάλαιο 9 εξετάζονται οι διεργασίες της περιόδου στο θέμα της συγκρότησης του καθηγητικού σώματος. Η εδραίωση της διαδικασίας επιλογής των καθηγητών, όπως είχε θεσπιστεί το 1911, δεν υπήρξε άμεση ή απρόσκοπη. Η περίοδος του διχασμού κατέστησε την εφαρμογή της εύθραυστη και την ίδια τη διαδικασία ξανά υπό αίρεση. Από την άλλη, οι αλληλοδιάδοχες και αντιθετικές πολιτικές διώξεις δεν επηρέασαν μόνο στο βραχύ διάστημα την ακαδημαϊκή λειτουργία, επέδρασαν και μακρύτερα. Επηρέασαν τις ακαδημαϊκές σχέσεις, άφησαν ανεφάρμοστες νομοθετικές αλλαγές (όπως τον θεσμό των έκτακτων καθηγητών παρά την ευνοϊκή, γενικά, στάση της Σχολής) και, στο τέλος της περιόδου, οδήγησαν σε αποφάσεις για την καθουτή διάρθρωση της Φυσικομαθηματικής με συγκεκριμένα κριτήρια που τα καθόρισαν προγενέστερες επιλογές σε πρόσωπα. Στο ίδιο διάστημα, εκτός από τους όρους που επιζητήθηκαν προκειμένου να δομηθεί ένα μεγαλύτερο και συνθετότερο σώμα καθηγητών, εγκαταστάθηκε μόνιμα στο προσκήνιο η διαπραγμάτευση για το οικονομικό μέλλον του Πανεπιστημίου και επιχειρήθηκαν νέες διευθετήσεις. Το κυβερνητικό σχέδιο για ένα διαφορετικό διοικητικό σχήμα που διατυπώθηκε με αφορμή τα οικονομικά του Πανεπιστημίου αντιπαρατέθηκε με τα πανεπιστημιακά σχέδια για την οικονομική αυτοτέλεια του ιδρύματος. Η προσέγγιση των διεργασιών, μέσα από μία ερευνητική σκοπιά που επικεντρώνει στη Φυσικομαθηματική, διαθέτει ερμηνευτική αξία. Όχι μόνο επειδή ήταν ένας από τους κύριους χώρους όπου οι συγκεκριμένες διεργασίες εκφράστηκαν έντονα και όρισαν μία καμπή στη σχέση της Σχολής με το συγκεκριμένο κυβερνητικό πρόγραμμα. Αλλά και διότι οι διεργασίες αυτές επέδρασαν -και τελικά προσδιόρισαν σε σημαντικό βαθμό- καίριους τομείς στη λειτουργία της. Μεταξύ αυτών, η σχέση ανάμεσα στον προσανατολισμό ενός πανεπιστημίου στην έρευνα και στις στρατηγικές χρηματοδότησής της καθώς και οι καίριες επιλογές που έγιναν γύρω από την ανάπτυξη του χημικού τμήματος, θέματα που διερευνώνται στα επόμενα δύο κεφάλαια.

Το πρώτο από αυτά τα θέματα εξετάζεται στο κεφάλαιο 10 με αφορμή την επιδίωξη να αναδειχθεί σε καθηγητική έδρα ο βιολόγος Γ. Παπανικολάου. Στο πρώτο μισό της δεκαετίας ο στόχος προωθήθηκε μέσα από την εκλογή του σε έκτακτη έδρα και, κατόπιν, μέσα από την προσπάθεια να ευοδωθεί η μετάκλησή του από τις ΗΠΑ ως τακτικός καθηγητής. Η πρώτη διεργασία αφορούσε περισσότερο στο εσωτερικό της Σχολής και σχετίστηκε με τις προσπάθειες των δύο καθηγητών, Βοτανικής και Ζωολογίας⁷, να αναπτύξουν τα επιστημονικά τους πεδία σε μία κατεύθυνση που λάμβανε υπόψη τον σύνθετο μετασχηματισμό των επιστημών της ζωής που συνέβη στο γύρισμα του αιώνα. Έναν μετασχηματισμό που αφορούσε στην εξειδίκευση των ερευνητικών ερωτημάτων, στην άνοδο νέων θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων και πειραματικών τεχνικών καθώς και στην ιεράρχηση της εργαστηριακής έρευνας πάνω από την έρευνα πεδίου. Οι επιδιώξεις τους, όπως αναδεικνύονται στο συγκεκριμένο επεισόδιο, αποτελούσαν τις πρώιμες προσπάθειες προκειμένου να «νομιμοποιηθεί» στον

⁷ Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιείται κεφαλαίο αρχικό γράμμα για τα ονόματα των εδρών της Σχολής και πεζό για τα ονόματα των επιστημονικών πεδίων. Η ίδια σύμβαση εφαρμόζεται γενικότερα (για παράδειγμα, πανεπιστήμιο όταν υπονοείται ο θεσμός και Πανεπιστήμιο όταν η αναφορά είναι για το Πανεπιστήμιο Αθηνών).

ακαδημαϊκό χάρτη η βιολογία ως μία θεμελιώδης, συνεκτική και ανεξάρτητη επιστήμη. Η επόμενη διεργασία, δηλαδή η κυβερνητική επιδίωξη να τελεσφορήσει η μετάκληση από τις ΗΠΑ, υπερέβη τα όρια της Σχολής και έθεσε το ζήτημα ανάμεσα στον προσανατολισμό στην έρευνα και στις στρατηγικές για τη χρηματοδότησή της. Η άρνηση κατ' ουσία του Πανεπιστημίου Αθηνών να διευκολύνει την έλευση του Γ. Παπανικολάου εξετάζεται μέσα στο χωροχρονικό πλαίσιο που συνέβη και ερμηνεύεται με βάση τα προτάγματα που διαμόρφωσαν την πανεπιστημιακή στάση. Από την άλλη η αταλάντευτη, στην προκειμένη περίπτωση, προσπάθεια της πολιτικής ηγεσίας να ενισχυθεί το πανεπιστημιακό δυναμικό με επιστήμονες που είχαν ισχυρή δέσμευση στην έρευνα προτείνεται να εξηγηθεί σε συσχέτιση, αφενός, με το επίπεδο παρέμβασης το οποίο παρέμεινε εντοπισμένο στην ατομική περίπτωση και, αφετέρου, με τις αποκλίνουσες από έναν όμοιο στόχο διεργασίες οι οποίες επακολούθησαν στο ίδιο ακριβώς επιστημονικό πεδίο.

Ένα κομβικό σημείο στην ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής, η ίδρυση του χημικού τμήματος, εξετάζεται στο κεφάλαιο 11. Η ίδρυση έμοιαζε να είναι η κατάληξη μίας μακράς πορείας, ήταν όμως μόνο ένας σταθμός σε μία επόμενη ακολουθία διεργασιών που εκκίνησαν τότε και εκδιπλώθηκαν μέσα στο διαφορετικό σκηνικό της μεσοπολεμικής περιόδου. Η απόφαση στην έναρξη του 1914 να ιδρυθεί χημικό τμήμα ανακλούσε προσδοκίες, ιδίως οικονομικής ανάπτυξης, που είχαν ενδυναμωθεί μετά από τους βαλκανικούς πολέμους και λήφθηκε σε μία περίοδο στην οποία το φοιτητικό ενδιαφέρον προς τη σπουδή φυσικών επιστημών είχε ενισχυθεί. Λίγους μήνες αργότερα, ο «Μεγάλος Πόλεμος» άλλαζε τον ρου των πραγμάτων στην Ευρώπη και ωθούσε, μεταξύ άλλων, στον ανασχεδιασμό της ανώτατης εκπαίδευσης και στην αναδιάρθρωση της επιστημονικής δραστηριότητας στον δυτικό κόσμο εντός των νέων διεθνών ισορροπιών. Η διερεύνηση των διεργασιών γύρω από την ίδρυση του τμήματος χημείας αναδεικνύει ότι η μεταβολή στην οργάνωση της Σχολής, που επιτεύχθηκε το 1918, είχε μεν βαθύτερες χρονικές ρίζες αλλά ωθήθηκε από τη συνθήκη που όριζαν τρεις αλληλοσυνδεόμενες παράμετροι. Οι επιρροές από την ευρωπαϊκή συζήτηση για την ανώτατη εκπαίδευση και οι τροπές της λόγω της βίωσης του πολέμου· οι εσωτερικές συνθήκες στην Ελλάδα και η επιδίωξη να διατυπωθεί ένα αφήγημα με οραματική προοπτική για τη χώρα· καθώς και σχέδια για τον ρόλο της Ελλάδας εντός μίας ευρύτερης κατανομής ισχύος στον γεωπολιτικό χάρτη, ήταν οι παράμετροι που συλλειτούργησαν και συνέβαλαν στην επίτευξη της μεταβολής. Οι πανεπιστημιακές πρωτοβουλίες και δράσεις που παρουσιάζονται στο κεφάλαιο αναδεικνύουν, παράλληλα, ότι οι σχετικές διεργασίες δεν παρέμειναν μία περίκλειστη ακαδημαϊκή δραστηριότητα. Μέσα από τη διαμόρφωση του μεταπολεμικού χάρτη στις χημικές σπουδές στόχευαν να ενισχύσουν τη διασύνδεση με την οικονομική ζωή, επεδίωκαν να επιτύχουν την ελληνική συμμετοχή στη συγκρότηση των νέων επιστημονικών δικτύων στην Ευρώπη καθώς και να προωθήσουν επιστημονικούς, οικονομικούς και πολιτικούς δεσμούς με τα συμμαχικά κράτη. Με τη συνεξέταση αυτών των διαστάσεων, η ίδρυση του τμήματος χημείας εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο το οποίο όχι μόνο περιγράφει το ιδρυτικό γεγονός αλλά και προσφέρει ερμηνευτικές αναφορές για την αρχική και την επόμενη περίοδο της λειτουργίας του. Από την άλλη, η υποδοχή του νέου τμήματος στο Πανεπιστήμιο αναδεικνύει εσωτερικές δυναμικές και συμβάλλει ώστε να φωτιστούν ισχυρές συνέχειες σε ποικίλες πτυχές της πανεπιστημιακής πραγματικότητας. Ο επανασχεδιασμός των πανεπιστημιακών εσόδων που βρισκόταν στην αιχμή των διαπραγματεύσεων της εποχής· τα εκπαιδευτικά τέλη στο χημικό τμήμα και ο προσδιορισμός των κριτηρίων για τη θέσπισή τους· η διαχείριση γενικότερα των προγραμμάτων σπουδών που περιλάμβαναν εργαστηριακή εκπαίδευση· οι νέες ισχυρές τάσεις που εκδηλώθηκαν στη ροή των φοιτητών προς το νεοσύστατο τμήμα και οι ανακατατάξεις που αυτές μαρτυρούσαν, ήταν θέματα που απασχόλησαν εντατικά κατά την πρώτη περίοδο.

Ειδικότερα το τελευταίο διαμόρφωσε, από τη μία, τις πανεπιστημιακές στάσεις απέναντι στο νέο τμήμα και προσέφερε ένα μη ευνοϊκό πλαίσιο υποδοχής. Και, από την άλλη, αξιοποιήθηκε από τις κυβερνητικές αποφάσεις έτσι ώστε να μην τίθενται προσκόμματα στις φοιτητικές επιλογές και ταυτοχρόνως οι προκαλούμενες μεταβολές να μην υποστηρίζονται με άλλα μέτρα. Με τον τρόπο αυτό, λειτούργησε ως ένας μοχλός κυβερνητικής παρέμβασης απέναντι στο Πανεπιστήμιο. Το χημικό τμήμα αποτέλεσε το έδαφος πάνω στο οποίο δοκιμάστηκαν επιχειρήματα, εφαρμόστηκαν μέτρα και συγκρούστηκαν επιλογές που είχαν ζητούμενο ευρύτερους ανασχεδιασμούς και αναπροσαρμογές στην ανώτατη εκπαίδευση.

Στο ίδιο κεφάλαιο περιλαμβάνεται η καταγραφή και η επεξεργασία δεδομένων που ανιχνεύουν την παρουσία των πτυχιούχων του Πανεπιστημίου Αθηνών στο χημικό επάγγελμα κατά το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα. Στην ιστοριογραφία της ελληνικής εκπαίδευσης η Φυσικομαθηματική Σχολή παρουσιάζεται εν πολλοίς να λειτουργεί με, σχεδόν αποκλειστικό, προσανατολισμό στην εκπαίδευση εκπαιδευτικών για τα σχολεία. Η αναπαραγωγή της εικόνας για το συνεχές του βίου του αθηναϊκού Πανεπιστημίου και η άχρονη χρήση της υποστήριξε, ενδεχομένως, γενικότερα ερμηνευτικά σχήματα του παρελθόντος. Αλλά δεν φαίνεται να προσεγγίζει ικανοποιητικά τις σύνθετες διεργασίες που συνέβησαν στις πρώτες δεκαετίες. Έτσι, μάλλον αποστέρησε την έρευνα από πιο εκλεπτυσμένα ερωτήματα σχετικά με τις μεταβολές που υπήρξαν, τις τομές και τις συνέχειες καθώς και τους μηχανισμούς που τις προωθούσαν. Τα δεδομένα στην παρούσα έρευνα παρέχουν ενδείξεις ότι ο προσανατολισμός στο χημικό επάγγελμα αποτέλεσε μία σταθερή επαγγελματική επιλογή, συγκρίσιμη με άλλες, για ένα σημαντικό τμήμα των πανεπιστημιακών αποφοίτων στην τριακονταετία 1890-1920. Περαιτέρω αναδεικνύουν ότι οι πανεπιστημιακοί απόφοιτοι (αρχικά του ενιαίου φυσικού τμήματος και κατόπιν του νεοσύστατου χημικού) διατηρούσαν σημαντική θέση στο χημικό επάγγελμα -όπως αυτό ήταν διαμορφωμένο στον ελληνικό χώρο κατά το πρώτο τέταρτο του αιώνα- είτε η θέση αυτή αναζητηθεί στην ανώτατη χημική εκπαίδευση και τις χημικές υπηρεσίες του δημόσιου τομέα, είτε αναζητηθεί στις επιχειρήσεις του παραγωγικού τομέα έως και τον βιομηχανικό «πυρήνα» του. Η συγκεκριμένη ανάλυση ανανεώνει τη θέαση και την εξέταση της επόμενης περιόδου καθώς θέτει το ερώτημα υπό ποιους όρους ανάλογοι προσανατολισμοί διατηρήθηκαν, ενισχύθηκαν ή αποδυναμώθηκαν.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής εξετάζονται πτυχές από τη λειτουργία των εργαστηρίων και των μουσείων της Φυσικομαθηματικής κατά τη δεκαετία 1912-1922. Το κεφάλαιο 12 εκκινεί από τη διερεύνηση του τρόπου που εφαρμόστηκαν συνολικά στο Πανεπιστήμιο οι νέες ρυθμίσεις σε αυτούς τους χώρους. Το κοινό εργαστήριο ή φροντιστήριο για περισσότερους καθηγητές, που προβλεπόταν στις αρχικές διατάξεις, ήταν μία από τις πρώτες αλλαγές που επιδιώχθηκαν. Η αποκλειστική ζεύξη καθηγητή-εργαστηρίου επανήλθε σύντομα και «αποκατέστησε» το εργαστήριο ως κύριο δίαυλο άσκησης του καθηγητικού ρόλου, θέση από την οποία μόνο τυπικά είχε απομακρυνθεί. Ταυτοχρόνως λειτούργησε ανασταλτικά στην ανάδειξη νέων καθηγητών καθώς το κόστος των νέων εργαστηρίων συνυπολογιζόταν, ή επικαλούνταν, μέσα στις δυσχερείς οικονομικές συνθήκες των επόμενων ετών. Ωστόσο το Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τη διάρκεια της πολεμικής δεκαετίας μεγεθύνθηκε σημαντικά σε δομές και προσωπικό. Σε αυτή τη συνθήκη πόλεμοι και επιστρατεύσεις αποτέλεσαν ανελαστική παράμετρο, αλλά και επιχείρημα, που επέδρασε στον τρόπο επιλογής του προσωπικού. Καθώς δεν επαληθεύτηκε η εκτίμηση για το αυξημένο ενδιαφέρον προς τις χαμηλές ακαδημαϊκές βαθμίδες, οι πολεμικές συνθήκες προσέφεραν έναν αιτιώδη λόγο ώστε να ισχύσουν μεταβατικά μέτρα που δεν είχαν προνοηθεί. Η σιωπηρή αποδοχή προσωρινού προσωπικού (είτε πολλαπλής απασχόλησης, είτε διαφορετικών προσόντων και αποδοχών) έδωσε τη δυνατότητα να λειτουργήσουν τα εργαστήρια και να προσελκυστούν φοιτητές. Αλλά ταυτοχρόνως ενίσχυσε επιχειρήματα που εναπόθεταν τη

συγκρότησή του αποκλειστικά στον κάθε διευθυντή εργαστηρίου και, περισσότερο, ανήγαγε την εργασία στα πανεπιστημιακά εργαστήρια σε συμπληρωματική καθώς ευνοήθηκαν εργασιακές σχέσεις με μικρότερες γενικά δεσμεύσεις εκατέρωθεν για τα συμβαλλόμενα μέρη.

Δύο ειδικότερα θέματα σε αυτόν τον τομέα απασχόλησαν τη Φυσικομαθηματική κατά τη δεκαετία 1912-1922. Το πρώτο συνδεόταν με τις φυσιολογικές έδρες και τον στόχο να αναιρεθεί η ενιαία, από οργανωτική άποψη, μουσειακή και εργαστηριακή λειτουργία ο οποίος επιτεύχθηκε τελικά το 1922. Ζητήματα που εξετάστηκαν ήταν η διαμόρφωση των επιστημονικών ομάδων σε αυτά τα πεδία με τη συμπερίληψη ή μη ειδημόνων χωρίς ακαδημαϊκό τίτλο καθώς και ο έλεγχος στη χρήση των φυσιολογικών συλλογών που κατείχαν τα μέλη τους. Ο διάλογος ανακλούσε μεταβολές στο μεθοδολογικό πλαίσιο που αντιμετώπισαν οι βιοεπιστήμες στο γύρισμα του αιώνα και απηχούσε αντιλήψεις για την ανάπτυξή τους και την ενίσχυση του κύρους τους. Επανεξέταζε τη διαχείριση του επιστημονικού λόγου, τους όρους διαμόρφωσης των ομάδων στον πανεπιστημιακό χώρο, τις οριοθετήσεις ανάμεσα στα μέλη τους καθώς και πτυχές της σχέσης των μουσείων με την επιστημονική εκπαίδευση και με τον ευρύτερο πολιτιστικό ρόλο που διαδραμάτιζαν. Το δεύτερο θέμα αφορούσε κυρίως στους επιμελητές των εργαστηρίων. Επανεξέταζε το κατώφλι εισόδου στη συγκεκριμένη θέση και αναζητούσε τα μέτρα για τον επανέλεγχο της επιστημονικής επάρκειας και την ανανέωση της θητείας, θέματα που παρέμειναν ανοικτά έως τα τέλη της επόμενης δεκαετίας καθώς σχετίζονταν με μία παράλληλη διαδικασία. Τη μετάβαση από έναν διδακτορικό τίτλο που πιστοποιούσε τη διακεκριμένη ολοκλήρωση της τετραετούς φοίτησης σε έναν τίτλο που είχε αυτόνομο μεταπτυχιακό χαρακτήρα η οποία εκκίνησε το 1911. Ο νέος διδακτορικός τίτλος συνδέθηκε ισχυρότερα με το ακαδημαϊκό επάγγελμα με κύρια επιδίωξη να αυξηθεί το ειδικό βάρος του ελληνικού Πανεπιστημίου στην αναπαραγωγή του ακαδημαϊκού διδακτικού προσωπικού της χώρας. Τον ίδιο στόχο υπηρέτησαν πρωτοβουλίες με στόχο να ενισχυθούν τα κίνητρα για την παραγωγή ερευνητικού έργου από τους νέους διδάκτορες, ένα θέμα που οι καθηγητές της Σχολής το διαχειρίστηκαν με ποικίλους τρόπους. Όχι μόνο η συνέχεια που έδωσαν ή όχι στο ατομικό τους έργο, αλλά και οι τρόποι που συγκρότησαν και αξιοποίησαν τις επιστημονικές τους ομάδες διαμόρφωσαν μία πολυπρισματική εικόνα στους διάφορους εργαστηριακούς τύπους. Ωστόσο, οι ολοένα και πιο συγκεντρωτικές μορφές για την προβολή του επιστημονικού έργου που υιοθετήθηκαν στα μεσοπολεμικά χρόνια περιόρισαν την αποτύπωση της πολυμορφίας και, ενδεχομένως, δυνητικά και την υποστήριξη των ερευνητικών πρακτικών στους επιμέρους χώρους.

Με αυτά τα κύρια ζητήματα πορεύτηκε η Φυσικομαθηματική Σχολή στα πρώτα χρόνια του βίου της. Στην έναρξη του Μεσοπολέμου, σε σύντομο σχετικά διάστημα από την ίδρυσή της, βρέθηκε με σημαντικές αλλαγές στα ποσοτικά της μεγέθη. Τις είχαν συνοδεύσει ποιοτικές μεταβολές στη χάραξη των εκπαιδευτικών της στόχων, στη σύνθεση των μελών του διδακτικού και εργαστηριακού προσωπικού της καθώς και στην προσέγγιση του ρόλου τους. Όλα αποτέλεσαν ζητήματα που διατηρήθηκαν σε μία διαρκή, ανοικτή κι αμφίρροπη διαπραγμάτευση. Το σύνολο του προσωπικού της Σχολής υπήρξε μία πανεπιστημιακή κοινότητα συγκριτικά πολυπληθής, οπωσδήποτε πολύμορφη, συχνά ετεροβαρής, ενίοτε αποκλίνουσα. Είτε στα χέρια τους κρατούσαν δοκιμαστικούς σωλήνες και ευαγγελίζονταν να αλλάξουν τις υλικές πραγματικότητες, είτε διεκδικούσαν μικροσκοπία και υπόσχονταν να αναγεννήσουν τις επιστήμες τους είχαν να αντιμετωπίσουν μία κοινή πραγματικότητα. Την όριζε η ιστορική συγκυρία και την διαμόρφωναν οι ίδιοι, άνθρωποι με σάρκα και οστά που ενεργούσαν σε μία κοινωνία.

Το Πανεπιστήμιο Αθηνών, νεαρό «κλαδί» στο αιωνόβιο πανεπιστημιακό «δέντρο» όπως εύστοχα έχει εικονοποιηθεί⁸, είχε διατρέξει λίγο περισσότερο από έξι δεκαετίες ζωής στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ενός αιώνα που υπήρξε «μακρύς» και για τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Και τούτο διότι τα μεταρρυθμιστικά σχέδια που τα αφορούσαν είχαν εκκινήσει από ιδέες που προωθούσαν τη βαθμιαία υποχώρηση της αυθεντίας και του σχολαστικισμού, την ενδυνάμωση της επιχειρηματολογίας και την αναζήτηση μίας αλήθειας που θεωρούνταν μονοσήμαντη, για να περάσουν διαμέσου της επικράτησης του ορθού λόγου στην αμφισβήτηση της ενότητας της γνώσης και στην ανάπτυξη πολλαπλών συστημάτων σκέψης⁹. Στον ίδιο αιώνα η ραγδαία ανάπτυξη των επιστημών, η ώθηση της έρευνας σε νέους τομείς, η ανάδυση νέων επιστημονικών κλάδων αποτέλεσαν διεργασίες οι οποίες αναπτύχθηκαν μέσα σε εθνικά περιβάλλοντα όπου η σύμφυση της επιστήμης με τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές δομές εντεινόταν διαρκώς¹⁰. Εντός αυτής της συνθήκης τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια εκκίνησαν από διαφορετικές αφετηρίες και στόχους, ακολούθησαν διαφορετικές διαδρομές και έφτασαν στα τέλη του αιώνα με αμβλυμένες τις διαφορές τους να διαθέτουν κοινούς τόπους: την επιστημονική εξειδίκευση του πανεπιστημιακού προσωπικού, την αντίληψη ότι η έρευνα και όχι μόνο η διδασκαλία αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος του έργου τους, τη συμμετοχή στην έρευνα ευρύτερων ομάδων πέρα από τους καθηγητές όπως οι βοηθοί και οι φοιτητές¹¹.

Το ελληνικό Πανεπιστήμιο στα τέλη του αιώνα αναζητούσε και εκείνο να επαναπροσδιορίσει τη θέση και τον ρόλο του. Έναν ρόλο που, κατά την ίδρυσή του το 1837, αποσκοπούσε να εξυπηρετήσει τις απολύτως άμεσες και επιτακτικές ανάγκες του νεοσύστατου κράτους. Σε ένα κατοπινό κείμενο του 1895 αυτές οι ανάγκες είχαν περιγραφεί, με τα λόγια των πανεπιστημιακών καθηγητών φυσικών επιστημών, ως εξής: «να εκπαιδευθώσιν ιερείς ιθύνοντες τα ήθη [...], ν' ανατραφώσιν μύσται και εκτελεσταί των νόμων [...], να διαπλασθώσιν διδάσκαλοι και παιδαγωγοί [...], να ληφθή πρόνοια περί διαμορφώσεως ιατρών»¹². Εξαρχής βεβαίως αποδόθηκε στο Πανεπιστήμιο και ο ευρύτερος ρόλος της ιδεολογικής συγκρότησης του εθνικού κράτους τον οποίο υπηρετούσαν και άλλα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια¹³. Ένας ρόλος που συναποτελούνταν

⁸ Σταμέλος, Γ. & Καρανάτσης, Κ. (2002). Εισαγωγή για την ελληνική έκδοση. Στο: A. Renaut, *Οι Επαναστάσεις του Πανεπιστημίου* (σσ. 11-34). Αθήνα: Gutenberg.

⁹ Σταμέλος, Γ. & Καρανάτσης, Κ. (2002). Ο.π.

¹⁰ Green, A. (2010). *Εκπαίδευση και συγκρότηση του κράτους. Η ανάδυση των εκπαιδευτικών συστημάτων στην Αγγλία, στη Γαλλία και στις ΗΠΑ*. Αθήνα: Gutenberg.

¹¹ Bockstaele, P. (2004). The mathematical and the exact sciences. In: W. Rüegg (Ed.), *A history of the university in Europe. Volume III: Universities in the nineteenth and early twentieth centuries 1800–1945* (pp. 493-518). Cambridge University Press.

¹² ΙΑ, Πρυτανικοί, Α. Κ. Χρηστομάνος 1896-97, σσ. 123-124. Το παράθεμα προέρχεται από το υπόμνημα των καθηγητών των φυσικών επιστημών το 1895 με το οποίο ζητούσαν τον χωρισμό του φυσικομαθηματικού τμήματος από τη Φιλοσοφική Σχολή.

¹³ Κιμουρτζής, Π. Γ. (2003). Τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια ως πρότυπα: η ελληνική περίπτωση (1837). *Νεύσις*, 12, 129-150.

από πολλές στοχεύσεις, μείζονες και ελάσσονες¹⁴, και μετασχηματιζόταν και ο ίδιος κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα σε μία χώρα που άλλαζε επίσης.

Η δεκαετία του 1880 είχε φέρει στην Ελλάδα νέα εδάφη και πληθυσμό, ενώ η εσωτερική μετανάστευση από τις αγροτικές περιοχές είχε καταστήσει σημαντικό το μέγεθος των πόλεων και αρχόμενη την αλλαγή στην κοινωνική τους διαστρωμάτωση. Η Ελλάδα παρέμενε μεν μία αγροτική χώρα, αλλά οι οικονομικές της βάσεις είχαν αρχίσει προοδευτικά να διαφοροποιούνται. Το ίδιο και η επαγγελματική απασχόληση των κατοίκων της με αποτέλεσμα να αρχίσει να διαμορφώνεται ένα, όχι πια αμελητέο, τμήμα του πληθυσμού που εργαζόταν στη μεταποιητική δραστηριότητα. Στον αργό, και περιορισμένο μάλλον, μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας συνέβαλλε και μία βιομηχανία μικρής έκτασης. Εκτεινόταν σε τομείς και διέθετε χαρακτηριστικά που προσδιορίζονταν από την ενδογενή δυναμική όσο και από τις διεθνείς εξελίξεις: ήταν συγκεντρωμένη σε πόλεις-λιμάνια, αναπτυσσόταν κυρίως σε κλάδους βασικών καταναλωτικών αγαθών και απευθυνόταν στη μικρή εσωτερική αγορά (με εξαίρεση τον μεταλλευτικό τομέα)¹⁵. Στην τελευταία δεκαετία του αιώνα ο παραγωγικός τομέας διευρύνθηκε μέσα στο περιβάλλον που είχαν δημιουργήσει οι δυσχερείς συνθήκες για την αγροτική οικονομία και η υποτίμηση του νομίσματος. Η διεύρυνση πήρε ποικίλες μορφές: από διάσπαρτες εγκαταστάσεις στην ύπαιθρο με εποχική λειτουργία έως μικρές βιοτεχνίες στις πόλεις και νέα εργοστάσια στα μεγάλα αστικά κέντρα¹⁶.

Παρ' ότι οι ιστορικοί αξιολογούν με διαφορετικό τρόπο τα χαρακτηριστικά που περιγράφουν την εικόνα της ελληνικής οικονομίας στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και ιδίως το ειδικό βάρος που κατείχε η βιομηχανία εντός της¹⁷ (η ανάδειξη των διαφορετικών τους προσεγγίσεων υπερβαίνει κατά πολύ τις ανάγκες και τις δυνατότητες της συγκεκριμένης έρευνας), συμφωνούν στην εκτίμηση ότι η περίοδος μετά το 1898 διέθετε χαρακτηριστικά μίας νέας αναπτυξιακής φάσης. Η Ελλάδα άφησε τον 19^ο αιώνα μέσα σε δυσμενείς συνθήκες -την πτώχευση του 1893, τη σταφιδική κρίση, την ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και την επιβολή διεθνούς οικονομικού ελέγχου- αλλά, πριν από την εκπνοή του αιώνα, είχε ξεκινήσει μία περίοδος με αξιοσημείωτη βελτίωση της ελληνικής οικονομίας που έφτασε μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου¹⁸. Ήταν το διάστημα μέσα στο οποίο έγιναν αλλαγές σε τομείς της παραγωγικής δραστηριότητας που αφορούσαν είτε στην ενδυνάμωση υφιστάμενων κλάδων (όπως η βιομηχανία κρασιού και οινοπνεύματος), είτε στην εμφάνιση μικρών διάσπαρτων βιοτεχνικών μονάδων (κυρίως στα τρόφιμα και τη σαπωνοποιία) και, ιδίως, στην ίδρυση

¹⁴ Δημαράς, Κ. Θ. (1987). Ιδεολογήματα στην αφετηρία του Ελληνικού Πανεπιστημίου. Στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τ. Α' (σσ. 43-54). Αθήνα: ΙΑΕΝ· Κιμουρτζής, Π. Γ. (2001). *Ο.π.*, σσ. 87-98.

¹⁵ Κωστής, Κ. (2013). «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Πόλις, σσ. 391-404. Επίσης: Αγριαντώνη, Χ. (2006). Βιομηχανία. Στο: Κ. Κωστής & Σ. Πετμεζάς (Επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, (σσ. 219-251). Αθήνα: Αλεξάνδρεια· Αγριαντώνη, Χ. (2003). Η ελληνική οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού, 1870-1909. Στο: Β. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000, Τόμος 5^{ος}* (σσ. 55-70). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

¹⁶ Αγριαντώνη, Χ. (2003). *Ο.π.*, σσ. 60-61· Χατζηιωσήφ, Χ. (1993). *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 62-67.

¹⁷ Δερτιλής, Γ. Β. (2014). *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 665-719.

¹⁸ Κωστής, Κ. (2013). *Ο.π.*, σσ. 502-509· Δερτιλής, Γ. Β. (2014). *Ο.π.*, σσ. 861-889· Αγριαντώνη, Χ. (2003). *Ο.π.*, σσ. 69-70.

νέων βιομηχανιών σε κλάδους αιχμής όπως η χημική βιομηχανία, η τσιμεντοβιομηχανία και ο ηλεκτρισμός¹⁹.

Από την άλλη, είναι βέβαιο πως ό,τι υφίσταται στην κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα δεν βρίσκεται απαραίτητως και σε σύγχρονη παραλληλία με τις υπάρχουσες ιδέες. Οι ευρωπαϊκές αστικές ιδέες, η πίστη σε μία διαρκή επιστημονική και τεχνολογική άνθιση, οι προσδοκίες από μία οικονομική ανάπτυξη που θα στηριζόταν στις δυνατότητες της βιομηχανίας είχαν μεταφερθεί στον ελληνικό χώρο ήδη από τη δεκαετία του 1870²⁰. Επρόκειτο για επιχειρήματα που είχαν αρχίσει να διεισδύουν στον λόγο των διαφόρων ηγεσιών και στα μέλη των κοινωνικά ισχυρότερων ομάδων, χωρίς αυτό να σημαίνει ταυτόχρονα ότι αποτελούσαν κυρίαρχη, ή έστω ισχυρή πάντα, τάση²¹. Μέσα σε αυτή τη συνθήκη ενδυναμωνόταν ο δημόσιος λόγος για τις φυσικές επιστήμες και αξιοποιούσε μία πληθώρα μέσων και δράσεων. Έκδοση ειδικών περιοδικών, αρθρογραφία σε έντυπα ποικίλης ύλης, δημόσιες επιστημονικές διαλέξεις, πειραματικές επιδείξεις σε πολιτιστικούς συλλόγους, πανεπιστημιακές εκδηλώσεις ήταν μερικές από τις μορφές που υιοθετούνταν και απευθύνονταν κυρίως στα διευρυνόμενα τμήματα της μεσαίας τάξης των πόλεων²². Στη διακίνηση αυτών των ιδεών εντοπίζεται, σύμφωνα με ερευνητές, μία τομή γύρω στα 1890 που αφορά στη μετατόπιση από μία προσπάθεια «διάδοσης ωφέλιμων γνώσεων», χρήσιμων για τον καθημερινό βίο και την ηθική καλλιέργεια, σε μία διαδικασία που είχε σκοπό την «εκλαϊκευση των επιστημών». Σε αυτή τη μετάβαση η ταύτιση των φυσικών επιστημών με την κοινωνική «πρόοδο» ενισχυόταν και οι εξειδικευμένοι επιστήμονες (ιδίως οι πανεπιστημιακοί καθηγητές) διεκδικούσαν την αποκλειστική διαχείριση του σχετικού λόγου και την εξουσία που προσέφερε εντάσσοντας σχετικές δραστηριότητες στο έργο τους και διατηρώντας ρευστά τα όρια ανάμεσα στην «εκλαϊκευτική» και στην επιστημονική του διάσταση²³.

Στο πλαίσιο αυτών των μεταβολών -σε πραγματικό και ιδεολογικό επίπεδο- εγγράφονται οι διεργασίες που συνέβησαν στον χώρο των φυσικών και μαθηματικών επιστημών εντός και εκτός του αθηναϊκού Πανεπιστημίου. Προσέλαβαν διαφορετικές μορφές και εύρος, όπως θα επιχειρήσω να δείξω, πριν και μετά από την ίδρυση της Φυσικομαθηματικής Σχολής. Από το σύνολο των διεργασιών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα επιλέγω δύο στις οποίες θα αναφερθώ αναλυτικά στη συνέχεια. Πρόκειται για τη διαδικασία επέκτασης και ενίσχυσης των εργαστηρίων των φυσικών επιστημών και για τις διεργασίες έως τη θεσμική αυτονόμηση του φυσικού και του μαθηματικού τμήματος από τη Φιλοσοφική Σχολή. Η επιλογή των δύο διαδικασιών δεν εξηγείται μόνο από το ότι αποτέλεσαν, ως καθαυτά γεγονότα, τομές με βαρύνουσα σημασία στην πορεία του ιδρύματος. Η ανάδειξή τους, ανάμεσα σε άλλες σημαντικές επίσης τομές, σχετίζεται περισσότερο με το ότι επικοινωνούν άμεσα με τα θέματα που διερευνά η εργασία. Εξηγώ στη συνέχεια το πώς.

Η εργαστηριακή διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών είχε μία ανισομερή ανάπτυξη στο τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα. Τα πρώτα εργαστήρια όπου οι ίδιοι οι φοιτητές πραγματοποιούσαν πειραματικές ασκήσεις λειτούργησαν στα τέλη της

¹⁹ Αγγριαντώνη, Χ. (1999). Βιομηχανία. Στο: Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922* (σσ. 173-221). Αθήνα: Βιβλιόραμα.

²⁰ Δερτιλής, Γ. Β. (2014). *Ο.π.*, σσ. 488-503.

²¹ Χατζηιωσήφ, Χ. (1993). *Ο.π.*, σσ. 321-336· Αγγριαντώνη, Χ. (1999). *Ο.π.*, 173-175.

²² Μεργούπη-Σαβαΐδου, Ε. (2010). *Δημόσιος λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900: εκλαϊκευτικά επιχειρήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στους πολιτιστικούς συλλόγους και στα περιοδικά*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ: ΜΙΘΕ.

²³ Μεργούπη-Σαβαΐδου, Ε. (2010). *Ο.π.*, σσ. 403-412.

δεκαετίας του 1860, στο μάθημα της Γενικής Χημείας και κατόπιν σε εκείνο της Φαρμακευτικής Χημείας, και ιδρύθηκαν νομοθετικά το 1874. Στα υπόλοιπα μαθήματα οι φοιτητές δεν ασκούνταν εργαστηριακά. Οι πανεπιστημιακές παραδόσεις περιλάμβαναν επιδείξεις πειραμάτων ή συλλογών, όμως τα υπάρχοντα μέσα και περισσότερο η οργάνωση των σπουδών δεν ευνοούσαν την άσκηση των ίδιων. Χρειάστηκε να περάσουν είκοσι χρόνια ώστε να ιδρυθούν τα επόμενα εργαστήρια, μία απόσταση που φαίνεται ότι δεν συνδεόταν μόνο με τις αλλαγές στο εσωτερικό των επιστημών. Πάντως στο τέλος του αιώνα είχαν αποκτήσει πλέον εργαστήρια και οι έξι έδρες του φυσικού τμήματος καθώς και η αστρονομία που υπαγόταν στο μαθηματικό. Η διερεύνηση, επομένως, των μεταβολών που επέφερε η είσοδος των εργαστηρίων δεν αποτελεί απλώς το άμεσο παρελθόν της νεοσύστατης Σχολής Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών. Ούτε σχετίζεται μόνο με την εκτίμηση των «αρχικών συνθηκών» στο μελετώμενο σύστημα τις οποίες κάθε ερευνητής οφείλει να διερευνά διεξοδικά και να επανακρίνει²⁴. Συνδέεται άμεσα με τον πυρήνα διεργασιών οι οποίες διαμόρφωσαν νέες προσεγγίσεις για το πανεπιστημιακό έργο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Τα ζητήματα που έθεσε η λειτουργία των εργαστηρίων στο ελληνικό Πανεπιστήμιο (υποδομές, υλικοί πόροι, ανθρώπινο δυναμικό, μοντέλα εκπαίδευσης) επικοινωνούσαν ευθέως με τα ζητούμενα σχετικά με τον ρόλο του κατά τον νέο αιώνα.

Η δεύτερη διαδικασία στην οποία θα αναφερθώ αναλυτικότερα είναι η πορεία προς την αυτονόμηση της Φυσικομαθηματικής Σχολής. Αυτό ίσως να αποτελεί μία αναμενόμενη επιλογή καθώς πρόκειται για το ιδρυτικό επεισόδιο. Η διερεύνηση του θέματος γίνεται υπό το πρίσμα να αναδειχθούν θέσεις και πρακτικές που υιοθέτησαν οι διάφοροι «πρωταγωνιστές» (καθηγητές, πρωτίστως των φυσικών και μαθηματικών επιστημών, πανεπιστημιακές και πολιτικές ηγεσίες) και να υποδηλωθούν οι πολλαπλές εσωτερικές τους διαφοροποιήσεις. Τα ίδια πρόσωπα, οι θέσεις και οι πρακτικές τους -αν και υπό διαφορετικές συσσωματώσεις από εκείνες του ιδρυτικού επεισοδίου- συνδέθηκαν με επιλογές σε επίμαχα ζητήματα και της επόμενης περιόδου. Η διαδικασία αυτονόμησης εντάσσεται έτσι σε μία συνολικότερη εικόνα που επικοινωνεί άμεσα με την πρώτη περίοδο της νεοσύστατης Σχολής και αναδεικνύει τομές, μεταβάσεις και συνέχειες οι οποίες ερμηνεύουν τις διεργασίες που ακολούθησαν.

²⁴ Δερτιλής, Γ. Β. (1995). «Φαντασία πιθανή»: Ιστορία, απροσδιοριστία και προβλεψιμότητα. Στο: *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία: Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά* (σσ. 593-640). Αθήνα: ΕΙΕ.

1. Ο «κόσμος» των εργαστηρίων

1.1. Από τα Ταμεία Οργάνων και τις Συλλογές στα Εργαστήρια

Στο νεαρό ελληνικό Πανεπιστήμιο η εισαγωγή των εργαστηρίων είχε όμοια εκκίνηση με εκείνη στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια: ήταν η χημεία ο επιστημονικός κλάδος που τα εισήγαγε. Ο εργαστηριακός της χαρακτήρας έφερε στα πανεπιστήμια, σε κάποιες περιπτώσεις από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, χώρους εξοπλισμένους με πάγκους, φούρνους και φιάλες με διάφορες ουσίες οι οποίοι δύσκολα αρχικώς νοούνταν ως πανεπιστημιακοί χώροι και, ακόμα δυσκολότερα, προσλάμβαναν το κύρος μίας βιβλιοθήκης²⁵. Ο όρος «εργαστήριο» χρησιμοποιήθηκε έως τις αρχές του 19^{ου} αιώνα ώστε να δηλώνει, με αποκλειστικότητα σχεδόν, έναν χώρο όπου πραγματοποιούνταν χημικές εργασίες²⁶. Με τον ίδιο διακριτό τρόπο, αποκλειστικά για τη χημεία, είχε χρησιμοποιηθεί ο όρος και στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Συγκεκριμένα ο οθωνικός νόμος του 1834 διατύπωνε την πρόθεση ότι: «*Εις τας Αθήνας [...] θέλουν ανεγερθή τα εξής κεντρικά καταστήματα: [...] δ. Ταμείον αντικειμένων φυσικής ιστορίας· ε. Ταμείον εργαλείων μαθηματικο-φυσικών· ζ. Εργαστήριον χημικόν, με την απαιτουμένην αποσκευήν*»²⁷.

Η λειτουργία των εργαστηρίων χημείας στην πρώιμη νεωτερική επιστήμη επέδρασε στην μετατόπιση της έμφασης στην ίδια την ιδέα της επιστήμης. Με τα λόγια του O. Hannaway «η επιστήμη δεν ήταν πια απλώς ένα είδος γνώσης (κάποιος κατείχε *scientia*)· βαθμιαία απέκτησε την υπόσταση ενός είδους δραστηριότητας (κάποιος έκανε επιστήμη)». Και το εργαστήριο -ένας χώρος που ήταν ξεχωριστός και είχε νέα ονομασία- φανέρωνε ακριβώς το μέτρο της μετατόπισης των ιδεών²⁸. Οι διαδικασίες για την ενσωμάτωση, την ανάπτυξη και την εξέλιξη των αρχικών εργαστηρίων στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια είχαν αποτέλεσμα να εδραιωθεί για τη χημεία, ενωρίτερα απ' ότι για τα άλλα πεδία των φυσικών επιστημών, η αντίληψη ότι εάν ένα πανεπιστήμιο επιδιώκει την ανάπτυξη του συγκεκριμένου πεδίου τότε θα πρέπει να παρέχει τους αντίστοιχους εργαστηριακούς χώρους για τη διδασκαλία και την έρευνα²⁹.

Η πανεπιστημιακή διδασκαλία της φυσικής άρχισε να τροποποιείται στην ίδια κατεύθυνση μετά από τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Προωθήθηκε η εξειδίκευση ανάμεσα στους κατόχους των εδρών φυσικής ενώ το εννοιολογικό της περιεχόμενο άρχισε βαθμιαία να αντιμετωπίζει ενοποιημένα τα φαινόμενα της θερμότητας, του φωτός και του ηλεκτρισμού με εκείνα της μηχανικής σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο που χρησιμοποιούσε μαθηματικές και πειραματικές μεθόδους και έδινε έμφαση στον ακριβή

²⁵ Smith, P.H. (2006). Laboratories. In: K. Park & L. Daston (Eds), *The Cambridge history of science. Volume 3 Early modern science*, pp. 290-305. Cambridge University Press· Meinel, C. (1988). *Artibus academicis inserenda: Chemistry's Place in Eighteenth and Early Nineteenth Century Universities. History of Universities*, 8, 89-115.

²⁶ Klein, U. (2008). The Laboratory Challenge: Some Revisions of the Standard View of Early Modern Experimentation. *Isis*, 99(4), 769-782· Gooday, G. (1990). Precision measurement and the genesis of physics teaching laboratories in Victorian Britain. *The British Journal for the History of Science*, 23, 25-51.

²⁷ ΦΕΚ 22, 16/6/1834, *Νόμος περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών*, άρθρο 1.

²⁸ Hannaway, O. (2010). Ο σχεδιασμός των εργαστηρίων και ο στόχος της επιστήμης. Andreas Libavias εναντίον Tycho Brahe. Στο: Μ. Ρεντετζή (Επιμ.), *Ο χώρος του επιστημονικού εργαστηρίου 16ος-20ος αιώνας. Αρχιτεκτονικές και κοινωνικές διαστάσεις* (σσ. 89-128). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (αρχική έκδοση άρθρου: 1975).

²⁹ Crosland, M. (2005). Early Laboratories c.1600-c.1800 and the Location of Experimental Science. *Annals of Science*, 62(2), 233-253.

πειραματισμό και τη μέτρηση³⁰. Οι πανεπιστημιακοί χώροι που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες για τις επιδείξεις οργάνων και πειραμάτων κατά τη διάρκεια των διαλέξεων - περισσότερο χώροι συγκέντρωσης του υλικού και όχι δραστηριότητας με διδακτικό ή ερευνητικό σκοπό- έδωσαν τη θέση τους στα αρχικά εργαστήρια φυσικής³¹. Στις επιστήμες που σήμερα ονομάζουμε βιολογικές, από την άλλη, ήταν η εποχή των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα που εξαπλώθηκε η πειραματική εργασία σε όλους τους τομείς τους έχοντας εκκινήσει νωρίτερα από ορισμένα πεδία. Δεν ήταν παρά μετά το 1890 που οι επιστήμες της ζωής διεκδίκησαν, κατά την έκφραση του G. E. Allen, το προπύργιο του πειράματος στο οποίο η χημεία και η φυσική είχαν υψώσει τα λάβαρα της επιτυχίας τους κατά τον 19^ο αιώνα³².

Στο αθηναϊκό Πανεπιστήμιο οι συλλογές οργάνων και συσκευών για τις παραδόσεις των μαθημάτων φυσικής και χημείας, τα επονομαζόμενα Ταμεία Οργάνων, αναφέρονταν από τα πρώτα χρόνια του³³. Οι προσπάθειες να συγκροτηθούν και να εμπλουτιστούν αυτά τα Ταμεία εντάθηκαν στη δεκαετία του 1850 και ενισχύθηκαν από τις δωρεές ομογενών ή φιλελλήνων. Τα επόμενα χρόνια επιτεύχθηκε, καθώς φαίνεται, η κατοχή αρκετά πλούσιων συλλογών -με γαλλική προέλευση αρχικώς και κατόπιν γερμανική αναδεικνύοντας με έμμεσο τρόπο και τις αντίστοιχες επιστημονικές επιρροές³⁴. Οι συλλογές αυτές χρησιμοποιούνταν επί πολλά έτη σε πειράματα επίδειξης κατά τις παραδόσεις των μαθημάτων³⁵. Σημείο καμπής αποτέλεσε η έλευση του Αναστάσιου Κ. Χρηστομάνου στην Ελλάδα το 1862 και η εκλογή του ως καθηγητή το 1866 για τη Γενική Πειραματική Χημεία³⁶. Σημείο καμπής όχι μόνο για τις πρωτοβουλίες που ανέλαβε για την ίδρυση εργαστηρίου με σκοπό την άσκηση των ίδιων των φοιτητών, αλλά κυρίως εξαιτίας των σαφών απόψεών του σχετικά με τη θεσμοποίηση του γνωστικού αντικειμένου της χημείας και με τον ρόλο της.

Στην πρώτη απολογιστική του έκθεση ως καθηγητής δήλωσε ότι για την επιστήμη της χημείας δεν επαρκεί «μόνον η από της έδρας θεωρητική διδασκαλία» και ζήτησε να καθιερωθεί η πειραματική άσκηση των φοιτητών, αρχικά εκείνων του Φαρμακευτικού Σχολείου, προτείνοντας να επεκταθεί για αυτόν τον σκοπό το καθηγητικό του εργαστήριο³⁷. Στην έκθεση του επόμενου έτους εισήγαγε το αίτημα να συμβεί το ίδιο και με τους φοιτητές του φυσικομαθηματικού τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής³⁸. Η συγκεκριμένη επιδίωξη, και η ρητή αναφορά της, έχει τη σημασία της. Με τον τρόπο

³⁰ Harman, P.M. (1994). *Ενέργεια, Δύναμη και Υλη. Η εννοιολογική εξέλιξη της φυσικής κατά τον 19^ο αιώνα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 1-18.

³¹ Cahan, D. (1985). The institutional revolution in German physics, 1865-1914. *Historical Studies in the Physical Sciences*, 15(2), 1-65.

³² Allen, G. E. (1978). *Life Science in the Twentieth Century*. Cambridge University Press, pp. xv-xix.

³³ ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Ράλλης 1840-1841, σσ. 14-16.

³⁴ Nicolaidis, E. (2000). Scientific instruments, laboratories and the 19th century Greek State. In: E. Nicolaidis & K. Chatzis (Eds), *Science, technology and the 19th century state* (pp.79-87). Athens: National Hellenic Research Foundation.

³⁵ Καρκάνης, Η. (2012). *Οι φυσικές επιστήμες και το πανεπιστήμιο στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ-ΕΜΠ, σσ. 560-563, 568-569, 448-452, 469-472, 508.

³⁶ Ο Α. Κ. Χρηστομάνος αναγορεύτηκε υφηγητής το 1863, έκτακτος καθηγητής Γενικής Πειραματικής Χημείας το 1866 και τακτικός στην ίδια έδρα το 1869.

³⁷ ΙΑ, Πρυτανικοί, Μ. Βενιζέλος 1866-67, σσ. 115-119. Η εκπαίδευση των φαρμακοποιών γινόταν στο Φαρμακευτικό Σχολείο το οποίο ήταν προσαρτημένο έως το 1904 στην Ιατρική Σχολή και αρχικώς δεν είχε ισότιμο καθεστώς με τις πανεπιστημιακές σπουδές (βλ. μία σύντομη αναδρομή στην αρχική του λειτουργία στην ενότητα 7.3).

³⁸ ΙΑ, Πρυτανικοί, Θ. Γ. Ορφανίδης 1867-68, σσ. 160-163.

αυτό ο Χρηστομάνος επεδίωκε να κατοχυρωθεί για τη χημεία ένας διευρυμένος ρόλος, πέρα από εκείνον της βοηθητικής επιστήμης στην ιατρική εκπαίδευση, ο οποίος θα εκτεινόταν στο κοινωνικό επίπεδο σε διάφορους τομείς της οικονομικής ανάπτυξης. Τη θέση αυτή υποστήριξε σθεναρά σε όλη την πορεία του βίου του υιοθετώντας τα θετικιστικά πρότυπα της εποχής του και προσβλέποντας στις επαγγελίες τους. Παράλληλα συνέδεσε άρρηκτα εξαρχής τη λειτουργία του νεοσύστατου εργαστηρίου της Γενικής Πειραματικής Χημείας με τη διεκδίκηση χώρων για την άρτια εγκατάστασή του, ενέργειες που οδήγησαν στην κατασκευή του κτιρίου του Χημείου το οποίο επιτέλεσε έναν πολλαπλό ρόλο σε πραγματικό και συμβολικό επίπεδο όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια.

Για να πραγματωθούν οι στόχοι του επένδυσε στην εδραίωση του ρόλου του εργαστηρίου ανάμεσα στους φοιτητές και έλαβε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες προκειμένου αυτοί να καταστούν οργανικό κομμάτι του, ιδιαιτέρως κατά την αρχική φάση στην οποία η φοίτηση στο εργαστήριο δεν ήταν υποχρεωτική³⁹. Η εκπαιδευτική σημασία της εργαστηριακής άσκησης κατοχυρώθηκε αργότερα, το 1874, όταν θεσπίστηκε η υποχρεωτική παρακολούθηση των ασκήσεων στο ιδρυτικό διάταγμα των δύο αρχικών εργαστηρίων (Γενικής Πειραματικής Χημείας και Φαρμακευτικής Χημείας)⁴⁰. Παρ' ότι μερικές διατάξεις δεν εφαρμόστηκαν επακριβώς και διαρκώς⁴¹, μπορεί γενικά να θεωρηθεί ότι μετά από το συγκεκριμένο χρονικό σημείο η εργαστηριακή άσκηση αποτέλεσε ένα εδραιωμένο γεγονός για τους φοιτητές του φυσικού τμήματος και τους μελλοντικούς φαρμακοποιούς. Οι φοιτητές αυτών των πτυχίων, κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, ασκούνταν στα δύο εργαστήρια χημείας καθημερινά επί τρία έτη σπουδών.

Στα υπόλοιπα μαθήματα των φυσικών επιστημών μπορούμε να μιλάμε για προσπάθειες να εισαχθεί η εργαστηριακή δραστηριότητα μόνο μετά το 1890. Στη φυσική, έως τότε, το Ταμείο Οργάνων χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά για επιδείξεις πειραμάτων κατά τη διάρκεια των παραδόσεων. Η χρήση και η συντήρησή του ήταν ευθύνη του καθηγητή της έδρας και το ζήτημα αποτέλεσε σημείο τριβής και εντάσεων ιδιαιτέρως μετά το 1870 όταν άρχισε να διδάσκει ως υφηγητής ο Τ. Αργυρόπουλος⁴², μία συνθήκη που ενδεχομένως επηρέασε μεταξύ άλλων την προώθηση της εργαστηριακής διδασκαλίας στη φυσική στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα. Όπως και να είχαν τα πράγματα, ο Τ. Αργυρόπουλος μόνο μετά από την εκλογή του στην έδρα εκπαίδευσε φοιτητές στην εκτέλεση πειραμάτων φυσικής (οπτικής) το 1890, τη χρονιά που

³⁹ Για παράδειγμα, θα μπορούσαμε έτσι να ερμηνεύσουμε την απόφασή του να εκθέσει στο εργαστήριο Γενικής Χημείας τα σκευάσματα που ετοίμασαν οι πρώτοι φοιτητές το καθένα συμπληρωμένο με μία περιγραφή και το όνομα του φοιτητή που το παρασκεύασε (βλ. έκθεση στη λογοδοσία Ορφανίδη, ο.π.).

⁴⁰ ΦΕΚ 12, 28/2/1875, Β.Δ. της 21^{ης}/12/1874.

⁴¹ Σύμφωνα με το ιδρυτικό διάταγμα στο εργαστήριο της Γενικής Πειραματικής Χημείας έπρεπε να ασκούνται οι φοιτητές του φυσικομαθηματικού τμήματος της Φιλοσοφικής και εκείνοι του Φαρμακευτικού Σχολείου επί δύο έτη σπουδών και οι φοιτητές της Ιατρικής επί ένα έτος, ενώ στο εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας οι φοιτητές φαρμακευτικής και ιατρικής για τρία και ένα έτη σπουδών αντιστοίχως. Οι ρυθμίσεις δεν εφαρμόστηκαν επακριβώς καθώς οι φοιτητές της ιατρικής και του μαθηματικού δεν ασκούνταν συστηματικά και, επιπρόσθετα, το εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας γνώρισε κάποια περίοδο υπολειτουργίας στα τέλη της δεκαετίας του 1870 βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 585-589 & 641-643. Στις αρχές της δεκαετίας του 1890, όπως θα παρουσιαστεί στη συνέχεια, η φοίτηση στο εργαστήριο Γενικής Χημείας επεκτάθηκε σε τρία έτη για τους φοιτητές του φυσικού και περιορίστηκε σε ένα για εκείνους της φαρμακευτικής (ΙΑ, Πρυτανικοί, Ι. Πανταζίδης 1892-1893, σ. 222 & Π. Παυλίδης 1893-1894, σσ. 468-469).

⁴² Ο Τ. Αργυρόπουλος επέστρεψε στην Ελλάδα, μετά από σπουδές στη Γαλλία, το 1870 και έγινε υφηγητής αλλά η παραμονή του στο Πανεπιστήμιο δεν ήταν συνεχής (υπήρξαν περίοδοι απουσίας του έως το 1885) και οι σχέσεις του με τον καθηγητή Δ. Στρούμπο δεν υπήρξαν ιδιαίτερα αρμονικές βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 498-511.

λειτούργησε το κτίριο του Χημείου στη Σόλωνος⁴³. Τα επόμενα χρόνια έγινε προσπάθεια να συντηρηθεί η περιουσία του Ταμείου Οργάνων Φυσικής⁴⁴ καθώς το περιεχόμενό της προσδιόριζε το είδος και το εύρος των πρώτων πειραματικών ασκήσεων αλλά, και πάλι, αυτές διακόπηκαν για ένα έτος⁴⁵ μέχρι την επίσημη ίδρυση του εργαστηρίου το 1894. Σύμφωνα με το ιδρυτικό του διάταγμα, το εργαστήριο Φυσικής απευθυνόταν στους φοιτητές του φυσικού και του μαθηματικού τμήματος για ένα τουλάχιστον έτος σπουδών και οριζόταν υποχρεωτική η ολοκλήρωση μίας σειράς ασκήσεων της οποίας το περιεχόμενο δεν προσδιοριζόταν⁴⁶. Η εδραίωση του εκπαιδευτικού ρόλου του εργαστηρίου Φυσικής συνέβη ουσιαστικά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και συνδέεται αφενός με τη χωρική του επέκταση και την προμήθεια νέου εξοπλισμού και, αφετέρου, με τον διορισμό του υφηγητή Γ. Αθανασιάδη στη θέση του επιμελητή (ενότητα 6.3).

Στα φυσιογνωστικά επιστημονικά πεδία (βοτανική, ζωολογία και γεωλογία) η διδασκαλία κατά τον 19^ο αιώνα υποστηριζόταν από μουσειακές συλλογές. Οι διάφορες συλλογές ανήκαν στο Φυσιογραφικό Μουσείο το οποίο είχε αποδοθεί στο Πανεπιστήμιο το 1858 και τα επόμενα χρόνια εμπλουτιζόταν κυρίως μέσω δωρεών. Το Φυσιογραφικό Μουσείο αρχικώς ήταν ενιαίο, στη συνέχεια οι συλλογές του (ζωολογικές, βοτανικές, ορυκτολογικές και παλαιοντολογικές) άρχισαν να διαχωρίζονται και να συγκροτούν επιμέρους μουσεία. Πρώτα (1868) διαχωρίστηκε η βοτανική συλλογή από τις υπόλοιπες, κατόπιν η ζωολογική μετά από την εκλογή του Ν. Αποστολίδη (1894) και η τελευταία διαίρεση, της παλαιοντολογικής συλλογής από την ορυκτολογική, συνέβη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (ενότητα 6.3). Οι λόγοι της διάσπασης μπορούν να αναζητηθούν αφενός στην έλλειψη ενός κατάλληλου κτιρίου ικανού να φιλοξενήσει το σύνολο των συλλογών και στην υιοθέτηση λύσεων αποσπασματικών και μερικών οι οποίες, σε κάποιες περιπτώσεις, είχαν συνέπεια και την καταστροφή των δειγμάτων λόγω της συνεχούς μεταφοράς⁴⁷. Ωστόσο φαίνεται ότι επίσης συνέβαλαν οι διαφορετικοί τρόποι διαχείρισης των συλλογών, οι αντιπαλότητες των καθηγητών που ήταν υπεύθυνοι γι' αυτές και οι προσωπικές φιλοδοξίες⁴⁸. Είναι, ωστόσο, ενδεικτικό ότι τέτοιες επιλογές προεξοφλούνταν ως αυτονόητες: στο πανεπιστημιακό νομοσχέδιο το 1899 που διαιρούσε την έδρα της Γεωλογίας (σε Ορυκτολογίας και σε Παλαιοντολογίας) προτεινόταν, εκ των προτέρων, να διαιρεθεί και το αντίστοιχο μουσείο⁴⁹ προβλέποντας κατά κάποιο τρόπο τη διαδικασία που, πράγματι, ακολούθησε μετά από χρόνια όταν τελικά έγινε ο χωρισμός των εδρών.

Στους χώρους στέγασης των μουσείων οργανώθηκαν οι πρώτες εργαστηριακές ασκήσεις φοιτητών στα αντίστοιχα μαθήματα⁵⁰. Τα εργαστήρια των φυσιογνωστικών μαθημάτων ιδρύθηκαν επίσημα στα μέσα της δεκαετίας του 1890, ταυτόχρονα περίπου στις τρεις έδρες: το Βοτανικό Εργαστήριο του καθηγητή Σπ. Μηλιαράκη και το Ζωολογικό του Ν. Αποστολίδη οι οποίοι είχαν προσφάτως εκλεγεί και κόμιζαν από τις ευρωπαϊκές τους σπουδές τη μετατόπιση των αντίστοιχων επιστημών στον πειραματισμό, καθώς και

⁴³ ΙΑ, Πρυτανικοί, Μ. Χατζημιχάλης 1889-90, σ. 65.

⁴⁴ ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Μιστριώτης 1890-91, σσ. 172-174.

⁴⁵ ΙΑ, Πρυτανικοί, Ι. Ν. Χατζιδάκης 1894-95, σ. 266.

⁴⁶ ΦΕΚ 121Β, 16/11/1894.

⁴⁷ ΙΑ, Πρυτανικοί, Τ. Αργυρόπουλος 1898-99, σσ. 40-42.

⁴⁸ Στεφανίδης, Μ. (1948). *Εκατονταετηρίς 1837-1937. Ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής, τεύχος Α'*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, σσ. 36-37· Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 673-679.

⁴⁹ ΕτΒ, Παράρτημα ΙΕ-Α, 1899, σσ. 1019 & 1028.

⁵⁰ ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Μιστριώτης 1890-91, σ. 187.

το Γεωλογικό-Ορυκτολογικό του παλαιότερου καθηγητή Κ. Μητσόπουλου⁵¹. Και στα τρία εργαστήρια προβλεπόταν να ασκούνται οι φοιτητές του φυσικού τμήματος και της φαρμακευτικής, ωστόσο η θεσμοθέτησή τους δεν οδήγησε απαραίτητως σε μία σταθερή λειτουργία. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του βοτανικού εργαστηρίου το οποίο, παρ' ότι ιδρύθηκε το 1894, λειτούργησε υποτυπωδώς έως το 1904-05 για πολλαπλούς λόγους: η μικρή εναρκτήρια πίστωση, η έλλειψη προσωπικού και κυρίως η στέγαση σε έναν ακατάλληλο χώρο χωρίς φως ήταν οι κυριότεροι λόγοι σύμφωνα με τις ετήσιες εκθέσεις του διευθυντή του⁵². Το 1897, τέλος, ιδρύθηκε το εργαστήριο Αστρονομίας του Δ. Αιγινήτη⁵³ που στεγάστηκε, έως τα τέλη της δεκαετίας του 1930, στο Αστεροσκοπείο και ασκούσε τους φοιτητές του φυσικού και του μαθηματικού τμήματος.

Οι απολογιστικές εκθέσεις των καθηγητών-διευθυντών των εργαστηρίων παρέχουν στοιχεία σχετικά με τις φοιτητικές εγγραφές στα περισσότερα εργαστήρια (Πίνακας 1) και προσφέρουν πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργία τους, είτε μέσω λεπτομερών αναφορών είτε μέσω αποσιωπήσεων. Με βάση κυρίως αυτό το πραγματολογικό υλικό θα επιχειρηθεί στη συνέχεια να σκιαγραφηθούν, σε αδρές γραμμές, πτυχές από τη λειτουργία των εργαστηρίων κατά τον 19^ο αιώνα έως την ίδρυση της Φυσικομαθηματικής Σχολής. Η ύπαρξη των εργαστηρίων έθεσε εξαρχής, και με επιτακτικό τρόπο, δύο ζητήματα εντός του Πανεπιστημίου. Το πρώτο αφορούσε στη στέγασή τους και το δεύτερο στην επάνδρωσή τους (η χρήση της λέξης είναι ακριβής: τη συγκεκριμένη περίοδο είχαν μόλις εγγραφεί οι πρώτες φοιτήτριες, ενώ δεν υπήρξε καμία πτυχιούχος στις φυσικές επιστήμες και τα μαθηματικά από τη Φιλοσοφική Σχολή⁵⁴).

Και τα δύο ζητήματα, υποδομές-υλικοί πόροι και ανθρώπινο δυναμικό, δεν αφορούσαν μόνο στην επίτευξη μίας εκπαιδευτικής λειτουργίας, περισσότερο ή λιγότερο ικανοποιητικής. Συνδέονταν επίσης με τους όρους συγκρότησης των επιστημονικών ομάδων και με την εμβέλεια της επικράτειάς τους στο Πανεπιστήμιο και την κοινωνία και αποτελούσαν διαστάσεις που επικοινωνούσαν άμεσα με τη διαμόρφωση των ζητούμενων σχετικά με τον ρόλο του Πανεπιστημίου στην αυγή του νέου αιώνα. Η διερεύνηση αυτών των διαστάσεων θέτει στο κέντρο του ενδιαφέροντος αφενός τους όρους και το πλαίσιο της δραστηριότητας των προσώπων που συγκρότησαν αρχικά τις συγκεκριμένες επιστημονικές ομάδες. Αφετέρου αναδεικνύει τους ίδιους τους χώρους της δράσης καθώς «ο τόπος έχει δεχθεί το αποτύπωμα της ομάδας και αντιστρόφως»⁵⁵. Η αμφίδρομη σχέση ανθρώπων και τόπων περιγράφει, εν τέλει πιο αποκαλυπτικά, τη λειτουργία τους. Τα συγκεκριμένα δύο θέματα θα συζητηθούν για την περίοδο του 19^{ου} αιώνα στις επόμενες ενότητες.

⁵¹ ΦΕΚ 133B, 29/12/1894· ΦΕΚ 4B, 10/1/1895· ΦΕΚ 19B, 2/2/1895 αντιστοίχως.

⁵² Ενδεικτικά: ΙΑ, Πρυτανικοί, Μ. Χατζημιχάλης 1889-90, σσ. 61-62 & Α.Κ. Χρηστομάνος 1896-97, σσ. 298-303.

⁵³ ΦΕΚ 172A, 20/11/1897.

⁵⁴ Στις ονομαστικές καταστάσεις των εργαστηρίων οι πρώτες φοιτήτριες που καταγράφηκαν ήταν: στο εργαστήριο Φυσικής το 1895-96 η Φλωρεντία Φουντουκλή από το μαθηματικό τμήμα και το 1897-98 στα εργαστήρια Γενικής Χημείας και Φυσικής η αδελφή της Μαριάννα Φουντουκλή από το φυσικό τμήμα καθώς και στο εργαστήριο Φυσικής η Ελένη Γεννηματά από το μαθηματικό τμήμα. Πτυχίο έλαβε μόνο η τελευταία το 1907-08 (ενότητα 12.5).

⁵⁵ Halbwachs, M. (2013). *Η συλλογική μνήμη*. Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 157.

Πίνακας 1
Εγγραφές φοιτητών στα εργαστήρια⁵⁶

Εργαστήριο	ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΚΗΣ ΧΗΜΕΙΑΣ			ΦΑΡΜΑΚΕΥΤΙΚΗΣ ΧΗΜΕΙΑΣ	ΦΥΣΙΚΗΣ			ΖΩΟΛΟΓΙΑΣ	ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑΣ
	Φυσικό [#]	Φαρμ. Σχολ. ⁺	Σύνολο	Φαρμακευτικό Σχολείο [~]	Φυσικό ⁺	Μαθηματικό ⁺	Σύνολο		
Πτυχίο									Μαθηματικό & Φυσικό ⁺
1891-92	-	-	-	63					
1892-93	27	28*	55	76					
1893-94	18	34	52	60					
1894-95	32	36	68	66	-	-	26		
1895-96	36	62	98	74	13	24	37	-	
1896-97	41	63	104	97	-	-	20	-	
1897-98	36	41	77	119	-	-	19	21	40
1898-99	31	39	70	98	10	15	25	10	30
1899-00	26	41	67	80	12*	12	24	16	40
1900-01	26	21	47	81	4	4	8	28	35
1901-02	54	29	83	69	5	8	13	36	32
1902-03	67	26	93	58	9	7	16	46	41
1903-04	78	26	104	57	18	11	29	34	85
1904-05	-	-	-	56	25	17	42	34	52
1905-06	58	37	95	66	27	10	37	25	59
1906-07	58	43	101	70	17	12	29	18	28

: εγγραφές από τρία έτη σπουδών έως το 1905
+ : εγγραφές από ένα έτος σπουδών
~ : εγγραφές από δύο έτη σπουδών

* : ένας φοιτητής της Ιατρικής
- : δεν υπάρχει έκθεση ή δεν αναγράφεται στην υπάρχουσα έκθεση

1.2. Χώροι: η απόδοση ενός εμβληματικού χαρακτήρα στο Χημείο

Τα κτίρια που στεγάζουν επιστημονικές δραστηριότητες εκπροσωπούν, κυριολεκτικά και μεταφορικά, τη διεκδίκηση μίας επικράτειας από την επιστημονική κοινότητα που φιλοξενούν. Η χαρτογράφηση της αρχιτεκτονικής τους, η εσωτερική τους διαρρύθμιση, η λειτουργική τυπολογία των χώρων τους έχουν αποτελέσει στοιχεία ερευνητικών προσεγγίσεων προκειμένου να φωτιστεί ο τρόπος με τον οποίο αναπτύχθηκε η επιστημονική κοινότητα που τα κατοικεί⁵⁷. Η προσοχή στην οπτική γλώσσα των κτιρίων, δηλαδή στην ικανότητά τους να προσδίδουν στις ιδέες υλικές

⁵⁶ Ο Πίνακας 1 περιέχει δεδομένα που έχουν αντληθεί από τις εκθέσεις που περιέχονται στις πρυτανικές λογοδοσίες των αντίστοιχων ετών. Σε ελάχιστες περιπτώσεις υπάρχουν μικρές διαφορές σε σχέση με μετέπειτα συγκεντρωτικά στοιχεία των ιδίων (π.χ. στην έκθεση Δαμβέργη 1896-97) οι οποίες όμως δεν αλλάζουν τις γενικές τάσεις. Στον Πίνακα αναφέρονται μόνο τα συγκεκριμένα 5 από τα 7 εργαστήρια καθώς γι' αυτά παρέχονται, σε όλη την περίοδο, αριθμητικές πληροφορίες σχετικά με τους εγγεγραμμένους φοιτητές. Για το εργαστήριο της Βοτανικής έχει ήδη γίνει αναφορά στα ζητήματα δυσλειτουργίας του. Σε αυτό για τα τρία έτη μετά τη μετεγκατάστασή του το 1904 αναφέρεται άσκηση (όχι πάντα τακτική) 10 έως 27 φοιτητών από το φυσικό τμήμα και 9 έως 29 φοιτητών από το φαρμακευτικό. Για το εργαστήριο Γεωλογίας-Ορυκτολογίας στις εκθέσεις του Κ. Μητσόπουλου παρουσιάζεται μία ασαφής εικόνα άσκησης ενός μεγάλου πλήθους φοιτητών έως το 1903-04 (115 έως 177 ή με αναφορά «άπαντες!»). Κατόπιν καταγράφεται συγκεκριμένα το είδος της άσκησης (μικροσκοπήσεις και πυροχημική εξέταση ορυκτών) και αναφέρονται μικρότερα πλήθη φοιτητών (59 έως 95) και από τα δύο προγράμματα σπουδών (φυσικό και φαρμακευτικό).

⁵⁷ Τη συγκεκριμένη ερευνητική προσέγγιση παρουσιάζει, μαζί με εκτενή βιβλιογραφία, η Μ. Ρεντετζή στην εισαγωγή της στο: Ρεντετζή, Μ. (Επιμ.). (2010). *Ο.π.*

μορφές, συμβάλλει ώστε να κατανοηθούν καλύτερα οι διεργασίες σχετικά με τις επιδιώξεις και τα κίνητρα που ήθελαν να διαβιβάσουν τόσο οι δημιουργοί τους όσο και οι χρήστες τους, αναδεικνύει την αυτοεικόνα της συγκεκριμένης επιστημονικής κοινότητας και συνδέεται με τη δημόσια αναγνώριση που την περιβάλλει⁵⁸.

Υπό αυτό το πρίσμα αξίζει να επανεξετάσουμε τις διεργασίες σχετικά με τους χώρους που στέγασαν τα εργαστήρια. Ιδιαίτέρως τις σχετικές με το Χημείο, το κτίριο που αποτέλεσε το χωρικό πλαίσιο ανάπτυξης όχι μονάχα της χημείας αλλά και ενός μεγάλου τμήματος της Φυσικομαθηματικής Σχολής και, μάλιστα, για ένα μακρύ χρονικό διάστημα εκατονταετούς σχεδόν χρήσης που έφτασε έως την πρόσφατη περίοδο. Στη συγκεκριμένη ενότητα αυτό θα γίνει για την περίοδο έως το 1904 και το θέμα θα προσεγγιστεί μέσα από την εστίαση σε τρεις φάσεις (έναρξη, λήξη και μέσο) του εικοσαετούς διαστήματος που απαιτήθηκε για την κατασκευή του. Η στόχευση είναι να αναδειχθούν τα διαφοροποιημένα ζητούμενα σε κάθε φάση αυτής της εικοσαετούς πορείας και να συνδεθούν με τη διεκδίκηση, την κατασκευή και τη χρήση που είχε το συγκεκριμένο οικοδόμημα.

Το αίτημα για την κατασκευή ενός ανεξάρτητου κτιρίου για το Χημείο είχε τεθεί επίσημα με μορφή ευχής από τον πρύτανη-καθηγητή Βοτανικής Θ. Ορφανίδη το 1868 και διατυπώθηκε αναλυτικά με εισήγηση του Χρηστομάνου το 1870⁵⁹. Με αυτήν ο καθηγητής χημείας πρότεινε να οικοδομηθεί ένα κτίριο στο οικόπεδο της οδού Σόλωνος (που αποτελούσε πρόσφατο απόκτημα του Πανεπιστημίου) σύμφωνα με σχέδια που είχε ο ίδιος ζητήσει από τον αρχιτέκτονα Ernst Ziller. Η επιλογή δεν ήταν τυχαία: ο Ziller είχε έρθει στην Αθήνα το 1861, ως μαθητής του T. Hansen, με σκοπό να διευθύνει την οικοδόμηση της Σιναίας Ακαδημίας. Όταν το 1870 του ζητήθηκε να εκπονήσει τα αρχιτεκτονικά σχέδια για το Χημείο γνώριζε ήδη αποδοχή στην αθηναϊκή κοινωνία και εργαζόταν στην κατασκευή ενός πλήθους κτιρίων, δημοσίων και ιδιωτικών, προσδίδοντάς τους το ύφος που αργότερα ονομάστηκε ώριμος ελληνικός κλασικισμός⁶⁰. Η επιλογή του αρχιτέκτονα ανακλούσε, αναμφίβολα, τις προσδοκίες που επενδύονταν στο μελλοντικό οικοδόμημα που θα στέγαζε το Εργαστήριο Χημείας.

Μέχρι τότε τα περισσότερα πανεπιστημιακά μαθήματα γίνονταν στο κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου που είχε θεμελιωθεί το 1839 και είχε ολοκληρωθεί το 1864. Στην ίδια εποχή υπήρχαν γύρω του, σε πολύ κοντινή απόσταση, και άλλα κτίρια που σχετιζόνταν με την πανεπιστημιακή λειτουργία όπως το Οφθαλμιατρείο και το Πολιτικό Νοσοκομείο καθώς και το Ελληνικό Εκπαιδευτήριο που αγοράστηκε το 1871 και στέγαζε τα χημικά και τα ιατρικά εργαστήρια. Στη συνέχεια, έως τα τέλη του αιώνα, στην περιοχή δέσποζαν μαζί με το κεντρικό κτίριο και τα άλλα δύο της «αθηναϊκής τριλογίας», η Ακαδημία και η Εθνική Βιβλιοθήκη (Βαλλιάνειος)⁶¹. Αρκετά χρόνια αργότερα η προσθήκη και των

⁵⁸ Η συνεξέταση της αρχιτεκτονικής πανεπιστημίων ή επιστημονικών εταιρειών, της ανάπτυξης των αντίστοιχων επιστημών και της μελέτης των βιογραφικών τροχιών επιστημόνων απασχολεί εκτενώς το έργο της Sophie Forgan. Ενδεικτικά: Forgan, S. (2010). Πλαίσιο, εικόνα και λειτουργία: Μια προκαταρκτική διερεύνηση της αρχιτεκτονικής των επιστημονικών εταιρειών. Στο: Μ. Ρεντετζή (Επιμ.), *Ο.π., ...*, σσ. 171-210, (αρχική έκδοση άρθρου: 1986). Forgan, S. (1989). The Architecture of Science and the Idea of a University. *Studies in History and Philosophy of Science*, 20(4), 405-434. Forgan, S., & Gooday, G. (1996). Constructing South Kensington: the buildings and politics of T. H. Huxley's working environments. *The British Journal for the History of Science*, 29(4), 435-468.

⁵⁹ ΙΑ, Πρυτανικοί, Θ. Ορφανίδης 1867-68, σ. 55 & Π. Καλλιγιάς 1869-70, σσ. 168-184.

⁶⁰ Κασιμάτη, Μ. Ζ. (2010). Από το σχέδιο στο κτήριο: Η κοσμοπολίτικη εφαρμογή του ιστορισμού κατά Τσίλλερ. Στο: Μ. Ζ. Κασιμάτη (Επιμ.), *Ερνέστος Τσίλλερ Αρχιτέκτων [1837-1923]* (σσ. 13-18). Αθήνα: Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου.

⁶¹ Το κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου κτίστηκε με βάση σχέδια του C. Hansen και το 1842 είχε ολοκληρωθεί μόνο η πρόσθια πλευρά. Το Οφθαλμιατρείο θεμελιώθηκε το 1847 με σχέδια του T. Hansen και

υπόλοιπων κτιρίων (Πανεπιστημιακή Λέσχη, Μέγαρο Θεωρητικών Επιστημών) κατέστησε την περιοχή τον τόπο όπου αναπτύχθηκε η πανεπιστημιακή δραστηριότητα σχεδόν για όλον τον 20^ο αιώνα⁶².

Το 1870, ωστόσο, ήταν μόλις η εποχή που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται η περιοχή ως πανεπιστημιακό κέντρο και να αποκτά σιγά-σιγά τη μορφή με την οποία έγινε μετέπειτα γνωστή. Στα περιορισμένα όρια μίας μικρής πόλης, όπως ήταν τότε η Αθήνα⁶³, η επιλογή ενός πανεπιστημιακού κτιρίου στη Σόλωνος φάνταζε μακριά. Αυτή η απόσταση ήταν κατ' άλλους επιβεβλημένη και κατ' άλλους απορριπτέα. Θεωρούνταν απαραίτητη από τον πρύτανη Γ. Ράλλη που είχε νωρίτερα προτείνει ότι «*προς ανέγερσιν ιδίου χημείου απητείτο μέρος ευρύχωρον και ικανώς μεμακρυσμένον από του καταστήματος του Πανεπιστημίου, ώστε αι εν αυτώ χημικαί εργασίαι να μη εκθέτωσι την ακρόπολιν ταύτην των Μουσών*»⁶⁴ εκφράζοντας εύγλωττα την ανοίκεια και αμήχανη αίσθησή του ανάμεσα στην πεποίθηση ότι ήταν αναγκαιότητα να υπάρχει ένα χημικό εργαστήριο και ταυτοχρόνως στην αποδοχή ότι αυτό μπορούσε να εντάσσεται στον «χώρο των Μουσών», δηλαδή το κτίριο του Πανεπιστημίου. Αντιθέτως η απόσταση, θεωρούμενη ως μεγάλη, ήταν ένας από τους λόγους που επικαλέστηκε κατά καιρούς το υπουργείο ώστε να μην προχωρήσει στην έγκριση του έργου⁶⁵. Αυτά ωθούσαν τον Χρηστομάνο να την προσδιορίζει εξαρχής με ακρίβεια: «*είναι πολύ πλησίον του Πανεπιστημίου, του οικοπέδου του μόλις 3 πρωτόλεπτα ήτοι 330 βήματα απέχοντος αυτού*»⁶⁶. Με τον τρόπο αυτό η φυσική απόσταση έγινε μέρος της διαπραγμάτευσης η οποία ουσιαστικά εισήγαγε στον ελληνικό χώρο τη διάκριση της χημείας ως προς το επιστημονικό έθος από τα υπόλοιπα μαθήματα που διδάσκονταν στο αθηναϊκό Πανεπιστήμιο τη δεδομένη στιγμή.

Στην πρώτη του εισήγηση για την κατασκευή του Χημείου ο Χρηστομάνος είχε συμπεριλάβει όσα συνέβαιναν σε άμεσο χρόνο στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, γερμανικά και γαλλικά, προκειμένου να συνδέσει την ευημερία των κρατών με τα χημικά επιτεύγματα που πραγματοποιούνταν στα πανεπιστήμιά τους⁶⁷. Πρόκειται για την εποχή στην οποία, ιδιαιτέρως στα γερμανικά πανεπιστήμια, η χημεία γνώριζε εκρηκτική ανάπτυξη και χτίζονταν αυτόνομα κτίρια για τη διδασκαλία και την έρευνά της. Η

ολοκληρώθηκε το 1855 με σχέδια Λ. Καυταντζόγλου και το Πολιτικό Νοσοκομείο (στην οδό Ακαδημίας 50, σήμερα στεγάζει το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων) θεμελιώθηκε το 1836 με σχέδια του F. Stauffert και ολοκληρώθηκε το 1858. Το Ελληνικό Εκπαιδευτήριο Παπαδοπούλου (το σημερινό κτίριο Κ. Παλαμά στην οδό Ακαδημίας 58) είχε κτιστεί το 1857 με σχέδια του Σ. Κλεάνθη και αγοράστηκε από το Πανεπιστήμιο το 1871. Η Ακαδημία θεμελιώθηκε το 1859 με σχέδια του T. Hansen και αποπερατώθηκε το 1885 και η Βιβλιοθήκη θεμελιώθηκε το 1887 με σχέδια του ίδιου και αποπερατώθηκε το 1902.

⁶² Με την εξαίρεση της Ιατρικής Σχολής που μεταφέρθηκε στο Γουδί μετά το 1933.

⁶³ Η οικοδόμηση της πόλης πέραν της οδού Ακαδημίας ξεκίνησε τη δεκαετία του 1850 και το 1881 υπήρχαν μόνο μερικά σπίτια επί των οδών Σόλωνος και Σκουφά βλ. Καλλιβετάκης, Λ. *Η Αθήνα τον 19^ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου*. Στο: <http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapters.aspx>.

⁶⁴ ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Ράλλης 1868-69, σ. 70.

⁶⁵ ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Καραμήτσας 1886-87, σ. 204.

⁶⁶ ΙΑ, Πρυτανικοί, Π. Καλλιγιάς 1869-70, σ. 175.

⁶⁷ Στο κείμενο του 1870 (ο.π., σσ. 171-174) γινόταν αναφορά στα χημικά ινστιτούτα που είχαν κατασκευαστεί τα αμέσως προηγούμενα χρόνια στα γερμανικά και αυστριακά πανεπιστήμια καθώς και στην έκθεση που είχε υποβάλει το ίδιο έτος ο γάλλος χημικός Α. Wurtz με τίτλο *Les hautes études pratiques dans les universités allemandes*. Ο Wurtz είχε μεταβεί ως απεσταλμένος της γαλλικής κυβέρνησης στη Γερμανία με το ερώτημα της αναβάθμισης των γαλλικών εργαστηρίων τα οποία θεωρούνταν ότι βρίσκονταν σε φάση περιορισμού και στασιμότητας βλ. Fox, R. (1973). *Scientific enterprise and the patronage of research in France 1800-70. Minerva*, 11(4), 442-473.

κατασκευή τους, με όλους τους χώρους που απαιτούσαν οι νέες επιστημονικές δραστηριότητες και πρακτικές, αποτελούσε ένα θέμα που δεν άφηνε αδιάφορους τους κατόχους των πανεπιστημιακών χημικών εδρών. Τουναντίον, δραστηριοποιούνταν έντονα για την κατασκευή των κτιρίων και προσδιόριζαν σχολαστικά τις προδιαγραφές που έπρεπε να έχουν⁶⁸. Το ίδιο έπραξε και ο Χρηστομάνος ο οποίος, για να προσδώσει κύρος στην πρόταση που εισηγούνταν, επικαλέστηκε τη γνώμη γερμανών καθηγητών χημείας επί των αρχιτεκτονικών σχεδίων που ο ίδιος προσκόμισε⁶⁹.

Ο Χρηστομάνος στην πρώτη φιλόδοξη εισήγηση για το Χημείο είχε διατυπώσει το επιχείρημα για την κατασκευή του με emphaticό και αισιόδοξο τρόπο: τα προσδοκώμενα αποτελέσματα θα ήταν ανάλογα και στην περίπτωση της Ελλάδας εάν υιοθετούνταν μία ανάλογη κατεύθυνση. Γι' αυτό στο ίδιο κείμενο είχε φροντίσει, άλλωστε, να τοποθετηθεί συνολικά για τη θέση της χημείας στη χώρα: ζήτησε την καθιέρωση της διδασκαλίας της στα γυμνάσια με τη χρήση πειραματικών επιδείξεων· εισηγήθηκε την ίδρυση έδρας οργανικής χημείας στο Πανεπιστήμιο και επισήμανε τη μελλοντική της σημασία έναντι της ανόργανης· τοποθέτησε τη χημεία στη βάση της ανάπτυξης των επιστημών και τη συνδέεσε με κάθε πρόοδο στον πρακτικό βίο των ανθρώπων και στην οικονομική ευημερία της χώρας παρουσιάζοντας όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων στο οποίο η χημεία μπορούσε να συμβάλει. Όμως, στο δεδομένο χρονικό σημείο (1870), η έμφασή του για την αναγκαιότητα του Χημείου έκλινε προς τον σκοπό της εκπαίδευσης για όλα τα επαγγέλματα που ήταν κοινωνικά απαραίτητα: «*εν τω χημείω εκπαιδεύονται οι ιατροί, οι φαρμακοποιοί, οι χημικοί, οι βιομήχανοι και οι σπουδασταί της γεωργικής*». Προκειμένου να εξυπηρετηθεί αυτός ο σκοπός ζητούσε να κατασκευαστεί ένα κτίριο ανάλογων προδιαγραφών ώστε «*να καταστήση την εν Ελλάδι επιστήμην ενήμερον προς την του λοιπού κόσμου*» προσδίδοντας στο οικοδόμημα έναν, εκ προοιμίου, συμβολικό χαρακτήρα⁷⁰.

Ωστόσο η εφαρμογή των σχεδιασμών του δεν ήταν απρόσκοπτη. Ακολούθησαν επί σειρά ετών πολλές υπαναχωρήσεις από την αρχική απόφαση της οικοδόμησης του κτιρίου στη Σόλωνος, ενώ έγιναν προσπάθειες να υλοποιηθούν και επιλογές σε διαφορετική κατεύθυνση⁷¹. Η οικονομική δυσπραγία του Πανεπιστημίου και του κράτους, οι πανεπιστημιακές προτεραιότητες και ισορροπίες, οι προσωπικές έριδες μεταξύ των καθηγητών σε μία συνεχή διαδικασία επιβολής ελέγχου και εξουσίας αποτελούσαν τον καμβά πάνω στον οποίο εξελίχθηκαν τα γεγονότα. Ο ίδιος ο Χρηστομάνος, στο μέσον της εικοσάχρονης πορείας, απέδιδε τις ματαιώσεις στη «*μικρά προσοχή*» που έδιναν στη χημεία οι επιστημονικοί, βιομηχανικοί και κυβερνητικοί κύκλοι με αποτέλεσμα η χώρα να αποτίει «*τον φόρον της ημετέρας άγνοιας*». Στα μετέπειτα επιχειρήματά του υποστήριζε ότι η Ελλάδα είχε χάσει την περίοδο της πρώτης βιομηχανικής ανάπτυξης που είχε επιφέρει την εδραίωση της χημείας στον πανεπιστημιακό ευρωπαϊκό χώρο η οποία, με τη σειρά της, είχε οδηγήσει σε ακόμα

⁶⁸ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του A.W. Hofmann, διευθυντή του χημικού ινστιτούτου του Βερολίνου το οποίο ανακατασκευάστηκε με την επίβλεψή του. Ο ίδιος εισηγήθηκε το θέμα και στη Βρετανία βλ. Hofmann, A.W. (1866). *The Chemical Laboratories in Course of Erection in the Universities of Bonn and Berlin. A Report addressed to the Right Honourable The Lords of Her Majesty's Most Honourable Privy Council on Education*. London: W. Clowes & Sons.

⁶⁹ ΙΑ, Πρυτανικοί, Π. Καλλιγιάς 1869-70, σσ. 174-175. Συγκεκριμένα ο Χρηστομάνος ανέφερε τη συγκατάθεση των A. W. Hofmann και H. Kolbe, διευθυντών των χημικών ινστιτούτων του Βερολίνου και της Λειψίας αντίστοιχα.

⁷⁰ ΙΑ, Πρυτανικοί, Π. Καλλιγιάς 1869-70, σσ. 168-184.

⁷¹ ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Καραμήτσας 1886-87, σσ. 199-213. Αναλυτικότερα για τις πανεπιστημιακές διεργασίες σχετικά με το Χημείο στην περίοδο 1870-1887 βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 348-359.

μεγαλύτερα αποτελέσματα στην οικονομία. Για τον λόγο αυτό, σύμφωνα με τον ίδιο, η χώρα όφειλε να διατρέξει μία διαφορετική πορεία: να εκκινήσει, δηλαδή, εμπρόθετα και με όχημα την εκπαίδευση στη χημεία να επιδιώξει την προσδοκώμενη ανάπτυξη. Σε αυτή την αναστροφή πορεία, την οποία όμως ο Χρηστομάνος εμφάνιζε να υπόσχεται την ίδια επιτυχή κατάληξη, ενέτασσε τώρα την κατασκευή του Χημείου. Μετατοπισμένη επίσης ήταν τώρα (1880) και η εστίαση στο επιχείρημα ως προς τους εκπαιδευτικούς σκοπούς του κτιρίου: η νέα στόχευση ήταν να εκπαιδευτούν χημικοί και μέσω αυτών να επιτευχθεί «η διάδοσις των χημικών γνώσεων, όπως αύται γείνωσι κτήμα του λαού και οδηγήσωσιν αυτόν εις την χημικήν βιομηχανίαν». Το Χημείο διατηρούσε τον συμβολικό του χαρακτήρα που εξειδικευόταν και ενδυναμωνόταν: «οφείλομεν [...] να ανεγείρωμεν [για τη χημεία] μεγαλοπρεπή ενδιαιτήματα»⁷². Η χρήση των λέξεων έχει ασφαλώς τη σημασία της.

Τα γερμανικά χημικά ινστιτούτα της εποχής, που είχαν τεθεί ως πρότυπο στην αρχική εισήγηση του Χρηστομάνου, αποτελούνταν από δύο ή περισσότερους ορόφους. Οι πτέρυγές τους, αναλόγως της λειτουργίας που επιτελούσαν, αναπτύσσονταν γύρω από ένα ή περισσότερα αίθρια ώστε να εξασφαλίζεται ο σωστός φωτισμός και αερισμός. Περιλάμβαναν μεγάλες αίθουσες για την εργαστηριακή άσκηση όλων των φοιτητών, διαφορετικούς μικρότερους χώρους για τις ερευνητικές δραστηριότητες των προχωρημένων φοιτητών και ένα τουλάχιστον αμφιθέατρο διαλέξεων με υποδομές για επίδειξη πειραμάτων⁷³. Επίσης, περιλάμβαναν χώρους που προοριζόνταν αποκλειστικά για τον διευθυντή του εργαστηρίου ώστε να εξυπηρετείται η μελέτη και η έρευνά του, συχνότατα και η κατοικία του. Με τον τρόπο αυτό συνέδεαν ισχυρά τη λειτουργία του κτιρίου με το πρόσωπο του καθηγητή-διευθυντή και ταυτόχρονα απέδιδαν σημαντικό κύρος στον ίδιο. Η συμπερίληψη χώρων κατοικίας για τον διευθυντή δεν υιοθετήθηκε σε όλες τις χώρες που χρησιμοποίησαν τη γερμανική εμπειρία προκειμένου να κατασκευάσουν τα δικά τους κτίρια⁷⁴. Το ίδιο συνέβη και στην Ελλάδα, παρ' ότι οι αρχικές εισηγήσεις περιλάμβαναν ένα ανάλογο σκεπτικό.

Ο θεμέλιος λίθος του Χημείου τέθηκε τελικώς το 1887 και η αποπεράτωση έγινε το 1890. Το κτίριο κάλυπτε λίγο περισσότερο από τη μισή έκταση του οικοπέδου και εκτεινόταν σε δύο ορόφους (ισόγειο και ανώγειο). Η είσοδός του ήταν, όπως και σήμερα, από την οδό Σόλωνος μέσω μίας μαρμάρινης σκάλας που οδηγούσε στο επίπεδο μεταξύ των ορόφων και η πρόσοψή του διέθετε ελάχιστα διακοσμητικά στοιχεία, συγκεκριμένα την πλαισίωση των παραθύρων και το πρότυλο με τους κίονες⁷⁵. Το πρότυλο, απλούστερο αλλά παρόμοιο με εκείνο του κεντρικού πανεπιστημιακού κτιρίου, είχε επικαλεστεί ο Χρηστομάνος ώστε να υπερασπιστεί τον «ελληνικό» χαρακτήρα και σκοπό του έργου και να απαντήσει σε εναντιώσεις (Εικόνα 1). Αν και σημερινοί μελετητές του έργου του Ziller θεωρούν το Χημείο ως ένα από τα παραδείγματα των δημόσιων κτιρίων που ο αρχιτέκτονας σχεδίασε με απλοποιημένο ύφος προτάσσοντας τη λειτουργικότητά

⁷² ΙΑ, Πρυτανικοί, Β. Λάκων 1880-81, σσ. 72-73.

⁷³ Hofmann A.W. (1866). *Ο.π.*, στη συγκεκριμένη μελέτη περιγράφονται αναλυτικά τα χημικά ινστιτούτα του Βερολίνου και της Βόννης.

⁷⁴ Η επιλογή να περιλαμβάνεται στο κτίριο η κατοικία του διευθυντή αιτιολογούνταν αναλυτικά στην έκθεση του A.W. Hofmann προς το Βρετανικό Συμβούλιο Εκπαίδευσης το 1866 (βλ. Hofmann, A.W. (1866). *Ο.π.*, σσ. 29-30). Ωστόσο, παρ' ότι τα γερμανικά χημικά ινστιτούτα αποτέλεσαν πρότυπο στη Βρετανία για την οικοδόμηση των δικών της κτιρίων, η επιλογή δεν υιοθετήθηκε σε καμία περίπτωση (βλ. Forgan, S. (1989). *Ο.π.*, σσ. 419-422).

⁷⁵ Για την αρχιτεκτονική περιγραφή του κτιρίου του Χημείου και τις μετεξελίξεις του βλ. Mikrou, S. (2003). *The Chimio Building on Solonos Street, Athens: Documentation and Reuse*. Master Thesis, Belgium: Katholieke University of Leuven. Διακοσμητικές λεπτομέρειες που εικονίζονταν στα σχέδια του Ziller (όπως η διακόσμηση του κεντρικού αμφιθεάτρου με αγάλματα) δεν έχουμε καμία αναφορά ότι πραγματοποιήθηκαν.

τους⁷⁶, τη συγκεκριμένη περίοδο είχαν προηγηθεί συζητήσεις στις οποίες οι αιτιάσεις για υπέρογκες δαπάνες και οι κριτικές για υπερβολική πολυτέλεια κατείχαν κεντρική θέση⁷⁷. Για τον λόγο αυτό, πριν από την ολοκλήρωση του κτίσματος, ήταν emphaticές οι διατυπώσεις του Χρηστομάνου που υπερασπιζόταν τη λιτότητα της αρχιτεκτονικής εφαρμογής και παρουσίαζε πλέον το κτίριο ως «αξιοπρεπές ενδιαίτημα, ή ορθότερον, καταφύγιον της χημείας»⁷⁸.

Εικόνα 1

Σχέδιο Χημείου E. Ziller. Κύρια όψη, εγκάρσια τομή, υδατογραφία
Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου

Στα τελικά αρχιτεκτονικά σχέδια⁷⁹, ο Ziller είχε σχεδιάσει ένα οικοδόμημα που διέθετε ανάλογες προδιαγραφές με τα ευρωπαϊκά χημικά ινστιτούτα, αν και σε μικρότερη κλίμακα από τα περισσότερα. Το κτίριο προοριζόταν να στεγάσει τις δραστηριότητες δύο χημικών εδρών και οι δύο όροφοι, ένας για την κάθε έδρα, ήταν σχεδόν όμοιοι μεταξύ τους. Είχαν σχεδιαστεί ώστε ο καθένας να απαρτίζεται από τέσσερις περιμετρικές πτέρυγες και μία κεντρική οι οποίες περιέκλειαν δύο αίθρια (Εικόνα 2). Στην κεντρική πτέρυγα βρισκόταν το μεγάλο αμφιθέατρο το οποίο

⁷⁶ Φιλιππίδης, Δ. (2010). Βίοι παράλληλοι: Τσίλλερ και Καυταντζόγλου. Στο: Μ.Ζ. Κασμάτη (Επιμ.), *Ερνέστος Τσίλλερ Αρχιτέκτων [1837-1923]* (σσ. 43-48). Αθήνα: Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου.

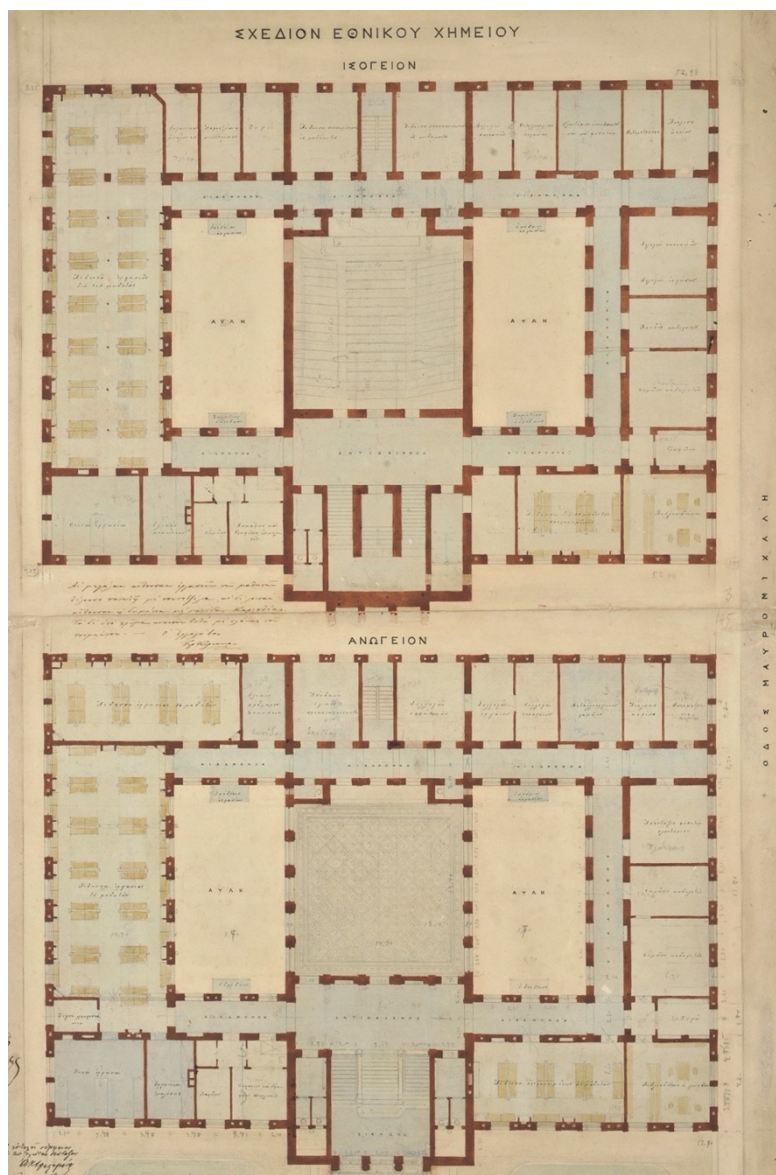
⁷⁷ Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 348-359.

⁷⁸ ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Καραμήτσας 1886-87, σσ. 199-213.

⁷⁹ Τα σχέδια που έχουν διασωθεί και βρίσκονται στην Εθνική Πινακοθήκη έχουν υπογραφή του Ziller με ημερομηνία 1885 αλλά περιλαμβάνουν και αλλαγές που τυπικά αποφασίστηκαν μετέπειτα (ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Καραμήτσας 1886-87, σσ. 58-59 & 204-205). Πάντως είναι εκείνα που αποτέλεσαν τα σχέδια θεμελίωσης του Χημείου καθώς φέρουν τις υπογραφές του εργολάβου Π. Κυριακού, του πρύτανη Θ. Αφεντούλη και του Α. Χρηστομάνου με ημερομηνία Ιούλιος 1887. Θεωρώ ότι μπορούμε, με σχετική βεβαιότητα, να υποθέσουμε ότι δεν ήταν ακριβώς ίδια με τα αρχικά σχέδια του 1870 λαμβάνοντας υπόψη όσα αναφέρονται στις εκθέσεις του Χρηστομάνου κατά την εικοσαετή περίοδο διεκδίκησης αλλά και τις αποφάσεις της Συγκλήτου που ζητούσαν αναθεωρήσεις των σχεδίων (για τις τελευταίες, βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 348-359).

καταλάμβανε και τους δύο ορόφους με έδρανα που διατάσσονταν σε κεκλιμένο επίπεδο και με την πρόβλεψη να διαθέτει 500 θέσεις. Ο αριθμός φαίνεται τεράστιος, ιδίως αν συγκριθεί με το πλήθος των φοιτητών του φυσικομαθηματικού τμήματος, ωστόσο το μέγεθος του ακροατηρίου του μαθήματος της Γενικής Πειραματικής Χημείας το καθόριζε κυρίως το πλήθος των φοιτητών της ιατρικής που τη συγκεκριμένη περίοδο υπερέβαινε αυτό το όριο⁸⁰.

Οι περιμετρικές πτέρυγες επικοινωνούσαν μεταξύ τους με διάδρομο που βρισκόταν στην εσωτερική πλευρά, εξαίρεση αποτελούσε η δυτική πτέρυγα που στέγαζε τη μεγάλη εργαστηριακή αίθουσα για τη βασική εργαστηριακή άσκηση των αρχάριων φοιτητών. Η μη πρόβλεψη διαδρόμου στη συγκεκριμένη πτέρυγα υπήρξε μία από τις τελευταίες

Εικόνα 2

Σχέδιο Χημείου E. Ziller. Κατόψεις ισογείου και ανωγείου, υδατόχρωμα
Πηγή: Εθνική Πινακοθήκη - Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου

⁸⁰ Στην έκθεση του 1886-87 αναφέρονταν ως ακροατές του μαθήματος της Γενικής Χημείας 517 φοιτητές της ιατρικής, 45 της φαρμακευτικής, 69 του φυσικομαθηματικού τμήματος, 1 της θεολογικής και 1 της νομικής (ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Καραμήτσας 1886-87, σσ. 212-213). Αυτοί βέβαια ήταν οι αρχικοί ακροατές, ο αριθμός τους συρρικνωνόταν σε ελάχιστες δεκάδες μετά το Πάσχα (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 411.4, Χρηστομάνος προς πρυτανεία, 14/5/1902).

αλλαγές στα σχέδια με την οποία διαφώνησε ο Χρηστομάνος⁸¹. Η επιλογή συνδεόταν, ίσως, με την αύξηση του εμβαδού της αίθουσας και με τον πρόσθετο φυσικό εξαερισμό και φωτισμό της από το αίθριο. Από την άλλη, όμως, η ίδια επιλογή καθιστούσε ταυτοχρόνως την αίθουσα ως το σημείο στον κάθε όροφο απ' όπου ξεκινούσαν και κατέληγαν υποχρεωτικά όλες οι διαδρομές και περιόριζε την επικοινωνία μεταξύ των υπολοίπων πτερυγών. Με τον τρόπο αυτό υπογράμμιζε έναν εκπαιδευτικό χαρακτήρα για το κτίριο που, μάλιστα, επικέντρωνε σε μεγάλα πλήθη φοιτητών και επομένως αφορούσε πρωτίστως στη βασική εκπαίδευση στη χημεία. Σύμφωνα με τον Χρηστομάνο η συγκεκριμένη αίθουσα εξαιτίας του μεγέθους της ήταν «*υπερβαλλόντως μεγάλη και δυσκολώτερον επιβλεπομένη*» (σε εκείνη του ισογείου μπορούσαν να εκπαιδευτούν 102 φοιτητές, ενώ στο ανώγειο υπήρχαν στο αρχιτεκτονικό σχέδιο δύο διαδοχικές μεγάλες αίθουσες που μπορούσαν αθροιστικά να ασκήσουν τον ίδιο αριθμό). Η ένσταση του καθηγητή Γενικής Χημείας σχετιζόταν, ενδεχομένως, και με το ποιους υποδείκνυε το μέγεθος ως δεύτερους ενόικους του κτιρίου καθώς ελάχιστα εργαστήρια συγκέντρωναν τότε αυτά τα πλήθη φοιτητών. Ο κάθε όροφος διέθετε επίσης μία επιπλέον μικρότερη αίθουσα για την άσκηση των προχωρημένων φοιτητών. Στις αίθουσες των ασκήσεων οι εργαστηριακοί πάγκοι ήταν διατεταγμένοι σε σειρές, ελεύθεροι από όλες τις πλευρές τους. Η συγκεκριμένη διάταξη ήταν μία αλλαγή που είχε καθιερωθεί στα ευρωπαϊκά ινστιτούτα, αντικαθιστώντας την παλαιότερη τοποθέτηση των πάγκων στους τοίχους, ώστε ο χώρος να εκμεταλλεύεται καλύτερα και παράλληλα να επιτρέπεται η μετακίνηση του διδάσκοντα ανάμεσα στους φοιτητές και η αμεσότερη επικοινωνία μαζί τους⁸². Ο εξοπλισμός των αιθουσών με εργαστηριακούς πάγκους έγινε σταδιακά, αρχικώς ετοιμάστηκαν μόνο 50 θέσεις ασκούμενων στο ανώγειο για το μάθημα της Γενικής Πειραματικής Χημείας. Τα επόμενα έτη οι θέσεις εργασίας αυξήθηκαν σε 80 και προσέφεραν τη δυνατότητα να επεκταθεί η εργαστηριακή άσκηση σε τρία έτη σπουδών στο φυσικό τμήμα (ενότητα 3.1). Η υπέρβαση του αριθμού των 80 φοιτητών σε μερικά ακαδημαϊκά έτη οδηγούσε στην επιλογή να ασκούνται δύο άτομα ανά θέση η οποία δεν έβρισκε καθόλου σύμφωνο τον καθηγητή της Γενικής Χημείας και έδινε ευκαιρία να προωθήσει αιτήματα για την περαιτέρω αύξηση των θέσεων εργασίας⁸³.

Τα γραφεία για τους δύο καθηγητές (ένα σε κάθε όροφο στην ανατολική πλευρά) είχαν σχεδιαστεί συνεχόμενα με χώρους που προορίζονταν για την προσωπική τους βιβλιοθήκη και για το προσωπικό τους χημείο. Γραφείο και ιδιαίτερο χημείο μικρότερου εμβαδού προβλεπόταν επίσης για τους δύο επιμελητές. Αυτοί οι δεύτεροι χώροι αρχικώς είχαν παρουσιαστεί ως κατοικίες για έναν επιμελητή και έναν θυρωρό⁸⁴ (στο κτίριο κατοίκησε θυρωρός τα επόμενα έτη, αλλά μάλλον ποτέ επιμελητής). Στην ύπαρξη ιδιαίτερων αιθουσών εργασίας για τους επιμελητές είχε εκφράσει τη διαφωνία του ο A.W. Hofmann που θεωρούσε ότι έτσι θα είχαν την ευκαιρία να παραμελούν το εκπαιδευτικό έργο με τους φοιτητές. Ο Χρηστομάνος, αν και συμμεριζόταν κατά ένα μέρος αυτήν την άποψη, είχε ο ίδιος αποφασίσει να διατεθεί στο εργαστήριο Γενικής Χημείας μία αίθουσα στον επιμελητή για ιδιαίτερο χημείο με ρητή την προσδοκία ότι η ύπαρξή της μπορούσε να συμβάλλει στην κατεύθυνση να ενισχυθεί το ερευνητικό έργο εκ μέρους του επιστημονικού προσωπικού των εργαστηρίων⁸⁵. Η προσδοκία διατυπώθηκε ρητά σε μία περίοδο στην οποία η ερευνητική διάσταση στον ρόλο του

⁸¹ IA, Πρυτανικοί, Γ. Καραμήτσας 1886-87, σσ. 204, 202-203.

⁸² Forgan, S. (1989). Ο.π., σ. 424.

⁸³ IA, Λυτά Συγκλήτου, φ. 411.4, Χρηστομάνος προς πρυτανεία, 23/10/1902.

⁸⁴ IA, Πρυτανικοί, Γ. Καραμήτσας 1886-87, σσ. 208-210.

⁸⁵ IA, Πρυτανικοί, Σ. Μαγγίνας 1897-98, σσ. 190-191.

Πανεπιστημίου είχε αρχίσει να προβάλλεται ενισχυμένη στον δημόσιο λόγο (ενότητα 1.3).

Η τελευταία αναλυτική έκθεση για το κτίριο του Χημείου γράφτηκε από τον Χρηστομάνο λίγους μήνες μετά από τη θεμελίωση. Ένας κύριος στόχος της ήταν να παρουσιάσει, με τη δική του ματιά, το χρονικό της εικοσαετούς διεκδίκησης και να απαντήσει στις ενδοπανεπιστημιακές αιτιάσεις για προνομιακή μεταχείριση. Αλλά επίσης η τελική έκθεση είχε γραφεί υιοθετώντας ο ίδιος μία απόσταση από την τελική έκβαση η οποία συνδεόταν, ενδεχομένως, με την προσπάθεια παράκαμψής του από τη διαδικασία των τελικών αποφάσεων⁸⁶. Ωστόσο, η επιλογή του καθηγητή Γενικής Χημείας δεν ήταν η παραίτηση από διεκδικήσεις αλλά η προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες. Έχοντας θέσει ως μέτρο τα όσα ίσχυαν στα γερμανικά χημικά ινστιτούτα, εμφάνιζε ρητορικά την κάθε διεκδίκηση ως μία ύστατη υποχώρηση: έναντι της πλήρους αυτονομίας που ανέφερε ότι είχαν οι γερμανοί καθηγητές, ζητούσε ο ίδιος ελευθερία στη σχεδίαση και τη διεξαγωγή του μαθήματος και των ασκήσεων· έναντι της άμεσης χρηματοδότησης που επισήμαινε ότι εκείνοι είχαν, αποδεχόταν τον ενδιάμεσο ρόλο της πρυτανείας αλλά διεκδικούσε μεγαλύτερες πιστώσεις και ανεξαρτησία στη διαχείρισή τους· έναντι της αποκλειστικής χρήσης που είχαν οι γερμανοί καθηγητές στο ινστιτούτο τους, συμφωνούσε με τη συγκατοίκηση με έναν δεύτερο καθηγητή χημείας αλλά απέκλειε κατηγορηματικά περισσότερους και κυρίως καθηγητές άλλων ειδικοτήτων⁸⁷. Τα θέματα αυτά αποτέλεσαν αντικείμενο εντατικής διαπραγμάτευσης στην επόμενη περίοδο, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Τον Ιανουάριο του 1890 το εργαστήριο Γενικής Πειραματικής Χημείας μεταφέρθηκε στο Χημείο της οδού Σόλωνος και εγκαταστάθηκε στο ανώγειο. Παρά την επιδίωξη, και τον αρχικό σχεδιασμό, το κτίριο να χρησιμοποιηθεί μόνο για τη χημεία μεταφέρθηκε εκεί εξ αρχής και η συλλογή του Ταμείου Οργάνων Φυσικής που εγκαταστάθηκε στη μεγάλη αίθουσα του ισόγειου, ενώ ο Τ. Αργυρόπουλος κατέλαβε προσωρινά τα δωμάτια που προορίζονταν για τον δεύτερο καθηγητή χημείας⁸⁸. Η τελευταία δεκαετία του αιώνα ήταν, ωστόσο, και εποχή ίδρυσης ιατρικών εργαστηρίων και έτσι, πριν από τα τέλη του, μεταφέρθηκαν επίσης στο Χημείο μερικά ιατρικά εργαστήρια: υγιεινής και μικροβιολογίας, φαρμακολογίας, ιατροδικαστικής και τοξικολογίας, για λίγο και το εργαστήριο ανατομικής που εγκαταστάθηκαν κι αυτά, μαζί με το εργαστήριο Φυσικής, στο ισόγειο. Ο Χρηστομάνος στις εκθέσεις του επέμενε να υπενθυμίζει ότι τα υπόλοιπα εργαστήρια βρίσκονταν εκεί πρόσκαιρα, «*ξενιζόμενα εν τω Χημείω*»⁸⁹, ενώ δεν έλειπαν και προβλήματα που αναδύθηκαν από τη συγκατοίκηση⁹⁰. Τα ιατρικά εργαστήρια

⁸⁶ ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Καραμήτσας 1886-87, σσ. 199-201.

⁸⁷ ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Καραμήτσας 1886-87, σσ. 210-211.

⁸⁸ ΙΑ, Πρυτανικοί, Μ. Χατζημιχάλης 1889-90, σ. 65.

⁸⁹ ΙΑ, Πρυτανικοί, Α. Κρασσάς 1899-00, σ. 145· Κ. Σακελλαρόπουλος 1901-02, σσ. 113-114· Σπ. Λάμπρος 1904-05, σσ. 17-18.

⁹⁰ Για παράδειγμα σφοδρή ήταν η καθηγητική αντιπαράθεση με αφορμή την ταυτόχρονη στο πρόγραμμα χρήση του αμφιθεάτρου για τα μαθήματα χημείας και φαρμακολογίας. Για το θέμα προκλήθηκαν βίαια επεισόδια από τους φοιτητές των δύο Σχολών που έλαβαν έκταση στον ημερήσιο τύπο (ενδεικτικά: *Χρόνος & Εμπρός*, 9/2/1905, σ. 2 & 2-3) με αποτέλεσμα η Σύγκλητος να λάβει πειθαρχικά μέτρα που θεωρήθηκαν επιβεβλημένα εξαιτίας των προπηλακισμών, της οπλοφορίας κ.λπ. που σημειώθηκαν κατά τις ταραχές (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 12 & 16/2/1905). Για το θέμα, που η επίλυσή του χρονίζε, υπάρχει αναφορά και στην αντίστοιχη πρυτανική λογοδοσία με την εστίαση σε άλλο σημείο: «*Οι φοιτηταί επείσθησαν, ότι καθήκον έχουσι και πολύ φυσικότερον είναι ναπολαύσωσι δίκην υιών ευπειθών των ευεργετημάτων της εις αυτούς επιδαφιλευσμένης πατρικής μερίμνης πολύ μάλλον ή μεταβαλλόμενοι εις στρατόν νααναγκάζωσι τους διοικούντας τα του Πανεπιστημίου να γίνωνται στρατοδίκαι αντί πατέρων*» (ΙΑ, Πρυτανικοί, Σπ. Λάμπρος 1904-05, σ. 32).

παρέμειναν στο Χημείο μέχρι τα γεγονότα της πυρκαγιάς το 1911, το δε εργαστήριο Φυσικής διεύρυνε στα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα τους χώρους που καταλάμβανε.

Η δυνατότητα των εγκαταστάσεων που προσέφερε το νέο κτίριο δεν σημαίνει βεβαίως ότι δεν υπήρχαν σημαντικές ελλείψεις που δημιουργούσαν προβλήματα. Η χειροκίνητη άντληση του νερού και η διάβρωση των ξύλινων πατωμάτων ήταν αντιπροσωπευτικά και, επίσης, από εκείνα που έπαιξαν ρόλο στο αποτέλεσμα της πυρκαγιάς του 1911. Η εγκατάσταση ηλεκτρικής αντλίας ήταν ένα αίτημα που συμπεριλαμβανόταν μάταια σε όλους τους ετήσιους απολογισμούς του εργαστηρίου Γενικής Χημείας για πολλά χρόνια⁹¹ καθώς, εκτός από την παροχή νερού, θα χρειαζόταν και στην παραγωγή συμπυκνωμένου αέρα και τη δημιουργία κενού που ήταν απαραίτητα στην πραγματοποίηση των πειραματικών εργασιών. Η δε αποσάθρωση του ξύλινου πατώματος που το καθιστούσε υδροπερατό γινόταν συχνά αφορμή ώστε να εκφραστούν αντιθέσεις καθώς στα διαμερίσματα του ισόγειου βρίσκονταν τα «*ξενιζόμενα εργαστήρια*»⁹² και, επιπρόσθετα, καθόρισε το καταστροφικό αποτέλεσμα του 1911. Η διαδικασία επίλυσης παρόμοιων θεμάτων δεν αναδεικνύει μόνο τις χρονοβόρες διοικητικές ενέργειες που απαιτούνταν για τη ρύθμισή τους, παράλληλα υπογραμμίζει και ένα πλαίσιο όπου η επίλυση ή η διατήρηση του προβλήματος βρισκόταν σε στενή εξάρτηση με τους συσχετισμούς στα πανεπιστημιακά όργανα, τις σχέσεις του ενδιαφερόμενου καθηγητή με τους συμμετέχοντες σε αυτά και, ιδιαιτέρως, με τον πρύτανη.

Στα πολυκύμαντα χρόνια μετά από το 1890 το ίδιο το κτίριο του Χημείου διατήρησε αμείωτο τον συμβολικό του χαρακτήρα. Είναι χαρακτηριστική η εικόνα που εξέπεμπε όπως μεταφερόταν από τον ημερήσιο τύπο κατά την περίοδο που, μέσω του νομοσχεδίου του Δ. Πετρίδη (1895) και του σχετικού υπομνήματος των καθηγητών φυσικών επιστημών, είχε επανέλθει η συζήτηση για τη διαίρεση της Φιλοσοφικής Σχολής και την αυτόνομη λειτουργία Σχολής Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών (κεφάλαιο 2). Η ακόλουθη δημοσιογραφική περιγραφή ήταν εύγλωττη για τις πολλαπλές συνδηλώσεις της: «*Όταν εισήλθον δια των μαρμαρίνων βαθμίδων εντός του παλλεύκου κτιρίου του Χημείου, συναισθάνθηνα ότι ευρέθηνα εις εν μέγαρον της Επιστήμης. Η θέα του πολυπλόκου καταρτισμού των αιθουσών, επί των οποίων κύπτοντες περί τους πενήντα φοιτηταί με τας εμπροσθέλλας των, ειργάζοντο και εσπούδαζον δια χημικών αναλύσεων και παρασκευών, εν μέσω ατμοσφαιρας αηδώς ποτισμένης με τους ατμούς των διαφόρων οξέων, μου ενέβαλεν ευθύς την εντύπωσιν ότι εκεί μέσα η πρακτικώτερα και λεπτοτέρα των επιστημών τίθεται υπό εμβριδή έλεγχον, και οργανίζεται προαγομένη και περιποιούσα τιμήν εις το Πανεπιστήμιον και το έθνος μας. Εζήτησα να ανεύρω τον επίσημον δράστην όλου εκείνου του εσωτερικού σπλισμού και οργανισμού, τον Άτλαντα του Χημείου κ. Χρηστομάνον. Η ηχηρά και διαπεραστική φωνή του ηχησασα αίφνης από το βάθος μιάς αιθούσης τον επρόδωσε, και προχωρήσας τον εύρον εντός ευρέως και απερίττου σπουδαστηρίου, έχοντα εμπρός του επί της τραπέζης εις παράταξιν ογκώδη ανοικτά χημικά βιβλία διαφόρων γλωσσών»⁹³.*

⁹¹ ΙΑ, Πρυτανικοί, 1897-98 έως 1902-03 (αντιστοίχως στις σσ. 196, -, 145, 155-156, 111, 125 των εκθέσεων Χρηστομάνου).

⁹² ΙΑ, Πρυτανικοί, Κ. Σακελλαρόπουλος 1901-02, σ. 112 & Ν. Καζάκης 1902-03 σ. 125. Για το πρόβλημα των διαπερατών δαπέδων από τη μεριά του φαρμακολογικού εργαστηρίου: ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 323.1, Καλλικούνης προς πρυτανεία, 19/12/1905. Το καθαυτό κατασκευαστικό ζήτημα παρέμεινε άλυτο και αναφερόταν και από τον επόμενο διευθυντή του Χημείου (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 323.3, Ζέγγελης προς πρυτανεία, 25/10/1906).

⁹³ Σκριπ, 20/10/1895, σ. 1.

Οι επίζηλοι χώροι του Χημείου αποτέλεσαν, στο γύρισμα του αιώνα, αντικείμενο διεκδίκησης μεταξύ των εργαστηρίων της Φυσικομαθηματικής και της Ιατρικής Σχολής σε ένα Πανεπιστήμιο στο οποίο η αύξηση των φοιτητών του και η επέκταση των δραστηριοτήτων του δεν συνοδευόταν πάντα με την ανάπτυξη των υποδομών του. Σε αυτή τη συνθήκη το κτίριο -το οποίο στις αρχικές προσδοκίες του εισηγητή του θα κατασκευαζόταν ώστε να αποτελέσει το επίκεντρο της χημικής δραστηριότητας στη χώρα, έναν «ναό της χημείας», σε αντιστοιχία με τα γερμανικά χημικά ινστιτούτα- διαμορφώθηκε διαφορετικά κατά τη μακρά πορεία της ολοκλήρωσής του. Πάντως παρά τις ελλείψεις, τις παραχωρήσεις στα άλλα εργαστήρια και τα όποια ζητήματα δημιουργούσε η συγκατοίκηση στο κτίριο παρέμενε το γεγονός ότι το εργαστήριο της Γενικής Χημείας μετά το 1890 απολάμβανε χώρους που δύσκολα συναντιόνταν σε άλλα εργαστήρια στο ελληνικό Πανεπιστήμιο. Αυτό έδωσε τη δυνατότητα, όταν άρχισαν να αυξάνονται οι φοιτητές των φυσικών επιστημών μετά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, το εργαστήριο Γενικής Χημείας να είναι σε θέση να τους εκπαιδεύσει αποτελεσματικά χωρίς να κάνει σημαντικές υποχωρήσεις από ένα επιθυμητό επίπεδο ποιότητας. Παράλληλα έδωσε την ευκαιρία να διατυπωθούν, και να γίνουν αποδεκτά, αιτήματα για την αύξηση του προσωπικού (ενότητα 1.3). Και τα δύο λειτούργησαν ανατροφοδοτικά με αποτέλεσμα, μετά την αυτονόμηση της Φυσικομαθηματικής Σχολής, οι χημικοί επιστήμονες να συγκροτούν τη μεγαλύτερη και πιο ενεργή ομάδα στο εσωτερικό της.

Όταν το 1906 πέθανε ο Χρηστομάνος το Εργαστήριο Γενικής Χημείας κατείχε στο κτίριο του Χημείου για τη δική του χρήση 23 χώρους (αίθουσες ασκήσεων, δωμάτια διαφόρων εργασιών, αποθήκες), μία αξιόλογη βιβλιοθήκη, 11 σκευοθήκες οργάνων και επίσης είχε την κύρια χρήση στο αμφιθέατρο των παραδόσεων και στο παρασκευαστήριό του⁹⁴. Πέντε χρόνια αργότερα, μετά από την καταστροφική πυρκαγιά του 1911, η περιουσία του εργαστηρίου χημείας σε σχέση με τα τρία ιατρικά εργαστήρια που φιλοξενούνταν στο Χημείο εκτιμήθηκε έντεκα φορές μεγαλύτερη από τα δύο και τέσσερεις φορές από το τρίτο⁹⁵. Αυτή η εικόνα δεν ανακλά μονάχα τις προσπάθειες του Χρηστομάνου στη μακρά πορεία της καθηγεσίας του, τις χαρακτηριστικές του επιμονές και «την προς παν το εντελές ροπήν αυτού»⁹⁶, τα ερείσματα που είχε και τις εξ αυτών αντιθέσεις που συγκέντρωνε. Αντικατοπτρίζει παράλληλα και την εδραίωση της χημείας στο Πανεπιστήμιο και την ελληνική κοινωνία τη συγκεκριμένη εποχή συγκριτικά με τα υπόλοιπα γνωστικά αντικείμενα των φυσικών επιστημών, εδραίωση που συνυφαινόταν με τις προσδοκίες που επενδύονταν στο συγκεκριμένο πεδίο όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια.

Τα υπόλοιπα εργαστήρια της Σχολής, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, καταλάμβαναν διαφόρους χώρους που ήταν, σύμφωνα με τους διευθυντές τους, σε κάποιες περιπτώσεις ανεπαρκείς και σε κάποιες άλλες ακατάλληλοι. Τα εργαστήρια των φυσιολογικών μαθημάτων συστεγάζονταν με τα αντίστοιχα μουσεία: της Ζωολογίας στον όροφο της βόρειας πλευράς στο κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου, της Γεωλογίας-Ορυκτολογίας σε χώρους του κτιρίου Παπαδοπούλου και το εργαστήριο της Βοτανικής στο υπόγειο του τότε κτιρίου της Νομικής σε έναν χώρο που αναφερόταν ως τελείως ακατάλληλος καθώς δεν διέθετε φως ώστε να γίνονται οι μικροσκοπικές αναλύσεις και

⁹⁴ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 323.2, Πρωτόκολλα παραλαβής Χημείου (10/10/1906) από επιτροπή που συγκροτήθηκε μετά τον θάνατο του Χρηστομάνου.

⁹⁵ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 328.4, Κατάλογοι ολικής αξίας, διασωθέντων και αποζημιώσεων πυρκαγιάς για τα εργαστήρια Φαρμακολογίας, Υγιεινής και Μικροβιολογίας, Τοξικολογίας και για το εργαστήριο Γενικής Πειραματικής Χημείας.

⁹⁶ ΙΑ, Πρυτανικοί, Π. Παπαρηγόπουλος 1888-89, σ. 34.

οι καλλιέργειες φυτών⁹⁷. Ο χώρος -όπου άλλοι καθηγητές αρνούσαν και να διδάξουν απλώς και τον αποκαλούσαν (υπογραμμισμένα) «κατώνα του κ. Μηλιαράκη»⁹⁸- αποτέλεσε, σύμφωνα με τον διευθυντή του βοτανικού εργαστηρίου, τον σημαντικότερο λόγο για την υποτυπώδη λειτουργία έως το 1904. Τότε το εργαστήριο μεταφέρθηκε στο κεντρικό κτίριο, στους χώρους που προηγουμένως καταλάμβανε η πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη, από όπου και πάλι μετακόμισε το 1911 ακολουθώντας τα εργαστήρια της Σόλωνος στην προσωρινή τους εγκατάσταση μετά από την πυρκαγιά. Η διεκδίκηση επαρκών χώρων και πόρων για τη λειτουργία του βοτανικού εργαστηρίου στο γύρισμα του αιώνα αποτέλεσε ένα ισχυρό σημείο τριβής ανάμεσα στους καθηγητές βοτανικής και χημείας⁹⁹ που διαμόρφωσε τις πανεπιστημιακές συμμαχίες της εποχής αλλά και ενίσχυσε διχοτομικές προσεγγίσεις σε γενικότερα θέματα γύρω από την ανάπτυξη των φυσικών επιστημών στην Ελλάδα (κεφάλαιο 2).

Οι νέες ανάγκες σε υποδομές που δημιουργήθηκαν από την εργαστηριακή άσκηση έφεραν εκ νέου στο προσκήνιο, στα τέλη του αιώνα, μία χρονίζουσα συζήτηση σχετικά με την απόκτηση ενός επαρκούς κτιρίου που θα φιλοξενούσε τις φυσιογραφικές συλλογές και τις εργαστηριακές δραστηριότητες των υπολοίπων φυσικών επιστημών εκτός από τη χημεία. Η πρόταση να ανεγερθεί Φυσιογραφείο στο οικόπεδο πίσω από το Χημείο υποκινήθηκε ενεργά κατά τη διάρκεια των πρυτανικών θητειών των καθηγητών φυσικών επιστημών Α. Κ. Χρηστομάνου, Τ. Αργυρόπουλου και Κ. Μητσόπουλου¹⁰⁰. Ωστόσο, αν και υπήρξαν ανάλογες συγκλητικές αποφάσεις, δεν υλοποιήθηκαν με αποτέλεσμα το θέμα να αφήνεται ανοικτό για πολλά από τα επόμενα χρόνια.

Με την ίδρυση του Φυσιογραφείου συνδέθηκε εμμέσως και η εγκατάσταση του εργαστηρίου Φαρμακευτικής Χημείας που στεγαζόταν επίσης στο κτίριο Παπαδοπούλου (Εικόνα 3α). Αρχικά ο διευθυντής του Α. Δαμβέργης, στα πρώτα χρόνια της καθηγεσίας του, διεκδικούσε τη μεταφορά στο Χημείο¹⁰¹ αλλά αυτό δεν ήταν μία επιλογή που ο ίδιος υιοθετούσε σταθερά. Αργότερα προέκρινε την επέκταση στο κτίριο Παπαδοπούλου υποστηρίζοντας παραλλήλως το αίτημα να ανεγερθεί το Φυσιογραφείο προκειμένου να απελευθερωθούν οι γειτονικοί του χώροι που καταλάμβανε η έδρα Γεωλογίας-Ορυκτολογίας¹⁰². Ταυτόχρονα περιέγραφε με μελανά χρώματα την ανεπάρκεια των εγκαταστάσεων που διέθετε το εργαστήριό του, εξαιτίας της αύξησης των φοιτητών και της πνιγηρότητας των υπογείων από τους παραγόμενους ατμούς κατά την άσκηση (Εικόνα 3β). Επιδίωξη του καθηγητή Φαρμακευτικής Χημείας έως τα τελευταία χρόνια της καθηγεσίας του αποτελούσε η ανέγερση ενός ανεξάρτητου κτιρίου, με βάση το πρότυπο ενός φαρμακευτικού ινστιτούτου, προκειμένου να στεγάσει το εργαστήριο της έδρας του μαζί με εκείνο μίας μελλοντικής έδρας φαρμακογνωστικής¹⁰³. Αυτή η οραματική στόχευση συμβάδιζε με τις προσπάθειές του για τη διεκδίκηση της ηγεμονίας στο επιστημονικό πεδίο της χημείας που εκδιπλώθηκαν στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα (ενότητα 3.3). Δεν μπόρεσε, ωστόσο, να πραγματοποιηθεί εντός της συνθήκης στην οποία βρέθηκε η έδρα του καθώς και το Φαρμακευτικό Σχολείο μετά το 1911 (ενότητα 7.3). Μετά τη διαδοχή του ίδιου και τη μετεξέλιξη του Σχολείου σε τμήμα της

⁹⁷ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 407.3, Μηλιαράκης προς πρύτανη Χρηστομάνο, 18/9/1896.

⁹⁸ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 402.1, Μητσόπουλος προς πρύτανη Χρηστομάνο, 12/9/1896.

⁹⁹ ΙΑ, Πρυτανικοί, Α. Κ. Χρηστομάνος 1896-97, σσ. 300-302, έκθεση Μηλιαράκη, 9/12/1896.

¹⁰⁰ ΙΑ, Πρυτανικοί, Α. Κ. Χρηστομάνος 1896-97, σσ. 109-111, Τ. Αργυρόπουλος 1898-99, σσ. 40-42 & Κ. Μητσόπουλος 1900-01, σ. 39.

¹⁰¹ ΙΑ, Πρυτανικοί, Α. Κυριακός 1895-96, σ. 227 & Α. Κ. Χρηστομάνος 1896-97, σ. 353.

¹⁰² ΙΑ, Πρυτανικοί, Τ. Αργυρόπουλος 1898-99, σσ. 141-142.

¹⁰³ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 327.3, Δαμβέργης προς πρυτανεία, 7/2/1911.

Φυσικομαθηματικής Σχολής δρομολογήθηκαν προσπάθειες ώστε να ανεγερθεί ένας επιπλέον όροφος στο Χημείο που προορίστηκε για το συγκεκριμένο εργαστήριο.

Εικόνα 3

Το κτίριο Παπαδοπούλου (πάνω) και μία από τις αίθουσες άσκησης του Φαρμακευτικού Σχολείου (κάτω)

Πηγή: Εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας, Άλμπουμ Τελειοφοίτων Φαρμακευτικής

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι από την αφήγηση σκιαγραφήθηκε η διαδικασία κατά την οποία το κτίριο του Χημείου συμμετείχε στις διεργασίες για την ανάδειξη του ρόλου της χημείας εντός του Πανεπιστημίου και της ελληνικής κοινωνίας. Παρά την ύπαρξη εισηγήσεων που υποστήριζαν από τα πρώιμα στάδια την ανάπτυξη της χημείας, οι σχετικές διεργασίες ήταν μακρόχρονες και η ορατή έκβασή τους δεν πραγματοποιήθηκε παρά μονάχα λίγο πριν από την έναρξη της τελευταίας δεκαετίας του 19^{ου} αιώνα. Η ύπαρξη του Χημείου ενίσχυσε τις πολύμορφες δραστηριότητες του συνόλου των φυσικών επιστημόνων και συνέβαλε, σε συνδυασμό με άλλες δράσεις, στη δημιουργία συνθηκών που οδήγησαν στην αυτονόμηση της Φυσικομαθηματικής Σχολής. Στην πορεία των πολύχρονων διεργασιών το Χημείο συνδέθηκε ισχυρά με τη δημόσια εικόνα των χημικών επιστημόνων και έδωσε υλική υπόσταση στις προσδοκίες για τον ρόλο που θα μπορούσαν να διαδραματίσουν στην κοινωνία. Καθιστώντας τη χημεία, και ευρύτερα

τις φυσικές επιστήμες, διακριτές μέσα στο Πανεπιστήμιο και ορατές στην κοινωνία -σε πραγματικό και συμβολικό επίπεδο- προσέφερε στη διεκδίκηση ενός ισχυρότερου ρόλου και στα δύο επίπεδα, ακαδημαϊκό και κοινωνικό. Αποτέλεσε τον φυσικό χώρο στον οποίο μπορούσαν να αναπτυχθούν οι προϋποθέσεις μίας επαρκούς εκπαίδευσης και, με αυτόν τον τρόπο, λειτούργησε προωθητικά στη συγκρότηση της ομάδας των χημικών επιστημόνων. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, η σύνδεση αυτής της ομάδας με το κτίριο του Χημείου παρέμεινε ενεργή και τα επόμενα χρόνια μέσα σε ένα τροποποιούμενο κοινωνικο-ιστορικό περιβάλλον. Το Χημείο ενσωμάτωσε τον συμβολικό χαρακτήρα που του αποδόθηκε εξ αρχής, ενός χαρακτήρα που τα σημαινόμενά του θα τροποποιούνταν και αυτά στη συνέχεια.

1.3. Άνθρωποι: διεύρυνση της επιστημονικής ομάδας, προσθήκη του ερευνητικού ρόλου

Πριν από την ίδρυση των πρώτων εργαστηρίων οι ανάγκες της πανεπιστημιακής διδασκαλίας απαιτούσαν έναν μικρό αριθμό ατόμων που προσέφεραν βοηθητικό έργο. Ήταν οι προπαρασκευαστές των καθηγητικών διαλέξεων και το προσωπικό του Φυσιογραφικού και του Βοτανικού Μουσείου¹⁰⁴. Η πρόβλεψη των σχετικών κονδυλίων στον πανεπιστημιακό προϋπολογισμό ή η αναγραφή των θέσεων στις πανεπιστημιακές επετηρίδες δεν ήταν πάντα δηλωτική της συνεχούς κάλυψής τους: μη εύρεση κατάλληλου προσωπικού, συχνές εναλλαγές προσώπων και κενές θέσεις ήταν αρκετές φορές η πραγματικότητα. Το πλαίσιο των απαιτούμενων προσόντων και των καθηκόντων για τα άτομα σε αυτές τις θέσεις δεν ήταν σαφές, ούτε θεσμοθετημένο. Ο δε ρόλος τους είχε χαρακτήρα είτε βοηθητικό στην προετοιμασία της καθηγητικής διδασκαλίας, είτε εμπλουτισμού και συντήρησης των συλλογών και οργάνωσης των μουσείων (ένας τομέας στον οποίο υπήρξαν πρόσωπα με σημαντική συμβολή κατά τον 19^ο αιώνα). Είχαν αλληλεπίδραση κυρίως με τον καθηγητή της έδρας και η εργασία τους δεν είχε χαρακτήρα ουσιαστικής εμπλοκής στην εκπαιδευτική διαδικασία, ούτε επικοινωνίας με τους φοιτητές.

Η εισαγωγή της εργαστηριακής άσκησης τροποποίησε αυτά τα χαρακτηριστικά. Διεύρυνε το πλήθος των απαιτούμενων ατόμων και έθεσε πιο επιτακτικά την ανάγκη ενός προσωπικού που θα ήταν ικανό, επιπρόσθετα στα προηγούμενα καθήκοντα, να οργανώνει, να προετοιμάζει και να καθοδηγεί την πειραματική δραστηριότητα των φοιτητών. Η αναγκαιότητα το προσωπικό αυτό να έχει επιστημονική κατάρτιση αποτυπώθηκε στα ιδρυτικά διατάγματα των δύο πρώτων εργαστηρίων της Σχολής (Γενικής Πειραματικής Χημείας και Φαρμακευτικής Χημείας) τα οποία προέβλεπαν ότι η θέση του επιμελητή έπρεπε να καλύπτεται από πτυχιούχο των αντίστοιχων επιστημών που να διαθέτει «ενδείξεις εμπειρίας»¹⁰⁵. Αρχικώς η θέση του επιμελητή ήταν η μοναδική που προβλεπόταν νομοθετικά. Στην ουσία, δηλαδή, είχε θεσπιστεί να εργάζεται δίπλα σε κάθε έναν από τους δύο καθηγητές χημείας ένα άτομο, όπως συνέβαινε και κατά τη φάση των διδασκαλιών με πειράματα επίδειξης, το οποίο πλέον θα αναλάμβανε πρόσθετες αρμοδιότητες. Όμως τα επόμενα χρόνια, πέρα από τις αρχικές νομοθετικές προβλέψεις, εγγραφόταν στους προϋπολογισμούς του Πανεπιστημίου ένας ακόμη μισθός σε καθεμία από τις δύο χημικές έδρες ώστε να διατηρηθεί και ο προπαρασκευαστής της διδασκαλίας που αργότερα ονοματίστηκε βοηθός του

¹⁰⁴ Στο Φυσιογραφικό Μουσείο προβλεπόταν μία θέση επιμελητή και μία ή περισσότερες θέσεις ταριχευτών (ΦΕΚ 31, 5/7/1868), ενώ στο Βοτανικό Μουσείο μία θέση επιμελητή και μία βοηθού (ΦΕΚ 5, 14/2/1872).

¹⁰⁵ Συγκεκριμένα ο επιμελητής έπρεπε να είναι διδάκτορας φυσικών επιστημών είτε, στην περίπτωση του εργαστηρίου Φαρμακευτικής Χημείας, διπλωματούχος φαρμακοποιός (άρθρα Α19 & Β14 στο ΦΕΚ 12, 28/2/1875).

εργαστηρίου. Αυτές οι δύο θέσεις στα δύο εργαστήρια χημείας, ενός επιμελητή και ενός βοηθού, διατηρήθηκαν έως τις αρχές της δεκαετίας του 1890¹⁰⁶. Σε μερικά έτη έως το 1895 εμφανίζονταν δύο θέσεις βοηθών ανά εργαστήριο που, όμως, είχαν αθροιστικά μισθό όσο είχε η μία θέση εργασίας στα προηγούμενα ή επόμενα χρόνια. Επομένως, σποραδικά δοκιμάστηκαν διαφορετικοί τρόποι διαχείρισης του ζητήματος της στελέχωσης των εργαστηρίων αλλά με το ίδιο οικονομικό κόστος. Τη συγκεκριμένη περίοδο ο αριθμός των εκπαιδευομένων εμφάνιζε γενικά αυξητικές τάσεις (Πίνακας 1), ενώ μετά τη δημιουργία του Χημείου οι χώροι έδωσαν τη δυνατότητα καθημερινής και ταυτόχρονης άσκησης των φοιτητών από διαφορετικά πτυχία και έτη. Και τα δύο ευνόησαν την προώθηση αιτημάτων για την αύξηση του επιστημονικού προσωπικού των εργαστηρίων¹⁰⁷. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα αρχικά αιτήματα δεν αιτιολογούνταν μόνο με το επιχείρημα των αυξημένων εκπαιδευτικών αναγκών όπως θα γινόταν αργότερα, αλλά περιείχαν και μία λεπτομερή περιγραφή της εργασίας των επιμελητών και των βοηθών κατά την εκτέλεση των πειραματικών ασκήσεων. Όλα τα απαραίτητα στάδια της εργαστηριακής ρουτίνας (οι προμήθειες, η προπαρασκευή των αντιδραστηρίων, το μοίρασμα του εξοπλισμού, η επίβλεψη των φοιτητών, η διδακτική τους καθοδήγηση κατά την εκτέλεση της άσκησης και κατά τη διαδικασία της ερμηνείας των αποτελεσμάτων) συνήθως αναλύονταν σε βαθμό που ήταν εκτενής για ένα διοικητικό έγγραφο προκειμένου να πείσουν για το δίκαιο του αιτήματος. Οι λόγοι της εκτενούς αναφοράς μπορούν να αποδοθούν στη μη εξοικείωση με την εργαστηριακή πρακτική όλων όσοι αποφάσιζαν, ενδεχομένως και στον βαθμό προτεραιότητας που απέδιδαν σε αυτή τη δραστηριότητα. Αλλά χρησιμοποιούνταν και με σκοπό να διακριθεί ο φόρτος της εργασίας από τα φροντιστήρια των θεωρητικών μαθημάτων ή από άλλα πανεπιστημιακά εργαστήρια θεωρούμενα ως μικρότερης εμβέλειας¹⁰⁸.

Στο γύρισμα του αιώνα σε καθένα από τα δύο παλαιά εργαστήρια χημείας απασχολούνταν πλέον σταθερά δύο βοηθοί και είχε προστεθεί και ένας υπεπιμελητής με αποτέλεσμα το κάθε εργαστήριο να διαθέτει τέσσερα άτομα στο επιστημονικό του προσωπικό. Η ρύθμιση αυτή κατοχυρώθηκε στους κανονισμούς λειτουργίας των δύο εργαστηρίων που εκδόθηκαν το 1900 και 1904. Ωστόσο, πέρα από τις θεσπισμένες θέσεις, ένας συνηθισμένος τρόπος ώστε να καλύπτονται άμεσα οι διογκούμενες ανάγκες ήταν να χρησιμοποιούνται φοιτητές σε βοηθητικούς ρόλους. Για τον σκοπό αυτόν, οι ίδιοι λάμβαναν απαλλαγή από τα εργαστηριακά τέλη ή σπανιότερα μία μικρή ημερήσια αποζημίωση για τους μήνες που λειτουργούσαν τα εργαστήρια¹⁰⁹. Ήταν μία επιλογή που προσέφερε αρχικώς τη δυνατότητα να αναδειχθούν και να εκπαιδευτούν πιο συστηματικά και εντατικά νέοι επιστήμονες η οποία όμως, όταν επεκτάθηκε και καθιερώθηκε σε όλα τα εργαστήρια, λειτούργησε και με διαφορετικούς τρόπους (κεφάλαιο 12).

¹⁰⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 10/8/1882, 5/7/1883, 23/6/1884, 5/11/1885, 3/7/1886, 25/7/1887, 18/7/1888, 27/6/1889, 13/7/1890, 12/8/1891, 21/6/1892, 7/8/1893, 15/7/1894 & 12/8/1895 (μετά το 1896, επειδή η μισθοδοσία δεν εγγραφόταν στους πανεπιστημιακούς προϋπολογισμούς, οι πληροφορίες για τον αριθμό των θέσεων προέρχονται κυρίως από τις εκθέσεις των καθηγητών-διευθυντών στις πρυτανικές λογοδοσίες και τις επετηρίδες).

¹⁰⁷ Ενδεικτικά: ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 177.3, Χρηστομάνος προς πρυτανεία, 4/12/1892.

¹⁰⁸ Ενδεικτικά: ΙΑ, Πρυτανικοί Α. Κ. Χρηστομάνος 1896-97, σσ. 118-119 & 81.

¹⁰⁹ ΙΑ, Πρυτανικοί, Ι. Ν. Χατζιδάκις 1894-95, σ. 264. Για παράδειγμα στο συγκεκριμένο έτος ως τέτοιος φοιτητής-βοηθός αναφέρεται ο Φ. Παλιατσέας που, μετά από μία θητεία περίπου δύο ετών στο εργαστήριο Γενικής Πειραματικής Χημείας, έλαβε υποτροφία από το Πανεπιστήμιο για μετακπαίδευση στη Βρετανία, ασχολήθηκε με την γεωργική χημεία και υπήρξε ο πρώτος διευθυντής του Κεντρικού Γεωπονικού Χημείου και στη συνέχεια καθηγητής της Γεωπονικής Σχολής και του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Στα ιδρυτικά διατάγματα των υπόλοιπων εργαστηρίων προβλέπονταν επίσης μερικές νέες θέσεις επιστημονικού προσωπικού. Παρ' ότι όμως εκδόθηκαν όλα την ίδια περίοδο (μέσα της τελευταίας δεκαετίας του αιώνα), υπήρχαν διαφορές μεταξύ τους σε αρκετά θέματα. Οι διαφορές προέρχονταν αφενός από το γεγονός ότι το κάθε διάταγμα συντασσόταν με άμεση συνεργασία του καθηγητή και του υπουργείου και, αφετέρου, ότι καθένα από τα νεοσύστατα εργαστήρια εντασσόταν σε ένα διαφορετικό πλαίσιο που είχε δημιουργηθεί από την έως τότε ανάπτυξη του αντίστοιχου επιστημονικού πεδίου. Για τον λόγο αυτό δεν προβλέφθηκαν, κατά κανόνα, νέες θέσεις προσωπικού στα ιδρυτικά διατάγματα των εργαστηρίων που εντάχθηκαν σε προϋπάρχουσες δομές (στα τρία μουσεία και στο Αστεροσκοπείο) οι οποίες διέθεταν ήδη προσωπικό. Εξαιρεση αποτέλεσε η πρόβλεψη για έναν βοηθό ειδικά για το βοτανικό εργαστήριο¹¹⁰ αναγνωρίζοντας, ενδεχομένως, πρώτα στη συγκεκριμένη επιστήμη από τις φυσιολογικές τη μετατόπιση στον πειραματισμό. Στο εργαστήριο Φυσικής θεσπίστηκαν τρεις θέσεις (επιμελητή, βοηθού και οργανοποιού), ισάριθμες με όσες υπήρχαν στον πανεπιστημιακό προϋπολογισμό όταν ξεκίνησε η προσπάθεια του Τ. Αργυρόπουλου να εισαγάγει την πρακτική άσκηση στο μάθημά του. Εδώ η διαφοροποίηση με την ιδρυτική πράξη του εργαστηρίου αφορούσε στον ρόλο τους, προηγουμένως οι τεχνικοί ήταν δύο και ο ένας αντικαταστάθηκε με πτυχιούχο των φυσικών επιστημών. Η επιλογή συνδεόταν και με την αδυναμία των τεχνικών να κατασκευάζουν τα συνθετότερα όργανα που πλέον απαιτούνταν για τις πειραματικές δραστηριότητες της φυσικής¹¹¹.

Επομένως, η τελευταία πενταετία του 19^{ου} αιώνα δεν ήταν μόνο η εποχή που τα εργαστήρια αναπτύχθηκαν στο σύνολο σχεδόν των εδρών του φυσικομαθηματικού τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής (στις επτά από τις εννέα έδρες). Ήταν αφετέρου και η περίοδος που το πλήθος των εργαζομένων είχε αρχίσει να αυξάνεται με εκκίνηση από τα παλιότερα εργαστήρια, κάτι που πάντως έγινε με αργούς ρυθμούς. Στο τέλος του αιώνα είχε παγιωθεί επιπλέον και μία εσωτερική ιεραρχία σε κάθε εργαστήριο ή μουσείο, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις υπήρχαν ταυτόχρονα επιμελητής και βοηθός (ή βοηθοί) στην ίδια δομή. Τέλος, επρόκειτο για ένα προσωπικό που είχε πλέον άμεση εμπλοκή στην εκπαιδευτική διαδικασία. Οι όροι συγκρότησής του, ωστόσο, καθώς και οι λειτουργίες που επιτελούσε δεν ήταν ακόμη σαφώς προσδιορισμένα σε όλες τις περιπτώσεις.

Ειδικότερα υπήρχαν διαφορές σε ρυθμίσεις που ίσχυαν ταυτοχρόνως ως προς τα προσόντα και τη διαδικασία επιλογής αυτού του επιστημονικού προσωπικού. Για παράδειγμα, στα τέλη του αιώνα, εξακολουθούσε να μην υπάρχει περιγραφή τυπικών προσόντων για το προσωπικό των μουσείων, ενώ τα προσόντα που απαιτούνταν για τους επιμελητές και τους βοηθούς στα διάφορα εργαστήρια ήταν ποικίλα (πτυχίο ή φοιτητική ιδιότητα, εμπειρία). Συγκεκριμένα οι επιμελητές όλων των εργαστηρίων έπρεπε να είναι διδάκτορες και η ίδια υποχρέωση επεκτάθηκε στον υπεπιμελητή, αλλά μόνο για το εργαστήριο της Γενικής Χημείας. Η αρχική απαίτηση του 1874 να έχουν οι επιμελητές χημείας «ενδείξεις εμπειρίας» έγινε το 1894 συγκεκριμένη στον επιμελητή φυσικής ως διετής προϋπηρεσία σε εργαστήριο. Οι βοηθοί των δύο χημείων μπορούσαν να είναι διδάκτορες ή φοιτητές των αντίστοιχων πτυχίων, αντίθετα ο βοηθός της φυσικής έπρεπε να είναι αποκλειστικά διδάκτορας και ο βοηθός της βοτανικής έπρεπε περιοριστικά να είναι τριτοετής φοιτητής του φυσικού ή της φαρμακευτικής. Η επιλογή και η παύση του επιστημονικού προσωπικού γινόταν μετά από πρόταση του καθηγητή-διευθυντή του εργαστηρίου, όμως σε μία περίπτωση είχε θεσπιστεί διαγωνισμός στην επιλογή (για τον

¹¹⁰ ΦΕΚ 133Β, 29/12/1894.

¹¹¹ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 177.2, Αργυρόπουλος προς πρυτανεία, 18/5/1892.

φοιτητή-βοηθό της βοτανικής)¹¹². Διαφορές υπήρχαν και ανάμεσα στις δύο Σχολές που διέθεταν εργαστήρια (Φυσικομαθηματική και Ιατρική) οι οποίες, σε κάποιες περιπτώσεις, ήταν εντονότερες.

Τα καθήκοντα του, πρώτου στην ιεραρχία, επιμελητή αποτυπώνονταν επίσης διαφοροποιημένα κατά περίπτωση. Οι αρχικές διατάξεις που όριζαν τα καθήκοντα των επιμελητών των δύο εργαστηρίων χημείας (ονομαστικά: η ευθύνη των οργάνων και υλικών, η τήρηση των σχετικών βιβλίων, η προετοιμασία των πειραματικών ασκήσεων και η επίβλεψη των ασκούμενων φοιτητών) ξεπεράστηκαν πολύ σύντομα από την πραγματικότητα. Επιπλέον καθήκοντα προστέθηκαν στην πράξη (συγκεκριμένα: η διδακτική καθοδήγηση των φοιτητών κατά την άσκηση, η διαχείριση των πιστώσεων και των προμηθειών σε συνεργασία με τον καθηγητή)¹¹³ και αυτό αποτυπώθηκε σε μερικά από τα κατοπινά νομοθετικά κείμενα. Επίσης, σε κάποια εργαστήρια αναφερόταν ρητά στα καθήκοντα του επιμελητή η διδασκαλία τμημάτων της ύλης¹¹⁴. Όταν κατοχυρώθηκε και στο νομοθετικό επίπεδο ο ερευνητικός ρόλος του εργαστηρίου (αυτό έγινε για πρώτη φορά στην περίπτωση του εργαστηρίου Γενικής Χημείας το 1904, όπως παρουσιάζεται στη συνέχεια) ταυτοχρόνως θεσπίστηκε και η συνδρομή του επιμελητή στο ερευνητικό έργο το οποίο, όμως, αποδιδόταν στον καθηγητή και δεν νοούνταν ανεξάρτητο¹¹⁵. Στο συγκεκριμένο εργαστήριο, όπως ήδη έχει αναφερθεί, είχαν υιοθετηθεί κάποια μέτρα προκειμένου να δημιουργηθούν συνθήκες παραγωγής επιστημονικού έργου από τους επιμελητές. Η υπαγωγή, επομένως, του ερευνητικού έργου που υιοθετήθηκε στη συγκεκριμένη νομοθετική διάταξη αναδεικνύει -ακόμα και στις περιπτώσεις που η επιστημονική συνήθεια έκλινε στην παρότρυνση για ερευνητικό έργο ισχυρότερα από αλλού- τα όρια εντός των οποίων νοούνταν η επιστημονική δραστηριότητα των επιμελητών καθώς και την επιθυμία να διατηρηθεί ακέραιος ο εξουσιαστικός ρόλος του διευθυντή του εργαστηρίου.

Η πολυσημία που υπήρχε στη νομοθέτηση των καθηκόντων και των προσόντων του επιστημονικού προσωπικού και στην εφαρμογή τους ήταν, κατά ένα μέρος, αναπόφευκτη εξαιτίας της διαφορετικότητας των γνωστικών αντικειμένων. Αλλά επίσης υπήρξε προϊόν της διαδικασίας με την οποία θεσμοθετήθηκαν οι συγκεκριμένοι ρόλοι στο ελληνικό Πανεπιστήμιο και εντάχθηκαν στις υπάρχουσες δομές του και συχνά απεικόνιζε την κατανομή εξουσίας και κύρους ανάμεσα στα διάφορα πανεπιστημιακά εργαστήρια. Προσπάθειες, με πανεπιστημιακή πρωτοβουλία, προκειμένου να αντιμετωπιστούν δυσλειτουργίες εξαιτίας αυτών των πολυσημιών θα ξεκινήσουν στην επόμενη περίοδο.

Τα εργαστήρια και τα μουσεία διέθεταν επίσης βοηθητικό προσωπικό με αρμοδιότητες κλητήρα, φύλακα και καθαριστή (ένα ή δύο άτομα κατά περίπτωση). Πρόκειται για θέσεις που δεν άφηναν καθόλου αδιάφορους τους διευθυντές οι οποίοι προσέβλεπαν σε αυτές για την εύρυθμη λειτουργία και επεδίωκαν να τοποθετούν

¹¹² Οι ρυθμίσεις αυτές περιέχονταν στα ιδρυτικά διατάγματα των εργαστηρίων στα εξής ΦΕΚ: 12, 28/2/1875 για τη Χημεία και τη Φαρμακευτική Χημεία· 121B, 16/11/1894 για τη Φυσική· 133B, 29/12/1894 για τη Βοτανική· 4B, 10/1/1895 για τη Ζωολογία· 19B, 2/2/1895 για τη Γεωλογία.

¹¹³ Τα διευρυμένα καθήκοντα, όπως είχαν διαμορφωθεί «*εκ της μέχρι τούδε πείρας και εκ των αναγκών της υπηρεσίας*», περιγράφονται αναλυτικά στις αρχές της τελευταίας δεκαετίας από τον Χρηστομάνο βλ. ΙΑ, Πρυτανικοί, Π. Παυλίδης 1893-94, σσ. 484-485.

¹¹⁴ Στον επιμελητή της Φυσικής είχε ανατεθεί (1894) η φροντιστηριακή διδασκαλία κεφαλαίων της ύλης τα οποία καθορίζονταν σε συνεργασία με τον καθηγητή και στον επιμελητή της Φαρμακευτικής Χημείας (1900) η διδασκαλία της αναλυτικής χημείας και του ελέγχου των τροφίμων και ποτών.

¹¹⁵ ΦΕΚ 188Α, 17/8/1904 & 206Α, 27/10/1905 (για τον διπλό κανονισμό του Εργαστηρίου Γενικής Πειραματικής Χημείας, ενότητα 3.1).

πρόσωπα της απόλυτης εμπιστοσύνης τους. Οι καθηγητές-διευθυντές των εργαστηρίων διαχώριζαν τον ρόλο αυτών των εργαζομένων από εκείνον σε όμοιες θέσεις σε άλλες πανεπιστημιακές υπηρεσίες με το επιχείρημα ότι τους ανέθεταν βοηθητικές εργασίες στο πλαίσιο της εργαστηριακής άσκησης. Με βάση αυτό το επιχείρημα, και με την αρωγή παραδειγμάτων από ανάλογες περιπτώσεις σε διακεκριμένα ευρωπαϊκά εργαστήρια, αιτιολογούσαν αιτήματα για τη βελτίωση των οικονομικών απολαβών στις συγκεκριμένες θέσεις με την επιδίωξη να μπορούν να διατηρούν σε αυτές τα πρόσωπα της επιλογής τους¹¹⁶.

Η εξασφάλιση ενός σταθερού επιστημονικού προσωπικού στα εργαστήρια είχε εξ αρχής αναδειχθεί σε δύσκολη υπόθεση. Αρχικώς αυτό μπορεί να αποδοθεί στην έλλειψη καταλλήλως εκπαιδευμένου ανθρώπινου δυναμικού και στην πρόθεση των διευθυντών-καθηγητών να ασκούν τον πλήρη έλεγχο στη συνολική επαγγελματική δραστηριότητα αυτών των επιστημόνων, μία διάσταση που αναδείχθηκε σε διάφορους χειρισμούς¹¹⁷. Όμως, η σταθερότητα του εργαστηριακού προσωπικού αποτελούσε μία επιδίωξη που διέπνεε τα σχετικά κείμενά τους. Το πρόβλημα της κινητικότητας φαίνεται ότι είχε περιοριστεί ως προς τους επιμελητές στη δεκαετία του 1880¹¹⁸, αντίθετα συνεχίστηκε στις θέσεις των βοηθών. Οι μικρές χρηματικές απολαβές, η ελκυστικότητα άλλων επαγγελματικών προοπτικών για τους πτυχιούχους των φυσικών επιστημών κατά την ίδια περίοδο που στα εργαστήρια αυξανόταν ο φόρτος εργασίας ήταν οι λόγοι που ανέφεραν οι διευθυντές ότι δημιουργούσαν συνθήκες ευκαιριακής εργασίας που, τελικώς, ενδιέφεραν μόνο φοιτητές ή νέους πτυχιούχους οι οποίοι παρέμεναν στις θέσεις για μικρά χρονικά διαστήματα¹¹⁹. Ως στόχευση διατυπωνόταν η συγκρότηση ενός σταθερού, καταρτισμένου, έμπειρου και απολύτως αφοσιωμένου (στο εργαστήριο και στον διευθυντή του) επιστημονικού προσωπικού. Σε μία από τις τελευταίες εκθέσεις του ο Χρηστομάνος, παράλληλα με το αίτημα να αυξηθούν οι μισθοί του εργαστηριακού προσωπικού, είχε περιγράψει το επιδιωκόμενο προφίλ για αυτούς τους επιστήμονες αλλά και είχε δώσει το στίγμα της ασκούμενης διεύθυνσης του εργαστηρίου: «*Εάν δεν αποκτήσωσι τα εργαστήρια των πειραματικών επιστημών εμπείρους (άρα δικαίας αξιώσεις έχοντας), εθελοθυσιαστικούς και με ιερόν πυρ (άρα μη πεινώνοντας), εργαζομένους αποκλειστικώς εις το εργαστήριον (άρα μη έχοντας ανάγκην να επιζητήσωσι και άλλην θέσιν δια τον επιούσιον άρτον) επιστήμονας, η μόνη σιδηρά πρωτοβουλία του καθηγητού δεν επαρκεί*»¹²⁰.

Στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα είχαν αρχίσει να πραγματοποιούνται μετατοπίσεις και ως προς τον σκοπό και τις λειτουργίες των πανεπιστημιακών εργαστηρίων οι οποίες συναρτώνταν με τη διαμόρφωση ευρύτερων επιδιώξεων για το Πανεπιστήμιο και τον ρόλο του. Το μέτρο αυτής της μετατόπισης συνολικά για το Πανεπιστήμιο απεικονίζεται σε δύο εισηγητικές εκθέσεις υπουργών Παιδείας σε πανεπιστημιακά νομοσχέδια. Συγκεκριμένα ανάμεσα σε εκείνα του 1860 και

¹¹⁶ ΙΑ, Πρυτανικοί, Π. Παυλίδης 1893-94, σσ. 482-486 & Α. Κ. Χρηστομάνος 1896-97, σσ. 372-373.

¹¹⁷ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 177.2, Δαμβέργης προς πρυτανεία, 6/11/1891 & Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 608-613 & 673-679.

¹¹⁸ Από το 1883 έως τον θάνατό του το 1896 υπηρέτησε στο εργαστήριο Χημείας ως επιμελητής ο Ι. Τρικαλιανός, τον διαδέχθηκε ο Π. Ζαχαρίας για τέσσερα έτη. Στο εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας ο Τ. Κομνηνός έγινε επιμελητής το 1883 και παρέμεινε στη θέση ακόμη και μετά από την εκλογή του ως καθηγητής στο Πολυτεχνείο το 1919.

¹¹⁹ Ενδεικτικά: ΙΑ, Πρυτανικοί, Α. Κ. Χρηστομάνος 1896-97, σσ. 80-82 & Λυτά Συγκλήτου, φ. 177.3, Χρηστομάνος προς πρυτανεία, 4/12/1892.

¹²⁰ ΙΑ, Πρυτανικοί, Ι. Ευταξίας 1903-04, σ. 98.

του 1899, δύο από τα πολλά του 19^{ου} αιώνα που δεν κατέληξαν σε νόμο¹²¹. Τα πανεπιστήμια, ανέφερε το 1860 ο υπουργός Παιδείας Θρ. Ζαΐμης, «αφορώσι μεν ταύτα την επιστήμην, σκοπεύουσιν όμως ουχί κυρίως την περαιτέρω ανάπτυξιν αυτής, αλλά την εξήγησιν και την αληθή αυτής διδασκαλίαν· εισίν επομένως και τα Πανεπιστήμια σχολεία, αλλά σχολεία της καθαρής επιστήμης». Στη συνέχεια ο ίδιος μετέτρεπε το «κυρίως» του εκπαιδευτικού σκοπού κάθε πανεπιστημίου σε «αποκλειστικώς» και διέκρινε ως προς τούτο τον ρόλο των πανεπιστημίων από εκείνον των επιστημονικών ακαδημιών χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τη διεξαγωγή της επιστημονικής έρευνας σε θεσμούς εκτός των πανεπιστημίων κατά το γαλλικό πρότυπο των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Μάλιστα αυτή η διάκριση στον προορισμό πανεπιστημίων και ακαδημιών ήταν, σύμφωνα με τον υπουργό, η θεμελιώδης βάση από την οποία όφειλε να προκύψει η εσωτερική διοργάνωση κάθε θεσμού¹²².

Αντιθέτως, το 1899 στο μεταρρυθμιστικό νομοσχέδιο του Αθ. Ευταξία καταγραφόταν στο εισαγωγικό άρθρο ο σκοπός του Πανεπιστημίου ως διπλός: το επιδιωκόμενο ήταν η προαγωγή των επιστημών όσο και η κατάρτιση επιστημόνων¹²³. Ο εισηγητής εμφάνιζε ότι ο σκοπός της έρευνας είχε αποτελέσει ένα κριτήριο που είχε καθορίσει την επιλογή του πανεπιστημιακού μοντέλου ήδη από το 1837 κατά την ίδρυση του ελληνικού Πανεπιστημίου: «*Εν τη ενόττη ταύτη της ερεύνης και της διδασκαλίας έγκειται ο ιδιάζων χαρακτήρ του Γερμανικού Πανεπιστημίου. [...] Ιδού το πρότυπον, όπερ οι ιδρυταί του Ημετέρου Πανεπιστημίου έχον προ οφθαλμών*»¹²⁴. Η συγκεκριμένη επίκληση ήταν το ρητορικό σχήμα που είχε επιλέξει ο εισηγητής εκ των υστέρων προκειμένου να θεμελιώσει την κριτική του προς το ελληνικό Πανεπιστήμιο και να αιτιολογήσει τις μεταρρυθμίσεις που πρότεινε. Με το ίδιο όχημα διατυπώθηκε η κριτική και μετέπειτα, στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, τις περισσότερες φορές με απαξιωτικό ύφος στον δημόσιο λόγο. Εάν δεχτούμε, ωστόσο, ότι η δομή και η λειτουργία ενός πανεπιστημίου καθορίζονται με βάση τις προσδοκίες που αναμένεται να εξυπηρετήσει ο θεσμός και τελικώς η ρίζα κάθε πανεπιστημιακής μεταρρύθμισης αναφύεται στον καθορισμό της αποστολής του πανεπιστημίου¹²⁵, τότε χρειάζεται να νοηματοδοτηθούν τόσο η ρητή καταγραφή του διπλού σκοπού για το αθηναϊκό Πανεπιστήμιο στο νομοσχέδιο του 1899, όσο -και περισσότερο- η απουσία μίας ανάλογης διατύπωσης στον νόμο του 1911. Αποτελούν, θεωρώ, ισχυρές ενδείξεις για το ποιο ήταν στο γύρισμα του αιώνα το επίδοκο ζήτημα σχετικά με τη διαμόρφωση της εικόνας του Πανεπιστημίου στο δημόσιο πεδίο και αναδεικνύουν τις αντίρροπες τάσεις στις πολιτικές και ακαδημαϊκές διεργασίες της ίδιας εποχής.

Σε όσα αφορούν στα εργαστήρια των φυσικών επιστημών, το 1874 στο κοινό ιδρυτικό διάταγμα των δύο αρχικών εργαστηρίων χημείας είχε κατοχυρωθεί μόνο ο εκπαιδευτικός τους ρόλος. Όμως τα συγκεκριμένα εργαστήρια, στη διάρκεια κυρίως του 19^{ου} αιώνα, είχαν και άλλο έργο. Πραγματοποιούσαν επιστημονικές γνωμοδοτήσεις που ζητούσαν είτε δημόσιες υπηρεσίες (δικαστικές αρχές, υγειονομικές υπηρεσίες κ.ά.), είτε ιδιώτες και, επίσης, διενεργούσαν μελέτες για θέματα τοπικού ενδιαφέροντος (όπως τα

¹²¹ Σχετικά με τις απόπειρες κατά τον 19^ο αιώνα για τη θέσπιση ενός ολοκληρωμένου Πανεπιστημιακού Οργανισμού, μετά από τον αρχικό που είχε προσωρινό χαρακτήρα, βλ. Λάμπας, Κ. (2004). *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: ΙΑΕΝ, σσ. 259-264.

¹²² ΠτΒ, Στ-Α, 9/3/1860, σσ. 1077-1096, τα παραθέματα σσ. 1080-1081.

¹²³ ΕτΒ, Παράρτημα ΙΕ-Α, 1899, σ. 1015.

¹²⁴ ΕτΒ, Παράρτημα ΙΕ-Α, 1899, σσ. 950-1003 η αιτιολογική έκθεση και το παράθεμα σ. 955.

¹²⁵ Ortega y Gasset, J. (2006). *Η αποστολή του Πανεπιστημίου*. Αθήνα: Μεταίχιμο, σ. 42.

πόσιμα και ιαματικά ύδατα, τα ορυκτά και μεταλλεύματα, τα τρόφιμα κ.ά.)¹²⁶. Με τον τρόπο αυτό τα πανεπιστημιακά εργαστήρια, αφενός, εξυπηρετούσαν διάφορες κρατικές ή κοινωνικές ανάγκες και κάλυπταν το κενό που υπήρχε από την έλλειψη ανάλογων κρατικών δομών ή ιδιωτικών υπηρεσιών εδραιώνοντας παράλληλα τον ρόλο τους. Οι μελέτες αυτού του περιεχομένου, αφετέρου, αποτελούσαν σε αρκετές περιπτώσεις μία πηγή εσόδων για τα εργαστήρια και τους διευθυντές τους, ενώ συχνά τροφοδοτούσαν και το περιεχόμενο των επιστημονικών τους δημοσιεύσεων.

Η συγκεκριμένη δραστηριότητα δεν είχε αποτυπωθεί στα ιδρυτικά διατάγματα των εργαστηρίων. Το ίδιο και οποιαδήποτε άλλη που δυνητικά θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι βρισκόταν σε ερευνητική κατεύθυνση. Υπήρχε, βέβαια, ένα πλήθος πανεπιστημιακών κειμένων με αναφορές των καθηγητών στον ερευνητικό ρόλο του πανεπιστημιακού εργαστηρίου και στις προσδοκώμενες ωφέλειες από την έρευνα. Μερικά μάλιστα από αυτά τα κείμενα είχαν διατυπωθεί από την έναρξη των προσπαθειών για την εισαγωγή της εργαστηριακής διδασκαλίας στο Πανεπιστήμιο¹²⁷. Το ίδιο το Χημείο είχε αναγγεληθεί ότι θεμελιωνόταν «*πλήρες*» ώστε όχι μόνο να επαρκεί για τις ανάγκες της διδασκαλίας αλλά και με σκοπό «*κατά μείζονας ή μέχρι τούδε διαστάσεις βεβαιωθή ότι υπάρχει και παρ' ημίν εν Ελλάδι κέντρον αυτοβούλου επιστημονικής ερεύνης*», ενώ οι αναφορές στον ερευνητικό ρόλο των εργαστηρίων πολλαπλασιάστηκαν στην τελευταία δεκαετία του αιώνα¹²⁸. Απασχολούσε, επίσης, η ενίσχυση της επιστημονικής παραγωγής των εργαστηρίων μέσω της εμπλοκής και άλλων επιστημόνων πέραν των καθηγητών¹²⁹. Τέλος σε κάποιες περιπτώσεις, αλλά όχι σε όλες, διαχωριζόταν περαιτέρω ο ερευνητικός ρόλος του εργαστηρίου και διακρίνονταν, με έναν σαφή τρόπο, οι επιστημονικές εργασίες που συντελούσαν «*καθ' εαυτήν εις την καλλιέργειαν της επιστήμης*» από τις γνωμοδοτικές μελέτες που εκτελούνταν στα εργαστήρια, όπως αυτές που προαναφέρθηκαν, οι οποίες συνέβαλαν «*εις την επίλυσιν πλείστων χημικών ζητημάτων του κράτους, των δήμων και της κοινωνίας*»¹³⁰.

Όστόσο, όποιο κι αν ήταν το ιστορικό περιεχόμενο που δινόταν στον όρο «έρευνα» στον ελληνικό χώρο τη συγκεκριμένη περίοδο, καμία παρόμοια διάσταση δεν είχε παρεισφρήσει στον κανονιστικό λόγο των νομοθετημάτων έως τα τέλη του αιώνα. Όχι μόνο στα ιδρυτικά διατάγματα των δύο αρχικών εργαστηρίων χημείας το 1874, αλλά ούτε και στα επόμενα που ιδρύθηκαν κατά την τελευταία δεκαετία του αιώνα ή στον κανονισμό του πολυετούς ήδη Φαρμακευτικού Χημείου όταν δημοσιεύτηκε το 1900¹³¹. Η ερευνητική διάσταση στον πανεπιστημιακό προορισμό, την οποία το νομοσχέδιο του

¹²⁶ Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 592-608. Επίσης: Μανιάτη, Ε. (2001). *Απόπειρες εκσυγχρονισμού στο ελληνικό Πανεπιστήμιο (τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα)*. Εκπαιδευτική διαδικασία, επιστημονική παραγωγή και κοινωνική προσφορά των εργαστηρίων φυσικών επιστημών. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ: ΜΙΘΕ, σσ. 191-278.

¹²⁷ ΙΑ, Πρυτανικοί, Μ. Βενιζέλος 1865-66, σ. 31 όπου η σχετική αναφορά γίνεται από τον πρύτανη.

¹²⁸ ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Καραμήτσας 1886-87, σ. 205. Πολλαπλές ήταν οι αναφορές και στις υπόλοιπες ετήσιες εκθέσεις του Χρηστομάνου. Ανάλογες αναφορές υπήρχαν επίσης στην έκθεση του Σπ. Μηλιαράκη, ως επιμελητή, σχετικά με το βοτανικό εργαστήριο και την έρευνά του στα κρυπτόγαμα φυτά (ΙΑ, Πρυτανικοί, Μ. Χατζημυχάλης 1889-90, σσ. 61-62), ενώ επίσης ήταν πυκνές στις εναρκτήριες διαλέξεις των Σπ. Μηλιαράκη και Ν. Αποστολίδη (1893, 1894).

¹²⁹ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 177.3, Χρηστομάνος προς πρυτανεία, 4/12/1892, επίσης τα σχετικά με τις εργαστηριακές παροχές στον επιμελητή του Χημείου στην προηγούμενη ενότητα 1.2.

¹³⁰ Τον διαχωρισμό επιστημονικών δημοσιεύσεων και γνωμοδοτικών μελετών έκανε με σαφήνεια ο Χρηστομάνος σε υπόμνημά του, το 1894, για τους σκοπούς και τα πεπραγμένα του εργαστηρίου Γενικής Χημείας βλ. ΙΑ, Πρυτανικοί, Π. Παυλίδης 1893-94, σσ. 473-474.

¹³¹ ΦΕΚ 300Α, 30/12/1900.

1899 είχε παρουσιάσει emphaticά ως κεντρική επιλογή ήδη από την εποχή της ίδρυσης του αθηναϊκού Πανεπιστημίου, απουσίαζε από τα θεσμικά κείμενα. Αυτό ασφαλώς δεν μπορεί να θεωρηθεί ένα τυχαίο ή αμελητέο γεγονός· καθηγητές, πανεπιστημιακή διοίκηση, νομικοί και ανώτερα κρατικά στελέχη συνέτασσαν τα διατάγματα, η πολιτική ηγεσία τα ενέκρινε και τα υπέγραφε. Η ερευνητική δραστηριότητα ως σκοπός κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά στον κανονισμό του Χημείου το 1904 και συγκεκριμένα στο εναρκτήριο άρθρο του¹³². Η έλλειψη κάθε σχετικής αναφοράς στα νομοθετικά κείμενα μέχρι τότε, εκτός από ενδεικτική της ευρύτερης αντίληψης για τον ρόλο του πανεπιστημιακού εργαστηρίου, δημιουργούσε μεταξύ άλλων και μία «γκρίζα ζώνη» δαπανών στο εύρος της οποίας, σε κάποιες περιπτώσεις, διαμείβονταν οι πανεπιστημιακές αντιπαραθέσεις για τη διάθεση των κονδυλίων¹³³.

Επομένως οι αποκλίσεις μεταξύ ρητορικής, νομοθετικών ρυθμίσεων και ακαδημαϊκών πρακτικών μπορούν να ιδωθούν ως ένα δεδομένο που ανακλούσε τις τότε επικρατούσες, αλλά όχι μοναδικές, αντιλήψεις στον ακαδημαϊκό χώρο και στο κρατικό επίπεδο σχετικά με τον ρόλο που καλούνταν να παίξει το πανεπιστημιακό εργαστήριο και συνολικά το Πανεπιστήμιο. Σε μία κάπως διαφορετική ερμηνεία μπορεί να ιδωθούν ως χρονική υστέρηση και να θεωρηθεί ότι αποτελούσαν απλώς έκφραση της αδρανειακής συμπεριφοράς ενός συστήματος που είχε αρχίσει να αλλάζει. Και οι δύο εκδοχές εμπεριέχουν την αποδοχή ότι στο γύρισμα του αιώνα εκκινούσε ένας μετασχηματισμός στο αθηναϊκό Πανεπιστήμιο και ένα από τα οχήματά του ήταν, αναμφίβολα, τα εργαστήρια των φυσικών επιστημών. Οι διεργασίες που αναπτύχθηκαν στα πρώτα χρόνια της Φυσικομαθηματικής Σχολής μπορούν να εξεταστούν υπό αυτό το πρίσμα. Η συγκεκριμένη εποχή βρήκε, όπως παρουσιάστηκε, τα επτά εργαστήρια της Σχολής με σημαντικές τις μεταξύ τους διαφορές. Διαφορές ως προς τη θέσπισή τους· την ανάπτυξή τους σε υποδομές και προσωπικό· την έκταση του εκπαιδευτικού τους ρόλου· τις απόπειρες ενίσχυσης του ερευνητικού τους χαρακτήρα· την εδραίωσή τους στον πανεπιστημιακό χώρο και τη διείσδυσή τους στην κοινωνία. Οι επιστημονικές ομάδες στο εσωτερικό τους, με διαφορετικό χρονικό βάθος η καθεμία, διατηρούσαν ακόμα εύθραυστη την ύπαρξή τους και αρκετά θολά τα συγκροτητικά τους χαρακτηριστικά και αυτό επιβεβαιώθηκε τα επόμενα χρόνια. Η συνέχεια δεν ήταν μία περίοδος γραμμικής ανάπτυξης για καθέναν από αυτούς τους χώρους, αλλά μία φάση συνεχούς επαναδιαπραγμάτευσης της θέσης τους όπως θα εξεταστεί στα επόμενα κεφάλαια για τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

¹³² ΦΕΚ 188Α, 17/8/1904. Ο συγκεκριμένος κανονισμός τροποποιήθηκε άμεσα, όχι ως προς τη συγκεκριμένη διάταξη, για ευρύτερους λόγους που συζητούνται στην ενότητα 3.1.

¹³³ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 23/6/1903. Το επιχείρημα κατά της χρήσης κονδυλίων για αγορές επιστημονικών οργάνων τα οποία δεν εξυπηρετούσαν εκπαιδευτικούς σκοπούς χρησιμοποιήθηκε από τον Τ. Αργυρόπουλο με σκοπό να περικοπή η πίστωση που ζητούσε το εργαστήριο Γενικής Πειραματικής Χημείας και επιστρατεύθηκε σε μία περίοδο κατά την οποία το εργαστήριο Φυσικής διεκδικούσε αυξημένα κονδύλια για την ανάπτυξη του δικού του εξοπλισμού (ενότητα 6.3).

2. Από την ενιαία Φιλοσοφική στην αυτόνομη Φυσικομαθηματική Σχολή

Η συζήτηση για την ύπαρξη ή μη ξεχωριστής Σχολής για τις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες δεν ήταν μία συζήτηση της εποχής γύρω στα τέλη του αιώνα. Εκκινούσε πριν από την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών¹³⁴ και επανερχόταν κατά περιόδους χωρίς αυτό, ταυτοχρόνως, να σημαίνει ότι ήταν και μία συζήτηση που λάμβανε το ίδιο περιεχόμενο κατά μήκος του χρόνου.

Όταν το 1860 διεξήχθη ο κοινοβουλευτικός διάλογος για τη σύσταση καταστατικού νόμου για το Πανεπιστήμιο το θέμα του χωρισμού της Φιλοσοφικής Σχολής προτάθηκε προκειμένου να αντιμετωπιστεί η περιορισμένη ανάπτυξη των φυσικών και μαθηματικών επιστημών. Ένα μεγάλο μέρος των επιχειρημάτων όσων απέρριπταν τη διαίρεση είχε αντληθεί από τη θεώρηση της ενότητας της γνώσης, την επίτευξη αυτής της ενότητας μέσω της φιλοσοφίας και, επομένως, την επιλογή μίας πανεπιστημιακής δομής που έθετε τη Φιλοσοφική Σχολή σε ρόλο εγγυητή της ενότητας¹³⁵. Οι θεωρητικές καταβολές αυτών των απόψεων παραπέμπουν, μεν, ευθέως στον γερμανικό νεοουμανισμό και τις αρχές συγκρότησης των πρωσικών πανεπιστημίων¹³⁶. Ωστόσο, προσπαθούσαν παραλλήλως να διαχειριστούν και την ελληνική πραγματικότητα στην οποία η μόρφωση ευρύτερων κοινωνικών ομάδων ήταν ακόμα ζητούμενο καθώς στο Πανεπιστήμιο είχε φτάσει ή και είχε αποφοιτήσει ένας περιορισμένος αριθμός πολιτών του νεοσύστατου κράτους¹³⁷. Η διδασκαλία από τη Φιλοσοφική Σχολή, μέσα σε αυτή τη συνθήκη, παρέμενε κατανοητή περισσότερο ως απαραίτητο συμπλήρωμα της μόρφωσης των νομικών και των ιατρών παρά αυτοτελώς. Η δε παραμέληση των φυσικών

¹³⁴ Σχετικά με την πρόταση που περιλάμβανε τη λειτουργία ανεξάρτητης Φυσικομαθηματικής Σχολής και είχε υποβληθεί πριν από την ίδρυση του Πανεπιστημίου καθώς και για την «ανοικτή» ρύθμιση του θέματος στον αρχικό Κανονισμό βλ. Λάππας, Κ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 65-71 & 91.

¹³⁵ ΠτΒ, Στ-Α, 9/3/1860, σσ. 1084-1085 & 1394-1395.

¹³⁶ Στην αυγή του 19^{ου} αιώνα η απάντηση στην κριτική που είχαν δεχθεί τα πανεπιστήμια ενσαρκώθηκε στα γερμανικά εδάφη στο όραμα του W. Humboldt με το οποίο συνδέθηκε η ίδρυση του Πανεπιστημίου του Βερολίνου. Το ιδανικό του, «Παιδεία μέσω Επιστήμης», μπορεί να συνοψιστεί στις ακόλουθες θέσεις. Η επιστήμη νοούνταν ως αυτοσκοπός και τα πανεπιστήμια όφειλαν να αναζητούν την «καθαρή» επιστήμη χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους τη χρησιμότητα των γνώσεων και, επομένως, έπρεπε να διεξάγουν την έρευνά τους ανεξάρτητα από κρατικές απαιτήσεις, κοινωνικά αιτήματα και φοιτητικές ανάγκες. Από την άλλη, η επιστήμη εγγεγραμμένη σε ένα τέτοιο πλαίσιο αναζήτησης της αλήθειας αποκτούσε έναν παιδευτικό ρόλο τον οποίο το πανεπιστήμιο αναλάμβανε να φέρει σε πέρας συμβάλλοντας στην πνευματική και ηθική αγωγή του έθνους. Ο ιδεατός τύπος πανεπιστημίου συγκροτούνταν γύρω από τις εξής αρχές: την ενότητα διδασκαλίας και έρευνας, την αυτονομία και των δύο από κάθε πολιτικό ή κοινωνικό εξαναγκασμό, την επίτευξη της ενότητας της γνώσης μέσω της φιλοσοφίας και, επομένως, την οργάνωση της πανεπιστημιακής δομής με κεντρικό άξονα τη Φιλοσοφική Σχολή. Ανεξαρτήτως από τον βαθμό που εφαρμόστηκαν αυτές οι καταστατικές αρχές, τα γερμανικά πανεπιστήμια άκμασαν κατά τις επόμενες δεκαετίες. Με προωθητική δύναμη το νέο ερευνητικό ήθος καθιέρωσαν θεσμούς που απέκτησαν διεθνή ακτινοβολία, όπως το ερευνητικό σεμινάριο και το εργαστήριο, ενώ η εδραίωση της έρευνας οδήγησε στην ανάπτυξη των επιστημονικών πεδίων και στην αυξανόμενη εξειδίκευση. Σε αυτή τη συνθήκη αμφισβητήθηκε η συστηματική ενότητα της γνώσης ή, τουλάχιστον, η κεντρική της θέση ως συγκροτητική αρχή των πανεπιστημίων. Μαζί αμφισβητήθηκε και η επιλογή που ήθελε τη Φιλοσοφική Σχολή, κατά την έκφραση του A. Renaut, «πρυτανεύουσα αρχή» του πανεπιστημιακού θεσμού. Αναλυτικότερα βλ. σσ. 185-195 στο: Renaut, A. (2002). *Οι Επαναστάσεις του Πανεπιστημίου*. Αθήνα: Gutenberg καθώς και σσ. 101-149 στο: McClelland, C.E. (1980). *State, society, and university in Germany 1700-1914*. Cambridge University Press.

¹³⁷ Έως το 1860 είχαν αποφοιτήσει από το Πανεπιστήμιο, εκτός Φιλοσοφικής Σχολής, 200 νομικοί, 300 γιατροί και 140 φαρμακοποιοί, βλ. τα κατ' έτος αριθμητικά στοιχεία σ. 84 στο: Γαβρόγλου, Κ., Καραμανωλάκης, Β. & Μπάρκουλα, Χ. (2014). *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του (1837-1937)*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

επιστημών εντοπιζόταν μόνο στην ύπαρξη των λίγων πανεπιστημιακών εδρών που συνεισέφεραν σε αυτή τη γενική μόρφωση¹³⁸.

Η ισχνή ανάπτυξη, όμως, αφορούσε στη συγκεκριμένη εποχή στο σύνολο της Φιλοσοφικής Σχολής. Έως εκείνο το χρονικό σημείο είχαν υπάρξει μόλις 44 πτυχιούχοι (κανένας των φυσικών επιστημών, δύο των μαθηματικών) όταν η υφιστάμενη έκταση της μέσης εκπαίδευσης απαιτούσε σχεδόν διπλάσιο αριθμό καθηγητών μόνο για τα γυμνάσια¹³⁹. Η έλλειψη εκπαιδευτικών για τα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης είχε οδηγήσει, από το 1850, στη ρύθμιση να παρέχει η Φιλοσοφική Σχολή, εκτός από τα διπλώματα του διδάκτορος και του τελειοδιδάκτου, ένα ακόμη είδος πιστοποιητικού σε όσους φοιτούσαν επί δύο ή τρία χρόνια στο φιλολογικό της φροντιστήριο προκειμένου να μπορούν να διδάξουν στα ελληνικά σχολεία¹⁴⁰. Πολλοί φοιτητές που εγγράφονταν στη Φιλοσοφική ακολουθούσαν αυτόν τον τρόπο προκειμένου να διοριστούν στην εκπαίδευση, αρχικώς σε χαμηλές θέσεις και κατόπιν να προαχθούν με διαφόρους τρόπους¹⁴¹. Το πλήθος των κατόχων του πιστοποιητικού αυξανόταν στο επόμενο διάστημα και είχε εκτιναχθεί πριν από το 1895 όταν καταργήθηκε αυτή η δυνατότητα. Ειδικότερα στην πενταετία 1891-1895, το σχετικό πιστοποιητικό έλαβαν 236 φοιτητές της Φιλοσοφικής όταν οι διδάκτορες και οι τελειοδιδάκτοι του φιλολογικού τμήματος ήταν 205 και εκείνοι των άλλων δύο τμημάτων, φυσικού και μαθηματικού, ήταν 124. Περισσότερο όμως από τους απόλυτους αριθμούς, εκείνο που αναδείκνυε την τάση ήταν ο ρυθμός αύξησης σε κάθε κατηγορία αποφοίτων, με την πρώτη των κατόχων του πιστοποιητικού να έχει σημαντικά μεγαλύτερο ρυθμό αύξησης από τις άλλες δύο που είχαν μεταξύ τους παρόμοιο ρυθμό¹⁴². Η συγκεκριμένη ρύθμιση είχε μπορέσει, ενδεχομένως, να επιφέρει τη λύση του προβλήματος σχετικά με τη στελέχωση στη μέση εκπαίδευση. Ταυτοχρόνως, όμως, η διατήρησή της σε όλο αυτό το μακρόχρονο διάστημα αποτέλεσε μία διαδικασία που λειτουργούσε εν μέρει ως αιτία και εν μέρει ως αποτέλεσμα και αλληλεπιδρούσε δυναμικά με τον προσανατολισμό που προσλάμβανε η εκπαίδευση σε όλο της το εύρος.

Ο κλασικιστικός προσανατολισμός της ελληνικής εκπαίδευσης είχε δεχθεί κριτική ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Η προσήλωση στην εκμάθηση «της Λατινίδος φωνής

¹³⁸ ΠτΒ, Στ-Α, 29/3/1860, σ. 1394-5.

¹³⁹ Η μέση εκπαίδευση αποτελούνταν (έως το 1929) από τα τριτάξια ελληνικά σχολεία και τα τετρατάξια γυμνάσια. Το 1856 απαιτούνταν 64 καθηγητές για τα γυμνάσια και το Διδασκαλείο και 165 ελληνοδιδάσκαλοι για τα ελληνικά σχολεία, ενώ το 1865 οι αντίστοιχοι αριθμοί είχαν διαμορφωθεί σε 100 και 254 αντίστοιχα. Για τα αριθμητικά δεδομένα στα δύο έτη βλ.: ΦΕΚ 8, 3/4/1857, *Γενική Έκθεσις του υπουργού Χ. Χριστόπουλου*, σ. 51 και Αντωνίου, Δ. (2008). *Διαδρομές και στάσεις στη νεοελληνική εκπαίδευση 19ος-20ός αι.* Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 504.

¹⁴⁰ Στα ελληνικά σχολεία δίδασκε ένας ελληνοδιδάσκαλος όλα τα μαθήματα κάθε τάξης. Το 1850 ως προσόν για τον διορισμό του καθιερώθηκε η φοίτηση στο φιλολογικό φροντιστήριο (ΦΕΚ 39, 27/10/1850). Αλλά, έως το 1895, ίσχυσε ένα διπλό σύστημα όπου μπορούσαν να διορίζονται «βοηθοί» οι απόφοιτοι γυμνασίων ή οι φοιτητές που κατόπιν μπορούσαν να προαχθούν με βάση την προϋπηρεσία τους. Με το ίδιο διάταγμα είχε απαιτηθεί για τους καθηγητές στα γυμνάσια τουλάχιστον ο τίτλος του τελειοδιδάκτου της Φιλοσοφικής Σχολής αλλά επίσης συνέχισαν οι προσλήψεις «αναπληρωτών» που ήταν κυρίως φοιτητές. Το 1895 ψηφίστηκε νόμος (ΦΕΚ 13Α, 13/7/1895) που όριζε ως απαραίτητο προσόν για τον διορισμό καθηγητή σε γυμνάσιο το διδακτορικό δίπλωμα από τη Φιλοσοφική Σχολή (φιλολογίας, μαθηματικών ή φυσικών επιστημών) και επιπλέον τριετή προϋπηρεσία σε θέση ελληνοδιδασκάλου. Αναλυτικότερα βλ. Αντωνίου, Δ. (1987). *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τ. Α΄, Β΄ & Γ΄. Αθήνα: ΙΑΕΝ και Αντωνίου, Δ. (2007). *Η εκπαίδευση 1750-1929/1931: Σχολεία - Διδακτικό Προσωπικό. Συνοπτικό περίγραμμα*. Αθήνα: χ.ε.

¹⁴¹ Λάπτας, Κ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 418-423.

¹⁴² Οι τάσεις στον ρυθμό μεταβολής του πλήθους κάθε ομάδας προκύπτουν από δική μου επεξεργασία των αριθμητικών δεδομένων για τους αποφοίτους του Πανεπιστημίου τα οποία παρέχονται κατ' έτος στο: Γαβρόγλου, Κ., Καραμανωλάκης, Β. & Μπάρκουλα, Χ. (2014). *Ο.π.*, σ. 160.

[και] των αρχαίων της Ελληνικής διαλέκτων» και η παράλληλη απουσία της διδασκαλίας των φυσικών επιστημών στη μέση εκπαίδευση επικρινόταν, εκτός από τα κείμενα διαφόρων λογίων, και στις αναφορές των υπουργών Παιδείας¹⁴³. Ωστόσο, παρά τις διαπιστώσεις, η διδασκαλία των φυσικών επιστημών δέχθηκε περαιτέρω μείωση στα προγράμματα που ακολούθησαν (1867), ενώ μία προσπάθεια ανασκευής που έγινε αρκετά αργότερα (1884) παρέμεινε στα χαρτιά¹⁴⁴. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ήταν η διδασκαλία της χημείας που ουσιαστικά δεν υπήρξε στα σχολεία πριν από τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα (ενότητα 3.1). Σύμφωνα με τους καθηγητές των φυσικών επιστημών, η έλλειψη στοιχειωδών γνώσεων καθόριζε και το αποτέλεσμα των πανεπιστημιακών σπουδών: «μετ' αηδίας λοιπόν καταγίνομαι εις το να καταστήσω αυτοίς γνωστόν το αλφαβήτα της χημείας [...] εξερχόμενοι λοιπόν εκ του χημείου μόλις γινώσκουσιν όσα οι τελειόφοιτοι των γυμνασίων της Γερμανίας»¹⁴⁵. Πολλά χρόνια αργότερα, στην έναρξη του 20^{ου} αιώνα, η εκτίμηση είχε ελάχιστα διαφοροποιηθεί καθώς αναφερόταν ότι αποτέλεσμα της «νωθράς και άνευ διαφέροντος, ακάρπου και ανουσίου γυμνασιακής διδασκαλίας», την οποία διεξήγαγαν οι καθηγητές άλλων ειδικοτήτων στα γυμνασιακά μαθήματα φυσικών επιστημών, ήταν να διαμορφώνονται ανάλογες στάσεις στους μαθητές και να προσέρχονται στο Πανεπιστήμιο «όλως γυμνοί γνώσεων, μόνον εφόδιον προσκομίζοντες την προς τας Επιστήμας ταύτας απέχθειαν»¹⁴⁶.

Στα τέλη του αιώνα η κριτική για τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης είχε πυκνώσει, είχε λάβει νέα χαρακτηριστικά και διατυπωνόταν από ευρύτερα σώματα ενδιαφερομένων που επεδίωκαν διαφορετικούς στόχους, ενίοτε αντιθετικούς¹⁴⁷. Η εισαγωγή «πρακτικών» μαθημάτων στο πρόγραμμα των δημοτικών και των ελληνικών σχολείων, η δημιουργία σχολείων τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης, η πρόσβαση των κοριτσιών στην εκπαίδευση, η παιδαγωγική ανανέωση του σχολείου, η σύνδεση της ανώτερης εκπαίδευσης με την οικονομική ανάπτυξη και τις νέες κοινωνικές ανάγκες αποτελούσαν ζητήματα γύρω από τα οποία συγκροτούνταν κινήματα υποστήριξης. Στο εσωτερικό τους η πολυπλοκότητα των νέων αιτημάτων επικαλυπτόταν, κατά ένα μέρος, από τη γενικευμένη κριτική στην υφιστάμενη κατάσταση¹⁴⁸.

Σε αυτή την κατεύθυνση αναπτύχθηκαν διάφορες πρωτοβουλίες, αρκετές με τη δραστήρια συμμετοχή πανεπιστημιακών καθηγητών. Εξέχουσα ήταν η αναβάθμιση του Βιοτεχνικού Σχολείου το 1887 που μετονομάστηκε Σχολείο των Βιομηχάνων Τεχνών και απαρτίστηκε από δύο ανώτερες σχολές και μία μέση (πολιτικών μηχανικών, μηχανουργών και γεωμετρών-εργοδηγών αντιστοίχως). Πρωταγωνιστές στη νέα εποχή

¹⁴³ Οι σχετικές επισημάνσεις των υπουργών Παιδείας Χ. Χριστόπουλου (1856) και Επ. Δεληγεώργη (1863) παραθέτονται στο Αντωνίου, Δ. (1987). *Ο.π.*, τ. Α', σσ. 16-18. Ο Επ. Δεληγεώργης φέρεται ότι ήταν εκείνος που προσκάλεσε τον Α. Χρηστομάνο στην Ελλάδα με σκοπό την αναδιοργάνωση της διδασκαλίας των φυσικών επιστημών (*Βιογραφικά σημειώσεις περί του καθηγητού Α. Κ. Χρηστομάνου, Τεύχος πανηγυρικών 1866-1896*, σ. 15).

¹⁴⁴ Κούγκας, Κ. (2010). *Η διδασκαλία των φυσικών επιστημών στα εκπαιδευτικά ιδρύματα του ελληνοισμού κατά τη μετεπαναστατική περίοδο (1821 - 1940): από το Νεοελληνικό Διαφωτισμό στο σύγχρονο ελληνικό κράτος*. Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ: Φιλοσοφική Σχολή, σσ. 148-150 & 223-229.

¹⁴⁵ Χρηστομάνος, Α.Κ. (1879). Περὶ διδασκαλίας της χημείας. *Παρνασσός*, Γ(8), 679-696 (το παράθεμα σ. 685, η έμφαση στο πρωτότυπο). Η συγκεκριμένη έκθεση αναφέρεται ότι είχε κατατεθεί για τη λογοδοσία του πρύτανη Α. Αναγνωστάκη, 1877-1878.

¹⁴⁶ Μηλιαράκης, Σ. (1906). Αι αναμορφωτικαί τάσεις εν Γερμανία ως προς την διδασκαλίαν της φυσικής ιστορίας. *Δελτίον της Φυσιολογικής Εταιρείας*, Α(1), 3-17 (το παράθεμα σ. 17).

¹⁴⁷ Κυπριανός, Π. (2009). *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 135-181· Δημαράς, Α. (2013). *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης Το «ανακοπτόμενο άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*. Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 83-113.

¹⁴⁸ Κυπριανός, Π. (2009). *Ο.π.*, σ. 138.

του Πολυτεχνείου υπήρξαν οι πανεπιστημιακοί καθηγητές που δίδασκαν ταυτόχρονα σε αυτό (Κ. Στέφανος, Α. Χρηστομάνος, Ι. Χατζιδάκις κ.ά.) οι οποίοι συνεισέφεραν ώστε να εδραιωθεί η επιστημονική διδασκαλία των μαθημάτων του¹⁴⁹. Σκοπός των προγραμμάτων του είχε οριστεί η «μόρφωσι[ς] τεχνικών ανδρών δια τε την δημοσίαν υπηρεσίαν και την βιομηχανίαν»¹⁵⁰, ωστόσο αρχικώς το Πολυτεχνείο συνδέθηκε ισχυρότερα με τη συγκρότηση των τεχνικών υπηρεσιών του κράτους και η σύνδεσή του με τη βιομηχανία άρχισε να εμφανίζεται στο γύρισμα του αιώνα¹⁵¹. Την ίδια εποχή είχε αρχίσει να επισημαίνεται η ανάγκη για εκπαιδευμένο τεχνικό προσωπικό στην αγορά εργασίας, σκοπό που επιχείρησε να καλύψει η ίδρυση της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας (1894) όπως και άλλων παρόμοιων σχολών (ενότητα 3.1), καθώς και η ίδρυση τεχνικών και εμπορικών σχολών (1892, 1901) στη μέση και κατώτερη βαθμίδα της εκπαίδευσης στις οποίες πρωτοστάτησε ο καθηγητής των μαθηματικών Κυπάρισσος Στέφανος¹⁵².

Την ίδια εποχή έγιναν συνθετότερα τα αιτήματα σχετικά με τους σκοπούς της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες και με την επαγγελματική προοπτική των πτυχιούχων. Αφενός, το αίτημα της απασχόλησής τους στη μέση εκπαίδευση συνδέθηκε πιο ισχυρά με τη στροφή στην ίδια την κατεύθυνση της εκπαίδευσης. Αφετέρου, ενισχύθηκε ένας δεύτερος άξονας-αίτημα που ήταν η εκπαίδευση επιστημόνων ικανών να υποστηρίξουν την παραγωγική συγκρότηση της χώρας¹⁵³. Εντός του Πανεπιστημίου συνέτρεχαν σωρευτικά δεδομένα τα οποία διαμόρφωναν μία νέα συνθήκη στον χώρο των φυσικών και μαθηματικών επιστημών. Η ανάληψη καθηγητικών θέσεων από νέους κατόχους· η ύπαρξη ενός μικρού αλλά σταθερού πλέον αριθμού πτυχιούχων κατ' έτος και στα δύο πτυχία (Πίνακας 2)· η ενίσχυση των αρχικών εργαστηρίων και η ίδρυση νέων· η εδραίωση της εκπαιδευτικής τους συμβολής· η δραστηριοποίηση ενός ευρύτερου κύκλου επιστημόνων, ιδίως χημικών, ήταν μερικά από αυτά τα δεδομένα.

Σε αυτό το περίγραμμα αναπτύχθηκε η συζήτηση για τη διαίρεση της Φιλοσοφικής Σχολής στα τέλη του αιώνα. Άνοιξε επισήμως όταν τον Οκτώβριο του 1895 ο Δ. Πετρίδης, υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση του Θ. Δηλιγιάννη¹⁵⁴, επεδίωξε για μία ακόμη φορά την κατάρτιση καταστατικού νόμου για το Πανεπιστήμιο. Η πρόθεση του υπουργού να αναθεωρηθεί ο Πανεπιστημιακός Οργανισμός δεν συνάντησε μεγάλη απήχηση στο Πανεπιστήμιο, ούτε βρήκε σύμφωνη τη Φιλοσοφική Σχολή που γνωμοδότησε ότι δεν υπήρχε ανάγκη μεταρρυθμίσεων παρά σε ελάχιστα θέματα¹⁵⁵. Μέσα σε μία δύσκολη

¹⁴⁹ Αντωνίου, Γ. (2004). *Οι Έλληνες Μηχανικοί Θεσμοί και Ιδέες 1900-1940*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ-ΕΜΠ, σσ. 97-110.

¹⁵⁰ ΦΕΚ 159Α, 20/6/1887, Ν. 1541, άρθρο 1.

¹⁵¹ Αντωνίου, Γ. (2004). *Ο.π.*, 137-150.

¹⁵² *Κυπάρισσος Στέφανος 1857-1917. Αναμνηστικόν τεύχος*. Αθήνα: [χ.ε.], σσ. 8, 10, 22-24.

¹⁵³ Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 747-751· Μεργουπή-Σαβαΐδου, Ε. (2010). *Ο.π.*, σσ. 96-98.

¹⁵⁴ Για το έργο του Δ. Πετρίδη στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση βλ. Δημαράς, Α. (2013). *Ο.π.*, σσ. 83-96.

¹⁵⁵ ΕτΒ, Παράρτημα ΙΕ-Α, 1899, σσ. 1013-1014· ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 12/10/1895. Η συνεξέταση των άλλων θεμάτων (εκτός της διαίρεσης) αναδεικνύει τα εξέχοντα ζητήματα στα οποία καταγράφηκαν αποκλίσεις και συγκλίσεις ανάμεσα στα τμήματα της Φιλοσοφικής Σχολής. Η διαδικασία εκλογής τακτικών καθηγητών απασχολούσε ιδιαίτερος και από το φυσικομαθηματικό τμήμα είχαν προταθεί εναλλακτικές λύσεις στην περίπτωση που δεν γινόταν τελικά ο χωρισμός. Σημαντική επίσης διάσταση απόψεων υπήρχε σχετικά με τον θεσμό των εκτάκτων καθηγητών. Οι καθηγητές των φυσικών και μαθηματικών πρότειναν την εισαγωγή του θεσμού τον οποίο έκριναν ως «λυσιτελή» ορίζοντας κάποιες προϋποθέσεις, σε αντίθεση με την πλειοψηφία στην ενιαία Φιλοσοφική που τον θεωρούσε «ουδαμώς εισακτέον». Οι έκτακτοι καθηγητές

περίοδο -σχεδόν δύο έτη μετά την πτώχευση του 1893 και με τις προτροπές για πόλεμο να πυκνώνουν- το νομοσχέδιο που, ανάμεσα στις άλλες αλλαγές, υιοθετούσε και τον χωρισμό της ενιαίας Φιλοσοφικής δεν ψηφίστηκε¹⁵⁶. Συνολικά η πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση δεν απασχόλησε εκτεταμένα. Διατηρήθηκε για ελάχιστο χρόνο στην επικαιρότητα, στην ίδια περίοδο προτάσσονταν σχέδια και στον πανεπιστημιακό χώρο για την εκπλήρωση μεγαλόπνων εθνικών στόχων που κατέληξαν σε επώδυνες ήττες¹⁵⁷. Το νομοσχέδιο, όμως, έδωσε τη δυνατότητα να διατυπωθεί η εισήγηση των καθηγητών του φυσικού τμήματος για τη δημιουργία ανεξάρτητης Φυσικομαθηματικής Σχολής που κατατέθηκε ως πρόταση της μειοψηφίας και δημοσιεύτηκε αργότερα (βλ. στη συνέχεια).

Το επόμενο νομοσχέδιο κατατέθηκε το 1899, από τον υπουργό Αθ. Ευταξία στην κυβέρνηση Γ. Θεοτόκη, και αποτελούσε μέρος μίας σειράς εκπαιδευτικών νομοσχεδίων που είχαν σκοπό την αναμόρφωση όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων. Η εκπαίδευση μετά την ήττα στον πόλεμο του 1897 είχε θεωρηθεί καθοριστική ώστε να αποκτήσει νέα δυναμική η χώρα¹⁵⁸. Το νομοσχέδιο Ευταξία, που έχει αναφερθεί ως η πιο συγκροτημένη πρόταση εκσυγχρονισμού της ανώτατης εκπαίδευσης κατά τον 19^ο αιώνα¹⁵⁹, περιλάμβανε επίσης τη δημιουργία ανεξάρτητης Σχολής Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών και την ενέτασσε σε μία συνολική θεώρηση για τη μεταρρύθμιση του Πανεπιστημίου. Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της θεώρησης, όπως προκύπτει από την εισηγητική του έκθεση και το εναρκτήριο άρθρο (ενότητα 1.3), αποτελούσε η προσήλωση στη διπλή αποστολή του Πανεπιστημίου διδακτική και ερευνητική. Ωστόσο αυτό ήταν ακριβώς ένα σημείο που δέχθηκε την κριτική, τουλάχιστον της Φιλοσοφικής, καθώς θεωρήθηκε ότι όλες οι διατάξεις αποσκοπούσαν στην εξυπηρέτηση μόνο του διδακτικού σκοπού και «ουδεμίαν ηδυνήθη [η Σχολή] ν' ανεύρη διάταξιν σκοπούσαν να παράσχη τα μέσα εις το Πανεπιστήμιον προς προαγωγήν της Επιστήμης»¹⁶⁰. Το

αποτελούσαν ένα μέσο ώστε να εισαχθούν διδακτικά αντικείμενα που αφορούσαν σε πιο περιορισμένα ακροατήρια, επομένως είχε σημασία για την ανάπτυξη ιδίως του φυσικού τμήματος παρ' ότι δεν ήταν αταλάντευτη η υποστήριξη αυτής της θέσης καθώς το ισχύον κάθε φορά πλαίσιο προσδιόριζε τις αποφάσεις (βλ. ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής 16/4/1898). Η προοπτική που θα είχαν οι πτυχιούχοι στη μέση εκπαίδευση ήταν επίσης μία κύρια απόκλιση εντός της Φιλοσοφικής, αλλά και ανάμεσα στα δύο τμήματα φυσικό και μαθηματικό. Αποτελούσε επίμαχο ζήτημα στη συγκεκριμένη περίοδο εξαιτίας των πρωτοβουλιών που αναμενόταν να ληφθούν σχετικά με την εισαγωγή μεταρρυθμίσεων στη μέση εκπαίδευση. Τέλος, ένα θέμα στο οποίο υπήρξε συμφωνία ανάμεσα στους καθηγητές και των τριών τμημάτων ήταν αυτό της θέσπισης εισιτηρίων εξετάσεων για το Πανεπιστήμιο (ΙΑ, Πρακτικά των τριών τμημάτων της Φιλοσοφ. Σχολής από του Ακαδ. Έτους 1893-1894, 14/10/1895 & Πρακτικά Φιλοσοφικής, 19/10/1895).

¹⁵⁶ Ο Χρηστομάνος, που ο ίδιος είχε αναφέρει τη συμμετοχή του στη σύνταξη του νομοσχεδίου, απέδιδε τη μη ψήφιση στα εξής διαδοχικά γεγονότα: τον θάνατο του Δ. Πετρίδη, τα φοιτητικά επεισόδια με αφορμή τον καθηγητή της Ιατρικής Ι. Γαλβάνη και την κήρυξη του πολέμου (ΙΑ, Πρυτανικοί, Α.Κ. Χρηστομάνος 1896-97, σσ. 37-38). Ωστόσο, μέσα στο διάστημα των εννέα μηνών από την κατάθεση του νομοσχεδίου έως τον θάνατο του υπουργού, οι καθυστερήσεις εξέφραζαν ενδεχομένως γενικότερες αντιδράσεις στην προοπτική της ψήφισής του.

¹⁵⁷ Στον ημερήσιο τύπο υπήρχαν για κάποιες ημέρες δημοσιεύματα και συνεντεύξεις καθηγητών σχετικά με το νομοσχέδιο (βλ. *Άστυ, Καιροί, Σκριπ* στο διάστημα 12-23/10/1895). Τα διαδέχθηκαν άλλα, σαφώς ευρύτερα και ζωηρότερα, με αφορμή το «μέγα συλλαλητήριο φοιτητών» που έγινε στις 30/10/1895 με ομιλητή τον καθηγητή ιστορίας Σπ. Λάμπρο και με σύνθημα «Ζήτω ο πόλεμος!».

¹⁵⁸ Δημαράς, Α. (2013). *Ο.π.*, σσ. 100-105· Τζήκας, Χ. (2006). Απόπειρες μεταρρύθμισης της ανώτατης εκπαίδευσης: η περίπτωση των νομοσχεδίων του Α. Ευταξία (1899). Στο: *Πρακτικά 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης, 6-8 Οκτωβρίου 2006, Πανεπιστήμιο Πατρών*.

¹⁵⁹ Γαβρόγλου, Κ., Καραμανωλάκης, Β. & Μπάρκουλα, Χ. (2014). *Ο.π.*, σσ. 138-145.

¹⁶⁰ ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 14/1/1900. Από το υπόμνημα της Φιλοσοφικής για το νομοσχέδιο Ευταξία προκύπτει επίσης (έμμεσα, διότι η συζήτηση δεν καταγράφεται) ότι αυτή τη φορά η Φιλοσοφική δεν διαφώνησε με την ίδρυση αυτόνομης Φυσικομαθηματικής Σχολής τουλάχιστον ευθέως (βλ. στο πρακτικό σ. 142, άρθρο 6). Στην πρυτανική λογοδοσία του επόμενου έτους, η διαίρεση αναφέρθηκε από τον πρύτανη

νομοσχέδιο υιοθετούσε για τη διαίρεση της Φιλοσοφικής μία παρόμοια επιχειρηματολογία με εκείνη του υπομνήματος του φυσικού τμήματος το 1895 και, αντλώντας επιχειρήματα και από τη μεταρρύθμιση των γαλλικών πανεπιστημίων με βάση το νομοσχέδιο Liard¹⁶¹, επιζητούσε η αναδιοργάνωση του φυσικομαθηματικού τμήματος σε αυτοτελή Σχολή να αποβεί όχι «μόνον μέσον, αλλά και σκοπός» ώστε στο εξής η νέα Σχολή να παρασκευάζει εκτός από εκπαιδευτικούς και «αληθείς φυσιοδίφας»¹⁶².

Η ψήφιση των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων Ευταξία επίσης δεν ολοκληρώθηκε, εξαιτίας ενδεχομένως και του οικονομικού κόστους που εμπεριείχαν¹⁶³. Το θέμα της ίδρυσης ή μη ανεξάρτητης Σχολής διατηρήθηκε, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στο προσκήνιο επί δέκα περίπου έτη και, τελικώς, η νέα Σχολή προέκυψε μέσω ενός απλού διατάγματος το 1904 που προκλήθηκε μετά από αίτημα καθηγητών με αφορμή τη συγκρουσιακή εκλογή σε μία καθηγητική έδρα. Οι προσεγγίσεις που αναπτύχθηκαν στο γύρισμα του αιώνα ανάμεσα στους πανεπιστημιακούς καθηγητές σχετικά με το ευρύτερο θέμα, που ήταν ο ρόλος των φυσικών επιστημών στην κοινωνία και η θέση τους στο Πανεπιστήμιο, εξετάζονται στη συνέχεια.

Το 1895 στη Φιλοσοφική Σχολή «τον νεωτερισμόν τούτον», δηλαδή τη διαίρεση, υποστήριξαν και οι έξι καθηγητές του φυσικού τμήματος (Α. Χρηστομάνος, Κ. Μητσόπουλος, Τ. Αργυρόπουλος, Α. Δαμβέργης, Σπ. Μηλιαράκης και Ν. Αποστολίδης) καθώς και ο καθηγητής των μαθηματικών Κ. Στέφανος. Διαφώνησαν οι άλλοι δύο καθηγητές του μαθηματικού (Ι. Χατζιδάκις και Δ. Κοκκίδης), γεγονός που θεωρήθηκε ότι «επαυξάνει έτι μάλλον του πράγματος την δυσχέρειαν». Οι υπόλοιποι δεκαπέντε καθηγητές του φιλολογικού τμήματος απέρριψαν τη διαίρεση καθώς «ουδένα αποχρώντα λόγον βλέπουσι συνηγορούντα υπέρ του χωρισμού [...] αι φυσικαί επιστήμαι ίνα προαχθώσι κατ' ουδέν παρακωλύονται»¹⁶⁴. Το υπόμνημα της μειοψηφίας, υπογεγραμμένο από τους καθηγητές του φυσικού τμήματος, κατατέθηκε στο υπουργείο και δημοσιεύτηκε δυόμισια περίπου χρόνια αργότερα¹⁶⁵.

Στο υπόμνημα οι καθηγητές του φυσικού τμήματος ξεκινούσαν με μία αναδρομή στην ιστορία των επιστημών προκειμένου να υποστηρίξουν την αυτοτέλεια των φυσικών επιστημών από τη φιλοσοφία ως προς τους σκοπούς, τα αντικείμενα, τις μεθόδους και τα μέσα της έρευνας. Στη συνέχεια, αιτιολογούσαν την «ελαχίστη» βαρύτητα που είχε δοθεί στην ιατρική και στις φυσικές επιστήμες στο ελληνικό Πανεπιστήμιο εξαιτίας των στοχεύσεων που υπηρετούσε αρχικώς η ίδρυσή του και, ιδίως, ο εθνικός του ρόλος. Τόνιζαν ότι δεν έπρεπε να συνεχιστεί η ίδια επιλογή καθώς οι φυσικές επιστήμες δεν αποτελούσαν πλέον «την συμπλήρωσιν επιστημονικής τινος μορφώσεως του

(που ήταν ο κοσμήτορας της Φιλοσοφικής το 1895) ως μία μεταρρύθμιση ενδεχομένως χρήσιμη (ΙΑ, Σ. Σακελλαρόπουλος 1901-02, σσ. 18-19).

¹⁶¹ Renaut, A. (2002). *Ο.π.*, σσ. 225-273.

¹⁶² ΕτΒ, Παράρτημα ΙΕ-Α, 1899, σσ. 972-974.

¹⁶³ Κυπριανός, Π. (2009). *Ο.π.*, σ. 178.

¹⁶⁴ ΕτΒ, Παράρτημα ΙΕ-Α, 1899, σσ. 1013-1014 & ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 19/10/1895. Πριν από την απόφαση της Φιλοσοφικής είχε προηγηθεί κοινή συνεδρίαση του φυσικού και του μαθηματικού τμήματος (14/10/1895). Σε αυτή δεν καταγράφηκε κάποια διαφωνία για τη διαίρεση παρ' ότι διαφαίνονται οι διαφορετικές θέσεις (ΙΑ, Πρακτικά των τριών τμημάτων της Φιλοσοφ. Σχολής από του Ακαδ. Έτους 1893-1894, 14/10/1895). Η διαφοροποίηση των δύο καθηγητών των μαθηματικών φαίνεται ότι κρίθηκε στη συνεδρίαση της ολομέλειας.

¹⁶⁵ Το υπόμνημα των καθηγητών του φυσικού τμήματος συντάχθηκε στις 24/10/1895 και δημοσιεύτηκε αργότερα στην πρυτανική λογοδοσία του Χρηστομάνου (ΙΑ, Πρακτικά των τριών τμημάτων της Φιλοσοφ. Σχολής από του Ακαδ. Έτους 1893-1894, σσ. 21-28' ΙΑ, Πρυτανικοί, Α. Κ. Χρηστομάνος 1896-97, σσ. 122-127).

ευπαιδευτού ανθρώπου» και αυτό διότι «ου μόνο ηυρύνθησαν υπερμέτρως, αλλά και ο σκοπός αυτών και η σημασία δια τον βίον του ανθρώπου ήλλαξαν ριζικώς». Θεωρούσαν ότι δεν επιτρεπόταν «να τηρώμεν αυτάς εν ω ζυγώ επί εξηκονταετίαν διετέλουν, αποτελούσας μειονότητα» και ότι η μοναδική οδός ώστε να αναπτυχθούν όπως τους άρμοζε ήταν «μόνον δια πλήρους διοικητικής και υλικής ανεξαρτησίας». Ανασχητικό παράγοντα στην ανάπτυξη των φυσικών επιστημών εμφάνιζαν τη χαμηλή αντιπροσώπευση των αντίστοιχων καθηγητών στην ενιαία Φιλοσοφική Σχολή και στα πανεπιστημιακά όργανα διότι δημιουργούσε συσχετισμούς που συχνά ευνοούσαν τον παραμερισμό όσων θεμάτων τους αφορούσαν ή την απόρριψη των προτάσεών τους¹⁶⁶. Έδιναν έμφαση στην ενίσχυση των μαθημάτων των φυσικών επιστημών στη μέση εκπαίδευση και στην ανάθεση της διδασκαλίας τους σε διδάκτορες του φυσικού τμήματος και, τέλος, ζητούσαν μέσω της θεσμικής αυτονομίας να δοθεί «η απαιτούμενη προσοχή και η ευκαιρία προς ανάπτυξιν της τε διδασκαλίας και της απαιτούμενης αυτοτελούς επιστημονικής ερεύνης».

Όστόσο το υπόμνημα, αν και επισήμαινε ότι «σήμερον [αι φυσικαί επιστήμαι] κατέστησαν το μέτρον του πολιτισμού των εθνών και το μέσον του πλουτισμού, της ευημερίας και της υπεροχής αυτών», δεν προχωρούσε σε συγκεκριμένες αναφορές από την ελληνική πραγματικότητα για την -έστω δυνητική- συμβολή των φυσικών επιστημών στην παραγωγική συγκρότηση της χώρας. Τέτοιες επισημάνσεις υπήρχαν όταν περιγραφόταν η εμπειρία άλλων χωρών, αντίθετα όμως κάθε αναφορά του υπομνήματος για την Ελλάδα περνούσε μέσα από τη συμβολή των φυσικών επιστημών στην εκπαίδευση.

Ανακύπτει επομένως το ερώτημα γιατί έλειπε μία ανάλογη αναφορά για την Ελλάδα, έστω σε οραματικό επίπεδο, σχετικά με τη συνεισφορά των φυσικών επιστημών στην κατεύθυνση της οικονομικής ανάπτυξης. Μπορούμε να ερμηνεύσουμε την απουσία της ως προϊόν κυρίως της συγκυρίας εξαιτίας της οικονομικής κατάστασης της χώρας μετά την πτώχευση του 1893 και ως απόρροια μίας πραγματικότητας όπου η βιομηχανική δραστηριότητα δεν ήταν εμποδωμένη; Ή αποτελεί αυτό ένδειξη ότι η εδραίωση των φυσικών επιστημών στο πεδίο της εκπαίδευσης όριζε το *minimum* της συναίνεσης μεταξύ των πανεπιστημιακών καθηγητών στον συγκεκριμένο ιστορικό χρόνο; Εάν ναι, ποια δεδομένα διαμόρφωναν τη συναίνεση σε αυτό το ελάχιστο; Υπήρχαν, και ποιες ήταν, άλλες εκφάνσεις του ίδιου θέματος πέρα από το υπόμνημα; Και, εν τέλει, συνδέεται αιτιωδώς η διερεύνηση αυτών των παραμέτρων με το στίγμα της αυτόνομης Σχολής όπως λειτούργησε μετά από το 1904; Στη συνέχεια επιχειρείται να απαντηθούν τα τέσσερα πρώτα ερωτήματα μέσα από τη συνεξέταση των επιχειρημάτων σε άλλα κείμενα της ίδιας περιόδου, πέρα από το υπόμνημα, τα οποία αναδεικνύουν τις σχετικές στοχεύσεις. Ο λόγος της διερεύνησης των ερωτημάτων εδράζεται στη θετική απάντηση που υπονοείται στο τελευταίο από αυτά.

Αναφορές σε κείμενα του καθηγητή Γενικής Πειραματικής Χημείας, που έχουν γίνει προηγουμένως στην παρούσα εργασία, έχουν αναδείξει ότι ο ίδιος από πολύ ενωρίτερα συσχέτιζε τη χημεία με την οικονομική συγκρότηση και ανάπτυξη της χώρας. Με αυτή την επιχειρηματολογία είχε υπερασπιστεί το 1895 και το αίτημα να διαιρεθεί η Φιλοσοφική Σχολή όταν συζητήθηκε το θέμα, μέσω του ημερήσιου τύπου, στη δημόσια

¹⁶⁶ Το κείμενο των καθηγητών φυσικών επιστημών αντλούσε επιχειρήματα και από όσα είχαν διατυπωθεί στον γερμανικό χώρο σχετικά με τη διαίρεση των Σχολών. Τα εκατέρωθεν επιχειρήματα είχε συνοψίσει ο A. W. Hofmann σε ομιλία του στην οποία ο ίδιος επιχειρηματολόγησε κατά της διαίρεσης, βλ.: Hofmann, A. W. (1883). *The Question of a Division of the Philosophical Faculty. Inaugural Address on Assuming the Rectorship of the University of Berlin Delivered in the Aula of the University on October 15, 1880*. Boston: Ginn, Heath & Co.

σφαίρα. Τα επιχειρήματά του βρίσκονταν σε ευδιάκριτη απόσταση από εκείνα που είχαν επιλέξει ταυτόχρονα άλλοι καθηγητές, συνυπογράφοντες του υπομνήματος και μη¹⁶⁷. Ο Χρηστομάνος, ενώ δεν είχε παραλείψει να αναφερθεί στον αποκλεισμό των διδακτόρων φυσικών επιστημών από τη διδασκαλία στα γυμνάσια, επιχειρηματολόγησε για το σκόπιμο να ιδρυθεί η αυτόνομη Σχολή με τον στόχο ότι «*προώριεται να αναδείξη*» όχι μόνο εκπαιδευτικούς αλλά και «*τους χειραγωγούς εκείνους εις τους διαφόρους κλάδους των τεχνών και της μεγάλης βιομηχανίας*». Οι εκτεταμένες του αναφορές έδιναν έμφαση σε μία πανεπιστημιακή οργάνωση που στόχευε να διαμορφώσει ένα επιστημονικό δυναμικό για τη βιομηχανία η οποία, όπως υπογράμμισε, «*ήρχισε να προετοιμάζεται*» και προεξοφλούσε ότι, σε αυτή την προοπτική, οι πτυχιούχοι θα είχαν «*το στάδιον αυτών μέγα, αφού συνδυάζεται με τας ελπίδας του μέλλοντος της Ελλάδος*»¹⁶⁸. Στα ίδια ερωτήματα της εφημερίδας είχε απαντήσει με διαφορετική στόχευση ο καθηγητής της φυσικής. Ο Τ. Αργυρόπουλος επέλεξε να σταθεί στη διάκριση της φυσικής από τα μαθηματικά προκειμένου να υπερασπιστεί τον διορισμό και των διδακτόρων φυσικής στα γυμνάσια, ενώ εντόπισε ότι η δυσλειτουργία στην ενιαία Σχολή αφορούσε μόνο στα θέματα της εκλογής καθηγητών¹⁶⁹. Τέλος, κάθε σχετική νύξη απουσίαζε από τις απαντήσεις του Α. Δαμβέργη¹⁷⁰.

Το κείμενο, ωστόσο, από το οποίο απορρέει ολοκληρωμένα η σχετική στόχευση του Χρηστομάνου είναι η ομιλία του «*Φυσικαί Επιστήμαι και Πρόοδος*» που εκφώνησε κατά την ανάληψη της πρυτανείας του έναν χρόνο αργότερα από το υπόμνημα¹⁷¹. Στο επίκεντρό της τοποθετούσε την έννοια της πρόοδου με τα γνωρίσματα που της προσέδιδε το θετικιστικό ιδεώδες. Η επιστημονική πρόοδος, σύμφωνα με τον ομιλητή, συγκροτούνταν αμφίπλευρα από τη διεύρυνση της επιστημονικής γνώσης και από την ανάπτυξη των εφαρμογών της και οδηγούσε συνεπαγωγικά και νομοτελειακά στην κοινωνική πρόοδο. Ο Χρηστομάνος διασαφηνίζει ότι στον σύγχρονο κόσμο η πρόοδος δεν θα επιτυχανόταν με την εφαρμογή απλώς «*των επιστημονικών κατακτήσεων επί τας τέχνας και τον βίον*». Αντιθέτως, μπορούσε να πραγματοποιηθεί μονάχα «*εν μεγίστη κλίμακι, οίαν μόνον η των ημερών ημών μεγάλη βιομηχανία παριστά*». Υποδείκνυε αυτήν την οδό ως μοναδική προκειμένου να συγκροτηθεί οικονομικά η χώρα και να οδηγηθεί σε ευημερία και, εντός αυτής της οδού, προόριζε την επιστήμη που υπηρετούσε, τη χημεία, να διαδραματίσει εξέχοντα ρόλο. Σύμφωνα με τον ίδιο, η χημεία διαφοροποιούνταν ως προς τις υπόλοιπες φυσικές επιστήμες καθώς «*προνομιακήν κατέχει θέσιν, ότι διατελεί εν αδιαλείπτω σχέσει και επαφή μετά του καθημέραν βίου. Και αυτά αι θεωρητικώταται των κατακτήσεων αυτής δεν έμειναν ουδέποτε όλως άσχετοι προς τας πρακτικές ανάγκας του ανθρώπου, της κοινωνίας και του λαού*».

Η ταύτιση των επιστημών και ειδικά της χημείας με την κοινωνική πρόοδο, η οποία κυριαρχούσε ολοκληρωτικά στη ρητορική του, λανθάνει ακριβώς στην επιλογή του θέματος της συγκεκριμένης ομιλίας. Ο Χρηστομάνος το θεωρούσε ως το μοναδικό που ήταν ικανό να απασχολήσει το ακροατήριό του στη δεδομένη συγκυρία, παρ' ότι «*μηδόλως συνδεομένου προς το πάσαν ημών την διάνοιαν δεσμεύον ζήτημα*» όπως

¹⁶⁷ Στην εφημερίδα *Σκριπ* δημοσιεύτηκαν οι γνώμες των Τ. Αργυρόπουλου, Α. Χρηστομάνου και Α. Δαμβέργη (αντιστοίχως στις 19, 20 & 24/10/1895) ενώ στην εφημερίδα *Άστρ* η γνώμη του Ι. Χατζιδάκι (20/10/1895). Στον διάλογο μέσω των εφημερίδων για το νομοσχέδιο Πετρίδη συμμετείχαν και άλλοι καθηγητές και το 1899 στο επόμενο νομοσχέδιο διατυπώθηκε η προτροπή αυτό να μην συμβεί.

¹⁶⁸ *Σκριπ*, 20/10/1895, σσ. 1-2.

¹⁶⁹ *Σκριπ*, 19/10/1895, σσ. 1-2.

¹⁷⁰ *Σκριπ*, 24/10/1895, σ. 1.

¹⁷¹ Χρηστομάνος, Α. Κ. (1897). *Φυσικαί επιστήμαι και πρόοδος*. Αθήναι: Α. Κωνσταντινίδης (τα παραθέματα από τις σσ. 7, 28-29, 4 αντιστοίχως). Η ομιλία για την ανάληψη της πρυτανείας εκφωνήθηκε στις 17/12/1896.

χαρακτηριστικά ανέφερε, λόγω του γεγονότος ότι η ομιλία του εκφωνούνταν στις παραμονές της κήρυξης του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Τα ίδια ζητούμενα διατύπωνε και σε ένα μετέπειτα κείμενο διαφορετικού σκοπού, τη λογοδοσία της πρυτανείας του¹⁷², αν και σε πιο χαμηλόφωνο επίπεδο καθώς απαγγέλθηκε μέσα στο ζοφερό κλίμα που ακολούθησε την ήττα της Ελλάδας. Λίγα χρόνια αργότερα όταν η αισιοδοξία για την ελληνική οικονομία είχε αρχίσει να επιστρέφει εξέδωσε το, πολυαναφερόμενο κατόπιν, δοκίμιο «*Η μεγάλη βιομηχανία εν Ελλάδι. Ανεκμετάλλευτοι πηγαί πλούτου της χώρας*». Σε αυτό ανέλαβε να περιγράψει τις επιχειρηματικές προσπάθειες που είχαν υπάρξει στη χώρα, να συγκεκριμενοποιήσει τις επιδιώξεις από κάθε δυνατικό τομέα ανάπτυξης της ελληνικής παραγωγής και να προσδιορίσει τη συμβολή της επιστήμης της χημείας σε καθέναν εξ αυτών¹⁷³.

Στην ίδια κατεύθυνση ο Κ. Ζέγγελος, υφηγητής τότε και επόμενος καθηγητής χημείας, είχε αναλάβει να διασαφηνίσει ένα επιπλέον θέμα που αφορούσε στον ηγετικό ρόλο που καλούνταν να παίξουν οι πανεπιστημιακοί απόφοιτοι στο νέο περιβάλλον. Το 1896, με προμετωπίδα και καταληκτική ρήση στον εναρκτήριο λόγο της υφηγητικής του διδασκαλίας το βακωνικό “*scientia est potentia*”, επιζητούσε να οριοθετήσει εξαρχής μία αγορά εργασίας που είχε μόλις αρχίσει να διαμορφώνεται. Τόνιζε ότι «*προς ανάπτυξιν της χημικής βιομηχανίας, απαραίτητος είναι η επιστημονική των χημικών μόρφωσις, ουχί η πρακτική απλώς*». Επισήμαινε πιο διεξοδικά ότι «*και παρ’ ημίν υπό της κοινωνίας εν πολλοίς υπερτιμάται εξόχως, ως μη ώφειλε, η αξία των καλουμένων πρακτικών, ων η δράσις δεν δύναται να υπερβή τα στενά όρια των από πατροπαραδόσεως μεμαθημένων, ουδέ ν’ αγωνισθή προς τας ημέρα τη ημέρα συντελούμενας προόδους της βιομηχανίας και ιδία της χημικής βιομηχανίας*». Και τόνιζε με έμφαση ότι η εσφαλμένη γνώμη που επικρατούσε στις κοινωνικές αντιλήψεις για το ποιος μπορούσε να ηγηθεί μίας ανάλογης προσπάθειας αποτελούσε την αιτία που συνέβη «*η εν αυτοίς τοις σπαργάνοις απόπνιξις παρ’ ημίν τινών βιομηχανιών, όσαι ούτω άνευ του καταλλήλου επιστημονικού και τεχνικού έρματος προέβαλον*»¹⁷⁴. Οι νέες στοχεύσεις για την εκπαίδευση των φοιτητών στο πεδίο της χημείας και οι νέες διεκδικήσεις για την αγορά εργασίας είχαν αρχίσει να γίνονται περισσότερο από ευκρινείς.

Από την άλλη, ο Χρηστομάνος θα σκιαγραφούσε με σαφήνεια και το «πρότυπο» του πανεπιστημιακού καθηγητή χημείας. Ήταν εκείνος που «*συναισθάνεται ότι η διδασκαλία του δέον να υπερβαίνη τα όρια του διδακτηρίου και τότε μόνον καρποφορεί και ευεργετεί, όταν εκχυθή εις την κοινωνίαν και συνοικειώση ταύτην μετά των εφαρμογών*». Ο συγκεκριμένος σκοπός, υποστήριζε, διαφοροποιούσε τον καθηγητή χημείας από τους υπόλοιπους των φυσικών επιστημών για τους οποίους «*θα ήτο θέμα του βίου ικανόν*» η εισαγωγή της υποχρεωτικής διδασκαλίας των φυσικών επιστημών σε όλο το εύρος της εκπαίδευσης με σκοπό την κατανόηση και την έρευνα της φύσης¹⁷⁵. Τα επιχειρήματα, επομένως, σχετικά με το όραμα της κοινωνικής προόδου μέσω των επιστημονικών εφαρμογών προβάλλονταν emphaticά. Το ίδιο emphaticά δέσποζαν και οι προσδοκίες για το μέλλον που επιφύλασσόταν για τη χημεία σε ένα τέτοιο περιβάλλον όσο και για εκείνους που τη διακονούσαν.

¹⁷² ΙΑ, Πρυτανικοί, Α. Κ. Χρηστομάνος 1896-97. Η λογοδοσία εκφωνήθηκε την 1^η/2/1898.

¹⁷³ Χρηστομάνος, Α. Κ. (1901). *Η μεγάλη βιομηχανία εν Ελλάδι. Ανεκμετάλλευτοι πηγαί πλούτου της χώρας*. Αθήνα: Εστία.

¹⁷⁴ Ζέγγελος, Κ. Δ. (1896). *Η χημεία εν τω παρόντι*. Αθήνα: Τυπ. Παλιγγενεσία Ι. Αγγελοπούλου. Τα παραθέματα από τις σσ. 28-29.

¹⁷⁵ Χρηστομάνος, Α. Κ. (1901). *Ο.π.*, σ. 3.

Το σχήμα παρήγαγε αναπόφευκτα μία εσωτερική διαφοροποίηση στο σώμα των πανεπιστημιακών καθηγητών φυσικών επιστημών (πολύ περισσότερο στο σύνολο του φυσικομαθηματικού τμήματος) καθώς ένα τέτοιο πλαίσιο ανάπτυξης ήταν, στο δεδομένο χρονικό σημείο, λιγότερο ή και ελάχιστα ορατό για τα υπόλοιπα επιστημονικά πεδία. Η διαφοροποίηση αντικατοπτρίζεται εύγλωττα σε κείμενα άλλων καθηγητών της ίδιας περιόδου. Ο Ν. Αποστολίδης, στον εναρκτήριο λόγο του το 1894 από την έδρα της Ζωολογίας, αμφισβητούσε την ανάπτυξη των επιστημών με βάση το κριτήριο της ωφέλειας και τόνιζε ότι «επιστήμη καλλιεργούμενη [...] αποκλειστικώς χάριν των εφαρμογών τάχιστα θέλει καταπέσει· η δε κατάπτωσις θα επέλθῃ τόσον ραγδαία». Ο καθηγητής Ζωολογίας προέτρεπε σε μία ανάπτυξη των επιστημών με έναν διατεταγμένο τρόπο: «αναπτύξωμεν εν πρώτοις την θεωρητικήν επιστήμην και τότε τάχιστα θα επέλθωσιν εκ ταύτης τα χρήσιμα ημίν». Ταυτόχρονα παράθετε, επίκουρο στα λεγόμενά του, τον Michael Faraday· μία επιλογή καθόλου τυχαία όπως αρκετοί από το ακροατήριό του μπορούσαν να αντιληφθούν¹⁷⁶. Ο ίδιος, λίγο αργότερα, εκτιμούσε ότι οι αυξομειώσεις στον αριθμό των φοιτητών που παρακολουθούσαν το ζωολογικό εργαστήριο μπορούσαν να εξηγηθούν με βάση νομοθετικές προτάσεις της ίδιας περιόδου για να περιοριστούν οι διδάκτορες φυσικών επιστημών στο εκπαιδευτικό επάγγελμα καθώς θεωρούσε ότι προς τα εκεί μόνο στόχευαν οι εγγραφόμενοι φοιτητές και «ουχί εις προπαρασκευήν αυτών δια μελλούσας βιομηχανικάς ενασχολήσεις». Και emphaticά τόνιζε ότι, εξαιτίας αυτής της προοπτικής, υπήρχε κίνδυνος να καταργηθεί το φυσικό τμήμα με αποτέλεσμα «οι τούτο αντιπροσωπεύοντες καθηγηταί [να] διατελώσι μάλλον ως καθηγηταί του φαρμακευτικού σχολείου και ως βοηθητικοί της ιατρικής σχολής»¹⁷⁷. Επομένως, και στην οπτική του καθηγητή Ζωολογίας, οι επαγγελματικές επιλογές των φοιτητών συναρτώνταν άμεσα με το μέλλον του επιστημονικού του πεδίου. Η διατεταγμένη ανάπτυξη της έρευνας προκρινόταν ως η ασφαλιστική δικλείδα προκειμένου να συνεχιστεί η αυτοτελής ύπαρξη της επιστήμης του σε μία περίοδο που οι βιολογικές επιστήμες συγκροτούνταν διεθνώς σε ένα διαφοροποιημένο, εν πολλοίς, πρότυπο απ' ότι στο παρελθόν.

Με τον ίδιο τρόπο είχε προσεγγίσει το θέμα και ο Σπ. Μηλιαράκης ήδη από τον εναρκτήριο λόγο της καθηγεσίας του (1893). «Η νεωτέρα Βοτανική [...] προσηλούσα την προσοχήν αυτής εις τα γενικά επιστημονικά ζητήματα [...] βλέπει μετά χαράς την χρησιμοποίησιν πολλών αποτελεσμάτων των ερευνών της εις τον πρακτικόν βίον». Ωστόσο, σύμφωνα με τον καθηγητή Βοτανικής, οι πρακτικές εφαρμογές «επέρχονται απροσδόκητοι και αφ' εαυτών εφ' όσον προχωρεί η θεωρητική έρευνα»¹⁷⁸. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1904, στην ομιλία του κατά την εγκατάσταση του βοτανικού εργαστηρίου σε κανονική αίθουσα του πανεπιστημιακού κτιρίου μετά από χρόνια παραμονής σε σκοτεινό υπόγειο (ενότητα 1.2), αναφερόταν στα εύρωστα βοτανικά εργαστήρια των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων και επισήμανε ότι «είνε ανάγκη να τονίσω ότι άπαντα ταύτα τα ιδρύματα ουδόλως αποσκοπούσιν εις πρακτικήν τινά ωφέλειαν, αλλά μόνον εις θεωρητικήν ανεύρυσιν των γνώσεων ημών» αντιδιαστέλλοντας την κατεύθυνση αυτή με το γεγονός ότι «αδιακόπως παρ' ημίν διαφημίζεται το εκ των Φυσικών Επιστημών πρακτικόν όφελος και υπολογίζονται τα κέρδη εις χρήμα [...], ουδέποτε δε [...] εδόθη σημασία τις και εις την πνευματικήν ωφέλειαν». Ακόμη περαιτέρω, με σκοπό να διαλευκανθεί κάθε αμφιβολία, ο καθηγητής Βοτανικής διευκρίνιζε: «Και από της πλησίον δ' αιθούσης [δηλ. από την αίθουσα τελετών που

¹⁷⁶ Αποστολίδης, Ν. Χ. (1894). *Τα θαλάσσια ζώα και τα επιθαλάσσια εργαστήρια*. Αθήναι: Εστία, σ. 20.

¹⁷⁷ ΙΑ, Πρυτανικοί, Σ. Μαγγίνας 1897-98, σ. 225 & Α. Κρασσάς 1899-00, σ. 181.

¹⁷⁸ Μηλιαράκης, Σ. (1893). *Περί πρωτοπλάσματος. Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της Βοτανικής*. Αθήνησιν: Τυπ. Περρή, σ. 22.

εκφωνούνταν οι πρυτανικοί λόγοι], *ότε προ ετών ετονίσθη η σημασία των Φυσικών Επιστημών* [αναφέροντας σε υποσημείωση τον τίτλο της ομιλίας του Χρηστομάνου], *εντελώς παρεσιωπήθη η ωφέλεια του πνεύματος, δια ζωηροτάτων δε χρωμάτων εξεικονίσθη ο δι' αυτών προερχόμενος πλούτος και η ευμάρεια*¹⁷⁹. Η πνευματική ωφέλεια, σε αντίστιξη με την ωφέλεια από τον υλικό πλούτο, αποτελούσε το όχημα προκειμένου να διεκδικηθεί οικονομική στήριξη και να εξασφαλιστεί η επιστημονική επιβίωση.

Εντός αυτής της συνθήκης στο εσωτερικό του φυσικομαθηματικού τμήματος αναπτύχθηκαν επιχειρήματα που τόνιζαν την πρωτοκαθεδρία της «θεωρίας» έναντι των «εφαρμογών» και απέκλειαν τη διδασκαλία εφαρμοσμένων αντικειμένων¹⁸⁰. Αρκετές φορές, ωστόσο, τα ίδια επιχειρήματα χρησιμοποιήθηκαν με τον σκοπό να ενδυθούν επιλογές προσώπων καθώς και αντιθέσεις γύρω από την ανάπτυξη όμορων επιστημονικών πεδίων. Χαρακτηριστική, από αυτή την άποψη, ήταν η αντιθετική επιχειρηματολογία που υποστήριξαν οι δύο καθηγητές χημείας Α. Χρηστομάνος (γενικής χημείας) και Α. Δαμβέργης (φαρμακευτικής χημείας) σχετικά με τη συνάφεια που θεωρούσαν ότι είχαν με την πανεπιστημιακή εκπαίδευση πεδία όπως η εφαρμοσμένη χημεία ή σχετικά με τη σκοπιμότητα να διδάσκονται μαθήματα με κριτήριο τις μελλοντικές επαγγελματικές προοπτικές των φοιτητών¹⁸¹. Παρ' ότι οι ανάλογες συζητήσεις σε θεσμικό επίπεδο κατά την εποχή της ενιαίας Φιλοσοφικής ήταν μάλλον λιγοστές, στη νεοσύστατη Φυσικομαθηματική Σχολή θα πυκνώσουν καθώς παραλληλώς το περιβάλλον θα γίνει συνθετότερο (ενότητα 3.1).

Συμπερασματικά μπορεί να ειπωθεί ότι η συζήτηση για την αυτονόμηση της Σχολής Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα αναπτύχθηκε μέσα σε ένα περιβάλλον που είχαν αρχίσει να διαφοροποιούνται τα αιτήματα σχετικά με την πανεπιστημιακή εκπαίδευση σε αυτές τις επιστήμες. Η κριτική στον προσανατολισμό που είχε η ελληνική εκπαίδευση και η προβολή του στόχου να ενδυναμωθεί η διδασκαλία των φυσικών και μαθηματικών επιστημών σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες ήταν αιτήματα που είχαν διατυπωθεί και ενωρίτερα και εξακολουθούσαν να διακηρύσσονται. Όμως, τη νομιμοποιητική βάση αυτών των διακηρύξεων στο γύρισμα του αιώνα δεν αποτελούσε πλέον η υπηρετήση μόνο του σκοπού της ολόπλευρης μόρφωσης και της πνευματικής και ηθικής καλλιέργειας των νέων ανθρώπων. Η ανάπτυξη των φυσικών επιστημών είχε αρχίσει να επαγγέλλεται σε μία κατεύθυνση που θα εξασφάλιζε τη δημιουργία ενός επιστημονικού δυναμικού με προσανατολισμό στην παραγωγή και με συνεισφορά στην οικονομική συγκρότηση της χώρας. Η υλική ευημερία και, μέσω αυτής, η εξασφάλιση της πολιτισμικής κυριαρχίας του ελληνικού κράτους είχαν αρχίσει να εμφανίζονται ως νέες πτυχές οι οποίες νομιμοποιούσαν τα αιτήματα για αυτή την ανάπτυξη.

Στη συγκεκριμένη διαδικασία είχαν αρχίσει, ωστόσο, να αναδύονται διλήμματα. Η πανεπιστημιακή διδασκαλία και έρευνα όφειλε να στοχεύει στην απάντηση θεωρητικών ερωτημάτων με σκοπό την προαγωγή της γνώσης ή στην ανάπτυξη «εφαρμοσμένων» επιστημονικών πεδίων ώστε να εξυπηρετηθούν οι πρακτικές ανάγκες της κοινωνίας; Η οργάνωση των σπουδών χρειαζόταν να έχει κύριο προσανατολισμό την εκπαίδευση καθηγητών για τα σχολεία ή τη δημιουργία εξειδικευμένων επιστημόνων-επαγγελματιών που θα ανταποκρίνονταν στις ανάγκες μίας αναπτυσσόμενης οικονομίας; Τα δύο ζητήματα, αλληλένδετα μεταξύ τους ως προς τους προβληματισμούς

¹⁷⁹ Μηλιαράκης, Σ. (1904). *Περί της σημασίας των Βοτανικών Εργαστηρίων*. Αθήνα: χ.ε., σ. 21.

¹⁸⁰ Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σ. 750 και ειδικότερα σσ. 632-634, 540-542, 389, 700-701.

¹⁸¹ ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 22/11/1900, 21/12/1900, 9/3/1901.

και τις επιλογές, ήταν εμφανή σε αρκετά από τα κείμενα που παρήγαγαν οι πανεπιστημιακοί καθηγητές στο γύρισμα του αιώνα -ρητά μέσω των αναφορών, άρρητα μέσω των αποσιωπήσεων. Η πρόταξη διχοτομικών επιλογών για την απάντηση των διλημμάτων δεν ήταν μία ενέργεια που συναντούσε μόνο τις φιλοσοφικές ή τις επιστημολογικές τους παραδοχές. Τεμνόταν και με τους όρους ύπαρξης και ανάπτυξης των επιστημονικών τους πεδίων που, με τη σειρά τους, χάραζαν το περίγραμμα μέσα στο οποίο οι αντίστοιχοι επιστήμονες τοποθετούνταν στο επιστημονικό, ακαδημαϊκό και κοινωνικό σύμπαν. Αυτή η πολλαπλή διαπραγματεύση είχε αρχίσει να επιδρά στη ροπή των θεσμικών συζητήσεων στα τέλη του αιώνα. Ήταν, ενδεχομένως, νωρίς ακόμη ώστε να ειπωθεί ότι συγκροτούσε μία διακριτή τάση εντός του Πανεπιστημίου. Στο έδαφος της νεοσύστατης Σχολής, και σε ένα συνθετότερο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο, θα ενισχυόταν.

Παρά ταύτα την αφορμή για την ίδρυση της αυτόνομης Φυσικομαθηματικής Σχολής έδωσε, όπως ήδη ειπώθηκε, η συγκρουσιακή εκλογή σε μία πανεπιστημιακή έδρα. Ο καθηγητής Αστρονομίας Δημήτριος Αιγινήτης, κοσμήτορας της Φιλοσοφικής το έτος 1903-04, επεδίωξε το υπουργείο να προκρίνει την ίδρυση μίας νέας έδρας φυσικής και το αιτιολόγησε και με «εθνικά» επιχειρήματα¹⁸². Κατόπιν έδωσε -και κέρδισε- έναν ανυπέβλητο αγώνα για την εκλογή σε αυτήν την έδρα του αδελφού του Βασιλείου. Στη θυελλώδη συζήτηση που πραγματοποιήθηκε διατυπώθηκαν με σφοδρότητα οι αποκλίνουσες απόψεις των καθηγητών του φυσικομαθηματικού τμήματος, όχι μόνο ως προς την αξιολόγηση των υποψηφίων αλλά και ως προς το περιεχόμενο και τη σκοπιμότητα της συγκεκριμένης έδρας. Η εκλογή του Β. Αιγινήτη πραγματοποιήθηκε με άνετη πλειοψηφία, αλλά θα ήταν αμφίβολη εάν λαμβάνονταν υπόψη μόνο οι ψήφοι των καθηγητών του φυσικομαθηματικού τμήματος και όχι του συνόλου της Φιλοσοφικής Σχολής¹⁸³. Αυτό έδωσε την αφορμή στους μειοψηφήσαντες πέντε από τους εννέα καθηγητές των φυσικών και μαθηματικών (Α. Χρηστομάνο, Κ. Μητσόπουλο, Τ. Αργυρόπουλο, Κ. Στέφανο και Α. Δαμβέργη) να ανακινήσουν με επιστολή τους στον υπουργό Παιδείας το θέμα του χωρισμού της Σχολής και να το επιτύχουν. Το θέμα της εκλογής του Β. Αιγινήτη έχει συζητηθεί και αλλού¹⁸⁴ και θα ήταν εξαντλημένο, εάν το συνολικό πλέγμα επόμενων ενεργειών προκειμένου να διατηρηθεί η συγκεκριμένη έδρα δεν επηρέαζαν σημαντικά θέματα στη νέα Σχολή για μακρό χρονικό διάστημα, για τον λόγο αυτό θα επανέλθει στη συνέχεια.

Οι πέντε καθηγητές που μειοψήφησαν στην εκλογή ζητούσαν με την επιστολή τους από τον υπουργό να προχωρήσει στη διαίρεση της ενιαίας Φιλοσοφικής «λαμβάνοντας αφορμήν εκ της δυσχερούς θέσεως εις ην κατ' επανάληψιν ήχθη η Σχολή, προκειμένου

¹⁸² ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 24/5/1904. Ο Δ. Αιγινήτης, ανάμεσα στα επιχειρήματα ώστε να αιτιολογήσει την πρωτοβουλία του να προτάξει την έδρα της φυσικής αντί άλλων που είχαν ζητηθεί, επέσεισε τον «εθνικό» κίνδυνο ώστε να μη θεωρηθεί στο εξωτερικό ότι «οι Έλληνες είναι οπισθοδρομικοί» καθώς «οι Βούλγαροι επωφελούνται της γνώμης ταύτης του εξωτερικού κόσμου και δηλητηριάζουσι την κοινήν γνώμην κατά παντός ελληνικού» (σ. 358). Αυτή την εντύπωση, σύμφωνα με τον ίδιο, είχε αποκομίσει ο Ν. Καζάζης από τις επαφές του σε ταξίδι στην Ευρώπη για την οποία ενημέρωσε τη Σύγκλητο στην επιστροφή του, μία ενημέρωση που πάντως δεν καταγράφηκε στο σχετικό πρακτικό (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 31/1/1904). Ειπώθηκε ή όχι, η επίκλησή της παραμένει αποκαλυπτική σχετικά με την εργαλειοποίηση στο εσωτερικό της χώρας ανάλογων θεμάτων από διάφορους ενδιαφερόμενους και με πολλαπλούς στόχους. Για τον Ν. Καζάζη βλ. Κόκκινος, Γ. (1996). *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*. Αθήνα: Τροχαλία.

¹⁸³ ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 24/5/1904. Το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας στο σύνολο της Φιλοσοφικής Σχολής ήταν 16 υπέρ του Β. Αιγινήτη, 3 υπέρ του συνυποψήφιου Κ. Μαλτέζου και 3 αρνήσεις ψήφου. Μεταξύ των εννέα καθηγητών του φυσικομαθηματικού τμήματος το αποτέλεσμα ήταν 4, 3 και 2 ψήφοι αντίστοιχα.

¹⁸⁴ Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 536-548· Κρητικός, Θ. (1995). *Η πρόσληψη της επιστημονικής σκέψης στην Ελλάδα. Η φυσική μέσα από πρόσωπα, θεσμούς και ιδέες (1900-1930)*. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 35-39.

περί ειδικών ζητημάτων των οποίων οι πλείστοι των καθηγητών της ολομελείας τυγχάνουσιν όλως ξένοι, διαχθέντες δε εκ της πείρας ότι λύονται τοιουτοτρόπως τα ζητήματα και μάλιστα τα προσωπικά ουχί αποκλειστικώς κατά το συμφέρον της επιστήμης και της διδασκαλίας»¹⁸⁵. Εντός του Πανεπιστημίου έγινε συγχρόνως μία προσπάθεια ώστε να αποδοθούν ευρύτεροι λόγοι στην πρωτοβουλία¹⁸⁶, παρ' ότι το μοναδικό επιχείρημα που επαναλαμβανόταν στην επιστολή ήταν η διαμόρφωση των συσχετισμών στην ενιαία Σχολή κατά τις διαδικασίες εκλογής. Με όμοιο, αδιαχώριστο, τρόπο εξετάστηκε το θέμα και στο κοινοβουλευτικό σώμα στο οποίο οι ζυμώσεις που είχαν προηγηθεί με αφορμή τα προηγούμενα νομοσχέδια συνέτρεξαν με κάποιο τρόπο και παρείχαν στον υπουργό την πολιτική κάλυψη ώστε να προχωρήσει με ένα απλό διάταγμα στη διαίρεση της Φιλοσοφικής¹⁸⁷. Το αίτημα, που τελικά οδήγησε στην αυτονόμηση, δεν προέκυψε από μία συντεταγμένη διαδικασία συζήτησης ανάμεσα στα εμπλεκόμενα μέρη (υπουργείο, πανεπιστημιακές αρχές, καθηγητικό σώμα), ούτε συγκέντρωσε την υποστήριξη όλων των καθηγητών που είχαν ταχθεί παλαιότερα υπέρ του¹⁸⁸. Υπήρξε, αντίθετα, το αποτέλεσμα ενός χρονισμού που αξιοποίησε μεν το διαμορφωμένο πλαίσιο αλλά, ταυτοχρόνως, εστίασε στους ενδοπανεπιστημιακούς συσχετισμούς και ανέδειξε τις επιμέρους διαιρέσεις των «πρωταγωνιστών» και τις συγκυριακές συμμαχίες με βάση τις εκάστοτε επιδιώξεις. Αυτό βεβαίως δεν αμφισβητεί την ύπαρξη ενός υποστηρικτικού πλαισίου στο αίτημα της αυτονόμησης, ούτε μειώνει τον βαθμό διείσδυσης των σχετικών επιχειρημάτων. Αντίθετα, αναδεικνύει την πολυμορφία και τη συνθετότητα των μεταβλητών που συντρέχουν προκειμένου να επιτευχθεί κάθε μεταβολή.

Ο κοσμήτορας Δ. Αιγινήτης, στη συνεδρίαση της νέας Φιλοσοφικής, διατύπωσε τη λύπη του για τη διαίρεση καθώς θεωρούσε ότι «*δια του χωρισμού τούτου επέρχεται εξασθένησις εις την επιβολήν της Σχολής επί των διαφόρων ζητημάτων άτινα ενδιαφέρουσι την επιστήμην*»¹⁸⁹. Δεν διευκρίνισε εάν αναφερόταν σε αποδυνάμωση της επιρροής της Φιλοσοφικής στους πανεπιστημιακούς συσχετισμούς ή εάν η διαπίστωση σχετιζόταν με τις αντιλήψεις του περί της ανάπτυξης του επιστημονικού του πεδίου. Πάντως, όμοια συναισθήματα μετέφερε και σε επιστολή ευχαριστιών την οποία

¹⁸⁵ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1915-1918, φ. 3.1· ΕΦαΧ, φ. 1917-18 (ευχαριστώ θερμά για την πρόσβαση στο αρχαιακό υλικό του Εργαστηρίου Φαρμακευτικής Χημείας τους καθηγητές του Τμήματος Φαρμακευτικής του ΕΚΠΑ Παναγιώτη Μαράκο, διευθυντή Τομέα Φαρμακευτικής Χημείας, και Εμμανουήλ Μικρό). Το αντίγραφο της επιστολής των πέντε καθηγητών που υπάρχει στα δύο προαναφερόμενα Αρχεία έχει ημερομηνία 24/5/1904. Παραδόθηκε στον κοσμήτορα της Φυσικομαθηματικής από τον Α. Δαμβέρη στις 3/1/1918 (ήταν τότε ο τελευταίος εν ζωή από τους υπογράφοντες) μαζί με ένα σημείωμα που την χαρακτήριζε «*ιστορικών έγγραφον*» και ζητούσε την αρχειοθέτησή της. Πάντως, η επιστολή είχε δημοσιευτεί στον ημερήσιο τύπο κατά την περίοδο της υποβολής της βλ. Αθήναι, 29/5/1904, σ. 2.

¹⁸⁶ ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 29/5/1904. Ο καθηγητής Ν. Πολίτης συνέδεσε την πρωτοβουλία με την εκλογή στη δεύτερη έδρα φυσικής και έψεξε τους υπογράφοντες ότι οι χειρισμοί τους και η δημοσιότητα που έδωσαν στο θέμα έπληξε το Πανεπιστήμιο (η δική του άποψη δημοσιεύτηκε τη μεθεπομένη βλ. Σκριπ, 31/5/1904, σ. 2) ενώ ο Χρηστομάνος δεν παραδέχθηκε τη συσχέτιση. Προσπάθεια να αποσυνδεθούν τα δύο θέματα έκανε και η σύνταξη της συγκεκριμένης εφημερίδας, αλλά με στόχευση να μην αμφισβητηθεί η εγκυρότητα της εκλογής (βλ. Σκριπ, 1/6/1904, σ. 1).

¹⁸⁷ ΕτΒ, ΙΣΤ-εκτ.Β, 29/5/1904, σσ. 435-437.

¹⁸⁸ Το αίτημα του 1904 για τον χωρισμό δεν υπέγραψαν οι Ν. Αποστολίδης και Σπ. Μηλιαράκης οι οποίοι είχαν ψηφίσει θετικά στην εκλογή του Β. Αιγινήτη. Στις πρώτες συνεδριάσεις της νεοσύστατης Σχολής συνεχιζόμενα σημεία τριβής αποτέλεσαν το θέμα της εκπροσώπησης από τον Δ. Αιγινήτη κατά τη θερινή περίοδο καθώς και η εκλογή του νέου κοσμήτορα. Τελικά κοσμήτορας εξελέγη για το 1904-05 ο Ι. Ν. Χατζιδάκις (βλ. ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 5 & 9/6/1904· Λυτά Συγκλήτου, φ. 255.3, 7/6/1904, αρ. πρ. 54, 8/6/1904, αρ. πρ. 2508).

¹⁸⁹ ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 5/6/1904.

απηύθυνε στη Φιλοσοφική με απόφαση της Φυσικομαθηματικής Σχολής¹⁹⁰. Ο παραλήπτης της επιστολής, από την άλλη, αφού δήλωσε την ευαρέσκεια για τη «δικαία και εύλογο[ν]» έκφραση των ευχαριστιών, επαναδιατύπωσε τη θέση ότι η συνύπαρξη «ουδαμώς απέβη αλυσιτελής εις τα κοινά επιστημονικά συμφέροντα». Στη συνέχεια σκιαγράφησε, «εν ηδεία αναπολήσει των λαμπρών εκείνων ημερών της οικείας συμβιώσεως και επιστημονικής συνεργασίας», το πώς εκλάμβανε την ίδρυση της νέας Σχολής: «χαίρομεν ιδιαίτατα ότι η τέως δειλή κόρη, άμα αναπτυχθείσα και συναισθανθείσα την ιδίαν αυτής ωριμότητα, ανέστη σφριγώσα εις δράσιν ευρυτέραν». Περιέγραψε επίσης το πώς αντιλαμβανόταν το νέο πλαίσιο συνεργασίας καθώς «η μήτηρ παρακολουθεί και θα παρακολουθή ες αεί τους εν επιστήμη αγώνας και θριάμβους της σοφής άμα και προσφιλους θυγατρός» και δεν παρέλειψε να ευχηθεί «επί δε ταύτη [την επιστημονικήν δράσιν] και συν ταύτη άφθονα τα υλικά μέσα»¹⁹¹. Σε ένα περιβάλλον όπου η εκφορά του λόγου αποτελούσε συχνά την πρωτεύουσα μέριμνα, κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί στον κοσμήτορα της Φιλοσοφικής, καθηγητή της ελληνικής φιλολογίας Γρ. Βεναρδάκη, ότι η απαντητική του επιστολή απέδιδε ευκρινώς -σε μορφή και περιεχόμενο- την περιγραφή μίας εποχής που παρέρχεται.

¹⁹⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 9/6/1904.

¹⁹¹ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1904-1908, φ. 1, κοσμητεία Φιλοσοφικής προς πρυτανεία, 15/1/1905. Η επιστολή έχει τη συγκεκριμένη ημερομηνία καθώς αποφασίστηκε στην πρώτη συνεδρίαση της Φιλοσοφικής του 1904-05 που έγινε στις 21/12/1904.

ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΩΣΗ ΜΙΑΣ ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ (1904-1911): ΤΟΜΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ

Το 1904, ως έτος ίδρυσης της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών, ορίζει μία τομή στην ιστορία του Πανεπιστημίου Αθηνών. Παράλληλα βρίσκεται εντός, και συγκεκριμένα στην κορύφωση, μίας περιόδου μετάβασης στην ιστορική διαδρομή του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας. Ο μεταβατικός χαρακτήρας της εποχής, σύμφωνα με τη Ν. Μαρωνίτη, έχει αποδοθεί στην εικοσαετία 1890-1910 όχι μόνο από τους μετέπειτα μελετητές. Αλλά και από το πώς φαίνεται ότι βίωναν και αντιλαμβάνονταν την εποχή τους τα ίδια τα ιστορικά υποκείμενα¹⁹². Ο χαρακτήρας της μετάβασης βρίσκει εξαιρετική εφαρμογή στην περίπτωση του αθηναϊκού Πανεπιστημίου, μάλιστα η αντίστοιχη εικόνα ενδυναμώνεται περαιτέρω στο δεύτερο μισό της εικοσαετίας. Το Πανεπιστήμιο, σύμφωνα με τον Π. Κιμουρτζή, λίγο πριν από τον εορτασμό της 75ετηρίδας του στόχευε αμφίπλευρα: από τη μία, να παραδεχτεί αδυναμίες και δυσλειτουργίες και, από την άλλη, να κάνει απολογισμό επιτευγμάτων και να αντιπαραθέσει επιχειρήματα σε έναν δημόσιο λόγο που το μεμφόταν και το απαξίωνε¹⁹³. Ακαδημαϊκές και πολιτικές ηγεσίες, κοινωνικές δυνάμεις και συσσωματώσεις διαπραγματεύονταν εντατικά ώστε να διαμορφωθούν οι όροι που θα εισήγαγαν το Πανεπιστήμιο στον νέο αιώνα. Το πέρας της περιόδου (1911) βρίσκει το ίδρυμα να έχει αποκτήσει έναν νέο οργανικό νόμο και τη Φυσικομαθηματική Σχολή να έχει αντιμετωπίσει τις πρώτες προκλήσεις στη λειτουργία της.

Ποια ζητήματα αναδείχθηκαν την περίοδο 1904-1911 στο επίπεδο της Σχολής και πώς αλληλεπιδρούσαν και συμπλέκονταν οι επιστημονικές, πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις τους; Ποιες επιλογές υιοθετήθηκαν σχετικά με την εκπαιδευτική και επιστημονική ανάπτυξη της Σχολής και πώς επικοινωνούσαν με τα ανάλογα ζητήματα στον ευρωπαϊκό χώρο; Με ποιον τρόπο οι σχετικές διεργασίες εγγράφονταν στο γενικότερο ακαδημαϊκό και κοινωνικό περιβάλλον στη χώρα και πώς οι επιλογές εγκαινίασαν τομές ή υποδήλωναν συνέχειες με το παρελθόν; Η διερεύνηση αυτών των ερωτημάτων αφορά στις ενότητες που ακολουθούν. Η αναζήτηση των απαντήσεων αναδεικνύει την ισχυρότατη σύμφυση που είχαν οι πανεπιστημιακές μεταβολές της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα με τις πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες που βίωνε η χώρα στην ίδια περίοδο. Για τον λόγο αυτό, πριν αναφερθώ στα θέματα που εξετάζω για τη Φυσικομαθηματική Σχολή κατά τη διάρκεια 1904-1911, μεταφέρω μία συνοπτική περιγραφή του κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου μέσα στο οποίο εγγράφονταν.

Μετά τον πόλεμο του 1897 στο εσωτερικό της χώρας είχαν προταχθεί θέματα που σχετίζονταν με μεταρρυθμίσεις στον πολιτικό βίο. Οι άνθρωποι της εποχής δεν είχαν μόνο να αναμετρηθούν με το πληγωμένο γόητρο εξαιτίας της ταπεινωτικής ήττας, αλλά και με έναν σύγχρονο κόσμο που εκπροσωπούσαν τα ευρωπαϊκά κράτη-πρότυπα και γινόταν ολοένα και πιο ανταγωνιστικός. Το αίτημα του «εξευρωπαϊσμού» της ελληνικής κοινωνίας θεωρούνταν συνώνυμο της προόδου και έχαιρε καθολικής αποδοχής, όμως ο δημόσιος λόγος που το προωθούσε δεν ήταν ενιαίος και σταθερός. Αντιθέτως, ήταν πολύσημος και ευμετάβλητος και κάθε απόπειρα να μεταφραστεί σε πολιτικό σχέδιο προκαλούσε εντάσεις και ανταγωνισμούς. Στις πολιτικές αντιπαραθέσεις η «παρακμή» και η «διαφθορά» της ελληνικής κοινωνίας βρισκόταν στο επίκεντρο και αναδεικνύονταν

¹⁹² Μαρωνίτη, Ν. (2009). *Πολιτική εξουσία και «εθνικό ζήτημα» στην Ελλάδα, 1880-1910*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 13.

¹⁹³ Κιμουρτζής, Π. Γ. (2007). Πανεπιστήμιο (1910-1917): καθηγητές, σύμπνοια και έριδα. Στο: *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου. Πρακτικά συνεδρίου* (σσ. 189-200). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

απόψεις που αμφισβητούσαν τον κοινοβουλευτισμό με εμπαθή γλώσσα. Ταυτόχρονα, οι πρώτες ρωγμές στο ιδεολόγημα που ήθελε την ελληνική κοινωνία να είναι ένα «υπόδειγμα» με κοινωνική συνοχή, αρμονική συνύπαρξη και ελάχιστες εσωτερικές διαφοροποιήσεις είχαν εμφανιστεί ήδη¹⁹⁴.

Η κρατική προτεραιότητα που δόθηκε στην πρώτη δεκαετία σε μία διαδικασία μεταρρυθμίσεων έγινε πεδίο αναμέτρησης ανάμεσα στις πολιτικές και κοινωνικές ηγεσίες. Οι διεργασίες ωθούσαν σε ανακατατάξεις και διαμόρφωναν σταδιακά νέα συλλογικά σχήματα μέσα σε ένα περιβάλλον πολιτικής αστάθειας, ιδεολογικής ρευστότητας και κοινωνικής ανησυχίας. Από τα μέσα της δεκαετίας και μετά η κριτική για τον δημόσιο βίο βρέθηκε στο απόγειο και η πραγματικότητα βιώνονταν ως σαθρή και αδιέξοδη, ενώ η εξοικείωση με την ιδέα της ανατροπής κέρδιζε έδαφος. Οι αντοχές της ελληνικής κοινωνίας είχαν εξαντληθεί και θεωρούνταν δικαιολογημένη οποιαδήποτε δράση εφόσον διεκδικούσε «κάθαρση» ή «εξαγνισμό». Οι εφημερίδες επιδοκίμαζαν σχήματα εξουσίας που θα τολμούσαν να αναθεωρήσουν το συνταγματικό πλαίσιο, τους όρους διεξαγωγής της πολιτικής πράξης και να ενισχύσουν την εκτελεστική εξουσία. Η υπεράσπιση αυταρχικών εκτροπών, στο όνομα της επιθυμητής προόδου, θεωρούνταν νομιμοποιημένη εάν υποσχόταν ριζικές μεταρρυθμίσεις έστω και με σημαντικό κοινωνικό και πολιτικό κόστος. Σενάρια για πραξικοπήματα, προσδοκίες και υποκίνηση «ειρηνικής επανάστασης» προπαγανδίζονταν ευρέως και καλλιεργούσαν την αίσθηση του τέλους μίας εποχής. Σε αυτό το πλαίσιο εκτυλίχθηκε το Κίνημα στο Γουδί και τα αιτήματά του συντονίστηκαν με το ρευστό και αδιαμόρφωτο αίτημα «ανόρθωσης» που είχε ενστερνιστεί η ελληνική κοινωνία¹⁹⁵. Το Κίνημα εξέφρασε και κατέστησε απαιτητό ένα αίτημα μείζονος πολιτικής αλλαγής αλλά δεν μπόρεσε με το πρόγραμμά του, που περιέγραφε γενικές αρχές και στόχους, να προσδιορίσει τους τρόπους και τα μέσα που οι στόχοι θα πραγματοποιούνταν¹⁹⁶. Η γενικότητα και η αοριστία όχι μόνο δεν εμπόδισε, αλλά αντίθετα βοήθησε να εκδηλωθεί μία έκρηξη διεκδικήσεων που είχαν κοινό παρονομαστή την αόριστη, αλλά επιτακτική, απαίτηση «ανόρθωσης» του κράτους¹⁹⁷.

Εντός αυτής της πραγματικότητας το Πανεπιστήμιο τοποθετήθηκε στο κέντρο της δημόσιας κριτικής. Η διαδικασία είχε εκκινήσει πριν από την αρχή του αιώνα αλλά βρέθηκε στο απόγειό της μετά από τα μέσα της δεκαετίας. Αποτυπώθηκε σε όλες τις ατελέσφορες απόπειρες για επιμέρους μεταρρυθμίσεις που έγιναν αφορμή ώστε να εγερθούν σοβαρές αιτιάσεις. Αφορούσαν στην οργάνωση των σπουδών, στα εκπαιδευτικά και επιστημονικά αποτελέσματα και επικέντρωναν στον καθορισμό των καθηγητικών εδρών, τις διαδικασίες για την πλήρωσή τους, την οριοθέτηση της εξουσίας των κατόχων τους. Η σφοδρή κριτική, που είχε εγκατασταθεί επί μακρόν στον δημόσιο λόγο, κατέληξε το 1910 σε εκτεταμένες καθηγητικές απολύσεις πριν θεσμοθετηθεί ένα νέο κανονιστικό πλαίσιο και, στη συνέχεια, ανανεωθεί σε έναν βαθμό το καθηγητικό προσωπικό. Η τοποθέτηση του Πανεπιστημίου σε περίοπτη θέση στην ατζέντα των πολιτικών γεγονότων δεν μπορεί να προσεγγιστεί ως να ήταν μόνο το αποτέλεσμα μίας προσπάθειας να αντιμετωπιστούν όσα προβλήματα είχαν προκύψει στην εσωτερική του λειτουργία και των αντιστάσεων που προκαλούσε η προσπάθεια. Ήταν, περισσότερο, το επιφανικό σύνθετων διεργασιών που σκοπούσαν να οδηγήσουν τον θεσμό, μέσα από μία διαπραγμάτευση που κυριαρχούσαν οι πυκνές αντιφάσεις, στη μετάβαση σε μία διαφορετική κοινωνική πραγματικότητα.

¹⁹⁴ Μαρωνίτη, Ν. (2009). *Ο.π.*, σσ. 13-32.

¹⁹⁵ Μαρωνίτη, Ν. (2009). *Ο.π.*, σσ. 327-455· Μαρωνίτη, Ν. (2010). *Το Κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά. Παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 15-25.

¹⁹⁶ Δερτιλής, Γ. Β. (2014). *Ο.π.*, σσ. 907-926.

¹⁹⁷ Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2015). *1915. Ο Εθνικός Διχασμός*. Αθήνα: Πατάκη, σ. 24.

3. Το αντικείμενο μίας έριδας: χημική εκπαίδευση και πανεπιστημιακές χημικές έδρες

Στη Φυσικομαθηματική Σχολή κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα αναπτύχθηκε μία διαπάλη σχετικά με τη θέση της χημείας: αφορούσε στο περιεχόμενο των σπουδών και στους προσανατολισμούς της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στις φυσικές επιστήμες, όσο και στη διεκδίκηση της ηγεμονίας στον επιστημονικό χώρο της χημείας. Ωστόσο η έντονη διαπάλη και οι σφοδρές συγκρούσεις που διαδραματίστηκαν δεν πήγαιζαν μόνο από «εσωτερικούς» της Σχολής λόγους. Ανακλούσαν διαφοροποιήσεις που είχαν εμφανιστεί στην ελληνική κοινωνία από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, όταν σε διάφορους τομείς άρχισε να διαμορφώνεται μία νέα αγορά εργασίας για το χημικό επάγγελμα και επιδιωκόταν -άμεσα ή έμμεσα, επιτυχώς ή ανεπιτυχώς- να συσχετιστούν οι ανάγκες της με πρωτοβουλίες σε όλο το εύρος της εκπαίδευσης.

Στην ενότητα 3.1 περιγράφονται σε αδρές γραμμές μεταβολές κατά τη συγκεκριμένη περίοδο σε τομείς του οικονομικού και κοινωνικού βίου οι οποίοι σχετίζονταν με το χημικό επάγγελμα, χωρίς ούτε να εξαντλούνται τις πτυχές τους ούτε να αναλύονται τα χαρακτηριστικά που διέπουν κάθε πτυχή. Σκοπός είναι να σκιαγραφηθεί ένα σχήμα μέσα στο οποίο οι διεργασίες με επικέντρωση στη χημική εκπαίδευση που αναπτύχθηκαν εντός και εκτός του Πανεπιστημίου να ενταχθούν σε μία γενικότερη συνθήκη προκειμένου, στη συνέχεια, να παρουσιαστούν όσες σχετίζονταν με τη Φυσικομαθηματική Σχολή. Το σύνολο των διαστάσεων που παρουσιάζονται στην ενότητα περιγράφουν για την έναρξη του 20^{ου} αιώνα ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο η χημεία έδειχνε να συγκροτεί, ισχυρότερα από προηγουμένως, ένα ανερχόμενο πεδίο διανοητικής και οικονομικής δραστηριότητας στο οποίο μπορούσαν και άξιζε να επενδυθούν προσδοκίες που ενδιέφεραν δυνάμεις εντός και εκτός των πανεπιστημιακών τειχών. Η ενότητα 3.2 αφιερώνεται στην προσπάθεια που επιχειρήθηκε, ευθύς μετά την αυτονόμηση της Σχολής, προκειμένου να αναδιοργανωθεί το περιεχόμενο των πανεπιστημιακών χημικών σπουδών: ποιοι σχεδιασμοί υπήρξαν, πώς συναρτήθηκαν με την ανάπτυξη του γνωστικού πεδίου σε διεθνές επίπεδο, ποιες επιλογές προκρίθηκαν στο επίπεδο της Σχολής και πώς έγινε προσπάθεια να εφαρμοστούν. Οι ανακατατάξεις που επέφερε ο νέος καταμερισμός στη χημεία και οι καινούργιες ισορροπίες που επιδιώχθηκαν σε δίκτυα εξουσίας και επιρροής εντός και εκτός της Σχολής αναπτύσσονται στην ενότητα 3.3. Ήταν μεταβολές που συμπλέχθηκαν με γενικότερα σχέδια για αλλαγές στην πανεπιστημιακή οργάνωση και εκπαίδευση τα οποία εκδιπλώθηκαν στο ξεκίνημα του νέου αιώνα. Ο κλάδος της χημείας αποτέλεσε μία προνομιακή αρένα προκειμένου να δοκιμαστούν οι συσχετισμοί δύναμης και οι νέες ισορροπίες εξαιτίας ακριβώς της επένδυσης πολλαπλών προσδοκιών και ποικίλων πόρων στην ανάπτυξή του.

3.1. Η χημεία στις αρχές του 20^{ου} αιώνα: μία επιστήμη σε κομβική θέση;

Διαφαινόμενες μεταβολές στο χημικό επάγγελμα

Μετά το γύρισμα του αιώνα τα οικονομικά μεγέθη στη χώρα βαθμιαία αποκτούσαν μία βελτιωμένη εικόνα, αντίθετα από την αίσθηση που υπήρχε στο πολιτικό και κοινωνικό πεδίο. Τις δυσμενείς συνθήκες στη λήξη του 19^{ου} αιώνα διαδέχθηκε ένα διάστημα με αξιοσημείωτη βελτίωση της ελληνικής οικονομίας το οποίο έφτασε μέχρι την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, μία περίοδος που έχει χαρακτηριστεί ως «μικρό οικονομικό θαύμα»¹⁹⁸. Μέσα σε αυτό το διάστημα, εκτός από τη βελτίωση των δημοσιονομικών, υπήρξαν αλλαγές και σε τομείς της παραγωγικής δραστηριότητας που

¹⁹⁸ Δερτιλής, Γ. Β. (2014). *Ο.π.*, σσ. 861-889.

αφορούσαν είτε στην ενδυνάμωση υφιστάμενων κλάδων είτε στην εμφάνιση νέων. Ο σχετικός με τη χημεία τομέας της οινόπνευματοποιίας είχε ήδη διευρυνθεί από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Οι βιοτεχνίες και μικρές βιομηχανίες που είχαν αναπτυχθεί, χάρη στις εξαγωγές λόγω των διεθνών συγκυριών και της φθηνής τιμής της πρώτης ύλης, ώθησαν στη δημιουργία μεγαλύτερων επιχειρήσεων με την ανάμιξη τραπεζών και βιομηχάνων· παρ' ότι, στη συνέχεια, η υπερτροφία του κλάδου προκάλεσε κρίσεις και ανακατατάξεις που συνέβαλαν στην κοινωνική και πολιτική αναταραχή του 1909. Στο γύρισμα του αιώνα επενδύθηκαν επίσης κεφάλαια σε νέους κλάδους όπως τα χημικά προϊόντα, η τσιμεντοποιία και η ηλεκτρική βιομηχανία. Ειδικότερα οι χημικές βιοτεχνίες και βιομηχανίες αντιμετώπιζαν κάποιες ευνοϊκές συνθήκες: είχαν πρόσβαση σε εγχώρια υλικά, χρησιμοποιούσαν τεχνικές που ήταν προσιτές ακόμα και σε επιχειρήσεις μικρού μεγέθους, παρείχαν τυποποιημένα προϊόντα και είχαν πελατεία με σχετικά μεγάλο εύρος (από τα νοικοκυριά μέχρι άλλους τομείς της παραγωγής)¹⁹⁹. Οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις χημικών προϊόντων αναπτύχθηκαν στον Πειραιά και την Ελευσίνα ενώ, στο τέλος της δεκαετίας, λειτούργησε στη Δραπετσώνα ο κυρίαρχος του πεδίου που ήταν η Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων. Δραστηριότητα είχε επίσης αναπτυχθεί και σε άλλους τομείς που σχετιζόνταν άμεσα με τη χημεία όπως η πυριτιδοποιία, η σαπωνοποιία και η επεξεργασία τροφίμων. Σε μερικούς από αυτούς η παραγωγή μπορούσε να οργανωθεί ακόμα και σε μικρές μονάδες, με μικρή ή καθόλου εκμηχάνιση, οι οποίες προσέφεραν απασχόληση σε ατομική ή οικογενειακή βάση²⁰⁰.

Ο παραγωγικός τομέας είχε χαρακτηριστικά που, κατά το μεγαλύτερο μέρος του, ευνοούσαν περισσότερο την απασχόληση τεχνιτών και όχι επιστημόνων με εξειδικευμένες γνώσεις²⁰¹. Η κατάρτιση του τεχνικού προσωπικού παρέμενε «κρυμμένη» με τη μορφή της μαθητείας στα εργοστάσια και τα βιοτεχνικά εργαστήρια καθώς η μέση τεχνική εκπαίδευση ήταν σχεδόν ανύπαρκτη²⁰². Έως ότου θεσμοθετηθεί από το κράτος, κάτι που συνέβη αρκετά χρόνια αργότερα, το κενό επεδίωξαν να καλύψουν επιμέρους πρωτοβουλίες από ιδιώτες ή διάφορες κοινωνικές οργανώσεις. Από την άλλη είχαν πυκνώσει, μετά τα μέσα της πρώτης δεκαετίας, κάποια βήματα προς τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και τη συγκέντρωση κεφαλαίων. Σε αυτό είχε συμβάλει και η εμφάνιση ενός στελεχικού δυναμικού με επιστημονική παιδεία οι οποίοι είχαν αναλάβει, αν και σε περιορισμένη έκταση, σημαντικό ρόλο σε μερικές βιομηχανίες²⁰³. Ανάμεσά τους οι πιο επιφανείς είχαν σπουδάσει χημικοί ή μηχανικοί στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης (αναφέρονται πλέον με την προσωνυμία «ο κύκλος της Ζυρίχης» που τους απένειμε η Μ. Δρίτσα²⁰⁴). Με άλλα λόγια, διαμορφωνόταν στον τομέα της παραγωγής ένα νέο τοπίο που διέθετε δυναμική περισσότερο ορατή από προηγούμενως και η οποία -στα μάτια των συγχρόνων- έδειχνε ορμητική ανεξαρτητως των πραγματικών της διαστάσεων. Αυτή η δυναμική επέτρεπε να καλλιεργούνται ισχυρότερες προσδοκίες για κοινωνική ανέλιξη

¹⁹⁹ Αγριαντώνη, Χ. (1999). Ο.π.

²⁰⁰ Αγριαντώνη, Χ. (1999). Ο.π.

²⁰¹ Αγριαντώνη, Χ. (2006). Ο.π.

²⁰² Παπαστεφανάκη, Λ. (2006). Μισθωτή εργασία. Στο: Κ. Κωστής & Σ. Πετμεζάς (Επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, (σσ. 219-251). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

²⁰³ Αγριαντώνη, Χ. (1999). Ο.π.

²⁰⁴ Ως κεντρικά πρόσωπα του «κύκλου της Ζυρίχης» συμπεριλαμβάνονται οι: Λεόντιος και Σπήλιος Οικονομίδης, Ν. Κανελλόπουλος, Α. Ζαχαρίου, Α. Χατζηκυριάκος, Λ. Αραπίδης, Α. Βλάχκαλης κ.ά. Ειδικότερα βλ. σ. 235 στο: Dritsas, M. (1994). Networks of bankers and industrialists in Greece in the interwar period. In: A. Teichova, T.R. Gourvish & A. Pogany (Eds.), *Universal banking in twentieth century Europe: finance, industry and state in North and Central Europe*. Elgar Publishing. Στο ίδιο δίκτυο ανήκε και ο μετέπειτα καθηγητής χημείας Γ. Ματθαίου του οποίου την υποψηφιότητα υποστήριξε ένα σημαντικό τμήμα του δικτύου (ενότητα 8.2).

σε όσους σπούδαζαν τις φυσικές επιστήμες και ιδιαιτέρως τη χημεία, προσδοκίες που, αρκετές φορές, είχαν ανεξάρτητη ανάπτυξη από τα καθαυτά οικονομικά μεγέθη.

Από την άλλη, στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, είχαν ενταθεί οι πρωτοβουλίες που στόχευαν στον εκσυγχρονισμό των κρατικών υπηρεσιών. Στην έναρξη του αιώνα είχε συσταθεί το κρατικό Γεωπονικό Χημείο και λίγο αργότερα το Χημικό Εργαστήριο του υπουργείου Οικονομικών²⁰⁵. Οι δύο υπηρεσίες αρχικώς προέβλεπαν μικρό αριθμό θέσεων για διδάκτορες φυσικών επιστημών με εξειδίκευση στη χημεία. Όμως, προς τα τέλη της δεκαετίας, ξεκίνησε μία εκτεταμένη συζήτηση γύρω από την αντιμετώπιση της νοθείας και των φαινομένων αισχροκέρδειας στον τομέα των τροφίμων και των φαρμάκων η οποία ενισχύθηκε μετά από τη συμμετοχή της χώρας σε διεθνή συνέδρια και συναντήσεις²⁰⁶. Η συζήτηση για το πώς έπρεπε να οργανωθεί η κρατική παρέμβαση στο θέμα παρέμεινε στο προσκήνιο για αρκετό διάστημα και οδήγησε, τον Οκτώβριο του 1909, στην ψήφιση ενός νόμου που αύξησε τις επιστημονικές θέσεις στο κεντρικό Χημικό Εργαστήριο του υπουργείου Οικονομικών και ίδρυε παραρτήματά του σε πέντε άλλες πόλεις που διέθεταν τελωνεία²⁰⁷. Και η ανάπτυξη των κρατικών υπηρεσιών σε τομείς σχετικούς με τη χημεία φαινόταν να διαθέτει μία ορατή δυναμική ενώ, παράλληλα, συντονιζόταν με τα διογκούμενα κοινωνικά αιτήματα για ένα σύγχρονο κράτος. Εντάθηκε πράγματι στη συνέχεια, παρ' ότι μερικές από τις επόμενες δομές δεν λειτούργησαν άμεσα εξαιτίας ευρύτερων συνθηκών²⁰⁸. Οι διαφοροποιήσεις από το παρελθόν ήταν εμφανείς και εδώ: οι σχετικές υπηρεσίες απαιτούσαν εξειδικευμένο προσωπικό και από τις σχετικές θέσεις αποκλείστηκαν οι, μέχρι τότε περιλαμβανόμενοι, διπλωματούχοι φαρμακοποιοί καθώς θεωρήθηκε ότι το πανεπιστημιακό φυσικό τμήμα παρείχε πλέον τον απαραίτητο αριθμό διδασκόντων²⁰⁹.

Πεδίο διεκδικήσεων εξακολουθούσε βέβαια να παραμένει η εδραίωση των φυσικών επιστημών στη μέση εκπαίδευση και η κατοχύρωση της θέσης των φυσικών επιστημόνων στο ανώτερο τμήμα της (τα γυμνάσια). Στην εξεταζόμενη περίοδο το αίτημα είχε λάβει μία συγκεκριμένη στόχευση: την εισαγωγή της χημείας στο αναλυτικό πρόγραμμα των γυμνασίων απ' όπου είχε εξοβελιστεί τις προηγούμενες δεκαετίες²¹⁰. Η συστηματική προώθηση του αιτήματος ξεκίνησε το 1905 μετά από τη σύσταση της Φυσιολογικής Εταιρείας²¹¹ και επιτεύχθηκε με την εισαγωγή του μαθήματος στα γυμνάσια που αποφασίστηκε το 1907 αλλά νομοθετήθηκε δύο έτη αργότερα²¹². Η

²⁰⁵ ΦΕΚ 41Α, 20/2/1901 και ΦΕΚ 61Α, 24/3/1904 αντίστοιχα για την ίδρυση των δύο κρατικών δομών.

²⁰⁶ Ενδεικτικά: *Δελτίον Φυσιολογικής Εταιρείας* (στο εξής *Δελτίον ΦΕ*), τ. 3 τχ. 25, σσ. 422-423 & τ. 4 τχ. 37, σσ. 1-3. Επίσης: *Τα πεπραγμένα του Κεντρικού Χημικού Εργαστηρίου. Έτος πρώτον 1921*, σσ. 3-4.

²⁰⁷ ΕτΒ, Παράρτημα 1909 ΙΗ-Δ, σσ. 74-75 & ΦΕΚ 245Α, 21/10/1909, Ν. 3382. Το ίδιο έτος ιδρύθηκε επίσης το Χημείο του Ναύσταθμου Σαλαμίνας (ΦΕΚ 289Α, 10/12/1909).

²⁰⁸ Διάφορα αιτήματα που είχαν διατυπωθεί στη συγκεκριμένη περίοδο νομοθετήθηκαν την επόμενη. Συγκεκριμένα, νομοθετήθηκε η ίδρυση παραρτημάτων του Γεωπονικού Χημείου και σε άλλες πόλεις (ΦΕΚ 136Α, 20/5/1914), ιδρύθηκαν χημικά εργαστήρια στην πρωτεύουσα κάθε νομού που υπάγονταν στο υπουργείο Εσωτερικών (ΦΕΚ 331Α, 15/11/1914), το Χημείο στον Ναύσταθμο μετεξελίχθηκε σε χημική υπηρεσία του Β. Ναυτικού (ΦΕΚ 18Α, 14/1/1915) κ.ά. Για τη μη άμεση λειτουργία μερικών από αυτές τις υπηρεσίες βλ. *Τα πεπραγμένα του Κεντρικού Χημικού Εργαστηρίου. Έτος πρώτον 1921*, σσ. 4-7.

²⁰⁹ ΕτΒ, ΙΗ-Δ, 12/10/1909 & 13/10/1909, σσ. 167 & 182.

²¹⁰ Κούγκας, Κ. (2010). *Ο.π.*, σσ. 148-150 & 223-229.

²¹¹ *Δελτίον ΦΕ*, τ.1, τχ. 1, σσ. 28-29. Το διάβημα στο υπουργείο Παιδείας για την εισαγωγή της χημείας στα γυμνάσια (*Εστία*, 30/10/1905, σ. 3) αποτέλεσε μία από τις πρώτες ενέργειες του διοικητικού συμβουλίου της νεοσύστατης Εταιρείας (που το αποτελούσαν οι Γ. Ματθαίουπουλος, Α. Χατζηκυριάκος, Π. Ζαλοκώστας, Κ. Ζέγγελης και Στ. Κώνστας, βλ. στη συνέχεια για τα μέλη και τη δράση της Εταιρείας).

²¹² Το νέο πρόγραμμα σπουδών που περιλάμβανε τη χημεία αποφασίστηκε από επιτροπή του υπουργείου Παιδείας στην οποία συμμετείχαν κυρίως πανεπιστημιακοί καθηγητές με πρόεδρο τον Κ. Στέφανο. Για τις ενέργειες που προηγήθηκαν και για τις αποφάσεις της επιτροπής βλ. *Δελτίον ΦΕ*, τ. 2, τχ. 18, σσ. 306-309 &

συμπερίληψη της χημείας στη διδασκαλία των γυμνασίων προσέφερε ώθηση στη διεκδίκηση να διορίζονται οι διδάκτορες του φυσικού τμήματος, κάτι που έως τότε σχεδόν δεν συνέβαινε²¹³. Η αναζήτηση δεδομένων για τους διορισμούς των πτυχιούχων στην εκπαίδευση κατά τη συγκεκριμένη περίοδο απέδωσε μία εύγλωττη εικόνα: το 1907 υπήρχαν 8 διδάκτορες φυσικών (κυρίως σε Αθήνα, Πειραιά και Πάτρα) ανάμεσα σε 230 καθηγητές γυμνασίων και επίσης 46 διδάκτορες και τελειοδιδάκτοι φυσικών ανάμεσα σε 853 σχολάρχες και ελληνοδιδάσκαλους (3,5% και 5,4% αντίστοιχα), ενώ δεν υπήρχε επιθεωρητής για τα μαθήματα των φυσικών επιστημών²¹⁴. Μέχρι να νομοθετηθεί το 1909 η προσθήκη της χημείας στα γυμνάσια, ρύθμιση την οποία ο Α. Δημαράς αναφέρει ως μία από τις ελάχιστες εκσυγχρονιστικές ενέργειες της προβενιζελικής περιόδου στην εκπαίδευση²¹⁵, είχε επέλθει μία μικρή αύξηση στον αριθμό των καθηγητών φυσικών στα σχολεία (αριθμητική και ποσοστιαία) ενώ στο τραπέζι των συζητήσεων υπήρχαν νομοσχέδια που διεύρυναν τη συμμετοχή τους²¹⁶. Η ισχνή παρουσία των μαθημάτων φυσικών επιστημών στη μέση εκπαίδευση, και μαζί των διδασκόντων φυσικών επιστημών, έδινε επομένως επίσης την εντύπωση ότι έτεινε προς υποχώρηση.

Παράλληλα συνεχιζόταν η πολύμορφη δραστηριότητα των φυσικών και μαθηματικών επιστημόνων μέσω της συμμετοχής τους σε πολιτιστικούς συλλόγους και σε περιοδικά διαφόρων ειδών η οποία είχε αναπτυχθεί κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα με σκοπό τη διάδοση των αντίστοιχων επιστημών²¹⁷. Ωστόσο, στον νέο αιώνα οι ανάλογες δράσεις είχαν κατάληξη σε μορφές συλλογικής εκπροσώπησης που διέθεταν πιο εξειδικευμένο χαρακτήρα όπως ο Ελληνικός Πολυτεχνικός Σύλλογος²¹⁸ και η Φυσιοδιφική Εταιρεία. Η ίδρυση και η βραχεία λειτουργία της Φυσιοδιφικής Εταιρείας (1905-1910) αποτέλεσε την πλέον χαρακτηριστική, κατά τη γνώμη μου, ενσάρκωση των μεταβατικών γνωρισμάτων της συγκεκριμένης περιόδου στον χώρο της χημείας²¹⁹. Η Εταιρεία, παρ' ότι ως μέλη δεχόταν φυσικούς επιστήμονες όλων των ειδικοτήτων, υπήρξε χώρος δράσης ιδιαιτέρως των χημικών καθώς: συγκέντρωσε χημικούς από διάφορους

τχ. 19, σ. 313. Η προσθήκη μίας διδακτικής ώρας χημείας στις δύο τελευταίες τάξεις του γυμνασίου νομοθετήθηκε με το ΦΕΚ 234Α, 13/10/1909.

²¹³ Η διεκδίκηση για τον διορισμό διδασκόντων του φυσικού τμήματος στα γυμνάσια είχε έντονη προβολή τη συγκεκριμένη περίοδο, ιδιαιτέρως σε έντυπα με προσανατολισμό στη μέση εκπαίδευση όπως το περιοδικό *Επιστημονική Ηχώ* του καθηγητή γυμνασίου Σ. Παπανικολάου (ενδεικτικά βλ. τ. Α, τχ. 5-6, σσ. 81-82). Ωστόσο αυτό αποτελούσε μόνο μία από τις τάσεις που υπήρχαν στη συγκεκριμένη περίοδο ως προς την απασχόληση των πτυχιούχων και, όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια, καταλήγει παραπλανητικό εάν γενικεύεται ως κυρίαρχη βλ. σ. 34 στο Κρητικός, Θ. (1995). *Ο.π.*

²¹⁴ ΕτΒ, Παράρτημα 1907 ΙΗ-εκτ., *Έκθεσις της Επιτροπής της Βουλής επί του προϋπολογισμού της χρήσεως του έτους 1907*, σσ. 206-208.

²¹⁵ Δημαράς, Α. (2013). *Ο.π.*, σ. 131.

²¹⁶ Το 1909 ο αριθμός των διδασκόντων φυσικών επιστημών, συνολικά σε γυμνάσια και ελληνικά σχολεία, είχε γίνει 73 σε σύνολο 1178 (ποσοστό 6,2%). Αναλυτικά στοιχεία κατά ειδικότητα παραθέτει υπόμνημα της Φιλοσοφικής Σχολής σχετικά με νομοσχέδιο του 1909 για τη μέση εκπαίδευση από τον υπουργό Π. Ζαΐμη (βλ. ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 257.1, σ. 6). Το 1908 είχε προηγηθεί άλλο νομοσχέδιο από τον υπουργό Σπ. Στάη που δεν ψηφίστηκε και προέβλεπε σε κάθε γυμνάσιο να διορίζεται ένας καθηγητής φυσικών επιστημών και να διδάσκει τα σχετικά μαθήματα και στο αντίστοιχο ελληνικό σχολείο (βλ. ΕτΒ, Παράρτημα 1908 ΙΗ-Γ, σσ. 111-112). Το νομοσχέδιο του 1909, που επίσης δεν ψηφίστηκε, προέβιαινε σε αναδιάρθρωση του προσωπικού στη μέση εκπαίδευση με σημαντική αύξηση των καθηγητών φυσικών επιστημών η οποία, όμως, προέκυπτε κυρίως από αντίστοιχη μείωση των καθηγητών μαθηματικών (βλ. ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 257.1, Υπόμνημα Φιλοσοφικής προς τη Βουλή, σσ. 5-6).

²¹⁷ Μεργούπη-Σαβαΐδου, Ε. (2010). *Ο.π.*, σσ. 121-346.

²¹⁸ Ο Ελληνικός Πολυτεχνικός Σύλλογος ιδρύθηκε το 1899 και, εκτός από τους μηχανικούς, περιλάμβανε και φυσικούς και μαθηματικούς επιστήμονες ως μέλη που αρθρογραφούσαν εκτεταμένα στο περιοδικό του Συλλόγου, *Αρχιμήδης*. Για τη δράση του Συλλόγου βλ. Αντωνίου, Γ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 150-159.

²¹⁹ Για μία, διαφορετική στα σημεία, προσέγγιση στη δράση της Φυσιοδιφικής Εταιρείας βλ. Κρητικός, Θ. (1995). *Ο.π.*, σσ. 127-135.

τομείς επιστημονικής και επαγγελματικής δραστηριότητας, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στη σύνθεση όλων των διοικητικών της συμβουλίων· αποτέλεσε ένα πεδίο ισχυρής δικτύωσης των χημικών με επιφανή μέλη της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής της χώρας²²⁰. προώθησε δυναμικά αιτήματα που αφορούσαν στην κατοχύρωση του επαγγελματικού ρόλου των χημικών²²¹. υπήρξε βήμα ώστε να προβληθεί το έργο προσώπων που διεκδίκησαν ή διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στις ακαδημαϊκές, οικονομικές και κοινωνικές διεργασίες αυτής της περιόδου σε πεδία σχετιζόμενα με τη χημεία· και, τέλος, είχε ορίζοντα δράσης που προσδιορίστηκε σε σημαντικό βαθμό από τις φυγόκεντρες δυνάμεις που αναπτύχθηκαν την ίδια περίοδο στην ακαδημαϊκή ομάδα των χημικών²²².

Ένα σύνολο μεταβολών, επομένως, εμφανιζόταν σε διάφορους τομείς σχετικούς με τη χημεία. Ανάμεσά τους είχε αρχίσει, μετά την αυτονόμηση της Σχολής, να αυξάνεται βαθμιαία ο αριθμός των φοιτητών που στρέφονταν σε σπουδές στο φυσικό τμήμα (αν και εξακολουθούσαν βέβαια να παραμένουν ένα πολύ μικρό ποσοστό στο σύνολο του Πανεπιστημίου). Η τάση αντικατοπτρίζεται στον αριθμό των πτυχιούχων φυσικών οι οποίοι αύξαναν σε πλήθος κατά την πρώτη εικοσαετία του αιώνα αλλάζοντας την κατανομή ανάμεσα στα δύο πτυχία της Σχολής (Πίνακας 2).

Τα στοιχεία του Πίνακα, σε συνδυασμό με τα δεδομένα που προαναφέρθηκαν για την απασχόληση καθηγητών φυσικών επιστημών στα σχολεία, θέτουν επιπρόσθετα υπό αναθεωρητική εξέταση μία διαδεδομένη άποψη στην ιστοριογραφία της ελληνικής εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα αυτή που αντιλαμβάνεται ότι οι πανεπιστημιακοί πτυχιούχοι στις φυσικές επιστήμες κατευθύνονταν σχεδόν αποκλειστικά στη μέση εκπαίδευση χωρίς να αναγνωρίζει διαφοροποιήσεις της τάσης στον ιστορικό χρόνο. Εάν από το 1881 έως το 1908 (διάρκεια περίπου ενός εργασιακού βίου) το ελληνικό Πανεπιστήμιο εκπαίδευσε 209 άτομα στις φυσικές επιστήμες και εάν το 1909 δίδασκαν στη μέση εκπαίδευση (ελληνικά σχολεία και γυμνάσια) 73 πτυχιούχοι, δηλαδή περίπου το ένα τρίτο, τότε θα χρειαστεί να απαντήσουμε στο ερώτημα εάν οι υπόλοιποι (σχεδόν τα δύο τρίτα) εξάσκησαν επάγγελμα στην Ελλάδα και ποιο ήταν αυτό. Η ένδειξη των

²²⁰ Από τις συνθέσεις των διοικητικών συμβουλίων της Εταιρείας για τα πέντε έτη λειτουργίας της υπολόγισα ότι το ποσοστό συμμετοχής των επιστημόνων με επαγγελματική εξειδίκευση στη χημεία κυμαινόταν από 62% έως 80%. Πέρα από το αριθμητικό δεδομένο, ενδιαφέρον έχουν και τα πρόσωπα. Πρόεδρος σε όλο το διάστημα υπήρξε ο τότε υφηγητής της χημείας Γ. Ματθαίοπουλος, συνεχώς στο συμβούλιο συμμετείχε ο Κ. Ζέγγελης και σε μικρότερες διάρκειες οι υφηγητές χημείας Π. Ζαχαρίας και Θ. Βαρούνης (αλλά και ο Θ. Σκούφος). Χημικοί με διακεκριμένη θέση στον χώρο της βιομηχανίας ήταν ο Α. Χατζηκυριάκος που συμμετείχε σε όλα τα διοικητικά συμβούλια, ο Ν. Κανελλόπουλος και ο Π. Καμπάς που συμμετείχαν για μικρότερες διάρκειες. Συνεχή συμμετοχή είχαν επίσης οι Π. Ζαλοκώστας, Φ. Παλιατσέας που διηύθυναν τις κρατικές χημικές υπηρεσίες (αντίστοιχα το Χημικό Εργαστήριο του υπουργείου Οικονομικών και το Γεωπονικό Χημείο) και, από τον ίδιο χώρο, ο Αντ. Κυριακόπουλος. Επιστήμονες στα συμβούλια που δεν εξειδικεύονταν επαγγελματικά στη χημεία, όμως η παρουσία τους ήταν ενδεικτική για το εύρος της δικτύωσης που επεδίωκε η Εταιρεία ήταν ο Στέφανος Κώνστας (ένας από τους ελάχιστους τότε καθηγητές γυμνασίου και το 1912 επιθεωρητής φυσικών επιστημών στη μέση εκπαίδευση,) καθώς και πολιτικοί ή γόννοι πολιτικών οικογενειών που είχαν συναφείς σπουδές όπως οι Αγ. Σλήμαν, Ι. Θεοτόκης και Μ. Τσιριμώκος.

²²¹ Για ένα μέρος αυτών των δραστηριοτήτων βλ. τις αναφορές στην παρούσα ενότητα για τη διδασκαλία της χημείας στα γυμνάσια και την ανάπτυξη των κρατικών χημικών υπηρεσιών. Ειδικότερα, ο τομέας του ελέγχου τροφίμων και ποτών όπου ανέπτυξε δραστηριότητα ο Γ. Ματθαίοπουλος προωθούσαν σταθερά από τη δράση της Φυσιοδικτικής Εταιρείας (βλ. *Δελτίον ΦΕ*, τ. 3, τχ. 25, 28-31 & τ. 4, τχ. 37, 46-48). Επίσης η Εταιρεία είχε ξεκινήσει προσπάθειες και για παρεμβάσεις στον χώρο της παραγωγής οι οποίες, όμως, δεν φαίνεται να υπερέβησαν το επίπεδο των διακηρύξεων και μίας αρχικής καταγραφής (βλ. *Δελτίον ΦΕ*, τ. 2, τχ. 13). Σε κάθε περίπτωση, πάντως, πρόσωπα και δραστηριότητες στον σύντομο βίο της Εταιρείας θεωρώ ότι της προσδίδουν έναν αρκετά πιο διαφοροποιημένο ρόλο από εκείνον που της αντιστοιχεί ο Θ. Κρητικός (υποσημείωση 219).

²²² Η Εταιρεία είχε εκδώσει ως Παράρτημα του περιοδικού της (*Δελτίον ΦΕ*, τ. 3 τχ. 31) τη δεύτερη απάντηση του Κ. Ζέγγελι στον Θ. Βαρούνη με τίτλο «*Αναιρέσεις συκοφαντιών*» (ενότητα 3.3).

στατιστικών στοιχείων από τον χώρο της εργασίας²²³, δεν επιτρέπει τις ακριβείς καταγραφές. Ωστόσο υπάρχουν δεδομένα (θα συζητηθούν στην ενότητα 11.6) τα οποία συντείνουν στη διαμόρφωση μίας πιο σύνθετης εικόνας. Σύμφωνα με αυτή, ένα μέρος των πτυχιούχων, καθόλου ευκαταφρόνητο έως τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στρεφόταν στο χημικό επάγγελμα στις κρατικές υπηρεσίες καθώς και στους διάφορους τόπους παραγωγής (από την αυτοαπασχόληση και τις μικρές βιοτεχνίες έως τις τότε υπάρχουσες μεγαλύτερες παραγωγικές δομές).

Πίνακας 2
Απόφοιτοι Φυσικομαθηματικής Σχολής 1880-1920 ανά πενταετία²²⁴

	Φυσικό τμήμα	Μαθηματικό τμήμα
Έως το 1880	9	24
1881-1885	15	16
1886-1890	30	27
1891-1895	38	86
1896-1900	40	61
1901-1905	31	42
1906-1910	89	38
1911-1915	81	54
1916-1920	147+19 ²²⁵	54

Κανονισμός στο Εργαστήριο Χημείας: διάυλος αλλαγών στο πρόγραμμα σπουδών

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον τα αιτήματα για τον προσανατολισμό και το περιεχόμενο των σπουδών άλλαζαν επίσης, είτε εκείνα που διατύπωναν οι ίδιοι οι φοιτητές είτε όσα πρόβλεπαν ως επείγοντα καθηγητικές και πολιτικές ηγεσίες, διάφοροι φορείς και κοινωνικές δυνάμεις. Στο αίτημα να αναπροσανατολιστεί η πανεπιστημιακή εκπαίδευση εντάσσονται διάφορες πρωτοβουλίες που αναπτύχθηκαν εντός της Σχολής κατά την πρώτη δεκαετία και σχετιζόνταν με την οργάνωση των σπουδών, όπως η κατάρτιση των γενικών φιλοσοφικών μαθημάτων κ.ά.²²⁶. Στην παρούσα ενότητα θα αναφερθώ ειδικότερα στη συζήτηση που προκάλεσε ο κανονισμός λειτουργίας του εργαστηρίου Γενικής Χημείας επειδή αυτή εμπειρείχε προσδοκίες και φόβους γύρω από την εξειδίκευση των πανεπιστημιακών σπουδών οι οποίοι διατηρήθηκαν στο προσκήνιο και μετά από την ολοκλήρωσή της.

Ο κανονισμός λειτουργίας του εργαστηρίου Γενικής Πειραματικής Χημείας υπήρξε ένα από τα πρώτα ζητήματα που απασχόλησαν τη Σχολή καθώς η αρχική δημοσίευσή του έγινε το καλοκαίρι της ίδρυσης²²⁷. Ήταν, όπως έχω ήδη αναφέρει, το πρώτο νομοθετικό κείμενο που κατοχύρωνε για τα πανεπιστημιακά εργαστήρια και τον

²²³ Παπαστεφανάκη, Λ. (2006). Ο.π., σ. 265.

²²⁴ Τα στοιχεία του Πίνακα έχουν συγκροτηθεί από τις πρυτανικές λογοδοσίες καθώς και από τα Ευρετήρια Πτυχιούχων των τριών τμημάτων της Σχολής (φυσικού, μαθηματικού και χημικού) για τα έτη μετά από το 1910. Ο Πίνακας περιλαμβάνει όλους τους πανεπιστημιακούς απόφοιτους έως το 1911 (διδάκτορες και τελειοδιδάκτους), ωστόσο οι δεύτεροι ήταν ελάχιστοι στο σύνολο των ετών και στα δύο τμήματα. Στο Παράρτημα 2 καταγράφονται οι πτυχιούχοι της Φυσικομαθηματικής ανά έτος, ενώ στο Παράρτημα 1 αναφέρονται οι διαφορές ανάμεσα στην καταγραφή της παρούσας εργασίας και άλλων συγκεντρωτικών καταγραφών που έχουν προϋπάρξει.

²²⁵ Το φυσικό τμήμα ήταν ενιαίο έως το 1918 που ιδρύθηκε το χημικό. Κατά το τελευταίο ακαδημαϊκό έτος που περιλαμβάνεται στον Πίνακα, δηλαδή το 1919-20, το χημικό τμήμα έδωσε τα πρώτα του πτυχία (19).

²²⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 26/3/1908 & 12/5/1908.

²²⁷ ΦΕΚ 188Α, 17/8/1904.

ερευνητικό ρόλο παράλληλα με το διδακτικό έργο²²⁸. Το εργαστήριο Γενικής Χημείας, αν και το παλαιότερο, δεν διέθετε μέχρι τότε κανονισμό και αυτό αποτελούσε ένα επαναλαμβανόμενο αίτημα του διευθυντή του²²⁹. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 η εκπαιδευτική δραστηριότητα του εργαστηρίου είχε διευρυνθεί καθώς ο Χρηστομάνος είχε επιτύχει, αξιοποιώντας τις δυνατότητες που παρείχε το κτίριο του Χημείου, να επεκτείνει την άσκηση για τους φοιτητές του φυσικού σε τρία έτη σπουδών και σε καθημερινή βάση. Με τον τρόπο αυτό είχε αυξήσει το ειδικό βάρος του μαθήματος στο φυσικό πτυχίο (αντιθέτως η άσκηση των φοιτητών της φαρμακευτικής στο ίδιο εργαστήριο είχε περιοριστεί, ενώ οι φοιτητές της ιατρικής εξακολουθούσαν να μην ασκούνται²³⁰).

Στον κανονισμό που δημοσιεύτηκε το καλοκαίρι του 1904 υπήρξαν διατάξεις που συνάντησαν την αντίθεση της Σχολής. Οι διαφωνίες εντοπίζονταν κατά κύριο λόγο σε τρία σημεία. Στην αναφορά ότι η άσκηση ήταν υποχρεωτική για όλους τους φοιτητές της Σχολής (δηλαδή και του μαθηματικού τμήματος), στην έκταση της άσκησης επί τρία έτη σπουδών για το φυσικό τμήμα και, τέλος, στην υποχρέωση κάθε φοιτητή να εκτελεί κατά το τελευταίο έτος σπουδών μία «*αυτοτελή* και πρωτότυπ[ον] εργασία και συγγραφή μονογραφίας επ' αυτής» που θα παρουσιαζόταν ως «*εναίσιμος διατριβή*»²³¹. Κατά τη σχετική συζήτηση ο Χρηστομάνος υποχώρησε εύκολα στο πρώτο που το απέδωσε σε αβλεψία και προσπάθησε να διατηρήσει το τρίτο αλλά χωρίς επιτυχία. Η υποχρεωτική εκπόνηση ερευνητικής εργασίας στη χημεία συγκέντρωσε την ισχυρή αντίδραση των υπολοίπων καθηγητών της Σχολής καθώς θεωρήθηκε ότι, στην πράξη, σήμαινε τον αποκλεισμό των άλλων επιστημονικών πεδίων από τις διατριβές επί διδακτορία για τους φοιτητές του φυσικού τμήματος²³². Η συζήτηση πραγματοποιούνταν σε μία περίοδο που ήταν ζητούμενο να θεσπιστούν διαδικασίες για την αναβάθμιση του διδακτορικού τίτλου και η Φυσικομαθηματική Σχολή είχε υιοθετήσει ήδη μέτρα που ενίσχυαν αυτή την κατεύθυνση (ενότητα 12.4). Από την άλλη, γινόταν σε ένα περιβάλλον όπου είχε αποκτήσει ζωτική σημασία η μέριμνα να αναπαραχθεί ένα επιστημονικό δυναμικό και στα υπόλοιπα πεδία εκτός από τη χημεία καθώς, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, ένας μικρός αριθμός επιστημόνων αποκτούσε εξειδίκευση σε αυτά.

Στο επόμενο σημείο της διαφωνίας, δηλαδή στον περιορισμό της εργαστηριακής φοίτησης σε δύο έτη (γ' και δ' φυσικό), ο καθηγητής της χημείας αντέδρασε σθεναρά και μέχρι τέλους και δεν αποδέχθηκε τη συμβιβαστική πρόταση για προαιρετική άσκηση στο β' έτος. Η Σχολή θέλησε να αλλάξει την έως τότε πρακτική του εργαστηρίου Γενικής Χημείας με την αιτιολόγηση ενός μεγάλου φόρτου μαθημάτων για τους φοιτητές του φυσικού τμήματος. Η απόφασή της, όμως, συνάντησε την αντίδραση και των ίδιων των φοιτητών. Η φοιτητική διαμαρτυρία -αν και θεωρήθηκε ασεβής προς τη Σχολή επειδή ανέφερε ότι εξαιτίας της χημείας σπούδαζαν στο Πανεπιστήμιο- συνέτεινε στη διατύπωση της συμβιβαστικής πρότασης για την προαιρετική άσκηση των δευτεροετών. Ταυτόχρονα, ωστόσο, επισημάνθηκε εκ μέρους των υπόλοιπων καθηγητών ότι μία μεγαλύτερη σπουδή αποκλειστικώς της χημείας -και μάλιστα εργαστηριακή- θα

²²⁸ ΦΕΚ 188Α, 17/8/1904, άρθρο 1, *Σκοπός του Χημείου*.

²²⁹ Το αίτημα διατυπώνεται σε όλες τις ετήσιες απολογιστικές εκθέσεις του Α. Χρηστομάνου που περιλαμβάνονται στις πρυτανικές λογοδοσίες από το 1897-98 ως το 1903-04.

²³⁰ Ο Χρηστομάνος ανέφερε τις εναντιώσεις της Ιατρικής Σχολής ως έναν από τους λόγους που δεν ολοκληρωνόταν η νομοθέτηση του κανονισμού βλ. ΙΑ, Πρυτανικοί, Κ. Μητσόπουλος 1900-01, σ. 158.

²³¹ ΦΕΚ 188Α, 17/8/1904.

²³² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 12/11/1904. Επίσης: ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1904-1908, φ. 3-5, Μητσόπουλος προς κοσμητεία, 4/10/1904, αρ. πρ. 739 & Χρηστομάνος προς κοσμητεία, 16/10/1904, αρ. πρ. 2568. Με το πρώτο έγγραφο ο Κ. Μητσόπουλος ζητούσε τη σύγκλιση συνεδρίασης ώστε η Σχολή «να προλάβη την καταστροφήν αυτής» λόγω του νέου Κανονισμού, ενώ το δεύτερο περιέχει την αναλυτική απάντηση του Χρηστομάνου.

οδηγούσε στο αποτέλεσμα να «κατήντα [η Σχολή] πρακτικόν σχολείον χημείας». Το επιχείρημα ήταν ότι το Πανεπιστήμιο δεν προσέφερε δίπλωμα διδάκτορος της χημείας αλλά των φυσικών επιστημών και, επομένως, χρειαζόταν ο φοιτητής «πάσας ταύτας να σπουδάξη συμμέτρως»²³³. Με άλλα λόγια οι ροπές εμφανίζονταν αποκλίνουσες: εκεί που υπήρχαν, δηλαδή στη χημεία, οι κατάλληλες προϋποθέσεις και ένα ευνοϊκό πλαίσιο για την αναβάθμιση των σπουδών εκεί ασκούσαν ταυτόχρονα και οι περιοριστικές τάσεις.

Ο δεύτερος κανονισμός λειτουργίας του εργαστηρίου δημοσιεύτηκε μετά από ένα μεγάλο διάστημα²³⁴, ενδεικτικό της συνεχιζόμενης αντίθεσης του Χρηστομάνου, και τροποποιούσε και άλλες δευτερεύουσες ρυθμίσεις. Οι αλλαγές κινούνταν στην κατεύθυνση να περιοριστεί η απόλυτη δικαιοδοσία του διευθυντή επί όσων εργαζόνταν στο Χημείο (προσωπικού και φοιτητών): μία όψη, αναμφισβήτητη, της «σιδηράς πρωτοβουλίας» που ασκούσε ο καθηγητής της χημείας. Συγκεκριμένα διατηρήθηκε το δικαίωμα του διευθυντή να προτείνει στην πρυτανεία την απόλυση ενός εργαζομένου (όπως ίσχυε για όλα τα πανεπιστημιακά «παραρτήματα»), αλλά καταργήθηκαν οι ενδιάμεσες πειθαρχικές ποινές επί της μισθοδοσίας που είχε θεσπίσει ο Χρηστομάνος στον αρχικό κανονισμό²³⁵. Επίσης προσδιορίστηκαν ποιες θα ήταν οι πειθαρχικές ποινές των φοιτητών χωρίς να αφήνεται το είδος και την κλιμάκωσή τους στη δικαιοδοσία ενός εσωτερικού κανονισμού όπως αρχικά προβλεπόταν. Η συζήτηση στη Σύγκλητο για τον συγκεκριμένο κανονισμό οδήγησε στην απόφαση τα αντίστοιχα κείμενα να μην συντάσσονται με την απευθείας συνεργασία του διευθυντή και του υπουργείου, αλλά να προεγκρίνονται από την εκάστοτε Σχολή και τη Σύγκλητο²³⁶.

Το ζήτημα του κανονισμού στο εργαστήριο Γενικής Χημείας δεν αποτελούσε ένα οργανωτικό θέμα διοικητικής φύσης και περιορισμένης σημασίας. Εισήγαγε, ουσιαστικά, μία πρόταση που οδηγούσε στην εξειδίκευση των προγραμμάτων σπουδών. Οι σχετικές αναφορές μπορεί να καταγράφηκαν περιορισμένα στο θεσμικό πλαίσιο και εντοπισμένες κυρίως σε διαδικαστικές παραμέτρους, ωστόσο η συζήτηση ήταν κατά πολύ ευρύτερη. Η συνολική διάσταση του θέματος παρουσιάστηκε στον ημερήσιο τύπο όπου, με μεγαλύτερη σαφήνεια και λεπτομέρεια από τα θεσμικά κείμενα, περιγράφηκαν οι διεργασίες και τα ζητούμενα. Τα δημοσιεύματα επιδίωξαν να θέσουν το θέμα σε μία παραγωγική βάση: η «ζωηρά ανατάραξις του ζητήματος», σημειωνόταν, «είνε σημείον εύελπι της τελουμένης αναποφεύκτου ζυμώσεως» και δεν «παρέχη, ως φαίνεται παρέχουσα, εικόνα διαστάσεως των καθηγητών». Στη διεξοδική παρουσίαση της πρότασης για την αλλαγή του προγράμματος σπουδών η «συντελεσθείσα χειραφέτησις του φυσικομαθηματικού τμήματος» εμφανιζόταν να παραμένει χωρίς περιεχόμενο εάν περιοριζόταν στην «ακαδημαϊκή απλώς προαγωγή εις ανεξάρτητον Σχολήν». Το πρόγραμμα σπουδών του φυσικού τμήματος επικρινόταν για το πλήθος των μαθημάτων που ωθούσε τους φοιτητές να υιοθετούν έναν «συμβιβασμόν αμαθειάς». Η εκπαίδευση καθηγητών για τα σχολεία παρουσιαζόταν ότι «ου μόνον δεν είναι ο μόνος, αλλ' ουδέ και ο κύριος σκοπός του φυσικού τμήματος» και διατυπωνόταν η εκτίμηση ότι, «παρά τας παντοειδείς ελλείψεις και τον πλημμελή καταρτισμόν του προγράμματος», τελικά πραγματωνόταν η εκπαίδευση επιστημόνων για τον παραγωγικό τομέα της οικονομίας. Η παρέμβαση συνόψιζε ένα συμπέρασμα ότι χρειαζόταν να μεταρρυθμιστεί το

²³³ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 411.4, Ι. Χατζιδάκις (κοσμήτορας) προς πρυτανεία, 20/12/1904.

²³⁴ ΦΕΚ 206Α, 27/10/1905.

²³⁵ Ο Χρηστομάνος, πριν δημοσιευτεί ο δεύτερος κανονισμός, είχε υποβάλει στην πρυτανεία αναλυτικό υπόμνημα για τη θέσπιση πειθαρχικών προστίμων για το εργαστηριακό προσωπικό (βλ. ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 270.2, 11/10/1905). Στο ίδιο σημείωμα επαναλάμβανε και την πάγια θέση του να αυξηθούν οι αμοιβές στο προσωπικό συγκεκριμένων εργαστηρίων.

²³⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 13/11/1904. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Σύγκλητος ζήτησε την εφαρμογή της απόφασής της από το υπουργείο και όχι από τους διευθυντές των εργαστηρίων.

πρόγραμμα σπουδών στο φυσικό τμήμα «εις τρόπον ώστε ν' αφιέται εις τον φοιτητήν ελευθερία περί την εκλογήν των κλάδων εις ους ειδικώτερον επιθυμεί να εγκύψη». Και, στη συνέχεια, αναλάμβανε να περιγράψει τις απαιτούμενες αλλαγές. Ζητούσε τη θέσπιση περισσότερων εδρών χημείας, και ιδίως της φυσικής χημείας, τον περιορισμό της εκτενούς διδασκαλίας των μαθηματικών και της αστρονομίας και την παρεπόμενη αποδέσμευση χρόνου ώστε να προετοιμάζεται στο τέταρτο έτος μία διατριβή «στοιχεία πρωτοτύπου εργασίας ενέχουσαν»²³⁷. Το σύνολο των επιχειρημάτων χωρίς σημαντικές αλλαγές παρέμεινε, όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια, στο προσκήνιο για ένα μεγάλο επόμενο διάστημα.

Το θέμα του κανονισμού για το εργαστήριο Γενικής Πειραματικής Χημείας επανέφερε, και στο θεσμικό επίπεδο, την πρόταση να διαιρεθεί το φυσικό τμήμα. Ήταν ένα αίτημα που, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, ο Χρηστομάνος επέμενε να το διατυπώνει και να το καταγράφει στα πρακτικά και η Σχολή επέμενε να μη το συζητά²³⁸. Ο χωρισμός του φυσικού τμήματος σε δύο πτυχία, φυσικοχημικό και φυσιολογικό (ή φυσικοϊστορικό) και η ανάλογη κατανομή των μαθημάτων ανάμεσά τους, είχε προταθεί το 1882 από την ενιαία Φιλοσοφική αλλά δεν είχε γίνει δεκτός από το υπουργείο²³⁹. Το 1904 όταν τέθηκε εκ νέου δεν είχε μονάχα ενισχυθεί το σκεπτικό της αρχικής πρότασης, δηλαδή η γνωσιολογική διάκριση μεταξύ των υποπεδίων των φυσικών επιστημών, είχαν διαφοροποιηθεί και οι κοινωνικές συνθήκες υποδοχής του. Παρά ταύτα η σχετική συζήτηση, αν και διαρκώς επαναλαμβανόμενη, παρέμεινε εκκρεμής επί μία ακόμη δεκαετία (ενότητας 7.2 και 11.1).

Ένα «Αντιπανεπιστήμιον»; Η Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία

Οι πιέσεις στον αναπροσανατολισμό των σπουδών από τις μεταβολές στην αγορά εργασίας ως προς το χημικό επάγγελμα, καθώς και η προσπάθεια να διεκδικηθεί η πρωτοκαθεδρία στον αναδυόμενο επαγγελματικό χώρο, έχουν εμφανή παρουσία σε ένα επίσης θέμα. Αυτό αφορά στη διαμάχη που αναπτύχθηκε σχετικά με την κρατική αναγνώριση των τίτλων που παρείχε η Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία η οποία ήταν ιδιωτική σχολή για την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση.

Το θέμα αναφέρεται συχνά στην ιστοριογραφία καθώς η Ακαδημία διαδραμάτισε έναν δραστήριο ρόλο με κορύφωση στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και, επιπρόσθετα, καθώς ο ιδρυτής της Όθων Ρουσόπουλος υπήρξε μία προσωπικότητα με ισχυρή και πολυσχιδή παρουσία στον οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό βίο της χώρας μέχρι τον θάνατό του το 1922. Ωστόσο, αν και οι αναφορές στη βιβλιογραφία για τη συγκεκριμένη σχολή εμφανίζονται άφθονες, δεν διαθέτουμε μία ολοκληρωμένη έρευνα για τη λειτουργία της²⁴⁰. Οι πληρέστερες προσεγγίσεις εντάσσονται σε διερευνήσεις

²³⁷ *Εμπρός*, 8, 9 & 10/11/1904, σσ. 2, 5 & 3. Τα τρία άρθρα είχαν υπογραφεί με το ψευδώνυμο Vidis, η εκπόρευσή τους από την έδρα της Γενικής Χημείας είναι όμως σαφής.

²³⁸ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 12/11/1904, 15/12/1904, 17/1/1905, 17/3/1906.

²³⁹ Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 338-340. Για το ίδιο, βλ. σσ. 83-88: Βαμπάς, Α. (Επιμ.). (1885). *Οι νόμοι του Εθνικού Πανεπιστημίου εκδιδόμενοι επί της πρωτανείας Κ. Ν. Κωστή*. Αθήνα: Σ. Κ. Βλαστός.

²⁴⁰ Ενδεικτικά και χρονολογικά: Παπαπάνος, Κ. (1970). *Χρονικό-Ιστορία της Ανωτάτης μας Εκπαιδύσεως*. Αθήνα: Pierce College, σσ. 146-147· Λάμπας, Κ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 439-440· Κυπριανός, Π. (2009). *Ο.π.*, σσ. 170-171· Μπουρνάζος, Σ. (1999). Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος. Στο: Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, τόμος Α2 (σσ. 189-281). Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 214-215· Καλαφάτη, Ε. (1989). Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο στο γύρισμα του αιώνα: επαγγελματικές διέξοδοι των αποφοίτων και θεσμικό καθεστώς του ιδρύματος. Στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τ. Α' (σσ. 167-183). Αθήνα: ΙΑΕΝ, σσ. 180-182· Βαξεβάνογλου, Α. (1989). Άνθρωποι των επιχειρήσεων και Πανεπιστήμιο. Στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τ. Α' (σσ. 235-243). Αθήνα: ΙΑΕΝ, σσ. 242-243· Γκλαβάς, Σ. (2000). *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα (1830-*

άλλων θεμάτων²⁴¹, ενώ δεν απουσιάζει από την ιστοριογραφία της εκπαίδευσης και η άκριτη μεταφορά περιγραφών από παλαιότερες πηγές που διαθέτουν έναν, περισσότερο ή λιγότερο, υμνητικό χαρακτήρα²⁴². Θεωρώντας επομένως ότι η συμβολή της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας στην τεχνική εκπαίδευση μένει να διερευνηθεί, θα προσεγγίσω μερικές πτυχές που συνδέονται άμεσα με το αντικείμενο της παρούσας έρευνας. Αυτό θα πραγματοποιηθεί σε δύο σημεία: το πρώτο (αυτό που έπεται) εξετάζει το θέμα από τη σκοπιά του δημόσιου διαλόγου που αναπτύχθηκε στη συγκεκριμένη περίοδο σχετικά με τη χημική εκπαίδευση, πανεπιστημιακή και μη. Το δεύτερο σημείο εμπίπτει στη διερεύνηση του ρόλου των πανεπιστημιακών πτυχιούχων κατά τη συγκρότηση του πρώτου επαγγελματικού σώματος χημικών το 1925 στο οποίο συμμετείχαν και οι απόφοιτοι της συγκεκριμένης σχολής (ενότητα 11.6).

Η Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία ιδρύθηκε το 1894 στον Πειραιά από τους διδάκτορες του φυσικού τμήματος Όθωνα Ρουσόπουλο και Ιωάννη Γεράκη. Ο δεύτερος, καθηγητής φυσικών στο Βαρβάκειο, αποσύρθηκε σύντομα και ίδρυσε ένα ανάλογο εκπαιδευτήριο, την Αθηναϊκή Σχολή²⁴³. Ο Όθων Ρουσόπουλος (1855-1922), γιος του Αθανάσιου Ρουσόπουλου καθηγητή φιλολογίας και αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο, έγινε διδάκτορας το 1878, στη συνέχεια σπούδασε τη χημεία σε γερμανικά πανεπιστήμια, έγινε υφηγητής το 1887 και δίδαξε για ένα διάστημα στο Πανεπιστήμιο²⁴⁴. Ο Όθων δεν ήταν ο μοναδικός γιός του καθηγητή αρχαιολογίας που είχε στραφεί στη χημεία: τρία από τα τέσσερα αγόρια του Αθανάσιου είχαν πράξει το ίδιο. Ο Αστέριος (1858-1914) είχε σπουδάσει φαρμακοποιός στην Αθήνα και συμπλήρωσε μάλλον τις σπουδές του στη χημεία στην Ευρώπη καθώς δίδαξε σχετικά μαθήματα στην Ακαδημία. Ο μικρότερος από τα εννέα αδέρφια Πέτρος (1873-1949) σπούδασε φαρμακευτική στην Αθήνα και χημεία στο Göttingen από όπου έλαβε τον τίτλο του διδάκτορα²⁴⁵. Η

1930). *Η Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, σσ. 256-259· Μανιάτη, Ε. (2004). *Η «Ακαδημία» του Οθ. Ρουσόπουλου: Αναδεικνύοντας την εκπαιδευτική της φυσιογνωμία και τον ρόλο της*. Ανακοίνωση στο 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Πάτρα, 1-3/10/2004. Ανακτήθηκε από: <http://www.eriande.edumedu.upatras.gr>. Επίσης υπάρχει μία μεταπτυχιακή εργασία για το θέμα που ωστόσο δεν υπερβαίνει το επίπεδο της καταγραφής βλ. Τσοκανά, Μ. (2002). *Η εν Αθήναις Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία (1894-1922)*. Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, ΕΜΠ-ΜΙΘΕ.

²⁴¹ Αντωνίου, Γ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 119-122.

²⁴² Ισχυρό παράδειγμα είναι τα αναφερόμενα στη βιογραφία του Όθ. Ρουσόπουλου στο *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν* των Κ. & Σ. Βοβολίνη, τ. Α, σσ. 85-103. Επίσης: Παπαϊωάννου, Σ. (1951). *Ένα πρωτοποριακό ίδρυμα και η εποχή του. Η Εμπορική και η Βιομηχανική Ακαδημία*. Ανάτυπο από το περιοδικό «Σπουδαί» της Ανωτ. Βιομηχανικής Σχολής. Όμοια χαρακτηριστικά, και σε μεγαλύτερο βαθμό, διαθέτουν δημοσιεύσεις της εποχής όπως για παράδειγμα η καταχώρηση στο *Ημερολόγιον Κ. Σκόκου* (1900, τ. 15, σσ. 258-262) η οποία χρησιμοποιείται αρκετές φορές ως πηγή αλλά παρουσιάζει επαιξημένα στοιχεία ακόμα και σε σχέση με όσα έδινε το ίδιο το *Δελτίον Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας* (στο εξής: *Δελτίον ΒΕΑ*).

²⁴³ Η Αθηναϊκή Σχολή διέθετε Εμπορικό Λύκειο και Λύκειο Θετικών Επιστημών. Στο δεύτερο ήταν «επόπτες» (είχαν δηλαδή την επιστημονική διεύθυνση) οι Τ. Αργυρόπουλος και Α. Δαμβέργης βλ. *Κανονισμός της Αθηναϊκής Σχολής, 1901*, Π. Δ. Σακελλαρίου: *Κανονισμός της Αθηναϊκής Σχολής, 1904-1905*, Τυπ. Νομικής Επιθεωρήσεως.

²⁴⁴ Μία αναλυτική περιγραφή της ακαδημαϊκής πορείας του Όθ. Ρουσόπουλου έως την υφηγεσία προσφέρει η διατριβή του Ηλ. Καρκάνη (2012, *Ο.π.*, σσ. 624-627). Σύντομα αναφέρω τα εξής: ανακηρύχθηκε διδάκτωρ το 1878 από το φυσικό τμήμα του Πανεπιστημίου με βαθμό «καλώς», συνέχισε με σπουδές αρχικά στο Πολυτεχνείο του Αννόβερο και επέστρεψε μετά από 15 μήνες στην Ελλάδα για στρατιωτικούς λόγους. Το 1881 υπέβαλε αίτημα υφηγεσίας (με τη διατριβή που αναγράφεται πρώτη στον αντίστοιχο πίνακα του Παραρτήματος 3). Στη διατριβή αντιτάχθηκε ο Χρηστομάνος που πρότεινε να συνεχίσει τις σπουδές του στο Βερολίνο υπό τον Α. W. Hofmann απ' όπου επέστρεψε το 1887 και υπέβαλε ξανά αίτημα υφηγεσίας με την ίδια διατριβή που έγινε δεκτή μετά από την προφορική δοκιμασία του. Ταυτοχρόνως ασχολήθηκε με τη συντήρηση αρχαιοτήτων. Για την εκτεταμένη δράση του στον τομέα αυτό καθώς και για την πολιτική του δραστηριότητα αναλυτικότερα στο κεφάλαιο 8.

²⁴⁵ Ο Αστέριος αποφοίτησε από το Φαρμακευτικό Σχολείο το 1886 (ΙΑ, Πρυτανικοί, Κ. Δηλιγιάννης 1885-86, σ. 97). Εικάζω τη συνέχιση σε χημικές σπουδές καθώς από την ίδρυση της Ακαδημίας έως τις αρχές του αιώνα

πρωτότοκη Αγνή (1853-1909), είχε παντρευτεί τον Φ. Άμβουργερ ιδιοκτήτη μεγάλης βιομηχανικής και εμπορικής επιχείρησης ποτοποιίας στην Πάτρα²⁴⁶. Με άλλα λόγια, η συγκεκριμένη γενιά των Ρουσόπουλων, με γερμανική καταγωγή από τη μητέρα, εξέφραζε παραστατικά -σε προσανατολισμούς και οικογενειακές στρατηγικές- την ενδυνάμωση της θέσης της χημείας στον ευρωπαϊκό χώρο που συνέβη στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα καθώς και την κατοπινή επιδίωξη κοινωνικών ελίτ στην Ελλάδα προκειμένου να συγκροτηθεί μία αντίστοιχη συνθήκη και στη χώρα.

Η Ακαδημία ιδρύθηκε με την υποστήριξη και τη γενναία συνδρομή του βιομηχάνου Θ. Ρετσίνα που ήταν δήμαρχος Πειραιά, αλλά η έδρα της σύντομα μεταφέρθηκε στην Αθήνα όταν διακόπηκε από την επόμενη δημοτική αρχή η οικονομική ενίσχυση²⁴⁷. Το καταστατικό όριζε ως σκοπό της σχολής τη «*θεωρητικήν εκπαίδευσιν και πρακτικήν εξάσκησιν*» ενός πλήθους επαγγελματιών τους οποίους ανέφερε αναλυτικά όπως οινοποιών, ποτοποιών, οξοποιών, ελαιουργών, σαπωνοποιών, αρωματοποιών, τυροκόμων, σηροτρόφων, μελισσοκόμων, εμποροϋπαλλήλων, τραπεζικών υπαλλήλων κ.ά.²⁴⁸. Η Ακαδημία αποτελούνταν από ένα διετές «*προπαιδευτικόν*» σχολείο που είχε ρόλο «*συμπετυκνωμένου πρακτικού γυμνασίου*» και από ειδικές, επίσης διετείς, σχολές που αρχικώς ήταν δύο, η εμπορική και η βιομηχανική. Δεχόταν μαθητές από διάφορα στάδια προηγούμενης φοίτησης (από εκείνους που διέθεταν απολυτήριο ή αποφοιτήριο ελληνικού σχολείου μέχρι όσους είχαν φοιτήσει ή διέθεταν τίτλους γυμνασίου) τους οποίους κατέτασσε αναλόγως στον τετραετή κύκλο και, επίσης, δεχόταν ακροατές. Οι σπουδαστές εκπαιδεύονταν σε γενικά και ειδικά εργαστήρια (χημείο, εργαστήριο μικροσκοπήσεων, οινολογικό εργαστήριο, σαπωνοποιείο κ.ά.). Σταδιακά λειτούργησαν στην Ακαδημία και άλλα τμήματα (γεωργικό, μεταλλουργικό, μηχανουργικό και, στο τέλος της πρώτης δεκαετιας, αρχιτεκτονικό). Στην περίοδο της ακμής της απασχολούσε ένα πολυάριθμο διδακτικό προσωπικό (40-50 άτομα), ανάμεσά τους και μερικούς πανεπιστημιακούς καθηγητές και υφηγητές²⁴⁹. Όταν λειτούργησε το μεταλλουργικό τμήμα προστέθηκε στο προσωπικό ο Κ. Μητσόπουλος ο οποίος συμμετείχε και στη συντακτική ομάδα του μηνιαίου Δελτίου της Ακαδημίας που κυκλοφορούσε σε πολλά αντίτυπα²⁵⁰.

Παρά την ύπαρξη των διαφόρων ειδικών σχολών, μόνο οι μαθητές των δύο αρχικών (εμπορική και βιομηχανική) ήταν υπολογίσιμοι σε πλήθος κατά την πρώτη δεκαετιας έως το 1909. Στη συνέχεια και η ίδια η Ακαδημία φαίνεται ότι άρχισε να μετατοπίζει το ενδιαφέρον της περισσότερο προς τις εμπορικές σπουδές²⁵¹. Οι

δίδασκε τα μαθήματα της ποτοποιίας και αρωματοποιίας και είχε συγγράψει σχετικά συγγράμματα (ενδεικτικά: *Δελτίον ΒΕΑ*, τ. 4, σ. 21). Διέθετε φαρμακείο στο κέντρο της Αθήνας (*Οδηγός Αθηνών-Πειραιώς 1901*, Διαλησμάς, σσ. 141-142) και παράλληλα ανέπτυξε εμπορική δραστηριότητα με χημικά και φαρμακευτικά προϊόντα (ενδεικτικά: ΦΕΚ 104Β-Παράρτημα, 25/7/1908). Για τον Πέτρο, διδάκτορα χημείας το 1903 και υποψήφιο για καθηγητική έδρα το 1911, βλ. υποσημείωση 893.

²⁴⁶ Για την αδελφή του Όθωνα Αγνή (συνονόματη με την κόρη του, γνωστή νομικό και φεμινίστρια της μεσοπολεμικής περιόδου) βλ. *Δελτίον ΒΕΑ*, τ. 13, τχ. 9, σ. 142. Για τη βιομηχανία Άμβουργερ βλ. στην προαναφερόμενη υποσημείωση για τον Πέτρο Ρουσόπουλο.

²⁴⁷ Γιαννιτσιώτης, Γ. (2006). *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*. Αθήνα: Νεφέλη, σ. 231.

²⁴⁸ ΦΕΚ 65Γ, 11/8/1894, *Καταστατικόν της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας*, άρθρο 1.

²⁴⁹ *Δελτίον ΒΕΑ*, τ. 4 σσ. 17-21, τ. 5 σσ. 17-22, τ. 10 σσ. 161-169.

²⁵⁰ Ο Κ. Μητσόπουλος αναφέρεται στο καθηγητικό προσωπικό και τη συντακτική ομάδα του *Δελτίου ΒΕΑ* στους τόμους 4-8 (1900-1904).

²⁵¹ *Δελτίον ΒΕΑ*, τ. 14, τχ. 4, σ. 51. Έως το 1909 είχαν λάβει δίπλωμα 235 σπουδαστές της εμπορικής σχολής, 167 της βιομηχανικής, 41 της γεωργικής, 10 μεταλλουργοί και 15 μηχανουργοί. Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος ανιχνεύεται στη λογοδοσία της Ακαδημίας το 1908 (*Δελτίον ΒΕΑ*, τ. 13, τχ. 4, σσ. 52-54). Για τις αποφοιτήσεις μετά από το 1909 βλ. υποσημείωση 1288.

σπουδαστές των ειδικών σχολών επιβαρύνονταν με δίδακτρα, με εξέταστρα, με τέλη για την κατανάλωση εργαστηριακών υλικών («*άσκηστρα*») και άλλα. Τα σχετικά ποσά είχαν αυξητική πορεία κατά την πρώτη δεκαετία αλλά το 1910, στη συγκυρία των κοινωνικών διεργασιών της εποχής, εξαγγέλθηκε η δραστική μείωσή τους²⁵². Σε σύγκριση με τα πανεπιστημιακά εκπαιδευτικά τέλη (που δεν ήταν ενιαία για όλα τα πτυχία) ο διετής κύκλος των ειδικών σχολών κόστιζε, κατά προσέγγιση, όσο μία τετραετής πανεπιστημιακή φοίτηση²⁵³. Επομένως, για έναν σπουδαστή που διέθετε απολυτήριο γυμνασίου η Ακαδημία δεν μπορούσε να θεωρηθεί μία πιο οικονομική επιλογή. Το ίδιο, όμως, δεν ίσχυε για το σύνολο του κύκλου φοίτησης που αφορούσε σε όσους δεν είχαν ολοκληρώσει τις γυμνασιακές σπουδές. Το πλήθος των μαθητών που φοιτούσαν κατ' έτος προσφέρει μία ένδειξη ότι η λειτουργία της είχε κοινωνική αποδοχή η οποία δεν ήταν καθόλου αμελητέα. Ειδικότερα για το βιομηχανικό τμήμα (δηλαδή, για επαγγέλματα που σχετίζονταν κυρίως με τη χημεία) έως το 1909 είχαν φοιτήσει 290 σπουδαστές και είχαν λάβει δίπλωμα οι 167²⁵⁴. Το κατά πόσο αυτοί οι διπλωματούχοι τεχνικοί τροφοδότησαν τους τόπους παραγωγής (βιομηχανίες, βιοτεχνίες, εργαστήρια κ.ά.) μένει να διερευνηθεί ανεξάρτητα από τη μεταφορά ενός αυτοπροσδιοριστικού λόγου που διατυπωνόταν στην ίδια εποχή. Πάντως το 1925, δύομιση χρόνια μετά από την παύση λειτουργίας της Ακαδημίας που ακολούθησε τον θάνατο του ιδρυτή της, 84 απόφοιτοί της που εργάζονταν ως χημικοί κατοχύρωσαν το δικαίωμα άσκησης του επαγγέλματος μέσω της εγγραφής τους στη νεοσύστατη Ένωση Ελλήνων Χημικών και αποτέλεσαν το 15% του πρώτου σώματος των ελλήνων χημικών (ενότητα 11.6).

Στην εξεταζόμενη περίοδο (1904-1911) η Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία βρισκόταν στην ακμή της και ευαγγελιζόταν την αντιμετώπιση της έλλειψης καταρτισμένων επαγγελματιών στη βιομηχανία και τη γεωργία, στόχο για τον οποίο έβρισκε τη στήριξη μίας μερίδας εκσυγχρονιστών βιομηχάνων που συνεργάζονταν με τον Ρουσόπουλο²⁵⁵. Ο προσανατολισμός των προγραμμάτων της Ακαδημίας ωθούσε τον φιλικό της τύπο να τα εμφανίζει ως «*παραγωγά ευημερίας και απτής ζωής*» και να εξαίρει τις μεγάλες υπηρεσίες που προσέφεραν «*εις το Κράτος και εις την χώρα και εις το έθνος*»²⁵⁶. Ο ίδιος προσανατολισμός παρουσιαζόταν σε αντιδιαστολή με τον κλασικιστικό χαρακτήρα της ελληνικής δημόσιας εκπαίδευσης που παρήγαγε δικηγόρους, γιατρούς και δασκάλους και, επιπρόσθετα, συνδεόταν με τη μομφή ότι όλοι αυτοί δημιουργούνταν «*δια της μεθόδου των φθηνών, των ευκόλων, των ακόπων πανεπιστημιακών εξετάσεων*». Στην ακραία εκφορά ενός υπερασπιστικού λόγου η Ακαδημία παρουσιαζόταν ως «*Αντιπανεπιστήμιον*» και «*πλουτοπαραγωγείον του παρόντος*» και διατυπωνόταν η προτροπή «*τώρα που πλησιάζει ο Σεπτέμβριος και ετοιμάζονται τυφλοί γονείς, σκληροί γονείς, κουτοί γονείς να ρίξουν τα παιδιά τους εις την καταβόθραν του Πανεπιστημίου*» θα έπρεπε, αντιθέτως, να τα στρέψουν εκεί απ'

²⁵² Για παράδειγμα, τα δίδακτρα των ειδικών σχολών είχαν αρχικώς διαμορφωθεί σε 360δρχ. κατ' έτος. Το 1901 έγιναν 370δρχ. και το 1904 385δρχ., ενώ το 1910 περιορίστηκαν σε 225 και 270 δρχ. βλ. *Δελτίον ΒΕΑ*, τ. 4, 6, 10, 14, 15 στις σσ. 20, 37, 163, 173, 1 αντίστοιχα.

²⁵³ Τα εκπαιδευτικά τέλη στο Πανεπιστήμιο ήταν διαφόρων ειδών και διέφεραν ανά Σχολή. Ο Κ. Λάμπας αναφέρει για την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα εκπαιδευτικά τέλη στο ύψος των 1000δρχ. κατά προσέγγιση για τέσσερα έτη σπουδών, βλ. Λάμπας, Κ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 233-237. Με βάση υπόμνημα της Συγκλήτου για τα τέλη κατά το ακαδημαϊκό έτος 1906-07 (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 202.2) υπολόγισα τα τέλη για τετραετή φοίτηση στο φυσικό τμήμα περίπου στις 1100δρχ. με την προϋπόθεση ότι ο φοιτητής είχε υποβάλει μία φορά αίτηση για γενικές εξετάσεις και μία για διδακτορικές.

²⁵⁴ *Δελτίον ΒΕΑ*, τ. 14, τχ. 4, σ. 51.

²⁵⁵ Αντωνίου, Γ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 120-121.

²⁵⁶ *Ακρόπολις*, 12/9/1908, σ. 1.

όπου «θα τα ιδήτε [οι γονείς] να βγούνε αξιωματικοί της εργασίας, της βιομηχανίας, του εμπορίου, των Τραπεζών και των επιχειρήσεων»²⁵⁷.

Η Ακαδημία Ρουσόπουλου αναγνωρίστηκε το 1905 ως ανώτερη σχολή²⁵⁸, γεγονός που εφοδίαζε τους αποφοίτους της με αυξημένα τυπικά προσόντα για εργασία στον δημόσιο και ιδιωτικό τομέα. Η αναγνώριση προκάλεσε την έντονη αντίδραση των σπουδαστών στο Πολυτεχνείο και τη Φυσικομαθηματική (και στις λίγες δημόσιες σχολές μέσης επαγγελματικής εκπαίδευσης) με αποτέλεσμα το σχετικό διάταγμα να αποσυρθεί μέσα σε λίγες ημέρες²⁵⁹. Η Φυσικομαθηματική Σχολή σε θεσμικό επίπεδο είχε εστιάσει τη διαφωνία της στις προϋποθέσεις φοίτησης στην Ακαδημία καθώς και στη διάρκεια και στο επίπεδο των σπουδών²⁶⁰. Στο ομόφωνο αντιρρητικό της υπόμνημα επισήμαινε μεν την καθυστέρηση στην ανάπτυξη της μέσης τεχνικής εκπαίδευσης, αλλά διέκρινε τα χαρακτηριστικά της μέσης από εκείνα της ανώτερης προκειμένου να υποστηρίξει ότι η Ακαδημία ήταν μία μέση σχολή που δεν πληρούσε κανένα κριτήριο ώστε να χαρακτηριστεί ανώτερη όπως ήταν τότε το Πολυτεχνείο. Παράλληλα υπογράμμιζε την κρατική ευθύνη στον έλεγχο των ιδιωτικών σχολών και κρατούσε ως τελευταία υπόμνηση τη διαρροή από το δημόσιο ταμείο των αντίστοιχων εκπαιδευτικών τελών²⁶¹.

Το υπόμνημα ερχόταν βεβαίως να ενισχύσει τα επιχειρήματα των φοιτητών των φυσικών επιστημών και του Πολυτεχνείου που επιδίωκαν την οριοθέτηση των επαγγελματικών τους δικαιωμάτων και είχαν προχωρήσει σε σχετικές διαμαρτυρίες. Επιπρόσθετα, όμως, φαίνεται ότι η στάση των πανεπιστημιακών καθηγητών συσχετιζόταν -σε επίπεδο πρόνοιας και σχεδιασμού τουλάχιστον- και με επιδιώξεις ή με την αναχαίτηση επιδιώξεων που αφορούσαν στη διαχείριση του κληροδοτήματος Δόμπολη το οποίο είχε πρόσφατα ανακοινωθεί²⁶². Η εμφάνιση του κληροδοτήματος είχε προκαλέσει αίσθηση στην αθηναϊκή κοινωνία και εξαρχής συνδέθηκε με τη δυνατότητα που προσέφερε ώστε να αναπτυχθούν οι «πρακτικές» επιστήμες. Πολιτικοί, πανεπιστημιακοί καθηγητές, διπλωμάτες κ.ά. συμμετείχαν σε δημόσιες συζητήσεις προκειμένου να αναζητηθεί ο βέλτιστος τρόπος αξιοποίησης της κληρονομιάς ο οποίος θα ανταποκρινόταν στους όρους του διαθέτη, από τη μία, και στις ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας, από την άλλη²⁶³. Η νεοσύστατη Φυσικομαθηματική και το Πολυτεχνείο ανήκαν προφανώς στους θεσμούς εκείνους που επένδυαν τις μεγαλύτερες προσδοκίες σε αυτή την προοπτική, αλλά το ίδιο έπραττε και η Ακαδημία Ρουσόπουλου. Η πρόθεσή της να διεκδικήσει το κληροδοτήμα Δόμπολη «*ένα καταστή Ανωτάτη Σχολή των*

²⁵⁷ Ακρόπολις, 31/8/1902, σ. 1.

²⁵⁸ ΦΕΚ 224Α, 15/11/1905. Το διάταγμα τροποποιούσε κάποια θέματα στη λειτουργία της Ακαδημίας: ως προϋπόθεση εγγραφής στις ειδικές σχολές όριζε την ολοκλήρωση της φοίτησης στο γυμνάσιο ή στο προπαιδευτικό σχολείο της Ακαδημίας και γι' αυτό πρόσθετε «τουλάχιστον» μία τάξη στο τελευταίο (πάντως, και με αυτή τη ρύθμιση, ο συνολικός χρόνος φοίτησης παρέμενε μικρότερος). Επίσης προέβλεπε ότι μία τριμελής επιτροπή που θα διοριζόταν από το υπουργείο θα είχε την επίβλεψη της κατάρτισης και εφαρμογής του εκπαιδευτικού προγράμματος της Ακαδημίας (άρθρα 1 & 2).

²⁵⁹ ΦΕΚ 238Α, 26/11/1905. Για την αντίδραση του Πολυτεχνείου, βλ. Αντωνίου, Γ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 119-122. Για τη συμμετοχή των άλλων επαγγελματικών σχολών βλ. *Εμπρός*, 24 & 26/11/1905.

²⁶⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 22/11/1905.

²⁶¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 25/11/1905. Το διάταγμα ωστόσο πρότεινε μερικές αλλαγές (υποσημείωση 258).

²⁶² Ακρόπολις, 22/9/1904, σ. 1. Τη δημοσίευση της διαθήκης συνόδευε το σχόλιο της εφημερίδας ότι «[ο εικοστός αιώνας] από της λέξεως Πανεπιστήμιον ολοέν αφαιρεί την παλαιάν μεσαιωνικήν έννοιαν των τεσσάρων κλασικών σχολών και ευρίσκει αυτήν εις τας πραγματικές επιστήμας και τέχνας των νεωτέρων χρόνων. Εις την Γερμανίαν και την Αμερικήν τώρα υπάρχουν Εμπορικά Πανεπιστήμια, Βιοτεχνικά Πανεπιστήμια, Πολυτεχνικά Πανεπιστήμια. Ένα τοιούτο μας λείπει. Και ένα τοιούτο πρέπει να γίνη».

²⁶³ Το περιοδικό *Παναθήναια* είχε πραγματοποιήσει το φθινόπωρο του 1904 εκτενή έρευνα για το θέμα, ειδικότερα βλ. ενότητα 7.2.

Βιομηχανιών και της Γεωργίας» είχε διατυπωθεί με σαφήνεια λίγους μήνες πριν γίνει η αναγνώρισή της²⁶⁴. Η συζήτηση, επομένως, υπερέβαινε τις φοιτητικές διεκδικήσεις²⁶⁵.

Το κύριο επιχείρημα που χρησιμοποίησε η Ακαδημία στον δημόσιο λόγο κατά τις διεκδικήσεις του 1905 ήταν η στόχευσή της στην εκπαίδευση νέων που θα στρέφονταν στους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας και όχι σε κρατικές θέσεις²⁶⁶. Η ίδια επικαλούνταν και επένδυε στη χρήση της διαδεδομένης άποψης περί «*θεσιθρών*» η οποία, την ευρύτερη περίοδο, διατυπωνόταν με ποικίλους στόχους²⁶⁷. Υπό αυτό το πρίσμα παρουσιάζει ενδιαφέρον η δεύτερη προσπάθεια, που έγινε μετά από τρία χρόνια, προκειμένου να αναγνωριστούν οι τίτλοι της. Η νέα προσπάθεια έγινε τον Σεπτέμβριο του 1908, αρχικά με διάταγμα αναγνώρισης που εξέδωσε ο υπουργός Παιδείας Σπυρίδων Στάης και στη συνέχεια με νομοσχέδιο το οποίο επιχειρούσε να κατοχυρώσει και να διευρύνει την αναγνώριση²⁶⁸. Και τα δύο ματαιώθηκαν μετά από μία τρίμηνη διαπραγμάτευση στην οποία τον τόνο έδωσαν και πάλι οι φοιτητικές διαμαρτυρίες και οι, πιο δραστήριες από πριν, αντιδράσεις των σπουδαστών των δημόσιων εμπορικών σχολών²⁶⁹.

Η δεύτερη προσπάθεια είχε γνωρίσματα που διαφοροποιούσαν τη σκοπιμότητά της εάν τα εντάξουμε στη συγκεκριμένη συγκυρία. Στο διάταγμα και στο νομοσχέδιο του 1908 ο σκοπός της εκπαίδευσης που θα παρείχε η Ακαδημία οριζόταν διαφορετικά. Ήταν διπλός: πρώτον, η κατάρτιση προσωπικού για όσες εργασιακές θέσεις στις κρατικές υπηρεσίες απαιτούσαν τεχνικές και εμπορικές γνώσεις και δεύτερον, η δημιουργία διδακτικού προσωπικού για τα τεχνικά-επαγγελματικά σχολεία που προγραμματιζόταν τότε να ιδρυθούν καθώς και για τα σχετικά μαθήματα των υπόλοιπων σχολείων²⁷⁰. Η καταγιστική απαρίθμηση των επαγγελματιών από τα οποία «*η Ακαδημία στρατολογ[ούσε] αξιωματικούς της εργασίας*»²⁷¹, όπως περιγραφόταν στα προγενέστερα κείμενα, είχε απαλειφθεί πλήρως από τις εκπαιδευτικές στοχεύσεις του νομοσχεδίου. Το κέντρο βάρους της προσπάθειας είχε μεταφερθεί από τον στόχο για μία τεχνική εκπαίδευση που θα υποστήριζε τον παραγωγικό τομέα της οικονομίας στη ρητή

²⁶⁴ Η διεκδίκηση της κληρονομιάς Δόμπολη από την Ακαδημία Ρουσόπουλου είχε διατυπωθεί στο Γεωργικό Συνέδριο του Βόλου τον Αύγουστο του 1905. Το αίτημα διατύπωσε καθηγητής της Ακαδημίας, ενώ ο ίδιος ο Ρουσόπουλος εστίασε στη σχολική εκπαίδευση (κυρίως την κατώτερη) και αντιτάχθηκε στην προτεινόμενη ίδρυση γεωργικής σχολής στη Λάρισα «*ίνα μη εξέρχωνται αυτής θεσιθήρες*» βλ. σσ. 131-132 στο: Ζωγράφος, Δ. Λ. (1937). *Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαιδύσεως. Τόμος Β'(1887-1919)*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο. Για τη συγκεκριμένη τάση που εξέφρασε ο Ρουσόπουλος καθώς και, γενικότερα, για τη γεωργική εκπαίδευση σε αυτή την περίοδο βλ. σσ. 40-49 στο: Παναγιωτόπουλος, Δ. Γ. (2004). *Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη. Η Ανώτατη Γεωπονική Σχολή Αθηνών στην ελληνική κοινωνία, 1920-1960*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

²⁶⁵ Για τη συζήτηση περί αξιοποίησης της κληρονομιάς Δόμπολη, ενότητα 7.2. Όπως αναλύεται εκεί, ανάμεσα στους συμμετέχοντες στη συζήτηση ήταν ο καθηγητής της Σχολής Κ. Μητσόπουλος, διευθυντής από το 1902 του Πολυτεχνείου που είχε προτείνει το κληροδότημα να αξιοποιηθεί στο Πολυτεχνείο το οποίο να μετεξελιχθεί σε Τεχνικό Πανεπιστήμιο. Κατά την περίοδο, όμως, των διαμαρτυριών το 1905 για την Ακαδημία Ρουσόπουλου θεωρήθηκε ότι ο ίδιος κράτησε στάση ουδετερότητας που συσχετίστηκε με τα σχέδια αξιοποίησης της κληρονομιάς. Η διαμάχη αναπτύχθηκε στον χώρο του Πολυτεχνείου, έφερε πάντως σε δημόσια ρήξη τον Κ. Μητσόπουλο με τον Α. Χρηστομάνο (βλ. στις 30/11/1905 τις εφημερίδες *Εμπρός*, *Σκριπ*, *Εστία* και την εφημερίδα *Αθήναι* της 1^{ης}/12/1905).

²⁶⁶ *Δελτίον ΒΕΑ*, τ. 10, τχ. 11, σσ. 161-162· *Εμπρός*, 22/11/1905, σ. 3 & 24/9/1905, σ. 1.

²⁶⁷ Κυπριανός, Π. (2016). *Η μαγεία του πτυχίου. Πανεπιστήμια, απόφοιτοι, κοινωνικές τροχιές (1837-2015)*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, σσ. 80-99.

²⁶⁸ ΦΕΚ 244Α, 24/9/1908 & ΕτΒ, Παράρτημα 1908 ΙΗ-Γ, σσ. 131-132.

²⁶⁹ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1908-1911, φ. 3, υπόμνημα φοιτητών· *Εμπρός*, 3 & 9/12/1908 σσ. 3-4 & 1-3· *Νέον Άστυ*, 5/12/1908, σ.4 & 12/1/1909, σ. 1.

²⁷⁰ ΦΕΚ 244Α, 24/9/1908, *Οργανισμός - Άρθρον Α'*, σ. 1070.

²⁷¹ *Εμπρός*, 22/11/1905, σ. 3, *Υπόμνημα των σπουδαστών της Ακαδημίας*.

διατύπωση ενός σκοπού που επιζητούσε «το δημόσιον να αποκτήση δια μέσου αυτής [της Ακαδημίας] ου μόνον το απαιτούμενον [...] διδακτικόν προσωπικόν, αλλά και ειδικώς μεμορφωμένους δημοσίους λειτουργούς». Το δε νομοσχέδιο καθιστούσε την Ακαδημία δημόσιο ίδρυμα ώστε, μεταξύ άλλων, να μην τεθούν προσκόμματα στους διορισμούς των αποφοίτων της σε δημόσιες θέσεις²⁷².

Η σαφής μετατόπιση που υπήρξε στην προσπάθεια του 1908 για την αναβάθμιση της Ακαδημίας αφενός καταδεικνύει τον μεγάλοστομο χαρακτήρα που, αρκετές φορές στη δεδομένη περίοδο, διέθετε το επιχείρημα μίας εκπαίδευσης με στόχο την παραγωγική ανάπτυξη της χώρας· στοιχείο που επανατοποθετεί τις διακηρύξεις υπεράσπισης καθώς και τις επικριτικές αναφορές στον δημόσιο λόγο. Αφετέρου, και με μεγαλύτερη σημασία, η απεμπόληση του στόχου να καταρτίζονται τεχνικοί που θα στρέφονταν στην παραγωγή υπογραμμίζει και τα όρια που είχε το συγκεκριμένο επιχείρημα εντός της κοινωνικής πραγματικότητας. Στο εκπαιδευτικό επίπεδο, από την άλλη, οι συγκεκριμένες νομοθετικές πρωτοβουλίες εισήγαγαν ουσιαστικά ένα διαφορετικό μοντέλο για την εκπαιδευτική δομή της χώρας που αποδυνάμωνε τη μονοδιάστατη κατεύθυνσή της. Η αλλαγή εισερχόταν, όμως, μέσω ενός μερικού στον χαρακτήρα και προσανατολισμένου στην εφαρμογή νομοσχεδίου. Το χαρακτηριστικό αυτό αναπόφευκτα σχετικοποιούσε το θετικό πρόσημο των μεταρρυθμιστικών κινήσεων στα μάτια των συγχρόνων και τους προσέδιδε μία πιο επωφελή και προσωποπαγή χροιά η οποία, μεταξύ άλλων, εξηγεί το οξύ ύψος και τις ακραίες προσωπικές αντιπαραθέσεις που έλαβε η συγκεκριμένη διαμάχη μέσα στο ρευστό περιβάλλον της εποχής²⁷³. Περισσότερο από αυτό, η αποσπασματικότητα που είχαν οι ίδιες οι ρυθμίσεις και ο συγχρονισμός τους με άλλες πρωτοβουλίες που έλαβε η συγκεκριμένη πολιτική ηγεσία του υπουργείου Παιδείας γύρω από το Πανεπιστήμιο και, ειδικότερα, γύρω από τη Φυσικομαθηματική Σχολή αναδεικνύουν ότι το επίδικο ήταν ευρύτερο από όσα προέβλεπαν οι διατάξεις για την επαγγελματική εκπαίδευση και για τα εργασιακά δικαιώματα (ενότητα 3.3).

Σε κάθε περίπτωση το σύνολο των προαναφερόμενων θεμάτων και διαστάσεων σκιαγραφεί ένα περιβάλλον για την έναρξη του 20^{ου} αιώνα μέσα στο οποίο η χημεία συγκροτούσε ένα πεδίο δραστηριότητας που κατείχε κομβική θέση στον κοινωνικό βίο και συγκέντρωνε το ζωηρό ενδιαφέρον δυνάμεων εντός και εκτός των πανεπιστημιακών τειχών. Και αυτό αποτελεί ένα χαρακτηριστικό που διευρύνει το πλαίσιο προκειμένου να ερμηνευτούν οι διεργασίες που εκδιπλώθηκαν εντός των ίδιων τειχών οι οποίες αναφέρονται στις επόμενες ενότητες.

²⁷² ΕτΒ, Παράρτημα 1908 ΙΗ-Γ, σσ. 131-132. Η αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της Ακαδημίας φαίνεται ότι σχετιζόταν επίσης με την αξιοποίηση, με όφελος του δημοσίου, της κληρονομιάς Μαρασλή.

²⁷³ Ενδεικτική της οξείας αντιπαραθέσης είναι η περιγραφή του περιοδικού της Ακαδημίας για τις εναντιώσεις που υπήρξαν στις ρυθμίσεις του 1908: «Οι ετερόθρησκοι της προπαγάνδας μη δυνάμενοι να σκέπτονται ως Έλληνες καθότι δεν έχουν την έννοιαν της Πατρίδος, ως μη συμβιβαζομένης ταύτης προς τα συμφέροντα της εκκλησίας των, εχθροί δε ανέκαθεν πάσης προόδου του ορθοδόξου Ελληνικού έθνους, εστράφησαν κατά του προγράμματος του ρέκτου Υπουργού της παιδείας [Σπ. Στάη]» (Δελτίον ΒΕΑ, τ. 13, τχ. 9, σ. 129). Η περιγραφή παραπέμπει ευθέως στον καθηγητή των μαθηματικών Κυπάρισσο Στέφανο που ήταν καταγόμενος από την Κέα και καθολικός στο θρήσκευμα. Ο Κ. Στέφανος, από τη θέση του πρύτανη του συγκεκριμένου έτους, είχε υποστηρίξει τις φοιτητικές διαμαρτυρίες (Εμπρός, 9 & 10/12/1908, σσ. 2-3) και ο ίδιος είχε πρωταγωνιστήσει, από την αρχή της δεκαετίας, στην ίδρυση και λειτουργία δημόσιων εμπορικών και τεχνικών σχολών, ενώ είχε δράση στη σχολική εκπαίδευση και ως πρόεδρος του Ελληνικού Διδακτικού Συλλόγου.

3.2. «Ενταύθα terra incognita» η Φυσική Χημεία: νέα έδρα, μακρά περίοδος εδραίωσης

Το καθηγητικό σώμα της Φυσικομαθηματικής Σχολής, κατά το πρώτο ακαδημαϊκό έτος λειτουργίας της, αποτελούσαν δέκα άτομα σε ισάριθμες τακτικές έδρες. Από αυτές οι εννέα λειτουργούσαν ήδη στη Φιλοσοφική. Για τη δέκατη, την έδρα της Ανάλυσης, είχε εκλεγεί στην ενιαία Φιλοσοφική το 1901 ο Νικόλαος Ι. Χατζιδάκης (γιος του καθηγητή Ιωάννη Ν. Χατζιδάκι) και ο διορισμός του έγινε ταυτοχρόνως με την ίδρυση²⁷⁴. Στη νεοσύστατη Σχολή εκλέχθηκαν άμεσα δύο καθηγητές σε νέες έδρες: ο Κωνσταντίνος Ζέγγελης στην έδρα της Φυσικής Χημείας και ο Θεόδωρος Σκούφος στην έδρα Γεωλογίας-Παλαιοντολογίας. Διορίστηκαν μαζί με τον Βασίλειο Αιγινήτη (στην έδρα της Θεωρητικής και Μαθηματικής Φυσικής) μετά από δύο έτη²⁷⁵, το 1906, τη χρονιά που συνέβη η απώλεια του Χρηστομάνου. Επομένως το καθηγητικό προσωπικό στη συγκεκριμένη περίοδο, αναφερόμενο με σειρά αρχαιότητας όπως απαρέγκλιτα παρουσιαζόταν στα πανεπιστημιακά έγγραφα, ήταν το εξής:

Γενική και Πειραματική Χημεία	Αναστάσιος Κ. Χρηστομάνος (έως το 1906)
Γεωλογία	Κωνσταντίνος Μητσόπουλος
Διαφορικός και Ολοκληρωτικός Λογισμός	Ιωάννης Ν. Χατζιδάκης
Φυσική	Τιμολέων Αργυρόπουλος
Γεωμετρία και Άλγεβρα	Κυπάρισσος Στέφανος
Φαρμακευτική Χημεία	Αναστάσιος Δαμβέργης
Βοτανική	Σπυρίδων Μηλιαράκης
Ζωολογία	Νικόλαος Αποστολίδης
Αστρονομία	Δημήτριος Αιγινήτης
Ανάλυση	Νικόλαος Ι. Χατζιδάκης
Γεωλογία-Παλαιοντολογία	Θεόδωρος Σκούφος (μετά το 1906)
Φυσική Χημεία	Κωνσταντίνος Ζέγγελης (μετά το 1906)
Θεωρητική και Μαθηματική Φυσική	Βασίλειος Αιγινήτης (μετά το 1906)

Οι πανεπιστημιακές έδρες, μέχρι τον Πανεπιστημιακό Οργανισμό που θεσπίστηκε το 1911 από την πρώτη κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου²⁷⁶, είχαν συγκεκριμένο αριθμό (57) και είχαν οριστεί στο σύνολο του Πανεπιστημίου χωρίς να υπάρχει κατανομή ανά Σχολή ή να προσδιορίζεται ο τρόπος που θα εισάγονταν τα νέα διδακτικά αντικείμενα²⁷⁷. Η δε εκλογή των καθηγητών μετά το 1882 διεκπεραιωνόταν μέσα από μία διαδικασία στην οποία οι Σχολές είχαν μεν τη δυνατότητα να κρίνουν τους υποψήφιους προκειμένου να διατυπώσουν εισήγηση, αλλά ο υπουργός είχε διευρυμένα δικαιώματα ρύθμισης της διαδικασίας και μη αποδοχής του προτεινόμενου²⁷⁸.

Με τη μεταβίβαση στο καθηγητικό σώμα ενός μέρους της αρμοδιότητας στην επιλογή των νέων μελών ξεκίνησαν να διαμορφώνονται βαθμιαία τα κριτήρια στο

²⁷⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 5/6/1904. Στα πανεπιστημιακά έγγραφα το επώνυμο αναγράφεται ως «Χατζιδάκις» και για τους τρεις καθηγητές της ίδιας οικογένειας (Ιωάννη, Νικόλαο και Γεώργιο). Ο Νικόλαος όμως είχε επιλέξει να υπογράψει ως «Χατζιδάκης», το παρόν κείμενο ακολουθεί την επιλογή του καθώς σχετιζόταν με τις απόψεις του στο γλωσσικό ζήτημα.

²⁷⁵ ΦΕΚ 212Β, 15/9/1906.

²⁷⁶ Κάθε αναφορά στον Πανεπιστημιακό Οργανισμό του 1911 αφορά σε δύο, όμοιους σχεδόν στις διατάξεις τους, καταστατικούς νόμους: τον Ν. 3823 *Περί οργανισμού του Εθνικού Πανεπιστημίου* (ΦΕΚ 178Α, 12/7/1911) και τον Ν. 3825 *Περί Καποδιστριακού Πανεπιστημίου* (ΦΕΚ 183Α, 17/7/1911). Η ανάγκη των δύο νόμων προέκυψε διότι το 1911 το Πανεπιστήμιο διαιρέθηκε, για λόγους απορρόφησης της κληρονομιάς Δόμπολη, σε Εθνικό (Ιατρική και Φυσικομαθηματική Σχολή) και Καποδιστριακό (Θεολογική, Νομική και Φιλοσοφική Σχολή) τα οποία λειτουργούσαν υπό ενιαία Σύγκλητο. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών ενοποιήθηκε εκ νέου με τον επόμενο Οργανισμό του 1922.

²⁷⁷ Η κυβέρνηση Χ. Τρικούπη το 1893 είχε επιχειρήσει μία κατανομή ανά Σχολή των 57 εδρών που είχε το Πανεπιστήμιο (ΦΕΚ 44Α, 27/2/1893, Ν. 2108) την οποία κατέργησε η επόμενη κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη με νόμο που όριζε και πάλι τον αριθμό στο σύνολο του Πανεπιστημίου (ΦΕΚ 35Α, 28/2/1895, Ν. 2347).

²⁷⁸ ΦΕΚ 31, 8/5/1882 & 84Α, 8/3/1883.

εσωτερικό του Πανεπιστημίου που σχετίζονταν με την αξιολόγηση του επιστημονικού κύρους και της διδακτικής ικανότητας. Παράλληλα, είχαν αρχίσει να προσδιορίζονται και οι παράμετροι οι οποίες συγκροτούσαν ως διακριτές τις σφαίρες της πολιτικής και της ακαδημαϊκής εξουσίας και να χαράσσονται τα μεταξύ τους όρια. Καθ' όλη τη διάρκεια της εικοσαετίας 1890-1910 η συγκεκριμένη διαδικασία αποτελούσε ένα κεντρικό ζήτημα διαπραγμάτευσης που προσδιόριζε τις σχέσεις Πανεπιστημίου και Κράτους. Παρέμενε διαρκώς υψηλά στην ατζέντα του δημόσιου διαλόγου και δια του τύπου, εάν όχι κυρίως δι' αυτού. Καθώς όμως το θεσμικό πλαίσιο παρέμενε ρευστό σε όλη τη χρονική διάρκεια, η πραγματικότητα διαμορφωνόταν μέσα από μία συνεχή διεγκυστίνδα δύναμης μεταξύ των ενδιαφερόμενων μερών στην οποία αποκτούσαν βαρύνοντα ρόλο οι επιδιώξεις επιμέρους σχηματισμών, οι προσωπικές στρατηγικές και οι αντίστοιχες αντιπαραθέσεις τα οποία τροφοδοτούσαν τη συνολική αμφισβήτηση που δέσποζε για το Πανεπιστήμιο στον δημόσιο λόγο. Μέσα σε αυτό το περιγράμμα εγγράφηκε η ίδρυση της έδρας της Φυσικής Χημείας το 1904 (η πρώτη εκλογή καθηγητή στη νεοσύστατη Σχολή μαζί με την έδρα της Παλαιοντολογίας) και αναπτύχθηκε μέσα στην επόμενη πενταετία ο πρώτος - σύντομος και έντονος- κύκλος του βίου της.

Η έδρα της Φυσικοχημείας εισήγαγε στο ελληνικό Πανεπιστήμιο ένα νέο επιστημονικό πεδίο του οποίου η πανεπιστημιακή θέσπιση βρισκόταν, εκείνη την εποχή, στην αιχμή των διεργασιών στα πανεπιστήμια των ευρωπαϊκών χωρών και των ΗΠΑ. Η έκβαση των διεργασιών σε κάθε χώρα δεν αποτελούσε απόρροια μόνο των επιστημονικών επιτευγμάτων στο συγκεκριμένο πεδίο αλλά και των χαρακτηριστικών που είχε η ακαδημαϊκή ανάπτυξη της χημείας, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται διαφορετικοί βαθμοί εδραίωσης του συγκεκριμένου κλάδου στα διάφορα πανεπιστημιακά συστήματα²⁷⁹. Στον ελληνικό πανεπιστημιακό χώρο οι διεργασίες γύρω από την εισαγωγή και την πορεία έως την καθιέρωση της φυσικοχημείας ως εδραιωμένου πανεπιστημιακού κλάδου διαθέτουν χαρακτηριστικά τα οποία την ανάγουν σε μία αντιπροσωπευτική μελέτη περίπτωσης.

Η ανάγκη μίας δεύτερης έδρας χημείας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών είχε ξεκινήσει να τίθεται από τα πρώτα χρόνια της καθηγεσίας του Χρηστομάνου. Το έθετε ο ίδιος αλλά και οι Σχολές των οποίων οι φοιτητές διδάσκονταν το μάθημα (Φιλοσοφική και Ιατρική) εξαιτίας του μεγάλου εύρους του αντικειμένου. Ο Χρηστομάνος είχε υποστηρίξει σθεναρά, στα πρώτα χρόνια της καθηγεσίας του, την αναγκαιότητα δεύτερου καθηγητή στον οποίο θεωρούσε ότι έπρεπε να ανατεθεί η διδασκαλία της οργανικής χημείας. Η θέσπιση μίας τέτοιας έδρας όμως δεν υλοποιήθηκε αρχικώς. Όταν το υπουργείο επανήλθε με το ίδιο ερώτημα, αρκετά χρόνια αργότερα και αρκετές φορές (1886, 1891, 1892), συνάντησε την απροθυμία του Χρηστομάνου. Στις σχετικές συζητήσεις στη Φιλοσοφική Σχολή τα επιχειρήματά του συγκροτούνταν γύρω από ισχυρισμούς όπως: η ανάγκη να παραμείνει ενιαία η έδρα ώστε να διδάσκει το σύνολο της χημείας· το μη επείγον της απόφασης για μία έδρα με μερικό περιεχόμενο· η ανυπαρξία χώρων για επαρκή πειραματική άσκηση των φοιτητών στο μάθημά του, πόσο μάλλον για δύο καθηγητές (αυτό το 1886 πριν από τη λειτουργία του Χημείου)· αντίθετα κατόπιν (το 1891 μετά τη λειτουργία), οι δυνατότητες που προσέφερε το νέο κτίριο στη διδασκαλία της γενικής χημείας ώστε αυτή να καθίσταται επαρκής. Την ίδια περίοδο όμως όταν αναφερόταν στη δεύτερη έδρα, πέρα από την εκτίμησή του περί άμεσης ή μη αναγκαιότητας, την προσδιόριζε στο πεδίο της οργανικής χημείας και υπό αυτό το

²⁷⁹ Ben-David, J. (1968). The universities and the growth of science in Germany and the United States. *Minerva*, 7(1-2), 1-35· Johnson, J. A. (1985a). Academic chemistry in imperial Germany. *Isis*, 76(4), 500-524· Servos, J. W. (1990). *Physical Chemistry from Ostwald to Pauling. The Making of a Science in America*. Princeton University Press.

πρίσμα έκρινε, όποτε του ζητούνταν, τις προσφερόμενες υποψηφιότητες στη Φιλοσοφική²⁸⁰.

Όστόσο οι θέσεις του για την ανάπτυξη και το είδος των χημικών εδρών διαφοροποιήθηκαν τα επόμενα χρόνια. Η νέα πρόταση είχε αρχίσει να μορφοποιείται στο γύρισμα του αιώνα και αντικατοπτρίζεται στα αιτήματα περί νέων εδρών που είχαν καταθέσει τόσο η Φιλοσοφική όσο και ο ίδιος²⁸¹. Την πρόταση αυτή ανέπτυξε εκτενώς έξι μήνες μετά την ίδρυση της Σχολής²⁸² όπου παρουσίασε ένα συνολικό σχέδιο για την αναδιάρθρωση της πανεπιστημιακής διδασκαλίας της χημείας με την επιδίωξη να αναληφθούν πρωτοβουλίες για το θέμα. Στη νέα πρόταση ο κεντρικός άξονας για την ανάπτυξη των χημικών εδρών στο ελληνικό Πανεπιστήμιο τοποθετούνταν εκτός του σχήματος ανόργανη-οργανική χημεία και κινούνταν στην ενίσχυση νεότερων πεδίων, κυρίως αυτού της φυσικής χημείας. Οι επιμέρους διαφορές, που υπάρχουν ανάμεσα στα σχετικά τεκμήρια, δεν αναιρούν την κεντρική κατεύθυνση που είχε το προτεινόμενο νέο σχήμα. Αντίθετα αναδεικνύουν πτυχές στη διαδικασία της διαμόρφωσής του που είτε αντιστοιχούν σε μετατοπίσεις στο επιστημονικό πεδίο τη συγκεκριμένη εποχή, είτε υπογραμμίζουν τις ενδοπανεπιστημιακές ισορροπίες στον ελληνικό χώρο²⁸³. Για τη συζήτηση των διαστάσεων αυτών θα χρησιμοποιήσω στη συνέχεια ως κείμενο αναφοράς την πρόταση που διατύπωσε ο Χρηστομάνος στη συνεδρίαση της Σχολής στις 15/12/1904. Αυτό διότι αποτελεί το τελευταίο, απ' όσα γνωρίζω, αλλά και το πιο αναλυτικό και ολοκληρωμένο δείγμα της πρότασης και του σκεπτικού που την υποστήριζε. Επιπρόσθετα γιατί η συγκεκριμένη πρόταση υπήρξε το σημείο έναρξης σημαντικών διεργασιών στη νεοσύστατη Σχολή σχετικά με την εσωτερική οργάνωση της χημείας οι οποίες αναπτύχθηκαν έως το τέλος του Μεσοπολέμου και συχνά έλαβαν ιδιαίτερως συγκρουσιακή μορφή.

Για να υποστηρίξει την πρότασή του ο Χρηστομάνος παρουσίασε ταυτόχρονα και το σχέδιο να διαιρεθεί το φυσικό τμήμα σε φυσιογραφικό και φυσικοχημικό. Σε αυτό το πλαίσιο υποστήριξε ότι η έδρα της Γενικής Πειραματικής Χημείας, που κατείχε ο ίδιος, έπρεπε να παραμείνει ενιαία και να μην διαιρεθεί σε ανόργανη και οργανική ούτε από εκείνον, ούτε από τους διαδόχους του. Ως προορισμό της έθετε την υποστήριξη ενός εισαγωγικού μαθήματος χημείας για όλους σχεδόν τους φοιτητές, «της φυσικομαθηματικής, τους μαθηματικούς, τους φιλοσόφους, τους ιατρούς και τους φαρμακοποιούς», το οποίο θα αποτελούσε την πρώτη στοιχειώδη χημική διδασκαλία που θεωρούσε απαραίτητη για κάθε επιστήμονα. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, που θα εξασφάλιζε εξειδικευμένη εκπαίδευση στη χημεία, πρότεινε να προσφέρονται τα

²⁸⁰ Για όσα διαμείβονταν στις συνεδριάσεις της Φιλοσοφικής για το θέμα της δεύτερης έδρας έως το 1893 βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 627-631.

²⁸¹ ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 14/1/1900· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 255.3· ΙΑ, Πρυτανικοί, Ι. Ευταξίας 1903-1904, σ. 100-101, βλ. και υποσημείωση 283.

²⁸² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/12/1904.

²⁸³ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 255.3. Η Φιλοσοφική είχε απευθύνει το 1904 δύο έγγραφα για το θέμα των εδρών. Στο πρώτο (6/4/1904) επαναδιατύπωνε μία απόφαση του 1900 και ανέφερε ως αναγκαία μία χημική έδρα Θεωρητικής και Αναλυτικής Χημείας. Το επόμενο έγγραφο δήλωνε ως επείγουσες δύο χημικές έδρες κατά σειρά: Φυσικής Χημείας, Αναλυτικής Χημείας με οργανικές εφαρμογές. Ανάμεσα στα δύο έγγραφα η μετονομασία της Θεωρητικής Χημείας από το πρώτο σε Φυσική Χημεία στο δεύτερο δεν έχει ιδιαίτερη βαρύτητα καθώς και οι δύο όροι χρησιμοποιούνταν τότε για να δηλώσουν το ίδιο πεδίο και προς το τέλος του αιώνα επικράτησε ο δεύτερος (Servos, J. W. (1990). *Ο.π.*, σσ. 4-5). Ουσιάδης ήταν η διάκριση της Φυσικής Χημείας από την Αναλυτική και η τελική πρόταση για ίδρυση χωριστών εδρών. Παρ' ότι δεν είναι εμφανές μέσα από ποιες διαδικασίες προέκυψε η δεύτερη πρόταση στην ενιαία Φιλοσοφική, το γεγονός αναδεικνύει δύο στοιχεία των οποίων η παρουσία θα επαυξηθεί στη συνέχεια. Το πρώτο είναι η θεώρηση για τον αυξανόμενο ρόλο της φυσικοχημείας εντός του πεδίου της χημείας και το δεύτερο είναι οι ισορροπίες που επιδιώχθηκαν με τις δύο έδρες, ένα ζήτημα που θα κυριαρχήσει στη Σχολή το επόμενο διάστημα.

μαθήματα α) της φυσικοχημείας (μαζί με κεφάλαια ανόργανης), β) της αναλυτικής χημείας (μαζί με κεφάλαια οργανικής) και γ) ολόκληρη η εφαρμοσμένη χημεία. Σύμφωνα με την εισήγησή του τα μαθήματα αυτά έπρεπε να διεξάγουν νέες τακτικές έδρες που θα ιδρύονταν τις οποίες όφειλε η Σχολή να προικοδοτήσει με δικά τους ανεξάρτητα εργαστήρια²⁸⁴.

Πώς μπορεί να ερμηνευτεί αυτή η διαφοροποίηση στη στάση του σχετικά με την ανάπτυξη των κλάδων της χημείας; Συναρτάται με το χρονικό σημείο της δικής του καθηγεσίας (τη συγκεκριμένη εποχή συμπλήρωνε σχεδόν 40 χρόνια στην έδρα); Αποτελεί μία αλλαγή στα επιχειρήματα ώστε να υποστηριχθεί κατάλληλα η στήριξη στο πρόσωπο που επεδίωκε την έδρα της Φυσικής Χημείας τη δεδομένη στιγμή; Αναμφισβήτητα αυτά αποτελούν πτυχές στην ερμηνεία της διαφοροποίησής του. Ωστόσο θα παρέμεναν έωλες εάν δεν εντάσσονταν στο συνολικό πλαίσιο που γνώριζε η ακαδημαϊκή ανάπτυξη της χημείας τη δεδομένη στιγμή στο ευρωπαϊκό επίπεδο και στα ελληνικά δεδομένα.

Ο Χρηστομάνος στην ομιλία του αναφέρθηκε εκτενώς στην ανάπτυξη της χημείας στα γερμανικά πανεπιστήμια αφενός γιατί αποτελούσε στην Ελλάδα ένα από τα συστήματα αναφοράς²⁸⁵ και αφετέρου γιατί κατείχε, ιδιαιτέρως για τη χημεία, θέση μεγάλης επιδραστικότητας καθώς η Γερμανία ήταν η χώρα που η συγκεκριμένη επιστήμη γνώριζε τη μεγαλύτερη άνθιση κατά τον 19^ο αιώνα. Στα γερμανικά πανεπιστήμια, με θεωρούμενο ως σημείο εκκίνησης για τη χημεία το εργαστήριο του Justus von Liebig, είχε θεμελιωθεί η αναπόσπαστη σχέση μεταξύ της πανεπιστημιακής διδασκαλίας και της έρευνας και είχε θεσμοποιηθεί το εργαστήριο ως ο κατεξοχήν χώρος εδραίωσης αυτής της σχέσης²⁸⁶. Η ανάπτυξη της χημείας, με πρότυπο το εργαστήριο στο Giessen, υπήρξε στη συνέχεια αλματώδης. Σε αυτό είχαν συμβάλει ο ισχυρός προσανατολισμός των γερμανικών πανεπιστημίων στην έρευνα ο οποίος υποστηριζόταν από σημαντικές χρηματοδοτήσεις, η επιταχυνόμενη οικονομική ανάπτυξη της χώρας και οι αναδυόμενες ανάγκες μίας γερμανικής χημικής βιομηχανίας που ήταν στραμμένη στις επιστημονικές εφαρμογές. Η ακαδημαϊκή εξάπλωση της χημείας στα γερμανικά εδάφη είχε σηματοδοτηθεί από την ίδρυση χημικών ινστιτούτων τα οποία μετά από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα εγκαταστάθηκαν σε περίλαμπρα κτίρια, εξοπλίστηκαν με τα πιο προηγμένα μέσα και επηρέασαν με πολλούς τρόπους την επιστημονική δραστηριότητα και εκτός της χώρας²⁸⁷.

Τα γερμανικά χημικά ινστιτούτα διέθεταν έναν ισχυρό προσανατολισμό στην οργανική χημεία ο οποίος, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, είχε επιφέρει κορυφαία επιτεύγματα στο συγκεκριμένο πεδίο. Όμως, προς τα τέλη του αιώνα, αυτή η υπερβολική έμφαση στην οργανική χημεία είχε αρχίσει να επικρίνεται. Ένα σημείο επίκρισης ήταν ότι παραμελούσε άλλους τομείς που σημείωναν επιστημονικές προόδους και οδηγούσε σε μία τυποποίηση των ερευνητικών διατριβών. Επίσης ότι κατάρτιζε υπερ-εκπαιδευμένους μεν χημικούς στο πεδίο της οργανικής, αλλά «αδύναμους» διδάκτορες στη διερεύνηση

²⁸⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/12/1904.

²⁸⁵ Κιμουρτζής, Π. Γ. (2003). Ο.π.

²⁸⁶ Holmes, F. L. (1989). The complementarity of teaching and research in Liebig's laboratory. *Osiris*, 5, 121-164. Meinel, C. (1992). August Wilhelm Hofmann - "Reigning Chemist-in-Chief". *Angewandte Chemie International Edition in English*, 31(10), 1265-1282.

²⁸⁷ Fox, R., & Guagnini, A. (1999). *Laboratories, workshops, and sites. Concepts and Practices of Research in Industrial Europe, 1800–1914*. University of California: Office for History of Science and Technology (σσ. 19-34). Bockstaele, P. (2004). Ο.π.

άλλων πεδίων μη ικανούς να ανταποκριθούν στις τροποποιούμενες ανάγκες της χημικής βιομηχανίας²⁸⁸.

Ήταν η εποχή που είχε αρχίσει να καθιερώνεται -με σταθμό το έτος 1887 και το έργο των Wilhelm Ostwald, Svante Arrhenius και Jacobus van't Hoff- μία «μοντέρνα» χημεία. Μία χημεία που βασιζόταν σε νέες θεωρήσεις σχετικά με τις χημικές δομές και ανακατεύθυνε το ενδιαφέρον των χημικών από το είδος των ουσιών που συμμετέχουν στις χημικές αντιδράσεις στον ίδιο τον μηχανισμό πραγματοποίησης των αντιδράσεων. Η υπερβολική έμφαση που είχε δοθεί επί μακρόν σε θέματα γύρω από τη σύνθεση, τη δομή και τις ιδιότητες των χημικών ενώσεων θεωρήθηκε ότι -αν και είχε αναμφίβολα οδηγήσει στα επιτεύγματα και την αξιοσημείωτη ανάπτυξη της οργανικής χημείας και των πρακτικών εφαρμογών της- άφηνε ουσιαστικά αναπάντητες ερωτήσεις και τελικώς χωρίς ερμηνεία πολλά από τα φαινόμενα που παρατηρούνταν. Επιπρόσθετα η εφαρμογή των κλασικών πειραματικών μεθόδων στις μελετώμενες, ολοένα και πιο πολύπλοκες, χημικές ουσίες είχε καταδείξει τα όρια των μεθόδων και δρούσε περιοριστικά ακόμα και στο πεδίο της οργανικής χημείας. Το κεντρικό ζητούμενο μετατοπιζόταν πλέον στην κατανόηση των μηχανισμών που υπεισέρχονται στις χημικές μεταβολές και στη διατύπωση των γενικών νόμων που τις διέπουν. Σε αυτό το ζητούμενο θεωρήθηκε ότι μπορούσε να συμβάλει η χρήση τεχνικών που προέρχονταν από το πεδίο της φυσικής. Ακόμη περισσότερο από τις τεχνικές, επιδιώχθηκε να αναπτυχθεί ένας κοινός τρόπος σκέψης με τον οποίο φυσικοί και χημικοί θα προσέγγιζαν τα ερευνητικά ερωτήματα. Οι αλλαγές που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται σε συγγενείς κλάδους, και οδήγησαν αργότερα στην ανάδυση της σύγχρονης φυσικής και βιολογίας, θεωρήθηκε ότι μπορούσαν να προσφέρουν νέες ιδέες, μεθόδους και ευκαιρίες για τη χημική έρευνα στα τότε όρια του πεδίου²⁸⁹. Εγκαινιάστηκε έτσι μία διαδικασία που έθετε σε νέα βάση τη διαπραγμάτευση των συνόρων μεταξύ των επιστημών της χημείας, της φυσικής και της βιολογίας. Η εδραίωση και επέκταση του κλάδου της φυσικοχημείας αναδείχθηκε, εντός αυτής της διαδικασίας, ως ένα σημείο καμπής στη συγκρότηση συνολικά της χημείας. Σημείο που άνοιξε τον δρόμο σε μία διεργασία με την οποία η τότε κλασική, και αποδυναμωμένη, ιεραρχική θεώρηση εντός της χημείας να μετατραπεί σε ένα πιο διαφοροποιημένο σύνολο εξειδικευμένων ιεραρχιών οι οποίες από κοινού θα συγκροτούσαν τη σύγχρονη χημεία²⁹⁰. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον διεκδικήθηκε η «νομιμοποίηση» του αναδυόμενου κλάδου της φυσικοχημείας διαμέσου της εδραίωσής του στην πανεπιστημιακή δομή.

Κατά την εισήγησή του ο Χρηστομάνος επιχειρηματολόγησε αναλυτικά για τη σημαντικότητα του συγκεκριμένου πεδίου που θεωρούνταν «*terra incognita*» για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση στον ελληνικό χώρο²⁹¹. Ανέφερε ότι η χημεία δεν μπορούσε πλέον να διδαχθεί σε ανώτερο επίπεδο χωρίς τη φυσική χημεία και υπογράμμισε ότι για τον λόγο αυτό χρειάστηκε να συγγραφούν νέα πανεπιστημιακά συγγράμματα στην Ευρώπη σε όλους τους τομείς της χημείας (γενική, αναλυτική, εφαρμοσμένη) ή να μετασηματιστούν τα παλαιότερα επί τη βάση των νέων φυσικοχημικών θεωριών. Αναφέρθηκε αναλυτικά στα «*ρηξικέλευθα έργα*» των επιστημόνων που οδήγησαν στη συγκρότηση του πεδίου τα οποία επέδρασαν ώστε «*τα τέως αινιγματιώδη φαινόμενα της Φυσικής και της Χημείας εύρον θεωρητικήν και πειραματικήν λύσιν*» και παρουσίασε μία προς μία τις τομές που είχε επιφέρει η φυσικοχημεία στην καθαυτή επιστημονική γνώση.

²⁸⁸ Johnson, J.A. (1985b). Academic self-regulation and the chemical profession in imperial Germany. *Minerva*, 23(2), 241-271. Johnson, J. A. (1985a). Ο.π.

²⁸⁹ Servos, J. W. (1990). Ο.π., σσ. 3-45.

²⁹⁰ Johnson, J. A. (1989). Hierarchy and creativity in chemistry, 1871-1914. *Osiris*, 5, 214-240.

²⁹¹ *Εμπρός*, 10/11/1904, σ. 3.

Επικαλέστηκε την ύπαρξη εδρών φυσικοχημείας στα πανεπιστήμια των ΗΠΑ και της Αγγλίας, ενώ ανέφερε ότι σε κάθε πανεπιστήμιο ή πολυτεχνείο της Γερμανίας ακόμη και στα μικρότερα υπήρχαν έδρες φυσικοχημείας ή υποκλάδων της και απαρίθμησε τους καθηγητές του πεδίου διεθνώς. Αντέκρουσε το επιχείρημα ότι απαιτούνταν αυξημένες γνώσεις ανώτερων μαθηματικών για την παρακολούθηση του μαθήματος και επικαλέστηκε, ώστε να υπερασπιστεί τη θέση του, τις απαιτήσεις που έθεταν στους φοιτητές τα πανεπιστήμια του Βερολίνου ή της Λειψίας. Δεν παρέλειψε να επισημάνει ότι οι Έλληνες που μετέβαιναν στη Γερμανία προς τελειοποίηση των σπουδών τους στη χημεία επέλεγαν αυτόν τον κλάδο καθώς θεωρούσαν τον εαυτό τους καταρτισμένο στην οργανική χημεία, προκειμένου να δηλώσει έμμεσα ότι όσα γίνονταν μέχρι τότε στο ελληνικό Πανεπιστήμιο γύρω από τη διδασκαλία της οργανικής ήταν επαρκή. Τέλος επαύξησε στην επιλογή του υπουργείου να προτάξει την πλήρωση της έδρας της Φυσικοχημείας μεταξύ των υπολοίπων αναγκαίων χημικών εδρών λόγω της σημαντικότητάς της, ένα σημείο που αναδεικνύει και τον βαθμό επίδρασής του σε αυτό το πρόταγμα²⁹².

Με τα επιχειρήματά του ο Χρηστομάνος υποστήριξε με ενάργεια μία πανεπιστημιακή ανάπτυξη της χημείας που λάμβανε υπόψη την ανάδειξη νέων περιοχών στη χημική έρευνα και υιοθετούσε ένα μοντέλο πέρα από το τότε καθιερωμένο πρότυπο με κορμό την «κλασική» οργανική χημεία. Ωστόσο στη συζήτηση για να θεσπιστεί έδρα Φυσικής Χημείας, που είχε ξεκινήσει από την περίοδο της ενιαίας Φιλοσοφικής, περιλαμβάνονταν ενστάσεις. Αυτός ήταν και ο λόγος που ο εισηγητής επέλεξε να απαντήσει εκ προοιμίου σε ερωτήματα που δεν τέθηκαν στη συγκεκριμένη συνεδρίαση προκειμένου να διασφαλιστεί η καταγραφή των σχετικών επιχειρημάτων καθώς τα πρακτικά της συνεδρίασης θα συνόδευαν την πρόταση προς το υπουργείο. Η πρώτη και βασική ένσταση στην οποία ο Χρηστομάνος είχε θελήσει να υπάρξει απάντηση σχετιζόταν με τη σημαντικότητα του νέου πεδίου και τη συμβολή του στη θεωρητική ανάπτυξη συνολικά της χημείας, σε αυτό στόχευε η διεξοδική παρουσίαση για την ιστορική πορεία στην ανάπτυξη της χημείας και μάλιστα σε βάθος χρόνου. Μία δεύτερη ένσταση είχε να κάνει με την «ωριμότητα» μίας τέτοιας έδρας στο ελληνικό Πανεπιστήμιο. Τα επιχειρήματά του εδώ φαίνεται ότι καταρχάς απαντούσαν στο, δεσπόζον τη συγκεκριμένη εποχή, ζήτημα εάν και κατά πόσο οι φοιτητές -που το γνωστικό τους υπόβαθρο θεωρούνταν χαμηλό- μπορούσαν να παρακολουθήσουν ένα τέτοιο μάθημα. Ίσως έμμεσα διαχειρίζονταν και το ανοίκειο συναίσθημα με το οποίο, ακόμα και χημικοί, είχαν υποδεχθεί τη χρήση μαθηματικών εργαλείων από τους ερευνητές της φυσικοχημείας²⁹³. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, εξυπηρετούσαν και το σχέδιο του Χρηστομάνου να αλλάξει άμεσα το πρόγραμμα των μαθημάτων του φυσικού τμήματος (ενότητα 7.2). Είναι χαρακτηριστικό, τέλος, ότι ο ίδιος είχε επιλέξει να παρουσιάσει προς εξυπηρέτηση των επιχειρημάτων του μία εξιδανικευμένη εικόνα για την καθιέρωση της φυσικοχημείας στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση της Γερμανίας²⁹⁴.

²⁹² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/12/1904. Η συζήτηση για να πληρωθεί μία έδρα στο Πανεπιστήμιο (είτε νέα, είτε κενή) μπορούσε να ξεκινήσει μόνο μετά από σχετικό ερώτημα που διατύπωνε ο υπουργός προς την ενδιαφερόμενη Σχολή. Το συγκεκριμένο ερώτημα υποβλήθηκε μετά από την αντικατάσταση του υπουργού Σπ. Στάη. Πάντως, η έδρα της Φυσικής Χημείας είχε και θεσμικά ζητηθεί ως πρώτη (υποσημείωση 283).

²⁹³ Servos, J. W. (1990). *Ο.π.*, σσ. 39-45.

²⁹⁴ Οι διεργασίες στα γερμανικά πανεπιστήμια για την εδραίωση της φυσικοχημείας δεν υπήρξαν γραμμικά ανοδικές. Το 1900 υπήρχαν στη Γερμανία μόνο τρία πανεπιστημιακά ινστιτούτα φυσικοχημείας και το 1910, πάνω από είκοσι χρόνια μετά από την ανάληψη της έδρας στη Λειψία από τον W. Ostwald, υπήρχαν πέντε βλ. Johnson, J.A. (1985a). *Ο.π.*, σ. 513. Ευρύτερη ήταν η επέκταση του κλάδου στις γερμανικές πολυτεχνικές σχολές. Όπως συνοψίζει ο Ben-David (1968, ο.π.) η δομή των γερμανικών χημικών ινστιτούτων και η ισχυρή προσάρτησή τους στην καθηγητική έδρα εμπόδιζε κάθε σημαντική θεσμική τροποποίηση η οποία μπορούσε να ενισχύσει την καλλιέργεια νέων πεδίων (ακόμα και όσων διακρίνονταν για τη θεωρητική τους καινοτομία

Ωστόσο οι επιπλέον αναφορές του σε πανεπιστημιακές δομές πέραν της Γερμανίας, σε χώρες όπως η Αγγλία και οι ΗΠΑ που δεν ήταν συνήθεις αναφορές τότε, φανερώνουν ότι ο ίδιος γνώριζε καλά το επίδικο της συζήτησης στο διεθνές επίπεδο και λάμβανε θέση ακριβώς σε αυτό.

Η διαφοροποίηση του Χρηστομάνου υπέρ της φυσικοχημείας πήγαζε, όπως ο ίδιος σημείωνε, από τη διαπίστωση ότι τα πορίσματά της «ου μόνον δε επί πασών των συγγενών επιστημών αμέσως επέδρασαν, αλλ' ιδίως ως δια μαγείας επί των μεθόδων της χημικής τεχνολογίας επηγήρησαν και εγέννησαν βιομηχανίας περί ων τέως ούτε κατά διάνοιαν ήτο δυνατόν να γίνηται λόγος»²⁹⁵. Στο σημείο αυτό διατύπωσε, για άλλη μία φορά, την πεποίθηση ότι οι ρυθμίσεις και οι αλλαγές στην πανεπιστημιακή διδασκαλία χρειάζεται να αποβαίνουν ωφέλιμες όχι μόνο για τους μελλοντικούς εκπαιδευτικούς που έπρεπε να διδάξουν τις εφαρμογές της χημείας στα σχολεία. Αλλά, κυρίως, προκειμένου να εκπαιδευτεί κατάλληλα ένα επιστημονικό δυναμικό που θα ήταν χρήσιμο στη χώρα διότι «εν τω μέλλοντι μόνον η χημική, μεγάλη καλούμενη βιομηχανία δύναται να καταστεί ο παράγων του πολιτισμού και της ευημερίας εν Ελλάδι»²⁹⁶. Ο στόχος εντασσόταν στη σταθερή του θέση σχετικά με την προώθηση της ιδέας μίας βιομηχανικής παραγωγής που θα ήταν βασισμένη στις επιστημονικές εφαρμογές. Η επιδίωξη -που υπήρξε για εκείνον, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, «ζήτημα αγαπητότατον [που] δύναμαι να είπω ότι ήτο και είνε ο κυριώτατος του βίου μου σκοπός»²⁹⁷- έβρισκε πλέον περισσότερο εύφορο έδαφος στον κοινωνικό χώρο από ότι προηγουμένως.

Η πρόταση του Χρηστομάνου μορφοποιούσε παράλληλα και έναν νέο στόχο μετά από την αυτονόμηση της Φυσικομαθηματικής Σχολής. Αυτός ήταν να συγκροτηθεί ένα πρόγραμμα σπουδών με προσανατολισμό αποκλειστικά στη φυσική και τη χημεία που θα διαχωριζόταν από ένα πρόγραμμα με επικέντρωση σε φυσιολογικές κατευθύνσεις. Στο νέο πρόγραμμα σπουδών, εκτός από την προνομιακή θέση που προσέφερε ο εισηγητής στη φυσικοχημεία, δεν είχε διατάσει να εντάξει μαθήματα με σαφή εφαρμοσμένη κατεύθυνση λαμβάνοντας θέση στο επίμαχο ζήτημα της εποχής περί προσανατολισμού της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Και τα δύο ζητήματα παρέμειναν ανοικτά στην περίοδο που ακολούθησε και αποτέλεσαν κεντρικά θέματα διαπραγμάτευση μέσα και έξω από το Πανεπιστήμιο.

Από την άλλη, ως προς τον τρόπο που η πρόταση οργάνωνε την πανεπιστημιακή δομή μπορεί να λεχθεί ότι μέσω αυτής ο εισηγητής αύξανε τον βαθμό κατανομής στη «δικαιοδοσία» επί της χημείας εντός της Σχολής καθώς πολλαπλασίαζε τις τακτικές έδρες και άρα συνέτεινε στην ενίσχυση της «πολυφωνίας» εντός της πειθαρχίας βέβαια, τοποθετούσε μία τέτοια εξέλιξη στη διάδοχη αυτού εποχή. Παράλληλα, η διατήρηση της γενικής έδρας -ενδεχομένως επιβεβλημένη καθώς οι περισσότεροι φοιτητές δεν είχαν διδαχθεί χημεία στα γυμνάσια- εξασφάλιζε ταυτόχρονα και τη διείδυση της χημείας στο σύνολο σχεδόν των πανεπιστημιακών σπουδών και, επομένως, την απόδοση σημαντικού κύρους στον κάτοχό της. Το τελευταίο ήταν ένα χαρακτηριστικό που δύσκολα μπορούσε να αμφισβητηθεί η απόδοσή του στον ίδιο τον Χρηστομάνο αλλά, όπως θα φανεί στη συνέχεια, δεν θα παραχωρούνταν εύκολα στους διαδόχους του.

όπως η φυσική χημεία) και είχε ως αποτέλεσμα την ύπαρξη ενός μικρού αριθμού εδρών και ινστιτούτων στο συγκεκριμένο πεδίο.

²⁹⁵ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/12/1904.

²⁹⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/12/1904.

²⁹⁷ Χρηστομάνος, Α. Κ. (1901). *Η μεγάλη βιομηχανία εν Ελλάδι. Ανεκμετάλλευτοι πηγαί πλούτου της χώρας*. Αθήνα: Εστία, σ. 3.

Στη συγκεκριμένη συνεδρίαση δεν καταγράφηκε η τοποθέτηση άλλων καθηγητών σχετικά με την ανάπτυξη των χημικών εδρών εκτός του Α. Δαμβέργη, καθηγητή της Φαρμακευτικής Χημείας. Ο Δαμβέργης, χωρίς να εναντιωθεί στη συγκεκριμένη εκλογή, αμφισβήτησε τη δυνατότητα να αποτελεί η φυσικοχημεία «ιδίαν αυθύπαρκτον έδρα εν τω ημετέρω Πανεπιστημίω τακτικής καθηγεσίας» και επικαλέστηκε την απόφαση του 1900 που τη συνδύαζε σε μία κοινή έδρα με την αναλυτική χημεία. Ωστόσο, σε αυτό το χρονικό σημείο, δεν επιχειρηματολόγησε εκτεταμένα και έσπευσε να αποδεχθεί το σχήμα διδασκαλίας που πρότεινε ο Χρηστομάνος χωρίς να προτάξει τις επιφυλάξεις του²⁹⁸. Η διαφοροποίησή του πάντως ήταν διακριτή, αφενός, διότι δεν αναγνώριζε στον νέο κλάδο μία θέση από την οποία επιχειρούσε την ενοποίηση των ερωτημάτων και των ερευνητικών προσεγγίσεων σε όλο το φάσμα της χημείας. Αφετέρου διότι, αναδεικνύοντας τον διαχωρισμό ανόργανης-οργανικής, εστίαζε εκ νέου τη συζήτηση επί της δεύτερης όπου επεδίωκε να προωθήσει τον άμεσο συνεργάτη του Τ. Κομνηνό που, εκ προοιμίου, ονόμασε κατάλληλο για τη μελλοντική έδρα²⁹⁹. Η οργανική χημεία αποτελούσε άλλωστε ένα πεδίο στο οποίο ο ίδιος είχε διδάξει ως υφηγητής στην περίοδο 1881-1892 και στο οποίο περιστρεφόταν ένα μεγάλο τμήμα της εξωπανεπιστημιακής δραστηριότητας του εργαστηρίου του³⁰⁰. Οι επιδιώξεις του διακρίνονται περαιτέρω όταν ο Χρηστομάνος, το ίδιο έτος και από ισχυρότερη θέση ως κοσμήτορας το επόμενο, ανακίνησε τη συζήτηση ώστε να ιδρυθούν και οι υπόλοιπες χημικές έδρες³⁰¹. Η προσπάθεια να μεταφερθεί η απόφαση σε μελλοντικό χρόνο προκειμένου να υπάρξουν ευνοϊκότεροι συσχετισμοί έγινε τότε εμφανής, το ίδιο και η συγκρότηση ενός υποστηρικτικού δικτύου γύρω από τις συγκεκριμένες επιδιώξεις. Εντός αυτού του δικτύου το επόμενο διάστημα, μετά τον θάνατο του Χρηστομάνου, ο καθηγητής της Φαρμακευτικής Χημείας πρωταγωνίστησε σε μία μάχη επιγόνων για την ηγεμονία στον χώρο της χημείας (ενότητα 3.3).

Στη συνεδρίαση του 1904 σχετικά με το κατάλληλο πρόσωπο για την έδρα της Φυσικοχημείας ο Χρηστομάνος αναφέρθηκε επαινετικά, αλλά σχετικά σύντομα, στον Κωνσταντίνο Ζέγγελη υφηγητή της χημείας. Ο Κ. Ζέγγελης προερχόταν από μία οικογένεια που είχε ακαδημαϊκή και πολιτική παράδοση στην ελληνική κοινωνία και ισχυρή παρουσία στον οικονομικό βίο³⁰². Είχε αποφοιτήσει από το Βαρβάκειο Λύκειο και

²⁹⁸ Ο Α. Δαμβέργης θα παρουσίαζε αργότερα ολοκληρωμένα την πρότασή του για την ανάπτυξη των χημικών εδρών (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 327.3, Δαμβέργης προς πρυτανεία και υπουργείο, 7/2/1911). Πριν από την ψήφιση του Οργανισμού το 1911, στην περίοδο που είχε αναλάβει για ένα διάστημα τη συνολική ανάθεση των μαθημάτων της χημείας μετά τις απολύσεις του 1910, εισηγήθηκε τρεις τακτικές έδρες χημείας (ανόργανης, οργανικής και φαρμακευτικής) και πέντε έκτακτες (φυσικοχημείας, αναλυτικής, βιομηχανικής, βιολογικής χημείας και φαρμακογνωστικής).

²⁹⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/12/1904.

³⁰⁰ Μανιάτη, Ε. (2001). *Ο.π.*, σσ. 182-278.

³⁰¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 14/5/1905 και 21/1/1906.

³⁰² Ο πατέρας του, Δημήτριος Ζέγγελης (1820-1894), ήταν δικηγόρος. Εξελέγη πληρεξούσιος Μαντινείας στη Β' Εθνοσυνέλευση του 1862 και κατόπιν βουλευτής σε όλες σχεδόν τις περιόδους από το 1868 έως το 1890, συνεργαζόμενος με τον Επ. Δεληγεώργη και στη συνέχεια με τον Χ. Τρικούπη (ευχαριστώ τον Σ. Λεβέντη για την πληροφόρηση από το έργο τεκμηρίωσης που εκπονεί η Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων). Ο αδελφός του Ηλίας Ζέγγελης (1864-1912), επίσης νομικός, υπήρξε βουλευτής στο διάστημα 1892-1902 (*Μητρών Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935*). Υποστήριξε επίσης τον Χ. Τρικούπη και συμμετείχε ενεργά στη δημιουργία του διάδοχου κόμματος του Γ. Θεοτόκη (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΔ, σ. 166), ενώ το 1900 φερόταν ως διεκδικητής του υπουργείου Παιδείας έναντι του Σπ. Στάη (*Σκριπ*, 10, 12 & 23/5/1900, σ. 3). Ανέλαβε γενικός πρόξενος της Ελλάδας στη Μασσαλία την περίοδο 1902-1910 και στις δεύτερες εκλογές του 1910 φέρεται να προσχώρησε στις φιλοβενιζελικές δυνάμεις χωρίς να εκλεγεί (*Εμπρός*, 22/10/1910, σ. 4 & *Σκριπ*, 31/10/1910, σ. 6). Είχε μετεκπαιδευτεί σε γερμανικά και γαλλικά πανεπιστήμια και έγινε υφηγητής Δημοσιολογίας στη Νομική (1894-1906). Η οικονομική του σκέψη κινούνταν στο πλαίσιο των βασικών αρχών του οικονομικού φιλελευθερισμού αλλά με ισχυρές επιρροές από τον Α. Wagner και τις προσεγγίσεις του για τον διττό, οικονομικό και κοινωνικο-πολιτικό, προσανατολισμό της δημόσιας

στη συνέχεια σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών απ' όπου έλαβε τον τίτλο του διδάκτορα φυσικών επιστημών το 1891. Κατόπιν φοίτησε επί τρία ακαδημαϊκά έτη (1891-92 έως 1893-94) στα πανεπιστημιακά χημεία στη Χαϊδελβέργη, τη Λειψία, τη Γενεύη και το Παρίσι. Στη Λειψία βρισκόταν το περιώνυμο ινστιτούτο της φυσικοχημείας, χώρος εκπαίδευσης σπουδαστών από διάφορα μέρη του κόσμου οι οποίοι διαδραμάτισαν στη συνέχεια σημαντικούς ρόλους στις χώρες τους. Εκεί ο Κ. Ζέγγελης ασκήθηκε επί ένα έτος και δημοσίευσε την εργασία του στο περιοδικό *Zeitschrift für physikalische Chemie*³⁰³. Ο ίδιος, στο υπόμνημα της υποψηφιότητάς του, είχε δώσει μία σχετική βαρύτητα στο μαθηματικό υπόβαθρο των σπουδών του στη Λειψία εμφανίζοντας μία απόκλιση από τα επιχειρήματα της εισήγησης για τη θέσπιση της έδρας³⁰⁴. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1895 και εξελέγη υφηγητής στη Φιλοσοφική με τη διατριβή επί υφηγεσία που είχε τίτλο «*Περί χημικής συγγενείας*» η οποία έγινε ομόφωνα δεκτή μετά από μία επαινετική εισήγηση του Χρηστομάνου και με τη θετική κρίση των Αργυρόπουλου και Δαμβέργη. Η υφηγητική διατριβή αποτελούσε, όπως την περιέγραφε ο συγγραφέας της, το πρώτο κείμενο στην ελληνική βιβλιογραφία που εισήγαγε τις φυσικοχημικές θεωρίες (Ostwald, Arrhenious, Van't Hoff και Nernst) και στο ερευνητικό της μέρος, μεταξύ άλλων, εξέταζε τη σχέση της χημικής συγγενείας με την ηλεκτρεγερτική δύναμη και επιχειρούσε την πειραματική μέτρηση της δεύτερης με σκοπό να προσδιοριστούν οι πραγματοποιήσιμες αντιδράσεις κατά τον σχηματισμό αλάτων, ενώ επίσης μελετούσε τα καταλυτικά φαινόμενα σε οξέα και βάσεις με βάση τη θεωρία της ηλεκτρολυτικής διάστασης³⁰⁵. Το 1897 διορίστηκε καθηγητής Μεταλλουργίας και Χημείας στο Πολυτεχνείο όπου δίδαξε έως το 1905, ενώ για ένα διάστημα υπηρέτησε

οικονομίας (ειδικότερα βλ. σσ. 124-133 στο: Συρμαλόγλου, Α. (2006). Παράδοση και εκσυγχρονισμός στην σύγχρονη Ελλάδα: η οικονομική πολιτική στο κοινοβούλιο, 1862-1910. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο: Τμήμα Κοινωνιολογίας). Θεός του Κ. Ζέγγελη, από τη μητέρα του Αικατερίνη, υπήρξε ο καθηγητής της Ιατρικής Σχολής και ευεργέτης του Πανεπιστημίου Θεόδωρος Αρεταίος. Η οικογένεια Ζέγγελη είχε διακεκριμένη παρουσία και στην οικονομική ζωή της χώρας, κυρίως μέσω των συζυγικών οικογενειών των δύο αδελφών. Η ευρύτερη οικογένεια αποτελούσε ένα τυπικό δείγμα της ανώτερης αθηναϊκής κοινωνίας της εποχής στην οποία μέσω των επιγαμιών διασταυρώνονταν παράγοντες της οικονομικής ζωής με αυτούς του πολιτικού βίου αλλά και της επιστήμης. Ο Ηλίας ήταν σε γάμο (έως περίπου τα τέλη της πρώτης δεκαετίας) με τη Μαρία Ρετσίνα, κόρη του βουλευτή και επιχειρηματία Θεόδωρου Ρετσίνα και πατριάρχη μίας από τις μεγαλύτερες βιομηχανικές οικογένειες στις αρχές του αιώνα. Ο Κωνσταντίνος ήταν σύζυγος της Ελένης Ηλιάσκου, κόρης και αδελφής επιφανών τραπεζιτών από την Κωνσταντινούπολη οι οποίοι ανέπτυξαν δραστηριότητα στην Ελλάδα στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα κυρίως μέσα από τη διοίκηση της Τράπεζας Αθηνών. (Για τη δράση της οικογένειας Ρετσίνα βλ. Παπαστεφανάκη, Λ. (2009). *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, καθώς και Αγριαντώνη, Χ. (Επιμ.), (2015). *Θεόδωρος Γ. Ρετσίνας. Περί της ελληνικής βιομηχανίας (1907)*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων. Για τον Ι. Ηλιάσκο και τη δραστηριότητα της Τράπεζας Αθηνών βλ. Κωστής, Κ. & Τσοκόπουλος, Β. (1988). *Οι τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928*. Αθήνα: Παπαζήσης, ενώ βιογραφικά στοιχεία για τον ίδιο παρέχονται στο: Τσούγκος, Δ. Γ. (1932). *Οι οικονομικοί μας ηγέται*. Αθήνα: Ι. Λ. Αλευρόπουλος).

³⁰³ Zenghelis, K. (1893). Über die elektromotorischen Kräfte unlöslicher und komplexer Salze. *Zeitschrift für physikalische Chemie*, 12(1), 298-313. Η εργασία αργότερα επελέγη, μαζί με άλλες από την πρώτη δεκαετία του περιοδικού, και δημοσιεύτηκε σε τετράτομη έκδοση προκειμένου να εγκαινιαστεί η δεύτερη περίοδος του εργαστηρίου του W. Ostwald στη Λειψία. Για τη συγκεκριμένη έκδοση βλ. Shields, J. (1898). Arbeiten des physikalisch-chemischen Instituts der Universität Leipzig aus den Jahren 1887 bis 1896. *Nature*, 57, 508-509 και γενικότερα για το περιοδικό και την πρώτη περίοδο του εργαστηρίου της Λειψίας βλ. Servos, J. W. (1990). *Ο.π.*, σσ. 47-51.

³⁰⁴ Τα στοιχεία σχετικά με τις σπουδές του Κ. Ζέγγελη προέρχονται από τα ακόλουθα αρχεία: ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1904-1908, φ. 3-5, υπόμνημα υποψηφιότητας ΓΑΚ, ΚΥ, ΥΕΔΕ Δ', κ. 5, φ. Συντάξεις 1894-1926 ΕΚΠΑ, Αρχείο Διεύθυνσης Διοικητικού, φ. 84. Η διατριβή του επί διδακτορία ήταν η: Ζέγγελης, Κ. Δ. (1891). *Η επιστήμη της φύσεως παρ' Ομήρω*. Αθήνα: Τυπ. Πάσσαρη και Βεργιανίτου και βρίσκεται αναρτημένη στη διεύθυνση <http://jupiter.chem.uoa.gr/pchem/lab/zengelis.html> όπως και αρκετές από τις επόμενες επιστημονικές δημοσιεύσεις του.

³⁰⁵ Ζέγγελης, Κ. Δ. (1896). *Περί χημικής συγγενείας*. Αθήνα: Τυπ. Παλιγγενεσίας Ι. Αγγελοπούλου.

ως άμισθος επιμελητής στο Χημείο μετά τον θάνατο του επί σειρά ετών επιμελητή Ι. Τρικαλιανού³⁰⁶.

Στο σχεδόν δεκαετές διάστημα από την υφηγεσία μέχρι την εκλογή ο Κ. Ζέγγελης είχε αναπτύξει ένα ερευνητικό έργο για το οποίο ο Χρηστομάνος υπογράμμισε ότι είχε συντελέσει ώστε να διαμορφωθεί στην Ευρώπη «αγαθή περί της εν Ελλάδι επιστημονικής και αυτοτελούς ερεύνης γνώμη»³⁰⁷. Ο υποψήφιος είχε καταθέσει για την εκλογή του είκοσι έργα, τα δεκατέσσερα ήταν δημοσιεύσεις σε ευρωπαϊκά περιοδικά και σε πρακτικά διεθνών συνεδρίων και τα δύο ήταν διδακτικά συγγράμματα³⁰⁸. Η παρουσίαση του επιστημονικού του έργου από τον Χρηστομάνο ήταν, όπως προαναφέρθηκε, σύντομη και χωρίς να γίνει αναφορά σε άλλα πρόσωπα που είχαν ή όχι υποβάλει υποψηφιότητα³⁰⁹. Καθώς το υφιστάμενο πλαίσιο για την εκλογή καθηγητών, νομοθετικό και εθιμικό, δεν υποχρέωνε τον εισηγητή σε μία διεξοδική εξέταση του επιστημονικού έργου όλων των υποψηφίων, η επιλογή του Χρηστομάνου απηχούσε τη γνώση πως η υποψηφιότητα δεν θα συναντούσε αντιρρήσεις ούτε στη Σχολή, ούτε μετέπειτα στο υπουργείο. Αφενός, διότι συνοδευόταν από το ειδικό βάρος του προτείνοντος και, αφετέρου, διότι θεωρούνταν επιστημονικά ισχυρή. Πράγματι με την πρόταση συμφώνησε ο Α. Δαμβέργης «λόγω της προπαιδείας του [Κ. Ζέγγελη] και λόγω των επιστημονικών έργων του» και η υποψηφιότητα έγινε δεκτή από όλους τους καθηγητές της Σχολής, πλην του Κ. Μητσόπουλου που δήλωσε ότι τον θεωρεί «τον μόνον άξιον να καταλάβη την έδραν ταύτην» αλλά θα ψήφιζε «τιμής ένεκεν» τον Όθωνα Ρουσόπουλο³¹⁰. Ο τελευταίος σχολίασε την πρωτοβουλία δηλώνοντας ότι δεν επιθυμούσε την εκλογή «όπως έχουσιν εκεί [στο Πανεπιστήμιο και στην έδρα της χημείας] τα πράγματα»³¹¹ επαναφέροντας στον δημόσιο λόγο, έμμεσα αλλά σαφώς, τη διάστασή του με τον Χρηστομάνο. Ο ίδιος κατέθεσε αργότερα υποψηφιότητα, το 1911, για την έδρα της Ανόργανης Χημείας (κεφάλαιο 8). Όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια, δίκτυα εντός και εκτός του Πανεπιστημίου με πεδίο δράσης τη χημεία και το χημικό επάγγελμα είχαν αποκτήσει ήδη το 1904 μία διακριτή παρουσία.

Ο Κ. Ζέγγελης διορίστηκε στο ξεκίνημα του ακαδημαϊκού έτους 1906-07, λίγες ημέρες πριν από τον θάνατο του Α. Χρηστομάνου (2 Οκτωβρίου 1906). Η Σχολή του ανέθεσε προσωρινά, ως καθηγητή του πιο συναφούς αντικειμένου, και τα καθήκοντα της κενής έδρας. Όμως σχεδόν ευθύς ξεκίνησαν οι διαδικασίες ώστε η Γενική Πειραματική

³⁰⁶ *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*, 1935, σ. 160· ΙΑ, Πρυτανικοί, Α.Κ. Χρηστομάνος 1896-97, σ. 350.

³⁰⁷ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/12/1904.

³⁰⁸ Στη συγκεκριμένη εκλογή συμμετείχε με τις εργασίες υπ' αριθμό 1-11, 22, 23, 25, 28 που αναφέρονται στον αντίστοιχο πίνακα του Παραρτήματος 3, καθώς και με πέντε ακόμα που δεν περιλαμβάνονται εκεί καθώς ο συγκεκριμένος κατάλογος συγκροτήθηκε με βάση την κρίση για τις καθηγητικές έδρες το 1911.

³⁰⁹ Η συνεξέταση υποψηφίων, ακόμα και όταν δεν είχαν υποβάλει αίτημα, ήταν μία δυνατότητα που είχε η Σχολή και την ασκούσε με πολλαπλές στοχεύσεις. Η τακτική δεν εξασφάλιζε μόνο τον εμπλουτισμό των υποψηφιοτήτων με άλλες που δεν είχαν κατατεθεί για οποιοδήποτε λόγο. Αρκετές φορές χρησιμοποιούνταν και ως ευκαιρία ώστε να διατυπωθεί κρίση επί προσώπων που μπορεί να εμφανίζονταν στη συνέχεια έχοντας παρακάμψει τη Σχολή και επιδιώκοντας τον διορισμό μέσω υπουργικής απόφασης. Άλλες φορές πάλι μία τέτοια συνεξέταση αποτελούσε την είσοδο ενός υποψηφίου στον «στίβο», ακόμα και όταν δεν διέθετε πιθανότητες εκλογής, εγγράφοντας προοπτικές για το μέλλον. Στη Φυσικομαθηματική Σχολή η δυνατότητα χρησιμοποιήθηκε κατά καιρούς με όλους τους παραπάνω τρόπους. Στη συγκεκριμένη εκλογή στα πρακτικά εμφανίζεται ως συνυποψήφιος ο υφηγητής Π. Ζαχαρίας στον οποίο ο Χρηστομάνος δεν αναφέρθηκε. Η αιτία μάλλον δεν ήταν αξιολογική: στην αίτησή του είχε διευκρινίσει ότι η υποψηφιότητά του αφορούσε στην επόμενη έδρα χημείας καθώς είχε προηγηθεί ανάλογο αίτημα του Τ. Κομνηνού (ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1904-1908, φ. 3-5).

³¹⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/12/1904. Ο Κ. Μητσόπουλος δεν επέλεγε μόνο έναν άξιο κατά την κρίση του χημικό, υποστήριζε και έναν στενό συνεργάτη.

³¹¹ *Δελτίον ΒΕΑ*, τ. 7, σ. 141.

Χημεία να διαιρεθεί σε δύο έδρες, Ανόργανης και Οργανικής. Ο Κ. Ζέγγελης ανέλαβε τελικά, αλλά όχι απρόσκοπτα, την έδρα της Ανόργανης το 1909 ενώ η έδρα της Οργανικής αποτέλεσε ένα πεδίο διεκδίκησης και εντάσεων μέχρι την πλήρωσή της το 1912, όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια. Αντίθετα η Φυσική Χημεία -ίσως η πιο χαρακτηριστική περίπτωση εισαγωγής ενός νέου επιστημονικού πεδίου στη Σχολή- θα εξαφανιστεί από τον πανεπιστημιακό «χάρτη» μετά από την εκλογή του Κ. Ζέγγελη στην Ανόργανη. Όλη την επόμενη περίοδο, έως το τέλος του Μεσοπολέμου, η συγκεκριμένη έδρα θα ακολουθήσει μία πορεία συνεχών αναθεωρήσεων, καταργήσεων και επανιδρύσεων. Θα οριστεί ως έκτακτη το 1912, η εκλογή θα πραγματοποιηθεί το 1915 αλλά ο εκλεγμένος σε αυτή Δ. Τσακαλώτος δεν θα διοριστεί. Θα ιδρυθεί ξανά ως τακτική το 1918 και θα εκλεγεί ο ίδιος, αλλά ο ξαφνικός του θάνατος θα την αφήσει γρήγορα κενή και ο επόμενος Οργανισμός του 1922 θα την μετατρέψει ξανά σε έκτακτη (ενότητα 11.4). Η εκλογή θα αναβάλλεται και πάλι έως το 1931 και τελικά μία απρόσκοπτη από θεσμικές αλλαγές λειτουργία θα ολοκληρωθεί στα τέλη της μεσοπολεμικής περιόδου. Το επιστημονικό πεδίο που πράγματι βρισκόταν το 1904 σε Ευρώπη και ΗΠΑ, αλλά και στην Ελλάδα, στην αιχμή της διαπραγμάτευσης για την πανεπιστημιακή του θέσπιση χρειάστηκε τρεισήμισι δεκαετίες προκειμένου να «νομιμοποιηθεί» στο ελληνικό Πανεπιστήμιο. Όταν αυτό τελικώς συνέβη, αφενός, είχαν επέλθει ενδιάμεσως νέες σημαντικές μεταβολές στην επιστήμη της χημείας και, αφετέρου, η πανεπιστημιακή εκπαίδευση και η χώρα βρισκόνταν σε ένα πολύ διαφορετικό περιβάλλον από εκείνο στις αρχές του αιώνα.

3.3. Η διαδοχή του Α. Κ. Χρηστομάνου: ευρύτερες στοχεύσεις

Η έδρα της Γενικής Πειραματικής Χημείας μπήκε σε μία διαδικασία διαίρεσης μετά τον θάνατο του Χρηστομάνου. Ήταν η περίοδος που είχε μόλις διοριστεί ο Κ. Ζέγγελης στον οποίο, όπως αναφέρθηκε, ανατέθηκε ομόφωνα λόγω συνάφειας της έδρας του η διδασκαλία του μαθήματος της Γενικής Πειραματικής Χημείας³¹². Μαζί ανέλαβε και τη διεύθυνση του αντίστοιχου εργαστηρίου που ήταν το παλαιότερο στη Σχολή και στη συγκεκριμένη περίοδο απευθυνόταν στο μεγαλύτερο φοιτητικό ακροατήριο, συγκέντρωνε τους περισσότερους εργαζομένους και διαχειριζόταν τις μεγαλύτερες πιστώσεις (Πίνακες 1 & 6). Η συγκέντρωση ισχύος αυτού του εύρους στον νεοδιορισμένο καθηγητή δεν πέρασε απαρατήρητη, ενδεχομένως επειδή αναμενόταν ότι ο Κ. Ζέγγελης «θα περιωριζέτο εις την δευτερεύουσαν και αφανή δια τα καθ' ημάς έδραν [της φυσικής χημείας]»³¹³. Η διάχυτη εντύπωση ότι το επόμενο διάστημα ο ρόλος της χημείας στην ελληνική κοινωνία θα ήταν σημαντικός ωθούσε ατομικές επιδιώξεις και συλλογικές προσπάθειες να επενδύονται στην προοπτική ανάπτυξης του συγκεκριμένου επιστημονικού κλάδου. Και καθώς επιπρόσθετα ο θάνατος του Χρηστομάνου δημιουργούσε νέες συνθήκες στον προσδιορισμό του σημείου ισορροπίας στην πανεπιστημιακή διάρθρωση της χημείας, η διεκδίκηση της ηγεμονίας στον χώρο χρωμάτισε έντονα τις διεργασίες έως το 1912 και παρέμεινε ενεργή, αν και υφέρπουσα, και την επόμενη δεκαετία.

Οι ανακατατάξεις στην πανεπιστημιακή χημεία πραγματοποιήθηκαν στην περίοδο που η κοινωνική δυσαρέσκεια για την κατάσταση στον δημόσιο βίο είχε συσσωρευθεί και η κριτική προς τις πολιτικές ηγεσίες για αναποτελεσματικότητα και ενασχόληση αποκλειστικά με τη διατήρηση των προνομίων της εξουσίας είχε κορυφωθεί. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον, στο οποίο είχαν πυκνώσει επίσης οι επικρίσεις κατά του

³¹² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 4/10/1906· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 256.2.

³¹³ Βαρούνης, Θ. (1908α). *Η επιστημονική ένδεια του καθηγητού κ. Κ. Ζέγγελη*. Αθήναι: Εστία, σ. 3.

Πανεπιστημίου, διεξήχθη η συζήτηση για τις χημικές έδρες ή σωστότερα για τους κατόχους τους. Στη συγκεκριμένη ενότητα το θέμα των διεργασιών με αφορμή τις χημικές έδρες εξετάζεται για την περίοδο από την έναρξη της σχετικής συζήτησης (1907) έως έναν πρώτο σταθμό (αρχές 1909).

Στην έναρξη του 1907 η αφορμή ώστε να πυκνώσουν οι επικρίσεις κατά του Πανεπιστημίου στον δημόσιο λόγο δόθηκε από την κατάθεση νομοσχεδίου για την αύξηση του αριθμού των καθηγητικών εδρών, διάταξη που θεωρήθηκε από βουλευτές ότι διαιώνιζε ένα καθεστώς αναξιοκρατίας και νεποτισμού χωρίς να θίγει τα κακώς κείμενα³¹⁴. Ένα από τα θέματα στα οποία είχε εστιάσει ο κοινοβουλευτικός διάλογος αφορούσε στη μομφή της «βιβλιοκαπηλείας» που λάμβανε δύο διαστάσεις ως προς τους πανεπιστημιακούς καθηγητές. Η πρώτη σχετιζόταν με την προώθηση της πώλησης των συγγραμμάτων στους φοιτητές και με φαινόμενα που είχαν συνδεθεί κυρίως με την Ιατρική Σχολή³¹⁵. Η δεύτερη διάσταση αφορούσε στην κρατική πολιτική για τα σχολικά βιβλία τα οποία συχνά είχαν συγγραφείς πανεπιστημιακούς καθηγητές. Αυτή συγκέντρωνε ευρύτερο ενδιαφέρον καθώς η αλλαγή των σχετικών ρυθμίσεων συνδυάστηκε, μέσω ενός ριζοσπαστικού πολιτικού λόγου, με τα αιτήματα για τη συνολική αναμόρφωση της σχολικής εκπαίδευσης και τέθηκε στην αιχμή μίας έντονης κοινοβουλευτικής αντιπαράθεσης που διέθετε ερείσματα στο κοινωνικό πεδίο³¹⁶. Αντιθέτως για το πρώτο θέμα, τα πανεπιστημιακά συγγράμματα, δεν υπήρξαν προτάσεις και δεν αναλήφθηκαν πρωτοβουλίες στο πολιτικό πεδίο. Ούτε, μέσα στο ρευστό πολιτικό πλαίσιο, επιχειρήθηκε να αντιμετωπιστεί κάποιο από τα άλλα θέματα που είχαν συγκεντρώσει τις πολιτικές ενστάσεις για το Πανεπιστήμιο και αποτελούσαν χρονίζοντα ζητήματα στη λειτουργία του³¹⁷. Εκείνο που προνομιακά διατηρήθηκε στο προσκήνιο ήταν η κριτική στον τρόπο που οι Σχολές ασκούσαν το δικαίωμα να διατυπώνουν εισήγηση για την εκλογή των καθηγητών το οποίο θεωρήθηκε ότι αποτελούσε τη ρίζα του «κακού». Στα επόμενα τρία χρόνια η συγκεκριμένη συζήτηση κυριάρχησε στο δημόσιο πεδίο, έβαινε με αυξανόμενη σκληρύνηση και εκτόπισε βαθμιαία την ενασχόληση με κάθε άλλη μεταρρυθμιστική διαδικασία για τον πανεπιστημιακό θεσμό. Η βαθμιαία μετατόπιση αντικατοπτρίζεται με χαρακτηριστικό τρόπο μέσα από τα κεντρικά άρθρα της εφημερίδας *Ακρόπολις* η οποία διατύπωνε έναν ισχυρά παρεμβατικό λόγο για το συγκεκριμένο θέμα³¹⁸. Η εφημερίδα το 1907 διατύπωνε τη θέση ότι

³¹⁴ ΠτΒ, ΙΗ-έκτ., 6/2/1907, σσ. 273-275 & 10/2/1907, σσ. 314-315.

³¹⁵ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 10 & 14/2/1907· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 323.2, επιστολή Τσιφλάκου-Παπαϊωάννου, 7/2/1907 και απάντηση· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 202.1, Σύγκλητος προς ΥΕΔΕ, 12/2/1907.

³¹⁶ Στις προηγούμενες δεκαετίες είχαν δοκιμαστεί διάφορες κρατικές πολιτικές για τα σχολικά βιβλία, από τον ελεύθερο ανταγωνισμό έως το μονοπώλιο του ενός βιβλίου, οι οποίες υπήρξαν ατελέσφορες και είχαν διογκώσει τα προβλήματα βλ. σσ. 12-61 στο: Καψάλης, Γ. & Χαραλάμπους, Δ. (2008). *Σχολικά Εγχειρίδια. Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*. Αθήνα: Μεταίχμιο. Το 1907 από το βήμα της Βουλής το θέμα είχε αναδείξει με αιχμηρό τρόπο ο Α. Παναγιωτόπουλος, της δυναμικής ομάδας των «Ιαπώνων», συνδέοντάς το με τη συνολική αναμόρφωση της σχολικής εκπαίδευσης βλ. Sawayanagi, N. (2009). *The Team of the Japanese: a concept and politics of reform in Greece 1906-1908*. PhD dissertation, New York University. Στη δημόσια συζήτηση για τα σχολικά βιβλία δραστηριοποιήθηκαν έντονα διάφοροι πανεπιστημιακοί καθηγητές καθώς ήταν συγγραφείς σχολικών βιβλίων, ανάμεσά τους ο Ι. Ν. Χατζιδάκις (*Ακρόπολις*, 18/2/1907, σ. 2).

³¹⁷ Για παράδειγμα, παρέμειναν πιεστικά και εκκρεμή από το 1895 τα θέματα των εξετάσεων (γενικών και διδακτορικών) οι οποίες διεζάγονταν με τον εθιμικό κανόνα καθώς είχαν ακυρωθεί χωρίς αντικατάσταση σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις. Το θέμα θίγεται, μεταξύ άλλων, στο υπόμνημα της Συγκλήτου για όσα είχαν συζητηθεί στη Βουλή (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 202.1 Σύγκλητος προς υπουργείο, 12/2/1907). Ειδικότερα για τις διδακτορικές εξετάσεις σε αυτή την περίοδο βλ. ενότητα 12.4.

³¹⁸ Η εφημερίδα έπαιξε έναν σημαντικό ρόλο στην ιστορία του ελληνικού τύπου (μία παρουσίασή της στο: Μάγερ, Κ. (1957). *Ιστορία του ελληνικού τύπου. Τόμος Α' 1790-1900*. Αθήνα: Δημόπουλος, σσ. 187-209). Για τις απόψεις που διατύπωνε στη συγκεκριμένη περίοδο υπάρχουν εκτεταμένες αναφορές σε ένα πλήθος ιστορικών ερευνών. Μία ειδικότερη μελέτη για τον ρόλο του τύπου στην περίοδο πριν από το Κίνημα του 1909 αποδίδει στην εφημερίδα έλλειψη ικανοποίησης από τον κοινοβουλευτισμό που την οδηγούσε σε μία

«εξεβράστηκαν» στο Πανεπιστήμιο μέσω της πολιτικής συναλλαγής οι «ανικανότερ[οι] επιστημονικώς και χυδαιότερ[οι] ηθικώς» και πίστευε ότι «χέρι με χέρι Σύγκλητος και Υπουργείο ανταλλάσσουν ρουσφέτια και συνδέονται στενότερα δια των δεσμών της αμοιβαίας ενοχής»³¹⁹. Στο άρθρο επιζητούσε να παρέμβει νομοθετικά η Βουλή ώστε «περιορίζουσα την ακολασίαν, [ν]α αναγκάση τας Σχολάς να εκλέγουν τους αρίστους». Μέσα στα επόμενα τρία χρόνια οι νομοθετικές ρυθμίσεις θεωρήθηκαν δευτερεύουσες και εκείνο που παρέμενε ήταν η επιτακτική «εκκαθάρισες» των προσώπων. Η επίκληση μεταφέρθηκε από τη νομοθετική στην εκτελεστική εξουσία ώστε να αναληφθούν οι πρωτοβουλίες και να απομακρυνθούν οι ακατάλληλοι, ενώ η επίβλεψη του Στρατιωτικού Συνδέσμου προβλήθηκε ως το εχέγγυο για την αίσια έκβαση των επιδιώξεων³²⁰.

Από την άλλη, με όσα έπρατταν οι πολιτικές και ακαδημαϊκές ηγεσίες μεγάλων η αναντιστοιχία ανάμεσα στην κατάσταση που διαμορφωνόταν αφενός από την ανάπτυξη, τα υπαρκτά προβλήματα και τις ελλείψεις του Πανεπιστημίου και αφετέρου από την αδυναμία να δίνονται ή να επαγγέλλονται ικανοποιητικές λύσεις. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, ανάμεσα σε άλλα, αποτελεί η διαχείριση του προαναφερόμενου θέματος σχετικά με τον εξαναγκασμό των φοιτητών στην αγορά των συγγραμμάτων. Η Σύγκλητος είχε περιοριστεί να περιγράψει τις γενεσιουργές, κατά την κρίση της, αιτίες του προβλήματος και να αποστασιοποιηθεί από τις παρεκκλίνουσες συμπεριφορές «ευαριθμοτάτων τινών καθηγητών» αλλά, παράλληλα, είχε αποφύγει να οριοθετήσει τα πράγματα και είχε δηλώσει αναρμοδιότητα για την επίλυση του προβλήματος³²¹. Στη Φυσικομαθηματική το ίδιο θέμα είχε αφηθεί μετέωρο μαζί με την επισήμανση του Σπ. Μηλιαράκη ότι «δυστυχώς και εν τη Σχολή μας η κατηγορία αυτή [της βιβλιοκαπηλείας] δεν είναι αβάσιμος. Γνωρίζω μάλιστα ότι επιβάλλονται εις τους φοιτητάς όχι μόνον βιβλία απαραίτητα εις την μελέτην των αλλά και άλλα τοιαύτα μη χρήσιμα, όπερ καθιστά το πράγμα βαρύτερον»³²². Στο σχετικό υπόμνημα αναφερόταν ότι «αφ' ότου υφίσταται [η Σχολή] τα διδακτικά αυτής καθήκοντα πάντοτε εξετέλεσεν ανελλιπώς και επιμελώς», ότι διεξήγαγε τις κρίσεις των νέων καθηγητών σύμφωνα με τον νόμο και «εν ομοφωνία», ότι «τηρεί την δέουσα αυστηρότητα κατά τις εξετάσεις» και ότι με το έργο των καθηγητών της «τον επιστημονικό αυτής σκοπόν κατά το δυνατόν εκπληροί» καταλήγοντας στη διαβεβαίωση πως τα συγγράμματα «ουδείς επέβαλλε»³²³. Η σύνταξη του υπομνήματος ήταν, από μόνη της, δηλωτική του γεγονότος ότι τόσο τα εκκρεμή θέματα όσο και οι επικρίσεις στον δημόσιο λόγο κατά του Πανεπιστημίου υπερέβαιναν κατά πολύ την

ρητορική υπερβολή και διαρκούς κριτικής η οποία, σύμφωνα με τον ερευνητή, δεν αντικατόπτριζε την πραγματική της θέση καθώς η εφημερίδα εγκατέλειψε την καταστροφολογία όταν ο κοινοβουλευτισμός κινδύνεψε, βλ. Αζέλης, Α. (2014). *Τύπος και Κρίση. Οι αντιπαραθέσεις για πολιτική κρίση και μεταρρυθμίσεις στον ελληνικό τύπο από την ήττα του 1897 έως το κίνημα του 1909 στο Γουδί*. Τρίκαλα: Λογείον, σσ. 123-124 & 288-297. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ο ρόλος του τύπου στη διαμόρφωση του δημόσιου λόγου για το Πανεπιστήμιο κατά τη συγκεκριμένη περίοδο παραμένει ένα πολύ ενδιαφέρον θέμα που δεν έχει διερευνηθεί. Ειδικότερα η Ακρόπολις χρησιμοποίησε, από τις αρχές του αιώνα, έναν ισοπεδωτικό λόγο για τη λειτουργία του θεσμού. Τελικά γύρω από τις απολύσεις του 1910 υποστήριξε με φανατισμό συγκεκριμένα πρόσωπα από το καθηγητικό σώμα, όπως θα διαφανεί στη συνέχεια, και με τον ίδιο τρόπο αντιπάλεψε άλλα.

³¹⁹ Ακρόπολις, 8/2/1907, σ. 1.

³²⁰ Ακρόπολις, 4/3/1910, σ. 1 & 12/2/1910, σ. 2.

³²¹ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 202.1 Σύγκλητος προς υπουργείο, 12/2/1907. Αυστηρότερες διατυπώσεις που είχαν προταθεί στη συνεδρίαση της Συγκλήτου δεν υιοθετήθηκαν (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 10/2/1907).

³²² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 12/2/1907. Η αναφορά του Σπ. Μηλιαράκη αφορούσε στη Φαρμακευτική Χημεία. Για το ίδιο μάθημα υπάρχουν τρεις μεταγενέστερες καταγγελίες (1911, 1912, 1915): για την πρώτη διενεργήθηκε έλεγχος από το υπουργείο Παιδείας (ΓΑΚ, ΚΥ, ΥΕΔΕ Δ', κ. 4, φ. 1911-1914, αρ. πρ. 7901) που απάλλαξε πλήρως τον Α. Δαμβέργη (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 327.5). Για τις άλλες δύο το θέμα φαίνεται ότι περιορίστηκε σε διευκρινίσεις προς την πρυτανεία (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 328.1 και 330.3) όπου ο καθηγητής και οι δύο επιμελητές του εργαστηρίου αρνήθηκαν τα καταγγελλόμενα.

³²³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 12/2/1907.

αγορά των συγγραμμάτων³²⁴. Ωστόσο δεν προοιωνιζόταν τα όσα ακολούθησαν στο καθηγητικό σώμα με αφορμή τις χημικές έδρες.

Η πρώτη προσπάθεια ανακατανομής της ισχύος στην πανεπιστημιακή χημεία ξεκίνησε όταν, τον Νοέμβριο του 1907, το υπουργείο έθεσε το ερώτημα να υποδειχθεί κατάλληλο πρόσωπο για μία έδρα Οργανικής Χημείας. Τέτοια έδρα δεν προϋπήρχε και η Σχολή δεν είχε υποκινήσει θεσμικά το ερώτημα. Με άλλα λόγια ήταν ένα ερώτημα που υποκινήθηκε από ενδιαφερόμενους και απευθύνθηκε προς τη Σχολή μέσα σε μία περίοδο στην οποία η πρόθεση του υπουργού Παιδείας Α. Στεφανόπουλου να αυξήσει τις τακτικές πανεπιστημιακές έδρες είχε προκαλέσει σφοδρές πολιτικές διαμάχες. Η προοπτική να υπάρξει καθηγητής οργανικής χημείας βρήκε σύμφωνους και τους δύο ειδικούς καθηγητές, Ζέγγελη και Δαμβέργη, παρ' ότι στη σχετική συζήτηση αμφισβητήθηκε η σκοπιμότητα να εξεταστεί το θέμα εφόσον ήταν συμπληρωμένος ο αριθμός των πανεπιστημιακών εδρών³²⁵. Ο καθηγητής της Φαρμακευτικής Χημείας διασαφήνισε ότι η Σχολή έπρεπε «να ομολογήσει χάριτας εις το Σ[εβαστόν] Υπουργείον επί τη αποστολή του παρόντος ερωτήματος» εκφράζοντας τη συναίνεσή του στην υπουργική πρωτοβουλία, εάν όχι υποδηλώνοντας τη δική του εμπλοκή³²⁶.

Στον κλάδο της χημείας υπήρχε ένας μεγάλος, συγκριτικά με άλλα αντικείμενα, αριθμός χημικών επιστημόνων που διέθεταν αφενός τα προσόντα για μία τέτοια υποψηφιότητα και αφετέρου την επιθυμία να προωθηθούν στην έδρα. Με αφορμή το συγκεκριμένο ερώτημα η Σχολή εξέτασε έξι υποψηφιότητες, ενώ στον ημερήσιο τύπο αναφέρονταν ακόμη περισσότερα ονόματα υποψηφίων³²⁷. Στη συζήτηση για την κρίση των έξι υποψηφιοτήτων επισημοποιήθηκαν οι διαφορετικές στοχεύσεις των δύο ειδικών καθηγητών. Ο Α. Δαμβέργης κατέβαλε κάθε προσπάθεια ώστε να εκλεγεί ο επιμελητής του εργαστηρίου του Τ. Κομνηνός. Ο Κ. Ζέγγελης, έχοντας συνεργασία με περισσότερους από έναν υποψήφιους, προέκρινε τρεις και εξήρε το ερευνητικό τους έργο αλλά και αποδόμησε το έργο του επιμελητή της Φαρμακευτικής Χημείας³²⁸.

Ο Τ. Κομνηνός είχε φοιτήσει στο Πανεπιστήμιο της Βόννης, όταν εκεί δίδασκε ο διάσημος οργανικός χημικός August Kekulé, είχε γίνει διδάκτορας το 1882 και την επόμενη χρονιά έγινε επιμελητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Υφηγητής έγινε μετά από μία δεκαετία, ενδιάμεσως είχε καταθέσει δύο ακόμη αιτήματα υφηγεσίας που δεν είχαν ευοδωθεί³²⁹. Το 1892 υπέβαλε μία διατριβή με την οποία ισχυριζόταν ότι υπήρχαν ενδείξεις που δυνητικά αναιρούσαν τη θεωρία του Kekulé για τη συντακτική δομή του βενζολίου καθώς ο ίδιος είχε εντοπίσει ένα τέταρτο διπαραγωγό του. Η διατριβή είχε

³²⁴ Στην επόμενη συνεδρίαση ο Σπ. Μηλιαράκης είχε θέσει το θέμα να τηρούνται αυστηρότερα οι ισχύουσες διατάξεις περί εξετάσεων (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/2/1907).

³²⁵ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 5/11/1907. Όπως έχει ευρωθεί, ο αριθμός των καθηγητών σε όλο το Πανεπιστήμιο ήταν ορισμένος με νόμο σε 57. Το γεγονός ότι οι υπάρχοντες καθηγητές ήταν ισάριθμοι επικαλέστηκε ο Ν. Αποστολίδης ώστε να προτείνει να αναβληθεί η συζήτηση μέχρι να είναι ορατή η πιθανότητα διορισμού και με το επιχείρημα η κρίση να συμπεριλάβει την πρόοδο στο επιστημονικό έργο των υποψηφίων. Η πρόταση μειοψήφησε οριακά (6 προς 5).

³²⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 5/11/1907.

³²⁷ Η Σχολή εξέτασε τις υποψηφιότητες που είχαν υποβάλει οι Τ. Κομνηνός, Π. Ζαχαρίας, Δ. Τσακαλώτος, Γ. Ματθαίουπουλος, Θ. Βαρούνης και Κ. Βέης. Οι πέντε πρώτοι ήταν παλαιοί ή πρόσφατοι υφηγητές της Σχολής και ο έκτος θα γινόταν αμέσως μετά (κεφάλαιο 5). Επίσης επιμελητές ήταν ο Τ. Κομνηνός στο εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας (από το 1883), ο Γ. Ματθαίουπουλος στο Παθολογικό Ανατομείο (από το 1901) και στο αμέσως επόμενο διάστημα θα γινόταν ο Δ. Τσακαλώτος στο εργαστήριο Γενικής Πειραματικής Χημείας όπου είχε υπηρετήσει στο παρελθόν ως επιμελητής και ο Π. Ζαχαρίας. Στον τύπο υπήρχαν αναφορές και σε άλλα ονόματα επιστημόνων (ενδεικτικά *Ακρόπολις*, 5/11/1907, σ. 2).

³²⁸ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 5/11/1907.

³²⁹ Για τη συζήτηση επί των υποψηφιοτήτων υφηγεσίας του Τ. Κομνηνού στη Φιλοσοφική Σχολή βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 644-645.

γίνει αποδεκτή για τη σωστή μέθοδο εργασίας και για την πειραματική ικανότητα που υποδήλωνε, με την παράλληλη διατύπωση επιφυλάξεων από τη μεριά του Χρηστομάνου σχετικά με το βάσιμο της ερευνητικής κατεύθυνσης³³⁰. Το 1907 ο Κ. Ζέγγελος επέκρινε την υποψηφιότητα του Κομνηνού με αιχμή δύο σημεία. Το πρώτο αφορούσε στο μικρό ερευνητικό εύρος που είχε το έργο του καθώς οι δύο διατριβές, διδακτορική και υφηγητική, ήταν οι μόνες που είχε καταθέσει ο υποψήφιος εκτός από διδακτικά συγγράμματα³³¹. Το δεύτερο σημείο σχετιζόταν με την εγκυρότητα και αξιοπιστία της υφηγητικής διατριβής αλλά και με τη διαχείρισή της από τον υποψήφιο στο διάστημα που είχε μεσολαβήσει, ένα ζήτημα που συζητήθηκε κατ' επανάληψη στις αλληπάλληλες διαδικασίες κρίσης που ακολούθησαν. Στη συγκεκριμένη συνεδρίαση, πρώτη ανάμεσα σε μία ακολουθία για το ίδιο θέμα, καταγράφηκε μία αδιαμόρφωτη εικόνα ανάμεσα στους καθηγητές σχετικά με τους άλλους υποψήφιους, που οι περισσότεροι είχαν εισέλθει πρόσφατα στον ακαδημαϊκό στίβο, με αποτέλεσμα κανείς να μην συγκεντρώσει την απαιτούμενη πλειοψηφία ώστε να προταθεί³³². Η συζήτηση, πέρα από ατομικές επιδιώξεις και προθέσεις, διαμόρφωνε στην ουσία και τα κριτήρια για την ανάδειξη στην καθηγητική βαθμίδα. Η χημεία ήταν ο κλάδος των φυσικών επιστημών στην Ελλάδα που διέθετε το επίπεδο ωρίμανσης ώστε να παρέχει αρκετούς υποψήφιους για τη διεκδίκηση μίας έδρας. Μία ωρίμανση που, ωστόσο, είχε αναπτυχθεί σε ένα βάθος χρόνου με αποτέλεσμα οι υποψήφιοι να έχουν διαφορετικό χρονικό εύρος στις επιστημονικές τους διαδρομές (το 1907 τον παλαιότερο υποψήφιο χώριζαν εικοσιπέντε έτη από τον διδακτορικό του τίτλο και τον νεότερο μόλις τρία). Επακόλουθα, να χαρακτηρίζονται από μία μεγάλη ποικιλομορφία ως προς τα ακαδημαϊκά περιβάλλοντα που αναπτύχθηκαν και τον προσανατολισμό που έδιναν στο επιστημονικό τους έργο. Οι διαστάσεις αυτές εξετάζονται αναλυτικότερα στις επόμενες ενότητες, στην παρούσα η προσέγγιση γίνεται από τη σκοπιά των διεργασιών για τις χημικές έδρες που αναπτύχθηκαν ανάμεσα στο Πανεπιστήμιο και το Κράτος καθώς και της ανάκλασής τους στη δημόσια σφαίρα.

Το αποτέλεσμα της μη εκλογής στην έδρα Οργανικής Χημείας δεν έγινε δεκτό από όλους. Ακολούθησαν αντιδράσεις, όπως συχνά στο παρελθόν, οι οποίες δεν στρέφονταν κατά των συν-διεκδικητών της έδρας αλλά αφορούσαν στον εισηγητή Κ. Ζέγγελη. Ο Τ. Κομνηνός επέκρινε τον καθηγητή φυσικοχημείας για την επάρκειά του αρχικά μέσω του ημερήσιου τύπου³³³ και, στη συνέχεια, δημοσίευσε μία κριτική στο διδακτικό του εγχειρίδιο οργανικής χημείας³³⁴. Καθώς αυτές οι αντιδράσεις του ελέγχθηκαν από τη Σύγκλητο, ακολούθησε ένας δεύτερος κύκλος στον οποίο πρωταγωνίστησε ο υφηγητής

³³⁰ Κομνηνός, Τ. (1892). *Τέταρτον δινιτροβενζέλαιον. Ήτοι η θεωρία του Kekulé περί του τύπου του βενζελαίου ελεγχόμενη*. Αθήναι: Κορίννης. Η διατριβή είχε δεχθεί αιχμηρή κριτική στην περίοδο της υποβολής της από τον χημικό Λεόντιο Οικονομίδη και ανταπάντηση από τον Τ. Κομνηνό (*Ακρόπολις*, 16 & 17/3/1892, σ. 3). Ο Λ. Οικονομίδης, μέλος του «κύκλου της Ζυρίχης» και αργότερα επιφανής βιομήχανος, είχε ξεκινήσει το 1883 την επιχειρηματική του δραστηριότητα ιδρύοντας μαζί με τον μεγαλύτερο αδελφό του Σπήλιο τη βιοτεχνία χρωμάτων στον Πειραιά που μετεξελίχθηκε στη γνωστή βιομηχανία «Χρωπεί». Ο αδελφός του επεδίωκε παράλληλα και την πανεπιστημιακή σταδιοδρομία, η αντιπαράθεση με τον Κομνηνό είχε γίνει στην εποχή που κρινόταν η ίδρυση μίας δεύτερης έδρας για την οργανική χημεία. Αναλυτικότερα βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 610-611 & 628-631.

³³¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 5/11/1907· ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1904-1908, φ. 3-5, υπόμνημα Τ. Κομνηνού 5/11/1907. Στη συγκεκριμένη εκλογή συμμετείχε με τα έργα υπ' αριθμό 1-2, 10-18 του καταλόγου που αναφέρεται στο Παράρτημα 3 και ένα ακόμη σύγγραμμα.

³³² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 5/11/1907. Στη συγκεκριμένη εκλογή οι Ματθαϊόπουλος και Βαρούνης δεν συγκέντρωσαν την προτίμηση κανενός, ο Κομνηνός έλαβε τέσσερις ψήφους (Δαμβέργης, Μητσόπουλος, Αργυρόπουλος, Δ. Αιγινήτης), ενώ από δύο ψήφους έλαβαν ο Π. Ζαχαρίας (Ζέγγελος και Στέφανος), ο Δ. Τσακαλώτος (Αποστολίδης, Μηλιαράκης) και ο Κ. Βέης (Ν. Χατζιδάκης, Β. Αιγινήτης).

³³³ *Ακρόπολις*, 7/11/1907, σ. 2. Για τη δημοσίευση παρενέβη ο πρύτανης και η Σύγκλητος που αποφάσισαν την επίσημη επίπληξη του Τ. Κομνηνού (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 17/11/1907· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 271.1).

³³⁴ Κομνηνός, Τ. (1908). *Οδηγός προς χρήση της οργανικής χημείας του κ. Κ. Ζέγγελη*. Αθήναι: Τυπ. Νομικής.

Θεόδωρος Βαρούνης. Ο Θ. Βαρούνης είχε σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου όπου εργάστηκε για ένα έτος ως βοηθός³³⁵. Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα ο Χρηστομάνος απευθύνθηκε για συστάσεις στον διευθυντή του Α' Χημείου του Βερολίνου, τον οργανικό χημικό Emil Fischer, και φαίνεται ότι έλαβε πληροφορίες που τον ικανοποίησαν³³⁶. Ο Βαρούνης έγινε άμεσα υφηγητής, στα τέλη του 1904, με θετική αξιολόγηση του επιστημονικού έργου που είχε έως τότε³³⁷. Στις αρχές του 1908 ανέλαβε τον ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση των νέων ισορροπιών στον χώρο της χημείας εκδίδοντας αρχικά ένα φυλλάδιο που επέκρινε διεξοδικά κυρίως τα διδακτικά συγγράμματα του Κ. Ζέγγελι και δευτερευόντως τα ερευνητικά του άρθρα³³⁸. Μετά από ανταλλαγή δημοσιεύσεων, κλιμάκωσε την αντιπαράθεση και απέστειλε σε καθηγητές ευρωπαϊκών πανεπιστημίων μεταφρασμένες φράσεις από τα εγχειρίδια που τις παρουσίασε να προέρχονται από εργασία υποψήφιου διδάκτορα ζητώντας την κρίση τους, ένα έργο που διεκπεραίωσε με τη βοήθεια του Τ. Κομνηνού³³⁹. Όταν εξέδωσε νέο φυλλάδιο με απορριπτικές απαντήσεις³⁴⁰ ο Κ. Ζέγγελις, που θεώρησε τη μετάφραση κακόβουλη, ζήτησε να συζητηθεί το θέμα στη Σχολή. Το αίτημα συνάντησε την άρνηση του κοσμήτορα Κ. Μητσόπουλου ο οποίος, με την επικουρία του Α. Δαμβέργη, υποστήριξε ότι ανάλογα περιστατικά είχαν θέση σε ποινικά δικαστήρια και όχι σε επιστημονικές συνεδριάσεις³⁴¹. Η αντιδικία, παρά ταύτα, χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια ως επιχείρημα από τους ίδιους ώστε να αιτιολογηθούν επιλογές σε σχετικές αποφάσεις³⁴².

Η αντιπαράθεση των δύο υφηγητών με τον καθηγητή της Φυσικής Χημείας και τα χαρακτηριστικά που έλαβε -το εύρος, οι μορφές, η διάρκεια και η οξύτητά της- όσο και ο τρόπος που τη διαχειρίστηκαν σε θεσμικό επίπεδο ομάδες καθηγητών και πολιτικές ηγεσίες καταδεικνύουν ότι επρόκειτο για επεισόδια που υπερέβαιναν κατά πολύ πικρίες και προσωπικές φιλοδοξίες. Μία ερμηνεία αποκλειστικώς μέσα από ένα σχήμα προσωπικής αντιπαράθεσης με σκοπό τη διατήρηση ή την απόκτηση καθηγητικής

³³⁵ Ο Θ. Βαρούνης γεννήθηκε το 1881 στο Γύθειο. Ο πατέρας του Στέφανος είχε αποφοιτήσει από το Φαρμακευτικό Σχολείο (ΙΑ, Πρυτανικοί, Α. Αναγνωστάκης 1877-78, σ. 41). Διέθετε φαρμακείο στη Σπάρτη όπου ανέπτυξε παράλληλα και επιχειρηματική δραστηριότητα, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα λειτουργούσε στην ίδια περιοχή μεταξοκλωστήριο και ελαιοπιεστήριο και εμπορευόταν χρώματα ανιλίνης (βλ. *Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον 1902*, σσ. 67-68) ενώ αργότερα, στα μέσα της πρώτης δεκαετίας, λειτούργησε φαρμακείο και στην Αθήνα.

³³⁶ University of California, Berkeley, Emil Fischer Papers, box 39, Χρηστομάνος προς Fischer 12/12/1904. Ο Emil Fischer, με διακεκριμένη θέση ανάμεσα στους ευρωπαίους καθηγητές, είχε λάβει το 1902 το Nobel Χημείας.

³³⁷ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 12/11/1904. Τα έργα που είχε καταθέσει κατά την υφηγεσία ήταν οι δύο διατριβές, διδακτορική και υφηγητική, και ένα άρθρο στο Berichte (εργασίες υπ' αριθμό 1-3 στον κατάλογο του Παραρτήματος 3 και ενότητα 8.2). Με τα ίδια και μία πρόδρομη εργασία της υπ' αριθμό 4 συμμετείχε το 1907 και στην εκλογή για την έδρα Οργανικής Χημείας.

³³⁸ Βαρούνης, Θ. (1908α). *Ο.π.*

³³⁹ University of California, Berkeley, Emil Fischer Papers, box 39, Κομνηνός προς Fischer 9/4/1908, 25/4/1908, 6/6/1908 & 13/11/1911. Ο Κομνηνός είχε παρακολουθήσει τα μαθήματα του Fischer όταν εκείνος στην αρχή της σταδιοδρομίας του βρισκόταν στο Μόναχο (τέλη δεκαετίας 1870) και έκτοτε δεν διατηρούσαν επαφή. Από τις επιστολές διαφαίνεται η δυσφορία του Ε. Fischer για τους χειρισμούς και για την εμπλοκή του όταν πληροφορήθηκε το πραγματικό ζήτημα.

³⁴⁰ Τα σχετικά φυλλάδια κατά σειρά έκδοσης ήταν τα εξής: Βαρούνης, Θ. (1908α). *Ο.π.*: Ανώνυμο [Ζέγγελις, Κ.]. (1908α). *Απάντησις προς τον κ. Θ. Βαρούνην*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου· Βαρούνης, Θ. (1908β). *Απάντησις εις το έκθετον φυλλάδιον του κ. Κ. Ζέγγελι*. Αθήνα: Π. Λεώνης· Βαρούνης, Θ. (1908γ). *Η επιστημονική ένδεια του καθηγητού Κ. Ζέγγελι σιγματιζομένη εν τω διεθνεί πανεπιστημιακώ κριτηρίω*. Αθήνα: Εστία· Βαρούνης, Θ. (1908δ). *Η αποκάλυψις των παραληρημάτων του κ. Κ. Ζέγγελι*. Αθήνα: Τυπ. Νομικής· Ζέγγελις, Κ. Δ. (1908β). *Αναίρεσις συκοφαντιών*. Αθήνα: Παράρτημα Δελτίου Φυσιολογικής Εταιρείας.

³⁴¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 4/6/1908 και 6/6/1908.

³⁴² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 3/12/1908 και 20/1/1909.

θέσης³⁴³ δεν φαίνεται να επαρκεί, αν και υφίσταται ως διάσταση. Παραμένοντας σε αυτή την επικέντρωση φωτίζονται ελάχιστα τα όσα συνέβησαν και τελικώς αφήνονται χωρίς διερεύνηση άλλες πτυχές. Αυτές αναδεικνύονται μέσα από τη συνεξέταση διεργασιών που αναπτύχθηκαν τη συγκεκριμένη περίοδο, είτε σχετικών με τις πανεπιστημιακές χημικές έδρες είτε γενικότερων.

Μετά από την πρώτη άκαρπη εκλογή στην Οργανική Χημεία ακολούθησε, τον Ιούνιο του 1908, ένα δεύτερο ερώτημα για την πλήρωση της έδρας το οποίο είχε χρονικούς περιορισμούς³⁴⁴. Αντιμετωπίστηκε με παρελκυστικούς χειρισμούς από τη μία μεριά και με προσπάθειες επίσπευσης από την άλλη που υπαγορεύονταν από τις αντιθετικές επιδιώξεις των εμπλεκόμενων και αξιοποιούσαν τις κυβερνητικές ανακατατάξεις³⁴⁵. Αντίθετα από την προηγούμενη σπουδή ο Α. Δαμβέργης ζήτησε τώρα αναβολή της εκλογής και, όταν δεν έγινε αποδεκτή, ο κοσμήτορας Κ. Μητσόπουλος υιοθέτησε διαδικαστικά επιχειρήματα με σκοπό τη ματαίωσή της. Οι χειρισμοί, που αντέβαιναν στον τρόπο που λειτουργούσαν τα πανεπιστημιακά όργανα³⁴⁶, είχαν υπαγορευτεί από την ενίσχυση μεταξύ των καθηγητών της υποψηφιότητας του υφηγητή Δ. Τσακαλώτου. Η εκλογή του νεαρού υφηγητή στην έδρα της Οργανικής συνέβη μέσα σε περιβάλλον έντονων και καθημερινών αντιπαραθέσεων δια του τύπου³⁴⁷ και οδήγησε στην κορύφωση της διαμάχης με επίκεντρο τον καθηγητή της Φυσικής Χημείας, αφενός μέσα από την εκτεταμένη δημοσιότητα που συνόδευσε την εκλογή και αφετέρου μέσα από την άμεση εμπλοκή του νέου υπουργού Παιδείας Σπ. Στάη στο θέμα.

Ο Δημήτριος Τσακαλώτος, σε ηλικία τότε 25 ετών, προερχόταν από μία οικογένεια με παράδοση στα γράμματα³⁴⁸. Μετά τις διδακτορικές του εξετάσεις εργάστηκε για να

³⁴³ Κρητικός, Θ. (1995). *Ο.π.*, σσ. 101-108. Η σχετική ερμηνεία του Θ. Κρητικού εστιάζει κυρίως στις έδρες της φυσικής που κρίθηκαν στην ίδια περίπου περίοδο και περιλαμβάνει τη συγκεκριμένη αντιπαραθέση στη χημεία.

³⁴⁴ Σε περίπτωση που δεν δινόταν απάντηση στο δεύτερο ερώτημα του υπουργείου μέσα σε δεκαπέντε ημέρες, η Σχολή έχανε το δικαίωμα εισήγησης και ακολουθούσε διαγωνισμός για τον οποίο το Πανεπιστήμιο είχε εκπεφρασμένη αντίθεση (ΦΕΚ 31, 8/5/1882, Β.Δ. *Περί του τρόπου της πληρώσεως χηρευούσης καθέδρας εν τω εθνικώ Πανεπιστημίω*, άρθρο 1).

³⁴⁵ Στις 21 Ιουνίου 1908 ο πρωθυπουργός Γ. Θεοτόκης πραγματοποίησε ευρύ ανασχηματισμό της κυβέρνησής του, που συζητούνταν επί μεγάλο χρονικό διάστημα. Το υπουργείο Παιδείας ανέλαβε ο Σπ. Στάης αντί του Α. Στεφανόπουλου.

³⁴⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 12/6/1908. Στη συνεδρίαση ο κοσμήτορας Κ. Μητσόπουλος, όταν η αναβολή δεν έγινε αποδεκτή, αποχώρησε μαζί με τον Α. Δαμβέργη και παρέδωσε τη συνεδρία στον προκοσμήτορα Κ. Στέφανο. Η Σχολή αποφάσισε να συνεχίσει την εκλογή σε νέα σύγκλιση, αλλά την απόφαση δεν υλοποίησε ο Κ. Μητσόπουλος παρά τη γνωμοδότηση ότι το όφειλε (ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1904-1908, φ. 3-5, έγγραφα αρ. πρ. 73, 74, 76 και 2569· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 20/9/1908). Η σύγκλιση ανατέθηκε στον προκοσμήτορα που διεξήγαγε τη διαδικασία και κατέθεσε την απόφαση (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/6/1908· ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1908-1911, φ. 2, κοσμητεία προς πρυτανεία 16/6/1908).

³⁴⁷ Οι εφημερίδες παρουσίαζαν αυθημερόν «ανταποκρίσεις» από τις συγκεκριμένες συνεδριάσεις ή και εξέφραζαν απόψεις που προωθούσαν υποψήφιους (*Αθήναι*, καθημερινά 13-18/6/1908· *Εστία*, 10, 13, 14, 15/6/1908· *Ακρόπολις*, 11, 15, 16, 17/6/1908· *Εμπρός*, καθημερινά 11-17/6/1908· *Σκριπ*, 11, 13, 15, 16/6/1908· *Νέον Άστυ*, 11, 13, 15, 16/6/1908).

³⁴⁸ Ο Δημήτριος Τσακαλώτος είχε παππού, από τη μητέρα του, τον φιλόλογο Αθανάσιο Α. Σακελλάριο (1826-1901) που είχε συγγραφικό έργο κυρίως στη γραμματική της ελληνικής γλώσσας και τη γεωγραφία. Θεωρείται από τους θεμελιωτές της κυπριακής λαογραφικής έρευνας, υπήρξε σχολάρχης της Ελληνικής Σχολής στη Λάρνακα (1849-1854) οπότε συνέγραψε τα *Κυπριακά* που ήταν βιβλία για τη γεωγραφία, ιστορία, λαογραφία και γλώσσα της νήσου (Γεωργής, Γ. (2012). *Τα ελληνικά περιηγητικά κείμενα για την Κύπρο του 19ου αιώνα*. Διεθνές Συνέδριο Περιήγησης και Χαρτογράφησης του Ελληνικού Χώρου, Ιοαννου Foundation-Πανεπιστήμιο Αιγαίου-Πανεπιστήμιο Κύπρου, Αθήνα 18-20 Οκτωβρίου). Ο πατέρας του Δημήτριου, Ευστράτιος Τσακαλώτος (1842-1920), έγινε διδάκτωρ φιλοσοφίας από το Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1869 και θεωρούνταν μαθητής του Ευθύμιου Καστόρη. Αρχικά δίδαξε (1874-1882) στα σχολεία της ελληνικής κοινότητας Ταϊγανίου (Ταγκανρόγκ), κατόπιν σε γυμνάσια των Αθηνών και επί πολλά έτη στο Βαρβάκειο Γυμνάσιο (*Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΚΓ', σ. 398). Ήταν λατινιστής φιλόλογος, με συγγραφικό έργο

ολοκληρώσει τη διατριβή του στο εργαστήριο Γενικής Χημείας (αρχές 1904) σε μία περίοδο που η αναβάθμιση της ποιότητας των διδακτορικών διατριβών διατυπωνόταν ως ζητούμενο (ενότητα 12.4). Από τον Χρηστομάνο είχε λάβει ένα θέμα που κατεзоχόν βρισκόταν κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στο σημείο συνάντησης χημείας και βιομηχανίας, τις τεχνητές χρωστικές ουσίες³⁴⁹. Ο ίδιος συνέχισε τις σπουδές μεταβαίνοντας στη Λειψία στο φυσικοχημικό ινστιτούτο του Wilhelm Ostwald και ακολούθως εργάστηκε στην οργανική χημεία στα εργαστήρια των Theodor Curtius και Emil Knoevenagel στη Χαϊδελβέργη και στο χημείο του Ludwig Gattermann στο Freiburg. Αμέσως μετά βρέθηκε επί τρία εξάμηνα στο χημείο του Πανεπιστημίου της Γενεύης δίπλα στον καθηγητή φυσικοχημείας Philippe Guye όπου και προσλήφθηκε ως βοηθός³⁵⁰ εγκαινιάζοντας μία συνεργασία που διατηρήθηκε και τα επόμενα χρόνια. Επέστρεψε στην Ελλάδα και έγινε υφηγητής στην έναρξη του 1907-08 με τη διατριβή «Περί του σημείου ζέσεως και τήξεως χημικώς εξεταζόμενον και επί τη βάσει των αρχών της θερμοδυναμικής» μετά από μία εκτενή συζήτηση σχετικά με το πεδίο που θα οριζόταν υφηγητής (γενική χημεία ή φυσικοχημεία), ένα ζήτημα που συνδεόταν άμεσα με την ακαδημαϊκή του εξέλιξη³⁵¹. Δίδαξε κατά το χειμερινό εξάμηνο και το εαρινό αναχώρησε για το Λονδίνο προκειμένου να εργαστεί στο εργαστήριο του επιφανούς William Ramsay (Nobel Χημείας 1904) απ' όπου και υπέβαλε την υποψηφιότητά του³⁵².

Ο Δ. Τσακαλώτος συγκροτούσε ένα προφίλ με στοιχεία που έδειχναν ότι διαθέτουν δυναμικό χαρακτήρα: είχε νεαρή ηλικία, είχε εμβαθύνει σε σπουδές σε διακεκριμένα ευρωπαϊκά εργαστήρια, είχε στο τετραετές διάστημα ξεκινήσει ένα ερευνητικό έργο που φαινόταν να έχει προοπτική και είχε επιτύχει ήδη ευρωπαϊκές συνεργασίες³⁵³. Η εκλογή

στην αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή γραμματεία, του οποίου το δίτομο λατινικό-ελληνικό λεξικό γνώριζε συνεχείς επανεκδόσεις έως πρόσφατα (~2000). Η οικογένεια κατείχε τον εκδοτικό οίκο Π. Δ. Σακελλαρίου που διηύθυναν οι γιοί του Αθανάσιου, Πολύβιος και Δημήτριος, και ο Ευστράτιος είχε την επιμέλεια των εκδόσεων (*Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*, τόμος Β', σσ. 383-388). Ήταν ένας από τους εγκυρότερους εκδοτικούς οίκους, ιδιαίτερος στον χώρο των επιστημονικών εκδόσεων, ο οποίος λειτούργησε έως τη δεκαετία του 1930 και εξέδωσε σειρές έργων με ευρεία θεματολογία (Ματθιόπουλος, Γ.Δ. (Επιμ.). (2009). *Ανθολόγιο ελληνικής τυπογραφίας: συνοπτική ιστορία της τέχνης του εντύπου ελληνικού βιβλίου από τον 15^ο έως τον 20^ο αιώνα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 32 & 502). Μέσω των εκδόσεων Σακελλαρίου ο Δημήτριος μπόρεσε να έχει μία άψογη, για την εποχή, παρουσίαση του επιστημονικού του έργου (ανατύπωση των δημοσιεύσεων που είχε κάνει σε διεθνή περιοδικά, ελληνικές δημοσιεύσεις, βιογραφικά σημειώματα κ.λπ.). Ο εκδοτικός οίκος διέσωσε, τέλος, συγκεντρωμένο το ερευνητικό του έργο μετά τον αδόκητο θάνατό του το 1919 σε μία δίτομη έκδοση που περιλάμβανε 60 αναδημοσιεύσεις των ερευνητικών του εργασιών καθώς και κατάλογο των συγγραμμάτων και των άλλων δημοσιεύσεών του βλ. Τσακαλώτος, Δ. (1931). *Χημικά μελέται και έρευνα 1904-1919*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.

³⁴⁹ Τσακαλώτος, Δ. (1904). *Αι αζωτοχρωστικά ουσία. Θεωρητική μελέτη περί του σχηματισμού αυτών. Ισοαμυλικόν χρυσομηλόχρουν και κυανούν*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου (διαθέσιμη μαζί με άλλες εργασίες του στο: <http://jupiter.chem.uoa.gr/pchem/lab/tsakalotos.html>).

³⁵⁰ Université de Genève, *Liste des autorités, professeurs, étudiants et auditeurs, semestre d'hiver 1906-1907*, p. 64 et *semestre d'été 1907*, p. 64.

³⁵¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 10 & 18/10/1907.

³⁵² Η αίτηση υποψηφιότητας υποβλήθηκε από τον πατέρα του: ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1908-1911, φ. 2, 12/6/1908.

³⁵³ Στην εκλογή τον Νοέμβριο 1907 συμμετείχε με έξι εργασίες (τις υπ' αριθμό 1-4 εργασίες του καταλόγου στο Παράρτημα 3 και δύο ακόμη που δεν περιλαμβάνονται) ενώ τον Ιούνιο 1908 είχε προσθέσει τέσσερις (τις 5, 6, 23 και μία επιπλέον). Η 23^η ήταν ένα μαθηματικό εγχειρίδιο στη γαλλική γλώσσα για χρήση των ερευνητών της χημείας που είχε συγγράψει μαζί με τον Eric Mettler, επίσης βοηθό του Ph. Guye. Σύμφωνα με το βιογραφικό του σημείωμα στην εκλογή του 1907, ήταν έμμισθος συνεργάτης του περιοδικού *Revue générale de chimie pure et appliquée* και του είχε προταθεί θέση επιμελητή στο φυσικοχημικό εργαστήριο του Πανεπιστημίου της Λωζάνης από τον καθηγητή Paul Dutoit (1873-1944), μαθητή επίσης του Ph. Guye. Ο Δ. Τσακαλώτος διατήρησε συνεχή συνεργασία με τους ελβετούς χημικούς, για παράδειγμα ο καθηγητής Amé Pictet υποστήριξε την έρευνά του και ενόσω εργαζόταν στο Λονδίνο (Bibliothèque de Genève, Papiers Amé Jules Pictet, Ms. fr. 3454, f. 110-112, Τσακαλώτος προς Pictet, 19/6/1908 & 7/7/1908).

του, τον Ιούνιο του 1908, υπήρξε ομόφωνη από τους παρόντες καθηγητές³⁵⁴. Ωστόσο, από τη συνεδρίαση της εκλογής είχαν επιλέξει να απουσιάσουν πέντε από τους δώδεκα καθηγητές (οι Κ. Μητσόπουλος, Α. Δαμβέργης, Δ. Αιγινήτης, Β. Αιγινήτης και Τ. Αργυρόπουλος, κυρίως οι τέσσερις πρώτοι αντιμετώπιζαν από κοινού όλα τα θέματα σχετικά με τις χημικές έδρες στη συγκεκριμένη περίοδο). Αμέσως μετά από την εκλογή του φιλοξενήθηκε στην εφημερίδα *Ακρόπολις* ένα επιχείρημα περί παράτυπης σύγκλισης της συνεδρίασης το οποίο δεξιώθηκε στο κεντρικό της άρθρο με τίτλο «*Παρασυναγωγή και πραξικόπημα*»³⁵⁵ και, στη συνέχεια, δόθηκε εκ νέου ευρεία έκταση στην αναδημοσίευση των φυλλαδίων του Θ. Βαρούνη³⁵⁶. Λίγες ημέρες μετά, όταν επιτεύχθηκε ο κυβερνητικός ανασχηματισμός, δρομολογήθηκαν παρεμβάσεις από τον νέο υπουργό που ακύρωσε την εκλογή υλοποιώντας την προτροπή της εφημερίδας «*Πρέπει να τους αφαιρεθή η ψήφος*»³⁵⁷. Αν δεχθούμε ότι οι τίτλοι των εφημερίδων επιτελούν έναν καθοριστικό ρόλο στην πρόσληψη των πληροφοριών και αποκαλύπτουν, ιδίως στην περίπτωση που επιχειρείται χειραγώγηση, τις απόψεις που διαμεσολαβούν³⁵⁸ τότε η συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί να ιδωθεί ως μία εξαιρετικά εύγλωττη διατύπωση του επιδιωκόμενου στόχου.

Ο νέος υπουργός Σπ. Στάης είχε προϋπηρεσία στο συγκεκριμένο υπουργείο και οργανική σχέση με τη Φυσικομαθηματική. Ο ίδιος ήταν διδάκτωρ του μαθηματικού τμήματος (1883-84) και αυτή ήταν η τρίτη του θητεία ως υπουργός Παιδείας, ενώ στην προηγούμενη το όνομά του συνδέθηκε με το ιδρυτικό γεγονός της Σχολής καθώς είχε υπογράψει το σχετικό διάταγμα. Στη συγκεκριμένη θητεία, αφενός, χειρίστηκε διαφορετικά από τον προκάτοχό του το θέμα των κενών ή νέων εδρών στο Πανεπιστήμιο και, αφετέρου, επέλεξε μία συστηματική παρέμβαση στα εσωτερικά της Σχολής με αιχμή τις χημικές έδρες. Κατά τη διάρκεια των θερινών διακοπών ακύρωσε την εκλογή Τσακαλώτου, συγκρότησε επιτροπή για τον έλεγχο της διαμάχης Ζέγγελη-Βαρούνη και ανέθεσε στον Όθ. Ρουσόπουλο τον ρόλο του προέδρου της³⁵⁹ και, στη συνέχεια, παρενέβη στην κατανομή των αναθέσεων για τη διδασκαλία της χημείας. Ένα από τα δεδομένα που νοσηματοδοτεί τις αλληλοδιάδοχες ενέργειές του αποτελεί ο συνδυασμός

³⁵⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/6/1908. Εκτός από τον προτεινόμενο Δ. Τσακαλώτο, οι συνυποψήφιοι Π. Ζαχαρίας (που αποσύρθηκε) και Κ. Βέης έλαβαν θετική αξιολόγηση από τον εισηγητή Κ. Ζέγγελη. Ο Τ. Κομνηνός δεν κατέθεσε υποψηφιότητα στη δεύτερη φάση αλλά το έργο του επανακρίθηκε.

³⁵⁵ *Ακρόπολις*, 17/6/1908, σ. 1.

³⁵⁶ *Ακρόπολις*, 27, 28, 29/6/1908, σ. 2, τα οποία είχαν δημοσιευτεί και ένα τετράμηνο νωρίτερα (16, 18, 10 & 24/2/1908, σ. 2).

³⁵⁷ *Ακρόπολις*, 15/6/1908, σ. 1. Η απουσία των πέντε καθηγητών ερμηνεύτηκε τότε από την εφημερίδα ως επιβεβλημένη επιστημονικά και ηθικά. Ενάμιση χρόνο αργότερα, στην περίοδο προετοιμασίας της «εκκαθάρισης», δόθηκε η απουσία παρουσιάστηκε ως δείγμα εκφοβισμού των απόντων από την πολιτική ηγεσία του υπουργείου ώστε να μην καταψηφιστεί ο υποψήφιος (βλ. *Ακρόπολις*, 4/11/1909, σ. 1).

³⁵⁸ Αζέλης, Α. (2014). *Ο.π.*, 69-72.

³⁵⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 24/9/1908 και Πρακτικά ΦΜΣ, 3/12/1908. Η επιτροπή του υπουργείου Παιδείας συστάθηκε μετά από αίτημα του Βαρούνη, ωστόσο από τα πρακτικά των συνεδριάσεων προκύπτουν συγκεκριμένες πληροφορίες. Σε δημοσιεύματα (*Σκριπ*, 25/7/1908, σ. 2) αναγράφονταν πέντε ονόματα επιστημόνων εκτός Πανεπιστημίου (χημικών και συναφών ειδικοτήτων) που συμμετείχαν στη σύνθεσή της ενώ ο Όθ. Ρουσόπουλος στο *Δελτίον ΒΕΑ* είχε ανακοινώσει την προεδρία του σε αυτή (τ. 13, τχ. 4, σ. 59). Επίσημα δεν δημοσιεύτηκε γνωμοδότηση και η έρευνα δεν ανέδειξε κάποια διαρροή στον τύπο ενώ, στις μετέπειτα διαμάχες, έγιναν λίγες αόριστες αναφορές στη δράση της επιτροπής. Ο Κ. Ζέγγελης, θεωρώντας ανύπαρκτες ή σκόπιμα παραποιημένες τις 35 φράσεις που είχε συμπεριλάβει ο Βαρούνης στην αναφορά του στους ευρωπαίους καθηγητές, είχε αποστείλει δική του μετάφραση την οποία είχαν συνυπογράψει οι γερμανομαθείς υφηγητές Π. Ζαχαρίας, Γ. Ματθαιόπουλος, Β. Ησαΐας και ο χημικός Λ. Αραπίδης (University of California, Berkeley, Emil Fischer Papers, box 39, Ζέγγελης προς Fischer 17/6/1908 & 25/7/1908, οι ημερομηνίες σε όλες τις επιστολές από το αρχείο Fischer είναι με το γρηγοριανό ημερολόγιο). Η αποστολή της νέας μετάφρασης διαφοροποίησε, σύμφωνα με τον ίδιο, αρκετές από τις απαντήσεις των ευρωπαϊών καθηγητών (βλ. Ζέγγελης, Κ. Δ. (1911). *Υπόμνημα προς το Σ. Υπουργικόν Συμβούλιον*).

τους ιδιαιτέρως με την πρόθεση να θεσμοθετηθεί διαφορετικά η διαδικασία εκλογής καθηγητών. Η παράλληλη εξέλιξη των πρωτοβουλιών -σε νομοθετικό επίπεδο για το Πανεπιστήμιο και σε διοικητικό για τη Σχολή- ήταν και ο λόγος που οι υπουργικές παρεμβάσεις στη Φυσικομαθηματική συζητήθηκαν εκτεταμένα στις συνεδριάσεις των πανεπιστημιακών οργάνων (Σχολής και Συγκλήτου) μαζί με τα νομοσχέδια που κατέθεσε ο υπουργός στη Βουλή (το ένα αφορούσε στους καθηγητές, το άλλο στο επιστημονικό προσωπικό των εργαστηρίων).

Ο Σπ. Στάης, έχοντας κατά την ανάληψη των καθηκόντων του δηλώσει ότι θα ακολουθούσε «σαρωτική» στάση απέναντι στο Πανεπιστήμιο³⁶⁰, διέκοψε τη συνέχιση των διαδικασιών εκλογής στις Σχολές με βάση όσα ερωτήματα είχε απευθύνει ο προκάτοχός του θεωρώντας τα «*παρὰ νόμῳ γενόμενα*» και, από όσες εκλογές είχαν ολοκληρωθεί, ακύρωσε εκείνη στην έδρα της Οργανικής Χημείας³⁶¹. Το τελευταίο αντιμετώπιστηκε από τη Σύγκλητο ως παρέμβαση στα εσωτερικά του Πανεπιστημίου που «*δεν πρέπει να παρέλθῃ ἐν σιγῇ*»³⁶², στη Σχολή όμως συζητήθηκε χωρίς να ληφθεί απόφαση³⁶³. Αυτό δεν οφειλόταν μόνο στους χειρισμούς του κοσμήτορα Δ. Αιγινήτη που επεδίωξε σφοδρά τη συγκεκριμένη έκβαση, αλλά και στη διάθεση της πλειοψηφίας να επιτύχει μία εσωτερική εκχειρία αποποιούμενη προηγούμενες επιλογές, μία εκχειρία που ωστόσο δεν συνέβη. Αμέσως μετά, με αφορμή ένα δευτερεύον θέμα περί αναπλήρωσης του Κ. Ζέγγελη σε ολιγόμηρη απουσία³⁶⁴, το υπουργείο παρενέβη στις αναθέσεις, του αφαίρεσε τη διδασκαλία της Γενικής Χημείας και όρισε διευθυντή του Χημείου τον Α. Δαμβέργη³⁶⁵. Η υπουργική ανάθεση συζητήθηκε στα δύο πανεπιστημιακά όργανα, Σχολή και Σύγκλητο, σε συνεδριάσεις έντονων αντεγκλήσεων. Στη Σχολή, που εξετάστηκε το αίτημα να γίνει νέα ανάθεση, αντιπαρατέθηκαν δύο απόψεις. Η πρώτη υιοθετήθηκε με οριακή πλειοψηφία και υποστήριξε ότι κάθε παρόμοια απόφαση λαμβάνεται με βάση επιστημονικά κριτήρια και, επομένως, δεν υπήρχε λόγος να αλλάξει η θέση για τη συνάφεια της κενής έδρας. Η μειοψηφούσα άποψη υποστήριξε ότι κάτι τέτοιο συνιστούσε απείθεια προς τη διοικητική αρχή («*ἡμεῖς πρέπει νὰ ἀπειθῶμεν καὶ νὰ υποδείξωμεν τὸν αὐτὸν καθηγητὴν;*») και ότι η Σχολή όφειλε να συμμορφωθεί στο υπουργικό αίτημα³⁶⁶. Στη Σύγκλητο, που είχε αρμοδιότητα τη διεύθυνση του Χημείου, αποφασίστηκε να μην επιτραπεί η υπουργική εμπλοκή και έγινε αποδεκτή η προσωρινή ανάθεση στον επιμελητή Δ. Τσακαλώτο παρά την επίμονη προσπάθεια του κοσμήτορα

³⁶⁰ Σκριπ, 22/6/1908, σ. 4.

³⁶¹ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1908-1911, φ. 2, 8/7/1908, αρ. πρ. 9486 & φ. 3.2, 20/9/1908, αρ. πρ. 15056. Είχαν ολοκληρωθεί εκλογές και σε άλλες Σχολές οι οποίες δεν ακυρώθηκαν, απλώς δεν διορίστηκαν οι εκλεγμένοι (π.χ. ο Ν. Ν. Σαρίπολος στη Νομική, υποσημείωση 751).

³⁶² ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 20/9/1908.

³⁶³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 7/11/1908.

³⁶⁴ Επρόκειτο για 40ήμερη άδεια στο εξωτερικό με σκοπό τη θεραπεία ενός τραυματισμού στο μάτι που συνέβη σε ατύχημα στο εργαστήριο, οι ενέργειες έγιναν λίγες ημέρες πριν επιστρέψει ο Κ. Ζέγγελης στην Ελλάδα. Για την περίοδο της απουσίας του είχε ορίσει αναπληρωτή στις εξετάσεις των φοιτητών ιατρικής και φυσικής τον Σπ. Μηλιαράκη και στις εξετάσεις φαρμακευτικής τον Α. Δαμβέργη και είχε αναθέσει προσωρινά τη διεύθυνση του Χημείου στον Δ. Τσακαλώτο (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 256.5, 12/11/1908, αρ. πρ. 15). Η ανάθεση της ευθύνης του Χημείου στον επιμελητή και ο ορισμός του Μηλιαράκη ως εξεταστή θεωρήθηκαν αποπήματα στα οποία ο υπουργός παρενέβη απευθείας και κάλεσε τους συγκλητικούς -χωρίς τον πρύτανη Κ. Στέφανο- προκειμένου να τα ακυρώσει (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 25/11/1908). Ο Σπ. Στάης, εκτός από τα θέματα της χημείας, εστίασε στον ρόλο που είχε δοθεί στον Μηλιαράκη σε μία καθόλου τυχαία στιγμή στον δημόσιο διάλογο για τον καθηγητή Βοτανικής (αναλυτικά στο κεφάλαιο 4).

³⁶⁵ ΦΕΚ 270Β, 29/11/1908· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 256.5, 22/11/1908, αρ. πρ. 20568.

³⁶⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 3/12/1908. Την πρώτη άποψη υποστήριξε ο Ι. Χατζιδάκης ενώ το ερώτημα περί απειθαρχίας διατύπωσε ο Κ. Μητσόπουλος.

Δ. Αιγινήτη για το αντίθετο³⁶⁷. Το θέμα της προσωρινής αντικατάστασης, μικρής σημασίας σε πρακτικό επίπεδο, αναδείχθηκε από τον υπουργό ως παράδειγμα ανεπαρκούς λειτουργίας του Πανεπιστημίου και το συμπεριέλαβε στην αιτιολογική έκθεση του νομοσχεδίου προκειμένου να προωθήσει τις νομοθετικές του επιδιώξεις³⁶⁸. Το τελευταίο, σε αυτήν τη φάση, βήμα για την ανακατανομή της επικράτειας στην πανεπιστημιακή χημική εκπαίδευση ήταν ένα επόμενο υπουργικό ερώτημα που αφορούσε εκλογή σε δύο έδρες πλέον, Ανόργανης και Οργανικής³⁶⁹. Ο Κ. Ζέγγελης επέλεξε να εκλεγεί στην πρώτη, ενώ η πρόθεση της Σχολής να συμπληρώσει και τη δεύτερη ανέδειξε εκ νέου τη διαίρεση στο καθηγητικό σώμα. Μετά από αναβολές και προκειμένου να ολοκληρωθεί η εκλογή στην Ανόργανη παραπέμφθηκε σε άγνωστο χρόνο η εκλογή στην Οργανική³⁷⁰. Αυτός φαίνεται ότι υπήρξε και ένας συμβιβασμός προκειμένου να επιτευχθεί μία προσωρινή, βραχύβια και επιφανόμενη ανακωχή στην κατανομή των χημικών εδρών.

Μέσα από αυτή τη δαιδαλώδη αλληλουχία γεγονότων που είχε διάρκεια δύο ετών πραγματοποιήθηκε η διαίρεση της ενιαίας έδρας της Γενικής Πειραματικής Χημείας, δημιουργήθηκε αυτή της Ανόργανης και ταυτόχρονα καταργήθηκε της Φυσικής Χημείας³⁷¹. Όλες οι επιλογές (διαίρεσης, ίδρυσης και κατάργησης) δεν αιτιολογήθηκαν με την επίκληση οποιουδήποτε επιστημονικού ή εκπαιδευτικού λόγου, αντίθετα υιοθετήθηκαν χωρίς να προηγηθεί συζήτηση στο θεσμικό επίπεδο. Το στοιχείο αποκτά βαρύτητα καθώς οι αρμοδιότητες σχετικά με τον προσδιορισμό του είδους και του περιεχομένου των εδρών καθώς και με τη διαδικασία εκλογής των καθηγητών ήταν δύο από τα πιο προβεβλημένα και επίμαχα σημεία της διαπραγμάτευσης ανάμεσα στο Πανεπιστήμιο και το Κράτος στη συγκεκριμένη περίοδο.

Από τη μεριά της κυβέρνησης στο νομοσχέδιο του Σπ. Στάη υπήρχε η πρόβλεψη να είναι ορισμένος σε κάθε Σχολή ο αριθμός των καθηγητικών εδρών, να επιμερίζονται σε ευρύτερες επιστημονικές περιοχές χωρίς να εξειδικεύονται περαιτέρω νομοθετικά. Ως προς τη διαδικασία επιλογής των προσώπων διατυπωνόταν στο νομοσχέδιο η «*αναμφίλεκτος αλήθεια ότι εν τούτω τω σημείω η ιδέα της αυτοδιοικήσεως εν τω Πανεπιστημίω απέτυχεν*». Επομένως προβλεπόταν οι τακτικοί καθηγητές να διορίζονται μέσα από το σώμα των έκτακτων καθηγητών «*κατ' εκλογήν του αρμοδίου Υπουργού*» και οι έκτακτοι, με τη σειρά τους, να διορίζονται αφού επιτύχουν σε διαγωνισμό τον οποίο διενεργούσε μία επιτροπή και με εξωπανεπιστημιακά μέλη που, επίσης, επέλεγε ο υπουργός³⁷². Από τη μεριά του Πανεπιστημίου στις θεσμικές αποφάσεις ο στόχος ήταν αντιδιαμετρικός. Επεδίωκε να κατοχυρωθούν στον νόμο τα δικαιώματα των Σχολών στην αναπαραγωγή του καθηγητικού σώματος τόσο στον καθορισμό των γνωστικών πεδίων, όσο και στην επιλογή των προσώπων και να περιοριστεί ο υπουργικός ρόλος που ενισχυόταν περαιτέρω στο νομοσχέδιο³⁷³. Η έντονη διαπραγμάτευση δεν εξαντλούνταν στις διεξοδικές επαφές της πολιτικής ηγεσίας με την πανεπιστημιακή, μέρος της

³⁶⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 25/11/1908 και 4/12/1908.

³⁶⁸ ΕτΒ, Παράρτημα 1908 ΙΗ-Γ, Αιτιολογική Έκθεση επί του νομοσχεδίου «περί ανωτέρου προσωπικού εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω κ.λπ.», σ. 136.

³⁶⁹ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1908-1911, 20/12/1908, αρ. πρ. 22589 & 8/12/1908, αρ. πρ. 21517.

³⁷⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 29/12/1908 & 20/1/1909· ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1908-1911, 14/1/1909, αρ. πρ. 615. Η εκλογή του Κ. Ζέγγελη στην Ανόργανη έγινε με εισηγητή τον Σπ. Μηλιαράκη. Ο συγγενέστερος στο πεδίο καθηγητής Α. Δαμβέργης αρνήθηκε κρίση και ψήφο επικαλούμενος την αντιδικία Ζέγγελη-Βαρούνη, το ίδιο και οι άλλοι τρεις καθηγητές (Κ. Μητσόπουλος, Δ. και Β. Αιγινήτης). Οι υπόλοιποι επτά ψήφισαν τον Κ. Ζέγγελη.

³⁷¹ ΦΕΚ 40Β, 19/2/1909.

³⁷² ΕτΒ, Παράρτημα 1908 ΙΗ-Γ, σσ. 137 & 138.

³⁷³ ΙΑ, Πρυτανικοί, Κ. Στέφανος 1908-09, σσ. 50-58 & 65-80.

αποτελούσαν και οι ρητορείες στο δημόσιο πεδίο που συχνά περιείχαν σφοδρές επικρίσεις για το Πανεπιστήμιο.

Στις ενδοπανεπιστημιακές συζητήσεις η στόχευση να ενισχυθεί η πανεπιστημιακή αυτοτέλεια έδειχνε να συγκεντρώνει την κοινή αποδοχή ανάμεσα στους καθηγητές³⁷⁴. Για παράδειγμα, μία από τις σχετικές επιδιώξεις ήταν κάθε Σχολή να έχει τη δυνατότητα όταν μία έδρα έμενε κενή να προχωρά αυτοδίκαια σε νέα εκλογή χωρίς να αναμένει την εκκίνηση της διαδικασίας από τον υπουργό. Μάλιστα ο Δ. Αιγινήτης ως συγκλητικός είχε προτείνει να διευρυνθούν τα δικαιώματα των Σχολών και να έχουν την αποκλειστική ευθύνη στον επανακαθορισμό του περιεχομένου των εδρών ώστε «όπως, κενωθείσης έδρας συνέρχεται η Σχολή αυτοδικαίως και προτείνει είτε αλλαγή της έδρας δι' άλλης χρησιμωτέρας, είτε πλήρωσιν ταύτης»³⁷⁵. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η διαχείριση των ίδιων θεμάτων εντός των πανεπιστημιακών τειχών γινόταν συχνά με διαφορετικό τρόπο. Στη Φυσικομαθηματική Σχολή το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο αξιοποιήθηκε εκατέρωθεν ώστε να προωθηθούν ρυθμίσεις για τις χημικές έδρες που υποστηρίχθηκαν, μέσα από αντικρουόμενες μεθοδεύσεις, πρωτίστως εξωπανεπιστημιακά με λύσεις που επιδιώχθηκαν μέσω υπουργικών παρεμβάσεων.

Επομένως, επιχειρώντας μία σύνοψη για τις χημικές έδρες έως το συγκεκριμένο χρονικό σημείο, θα λέγαμε ότι κατά την πρώτη δεκαετία εμφανίστηκαν συνθήκες που ευνοούσαν την εισαγωγή νέων αντικειμένων στο πεδίο της χημείας το οποίο είχε γνωρίσει ανάπτυξη στο αθηναϊκό Πανεπιστήμιο στην προγενέστερη περίοδο εντός μίας κοινωνικής συνθήκης που προσδοκούσε την ευημερία μέσω των επιστημονικών επιτευγμάτων. Έκφραση αυτής της ανάπτυξης ήταν, ανάμεσα στα άλλα, ο συγκριτικά μεγαλύτερος αριθμός χημικών επιστημόνων έτοιμων να διεκδικήσουν ακαδημαϊκές θέσεις όποτε αυτές παρουσιαστούν. Ταυτοχρόνως όμως το σχέδιο για την ανάπτυξη της πανεπιστημιακής χημείας διακατεχόταν από πολλαπλές αντιθέσεις ως προς τις στοχεύσεις, την εφαρμογή και τη στελέχωσή του (ενότητα 7.2). Οι αντιθέσεις αναδείχθηκαν εντονότερα καθώς οι διεργασίες στη νεοσύστατη Σχολή εξελίχθηκαν μέσα στη συγκυρία που διαμορφώθηκε από τον θάνατο του Α. Κ. Χρηστομάνου, ενός προσώπου με ισχυρότατο αποτύπωμα και όχι μόνο στο συγκεκριμένο πεδίο. Νέες διεκδικήσεις αναδύθηκαν στην επιστημονική επικράτεια, νέες συμμαχίες δοκιμάστηκαν και νέες ισορροπίες χρειάστηκε να ληφθούν υπόψη. Στο επίπεδο της Σχολής οι διεργασίες ανέδειξαν τη διαίρεση ανάμεσα σε μία μικρότερη ομάδα καθηγητών της - αλλά συμπαγή και με ισχυρά ερείσματα- και σε μία πλειοψηφία που διέθετε ποικιλόμορφα χαρακτηριστικά. Το περιεχόμενο και οι χρονικές αλληλουχίες των διεργασιών αναδεικνύουν ότι υπήρχαν πιο θεμελιώδη ζητούμενα από έναν καταμερισμό εξουσίας και δύναμης μεταξύ των προσώπων. Ζητούμενα όπως ο βαθμός της κρατικής παρέμβασης στα πανεπιστημιακά θέματα και ο ρόλος του Πανεπιστημίου σε μία νέα περίοδο της ελληνικής κοινωνίας με συνθετότερα χαρακτηριστικά. Αυτός, άλλωστε, ήταν ένας λόγος για τον οποίο η νέα ισορροπία μαχόταν σφοδρά ώστε να εφαρμοστεί στο πεδίο της χημείας, ένα πεδίο στο οποίο τότε -και για αρκετό καιρό ακόμα- επενδύονταν σημαντικοί υλικοί και διανοητικοί πόροι καθώς και προσδοκίες στον κοινωνικό χώρο.

Σε επόμενα κεφάλαια εξετάζεται ο θεσμός της υφηγεσίας και σκιαγραφείται η δραστηριότητα των υφηγητών της Φυσικομαθηματικής και, επίσης, διερευνώνται οι όροι που συγκροτήθηκε το επιστημονικό προσωπικό στα εργαστήρια των φυσικών επιστημών. Από αυτά παρέχεται η δυνατότητα να αναδειχθούν πρόσθετα θέματα που αφορούσαν στην ομάδα των χημικών επιστημόνων κατά την περίοδο 1904-1911.

³⁷⁴ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 20, 23 και 27/12/1908, 14/3/1909, 19/5/1909 & ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11/2/1909.

³⁷⁵ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 23/12/1908.

Ωστόσο, προηγουμένως, στο επόμενο κεφάλαιο εξετάζονται οι πυκνές διεργασίες που αναπτύχθηκαν στον χώρο των βιολογικών επιστημών στην ίδια εποχή. Οι προκλήσεις που κόμιζε ο νέος αιώνας στον χώρο των βιοεπιστημών και η εντατική τους επικοινωνία με ιδεολογικά και πολιτικά ζητήματα στην ελληνική δημόσια σφαίρα είναι τα θέματα που απασχολούν στη συνέχεια. Όχι μόνο η χρονική σύμπτωση αλλά και τα πρόσωπα που συμμετείχαν στις διεργασίες, οι δράσεις τους, οι κοινές πρωτοβουλίες και επιλογές τους αναδεικνύουν την ύπαρξη ισχυρών συσχετίσεων ανάμεσα στα δύο επιστημονικά πεδία καθώς και στις αποφάσεις που ακολούθησαν και τα αφορούσαν.

4. Από τη διάλεξη *Περί των ημετέρων προγόνων έως την απόπειρα έκδοσης της Καταγωγής των Ειδών*

Το 1908 ο καθηγητής Βοτανικής Σπυρίδων Μηλιαράκης δημοσίευσε μία μελέτη με τίτλο *Περί των ημετέρων προγόνων*. Το περιεχόμενό της αποτελούσε το θέμα μίας διάλεξης που είχε δώσει τον Μάρτιο του προηγούμενου έτους «εις κύκλον λογίων» σε αίθουσα του κεντρικού πανεπιστημιακού κτιρίου³⁷⁶. Σκοπός του ήταν να παρουσιάσει πώς τα έως τότε παλαιοντολογικά ευρήματα έριχναν φως στο ζήτημα της καταγωγής του ανθρώπου και υποστήριζαν τη δαρβινική θεωρία για την προέλευση των ειδών. Η διάλεξη ήταν ένα μόνο γεγονός από μία σειρά ανάλογων πρωτοβουλιών κατά το διάστημα 1904-1911 με σκοπό να εδραιωθεί η διδασκαλία της εξελικτικής θεωρίας και να διαδοθεί σε ένα ευρύτερο κοινό. Είχε προηγηθεί στις αρχές του 1906, μέσω άρθρου στο περιοδικό της νεοσύστατης Φυσιοδιφικής Εταιρείας, εισήγηση του Μηλιαράκη που πρότεινε να απεξαρτηθεί η διδασκαλία της φυσικής ιστορίας στα γυμνάσια από τον περιγραφικό και ταξινομητικό της χαρακτήρα, να μετασχηματιστεί σε ένα μάθημα που ο ίδιος προτιμούσε να ονομάζει βιολογία και να διδάσκεται με ενοποιητική και εξηγητική αρχή τη δαρβινική θεωρία. Είχαν ακολουθήσει, επίσης, πρωτοβουλίες με σκοπό την ενίσχυση των εξελικτικών θεωριών στην πανεπιστημιακή διδασκαλία.

Ανάμεσα στα ερευνητικά ευρήματα που συζητώνται στο παρόν κεφάλαιο ένα απρόσμενο κατέχει θέση περισσότερο συμβολική αλλά -πάντως- ενδιαφέρουσα. Πρόκειται για την πρώτη απόπειρα μετάφρασης και έκδοσης του έργου *Η Καταγωγή των Ειδών* του Charles Darwin που προηγήθηκε της γνωστής και τελεσφόρας προσπάθειας του Ν. Καζαντζάκη³⁷⁷. Ωστόσο όπως ούτε η διάλεξη (το «από» στον τίτλο του κεφαλαίου) άνοιγε τα όσα διαδραματίστηκαν στην εξεταζόμενη περίοδο, έτσι ούτε η απόπειρα μετάφρασης της *Καταγωγής* (το «έως» του τίτλου) τα έκλεισε. Οι σχετικές διεργασίες στο διάστημα 1904-1911 υπήρξαν πολύμορφες και πολυδιάστατες και, με εξίσου πολλαπλό τρόπο, προσδιόρισαν και την περίοδο που ακολούθησε. Ποιες ήταν, πώς εκδιπλώθηκαν και ποια θέματα ανέδειξαν είναι το αντικείμενο που πραγματεύομαι στις ενότητες που ακολουθούν. Η επισκόπηση των πρωτοβουλιών καθώς και της υποδοχής τους προσφέρει μία αποκαλυπτική, θεωρώ, εικόνα των ζητημάτων που διαμείβονταν γύρω από την επιστήμη και το Πανεπιστήμιο. Και τούτο διότι αναδεικνύει συσχετίσεις ανάμεσα στις

³⁷⁶ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Περί των ημετέρων προγόνων*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.

Η χρονολόγηση της διάλεξης βασίστηκε στα εξής: Η έκδοση αναγγέλθηκε στην εφημερίδα *Εστία* στην έναρξη του Μαρτίου 1908 (5/3/1908, σ. 3) και στην εισαγωγή της ο Μηλιαράκης έγραφε ότι η διάλεξη είχε δοθεί «τον παρελθόντα Μάρτιο». Επιπρόσθετα στην εισαγωγή αναφερόταν ότι η έκδοση, σε σχέση με τη διάλεξη, περιείχε προσθήκες με βάση ανακοινώσεις που είχαν γίνει «κατά το τέλος του λήξαντος έτους» από τον Klaatsch σχετικά με το ταξίδι του στην Αυστραλία. Η αναφορά ήταν για τον καθηγητή ανατομίας και φυσικής ανθρωπολογίας Hermann Klaatsch (1863-1916) που επέστρεψε στην Ευρώπη τον Απρίλιο του 1907 από ένα τρίχρονο ταξίδι στην Αυστραλία όπου μελέτησε τη ζωή των Αβορίγινων. Από τα δύο δεδομένα, εξάγω το συμπέρασμα ότι η διάλεξη δόθηκε τον Μάρτιο του 1907 (χωρίς να έχω βρει κάποια συγκεκριμένη αναγγελία της διάλεξης) και η έκδοση ακολούθησε ένα έτος αργότερα.

³⁷⁷ Ο πλήρης τίτλος του έργου του Darwin που εκδόθηκε το 1859 είναι: *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life*. Στην ελληνική μετάφραση του 1915 από τον Ν. Καζαντζάκη (εκδόσεις Γεωργίου Δ. Φέξη) ο τίτλος είχε αποδοθεί *Περί της γενέσεως των ειδών*. Στο κείμενό μου χρησιμοποιώ τον τίτλο *Η καταγωγή των ειδών* καθώς έτσι είχε μεταφραστεί στην προγενέστερη απόπειρα του 1911 για την οποία θα αναφερθώ στη συνέχεια. Ο τίτλος του πρωτότυπου έργου μεταφράστηκε επίσης ως *Καταγωγή* και στην έκδοση του Πανεπιστημίου Πατρών το 1998 όπως και στις εκδόσεις Γκοβόστη το 1980 (μτφρ. Α. Πάγκαλος). Δεν πρέπει όμως να συγχέεται με το έργο *Η καταγωγή του ανθρώπου* (πλήρης πρωτότυπος τίτλος: *The descent of man, and selection in relation to sex*) που εκδόθηκε από τον Darwin το 1871. Ο Μηλιαράκης από την αρχή των σχετικών δημοσιεύσεών του επέμενε στη χρήση του όρου «θεωρία της καταγωγής» ή «ανάπτυξης» και όχι «θεωρία εξέλιξης», αν και στη συγκεκριμένη περίοδο χρησιμοποιούσε και τον όρο «ανέλιξη». Η επιλογή των λέξεων έχει ασφαλώς τη σημασία της, αλλά αυτό αποτελεί διαφορετικό θέμα από το πραγματευόμενο.

επιστημονικές θεωρήσεις και τις πολιτικές διεργασίες που εκδιπλώθηκαν για το Πανεπιστήμιο στο ιστορικό και κοινωνικό μεταίχιμο των αρχών του 20^{ου} αιώνα.

Ο Μηλιαράκης έχει καταγραφεί στην ελληνική ιστοριογραφία ως ένας από τους πρώτους στην Ελλάδα ένθερμους υποστηρικτές των δαρβίνειων ιδεών. Στις επιστολές που αντάλλαξαν στην περίοδο 1877-1880 ο Θ. Χελδράιχ³⁷⁸ και ο C. Darwin, τις οποίες έχει αναδείξει ο Κ. Κριμπάς, εκτός από την αναφορά στις προσπάθειες του τότε νεαρού γιατρού Σπ. Μηλιαράκη³⁷⁹ να εξοικειώσει το ελληνικό κοινό με κείμενα σχετικά με τον άγγλο φυσιοδίφη, περιλαμβανόταν και η εκτίμηση του Χελδράιχ ότι οι τοπικές συνθήκες δεν ευνοούσαν τη διατύπωση τέτοιων ιδεών και διατυπώνόταν ένας επιφυλακτικός σχεδιασμός για την «προετοιμασία των πνευμάτων» προκειμένου να εισαχθεί η δαρβινική θεωρία στην «υπό την κυριαρχία του δογματισμού» Ελλάδα³⁸⁰. Οι αρχικές προσπάθειες σε αυτόν τον σχεδιασμό περιλάμβαναν τη μετάφραση από τον Μηλιαράκη του έργου του Charles Darwin *A biographical sketch of an infant* που δημοσιεύτηκε το 1877 στην *Εστία*, καθώς και τη μετάφραση της βιογραφίας του Δαρβίνου από τον W. Preyer η οποία φιλοξενήθηκε, επίσης στην *Εστία*, δύο χρόνια αργότερα και κατόπιν εκδόθηκε σε αυτοτελές φυλλάδιο³⁸¹. Στη συνέχεια, ακολούθησε η τρίχρονη σπουδή του Μηλιαράκη δίπλα στον κορυφαίο βοτανικό Julius von Sachs. Ο Sachs αντιμετώπιζε επιφυλακτικά τη δαρβινική θεωρία· η επικέντρωσή του στη βοτανική και η έμφαση που έδινε στην πειραματική της μελέτη είχαν συντελέσει στην κριτική του στάση η οποία εστιαζόταν στην αποδεικτική ισχύ της δαρβινικής θεωρίας και, ιδιαιτέρως, στον τρόπο λειτουργίας της φυσικής επιλογής³⁸². Ο Μηλιαράκης ενστερνιζόταν τις διδαχές του δασκάλου του ως προς την έρευνα στη βοτανική επιστήμη, χωρίς να μεταβάλλει την υποστηρικτική του θέση απέναντι στις δαρβινικές ιδέες. Ο ίδιος συνολικά υιοθετούσε στάση θερμής υποστήριξης στη δαρβινική εξήγηση μέχρι το τέλος του ακαδημαϊκού και φυσικού του βίου. Άλλωστε, προσέγγιζε τις ερευνητικές υποθέσεις που διατύπωνε ο Sachs για την εξέλιξη των φυτικών οργανισμών ότι κινούνταν σε μία κατεύθυνση που προωθούσε τη διασαφήνιση αδιευκρίνιστων σημείων της δαρβινικής θεωρίας³⁸³. Πριν ολοκληρώσει τις σπουδές του στο Würzburg πραγματοποίησε μία ακόμα δημοσίευση στην *Εστία* στην οποία εξηγούσε τη θεωρία, σύντομα κατά τον τίτλο της δημοσίευσης αλλά αρκετά εκτεταμένα για ένα περιοδικό ποικίλης ύλης³⁸⁴. Πρόκειται για ένα κείμενο

³⁷⁸ Για τον Θ. Χελδράιχ και το έργο του: Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 671-679 & 692-698· Ριζοπούλου, Σ. (2009). Theodore von Heldreich [Θεόδωρος Χελδράιχ]. *Αιγιναιά*, 17, 76-80.

³⁷⁹ Ο Σπυρίδων Μηλιαράκης γεννήθηκε το 1856 στην Αθήνα και αρχικά σπούδασε στην Ιατρική Σχολή όπου ανακηρύχθηκε διδάκτωρ το 1876 ενώ άσκησε την ιατρική για ένα μικρό διάστημα. Την περίοδο 1881-1884 με υποτροφία του Πανεπιστημίου σπούδασε τη βοτανική δίπλα στον διάσημο τότε καθηγητή Julius von Sachs (1832-1897) που θεωρείται θεμελιωτής της φυσιολογίας των φυτών και εισηγητής των πειραματικών μεθόδων στη βοτανική, βλ. Noll, F. (1898). Julius von Sachs. A Biographical Sketch with Portrait. *Botanical Gazette*, 25(1), 1-12. Όταν ο Μηλιαράκης επέστρεψε στην Ελλάδα έγινε επιμελητής του Βοτανικού Μουσείου και το 1893 εξελέγη στην έδρα της Βοτανικής. Για τα πρώτα χρόνια της πανεπιστημιακής του διαδρομής βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 695-701.

³⁸⁰ Κριμπάς, Κ. (1993). *Θραύσματα κατόπτρου*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 81-108.

³⁸¹ Preyer, W. (1880). *Κάρολος Δάρβιν υπό Σ. Μηλιαράκη μετάφρασις εκ του γερμανικού*. Αθήνα: Τυπ. Ελληνικής Ανεξαρτησίας. Επίσης: Μηλιαράκης, Σ. (1877). *Καρόλου Δάρβιν βιογραφικόν σχέδιασμα μικρού τινος παιδίου*. *Εστία*, Β(104), 817-824 (περιλαμβάνεται και στον ιστότοπο που έχει συγκεντρωθεί το έργο του Δαρβίνου: <http://darwin-online.org.uk/contents.html>).

³⁸² Digrius, D. M. (2013). Botany: 1880s-1920s. In: M. Ruse (Ed.), *The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought* (pp. 264-272). Cambridge University Press.

³⁸³ Μηλιαράκης, Σ. (1914). Σύντομος ιστορία της αναπτύξεως της βοτανικής. *Βιολογικός Ερασιστής*, 1(2), 78-104. Πρόκειται για τον εναρκτήριο λόγο που εκφώνησε στην επανέναρχη των μαθημάτων του στην έδρα της Βοτανικής το 1912.

³⁸⁴ Μηλιαράκης, Σ. (1883). Σύντομος εξήγησις της δαρβινείου θεωρίας. *Εστία*, ΙΕ(368), 41-44 & ΙΕ(373), 118-121. Το άρθρο εμφανίζεται ανώνυμο στα περιεχόμενα του περιοδικού και μερικοί ερευνητές το αποδίδουν

που αναδεικνύει καλύτερα από οποιοδήποτε άλλο, κατά τη γνώμη μου, το πώς ο ίδιος ο Μηλιαράκης προσλάμβανε τις δαρβινικές ιδέες για την προέλευση των ειδών, πώς αντιλαμβανόταν τα «επίμαχα» σημεία τους, πώς συγκροτούσε τη δική του αναπλαισίωση για τη συγκεκριμένη θεωρία και την ενέτασσε στη συνολική του θεώρηση.

Όταν το 1907 ο καθηγητής Βοτανικής έδωσε την προαναφερόμενη διάλεξη για την καταγωγή του ανθρώπου είχαν παρέλθει, επομένως, τριάντα χρόνια από την πρώτη του ενασχόληση με τις δαρβινικές ιδέες και είχαν μεσολαβήσει διάφορα επεισόδια που αφορούσαν στη δεξίωση αυτών των ιδεών στον ελληνικό χώρο³⁸⁵. Η διάλεξη, ως γεγονός και περιεχόμενο, συγκεντρώνει ενδιαφέροντα στοιχεία. Πρώτον ήταν, όπως ειπώθηκε, ένας μόνο κρίκος από μία σειρά προσπαθειών που εκτυλίχθηκαν στο εξεταζόμενο διάστημα. Ήταν, επίσης, μία προσπάθεια να επανατοποθετηθεί η συζήτηση στο δημόσιο πεδίο υπό νέους όρους. Η συζήτηση αποδείχθηκε ωστόσο ότι διέθετε πλέον περισσότερες διαστάσεις από όσες είχε στην εποχή της πρώτης της εμφάνισης στην Ελλάδα, τόσο εντός όσο και εκτός του Πανεπιστημίου. Δεύτερον, οι σχετικές πρωτοβουλίες συμπεριλήφθηκαν, χάρη στις συστηματικές προσπάθειες μερικών πρωταγωνιστών, στη σφοδρή συζήτηση των πανεπιστημιακών «εκκαθαρίσεων» και αποτέλεσαν ένα επιχείρημα που χρησιμοποιήθηκε, άλλοτε ως αφορμή και άλλοτε ως αιτία, προκειμένου να προωθηθούν επιδιώξεις. Υπό το πρίσμα αυτών των διαστάσεων προσεγγίζονται, στη συνέχεια, τα σχετικά ευρήματα που αναδείχθηκαν από την έρευνά μου και αφορούν στην περίοδο 1904-1911.

Ωστόσο τα ερευνητικά δεδομένα, πέρα από την ανασυγκρότηση και την ερμηνεία των διεργασιών στο Πανεπιστήμιο κατά τη συγκεκριμένη μεταβατική εποχή, προσφέρουν νέες πτυχές στη συζήτηση για τον «δαρβινισμό», τις διάφορες εξελικτικές θεωρίες και τις προβολές τους στην ελληνική κοινωνία των αρχών του αιώνα. Συμβάλλουν επίσης στην αναζήτηση των επιστημολογικών επιλογών που υιοθετούσαν τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας, εντός και εκτός της Φυσικομαθηματικής, και αναδεικνύουν μερικές τους διαστάσεις σε μία περίοδο κατά την οποία η επιστημονική σκέψη σε διεθνές επίπεδο και η συγκρότηση των συναφών επιστημονικών πειθαρχιών διέθετε επίσης έναν μεταβατικό χαρακτήρα, μία περίοδο που αναφέρεται συχνά ως εποχή «έκλειψης του δαρβινισμού»³⁸⁶. Η εποχή περιγράφεται ως ένα διάστημα ανακατατάξεων κατά το οποίο η δαρβινική θεωρία³⁸⁷ αντιμετωπιζόταν ως μία ανάμεσα

επιφυλακτικά στον Μηλιαράκη ο οποίος, όμως, είχε αναλάβει την πατρότητά του σε υποσημείωση στο ίδιο κείμενο (σ. 42). Η *Εστία* εκδιδόταν ως περιοδικό «φιλολογικόν και εγκυκλοπαιδικόν» έως το 1894 που μετατράπηκε σε ημερήσια εφημερίδα. Για τη συνολική της παρουσία βλ. Μάγερ, Κ. (1957). *Ο.π.*, σσ. 219-237 & 298. Για τα άρθρα φυσικών επιστημών σε διάφορα περιοδικά ποικίλης ύλης κατά τον 19^ο αιώνα, ανάμεσά τους και την *Εστία*, βλ. Μεργούπη-Σαβαΐδου, Ε. (2010). *Ο.π.*, σσ. 251-285.

³⁸⁵ Η υποδοχή της δαρβινικής θεωρίας στην Ελλάδα περιέχεται σε πολλές δημοσιεύσεις και βιβλία του Κ. Κριμπά, ενδεικτικά μόνο: Κριμπάς, Κ. (2017). *Ο δαρβινισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Μία από τις πρώτες μελέτες του θέματος είναι η: Σωτηριάδου, Α. (1990). *Η εμφάνιση της θεωρίας της εξέλιξης των ειδών. Δεδομένα από τον ελληνικό χώρο*. Διδακτορική διατριβή ΑΠΘ: Σχολή Επιστημών Υγείας. Στην προβολή που είχε η δαρβινική θεωρία από το περιοδικό *Προμηθεύς* κατά την περίοδο 1890-1892 εστιάζει το: Μεργούπη-Σαβαΐδου, Ε. (2010). *Ο.π.*, σσ. 347-400. Για το τελευταίο, από τη σκοπιά των θέσεων του Σπ. Μηλιαράκη βλ. εδώ στη συνέχεια.

³⁸⁶ Ο όρος αποδίδεται στον Julian Huxley, τον άγγλο εξελικτικό βιολόγο που συνέβαλε στη διαμόρφωση της νέας εξελικτικής σύνθεσης κατά τη δεκαετία του 1940. Ο όρος καθιερώθηκε από τους ιστορικούς της επιστήμης, για παράδειγμα δεσπόζει στο έργο του Peter Bowler και δίνει τον τίτλο σε ένα από τα βιβλία του βλ.: Bowler, P. J. (1992). *The Eclipse of Darwinism. Anti-Darwinian Evolution Theories in the Decades around 1900*. Johns Hopkins University Press. Στην ελληνική βιβλιογραφία τον εισάγει ο Κ. Κριμπάς, ενδεικτικά βλ. Κριμπάς, Κ. (2009). *Δαρβινισμός και η ιστορία του έως τις μέρες μας*. Αθήνα: Ωκεανίδα, σσ. 167-200.

³⁸⁷ Η θεωρία της εξέλιξης όπως διατυπώθηκε από τον Δαρβίνο το 1859 περιλαμβάνει δύο κεντρικές ιδέες. Πρώτον ότι όλοι οι οργανισμοί σχετίζονται μεταξύ τους επειδή κατάγονται από έναν κοινό πρόγονο (ή λίγους), από μία αρχική μορφή ζωής. Δεύτερον ότι η δημιουργία των νέων μορφών από τις προϋπάρχουσες

σε ένα πλήθος ανταγωνιστικών θεωριών εξέλιξης και, σε μερικές περιπτώσεις, κατείχε θέση λίγο καλύτερη από εικασία που αρκετοί ερευνητές είχαν απορρίψει. Ο όρος της «έκλειψης», ωστόσο, έχει χαρακτηριστεί ακατάλληλος. Αφενός διότι φυσικοποιεί την ανάδυση της συνθετικής εξελικτικής θεωρίας που ακολούθησε και της προσδίδει εξ ορισμού «φωτεινό» χαρακτήρα, αφετέρου διότι αφήνει στο «σκοτεινό» τμήμα τις προβληματικές πολιτικές και κοινωνικές πτυχές που συσχετίστηκαν με τις διάφορες εξελικτικές ιδέες στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα³⁸⁸. Εστιάζοντας πάντως στο ιστορικό πλαίσιο της συγκεκριμένης περιόδου, ήταν μία εποχή κατά την οποία το ενδιαφέρον των επιστημόνων μοιράζονταν νέες ερευνητικές προσεγγίσεις που βρίσκονταν σε συγκλίνουσα ή αποκλίνουσα κατεύθυνση με τη δαρβινική θεωρία. Πρόκειται για ρεύματα σκέψης τα οποία δεν άφηναν αδιάφορους τους έλληνες επιστήμονες με αποτέλεσμα να επιχειρούνται διάφορες προσπάθειες, με περισσότερο ή λιγότερο ρητό χαρακτήρα, προκειμένου να εισαχθούν αυτές οι θεωρίες στον ελληνικό χώρο. Η διερεύνηση των ευρημάτων της έρευνας σε αυτή την κατεύθυνση υπερβαίνει κατά πολύ τους στόχους που έχουν τεθεί για την παρούσα εργασία. Σκιαγραφείται ωστόσο ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφονται τα θέματα που εξετάζονται στην εργασία, ένα πλαίσιο που τους προσδίδει αναμφίβολα περισσότερες διαστάσεις από όσες τους αναγνωρίζονταν έως σήμερα.

4.1. Η διάλεξη για την καταγωγή του ανθρώπου: θέσεις και αντιθέσεις

Η διάλεξη *Περί των ημετέρων προγόνων*, όπως ήδη αναφέρθηκε, απευθυνόταν σε ένα ευρύ κοινό «λογίων». Με αυτή ο Σπ. Μηλιαράκης επιχειρούσε να επανατοποθετήσει το θέμα της δαρβινικής θεωρίας στη δημόσια συζήτηση και, ταυτόχρονα, επιθυμούσε η συζήτηση να διεξαχθεί υπό νέους όρους. Είχε επιλέξει ειδικότερα, και αποκλειστικά, να αναφερθεί στο θέμα της καταγωγής του ανθρώπου το οποίο γνώριζε ότι συγκέντρωνε τους περισσότερους ενδοιασμούς και τις μεγαλύτερες ενστάσεις που, όπως σημειώνει, είχαν αποτρέψει και τον ίδιο τον Darwin από να το θέσει ρητά όταν αρχικώς διατύπωσε τη θεωρία του³⁸⁹. Ο ομιλητής, σε προηγούμενη διάλεξη της ίδιας περιόδου με πιο επίσημο χαρακτήρα, είχε αποδώσει στη δαρβινική θεωρία την επίδραση ότι «άπασα η γνώσις ημών περί του παντός μετεβλήθη άρδην» κάνοντας μνεία και στην καταγωγή του ανθρώπου αλλά δεν είχε επεκταθεί περαιτέρω³⁹⁰. Είχε επίσης, με άλλη ευκαιρία, εισηγηθεί αλλαγές στη διδασκαλία των βιολογικών επιστημών στα σχολεία και είχε υπερασπιστεί τη συμπερίληψη της δαρβινικής θεώρησης στο πρόγραμμά τους (ενότητα 4.3). Στην παρούσα διάλεξη προχωρούσε ένα βήμα παραπέρα.

Τι είχε ωθήσει τον καθηγητή Βοτανικής να επιδιώξει κάτι τέτοιο στη συγκεκριμένη συγκυρία; Στην ευρωπαϊκή επιστημονική σκέψη φαινόταν να παραμερίζεται όχι τόσο η εξελικτική ιδέα όσο η δαρβινική περιγραφή της³⁹¹. Ο ίδιος, όμως, περιέγραφε

προκύπτει μέσω μίας διαδικασίας τροποποίησης που ονόμασε φυσική επιλογή. Ο μηχανισμός της φυσικής επιλογής συγκροτείται από τρεις ανεξάρτητες μεταξύ τους συνθήκες: α) οι παραλλαγές μέσα στα είδη παράγονται τυχαία δίχως να διαδραματίζει ρόλο κάποιο προσαρμοστικό πλεονέκτημα, β) αυτές οι τυχαίες παραλλαγές προσφέρουν διαφορετικές ευκαιρίες στους οργανισμούς ώστε να επιβιώσουν και να αναπαραχθούν και γ) οι τυχαίες παραλλαγές κληρονομούνται. Βλ. Καμπουράκης, Κ. (2017). *Κατανοώντας την εξέλιξη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης [μτφρ. Μ. Μακρόπουλος, τίτλος πρωτοτύπου *Understanding Evolution*, Cambridge University Press, 2014].

³⁸⁸ Largent, M. A. (2009). The So-Called Eclipse of Darwinism. In: J. Cain & M. Ruse (Eds.), *Descended from Darwin: Insights into the History of Evolutionary Studies, 1900–1970* (pp. 3-21). Philadelphia: American Philosophical Society.

³⁸⁹ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 4.

³⁹⁰ Μηλιαράκης, Σ. (1904). *Ο.π.*, σσ. 17-20.

³⁹¹ Bowler, P. J. (1992). *Ο.π.*, σσ. 3-19.

διαφορετικά τη χρονική διαδοχή στην αποδοχή της δαρβινικής θεωρίας ανάμεσα στους επιστήμονες και χρησιμοποιούσε ένα σχήμα που δεν αποδεχόταν την υποχώρηση και είχε έκδηλο έναν προοδευτικό χαρακτήρα³⁹². Αναγνώριζε ότι υπήρχε μία τάση αναθεώρησης την οποία εντόπιζε στη διερεύνηση του τρόπου λειτουργίας της φυσικής επιλογής και της απέδιδε μάλλον περιφερειακό χαρακτήρα: «αμφισβητούνται μεν παρά τινων η έκτασις και η σημασία των υπό του Δάρβιν προταθέντων όρων της μεταβολής, αλλ' η θεωρία παραμένει οία ιδρύθη, βράχος ασάλευτος»³⁹³. Στον ευρωπαϊκό χώρο, από την άλλη, και σε έναν λόγο που απευθυνόταν στο ευρύ κοινό οι αντι-εξελικτικές ιδέες επιχειρούσαν να ανακτήσουν έδαφος και ο παραμερισμός της δαρβινικής θεωρίας περιγραφόταν συχνά με γλαφυρό τρόπο. Μία από αυτές τις περιγραφές, που χρησιμοποιήθηκε και στην ελληνική συζήτηση, ανέφερε ότι «σε λίγες δεκαετίες από τώρα, όταν οι άνθρωποι θα κοιτούν πίσω στην ιστορία της θεωρίας της Καταγωγής, θα ομολογούν ότι τα χρόνια μεταξύ 1860 και 1880 ήταν, από πολλές απόψεις, μία εποχή καρναβαλιού. Ο ενθουσιασμός με τον οποίο οι θιασώτες της φυσικής επιστήμης αντιμετώπιζαν τη θεωρία θα μοιάζει με την έξαψη που ακολουθεί κάποια τρελή κραιπάλη»³⁹⁴. Ο Μηλιαράκης δεν πίστευε ότι στην Ελλάδα είχε προηγηθεί μία ανάλογη περίοδος αποδοχής. Στην «εσχατιάν ταύτην της Ευρώπης» θεωρούσε ότι δεν είχαν φτάσει ούτε καν τα κύματα της αρχικής «θύελλας» και έκρινε ότι η προσπάθεια των επιστημόνων να παρουσιάσουν τη δαρβινική θεωρία στο ευρύ ελληνικό κοινό παρέμενε «ποσώς αισθητή»³⁹⁵. Ο καθηγητής Βοτανικής επεδίωκε να επιδράσει και στους δύο τομείς, επιστημονική ενασχόληση και δημόσια κατανόηση, θεωρώντας ότι συντρέχουν νέες συνθήκες και όροι στο κατώφλι του 20^{ου} αιώνα.

Η επιλογή του να τοποθετήσει στο επίκεντρο το θέμα της διάλεξης στη δεδομένη περίοδο μπορεί να συσχετιστεί με διάφορες εκτιμήσεις και επιδιώξεις. Πρώτον, συνδεόταν με την επετειακή συγκυρία: το 1909 θα εορταζόταν η εκατονταετηρίδα από τη γέννηση του Darwin και τα πενήντα έτη από την έκδοση του *The Origin of Species*, ένα γεγονός που προβλεπόταν να έχει -και όντως είχε- διεθνή ακτινοβολία και επιρροή³⁹⁶. Σχετικές συζητήσεις, επομένως, θα ανοίγονταν και στην Ελλάδα και ένα μορφωμένο κοινό αποτελούσε την προσφορότερη επιλογή προκειμένου να προσεγγιστεί η πιο συγκρουσιακή πτυχή της θεωρίας, η καταγωγή του ανθρώπου.

Δεύτερον, ο ίδιος ο ομιλητής θεωρούσε ότι είχε δημιουργηθεί μία ευνοϊκή συγκυρία για το συγκεκριμένο θέμα και στο επίπεδο των επιστημονικών ερευνών. Έκρινε ότι πλέον

³⁹² Ο Μηλιαράκης περιέγραψε το προοδευτικό σχήμα που πρέσβευε ο ίδιος για την αποδοχή της δαρβινικής θεωρίας λίγο αργότερα στην *Εστία* (βλ. 13/4/1909, σ. 1): «εις μεν την πρώτην δεκαετηρίδα [δηλ. τη δεκαετία 1860] θα εύρωμεν γενικήν σχεδόν αντίστασιν, εις την δευτέραν δεινόν μεν αλλ' αμφίρροπον αγώνα, εις την τρίτην την πλάστιγγα κλίνουσιν υπέρ αυτής, εις δε τας δύο τελευταίας [δηλ. δεκαετίες 1890 και 1900] γενικήν αυτής υπό των επιστημόνων αναγνώρισιν». Πρόκειται, πάντως, για μία περιγραφή που γινόταν σε ένα αφιέρωμα επετειακού χαρακτήρα.

³⁹³ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 4.

³⁹⁴ Πρόκειται για ένα απόσπασμα της δημοσίευσης με τίτλο «Στο νεκροκρέβατο του δαρβινισμού» που είχε εκδοθεί το 1902 στη Γερμανία από τον εκπαιδευτικό Eberhard Dennert, διδάκτορα βοτανικής. Στη συγκεκριμένη δημοσίευση αναφέρθηκαν όλοι όσοι επέκριναν τη μελέτη του Μηλιαράκη. Η απόδοση του παραθέματος στα ελληνικά είναι δική μου από την αγγλική μετάφραση του έργου (σ. 36): Dennert, E. (1904). *At the Deathbed of Darwinism* (trans. E. V. O'Hara & J. H. Peschges). Iowa: German Literary Board. Για τον Dennert και τον αντίκτυπο του συγκεκριμένου φυλλαδίου στην Ευρώπη και, ειδικότερα, για τη δράση του ως ιδρυτή μίας εταιρείας ευαγγελιστών επιστημόνων βλ. Richards, R. J. (2013). The German Reception of Darwin's Theory, 1860–1945. In: M. Ruse (Ed.), *The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought* (pp. 235-242). Cambridge University Press. Επίσης στο Richards, R. J. (2008). *The tragic sense of life: Ernst Haeckel and the struggle over evolutionary thought*. University of Chicago Press, σσ. 373-376.

³⁹⁵ Μηλιαράκης, Σ. (1904). *Ο.π.*, σσ. 19-20 & Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 6.

³⁹⁶ Richmond, M. L. (2006). The 1909 Darwin Celebration: Reexamining Evolution in the Light of Mendel, Mutation, and Meiosis. *Isis*, 97(3), 447-484.

τα παλαιοντολογικά ευρήματα «δεν υστερούσι ποσώς ως προς την πειθώ αυτών»³⁹⁷. Η ανεπάρκεια των ενδείξεων μέσα από τα απολιθώματα, των πιο «απτών» ενδείξεων που μπορούσαν να υπάρξουν στην προ της γενετικής εποχή, είχε καταστεί εμφανής στην υποστήριξη της δαρβινικής θεωρίας από τη στιγμή που διατυπώθηκε. Ο Δαρβίνος θεωρούσε ότι το αρχείο των απολιθωμάτων θα παρέμενε πάντα τόσο ατελές ώστε να μη μπορεί να χρησιμοποιηθεί προκειμένου να ανασυγκροτήσει τη γενεαλογία οποιουδήποτε είδους και όχι μόνο του ανθρώπου. Αυτή η παραδοχή άφηνε τον ίδιο και τους υποστηρικτές του έκθετους στις κριτικές ότι η θεωρία θα έμενε αναπόδεικτη εάν δεν βρισκόνταν οι «ελλείποντες κρίκοι»³⁹⁸. Ο Μηλιαράκης πίστευε ότι αυτό είχε αλλάξει στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και ότι η εξελικτική ιδέα μπορούσε πλέον να υποστηριχθεί καλύτερα. Η άποψή του αναμφίβολα συνδεόταν και με τη γνώση της τροπής που είχε λάβει η επιστημονική συζήτηση στον ευρωπαϊκό χώρο. Στο γύρισμα του αιώνα η προσοχή των επιστημόνων είχε στραφεί στη διερεύνηση της ακριβούς διαδικασίας με την οποία ο άνθρωπος εξελίχθηκε. Αυτό ήταν αποτέλεσμα, κατά ένα μέρος, της πύκνωσης των παλαιοντολογικών ευρημάτων τα οποία θα αποκτούσαν νόημα μόνο εάν διατυπώνονταν οι επιμέρους θεωρίες που θα τα ενέτασσαν σε ένα ενιαίο εξηγητικό σχήμα. Το ποια ακριβώς ήταν η εξελικτική πορεία του ανθρώπου επιδρούσε, εν τέλει, διαμορφωτικά στις ίδιες τις εξελικτικές θεωρίες³⁹⁹.

Τρίτον, ο καθηγητής Βοτανικής συμμετείχε σε ένα δίκτυο επιστημόνων που συνεργάζονταν μεταξύ τους και επεδίωκαν κοινούς στόχους. Η ενδυνάμωση της διδασκαλίας των εξελικτικών θεωριών στις πανεπιστημιακές σπουδές και, μέσω αυτής, η επιδίωξη της αναδιάταξης των πανεπιστημιακών ειδικοτήτων και κλάδων ήταν δύο από τους στόχους που εντάσσονταν σε μία γενικότερη επιδίωξη για τον εκσυγχρονισμό των σπουδών. Με τις προσπάθειές τους επεδίωκαν, ταυτόχρονα, να καταστήσουν διακριτό το προσωπικό τους στίγμα στα πανεπιστημιακά τεκταινόμενα και, ειδικότερα, σε μία Φυσικομαθηματική Σχολή που είχε πλέον ανεξάρτητο θεσμικό ρόλο. Νέες προϋποθέσεις που είχαν εμφανιστεί (όπως η αύξηση του αριθμού των φοιτητών στις φυσικές επιστήμες, η παρουσία νέων επιστημόνων με διάθεση και δυνατότητες για διεξαγωγή ερευνητικού έργου) προσέφεραν το υπόβαθρο ώστε να αναπτυχθούν τα ανάλογα σχέδια και τα έκαναν να φαίνονται, περισσότερο από πριν, υλοποιήσιμα.

Και οι τρεις προαναφερόμενες διαστάσεις συνυπήρχαν στη θέαση και τη διαχείριση του θέματος από τον καθηγητή Βοτανικής. Το ίδιο και η επίγνωση των εμποδίων και των αντιστάσεων -εννοιολογικών, θρησκευτικών και άλλων- που είχε η αποδοχή της ιδέας της εξέλιξης ακόμα και σε ένα μορφωμένο κοινό, ειδικά όταν το υποκείμενο της διαδικασίας ήταν ο άνθρωπος. Ο Μηλιαράκης, στον πρόλογο της διάλεξής του, είχε αναφερθεί τόσο στις γνωστικές προϋποθέσεις που απαιτούσε η κατανόηση της δαρβινικής θεωρίας όσο και στις πεποιθήσεις στις οποίες εδραζόταν η δυσπιστία απέναντί της⁴⁰⁰. Το σύνολο των παραμέτρων τον είχε οδηγήσει να οριοθετήσει το εγχείρημά του από πολλές πλευρές: όλες, κατά τη γνώμη μου, έχουν τη σημασία τους όπως θα προσπαθήσω να αναδείξω στη συνέχεια.

³⁹⁷ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 6.

³⁹⁸ Sepkoski, D. (2013). Evolutionary Paleontology. In: M. Ruse (Ed.), *The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought* (pp. 353-360). Cambridge University Press.

³⁹⁹ Bowler, P. (1986). *Theories of Human Evolution. A Century of Debate, 1844-1944*. Johns Hopkins University Press, pp. 61-74.

⁴⁰⁰ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σσ. 4-6. Για μία σύγχρονη θεώρηση των εννοιολογικών εμποδίων και των θρησκευτικών αντιστάσεων στην αποδοχή της εξελικτικής θεωρίας με αναφορές στην ιστορική τους διάσταση, βλ. Καμπουράκης, Κ. (2017). *Ο.π.*, κεφ. 2 και 3.

Πρωτίστως ο Σπ. Μηλιαράκης είχε ορίσει με σαφήνεια το θέμα της διάλεξης: θα αναφερόταν «*επί τμήματός τινος μόνον του σπουδαιοτάτου ζητήματος εξ όλης της θεωρίας της καταγωγής*», συγκεκριμένα με την καταγωγή του ανθρώπου όπως καταδεικνυόταν μέσα από τη μαρτυρία των παλαιοντολογικών ευρημάτων. Οι στόχοι του για την ανάπτυξη του θέματος είχαν διατυπωθεί έμμεσα στην *Εστία*, την εφημερίδα που με σταθερότητα φιλοξενούσε τις προσπάθειές του για τη διάδοση των δαρβινικών ιδεών. Επεδίωκε να αναδείξει ότι ο άνθρωπος δεν ήταν το κέντρο σε έναν κόσμο που έγινε αποκλειστικά γι' αυτόν, αλλά αποτελούσε ένα μόνο είδος ανάμεσα στα άλλα στη Γη υποκείμενο στις ίδιες βιολογικές εξελικτικές αλλαγές με τα υπόλοιπα. Συμπληρωματικά, ήθελε να εστιάσει την προσοχή στο ότι «*η πρώτη πατρίς του ανθρώπου*» έπρεπε να αναζητηθεί εκτός του ευρωπαϊκού χώρου⁴⁰¹.

Η επιλογή δύο αρκετά γενικών στόχων μπορεί να συσχετιστεί με το μη εξειδικευμένο κοινό της διάλεξης. Ανάμεσα στους «*λογίους*» που το αποτελούσαν μπορούμε να φανταστούμε μερικούς (ίσως λίγους) πανεπιστημιακούς καθηγητές άλλων ειδικοτήτων και Σχολών, υφηγητές και κάποια μέλη του εργαστηριακού προσωπικού από τη Φυσικομαθηματική ή την Ιατρική Σχολή, διδάκτορες διαφόρων πτυχίων και επαγγελματιών, λογοτέχνες, δημοσιογράφους και φοιτητές. Επομένως, η γενικότητα των στόχων αναδεικνύει τη διείσδυση μεν της δαρβινικής θεωρίας σε αυτή τη μερίδα ατόμων αλλά και τον μικρό βαθμό γνώσης της. Ο Μηλιαράκης είχε λάβει υπόψη το κοινό του: είχε διασαφηνίσει ότι «*δεν θα διατρίψ[η] περί λεπτομερείας επιστημονικής*» και είχε φροντίσει να διατρέξει αρκετά από τα ειδικότερα θέματα που επιθυμούσε να προβάλλει με έναν ρέοντα λόγο που αξιοποιούσε το αφηγηματικό πλεονέκτημα που ο ίδιος διέθετε, χωρίς όμως να υστερεί στη σαφήνεια. Διατήρησε ένα νηφάλιο ύφος και απέφυγε έναν αιχμηρό λόγο χωρίς, παράλληλα, να υποκρύπτει τις δικές του απόψεις, επισημάνσεις και ενστάσεις σε διάφορα σημεία. Κάποιες από αυτές, ένα μέρος του ακροατηρίου μπορούσε μάλλον να αντιληφθεί σε δεύτερη ανάγνωση.

Στη διάλεξη ο Μηλιαράκης παρουσίασε αρχικώς τα παλαιοντολογικά ευρήματα που προέρχονταν από ευρωπαϊκά εδάφη στα οποία είχε αποδοθεί παλαιότερη προέλευση. Στις αναφορές του συμπεριέλαβε τα πρώτα που είχαν βρεθεί στην περιοχή Neander στη Γερμανία, τα μετέπειτα του σπηλαίου Spy στο Βέλγιο και τα τότε πρόσφατα, και ιδιαίτερα αξιόλογα, στο σπήλαιο Krapina της Κροατίας⁴⁰². Περιέγραψε τη μορφολογική τους εξέταση από επιστήμονες που επισήμαιναν τα διαφορετικά χαρακτηριστικά των ευρημάτων από εκείνα του σύγχρονου ανθρώπου, ενώ αναφέρθηκε σύντομα στις αντιρρήσεις του επιφανούς παθολογοανατόμου Rudolf Virchow που είχε αξιολογήσει τα πρώτα ως οστά σύγχρονου ανθρώπου με παθολογικό πρόβλημα⁴⁰³. Παράλληλα, προκειμένου να υποστηρίξει το ενδεχόμενο ότι υπήρχαν προγονικά είδη και σε απώτερες γεωλογικές εποχές από όσες υποδείκνυαν τα ευρωπαϊκά ευρήματα, είχε παρουσιάσει

⁴⁰¹ *Εστία*, 5/3/1908, σ. 3.

⁴⁰² Μέχρι τον Μάρτιο 1908 που δημοσιεύτηκε η μελέτη δεν είχαν βρεθεί οι σκελετοί Νεάντερταλ στην περιοχή La Chapelle-aux-Saints της Γαλλίας και, επομένως, δεν είχε διαμορφωθεί η συζήτηση υπό το πρίσμα της ερμηνείας που έδωσε στα τέλη του ίδιου έτους ο γάλλος παλαιοντολόγος Pierre M. Boule, βλ. Bowler, P. (1986). *Ο.π.*, σσ. 61-111. Η ερμηνεία του Boule παρουσιάστηκε έμμεσα σε κείμενο που δημοσιεύτηκε το 1911 με σκοπό να αντικρούσει συνολικά την εξελικτική ιδέα για τον άνθρωπο, ο Μηλιαράκης όμως δεν απάντησε σε αυτό (βλ. στη συνέχεια). Για τη συζήτηση που διεξήχθη εκείνη την εποχή σχετικά με τα παλαιοντολογικά ευρήματα που αναφέρονται στη μελέτη του Μηλιαράκη βλ. Bowler, P. (1986). *Ο.π.*, σσ. 21-35. Επίσης: Henke W. (2015). Historical Overview of Paleoanthropological Research. In: W. Henke & I. Tattersall (Eds.), *Handbook of Paleoanthropology* (pp. 3-95). Springer. Ειδικότερα για τα ευρήματα της Κροατίας και την υποδοχή τους από τη γερμανική επιστημονική κοινότητα: Henke, W. (2006). Gorjanovic-Kramberger's Research on Krapina - Its Impact on Paleoanthropology in Germany. *Periodicum biologorum*, 108(3), 239-252.

⁴⁰³ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σσ. 7-14.

και τη συζήτηση για τους «ηώλιθους». Οι ηώλιθοι ήταν πυριτόλιθοι με ιδιαίτερο σχήμα που ήταν αμφιλεγόμενο εάν αποτελούσε προϊόν κατεργασίας ή όχι. Οι επιστήμονες της εποχής προσέγγιζαν το θέμα των ηώλιθων με διαφορετικούς τρόπους: πρόσωπα, θεωρητικές παραδοχές, ερευνητικές μεθοδολογίες και τεχνικές, συγγραφικό έργο, ακαδημαϊκοί θεσμοί και πανεπιστημιακά ινστιτούτα, ιδεολογικές θεωρήσεις ήταν παράμετροι που συμμετείχαν στη διαμόρφωση της μίας ή της άλλης οπτικής τους⁴⁰⁴. Ο συγκεκριμένος ομιλητής δεχόταν ότι το σχήμα των ηώλιθων, των νεότερων τουλάχιστον, ήταν αποτέλεσμα είτε κατεργασίας είτε χρήσης (αλλά, πάντως, όχι φυσικής διεργασίας) όμως διατύπωνε τη θέση με κάποια επιφύλαξη και ανέφερε τις σχετικές ενστάσεις⁴⁰⁵.

Ο καθηγητής Βοτανικής είχε, ωστόσο, αποδώσει ξεχωριστή θέση στα ευρήματα του Eugène Dubois στην Ιάβα (σήμερα ταξινομημένα ως *Homo erectus*) καθώς και στη διαμάχη που είχε προκαλέσει στους ευρωπαϊούς επιστήμονες η ανακάλυψή τους⁴⁰⁶. Αυτό διότι, αφενός, τα θεωρούσε ότι ανήκαν σε ένα είδος που προηγούνταν του σύγχρονου ανθρώπου και, αφετέρου, διότι ενίσχυαν την υπόθεση ότι η επικρατέστερη περιοχή προέλευσης των πρώτων ανθρώπων ήταν «το ινδουστραλιανόν αρχιπέλαγος»⁴⁰⁷. Το πρώτο, η ανακάλυψη παλαιοντολογικών ευρημάτων που θα καταδείκνυαν αδιαμφισβήτητα την εξελικτική πορεία του ανθρώπου, δέσποζε στη σκέψη όσων υποστήριζαν τη θεωρία της καταγωγής. Ήταν εκείνο που έκανε τον ομιλητή να αναφωνήσει ότι επιτέλους βρέθηκε «το προ πολλού αναζητούμενον *Missing link [sic]*, το ελλείπον μέλος εις την σειράν των τελείων Πρωτευόντων»⁴⁰⁸ και, για τον ίδιο λόγο, να επιλέξει η μία από τις δύο εικόνες που διακοσμούσαν την έκδοση της μελέτης να είναι η υποθετική απεικόνιση αυτού του ενδιάμεσου είδους⁴⁰⁹.

Ο Μηλιαράκης στο κείμενό του έδινε έμφαση στο στοιχείο της διακλάδωσης της εξελικτικής πορείας, είναι χαρακτηριστικό ότι σε μία σελίδα έκανε τέσσερις αναφορές στη μη αποδοχή ενός γραμμικού μοντέλου εξέλιξης⁴¹⁰. Κυρίως το έπραττε προκειμένου να αντικρούσει την εσφαλμένη κατανόηση ότι οι άνθρωποι κατάγονταν από τα σύγχρονα είδη ανθρωποειδών πιθήκων και να ενισχύσει την προσοχή στο σημείο που συνέβη ιστορικά η διαφοροποίηση των ειδών. Χρησιμοποίησε επίσης την έμφαση στη διακλάδωση της εξελικτικής πορείας ως μέσο προκειμένου να εκφράσει επιφυλάξεις σχετικά με τη χρήση συμπερασμάτων από πρόσφατα πειράματα (βλ. στη συνέχεια). Ωστόσο -εξαιτίας του χαρακτήρα της διάλεξης και, κυρίως, λόγω της προσήλωσής του

⁴⁰⁴ Για τη διαμόρφωση της συζήτησης για τους ηώλιθους στο ευρωπαϊκό πλαίσιο κατά την ευρύτερη περίοδο βλ. Bont, R. D. (2003). The creation of prehistoric man: Aimé Rutot and the eolith controversy, 1900–1920. *Isis*, 94(4), 604-630. Επίσης: Sommer, M. (2004). Eoliths as evidence for human origins? The British context. *History and philosophy of the life sciences*, 26, 209-241.

⁴⁰⁵ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σσ. 17-18.

⁴⁰⁶ Richmond, J. (2013). Human Evolution after Darwin. In: M. Ruse (Ed.), *The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought* (pp. 412-419). Cambridge University Press. Επίσης: Bowler, P. (1986). *Ο.π.*, σσ. 34-35 & 67-74 και Richards, R. J. (2008). *Ο.π.*, σσ. 252-255.

⁴⁰⁷ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σσ. 19-21 & 24-25.

⁴⁰⁸ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 20.

⁴⁰⁹ Την ύπαρξη ενός προγενέστερου υποθετικού είδους είχε εισηγηθεί ο E. Haeckel στα τέλη της δεκαετίας 1860 στο οποίο είχε δώσει την ονομασία *Pithecanthropus alalus*. Στην αρχή του 20^{ου} αιώνα, όταν είχε θεωρηθεί ότι οι αποδείξεις για τον πρωτόγονο άνθρωπο ήταν αρκετά ισχυρές, ο Haeckel συμπεριέλαβε στις τρεις τελευταίες εκδόσεις του εκλαϊκευτικού του βιβλίου με τίτλο *Natürliche Schöpfungsgeschichte* ένα πορτρέτο αυτού του υποθετικού είδους που είχε κάνει ο ζωγράφος Gabriel von Max (1840-1915) και απεικόνιζε μία οικογένεια (ένα ζευγάρι και το παιδί τους). Ο Μηλιαράκης συμπεριέλαβε το έργο στην έκδοση της διάλεξης με σαφή αναφορά ότι επρόκειτο για ζωγραφικό πίνακα που δεν είχε κατασκευαστεί με βάση τα παλαιοντολογικά ευρήματα με στόχο, όπως ανέφερε σε σχετική υποσημείωσή του (σ. 20), να αναδείξει ότι οι νέες ιδέες επηρέαζαν και την καλλιτεχνική έκφραση.

⁴¹⁰ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 21.

στον στόχο να δειχθεί ότι η εξελικτική πορεία του ανθρώπου «έπαυσε να είναι υπόθεσις, αποτελεί δε νυν ιστορικών γεγονότων»⁴¹¹- αναδεικνυόταν ως στοιχείο ζωτικής σημασίας η αναζήτηση του «ελλείποντος κρίκου». Ήταν ένα στοιχείο που είχε προέλευση από μία γραμμική και προδαρβινική θεώρηση το οποίο αποδείχθηκε εξαιρετικά ανθεκτικό -τότε έως σήμερα- και υπήρξε άλλοτε προωθητικό και άλλοτε παραπλανητικό τόσο για την επιστημονική έρευνα όσο και για τη δημόσια κατανόησή της⁴¹².

Ο Μηλιαράκης στη διάλεξη προανήγγειλε ότι θα εκπονούσε μία δεύτερη μελέτη που θα προσέγγιζε το ζήτημα της καταγωγής από διαφορετική σκοπιά η οποία θα αφορούσε στα «περί της πνευματικής συγγενείας του ανθρώπου προς τα υποδεέστερα όντα»⁴¹³. Την εργασία αυτή ξεκίνησε, καθώς δείχνουν τα πράγματα, το επόμενο διάστημα. Όμως, παρ' ότου το θέμα της απασχόλησε στην αντιπαράθεση που ακολούθησε, δημοσιοποιήθηκε τελικώς μετά τον θάνατό του⁴¹⁴. Ωστόσο, αυτό που ρητά είχε διασαφηνίσει στη διάλεξη ήταν ότι υπήρχαν ερωτήματα «μη ανήκοντα ποσώς εις τα όρια του παρόντος θέματος». Ανάμεσά τους είχε συμπεριλάβει ειδικότερα θέματα επιστημονικής έρευνας, όπως το εάν η όρθια στάση «προηγήθη της αναπτύξεως του εγκεφάλου ή ταυτάπαυιν» ή το πώς προστέθηκε στην εξελικτική πορεία του ανθρώπου το χαρακτηριστικό της ομιλίας. Αλλά η έμφαση που είχε δώσει ήταν στην εξαίρεση θεμάτων που σχετιζόνταν με το πώς αναπτύχθηκαν «βαθμηδόν και κατ' ανάγκην αι έννοιαι της ηθικής, της εκπληρώσεως του καθήκοντος, της συνειδήσεως, του αγαθού και του κακού, πόθεν ωρμήθη [ο άνθρωπος] εις τας εννοίας της ψυχής, της θρησκείας και τα τοιαύτα». Τα συγκεκριμένα θέματα τα είχε τοποθετήσει στη σφαίρα ενδιαφέροντος των «ανθρωπολόγων και φιλοσόφων» αναφέροντας πάντως ότι ο ίδιος έκρινε πως είχαν «ικανώς» διαλευκανθεί «δια τους απροκαταλήπτως κρίνοντας τας νεωτέρας ερεύννας»⁴¹⁵.

Ο καθηγητής Βοτανικής δεν υποβάθμιζε την ενασχόληση με θέματα ανάλογης φύσης με όσα είχε εξαιρέσει, ούτε αγνοούσε ερωτήματα που ήγειρε το θέμα της παρουσίας του. Όμως, επέλεγε να τα αφήσει στο περιθώριο της διάλεξής του για πολλούς λόγους. Ο πιο εμφανής θεωρώ πως ήταν ότι επιζητούσε να μην μεταφερθεί η συζήτηση σε ένα επίπεδο που θα εστίαζε στο εάν η ηθική και πνευματική υπόσταση του ανθρώπου υφίσταται ανεξάρτητα ή όχι από την υλική φύση. Με την οριοθέτηση του θέματος οργάνωνε την προσπάθειά του να απομακρύνει τη συζήτηση από την αντιπαράθεση η οποία είχε εγκατασταθεί στον ελληνικό χώρο μέσω προηγούμενων επεισοδίων. Η προσπάθεια διακρίνεται καθαρότερα στην άποψη που εξέφρασε λίγο αργότερα σχετικά με τη συμβολή που θεωρούσε ότι είχε στη διάδοση της δαρβινικής

⁴¹¹ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 24.

⁴¹² Kjærgaard, P. C. (2011). 'Hurrah for the missing link!': a history of apes, ancestors and a crucial piece of evidence. *Notes and Records of the Royal Society*, 65(1), 83-98. Επίσης: Kjærgaard, P. C. (2012). The fossil trade: Paying a price for human origins. *Isis*, 103(2), 340-355 καθώς και Bowler, P. (1986). *Ο.π.*, pp. 78-79.

⁴¹³ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 6.

⁴¹⁴ Πρόκειται για μελέτη που εκδόθηκε σε ένδειξη τιμής στη μνήμη του Σπ. Μηλιαράκη το 1926 ως το πρώτο έργο της «Βιβλιοθήκης Σακελλαρίου» από τις ομώνυμες εκδόσεις. Σύμφωνα με τον συγγραφέα της είχε σκοπό να υποστηρίξει τη (δαρβινική) θέση ότι οι πνευματικές ικανότητες του ανθρώπου διαφέρουν «μόνον κατά βαθμόν και όχι κατά ποιότητα» από αυτές των άλλων όντων, βλ. σ. 2 στο: Μηλιαράκης, Σπ. (1926). *Αι ψυχικά ιδιότητες των ζώων*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου. Η μελέτη είχε προφανή εφόρμηση το βιβλίο του Darwin που εκδόθηκε το 1872 με τίτλο *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. Το συγκεκριμένο βιβλίο είχε σημαντικές διαφορές, σε μορφή και περιεχόμενο, από τα προηγούμενα του άγγλου φυσιοδίφη και, σύμφωνα με τον ιστορικό της επιστήμης G. Radick, έδωσε τη δυνατότητα στον Δαρβίνο μέσω του θέματος της συναισθηματικής έκφρασης να απαντήσει στις αντιπαραθέσεις της εποχής του και να υπερασπιστεί την ενότητα του ανθρώπινου είδους. Βλ. σχετικά: Radick, G. (2013). Darwin and Humans. In: M. Ruse (Ed.), *The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought* (pp. 173-181). Cambridge University Press· Radick, G. (2010). Darwin's puzzling Expression. *Comptes Rendus Biologies*, 333(2), 181-187.

⁴¹⁵ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 33.

θεωρίας μία προηγούμενη διαμάχη. Ο καθηγητής Βοτανικής απέδιδε «ιδιάζουσα σημασία» στην αντιπαράθεση που είχε αναπτυχθεί κατά την περίοδο 1890-1892 μέσα από το περιοδικό *Προμηθεύς* που διηύθυνε ο Κ. Μητσόπουλος. Θεωρούσε ότι «δυστυχώς» η διεύθυνση του περιοδικού είχε επιλέξει να απαντά στις επιθέσεις και να «συζητή προς ανθρώπους μη γνωρίζοντας» με αποτέλεσμα ότι «ο αγών εξετραχύνθη, ως εικός, και εξέκλινε της επιστημονικής τροχιάς»⁴¹⁶. Ο Μηλιαράκης στην κριτική του δεν εφωρμάτο μόνο από τις προσωπικές σχέσεις που είχε με τον καθηγητή Ορυκτολογίας και δεν εναντιωνόταν απλώς στον εμπιαθή τρόπο που εκείνος εξέφραζε γενικώς τις απόψεις του. Επιθυμούσε να διαφοροποιήσει τη δική του προσέγγιση από του Κ. Μητσόπουλου και μάλιστα σε αρκετούς τομείς, μορφής και περιεχομένου. Επεδίωκε, ταυτόχρονα, να καταστήσει διακριτά τα όρια παρέμβασης ανάμεσα στον επιστημονικό και τον θρησκευτικό λόγο όπως αυτοί διατυπώνονταν από όσους, επίσημα ή μη, τους διαχειρίζονταν εκατέρωθεν.

Αφενός, ο καθηγητής Βοτανικής επεδίωκε να μετατοπιστεί η συζήτηση από το άγονο πλαίσιο αντιπαράθεσης που είχε έως τότε καλλιεργηθεί σε έναν κύκλο, πιο ανοικτό και ευέλικτο, εντός του οποίου τοποθετούσε όσους αναζητούσαν την «αλήθεια». Υποστήριζε ότι η ενδεδειγμένη οδός ήταν οι ενδιαφερόμενοι να πληροφορηθούν πρώτα «παρά των πηγών» οι οποίες τόνιζε ότι ήταν «μόνον» οι διάφοροι κλάδοι των φυσικών επιστημών και, κατόπιν, «διδαχθέντες δε καλώς [ν]α σταθμίσωσιν οι ίδιοι τα γεγονότα» εφόσον, όπως εμφιατικά επισήμαινε, «αι επιστημονικαί αλήθειαι ουδέποτε επιβλήθησαν δια της βίας»⁴¹⁷. Ο Μηλιαράκης προέβαλλε ένα σχήμα στο οποίο η επιστημονική γνώση είχε χαρακτήρα που συνέτεινε στην αυτονόμηση του ατόμου. Ένα «μοντέλο» όπου το άτομο σκέφτεται και αποφασίζει μόνο του προκειμένου να συγκροτήσει τη δική του γνώση αντί απλώς να τη λαμβάνει από κάποια αυθεντία. Σε αυτό το σχήμα περιέγραφε και το «μοντέλο» συμπεριφοράς για τον επιστήμονα. Για τον τελευταίο υποδείκνυε μία «στάσιν αξιοπρεπή», όπως τη χαρακτήριζε, την οποία απέδιδε και στον ίδιο τον Δαρβίνο καθώς «μη απαντών ποσώς εις τας προσωπικάς κατ' αυτού επιθέσεις, ούτε εις τας διαστροφάς και γελοιοποιήσεις της θεωρίας υπό τινων των αντιπάλων, εξηκολούθει εργαζόμενος και συλλέγων γεγονότα νέα προς υποστήριξιν των παλαιών»⁴¹⁸. Υπό αυτό το πρίσμα έκρινε ανωφελείς τις αντιπαραθέσεις που γίνονταν χωρίς κοινή βάση συζήτησης και είχαν προσωπικό χαρακτήρα διαφοροποιώντας, παράλληλα, τη δική του στάση από το στίγμα των προβεβλημένων «δαρβινιστών» της εποχής του κυρίως από τη γερμανική επιστήμη.

Αφετέρου, ο Μηλιαράκης σαφώς επεδίωκε να καταστήσει διακριτές -ή λιγότερο επικαλυπτόμενες- τις σφαίρες παρέμβασης του επιστημονικού και θρησκευτικού λόγου στην Ελλάδα. Επισήμαινε ότι η επιβεβαίωση ή η απόρριψη των επιστημονικών θεωριών μπορούσε να γίνει μόνο «δι' αυτής ταύτης της Επιστήμης [...] και ουχί δια ξένων προς την επιστήμην ταύτην ανδρών»⁴¹⁹. Έθετε έτσι απευθείας θέμα νομιμότητας όσων επιχειρούσαν να διαχειριστούν τον επιστημονικό λόγο και όριζε διακριτά τα όρια

⁴¹⁶ *Εστία*, 16/4/1909, σ. 1. Ο Κ. Μητσόπουλος δεν είχε υπογράψει κανένα από τα κείμενα, συχνά πολεμικού χαρακτήρα, που είχε δημοσιεύσει ο *Προμηθεύς* και όσα ήταν επώνυμα είχαν υπογραφεί από τους συνεργάτες του (βλ. και Μεργούπη-Σαβαϊδου, Ε. (2010). *Ο.π.*, σσ. 89 & 368-376). Ωστόσο ο Μηλιαράκης απέδιδε σε εκείνον την εκτράχυνση της διαμάχης καθώς στην καθηγητοκεντρική ακαδημαϊκή κοινότητα στα τέλη του 19^{ου} αιώνα θεωρούνταν -και αναμφίβολα ήταν- πρόδηλη η συγκατάθεση του καθηγητή-διευθυντή ενός περιοδικού στα θέματα που αυτό προωθούσε, πολύ περισσότερο στο συγκεκριμένο εξαιτίας της χρονικής έκτασης και της βαρύτητας που είχε.

⁴¹⁷ *Εστία*, 16/4/1909, σ. 1.

⁴¹⁸ *Εστία*, 13/4/1909, σ. 1.

⁴¹⁹ *Εστία*, 16/4/1909, σ. 1.

ανάμεσα στους διανοητικούς χώρους στους οποίους ο κάθε λόγος είχε τη δυνατότητα να παρεμβαίνει.

Ειδικότερα, ο καθηγητής Βοτανικής στις παρουσιάσεις του για τη δαρβινική θεωρία απέφευγε επιμελώς να εντάξει αναφορές που σχετιζόνταν με τις απαρχές της εξελικτικής πορείας, την ύπαρξη ή μη απώτερου σκοπού στην εκδίπλωσή της και την αναζήτηση, μέσω της δαρβινικής θεωρίας, της επιβεβαίωσης ή της αναίρεσης ενός τελικού αιτίου. Μία μόνο σχετική αναφορά, και αυτή με υπαινικτική διατύπωση, εντοπίζεται σε κείμενο που δημοσιεύτηκε μετά τον θάνατό του⁴²⁰. Στην παρούσα διάλεξη και σε άλλες δημοσιεύσεις του επικέντρωνε σε αυτό που θεωρούσε ότι είχε ή μπορούσε να λάβει στέρεη επιστημονική εξήγηση. Αν το έπραττε από σκοπιμότητα να μην προκαλέσει αντιπαραθέσεις ή από πεποίθηση ότι ήταν ο ενδεδειγμένος τρόπος εκφοράς ενός επιστημονικού λόγου δεν είναι εφικτό να εκτιμηθεί. Ανεξαρτήτως προθέσεων πάντως, η επιλογή του είχε αποδέκτες στο εξωτερικό του Πανεπιστημίου αλλά και στο εσωτερικό του. Δεν οριοθετούσε μόνο τον λόγο επί της επιστήμης όσων βρίσκονταν εκτός αυτής, διαφοροποιούσε και τη δική του παρέμβαση από τον λόγο άλλων επιστημόνων είτε θεωρούμενων υποστηρικτών της δαρβινικής θεωρίας είτε όχι. Ήταν εμφανής, για παράδειγμα, η εναλλασόμενη παράθεση επιστημονικών και θεολογικών επιχειρημάτων στον δημόσιο λόγο του Κ. Μητσόπουλου όταν αναφερόταν στη θεωρία της εξέλιξης⁴²¹. Ανεξάρτητα όμως από τη διατύπωση ή μη της πεποίθησης για το εάν η φύση είναι δημιουργήμα και η εξέλιξη αποτελεί προϊόν θεϊκής βούλησης, οι περιγραφές στον δημόσιο λόγο του καθηγητή Ορυκτολογίας παρέμεναν συχνά γενικές και σε απόσταση από μία δαρβινική εξήγηση, παρ'ότι η χρήση των δαρβινικών όρων σε αυτές ήταν συνήθως εκτεταμένη⁴²².

Η διαφοροποίηση στον δημόσιο λόγο των δύο καθηγητών επεκτεινόταν και σε άλλους τομείς. Γενικότερα, ο Σπ. Μηλιαράκης απέφευγε να ενσωματώνει μεταφορές και αναλογίες των βιολογικών όρων σε άλλα πεδία⁴²³. Παρουσίαζε συνήθως τον «αγώνα περί υπάρξεως» ως μία όψη του μηχανισμού της φυσικής επιλογής, χωρίς να συνηθίζει γενικεύσεις στις οποίες τα συμφραζόμενα υπερέβαιναν το βιολογικό επίπεδο (ωστόσο, ενότητα 4.2). Αντιθέτως, στα κείμενα του Κ. Μητσόπουλου δέσποζε η συνεχής χρήση του «αγώνος περί υπάρξεως» και κατείχε τη θέση μίας επαναλαμβανόμενης αναλογίας που υποστήριζε τα επιχειρήματά του σε οποιοδήποτε θέμα. Ενδεικτική του εύρους των μεταφορών που χρησιμοποιούσε ήταν η χρήση του όρου ακόμη και σε επιχειρήματα

⁴²⁰ Μηλιαράκης, Σπ. (1926). *Ο.π.*, σ. 13.

⁴²¹ Για το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό όπως εκφράζεται στον πρυτανικό λόγο του Κ. Μητσόπουλου το 1900 βλ. Μεργούπη-Σαβαΐδου, Ε. (2010). *Ο.π.*, σσ. 89-92.

⁴²² *Επιστημονική Επιθεώρησις*, έτος Α, τχ. 9 (1/5/1906), *Η Ελλάς κατά τον 20^ο αιώνα*, σσ. 89-91. Το κείμενο αποτελούσε μία επισκόπηση, σύμφωνα με τον Κ. Μητσόπουλο, της πορείας του ελληνικού έθνους έως την έναρξη του νέου αιώνα με σκοπό να υποστηρίξει τη συμβολή των φυσικών επιστημών. Ξεκινούσε με μία αναφορά στην προέλευση του ανθρώπου ως εξής (οι επιστημάνσεις στο πρωτότυπο): «*Αν την εξέλιξιν του ανθρωπίνου γένους παρακολουθήσωμεν από της αρχηγόνου και ζωώδους καταστάσεως άχρι των καθ' ημάς χρόνων, θέλομεν εύρει αυτό πανταχού και πάντοτε διεξάγον αμείλικτον αγώνα περί υπάρξεως, ίνα δυναθής να ζήση κερδίζον τον άρτον αυτού δια του ιδρώτος του προσώπου του. Επί του προσώπου της γης ο άνθρωπος ενεφανίσθη πράγματι γυμνός και εστερημένος φυσικών όπλων, ενωρίτατα δε ήθελεν εκλείψει, αν ο Δημιουργός δεν ενεφύσα εις αυτόν την θείαν του πνοήν, το λογικόν. Αλλά τούτο κατ' αρχάς ην ανανάπτυκτον και εκάθευδεν εν τω εγκεφάλω του αρχηγόνου ανθρώπου, αγνοούν την περιβάλλουσα π άγκαλον Φύσιν. Η θεία όμως δημιουργία, η αιωνία αυτή και πάνσοφος του ανθρώπου διδάσκαλος, έσωσε την ανθρωπότητα από βεβαίου θανάτου, αναπτύξασα βαθμηδόν το λογικόν αυτής και διδάξασα αυτήν τα μέσα, δι' ων θα ηδύνατο του λοιπού να παλαίη κατά παντοίων εχθρών, νικηφόρως διεξάγουσα τον περί υπάρξεως αγώνα, κυρίαρχος δε βαθμηδόν καθιστάμενη του ημετέρου πλανήτου*».

⁴²³ Για τη χρήση των αναλογιών μέσα από το παράδειγμα του λόγου περί φυλής και φύλου κατά την περίοδο του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα βλ. Stepan, N. L. (1986). Race and gender: The role of analogy in science. *Isis*, 77(2), 261-277.

σχετικά είτε με σχέδια ανασυγκρότησης του Πανεπιστημίου, είτε με την επιλογή επαγγελματικού προορισμού για τους πανεπιστημιακούς αποφοίτους⁴²⁴. Πιο ουσιαστικά, βεβαίως, χρήση της αναλογίας έκανε κατά την ερμηνεία της συγκρότησης, της ακμής και παρακμής των εθνών δια της προσαρμογής τους σε βιοφυσικούς παράγοντες μέσω ενός μηχανισμού φυσικής επιλογής. Συγκεκριμένα, στα κείμενά του ο Κ. Μητσόπουλος εφάρμοζε μία αναλογία με τριπλή διάσταση: χρησιμοποιούσε τον όρο της «προσαρμογής» στις κλιματικές συνθήκες ως κύριο παράγοντα του «περί υπάρξεως αγώνος» ενός λαού· διαμέσου της σταθερότητας του κλίματος στην περιοχή υποστήριζε τη συνέχεια στην ελληνική ιστορία και τεκμηριώνει τη διαχρονική υπεροχή του ελληνικού έθνους· και, τέλος, θεωρούσε ότι η «προσαρμογή» είχε επιτευχθεί μέσω σκληραγωγίας και θα έμπαινε σε κίνδυνο εάν επικρατούσαν υλιστικές επιδιώξεις διαβίωσης⁴²⁵. Αν και ερευνητές έχουν συστοιχίσει τις θέσεις αυτές του Κ. Μητσόπουλου με τις ιδεολογικές και πολιτικές του απόψεις⁴²⁶, το θέμα δεν έχει μελετηθεί από τη σκοπιά του τρόπου με τον οποίο η χρήση των ανάλογων μεταφορών διαμόρφωνε τους ερευνητικούς προσανατολισμούς, τις δραστηριότητες αλλά και τις συνέργειες σε ένα τμήμα της ελληνικής επιστημονικής κοινότητας. Ενδεικτικό, ίσως, παράδειγμα τέτοιων παράλληλων αναζητήσεων αποτελεί η προσπάθεια να αποδειχθεί η σταθερότητα του κλίματος στον ελληνικό χώρο που είχε απασχολήσει στην ίδια περίοδο τον Δ. Αιγινήτη⁴²⁷. Ωστόσο οι ανάλογες επιστημονικές παραδοχές δεν συναντούσαν καθολική αποδοχή στον πανεπιστημιακό κόσμο, για παράδειγμα η συγκεκριμένη προσπάθεια για το κλίμα είχε επικριθεί ότι δεν διέθετε αξιόλογη επιστημονική τεκμηρίωση και ότι παρουσιάζονταν «υπό τον απατηλόν φακόν του κακώς εννοουμένου πατριωτισμού». Σε κάθε περίπτωση, και για να επιστρέψουμε στο θέμα που απασχολεί, οι διαφορές που εντοπίζονται ανάμεσα στους δύο καθηγητές της Σχολής, Βοτανικής και Ορυκτολογίας, κλονίζουν μία αδιαφοροποίητη προσέγγιση των προσώπων που συγκαταλέγονταν στους υπερασπιστές της δαρβινικής θεωρίας συνολικά στο ελληνικό Πανεπιστήμιο. Καθιστούν ασθενείς τις αποκλειστικές εξηγήσεις με βάση τη γερμανική εκπαίδευση που είχαν λάβει αρκετοί από αυτούς και υποδηλώνουν την ανάγκη να αναζητηθούν περισσότερα δεδομένα προκειμένου να ανασυγκροτηθεί το διανοητικό κλίμα της εποχής.

Ο Μηλιαράκης, από την άλλη, δεν απείχε από τις ιδεολογικές αναζητήσεις της εποχής του. Με αφορμή δημοσιεύσεις του και πρωτοβουλίες που έλαβε σε αυτή και την επόμενη περίοδο, αναμετρήθηκε τόσο με θέματα που σχετιζόνταν με θρησκευτικές αντιλήψεις όσο και με αυτά που έθεταν οι κοινωνικές και πολιτικές πραγματικότητες του καιρού του. Το πώς διαχειρίστηκε ένα μέρος από τα δεύτερα θα απασχολήσει στη συνέχεια, ακολούθως θα αναφερθώ στις πρώτες αντιδράσεις που συγκέντρωσε η διάλεξή του.

Όσοι, στο δημόσιο πεδίο, αντιπαρατέθηκαν άμεσα στην έκδοση της μελέτης το έπραξαν από θέσεις υπεράσπισης της χριστιανικής πίστης. Όμως, παρ' ότι η επιδίωξη να υπερασπιστούν την πίστη τους ήταν κοινή, απέκλινε ο τρόπος που διατύπωσαν τον

⁴²⁴ Μητσόπουλος, Κ. (1911). Πώς πρέπει να οργανωθεί το νέον Πανεπιστήμιον. *Αθήναι (Μηνιαίον Παράρτημα)*, Δ(3), 3153-3157 & Δ(4), 3178-3182· *Παναθηναίκα*, 31/10/1904, «*Η έρευνα των "Παναθηναίων" περί του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου*», σσ. 35-37.

⁴²⁵ Μητσόπουλος, Κ. (1898). Ο Ελληνισμός εν σχέσει προς την γεωγραφικήν διαμόρφωσιν και το κλίμα της Ελληνικής χώρας. *Ελληνισμός*, 69-80.

⁴²⁶ Για τον γεωγραφικό ντετερμινισμό στην αντίληψη του Κ. Μητσόπουλου βλ. σσ. 66-67 & 473-474 στο: Κουλούρη, Χ. (1988). *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*. Αθήνα: ΙΑΕΝ. Γενικότερα για τη λειτουργία της γεωγραφικής ντετερμινιστικής θεώρησης στη συγκρότηση της ιδεολογίας του Ν. Καζάζη, κατεξοχήν εκπροσώπου του Συλλόγου *Ελληνισμός*, βλ. Κόκκινος, Γ. (1996). *Ο.π.*, σσ. 60-79.

⁴²⁷ Αιγινήτης, Δ. (1906). *Η σταθερότης του κλίματος της Ελλάδος*. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου.

αντιθετικό τους λόγο και διαφοροποιούνταν, σε έναν βαθμό, οι στοχεύσεις τους⁴²⁸. Την πιο δομημένη απάντηση, και ενδεχομένως περισσότερο διεισδυτική σε ένα μορφωμένο αναγνωστικό κοινό, είχε εκδώσει ο επίσκοπος Σύρου⁴²⁹. Ο Αθανάσιος Λεβεντόπουλος (1865-1929) επιδίωξε να ανασκευάσει τη μελέτη του Μηλιαράκη με τον τρόπο που ανέφερε στον τίτλο της δικής του, παραθέτοντας δηλαδή ενστάσεις άλλων επιστημόνων. Ο ίδιος είχε τη δυνατότητα να επιχειρήσει κάτι τέτοιο: μετά από σπουδές στη Θεολογική της Αθήνας είχε μεταβεί στη Γερμανία, είχε φοιτήσει στα πανεπιστήμια της Λειψίας και του Erlangen και είχε λάβει τον τίτλο του διδάκτορα φιλοσοφίας από το δεύτερο⁴³⁰. Γνώστης της γερμανικής γλώσσας όπως και ο Μηλιαράκης και, καθώς φαίνεται, και της γερμανικής βιβλιογραφίας είχε επιχειρήσει να αντιπαραθέσει απόψεις από ένα ευρύ φάσμα επιστημόνων και να εξετάσει διεξοδικά το θέμα της καταγωγής του ανθρώπου πρώτα μέσω της συγκριτικής μορφολογίας και κατόπιν μέσω της παλαιοντολογίας. Με τον τρόπο αυτό επεδίωκε η αντιπαράθεση να γίνει στο έδαφος των δύο επιστημονικών οδών μέσω των οποίων μπορούσαν κυρίως να διατυπωθούν ερευνητικές υποθέσεις και συμπεράσματα, στις ίδιες κατευθύνσεις άλλωστε είχε εστιάσει και ο καθηγητής Βοτανικής. Η επιλογή αναδεικνύει ότι αμφότεροι, Μηλιαράκης και Λεβεντόπουλος, αναγνώριζαν στη μορφολογική προσέγγιση το κατάλληλο εργαλείο προκειμένου να προσδιοριστούν οι φυσικοί νόμοι που καθόριζαν την εσωτερική και εξωτερική δομή των οργανισμών. Σε αυτή την προσέγγιση είχε συντελέσει η σπουδή τους στα γερμανικά πανεπιστήμια όπου, έως τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, δέσποζε η μορφολογική μελέτη των οργανισμών⁴³¹.

Οι στοχεύσεις του Αθ. Λεβεντόπουλου ήταν δύο. Αφενός, να αποδώσει τις μορφολογικές ομοιότητες ανάμεσα στον σύγχρονο άνθρωπο και τα άλλα πρωτεύοντα σε προσαρμογές σε όμοια περιβάλλοντα ζωής που ήταν ανεξάρτητες της κοινής καταγωγής. Αφετέρου, να υποστηρίξει την άποψη ότι κανένα από τα παλαιοντολογικά ευρήματα δεν αποτελούσε τον «ελλείποντα κρίκο» στη γενεαλογία του ανθρώπου και, επομένως, δεν αποδεικνυόταν η ύπαρξη εξελικτικής πορείας⁴³². Ο συγγραφέας εμφανιζόταν να συζητά για τα υπόλοιπα είδη την ύπαρξη κάποιας μορφής εξέλιξης (όχι δαρβινικής και, πάντως, όχι για τον άνθρωπο) και, με τον τρόπο αυτό, του δινόταν η δυνατότητα να χρησιμοποιεί ευέλικτα και αποτελεσματικά τις ενστάσεις διαφόρων επιστημόνων οι οποίες είχαν διατυπωθεί από ποικίλες αφετηρίες.

Ο επίσκοπος Σύρου αξιοποιούσε στο έπακρο μία εκτενή παράθεση ονομάτων και γνωμών επιστημόνων, σε βαθμό που κάποιες φορές η ανάγνωση μπορούσε να γίνει κουραστική για έναν μη εξοικειωμένο αναγνώστη, χωρίς να αναφέρεται κυρίως ή μόνο στον «μέγα Virchow» όπως τότε συνηθιζόταν⁴³³. Στον δημόσιο λόγο προβάλλονταν συχνά

⁴²⁸ Την ιστορική διαμόρφωση της σχέσης εξελικτικής θεωρίας και θρησκευτικής πίστης σε Βρετανία, Γαλλία, Γερμανία και ΗΠΑ πραγματεύεται το: Brooke, J. H. (2008). *Επιστήμη και θρησκεία. Μία ιστορική προσέγγιση*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σσ. 329-381. Για το ίδιο θέμα ως προς την Ελλάδα και την Ορθοδοξία βλ. σσ. 180-227 στο: Nikolaidis, E. (2011). *Science and Eastern Orthodoxy: from the Greek fathers to the age of globalization*. The Johns Hopkins University Press.

⁴²⁹ Λεβεντόπουλος, Α. (1908). *Επιστημονική ανασκευή των περί της καταγωγής του ανθρώπου ιδεών του κ. Μηλιαράκη*. Σύρος: Τυπ. Ιατρικής Προόδου.

⁴³⁰ *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 1, στήλη 558.

⁴³¹ Nyhart, L. (1987). The Disciplinary Breakdown of German Morphology, 1870-1900. *Isis*, 78(3), 365-389.

⁴³² Λεβεντόπουλος, Α. (1908). *Ο.π.*, σσ. 8-21 & 22-34 αντίστοιχα.

⁴³³ Ο Αθ. Λεβεντόπουλος ανέφερε τις απόψεις από ένα μεγάλο πλήθος ευρωπαίων επιστημόνων, κυρίως γερμανών και λίγων γάλλων, όμως δεν είχε παραθέσει βιβλιογραφία ώστε να αναδεικνύεται η προέλευση των πληροφοριών του. Ο Σπ. Μηλιαράκης στη δική του βιβλιογραφία είχε περιλάβει συγγράμματα επικεντρωμένα στο θέμα της διάλεξης: των Ch. Darwin και T. H. Huxley (*The Descent of Man* και *Evidence as to Man's place in Nature* αντίστοιχως, από τη γερμανική τους μετάφραση) καθώς και έργα των E. Haeckel (τη

απλουστευτικά δίπολα που περιέγραφαν τις αντιπαραθέσεις στον ευρωπαϊκό χώρο τα οποία δεν προχωρούσαν πέρα από μία σχηματική αναφορά στη διαφωνία και χρησιμοποιούσαν διατυπώσεις που εκθειάζαν όσους συμφωνούσαν και κατακρήμνιζαν όσους διαφωνούσαν. Για τη δαρβινική θεωρία εξέχουσα προβολή είχε η διαμάχη Haeckel-Virchow⁴³⁴. την παράθεσή της με σχηματικό τρόπο δεν απέφυγαν ούτε οι Μηλιαράκης και Λεβεντόπουλος. Ο πρώτος, αναγνωρίζοντας μεν τη σημαντική συμβολή στην κυτταρική έρευνα του γερμανού παθολογοανατόμου R. Virchow, υποδεικνύει ότι οι λόγοι που είχαν υπαγορεύσει την αντίθεσή του ήταν κυρίως πολιτικοί και είχαν λειτουργήσει αποτελεσματικά εξαιτίας της επιστημονικής του αυθεντίας⁴³⁵. Ο δεύτερος ενίσχυε την, ήδη δαιμονοποιημένη, εικόνα του ζωολόγου Ernst Haeckel και παρουσίαζε τα συγγράμματά του ως αποκυήματα φαντασίας χωρίς καμία επιστημονική αξία τα οποία είχαν γραφεί προκειμένου να υπηρετήσουν αποκλειστικά τη μονιστική του φιλοσοφία, χωρίς να εισφέρει καμία άλλη διάσταση στην αντίθεση που υιοθετούσε απέναντι στις θεωρήσεις του γερμανού επιστήμονα⁴³⁶.

Στην αφήγησή του ο Αθ. Λεβεντόπουλος απευθυνόταν στον καθηγητή Βοτανικής σε φιλικό τόνο και δεύτερο πρόσωπο, ως να συνομιλεί μαζί του, και είχε αποφύγει να του προσάψει ευθέως κάτι περισσότερο από μεροληπτική παράθεση των επιστημονικών δεδομένων με σκοπό την προώθηση της άποψής του. Ωστόσο -πριν αφιερώσει τις τελευταίες σελίδες της πραγματείας ώστε να δηλώσει την πίστη του στον απαρασάλευτο «γρανιτώδη βράχο» της Εκκλησίας που είχε αντέξει κλυδωνισμούς και προηγούμενων «κυμάτων»⁴³⁷- διαφοροποίησε δραματικά το ύφος της και υπήρξε ιδιαίτερα τραχύς στην κριτική του όταν αναφέρθηκε στους «κοινωνιστές» που υιοθετούσαν τέτοιες ιδέες: «Αι νεώτεροι περί κόσμου θεωρίαι παραπαιουσών διανοιών, προς ας μετά πολλής νοσταλγίας προσβλέπουσιν οι κοινωνισταί, τα εκφύματα και αποπτύσματα ταύτα του νέου ανθρώπου, τα δια την αγχόνην, τα κάτεργα και τα φρενοκομεία προωρισμένα, ουδέν άλλον εισίν ή αχαλίνωτος εγωϊσμός, “τελειότερων ζώων”, ων η κοινωνιστική εταιρική συνεργασία και τάξις επί ζωώδους καθαρώς βάσεως εποικοδομείται»⁴³⁸. Ο επίσκοπος δεν αναφέρθηκε περαιτέρω και δεν είναι σαφές εάν εξέφραζε θέσεις σχετικά

διάλεξη *Über unsere gegenwärtige Kenntnis vom Ursprung des Menschen* για τα ευρήματα του Dubois), G. Schwalbe, H. Klaatsch, F. Ratzel κ.ά.

⁴³⁴ Η σχετική βιβλιογραφία για το επιστημονικό και πολιτικό πλαίσιο που αναπτύχθηκε η συγκεκριμένη διαμάχη είναι εκτενής. Ενδεικτικά: Kelly, A. (1981). *The descent of Darwin: The popularization of Darwinism in Germany, 1860-1914*. University of North Carolina Press. Richards, R. J. (2008). *Ο.π.* Shipman, P. (1998). *Η εξέλιξη του ρατσισμού. Οι ανθρώπινες διαφορές και η χρήση και κατάχρηση της επιστήμης*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Αιβάνης.

⁴³⁵ Ο Μηλιαράκης ήταν προσεκτικός στη διατύπωση αξιολογικών κρίσεων. Στις αναφορές του εξήρε το επιστημονικό έργο του R. Virchow και αιτιολογούσε, μέσω της γνώμης του Haeckel, το πολιτικό κίνητρο που είχε η αντίθεσή του στη δαρβινική θεωρία (βλ. *Εστία*, 13/4/1909, σ. 1). Ευθέως, από τη δική του μεριά, είχε επιλέξει να επισημάνει σχετικά εκτεταμένα (βλ. Μηλιαράκης 1908, σσ. 10-11) την αναχαίτιση στην έρευνα που μπορούσε να επιφέρει η στάση μίας επιστημονικής αυθεντίας χρησιμοποιώντας ένα άλλο παράδειγμα, την επιστημονική απομόνωση του Ignác Semmelweis (1818-1865). Ο τελευταίος, μετά από μελέτες για την αντιμετώπιση των θανάτων από επιλόχειο πυρετό, είχε εισηγηθεί την αντισηψία στα χέρια των χειρουργών. Στην πρόταση είχε αντιταχθεί σθεναρά και για ποικίλους λόγους ο Virchow και είχε συντελέσει στην αγνόηση της αντισηπτικής πρακτικής για ένα διάστημα και στην επιστημονική απομόνωση του Semmelweis, βλ. σσ. 159-181 στο: Gortvay, G. & Zoltán, I. (1968). *Semmelweis. His Life and Work*. Hungary: Akadémiai Kiadó.

⁴³⁶ Λεβεντόπουλος, Α. (1908). *Ο.π.*, σ. 4. Ο Μηλιαράκης, από την άλλη, αναγνώριζε στον γερμανό καθηγητή ζωολογίας τόσο τη συμβολή του στη διάδοση της δαρβινικής θεωρίας διότι διέθετε «μεγάλην εκλαϊκευτικήν δύναμιν γραφίδος» όσο και τις ανατομικές του γνώσεις και την εισήγηση της θεωρίας της «ανακεφαλαίωσης» (*Εστία*, 13/4/1909, σ. 1). Ωστόσο δεν τον προέκρινε στις αναφορές του και στον δημόσιο λόγο που ο ίδιος διατύπωνε άφηνε να υποδηλωθούν διαφοροποιήσεις.

⁴³⁷ Λεβεντόπουλος, Α. (1908). *Ο.π.*, σσ. 35-39.

⁴³⁸ Λεβεντόπουλος, Α. (1908). *Ο.π.*, σσ. 34-35.

με τη συζήτηση που είχε αναπτυχθεί στο ευρωπαϊκό πλαίσιο ή φόβους για τη μεταφορά παρόμοιων προβληματισμών που είχαν ήδη εμφανιστεί στον ελληνικό χώρο⁴³⁹. Πάντως ο Μηλιαράκης δεν φαινόταν να υποστηρίζει ανάλογα ιδεολογικά ρεύματα, αντίθετα είχε ο ίδιος φροντίσει νωρίτερα να διαχωρίσει τη θέση του από το πώς οι «σοσιαλισταί δημοκρατικοί (*Bebel και λοιποί*)» χρησιμοποιούσαν τη δαρβινική θεωρία ως «στήριγμα ισχυρόν» στις στοχεύσεις τους⁴⁴⁰. Οι τόποι και οι τρόποι του φρονηματισμού που επισείονταν στην πραγματεία του επισκόπου δεν είχαν παραλήπτη στο συγκεκριμένο επικοινωνιακό πλαίσιο.

Στο άμεσο διάστημα ακολούθησαν δύο ακόμα αντιδράσεις: ένα φυλλάδιο που είχε εκδώσει ο φοιτητής της θεολογίας Αλ. Καββάδας και μία σειρά τριών άρθρων μέσω της εφημερίδας *Σκριπ* του ιεροκήρυκα Μ. Γαλανού⁴⁴¹. Ο τελευταίος είχε σπουδάσει στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και, από πολλά χρόνια νωρίτερα, ανέπτυξε μία μεγάλη δραστηριότητα στον εκκλησιαστικό χώρο μέσω του συλλόγου *Ανάπλασις* του οποίου ήταν διευθυντής, δραστηριότητα που συνδυάστηκε στο επόμενο διάστημα με μία έντονη παρουσία στην πολιτική ζωή της χώρας⁴⁴². Και οι δύο συγγραφείς δεν προσέφεραν νέα συμβολή στην καθαυτό διαφωνία με τη θεωρία της καταγωγής. Χρησιμοποίησαν ίδιες αναφορές με τον επίσκοπο Σύρου αλλά σε μικρότερη κλίμακα, ενώ ο πρώτος εξ αυτών που έδωσε πιο εκτεταμένη απάντηση το έπραξε με αρκετά συγκεχυμένο τρόπο. Οι παρεμβάσεις και των δύο, ωστόσο, διέφεραν ως προς άλλες διαστάσεις που εισήγαγαν.

Πρώτον, ως προς τη μετατόπιση του κέντρου βάρους στην επισήμανση των ηθικών και κοινωνικών κινδύνων που θεωρούσαν ότι επέφερε η αποδοχή της εξελικτικής προέλευσης του ανθρώπου. Στα αντιθετικά τους επιχειρήματα προβάλλονταν φόβοι ότι η αποδοχή της δαρβινικής θεωρίας θα πολλαπλασίαζε «τα φαινόμενα της ηθικής

⁴³⁹ Καρπόζηλος, Κ. (2017). Μαρξισμός και δαρβινισμός: το μαγικό κλειδί της Εξέλιξης και το πρόβλημα της Διαφοράς στην ελληνική σοσιαλιστική σκέψη (1910-1920). Στο: Ε. Αβδελά, ..., & Τ. Σακελλαρόπουλος (Επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα* (σσ. 273-292). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

⁴⁴⁰ Μηλιαράκης, Σ. (1906). Ο.π., σ. 6. Η αναφορά που είχε κάνει ήταν σύντομη τόσο για τον August Bebel (ηγέτη του γερμανικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος SPD) όσο και για τις αντιδιαμετρικές απόψεις των Η. Ziegler και Ο. Ammon (καθηγητών ζωολογίας και ανθρωπολογίας) που αναφέρονταν πιο θετικά. Για τη συζήτηση στο γερμανικό πλαίσιο βλ. Kelly, A. (1981). Ο.π., σσ. 123-141 και 100-122 αντίστοιχα.

⁴⁴¹ Καββάδας, Α. Σ. (1908). *Μελέτη επί του «Περί των ημετέρων προγόνων» πονηματίου του κ. Μηλιαράκη (Καθηγητού της Βοτανικής εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω) και ανασκευή αυτού*. Αθήναι: Δ. Ευστρατίου & Δ. Δελή. Η αρχική αντίδραση του Μ. Γαλανού στην εφημερίδα *Σκριπ* καταγράφηκε στα πρωτοσέλιδα άρθρα στις 21, 22 & 24/3/1908.

⁴⁴² Ο Μιχαήλ Γαλανός (1862-1948) καταγόταν από την Κάλυμνο όπου, τα πρώτα χρόνια μετά το πτυχίο του, άσκησε για λίγο τη δικηγορία. Στο Πανεπιστήμιο είχε εγγραφεί με σύσταση, όπως τότε προβλεπόταν, του Σπυρίδωνα Σούγκρα (για τον Σούγκρα και τις θέσεις του απέναντι στη δαρβινική θεωρία βλ. Κριμπάς, Κ. (2017). Ο.π., σσ. 26-46, για την εγγραφή του Γαλανού βλ. ΙΑ, Γενικών Μητρώων Φοιτητών Εθνικού Πανεπιστημίου 1875-1880). Από το 1889 ανέλαβε διευθυντής του συλλόγου *Ανάπλασις* που είχε ιδρυθεί τρία χρόνια νωρίτερα. Η *Ανάπλασις*, σύμφωνα με μελέτες, ήταν παραεκκλησιαστική οργάνωση με ισχυρούς δεσμούς στην ιεραρχία της ορθόδοξης ελληνικής εκκλησίας που λειτουργούσε όπως οι αντίστοιχες προτεσταντικές εταιρείες (βλ. Nicolaidis, E., Delli, E., Livanos, N., Tampakis, K., & Vlahakis, G. (2016). Science and Orthodox Christianity: An Overview. *Isis*, 107(3), 542-566). Μέσα από το ομώνυμο περιοδικό της οργάνωσης και τις αθηναϊκές εφημερίδες (κυρίως το *Σκριπ*) ο Μ. Γαλανός ανέπτυξε το κήρυγμά του. Ο Μ. Γαλανός κατά τη συγκεκριμένη περίοδο είχε μία έντονη δραστηριότητα δια του τύπου η οποία κατέληξε στην εκλογή του στην Α' και Β' Αναθεωρητική Βουλή, στη δεύτερη υποστηρίζοντας το Κόμμα των Φιλελευθέρων του Ελ. Βενιζέλου (βλ. στη συνέχεια). Σε μερικά δημοσιεύματα αναφερόταν και ο μικρότερος αδελφός του Νικόλαος (1868-1942) ως πτυχιούχος του φυσικού τμήματος και καθηγητής σε διάφορα γυμνάσια με αρθρογραφία επίσης σε θέματα επιστήμης και θρησκείας (βλ. *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 4, στήλες 155-157). Ωστόσο, δεν μπόρεσα να τον εντοπίσω ως διδάκτορα ή τελειοδίδακτο του φυσικού ή του μαθηματικού τμήματος από το 1880 έως το 1911.

αποθαρρύνσεως και αποσυνθέσεως» και επισειόταν ο κίνδυνος ότι θα επερχόταν αύξηση των συμπτωμάτων που «η σύγχρονος ελληνική κοινωνία ήρχισε να παρουσιάζει εν επιφόβω μέτρω» και, ιδιαιτέρως, «μετά δε των άλλων εγκλημάτων [...] και αύξησιν του απελπισμού και της αυτοκτονίας»⁴⁴³. Δεύτερον, ως προς την προβολή των επιπτώσεων σε ένα εθνικό οικοδόμημα το οποίο παρουσίαζαν αναπόσπαστο από τις θρησκευτικές αναφορές του⁴⁴⁴. Επισήμαιναν ότι θα απορρίπτονταν έννοιες όπως «ηθική, δικαιοσύνη, ελευθερία, ιδεώδες, καθήκον, όχι μόνον από ατομικής απόψεως αλλά και εθνικής» με αποτέλεσμα η ηθική διαφθορά να οδηγήσει σε κοινωνική αποσάθρωση και εθνική εξασθένηση⁴⁴⁵. Τρίτον, ως προς την εξειδίκευση των κινδύνων ιδιαιτέρως στις νεανικές ηλικίες και την προσπάθεια να τους συνδέσουν με την επιβλαβή διδασκαλία της δαρβινικής θεωρίας στο πανεπιστημιακό επίπεδο (υπό αυτό το πρίσμα άλλωστε ο Αλ. Καββάδας είχε αιτιολογήσει την απόφαση να συντάξει την πραγματεία του⁴⁴⁶). Και τέλος, ως προς την επιδίωξη να αποδώσουν την υιοθέτηση της δαρβινικής θεώρησης από τον Μηλιαράκη είτε σε «απόρροια ψυχικής αρεσκείας», είτε σε απροσδιόριστες προθέσεις που περιγράφονταν με υπονοούμενα και άφηναν να εννοηθεί ότι ο καθηγητής Βοτανικής είχε άλλες επιδιώξεις⁴⁴⁷.

Ο Μηλιαράκης ακολούθησε εκείνη τη στάση απέναντι στις αντιδράσεις την οποία είχε περιγράψει ως προτιμητέα. Ομοίως αντιμετώπισε και τις επόμενες σφοδρότερες προκλήσεις του 1910 που εκπορεύονταν επίσης από τον χώρο της Αναπλάσεως (ενότητα 4.3). Δεν απάντησε ούτε στον Λεβεντόπουλο ο οποίος, μετά από τις πανεπιστημιακές απολύσεις του 1910 και πριν από τους νέους διορισμούς, δημοσίευσε εκ νέου την πραγματεία του για τη διάλεξη του Μηλιαράκη μαζί με τη μετάφραση ενός εκτενούς δοκιμίου του καθηγητή βοτανικής στο Κίελο Johannes Reinke (1849-1931). Το δοκίμιο του Reinke απαρτιζόταν από τρία μέρη διατυπωμένα από τη σκοπιά ενός επιστήμονα με ένθεες αντιλήψεις, το πρώτο αναφερόταν στο θέμα της καταγωγής του ανθρώπου και τα άλλα δύο είχαν φιλοσοφικό και θεολογικό περιεχόμενο⁴⁴⁸. Στο πρόσφατο παρελθόν ο Μηλιαράκης είχε χρησιμοποιήσει αποσπάσματα από άλλη ομιλία του Reinke με σκοπό να υπερασπιστεί μία σύγχρονη διδασκαλία των βιολογικών επιστημών που δεν θα αγνοούσε τη δαρβινική θεωρία. Ο επίσκοπος Σύρου επομένως λάμβανε την ευκαιρία, στο προοίμιο της νέας έκδοσης, να προσκαλέσει τον Μηλιαράκη εφόσον δεν είχε

⁴⁴³ Σκριπ, 21/3/1908, σ.1 & 2/5/1910, σσ. 1-2.

⁴⁴⁴ Συνολικότερα γι' αυτή τη σύζευξη: Καραμούζης, Π. (2009). Θρησκεία και κυρίαρχη ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 21, 83-102.

⁴⁴⁵ Ο Μ. Γαλανός στο δημοσίευμα της 21^{ης}/3/1908 κατέληγε: «εάν τιαούται πλάναι ήθελον επεκταθή πλειότερον, έλθετε τότε να συγκινήσετε την νεολαίαν και να καλέσητε εις θυσίας τους μικρούς και τους μεγάλους, θυσίας υπέρ πατρίδος και ελευθερίας, όταν αντί του σταυρού και των ρημάτων της πίστεως και της ελευθερίας ενώπιον των οφθαλμών θα ανυψώνται ως σύμβολα και διδάγματα τα υποτιθέμενα κρανία των πιθηκανθρώπων». Από την άλλη ο Αλ. Καββάδας, αφού πρώτα είχε ταυτίσει Ελλάδα και χριστιανοσύνη και τα είχε διακρίνει από την Ευρώπη, τόνιζε ότι ο «επιλήσμων» της οφειλής του στην πίστη και την πατρίδα θεωρείται «προδότης και δόλιος» (σσ. 30-31).

⁴⁴⁶ Καββάδας, Α. Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 3. Όπως ανέφερε ο φοιτητής θεολογίας, μιλούσε «ουχι δίκην φυσιοδίφου ή ανθρωπολόγου [...] αλλά του όντως ευπροσβλήτου σκοπού του ειρηνένου καθηγητού [δηλαδή από τη θέση του φοιτητή], το άσκοπον να καταδείξω».

⁴⁴⁷ Καββάδας, Α. Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 9, 19, 27, 29 & Σκριπ, 21/3/1908, σ. 1.

⁴⁴⁸ Λεβεντόπουλος, Αθ. (1911). *Μελέτη κατά του υλισμού. Εκ των του καθηγητού της βοτανικής εν τω Πανεπιστημίω του Κιέλου Rienke. Επιστημονική ανασκευή των Περί καταγωγής του ανθρώπου ιδεών του κ. Μηλιαράκη*. Σύρος: Τυπ. Ιατρικής Προόδου. Στο αντίτυπο του βιβλίου στην Εθνική Βιβλιοθήκη υπάρχουν και τα δύο εξώφυλλα της έκδοσης (1911 και 1914) η οποία έχει καταλογογραφηθεί με τη δεύτερη ημερομηνία. Η επανέκδοση το 1914 μπορεί να συσχετιστεί με την έκδοση του περιοδικού *Βιολογικός Ερασιστής* από τον Μηλιαράκη, ενδεχομένως και με τη δίκη του Αλ. Δελμούζου και των συνεργατών του για τη διδασκαλία στο Παρθεναγωγείο Βόλου.

απαντήσει σε εκείνον να απαντήσει στον ομότιμό του J. Reinke⁴⁴⁹. Όταν και αυτό δεν έγινε, το σύνολο του βιβλίου δημοσιεύτηκε αργότερα σε καθημερινές συνέχειες στην εφημερίδα *Σκριπ*⁴⁵⁰.

Η συζήτηση στο δημόσιο πεδίο για τη δαρβινική θεωρία κατά την εξεταζόμενη περίοδο είχε, επομένως, ομοιότητες αλλά και σαφείς διαφοροποιήσεις από εκείνες της προηγούμενης περιόδου. Συγκεκριμένα ως προς την ιδιότητα των προσώπων που συμμετείχαν, τη στάση και τις αντιδράσεις τους, τον τρόπο και τα μέσα της εκφοράς των επιχειρημάτων τους. Ωστόσο, αυτό που τη διαφοροποιούσε σε σημαντικά μεγαλύτερο βαθμό ήταν το γεγονός ότι είχαν εισέλθει νέα δεδομένα που έκαναν τη συζήτηση πολυπλοκότερη. Η προβολή της θεωρίας σε κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα αποτελούσε μία πραγματικότητα που πλέον είχε ισχυρότερες συναρτήσεις στον ελληνικό χώρο. Μερικές από αυτές τις διαστάσεις παρουσιάζονται ακολούθως.

4.2. Το ερώτημα της κατασκευής του “missing link” στον ελληνικό χώρο

Η ιδέα ότι οι ανθρώπινες κοινωνίες είχαν διέλθει ή όφειλαν να διατρέξουν μια ακολουθία αναπτυξιακών σταδίων, μία διαδρομή «προόδου», που ξεκινούσε από ένα πρωτόγονο αρχικό στάδιο και κατέληγε στον σύγχρονο δυτικό πολιτισμό είχε αποκρυσταλλωθεί ήδη από τον 18^ο αιώνα. Ως προς τους παράγοντες που ωθούσαν τους ανθρώπους να περάσουν από το ένα στάδιο στο άλλο διατυπώνονταν διάφορες αιτιολογήσεις. Ανεξάρτητα όμως από αυτές, η πεποίθηση ότι υπήρχε μία ανοδική ακολουθία για τον ανθρώπινο πολιτισμό, συνηθέστερα αντιληπτή ως μοναδική και προδιαγεγραμμένη, παρέμενε ισχυρή στην ευρωπαϊκή σκέψη μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα⁴⁵¹. Την πίστη σε μία πορεία συνεχούς «τελειοποίησης» ενστερνιζόταν ο Σπ. Μηλιαράκης, πνεύμα γαλουχημένο στον αιώνα που είχε απέλθει, και μέσω της «τελειοποίησης» περιέγραφε τον δυτικό πολιτισμό σε σχέση με το παρελθόν του. Προσδοκούσε, μάλιστα, και για το μέλλον τη συνέχιση μίας ομοίως αύξουσας πορείας χωρίς στην προσδοκία του να εμφανίζονται ρηγματώσεις: *«Τέχνη, Επιστήμη, Ηθικός νόμος απεμάκρυναν ημάς των προπατόρων και ανεβίβασαν εις το μέγα ύψος της ευγενούς ανθρωπίνης φύσεως. Διηνεκώς δε τείνει η ανθρωπότης προς τελειοποίησιν, προς αποτίναξιν των δεσμών του ζωώδους, προς εξανθρώπισιν, ουδείς δε αμφιβάλει περί του μέλλοντος»*⁴⁵².

Η καταγωγή των μορφών κοινωνίας βρισκόταν, στη σκέψη του 19^{ου} αιώνα, αναπόσπαστα συνδεδεμένη με το ερώτημα των διαφορών που παρατηρούνταν στις ποικίλες ανθρώπινες ομάδες. Θεωρίες ταξινόμησης των ανθρώπων, που συγκροτούνταν μέσω της έννοιας της «φυλής», είχαν ευρεία και μακρόχρονη αποδοχή. Οι διαφορές στα μορφολογικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων (π.χ. το χρώμα του δέρματος, η γωνία του προσώπου) χρησιμοποιούνταν, τουλάχιστον από την αρχή του 19^{ου} αιώνα, προκειμένου να κατασκευαστούν ιεραρχικές ταξινομήσεις που αφορούσαν τόσο στη φυσική όσο και

⁴⁴⁹ Όπως έχει αναφερθεί ο Μηλιαράκης, μέσω του αφιερώματος για την εκατονταετηρίδα του Δαρβίνου στην *Εστία* (16/4/1909, σ. 1), είχε διασαφηνίσει ότι δεν θα προβεί σε αντιπαραθέσεις. Εκεί είχε σχολιάσει, με μία δηκτική πρόταση, μόνο την εγκυρότητα των πληροφοριών του Αθ. Λεβεντόπουλου. Η επιλογή της μη απάντησης είχε άμεσα επιτιμηθεί (*Ακρόπολις*, 25/4/1909, σ. 4) ενώ οι προτροπές να απαντήσει ήταν επαναλαμβανόμενες.

⁴⁵⁰ Το *Σκριπ* δημοσίευσε σε συνέχειες, τον Ιανουάριο και Φεβρουάριο 1915, το σύνολο του προαναφερόμενου βιβλίου του Αθ. Λεβεντόπουλου. Η εφημερίδα στο εισαγωγικό της άρθρο που αιτιολογούσε τη δημοσίευση (12/1/1915, σ. 2) ανέφερε τον Μηλιαράκη (σκόπιμα;) ως πρώην καθηγητή του Πανεπιστημίου (όπως τον ανέφερε ο συγγραφέας στο βιβλίο, σωστά για το 1911 που εκδόθηκε).

⁴⁵¹ Stocking, G. W. (1987). *Victorian anthropology*. New York: The free press-Macmillan, pp. 9-45.

⁴⁵² Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 28.

στη νοητική ανάπτυξη. Στις ταξινομήσεις τις κατώτερες θέσεις λάμβαναν οι μη λευκές φυλές που γίνονταν αντιληπτές ως κατάλοιπα από προηγούμενα στάδια στην προοδευτική πορεία του ανθρώπινου είδους⁴⁵³. Τέτοια ανθρωπολογικά μοντέλα γνώριζαν εξάπλωση πριν από τη διατύπωση της δαρβινικής θεωρίας και ενισχύθηκαν μετά από την πρόσληψή της, καθώς ταξινομήσεις που τοποθετούσαν σύγχρονες φυλές σε ενδιάμεση θέση ανάμεσα στους ανθρωποειδείς πιθήκους και τη λευκή φυλή παρήγαγαν αυτομάτως και «αποδείξεις» κατωτερότητας⁴⁵⁴. Σε αυτό το πλαίσιο όσοι πληθυσμοί θεωρούνταν πρωτόγονοι προσεγγίζονταν, στην καλύτερη περίπτωση, ως ζωντανά απολιθώματα που είχαν διατηρηθεί σε μέρη που δεν είχε προσπελάσει ο ευρωπαϊκός πολιτισμός.

Στη μελέτη *Περί των ημετέρων προγόνων* η συγκεκριμένη οπτική ήταν διάχυτη, το «έτερον ήμισυ της ανθρωπότητας» αντιμετωπιζόταν ως να παρέχει μία «ευχερέστερον» δυνατότητα προκειμένου «να ρίψωμεν το βλέμμα περί ημάς»⁴⁵⁵. Για παράδειγμα, υπό αυτό το πρίσμα περιγράφονταν οι αβορίγινες: «οι σήμερον αυστραλιανοί αυτόχθονες ίστανται επί πολύ ανωτέρας βαθμίδος αναπτύξεως ή οι αρχέγονοι ούτοι πρόγονοι. Εν τούτοις παρέχουσιν ημίν πολυαρίθμους συνδέσεις προς τους πολλώ προηγηθέντας αυτών προγόνους»⁴⁵⁶. Την προσοχή του Μηλιαράκη σε αυτή τη γωνιά της γης είχαν στρέψει οι μελέτες του ανθρωπολόγου Hermann Klaatsch που είχαν ολοκληρωθεί στο διάστημα ανάμεσα στη διάλεξη και την έκδοσή της⁴⁵⁷. Η εκ των υστέρων προσθήκη στο κείμενο των σχετικών πληροφοριών υποδεικνύει τη σημασία που τους απέδιδε ο καθηγητής Βοτανικής. Σε συμφωνία με την προσέγγιση του γερμανού ανθρωπολόγου, ανέφερε ότι τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του γηγενούς πληθυσμού της Αυστραλίας κυμαίνονταν σε ένα φάσμα τέτοιο ώστε να ισχυροποιείται η υπόθεση ότι «ενταύθα εγκρύπτεται η αρχή, εξ ης εξεβλάστησαν αι διαφοραί των ανθρωπίνων φυλών»⁴⁵⁸.

Γενικότερα, σύμφωνα με τον Μηλιαράκη, υπήρχαν εξελικτικά κατάλοιπα στις συμπεριφορές και τα έθιμα σε όλους τους σύγχρονους πληθυσμούς. Τα επικαλούνταν ώστε να πείσει το κοινό του ότι «δεν προσκρούει κατά της λογικής» αυτόν που οι ίδιοι αναγνώριζαν ως άνθρωπο να είχε υπάρξει στο απώτατο παρελθόν «όλως αποτεθριωμένος»⁴⁵⁹. Προκειμένου να ισχυροποιήσει το επιχείρημά του είχε επιστρατεύσει ερείσματα από την ελληνική γραμματεία σε μία προσπάθεια να κάνει τη σκέψη πιο οικεία μέσα από τους αρχαίους στίχους⁴⁶⁰. Από την άλλη, ο καθηγητής

⁴⁵³ Stepan, N. (1982). *The idea of race in science: Great Britain, 1800-1960*. The Macmillan Press, pp. 1-46.

⁴⁵⁴ Stepan, N. (1982). *Ο.π.*, σσ. 47-110.

⁴⁵⁵ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 29.

⁴⁵⁶ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 26.

⁴⁵⁷ Μία αποτίμηση εκείνης της εποχής για το έργο του Klaatsch δίνεται σε νεκρολογία που προέρχεται από τον χώρο της αμερικανικής ανθρωπολογικής σχολής: Oetteking, B. (1916). Hermann Klaatsch. *American Anthropologist* 18(3), 422-425. Για το έργο του γενικότερα στο πεδίο της παλαιοανθρωπολογίας βλ. Henke W. (2015). *Ο.π.* και ειδικότερα για πτυχές της δραστηριότητάς του στην Αυστραλία βλ. Turnbull, P. (2015). Australian Museums, Aboriginal Skeletal Remains, and the Imagining of Human Evolutionary History, c. 1860-1914. *Museum and Society*, 13(1), 72-87.

⁴⁵⁸ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σσ. 26-28. Στην περιγραφή ο Μηλιαράκης είχε συμπεριλάβει ως αποδεικτικά στοιχεία της σύνδεσης των αβορίγινων με τους πρωτόγονους ευρωπαίους όχι μόνο τα ανατομικά και μορφολογικά τους χαρακτηριστικά αλλά και τα διάφορα εργαλεία και σκεύη τους. Στην παράθεση των επιχειρημάτων του, ο Μηλιαράκης δεν φαίνεται να στοχεύει να υπερασπιστεί το πολυγενετικό μοντέλο που εισηγούνταν ο Klaatsch το οποίο, πάντως, παρουσιάστηκε ολοκληρωμένα δύο χρόνια αργότερα.

⁴⁵⁹ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σσ. 14 & 30-32. Στις συγκεκριμένες σελίδες, μεταξύ άλλων θεμάτων, είχε περιγράψει εκτεταμένα ανθρωποφαγικές συμπεριφορές σύγχρονων πληθυσμών με σκοπό να ισχυροποιήσει τα παλαιοντολογικά ευρήματα της Κραίνα στα οποία είχαν εντοπιστεί ανάλογες ενδείξεις.

⁴⁶⁰ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σ. 29. Το απόσπασμα που χρησιμοποίησε ο Μηλιαράκης για τον σκοπό αυτό προέρχεται από το έργο του Αισχύλου *Προμηθεύς Δεσμώτης*, στίχοι 447-453.

Βοτανικής πίστευε ότι κανείς μπορούσε να διακρίνει κατάλοιπα προηγούμενων σταδίων και στον σύγχρονο ευρωπαϊκό πολιτισμό και παρουσίαζε στοιχεία από διάφορους τομείς του ως προγενέστερες επιβιώσεις⁴⁶¹. Στο κείμενό του, όπως και σε άλλα μεταγενέστερα, διαφαίνεται ότι ο συγγραφέας δεν ανήγαγε τα χαρακτηριστικά που ανέφερε για τους «πρωτόγονους» πληθυσμούς σε ένα σταθερό και μόνιμο επίπεδο και τα αντιλαμβάνονταν περισσότερο ως εκφάνσεις του πολιτισμικού σταδίου κάθε πληθυσμού το οποίο προσέγγιζε ως «εξελιξιμο». Παρά ταύτα, στο εξηγητικό του σχήμα εμφάνιζε ότι η μοίρα ήταν ανεπίστρεπτη για «τα διάφορα απολίτιστα φύλα των ανθρώπων» που ζούσαν στον πλανήτη, ενδεχομένως ήταν και δικαιολογημένη: ήταν εκείνα που «διαρκώς και αμειλίκτως αποδεκατίζει κατά τον κοινόν περί υπάρξεως νόμον η ευρωπαϊκή φυλή»⁴⁶². Η εφαρμογή του βιολογικού νόμου στις ανθρώπινες κοινωνίες γινόταν προκειμένου να δικαιολογηθεί, ή έστω να διαπιστωθεί, η εξολόθρευση των πληθυσμών σε περιοχές που συγκέντρωναν το ενδιαφέρον των δυτικών κρατών.

Είναι σαφές ότι οι ανθρωπολογικές περιγραφές του Μηλιαράκη ανακλούσαν την ιδεολογία του απερχόμενου αιώνα στον οποίο, σύμφωνα με την έκφραση του E. Hobsbawm, η ρατσιστική ανθρωπολογία και βιολογία δεν ανήκαν στην επιστήμη του αλλά στην πολιτική του⁴⁶³. Από την άλλη, οι επιρροές του από ρεύματα σκέψης που διαμορφώνονταν στον ευρωπαϊκό χώρο στο γύρισμα του αιώνα χρειάζεται να αναζητηθούν λεπτομερέστερα. Είναι εύκολο να τραβηχτούν ευθείες γραμμές από τις παραπομπές του συγγραφέα κυρίως σε γερμανούς επιστήμονες προκειμένου να του αντιστοιχιστούν ταυτόσημες απόψεις, αλλά είναι επίσης απλουστευτικό και παραπλανητικό εάν οι αναφορές δεν ενταχθούν στη συνολική δραστηριότητα και σκέψη του. Πάντως ο εδραζόμενος στον 19^ο αιώνα καθηγητής Βοτανικής χρειάστηκε να λάβει θέση, από το χρονικό μεταίχμιο που βίωνε, και σε ένα άλλο μείζον θέμα που είχε κοινή αφετηρία με τις φυλετικές διαφορές. Αυτό εισερχόταν μάλλον πρώιμα στην ελληνική κοινωνία και βρέθηκε στο προσκήνιο για ένα σύντομο διάστημα μετά από τη δημοσίευση της μελέτης.

Στον αθηναϊκό τύπο είχε εμφανιστεί μία είδηση, με πηγή προέλευσης ευρωπαϊκές εφημερίδες, τις ίδιες ημέρες που γράφονταν τα διαπρύσια άρθρα του Μ. Γαλανού στο *Σκριπ* για τη διάλεξη του Μηλιαράκη. Η είδηση αφορούσε στην έναρξη ενός σχεδίου «έρευνας» του ολλανδού Bernelot Moens (1875-1938), φιλόδοξου πειραματιστή στο πεδίο της ζωολογίας ο οποίος ήταν καθηγητής στη μέση εκπαίδευση. Ο Moens είχε ξεκινήσει μία εκστρατεία από το 1905 με σκοπό να συγκεντρώσει επιστημονική υποστήριξη και οικονομική ενίσχυση ώστε να πραγματοποιήσει ένα πείραμα το οποίο, κατά τη γνώμη του, μπορούσε να απαντήσει στο ζήτημα της καταγωγής του ανθρώπου. Ορμώμενος από συμπεράσματα ιατρικών ερευνών που είχαν αναδείξει ομοιότητες ανάμεσα στο αίμα ανθρώπου και ανθρωποειδών πιθήκων είχε θεωρήσει ότι μπορούσε να επιχειρήσει την κατασκευή ενός είδους υβριδίου το οποίο θα προέκυπτε από τη γονιμοποίηση θηλυκού χιμπατζή με ανθρώπινο σπέρμα. Για τον σκοπό του, είχε απευθυνθεί σε επιφανείς γερμανούς και γάλλους επιστήμονες (βιολόγους, ιατρούς και ανθρωπολόγους, «δαρβινιστές» και μη) και είχε βρει από ευνοϊκή αποδοχή της ιδέας του έως έμπρακτη υποστήριξη⁴⁶⁴. Αυτό τον είχε βοηθήσει να συγκεντρώσει ένα χρηματικό ποσό και αρχικώς (1907) κάποια υποστήριξη από την ολλανδική κυβέρνηση με στόχο να

⁴⁶¹ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σσ. 30 & 32.

⁴⁶² Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σσ. 29-30.

⁴⁶³ Hobsbawm, E. (2012). *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ. 401.

⁴⁶⁴ Rooy, P. (1995). In Search of Perfection: The Creation of a Missing Link. In: R. Corbey, & B. Theunissen (Eds.), *Ape, Man, Apeman: Changing Views since 1600. Evaluative Proceedings of a Symposium at Leiden, 28 June-1 July 1993* (pp. 195-207). Leiden: Dept. of Prehistory, Leiden University.

μεταβεί στο Κονγκό και να θέσει σε εφαρμογή το σχέδιό του. Την άνοιξη του 1908 κυκλοφόρησε ένα φυλλάδιο σε τέσσερις γλώσσες (ολλανδικά, αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά) προκειμένου να εξηγήσει τις επιδιώξεις του και να προωθήσει τη χρηματοδότησή τους⁴⁶⁵. Στους υποστηρικτές της προσπάθειάς του δεν συγκαταλέγονταν μόνο όσοι αναζητούσαν απαντήσεις σε επιστημονικά ερωτήματα. Ο γαλλικός τύπος τουλάχιστον, από όπου μεταφέρθηκαν εδώ οι σχετικές ειδήσεις, είχε υποδεχθεί το εγχείρημα με την προσδοκία ότι εάν το πείραμα ευοδωθεί θα έπαιρνε άλλη τροπή το κοινωνικό ζήτημα. Και αυτό διότι υποστήριζε πως το ενδιάμεσο είδος, ελεγχόμενο από τον άνθρωπο και χωρίς δυνατότητα αναπαραγωγής, θα αποτελούσε έναν ιδανικό εργάτη και θα έδινε τέλος στα εκρηκτικά και οχληρά κοινωνικά προβλήματα που είχαν συσσωρευθεί⁴⁶⁶. Αν και η συγκεκριμένη διάσταση δεν μεταφέρθηκε, από όσο γνωρίζω, στις ελληνικές εφημερίδες αναδεικνύει με εξαιρετικό τρόπο τις σύνθετες συμφύσεις που κόμιζε ο νέος αιώνας.

Το σχέδιο του Moens δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Εμπρός* λίγες ημέρες μετά από τη δημοσίευση της μελέτης του Μηλιαράκη⁴⁶⁷. Το πρωτοσέλιδο άρθρο της ελληνικής εφημερίδας ήταν μετάφραση αντιστοιχού από την παρισινή *Le Matin* με το οποίο ο Β. Moens είχε ανακοινώσει το εγχείρημα να κατασκευάσει το «διάμεσον γένος», το «*race intermédiaire*»⁴⁶⁸. Το *Εμπρός* τον ανέφερε στο πρωτοσέλιδο άρθρο ως γιατρό (σε άλλη σελίδα ως καθηγητή ζωολογίας και βοτανικής) και τον χαρακτήριζε ως «Ολλανδό σοφό» που θα προσπαθούσε να δημιουργήσει «*νέα είδη προσεγγίζοντα εις τον άνθρωπο πλέον παντός άλλου*».

Δεν είναι σαφές εάν ο Μηλιαράκης γνώριζε τις προσπάθειες του Moens όταν εκφωνούσε ή όταν δημοσίευε τη μελέτη, στο κείμενό του δεν είχε συμπεριλάβει κάποια συγκεκριμένη πληροφορία. Είναι αρκετά πιθανό ότι αυτό ίσχυε καθώς ο ίδιος παρακολουθούσε άμεσα, όπως φαίνεται, τη δραστηριότητα και την επιστημονική συζήτηση στον ευρωπαϊκό χώρο για το θέμα και καθώς ο Moens είχε δώσει εκτεταμένη δημοσιότητα στο εγχείρημά του. Γνώριζε ή όχι τις προσπάθειες του Β. Moens, το γεγονός είναι ότι στη δημοσίευση του 1908 είχε αναφέρει τις επιφυλάξεις του σχετικά με τα συμπεράσματα των πειραμάτων που είχαν προσφέρει ένα από τα εναύσματα στον Moens⁴⁶⁹. Χρειάζεται κανείς να αναρωτηθεί ποιος ήταν ο λόγος που ο Μηλιαράκης είχε επιλέξει να κάνει μία ειδική αναφορά σε πειράματα σχετικά με τον ορό και τον αντι-ορό του αίματος διαφόρων ζώων τα οποία είχαν γίνει αρκετά νωρίτερα αλλά ο ίδιος δεν τα θεωρούσε στέρεα καθώς ήταν «*εισέτι ολίγα*» και «*εγένοντο εις μικρόν αριθμόν συγγενών ζώων*» ενώ, επιπρόσθετα, «*δεν επαναλήφθησαν δε και υπ' άλλων φυσιοδιφών*». Ο Μηλιαράκης αντιμετώπιζε ως «*πρόωρον την εξήγησιν*» που έδιναν τα συγκεκριμένα πειράματα και, για να αιτιολογήσει τις επιφυλάξεις του, είχε επικαλεστεί την ασυμφωνία τους με άλλα συμπεράσματα που προέρχονταν από το πεδίο της ανατομίας. Παράλληλα, είχε διατυπώσει μία πιο θεμελιώδη ένσταση ότι η θεωρία της καταγωγής αναγνωρίζει

⁴⁶⁵ Ο τίτλος του φυλλαδίου του Bernelot Moens ήταν «*Αλήθεια: Πειραματική Έρευνα σχετικά με την Καταγωγή του Ανθρώπου*». Εντοπίστηκε μόνο η ολλανδική έκδοση του φυλλαδίου (με τίτλο *Waarheid: Proefondervindelijke onderzoekingen omtrent de afstamming van den mensch*) που είναι ελεύθερα διαθέσιμο από τη Βιβλιοθήκη Arnhem.

⁴⁶⁶ *Le Matin*, 20/3/1908 (n° 8788), σ. 1, στη στήλη της εφημερίδας υπό τον τίτλο *Propos d' un parisien*.

⁴⁶⁷ *Εμπρός*, 12/3/1908, σσ. 1 & 6.

⁴⁶⁸ *Le Matin*, 19/3/1908 (n° 8787), σ. 1. Οι ημερομηνίες στη γαλλική εφημερίδα είναι με το γρηγοριανό ημερολόγιο (διαφορά 13 ημερών).

⁴⁶⁹ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σσ. 21-22, 24. Πρόκειται για τα πειράματα που διεξήγαγαν στην πρώτη πενταετία του 20^{ου} αιώνα οι Α. S. Frankau Grünbaum (μετέπειτα Leyton, 1869-1921), Η. W. C. Friedenthal (1870-1942) και Ρ. T. Uhlenhuth (1870-1957) οι οποίοι ακολούθησαν πολύ διαφορετικές βιογραφικές τροχιές στη συνέχεια, ενδεικτικές του μεταβατικού χαρακτήρα της συγκεκριμένης εποχής.

την κοινή προέλευση ανθρώπου και πιθήκων αλλά «ουχί του ανθρώπου από των νυν ζώντων ανθρωποειδών εφ'ων εγίνοντο τα πειράματα» υπογραμμίζοντας ξανά το σημείο που είχε επέλθει η διακλάδωση στην εξελικτική πορεία⁴⁷⁰. Γιατί εξέφρασε επιφυλάξεις και δεν έλαβε ευνοϊκή θέση απέναντι στο συμπέρασμα των πειραμάτων περί «ομοαιμίας» όπως είχε πράξει σε άλλα αμφιλεγόμενα θέματα (π.χ. τους ηώλιθους);

Διάφοροι λόγοι μπορούν να εξηγήσουν τις επιφυλάξεις του. Η εμπιστοσύνη που, ενδεχομένως, είχε σε πιο «παραδοσιακές» ερευνητικές προσεγγίσεις ή η προσήλωση στην ιστορική διάσταση για την τεκμηρίωση της θεωρίας της καταγωγής θα μπορούσαν να είναι κάποιοι από αυτούς τους λόγους. Παράλληλα, ωστόσο, παρουσίασε τα συμπεράσματα των συγκεκριμένων πειραμάτων με τη φράση ότι ήταν «και δι' άλλου τρόπου ικανώς τελευταίον διαφημισθέντος» χρησιμοποιώντας μία λέξη στην οποία πάντα προσέδιδε αρνητική χροιά. Το πραγματολογικό υλικό που έχω υπόψη μπορεί να υποστηρίξει μόνο ως υπόθεση ότι ο Μηλιαράκης γνώριζε τα όσα θα έβλεπαν το φως της δημοσιότητας μετά από λίγες ημέρες και ότι ήθελε να δηλώσει τη διαφωνία του. Το ίδιο υλικό είναι ωστόσο πιο εύλωτο για το πώς το θέμα τοποθετήθηκε στη δημόσια συζήτηση, σε σχετικώς περιορισμένη έκταση αλλά με ενδεικτικό τρόπο.

Ο Μ. Γαλανός, στην πρώτη απάντηση που έδωσε στον Σπ. Μηλιαράκη, γνώριζε τα δημοσιεύματα. Τα ανέφερε ως «παραδοξολογίες» που θα έπρεπε να παρέλθουν χωρίς συζήτηση εάν οι εφημερίδες, παράλληλα, δεν «έψαλλαν τον διθύραμβον της επιστήμης, η οποία λέγουν συντρίβει τας προλήψεις και καταλύει τα παλιά οικοδομήματα των πιστευόντων φιλοσόφων και του δογματισμού των θρησκειών». Αυτή η διάσταση, η διθυραμβική εικόνα της επιστήμης, ήταν για εκείνον το ενοχλητικό σημείο και η αιτία που είχε συμπεριλάβει την ειδήση στην παρέμβασή του. Χωρίς άλλη επισήμανση ξεπερνούσε το ουσιώδες θέμα με ένα ευφυολόγημα για τον Moens: «Δεν αμφιβάλλω, ότι ο σοφός ιατρός, χάριν περισσοτέρας δόξης του θα αρχίση τα πειράματα, χρησιμοποιών πρωτίστως εις τας συζεύξεις ταύτας το υποκείμενόν του»⁴⁷¹. Από την άλλη, ο Αθ. Λεβεντόπουλος στην πραγματεία του είχε αναφερθεί εκτεταμένα στα πειράματα με τον ορό και αντι-ορό του αίματος⁴⁷². Τα θεωρούσε δυναμικώς χρήσιμα για ιατρικούς λόγους και για την παροχή διασαφηνίσεων ως προς τη συγγένεια πολλών οργανισμών, αλλά αμφισβητούσε όσα από αυτά περιλάμβαναν στη συζήτησή τους υποθέσεις σχετικά με τη συγγένεια ανθρώπου και πιθήκων. Ο επίσκοπος Σύρου παρουσίαζε τον Σπ. Μηλιαράκη να υιοθετεί «τοιαύτα τολμηρά συμπεράσματα» διαβάζοντας βιαστικά το κείμενο του καθηγητή Βοτανικής σε αυτό το σημείο και εστιάζοντας, ξανά, στο ζήτημα εάν η καταγωγή μπορούσε να θεωρηθεί αποδεδειγμένη. Ωστόσο δεν προέβαινε σε κανέναν σχολιασμό για το εγχείρημα του Β. Moens και γενικότερα δεν αναφέρθηκε σε καμία σχετική ηθική διάσταση, παρ' ότι η πραγματεία του είναι λογικό να υποθέσουμε ότι δημοσιεύτηκε μετά από την κοινοποίηση του συγκεκριμένου σχεδίου μέσω των ελληνικών εφημερίδων.

Φαίνεται ωστόσο ότι δεν ήταν μόνον ο επίσκοπος Σύρου που προσπέρασε το θέμα, η έρευνα δεν ανέδειξε κάποια άλλη παρέμβαση. Πανεπιστημιακοί καθηγητές ιατρικής, φυσικών επιστημών, αλλά και καθηγητές νομικών επιστημών ή φιλοσοφίας θα ήταν αναμενόμενο να έχουν παρέμβει' η παρουσία τους, άλλωστε, στον ημερήσιο τύπο για θέματα επιστήμης ή πολιτικής επικαιρότητας ήταν παραπάνω από συχνή κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Κάτι ανάλογο δεν συνέβη και, αντίθετα, μετά από δύο μήνες και η εφημερίδα *Σκριπ* αναπαρήγαγε νεότερο δημοσίευμα της *Le Matin* στο οποίο ο Β.

⁴⁷⁰ Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Ο.π.*, σσ. 21-22.

⁴⁷¹ *Σκριπ*, 21/3/1908, σ. 1.

⁴⁷² Λεβεντόπουλος, Α. (1908). *Ο.π.*, σσ. 15-22.

Moens περιέγραφε ξανά την επιδίωξή του⁴⁷³ και το ανέφερε «ως όντως παράδοξον θεωρίαν, ήτις τόσον ήγειρε πάταγον» χωρίς περαιτέρω σχόλια. Στο επόμενο διάστημα τα σχέδια του Moens ναυάγησαν, μαζί και η παρουσίασή τους από τις ελληνικές εφημερίδες. Σχεδόν δύο δεκαετίες αργότερα η ίδια προσπάθεια επιχειρήθηκε από την Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, η εφαρμογή τότε προχώρησε περισσότερο⁴⁷⁴.

Στην Ελλάδα και στον δεδομένο ιστορικό χρόνο το ζήτημα εισήλθε ως ανάκλαση από την Ευρώπη και, καθώς φαίνεται, το υπόβαθρο ώστε να απασχολήσει τη δημόσια συζήτηση στην πραγματικότητα δεν υπήρχε. Η έλλειψη απηχούσε τόσο στις επιστημονικές ενασχολήσεις και τους κοινωνικούς στοχασμούς, όσο και στις ροπές ενός ευρύτερου κοινού. Το θέμα διολίσθησε μέσα από έναν δημοσιογραφικό λόγο που απλώς μετέφερε ειδήσεις και είτε επευφημούσε άκριτα, είτε σιωπούσε. Τα δε εγειρόμενα ερωτήματα αφέθηκαν μετέωρα μέσα από έναν επιστημονικό λόγο που παρέμεινε είτε αδύναμος, είτε απρόθυμος να εμπλακεί. Ωστόσο τα διλήμματα που είχαν τεθεί διεθνώς στην επιστημονική έρευνα θα παρέμεναν, οι αμφιλεγόμενες προσδοκίες για τη χρήση των συμπερασμάτων της το ίδιο.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η εικόνα του οπισθόφυλλου από τη δημοσίευση της διάλεξης αποκτά μία ιδιαίτερη σημασία δηλωτική όσων ερωτημάτων εγείρονταν στη ρευστή και μεταβατική εποχή των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Ο Μηλιαράκης είχε επιλέξει να απεικονίσει στο οπισθόφυλλο το, γνωστό σήμερα, έργο του γλύπτη Hugo Rheinhold με τίτλο *Affe einen Schädel betrachtend* (Πίθηκος που μελετά ένα κρανίο) το οποίο είχε πρωτοεκτεθεί το 1893 στο Βερολίνο. Το γλυπτό παρουσιάζει έναν πίθηκο (για την ακρίβεια, χιμπαντζή) να κοιτάζει ένα ανθρώπινο κρανίο που κρατά στο δεξί του χέρι, ενώ ακουμπά το αριστερό χέρι στο πηγούνι του λαμβάνοντας μία έκφραση στοχασμού. Ο πίθηκος κάθεται σε μία στοιβιά βιβλίων, το ένα γράφει στη ράχη του με κεφαλαία το όνομα Darwin και ένα άλλο είναι ανοικτό και αναγράφει ένα ημιτελές απόσπασμα από τη Γένεση που σχετίζεται με το Δέντρο της Γνώσης. Με το δεξί του πόδι κρατά ένα όργανο μέτρησης, έναν κεφαλομετρικό διαβήτη, που χρησιμοποιούνταν στις ευρύτατα τότε διαδεδομένες κρανιακές ανθρωπολογικές μετρήσεις.

Οι εικόνες επιτελούν ισχυρό ρόλο στο ρητορικό επίπεδο και συχνά έχουν ένα εντονότερο αποτύπωμα στο αναγνωστικό κοινό από τις περιγραφές. Μία τέτοια λειτουργία ενδεχομένως είναι ενισχυμένη στην εκφορά ενός λόγου που διατυπώνεται, για διάφορες αιτίες, με πολλαπλές υποδηλώσεις ή απευθύνεται σε ένα πολύμορφο κοινό που έχει διαφορετικές προσλαμβάνουσες. Ο καθηγητής Βοτανικής είχε παρουσιάσει συνοπτικά το γλυπτό ως «αστεϊσμό[ν]» είναι, ωστόσο, σαφές ότι αναγνώριζε τους πολλαπλούς συμβολισμούς που είχε ενσωματώσει ο γλύπτης στο έργο του⁴⁷⁵. Η σημασία που απέδιδε στη συγκεκριμένη εικόνα (όπως και στη δεύτερη, υποσημείωση 409) υποδεικνύεται και από το γεγονός ότι, ενώ η χρήση εικόνων σε εκδόσεις ακαδημαϊκών διαλέξεων δεν ήταν ευρέως διαδεδομένη και λόγω κόστους, τις συγκεκριμένες είχε αποτυπώσει ένας από τους πιο διακεκριμένους τεχνίτες στο χώρο των εκδόσεων στην Ελλάδα⁴⁷⁶. Άλλωστε ο Μηλιαράκης είχε παρουσιάσει συνολικά τον γλύπτη ως έναν

⁴⁷³ Σκριπ, 15/5/1908, σ. 1. Πρόκειται για αναδημοσίευση του πρωτοσέλιδου άρθρου της *Le Matin* στο φύλλο nº 8852 της 23^{ης}/5/1908 (γρηγοριανό ημερολόγιο).

⁴⁷⁴ Rossianov, K. (2002). Beyond species: Il'ya Ivanov and his experiments on cross-breeding humans with anthropoid apes. *Science in Context*, 15(2), 277-316.

⁴⁷⁵ Για το συγκεκριμένο έργο και τον καλλιτέχνη: Richter, J., & Schmetzke, A. (2007). Hugo Rheinhold's philosophizing monkey—a modern Owl of Minerva. *NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin*, 15(2), 81-97.

⁴⁷⁶ Ο Αριστείδης Λάιος (1871-1965) είχε αρχικά σπουδάσει ζωγραφική δίπλα στον Ιακωβίδη και τον Γύζη και είχε κάνει ειδικές σπουδές γραφικών τεχνών στη Γερμανία. Ήταν από τους πρώτους που εισήγαγαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα στις ελληνικές εκδόσεις την τεχνική της φωτοστιγμογραφίας την οποία και δίδαξε σε

μεγάλο καλλιτέχνη, κάτι που αφορούσε προφανώς στο σύνολο της δραστηριότητάς του και στη συμμετοχή του σε διανοητικά κινήματα στη χώρα του⁴⁷⁷. Για την Ελλάδα, και σε σχέση με τις βιολογικές επιστήμες, εκείνο ωστόσο που αναδείχθηκε από την ευρύτερη συζήτηση σε αυτή την περίοδο ήταν ότι ένα διαφορετικό -και πραγματικό- “missing link” βρισκόταν στην εκπαίδευση. Μερικές διαστάσεις αυτού του ζητήματος προσεγγίζει η επόμενη ενότητα.

4.3. Ένα άλλο “missing link”: η εκπαίδευση στις βιολογικές επιστήμες

Το εύρος και ο βαθμός που θα εξαπλωνόταν η διδασκαλία της δαρβινικής θεωρίας στην εκπαίδευση ήταν, στην πραγματικότητα, η αιτία αναζωπύρωσης της δημόσιας συζήτησης και το επίδοκο σημείο κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Το θέμα αφορούσε στην πανεπιστημιακή διδασκαλία, όπως και στα προηγούμενα χρόνια, αλλά είχε προστεθεί ένα νέο σημείο εστίασης. Αυτό ήταν ο άμεσος ή έμμεσος αντίκτυπος που θα είχε μία διείσδυση των σχετικών ιδεών από το πανεπιστημιακό στο γυμνασιακό επίπεδο, κυρίως μέσω της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών. Τα σημεία εστίασης αναδεικνύονται ευκρινέστερα όταν στο οπτικό πεδίο τοποθετηθούν όσα προηγήθηκαν και ακολούθησαν τη διάλεξη για την καταγωγή του ανθρώπου.

Ένα έτος πριν από τη διάλεξη, τον Ιανουάριο του 1906, η διδασκαλία της φυσικής ιστορίας στα σχολεία είχε αποτελέσει το περιεχόμενο ενός άρθρου με το οποίο ο Μηλιαράκης κατέθεσε τη συμβολή του στο πρώτο τεύχος του *Δελτίου της Φυσιοδιφικής Εταιρείας*⁴⁷⁸ (για την Εταιρεία και τη δραστηριότητά της, ενότητα 3.1). Στο άρθρο του ο καθηγητής Βοτανικής είχε θέσει στόχο να μεταφέρει τη σχετική γερμανική εμπειρία καθώς πίστευε ότι η εκπαίδευση αυτής της χώρας «*θεωρείται ως υπόδειγμα κατά τε την ουσίαν και την μέθοδον*». Ο κεντρικός πυρήνας της πρότασης που διατύπωσε ήταν να μετατοπιστεί η διδασκαλία της «φυσικής ιστορίας» από την ταξινόμηση, την ορολογία και την αποσπασματική μελέτη των οργανισμών σε μία διδασκαλία «βιολογίας» που θα απαρτιζόταν από μία ολοκληρωμένη και συνεκτική μελέτη των φαινομένων της ζωής με αναφορές και στην εξελικτική τους πορεία⁴⁷⁹.

Η παρέμβαση του Μηλιαράκη δεν είχε κατατεθεί με αφορμή απλώς το ξεκίνημα της νέας προσπάθειας το οποίο επιχειρούσε η Φυσιοδιφική Εταιρεία με σκοπό την ενίσχυση των φυσικών επιστημών. Διατυπωνόταν σε μία περίοδο που βρισκόταν σε διαπραγμάτευση η οργάνωση της σχολικής εκπαίδευσης συνολικά, το περιεχόμενο της

νεότερους τεχνίτες, βλ. Παυλόπουλος, Δ. (2004). *Χαρακτική, Γραφικές τέχνες. Ιστορία - Τεχνικές - Μέθοδοι*. Αθήνα: Καστανιώτης & Διάττων, σσ. 136-137.

⁴⁷⁷ Οι επιρροές στη σκέψη του καθηγητή Βοτανικής από το διανοητικό περιβάλλον στην Ευρώπη των αρχών του 20^{ου} αιώνα συγκροτούν μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, κατά τη γνώμη μου, ερευνητική διάσταση που υπερβαίνει τα όρια της παρούσας εργασίας.

⁴⁷⁸ Μηλιαράκης, Σ. (1906). Αι αναμορφωτικά τάσεις εν Γερμανία ως προς την διδασκαλίαν της φυσικής ιστορίας. *Δελτίον της Φυσιοδιφικής Εταιρείας*, Α(1), 3-17.

⁴⁷⁹ Η δαρβινική θεωρία, και ειδικά για τον άνθρωπο, απουσίαζε πλήρως από τη διδασκαλία στη σχολική εκπαίδευση έως δεκαετίες αργότερα. Σπάνιες ήταν ακόμα και οι γενικές αναφορές στη μη σταθερότητα των ειδών. Η ανάγνωση που κάνει η Σ. Τρουμπέτα ότι ο Μηλιαράκης με το σχολικό εγχειρίδιό του 1889 «προσέφερε στο ελληνικό κοινό, και ειδικότερα στους μαθητές, μία ενδιαφέρουσα εργασία που συνέδεε τη δαρβινική θεωρία με την ανθρωπολογία» δεν ανταποκρίνεται στο περιεχόμενο του εγχειριδίου (βλ. σ. 30 στο: Trubeta, S. (2013). *Physical Anthropology, Race and Eugenics in Greece (1880s-1970s)*. Leiden: Brill). Στις 362 σελίδες του σχολικού βιβλίου υπάρχει μία σύντομη αναφορά τεσσάρων σειρών (σ. 114) ότι τα απολιθώματα ζώων και φυτών στα νεότερα στρώματα της γης είναι συνθετότερα των παλαιότερων, ενώ στην παρουσίαση όσων τότε ορίζονταν ως φυλετικοί τύποι δεν υπήρχε κάποια αναφορά στη δαρβινική θεωρία. Γενικότερα βλ. σσ. 5-128 στο: Μηλιαράκης, Σ. (1889). *Εγχειρίδιον ζωολογίας, περιέχον και πλήρη ανθρωπολογίαν, προς χρήσιν των Γυμνασίων*. Αθήνα: Γ. Κασδόνης.

διδασκαλίας, ο εκσυγχρονισμός των προγραμμάτων και των βιβλίων. Ειδικότερα, στο συγκεκριμένο χρονικό σημείο συζητούνταν ξανά το θέμα του περιεχομένου των σχολικών βιβλίων (με άλλα λόγια, του προγράμματος σπουδών όπως τότε ήταν αντιληπτό)⁴⁸⁰, μία συζήτηση που πυροδότησε και το πολιτικό κλίμα της εποχής. Αν και τελικώς έγιναν συνολικά ελάχιστα μεταρρυθμιστικά βήματα στην εκπαίδευση σε αυτή την περίοδο⁴⁸¹, υπήρξε μία τάση αλλαγών στις φυσικές επιστήμες που οδήγησε σε μερικά μέτρα (όπως την εισαγωγή του μαθήματος της χημείας). Η τάση αυτή ενισχυόταν από το γεγονός της λειτουργίας της αυτόνομης Σχολής η οποία την είχε καταστήσει έναν θεσμικό συνομιλητή του οποίου η παράκαμψη ήταν δυσκολότερη. Ωστόσο, η παρέμβαση του Μηλιαράκη μέσω του άρθρου δεν είχε αφόρμηση μόνο την τρέχουσα συγκυρία με στόχο να επιτευχθούν απλώς καλύτερες συνθήκες διδασκαλίας για τα μαθήματα της ειδικότητάς του. Εμπεριείχε ένα συνθετότερο σκεπτικό που αποτελούσε ταυτόχρονα και μία πρόταση διεξόδου για τη σύγχρονη διδασκαλία των βιολογικών επιστημών στα σχολεία. Όπως θα φανεί στη συνέχεια η πρόταση κινούνταν σε μία λογική υπέρβασης της αντιπαράθεσης γύρω από την εξελικτική θεωρία, ενώ επιπρόσθετα έστρεφε τα άμεσα ζητούμενά της στην πανεπιστημιακή διδασκαλία.

Ο Μηλιαράκης δεν αναγνώριζε παιδαγωγική ωφέλεια στη διδασκαλία της συστηματικής με βάση τις ταξινομικές αρχές (του Linnaeus κ.ά.) και, γενικότερα, αμφισβητούσε την αντίληψη την οποία ανέφερε ότι υπήρχε στην παιδαγωγική πρακτική πως «εκεί όπου λείπ' η έννοια εγκαίρως φθάνει λέξεις εις βοήθειαν». Για το μάθημα της φυσικής ιστορίας πρότεινε να διδάσκονται τα απολύτως αναγκαία από την ταξινόμηση των οργανισμών -τομείς όπου πρωτεύουσα θέση είχαν, όπως ανέφερε, «αι τεταριχευμένοι δοραί των ζώων και τα απεξηραμμένα φυτά των ερβαρίων»- με σκοπό να εισαχθούν γνώσεις φυσιολογίας, μορφολογίας και βιολογίας οι οποίες θα μάθαιναν στους μαθητές «να σκέπτονται» διαμέσου της προσπάθειας «ν' ανευρίσκωσι τας λογικάς σχέσεις μεταξύ συγκροτήσεως του σώματος και της ζωής των ενοργάνων όντων»⁴⁸².

Το παιδαγωγικό πρόγραμμα που περιέγραφε ο καθηγητής Βοτανικής ήταν εκείνο που είχε εισηγηθεί το 1885 ο γερμανός εκπαιδευτικός Friedrich Junge με την ονομασία «*Dorfteich*»⁴⁸³. Ο Junge πρότεινε να οργανωθεί η διδασκαλία της φυσικής ιστορίας γύρω από την έννοια της «συμβιωτικής κοινότητας» (όπως τη μετέφραζε ο Μηλιαράκης), ενός οικοσυστήματος (όπως θα λέγαμε σήμερα). Ήταν ένα θεωρητικό σχήμα που είχε προτείνει υπό τον όρο *Bioscönose*, στα τέλη της δεκαετίας του 1870, ο Karl Möbius καθηγητής ζωολογίας στο Πανεπιστήμιο του Kiel και το οποίο αποτελούσε, έως τη δεκαετία του 1920, μία από τις πιο διαδεδομένες επιστημονικές ιδέες στη Γερμανία. Οι «συμβιωτικές κοινότητες» ήταν ομάδες οργανισμών που ζούσαν σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον και η επιβίωσή τους ήταν εξαρτώμενη από την ικανότητά τους να αλληλεπιδρούν επιτυχώς με το φυσικό περιβάλλον όσο και με τους γύρω οργανισμούς. Η έννοια της βιοκοινότητας του Möbius, σύμφωνα με τη Lynn Nyhart, ενσωμάτωνε στη μελέτη και κατανόηση της φύσης τις προκλήσεις και τις ευκαιρίες που παρουσίαζε η σύγχρονη γερμανική κοινωνία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα⁴⁸⁴. Το παιδαγωγικό πρόγραμμα του Junge, που εδραζόταν σε αυτή την έννοια, ήταν δομημένο με βάση νεότερες

⁴⁸⁰ Το 1907 καταρτίστηκε νέο πρόγραμμα για το περιεχόμενο των διδακτικών βιβλίων στη μέση εκπαίδευση, βλ. ΦΕΚ 139Α, 12/7/1907.

⁴⁸¹ Δημαράς, Α. (2013). *Ο.π.*, σσ. 83-146.

⁴⁸² Μηλιαράκης, Σ. (1906). *Ο. π.*, σσ. 3-5.

⁴⁸³ Σε αυστηρή μετάφραση «η λίμνη του χωριού», εδώ με την έννοια «η λίμνη του τόπου μας».

⁴⁸⁴ Nyhart, L. K. (2009). *Modern Nature: The Rise of the Biological Perspective in Germany*. The University of Chicago Press, pp. 1-8 & 124-160.

παιδαγωγικές αρχές και μεθόδους που έστρεφαν τον μαθητή στην επιτόπια παρατήρηση και τη σπουδή σε ένα οικείο περιβάλλον και, σύμφωνα με τον εισηγητή του, έδινε έμφαση στη μελέτη των δομών και λειτουργιών των οργανισμών σε ένα συγκεκριμένο βιολογικό υποσύστημα με σκοπό την κατανόηση της ενότητάς του και της ζωής ως συνόλου. Όπως ρητά το έθετε ο Junge, η μελέτη των «συμβιωτικών κοινοτήτων» βοηθούσε τον μαθητή να προσεγγίσει βαθύτερα ερωτήματα γύρω από τον ίδιο του τον εαυτό και να αναστοχαστεί σχετικά με τις λειτουργικές σχέσεις των ανθρώπων και των άλλων οργανισμών μεταξύ τους και με το περιβάλλον τους. Σύμφωνα επίσης με τη Nyhart, ένας από τους βασικούς λόγους που το πρόγραμμα, κατά την πρώτη του φάση, αποδείχθηκε ιδιαίτερος ελκυστικός σε εκπαιδευτικούς και τοπικές αρχές ήταν ότι απηχούσε προβληματισμούς που είχε η γερμανική κοινωνία γύρω από το πώς θα ρυθμιζόνταν και θα διαχειρίζονταν οι νέες κοινωνικές σχέσεις στην ενοποιημένη πλέον και ταχέως μεταβαλλόμενη χώρα⁴⁸⁵.

Μπορεί να αναζητήσει κανείς αντιστοιχίες στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα που οδήγησαν τον Μηλιαράκη, δύο δεκαετίες αργότερα, να εισηγηθεί το συγκεκριμένο πρόγραμμα για τη διδασκαλία της φυσικής ιστορίας στα σχολεία της χώρας. Οι μεταβολές που σχετίζονταν με τη βαθμιαία αλλαγή του χαρακτήρα της οικονομίας· η μετανάστευση στις πόλεις και ιδιαιτέρως στην Αθήνα· οι νέες κοινωνικές σχέσεις που είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται στην ελληνική κοινωνία· η ρευστή πολιτική κατάσταση και το αίσθημα δυσφορίας που είχε αρχίσει να διογκώνεται ήταν δεδομένα που έδιναν εφόρμηση για ανάλογες εισηγήσεις. Όμως, η παρέμβαση μέσω του άρθρου στρεφόταν και σε μία άλλη κατεύθυνση. Η βιολογική προσέγγιση που είχε το προτεινόμενο πρόγραμμα έδινε τη δυνατότητα να αποφευχθούν εντάσεις στα σχολεία που σχετίζονταν με τις θεωρίες εξέλιξης καθώς η επικέντρωση βρισκόταν στην προσαρμογή, στον χαρακτήρα των σχέσεων στη φύση και στις αλληλεπιδράσεις κάθε οργανισμού με το περιβάλλον του. Έδινε έτσι τη δυνατότητα, αναλόγως των συνθηκών, να παρακαμφθεί ή όχι η συζήτηση για τη βιολογική εξέλιξη. Αυτή η σιωπηρή παράκαμψη ήταν μία ισχυρή επίκληση του προγράμματος, ειδικότερα κατά την περίοδο που οι βιολογικές επιστήμες είχαν αποκλειστεί από τις ανώτερες τάξεις των γερμανικών σχολείων εξαιτίας της αντιπαράθεσης γύρω από τη δαρβινική θεωρία, καθώς η βιολογική θέαση του προγράμματος μπορούσε τελικώς να εξυπηρετήσει διαφορετικές έως αντιθετικές επιδιώξεις από τη διδασκαλία⁴⁸⁶. Η συμπερίληψη του προγράμματος στο άρθρο εξυπηρετούσε, επομένως, και την προσπάθεια του Μηλιαράκη να δείξει ότι τα πράγματα μπορούσαν να προχωρήσουν και μέσα από εναλλακτικούς δρόμους. Μία ανάλογη προσπάθεια είχε επιχειρηθεί το ίδιο έτος και από τον *Σύλλογο προς διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων* όπου αρχικά συμμετείχε ο καθηγητής Βοτανικής⁴⁸⁷, παρ' ότι ήταν μία

⁴⁸⁵ Το πρόγραμμα προωθούσε την κοινή αναφορά σε μία πατρίδα που θα υπερέβαινε τοπικούς και κοινωνικούς φραγμούς και θα λειτουργούσε ενοποιητικά για τον ετερόκλητο πληθυσμό. Ως φορέας διδακτικής καινοτομίας συνδέθηκε, αφενός, με κινήματα για την παιδαγωγική μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης ενώ, αφετέρου, επικοινωνούσε με τη διατήρηση ιδεωδών που αφορούσαν στην «εκπαίδευση του χαρακτήρα». Αποτέλεσε, σύμφωνα με τη L. Nyhart, ένα από τα κύρια μέσα στη σχολική πράξη για την ενδυνάμωση των δεσμών μεταξύ φύσης και ιθαγένειας που, στη συνέχεια, υπήρξαν ο κορμός του μαθήματος της Heimatkunde (αντίστοιχου περίπου με αυτό της Πατριδογνωσίας) το οποίο λειτούργησε ως μοντέλο για τη διδασκαλία κοινωνικών, πολιτικών και ηθικών προτύπων συμπεριφοράς βλ. Nyhart, L. K. (2002). Teaching Community Via Biology in Late-Nineteenth-Century Germany. *Osiris*, 17, 141-170 και Nyhart, L. K. (2009). *Ο.π.*, σσ. 8-15 & 161-197.

⁴⁸⁶ Nyhart, L. K. (2009). *Ο.π.*, σσ. 25-26.

⁴⁸⁷ Ο Σύλλογος είχε ιδρυθεί το 1899 με πρωτοβουλία του Δ. Βικέλα με σκοπό, σύμφωνα με το καταστατικό του, τη διάδοση «ωφελίμων γνώσεων» μέσω της δημοσίευσης βιβλίων που ήταν προσιτά στο κόστος και εύληπτα στο περιεχόμενο. Στα ιδρυτικά του μέλη συμμετείχαν οι Δ. Αιγινήτης και Τ. Αργυρόπουλος. Πέντε χρόνια αργότερα ο Σύλλογος διεύρυνε τους σκοπούς του στον τομέα της εκπαίδευσης και ανέλαβε να παράγει και να διαδίδει εκπαιδευτικά βιβλία και διδακτικό υλικό (πίνακες, εικόνες, όργανα κ.ά.). Σε αυτή την

συνεργασία που δεν μακροημέρευσε καθώς στο αμέσως επόμενο διάστημα ο καθηγητής Βοτανικής ήρθε σε ρήξη με ομοτίμους του από τη διοίκηση του Συλλόγου.

Υπήρχαν, όμως, σημαντικές διαφορές στην ελληνική σχολική εκπαίδευση οι οποίες φαίνεται ότι αποτελούσαν την αιτία ώστε να έχει μετατοπιστεί το κέντρο βάρους στην εισήγηση του Μηλιαράκη από τον προσανατολισμό στη σχολική εκπαίδευση που είχε το γερμανικό πρόγραμμα. Η μέση εκπαίδευση στην Ελλάδα βρισκόταν ως προς τη διδασκαλία των φυσικών επιστημών ακόμη σε εμβρυακό στάδιο. Ένα ενδεικτικό στοιχείο ήταν η ισχνή συμμετοχή των διδασκτόρων φυσικών επιστημών ανάμεσα στους εκπαιδευτικούς των γυμνασίων και των ελληνικών σχολείων⁴⁸⁸. Όπως ο ίδιος ο Μηλιαράκης σημείωνε, για ρητορικούς προφανώς λόγους, η διδασκαλία στα μαθήματα φυσικών επιστημών από εκπαιδευτικούς άλλων ειδικοτήτων γινόταν «κατά τοιοῦτον οικτρὸν τρόπον [...] ὥστε δυνάμεθα ἐν πεποιθῆσει νὰ εἰπώμεν ὅτι προτιμότερον ἦτο νὰ καταργηθῆ». Η αναλογία, όμως, των πτυχιούχων φυσικών επιστημών δεν ήταν για τον ίδιο παρά μονάχα ένα από τα δομικά στοιχεία που χρειαζόνταν αλλαγή. Ο καθηγητής Βοτανικής έκανε σαφή αναφορά και σε άλλα δυσοίωνα χαρακτηριστικά της ελληνικής σχολικής εκπαίδευσης. Η χειραγώγηση των δασκάλων από τις κεντρικές και τοπικές εξουσίες και η «*διαφθείρουσα τον χαρακτήρα και το φρόνημα ταπεινούσα*» αβεβαιότητα της θέσης τους ήταν παράμετροι που, σύμφωνα με τη γνώμη του, θα εξακολουθούσαν να αποτελούν κύριο ανασχετικό παράγοντα κάθε αλλαγής στη σχολική εκπαίδευση ακόμα και εάν βελτιώνονταν οι αναλογίες των διδασκόντων⁴⁸⁹. Το αίτημα, επομένως, ενός ειδικά σχεδιασμένου προγράμματος για τις βιολογικές επιστήμες -και μάλιστα με διαφορετικές μεθοδολογικές και παιδαγωγικές προσεγγίσεις από το γενικό πλαίσιο διδασκαλίας που ακολουθούσε το ελληνικό σχολείο- ήταν ένα αίτημα πρωθύστερο το οποίο μόνο ως οραματικός στόχος είχε νόημα να τεθεί. Για τον ίδιο λόγο άλλωστε ο εισηγητής του, εκτός από την αναφορά των γενικών αρχών, έδινε στο άρθρο περιορισμένη έκταση στην περιγραφή του καθαυτού προγράμματος.

Η στόχευση της παρέμβασης θεωρώ ότι ήταν μετατοπισμένη άρρητα σε ένα γενικότερο ερώτημα που αφορούσε στην ανάπτυξη συνολικά των βιολογικών επιστημών, πρωτίστως ή τουλάχιστον άμεσα, στο Πανεπιστήμιο. Αυτό αφορούσε ειδικότερα στο πώς θα εκπαιδευόνταν οι εκπαιδευτικοί στα συγκεκριμένα επιστημονικά πεδία και, γενικότερα, ποιο θα ήταν το περιεχόμενο της πανεπιστημιακής διδασκαλίας και η διαρρύθμιση των επιστημονικών κλάδων. Το ζητούμενο, στην πραγματικότητα, ήταν το περιεχόμενο των ίδιων των πανεπιστημιακών σπουδών και για τον λόγο αυτόν ο Μηλιαράκης είχε αφιερώσει το μεγαλύτερο μέρος του άρθρου ώστε να αναδείξει, αντί να υποδηλώσει, την αναγκαιότητα να διδάσκεται η δαρβινική θεωρία, ακολουθώντας πάντως μία προσεκτική διατύπωση για τις επιδιώξεις και ως προς τη συγκεκριμένη βαθμίδα εκπαίδευσης.

προσπάθεια εντάχθηκε η εκτύπωση, με δαπάνη των Γ. Μαρασλή και Μ. Κοργιαλένιου, ενός συνόλου 33 πινάκων για τη διδασκαλία της φυσικής ιστορίας. Τους πίνακες συνόδευε ένα εγχειρίδιο οδηγιών για τον εκπαιδευτικό που είχε συγγράψει ο Μηλιαράκης. Στο εγχειρίδιο δεν προσδιορίζεται η σχολική βαθμίδα στην οποία απευθυνόταν το πρόγραμμα (πάντως δεν ήταν το γυμνάσιο), ενώ στο εξώφυλλο γινόταν αναφορά ότι ακολουθούσε το γερμανικό πρότυπο του «*Dr. Lutz*». Ο Karl Gottlob Lutz είχε ιδρύσει στη Γερμανία το 1887 έναν σύλλογο εκπαιδευτικών (Lehrer-Verein für Naturkunde) για τη διδασκαλία της φυσικής ιστορίας με εφαρμογή του προγράμματος του F. Junge και ο οποίος σημαντική εξάπλωση έως το 1915, βλ. Nyhart, L. K. (2009). *Ο.π.*, σσ. 163 & 368.

⁴⁸⁸ Όπως έχει αναφερθεί στην ενότητα 3.1, στατιστικά στοιχεία για τη συγκεκριμένη χρονιά είχαν καταγράψει 8 διδάκτορες φυσικών επιστημών ανάμεσα σε 230 καθηγητές γυμνασίων (δημόσιων και δημοσυντήρητων) και 46 διδάκτορες και τελειοδιδάκτους φυσικών ανάμεσα σε 853 σχολάρχες και ελληνοδιδάσκαλους (3,5% και 5,4% αντίστοιχα).

⁴⁸⁹ Μηλιαράκης, Σ. (1906). *Ο. π.*, σσ. 16-17.

Ο Μηλιαράκης αρχικώς παρουσίασε στο άρθρο την εκκίνηση της διαμάχης στη Γερμανία στα τέλη της δεκαετίας 1870 που έγινε με αφορμή τη συμπερίληψη της δαρβινικής ιδέας στη γυμνασιακή διδασκαλία και σύντομα οδήγησε στην απαγόρευση σε όλα τα πρωσικά γυμνάσια κάθε σχετικού περιεχομένου⁴⁹⁰. Η συγκεκριμένη διαμάχη αποτέλεσε έναν κεντρικό δίαυλο μέσω του οποίου η δαρβινική θεωρία έγινε γνωστή σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα στον γερμανικό χώρο. Είχε κορύφωση την αντιπαράθεση ανάμεσα στους Haeckel και Virchow σχετικά με το ποια ήταν τα κριτήρια που όριζαν καθιερωμένη μία επιστημονική θεωρία και το εάν η δαρβινική θεωρία τα πληρούσε καθώς και με το ποιες επιστημονικές γνώσεις ήταν επιτρεπτό να διδάσκονται στα σχολεία και ποιες όχι, ενώ σημαντικό τμήμα στην αντιπαράθεσή τους είχαν λάβει οι πολιτικές χρήσεις των επιστημονικών θεωριών⁴⁹¹. Στον ελληνικό χώρο οι Haeckel και Virchow ήταν γνωστοί στους ενδιαφερόμενους καθώς τα ονόματά τους είχαν προβληθεί στις προηγούμενες διαμάχες. Ο Μηλιαράκης όμως επέλεξε στο άρθρο του να μην αναφερθεί σε αυτή την περίοδο διαμάχης, πέρα από τη σύντομη αναφορά του στις πολιτικές χρήσεις της δαρβινικής θεωρίας. Μεταφέρθηκε απευθείας στην κοντινότερη εποχή και αναφέρθηκε εκτενώς στις συζητήσεις όμοιου περιεχομένου που αναπτύσσονταν μετά το γύρισμα του αιώνα στις οποίες συμμετείχαν άλλοι πρωταγωνιστές.

Η επιλογή, και γενικότερα ο σχεδιασμός του άρθρου, φαίνεται ότι είχε διπλή στόχευση. Αφενός, παρέκαμπε την τριακονταετία κατά την οποία είχε αποκλειστεί στα περισσότερα γερμανικά γυμνάσια η διδασκαλία της φυσικής ιστορίας και, επομένως, επικέντρωνε στις νεότερες αντιλήψεις και ροπές που είχαν διαμορφωθεί για τη διευθέτηση του ζητήματος στις αρχές του αιώνα. Σύμφωνα με αυτές, η απουσία των βιολογικών μαθημάτων στα γυμνάσια αντιμετωπιζόταν ως ένα σημείο υστέρησης της γερμανικής εκπαίδευσης που θεωρούνταν απαράδεκτο από ευρύτατους κύκλους. Για τον λόγο αυτό η ετήσια συνάντηση φυσικών επιστημόνων και ιατρών (Αμβούργο, 1901) είχε εργαστεί ώστε να παρουσιάσει ένα σύνολο προτάσεων, διατυπωμένων σε μετριοπαθή και προσεκτική γλώσσα, που θα προωθούσαν νέα προγράμματα σπουδών και θα περιείχαν τη διδασκαλία της εξέλιξης καθώς θεωρήθηκε ότι η αποσιώπησή της είχε επιφέρει αντίθετα αποτελέσματα από τα αναμενόμενα⁴⁹². Τη συζήτηση και τα πορίσματα αυτού του συνεδρίου επέλεξε να παραθέσει αναλυτικά ο Μηλιαράκης στο άρθρο του⁴⁹³. Ο στόχος του άρθρου ήταν να προσφέρει μία παρακαταθήκη για τους μελλοντικούς σχεδιασμούς στην ελληνική μέση εκπαίδευση και, ταυτόχρονα, να

⁴⁹⁰ Πρόκειται για το περιστατικό που έμεινε γνωστό ως «υπόθεση Müller-Lippstadt». Ο Hermann Müller (1829-1883) ήταν ερευνητής στο πεδίο της βοτανικής και καθηγητής στο γυμνάσιο της γερμανικής πόλης Lippstadt που το 1876 κατηγορήθηκε ότι δίδασκε στους μαθητές τη δαρβινική θεωρία και, επίσης, την προέλευση της ζωής από ανόργανη ύλη. Ο πρώτος υπουργός Adalbert von Falk (αναφέρεται ως Falke στο άρθρο του Μηλιαράκη) αρχικά είχε ασκήσει έναν περιορισμένο έλεγχο, ωστόσο οι συνεχιζόμενες αντιδράσεις οδήγησαν αργότερα στην απόφαση να αποκλειστούν συνολικά οι βιολογικές επιστήμες από το πρόγραμμα των ανώτερων τάξεων στα περισσότερα γερμανικά γυμνάσια έως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα βλ. Kelly, A. (1981). *Ο.π.*, σσ. 61-64 για το επεισόδιο και, γενικότερα, για τη διδασκαλία της δαρβινικής θεωρίας στα γερμανικά σχολεία σσ. 57-74.

⁴⁹¹ Η συγκεκριμένη αντιπαράθεση των Virchow και Haeckel καλύπτεται από έναν μεγάλο όγκο βιβλιογραφίας που προέρχεται από ποικίλα επιστημονικά πεδία (ενδεικτικά, υποσημείωση 434). Ωστόσο, σκόπιμη είναι και η ανάγνωση των πρωτότυπων κειμένων των δύο ομιλιών που έγιναν στο Μόναχο το 1877 κατά την 50^η συνάντηση γερμανών φυσιολογικών και ιατρών (είχαν μεταφραστεί στα αγγλικά από την εποχή τους) και είναι αντιστοίχως οι διαλέξεις με τίτλους *The freedom of science in the modern state* και *Freedom in science and teaching*.

⁴⁹² Nyhart, L. K. (2009). *Ο.π.*, σσ. 295-299.

⁴⁹³ Μηλιαράκης, Σ. (1906). *Ο. π.*, σσ. 7-16.

αναδείξει ότι υπήρχε μία άμεση απαίτηση από την πανεπιστημιακή διδασκαλία τόσο για τους μελλοντικούς εκπαιδευτικούς όσο και για τη μετεκπαίδευση των υπαρχόντων.

Η δεύτερη στόχευση αναδεικνυόταν από τον τρόπο που παρουσιάζοταν η γερμανική συζήτηση και αποτελούσε μία ακόμη ένδειξη της πρόθεσης του Μηλιαράκη να συζητήσει το θέμα με τρόπο ώστε να υπερβεί τις διενέξεις και επικεντρώσεις του παρελθόντος. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένα σημαντικό τμήμα του άρθρου (έξι στις δεκαπέντε σελίδες) καταλάμβανε η εισήγηση γερμανού εκπαιδευτικού στο συνέδριο του Αμβούργου ο οποίος διατύπωνε μετριοπαθείς απόψεις για τον τρόπο διδασκαλίας της δαρβινικής θεωρίας και για τη συμβατότητά της με το θρησκευτικό αίσθημα. Επιπρόσθετα, ο Μηλιαράκης είχε επιλέξει να παρουσιάσει στη συνέχεια απόψεις γνωστών επιστημόνων οι οποίοι κινούνταν σε ένα ευρύ φάσμα ως προς τις θεολογικές, φιλοσοφικές και επιστημολογικές τους θεωρήσεις, ενώ είχε κλείσει την παρουσίαση με αναφορά στα υποστηρικτικά στη δαρβινική θεωρία συμπεράσματα των ερευνών του εντομολόγου Erich Wasmann, καθολικού ιερέα του τάγματος των Ιησουιτών, προς τον οποίο είχε εκφράσει δυσπιστία ο Haeckel⁴⁹⁴. Καμία επιλογή του καθηγητή Βοτανικής για τη μεταφορά της γερμανικής συζήτησης δεν φαίνεται τυχαία, όλες είχαν υποδηλώσεις. Από τη μία, αναδείκνυαν την προέλευση των αντιστάσεων και πιέσεων στον ελληνικό χώρο και, από την άλλη, σηματοδοτούσαν μία προσπάθεια να ανοίξει η συζήτηση με τρόπο που θα απέφευγε τα συγκρουσιακά σημεία και θα ήταν παραγωγικός. Στην έναρξη του 1906, ενάμιση έτος μετά τη σύσταση της αυτόνομης Φυσικομαθηματικής Σχολής, ο Μηλιαράκης φαίνεται ότι μοιραζόταν με άλλα μέλη της Φυσιολογικής Εταιρείας, κυρίως τους νεότερους χημικούς, την αισιοδοξία ότι μπορούσαν να επέλθουν αλλαγές στην εκπαίδευση και την πεποίθηση ότι χρειαζόταν να προβληθούν σχεδιασμοί και να αναζητηθούν συναινέσεις προς αυτήν την κατεύθυνση. Ωστόσο, όπως έδειξαν τα πράγματα, ήταν αμφίβολο πόσοι στο ευρύτερο πεδίο είχαν την επιθυμία ή διέθεταν τη δυνατότητα να αντιληφθούν τις υποδηλώσεις και να ακολουθήσουν ένα ανάλογο πλαίσιο συζήτησης.

Τα επόμενα χρόνια αποδείχθηκε ότι το περιεχόμενο των βιολογικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο δεν ήταν δεδομένο. Ο Σπ. Μηλιαράκης το 1909 στο επετειακό αφιέρωμα της *Εστίας* είχε παρουσιάσει ένα «χρονικό» για τη διδασκαλία της δαρβινικής θεωρίας στο Πανεπιστήμιο στην προηγούμενη τριακονταετία. Στην εξιστόρησή του είχε ξεκινήσει από τις παραδόσεις του καθηγητή Φυσιολογίας Ι. Ζωχιού (1880) και τις πρωτοβουλίες του Θ. Χελδράιχ και του ίδιου (1879) προκειμένου να επιτευχθεί η εισαγωγή της θεωρίας στην Ελλάδα. Είχε αναφέρει ως πρώτα συγγράμματα που έδιναν εξηγήσεις μέσα από τη δαρβινική θεώρηση εκείνο της ανατομίας του Λ. Παπαϊωάννου (1888) και κατόπιν της γεωλογίας του Κ. Μητσόπουλου (1893), αφού προηγουμένως είχε υπογραμμίσει τη διαφωνία του με τους χειρισμούς του δεύτερου στην προβολή της θεωρίας στο ευρύ κοινό. Στη συνέχεια είχε αναφερθεί στο σύγγραμμα ζωολογίας του Ν. Αποστολίδη (1898) που σημείωνε ότι «δεν αναφέρει μεν την θεωρίαν της καταγωγής, ευθύς όμως εν αρχή τονίζει τον “βιογενετικόν νόμον” του Haeckel», στη δική του Βοτανική (1901), καθώς και στον Θ. Σκούφο (που δεν είχε σύγγραμμα) τον οποίο παρουσίαζε να ακολουθεί στις παραδόσεις του τη θεωρία της καταγωγής καθώς «δεν ηδύνατο να πράξη άλλως, αφού η Παλαιοντολογία είνε κυρίως ο κλάδος ο δεικνύων ημίν αυτάς τας μεταβατικές μορφάς των όντων προς άλληλα». Στην αφήγησή του ο Σπ. Μηλιαράκης επεδίωκε να εξάγει και να τονίσει το συμπέρασμα ότι «ολόκληρον το φυσικοϊστορικόν τμήμα του ημετέρου Πανεπιστημίου παρακολουθεί κατά πόδας την εν τη λοιπή Ευρώπη πρόοδον». Επιπρόσθετα σημείωνε ότι και η ιατρική φιλολογία διέθετε πλέον τα συγγράμματα των

⁴⁹⁴ Μηλιαράκης, Σ. (1906). *Ο.π.*, σ. 16. Για τον Wasmann, την έρευνά του και την υποδοχή των συμπερασμάτων της από τον Haeckel βλ. Richards, R. J. (2008). *Ο.π.*, σσ. 359-371.

Ρ. Νικολαΐδη (1903-1906) και Γ. Σκλαβούνου (1906), καθηγητών φυσιολογίας και ανατομίας αντιστοίχως, τα οποία «ετέθησαν επί του αδιασείστου γρανίτου της θεωρίας της καταγωγής». Για τον πρώτο τόνιζε ότι εκτεινόταν «όσον ουδείς των προ αυτού» στην εξήγηση της δαρβινικής θεωρίας και ότι ακολουθούσε τις συγγραφές των άριστων από τους γερμανούς φυσιολόγους «ιδίως δε τον Weismann, εν πολλαχού και ακολουθεί κατά λέξιν» καθιστώντας το σύγγραμμά του το μοναδικό που κάποιος μπορούσε να βρει πλήρη ανάπτυξη των εξελικτικών θεωριών και ιδίως της δαρβινικής. Περαιτέρω ο Μηλιαράκης σημείωνε ότι «κρίμα μόνον ότι ο κ. Νικολαΐδης, μεταχειριζόμενος ενιαχού αρχαϊκούς τύπους, καθιστά το ύφος αυτού ανώμαλον και πως στρυφνόν. Αλλ' όπως και αν έχη το πράγμα, η Φυσιολογία αυτού είναι το μόνον βιβλίον αφ' ου δύναται τις να σπουδάση παρ' ημίν τα της θεωρίας διεξοδικώς και αρτίως». Επαινετικά τέλος αναφερόταν στην τρίτομη ανατομία του Γ. Σκλαβούνου ο οποίος «μετά σπανίας ακριβείας και μεθοδικότητος» εξετάζει τα των οργάνων του σώματος «κατά την οντογονικήν και φυλετικήν αυτών εξέλιξιν»⁴⁹⁵.

Στην αφήγηση του καθηγητή Βοτανικής είναι ευδιάκριτη η προσπάθεια, αφενός, να προσδώσει στη δαρβινική θεωρία εξηγητικό χαρακτήρα ενοποιητικό για ένα πλήθος επιστημονικών πεδίων και, αφετέρου, να την εμφανίσει εδραιωμένη στην ελληνική πανεπιστημιακή διδασκαλία. Ο βαθμός πλήρωσης του δεύτερου γνωρίσματος απείχε από την περιγραφή, όπως φάνηκε στη συνέχεια, και πάντως παρέμεινε ένα ανοικτό ερώτημα στη δεδομένη περίοδο. Η αφήγηση, από την άλλη, υποδήλωνε διαφορές στις προσεγγίσεις των διαφόρων καθηγητών (επιστημονικές, ακαδημαϊκές κ.ά.) τις οποίες η συνέχεια ήρθε να ενισχύσει ή να αμβλύνει. Οι ίδιες υποδηλώσεις είχαν διαφανεί και στην προσπάθεια του Μηλιαράκη το 1908 να τεκμηριώσει την αρμοδιότητά του να ασχοληθεί με τη θεωρία της καταγωγής μέσα από τη σκοπιά που την προσέγγιζε η διάλεξή του. Ο ομιλητής εκ προοιμίου ομολογούσε τους δισταγμούς του να προβεί στη διάλεξη «φοβούμενος μη θεωρηθώ ως υπεισερχόμενος εις τους κύκλους των Κυρίων συναδέλφων» και διασαφήνιζε ότι «ενταύθα δεν θα διατρέψω περί λεπτομερείας επιστημονικάς» που αφορούσαν σε άλλα επιστημονικά πεδία ελπίζοντας ότι έτσι «θα τύχω της συγγνώμης των Κ^{ων} συναδέλφων» ενώ, παράλληλα, είχε αναφερθεί ρητά στα εχέγγυα που παρείχε ο ίδιος για να πραγματευτεί το θέμα: την ανελλιπή παρακολούθησή του από δεκαετίες και τη σπουδή στην ιατρική επιστήμη εκτός από τη βοτανική⁴⁹⁶. Οι αναλυτικές διασαφηνίσεις φαίνονται να υπερβαίνουν την ακαδημαϊκή αβρότητα και να κοινοποιούν εκ μέρους του μία οριοθέτηση στο εύρος της δραστηριότητάς του.

Στο ίδιο διάστημα αναπτύχθηκε μία πιο συστηματική προσπάθεια προκειμένου να εμπλουτιστεί η ελληνική βιβλιογραφία με έργα για τις εξελικτικές θεωρίες, και γενικότερα για τις επιστήμες της ζωής, που θα απευθύνονταν σε ένα μορφωμένο κοινό εξειδικευμένο και μη. Ο Μηλιαράκης, όπως και άλλοι πανεπιστημιακοί της γενιάς του, θεωρούσε ότι αυτό αποτελούσε μία από τις σημαντικές υποχρεώσεις ενός επιστήμονα⁴⁹⁷. Στον σκοπό αυτό επιστρατεύθηκαν και δυνάμεις νεότερων επιστημόνων. Ανάμεσά τους μία ιδιαίτερη συμβολή είχε στη συγκεκριμένη περίοδο ο Αθανάσιος Τσακαλώτος, μικρότερος αδελφός του Δημήτριου. Ο Αθ. Τσακαλώτος ήταν διδάκτορας της Ιατρικής, που αργότερα έλαβε πτυχίο και από τη Φυσικομαθηματική, και υπήρξε βοηθός διαδοχικά στα εργαστήρια Βοτανικής και Γενικής Χημείας και κατόπιν στο εργαστήριο Μικροβιολογίας. Διέθετε την πολύπλευρη μόρφωση που του είχε εξασφαλίσει το οικογενειακό του περιβάλλον (υποσημείωση 348), γνώριζε καλά ξένες γλώσσες και είχε τη δυνατότητα να παρακολουθεί άμεσα και να μεταφράζει την

⁴⁹⁵ Εστία, 16 & 17/4/1909.

⁴⁹⁶ Μηλιαράκης, Σ. (1908). Ο. π., σσ. 6-7.

⁴⁹⁷ Εστία, 13/4/1909, σ. 1 & Μηλιαράκης, Σ. (1908). Ο.π., σ. 6.

ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Αυτή η δεξιότητα καθώς και η ευκολότερη πρόσβαση στη δημοσίευση των συγγραφών του μέσω της οικογενειακής εκτυπωτικής επιχείρησης, μαζί με την επιθυμία του να συγκροτήσει ένα ακαδημαϊκό βιογραφικό, αξιοποιήθηκαν ώστε να πυκνώσει το συγγραφικό και μεταφραστικό έργο στο πεδίο των βιολογικών επιστημών.

Αρχικά ο Αθ. Τσακαλώτος (1907) εξέδωσε μία μελέτη που απαντούσε σε ένα μικρό άρθρο του γερμανού εκπαιδευτικού E. Dennert⁴⁹⁸ που υποστήριζε την ύπαρξη κάποιου είδους εξελικτικών ιδεών για τους οργανισμούς στο έργο του Αριστοτέλη. Στη μελέτη ανασκευαζόταν η γνώμη που είχε διαμορφώσει ο Dennert από την ανάγνωση των αριστοτελικών κειμένων⁴⁹⁹. Η γερμανική δημοσίευση ήταν σύντομη και περιφερειακής σημασίας, η επιλογή όμως να απαντηθεί δεν στόχευε μόνο στην ανάδειξη μίας πιο εμβριθούς μελέτης με προέλευση τον τόπο της συγγραφής των αρχαίων κειμένων. Επεδίωκε ταυτόχρονα την αποδυνάμωση του κριτικού λόγου του Dennert στα μάτια του ελληνικού μορφωμένου κοινού σε μία περίοδο που η δράση του είχε αποκτήσει πιο θεσμική μορφή μέσω της ίδρυσης μίας ένωσης ευαγγελιστών επιστημόνων (Kerplerbund)⁵⁰⁰. Το ίδιο έτος (1907) ο Αθ. Τσακαλώτος δημοσίευσε ένα άρθρο γύρω από την έρευνα του φυσιολόγου Jacques Loeb, γερμανού εβραϊκής καταγωγής που σταδιοδρομούσε στις ΗΠΑ, της οποίας τα αποτελέσματα είχαν γίνει δεκτά με ιδιαίτερο ενδιαφέρον⁵⁰¹. Ταυτόχρονα μετέφρασε μία διάλεξη του Max Verworn, επίσης γερμανού φυσιολόγου, με θέμα τις φιλοσοφικές αρχές στην έρευνα των φυσικών επιστημών και, αργότερα, μία δεύτερη του ίδιου σχετικά με το ερώτημα της αιτιώδους εξήγησης της ασθένειας που αποτελούσε τότε ένα καταστατικό ερώτημα στην ιατρική έρευνα⁵⁰². Το 1909, έτος επετειακών εκδηλώσεων για τον Darwin και τον Lamarck⁵⁰³, μετέφρασε

⁴⁹⁸ Dennert, E. (1905). Das Prinzip der Korrelation bei Aristoteles [*Η αρχή της συνεξάρτησης στον Αριστοτέλη*]. *Naturwissenschaftliche Wochenschrift*, 20, 681. Σχετικά με τον E. Dennert, υποσημείωση 394.

⁴⁹⁹ Τσακαλώτος, Α. Ε. (1907). *Αι των Lamarck και Darwin θεωρία παρά τω Αριστοτέλει*. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου. Στη μελέτη του ο Αθ. Τσακαλώτος τεκμηριώνει το συμπέρασμα ότι ναι μεν ο Αριστοτέλης αναγνώριζε τη συνεξάρτηση των οργάνων σε έναν οργανισμό και την επίδραση των εξωτερικών παραγόντων στην ανάπτυξη, όμως θεωρούσε σταθερή τη μορφή των οργανισμών και δεν αποδεχόταν τον βαθμιαίο σχηματισμό νέων ειδών όπως ισχυριζόταν ο Dennert. Απαντούσε επίσης στο σχόλιο του Dennert ότι ο Darwin είχε υποτιμήσει την αριστοτελική σκέψη παραθέτοντας σε μετάφραση τα αντίστοιχα αποσπάσματα που είχαν χρησιμοποιηθεί στην *Καταγωγή των Ειδών*.

⁵⁰⁰ Η συγκεκριμένη Εταιρεία ιδρύθηκε σε αντιδιαστολή με τη Μονιστική Ένωση του Haeckel (Monistenbund) που είχε ιδρυθεί ένα έτος νωρίτερα, για τη δράση της βλ. Kelly, A. (1981). *Ο.π.*, σσ. 75-99 και Richards, R. J. (2008). *Ο.π.*, σσ. 371-375.

⁵⁰¹ Τσακαλώτος, Α. Ε. (1907). *Επί της τεχνητής γονιμοποιήσεως*. Αθήναι: Π.Δ. Σακελλαρίου. Πρόκειται για ανάπτυπο άρθρου που είχε δημοσιευτεί στο *Δελτίον της Φυσιολογικής Εταιρείας* και είχε θέμα κυρίως την έρευνα του J. Loeb για την παρθενογένεση στους αχινούς. Ο Loeb είχε μαθητεύσει δίπλα στον J. Sachs στο Würzburg, στην ίδια περίπου εποχή με τον Μηλιαράκη, όπου συνεργάστηκε και συνδέθηκε φιλικά με τον χημικό S. Arrhenius (οι δεσμοί αναφέρονται από τον Allen, 1978, *ο.π.*, σσ. 74-77). Για τον Loeb και το έργο του βλ. Fangerau, H. (2009). From Mephistopheles to Isaiah: Jacques Loeb, Technical Biology and War. *Social Studies of Science*, 39(2), 229-256.

⁵⁰² Verworn, M. (1907). *Ζητήματα περί των αρχών των φυσικών επιστημών*. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου. Πρόκειται για διάλεξη που δόθηκε σε συνέδριο στην Ολλανδία τον Απρίλιο του 1905 και εκδόθηκε στην Ιένα με τίτλο *Prinzipienfragen in der Naturwissenschaft*. Η διάλεξη πραγματευόταν, από τη σκοπιά μίας αντιβιταλιστικής προσέγγισης, δύο ερωτήματα: εάν τα φαινόμενα της έμβιας ζωής έχουν ως βάση τις ίδιες αρχές με αυτά της ανόργανης φύσης και εάν οι ψυχικές λειτουργίες μπορούν να υπαχθούν στις ίδιες αρχές που διέπουν τις σωματικές. Η δεύτερη διάλεξη του ίδιου που μεταφράστηκε ήταν η: Verworn, M. (1910). *Η έρευνα της ζωής κατά μετάφρασιν Αθανασίου Ε. Τσακαλώτου*. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου. Είχε εκδοθεί το 1907 με τίτλο *Die Erforschung des Lebens. Ein Vortrag* και πραγματευόταν τις έννοιες της αιτιότητας και του, όπως μεταφράστηκε, «συνθηκισμού» (Konditionismus) στην έρευνα των ασθενειών.

⁵⁰³ Ο Jean Lamarck (1744-1829) δεχόταν την αυθόρμητη γένεση ζωής από άβια ύλη και θεωρούσε ότι έτσι μπορούσαν να παραχθούν μόνο οι απλούστερες μορφές ζωής. Τα ανώτερα ζώα πίστευε ότι εξελίχθηκαν στην πορεία του χρόνου μέσω μίας διαδικασίας που έκανε την κάθε γενιά συνθετότερη από τους προγόνους της

διάλεξη του August Weismann που είχε δοθεί στις αρχές του έτους με θέμα τη ζωή και το έργο του Δαρβίνου, ενώ ο ίδιος συνέγραψε μία βιογραφία για τον Lamarck στην οποία παρουσίαζε με κριτικό τρόπο το έργο του γάλλου διανοητή⁵⁰⁴.

Οι επιλογές των επιστημόνων που παρουσιάζονταν στο ελληνικό κοινό μέσω του έργου τους αναδεικνύουν επιστημονικές συνάψεις και επιρροές που εκκινούσαν από τον ευρωπαϊκό χώρο και κατέληγαν στον ελληνικό, αλλά παράλληλα συνιστούν και μία αξιοπρόσεκτη τακτική εάν αποδοθεί κάποιος σχεδιασμός. Και τούτο διότι, σε αρκετές περιπτώσεις, εμφανίζονταν πρόσωπα από το ίδιο πεδίο έρευνας με διαφορετικές μεθοδολογικές πρακτικές και επιστημονικές προσεγγίσεις καθώς και με ανόμοιες κοινωνικές θεωρήσεις. Σε κάθε περίπτωση πάντως, είναι ευδιάκριτη η μέριμνα να υπάρξει μία άμεση μεταφορά των επιστημονικών ιδεών στην ελληνική βιβλιογραφία καθώς η χρονική απόσταση των μεταφράσεων από τα πρωτότυπα ήταν ελάχιστη. Και, παράλληλα, να συγκροτηθεί με εντατικό ρυθμό ένα σώμα βιβλιογραφίας στην ελληνική γλώσσα για τις επιστήμες της ζωής που μπορούσε να αποτελέσει μία από τις ευνοϊκές προϋποθέσεις προκειμένου νέοι επιστήμονες να στραφούν σε ερευνητικές αναζητήσεις. Η προσπάθεια συνοδευόταν από ενέργειες για την ενίσχυση της βοτανικής και της ζωολογίας και τη συγκρότηση ενός επιστημονικού προσωπικού στο Πανεπιστήμιο στα συγκεκριμένα πεδία, ενέργειες που κατέληξαν ματαιωμένες αρκετές φορές.

Οι πρωτοβουλίες στο άμεσο διάστημα επέδρασαν με διαφορετικό τρόπο όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια. Παρουσιάστηκαν ως απόδειξη μίας συστηματικής προσπάθειας από μία ομάδα καθηγητών με σκοπό την ηθική διαμόρφωση της πανεπιστημιακής νεότητας αλλά και των μαθητών στα γυμνάσια. Η βιογραφία του Lamarck, με αφορμή τις ακαδημαϊκές ευχαριστίες που περιλάμβανε, αποτέλεσε τη θρυαλλίδα που δυναμίτισε νέες αντιδράσεις, σφοδρότερες και πιο επιτακτικές στα αιτήματά τους. Στο έκρυθμο περιβάλλον του 1909 και 1910 επανήλθε το αίτημα του ελέγχου από την πολιτεία της θρησκευτικής συνείδησης των πανεπιστημιακών καθηγητών⁵⁰⁵.

Οι δραστηριότητες όλες εξελίσσονταν στη συγκυρία των επετειακών εκδηλώσεων στο Λονδίνο και το Παρίσι όπου η κάθε χώρα τιμούσε την εμβληματική φυσιογνωμία του «δικού της» φυσιοδίφη. Στην εκδήλωση για τον Δαρβίνο στο Cambridge, τη μεγαλύτερη από τις πολλές που διοργανώθηκαν το συγκεκριμένο έτος, συμμετείχαν επιστήμονες από 167 διαφορετικές χώρες. Η συνάντηση, εκτός από τον ρόλο που διαδραμάτισε από τη

και σε μία διαδοχή που είχε μία κλιμακωτή εξέλιξη προς ανώτερες μορφές. Το κλιμακωτό μοντέλο του Lamarck δεν περιλάμβανε διακλαδώσεις αλλά μόνο ανερχόμενες παράλληλες γραμμές που εκκινούσαν από διαφορετικά περιστατικά αυθόρμητης γένεσης. Η κλιμακά του ήταν συνεχής χωρίς κενά ανάμεσα στα διαφορετικά είδη και δεν προέβλεπε την πιθανότητα εξαφάνισης ενός είδους. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το μοντέλο του άσκησε επίδραση που οφειλόταν στη δεύτερη εξελικτική διαδικασία που εισηγούνταν, αυτή της κληρονομικότητας των επίκτητων χαρακτηριστικών. Ο Lamarck, που ήταν αιτιοκράτης, ερμήνευε την απόκτηση διάφορων χαρακτηριστικών στη διάρκεια του βίου ως αποτέλεσμα της εντατικής προσαρμογής των οργανισμών στο περιβάλλον τους και θεωρούσε ότι τα επίκτητα χαρακτηριστικά κληρονομούνταν στους απογόνους, βλ. σσ. 18-24 στο: Καμπουράκης, Κ. (2007). *Μελέτη των αυθόρμητων εξηγήσεων των μαθητών της γ' γυμνασίου για την εξέλιξη και των παραγόντων που επηρεάζουν τη μετάβασή τους στις εξελικτικές εξηγήσεις*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών.

⁵⁰⁴ Τσακαλώτος, Α. Ε. (1909). *Ιωάννης Λαμάρκ και το έργο του*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου. Η μελέτη έλαβε στο ίδιο έτος μία σύντομη ευμενή κριτική στο *Nature* 82(2092), 137. Τη βρετανική βιβλιοκρισία συνόδευε η ενδιαφέρουσα παρατήρηση ότι, μαζί με τους άλλους λόγους που επικαλέστηκε ο Τσακαλώτος για τη μη αποδοχή του Lamarck από τους συγχρόνους του, θα μπορούσε να είχε προσθέσει ότι στερούνταν το «άγγιγμα της ιδιοφυίας» που κατείχαν οι Darwin και Wallace.

⁵⁰⁵ Το ίδιο αίτημα είχε διατυπωθεί και παλαιότερα, το 1899, από τον Μ. Γαλανό (*Ανάπλασις*, τχ. 59-62, σσ. 49-50, 57-58, 65-66 & 73-74) ο οποίος είχε αναθέσει την ευθύνη διενέργειας του ηθικού ελέγχου για τους αποκλίνοντες καθηγητές στην κυβέρνηση, την Ιερά Σύνοδο και τους υπόλοιπους καθηγητές. Στην περίοδο 1909-1910 το ύφος και η επιχειρηματολογία σκλήρυναν και τα αιτήματα για δράση και λήψη μέτρων στράφηκαν αποκλειστικά στην εκτελεστική εξουσία.

σκοπία της πολιτισμικής επιρροής, είχε αντίκτυπο και στο ίδιο το πεδίο της βιολογικής έρευνας. Συγκεντρώνοντας ορισμένους από τους σημαντικότερους βιολόγους στον κόσμο έδωσε την ευκαιρία στους συμμετέχοντες να εστιάσουν στη θεωρητική βάση της εξελικτικής θεωρίας υπό το φως μίας σειράς νέων προσεγγίσεων και προσέφερε ένα πλαίσιο ώστε να υπάρξουν ωσμώσεις και επιδράσεις στην εργασία μίας νέας, κυρίως, γενιάς επιστημόνων η οποία σύντομα επέφερε καρπούς⁵⁰⁶. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών είχε λάβει πρόσκληση συμμετοχής στις συνεδριακές εκδηλώσεις. Η Σύγκλητος απευθύνθηκε στις δύο Σχολές, Φυσικομαθηματική και Ιατρική, με το ερώτημα ποιος καθηγητής επιθυμούσε να εκπροσωπήσει το ελληνικό Πανεπιστήμιο «*ιδία δαπάνη*» στο οποίο ανταποκρίθηκε μόνο ο Κ. Ζέγγελης⁵⁰⁷. Ο διοικητικός χειρισμός δεν περιείχε μία ειδική αντιμετώπιση για τη συγκεκριμένη πρόσκληση, με τον ίδιο τρόπο το Πανεπιστήμιο απευθυνόταν συνήθως στους καθηγητές του για τις διεθνείς εκδηλώσεις και τα συνέδρια και τις περισσότερες φορές εισέπραττε αρνητικές απαντήσεις. Ο μόνος τρόπος ώστε να υπάρξει αντιπροσώπευση στην εκάστοτε εκδήλωση ήταν να έχει κάποιος καθηγητής ειδικό επιστημονικό ενδιαφέρον για τη διοργάνωση και, ταυτοχρόνως, την οικονομική άνεση να το πράξει. Ο Σπ. Μηλιαράκης, όσο κι αν κάλυπτε τον πρώτο όρο, δεν πληρούσε με βεβαιότητα τον δεύτερο. Τον Μάιο του 1909 ο Κ. Ζέγγελης, μετά από την ταραχώδη και συγκρουσιακή περίοδο στο πεδίο των χημικών εδρών (ενότητα 3.3), δήλωσε ότι αδυνατούσε να μεταβεί στο Λονδίνο και η Σύγκλητος αποφάσισε να ζητήσει από τον έλληνα πρεσβευτή Άθω Ρωμάνο να εκπροσωπήσει το Πανεπιστήμιο και τη χώρα στο επετειακό μέρος των εκδηλώσεων⁵⁰⁸. Στην αδυναμία και του δεύτερου να το πράξει, χρειάστηκε η παρέμβαση του πρύτανη Κ. Στέφανου ώστε να σωθούν τα προσχήματα· ζητήθηκε και έγινε δεκτό από τον Andrew Forsyth καθηγητή μαθηματικών στο Cambridge να έχει αυτόν τον ρόλο⁵⁰⁹. Στα πρακτικά της Συγκλήτου οι σχετικές αναφορές για το θέμα είναι συντομότερες, αλλά επίσης είναι εμφανής και η αμηχανία ώστε να βρεθεί τρόπος εκπροσώπησης την ύστατη ώρα⁵¹⁰.

Μετά από τα γεγονότα του Αυγούστου 1909 ακολούθησε ένας δεύτερος κύκλος δημοσιευμάτων, μέσα από τις στήλες της εφημερίδας *Σκριπ* και πάλι. Τη σκυτάλη αρχικά παρέλαβε ο αρχιμανδρίτης Πανάρετος Δουληγέρης, επίσης της *Αναπλάσεως*⁵¹¹, ο οποίος τις ημέρες συζήτησης στη Βουλή του νομοσχεδίου για την πανεπιστημιακή «εκκαθάριση» (ενότητα 7.1) αφιέρωσε τη σταθερή στήλη του στην εφημερίδα στο θέμα της διδασκαλίας των εξελικτικών θεωριών. Ο Δουληγέρης ακολούθησε διαφορετική προσέγγιση: στο εισαγωγικό άρθρο ανέφερε ότι η εστίασή του δεν θα ήταν στη δαρβινική θεωρία, «*έκτοτε αποτυμπανισθείσαν και γελοίαν καταστάσαν*», αλλά στη

⁵⁰⁶ Richmond, M. L. (2006). Ο.π..

⁵⁰⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 20/9/1908 & 11/10/1908.

⁵⁰⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 14/5/1909.

⁵⁰⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 25/5/1909 & 11/6/1909. Οι εκδηλώσεις πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα 22-24/6/1909 (γρηγοριανό ημερολόγιο). Ο Andrew Russell Forsyth (1858-1942) ήταν καθηγητής μαθηματικών στο Cambridge και στη συνέχεια στο Imperial, η γνωριμία του με τον Κ. Στέφανο πρέπει να προέρχεται από τη συντακτική επιτροπή του περιοδικού *L'Enseignement Mathématique* (ενότητα 8.2).

⁵¹⁰ Οι αλλαγές στις αποφάσεις του Πανεπιστημίου Αθηνών ήταν κυριολεκτικά της τελευταίας στιγμής, ο κατάλογος των προσκεκλημένων του Cambridge κυκλοφόρησε αναγράφοντας το όνομα του Κ. Ζέγγελη (βλ. ρ. 4 στο: *Centenary of the Birth of Charles Darwin, and the Fiftieth Anniversary of the Publication of the Origin of Species to be Celebrated at Cambridge, June 22, 23, 24, 1909. List of Delegates and other Guests invited by the University*).

⁵¹¹ Ο Π. Δουληγέρης ήταν αρχιμανδρίτης και από το 1900 συνδιευθυντής με τον Μ. Γαλανό του περιοδικού *Ανάπλασις*. Τον Ιανουάριο του 1901 εξελέγη μητροπολίτης Πάφου, η εκλογή του θεωρήθηκε παράτυπη και ο ίδιος δεν χειροτονήθηκε. Ο σύλλογος της *Αναπλάσεως* έξι μήνες αργότερα επιδίωξε την εκλογή του στην μητρόπολη Ηλείας η οποία επίσης δεν προχώρησε (*Ανάπλασις*, τχ. 161, 25/1/1901, σ. 865 & τχ. 183, 28/6/1901, σ. 1047).

διδασκαλία υλιστικών θεωριών εκ «*δύο τριών εκ των υπερεξήκοντα καθηγητών του Πανεπιστημίου*» που τους ονομάτιζε μέσω των ειδικότητων τους⁵¹². Με σκοπό να τεκμηριώσει την αδυναμία και το παρωχημένο της δαρβινικής θεωρίας παρέθετε ένα μικρό απόσπασμα από την *Καταγωγή των ειδών* το οποίο αποτελούσε μία, όχι απλώς ελεύθερη αλλά παραπλανητική, μετάφραση που εμφάνιζε τον ίδιο τον Δαρβίνο να διαφωνεί με τη θεωρία του⁵¹³. Σε επόμενο άρθρο επιστράτευε επιστήμονες με ένθεες απόψεις που υιοθετούσαν τη δαρβινική θεωρία (μεταξύ αυτών και τον Asa Gray⁵¹⁴) με σκοπό όχι να υποστηρίξει την ύπαρξη μίας διαφορετικής προσέγγισης στη θεωρία της εξέλιξης, αλλά προκειμένου να αντιδιαστείλει ότι οι «*γνωστοί υλισταί, επιστήμονες καλούμενοι*» του ελληνικού Πανεπιστημίου παρουσιάζονταν «*ενταύθα [ως] δήθεν οπαδοί της Δαρβινείου θεωρίας*»⁵¹⁵. Ο αρθρογράφος αναδείκνυε με ευκρίνεια το σημείο που θεωρούσε επικίνδυνο στη δεδομένη συγκυρία. Αυτό ήταν η περίπτωση οι κατονομαζόμενοι καθηγητές «*να θεωρηθώσι και ως βάσις εκκαθαρίσεως των εν τω Πανεπιστημίω συναδέλφων των*». Αναλάμβανε έτσι, τις ημέρες ψήφησης του εκκαθαριστικού νόμου, να εκφράσει εκείνος τους φόβους για την ανακατανομή ισχύος στο Πανεπιστήμιο. Υπό αυτό το πρίσμα ομαδοποιούσε καθηγητές με διαφορετικούς ακαδημαϊκούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς προσανατολισμούς ώστε να κατασκευάσει ένα θολό -όσο και ευέλικτο- εργαλείο παρέμβασης στις επικείμενες εξελίξεις. Στην τελευταία του δημοσίευση, μετά την ψήφηση του νόμου, περιορίστηκε αποκλειστικά στον Σπ. Μηλιαράκη. Το ζητούμενο υποδηλωνόταν στον υπότιτλο του άρθρου «*Τα μέτρα των αρχών*» και η προτροπή ήταν να ληφθούν «*σωφρονιστικά μέτρα προς σωτηρίαν του Τόπου*» καθώς σε κάθε στιγμή παρόμοιας διδασκαλίας με εκείνη του καθηγητή Βοτανικής «*συσφίγγονται τα δεσμά των υποδούλων και χαλκούνται αι αλύσεις των ελευθέρων Ελλήνων*»⁵¹⁶.

Οι επόμενοι μήνες ήταν μία κρίσιμη περίοδος: το σύντομο έργο της συνόδου της Βουλής είχε ολοκληρωθεί, η κυβέρνηση Δραγούμη θα προχωρούσε στις τελευταίες «*εκκαθαρίσεις*» στον κρατικό μηχανισμό με ύστατες όσες αφορούσαν στο Πανεπιστήμιο

⁵¹² Σκριπ, 7/3/1910, σ. 2. Ο Δουληγέρης ανέφερε συγκεκριμένα τους καθηγητές Βοτανικής, Ζωολογίας και Φυσιολογίας με άλλα λόγια τους Σπ. Μηλιαράκη, Ν. Αποστολίδη και Ρ. Νικολαΐδη. Η συμπερίληψη του Ν. Αποστολίδη που άλλοτε η *Ανάπλασις* εκθείαζε (1899, τχ. 62, σσ. 73-74) είχε αιτιολογηθεί με βάση την έκδοση της βιογραφίας του Lamarck. Ωστόσο, πειστικότερος λόγος φαίνεται ότι ήταν ο ρόλος που θεωρούνταν ότι μπορούσε να διαδραματίσει από τη θέση του πρύτανη στις διαδικασίες «*εκκαθάρισης*».

⁵¹³ Σκριπ, 7/3/1910, σ. 2. Όπως ανέφερε ο Δουληγέρης, «*αυτός ούτος ο Δαρβίνος εν τη ειλικρινεία του απέπτυσε [τη θεωρία]*». Και για να το τεκμηριώσει είχε εμφανίσει ένα μεταφρασμένο απόσπασμα από την *Καταγωγή των Ειδών* εντός εισαγωγικών και με την επισήμανση στο πρωτότυπο: «*Αναγνωρίζω το παράτολμον της θεωρίας μου, ότι μάλιστα αναλογίζομαι τας περί αμεταβλήτου των ζωικών ειδών πεποιθήσεις των Κουβιέ, Πικτέ, Λύελλ, Μόρκισον, Αγασιζ και Βαράντε, εις ους η νεωτέρα ημών επιστήμη οφείλει τας τελευταίας αυτής προόδους*». Πρόκειται για ένα τμήμα από τον επίλογο του κεφαλαίου *Για την ανεπάρκεια των γεωλογικών στοιχείων* (σ. 289 στην αγγλική έκδοση του 1872) στο οποίο, μεταξύ άλλων διαφορών, η τονισμένη φράση δεν περιλαμβάνεται. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο ο Darwin αναφερόταν στις δυσκολίες να υποστηριχθεί η θεωρία της καταγωγής των ειδών από τα έως τότε παλαιοντολογικά ευρήματα, απέδιδε σε αυτό τις επιφυλάξεις των παλαιοντολόγων, αναφερόταν στη μετέπειτα υποστήριξη του Lyell και, τέλος, παρομοίαζε το αρχείο απολιθωμάτων με ένα βιβλίο που δεν μπορούσε να παρέχει σημαντική υποστήριξη στη θεωρία καθώς έχουν διατηρηθεί μόνο μερικές σελίδες ή γραμμές του, χωρίς ο ίδιος να θεωρεί αυτή την υποστήριξη επιστημονικά απαραίτητη. Η ίδια μετάφραση χρησιμοποιήθηκε κατόπιν και από τον Γαλανό (Σκριπ, 25/7/1910, σ. 2, με τον τονισμό σε άλλο σημείο).

⁵¹⁴ Ο Asa Gray (1810-1888) ήταν καθηγητής στο Harvard, διακεκριμένος βοτανικός της εποχής του και εξέχων συνομιλητής του Δαρβίνου βλ. Lennox, J. G. (2009). Η αλληλογραφία Darwin/Gray 1857-1869: μία ευφυής συζήτηση για την τύχη και το σχεδιασμό. Στο: Β. Ζόγκκα, Κ. Καμπουράκης & Δ. Νοταράς (Επιμ.), *Η Διδασκαλία της Θεωρίας της Εξέλιξης: Θεωρητικά και Παιδαγωγικά Ζητήματα* (σσ. 132-157). Αθήνα: Εκπαιδευτήρια Γείτονα.

⁵¹⁵ Σκριπ, 21/3/1910, σ. 2.

⁵¹⁶ Σκριπ, 4/4/1910, σ. 2.

και θα οδηγούσε τη χώρα σε εκλογές στην έναρξη του Αυγούστου (ενότητα 7.1). Σε αυτή την τρίμηνη περίοδο ο Μ. Γαλανός αφιέρωσε στο *Σκριπ* ένα πλήθος άρθρων με κεντρικό θέμα την αθεΐα σε διάφορες πτυχές της κοινωνικής ζωής (τον γάμο, την οικογένεια, το έθνος κ.ά.) αφιερώνοντας το μεγαλύτερο μέρος (εννέα άρθρα) στον τομέα της επιστήμης. Στην εισαγωγή τους ο αρθρογράφος στιγματίζει τη διείσδυση των υλιστικών απόψεων «εις τους διευθύνοντας κύκλους» την οποία εντόπιζε ότι είχε συμβεί κατά την τελευταία τετραετία. Στους κύκλους περιλάμβανε καθηγητές του Πανεπιστημίου και της μέσης εκπαίδευσης που «επανέλαβον μανιακώτεροι τα προσφιλή των διδάγματα περί κτηνώδους του ανθρώπου υποστάσεως και καταγωγής». Αυτή η διείσδυση είχε αποτελέσει, κατά τη γνώμη του, αιτία πολιτικής αλλαγής καθώς «οι ελπίσαντες εκ του έργου της 15^{ης} Αυγούστου εχαιρέτισαν αυτό μετά τόσω μεγαλειτέρας αγαλλιιάσεως, καθόσον μία από τας πρώτας διακηρύξεις του υπήρξεν η εξήρασα την ανάγκην ενισχύσεως της θρησκευτικής ημών ζωής»⁵¹⁷. Τα άρθρα του Γαλανού για την επιστήμη δημοσιεύονταν καθημερινά στη διάρκεια του Ιουλίου 1910 και επισκοπούσαν όλα τα επιστημονικά πεδία, ενώ εκείνο της βιολογίας αφέθηκε τελευταίο και η πραγμάτευση γι' αυτό «κατά τους σημερινούς χρόνους» ματαιώθηκε ενδεχομένως εξαιτίας της ανακήρυξης της βουλευτικής υποψηφιότητας του αρθρογράφου. Πάντως είχε προλάβει, να κατονομάσει τους «επί κεφαλής» κατά τις ημέρες που συνεδρίαζε το υπουργικό συμβούλιο για τη λήψη της απόφασης των πανεπιστημιακών απολύσεων⁵¹⁸.

Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι η απόφαση για την απόλυση του καθηγητή Βοτανικής μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά σε αυτές τις προτροπές ή στις αντίστοιχες της παρεμβατικής *Ακροπόλεως* που προέγραφε τον Μηλιαράκη με το επιχείρημα της επιστημονικής ανεπάρκειας και με προφανέστερες τις πολιτικές επιδιώξεις και την υποστήριξη συγκεκριμένων ομάδων⁵¹⁹. Ούτε και αποκλειστικά σε εκείνες που εκφράστηκαν από πανεπιστημιακούς καθηγητές οι οποίοι διέθεταν αμεσότερη πρόσβαση στα κέντρα εξουσίας όπως, για παράδειγμα, ο Δ. Αιγινήτης που υπέδειξε τον Σπ. Μηλιαράκη στον πρωθυπουργό ως «παρέχοντα πράγματι αφορμήν» για απόλυση «δι' επιστημονικήν ανεπάρκειαν και ανάρμοστον ες καθηγητήν ηθικόν» μαζί με δύο ακόμη καθηγητές που «ένεκα τούτων, σχεδόν δεν λειτουργεί [η Σχολή]» οι οποίοι επίσης στιγματίστηκαν για επιστημονική ανεπάρκεια⁵²⁰.

Σημαίνει, όμως, ότι αναμφίβολα μπορεί να αποδοθεί στις προτροπές η απεικόνιση μερικών διαστάσεων από ένα σύνθετο και πολυπαραγοντικό ιδεολογικό και πολιτικό κλίμα που επικρατούσε εντός και εκτός του Πανεπιστημίου. Ένα κλίμα που αρκετές φορές σε περιγραφές -τόσο της εποχής όσο και μεταγενέστερες- ενδύθηκε αποκλειστικώς μανδύα ακαδημαϊκής επάρκειας και αποτελεσματικότητας. Σημαίνει ακόμη ότι εντός αυτού του πλαισίου αναδεικνύεται η παρέμβαση πολλαπλών δρώντων και η διαφορετική εμβέλεια του καθενός από αυτούς, ένα στοιχείο που αντικατοπτρίζεται και σε όσα ακολούθησαν. Σημαίνει, επίσης, ότι οι επιστημολογικές διαστάσεις αποτέλεσαν σαφώς μία από τις παραμέτρους που προσδιόρισαν το περιβάλλον των πανεπιστημιακών διεργασιών της περιόδου. Άλλωστε οι προαναφερόμενες προτροπές δεν ήταν η μοναδική έκφραση αυτών των διεργασιών, για παράδειγμα ο «δαρβινισμός» υπήρξε για τον Μηλιαράκη επιχείρημα κατηγορίας αλλά

⁵¹⁷ *Σκριπ*, 2/5/1910, σ. 1. Για τη διακήρυξη του Στρατιωτικού Συνδέσμου και τις σχετικές για το θέμα αναφορές που περιλάμβανε βλ. Δερτιλής, Γ. Β. (2014). *Ο.π.*, σσ. 907-911· Hering, G. (2008). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936, τόμος Β'*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σσ. 755-757.

⁵¹⁸ *Σκριπ*, 5/7/1910, σ. 2. Ονομάστηκαν οι Μηλιαράκης και Νικολαΐδης.

⁵¹⁹ *Ακρόπολις*, 5/6/1910, σ. 1.

⁵²⁰ ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 73.2, Δ. Αιγινήτης προς Δραγούμη, 24/6/1910, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο. Στην ίδια επιστολή είχε υποδείξει προς απόλυση και τους Κ. Ζέγγελη και Ν. Χατζιδάκη (βλ. ενότητα 7.1).

όχι και επιχείρημα υπεράσπισης εντός των άτυπων δικτύων στον δημόσιο λόγο που υιοθετούσαν θετική στάση απέναντι στη δαρβινική θεωρία. Και, τέλος, αποτελεί μία από τις εξηγητικές παραμέτρους για τις ανασχέσεις στην επιστημονική δραστηριότητα ενός ευρύτερου αριθμού υποκειμένων και για τη διατύπωση, τότε και ύστερα, ενός φτωχότερου επιστημονικού λόγου και αντίλογου από εκείνον που επέτρεπαν οι ατομικές δυνατότητες και οι ακαδημαϊκές συνθήκες.

Η επόμενη περίοδος, μέχρι τον Ιανουάριο του 1912 που έγιναν οι πανεπιστημιακοί διορισμοί στη Φυσικομαθηματική Σχολή, προσφέρει επίσης δεδομένα που αφενός υποδεικνύουν ότι το θέμα παρέμεινε στο προσκήνιο και, αφετέρου, υπογραμμίζουν τις συνέχειες στον τρόπο διαχείρισής του. Μετά από τον Ιούνιο του 1910 οι Μηλιαράκης και Ζέγγελης, μεταξύ άλλων καθηγητών, έχασαν τις έδρες τους και ο Δημήτριος Τσακαλώτος βρέθηκε σε αμφίροπη θέση. Μία από τις προσπάθειές τους να διατηρήσουν παρουσία στα ακαδημαϊκά πράγματα διοχετεύτηκε μέσω συγγραφικής δραστηριότητας σε ένα νέο έντυπο, το *Φαρμακευτικόν Δελτίον*. Αποτελούσε μία έκδοση ολιγόχρονης διάρκειας (Ιούνιος 1910 - Δεκέμβριος 1911) του φαρμακείου του Σταμάτιου Κρίνου, ενός από τα παλαιότερα φαρμακεία της Αθήνας όπου ο Δ. Τσακαλώτος ανέλαβε στα τέλη του 1909 τη διεύθυνση του χημείου του⁵²¹. Μέσω αυτού του εντύπου δόθηκε η δυνατότητα να δημοσιευτούν εργασίες των τριών προαναφερόμενων καθώς και άλλων νεότερων μελών από το επιστημονικό προσωπικό του Πανεπιστημίου.

Στο *Φαρμακευτικόν Δελτίον* δημοσιεύτηκε, τον Σεπτέμβριο του 1911, η μετάφραση της εισαγωγής του Δαρβίνου από το βιβλίο *Η Καταγωγή των ειδών*. Η μετάφραση προερχόταν από την αγγλική έκδοση του 1872 η οποία αποτέλεσε, με μικρές διορθώσεις, την τελική μορφή του έργου⁵²². Είχε γίνει από τον Αθ. Τσακαλώτο και η δημοσίευση περιείχε την πλήρη εισαγωγή του έργου εκτός από μία φράση που μάλλον παραλήφθηκε εκ παραδρομής⁵²³. Τη δημοσίευση συνόδευε μία υποσημείωση του περιοδικού ότι είχε μεταφραστεί ολόκληρο το έργο και μαζί διατυπωνόταν η ευχή «*όπως ταχέως ευρεθή ο εκδότης*»⁵²⁴. Η πληροφορία της πλήρους μετάφρασης δεν είναι εφικτό να διασταυρωθεί, το έργο εκδόθηκε τελικά σε μετάφραση του Νίκου Καζαντζάκη τέσσερα χρόνια αργότερα.

⁵²¹ Ο Σταμάτιος Δ. Κρίνος (1815-1886) και ο μεγαλύτερος αδελφός του Αθανάσιος λειτουργούσαν μερικά από τα παλαιότερα φαρμακεία σε διάφορες πόλεις (Αθήνα, Σύρο, Χίο). Το φαρμακείο της Αθήνας, που στεγαζόταν στην οδό Αιόλου 171-173, ιδρύθηκε το 1837 και το διηύθυνε με μία διακοπή λίγων ετών ο Σταμάτιος ο οποίος υπήρξε υφηγητής στην Ιατρική Σχολή και κατόπιν για μία διετία (1861-1863) τακτικός καθηγητής Φαρμακολογίας και Φαρμακευτικής. Ο Σ. Κρίνος συνδεόταν φιλικά με την οικογένεια Μηλιαράκη, βλ. Μηλιαράκης, Α. (1886). Σταμάτιος Κρίνος. *Εστία*, ΚΑ(526), 53-58. Ο καθηγητής Βοτανικής παρέπεμπε συχνά στη συμβολή του Σ. Κρίνου κατά τις απαρχές της επιστημονικής δραστηριότητας στην Ελλάδα. Το περιοδικό του φαρμακείου φιλοξένησε άρθρα επιστημονικού ενδιαφέροντος, γενικού και εξειδικευμένου περιεχομένου, με συγγραφείς κυρίως τους Ζέγγελη, Μηλιαράκη, τους αδελφούς Τσακαλώτου και τα μέλη του προσωπικού από το Εργαστήριο Χημείας.

⁵²² Chancellor G., *Darwin's Origin of species, sixth edition (1872). An introduction*. Διαθέσιμο στο: http://darwin-online.org.uk/EditorialIntroductions/Chancellor_Origin6th.html.

⁵²³ Η φράση που δεν μεταφράστηκε προέρχεται από τη σ. 3 του *The Origin of Species* στην αγγλική έκδοση του 1872 (διαθέσιμη στο: <http://darwin-online.org.uk/contents.html#origin>). Είναι η τελευταία φράση της ακόλουθης παραγράφου την οποία έχω υπογραμμίσει: "As many more individuals of each species are born than can possibly survive; and as, consequently, there is a frequently recurrent struggle for existence, it follows that any being, if it vary however slightly in any manner profitable to itself, under the complex and sometimes varying conditions of life, will have a better chance of surviving, and thus be *naturally selected*. From the strong principle of inheritance, any selected variety will tend to propagate its new and modified form". Παρ' ότι η φράση είναι σημαντική προκειμένου να αιτιολογηθεί η μεταφορά του αποτελέσματος της φυσικής επιλογής στις επόμενες γενιές, η παράλειψη δεν αλλοιώνει το βασικό μήνυμα για τον ρόλο της κληρονομικότητας (ευχαριστώ τον Κ. Καμπουράκη για την εκτίμηση της βαρύτητας που είχε η συγκεκριμένη παράλειψη).

⁵²⁴ Καρόλου Δάρβιν. Η καταγωγή των ειδών. Μετάφρασις της εισαγωγής υπό Αθαν. Ε. Τσακαλώτου. *Φαρμακευτικόν Δελτίον εκδιδόμενον υπό του φαρμακείου Σ. Δ. Κρίνου*, τ. Β, τχ. 3, 5/9/1911, σσ. 80-85.

Όμως η υποσημείωση που είχε παρατεθεί ήταν εύγλωττη, ιδίως όταν ληφθεί υπόψη ότι προερχόταν από ένα μέλος της οικογένειας που κατείχε μία από τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις της εποχής στον χώρο των εκδόσεων και, ιδιαιτέρως, των επιστημονικών. Αποτελούσε, στην ουσία, ένα σχόλιο για τη νέα διαχείριση του θέματος καθώς η διδασκαλία της δαρβινικής θεωρίας είχε απασχολήσει νωρίτερα τις νομοθετικές συζητήσεις για τον νέο Πανεπιστημιακό Οργανισμό.

Στην κοινοβουλευτική συζήτηση για τον πανεπιστημιακό νόμο το θέμα συζητήθηκε δύο φορές. Στην πρώτη, συσχετίστηκε με την ίδρυση ή όχι τρίτου τμήματος στη Φυσικομαθηματική Σχολή και την ανάλογη θέσπιση των καθηγητικών εδρών. Ο χωρισμός του ενιαίου φυσικού τμήματος σε φυσικοχημικό και φυσιολογικό ματαιώθηκε για πολλαπλούς λόγους (ενότητα 7.2). Αλλά προσέφερε την ευκαιρία στον νέο υπουργό Παιδείας Απ. Αλεξανδρή να τον εμφανίσει και ως απευκαίρια επιλογή καθώς, μεταξύ άλλων, θα ενίσχυε τη δαρβινική διδασκαλία και να μπορέσει να δηλώσει ευκρινώς: «*Εάν νομίζετε, ότι πρέπει να μεταλαμπαδεύσωμεν τας θεωρίας του Δαρβινισμού εις το Πανεπιστήμιον, δεν θα το κάμωμεν τούτο*»⁵²⁵. Στην επόμενη φορά που το θέμα συζητήθηκε στη Βουλή η διευθέτηση υπήρξε σαφέστερη. Το εισήγαγε ο βουλευτής πλέον Μ. Γαλανός στο πλαίσιο της συζήτησης του άρθρου που αφορούσε στον πειθαρχικό έλεγχο των πανεπιστημιακών καθηγητών (άρθρο 10 στο τελικό κείμενο του νόμου). Ο βουλευτής ζήτησε να θεσπιστεί ειδική διάταξη η οποία θα περιλάμβανε πειθαρχικές ποινές σε όσους «*εξοκέλλωσιν εις υπερβασίας*» που συντελούσαν «*εις την ανατροπήν αρχών [...] και την έκρυθμον λειτουργίαν του κοινωνικού καθεστώτος*». Ο ίδιος διέκρινε τους επιστήμονες σε τρεις κατηγορίες με βάση τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και ζητούσε να ελεγχθεί «*η ακαδημαϊκή κατάχρησις και ακολασία [την οποία] εν τω παρελθόντι η Πολιτεία ηνέχθη*». Η χειραγώγηση μέσω της επιβολής πειθαρχικών ποινών προτεινόταν για όσους κρινόταν ότι «*δι' επικρίσεων από έδρας ή δι' ακαδημαϊκών συγγραφών*» καταφέρονταν κατά της θρησκείας και δίδασκαν μονομερώς. Για την αποφυγή κάθε παρανόησης ότι αυτό αφορούσε στη διδασκαλία της εξελικτικής θεωρίας ο Γαλανός προσδιόρισε τους καθηγητές Φυσιολογίας, Γεωλογίας και «*Φυτολογίας*» (οι δύο τελευταίοι δεν ανήκαν τότε στο πανεπιστημιακό προσωπικό)⁵²⁶.

Η παρέμβαση του Γαλανού έλαβε σχετικά μικρή έκταση καθώς ο παριστάμενος υπουργός Δικαιοσύνης θεώρησε «*εύλογο[ν]*» την αιτίαση του βουλευτή και, ερμηνεύοντας τη νομοθετική πρόθεση, συμπεριέλαβε το ζητούμενο στο παράπτωμα που αναφερόταν στο νομοσχέδιο ως «*κουφότητα ασύγγνωστος περί την εκπλήρωσιν του καθήκοντος*» δηλώνοντας και τη σύμφωνη γνώμη του υπουργού Παιδείας⁵²⁷. Με τη διαδικασία αυτή το ασαφές και πλημμελές άρθρο του Ν. 3823 για τον πειθαρχικό έλεγχο των πανεπιστημιακών καθηγητών, που χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια ως μοχλός πολιτικών παρεμβάσεων στο Πανεπιστήμιο⁵²⁸, αποτέλεσε αντικείμενο διαπραγμάτευσης ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και τις θρησκευτικές οργανώσεις. Στην υφιστάμενη συνθήκη που παρέμενε αβέβαιη η καθιέρωση μίας νέας πολιτικής κατάστασης και η ρύθμιση των πραγμάτων από την κυβέρνηση του Ε. Βενιζέλου, αυτό φαίνεται ότι θεωρήθηκε απαραίτητο προκειμένου ο αιτούμενος βουλευτής να βρεθεί σε μία θέση που «*ο εορακώς[sic] μεμαρτύρηκε*». Ο υπουργός Δικαιοσύνης Ν. Δημητρακόπουλος, που

⁵²⁵ ΕτΒ, Β' Αναθ., 22/6/1911, σ. 3044.

⁵²⁶ ΕτΒ, Β' Αναθ., 4/7/1911, σσ. 3426-3427.

⁵²⁷ ΕτΒ, Β' Αναθ., 4/7/1911, σσ. 3426-3427.

⁵²⁸ Κιμουρτζής, Π. Γ. & Σιγούντου, Β. (2018). Εθνικός Διχασμός και Πανεπιστήμιο Αθηνών: Η πειθαρχική δίωξη του καθηγητή Κωνσταντίνου Δ. Ζέγγελη. Στο: Σ. Ηλιάδου-Τάχου, Δ. Μαυροσκούφης, Γ. Μπέτσας, Β. Φούκας & Δ. Χαραλάμπους (Επιμ.), *Εκατό χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917* (σσ. 137-154). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

χρησιμοποίησε τη συγκεκριμένη ευαγγελική ρήση, δήλωσε μέσω αυτής με σαφήνεια ότι η συναίνεση της παραεκκλησιαστικής *Αναπλάσεως* είχε θεωρηθεί περισσότερο απαραίτητη από τη διακήρυξη, εάν όχι την εφαρμογή, ενός διαφορετικού σχεδίου για την πανεπιστημιακή διδασκαλία.

Η μελέτη *Περί των ημετέρων προγόνων* δεν συμπεριλήφθηκε στον φάκελο της εκ νέου υποψηφιότητας του Σπ. Μηλιαράκη για την έδρα της Βοτανικής, το ίδιο και οι υπόλοιπες δημοσιεύσεις του για τη δαρβινική θεωρία. Αυτό παρ' ότι ο Σπ. Μηλιαράκης δεν διέθετε εκτεταμένο συγγραφικό έργο και άλλοι υποψήφιοι είχαν συμπεριλάβει δημοσιεύσεις επιστημονικών θεμάτων που απευθύνονταν στο ευρύτερο κοινό. Η επιτροπή, που πρότεινε τον επαναδιορισμό του στην πανεπιστημιακή έδρα, τον χαρακτήρισε υπαινικτικά «*ένθερμο και δόκιμο σκαπανέα*» του επιστημονικού του πεδίου (κεφάλαιο 8).

5. Εν δυνάμει κάτοχοι εδρών; Οι υφηγητές

Σε όσα αναφέρθηκαν σχετικά με τις χημικές έδρες (κεφάλαιο 3) διαφάνηκε ο δυναμικός ρόλος που διαδραμάτισαν οι υφηγητές της χημείας. Γενικότερα ωστόσο ήταν ιδιαίτερως έντονη η δραστηριοποίηση των υφηγητών σε όλο τον πανεπιστημιακό χώρο κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Στο παρόν κεφάλαιο, μετά από μία σύντομη αναδρομή στον θεσμό της υφηγεσίας από την ίδρυση του ελληνικού Πανεπιστημίου, εντοπίζονται στην ενότητα 5.1 ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στην περίοδο εισαγωγής του θεσμού και στην υφιστάμενη κατάσταση στα τέλη του αιώνα. Οι σχετικές πτυχές καθώς και οι προθέσεις και οι προσδοκίες των εμπλεκόμενων μερών για τον θεσμό ανιχνεύονται κυρίως μέσα από το πρίσμα των μεταβολών που εισηγήθηκαν οι δύο μεγαλύτερες μεταρρυθμιστικές απόπειρες αυτής της περιόδου για το Πανεπιστήμιο (1895, 1899). Ακολούθως παρουσιάζεται η ανάπτυξη της συγκεκριμένης ομάδας διδασκόντων σε όλο το Πανεπιστήμιο κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα καθώς και το πώς οι ίδιοι αντιλαμβάνονταν τον ρόλο τους όπως προκύπτει από τις συλλογικές τους διεκδικήσεις. Τα δεδομένα αυτά παρέχουν το πλαίσιο προκειμένου να σκιαγραφηθεί το προφίλ και η δραστηριότητα των υφηγητών της Φυσικομαθηματικής κατά την πρώτη δεκαετία, θέμα που απασχολεί την ενότητα 5.2. Προκειμένου να επιτευχθεί αυτό διατρέχω πρώτα μία περιγραφή της ομάδας των υφηγητών στις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες έως την αυτονόμηση της Σχολής και κατόπιν παρουσιάζω τους υφηγητές της περιόδου 1904-1911 ως προς τις διαδικασίες ανάδειξής τους, τα βιογραφικά τους χαρακτηριστικά, την παρουσία στη Σχολή καθώς και το επιστημονικό έργο που είχαν αναπτύξει έως ότου διεκδικήσουν, όλοι σχεδόν, μία πανεπιστημιακή έδρα το 1911. Προκειμένου να εξεταστεί το ερώτημα υπό ποιους όρους διαμορφωνόταν η συγκεκριμένη διεκδίκηση συζητείται στην ενότητα 5.3 ο ρόλος που επιφύλαξαν στον θεσμό οι νομοθετικές απόπειρες στη λήξη της εξεταζόμενης περιόδου και, τελικώς, ο νέος πανεπιστημιακός νόμος.

5.1. Η υφηγεσία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στο γύρισμα του αιώνα

Η υφηγεσία ήταν ένας θεσμός που προερχόταν από την παράδοση των γερμανικών πανεπιστημίων στα οποία είχε γνωρίσει μεγάλη εξάπλωση τον 19^ο αιώνα. Οι υφηγητές στα γερμανικά πανεπιστήμια αποκτούσαν το δικαίωμα της πανεπιστημιακής διδασκαλίας μετά από μία ειδική εξέταση που διεξήγαγαν οι Σχολές. Δεν μισθοδοτούνταν από τα πανεπιστήμια αλλά αμείβονταν με δίδακτρα από τους φοιτητές που παρακολουθούσαν τα μαθήματά τους και, επίσης, δεν συμμετείχαν στις πανεπιστημιακές αποφάσεις και τη διοίκηση. Ωστόσο θεωρούνταν γενικά ο χώρος από τον οποίο αντλούνταν οι μελλοντικοί καθηγητές. Με δεδομένη την αύξηση του κοινωνικού κύρους των πανεπιστημίων κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα διευρύνθηκε σημαντικά ο αριθμός τους στα γερμανικά πανεπιστήμια, σε αντίθεση με τις καθηγητικές θέσεις, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές την αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού. Η διεύρυνση υπήρξε ιδιαίτερως αισθητή στην ιατρική και στις φυσικές επιστήμες. Το στοιχείο αυτό, σε συνδυασμό με την καθιέρωση των πανεπιστημιακών ινστιτούτων και τις νέες θέσεις επιστημονικού προσωπικού που δημιουργήθηκαν εκεί, διαφοροποίησε τους όρους εξέλιξης της ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας στα τέλη του αιώνα⁵²⁹.

Στο ελληνικό Πανεπιστήμιο ο θεσμός της υφηγεσίας λειτούργησε από την ίδρυσή του, όμως οι διαδικασίες επιλογής των υφηγητών ρυθμίστηκαν στη συνέχεια. Ο υποψήφιος υφηγητής όφειλε να υποβάλει στη Σχολή μία διατριβή στο πεδίο που επιθυμούσε να διδάξει και να παρουσιάσει μία διδασκαλία ενώπιον των καθηγητών ως

⁵²⁹ McClelland, C.E. (1980). *Ο.π.*, σσ. 258-264 & 270-272· Busch, A. (1963). The vicissitudes of the privatdozent: Breakdown and adaptation in the recruitment of the German university teacher. *Minerva*, 1(3), 319-341.

δείγμα της διδακτικής του ικανότητας. Σύντομα εγέρθηκε θέμα σχετικά με τη διαδικασία της επιλογής: οι Σχολές επιθυμούσαν να μην αξιολογούν τους υφηγητές μόνο ως προς την ικανότητα να διδάξουν, αλλά και με κριτήριο το μάθημα που πρότειναν να διδάξουν και τη συναρμογή του με το υπόλοιπο διδακτικό πρόγραμμα. Το δικαίωμα αυτό κατοχυρώθηκε στο καθηγητικό σώμα το 1843⁵³⁰: από τότε, κάθε προσπάθεια να αφεθεί ελεύθερη η εισαγωγή ενός νέου γνωστικού αντικειμένου χωρίς την έγκριση των Σχολών συναντούσε αντίθεση⁵³⁰. Η συνολική διαδικασία ρυθμίστηκε τελικώς με διάταγμα του 1869. Ο υποψήφιος υφηγητής είχε υποχρέωση να υποβάλει διατριβή και να παρουσιάζει μία δειγματική διδασκαλία ώστε να κριθεί. Οι Σχολές είχαν δυνατότητα να αποφασίζουν τη «χρησιμότητα» ενός αντικειμένου, όταν αυτό δεν υπήρχε ήδη στο πρόγραμμα των μαθημάτων, ενώ όφειλαν να προβαίνουν σε κρίση για κάθε υποψήφιο που τηρούσε τις προϋποθέσεις εκτός εάν το ίδιο μάθημα δίδασκαν ήδη δύο υφηγητές⁵³¹.

Προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχε διαμορφωθεί στο Πανεπιστήμιο ένα σώμα υφηγητών μεγάλου σχετικά πλήθους. Το 1890 ήταν περισσότεροι από τους καθηγητές, και συγκεκριμένα αποτελούσαν το 54% του συνόλου των διδασκόντων, ενώ πέντε χρόνια αργότερα ανέρχονταν στο 59% του συνόλου. Η κατανομή τους ανά Σχολή ήταν ανάλογη με τον αριθμό των φοιτητών, δηλαδή η Ιατρική και η Νομική συγκέντρωναν τους περισσότερους. Η μεγάλη αύξηση του αριθμού των υφηγητών στα τέλη του αιώνα έχει αποδοθεί γενικά στις ευνοϊκότερες προοπτικές που υπήρξαν για ένταξη στο καθηγητικό σώμα, στην έλξη που ασκούσε ο τίτλος λόγω του κύρους που παρείχε στην άσκηση του ιατρικού και δικηγορικού επαγγέλματος και, για την περίπτωση της Ιατρικής, στον μεγάλο αριθμό μαθημάτων και εργαστηρίων⁵³². Ωστόσο μένει να προσδιοριστούν οι ιδιαίτερες συνθήκες που καθιστούσαν σε κάθε Σχολή κάποιους από αυτούς τους παράγοντες, ή και άλλους, περισσότερο επιδραστικούς καθώς και να εξεταστεί εάν και κατά πόσο οι υφηγητές συνδέθηκαν, με οποιοδήποτε τρόπο, με την εργαστηριακή και κλινική διδασκαλία.

Σε μία λεπτομερή αποτίμηση του θεσμού την οποία είχε κάνει ο Χρηστομάνος, ως πρύτανης το 1896-97, είχε αναγνωρίσει οφέλη στο ελληνικό Πανεπιστήμιο από τη διδασκαλία των υφηγητών αλλά, ταυτοχρόνως, είχε σημειώσει και τα όρια αυτής της ωφέλειας. Θεωρούσε ότι ο θεσμός είχε μεταφυτευθεί «*άνευ των παρομαρτούντων και αδιασπάστως συνδεομένων*» τα οποία ήταν τα δίδακτρα, η ελεύθερη επιλογή στο αντικείμενο της διδασκαλίας, η σημασία στην επιστημονική έρευνα καθώς και ο αριθμός των πανεπιστημίων ώστε να υπάρχουν προοπτικές σταδιοδρομίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, η τροποποίηση του θεσμού «*επί το ελληνικότερον*» ήταν εκείνη που διαμόρφωνε και τις σχέσεις υφηγητών-καθηγητών. Εφόσον η κατάληψη της έδρας στο μοναδικό Πανεπιστήμιο αποτελούσε τη μόνη απολαβή για τους υφηγητές, λίγοι από τους καθηγητές εμφανίζονταν να είναι «*προθύμως εν τη επιστημονική ερεύνη συμπράττοντες μετά των καραδοκούντων τον θάνατον, την παραίτησιν ή την απόλυσιν αυτών*». Τέλος, ο Χρηστομάνος σημείωνε ότι ο πραγματικός αριθμός των υφηγητών που δίδασκαν ήταν κατά πολύ μικρότερος του συνόλου και συγκεκριμένα πληροφορούσε ότι, μετά από αίτημα του υπουργείου επί της πρυτανείας του να διαγραφούν όσοι δεν είχαν διδάξει στην προηγούμενη διετία, είχε απομείνει ενεργό το 43% των υφηγητών⁵³³.

Η τροποποίηση του θεσμού της υφηγεσίας αντιμετωπιζόταν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ως μία καθοριστική παρέμβαση που μπορούσε να συμβάλει στην αναβάθμιση του

⁵³⁰ Κιμουρτζής, Π. Γ. (2001). *Ο.π.*, σσ. 215-233.

⁵³¹ ΦΕΚ 6, 28/2/1870, Β.Δ. της 26^{ης}/12/1869.

⁵³² Λάππας, Κ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 165-174.

⁵³³ ΙΑ, Πρυτανικοί, Α. Κ. Χρηστομάνος 1896-97, σσ. 73-77.

Πανεπιστημίου. Αποτελούσε μία κοινή προτεραιότητα στις πανεπιστημιακές αλλαγές που ήθελαν να προωθήσουν οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις και αυτό είχε καταστεί σαφές με αφορμή τα πανεπιστημιακά νομοσχέδια (1895, 1899). Οι ρυθμίσεις για τους υφηγητές που περιλάμβαναν τα δύο κείμενα, αν και διέφεραν μεταξύ τους, κινούνταν σε τρεις άξονες που είχαν κοινή στόχευση. Ο πρώτος αφορούσε στη θέσπιση πιο «αυστηρών» διαδικασιών για την απονομή του τίτλου του υφηγητή. Το νομοσχέδιο του 1895 πρόσθετε μία δεύτερη δειγματική διδασκαλία σε ανοιχτό ακροατήριο (πέραν των καθηγητών) και εκείνο του 1899 πρόσθετε μία γραπτή εξέταση ενώ περιλάμβανε στην προφορική δοκιμασία και την επίδειξη των πειραματικών δεξιοτήτων του υποψήφιου στις αντίστοιχες επιστήμες. Ο δεύτερος άξονας σχετιζόταν με την επιδίωξη να διασφαλιστεί μία απρόσκοπτη και επαρκής υφηγητική διδασκαλία και να ωθηθεί η εκπόνηση ερευνητικού έργου από τους υφηγητές. Οι σχετικές διατάξεις φρόντιζαν να καθορίσουν τον αριθμό των διδακτικών ωρών ανά εβδομάδα για κάθε υφηγητή και προσδιόριζαν πότε η διδασκαλία του χαρακτηριζόταν ελλιπής ανά έτος. Επιπλέον κατοχύρωναν το δικαίωμα να χρησιμοποιείται ο εργαστηριακός εξοπλισμός στις παραδόσεις των υφηγητών και, ειδικότερα στο νομοσχέδιο του 1899, υπήρχε μέριμνα ώστε να παρέχεται στον υφηγητή ο ανάλογος χώρος στα εργαστήρια προκειμένου ο ίδιος να διεξάγει την έρευνά του. Ο τρίτος άξονας αφορούσε στο άνοιγμα περισσότερων επαγγελματικών προοπτικών για τους υφηγητές. Και τα δύο νομοσχέδια προέβλεπαν τη δυνατότητα οι υφηγητές να παρέχουν επιπρόσθετη διδασκαλία στους φοιτητές που θα είχε δίδακτρα καθώς και να έχουν προνομιακή πρόσβαση σε άλλες θέσεις στην εκπαίδευση ενώ, τέλος, κανένα από τα δύο νομοσχέδια δεν έθετε περιορισμούς στον αριθμό των υφηγητών ανά πεδίο⁵³⁴.

Η ύπαρξη κοινών αξόνων για τον θεσμό της υφηγεσίας στα προτεινόμενα μέτρα, τα οποία είχαν επιλεγεί από αντιθετικούς πολιτικούς σχηματισμούς, αναδεικνύουν έμμεσα και τους κοινούς τόπους στην αναζήτηση των προβλημάτων σχετικά με τη λειτουργία του θεσμού. Έτσι υποδηλώνεται ότι υπήρχαν περιπτώσεις που ο τίτλος δινόταν άκοπα ή με σχετική ευκολία και, μάλλον περισσότερες αυτές, που η κατοχή του τίτλου δεν στόχευε στην πανεπιστημιακή σταδιοδρομία αλλά στην αύξηση του κύρους σε ένα ελεύθερο επάγγελμα. Επίσης υποδηλώνεται ότι και από τη μεριά του Πανεπιστημίου δεν καταβαλλόταν η απαιτούμενη προσπάθεια ώστε το έργο των υφηγητών να υποστηριχθεί και οι ίδιοι αντιμετωπίζονταν με καχυποψία. Το υποχρεωτικό ωρολόγιο πρόγραμμα, η ύπαρξη προσωπικού χώρου στο εργαστήριο για κάθε υφηγητή και το δικαίωμα χρήσης του σχετικού εξοπλισμού στόχευαν να προσφέρουν μία ώθηση και στα δύο μέρη, καθηγητές και υφηγητές, προκειμένου να αυξήσουν τις προσπάθειές τους. Σημαντική επίσης είναι μία έμμεση διαπίστωση που αναδεικνύεται από τα δύο νομοσχέδια. Ότι, δηλαδή, το μοντέλο της μη αμειβόμενης εργασίας με μόνη προσδοκία την καθηγητική θέση είχε αρχίσει να εξαντλεί τις δυνατότητές του. Εύλογα αυτό μπορεί να συσχετιστεί με τον βαθμό στον οποίο η κοινωνική προέλευση των διδασκόντων καθιστούσε βαθμιαία την άσκηση της επιστήμης να νοείται περισσότερο ως «επάγγελμα» και λιγότερο ως «κάλεσμα». Από την άλλη, η αδυναμία να καλυφθούν οικονομικά οι διδακτικές ανάγκες χωρίς την ύπαρξη υφηγητών φαίνεται ότι αποτελούσε μία αιτία που οδηγούσε αμφότερους -κράτος και υφηγητές, αλλά για διαφορετικούς λόγους- στην έντονη προσπάθεια να συναρτάται ισχυρότερα η υφηγεσία με την προβολή της ανάγκης να ανανεωθεί και να ενδυναμωθεί το καθηγητικό σώμα και, ενίοτε, με την απαξίωσή του.

Καθώς όμως κανένα μεταρρυθμιστικό μέτρο δεν ψηφίστηκε στα τέλη του αιώνα, η συζήτηση εξακολουθούσε να είναι παρούσα στην πρώτη δεκαετία του επόμενου. Το

⁵³⁴ ΕτΒ, Παράρτημα 1896 ΙΔ-Β, σσ. 370-375 (άρθρα 43-47)· ΕτΒ, Παράρτημα 1899 ΙΕ-Α, σσ. 1015-1030 (άρθρα 27-28).

1904-05 ο πρύτανης Σπ. Λάμπρος είχε ξανά αποδώσει τη συνεχιζόμενη αύξηση του αριθμού των υφηγητών «εις την εκ της προσωνομίας του υφηγητού προσδοκώμενην αύξησιν πελατείας» και είχε σημειώσει τις άκαρπες προσπάθειες που είχαν γίνει επί της πρυτανείας του ώστε να καταλήξουν οι υφηγητές ως ομάδα σε προτάσεις που θα είχαν στόχο «την ανύψωσιν» της υφηγεσίας⁵³⁵. Οι ίδιοι οι υφηγητές, κυρίως μετά το 1880, είχαν ήδη αρχίσει να παρεμβαίνουν εντονότερα και να προωθούν αιτήματα σχετικά με τον ρόλο τους⁵³⁶. Το 1907 συγκρότησαν σύλλογο και υπέβαλαν ένα αναλυτικό υπόμνημα με αφορμή την ανάθεση σε επιτροπή της Βουλής να εξεργαστεί το πλήθος των πανεπιστημιακών νομοσχεδίων που είχαν κατατεθεί έως τότε. Στην κίνηση συμμετείχαν δραστήρια οι παλαιότεροι από τους υφηγητές της Φυσικομαθηματικής, ο Τ. Κομνηνός ως πρόεδρος του διοικητικού συμβουλίου του συλλόγου των υφηγητών και οι Γ. Αθανασιάδης και Α. Καραγιαννίδης ως μέλη του.

Στο υπόμνημα οι υφηγητές διαπίστωναν ότι «η παραγκώνησις των υφηγητών μαραίνουσαν τον ζήλον αυτών παραλύει τον θεσμόν της υφηγεσίας» και ζητούσαν: να έχουν αποκλειστικό δικαίωμα συμμετοχής στον, προτεινόμενο τότε, διαγωνισμό για τους έκτακτους καθηγητές· να διορίζονται εκείνοι στις δημόσιες ανώτερες σχολές για τη διδασκαλία όμοιων μαθημάτων με όσα δίδασκαν στο Πανεπιστήμιο (και άρα, όχι οι καθηγητές ή άλλοι διδάκτορες που δεν είχαν υποστεί τη δοκιμασία)· να διορίζονται κατά προτεραιότητα στις θέσεις επιμελητών εργαστηρίων και κλινικών· να τους επιτρέπεται, τέλος, να παραδίδουν ιδιαίτερα μαθήματα στους φοιτητές με αμοιβή. Επιπρόσθετα ζητούσαν ο διαγωνισμός τους να είναι δημόσιος, ο αριθμός των υφηγητών να περιοριστεί έως τον διπλάσιο των καθηγητών και να έχουν περιορισμένη θητεία διατηρώντας όμως, και μετά από αυτή, το δικαίωμα συμμετοχής σε διαγωνισμούς για καθηγητικές θέσεις⁵³⁷.

Δύο σημεία έχει ενδιαφέρον να εντοπιστούν στα αιτήματα. Το πρώτο είναι ότι τα περισσότερα προτεινόμενα μέτρα κινούνταν σε μία κατεύθυνση να δημιουργηθεί ένας κλειστός, και αποκλειστικός για τους υφηγητές, κύκλος προνομίων και μάλιστα επιδιωκόταν, σε αντίθεση με τις προηγούμενες νομοθετικές απόπειρες, το πλήθος τους να είναι ορισμένο με στόχο τα όποια πλεονεκτήματα να διαχέονται σε ελεγχόμενο βαθμό (στοιχείο που αποτελεί, παράλληλα, ένδειξη και των λιγοστών προοπτικών που εξακολουθούσαν να υφίστανται για σταδιοδρομία σε επιστημονικές θέσεις). Το δεύτερο σημείο είναι ότι οι υφηγητές δεν συζητούσαν, σε κανένα τμήμα του υπομνήματός τους, σχετικά με τις συνθήκες παραγωγής ερευνητικού έργου. Το θέμα αφορούσε βεβαίως όλους και όχι μόνο τους υφηγητές των «πρακτικών» επιστημών, αν και με διαφορετικές μορφές και ενδεχομένως με διαφορετική ένταση ανά επιστημονικό πεδίο. Δύο θα μπορούσαν να είναι οι εκδοχές για την παράλειψη, και η πρώτη φαίνεται αδύναμη: είτε στο Πανεπιστήμιο είχαν εδραιωθεί υποστηρικτικές συνθήκες για την παραγωγή ερευνητικού έργου εφόσον από την αντίθετη επισήμανση του Χρηστομάνου είχε μεσολαβήσει μία δεκαετία, είτε το ερευνητικό έργο δεν αποτελούσε μία ρητή προτεραιότητα στον βαθμό που να εμφανίζεται σε ένα κείμενο κοινής αποδοχής το οποίο θα υπέγραφαν όλοι.

Το ίδιο θέμα, το επιστημονικό έργο των υφηγητών, προσεγγιζόταν με ποικίλους τρόπους και από τη μεριά των καθηγητών. Υπήρξαν παρεμβάσεις προκειμένου οι υφηγητές να μην έχουν, για λόγους αρχής, δικαίωμα να δημοσιεύουν διατριβές στην *Επιστημονική Επετηρίδα* του Πανεπιστημίου παρ' ότι στη συγκεκριμένη περίοδο δεν

⁵³⁵ ΙΑ, Πρυτανικοί, Σπ. Λάμπρος 1904-05, σσ. 4-5.

⁵³⁶ Λάμπας, Κ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 171-172.

⁵³⁷ ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 164, *Υπόμνημα Συλλόγου Υφηγητών*, σσ. 9-10.

έγινε αποδεκτό (ενότητα 12.4). Ομοίως αμφισβητήθηκε, και πάλι κατ' αρχήν, οι υφηγητές να μπορούν να εκπροσωπούν το Πανεπιστήμιο σε εκδηλώσεις όπως διεθνή συνέδρια. Το τελευταίο εξετάστηκε στην περίπτωση του υφηγητή μαθηματικών Γ. Ρεμούνδου και τελικά δεν έγινε δεκτό⁵³⁸, παρά τη στήριξη που έβρισκε ο ίδιος στο εσωτερικό του Πανεπιστημίου αλλά και την αποδοχή που είχε καθαυτό το ερευνητικό του έργο (ενότητα 8.2).

Περαιτέρω, στο υπόμνημα του 1907, οι υφηγητές καθώς αντιστοιχίζαν στην υφηγεσία τη θέση «της πρώτης ούτως ειπείν προς την τακτικήν Καθηγεσίαν βαθμίδος» ασχολούνταν εκτεταμένα και με την επόμενη, τον θεσμό των έκτακτων καθηγητών. Ζητούσαν, μεταξύ άλλων, οι συγκεκριμένες θέσεις να κατοχυρωθούν σε πλήρη γνωστική αυτονομία από εκείνες των τακτικών καθηγητών ειδάλλως «ταχέως θα συμβή πράγματι έκτακτοι καθηγηταί να μην υφίστανται». Πρότειναν για τον ίδιο λόγο να προσδιοριστεί νομοθετικά όχι μόνο το πλήθος αλλά και το περιεχόμενο των έκτακτων εδρών και μάλιστα «ακριβώς τα μαθήματα ή ο κύκλος των μαθημάτων»⁵³⁹. Επομένως, με σκοπό τη θετική έκβαση στα αιτήματά τους, οι ίδιοι προσέβλεπαν σε ρυθμίσεις που θα καθορίζονταν από την κρατική διοίκηση και αναδεικνυόταν η δυσπιστία ότι ο πανεπιστημιακός θεσμός μπορούσε να μεταρρυθμίσει τον εαυτό του. Τέλος, οι υφηγητές πρότειναν να υπάρχει ένας μισθός για τους έκτακτους καθηγητές τον οποίο οι ίδιοι χαρακτήριζαν μικρό (όσος του επιμελητή) προκειμένου να μην υπάρξει μεγάλη αύξηση των δαπανών και να δοθεί η δυνατότητα να διοριστεί ένας επαρκής αριθμός έκτακτων καθηγητών. Αυτό, σε συνδυασμό με την αναλυτικότερη παράθεση που είχε η μισθοδοτική δαπάνη στο υπόμνημα για τα πανεπιστήμια όλων των ευρωπαϊκών χωρών (από εκείνα που κατείχαν θέση προτύπου έως τα νεότερα)⁵⁴⁰, υπογραμμίζει το γεγονός ότι το οικονομικό κόστος αποτελούσε μία από τις κυριότερες παραμέτρους των αποφάσεων για τα μεταρρυθμιστικά μέτρα. Και ενώ το ίδιο προκύπτει και από την αντίστοιχη συζήτηση για το επιστημονικό προσωπικό των εργαστηρίων (ενότητα 6.1), η παράμετρος του κόστους ήταν ένα στοιχείο το οποίο ελάχιστα ή καθόλου απασχόλησε με ρητό τρόπο τον δημόσιο λόγο και συνήθως δεν συμπεριλαμβανόταν στα σχετικά επιχειρήματα, ακόμη και σε κοινοβουλευτικό επίπεδο.

Πίνακας 3
Υφηγητές ανά Σχολή, 1904-1911⁵⁴¹

	1904-05	1906-07	1908-09	1910-11
Θεολογική	3	4	5	6
Νομική	12	13	24	25
Ιατρική	35	45	50	56
Φιλοσοφική	2	4	6	6
Φυσικομαθηματική	5	7	12	13

Στην ίδια περίοδο η πολιτεία, από τη μεριά της, δεν εμφανιζόταν μόνο αδύναμη και αναβλητική στην υιοθέτηση λύσεων. Συνήθης ήταν και η εμφάνιση αντιφατικών προθέσεων και επιλογών. Τον Σεπτέμβριο του 1908 ο αρμόδιος υπουργός Σπ. Στάης είχε απελευθερώσει τον αριθμό των υφηγητών καταργώντας τη δυνατότητα που είχαν οι Σχολές να τον περιορίζουν με άρνηση σε νέα υφηγεσία εάν υπήρχαν ήδη δύο υφηγητές σε ένα πεδίο⁵⁴². Ο ίδιος υπουργός, δύο μήνες μετά, είχε καταθέσει νομοσχέδιο που

⁵³⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 6/3/1908.

⁵³⁹ ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 164, Υπόμνημα Συλλόγου Υφηγητών, σσ. 5-9.

⁵⁴⁰ ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 164, Υπόμνημα Συλλόγου Υφηγητών, σσ. 10-15.

⁵⁴¹ Ο Πίνακας συγκροτήθηκε από τα στοιχεία που αναγράφονται στις Επετηρίδες του Πανεπιστημίου Αθηνών για τα αντίστοιχα έτη.

⁵⁴² ΦΕΚ 248Α, Β.Δ. 22/9/1908.

καταργούσε πλήρως τον θεσμό θεωρώντας ότι δεν είχε επιφέρει οφέλη στο Πανεπιστήμιο και ότι «περιέστη εις απλούν ακαδημαϊκόν τίτλον και τούτον ακόπως κτώμενον»⁵⁴³. Η Σύγκλητος είχε διαφωνήσει στη διάταξη ζητώντας να διατηρηθούν οι υφηγητές⁵⁴⁴ και, καθώς το νομοσχέδιο Στάη δεν έγινε νόμος, το πλήθος των υφηγητών δεν είχε τελικά κάποιον περιορισμό έως το 1911 και έβαινε αυξανόμενο (Πίνακας 3). Με άλλα λόγια, η πρώτη δεκαετία χαρακτηριζόταν και στο θέμα των υφηγητών από έντονες διεργασίες οι οποίες επεδίωκαν τη διαμόρφωση ενός νέου πλαισίου και συχνά ήταν αντικρουόμενες. Σε αυτό το περίγραμμα χρειάζεται να εντάξουμε τη σκιαγράφηση της ομάδας των υφηγητών της Φυσικομαθηματικής Σχολής κατά την περίοδο 1904-1911.

5.2. Οι υφηγητές των φυσικών και μαθηματικών επιστημών

Η Φυσικομαθηματική Σχολή διέθετε το 1904 πέντε υφηγητές: ο παλαιότερος όλων ήταν ο Τ. Κομνηνός που είχε αναγορευτεί υφηγητής της χημείας το 1892 (ενότητα 3.3) και είχαν ακολουθήσει το 1895 ο Κ. Ζέγγελης επίσης στη χημεία και ο Α. Καραγιαννίδης στα μαθηματικά⁵⁴⁵, το 1900 ο Γ. Αθανασιάδης στη φυσική⁵⁴⁶ και, τέλος, το 1901 ο Π. Ζαχαρίας στη θεωρητική και εφαρμοσμένη χημεία⁵⁴⁷. Καθ' όλη τη δεκαπενταετία πριν από την αυτονόμηση της Σχολής ο αριθμός των υφηγητών στις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες κυμαινόταν ετησίως από τέσσερα έως επτά άτομα.

Σύμφωνα με την έρευνα του Η. Καρκάνη για το φυσικομαθηματικό τμήμα της Φιλοσοφικής υπήρξαν 27 υφηγητές σε όλο το διάστημα 1837-1903. Τα μαθήματα που είχαν ζητήσει να διδάξουν ήταν, κατά σειρά, η χημεία, η φυσική και η φαρμακευτική χημεία ενώ τα μαθήματα της βοτανικής, ζωολογίας, γεωλογίας καθώς και τα μαθηματικά είχαν ζητηθεί από έναν ή δύο υφηγητές. Μόνο δύο είχαν αιτηθεί σε όλη την περίοδο να διδάξουν ένα νέο διδακτικό αντικείμενο και αυτό συνέβη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Επίσης, σύμφωνα με τον ερευνητή, η αίτηση υφηγεσίας συστηματικά συνοδευόταν από μία διατριβή μετά από το 1870. Οι υφηγητικές διατριβές ήταν συνήθως βιβλιογραφικές επισκοπήσεις επιστημονικών θεμάτων από την ξένη βιβλιογραφία και, σπανιότερα, μεταφράσεις της επιστημονικής εργασίας που είχαν πραγματοποιήσει οι υποψήφιοι σε πανεπιστήμια του εξωτερικού. Από το σύνολο των 27 υφηγητών αναφέρεται ότι το 52% έγιναν καθηγητές (αλλά στην περίοδο της Φιλοσοφικής το 41%) και, αντίστροφα, το 55% αυτών που διορίστηκαν σε καθηγητικές έδρες έως το 1904 είχαν λάβει προηγουμένως τον τίτλο του υφηγητή. Τα δεδομένα, σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, δηλώνουν ότι το φυσικομαθηματικό τμήμα αξιοποίησε σε μεγαλύτερο ποσοστό από το υπόλοιπο

⁵⁴³ ΕτΒ, Παράρτημα 1908 ΙΗ-Γ, σ. 136.

⁵⁴⁴ ΙΑ, Πρυτανικοί, Κ. Στέφανος 1908-09, σσ. 57, 79· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 30/12/1908.

⁵⁴⁵ Κατά την εξέταση της υφηγεσίας του Α. Καραγιαννίδη στην ενιαία Φιλοσοφική διατυπώθηκαν ενστάσεις που καθυστέρησαν τον διορισμό του βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 425-426.

⁵⁴⁶ Η υφηγεσία του Γ. Αθανασιάδη εγκρίθηκε ομόφωνα στην ενιαία Φιλοσοφική το 1900. Κατά τη συζήτηση διατυπώθηκε κριτική περί της ελλιπούς μαθηματικής ανάλυσης που περιείχε το οποίο δεν θεωρήθηκε μειονέκτημα για υφηγεσία στο πεδίο της πειραματικής φυσικής. Το θέμα επανήλθε, μετά τις απολύσεις του 1910, στις επικρίσεις που δέχτηκε το επιστημονικό έργο του μετέπειτα καθηγητή Φυσικής.

⁵⁴⁷ Οι ενστάσεις στην υφηγεσία του Π. Ζαχαρία αφορούσαν στο θέμα της διατριβής του «*Αι θεωρίες της βαφικής*» το οποίο εντασσόταν στο πεδίο της εφαρμοσμένης χημείας. Ο Α. Δαμβέργης είχε διατυπώσει αντιρρήσεις επί της αρχής καθώς θεωρούσε ότι το πεδίο της εφαρμοσμένης χημείας είναι ξένο προς τους σκοπούς της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 21/12/1900 & 9/3/1901). Υιοθετήθηκε συμβιβαστικά η επιλογή ενός θεωρητικού θέματος για την προφορική παρουσίαση αλλά και πάλι διατυπώθηκαν ενστάσεις περί του εφαρμοσμένου χαρακτήρα της υποψηφιότητας οι οποίες κατά πλειοψηφία δεν έγιναν αποδεκτές (ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 13/3/1901).

Πανεπιστήμιο τον θεσμό της υφηγεσίας για την αναπαραγωγή του καθηγητικού σώματος⁵⁴⁸.

Οι διδακτικές ανάγκες και η ανέλιξη σε καθηγητική θέση αποτέλεσαν, επομένως, κίνητρα για τους υφηγητές στις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες κατά τον 19^ο αιώνα. Ενδιαφέρον επίσης έχει να διερευνηθεί και η σχέση της υφηγεσίας με τις θέσεις επιστημονικού προσωπικού που δημιουργήθηκαν στα εργαστήρια. Για να εξεταστεί το ερώτημα εστίασα στους διδάκτορες φυσικών επιστημών που υπηρέτησαν κατά διαστήματα έως το 1904 ως επιμελητές στα εργαστήρια του φυσικού τμήματος και σε ένα της ιατρικής. Ήταν δεκαέξι άτομα (οι δέκα χημικοί) και από αυτούς μόνο οι έξι υπέβαλαν αίτημα να γίνουν υφηγητές και το έπραξαν μετά από κάποια έτη θητείας στη θέση του επιμελητή ή στο τέλος της, εκτός από τον Γ. Αθανασιάδη που η υφηγεσία του προηγήθηκε. Κανείς από τους τέσσερις επιμελητές οι οποίοι υπήρξαν στα φυσιογνωστικά μαθήματα δεν έγινε υφηγητής, παρ' ότι οι δύο πέρασαν κατευθείαν στην καθηγητική έδρα. Η λειτουργία των εργαστηρίων, επομένως, αύξησε το πλήθος των επιστημόνων που δραστηριοποιούνταν στο Πανεπιστήμιο όμως λίγοι αξιοποίησαν την επιμελητεία ως εφαλτήριο για την πανεπιστημιακή διδασκαλία κατά τον 19^ο αιώνα. Και, αντίστροφα, η θέση του επιμελητή δεν αποτέλεσε κίνητρο για την κατάθεση υφηγεσίας (εκτός από την περίπτωση που αναφέρθηκε). Εκείνο, όμως, που είχε αρχίσει να διαφαίνεται είναι ότι στην περίπτωση που οι δύο αρμοδιότητες συνδυάζονταν σε ένα πρόσωπο, ο δεσμός με τον τακτικό καθηγητή ήταν κατά πολύ ισχυρότερος και η θέση του συγκεκριμένου υφηγητή ήταν πιο προνομιακή.

Μετά από την ίδρυση της Σχολής και έως το 1911 στους υπάρχοντες υφηγητές προστέθηκαν άλλοι εννέα, ένας αριθμός που αντιστοιχούσε σε σημαντική αύξηση μέσα σε επτά έτη. Από τους νέους υφηγητές οι πέντε ανήκαν στο πεδίο της χημείας και ήταν οι Θ. Βαρούνης (1904), Γ. Ματθαίου (1905), Δ. Τσακαλώτος (1907), Κ. Βέης και Β. Ησαΐας (1908)⁵⁴⁹. Δύο ήταν υφηγητές στα μαθηματικά, οι Γ. Ρεμούνδος (1905) και Π. Ζερβός (1906)⁵⁵⁰. Ο Κ. Κτενάς (1908) ανήκε στην ορυκτολογία-γεωλογία και, επίσης, ο Μ. Στεφανίδης (1910) εισήγαγε με την υφηγεσία του το πεδίο της ιστορίας της χημείας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών⁵⁵¹ (μερικά βιογραφικά στοιχεία και τους τίτλους των υφηγητικών τους διατριβών περιέχει ο Πίνακας 5). Συγκεντρωτικά, οι δεκατέσσερις υφηγητές στη Σχολή στο διάστημα 1904-1911 είχαν την ακόλουθη κατανομή ανά επιστημονικό πεδίο:

Πίνακας 4
Υφηγητές ανά επιστημονικό πεδίο, 1904-1911

Επιστημονικό πεδίο	Πλήθος υφηγητών 1904-1911
Χημεία	8
Φυσική	1
Μαθηματικά	3
Γεωλογία-Ορυκτολογία	1
Ιστορία Χημείας	1
Σύνολο	14

Όπως και στην προηγούμενη περίοδο, διατηρήθηκε η πρωτοκαθεδρία των χημικών επιστημόνων ανάμεσα στους υφηγητές της Φυσικομαθηματικής. Η χαρακτηριστική τους αναλογία αποτελούσε απόρροια των κοινωνικών προσδοκιών που είχαν συνδεθεί με τη χημεία αλλά και της ανάπτυξης που είχε προσλάβει στο αθηναϊκό Πανεπιστήμιο.

⁵⁴⁸ Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 281-286.

⁵⁴⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 2/11, 12/11, 19/11/1904 (Θ. Βαρούνης), 17/1, 15/2 & 3/3/1905 (Γ. Ματθαίου), 10/10 & 18/10/1907 (Δ. Τσακαλώτος), 19/3, 26/3 & 2/4/1908 (Κ. Βέης), 20/5, 29/5 & 4/6/1908 (Β. Ησαΐας).

⁵⁵⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 14/5, 20/5 & 28/5/1905 (Γ. Ρεμούνδος), 21/1 & 28/1/1906 (Π. Ζερβός).

⁵⁵¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 1/2, 12/5 & 20/5/1908 (Κ. Κτενάς), 29/10/1909, 12/1 & 3/3/1910 (Μ. Στεφανίδης).

Χαρακτηριστική επίσης είναι και η απουσία υφηγητών σε κάποια πεδία όπως η βοτανική, η ζωολογία και η αστρονομία. Αυτό μπορεί να συσχετιστεί με την πρόσφατη τότε ανάληψη των συγκεκριμένων εδρών και, επομένως, τη μη ορατή διαδοχή σε άμεσο μέλλον· ωστόσο σε συνδυασμό και με τις διδακτορικές διατριβές (ενότητα 12.4) αποτελούν ενδείξεις που υποδηλώνουν περιορισμούς, για πολλαπλούς λόγους, στην ανάπτυξη των συγκεκριμένων πεδίων.

Όλοι οι υφηγητές της Φυσικομαθηματικής στη συγκεκριμένη περίοδο συνήθιζαν να εγγράφουν στο ωρολόγιο πρόγραμμα ένα ή δύο, σπανιότερα τρία, μαθήματα κατ' έτος ο καθένας. Η αναγραφή συνοδευόταν συχνά από την ένδειξη «*καθ' ημέρας και ώρας ορισθησομένης*», αλλά αρκετά μαθήματα είχαν εβδομαδιαίο προγραμματισμό. Η μη αναγραφή συγκεκριμένων ωρών δεν πρέπει πάντα να ερμηνεύεται ως ένδειξη άτακτης διδασκαλίας, σε κάποιες περιπτώσεις αυτό αποτελούσε συνολική επιλογή για την καταγραφή του προγράμματος. Σε κάθε περίπτωση, όμως, πριν από τους διορισμούς του 1911 υπήρχε έκδηλο ενδιαφέρον ώστε να αποτυπωθεί αναλυτικά στο ωρολόγιο πρόγραμμα η διδακτική συνεισφορά του κάθε υφηγητή προκειμένου να αξιοποιηθεί στην ακαδημαϊκή εξέλιξη⁵⁵². Η θεματολογία των υφηγητικών διδασκαλιών (όπως, βέβαια, μπορεί να προσεγγιστεί μέσω της αναγραφής στα προγράμματα) δείχνει ότι είχαν συμπληρωματικό ρόλο στο περιεχόμενο των αντίστοιχων μαθημάτων των τακτικών εδρών. Σε κάποιες περιπτώσεις, όμως, η υφηγητική διδασκαλία φαίνεται να εισφέρει νέες κατευθύνσεις στα διδασκόμενα μαθήματα (π.χ. η κρυσταλλογραφία στη διδασκαλία του Κ. Κτενά) ενώ υπάρχουν ενδείξεις ότι υπήρχε ένας μεγαλύτερος θεματικός πλούτος στις υφηγητικές παραδόσεις από εκείνον που έχει καταγραφεί στα «επίσημα» αρχεία. Δεν έχουν υποπέσει στην αντίληψή μου συστηματικές συζητήσεις ή πρωτοβουλίες που να φανερώνουν συνεργασία των υφηγητών με τους τακτικούς καθηγητές (ή με τη Σχολή στο σύνολό της) ως προς το περιεχόμενο ή και τους στόχους της υφηγητικής διδασκαλίας. Επιπρόσθετα στην περίπτωση των χημικών, που ήταν αρκετοί, δεν διακρίνεται κάποιος ιδιαίτερος καταμερισμός· οι περισσότεροι επέλεξαν να διδάξουν και οργανική χημεία η οποία αποτελούσε μία έδρα υπό διεκδίκηση στο συγκεκριμένο διάστημα. Εξάιρεση ως προς τον βαθμό συνεργασίας με τους καθηγητές αποτελούσαν οι περιπτώσεις των υφηγητών που ήταν και επιμελητές (εκτός από τους δύο χημικούς, αργαστή ήταν και η συνεργασία του Τ. Αργυρόπουλου με τον Γ. Αθανασιάδη στη φυσική).

Τα χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν για τις υφηγητικές διατριβές κατά τον 19^ο αιώνα φαίνεται ότι γινόταν προσπάθεια να υποχωρήσουν κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Ζητούμενο για την επί υφηγεσία διατριβή δηλωνόταν ότι ήταν η ερευνητική πρωτοτυπία, η «*συμβολή σε νέα γνώση*» (μία προϋπόθεση που δεν οριζόταν, πάντως, στη σχετική νομοθεσία έως τότε). Άλλωστε ένας βαθμός ερευνητικής διάστασης είχε αρχίσει να επιδιώκεται, αλλά όχι να απαιτείται, και στις διατριβές που υποβάλλονταν για τον τίτλο του διδάκτορα (ωστόσο, εκεί η κατάσταση ήταν περισσότερο σύνθετη και αναλύεται στην ενότητα 12.4). Οι συζητήσεις στη Σχολή κατά τις διαδικασίες κρίσης των υφηγητών στην περίοδο 1904-1911 είναι γενικά ενδεικτικές του γεγονότος ότι είχε αρχίσει να αποκτά πρωτεύουσα σημασία για το διδακτικό προσωπικό η παραγωγή ερευνητικού έργου. Μάλιστα, στις περιπτώσεις που ο υποψήφιος είχε δημοσιεύσει προηγουμένως ένα μέρος της εργασίας του σε ξένα επιστημονικά περιοδικά ή πρακτικά Ακαδημιών, ο εισηγητής αναλάμβανε συνήθως να επισημάνει τι πρόσθετο εισήγαγε η διατριβή που είχε υποβληθεί για την υφηγεσία. Για παράδειγμα, αυτό συνέβη στις εισηγήσεις για την υφηγεσία του Δ. Τσακαλώτου καθώς είχαν προηγηθεί σχετικές

⁵⁵² ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 203.1, 12/1/1911 (αρ. πρ. 1311) & φ. 271.3, 11/1/1911 (αρ. πρ. 1314).

δημοσιεύσεις του στα πρακτικά της Γαλλικής Ακαδημίας Επιστημών και του Κ. Βέη που η έρευνά του είχε πραγματοποιηθεί στην École Normale Supérieure⁵⁵³.

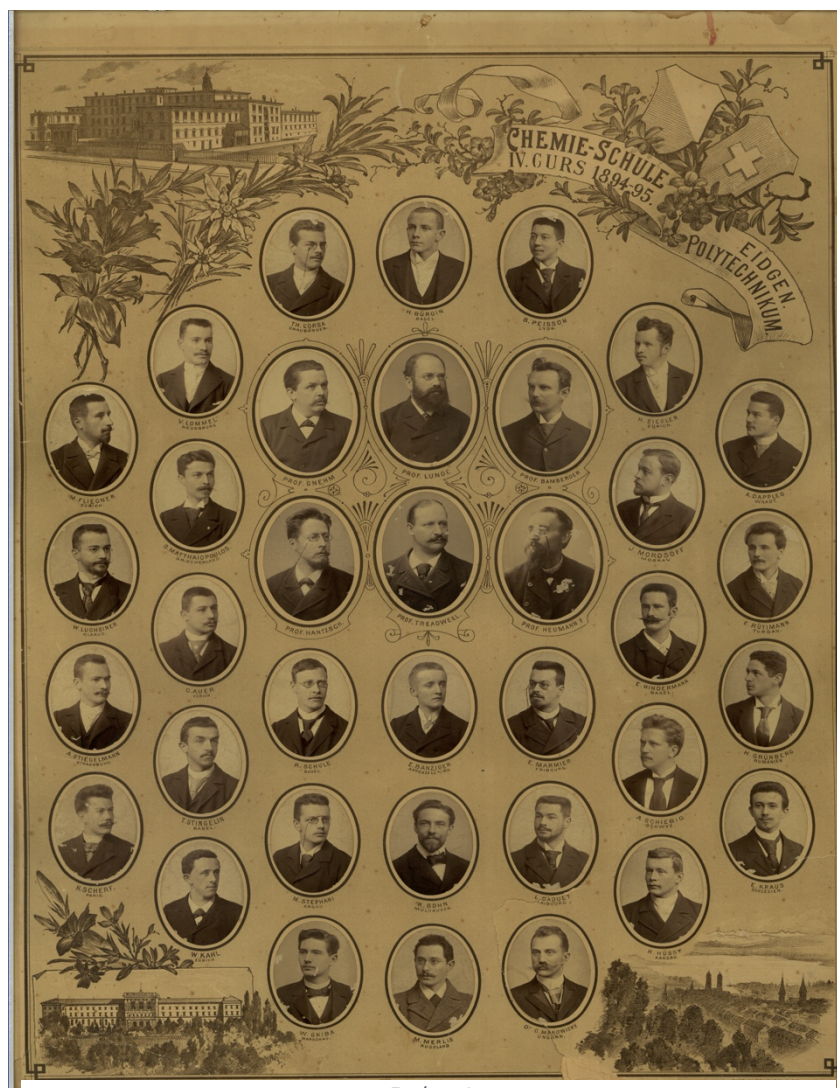
Απορρίψεις υφηγεσιών δεν υπήρξαν στην περίοδο 1904-1911. Σε μία περίπτωση (από τις εννέα που συζητήθηκαν) διατυπώθηκαν αιτιάσεις στο θέμα της πρωτοτυπίας, συγκεκριμένα από τον Α. Δαμβέργη για τη διατριβή του Γ. Ματθαίουπουλου που μετέπειτα έγινε καθηγητής Οργανικής Χημείας⁵⁵⁴. Ο Γ. Ματθαίουπουλος, πτυχιούχος του Πολυτεχνείου της Ζυρίχης (Εικόνα 4) και διδάκτορας του Πανεπιστημίου της ίδιας πόλης, εργαζόταν ήδη μία πενταετία ως επιμελητής στο Παθολογικό Ανατομείο. Παράλληλα με την κατάθεση της υφηγεσίας του είχε εκλεγεί πρόεδρος στη νεοσύστατη Φυσιολογική Εταιρεία.

Η υφηγητική του διατριβή είχε τίτλο «*Περί αναλύσεως των ούρων μετά εισαγωγής εις την αναλυτικήν χημείαν*». Ο Χρηστομάνος την αντιπαρέβαλε με άλλη διατριβή που δεν είχε γίνει δεκτή παλαιότερα (αναφερόμενος μάλλον στη δεύτερη του Τ. Κομνηνού) και υποστήριξε ότι η συγκεκριμένη δεν έπρεπε να απορριφθεί «μόνον διότι επαρουσιάζετο υπό το σχήμα διδακτικού συγγράμματος» πριν εξεταστεί στην ουσία της. Αποδέχθηκε την κριτική ότι το γενικό της μέρος ήταν μετάφραση «*νεωτέρων κειμένων ευμεθόδως παρατιθεμένων*», αλλά θεώρησε ότι το ειδικό μέρος ήταν αξιολογικό και χρήσιμο. Τεκμηρίωσε την ερευνητική πρωτοτυπία της διατριβής με το κριτήριο ότι ο υποψήφιος συγκροτούσε μία συλλογή δεδομένων με βάση τις αναλύσεις που είχαν γίνει στο Ανατομείο προκειμένου να σταθμιστούν οι φυσιολογικές τιμές στην Ελλάδα (εξαιτίας διαφορετικών διατροφικών συνηθειών κ.ά.). Ανέφερε τις δικές του επιμέρους αντιρρήσεις (κυρίως για τη χρήση της ελληνικής χημικής ονοματολογίας που δεν ήταν σύμφωνη με εκείνη που ο ίδιος είχε εισηγηθεί), αλλά θεώρησε ότι αυτές δεν ήταν ικανές ώστε να ανατρέψουν μία θετική κρίση για το σύνολο της διατριβής, αξιολόγηση με την οποία συμφώνησε η Σχολή⁵⁵⁵.

⁵⁵³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 10/10/1907 και 26/3/1908 αντίστοιχα.

⁵⁵⁴ Ο Γ. Ματθαίουπουλος γεννήθηκε το 1873 και μεγάλωσε στον Πειραιά όπου ο πατέρας του Θεόδωρος υπηρετούσε ως αξιωματικός στη Σχολή Ευελπίδων. Είχε άλλα τρία αδέρφια, τα δύο (Δημήτριος και Ματθαίος) ακολούθησαν στρατιωτική καριέρα και ο τρίτος (Σωτήριος) ανέπτυξε επιχειρηματική δραστηριότητα στη βιομηχανία. Ο Γ. Ματθαίουπουλος φοίτησε στη χημική σχολή του Πολυτεχνείου της Ζυρίχης από όπου πήρε πτυχίο το 1894-95 μαζί με άλλους Έλληνες που συγκρότησαν στη συνέχεια ένα ισχυρό δίκτυο (υποσημείωση 204). Συνέχισε στο Πανεπιστήμιο της ίδιας πόλης απ' όπου το επόμενο έτος έλαβε διδακτορικό τίτλο (που δεν παρείχε τότε το Πολυτεχνείο της Ζυρίχης) ο οποίος του έδινε τη δυνατότητα να έχει και πανεπιστημιακή καριέρα. Εργάστηκε για ένα μεταβατικό διάστημα στο εργαστήριο του Χρηστομάνου και στη συνέχεια διορίστηκε επιμελητής στο Παθολογικό Ανατομείο με διευθυντή τον καθηγητή ιατρικής Ν. Πεζόπουλο. Την πρώτη περίοδο μετά από την επιστροφή του στην Ελλάδα στράφηκε και σε επιχειρηματικές δραστηριότητες στο πεδίο της χημείας οι οποίες δεν τελεσφόρησαν (ΑΣΚΑ, αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 74.2, υπόμνημα υποψηφιότητας). Κατά την περίοδο 1905-1910 υπήρξε ο πρόεδρος της Φυσιολογικής Εταιρείας μέσα από την οποία ανέπτυξε δραστηριότητα ιδίως στον τομέα της χημείας τροφίμων και της οργάνωσης των αντίστοιχων κρατικών υπηρεσιών (ενότητα 3.1). Για την επιλογή του στην έδρα της Οργανικής βλ. ενότητα 8.2.

⁵⁵⁵ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/2/1905· ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1904-1908, φ. 3-4-5, 15/2/1905, αρ. πρ. 2628.

Εικόνα 4

Οι απόφοιτοι 1894-95 από τη Χημική Σχολή του Πολυτεχνείου της Ζυρίχης. Στις έξι κεντρικές θέσεις (σε μεγαλύτερους κύκλους) εικονίζονται οι καθηγητές χημείας. Ανάμεσά τους ο F. P. Treadwell (1857-1918), της αναλυτικής χημείας, δίπλα στον οποίο μαθήτευσε ο Γ. Ματθαίουπουλος που εικονίζεται περίπου στο ίδιο ύψος και αριστερά του.

Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους, Κεντρική Υπηρεσία, Χαρακτικά

Για να κατανοηθεί η συζήτηση που διεξαγόταν κατά την κρίση των υφηγεσιών στη συγκεκριμένη περίοδο πρέπει να συνυπολογιστούν, εκτός από το επιστημονικό περιεχόμενο, παράμετροι όπως η διαμόρφωση των εσωτερικών ισορροπιών στο πεδίο που εισερχόταν ο υφηγητής. Σε αντίθεση με την πρακτική που υπαγόρευε να εισάγεται με την υφηγασία μία νέα επιστημονική περιοχή εντός ενός ευρύτερου πεδίου (αυτό, για παράδειγμα, είχε γίνει το 1901 στην υφηγασία του Π. Ζαχαρία και μάλιστα όχι δίχως αντιρρήσεις για το πεδίο που εισήγαγε), κατά τη συγκεκριμένη περίοδο η επιλογή στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν ο τίτλος αναγόρευσης να μην εξειδικεύεται πέρα από μία γενική περιγραφή που συνέδεε την υφηγασία με την έδρα υπαγωγής της⁵⁵⁶. Δεν είναι

⁵⁵⁶ Εξάριση αποτελεί η υφηγασία του Μ. Στεφανίδη που εισήγαγε το πεδίο της Ιστορίας της Χημείας το οποίο μετέπειτα διευρύνθηκε αργότερα σε Ιστορία των Επιστημών. Για το συγκεκριμένο θέμα, βλ. Κρητικός, Θ. (1997). Πανεπιστήμιο και νέα γνωστικά αντικείμενα. Η θέσπιση της Ιστορίας των Επιστημών στην

ωστόσο τυχαίο ότι όσα ζητήματα αναδείχθηκαν κατά τις υφηγητικές κρίσεις ως προς το πεδίο που θα εντασσόταν ο υφηγητής, προέκυψαν σε υποψήφιους στη χημεία καθώς αφενός συγκέντρωνε την πλειονότητα των υφηγητών και αφετέρου βρισκόταν την ίδια περίοδο σε φάση ανακατατάξεων. Η υπαγωγή ή όχι ενός υφηγητή στις υπάρχουσες τότε έδρες (Γενικής Χημείας ή Φυσικοχημείας), η εξειδίκευσή του ή όχι στην οργανική ή την αναλυτική χημεία συνδέονταν άμεσα με τη δυνατότητα μελλοντικής διεκδίκησης καθηγητικής θέσης από τον ίδιο και με τη σύνθεση των συνυποψηφίων σε κάθε έδρα⁵⁵⁷. Σε μία περίοδο που το θεσμικό σχήμα περί εδρών βρισκόταν υπό διαπραγματεύση, οι επιδιώξεις γίνονταν συχνά επιστημονικά επιχειρήματα και, συχνότερα, τα διαπερατά όρια ανάμεσα στα επιμέρους γνωστικά πεδία εμφανίζονταν ως αδιαπέραστα στη δομή, υπάρχουσα ή μελλοντική, του αθηναϊκού Πανεπιστημίου.

Ήταν, όμως, πράγματι οι υφηγητές εν δυνάμει καθηγητές; Από το σύνολο των δεκαεσσάρων υφηγητών της περιόδου 1904-1911 οι οκτώ κατέλαβαν καθηγητική έδρα στη Φυσικομαθηματική⁵⁵⁸ και άλλοι τέσσερεις έγιναν καθηγητές στο Πολυτεχνείο⁵⁵⁹. Παρά το χρονικό εύρος που υπήρχε, σε μερικές περιπτώσεις, στο διάστημα από την υφηγεσία έως την καθηγεσία πρόκειται για μία συντριπτική αναλογία εάν λογαριαστεί αθροιστικά. Αντίστροφα, από τα επτά νέα πρόσωπα που ανέλαβαν έδρα στη Σχολή μέσα στο ίδιο διάστημα μόνο τα δύο δεν είχαν προηγουμένως υπηρετήσει τον θεσμό της υφηγεσίας⁵⁶⁰. Τα στοιχεία επομένως εξακολουθούν να συνηγορούν ότι η υφηγεσία αποτελούσε πρόκριμα για την έδρα, μάλιστα η σύγκριση με την προηγούμενη περίοδο καθιστά το πρόκριμα πιο ενισχυμένο. Αυτό αποτελεί μία από τις εξηγητικές παραμέτρους για τις διεργασίες που αναπτύχθηκαν γύρω από τους υφηγητές στο συγκεκριμένο διάστημα που περιλάμβαναν, εκτός από τις προαναφερόμενες θεσμικές διεκδικήσεις, και άλλες δράσεις με σκοπό την αναρρίχηση στην καθηγητική θέση. Τέτοιες κινήσεις εντάθηκαν γύρω από τα γεγονότα των απολύσεων το 1910, είχαν τη συμμετοχή αμφοτέρων (καθηγητών και υφηγητών) και έλαβαν πολλές μορφές: η δημοσίευση φυλλαδίων και η αντιπαράθεση μέσα από τις σελίδες του ημερήσιου τύπου ήταν οι συνηθέστερες. Πρόκειται για μία δραστηριότητα που, ακόμη κι αν στην έντονη μορφή της αφορούσε μόνο σε λίγες περιπτώσεις, συνέβαλε στη διαμόρφωση της συζήτησης στο δημόσιο πεδίο για το Πανεπιστήμιο και την επιστήμη.

αθηναϊκή Φυσικομαθηματική Σχολή. *Μνήμων*, 19, 41-71. Ο Μ. Στεφανίδης υπήρξε υφηγητής για διάστημα μόλις ενός έτους, η υφηγεσία του επανακρίθηκε το 1918.

⁵⁵⁷ Σε τρεις υφηγεσίες χημείας απασχόλησε το πεδίο που θα εντασσόταν ο υφηγητής. Στην περίπτωση του Γ. Ματθαίου, ο Χρηστομάνος ανέφερε τη δυνατότητα να ενταχθεί η υφηγεσία και στην αναλυτική ή τη βιολογική χημεία, αλλά τελικώς πρότεινε να ανακηρυχθεί υφηγητής της Γενικής Χημείας. Στην περίπτωση του Κ. Βέη, ο εισηγητής Κ. Ζέγγελος τον πρότεινε ως υφηγητή της οργανικής αλλά ανακηρύχθηκε στη Γενική Χημεία χωρίς να καταγραφεί στα πρακτικά κάποια σχετική συζήτηση. Η εντονότερη συζήτηση έγινε στην περίπτωση του Δ. Τσακαλώτου που προτάθηκε από τον Κ. Ζέγγηλη για υφηγητής της Γενικής Χημείας, αλλά στη συνεδρίαση έγινε προσπάθεια από τους Α. Δαμβέρη και Β. Αιγινήτη να ενταχθεί στη φυσικοχημεία (ή, κατά τον δεύτερο, ακόμα και στη φυσική). Συμβιβαστικά, καθώς αναγνωρίστηκε η αξία του επιστημονικού του έργου, αποφασίστηκε να του δοθεί ένα ευρύ θέμα προφορικής δοκιμασίας (δινόταν στον υποψήφιο μία ημέρα πριν) ώστε να επιβεβαιωθεί η ικανότητά του συνολικά στο πεδίο και, μετά από την προφορική του δοκιμασία, αναγορεύτηκε ομόφωνα υφηγητής της Γενικής Χημείας. Και στις τρεις περιπτώσεις η συσχέτιση των επιδιώξεων με την κρινόμενη, ή την αναμενόμενη να κριθεί, χημική έδρα κατά την αντίστοιχη περίοδο είναι ευδιάκριτη.

⁵⁵⁸ Ο Κ. Ζέγγηλος το 1906, οι Γ. Ρεμούνδος, Κ. Κτενάς, Γ. Αθανασιάδης και Γ. Ματθαίου το 1912 και οι Π. Ζερβός, Δ. Τσακαλώτος και Μ. Στεφανίδης το 1917, 1918 και 1924 αντιστοίχως.

⁵⁵⁹ Πρόκειται για τους χημικούς Κ. Βέη (και Δ. Τσακαλώτο) που εκλέχθηκαν το 1918, Θ. Βαρούνη και Τ. Κομνηνό το 1919 και Π. Ζαχαρία το 1921 (έκτακτη έδρα) και 1931 (τακτική).

⁵⁶⁰ Πρόκειται για τον Θ. Σκούφο που εκλέχθηκε στην έδρα Γεωλογίας-Παλιοντολογίας το 1904 (ήταν επιμελητής του Γεωλογικού-Ορυκτολογικού Μουσείου από το 1893) και τον Δ. Χόνδρο που διορίστηκε στην έδρα της Φυσικής το 1912 (ήταν υπεπιμελητής του εργαστηρίου Χημείας από το 1909).

Ωστόσο η εστίαση στην προσωπική ανέλιξη κινδυνεύει κάποιες φορές να αποδεσμεύσει τη διερεύνηση από το ιστορικό και κοινωνικό συγκείμενο και να καταστήσει την ερμηνεία άχρονη. Θα χρειαστεί επομένως να αναρωτηθούμε ποιες ήταν οι μεταβολές στο τοπικό επίπεδο μέσα στις οποίες οι διεκδικήσεις έλαβαν τη συγκεκριμένη μορφή και πώς αυτές εντάσσονταν στη γενικότερη συνθήκη. Επιπρόσθετα να αναζητήσουμε τα χαρακτηριστικά των υφηγητών προκειμένου να διερευνηθεί εάν μερικά από αυτά επιδρούσαν στον τρόπο με τον οποίο προσλάμβαναν οι ίδιοι τις μεταβολές και αιτιωδώς συνδέονταν με τις μορφές που έλαβαν οι διεκδικήσεις.

Οι υφηγητές της Φυσικομαθηματικής είχαν λάβει τον τίτλο του διδάκτορα (δηλαδή το πτυχίο τους) σε ηλικία περίπου 21,5 ετών. Οι δέκα ήταν διδάκτορες του Πανεπιστημίου Αθηνών και μόνο τέσσερεις είχαν τίτλο από ευρωπαϊκό πανεπιστήμιο, και από αυτούς οι δύο είχαν φοιτήσει για ένα διάστημα και στο ελληνικό Πανεπιστήμιο⁵⁶¹. Από τους δέκα διδάκτορες της Αθήνας, οι επτά συνέχισαν την εκπαίδευσή τους σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και, αρκετές φορές, σε περισσότερα από ένα και σε διαφορετικές χώρες. Οι χημικοί επέλεξαν περισσότερο τα γερμανικά πανεπιστήμια αλλά είχαν παρακολουθήσει μαθήματα και σε γαλλικά και, επιπρόσθετα, δημοσίευαν το ερευνητικό τους έργο σε γαλλόφωνα έντυπα ισχυρότερα απ' ότι υποδεικνύουν οι σπουδές τους (ενότητα 8.2). Τα γαλλικά πανεπιστήμια είχαν επιλέξει αποκλειστικά οι δύο νεότεροι από τους τρεις υφηγητές των μαθηματικών.

Τον τίτλο του υφηγητή έλαβαν επτά έτη, κατά μέσο όρο, μετά από τον τίτλο του διδάκτορα. Ωστόσο υπάρχει ένα σημαντικό εύρος τιμών για το ενδιάμεσο διάστημα από ένα έως δεκαεπτά έτη⁵⁶², ενώ για τους μισούς το διάστημα αυτό ήταν έως πέντε έτη. Το 1911 τα δεκατρία πρόσωπα που είχαν παραμείνει υφηγητές είχαν ηλικία που κυμαινόταν από 27 μέχρι 49 έτη, με μέσο όρο κοντά στα 36 χρόνια· με άλλα λόγια δεν είχαν όλοι νεαρή ηλικία. Είχαν ήδη προσφέρει από τη θέση του υφηγητή κατά μέσο όρο επτά χρόνια, με τιμές που ποίκιλαν από ένα ως δεκαεννέα έτη. Παρ' ότι και στους δύο δείκτες, ηλικίας και παραμονής στην υφηγεσία, οι κατανομές είναι ελαφρώς μετατοπισμένες προς τις μικρότερες τιμές (περισσότερο στον δεύτερο) μπορεί να ειπωθεί ότι, σε γενικές γραμμές, τα συγκεκριμένα πρόσωπα είχαν ήδη επενδύσει έναν σημαντικό χρόνο στην ακαδημαϊκή τους προοπτική. Από τους δεκατρείς, οι τέσσερεις διατηρούσαν εργασιακή σχέση με το Πανεπιστήμιο ως επιμελητές σε εργαστήρια με προϋπηρεσία από τρία έως είκοσι οκτώ έτη, τρεις ήταν καθηγητές σε γυμνάσια, ένας δίδασκε σε στρατιωτική σχολή (και δύο ακόμη που ταυτοχρόνως ήταν επιμελητές), ένας εργαζόταν στη χημική βιομηχανία, ένας είχε ιδιωτικό χημικό εργαστήριο και, τέλος, για τρεις δεν είναι σαφές εάν ασκούσαν κάποιο επάγγελμα ή εάν απασχολούνταν σε οικογενειακές επιχειρήσεις. Οι περισσότεροι, επομένως, βιοπορίζονταν με την επιστημονική τους ιδιότητα. Από τους δεκατρείς οι έξι δεν είχαν συμμετάσχει προηγουμένως σε διαδικασία κρίσης για καθηγητική έδρα και όλοι το έπραξαν το 1911 (με εξαίρεση τον Μ. Στεφανίδη καθώς δεν θεσμοθετήθηκε συναφής έδρα).

⁵⁶¹ Οι καθηγητές της Σχολής γνώριζαν από την περίοδο των σπουδών τους σχεδόν όλους όσοι έγιναν υφηγητές. Όταν αυτό δεν συνέβαινε, φαίνεται ότι φρόντιζαν να το αναπληρώνουν με άμεσες πληροφορίες που ζητούσαν από ευρωπαϊούς ομότιμους (υποσημείωση 336).

⁵⁶² Το μικρότερο ενδιάμεσο διάστημα μεταξύ πτυχίου και υφηγεσίας είχε ο Θ. Βαρούνης και το μεγαλύτερο ο Μ. Στεφανίδης. Η απόσταση καθοριζόταν από ποικίλες βιογραφικές παραμέτρους και, σε μερικές περιπτώσεις, φαίνεται να οφειλόταν και σε λόγους που σχετίζονταν με την οικονομική κάλυψη των μεταπτυχιακών σπουδών στην Ευρώπη (π.χ. στην περίπτωση των Π. Ζερβού και Κ. Βέη). Ειδικότερα για τη χρονική απόσταση στον Μ. Στεφανίδη βλ. Μιχαηλάρης, Π. (1997). Προς την διαμόρφωση της επιστημονικής προσωπικότητας του Μιχαήλ Κ. Στεφανίδη. Στο: *Οι επιστήμες στον ελληνικό χώρο. Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2-3 Ιουνίου 1995* (σσ. 23-29). Αθήνα: Τροχαλία.

Η συμμετοχή τους στις κρίσεις του 1911 δίνει τη δυνατότητα να σκιαγραφηθεί και το επιστημονικό έργο με το οποίο αιτήθηκαν την τακτική έδρα. Στο Παράρτημα 3 καταγράφονται αναλυτικά οι εργασίες που κατέθεσαν μαζί με την υποψηφιότητά τους και στο κεφάλαιο 8 αναλύονται τα χαρακτηριστικά που είχε το επιστημονικό έργο για το σύνολο των υποψηφίων. Από εκεί μπορούν να αντληθούν ορισμένα στοιχεία ειδικότερα για τους υφηγητές.

Το ένα τρίτο των δημοσιεύσεων που είχαν καταθέσει ήταν στην ελληνική γλώσσα (παρόμοιο ήταν και στο σύνολο των υποψήφιων). Η διαφορετική γλώσσα δημοσίευσης, σε συνδυασμό με το ότι σε αρκετές περιπτώσεις αυτό συνέβαινε και μετά από τις σπουδές στο εξωτερικό, υποδηλώνει ότι αναγνωριζόταν η ανάγκη επικοινωνίας με τη διεθνή επιστημονική κοινότητα και υλοποιούνταν στο μέτρο του δυνατού. Αναδεικνύει επίσης ότι η επιστημονική δημοσίευση εκτός των ελληνικών συνόρων, και ιδίως στις χώρες που θεωρούνταν επιστημονικά κέντρα, είχε ενσωματωθεί στα κριτήρια που θεωρούνταν απαραίτητα για την ανάδειξη στην έδρα. Ειδικότερα στο έργο των υφηγητών υπάρχει μία πύκνωση στις δημοσιεύσεις τους κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα και ιδιαιτέρως στο δεύτερο μισό της. Η πύκνωση μπορεί να αποδοθεί στην είσοδο των νεαρών υφηγητών, στην αύξηση της σημασίας του δημοσιευμένου έργου ανάμεσα στην επιστημονική κοινότητα στην Ελλάδα, αλλά και στην προσδοκία για βελτίωση της ατομικής θέσης ενόψει των επερχόμενων ανακατατάξεων που ήταν ορατές στην ίδια περίοδο. Η συσχέτιση των επιστημονικών εργασιών των υφηγητών και με άλλους δείκτες (όπως η θεματολογία τους και τα μέσα που τις φιλοξένησαν) αναδεικνύει ότι σε κάποιες περιπτώσεις υπήρχε ένας αξιοσημείωτος ερευνητικός προσανατολισμός. Ωστόσο αυτό δεν ισχύει στον ίδιο βαθμό για όλους είτε ανάμεσα στους νεότερους, είτε ανάμεσα στους παλαιότερους υφηγητές. Επιπρόσθετα, στο έργο των παλαιότερων υφηγητών μπορούν να διακριθούν οι πιέσεις που ασκούσαν οι μεταβαλλόμενες παράμετροι στην αξιολόγηση του επιστημονικού έργου, δηλαδή μία μετατόπιση προς την έρευνα για την οποία γίνεται πρόσθετος λόγος στο κεφάλαιο 8. Η τάση αυτή είχε ωθήσει μερικούς υφηγητές να επιδιώξουν δημοσιεύσεις σε ξένα επιστημονικά έντυπα στο αμέσως προηγούμενο διάστημα του 1911 και, σε κάποιες περιπτώσεις, φαίνεται να επέβαλε μία μονοσήμαντη επιλογή στα μέσα της δημοσίευσης.

Επομένως διαμορφώνεται μία εξαιρετικά ποικιλόμορφη εικόνα για τη συγκεκριμένη ομάδα υφηγητών. Οι υφηγητές της Φυσικομαθηματικής δεν μπορεί να γίνουν αντιληπτοί ούτε με ομοιογενή χαρακτηριστικά, ούτε με κοινούς ρόλους και στόχους. Χαρακτηριστικά όπως η νεαρή ηλικία, η μικρή πανεπιστημιακή προϋπηρεσία, οι πολύχρονες εξειδικευμένες σπουδές ή τα διακεκριμένα επιστημονικά προσόντα, καθώς και οι νεωτερικές ιδέες ή οι φιλικές προς τον βενιζελισμό πολιτικές προτιμήσεις τα οποία έχουν αποδοθεί στην ομάδα των υφηγητών αυτής της περιόδου (ενδεχομένως, με αφορμή υφηγητές άλλων Σχολών)⁵⁶³ ταιριάζουν καλά σε μερικούς από τους υφηγητές της Φυσικομαθηματικής, αλλά δεν περιγράφουν ολοκληρωμένα το σύνολο. Περισσότερο από αυτό, δεν φαίνεται ότι αυτά τα χαρακτηριστικά δημιουργούσαν μία ισχυρή αντίστιξη με τα μέλη του καθηγητικού σώματος ώστε να αποτελέσουν μία εξηγητική παράμετρο, επαρκή από μόνη της, προκειμένου να ερμηνευτεί η σφοδρότητα της δημόσιας αντιπαράθεσης για τις καθηγητικές έδρες στα τέλη της δεκαετίας. Σε κάθε περίπτωση, μία πληρέστερη σύνθεση της εικόνας απαιτεί να διερευνηθούν και οι

⁵⁶³ Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. (1989). Οι ενδοπανεπιστημιακές ισορροπίες και η ανατροπή τους (1910-1926). Στο: Σ. Ασδραχάς, Γ. Γιαννουλόπουλος, Φ. Ηλιού & Τ. Σκλαβενίτης (Επιμ.), *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, τόμος Α* (σσ. 215-222). Αθήνα: ΙΑΕΝ.

επαγγελλόμενες μεταβολές στον θεσμό της υφηγεσίας στην ίδια περίοδο και οι κατευθύνσεις στις οποίες έτειναν.

5.3. Ένα νέο πλαίσιο υφηγεσίας; Επιφυλάξεις και αμφιθυμίες

Η πρώτη κυβέρνηση, μετά από το κίνημα τον Αύγουστο του 1909, είχε προσπαθήσει να αντιμετωπίσει μερικώς τα εκκρεμή πανεπιστημιακά ζητήματα και το θέμα των υφηγητών δεν είχε περιληφθεί στα νομοσχέδιά της⁵⁶⁴. Είχε περιληφθεί όμως στις επεξεργασίες της σχετικής κοινοβουλευτικής επιτροπής καθώς και στο νομοσχέδιο της δεύτερης κυβέρνησης του Στ. Δραγούμη. Και τα δύο κείμενα κινούνταν σε όμοια κατεύθυνση στο θέμα των υφηγητών. Συγκεκριμένα, προέβλεπαν να υπάρχει ένας μέγιστος αριθμός τριών υφηγητών ανά τακτική έδρα, παρέπεμπαν να ρυθμιστούν μέσω διατάγματος θέματα όπως η διαδικασία επιλογής, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των υφηγητών και μεριμνούσαν ώστε οι υπάρχοντες υφηγητές να διατηρήσουν τον τίτλο και τα νέα δικαιώματα που θα προσέφερε⁵⁶⁵.

Στο επόμενο διάστημα, ωστόσο, εμφανίστηκαν και διαφορετικές τάσεις. Έως ότου ψηφιστεί ο Πανεπιστημιακός Οργανισμός το 1911 δοκιμάστηκαν στο τραπέζι της συζήτησης ποικίλα σχέδια και επιλογές για τον θεσμό της υφηγεσίας. Μερικά σημαντικά ανάμεσά τους είχαν αποκλίσεις από τις τελικές αποφάσεις. Μία ένδειξη του εύρους των προτάσεων που είχαν κατατεθεί προσφέρει η εισηγητική έκθεση νομοσχεδίου την οποία είχε συγγράψει ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Από τις αναφορές της έκθεσης είναι ευδιάκριτο ότι το σχετικό νομοσχέδιο αποτελούσε μία απόπειρα που είχε προηγηθεί των νομοσχεδίων Αλεξανδρή τα οποία έγιναν νόμος⁵⁶⁶. Αντιμετώπιζε μόνο το θέμα του ανώτερου διδακτικού προσωπικού (καθηγητών και υφηγητών), στοιχείο που αποτελεί ένδειξη της έμφασης που είχε δοθεί στο ζήτημα έναντι των υπόλοιπων εκκρεμών πανεπιστημιακών θεμάτων. Από την εισηγητική έκθεση διαφαίνονται δύο σημεία που βρίσκονταν σε διαπραγμάτευση ανάμεσα στις δυνάμεις του ευρύτερου πολιτικού χώρου που υποστήριζαν την κυβέρνηση Βενιζέλου και τα οποία κατέληξαν με διαφορετικό τρόπο στον νόμο του 1911. Το πρώτο αφορούσε στις ρυθμίσεις για τους έκτακτους καθηγητές (ενότητα 9.2) και το δεύτερο σε εκείνες για τους υφηγητές.

Όπως εκτιμούσε η εισηγητική έκθεση στο νομοσχέδιο γίνονταν *«μόνον μικραί μεταρρυθμίσεις»* στο θέμα των υφηγητών. Αυτές ήταν να τεθούν αυστηρότεροι όροι για την ανακήρυξή τους και, συγκεκριμένα, οι υφηγητές να εξετάζονται και σε γραπτή δοκιμασία, να δημοσιεύεται υποχρεωτικά η διατριβή επί υφηγεσία και να κατατίθεται τρεις μήνες πριν από την κρίση μέτρα που φαίνεται να στόχευαν στην ενίσχυση του επιστημονικού ελέγχου. Παράλληλα, σύμφωνα με την έκθεση, το νομοσχέδιο φρόντιζε *«περί καθαρισμού του υφηγητικού κλάδου εξ εκείνων οι οποίοι ένεκα των ελαφρών όρων εισαγωγής έχουν κατορθώσει να παρεισφρήσουν»* και, επομένως, αποδεχόταν την προγενέστερη εκτίμηση για τον τρόπο που είχε συγκροτηθεί το σώμα των υφηγητών (ενότητα 5.1). Σημαντική, επίσης, διαφορά ήταν ότι παρείχε στους υφηγητές το δικαίωμα να εισπράττουν δίδακτρα (ένα μέρος των οποίων θα απέδιδαν στο Πανεπιστήμιο) με

⁵⁶⁴ ΕτΒ, Παράρτημα 1910 ΙΗ-Δ, σσ. 329-331.

⁵⁶⁵ ΕτΒ, Παράρτημα 1910 ΙΗ-Δ, σ. 522· ΕτΒ, Παράρτημα 1910 ΙΗ-εκτ.Β, σ. 333.

⁵⁶⁶ Αρχείο Παπαναστασίου, *Εισηγητική Έκθεση του σχεδίου νόμου περί του ανώτερου διδακτικού προσωπικού εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω* (χειρόγραφο). Στο Αρχείο δεν περιλαμβάνεται το αντίστοιχο νομοσχέδιο παρ' ότι έτσι αναφέρεται στην καταλογογράφηση που έγινε από τον Κ. Σκολαρίκο το 1975 (*Αρχείον Αλεξάνδρου Παπαναστασίου*, Δήμος Λεβιδίου Αρκαδίας, σ. 7). Όπως διαφαίνεται από την εισηγητική έκθεση το συγκεκριμένο νομοσχέδιο δεν συνδεόταν με κάποιο προηγούμενων κυβερνήσεων και μάλλον αποτελούσε μία αρχική προσπάθεια από την κυβέρνηση Βενιζέλου προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πανεπιστημιακό ζήτημα.

στόχο να «καταστή δυνατή η μετά μεγαλύτερας αφοσιώσεως θεραπεία της επιστήμης» και να γίνει η θέση τους «ουσιαστικώτερα». Ο Α. Παπαναστασίου θεωρούσε ότι «η λήψη διδασκάλων, η οποία αλλαχού εφηρμόσθη μετ' επιτυχίας, δεν δύναται να θεωρηθή αντιβαίνουσα εις το Σύνταγμα» διότι η ανώτατη εκπαίδευση απαρτιζόταν από τη διδασκαλία των τακτικών και των έκτακτων καθηγητών και οι φοιτητές ήταν ελεύθεροι να επιλέξουν ή όχι τη διδασκαλία των υφηγητών⁵⁶⁷.

Ανεξαρτήτως από το εάν κατατέθηκε το συγκεκριμένο νομοσχέδιο αναδεικνύει, εκτός από το εύρος των διαθέσιμων εισηγήσεων, και την εκτίμηση που πρέσβευε ο συντάκτης της έκθεσης σχετικά με το πώς είχε λειτουργήσει ο θεσμός της υφηγεσίας τουλάχιστον κατά την τελευταία περίοδο. Ανάλογες ήταν και οι κυβερνητικές εκτιμήσεις που διαμείφθηκαν στις θεσμικές συζητήσεις κατά την αρχική διαβούλευση για τον πανεπιστημιακό νόμο προτού αυτός υποβληθεί (Ιανουάριος 1911). Η ύπαρξη του θεσμού των υφηγητών είχε τεθεί υπό αίρεση τόσο στις αρχικές κυβερνητικές σκέψεις όσο και σε τμήματα της πανεπιστημιακής κοινότητας. Ο υπουργός Παιδείας είχε διατυπώσει τη γνώμη ότι ο θεσμός «ίσως καταστή περιττός κατά την γνώμην της Κυβερνήσεως» ενώ, αντίθετα, η βαρύτητα που δινόταν ήταν στη βαθμίδα των έκτακτων καθηγητών⁵⁶⁸. Τη σκέψη αυτή είχε επαυξήσει η Φυσικομαθηματική θεωρώντας ότι «πρέπει να καταργηθή [ο θεσμός της υφηγεσίας] ως αποτυχών, αντικαθιστάμενος ως φυτώριον των μελλόντων καθηγητών υπό του θεσμού των εκτάκτων ον θεωρεί [η Σχολή] λυσιτελή»⁵⁶⁹. Η συγκεκριμένη εκτίμηση δεν συναντούσε, πάντως, αποδοχή σε όλους τους χώρους. Για παράδειγμα στον ιατρικό κόσμο, εντός και εκτός του Πανεπιστημίου, ο θεσμός της υφηγεσίας είχε κριθεί ωφέλιμος ως «στάδιον προπονήσεως και αναμονής [...] μέχρις ου ανοιχθώσιν αυτοίς αι πύλαι της εκτάκτου καθηγεσίας»⁵⁷⁰.

Ο θεσμός της υφηγεσίας συμπεριλήφθηκε τελικά στις διατάξεις του υπουργικού νομοσχεδίου και, στις διάφορες μορφές που έλαβε πριν ψηφιστεί, οι υφηγητές είχαν τοποθετηθεί στη δεύτερη κατηγορία διδακτικού προσωπικού που είχε ονομαστεί «κατώτερο» μαζί με τους επιμελητές και τους βοηθούς εργαστηρίων και κλινικών. Η τοποθέτηση των υφηγητών σε αυτή την κατηγορία τροποποιήθηκε μετά από την κοινοβουλευτική συζήτηση και, τελικά, εντάχθηκαν στο «ανώτερο» προσωπικό⁵⁷¹. Από τη Σύγκλητο ή τη Σχολή δεν διατυπώθηκαν διαφωνίες για την τελική συμπερίληψη των υφηγητών στον νέο Οργανισμό, ούτε βεβαίως για την ύπαρξη της διάκρισης ή για την ταξινόμηση που είχαν οι υφηγητές⁵⁷². Αντίρρηση διατυπώθηκε για την πρόβλεψη να μεσολαβεί υποχρεωτικά ένα χρονικό διάστημα μεταξύ διδακτορικού διπλώματος και

⁵⁶⁷ Αρχείο Παπαναστασίου, *Εισηγητική Έκθεση...* ο.π., σσ. 12-14.

⁵⁶⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 13/12/1910· ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1908-1911, πρύτανης προς κοσμήτορες, 14/12/1910, αρ. πρ. 1119.

⁵⁶⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 13/1/1911· ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1908-1911, 22/1/1911, αρ. πρ. 27.

⁵⁷⁰ Μπενάκη, ΑΕΒ, 217.47.50 & 217.47.51· ΙΑ, Πρακτικά Ιατρικής, 14/1/1911.

⁵⁷¹ ΦΕΚ 178Α, 12/7/1911, άρθρο 7§1. Οι υφηγητές βρίσκονταν ενταγμένοι στο κατώτερο διδακτικό προσωπικό και στις τρεις μορφές του υπουργικού νομοσχεδίου (ΕτΒ, Παράρτημα 1911, τ. Α', σσ. 393, 426 & 441), αλλά όχι και στο τελικό κείμενο του νόμου όπως αναφέρεται μερικές φορές στη βιβλιογραφία. Συνολικά για τη διάκριση ανώτερου-κατώτερου προσωπικού, ενότητα 6.2.

⁵⁷² ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 203.1, 25/4/1911, αρ. πρ. 33· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/4/1911 (συζήτηση άρθρου 11 νομοσχεδίου).

υψηλότητας (που τελικά απαλείφθηκε πλήρως)⁵⁷³, ενώ διαφωνίες υπήρξαν κυρίως για την προτεινόμενη υποχρέωση του υφηγητή να διδάσκει σε τακτική βάση⁵⁷⁴.

Ο θεσμός της υψηλότητας αντιμετωπίστηκε, επομένως, με εκατέρωθεν επιφυλάξεις κατά την κατάρτιση του Οργανισμού. Το Πανεπιστήμιο, εφόσον θα υπήρχαν υφηγητές, προτιμούσε να παρέχεται η δυνατότητα διδασκαλίας σε νέους επιστήμονες χωρίς να παρεμβάλλονται ρυθμίσεις (χρονικές ή καθηκόντων) που είτε μπορούσαν να λειτουργήσουν αποτρεπτικά στην επιλογή κάποιων να υποβληθούν στη δοκιμασία, είτε καθιέρωναν την αδιάλειπτη διδακτική παρουσία των υφηγητών. Με τον τρόπο αυτό επιτύχανε να διατηρεί στις παρυφές του έναν χώρο από τον οποίο δυνητικά μπορούσε να προσελκύσει αξιόλογες περιπτώσεις. Αλλά δεν προσέβλεπε να καλύψει τις άμεσες διδακτικές ανάγκες από αυτούς και δεν προσδοκούσε να αναδειχθούν κυρίως από εκεί οι μελλοντικοί κάτοχοι των εδρών. Αντίθετα, προτιμούσε να διατηρεί μία «χαλαρή» οργανική σύνδεση μαζί τους και να έχει τη δυνατότητα να ρυθμίζει ευέλικτα τη διδασκαλία τους. Από την άλλη η νέα νομοθεσία, εκτός από το γεγονός ότι είχε κάνει αποδεκτό την ύστατη ώρα τον θεσμό της υψηλότητας, δημιουργούσε πλέον και έναν άλλο νέο αναβαθμό για τη διεκδίκηση της καθηγητικής θέσης: τους έκτακτους καθηγητές. Από εκεί η πολιτική ηγεσία, και ένα μέρος της πανεπιστημιακής, ανέμενε την αναπαραγωγή του καθηγητικού σώματος. Αυτό, εκτός από τις διακηρύξεις, επιβεβαιώθηκε και με την άμεση ρύθμιση της διαδικασίας για την επιλογή των έκτακτων καθηγητών⁵⁷⁵, ανεξάρτητα από την τροπή που έλαβε τελικώς η εφαρμογή (ενότητα 9.2). Επιπρόσθετα οι διατάξεις του νέου πανεπιστημιακού νόμου καταργούσαν τους υπάρχοντες υφηγητές και όσοι επιθυμούσαν να ανακηρυχθούν ξανά έπρεπε να περάσουν από νέα δοκιμασία⁵⁷⁶. Μάλιστα το νομοθετικό πλαίσιο για τη νέα διαδικασία συμπληρώθηκε αρκετά χρόνια αργότερα το 1918 (επομένως, τότε δόθηκε η δυνατότητα να υπάρξουν ξανά υφηγητές⁵⁷⁷). Παρ' ότι η χρονική καθυστέρηση δεν μπορούσε να προβλεφθεί το 1911, είχαν γίνει ευδιάκριτες οι διαφορετικές ροπές που υπήρχαν ως προς τη σχετική θέση των υφηγητών στο διδακτικό προσωπικό του Πανεπιστημίου.

Συμπερασματικά μπορεί να ειπωθεί ότι για την ομάδα των υφηγητών διαμορφωνόταν υπό τον νέο Οργανισμό μία κατάσταση που δεν επέφερε αναβάθμιση της προηγούμενης θέσης τους. Επιπρόσθετα, η διεκδίκηση μίας εκ νέου υψηλότητας -και περισσότερο μίας θέσης έκτακτου καθηγητή- υποχρέωνε όσους ήταν ήδη υφηγητές να εκτεθούν σε νέες δοκιμασίες που αφορούσαν σε περιορισμένο αριθμό θέσεων και να αντιμετωπίσουν έναν αριθμό νεότερων επιστημόνων εκπαιδευμένων σε πιο σύγχρονα επιστημονικά περιβάλλοντα ο οποίος βαθμιαία αύξανε. Εάν αποδεχθούμε μία τέτοια θεώρηση, συμπεραίνουμε ότι το συγκεκριμένο χρονικό σημείο φαινόταν στα μάτια των

⁵⁷³ Το αρχικό νομοσχέδιο προέβλεπε πενταετές ενδιάμεσο διάστημα (ΕτΒ, Παράρτημα 1911, τ. Α', σ. 395). Η Σχολή εισηγήθηκε διετές και η Σύγκλητος αφαίρεσε κάθε χρονικό περιορισμό (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 203.1, 25/4/1911, αρ. πρ. 33· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 9/5/1911), όπως και τελικά κατοχυρώθηκε στον νόμο (άρθρο 11§1 του Ν. 3823/1911).

⁵⁷⁴ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 10/5/1911 (συζήτηση άρθρου 34 νομοσχεδίου).

⁵⁷⁵ ΦΕΚ 141Α, 10/5/1912.

⁵⁷⁶ ΦΕΚ 178Α, 12/7/191, άρθρο 27§3 του Ν. 3823.

⁵⁷⁷ Μετά από την κατάρτιση των υφηγητών το 1911 δεν υπήρξε έως το 1918 νομοθετικό πλαίσιο για τη διεξαγωγή της διαδικασίας και επομένως η Φυσικομαθηματική δεν εξέτασε καμία υποψηφιότητα. Η πληροφορία που αναγράφει ο Μ. Στεφανίδης (σ. 81 στο: Στεφανίδης, Μ. Κ. (1952). *Εκατονταετηρίς 1837-1937. Ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής, τεύχος Β*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο), και από εκεί έχει μεταφερθεί σε όλη τη δευτερογενή βιβλιογραφία, ότι το 1916 αναγορεύτηκε υφηγητής Ζωολογίας ο Ν. Γερμανός δεν είναι ακριβής (αίτημα υψηλότητας του επίσης δεν εξετάστηκε μετά από το 1918). Η αναγραφή του έτους για τη συγκεκριμένη πληροφορία (1916) δεν μπορεί να είχε διαφύγει από την προσοχή του Μιχαήλ Στεφανίδη καθώς ο ίδιος υπήρξε υφηγητής το 1910 και ανέμενε έως το 1918 προκειμένου να θέσει ξανά υποψηφιότητα.

ανθρώπων της εποχής να αποτελεί την προνομιακή στιγμή για το πέρασμα στην καθηγητική βαθμίδα, ιδιαιτέρως για όσους ανήκαν στις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες. Συνυπολογίζοντας αυτές τις παραμέτρους μπορούν να ερμηνευτούν πληρέστερα επιλογές που υιοθετήθηκαν γύρω από τη διεκδίκηση των καθηγητικών εδρών.

Πίνακας 5
Υφηγητές Φυσικομαθηματικής Σχολής, 1904-1911

	Έτος & τόπος γέννησης	Διδακτορικός τίτλος	Σπουδές & μετεκπαίδευση	Τίτλος διατριβής επί υφηγεσία	Έτος υφηγεσίας	Έκδοση διατριβής
Κομνηνός Κ. Τηλέμαχος	1862 Σκύρος	1882 Βόννη	Βόννη, Μόναχο	<i>Τέταρτον δινιτροβενζέλαιον. Ήτοι η θεωρία του Kekulé περί του τύπου του βενζελαίου ελεγχόμενη</i>	1892	Κορίννης
Ζέγγελης Δ. Κωνσταντίνος	1870 Αθήνα	1891 Αθήνα	Αθήνα, Χαϊδελβέργη, Λειψία, Γενεύη, Παρίσι	<i>Περί χημικής συγγενείας</i>	1895	Τυπ. Παλιγγενεσίας Ι. Αγγελοπούλου
Καραγιαννίδης Γ. Αθανάσιος	1870 Μακεδονία	1890 Αθήνα	Αθήνα, Βερολίνο, Göttingen	<i>Συμβολή εις την θεωρίαν των μη γραμμικών διαφορικών εξισώσεων</i>	1895	Ν. Γ. Ιγγλέσης
Αθανασιάδης Κ. Γεώργιος	1866 Πάτρα	1889 Αθήνα	Αθήνα	<i>Τα συστήματα των ηλεκτρικών μονάδων</i>	1900	Π. Δ. Σακελλαρίου
Ζαχαρίας Δ. Προκόπιος	1873 Αθήνα	1892 Αθήνα	Αθήνα, Λειψία, Βερολίνο, Leeds	<i>Αι θεωρίαι της βαφικής</i>	1901	Σ. Κ. Βλαστός
Βαρούνης Σ. Θεόδωρος	1881 Γύθειο	1903 Βερολίνο	Βερολίνο, Παρίσι	<i>Περί νιτριλίων των παραγώγων της ανιλίνης και μ-αζωτομεθινών και περί συνθέσεως της μεθυλοφαινολογλυκίνης</i>	1904	Λ. Χ. Βεργιανίτης
Ματθαίοπουλος Θ. Γεώργιος	1873 Πειραιάς	1896 Ζυρίχη	Αθήνα, Ζυρίχη	<i>Ανάλυσις των ούρων μετά εισαγωγής εις την αναλυτικήν χημείαν</i>	1905	Εστία
Ρεμούνδος Ι. Γεώργιος	1878 Αθήνα	1900 Αθήνα 1906 Σορβόννη	Αθήνα, Παρίσι	<i>Επί τινων σημείων της θεωρίας των αριθμών</i>	1905	Π. Δ. Σακελλαρίου
Ζερβός Σ. Παναγιώτης	1878 Κεφαλλονιά	1899 Αθήνα	Αθήνα, Παρίσι	<i>Επί του προβλήματος του Monge</i>	1906	Π. Δ. Σακελλαρίου
Τσακαλώτος Ε. Δημήτριος	1883 Αθήνα	1904 Αθήνα	Αθήνα, Λειψία, Χαϊδελβέργη, Γενεύη, Λονδίνο	<i>Το σημείον ζέσεως και τήξεως χημικώς εξεταζόμενον και επί τη βάσει των αρχών της θερμοδυναμικής</i>	1907	Π. Δ. Σακελλαρίου
Βέης Α. Κωνσταντίνος	1877 Τρίπολη	1898 Αθήνα	Αθήνα, Παρίσι	<i>Μικταί οργανομαγνησιακά ενώσεις. Δράσεις αυτών επί των ιμιδίων</i>	1908	Π. Δ. Σακελλαρίου
Κτενάς Α. Κωνσταντίνος	1884 Αθήνα	1905 Λειψία	Αθήνα, Λειψία, Χαϊδελβέργη, Freiberg	<i>Σύγχρονος έκρηξις κερατοφυρικού και περιδοτιτικού μάγματος</i>	1908	Π. Δ. Σακελλαρίου
Ησαΐας Γ. Βασίλειος	1880 Σπέτσες	1904 Αθήνα	Αθήνα	<i>Ενώσεις ταυτομερείς. Βιολογικόν οξύ, διμεθυλοβιολογικόν οξύ και ισονιτρωδοδικετούδρινδίνη</i>	1908	Γ. Ρ. Πρίντζης
Στεφανίδης Κ. Μιχαήλ	1868 Λέσβος	1893 Αθήνα	Αθήνα	<i>Ψαμμουργική και Χυμεία, ήτοι συμβολαί εις την ιστορίαν της Χυμείας</i>	1910	Μ. Νικολαΐδης

6. Επιμελητές και βοηθοί: όροι συγκρότησης του επιστημονικού προσωπικού

Εάν τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ήταν η περίοδος που επεκτάθηκε η λειτουργία των εργαστηρίων, η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αποτέλεσε το διάστημα μέσα στο οποίο μία διευρυμένη πλέον ομάδα επιστημόνων με εργασιακή θέση στο Πανεπιστήμιο είχε αρχίσει να αποκτά μερικά συγκροτητικά χαρακτηριστικά και να διαπραγματεύεται, άμεσα ή έμμεσα, τον ρόλο της. Ένα μέρος της διαπραγμάτευσης αποτυπώθηκε στις διαβουλεύσεις που αναπτύχθηκαν προς τα τέλη της πρώτης δεκαετίας προκειμένου να θεσπιστούν νομοθετικές διατάξεις οι οποίες ρύθμιζαν την άσκηση του ακαδημαϊκού επαγγέλματος για τις χαμηλότερες στην ιεραρχία βαθμίδες του. Στο παρόν κεφάλαιο διερευνώνται τα κρίσιμα ζητήματα αυτής της περιόδου όχι μόνο μέσα από τις τελικές ρυθμίσεις του Πανεπιστημιακού Οργανισμού του 1911 και τις διαφορές τους με την προϋπάρχουσα κατάσταση αλλά, κυρίως, μέσα από τις διαδοχικές προτάσεις που μεσολάβησαν. Η ανάδειξη των μεταβολών καθώς και των σταθερών θέσεων που εισηγούνταν τα επάλληλα κείμενα, οι διεργασίες που οδήγησαν στη λήψη των αποφάσεων και η ανάκλαση αυτών στο περιβάλλον της Φυσικομαθηματικής Σχολής, εξεταζόμενα σε σύνδεση με την πολιτική και κοινωνική συνθήκη μέσα στην οποία εγγράφονταν, είναι τα θέματα που απασχολούν. Πριν από την παρουσίαση των διεργασιών κατά την περίοδο 1904-1911 σχετικά με τους όρους που θα συγκροτούνταν το εργαστηριακό προσωπικό στο Πανεπιστήμιο (ενότητα 6.2), διερευνώνται μερικές από τις οικονομικές παραμέτρους που αφορούσαν στην εργαστηριακή διδασκαλία και απασχόλησαν στο ίδιο διάστημα (ενότητα 6.1). Τα σχετικά στοιχεία αναδεικνύουν ότι το πρώτο θέμα, δηλαδή οι ρυθμίσεις για το εργαστηριακό προσωπικό, έγινε αντικείμενο διαπραγμάτευσης μέσα σε μία περίοδο στην οποία υπήρξαν σημαντικές μεταβολές στο δεύτερο θέμα, δηλαδή στα οικονομικά μεγέθη για το Πανεπιστήμιο. Οι μεταβολές αυτές προσδιόρισαν τη ροπή των αποφάσεων παρ' ότι τα δύο θέματα δεν συνδέθηκαν, κατά κανόνα, στον δημόσιο λόγο εντός και εκτός του Πανεπιστημίου. Στο τελευταίο τμήμα (ενότητα 6.3) εξετάζονται τα εργαστήρια και τα μουσεία της Φυσικομαθηματικής Σχολής κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Ειδικότερα οι μεταβολές στις δομές τους και οι δράσεις που τις επέφεραν καθώς και οι επιλογές για τον τρόπο συγκρότησης του εργαστηριακού προσωπικού και τα πρόσωπα που το αποτελούσαν. Μέσα από αυτές τις διαστάσεις επιδιώκεται να εντοπιστούν οι διαφορετικές πρακτικές και να ανιχνευτούν οι παραδόσεις σε κάθε εργαστήριο, να διερευνηθούν εγκατεστημένες τάσεις και να αναδειχθούν οι σχετικές δυναμικές προκειμένου να συζητηθούν θέματα που αναδείχθηκαν από τη λειτουργία τους και να σκιαγραφηθούν οι συνθήκες υπό τις οποίες εισέρχονταν στην επόμενη περίοδο.

6.1. Μερικές οικονομικές διαστάσεις στη λειτουργία των εργαστηρίων

Κατά το πρώτο ακαδημαϊκό έτος που λειτούργησε η Σχολή οι σχετικές με τα εργαστήρια συζητήσεις διεξάγονταν σε ένα πλαίσιο που αμφισβητούσε -προσχηματικά ή όχι- την ύπαρξή τους καθώς είχε διατυπωθεί μία κυβερνητική επιδίωξη να καταργηθούν, για λόγους οικονομίας, οι επιμελητές και τα καθηγητικά επιμίσθια για την εργαστηριακή και κλινική διδασκαλία⁵⁷⁸. Η πρόθεση είχε απασχολήσει τις ενδιαφερόμενες Σχολές (Φυσικομαθηματική και Ιατρική) αλλά σύντομα αποσύρθηκε από το προσκήνιο. Η Σχολή συνόψισε τη διαμαρτυρία της γύρω από άξονες όπως: η οπισθοχώρηση των επιστημών και, ως επακόλουθο, της οικονομικής ευρωστίας της χώρας· η υποχρέωση του κράτους απέναντι στους φοιτητές που πλήρωναν εκπαιδευτικά

⁵⁷⁸ ΙΑ, Πρυτανικοί, Σπ. Λάμπρος 1904-05, σσ. 24-25.

τέλη και αξίωναν μία επαρκή εκπαίδευση, υποσημειώνοντας ότι τα τέλη δεν αποδίδονταν στο σύνολό τους στο Πανεπιστήμιο· η στροφή των φοιτητών προς τα ξένα πανεπιστήμια, όχι μόνο τα καθιερωμένα ευρωπαϊκά αλλά και τα αναπτυσσόμενα βαλκανικά⁵⁷⁹. Έχει ενδιαφέρον ωστόσο η ειδική, και σχετικά εκτεταμένη, μνεία που γινόταν στο υπόμνημα της Σχολής ως προς την «εθνική ζημία» που θα επέφερε η ακύρωση της λειτουργίας των εργαστηρίων: *«Το δε μέγιστον απάντων έσται η μέλλουσα να προκύψη εντεύθεν εθνική ζημία διότι οι Έλληνες των υποδούλων ελληνικών χωρών, οι εν Πανεπιστημίους της αλλοδαπής σπουδάζοντες αποξενούνται βαθμηδόν από του ελληνισμού, αποβάλλουσιν ολίγον κατ' ολίγον τα ελληνικά φρονήματα ουδέ γνωρίζουσι το ελληνικόν Βασίλειον ή μόνον εκ των εφημερίδων εν αις συνήθως χλευάζονται και διασύρονται τα της πατρίδος πράγματα· τοιουτοτρόπως χαλαρούται βαθμηδόν ο δεσμός και η ενότης του ελληνικού έθνους, ον παριστάνει το Πανεπιστήμιον ως πανελλήνιον ίδρυμα»*⁵⁸⁰. Η παράθεση αυτών των επιχειρημάτων έναντι ενός πιο «τεχνοκρατικού» λόγου εντασσόταν βεβαίως στο ιδεολογικό κλίμα της εποχής. Επιπρόσθετα, όμως, η επιλογή υπηρετούσε δύο ακόμη στόχους. Πρώτον, την ισχυρότερη σύνδεση με τον δημόσιο λόγο προκειμένου η πειθώ των φυσικών επιστημόνων να ενδυναμωθεί εκτός του Πανεπιστημίου. Και δεύτερον, την αναζήτηση ενός ενοποιητικού νήματος στο εσωτερικό του ιδρύματος γύρω από ένα θέμα που δεν ενδιέφερε στον ίδιο βαθμό το σύνολο των επιστημονικών πειθαρχιών. Και τα δύο, υπογράμμιζαν το επισφαλές της ύπαρξης των εργαστηρίων παρά τις εξαγγελίες για το αντίθετο.

Την εικόνα της επισφαλούς θέσης των εργαστηρίων ενισχύουν τα οικονομικά στοιχεία που παρέχουν οι πανεπιστημιακοί προϋπολογισμοί της πρώτης δεκαετίας του αιώνα. Οι δαπάνες στις έδρες της Φυσικομαθηματικής που διέθεταν εργαστήρια, λίγα χρόνια μετά από την ίδρυση των περισσότερων από αυτά, ακολουθούσαν μία πτωτική τάση τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και σε ποσοστό επί των συνολικών ίδιων εξόδων του Πανεπιστημίου όπως δείχνει ο Πίνακας 6. Οι δαπάνες που αναφέρονται στον Πίνακα αφορούσαν κυρίως σε κόστη εξοπλισμού και λειτουργίας των εργαστηρίων και των μουσείων, χωρίς να περιλαμβάνονται τα μισθολογικά κόστη. Τα δεδομένα δείχνουν ότι τα έξοδα των εδρών που είχαν εργαστήρια είχαν ξεκινήσει το 1900 από το 23,5% του συνόλου των πανεπιστημιακών δαπανών και είχαν καταλήξει το 1910 στο 16,2%. Μέσα σε αυτό το διάστημα είχε προστεθεί στη Φυσικομαθηματική ένα εργαστήριο (της Θεωρητικής Φυσικής) και είχε διαιρεθεί σε δύο τμήματα το Γεωλογικό-Ορυκτολογικό Μουσείο και, επίσης, είχαν αυξηθεί σημαντικά τα ιατρικά εργαστήρια και οι κλινικές. Με άλλα λόγια ενώ τα εργαστηριακά και κλινικά μαθήματα στα διάφορα επιστημονικά πεδία αυξάνονταν, ο συνολικός προϋπολογισμός δεν μεταβαλλόταν αναλόγως με αποτέλεσμα η οικονομική οπισθοχώρηση να καταλήγει σημαντική για τα εργαστήρια της Σχολής. Ανεξάρτητα από τους λόγους που επέβαλαν ένα τέτοιο αποτέλεσμα, παραμένει η διαπίστωση ότι την ίδρυση των εργαστηρίων δεν ακολούθησε μία περίοδος ανάπτυξης των υποδομών τους.

⁵⁷⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 7/3/1905.

⁵⁸⁰ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 255.4, κοσμητεία ΦΜΣ προς πρυτανεία, 10/3/1905.

Πίνακας 6

Προϋπολογισμένες δαπάνες για τις έδρες της Φυσικομαθηματικής Σχολής που διέθεταν Εργαστήρια⁵⁸¹

	Γενική Πειραματική Χημεία	Φαρμακευτική Χημεία	Πειραματική Φυσική	Αστρονομία	Θεωρητική & Μαθηματική Φυσική	Βοτανική	Γεωλογία-Ορυκτολογία	Ζωολογία	Παλαιοντολογία	Σύνολο εδρών ΦΜΣ με εργαστήρια	Ίδια έξοδα Πανεπιστημίου
1900-01	13500	13400	8600	3500		6400	6800	5000		57200	242912,55
	5,6%	5,5%	3,5%	1,4%		2,6%	2,8%	2,1%		23,5%	100,0%
1901-02	13000	10400	8600	3500		6400	6800	4700		53400	253502,68
	5,1%	4,1%	3,4%	1,4%		2,5%	2,7%	1,9%		21,1%	100,0%
1902-03	12350	9900	8170	3350		4130	6460	5320		49680	253503,88
	4,9%	3,9%	3,2%	1,3%		1,6%	2,5%	2,1%		19,6%	100,0%
1903-04	11850	12000	7600	3350		4085	6460	5320		50665	256448,45
	4,6%	4,7%	3,0%	1,3%		1,6%	2,5%	2,1%		19,8%	100,0%
1904-05	15700	13000	9600	3500		4600	6460	5320		58180	269768,62
	5,8%	4,8%	3,6%	1,3%		1,7%	2,4%	2,0%		21,6%	100,0%
1905-06	11450	11400	6750	3300		4330	6260	5220		48710	256680,49
	4,5%	4,4%	2,6%	1,3%		1,7%	2,4%	2,0%		19,0%	100,0%
1906-07	10000	9500	6200	2800		3800	4900	4000		41200	244933,00
	4,1%	3,9%	2,5%	1,1%		1,6%	2,0%	1,6%		16,8%	100,0%
1907-08	11000	9000	7000	2500	4000	3100	2500	3300	3500	45900	246292,18
	4,5%	3,7%	2,8%	1,0%	1,6%	1,3%	1,0%	1,3%	1,4%	18,6%	100,0%
1908-09	10800	8900	6950	2500	3900	2900	2500	3300	3400	45150	255734,32
	4,2%	3,5%	2,7%	1,0%	1,5%	1,1%	1,0%	1,3%	1,3%	17,7%	100,0%
1909-10	10800	8900	6950	2750	4400	3100	2600	3300	3700	46500	261844,65
	4,1%	3,4%	2,7%	1,1%	1,7%	1,2%	1,0%	1,3%	1,4%	17,8%	100,0%
1910-11	10800	8900	6950	2750	4400	3400	2600	4300	2800	46900	289759,98
	3,7%	3,1%	2,4%	0,9%	1,5%	1,2%	0,9%	1,5%	1,0%	16,2%	100,0%

⁵⁸¹ Τα δεδομένα του Πίνακα προέρχονται από τους προϋπολογισμούς των δαπανών (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 31/5/1900, 21/7/1901, 1/8/1902, 25/6/1903, 23/6/1904, 28/6/1905, 11/7/1906, 5/7/1907, 19/6/1908, 25/6/1909, 19/6/1910). Οι δαπάνες περιλαμβάνουν τα έξοδα για τη διδασκαλία, την αγορά βιβλίων και περιοδικών, την αγορά οργάνων και εργαστηριακού εξοπλισμού και τα αναλώσιμα για την πρακτική άσκηση των φοιτητών. Στις τέσσερις έδρες που αναφέρονται τελευταίες και διέθεταν μουσεία έχουν συμπεριληφθεί και τα ποσά για τα μουσεία. Η αντιπαράβολή με τους οικονομικούς απολογισμούς (σε όσα έτη βρέθηκαν) ανέδειξε μικροδιαφορές που δεν αλλάζουν τη συνολική εικόνα, ενώ σε μία μόνο περίπτωση υπήρξε μία σημαντική θετική διαφορά στην εκτέλεση του προϋπολογισμού (Εργαστήριο Φυσικής, 1903-04, βλ. και ενότητα 6.3).

Η δυσκολία που επικαλέστηκε η κυβέρνηση το 1905 να πληρωθούν οι επιμελητές και τα καθηγητικά επιμίσθια συναρτήθηκε στη Σύγκλητο με την ανάγκη να αναληφθεί το επιπλέον κόστος λειτουργίας των εργαστηρίων από τους φοιτητές⁵⁸². Ο πρόεδρος του συγκεκριμένου έτους, Σπ. Λάμπρος, ανέλαβε να εκπονήσει ένα σχέδιο για τα εκπαιδευτικά τέλη των εργαστηρίων το οποίο επανασυζητήθηκε τα επόμενα έτη.

Από την ίδρυση του Πανεπιστημίου το θέμα των πανεπιστημιακών τελών είχε περάσει από διάφορα στάδια. Στα πρώτα χρόνια οι φοιτητές δεν επωμίζονταν δαπάνη για τις σπουδές τους. Ο αρχικός κανονισμός προέβλεπε τέλη τα οποία είχαν ανασταλεί διότι θεωρήθηκε ότι οι πολίτες του νεαρού κράτους δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν. Αυτό άλλαξε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα όταν επιβλήθηκαν τα πρώτα χαμηλά τέλη. Στη συνέχεια, η κυβέρνηση Τρικούπη νομοθέτησε το 1892 υψηλότερα εκπαιδευτικά τέλη για τη μέση και την ανώτερη εκπαίδευση. Σύμφωνα με ερευνητές, το μέτρο αποσκοπούσε κυρίως να αντιμετωπίσει τα πιεστικά οικονομικά προβλήματα της χώρας και όχι τόσο να καλύψει τις εκπαιδευτικές ανάγκες της κάθε βαθμίδας⁵⁸³. Το 1895 η κυβέρνηση Δηλιγιάννη, που είχε ασκήσει σκληρή κριτική στο μέτρο, μείωσε ελαφρώς τα πανεπιστημιακά τέλη αλλά παράλληλα νομοθέτησε τη δυνατότητα ένα μέρος τους να διατίθεται για τις ανάγκες της δημοτικής εκπαίδευσης προκειμένου να οικοδομηθούν τα σχολικά κτίρια⁵⁸⁴.

Η συγκεκριμένη διάταξη για τη διάθεση των εσόδων από τα πανεπιστημιακά εκπαιδευτικά τέλη είχε τεθεί εξ αρχής στο στόχαστρο των πανεπιστημιακών αρχών. Στη λογοδοσία της πρυτανείας του το 1897 ο Α. Χρηστομάνος είχε διεξαγάγει μία μελέτη σχετικά με τις κρατικές εισπράξεις και τις δαπάνες για το Πανεπιστήμιο στο χρονικό διάστημα μίας πενταετίας. Στη μελέτη του κατέληγε στο συμπέρασμα ότι το κράτος εισέπραττε κατά μέσο όρο περίπου 690000δρχ. κατ' έτος ενώ δαπανούσε 440000δρχ. για το Πανεπιστήμιο, με άλλα λόγια ότι εξοικονομούσε ένα ποσό της τάξης των 250000δρχ. ετησίως⁵⁸⁵. Το δεδομένο αυτό είχε αποτελέσει ένα ισχυρό διαπραγματευτικό επιχείρημα από τη μεριά των πανεπιστημιακών αρχών έως το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα και λειτουργούσε υποστηρικτικά στη διαρκή διαμαρτυρία ότι το ζήτημα της διάθεσης των τελών έβαινε «εφαρμοζόμενον αντιθέτως προς τα πρέποντα»⁵⁸⁶. Ωστόσο, όπως θα δείξω στη συνέχεια, φαίνεται ότι τα δεδομένα είχαν αρχίσει να αλλάζουν μετά από τα μέσα της πρώτης δεκαετίας.

Τα πανεπιστημιακά τέλη αφορούσαν σε διάφορες ενέργειες (εγγραφή, ανανέωση και μετεγγραφή, δικαίωμα συμμετοχής στις εξετάσεις, έκδοση διαφόρων πιστοποιητικών, πτυχίων κ.λπ.) και καταβάλλονταν «δια χαρτοσήμου» στο κρατικό ταμείο. Το 1895 στη νομοθεσία περί τελών είχαν συμπεριληφθεί τα υπάρχοντα έως τότε εργαστήρια τα οποία ήταν τρία για τη Φυσικομαθηματική (Γενικής Χημείας, Φαρμακευτικής Χημείας και Φυσικής) και τρία ακόμη για την Ιατρική Σχολή⁵⁸⁷. Όμως, τα επόμενα χρόνια υπήρξε μία ορμητική εξάπλωση των εργαστηριακών και κλινικών μαθημάτων και των φροντιστηρίων. Τα έξι εργαστήρια που ο νόμος του 1895 είχε ονοματίσει συγκεκριμένα για όλο το Πανεπιστήμιο είχαν αυξηθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε στον Οργανισμό του 1911 να αναφέρονται έξι εργαστήρια και ένα φροντιστήριο για τη Φυσικομαθηματική, οκτώ εργαστήρια και επτά κλινικές για την Ιατρική και επίσης πέντε

⁵⁸² ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 12/2/1905, 12 & 15/3/1905.

⁵⁸³ Λάμπρας, Κ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 225-237.

⁵⁸⁴ ΦΕΚ 17Α, 15/7/1895, Ν. 2305, άρθρα 3 & 4.

⁵⁸⁵ ΙΑ, Πρυτανικοί Α. Κ. Χρηστομάνος 1896-97, σσ. 102-117.

⁵⁸⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 14/1/1906 (η διατύπωση ανήκει στον Α. Χρηστομάνο).

⁵⁸⁷ ΦΕΚ 17Α, 15/7/1895, Ν. 2305, άρθρο 1.

φροντιστήρια για τις άλλες Σχολές. Αυτή η βαθμιαία εξάπλωση είχε δημιουργήσει ένα διπλό καθεστώς στο ενδιάμεσο διάστημα καθώς στις νέες εκπαιδευτικές δομές η άσκηση γινόταν, κατά κανόνα, χωρίς να πληρώνονται τέλη⁵⁸⁸. Όταν το 1905 διατυπώθηκαν τα κυβερνητικά προσκόμματα σχετικά με τους μισθούς των επιμελητών και τα επιμίσθια των καθηγητών, η Σύγκλητος αναζήτησε έναν τρόπο ώστε να αντισταθμιστεί το ελλείπον ποσό με μία αύξηση των εκπαιδευτικών τελών.

Εμφανίστηκαν όμως κάποιες αντιθετικές επιδιώξεις. Η πρώτη σχετιζόταν με το εάν η αύξηση έπρεπε να είναι μικρή και να αφορά στο σύνολο των φοιτητών εφόσον το κόστος των επιμισθίων αφορούσε στη φροντιστηριακή διδασκαλία των καθηγητών σε όλες τις Σχολές. Η δεύτερη ήταν να εξευρεθεί ένας τρόπος ώστε τα νέα τέλη να καταβάλλονται απευθείας στο πανεπιστημιακό ταμείο⁵⁸⁹. Καθώς στη δεύτερη επιδίωξη δινόταν μεγαλύτερη βαρύτητα προτάχθηκε η λύση να επιβληθούν «άσκηστρα», δηλαδή να θεσπιστεί μία χρηματική επιβάρυνση στους φοιτητές κάθε εργαστηρίου η οποία θα χαρακτηριζόταν ως αποζημίωση για τα αναλώσιμα υλικά και τη φθορά των οργάνων ώστε το Πανεπιστήμιο να μπορεί να την εισπράττει απευθείας⁵⁹⁰. Το μέτρο θεωρήθηκε ότι αντιμετώπιζε πληρέστερα το κόστος της εργαστηριακής λειτουργίας το οποίο, σύμφωνα με τον πρότανη του 1905-06, ανερχόταν σε μία ετήσια δαπάνη του Πανεπιστημίου για την οποία οι φοιτητές πλήρωναν ένα μικρό της τμήμα στο κρατικό ταμείο (περίπου το 13%) και το κράτος έγραφε στον προϋπολογισμό του ένα επίσης μικρό ποσό για τον ίδιο σκοπό (περίπου 28% της δαπάνης)⁵⁹¹. Η εφαρμογή του μέτρου για τα «άσκηστρα» παραπέμφθηκε στο επόμενο έτος κατά το οποίο ο νέος πρότανης Ν. Πολίτης διαφώνησε να πραγματοποιηθεί εξαιτίας υπολογισμών που έδειχναν ότι προέκυπτε μία υπέρμετρη επιβάρυνση των φοιτητών φυσικών επιστημών και ιατρικής στα μεγαλύτερα έτη, μία άποψη που ωστόσο μειοψήφησε και το μέτρο αποφασίστηκε να επιβληθεί σιωπηρώς⁵⁹².

Την ίδια περίοδο υπήρξαν και κρατικές πρωτοβουλίες προκειμένου να νομοθετηθούν τέλη σε όλα τα εργαστήρια και τα φροντιστήρια, χωρίς όμως να δοθεί στο θέμα προτεραιότητα⁵⁹³. Το ζήτημα αντιμετώπισε τελικά ο Οργανισμός του 1911 που

⁵⁸⁸ Τα προβλεπόμενα εργαστηριακά τέλη στον νόμο του 1895 ήταν 40δρχ. για τα δύο εργαστήρια Χημείας, 10δρχ. για το εργαστήριο Φυσικής και 10δρχ. για καθένα από τα τρία εργαστήρια της Ιατρικής (Ανατομείο, Φυσιολογείο και Παθολογικό Ανατομείο). Στα μέσα της επόμενης δεκαετίας τα ποσά ήταν ίδια στα τρία εργαστήρια της Φυσικομαθηματικής και είχαν αυξηθεί στο Παθολογικό Ανατομείο. Σε μερικά από τα εργαστήρια της Σχολής που ιδρύθηκαν μετά το 1895 προβλέπονταν τέλη, για παράδειγμα είχε οριστεί δεκάδραχμο τέλος στο εργαστήριο Ζωολογίας και στο εργαστήριο Θεωρητικής Φυσικής με τα ιδρυτικά τους διατάγματα (ΦΕΚ 4B, 10/1/1895· ΦΕΚ 268A, 7/12/1906), όμως δεν είναι βέβαιο ότι αυτά καταβάλλονταν (βλ. υπόμνημα υποσημείωσης 598).

⁵⁸⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 15/3/1905.

⁵⁹⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 15/3/1905, 14/1/1906 & 28/1/1906.

⁵⁹¹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 14/1/1906. Τα συγκεκριμένα ποσά που ανέφερε ο πρότανης Γ. Χατζιδάκις ήταν: ετήσια δαπάνη από το Πανεπιστήμιο για τη λειτουργία των εργαστηρίων ίση με 120000δρχ., εργαστηριακά τέλη που πλήρωναν οι φοιτητές στο κρατικό ταμείο 16000δρχ., ποσό στον κρατικό προϋπολογισμό για τη λειτουργία των εργαστηρίων 34000δρχ. (Πίνακες 6 & 7). Σε πανεπιστημιακό υπόμνημα του επόμενου έτους (υποσημείωση 598) αναγράφονταν ίδια έσοδα στο κρατικό ταμείο από τα εργαστηριακά τέλη (17120δρχ.). Αποτελούσαν ένα πολύ μικρό μέρος από το σύνολο των εκπαιδευτικών τελών που είχαν πληρώσει όλοι οι φοιτητές (ίσο με το $\frac{1}{35}$).

⁵⁹² ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 28/10/1906 & 18/11/1906· ΕΦαΧ, φ. 1906-07, πρυτανεία προς διευθυντές εργαστηρίων-κλινικών, 25/1/1907, αρ. πρ. 1177.

⁵⁹³ Για παράδειγμα, το θέμα των φροντιστηριακών τελών συμπεριλήφθηκε στο νομοσχέδιο Στάη για το καθηγητικό προσωπικό (που δεν έγινε νόμος). Προέβλεπε τέλη 25δρχ. ανά εξάμηνο σε κάθε εργαστήριο ή φροντιστήριο που εγγραφόταν ο φοιτητής και, επομένως, κατέληγε σε μία σημαντική επιβάρυνση για τους φοιτητές όλων των Σχολών. Η Σύγκλητος στην αντιπρότασή της επί του νομοσχεδίου δεν τοποθετήθηκε για αυτή τη διάταξη (βλ. ΕτΒ, Παράρτημα 1908 ΙΗ-Γ, σ. 139· ΙΑ, Πρυτανικοί, Κ. Στέφανος 1908-09, σ. 75).

προσδιόρισε αφενός ποια θα ήταν τα εργαστήρια της Φυσικομαθηματικής και της Ιατρικής και αφετέρου τα χώρισε, από την άποψη των τελών, σε δύο κατηγορίες με τέλη εγγραφής 40δρχ. και 20δρχ. Σύμφωνα με τα προβλεπόμενα για τη Φυσικομαθηματική στην πρώτη κατηγορία τέθηκαν τα εργαστήρια χημείας, φαρμακευτικής χημείας και φυσικής και στη δεύτερη τα εργαστήρια αστρονομίας, βοτανικής, ζωολογίας, ορυκτολογίας και παλαιοντολογίας. Επίσης ορίστηκαν τέλη εγγραφής 10δρχ. ανά διδάσκοντα στο μαθηματικό φροντιστήριο (όπως και στα φροντιστήρια των άλλων Σχολών) και 15δρχ. για τις κλινικές της Ιατρικής⁵⁹⁴. Εξαιτίας των νέων ρυθμίσεων προέκυπτε μία σημαντική αύξηση για τους φοιτητές σε μερικά πτυχία και επιστρατεύθηκαν επιχειρήματα προκειμένου να υποστηριχθεί ότι η αύξηση δεν θα γινόταν αισθητή εφόσον θα ισορροπούσαν από την κατάργηση των ιδιαίτερων μαθημάτων (βλ. στη συνέχεια). Τα προαναφερόμενα εργαστηριακά τέλη, όπως και όλα τα υπόλοιπα που ο ίδιος νόμος διατηρούσε, αποδίδονταν στο κράτος μέσω χαρτοσήμου και αυτό αποτέλεσε ένα από τα πρώτα σημεία που ζήτησε η Σύγκλητος να αλλάξει⁵⁹⁵.

Την αύξηση της πανεπιστημιακής δαπάνης, όμως, δεν την προκαλούσε μόνο το κόστος λειτουργίας των εργαστηρίων αλλά κυρίως το μισθολογικό κόστος που ήταν σημαντικότερο. Αυτό περιλάμβανε τους μισθούς, τα επιμίσθια και τα εξέταστρα για τους καθηγητές, τους μισθούς για το επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό και, τέλος, τους μισθούς για το διοικητικό και το βοηθητικό προσωπικό. Μέσα στην πρώτη δεκαετία του αιώνα τα κόστη είχαν αυξηθεί και για τις τρεις ομάδες. Ο Πίνακας 7 προσφέρει μία σύγκριση ανάμεσα στα έτη 1897 και 1907 για τις προαναφερόμενες δαπάνες.

Πίνακας 7
Πανεπιστημιακές δαπάνες στον κρατικό προϋπολογισμό⁵⁹⁶

	1897	1907
Μισθοί και επιμίσθια καθηγητών	272400	342400
Μισθοί επιμελητών-βοηθών	54240	85920
Μισθοί διοικητικού προσωπικού	23280	47640
Κόστη λειτουργίας εργαστηρίων	22000	34000
Εξεταστικά δικαιώματα καθηγητών	63690	70000
Σύνολο	435610	579560

Μεγαλύτερη σε απόλυτους αριθμούς εμφανιζόταν η αύξηση της μισθοδοσίας για την καθηγητική ομάδα, αλλά ο αυξητικός ρυθμός ήταν αρκετά πιο μεγάλος στις άλλες δύο ομάδες. Αυτή ήταν μία αλλαγή που είχε προκύψει στην τελευταία εικοσαετία και έδειχνε να βαίνει αυξανόμενη⁵⁹⁷. Επιπρόσθετα, η συνολική αύξηση ήταν τόση που εκμηδένιζε το πλεόνασμα που έμενε στο κράτος από τα πανεπιστημιακά τέλη το οποίο

⁵⁹⁴ ΦΕΚ 178Α, 12/7/1911, Ν. 3823, άρθρα 21, 22, 23 & 183Α, 17/7/1911, Ν. 3825, άρθρο 19. Σε επόμενο διάταγμα του 1912 προστέθηκε ένα φροντιστήριο στην Ιατρική Σχολή. Τα εργαστηριακά και φροντιστηριακά τέλη σε όλες τις Σχολές τροποποιήθηκαν με νέο νόμο το 1915.

⁵⁹⁵ ΙΑ, Πρυτανικοί, Σπ. Λάμπρος 1911-12, υπόμνημα προς ΥΕΔΕ, 13/11/1911, αρ. πρ. 1947, σ. 53 (σημείο ΙΖ). Το ίδιο και: Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 114.3.

⁵⁹⁶ Ο Πίνακας έχει κατασκευαστεί για το 1897 από τα στοιχεία που παρέχει η πρυτανική λογοδοσία του Χρηστομάνου και για το 1907 από τα στοιχεία του κρατικού προϋπολογισμού βλ. ΙΑ, Πρυτανικοί Α.Κ. Χρηστομάνος 1896-97, ιδίως σσ. 115-116· ΠτΒ, ΙΗ-εκτ., 7/6/1907, ιδίως σ. 1081. Στις δαπάνες του 1907 δεν έχει συμπεριληφθεί η κρατική χορηγία στην Αστυκλινική, το Αστεροσκοπείο και τον Βοτανικό Κήπο που αντιστοιχούσαν σε μικρά ποσά.

⁵⁹⁷ Τα ίδια δεδομένα, με ασήμαντες αποκλίσεις, προσφέρει και η έκθεση της κοινοβουλευτικής μειοψηφίας για τον κρατικό προϋπολογισμό του 1907 που είχε συντάξει ο Π. Πρωτοπαπαδάκης. Εκεί, επιπρόσθετα, η έμφαση στο μισθολογικό κόστος προκύπτει κυρίως για την ομάδα επιμελητών και βοηθών καθώς το 1907 είχε συγκριθεί με το 1886 όπου δεν υπήρχαν αντίστοιχοι δημόσιοι υπάλληλοι (με συντάξιμες θέσεις), βλ. ειδικότερα σσ. 35 & 91 στο: *Έκθεσις της μειοψηφίας της επί του προϋπολογισμού του κράτους επιτροπής 1907*, Αθήνα: Εστία.

είχε προσδιορίσει με ενάργεια για την προηγούμενη περίοδο ο Χρηστομάνος. Συγκεκριμένα, το 1907 το σύνολο των εκπαιδευτικών τελών που είχαν πληρώσει οι φοιτητές ήταν 588040δρχ.⁵⁹⁸, ποσό που περιόριζε στο ελάχιστο τη θετική διαφορά στα κρατικά ταμεία. Συμπερασματικά, το να τεθεί υπό εξέταση η διαμόρφωση των διαφόρων ομάδων εργαζομένων στο Πανεπιστήμιο περιείχε και μία κρίσιμη οικονομική διάσταση, ανεξάρτητα από τον βαθμό που αυτό αναδεικνυόταν ή όχι στον δημόσιο λόγο.

Αυτή η κρίσιμη οικονομική διάσταση προσδιόρισε τα όρια της συζήτησης για το εργαστηριακό προσωπικό στο δεύτερο μισό της πρώτης δεκαετίας. Αυτό αναδεικνύεται με σαφήνεια, κατά τη γνώμη μου, στις μεταβολές που επιχειρήθηκαν στη διετία 1909-1910 καθώς, στα νομοσχέδια που κατατέθηκαν τότε, ο ρυθμιστικός ρόλος της οικονομικής παραμέτρου εκφράστηκε ακριβώς στις θέσεις του επιστημονικού προσωπικού⁵⁹⁹. Συγκεκριμένα ενώ η μισθολογική δαπάνη στο Πανεπιστήμιο αθροιστικά για όλους (καθηγητές και επιστημονικό-τεχνικό προσωπικό) εμφανιζόταν σταθερή ή και αυξημένη στις διάφορες προτάσεις, η δαπάνη για τη δεύτερη ομάδα (επιμελητές, βοηθούς, τεχνικούς) προτεινόταν να είναι μικρότερη από την προϋπάρχουσα όπως δείχνει ο Πίνακας 8. Με άλλα λόγια, η όποια ενδυνάμωση της πανεπιστημιακής λειτουργίας σε ανθρώπινο δυναμικό ή η όποια συγκράτηση των εξόδων του κρατικού προϋπολογισμού στη συγκεκριμένη περίοδο σχεδιαζόταν να γίνει κυρίως μέσω της αύξησης των καθηγητικών εδρών (τακτικών και έκτακτων) και, ταυτόχρονα, μέσω της περικοπής των δαπανών για το υπόλοιπο επιστημονικό προσωπικό.

Πίνακας 8

Μισθολογική δαπάνη για καθηγητές και προσωπικό παραρτημάτων, 1908-1911⁶⁰⁰

	Προϋπάρχουσα δαπάνη (1908)	Νομοσχέδιο Π. Ζαΐμη 1909	Νομοσχέδιο κοινοβ. επιτροπής 1909 (πλήρης ανάπτυξη)	Νομοσχέδιο Α. Παναγιωτόπουλου 1910
Μισθοί και επιμίσθια καθηγητών	366600	377000	432900	507900
Μισθοί επιμελητών, βοηθών, τεχνικών	85920	67320	65940	76440
Σύνολο	452520	444320	498840	584340

Η περαιτέρω ανάλυση της εικόνας από τα προτεινόμενα νομοσχέδια παρέχει μερικά ακόμα δεδομένα. Συγκεκριμένα, το νομοσχέδιο Ζαΐμη εξασφάλιζε τη μείωση στη μισθολογική δαπάνη για το επιστημονικό προσωπικό μειώνοντας και τις θέσεις εργασίας και τους μισθούς. Το έπραττε και για τις δύο Σχολές που απασχολούσαν τέτοιο προσωπικό και, ειδικότερα, πρότεινε μία μεγαλύτερη μείωση για τη Φυσικομαθηματική. Αντίθετα, το νομοσχέδιο Παναγιωτόπουλου (με διαφορετικό ωστόσο σχεδιασμό για τις έδρες) που επίσης μείωνε τη δαπάνη για το σύνολο του επιστημονικού προσωπικού στο

⁵⁹⁸ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 202.2, 17/11/1907, Υπόμνημα της Συγκλήτου του Εθνικού Πανεπιστημίου [προς τον Πρόεδρο της Βουλής] καθώς και ο συνημμένος πίνακας με τίτλο *Εκπαιδευτικά Τέλη*. Ωστόσο, στο συγκεκριμένο υπόμνημα η Σύγκλητος ανέφερε ότι από το σύνολο των τελών του συγκεκριμένου έτους, ποσό 388000δρχ. είχε διατεθεί για σχολικά κτίρια.

⁵⁹⁹ Στη διετία 1909-1910 υποβλήθηκαν νομοσχέδια για το πανεπιστημιακό προσωπικό και από τις δύο κυβερνήσεις (Μαυρομιχάλη και Δραγούμη) ενώ ενδιαμέσως κατατέθηκε και μία πρόταση από την αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή η οποία είχε εισηγητή τον Ν. Στράτο (ΕτΒ, Παράρτημα 1910 ΙΗ-Δ, σσ. 329-331 & 520-535).

⁶⁰⁰ Η προαναφερόμενη κοινοβουλευτική επιτροπή είχε προβεί σε μία αναλυτική επεξεργασία της μισθολογικής δαπάνης για τις ισχύουσες θέσεις και για τις προτεινόμενες τόσο στο νομοσχέδιο Ζαΐμη, όσο και στη δική της πρόταση. Από τα οικονομικά στοιχεία που είχε παραθέσει στην έκθεσή της καθώς και από δικούς μου υπολογισμούς για το επόμενο νομοσχέδιο Παναγιωτόπουλου (με βάση όσα αναφέρονταν εκεί: ΕτΒ, Παράρτημα 1910 ΙΗ-εκτ.Β, σσ. 330-341), καταρτίστηκε ο Πίνακας 8. Στις αμοιβές των καθηγητών δεν περιέχονται τα εξέταστρα που είχαν ύψος περίπου 70000δρχ. και τα οποία καταργούσε το τελευταίο νομοσχέδιο.

Πανεπιστήμιο, προέβλεπε αύξηση της δαπάνης ειδικότερα για τη Φυσικομαθηματική καθώς δημιουργούσε νέες θέσεις εργασίας στα εργαστήριά της⁶⁰¹. Επομένως οι δύο διαδοχικοί υπουργοί Παιδείας, στον βαθμό που θεωρούσαν ότι υπήρχε λόγος να παρέμβουν στο ζήτημα, εμφάνιζαν διαφορετική αντίληψη για το πώς χρειαζόταν να οργανώσουν την παρέμβασή τους.

Ο Πανεπιστημιακός Οργανισμός που ψηφίστηκε το 1911 ακολουθούσε μία σημαντικά διαφορετική προσέγγιση που τη συγκροτούσαν δύο καίριες αλλαγές. Η πρώτη ήταν ότι μετέφερε την επιβάρυνση για τη συνολική μισθολογική δαπάνη στο πανεπιστημιακό ταμείο και για τον λόγο αυτό όριζε στις 700000δρχ. την ετήσια κρατική χορηγία στο Πανεπιστήμιο⁶⁰². Η Σύγκλητος, πριν ψηφιστεί ο νόμος, διατύπωσε ισχυρές επιφυλάξεις για τη ρύθμιση και, κυρίως, για την προοπτική που περιέκλειε καθώς το ύψος της χορηγίας ήταν περίπου ίσο με την υφιστάμενη συνολική πανεπιστημιακή δαπάνη. Διατύπωσε το αίτημα να εξακολουθήσουν όλοι οι μισθοί να πληρώνονται από τον κρατικό προϋπολογισμό⁶⁰³, ωστόσο δεν μπόρεσε να επιτύχει την αλλαγή σε αυτή την κεντρική κυβερνητική επιλογή. Παράλληλα, εφόσον στον νόμο αυξήθηκαν τα εκπαιδευτικά τέλη των φοιτητών, το αποτέλεσμα ήταν να επανέλθει το επιχείρημα ότι τελικώς το Πανεπιστήμιο δεν λάμβανε το σύνολο των χρημάτων που του αναλογούσαν⁶⁰⁴. Με άλλα λόγια ήταν πλέον ευδιάκριτο ότι είχε αρχίσει να αλλάζει η διαπραγματευτική βάση ανάμεσα στα δύο μέρη, Κράτος και Πανεπιστήμιο, για την ανάληψη του κόστους της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Αυτό αποτέλεσε μία κύρια παράμετρο που προσδιόρισε ένα σημαντικό πλήθος θεμάτων στην επόμενη δεκαετία. Η δεύτερη αλλαγή που πραγματοποίησε ο Οργανισμός ήταν ότι προσδιόρισε μόνο τον ελάχιστο αριθμό προσωπικού ανά παράρτημα (ένας βοηθός) και τις θέσεις των τεχνικών και άφησε τις αποφάσεις για αλλαγές στη διακριτική ευχέρεια της Συγκλήτου (ενότητα 12.1). Επομένως και στο ζήτημα της ανάπτυξης του επιστημονικού προσωπικού η τελική έκβαση εγκαινίασε μία σημαντική μεταβολή με οικονομική αλλά και θεσμική διάσταση. Η ευθύνη των αποφάσεων για τον καταμερισμό των δαπανών και για τη δημιουργία νέων δομών και θέσεων μετατοπιζόταν στο εξής κατά ένα σημαντικό μέρος στο Πανεπιστήμιο και, παράλληλα, η διαπραγμάτευση με το Κράτος περνούσε σε ένα πιο συνολικό επίπεδο από εκείνο στο οποίο συνήθως ρυθμιζόνταν τα επιμέρους αιτήματα.

Συμπερασματικά, ένα από τα κεφαλαιώδη ζητήματα που έφερνε ο νέος αιώνας στο ελληνικό Πανεπιστήμιο ήταν η αύξηση του κόστους της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Η ανάληψη αυτού του κόστους αποτέλεσε ένα επίμαχο ζήτημα στην εξεταζόμενη περίοδο και ρυθμιστικό παράγοντα για τη λήψη αποφάσεων σε μία πλειάδα θεμάτων, ανάμεσά τους και τα σχετικά με το εργαστηριακό επιστημονικό προσωπικό. Ωστόσο η διαδικασία που οδήγησε στη θεσμοθέτηση των νέων όρων που συγκροτήθηκε το εργαστηριακό προσωπικό και στη διαμόρφωση του τρόπου άσκησης των καθηκόντων του δεν αντικατόπτριζε μόνο τις οικονομικές παραμέτρους και την όποια δυσπραγία.

⁶⁰¹ Ο καταμερισμός των δαπανών για το εργαστηριακό και κλινικό προσωπικό ανάμεσα στις δύο Σχολές σύμφωνα με το νομοσχέδιο Ζαΐμη μπορεί να γίνει μόνο κατ' εκτίμηση καθώς το νομοσχέδιο επιμέριζε ανά Σχολή μερικές θέσεις επιμελητών και όχι των βοηθών. Επομένως, προχώρησα σε έναν συνολικό επιμερισμό διατηρώντας την αναλογία θέσεων και αμοιβών ανάμεσα στις δύο Σχολές με εκείνη που προϋπήρχε. Σύμφωνα με αυτά, το νομοσχέδιο Ζαΐμη σε σχέση με την προϋπάρχουσα δαπάνη μείωνε κατά 26% τις δαπάνες στη Φυσικομαθηματική και κατά 19% τις αντίστοιχες στην Ιατρική. Αντίθετα στο νομοσχέδιο Παναγιωτόπουλου οι δαπάνες σε σχέση με τα ισχύοντα του 1909 είχαν αύξηση 26% για τη Φυσικομαθηματική και μείωση 29% για την Ιατρική.

⁶⁰² ΦΕΚ 178Α, 12/7/1911, Ν. 3823, άρθρα 11, 22, 23, 26.

⁶⁰³ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 12/5/1911, συζήτηση για το άρθρο 78 του νομοσχεδίου.

⁶⁰⁴ Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 114.11, πρύτανης Σπ. Λάμπρος προς Ε. Βενιζέλο, 27/6/1912, αρ. πρ. 5388, σσ. 11-12 (προσχέδιο του υπομνήματος: ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 593Α.3).

Αποτύπωνε ταυτόχρονα και τη γενικότερη ρευστότητα των συνθηκών κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, όπως θα συζητηθεί στην ενότητα που ακολουθεί.

6.2. Ρυθμίσεις για το επιστημονικό προσωπικό: μία πολυδιάστατη συζήτηση

Το 1906-07, στην πρωτανεία του καθηγητή της Φιλοσοφικής Ν. Πολίτη, το Πανεπιστήμιο ανέλαβε την πρωτοβουλία να καταρτίσει ένα σχέδιο διατάγματος για τους επιμελητές των εργαστηρίων και των κλινικών. Ως αφορμή είχε αναφερθεί η διαχείριση των ασυμφωνιών στα πολλαπλά διατάγματα που ρύθμιζαν τα πράγματα μέχρι τότε. Στόχος όμως φαίνεται ότι ήταν η αντιμετώπιση δυσλειτουργιών και, κυρίως, η πρόθεση να περιοριστεί η δυνατότητα των επιμελητών να ασκούν ιδιωτικό έργο⁶⁰⁵. Το Πανεπιστήμιο προσπαθούσε να αντιμετωπίσει περιστατικά καταχρηστικής αξιοποίησης της θέσης του επιμελητή (κυρίως στην περίπτωση των κλινικών), ωστόσο ρητά διατυπωνόταν ότι αδυνατούσε να ελέγξει την κατάσταση. Εξαιτίας αυτής της αδυναμίας και προκειμένου να διαχειριστεί το πρόβλημα επέλεξε να περιοριστεί στην πρόταση κανονιστικών νομοθετικών ρυθμίσεων ελπίζοντας ότι αυτές θα επιφέρουν λύση σε εύθετο χρόνο⁶⁰⁶. Η προσπάθεια δεν στέφθηκε με επιτυχία. Είτε γιατί οι ρυθμίσεις προσέκρουσαν σε παγιωμένες τακτικές και συνάντησαν αντιδράσεις, είτε γιατί κάποιες διατάξεις έδωσαν λαβή ώστε οι αντιδράσεις να ενδυσθούν χαρακτήρα υπεράσπισης της αξιοκρατίας το σχέδιο διατάγματος που είχε προτείνει η Σύγκλητος του 1906-07 δεν θεσπίστηκε, αν και είχε γίνει αποδεκτό αρχικώς από το υπουργείο⁶⁰⁷. Νέα προσπάθεια ρύθμισης έγινε το 1908-09 με αφορμή το νομοσχέδιο για τους επιμελητές που κατέθεσε η κυβέρνηση Θεοτόκη το οποίο συζητήθηκε αναλυτικά στο Πανεπιστήμιο αλλά δεν έγινε νόμος. Τη ρύθμιση του εργασιακού πλαισίου επέβαλε τελικώς ο Πανεπιστημιακός Οργανισμός του 1911. Στην παρούσα ενότητα θα αναλυθούν τα ζητήματα που αφορούσαν στους όρους για τη συγκρότηση του επιστημονικού προσωπικού των εργαστηρίων και των κλινικών όπως αναπτύχθηκαν από τις αρχικές άκαρπες προσπάθειες έως την κατάληξη στη μορφή που έλαβαν στον Ν. 3823. Στους Πίνακες 9 & 10 αποτυπώνονται οι σχετικές ρυθμίσεις για τις οποίες θα γίνει λόγος.

Τρία ήταν τα ζητήματα που είχαν συγκεντρώσει το ενδιαφέρον στην αρχική συζήτηση του 1906-07⁶⁰⁸. Ιεραρχημένα, με κριτήριο τον βαθμό που απασχόλησαν τα πανεπιστημιακά όργανα στο διάστημα που παρέμειναν επίμαχα, ήταν: η άσκηση ιδιωτικού έργου από τους επιμελητές, η επιλογή να έχουν ή όχι περιορισμένη θητεία χωρίς τη δυνατότητα ανανέωσης και, τέλος, το πλαίσιο των προσόντων για τον διορισμό και ο τρόπος επιλογής των ατόμων.

⁶⁰⁵ ΙΑ, Πρωτανικοί, Ν. Πολίτης 1906-07, το προτεινόμενο διάταγμα σσ. 161-162 και η αιτιολόγησή του σσ. 71-73.

⁶⁰⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 7/4/1907. Σύμφωνα με τη δήλωση του πρύτανη «επανειλημμένως εξήτασε τους αρμοδίους καθηγητές δια να προβή μετά τούτο εις ό,τι επιβάλλετο αυτώ, αλλ' οι καθηγηταί ουδέν σφές καταθέτουσι». Την προσδοκία να επιλυθούν τα σχετικά θέματα μέσω της εφαρμογής διατάξεων που θα επέτρεπαν την αντικατάσταση προσώπων είχε εκφράσει ο καθηγητής της Νομικής Γ. Αγγελόπουλος.

⁶⁰⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 21/9/1907 & ΙΑ, Πρωτανικοί, Ν. Πολίτης 1906-07, σ. 72.

⁶⁰⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 7/4/1907 & 16/6/1907.

Πίνακας 9
Διατάξεις για τους Επιμελητές, 1904-1911

	Σχέδιο Β.Δ. 1906-07 Σύγκλητος	Νοχ. Στάη 1908 κυβ. Γ. Θεοτόκη	Πρόταση Συγκλήτου 1908-09 στο νοχ. Στάη	Νοχ. Ζαΐμη 1909 κυβ. Κ. Μαυρομιχάλη	Νοχ. Παναγιωτόπουλου 1910 κυβ. Στ. Δραγούμη	Νοχ. Αλεξανδρή 1911 (μορφή α) κυβ. Ε. Βενιζέλου	Ν. 3823/1911
Τρόπος επιλογής	Πρόταση καθηγητή	Διαγωνισμός (επιτροπή 3 καθηγητών διορισμένη από το υπουργείο)	Διαγωνισμός (επιτροπή 3 καθηγητών εκλεγμένη από τη Σχολή)	Διαγωνισμός (επιτροπή 3 καθηγητών εκλεγμένη από τη Σχολή)	Διαγωνισμός (επιτροπή 5 καθηγητών εκλεγμένη από τη Σχολή)	Διαγωνισμός	Διαγωνισμός (ΒΔ: επιτροπή 3 καθηγητών εκλεγμένη από τη Σχολή)
Προσόντα	<ul style="list-style-type: none"> - Διδάκτωρ οικείας Σχολής* - Ζετής άσκηση σε αντίστοιχη θέση στο εσωτερικό ή εξωτερικό - δημοσιεύσεις ή μελέτες 	<ul style="list-style-type: none"> - Διδάκτωρ οικείας Σχολής - 2ετής άσκηση αποκλειστικώς στο εξωτερικό 	<ul style="list-style-type: none"> - Διδάκτωρ οικείας Σχολής*¹ - Ζετής προϋπηρεσία στο Πανεπιστήμιο ή Ζετής άσκηση στο εξωτερικό - δημοσιεύσεις ή μελέτες 	<ul style="list-style-type: none"> - Διδάκτωρ οικείας Σχολής*¹ - Ζετής προϋπηρεσία στο Πανεπιστήμιο ή σε ξένο ομοταγές 	<ul style="list-style-type: none"> - Διδάκτορες ή τελειοδιδάκτοι*² - 2ετής προϋπηρεσία στο Πανεπιστήμιο ή σε ξένο ομοταγές 	<ul style="list-style-type: none"> - Διδακτορικό δίπλωμα*³ - Ζετής προϋπηρεσία στο Πανεπιστήμιο ή Ζετής άσκηση στο εξωτερικό - δημοσιεύσεις ή μελέτες 	<ul style="list-style-type: none"> - Διδακτορικό δίπλωμα*⁴ - Ζετής προϋπηρεσία στο Πανεπιστήμιο/ Πολυτεχνείο ή Ζετής άσκηση στο εξωτερικό - δημοσιεύσεις ή μελέτες
Θητεία	<ul style="list-style-type: none"> - κλινικές: 3+1 έτη - εργαστήρια: χωρίς περιορισμό 	<ul style="list-style-type: none"> - κλινικές: 3+3 έτη - εργαστήρια: 3+3+νέα συμμετοχή σε διαγωνισμό 	<ul style="list-style-type: none"> - κλινικές: 3+3 έτη - εργαστήρια: 3 έτη + απεριόριστες ανανεώσεις 	<ul style="list-style-type: none"> - κλινικές: 3+3 έτη - εργαστήρια: 3 έτη + απεριόριστες ανανεώσεις 	<ul style="list-style-type: none"> - κλινικές: 3+2 έτη - εργαστήρια: χωρίς περιορισμό 	<ul style="list-style-type: none"> - όλοι: 3+3 έτη - (ανάνεωση αν δεν διακριθεί άλλος σε νέο διαγωνισμό) 	<ul style="list-style-type: none"> - κλινικές: 3+3 έτη - εργαστήρια: 4+4 έτη - (ανάνεωση αν δεν διακριθεί άλλος σε νέο διαγωνισμό)
Ιδιωτικό έργο: α) ιδιοκτησία εργαστηρίων-κλινικών β) εργασία σε αυτά γ) ιδιωτικές μελέτες στα πανεπιστημιακά εργαστήρια-κλινικές δ) ιδιαίτερα μαθήματα σε φοιτητές	Δεν επιτρέπεται (τα α, β και γ)	Δεν επιτρέπεται (τα α, β και γ)	ΦΜΣ: δεν επιτρέπεται Ιατρική: δεν επιτρέπεται «άνευ αδείας καθηγητού»	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται	Δεν επιτρέπεται (όλα: α, β, γ και δ)	Δεν επιτρέπεται (όλα: α, β, γ και δ)
Μισθός	<ul style="list-style-type: none"> - κλινικές: 120δρχ. - εργαστήρια: 200δρχ. 	<ul style="list-style-type: none"> - όλοι: 200δρχ. 	<ul style="list-style-type: none"> - κλινικές: 200δρχ. χωρίς αύξηση - εργαστήρια: 200δρχ., αύξηση 50δρχ. ανά 5 έτη 	<ul style="list-style-type: none"> - Τρεις ομάδες: 200, 150 & 120 δρχ. 	<ul style="list-style-type: none"> - κλινικές: 100δρχ. - εργαστήρια: 150δρχ., αύξηση 50δρχ. ανά 5 έτη 	<ul style="list-style-type: none"> - όλοι: 200δρχ. χωρίς αύξηση 	<ul style="list-style-type: none"> - κλινικές: 120δρχ. - εργαστήρια: 200δρχ.
Καθορισμός θέσεων		Αναγραφή στον προϋπολογισμό	Μέσω Β.Δ.	Αναγραφή στο νοχ.	Αναγραφή στο νοχ.	Μέσω Β.Δ.	Μέσω Β.Δ.

*1: στο εργαστήριο Φαρμακολογίας και φαρμακοποιός

*2: στα εργαστήρια Φαρμακευτικής Χημείας και φαρμακοποιός / Φυσικής και ηλεκτρολόγος μηχανικός / Αστρονομίας μονοετής προϋπηρεσία

*3: στα εργαστήρια Φαρμακολογίας & Φαρμακευτικής Χημείας και φαρμακοποιός

*4: στα εργαστήρια Φαρμακολογίας & Φαρμακευτικής Χημείας και φαρμακοποιός / Φυσικής και ηλεκτρολόγος μηχανικός / Παθολογικό Ανατομείο και διδάκτωρ φυσικών επιστημών / Αστρονομίας μονοετής προϋπηρεσία

Πίνακας 10
Διατάξεις για τους Βοηθούς, 1904-1911⁶⁰⁹

	Σχέδιο Β.Δ. 1906-07 Σύγκλητος	Νοχ. Στάη 1908 κυβ. Γ. Θεοτόκη	Πρόταση Συγκλήτου 1908-09 στο νοχ. Στάη	Νοχ. Ζαΐμη 1909 κυβ. Κ. Μαυρομιχάλη	Νοχ. Παναγιωτόπουλου 1910 κυβ. Στ. Δραγούμη	Νοχ. Αλεξανδρή 1911 (μορφή α) κυβ. Ε. Βενιζέλου	Ν. 3823/1911
Τρόπος επιλογής	Δεν αναφέρονται	Διαγωνισμός (επιτροπή 3 καθηγητών διορισμένη από το υπουργείο)	Διαγωνισμός (επιτροπή 3 καθηγητών εκλεγμένη από τη Σχολή)	Διαγωνισμός (επιτροπή 3 καθηγητών εκλεγμένη από τη Σχολή)	Διαγωνισμός (επιτροπή 3 καθηγητών εκλεγμένη από τη Σχολή)	Διαγωνισμός	Διαγωνισμός (ΒΔ: επιτροπή 3 καθηγητών εκλεγμένη από τη Σχολή)
Προσόντα		– Φοιτητές γ' έτους οικείας Σχολής	– Ιατρική: διδάκτορες – ΦΜΣ: διδάκτορες ή τελειοδιδάκτοι ή φοιτητές γ' και δ' έτους	– Ιατρική: διδάκτορες ή τελειοδιδάκτοι – ΦΜΣ: διδάκτορες ή τελειοδιδάκτοι ή φοιτητές γ' και δ' έτους	– Ιατρική: διδάκτορες ή τελειοδιδάκτοι – ΦΜΣ: διδάκτορες ή τελειοδιδάκτοι ή φοιτητές γ' και δ' έτους	– Πτυχιούχοι οικείας Σχολής*	– Πτυχιούχοι οικείας Σχολής*
Θητεία		– 2 έτη χωρίς ανανέωση	– Ιατρική: 3+3 έτη – ΦΜΣ: 3 έτη + απεριόριστες ανανεώσεις	– Δεν αναφέρεται	– κλινικές: 3+2 έτη – εργαστήρια: χωρίς περιορισμό	– Όλοι: 3+3 έτη – (ανανέωση αν δεν διακριθεί άλλος σε νέο διαγωνισμό)	– Όλοι: 3+3 έτη – (ανανέωση αν δεν διακριθεί άλλος σε νέο διαγωνισμό)
Ιδιωτικό έργο (ομοίως με τον προηγούμενο Πίνακα)		Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται	Δεν επιτρέπεται (όλα: α, β, γ και δ)	Δεν επιτρέπεται (όλα: α, β, γ και δ)
Μισθός		– όλοι: 100δρχ.	– όλοι: 100δρχ.	– όλοι: 70δρχ.	– κλινικές: 50δρχ. – εργαστήρια: 70δρχ	– όλοι: 80δρχ. χωρίς αύξηση	– κλινικές: 60δρχ. – εργαστήρια: 80δρχ.
Καθορισμός θέσεων		– Αναγραφή στον προϋπολογισμό	– Μέσω Β.Δ. – Πρόβλεψη για τεχνικό προσωπικό	– Αναγραφή στο νοχ.	– Αναγραφή στο νοχ.	– Μέσω Β.Δ. – (ένας τουλάχιστον ανά παράρτημα)	– Μέσω Β.Δ. – (ένας τουλάχιστον ανά παράρτημα)

* στο εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας και φαρμακοποιός

⁶⁰⁹ Οι Πίνακες 9 & 10 κατασκευάστηκαν με δεδομένα από τις εξής πηγές:

- ΙΑ, Πρυτανικοί, Ν. Πολίτης 1906-07, σσ. 161-162, *Περί επιμελητών των κλινικών της Ιατρικής Σχολής και των επιμελητών των εργαστηρίων και των φροντιστηρίων της Ιατρικής Σχολής και της των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών.*
- ΕτΒ, Παράρτημα 1908 ΙΗ-Γ, σ. 117, αριθμ. 32, *Εισηγητική Έκθεση & Σχέδιον Νόμου Περί επιμελητών και βοηθών των κλινικών της ιατρικής σχολής και των εργαστηρίων και φροντιστηρίων ή μουσείων του Εθνικού Πανεπιστημίου.*
- ΙΑ, Πρυτανικοί, Κ. Στέφανος 1908-09, σσ. 59-64, *Αι υπό της Ακαδημαϊκής Συγκλήτου επενεχθείσαι μεταρρυθμίσεις εις το έναντι Σχέδιον Νόμου.*
- ΕτΒ, Παράρτημα 1910 ΙΗ-Δ, σσ. 330-331, αριθμ. 203, *Εισηγητική Έκθεση & Σχέδιον Νόμου Περί επιμελητών των κλινικών, των εργαστηρίων και μουσείων και λοιπού προσωπικού του Εθνικού Πανεπιστημίου.*
- ΕτΒ, Παράρτημα 1910 ΙΗ-εκτ.Β, σσ. 330-341, αριθμ. 205γ, *Εισηγητική Έκθεση & Σχέδιον Νόμου Περί του Εθνικού Πανεπιστημίου.*
- ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α, σσ. 392-404, *Οργανισμός του Εθνικού Πανεπιστημίου.*
- ΦΕΚ 178Α, 12/7/1911, Νόμος 3823 *Περί οργανισμού του Εθνικού Πανεπιστημίου.*

Ως κυρίαρχο ζήτημα αντιμετωπίστηκε αυτό του ιδιωτικού έργου, οι προσπάθειες να ρυθμιστεί καθόρισαν και τις επιλογές στα δύο άλλα ζητήματα. Για το ιδιωτικό έργο η Σύγκλητος του 1906-07 είχε προτείνει να απαγορεύεται η άσκησή του σε όλους τους επιμελητές (κλινικών και εργαστηρίων) επί ποινή απόλυσης. Ως τέτοιο έργο είχε θεωρηθεί η ιδιοκτησία ιδιωτικής κλινικής ή εργαστηρίου και η εργασία σε αυτά καθώς και η διεξαγωγή μελετών στα πανεπιστημιακά εργαστήρια που είχαν ζητηθεί από ιδιώτες. Η ιδιαίτερη διδασκαλία φοιτητών με αμοιβή δεν είχε συμπεριληφθεί στο ιδιωτικό έργο, αν και είχε γίνει λόγος, καθώς θεωρήθηκε ότι ήταν μία καθιερωμένη πρακτική και στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια (διακρίθηκε, όμως, από το να γίνεται με χρήση του πανεπιστημιακού εργαστηριακού υλικού)⁶¹⁰. Στη δεύτερη συζήτηση του 1908-1909 η Σύγκλητος διαφοροποιήθηκε εν μέρει. Πρότεινε οι επιμελητές να μην πραγματοποιούν ιδιωτικές εργασίες στα πανεπιστημιακά εργαστήρια «*άνευ της αδείας του καθηγητού*». Η εξαίρεση δεν είχε βρει σύμφωνη τη Φυσικομαθηματική Σχολή που είχε ζητήσει η απαγόρευση να ισχύσει χωρίς προϋποθέσεις και να επεκταθεί στους βοηθούς⁶¹¹. Το αποτέλεσμα της διαπραγματεύσεως ήταν να παραμείνει στη συγκλητική πρόταση η εξαίρεση μόνο για την Ιατρική Σχολή με το επιχείρημα ότι έτσι προστατεύονταν οι ιδιώτες από μη έγκυρες γνωματεύσεις σε αναλύσεις εξετάσεων (η συζήτηση βέβαια δεν αφορούσε μόνο στις ιατρικές εργαστηριακές εξετάσεις αλλά συνολικά στην ιατρική φροντίδα)⁶¹².

Μετά από τις ατελέσφορες συζητήσεις της διαιτίας, το ζήτημα του ιδιωτικού έργου επανήλθε στο προσκήνιο στις αρχές του ακαδημαϊκού έτους 1909-10. Δύο μήνες μετά το Κίνημα στο Γουδί, με το αίτημα της «κάθαρσης» του δημόσιου βίου να δεσπόζει, όλοι οι καθηγητές-διευθυντές των εργαστηρίων και κλινικών κλήθηκαν να απαντήσουν εάν στους χώρους ευθύνης τους πραγματοποιούνταν ιδιωτικές μελέτες και εάν οι σχετικές γνωματεύσεις δίνονταν επί των επίσημων πανεπιστημιακών εγγράφων. Το ερώτημα αναφερόταν στο επιστημονικό προσωπικό. Ήταν σαφές όμως ότι πρωτίστως απευθυνόταν, όπως και η συζήτηση που είχε προηγηθεί, στους ίδιους τους καθηγητές και για τον λόγο αυτό με ανάλογο τρόπο δόθηκαν οι απαντήσεις⁶¹³.

Η ανάληψη ενός πλήθους υπηρεσιών από τα πανεπιστημιακά εργαστήρια οι οποίες περιλάμβαναν επιστημονικές γνωμοδοτήσεις -είτε με αίτημα δημοσίων φορέων, είτε για λογαριασμό ιδιωτών και εξυπηρέτηση επιχειρηματικών δραστηριοτήτων- κάλυπτε κατά τον 19^ο αιώνα τις ανάγκες που δημιουργούσε η έλλειψη των ανάλογων υπηρεσιών (κρατικών ή ιδιωτικών). Η παροχή αυτών των γνωματεύσεων ενίσχυε την εμπλοκή των επιστημόνων σε διαδικασίες επίλυσης κοινωνικών θεμάτων και συνακόλουθα συνέτεινε στην εδραίωση του κύρους τους. Όπως έχει αναφερθεί σε προηγούμενη ενότητα, την κατεύθυνση αυτή υπηρέτησαν τα δύο αρχικά εργαστήρια της Σχολής για θέματα που σχετίζονταν με τις αρμοδιότητές τους· αν και φαίνεται ότι κρατούσαν μία διαφοροποιημένη στάση ως προς τις ιδιωτικές αιτήσεις⁶¹⁴. Στο τέλος της πρώτης

⁶¹⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 7/4/1907.

⁶¹¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11/2/1909.

⁶¹² ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 11/3/1909 & ΙΑ, Πρακτικά Ιατρικής, 5/2/1909.

⁶¹³ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 325.1 (περιέχεται το υπουργικό ερώτημα μέσω της πρυτανείας και οι απαντήσεις των καθηγητών της Φυσικομαθηματικής και της Ιατρικής).

⁶¹⁴ Ο Χρηστομάνος στην απολογιστική έκθεση του 1902-03 ανέφερε ότι: «*Αν και κατ' αρχήν αποκρούονται εν τω Χημείω αιτήσεις ιδιωτών περί αναλύσεων ορυκτών, ούρων, εδωδίων και των τοιούτων, ουχί ήττον, προκειμένου περί ζητήματος επιστημονικού ενδιαφέροντος ή της δημοσίας υγείας, περί υπηρεσίας του Δημοσίου, καθώς και περί κρίσεως επί αμφισβητούμενων ζητημάτων, το Χημείον υπήρξε πάντοτε πρόθυμον*» (ΙΑ, Πρυτανικοί, Ν. Καζάζης 1902-03, σ. 126). Η ανταπόκριση του εργαστηρίου Φαρμακευτικής

δεκαετίας του νέου αιώνα η διαφοροποίηση ανάμεσα στα δύο εργαστήρια είχε ενισχυθεί.

Η ίδια η Φυσικομαθηματική, όπως προαναφέρθηκε, είχε λάβει απόφαση τον Φεβρουάριο του 1909 που απέρριπτε τη διεκπεραίωση ενός τέτοιου έργου στα πανεπιστημιακά εργαστήρια. Όταν, στη συνέχεια, η κυβέρνηση Μαυρομιχάλη απηύθυνε το ερώτημα εάν τα μέλη του προσωπικού «εκτελούσιν εν τοις εργαστηρίοις του Πανεπιστημίου, καταναλίσκοντες τα υλικά αυτού, αναλύσεις, ερεύννας, και εξετάσεις ιδιωτών προς ίδιον χρηματισμόν» οι δύο καθηγητές χημείας απάντησαν με πολύ διαφορετικό τρόπο. Ο Α. Δαμβέργης υπερασπίστηκε την άποψη ότι από αυτή τη δραστηριότητα προέκυπτε δημόσιο όφελος: «καίτοι δε πολλαί εξ αυτών [των ερευνών] παρ' ιδιωτών προυκλήθησαν, ουχ ήττον επί τη βάσει των αποτελεσμάτων της γνωμοδοτήσεώς μου εκανονίσθησαν διαφοραί αναφυσείσαι [...] μεταξύ των εργοστασιαρχών και του δημοσίου». Επικαλέστηκε παραδείγματα από ανάλογη δραστηριότητα συγκεκριμένων καθηγητών σε ξένα πανεπιστήμια και αντέδρασε στην αμφισβήτηση του δικαιώματος που θεωρούσε ότι είχε ως καθηγητής, συγκεκριμένα «να δίδ[η] γνωμοδοτήσεις επ' αμοιβή εις ιδιώτας και να κάμ[η] χρήσιν των εντύπων και της σφραγίδος». Εξέφρασε έκπληξη για την υποβολή του ερωτήματος και ζητούσε να διαβιβαστεί στο υπουργείο η απόφασή του ότι «είτε το δημόσιον μου ζητεί γνωμοδοτήσεις κατά ιδιωτών είτε ιδιώται μου ζητούσι τοιαύτας έχω επιβαλλόμενον καθήκον κατά το επικρατόν απανταχού σύστημα να χορηγώ τοιαύτας, δεν δέχομαι δε έλεγχον της τοιαύτης ενεργείας αλλά μόνο έλεγχον ον και προκαλώ, των διατυπωμένων εν τη γνωμοδοτήσει μου επιστημονικών αληθειών»⁶¹⁵.

Στον αντίποδα ο Κ. Ζέγγελος είχε εκφράσει επίσης έκπληξη, αλλά για διαφορετικούς λόγους: «βεβαίως το έγγραφον τούτο κατά λάθος της υπηρεσίας απηυθύνθη προς ημάς διότι εν τω εργαστηρίω ημών ουδεμία ιδιωτική ανάλυσις και δη επί επισήμου χάρτου του εργαστηρίου και φέροντος την σφραγίδα αυτού εγένετο». Επαυξάνοντας δήλωνε ότι εάν κάτι τέτοιο είχε συμβεί χωρίς ο ίδιος να το γνωρίζει ήταν έτοιμος να προτείνει την «παύσιν των υπευθύνων»⁶¹⁶. Άλλωστε με το επιχείρημα της «απαγορευμένης αυστηρώς της αναλήψεως οιασδήποτε ιδιωτικής εργασίας εν αυτώ [τω Χημείω]» ο ίδιος είχε παρέμβει, και ατομικά, στη διεξαγωγή της κοινοβουλευτικής συζήτησης το 1909 με σκοπό να διεκδικήσει καλύτερες αποδοχές για το προσωπικό του Χημείου⁶¹⁷. Με την ευκαιρία της απάντησης για τις ιδιωτικές εργασίες στο εργαστήριο Ανόργανης ο Κ. Ζέγγελος διατύπωσε συνολικώς τη γνώμη ότι «ου μόνον επισήμως εκ του εργαστηρίου δεδηλωμένα τοιαύται πιστοποιήσεις ιδιωτικών αναλύσεων δεν πρέπει να επιτρέπωνται, αλλά και ουδεμία εν γένει εκτέλεσις ιδιωτικής αναλύσεως, καθ' όσον και ο σκοπός του εργαστηρίου και τα παρεχόμενα αυτώ υλικά μέσα είνε προωρισμένα αποκλειστικώς δι' άλλον σκοπόν υψηλότερον, της εκπαιδεύσεως των φοιτητών και των επιστημονικών εργασιών των διδασκόντων»⁶¹⁸.

Η συζήτηση για το θέμα του ιδιωτικού έργου από τα πανεπιστημιακά εργαστήρια ανέδειξε μερικές παραμέτρους που σχετίζονταν με την ανάπτυξη συνολικά του

Χημείας στα ιδιωτικά αιτήματα πρέπει να θεωρείται περισσότερο δεδομένη. Για τον διαφορετικό χειρισμό του ζητήματος από τα δύο εργαστήρια σε αυτή την περίοδο βλ. και Μανιάτη, Ε. (2001). *Ο.π.*, σσ. 195-196.

⁶¹⁵ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 325.1, πρυτανεία προς εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας (7/10/1909) και απάντηση (27/10/1909).

⁶¹⁶ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 325.1, πρυτανεία προς εργαστήριο Χημείας (12/10/1909) και απάντηση (14/10/1909).

⁶¹⁷ ΕΛΙΑ, Αρχείο Ι. Κουντουριώτη, φ. 2, επιστολή Κ. Ζέγγελου 6/9/1909, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

⁶¹⁸ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 325.1, πρυτανεία προς εργαστήριο Χημείας (12/10/1909) και απάντηση (14/10/1909).

Πανεπιστημίου στη συγκεκριμένη περίοδο: την έλλειψη νομοθετικού πλαισίου, την ανισομερή επιρροή των Σχολών, την προσωποπαγή λειτουργία των δομών. Καθώς οι αρχικές ρυθμίσεις δεν νομοθετήθηκαν στο χρονικό σημείο που υποβλήθηκαν το Πανεπιστήμιο φαίνεται ότι έχασε, από τη μία, τη δυνατότητα να εμφανίσει πρόθεση ώστε να επιλύσει μερικά θέματα από εκείνα που το έθεταν στο επίκεντρο της δημόσιας κριτικής. Από την άλλη, στη διαπραγμάτευση που είχε μακρά διάρκεια δεν απασχόλησε τη συζήτηση, τουλάχιστον σε θεσμικό επίπεδο, το ερώτημα εάν υπήρχε όντως κοινωνική ή επιστημονική αναγκαιότητα ώστε να διεξάγεται ένα τέτοιο έργο και ποιας μορφής μπορούσε αυτό να είναι. Ούτε επιχειρήθηκε να τεθεί ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο θα μπορούσε να συμβαίνει μία ανάλογη δραστηριότητα ή και να συναρτηθεί με οφέλη τα οποία, ενδεχομένως, μπορούσε να προσπορίσει στο ίδιο το Πανεπιστήμιο· άμεσα οικονομικά οφέλη, εκπαιδευτικά με την εμπλοκή των φοιτητών του, ερευνητικά με την αξιοποίηση των δεδομένων.

Μπορεί να αποδοθεί η διαχείριση του ζητήματος σε μία έλλειψη διορατικότητας; Μάλλον όχι, καθώς η εμπειρία όσων συμμετείχαν στις συζητήσεις ήταν μεγάλη τόσο από τις πολύμορφες πρακτικές των ξένων πανεπιστημίων όσο και από την εμπειρία του αθηναϊκού Πανεπιστημίου τις προηγούμενες δεκαετίες. Άλλωστε, όπως διαφάνηκε προηγουμένως, είχαν αποκρυσταλλωθεί μεταξύ των καθηγητών ισχυρά διστάμενες απόψεις. Επομένως, άλλες αιτιολογήσεις είναι πιο πιθανές. Ότι η συζήτηση, στη συγκεκριμένη φάση, δεν αφορούσε σε επιστημονικές γνωμοδοτήσεις σε σημαντικά θέματα δημόσιου συμφέροντος ή κοινής ωφέλειας ή σε έργα που είχαν επιστημονικό ενδιαφέρον· αλλά, μάλλον, σε τετριμμένες αναλύσεις και γνωματεύσεις που δεν είχαν άλλη συνεισφορά πέρα από την οικονομική για όσους τις διεξήγαγαν. Ότι η συζήτηση αναπτυσσόταν σε μία περίοδο που είχαν αρχίσει να συγκροτούνται ανάλογες δομές εκτός Πανεπιστημίου, κρατικές και ιδιωτικές, οι οποίες προσέφεραν μία εξωτερική πίεση στα συγκεκριμένα θέματα και ο διάλογος αναπτυσσόταν υπό αυτή τη συνθήκη. Ότι η διεξαγωγή του ιδιωτικού έργου από τα εργαστήρια και τις κλινικές μερικών καθηγητών δημιουργούσε μία ανεπιθύμητη διπλή ιεραρχία μέσα στο ίδιο το Πανεπιστήμιο που, μάλιστα, ρυθμιζόταν με κριτήρια εκτός αυτού. Η συζήτηση, επομένως, εκδιπλωνόταν σε ένα πολυπαραγοντικό πλαίσιο μέσα στο οποίο, αφενός, επιχειρήθηκαν οι νέες ρυθμίσεις για το προσωπικό των σχετικών δομών στις χαμηλότερες βαθμίδες και, αφετέρου, διαμορφώθηκαν σε νέα βάση επιχειρήματα ιδεολογικού τύπου περί των τρόπων που μπορούσε να επιτευχθεί ο πανεπιστημιακός προορισμός.

Το θέμα της διεξαγωγής ιδιωτικού έργου από τα πανεπιστημιακά εργαστήρια είχε προταχθεί μεν στη συζήτηση, συνδεόταν όμως άμεσα και με το δικαίωμα ή μη των τακτικών καθηγητών να ασκούν ιδιωτικά το επάγγελμά τους. Αυτό δυνητικά αφορούσε, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, τους καθηγητές όλων των ειδικοτήτων αλλά κατά τη συγκεκριμένη εποχή αφορούσε πρωτίστως στους ιατρούς, δικηγόρους και φαρμακοποιούς. Στο νομοσχέδιο Παναγιωτόπουλου υπήρχε διάταξη που αναγνώριζε το δικαίωμα άσκησης ιδιωτικού επαγγέλματος στους καθηγητές, εξαιρούσε όμως όσους το έπρατταν από τη λήψη του επιμίσθιου για την εργαστηριακή ή φροντιστηριακή διδασκαλία⁶¹⁹. Το 1911 οι ρυθμίσεις ήταν πιο εξειδικευμένες και περιοριστικές: επέτρεπαν τη δικηγορία μόνο στα ανώτατα δικαστήρια, απαγόρευαν τα ιδιαίτερα μαθήματα στους καθηγητές των θεωρητικών κλάδων, απαγόρευαν την ιδιοκτησία ιδιωτικών κλινικών σε όσους ήταν διευθυντές πανεπιστημιακών και, τέλος, όριζαν ασυμβίβαστο ανάμεσα στην καθηγητική θέση με αυτή του ιδιωτικού υπάλληλου ή του

⁶¹⁹ ΕτΒ, Παράρτημα 1910 ΙΗ-εκτ.Β, σσ. 330-341, άρθρο 17. Στην εξαίρεση διαφώνησαν οι καθηγητές της Ιατρικής και Νομικής Σχολής (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 2/3/1910).

διευθυντή ιδιωτικής μη εκπαιδευτικής επιχείρησης⁶²⁰. Οι ρυθμίσεις, στην περίπτωση της Φυσικομαθηματικής, φαίνεται να είχαν κυρίως αντίκρισμα στον καθηγητή Φαρμακευτικής Χημείας που ασκούσε το επάγγελμά του μέσω ιδιόκτητου φαρμακείου⁶²¹. Η Σχολή, με την πενταμελή σύνθεση που είχε μετά τις απολύσεις του 1910, διαφώνησε γενικά με τους περιορισμούς στην άσκηση του επαγγέλματος⁶²² και ο ίδιος ο Α. Δαμβέργης εναντιώθηκε ισχυρά στις συγκεκριμένες διατάξεις πριν, κατά τη διάρκεια, ακόμη και μετά από την ψήφιση του νόμου προβάλλοντας κυρίως τον εκπαιδευτικό χαρακτήρα στη λειτουργία του φαρμακείου του⁶²³.

Ο πανεπιστημιακός νόμος του 1911 απαγόρευσε επί ποινή απόλυσης και στο προσωπικό των εργαστηρίων και των κλινικών να εκτελεί οποιαδήποτε ιδιωτική εργασία, σε αυτές συμπεριέλαβε και τα ιδιαίτερα μαθήματα. Σύμφωνα με τον υπουργό Παιδείας Απ. Αλεξανδρή στις αρχικές προθέσεις της κυβέρνησης ήταν να αυξηθεί ο μισθός των επιμελητών και να απαγορευτούν τα ιδιαίτερα μαθήματα τα οποία «πολλάκις δίδουσιν αφορμήν εις άτοπα»⁶²⁴. Στη συνέχεια η πρώτη επιδίωξη παραμερίστηκε, η δε απαγόρευση χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα προκειμένου να δικαιολογηθούν τα αυξημένα τέλη του νέου νόμου για τα εργαστήρια και τα φροντιστήρια. Η έμφαση στον περιορισμό των «λίαν κατά τους ειδότας υπερόγκων» δαπανών για ιδιαίτερα μαθήματα αξιοποιήθηκε ώστε να αιτιολογηθεί η πεποίθηση ότι τελικώς θα επερχόταν «παρά την φαινομενικήν αύξησιν, μείωσιν πραγματικήν» στο συνολικό κόστος που είχε ορίσει ο νέος νόμος να καταβάλλουν οι φοιτητές για την εκπαίδευσή τους⁶²⁵.

Σε άμεση συνάρτηση με το ιδιωτικό έργο προτάθηκε ένα νέο θεσμικό μέτρο κατά την έναρξη της συζήτησης το 1906-07. Αυτό ήταν να υπάρξει θητεία περιορισμένου χρόνου για τους επιμελητές, χωρίς δυνατότητα ανανέωσης, προκειμένου να εξασφαλιστεί η μη κατάχρηση της θέσης για προσωπικά οφέλη. Προς υπεράσπιση του μέτρου διατυπώθηκαν επιχειρήματα που ανέφεραν ότι η επιμελητεία είχε εκπαιδευτική επίδραση στο πρόσωπο που την ασκούσε, είχε σκοπό τη συμπλήρωση της επιστημονικής του μόρφωσης και, επομένως, υπήρχε αναγκαιότητα το ίδιο να συμβεί σε πολλούς νέους επιστήμονες. Παράλληλα η απόκτηση εμπειρίας αντιμετωπίστηκε ως πρόσχημα που διατυπωνόταν με σκοπό τη διατήρηση των πλεονεκτημάτων⁶²⁶, ενώ η θητεία ορισμένου χρόνου υιοθετήθηκε με ρητή την προσδοκία να επιλυθούν τα όποια προβλήματα όταν κάποιοι επιμελητές υποχρεώνονταν να αποχωρήσουν⁶²⁷. Παρ' ότι οι λόγοι που επικαλέστηκε η σχετική συζήτηση ήταν οι προαναφερόμενοι, επιπρόσθετα δεν μπορεί να αγνοηθεί η πίεση που προσέφερε ένα πλήθος επιστημόνων που ήταν πλέον ευρύτερο

⁶²⁰ ΦΕΚ 178Α, 12/7/1911, Ν. 3823, άρθρο 9§3 και ΦΕΚ 183Α, 17/7/1911, Ν. 3825, άρθρο 9§3.

⁶²¹ Πρότυπον φαρμακείον. Επιστημονικά εργαστήρια Α. Κ. Δαμβέργη, Αθήναι: Ν. Καργιωτάκης. Το φαρμακείο του Α. Δαμβέργη εγκαινιάστηκε το 1906 επί της οδού Πανεπιστημίου απέναντι από την Εθνική Βιβλιοθήκη.

⁶²² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11 & 13/1/1911.

⁶²³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 22/1/1911· ΕΦαΧ, φ. 1910-11, Δαμβέργης προς πρυτανεία ;/8/1911, αρ. πρ. 518· ΕΦαΧ, φ. 1911-12, Δαμβέργης προς πρυτανεία 30/9/1911, αρ. πρ. 544. Ο Α. Δαμβέργης επικαλούνταν ανάλογες πρακτικές καθηγητών σε άλλες χώρες (κυρίως τη Γαλλία) και το κύριο επιχειρημά του ήταν ότι υπήρχε εκπαιδευτικό όφελος καθώς, για τον καθηγητή, η άσκηση του επαγγέλματος πολλαπλασίαζε την εμπειρία του και, για τους φοιτητές της φαρμακευτικής, το φαρμακείο του αποτελούσε πρότυπο άσκησης του επαγγέλματος.

⁶²⁴ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 26/11/1910.

⁶²⁵ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σσ. 391-392.

⁶²⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 7/4/1907. Τις συγκεκριμένες θέσεις διατύπωσε ο καθηγητής της Ιατρικής Μ. Κατσάρας.

⁶²⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 7/4/1907.

και αναζητούσε επαγγελματική διέξοδο καθώς και η ύπαρξη πολλαπλών στοχεύσεων που σχετιζόνταν με θέματα κατανομής ισχύος στον πανεπιστημιακό χώρο⁶²⁸.

Η ρύθμιση της μη ανανεώσιμης θητείας αποτελούσε μία παράμετρο που σχετιζόταν ισχυρά με τις στρατηγικές ανάπτυξης και λειτουργίας των εργαστηρίων. Η εναλλαγή στο προσωπικό των εργαστηρίων, ιδιαιτέρως για τους επιμελητές, συναντούσε διαχρονικά την ομόθυμη αντίθεση των καθηγητών της Φυσικομαθηματικής που επικαλούνταν δύο κυρίως λόγους: ότι δεν εξασφάλιζε την απρόσκοπτη συνέχεια στο έργο των εργαστηρίων και ότι υπήρχε περιορισμένος αριθμός διαθέσιμων επιστημόνων σε διάφορα επιστημονικά πεδία⁶²⁹. Στη Σύγκλητο του 1906-07 σε μία προσπάθεια να γεφυρωθούν οι αντιτιθέμενες επιδιώξεις, δηλαδή η συγκρότηση ενός έμπειρου επιστημονικού προσωπικού και η διαχείριση όσων θεμάτων είχαν ανακύψει, προτάθηκε να υπάρξει διάκριση για τους επιμελητές των οποίων το επιστημονικό πεδίο δεν έδινε τη δυνατότητα άσκησης ελεύθερου επαγγέλματος προς βιοπορισμό⁶³⁰. Με αυτό το επιχείρημα αφέθηκε ελεύθερος ο χρόνος θητείας των επιμελητών στα εργαστήρια και των δύο Σχολών (Φυσικομαθηματικής και Ιατρικής), αλλά όχι των ιατρών-επιμελητών στις κλινικές για τους οποίους επιπρόσθετα προτάθηκαν χαμηλότερες αποδοχές. Η ίδια διάκριση έγινε αποδεκτή και από τη Σύγκλητο του 1908-09 καθώς θεωρήθηκε ότι «οὔτοι [οι επιμελητές των εργαστηρίων] το μεν δυσχερώς μορφούνται και έτι δυσχερέστερον αναπληρούνται»⁶³¹.

Η πρόνοια για περιορισμένη θητεία, που εισήχθη μέσα από τη συγκεκριμένη διαδικασία, διατηρήθηκε σε όλες τις επόμενες νομοθετικές απόπειρες και επιπρόσθετα διευρύνθηκε ώστε να αφορά στο σύνολο των επιμελητών. Στην τελική μορφή των διατάξεων το 1911 ορίστηκε η θητεία να είναι ανανεώσιμη μόνον εφάπαξ (δηλαδή, τα χρόνια υπηρεσίας να είναι κατά μέγιστο οκτώ για τους επιμελητές και έξι για τους βοηθούς των εργαστηρίων). Η ρύθμιση προσπαθούσε, ενδεχομένως, να απαντήσει στο αίτημα για περιορισμό της αναξιοκρατίας που κυριαρχούσε τότε στον δημόσιο λόγο, ανεξάρτητα από τον συγκεκριμένο ή μη τρόπο που διατυπωνόταν. Και φιλοδοξούσε, ίσως, να προλάβει τη δημιουργία προβλημάτων που μπορούσαν να προκύψουν από την καταχρηστική αξιοποίηση μίας μονιμότερης θέσης. Πάντως δεν ερχόταν να λύσει το θέμα του επανελέγχου στην επιστημονική εξέλιξη αφού δεν έδινε τη δυνατότητα συνέχισης μετά από την πρώτη ανανέωση, όποια κι αν ήταν η επιστημονική εξέλιξη.

Το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν η περιορισμένη θητεία και ένας μη ανταγωνιστικός μισθός (βλ. στη συνέχεια) σε συνδυασμό με τις μικρές δυνατότητες ανάδειξης σε καθηγητική έδρα καθιστούσαν τελικώς τις θέσεις των επιμελητών ελάχιστα ελκυστικές και αποστερούσαν τα εργαστήρια από ένα δυναμικό επιστημόνων με αξιόλογα προσόντα. Το ερώτημα είναι δύσκολο να απαντηθεί καθώς στην περίοδο που ακολούθησε υπήρξαν συνεχείς αλλαγές στην εφαρμογή του νομοθετικού πλαισίου και γενικότεροι παράγοντες (πόλεμοι, επιστρατεύσεις, κ.λπ.) επέδρασαν στην εξέλιξη των πραγμάτων. Ανεξάρτητα όμως από τον τρόπο που λειτούργησε η περιορισμένη θητεία,

⁶²⁸ Τέτοιες στοχεύσεις φαίνεται να αφορούσαν τους επιμελητές στην Ιατρική Σχολή, οπότε το ερώτημα ξεφεύγει από τα όρια της συγκεκριμένης έρευνας. Συνολικότερα, πάντως, η μη ανανέωση της θητείας των επιμελητών έβρισκε ευρύτερη αποδοχή στον ιατρικό χώρο: το 1911 η Ιατρική Εταιρεία είχε παρέμβει στην κατάρτιση του Πανεπιστημιακού Οργανισμού ζητώντας μεταξύ άλλων να υπάρξει διάταξη που να αναφέρει: «*Η θητεία των επιμελητών είναι τετραετής. Επ' ουδενί δε λόγω δύναται να παραταθή αυτή*» (Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 217.50, Υπόμνημα Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών, σ. 15).

⁶²⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11/2/1909· ΕΦαΧ, φ. 1906-07, Δαμβέργης προς πρυτανεία 12/4/1907, αρ. πρ. 231. Για τη διατύπωση των ίδιων θέσεων κατά την προηγούμενη περίοδο, ενότητα 1.3.

⁶³⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 7/4/1907. Την εξαίρεση εισηγήθηκε ο Γ. Αγγελόπουλος.

⁶³¹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 16/12/1908.

μπορεί να σημειωθεί ότι αφενός η ρύθμιση απηχούσε μία αντίληψη που αντιμετώπιζε ως υποδεέστερο και εύκολα αντικαταστάσιμο το έργο αυτών των επιστημόνων. Αφετέρου, ήταν ένα μέτρο που υπολόγιζε να ρυθμίσει με απαγορευτικές διατάξεις τα προβλήματα που αναφύονταν και μάλιστα στοχεύοντας στον έλεγχο των χαμηλότερων στην ιεραρχία θέσεων. Περαιτέρω η αντίληψη ότι η εναλλαγή στο επιστημονικό προσωπικό των εργαστηρίων δεν αποτελούσε πρόβλημα μπορεί να συνδεθεί και με την πρόσληψη για τον ρόλο που επιτελούσαν τα πανεπιστημιακά εργαστήρια. Μία θητεία λίγων ετών ενδεχομένως να μπορούσε να δώσει καρπούς εάν στα εργαστήρια αναγνωριζόταν μόνο ή κυρίως ο εκπαιδευτικός τους ρόλος. Εάν η πρόθεση ήταν να αναπτύξουν ένα ερευνητικό έργο ο περιορισμένος χρονικός ορίζοντας δεν ήταν βοηθητικός, ακόμη κι εάν ο σχεδιασμός και η ευθύνη του έργου γίνονταν αντιληπτά ως να ανήκουν αποκλειστικά στον καθηγητή. Η ρύθμιση της περιορισμένης θητείας, με άλλα λόγια, φαίνεται ότι ανακλούσε αντιλήψεις και για τον ρόλο των πανεπιστημιακών εργαστηρίων.

Το τρίτο σημείο στο οποίο εστιάστηκε η προσοχή κατά τη συζήτηση για το επιστημονικό προσωπικό ήταν ο καθορισμός των προσόντων για τον διορισμό και ο τρόπος επιλογής των προσώπων. Ως προς τα προσόντα η Σύγκλητος του 1906-07 είχε προτείνει να είναι κοινά για όλους τους επιμελητές: ο προτεινόμενος επιστήμονας έπρεπε να είναι διδάκτορας της οικείας Σχολής, να διαθέτει τριετή προϋπηρεσία σε όμοιο εργαστήριο ή κλινική, να έχει επιστημονικές δημοσιεύσεις (ή να έχει εκτελέσει μελέτες) στον κλάδο για τον οποίο προτεινόταν. Οι ρυθμίσεις αναβάθμιζαν το πλαίσιο των προσόντων που, κατά κανόνα, απαιτούσε έως τότε η νομοθεσία για τους επιμελητές (τα ίδια ζητήθηκαν, με μικρές αλλαγές κατά περίπτωση, και στη συνέχεια). Στη συγκεκριμένη πρόταση του 1906-07 δεν γινόταν όμως μνεία για πρόσληψη διδασκόντων από ξένα πανεπιστήμια και δεν είχε απαιτηθεί η υποχρεωτική μετεκπαίδευση στο εξωτερικό για τους κατόχους ελληνικών τίτλων. Με αυτή την αφορμή η συγκλητική πρόταση δέχτηκε έντονη κριτική από μερίδα του τύπου και από πανεπιστημιακούς καθηγητές ότι ευνοούσε άτομα χαμηλότερων προσόντων, μία συζήτηση που ήταν προσανατολισμένη αποκλειστικά στους επιμελητές των κλινικών⁶³². Η Σύγκλητος του επόμενου έτους τροποποίησε τη διάταξη και συμπεριέλαβε τους τίτλους και την προϋπηρεσία στην Ευρώπη, όχι όμως ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη διεκδίκηση της θέσης καθώς θεωρήθηκε ότι αδικούσε ικανούς διδάκτορες χωρίς αυτό το εφόδιο⁶³³. Ωστόσο η νομοθέτηση των σχετικών διατάξεων αποτράπηκε και πάλι, στοιχείο που ισχυροποίησε τον σχολιασμό του πρύτανη Ν. Πολίτη ότι οι δημοσιογραφικές πιέσεις «αδεξίως απέκρυπτον τους υπαγορεύοντας λόγους» και ότι ο καθορισμός των προσόντων δεν ήταν το πραγματικά επίμαχο ζήτημα⁶³⁴.

Ως προς τον τρόπο επιλογής του επιστημονικού προσωπικού, το νομοσχέδιο του 1906-07 δεν άλλαζε το καθεστώς σύμφωνα με το οποίο ο καθηγητής-διευθυντής του εργαστηρίου ή της κλινικής, με σύμφωνη γνώμη της Συγκλήτου, είχε το δικαίωμα της απόφασης για τον διορισμό ή την απόλυση. Η διάταξη άλλαξε στις επόμενες προτάσεις, τόσο από την πολιτεία όσο και από τη Σύγκλητο, και υιοθετήθηκε η διεξαγωγή διαγωνισμού για την επιλογή. Η μεταστροφή στη θέση της Συγκλήτου υποστηρίχθηκε ότι έγινε εξαιτίας της επιθυμίας να απαλλαγούν οι καθηγητές από πιέσεις προκειμένου να επιλέξουν πρόσωπα όχι απαραίτητα ικανά αλλά με ισχυρά ερείσματα⁶³⁵. Αντιθέτως, οι

⁶³² Ενδεικτικά: *Εμπρός*, 6/7/1907, σ. 4· 7/7/1907, σσ. 3-4· 9/7/1907, σ. 2.

⁶³³ Η συγκεκριμένη άποψη υιοθετήθηκε από τρεις διαφορετικές Συγκλήτους (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 7/4/1907, 21/9/1907 & 16/12/1908).

⁶³⁴ ΙΑ, Πρυτανικοί, Ν. Πολίτης 1906-07, σ. 72· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 21/9/1907.

⁶³⁵ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 11/3/1909· ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11/2/1909· ΙΑ, Πρακτικά Ιατρικής, 5/2/1909.

δύο Σχολές (Φυσικομαθηματική και Ιατρική) θεώρησαν τον διαγωνισμό άστοχο καθώς «οι επιμελητάι ως πρόσωπα εμπιστευτικά πρέπει να διορίζονται μόνον τη προτάσει των οικείων καθηγητών»⁶³⁶. Ο διαγωνισμός παρέμεινε όμως στη συγκλητική απόφαση, παρά τη διαφωνία των δύο Σχολών, καθώς έλαβε τη συγκατάθεση όλων των μελών του οργάνου. Το σκεπτικό, ενδεχομένως, να ήταν εκείνο που διατύπωσε σε μία πιο πραγματιστική προσέγγιση ο Δ. Αιγινήτης, ότι δηλαδή η ύπαρξη του διαγωνισμού δεν απέκλειε τη δυνατότητα να επιλέγεται ο προτιμώμενος από τον καθηγητή υποψήφιος⁶³⁷. Όταν το 1911 ο διαγωνισμός τελικώς θεσμοθετήθηκε, η επόμενη Σύγκλητος έθεσε νέο αίτημα να καταργηθεί επαναλαμβάνοντας το επιχείρημα της εμπιστοσύνης χωρίς να επιτύχει την αλλαγή⁶³⁸. Επομένως, ο τρόπος που εφαρμόστηκε το συγκεκριμένο μέτρο αποτελεί ένα ερώτημα που αφορά στην επόμενη περίοδο.

Οι νομοθετικές απόπειρες αυτής της περιόδου παρέχουν μερικά ακόμη δεδομένα ως προς τους υπόλοιπους εργαζόμενους στα εργαστήρια, κυρίως βοηθούς και τεχνικούς. Οι κατηγορίες αυτών των εργαζομένων στα εργαστήρια ήταν πλήρως «αόρατες» στα αρχικά κείμενα, η περιγραφή της θέσης των βοηθών δεν είχε καν απασχολήσει το πρώτο συγκλητικό νομοσχέδιο. Οι δε τεχνικοί των εργαστηρίων απουσίαζαν πλήρως από τα αρχικά νομοσχέδια (προστέθηκαν εκ των υστέρων στη συγκλητική πρόταση του 1908 μετά από εισήγηση της Φυσικομαθηματικής⁶³⁹) παρ' ότι ακόμη και στις ελάχιστες θέσεις τεχνικών φαίνεται ότι υπήρχε δυσκολία να βρεθούν πρόσωπα με κατάλληλη κατάρτιση.

Ως προς τους βοηθούς, η κυβέρνηση το 1908 είχε προτείνει να προσλαμβάνονται αποκλειστικά φοιτητές με θητεία δύο ετών χωρίς ανανέωση. Η ρύθμιση υποδήλωνε και τα όρια στο έργο που τους αντιστοιχίζονταν, απολύτως βοηθητικό και πλήρως αντικαταστάσιμο. Η αντιπρόταση της Συγκλήτου είχε συμπεριλάβει και διδάκτορες στις θέσεις των βοηθών (με θητεία, όπως στους επιμελητές, που μπορούσε να ανανεωθεί μία φορά στην Ιατρική και απεριόριστες στη Φυσικομαθηματική)⁶⁴⁰. Οι επόμενες νομοθετικές απόπειρες διατήρησαν την εναλλακτική δυνατότητα να προσλαμβάνονται βοηθοί είτε διδάκτορες, είτε φοιτητές. Σε αντίθεση ο Οργανισμός του 1911 επιχείρησε να αναβαθμίσει τα προσόντα των βοηθών και απαίτησε την κατοχή πτυχίου για τη θέση, μία ρύθμιση που συνάντησε στην επόμενη περίοδο σημαντικές δυσκολίες κατά την εφαρμογή της οι οποίες συναρτήθηκαν άμεσα με τον προβλεπόμενο μισθό (ενότητα 12.1).

Οι μισθοί του επιστημονικού προσωπικού αποτέλεσαν επίσης ένα επίμαχο θέμα όπως αναδεικνύει η εναλλαγή των προτεινόμενων μέτρων πριν από την τελική ρύθμιση (Πίνακες 9 & 10). Ο Πίνακας 11 καταγράφει τα μισθολογικά δεδομένα για το επιστημονικό προσωπικό σε όλο το Πανεπιστήμιο πριν και μετά από τον Πανεπιστημιακό Οργανισμό.

⁶³⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 11/3/1909.

⁶³⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 11/3/1909.

⁶³⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 9/11/1911· Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 114.3, πρύτανης προς ΥΕΔΕ, 13/11/1911.

⁶³⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 11/3/1909· ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11/2/1909.

⁶⁴⁰ Από την άλλη, και τα δύο νομοσχέδια του 1908 (υπουργικό και συγκλητικό) πρότειναν για τους βοηθούς έναν μισθό 100δρχ. που ήταν καλύτερος από τα ισχύοντα έως τότε για τους περισσότερους βοηθούς. Πάντως, το συγκεκριμένο ύψος μισθού διατηρήθηκε ως πρόταση για μία πολύ σύντομη περίοδο.

Πίνακας 11
Μισθοί επιστημονικού προσωπικού (σε δραχμές)⁶⁴¹

	Προ του 1911	N. 3823/1911
Επιμελητής εργαστηρίου ή μουσείου	200 ⁶⁴²	200
Επιμελητής κλινικής	120	120
Υπεπιμελητής εργαστηρίου	140	-
Παρασκευαστής εργαστηρίου	120	-
Βοηθοί εργαστηρίων	70-90	80
Βοηθοί κλινικών	70-100	60

Προκειμένου να υπάρξει μία αίσθηση της μισθολογικής κατάταξης που όριζε ο νέος νόμος στο εσωτερικό του Πανεπιστημίου μπορεί να αναφερθεί ότι τον ίδιο μισθό με τον επιμελητή του εργαστηρίου προβλεπόταν να έχει ο έκτακτος καθηγητής, ότι οι πτυχιούχοι βοηθοί λάμβαναν ίδιο μισθό με τους κλητήρες των εργαστηρίων και ότι οι πτυχιούχοι σε γραμματειακές θέσεις στο Πανεπιστήμιο είχαν καλύτερες αποδοχές από τους πτυχιούχους βοηθούς στα εργαστήρια⁶⁴³.

Με σκοπό να εκτιμηθεί η δυναμική που περιέκλειαν οι ρυθμίσεις αναζητήθηκαν συγκριτικά στοιχεία από άλλες επαγγελματικές διεξόδους που είχαν οι πτυχιούχοι των φυσικών επιστημών στην ίδια περίπου περίοδο. Ένας πτυχιούχος που θα ακολουθούσε τον εκπαιδευτικό κλάδο είχε εναρκτήριο μισθό ως ελληνοδιδάσκαλος διπλάσιο από εκείνον του βοηθού και ως καθηγητής γυμνασίου μεγαλύτερο από τον μισθό του επιμελητή⁶⁴⁴. Η μέση εκπαίδευση επομένως ήταν μισθολογικά πολύ πιο ελκυστική για τους πτυχιούχους, ιδίως για εκείνους που μπορούσαν να στοχεύσουν στα γυμνάσια. Από την άλλη, οι υπάλληλοι στα διάφορα υπουργεία είχαν εισαγωγικό μισθό 120δρχ. όμως οι εξειδικευμένες θέσεις που απαιτούσαν πτυχίο φυσικού τμήματος (θέσεις χημικών) ξεκινούσαν από υπηρεσιακούς βαθμούς με καλύτερους μισθούς ενώ, στις ίδιες δημόσιες υπηρεσίες, οι επιστήμονες σε θέση διευθυντή είχαν ακόμη μεγαλύτερες αποδοχές⁶⁴⁵. Επιπρόσθετα, εκείνο που είχε αλλάξει στην ίδια περίοδο ήταν ότι είχαν αρχίσει να αυξάνονται οι προσφερόμενες θέσεις (ενότητα 3.1). Όμοια εικόνα παρέχουν και οι αποδοχές εκτός δημόσιου τομέα: ο μισθός ενός λογιστή ήταν 200-250δρχ., ενός μηχανικού στη χημική βιομηχανία 400δρχ. και ενός τραπεζικού υπάλληλου στην πιο χαμηλή θέση 180-200δρχ.⁶⁴⁶. Επομένως ένας νέος πτυχιούχος μπορούσε να έχει, στον δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα, εξαρχής μεγαλύτερες αποδοχές από έναν βοηθό ακόμη κι αν εκκινούσε από τη βάση της μισθοδοσίας και, επίσης, να προσδοκά μισθολογική

⁶⁴¹ Τα μισθολογικά δεδομένα προ του Οργανισμού που αναφέρονται στον Πίνακα προκύπτουν αφενός από μία ονομαστική κατάσταση που είχε συντάξει το Πανεπιστήμιο το 1909 και αφετέρου από την αναλυτική καταγραφή της πανεπιστημιακής μισθοδοσίας από επιτροπή της Βουλής την ίδια περίοδο (βλ. ΕτΒ, Παράρτημα 1910 ΙΗ-Δ, σσ. 520-535· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 202.3).

⁶⁴² Υπήρχαν ελάχιστες μισθολογικές εξαιρέσεις: μία προς τα πάνω για τον επιμελητή του Φυσιολογικού Μουσείου (βλ. στη συνέχεια) και δύο προς τα κάτω σε ιατρικά εργαστήρια.

⁶⁴³ Παράδειγμα, οι πανεπιστημιακοί γραφείς με πτυχίο νομικής έπαιρναν 120δρχ. μισθό.

⁶⁴⁴ Για τους ελληνοδιδασκάλους οι μισθοί ήταν 160-210δρχ. και για τους καθηγητές γυμνασίου 225-300δρχ. Τα μισθολογικά δεδομένα για τη μέση εκπαίδευση προέρχονται από μελέτη που είχε καταθέσει στη Βουλή το 1909 η Φιλοσοφική Σχολή σχετικά με προτεινόμενα τότε εκπαιδευτικά νομοσχέδια (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 257.1). Μισθούς εκπαιδευτικών στο ίδιο εύρος αναφέρει και ο Α. Δημαράς για το 1914, βλ. Δημαράς, Α. (2013). *Ο.π.*, σ. 141.

⁶⁴⁵ Ο μισθός 120δρχ. αντιστοιχούσε σε υπαλληλικό βαθμό γραφέα α' τάξης. Οι χημικοί όμως εισάγονταν με υψηλότερο βαθμό (γραμματέα α' ή β' τάξης). Ενδεικτικά βλ. για τις χημικές υπηρεσίες στο υπουργείο Οικονομικών ΦΕΚ 245Α, 21/10/1909, Ν. 3382, άρθρο 3.

⁶⁴⁶ Πιζάνιας, Π. (1985). *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923): το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*. Αθήνα: ΜΙΕΤ και επίσης: Λεονταρίτης, Γ. (1980). Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-20. Στο: Θ. Βερέμης & Ο. Δημητρακόπουλος (Επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (σσ. 49-84). Αθήνα: Φιλιππίτης. Οι αναφορές στα ποσά είναι για το 1914.

εξέλιξη την οποία δεν είχαν οι επιμελητές και βοηθοί. Ενώ, εάν διέθετε σπουδές σε πανεπιστήμια του εξωτερικού ή είχε αποκτήσει επαγγελματική εμπειρία μέσα από μία σύντομη θητεία στα πανεπιστημιακά εργαστήρια, είχε τη δυνατότητα να διεκδικήσει θέσεις ευθύνης που είχαν πολύ καλύτερες αμοιβές και από εκείνες του επιμελητή.

Συμπερασματικά η θέση του επιμελητή ήταν, από μισθολογική άποψη, μετρίως ελκυστική για τους διδάκτορες των φυσικών επιστημών. Η διεκδίκησή της από επιστήμονες με τα προσόντα που απαιτούσε ο νόμος (διδασκτορικό δίπλωμα, δημοσιευμένο επιστημονικό έργο, προϋπηρεσία) μπορούσε να συμβεί εάν συνέτρεχαν και άλλα κίνητρα· η ακαδημαϊκή εξέλιξη ήταν ένα από αυτά, αλλά ασφαλώς όχι το μόνο. Από την άλλη, η θέση του βοηθού στα εργαστήρια δεν ήταν καθόλου ελκυστική μισθολογικά ιδίως για τους πτυχιούχους που επιζητούσε ο νόμος. Πολύ πιο πρόσφορος ήταν ο προσανατολισμός ενός πτυχιούχου είτε προς τη μέση εκπαίδευση, είτε προς τον δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα. Ειδικότερα στην περίπτωση των βοηθών, ένα σημαντικό μέρος των δυσκολιών που συνάντησε η εφαρμογή του νόμου κατά την επόμενη περίοδο μπορεί να συσχετιστεί άμεσα με το ύψος της προβλεπόμενης αμοιβής (ενότητα 12.1). Οι δυσλειτουργίες που προκλήθηκαν από τον συνδυασμό προσόντων-αποδοχών αποτέλεσαν ένα θέμα που απασχόλησε στην επόμενη περίοδο και συνέβαλε στην τροποποίηση, ρητή ή άρρητη, μερικών ρυθμίσεων. Επομένως ενώ δίνεται η εντύπωση ότι ο νέος Οργανισμός διατηρούσε για τα εργαστήρια τη μισθολογική κατάσταση που προϋπήρχε (Πίνακας 11), λειτουργούσε κάπως διαφορετικά. Αφενός καταργούσε ενδιάμεσες θέσεις που υπήρχαν σε μερικά εργαστήρια και, σε κάποιες περιπτώσεις όπως θα φανεί στη συνέχεια, τις κατείχαν άτομα σε μονιμότερη βάση ή με περισσότερα προσόντα. Αφετέρου και κυρίως, δημιουργούσε σε αρκετές περιπτώσεις μία δυναμική που καθαυτή δεν λειτουργούσε προωθητικά ώστε άτομα με εξειδικευμένα προσόντα να επιλέξουν τις συγκεκριμένες θέσεις.

Μέσω του Πανεπιστημιακού Οργανισμού του 1911, τέλος, εισήχθη και στα νομοθετικά κείμενα η διάκριση ανάμεσα σε «ανώτερο» και «κατώτερο» διδακτικό προσωπικό η οποία παρέμεινε για πολλές δεκαετίες στο ελληνικό πανεπιστήμιο⁶⁴⁷. Στο κατώτερο προσωπικό τοποθετήθηκαν οι επιμελητές και οι βοηθοί (αρχικά, όπως είδαμε, και οι υφηγητές που εντάχθηκαν τελικά στο ανώτερο). Κατά τη συζήτηση στη Βουλή οι νύξεις για το θέμα ήταν λιγιστές αλλά ενδεικτικές: κυμαίνονταν από τη θέση ότι οι επιμελητές και οι βοηθοί δεν έπρεπε καν να εντάσσονται στο διδακτικό προσωπικό⁶⁴⁸ μέχρι την ταυτολογική υπουργική δήλωση ότι «*πάντως υπάρχει λόγος να παραμείνη η διάκρισις*» ως απάντηση στην πρόταση να απαλειφθεί ο χαρακτηρισμός και η διάκριση να πραγματοποιείται με βάση τον υπαλληλικό βαθμό⁶⁴⁹.

⁶⁴⁷ Μερικοί όροι χρησιμοποιούνταν από πριν όπως, για παράδειγμα, ο όρος «ανώτερο προσωπικό» που υπήρχε σε κάποια από τα νομοσχέδια που είχαν κατατεθεί στην εξεταζόμενη περίοδο. Δεν γνωρίζω, ωστόσο, πριν από το 1911 να υπήρχε νόμος που να περιείχε τη συγκεκριμένη διάκριση.

⁶⁴⁸ Σύμφωνα με τον βουλευτή Γ. Κορομηλά (υφηγητή της ιατρικής ως το 1911) «*οι δε επιμεληταί και οι βοηθοί, δι' ους προτείνεται να ταχθώσιν εις το διδακτικόν προσωπικόν, δεν ευρίσκω ποσώς ορθόν, διότι οι μεν πρώτοι [...] δεν έχουσι αποκτήσει εισέτι την πείραν του διδάσκειν [...] οι δε δεύτεροι έχουσι την ανάγκην εισέτι του διδάσκεσθαι*» (ΕτΒ, Β' Αναθεωρ., 22/6/1911, σ. 3036).

⁶⁴⁹ ΕτΒ, Β' Αναθ., 22/6/1911 σσ. 3047-3048. Η πρόταση είχε υποβληθεί από τον Κ. Μέρμηγκα, μέλος της κοινοβουλευτικής επιτροπής για το νομοσχέδιο, τότε υφηγητή και μετέπειτα καθηγητή της Ιατρικής Σχολής. Είχε προτείνει η διάκριση να υφίσταται μέσω του υπηρεσιακού βαθμού και να απαλειφθούν οι όροι ανώτερο και κατώτερο προσωπικό καθώς «*πρακτικός λόγος ουδείς υπάρχει· ουδεμίαν έχει σκοπιμότητα· διατί λοιπόν ο χαρακτηρισμός επιστημόνων ως ανωτέρων και κατωτέρων;*».

Όταν, σε μερικούς μήνες, θεσμοθετήθηκαν με διάταγμα ειδικότερα τα καθήκοντα των επιμελητών και των βοηθών⁶⁵⁰ δεν συμπεριλήφθηκε αναφορά στη δυνατότητα των επιμελητών να διδάσκουν τμήματα της ύλης, ούτε να εκπονούν ερευνητικό επιστημονικό έργο. Σε σχέση με το πρώτο, τη διδασκαλία, στο διάταγμα περιλαμβανόταν μόνο ότι ο επιμελητής «ενεργεί υπό την επίβλεψιν του καθηγητού τας [...] ωρισμένας ασκήσεις των φοιτητών»⁶⁵¹. Η διδασκαλία των επιμελητών, που υπήρχε σε προγενέστερες διατάξεις για τα εργαστήρια φυσικών επιστημών και εφαρμοζόταν στην πράξη (ενότητα 1.3), είχε διατηρηθεί στην αντίστοιχη εισήγηση της Φυσικομαθηματικής. Η Σχολή είχε προτείνει τις προσθήκες ότι ο επιμελητής «καθοδηγεί τους ασκουμένους προς σύνταξιν των σχετικών εκθέσεων της εργασίας» καθώς και ότι «διδάσκει δε εις αυτούς μαθήματα προς συμπλήρωσιν της πρακτικής ασκήσεως αυτών»⁶⁵². Ωστόσο φαίνεται ότι η διδασκαλία τμημάτων της ύλης από τους επιμελητές δεν συγκέντρωνε ευρύτερη αποδοχή, η σχετική απόφαση της Ιατρικής Σχολής περιείχε τη διατύπωση που τελικά υιοθετήθηκε⁶⁵³. Η δεύτερη απουσία στην περιγραφή των καθηκόντων ήταν η εκπόνηση ερευνητικού έργου. Το ερευνητικό έργο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι καλυπτόταν από τη γενική διατύπωση που περιλάμβανε η δέσμη των εννέα κατηγοριών καθηκόντων για τον επιμελητή ότι, δηλαδή, «οφείλει να εκτελή πάσαν εργασίαν ανατιθεμένην εις αυτόν και σχετιζομένην προς τον σκοπόν του ιδρύματος εν ω υπηρετεί» (άρθρο 10α). Οι σκοποί, τόσο για το Πανεπιστήμιο όσο και για τα εργαστήρια, δεν είχαν ρητή περιγραφή στον νέο νόμο και, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στη μέριμνα των διατάξεών του δεν ήταν εμφανής η ανάδειξη της ερευνητικής διάστασης. Παρά ταύτα, το ίδιο θέμα υπήρξε ζήτημα που έλαβε κεντρική θέση στον δημόσιο λόγο γύρω από τις υποψηφιότητες στις καθηγητικές θέσεις (κεφάλαιο 8).

Με άλλα λόγια, μέσα από τη μακρά και επίπονη διαδικασία της πενταετίας που είχε προηγηθεί, ο Πανεπιστημιακός Οργανισμός του 1911 σκιαγραφούσε για το επιστημονικό προσωπικό των εργαστηρίων ένα προφίλ που όφειλε: να διαθέτει υψηλά προσόντα, ιδιαίτέρως οι επιμελητές· να αναλαμβάνει ένα εύρος καθηκόντων που αφορούσαν στη λειτουργία του εργαστηρίου, αλλά χωρίς δικαίωμα να διδάσκει τμήματα της αντίστοιχης ύλης και χωρίς την υποχρέωση ερευνητικού έργου· να οριοθετείται ως προς τον ρόλο του με τον προσδιοριστικό τίτλο «κατώτερο» προσωπικό· να αμείβεται με μισθούς που γενικά ήταν μη ανταγωνιστικοί· τέλος, να ανανεώνεται υποχρεωτικά μετά από υπηρεσία οκτώ ή έξι ετών ανεξάρτητα από την επιστημονική του εξέλιξη. Το ερώτημα επομένως που τίθεται είναι πώς λειτούργησαν αυτές οι ρυθμίσεις, πέρα από τον λόγο των κανονιστικών κειμένων, στους συγκεκριμένους πανεπιστημιακούς τόπους. Και με ποιους τρόπους τα μέλη του επιστημονικού προσωπικού της Φυσικομαθηματικής δραστηριοποιήθηκαν στα εργαστήριά τους, ποιες ήταν οι συνθήκες της εργασίας τους και ποια η συμβολή τους στο εκπαιδευτικό και ερευνητικό έργο.

6.3. Εργαστηριακές δομές και προσωπικό στη Φυσικομαθηματική Σχολή

Στην παρούσα ενότητα εξετάζονται σε παραλληλία δύο θέματα. Το πρώτο αφορά σε πτυχές της ανάπτυξης των εργαστηρίων και των μουσείων της Φυσικομαθηματικής κατά την περίοδο 1904-1911 με έμφαση στα πεδία εκτός της χημείας (που εξετάστηκε σε προηγούμενες ενότητες). Επιλογές που συνδέθηκαν με τη λειτουργία των εργαστηρίων

⁶⁵⁰ ΦΕΚ 21Α, 21/1/1912, Β.Δ. *Περί διαγωνισμού, καθηκόντων και δικαιωμάτων των επιμελητών και βοηθών του Εθνικού Πανεπιστημίου.*

⁶⁵¹ ΦΕΚ 21Α, Ο.π., άρθρο 10στ.

⁶⁵² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 29/11/1911.

⁶⁵³ ΙΑ, Πρακτικά Ιατρικής, 16/11/1911.

και μουσείων, μεταβολές που επήλθαν κατά την πρώτη δεκαετία καθώς και ειδικότερες προβλέψεις που περιλάμβανε γι' αυτά ο νέος νόμος είναι μερικές πτυχές που διερευνώνται στη συνέχεια. Το δεύτερο θέμα που εξετάζεται αφορά στη σκιαγράφιση των προσώπων που συγκροτούσαν το εργαστηριακό προσωπικό της Σχολής κατά την πρώτη δεκαετία. Ο Πίνακας 12 το καταγράφει αριθμητικά σε ένα «στιγμιότυπο» που αφορά στη λήξη της περιόδου. Εκτός από την αριθμητική καταγραφή θεωρήθηκε σκόπιμη και η αναζήτηση πληροφοριών για τα ίδια τα πρόσωπα προκειμένου να συμβάλουν σε απαντήσεις όπως εάν υπήρχε διαθεσιμότητα επιστημόνων και σε ποιους κλάδους, ποια ήταν στην πράξη τα προσόντα και τα καθήκοντα των ατόμων που ασκούσαν αυτούς τους ρόλους, ποια ήταν η διάρκεια παραμονής τους στα εργαστήρια και πότε αποχωρούσαν. Μέσα από αυτές τις πληροφορίες επιδιώχθηκε να εντοπιστούν οι διαφορετικές πρακτικές και να ανιχνευτούν οι παραδόσεις σε κάθε τοπικό επίπεδο, να διερευνηθούν εγκατεστημένες τάσεις και να αναδειχθούν οι σχετικές δυναμικές.

Πίνακας 12

Επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό των εργαστηρίων και μουσείων της Φυσικομαθηματικής Σχολής (1911)

	Επιμελητές	Υπεπιμελητές	Παρασκευαστές	Βοηθοί	Τεχνίτες
Εργαστήριο Γενικής Χημείας	1	1	1	2	-
Εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας	1	1	-	2	-
Εργαστήριο Πειραματικής Φυσικής	1	-	1	1	1
Εργαστήριο Θεωρητικής Φυσικής	-	-	-	1	-
Βοτανικό Μουσείο & Εργαστήριο	1	-	-	1	-
Βοτανικός Κήπος	1	-	-	-	1
Ζωολογικό Μουσείο & Εργαστήριο	1	-	-	-	2
Ορυκτολογικό-Πετρογραφικό Μουσείο & Εργαστήριο	1	-	-	1	-
Γεωλογικό-Παλαιοντολογικό Μουσείο & Εργαστήριο	-	-	1	-	-
Σύνολο Φυσικομαθηματική Σχολή	7	2	3	8	4

Η αναζήτηση που επιχειρήθηκε δεν απέδωσε το ίδιο σε όλες τις περιπτώσεις. Οι διδάκτορες που υπηρέτησαν ως επιμελητές έχουν καταγραφεί στα διασωθέντα πανεπιστημιακά αρχεία, δεν ισχύει όμως το ίδιο και για το χαμηλότερο στην ιεραρχία προσωπικό⁶⁵⁴. Ωστόσο, παρά τους περιορισμούς από τα μέχρι στιγμής διαθέσιμα δεδομένα, η σκιαγράφιση της εικόνας έχει να προσφέρει καθώς η πρώτη δεκαετία του αιώνα διέθετε ένα χαρακτηριστικό που θα αργούσε να υπάρξει ξανά. Ήταν η απουσία

⁶⁵⁴ Από το υλικό του Ιστορικού Αρχείου οι πανεπιστημιακές επετηρίδες της συγκεκριμένης περιόδου κατέγραφαν μόνο τα μέλη του προσωπικού των εργαστηρίων και μουσείων που ήταν διδάκτορες και όχι πάντα με αξιοπιστία (κυρίως ως προς τους χρόνους εισόδου και εξόδου). Μία καλύτερη εικόνα προσφέρουν οι απολογιστικές εκθέσεις των καθηγητών-διευθυντών που δημοσιεύονταν στις ετήσιες πρυτανικές λογοδοσίες όπου αναφέρονται και οι βοηθοί-φοιτητές, αλλά δεν έχουν όλες την ίδια πληρότητα. Στα πρακτικά των συνεδριάσεων Σχολής και Συγκλήτου υπήρχαν σπάνια ονομαστικές αναφορές στα πρόσωπα από το επιστημονικό προσωπικό, ανιχνεύονται όμως περισσότερες στα λυτά έγγραφα της υπηρεσιακής αλληλογραφίας και, για όσους συνέχισαν την πανεπιστημιακή καριέρα, σε μετέπειτα εισηγητικές εκθέσεις. Το Αρχείο Διοικητικού, το οποίο κατά την περίοδο της έρευνάς μου ανήκε στην αντίστοιχη υπηρεσία του Πανεπιστημίου Αθηνών, δεν ήταν πρακτικά διαθέσιμο παρά τη θετική διάθεση από το προσωπικό και τη διεύθυνσή του. Πολύτιμη βοήθεια προσέφεραν τα κατάλοιπα των υπηρεσιακών αρχείων που διασώζονται στα εργαστήρια μερικών τμημάτων της Σχολής Θετικών Επιστημών. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους το αρχείο του υπουργείου Παιδείας είναι αταξινόμητο, παρ' όλα αυτά με την αμέριστη υποστήριξη του προσωπικού μπόρεσαν να προστεθούν μερικά δεδομένα. Αξιοποιώντας, στο μέτρο του δυνατού, τις προαναφερόμενες πηγές όπως και πληροφορίες από επαγγελματικές και επιστημονικές ενώσεις και περιοδικά προσπάθησα να συγκροτήσω και να διασταυρώσω μία εικόνα για τα πρόσωπα που εργάστηκαν στη Φυσικομαθηματική Σχολή την οποία παραθέτω χωρίς εξαντλητική καταγραφή των πηγών σε καθεμία περίπτωση.

σημαντικών εξωτερικών περιορισμών για τη διαθεσιμότητα των ανθρώπων (πολέμων, επιστρατεύσεων κ.λπ.) οι οποίοι χαρακτήρισαν όλη την επόμενη δεκαετία.

Εργαστήρια Πειραματικής Φυσικής και Θεωρητικής Φυσικής

Για την έδρα της Πειραματικής Φυσικής η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα ήταν ουσιαστικά η περίοδος που εδραιώθηκε το εργαστήριό της το οποίο έως το 1907 παρέμενε το μόνο στο πεδίο της φυσικής. Στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας, μέχρι να ιδρυθεί η αυτόνομη Σχολή, το εργαστήριο είχε διαμορφώσει τους χώρους που κατείχε στο Χημείο διχοτομώντας τη μεγάλη αίθουσα του ισογείου που φιλοξενούνταν η συλλογή του Ταμείου Οργάνων με σκοπό να δημιουργηθεί ένας χώρος για άσκηση είκοσι περίπου φοιτητών και, επίσης, είχε επεκταθεί σε τρεις νέες αίθουσες της ανατολικής πλευράς που τις διέθεσε για τον ίδιο λόγο. Στους νέους χώρους έγινε προσπάθεια να δημιουργηθούν μερικές υποδομές (ρεύματος κ.λπ.) και να ανανεωθεί ο εργαστηριακός εξοπλισμός με αγορά νέων οργάνων⁶⁵⁵.

Παράλληλα ο Τ. Αργυρόπουλος επεδίωξε να προσληφθεί νέος επιμελητής⁶⁵⁶ και το 1903 τη θέση ανέλαβε ο Γ. Αθανασιάδης. Ο υφηγητής της φυσικής τεκμηρίωσε την προϋπηρεσία που απαιτούνταν για τον επιμελητή με την ενασχόλησή του στο εργαστήριο από το έτος που έγινε υφηγητής (1900) και τις σχετικές δημοσιεύσεις του με τα οποία, όπως ανέφερε, «πιστούται η έμμονος επίδοσίς μου εις τας πειραματικές εργασίας»⁶⁵⁷. Ο Γ. Αθανασιάδης επέδρασε στην αλλαγή του τρόπου άσκησης των φοιτητών. Με τη συμβολή του καθιερώθηκε οι φοιτητές να παραλαμβάνουν ένα φύλλο εργασίας σε κάθε πειραματική άσκηση που περιείχε τις οδηγίες εκτέλεσης του πειράματος το οποίο συμπλήρωναν με τις πειραματικές μετρήσεις και την επεξεργασία τους «*όπερ γίνεται και εν τοις εν Εσπερία επιστημονικοί εργαστηρίοις*»⁶⁵⁸. Ο ίδιος εξέδωσε έως το 1911 τρία εργαστηριακά συγγράμματα στην προσπάθεια να συστηματοποιηθεί η πειραματική άσκηση⁶⁵⁹ και συνέβαλε ώστε να καταρτιστεί ένα πρόγραμμα υποχρεωτικών πρακτικών ασκήσεων για τους φοιτητές⁶⁶⁰ η τήρηση του οποίου αποδείχθηκε, σύμφωνα με τον ίδιο, «*το σκολιώτερον έργον*»⁶⁶¹.

⁶⁵⁵ ΙΑ, Πρυτανικοί, Ι. Ευταξίας 1903-04, σσ. 111-113· Σπ. Λάμπρος 1904-05 σσ. 77-79· Γ. Χατζιδάκις 1905-06 σσ. 210-211.

⁶⁵⁶ Επιμελητής έως τότε ήταν ο Κωνσταντίνος Μαλτέζος. Ο Κ. Μαλτέζος, διδάκτωρ μαθηματικών το 1890 μετέβη στο Παρίσι με υποτροφία του Πανεπιστημίου και έλαβε διδακτορικό τίτλο από τη Σορβόνη το 1894. Επιστρέφοντας διορίστηκε επιμελητής στο Πανεπιστήμιο ενώ υφηγητής αναγορεύτηκε το 1897. Δίδαξε παράλληλα στη Σχολή Ευελπίδων (έως το 1914) και σε άλλες στρατιωτικές σχολές, ενώ στα πρώτα χρόνια της επιστροφής του διετέλεσε υπεύθυνος στο μετεωρολογικό τμήμα του Αστεροσκοπείου. Το 1906 διορίστηκε καθηγητής στο Πολυτεχνείο για το μάθημα της φυσικής που έως τότε δίδαξε ο Χρηστομάνος. Ο Κ. Μαλτέζος συμμετείχε ως υποψήφιος για τις έδρες φυσικής το 1911 (ενότητα 8.2) και εξελέγη στη Β' έδρα Φυσικής το 1918 (ενότητα 9.1).

⁶⁵⁷ ΓΑΚ, ΚΥ, ΥΕΔΕ Δ', κ. 1, φ. 1902-03, Αθανασιάδης προς Αργυρόπουλο, 18/9/1903. Ο Γ. Αθανασιάδης έως ότου γίνει επιμελητής είχε, εκτός από τη διατριβή του επί υφηγεσία με θέμα τα συστήματα των ηλεκτρικών μονάδων, μία σύντομη δημοσίευση στο *Annalen der Physik* για την παραγωγή διακροτημάτων, μία κριτική σε υφηγητική διατριβή στο πεδίο του ηλεκτρομαγνητισμού και δύο μονογραφίες με θέμα τη μεταφορά και διανομή της ηλεκτρικής ενέργειας στην Ελλάδα (πρόκειται για τα έργα υπ' αριθμό 4, 14-16 και 21 στον αντίστοιχο κατάλογο του Παραρτήματος 3).

⁶⁵⁸ ΙΑ, Πρυτανικοί, Ι. Ευταξίας 1903-04, σσ. 111-113.

⁶⁵⁹ Πρόκειται για τα υπ' αριθμό 22-24 στον κατάλογο του Παραρτήματος τα οποία παρέμειναν ως εκπαιδευτικά εργαστηριακά εγχειρίδια για πολλά χρόνια.

⁶⁶⁰ ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Χατζιδάκις 1905-06, σσ. 215-222.

⁶⁶¹ Αθανασιάδης, Γ. (1911). *Συγγράμματα και επιστημονικά έργα του προσωρινού διευθυντού του εργαστηρίου της φυσικής και υφηγητού της φυσικής εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω Γεωργίου Αθανασιάδου*. Αθήνα: χ.ε., σ. 17.

Στην ίδια εποχή έγινε προσπάθεια το εργαστήριο να παρακολουθήσει τις εξελίξεις στα πεδία μίας συναφούς οικονομικής δραστηριότητας. Στο τέλος του αιώνα, μετά από μία δεκαετή περίοδο αρχικής δραστηριότητας στην Ελλάδα εταιριών για την παραγωγή και τη διανομή του ηλεκτρικού ρεύματος που μπορεί να χαρακτηριστεί πειραματική, είχε ιδρυθεί η Ελληνική Ηλεκτρική Εταιρία με στόχο τον ηλεκτροφωτισμό των μεγάλων αστικών κέντρων, την κατασκευή και εκμετάλλευση των ηλεκτρικών τροχιοδρόμων (τραμ) και την ηλεκτροδότηση του σιδηροδρόμου Αθήνας-Πειραιά. Η εταιρία, με ανοδική πορεία εργασιών έως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, λειτούργησε το 1903 το κεντρικό της ατμοηλεκτρικό εργοστάσιο στην Αθήνα για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας⁶⁶². Σε αυτή τη φάση, που ο εξηλεκτρισμός της πρωτεύουσας και των πόλεων εδραιωνόταν, μία από τις προσπάθειες της έδρας της Φυσικής προκειμένου να ενδυναμώσει τον ρόλο της υπήρξε η διοργάνωση επισκέψεων στο εργοστάσιο όπου «*οι φοιτηταί εξέδραμον εν σώματι υπό την οδηγίαν του Επιμελητού*»⁶⁶³. Στην κατεύθυνση να αξιοποιηθεί η ευνοϊκή συγκυρία και να αναδειχθούν επαγγελματικές προοπτικές για τους φοιτητές του φυσικού τμήματος, εκτός από τη μέση εκπαίδευση και το χημικό επάγγελμα, οι πρωτοβουλίες του επιμελητή Φυσικής περιλάμβαναν τη συγγραφή ειδικών άρθρων και διαλέξεων για το θέμα καθώς και τη δημοσίευση σχετικών γνωμοδοτήσεων (Παράρτημα 3).

Στην ίδια περίοδο ο Τ. Αργυρόπουλος διατύπωνε ετησίως αιτήματα για αύξηση των πιστώσεων στο εργαστήριο με σκοπό τον εξοπλισμό με νέα όργανα ακριβείας και τη δημιουργία υποδομών για την παραγωγή υψίσυχων και πολυφασικών ρευμάτων⁶⁶⁴, αμφότερα υψηλού κόστους. Στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια η κάλυψη των αναγκών της διδασκαλίας και της έρευνας στην περιοχή του ηλεκτρισμού, που συνέβη μετά τη δεκαετία του 1880, δεν είχε μόνο εκτινάξει το κόστος κατασκευής και λειτουργίας των εργαστηρίων φυσικής. Είχε αποτελέσει και ένα κρίσιμο σημείο καμπής στην ανάπτυξή τους καθώς σε μερικές χώρες (όπως η Γερμανία) είχε συντείνει ώστε να αναγνωριστούν οι ευκαιρίες και οι δυνατότητες που προέκυπταν από την έρευνα στον ηλεκτρισμό με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν νέα κανάλια εισροής επιδοτήσεων στα εργαστήρια φυσικής ενώ σε άλλες χώρες (όπως η Γαλλία) η σχετική ώθηση είχε συμπέσει με μία περίοδο κρατικής εύνοιας, κυρίως για πολιτικούς λόγους, απέναντι στα πανεπιστήμια⁶⁶⁵. Στο ελληνικό Πανεπιστήμιο η δραστηριοποίηση σε αυτή την κατεύθυνση εκκίνησε αφότου ολοκληρώθηκε η μεταβατική περίοδος στη σχετική οικονομική δραστηριότητα στη χώρα και η πραγματικότητα εξελίχθηκε αντίθετα με τις προσδοκίες. Η πίστωση στο εργαστήριο Φυσικής μειωνόταν βαθμιαία στο δεύτερο μισό της δεκαετίας όπως συνέβη σε όλα τα εργαστήρια της Σχολής (Πίνακας 6)⁶⁶⁶ και, παράλληλα, η ανώτατη εκπαίδευση είχε εισέλθει σε μία δίνη αμφισβήτησης και ανακατατάξεων με πολλαπλές αξιοποιήσεις

⁶⁶² Παντελάκης, Ν. (1991). *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, σσ. 71-174.

⁶⁶³ ΙΑ, Πρυτανικοί, Σπ. Λάμπρος 1904-05, σ. 85.

⁶⁶⁴ ΙΑ, Πρυτανικοί, Σπ. Λάμπρος 1904-05, σ. 86· Γ. Χατζιδάκις 1905-06, σσ. 224-225· Ν. Πολίτης 1906-07, σσ. 268-269.

⁶⁶⁵ Fox, R., & Guagnini, A. (1999). *Ο.π.*, σσ. 69-85.

⁶⁶⁶ Οι διαθέσιμοι ισχυροί πόροι σε μία κρίσιμη καμπή για την ανάπτυξη του εργαστηρίου της Πειραματικής Φυσικής ήταν ένας από τους λόγους που μπορούν να ερμηνεύσουν την εναντίωση του, μάλλον ήπιου στις αντιδράσεις, Τ. Αργυρόπουλου στα οικονομικά αιτήματα που διατύπωσε το 1903 το εργαστήριο Γενικής Χημείας με το επιχείρημα ότι ο χαρακτήρας των πανεπιστημιακών εργαστηρίων ήταν εκπαιδευτικός (βλ. υποσημείωση 133). Τρία χρόνια αργότερα ο καθηγητής Φυσικής ζήτησε διπλασιασμό της πίστωσης για το εργαστήριό του ώστε να προμηθευτεί όργανα για εκπαιδευτικούς και ερευνητικούς λόγους (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 270.3, επιστολή 9/6/1906) και το αίτημα υποστηρίχθηκε από τον Χρησιμοποιούμενο που ήταν τότε συγκλητικός (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 16/6/1906). Ωστόσο, παρά την «*άσκον φιλοπονίαν*» που του αναγνώρισε η Σύγκλητος, αποφασίστηκαν περικοπές και στα δύο εργαστήρια το συγκεκριμένο έτος.

στον πολιτικό λόγο. Άλλωστε, η αξιοποίηση της νέας συνθήκης σχετικά με την εξάπλωση του ηλεκτρισμού στην Ελλάδα είχε περιορισμένη χρήση ως διαπραγματευτικό αντίβαρο στον δημόσιο λόγο του καθηγητή Φυσικής. Όπως έχει αναφερθεί, στην ίδια περίοδο τα προτάγματα στις δημόσιες δηλώσεις του παρέμεναν εστιασμένα στον αποκλεισμό των πτυχιούχων του φυσικού τμήματος από την εκπαίδευση (κεφάλαιο 2).

Από την άποψη του προσωπικού το εργαστήριο Πειραματικής Φυσικής απασχολούσε εκτός από τον επιμελητή, έναν βοηθό που έπρεπε να είναι διδάκτορας, έναν παρασκευαστή και έναν αρχιτεχνίτη για τη συντήρηση των οργάνων. Ο Γ. Αθανασιάδης είχε περιγράψει την ανασύσταση του εργαστηρίου στην πρώτη δεκαετία ως το έργο «*εκείνον το οποίον κέκρηται την μείζονα σημασίαν και απησχόλησεν πάσας ημών τας δυνάμεις*»⁶⁶⁷. Ταυτόχρονα ήταν σαφώς και το έργο μέσω του οποίου διεκδίκησε, και πέτυχε, την ανάδειξη στην καθηγητική έδρα⁶⁶⁸. Στην προσπάθεια είχε σύμμαχο τον Τ. Αργυρόπουλο, ακόμα και μετά από την αφυπηρέτησή του⁶⁶⁹, ο οποίος ανέδειξε τις προσπάθειές του και τον υποστήριξε με όλους τους τρόπους. Στη θέση του παρασκευαστή το διάστημα 1903-1911 βρισκόταν ο Γεώργιος Μαρινάκης που ήταν μάλλον εμπειροτέχνης, ενώ συντηρητής των οργάνων ήταν ο Ιούλιος Κένινγκ που είχε τον ίδιο ρόλο και στο Αστεροσκοπείο. Δεν βρέθηκαν πολλές πληροφορίες για το ποιοι υπηρέτησαν βοηθοί σε όλη τη διάρκεια και αυτό ενισχύει την υπόθεση ότι, παρά την πρόβλεψη του νόμου, δεν ήταν διδάκτορες. Ως βοηθός υπηρέτησε, τουλάχιστον στη διετία 1908-1910, ο τότε φοιτητής Ιωάννης Παρασκευόπουλος που αργότερα σταδιοδρόμησε ως αστρονόμος στις ΗΠΑ⁶⁷⁰. Έλαβε τον διδακτορικό τίτλο το 1910 με διατριβή στο πεδίο της φυσικής που εισηγήθηκε ο Β. Αιγινήτης. Οι διατριβές, που τότε είχαν θέση πτυχιακής εργασίας, εξετάζονταν συνοπτικά εάν δεν υπήρχαν αντιρρήσεις (ενότητα 12.4). Οπότε, για τη συγκεκριμένη γνωρίζουμε μόνο ότι συστήθηκε «*ως προϊόν μελέτης πολλής και επιμελείας*» της οποίας ο συγγραφέας άξιζε να υποστηριχθεί στις μελλοντικές του σπουδές⁶⁷¹. Η παρουσία του Ι. Παρασκευόπουλου στη Σχολή διακόπηκε, κατά ένα μέρος ως προϊόν της πολιτικής έντασης και των συνθηκών που ακολούθησαν, και ο ίδιος συνέχισε να εργάζεται στο Αστεροσκοπείο έως την αναχώρησή του στις ΗΠΑ⁶⁷².

Ο νέος κάτοχος στη δεύτερη έδρα φυσικής, Β. Αιγινήτης, ευθύς μετά τον διορισμό του επιδίωξε να ιδρυθεί εργαστήριο Θεωρητικής Φυσικής. Το αίτημα έγινε δεκτό από τη Σχολή με τη διατύπωση ενός σκεπτικισμού για το εάν η φύση του μαθήματος απαιτούσε

⁶⁶⁷ Αθανασιάδης, Γ. (1911). *Ο.π.*, σ. 16.

⁶⁶⁸ Αθανασιάδης, Γ. (1911). *Ο.π.*, σσ. 18-19.

⁶⁶⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 9/5/1911.

⁶⁷⁰ Ο Ι. Παρασκευόπουλος (1889-1951) έγινε διευθυντής σε αστρονομικό σταθμό του Πανεπιστημίου Harvard το 1923 (στο Περού και κατόπιν στη Ν. Αφρική). Για ένα βιογραφικό του σημείωμα βλ.: Obituary notices-John Stefanos Paraskevopoulos. *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, 1952, 112(3), 277-279. Για τη σταδιοδρομία του στην Ελλάδα έως το 1923, υποσημείωση 672.

⁶⁷¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 22/5/1910.

⁶⁷² Ο Ι. Παρασκευόπουλος είχε υποστηρίξει με μία σύντομη δημόσια δήλωση τον Β. Αιγινήτη στο θέμα της λειτουργίας του εργαστηρίου Θεωρητικής Φυσικής (*Ακρόπολις & Αθήναι*, 19/6/1910, σ. 2). Μετά από τις καθηγητικές απολύσεις ο Γ. Αθανασιάδης, ως επιμελητής και προσωρινός διευθυντής του εργαστηρίου, ζήτησε την απόλυσή του (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 16/12/1910). Το 1912 διορίστηκε τακτικός βοηθός στο μετεωρολογικό τμήμα του Αστεροσκοπείου (ΦΕΚ 18Β, 26/1/1912) οπότε και παραιτήθηκε από το εργαστήριο Φυσικής (ΦΕΚ 39Β, 27/2/1912), ενώ το επόμενο διάστημα είχε μάλλον μία μεγάλη περίοδο στράτευσης. Μετά από τη λήξη του Πολέμου μετέβη στις ΗΠΑ για θέματα του Αστεροσκοπείου, ενώ το 1922 αναφερόταν στις εφημερίδες ως διευθυντής του και, ενδεχομένως, αναπλήρωσε τον Δ. Αιγινήτη στη διετία 1920-1922.

την πειραματική άσκηση⁶⁷³. Το ιδρυτικό διάταγμα του εργαστηρίου εκδόθηκε σε άμεσο χρόνο, εύγλωττη συνήθως ένδειξη για την κατανομή ισχύος, ωστόσο ο σκεπτικισμός διατηρήθηκε και όταν χρειάστηκε να ενταχθούν οι εργαστηριακές ασκήσεις στο πρόγραμμα των μαθημάτων⁶⁷⁴. Τα θέματα που είχαν απασχολήσει παλαιότερα σχετικά με το περιεχόμενο του μαθήματος, τη διάκρισή του από την πειραματική φυσική, τις γνώσεις που προαπαιτούσε η σπουδή του αναδείχθηκαν εκ νέου⁶⁷⁵. Έλαβαν, ωστόσο, εντονότερη μορφή μέσα στο δεδομένο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο η οποία προσδιόρισε τη σύντομη πορεία της έδρας τα επόμενα έτη.

Το ιδρυτικό διάταγμα του εργαστηρίου⁶⁷⁶ προέβλεπε δύο διδάκτορες για τις θέσεις επιμελητή και βοηθού καθώς και έναν φοιτητή για τον οποίο εισήχθη πρόσκαιρα στη νομοθετική γλώσσα ο όρος «υποβοηθός» που χρησιμοποιούνταν, τότε και μετέπειτα, στην εργαστηριακή καθημερινότητα για τους άτυπα εργαζόμενους και μη αμειβόμενους φοιτητές (ενότητα 12.4). Στο σύντομο χρονικό διάστημα υπηρέτησαν ως βοηθοί ο μαθηματικός (1902-03) Γ. Πλατής, που συνέγραψε λιθόγραφο εγχειρίδιο με βάση τις παραδόσεις του Β. Αιγινήτη⁶⁷⁷, και κατόπιν ο Ν. Κρητικός αρχικά ως άμισθος και κατόπιν με διορισμό από το 1909 έως την κατάργηση της έδρας⁶⁷⁸.

Το εργαστήριο Θεωρητικής Φυσικής, σύμφωνα με τον διευθυντή του, δεν άσκησε φοιτητές κατά το πρώτο έτος ενώ το επόμενο διεξήγαγε έναν «λίαν περιορισμένον» αριθμό ασκήσεων και, όταν λειτούργησε πληρέστερα το 1908-09, άσκησε τους φοιτητές του φυσικού και του μαθηματικού τμήματος δύο ή τρεις φορές την εβδομάδα⁶⁷⁹. Στο διάστημα αυτό τα θέματα που απασχόλησαν εκτεταμένα Σχολή και Σύγκλητο σχετίζονταν με αιτήματα του Β. Αιγινήτη για τη στέγαση και τον εξοπλισμό του εργαστηρίου που πρόβαλαν διεκδικήσεις από το εργαστήριο Γενικής Χημείας⁶⁸⁰ και το εργαστήριο

⁶⁷³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 4/11/1906.

⁶⁷⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 3/2/1907 & 15/2/1907. Για την ίδρυση του εργαστηρίου: ΦΕΚ 268Α, Β.Δ. 30/11/1906.

⁶⁷⁵ Όταν ζητήθηκε από τη Φιλοσοφική Σχολή (1891) να ιδρυθεί η δεύτερη έδρα της φυσικής οι καθηγητές φυσικής και μαθηματικών είχαν περιγράψει με διαφορετικό τρόπο το περιεχόμενο και τον σκοπό της, βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 537-538. Οι θέσεις τους ανακλούσαν τις ανόμιες προσεγγίσεις που εμφανίζονταν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ανάμεσα στις ερευνητικές και ακαδημαϊκές παραδόσεις των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων βλ. Jungnickel, C. & McCormmach, R. (2017). *The Second Physicist. On the History of Theoretical Physics in Germany*. Springer, ιδίως σσ. 1-11 για τη σχετική ορολογία στα αναδυόμενα πεδία έρευνας που αποτέλεσε θέμα διαπραγμάτευσης στο ελληνικό πλαίσιο. Όταν αργότερα (1904) ο Δ. Αιγινήτης προώθησε την εκλογή στην έδρα διεξήχθη εκ νέου μία εκτενής συζήτηση για το περιεχόμενο του μαθήματος και το επίπεδο της διδασκαλίας του σε συσχέτιση με το μαθηματικό υπόβαθρο των φοιτητών (ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 24/5/1904). Η Φιλοσοφική, χωρίς ουσιαστικά να θέσει μία συγκεκριμένη στόχευση, αποφάσισε την εκλογή του Β. Αιγινήτη η οποία αμφισβητήθηκε άμεσα και επέφερε τις ενέργειες που οδήγησαν στην ίδρυση αυτόνομης Φυσικομαθηματικής Σχολής (κεφάλαιο 2).

⁶⁷⁶ ΦΕΚ 268Α, Β.Δ. 30/11/1906, άρθρο 5.

⁶⁷⁷ Αιγινήτης, Β. (1907). *Μαθήματα ανωτέρας φυσικής: διδαχθέντα κατά το έτος 1906-1907 υπό Βασιλείου Αιγινήτου συνταχθέντα δε υπό Γεωργίου Ι. Πλατή*. Αθήνα: χ.ε.

⁶⁷⁸ Ο Νικόλαος Κρητικός ολοκλήρωσε το 1908 τις διδακτορικές του εξετάσεις και το 1910 εγκρίθηκε η διδακτορική του διατριβή με εισηγητή τον Β. Αιγινήτη κατόπιν αναλυτικής σχετικά συζήτησης (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 3/3/1910 & 22/5/1910). Ο ίδιος είχε υπερασπιστεί σθεναρά τον καθηγητή Θεωρητικής Φυσικής στις αντιπαραθέσεις του 1910. Μετά από τη νέα διαρρύθμιση των εδρών έγινε βοηθός και αργότερα επιμελητής στο Εργαστήριο Αστρονομίας, ενώ παράλληλα εργάστηκε στο Αστεροσκοπείο. Το 1930 εξελέγη στην επικουρική έδρα της Σεισμολογίας.

⁶⁷⁹ ΙΑ, Πρυτανικοί, Ν. Πολίτης 1906-07, σσ. 298-299, Μ. Κατσαράς 1907-08, σσ. 280-282 & Κ. Στέφανος 1908-09, σσ. 295-300.

⁶⁸⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 11/11/1906, 23/12/1906, 27/2/1907 & 31/3/1907. Ο Β. Αιγινήτης διεκδίκησε τον μισό χώρο στο ανώγειο του Χημείου από το εργαστήριο Γενικής Χημείας. Η επιτροπή που συγκρότησε η Σχολή εισηγήθηκε να του παραχωρηθεί ένα μικρό τμήμα από τα ζητούμενα το οποίο η Σύγκλητος διεύρυνε

Πειραματικής Φυσικής⁶⁸¹ και τροφοδότησαν συστηματικά τις πανεπιστημιακές διενέξεις. Η ένταση κορυφώθηκε μετά την εκδήλωση του στρατιωτικού κινήματος όταν η διδασκαλία του Β. Αιγινήτη βρέθηκε στο επίκεντρο φοιτητικών διαμαρτυριών⁶⁸². Στον δημόσιο λόγο αντικείμενο της διαμάχης έγινε η αδιάλειπτη λειτουργία του εργαστηρίου⁶⁸³, ενώ στο εσωτερικό της Σχολής το ζήτημα την υπερέβαινε και αφορούσε γενικότερα στη διεξαγωγή του μαθήματος⁶⁸⁴.

Οι αλληπάλληλες αντιπαραθέσεις μέσω των εφημερίδων ανάμεσα στον Β. Αιγινήτη και τον Γ. Αθανασιάδη και η επιστράτευση φοιτητών και διδασκόντων προς υπεράσπιση αμφοτέρων είχαν περιεχόμενο αντίστροφης βαρύτητας με την ένταση που τις χαρακτήριζε⁶⁸⁵. Πάντως, σε όλη αυτή την περίοδο, ο Β. Αιγινήτης υπερασπιζόταν σθεναρά την επιστημονική σκοπιμότητα να υπάρχει το εργαστήριο με σκοπό την άρτια διδασκαλία του μαθήματος και εξήρε τη συμβολή που θεωρούσε ότι είχε επιτύχει ήδη σε εκπαιδευτικό και ερευνητικό επίπεδο⁶⁸⁶. Παρά ταύτα η πορεία του εργαστηρίου υπήρξε εξαιρετικά σύντομη καθώς η απόλυση του Β. Αιγινήτη το οδήγησε στην κατάργηση και, όταν ο ίδιος επέστρεψε στην έδρα το 1917 (ενότητα 9.1), ακολούθησε διαφορετικές επιλογές και δεν θεώρησε απαραίτητη την επανίδρυσή του⁶⁸⁷.

Εργαστήρια Γενικής Χημείας και Φαρμακευτικής Χημείας

Στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα λειτουργούσαν στη Σχολή στο πεδίο της χημείας τα δύο εργαστήρια Γενικής Χημείας και Φαρμακευτικής Χημείας για τα οποία έχει γίνει ήδη λόγος. Για την τρίτη χημική έδρα, της Φυσικής Χημείας, η ανάθεση στον

μετά από αλληπάλληλες διαβουλεύσεις και ορισμό νέας επιτροπής (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 323.3 & Λυτά ΦΜΣ, 1904-1908, φ. 3-4-5, 8/12/1906).

⁶⁸¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/2/1907· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 19/1/1908. Σε διοικητικό επίπεδο ρυθμίστηκε η από κοινού χρήση του εξοπλισμού με το εργαστήριο Πειραματικής Φυσικής παρ' ότι, ουσιαστικά, το ζήτημα δεν ήταν η κοινή χρήση των οργάνων αλλά η διδακτική διαχείριση των ίδιων γνωστικών περιοχών. Το κοινό περιεχόμενο στα δύο εργαστήρια διακρίνεται σε μερικούς τίτλους πειραματικών ασκήσεων χωρίς οι τίτλοι να είναι επαρκείς για μία σαφή εικόνα (βλ. ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Χατζιδάκις 1905-06, σσ. 215-222 και Κ. Στέφανος 1908-08, σσ. 296-297).

⁶⁸² *Εμπρός*, 19/11/1909, *Υπόμνημα των φοιτητών της Φυσικομαθηματικής Σχολής*, σ. 3· Τσάκωνας, Γ. (1910). *Ο Βασίλειος Αιγινήτης και η κατ' αυτού εξέγερσις των φοιτητών*. Αθήναι: Διαλυσμάς (ο Γ. Τσάκωνας ήταν βοηθός στο εργαστήριο Γενικής Χημείας).

⁶⁸³ Αθανασιάδης, Γ. (1910α). *Ο καθηγητής του Εθν. Πανεπιστημίου Βασίλειος Αιγινήτης ελεγχόμενος*. Αθήναι: [χ.ε.], σσ. 12-13.

⁶⁸⁴ Το μάθημα της έδρας (περιλάμβανε, μετά το πρώτο έτος διδασκαλίας, ειδικά κεφάλαια φυσικής όπως θερμοδυναμική, ηλεκτρολογία και οπτική) είχε οριστεί ως γενικό για το μαθηματικό τμήμα και επομένως αφορούσε στα δύο πρώτα έτη σπουδών και ως διδακτορικό για το φυσικό τμήμα δηλαδή αφορούσε στους φοιτητές των δύο επόμενων ετών. Διεκπεραιωνόταν όμως στις ίδιες ώρες παραδόσεων, ένας συνδυασμός που δυσκόλευε τους φοιτητές του μαθηματικού κυρίως λόγω των γνώσεων που προαπαιτούνταν. Από την αρχή εγέρθηκαν διαμαρτυρίες που τις συνόδευαν αιτήματα απαλλαγής από την εξέταση. Παρά την επανάληψη των αιτημάτων ούτε η Σχολή άλλαξε τον χαρακτηρισμό του μαθήματος στο ένα ή το άλλο τμήμα, ούτε ο καθηγητής προέβινε σε ξεχωριστή διδασκαλία για τα διαφορετικά επίπεδα· η δε ρύθμιση επιχειρούνταν να επέλθει μέσω του βαθμού δυσκολίας στην εξέταση (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 19/3/1908, 29/10/1909, 19/11/1909, 22/1/1911· ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1904-1908, φ. 3-4-5, 14/3/1908 & 1908-1911, φ. 3, 19 & 26/10/1909).

⁶⁸⁵ *Χρόνος*, 19/6/1910, σσ. 2-3· *Ακρόπολις*, 18 & 19/6/1910, σσ. 1-2 και 20 & 23/6/1910, σ. 2· *Αθήναι*, 18 & 19/6/1910, σ. 1 & σ. 3· *Σκριπ*, 18, 19, 22 & 23/6/1910, σ. 2· *Εστία*, 18/6/1910, σ. 2 και 22 & 23/6/1910, σ. 3. Την υπεράσπιση του Β. Αιγινήτη διεκπεραίωσαν κυρίως οι εφημερίδες *Σκριπ* και *Ακρόπολις*, ενώ τις θέσεις του Γ. Αθανασιάδη προώθησαν κυρίως οι εφημερίδες *Χρόνος* και *Εστία*.

⁶⁸⁶ ΙΑ, Πρυτανικοί, Ν. Πολίτης 1906-07, σσ. 298-299 & Αιγινήτης, Β. (1911α). *Η Εξέλιξις της φυσικής εν Ελλάδι. Πρόσωπα και πράγματα*. Αθήναι: Εστία, σ. 15.

⁶⁸⁷ Το εργαστήριο Θεωρητικής Φυσικής επανιδρύθηκε το 1933, δεκαέξι χρόνια μετά από την επάνοδο του Β. Αιγινήτη στο Πανεπιστήμιο και λίγα χρόνια πριν από την αφυπηρέτησή του (1940).

νέο καθηγητή της διεύθυνσης του Χημείου, η στενότητα των πανεπιστημιακών και κρατικών οικονομικών πόρων καθώς και η συνάφεια των απαιτούμενων υποδομών ανάμεσα στα δύο μαθήματα (γενική χημεία και φυσικοχημεία) ήταν οι λόγοι που είχαν οδηγήσει τον Κ. Ζέγγελη, σύμφωνα με τον ίδιο, να μη ζητήσει την ίδρυση φυσικοχημικού εργαστηρίου και να περιοριστεί στη διεκδίκηση μίας πρόσθετης πίστωσης με σκοπό την αγορά κατάλληλου εργαστηριακού εξοπλισμού για το νέο μάθημα⁶⁸⁸.

Στα δύο εργαστήρια μπόρεσε να συγκροτηθεί μία επαρκής εικόνα για όλα σχεδόν τα πρόσωπα και την περίοδο της θητείας τους. Ήταν, όπως έχει αναφερθεί, τα παλαιότερα και πολυπληθέστερα σε προσωπικό και φοιτητές. Εκτός από τον επιμελητή και τους δύο βοηθούς διέθεταν και από έναν υπεπιμελητή που είχε την ιεραρχική θέση που δηλώνει η ονομασία του. Το εργαστήριο Γενικής Χημείας διέθετε επιπλέον και έναν παρασκευαστή (ο όρος χρησιμοποιούνταν από παλαιότερα για εκείνον που προετοιμάζε τα πειράματα για τις καθηγητικές παραδόσεις). Στο συγκεκριμένο εργαστήριο οι παρασκευαστές ήταν διδάκτορες και είχαν μεγαλύτερο μισθό και πιο σταθερή παρουσία από τους βοηθούς, ενώ σε άλλα εργαστήρια και μουσεία ήταν εμπειροτέχνες με διαφορετικά προσόντα και καθήκοντα απ' ότι στο χημικό εργαστήριο αλλά επίσης με καλύτερο μισθό από τους βοηθούς (βλ. στη συνέχεια). Και για τα δύο εργαστήρια χημείας μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη η άτυπη εργασία φοιτητών από μικρότερα έτη σπουδών στο πλαίσιο αφενός μίας πιο εντατικής ατομικής εκπαίδευσης και αφετέρου στην προοπτική να επιλεγούν για τις αμειβόμενες θέσεις βοηθών από το τρίτο έτος φοίτησης και μετά.

Στο εργαστήριο Γενικής Χημείας στις αρχές της περιόδου επιμελητής ήταν ο Κωνσταντίνος Μπασσάς που ήταν διδάκτορας του φυσικού τμήματος (1892-93) και πτυχιούχος φαρμακοποιός (1895-96) και, ενόσω ήταν φοιτητής, είχε υπηρετήσει βοηθός στο εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας. Στη Γενική Χημεία παρέμεινε επιμελητής επί πέντε έτη ασκώντας παράλληλα και το φαρμακευτικό επάγγελμα. Το 1908 τη θέση του επιμελητή ανέλαβε ο υφηγητής Δ. Τσακαλώτος έως την εκλογή του σε καθηγητική έδρα το 1918. Υπεπιμελητής ήταν ο Δημήτριος Χρυσικόπουλος που διορίστηκε στη θέση το 1897-98 όταν έλαβε τον τίτλο του διδάκτορα από το φυσικό τμήμα. Παρέμεινε επί μία δεκαετία και συνέχισε στο χημικό επάγγελμα ως υπεύθυνος του χημικού εργαστηρίου του υπουργείου Οικονομικών στο Αργοστόλι. Τον διαδέχθηκε για ένα έτος ο υφηγητής Βασίλειος Ησαΐας (που είχε επίσης υπηρετήσει βοηθός στο Φαρμακευτικό Χημείο όταν ήταν φοιτητής) και το 1909 διορίστηκε στην ίδια θέση ο Δημήτριος Χόνδρος έως ότου να επιλεγεί για την έδρα της Φυσικής (ενότητα 8.2). Παρασκευαστής διορίστηκε το 1904, αφότου έγινε διδάκτορας, ο βοηθός Αχιλλέας Φρειδερίκος και υπηρέτησε στο εργαστήριο για δύο έτη ενώ μετέπειτα δίδαξε χημεία στο Βαρβάκειο Λύκειο και στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης. Στην ίδια θέση συνέχισε ο Πάτροκλος Κροντηράς (διδάκτωρ 1907-08) που υπηρέτησε στο εργαστήριο συνολικά επτά έτη και στη συνέχεια ανέπτυξε επιχειρηματική δραστηριότητα στη βιομηχανία μαζί με τον, επίσης χημικό και προηγουμένως βοηθό στο ίδιο εργαστήριο, αδελφό του Δημοσθένη Κροντηρά (διδάκτορα 1898-99). Οι περισσότεροι που θήτευσαν στις θέσεις των βοηθών είχαν ξεκινήσει από φοιτητές και μερικοί παρέμειναν και μετά από την ολοκλήρωση των σπουδών τους για ένα διάστημα. Ανάμεσά τους ήταν οι: Αθανάσιος Τσακαλώτος (μετέπειτα καθηγητής Φαρμακογνωσίας)⁶⁸⁹, Ευστράτιος Γαλλόπουλος (συνέχισε στο

⁶⁸⁸ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 323.3, Ζέγγελης προς πρυτανεία (25/10/1906) και κοσμητεία (7/12/1906).

⁶⁸⁹ Για τη δραστηριότητα του Αθ. Τσακαλώτου κατά τη συγκεκριμένη περίοδο βλ. ενότητα 4.3. Εκτός από τις δημοσιεύσεις αυτής της περιόδου που αναφέρονται εκεί, ο ίδιος κατά τη διετή θητεία του στο Εργαστήριο Γενικής Χημείας δημοσίευσε μελέτη για τη σύσταση του ελληνικού τερεβινθέλαιου που ήταν μία βιομηχανική πρώτη ύλη που απασχόλησε και στη συνέχεια (ενότητα 11.3), βλ. Τσακαλώτος, Α. Ε. (1908). Επί

κεντρικό χημείο του υπουργείου Οικονομικών και έγινε διευθυντής του Γενικού Χημείου του Κράτους⁶⁹⁰), Αντώνιος Δεπάστας (συνέχισε στη φαρμακευτική βιομηχανία και αργότερα στο δημόσιο) και Γεώργιος Τσάκωνας (συνέχισε με ιδιωτικό χημικό εργαστήριο και κατόπιν στο Κεντρικό Γεωπονικό Χημείο). Στο τέλος της περιόδου (1909) ξεκίνησε να υπηρετεί ως βοηθός ο φοιτητής Δημήτριος Δάλμας, μετέπειτα επιμελητής του εργαστηρίου έως την ολοκλήρωση της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας το 1951.

Επομένως θα λέγαμε ότι το εργαστήριο Γενικής Χημείας απασχολούσε αρκετούς διδάκτορες που διέθεταν εργαστηριακή εμπειρία. Στη συγκεκριμένη περίοδο υπήρχε μία κινητικότητα στις υψηλότερες στην ιεραρχία θέσεις που συνδέεται και με τη διαδοχή στην έδρα. Ωστόσο όσοι υπηρέτησαν στο εργαστήριο είχαν, συγκριτικά με άλλους χώρους, μεγάλα χρονικά διαστήματα παραμονής ακόμη και στις θέσεις των βοηθών. Οι διδάκτορες του φυσικού τμήματος που εργάστηκαν εκεί συνέχισαν τη σταδιοδρομία τους είτε στην ανώτατη και ανώτερη εκπαίδευση, είτε ως χημικοί στη βιομηχανία και στις κρατικές υπηρεσίες. Η εργασία στο εργαστήριο Γενικής Χημείας φαίνεται ότι λειτουργούσε σε μία διπλή κατεύθυνση. Από τη μία, διατηρώντας την παράδοση των προηγούμενων δεκαετιών το εργαστήριο είχε το πλεονέκτημα να προσελκύει ικανούς φοιτητές του φυσικού τμήματος. Από την άλλη, η ίδια παράδοση λειτουργούσε πολλαπλασιαστικά και φαίνεται ότι η προύπηρεσία εκεί αποτελούσε ένα ισχυρό εφόδιο στη μετέπειτα επαγγελματική πορεία.

Στο εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας επιμελητής ήταν από το 1883 ο Τ. Κομνηνός που διατήρησε τη θέση ακόμα και μετά από την εκλογή του ως καθηγητής στο Πολυτεχνείο. Υπεπιμελητής είχε γίνει το 1901 ο Νικόλαος Μαρουλιανός (πτυχιούχος 1891-92) που ήταν προηγουμένως βοηθός. Παρέμεινε στο εργαστήριο για δεκατέσσερα έτη διατηρώντας παράλληλα και φαρμακείο στην Αθήνα και το 1906 τον αντικατέστησε ο Εμμανουήλ Εμμανουήλ όταν έλαβε το πτυχίο του. Ο Ε. Εμμανουήλ είχε ξεκινήσει από βοηθός το 1904 και παρέμεινε στο εργαστήριο στη θέση του δεύτερου επιμελητή σχεδόν αδιάλειπτα έως το 1921 που διαδέχθηκε τον Α. Δαμβέργη στην έδρα και έγινε σύζυγος της κόρης του. Οι υπόλοιποι βοηθοί του εργαστηρίου στη συγκεκριμένη περίοδο ήταν αποκλειστικά φοιτητές και υπηρετούσαν συνήθως για μικρά χρονικά διαστήματα από έξι μήνες έως δύο χρόνια⁶⁹¹, με εξαίρεση τον Παναγιώτη Τσόφα που εργάστηκε συνολικά για τέσσερα έτη πριν γίνει στρατιωτικός φαρμακοποιός. Οι φοιτητές-βοηθοί ενδεχομένως σταδιοδρόμησαν ως φαρμακοποιοί, πάντως δεν εξάσκησαν το χημικό επάγγελμα όπως είχαν πράξει μερικοί πτυχιούχοι του Φαρμακευτικού Σχολείου την προηγούμενη δεκαετία. Επομένως, μπορεί να ειπωθεί ότι στο εργαστήριο της Φαρμακευτικής Χημείας υπήρχε σταθερότητα στις ανώτερες θέσεις στην ιεραρχία του καθώς και ισχυρή σύνδεση με τον καθηγητή της έδρας, ενώ στις θέσεις των βοηθών που τις καταλάμβαναν φοιτητές του Φαρμακευτικού Σχολείου υπήρχε κινητικότητα με μέγιστη παραμονή τα δύο έτη.

των φυτικών εκκρίματων. Εξέτασις του ελληνικού τερεβινθελαίου (Αττικής). *Αρχιμήδης*, Θ(1), 3-6. Ο Αθ. Τσακαλώτος συμμετείχε στην εκλογή για την έδρα Φαρμακευτικής Χημείας το 1921 και εξελέγη στην έκτακτη αυτοτελή έδρα Φαρμακογνωσίας το 1933.

⁶⁹⁰ Ο Ε. Γαλλόπουλος αναφέρεται στην ιστοριογραφία με αφορμή την υπόθεση της κίνησης το 1930 και την υποστήριξη του Ελ. Βενιζέλου στο πρόσωπό του. Είχε κατηγορηθεί ότι ευθυνόταν για τη νοθεία του φαρμάκου, αλλά απαλλάχθηκε τελεσιδίκως από τη δικαιοσύνη.

⁶⁹¹ Ήταν οι φοιτητές του Φαρμακευτικού Σχολείου: Διονύσιος Σκλάβος, Ιωάννης Ζωγράφος, Γεώργιος Ιατρίδης, Θεόδωρος Γεωργιάδης, Γεώργιος Σταμέλος και Ευθύμιος Χριστόπουλος. Στο αρχείο του εργαστηρίου Φαρμακευτικής Χημείας που έχει διασωθεί υπάρχουν πλήρη στοιχεία για τη διαδοχή στο προσωπικό.

Εργαστήρια και Μουσεία στις φυσιολογικές επιστήμες

Η τρίτη νέα έδρα της Σχολής, της Γεωλογίας-Παλαιοντολογίας, επέφερε τον χωρισμό του μουσείου που περιείχε τις ορυκτολογικές και τις παλαιοντολογικές συλλογές. Η συγκατοίκηση των Κ. Μητσόπουλου και Θ. Σκούφου στο ίδιο μουσείο, με την καθηγητική ιδιότητα και για τους δύο (ο δεύτερος υπήρξε επιμελητής το διάστημα 1893-1906), άντεξε μόνο για ένα έτος. Το δεύτερο έτος υποβλήθηκε από τον Κ. Μητσόπουλο το αίτημα χωρισμού στο οποίο διαφώνησε αρχικά ο Θ. Σκούφος, ωστόσο η παρουσία του πρώτου στη Σύγκλητο έδινε το πλεονέκτημα να εισαγάγει το θέμα στις συνεδριάσεις της. Οι διεκδικήσεις των δύο καθηγητών σχετικά με τα δικαιώματα που θεωρούσαν ότι είχαν επί των συλλογών, των χώρων, του εξοπλισμού του Μουσείου και της βιβλιοθήκης του, έθεσαν τη Σύγκλητο σε προφανή δυσκολία στην εξεύρεση λύσης. Αποτέλεσμα ήταν να μεταθέσει την απόφαση στο υπουργείο εκχωρώντας με σχετική ευκολία δικαιώματα που θεωρούνταν ότι ανήκαν στο Πανεπιστήμιο, ενώ το υπουργείο επέμεινε να διατυπώσει η πανεπιστημιακή διοίκηση γνώμη περί του σκόπιμου του χωρισμού. Απαιτήθηκαν διαβουλεύσεις έξι μηνών προκειμένου να συμβιβαστούν οι αντιτιθέμενες επιδιώξεις και να διευθετηθούν οι λεπτομέρειες του χωρισμού⁶⁹². Οι διεργασίες εμφάνισαν μερικά αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά: τη μη συζήτηση από τη Φυσικομαθηματική Σχολή ενός θέματος που βρισκόταν στην αρμοδιότητά της, τουλάχιστον ως προς την επιστημονική σκοπιμότητα της διαίρεσης των μουσείων· την ανάθεση από τη Σύγκλητο στην πολιτική ηγεσία του ρόλου του επιδιαιτητή στα πανεπιστημιακά ζητήματα όταν η ίδια αδυνατούσε να βρει λύση· και, τέλος, το αποτέλεσμα τα δύο νεοσύστατα μουσεία να προικιστούν με την περιουσία του προγενέστερου, να επιμεριστούν την ίδια σχεδόν πίστωση και να διαχειριστούν περίπου τους ίδιους χώρους όπως προηγουμένως. Η συγκεκριμένη διεκδίκηση στρεφόταν κυρίως προς το εσωτερικό και οριοθετούσε την περιοχή ισχύος του κάθε καθηγητή μέσα στο πανεπιστημιακό «σύμπαν» χωρίς να περιλαμβάνει αιτήματα που ταυτοχρόνως επιχειρούσαν να το «διαστείλουν». Παρόμοιες διεκδικήσεις, πολύ εντονότερες σε άλλες Σχολές, δαπανούσαν ένα σημαντικό μέρος των πανεπιστημιακών πόρων (χρόνου, δυνάμεων κ.λπ.) και, σε αρκετές περιπτώσεις, υποδήλωναν το πώς τα θέματα διανομής της επιστημονικής επικράτειας μπορούσαν ενίοτε να υποσκελίζουν τις προσπάθειες διεύρυνσής της.

Τα εργαστήρια στα τρία φυσιολογικά μαθήματα (βοτανική, ζωολογία, γεωλογία) είχαν ιδρυθεί στα τέλη του προηγούμενου αιώνα χωρίς παράλληλα να προβλέπεται γι' αυτά επιστημονικό προσωπικό εφόσον είχε θεωρηθεί ότι θα αξιοποιούσαν τις εγκαταστάσεις και το προσωπικό των αντίστοιχων μουσείων, με μία μόνο εξαίρεση για έναν βοηθό-φοιτητή στο εργαστήριο της Βοτανικής. Οι ρυθμίσεις παρέμειναν ίδιες και στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, με εξαίρεση και πάλι τη Βοτανική που εξασφάλισε στην έναρξη του 1908 να εκδοθεί νέος κανονισμός για το εργαστήριό της ο οποίος θέσπιζε δύο αποκλειστικές εργαστηριακές θέσεις, ενός επιμελητή και ενός βοηθού⁶⁹³. Ωστόσο, αμέσως μετά από την έκδοση του κανονισμού ακυρώθηκε στην πράξη η εφαρμογή του (βλ. στη συνέχεια).

Όταν καταρτιζόταν ο νέος Πανεπιστημιακός Οργανισμός έγινε απόπειρα να προσεγγιστεί με διαφορετικό τρόπο συνολικά το θέμα των εργαστηρίων και των μουσείων στις φυσιολογικές επιστήμες. Στις αρχικές μορφές που είχε το νομοσχέδιο γινόταν προσπάθεια να διατηρηθεί μεν η πρακτική άσκηση σε όσα γνωστικά αντικείμενα υπήρχε αλλά, παράλληλα, να περιοριστεί η κατάσταση των πανεπιστημιακών δομών.

⁶⁹² ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 17/12/1907, 19/1/1908, 9/2/1908, 6/3/1908, 3/4/1908 & 17/6/1908· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 324.2, πρακτικό επιτροπής 8/6/1908, αρ. πρ. 2548. Ο χωρισμός δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 102Α, 1/5/1908.

⁶⁹³ ΦΕΚ 5Α, 9/1/1908.

Έτσι το νομοσχέδιο είχε αρχικώς συμπεριλάβει τέσσερις δομές για τα ισάριθμα φυσιολογικά πεδία. Συγκεκριμένα, προέβλεπε να υπάρχουν δύο μουσεία (Ζωολογικό και Ορυκτολογικό), ένα εργαστήριο (Φυσιογραφικό) και ο Βοτανικός Κήπος⁶⁹⁴. Η ρύθμιση φαίνεται ότι είχε σαφή οικονομική σκοπιμότητα καθώς ακολουθήθηκε και σε άλλες περιπτώσεις (ενότητα 12.1). Οι λόγοι όμως που οδήγησαν στον συγκεκριμένο τρόπο εφαρμογής μεταξύ των φυσιολογικών μαθημάτων είναι δυσδιάκριτοι, δηλαδή γιατί η αρχική επιλογή ήταν να διατηρηθούν τα συγκεκριμένα μουσεία. Η Σχολή εισηγήθηκε να αλλάξει η ρύθμιση και να θεσπιστούν ανεξάρτητα εργαστήρια σε καθεμία από τις τέσσερις φυσιολογικές έδρες ξέχωρα από την ύπαρξη των αντίστοιχων μουσείων⁶⁹⁵. Η συζήτηση πραγματοποιήθηκε στην ισχνή σύνθεση που είχε η Σχολή μετά από το 1910 όπου γνώμη διατύπωσε μόνο ο καθηγητής Ζωολογίας θεωρώντας επιβαρυντική την κοινή λειτουργία και για τις δύο δομές, μουσείο και εργαστήριο. Για το πρώτο εξαιτίας του ότι η συστέγαση περιόριζε τους χώρους και ενίσχυε την αδυναμία να μην εκθέτονται όλες οι συλλογές. Και για το δεύτερο, εξαιτίας του αποτελέσματος να διεξάγονται οι φοιτητικές ασκήσεις χωρίς ουσιαστικά τη βοήθεια προσωπικού καθώς ο Ν. Αποστολίδης θεωρούσε ότι το προσωπικό του Μουσείου ήταν είτε αναρμόδιο, είτε μη επαρκές⁶⁹⁶. Η πρόθεση του κυβερνητικού σχεδίου ανατράπηκε μερικώς στο τελικό κείμενο του νόμου που διατήρησε τα τέσσερα μουσεία καθώς και τον Βοτανικό Κήπο και θέσπισε ένα ενιαίο φυσιογραφικό εργαστήριο. Το Πανεπιστήμιο, στη συνέχεια, εφάρμοσε τη ρύθμιση ως εξής: διατήρησε την αυτονομία του Βοτανικού Κήπου με ξεχωριστό προσωπικό (έναν επιμελητή, έναν αρχικηπουρό, έναν κηπουρό και δύο εργάτες) και κράτησε αποκλειστικά ως τίτλο το φυσιογραφικό εργαστήριο χωρίς να διαθέτει προσωπικό και λειτουργία. Προσωπικό διόρισε μόνο στα τέσσερα μουσεία προκειμένου το καθένα να διεκπεραιώνει και την εργαστηριακή λειτουργία διατηρώντας ουσιαστικά με τον τρόπο αυτό τη δομή που προϋπήρχε. Το καθεστώς παρέμεινε ίδιο, σχεδόν στο σύνολό του, έως τον επόμενο Οργανισμό (1922) με τον οποίο θεσπίστηκαν ξεχωριστά οι μουσειακές από τις εργαστηριακές πανεπιστημιακές δομές. Στην ενδιάμεση περίοδο το θέμα βρισκόταν συνεχώς υπό διαπραγμάτευση όπως συζητείται αναλυτικά στο κεφάλαιο 12. Οι διεργασίες, στο σύνολο των δύο πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, αναδεικνύουν τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους οι νομοθετικές και διοικητικές πράξεις επικοινωνούσαν αμφίδρομα με αντιλήψεις για τον ρόλο των πανεπιστημιακών εργαστηρίων και μουσείων καθώς και με επιλογές για τη διαμόρφωση των αντίστοιχων επιστημονικών ομάδων.

Ως προς το επιστημονικό προσωπικό στις φυσιολογικές επιστήμες έως το 1911 η εικόνα σκιαγραφείται ως εξής:

Το Γεωλογικό-Ορυκτολογικό Μουσείο υπό τη διεύθυνση του Κ. Μητσόπουλου είχε καθ' όλη τη δεκαετία έναν επιμελητή και έναν βοηθό. Τα καθήκοντα του επιμελητή, μετά τον διορισμό του Θ. Σκούφου στην καθηγητική έδρα το 1906, ασκούσε ο Ν. Γερμανός που κατείχε και άλλες θέσεις το ίδιο διάστημα ενώ προηγουμένως είχε εργαστεί ως βοηθός στο Πολυτεχνείο. Παρέμεινε επιμελητής τυπικά έως το 1915 (αναλυτικότερα για τη δραστηριότητά του, κεφάλαιο 10). Υπάρχουν λίγες πληροφορίες για τους βοηθούς στο Ορυκτολογικό Μουσείο, τρία ονόματα φοιτητών του φυσικού έχουν καταγραφεί στα

⁶⁹⁴ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σσ. 392-404, 424-438 & 439-452 (το νομοσχέδιο είχε λάβει τρεις μορφές πριν από την τελική ψήφιση). Η ίδια επιλογή, δηλαδή να υπάρχουν ευρύτερα εργαστήρια ανά ομάδες εδρών εμφανιζόταν και στην πρόταση της κοινοβουλευτικής επιτροπής (ο.π., σσ. 409-423) ωστόσο εκεί τα μουσεία παρέμεναν τέσσερα. Ο διαχωρισμός μουσειακής και εργαστηριακής λειτουργίας επιδιώχθηκε στην επόμενη περίοδο (κεφάλαιο 12).

⁶⁹⁵ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 203.1, κοσμητεία προς πρυτανεία, 25/4/1911, αρ. πρ. 33.

⁶⁹⁶ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 327.3, Αποστολίδης προς πρυτανεία, 10/1/1911, αρ. πρ. 1.

πανεπιστημιακά αρχεία (ο ένας παρέμεινε για ένα διάστημα και μετά από το πέρας των σπουδών του), όμως για κανέναν τους δεν βρέθηκε να συνεχίζει με δραστηριότητα σε συναφή πεδία⁶⁹⁷. Αντίθετα στη μελέτη της γεωλογίας επιδόθηκε ο Γεώργιος Γεωργαλάς, μετέπειτα καθηγητής της έδρας, που εργάστηκε ως άμισθος βοηθός στο Μουσείο στην περίοδο των σπουδών του⁶⁹⁸. Ο Κ. Μητσόπουλος είχε επιλέξει κατόπιν να έχει τη συνεργασία του φοιτητή του στην έδρα που ο ίδιος κατείχε στο Πολυτεχνείο όπου ο Γ. Γεωργαλάς υπηρέτησε ως βοηθός κατά την περίοδο 1907-1916. Το 1912, με τις ρυθμίσεις του νέου νόμου, έγινε παράλληλα επιμελητής και στο εργαστήριο της Γεωλογίας-Παλαιοντολογίας του Θ. Σκούφου.

Το νέο Μουσείο Παλαιοντολογίας υπό τη διεύθυνση του Θ. Σκούφου εγκαταστάθηκε στο υπόγειο της τότε Νομικής Σχολής και αρχικά λειτούργησε χωρίς προσωπικό. Τα αξιόλογα παλαιοντολογικά ευρήματα από την ανασκαφή του Πικερμίου που παρέμεναν αναξιοποίητα αποτελούσαν την αφορμή ώστε να διατυπώνονται, πριν και μετά από την ίδρυση του Μουσείου, αιτήματα της Σχολής για πρόσληψη κατάλληλου προσωπικού (μαζί με την, προς ενίσχυση, επίκληση του βασιλικού ενδιαφέροντος για αυτά⁶⁹⁹). Η πρώτη πρόσληψη στην Παλαιοντολογία έγινε το φθινόπωρο του 1909 και αφορούσε σε έναν παρασκευαστή-εμπειροτέχνη, τον Παναγιώτη Γεωργά⁷⁰⁰. Ο Γεωργάς παρέμεινε δίπλα στον Θ. Σκούφο «*αναντικατάστατος ακόλουθός του, το κυριώτερο εκτελεστικό του όργανο*» έως την, ταυτόχρονη σχεδόν, ολοκλήρωση της επαγγελματικής τους ζωής⁷⁰¹. Το παράθεμα, που προέρχεται από έναν μετέπειτα συνεργάτη του Θ. Σκούφου, αποτελεί μία γλαφυρή περιγραφή που παράλληλα σκιαγραφεί με έναν τρόπο και τα «αρχετυπικά» χαρακτηριστικά που είχαν οι θέσεις αυτού του είδους στα εργαστήρια εξαιτίας της απόλυτης εξάρτησης και συνάφειας με τον καθηγητή της έδρας. Πάντως, με αφορμή και τη συγκεκριμένη θέση, αμέσως μετά από την ψήφιση του νέου νόμου διατυπώθηκε ένα επίμονο αίτημα της Συγκλήτου προκειμένου να επανέλθει ο ρόλος του παρασκευαστή που είχε καταργηθεί με τον νέο Οργανισμό (βλ. στη συνέχεια).

Στο Ζωολογικό Μουσείο υπηρετούσαν ένας επιμελητής, ένας βοηθός και ένας ταριχευτής. Τη θέση του επιμελητή διατηρούσε από το 1872 ο Theobald Johannes Krüper (Θεόβαλδος Κρύπερ) ο οποίος το 1895 όταν ιδρύθηκε το εργαστήριο ορίστηκε να είναι υποδιευθυντής του, να έχει την ευθύνη της προετοιμασίας των ζωολογικών παρασκευασμάτων και της καθοδήγησης των φοιτητών στις μικροσκοπήσεις καθώς και να είναι επικεφαλής των ζωολογικών εξορμήσεων όταν απουσίαζε ο καθηγητής⁷⁰². Οι ειδικές ρυθμίσεις απηχούσαν την αποδοχή στο πρόσωπο του επιμελητή του Ζωολογικού Μουσείου ο οποίος, όπως και ο Θ. Χελδράιχ στη βοτανική, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση των αντίστοιχων συλλογών κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Ο Θ.

⁶⁹⁷ Ο φοιτητής Ανδρέας Μήτσος αντικατέστησε το 1904 τον Βασίλειο Χαϊμαντά, ο δεύτερος ήταν προηγουμένως βοηθός στη Ζωολογία όπου και κατέθεσε διατριβή το 1908. Ο τρίτος βοηθός Εμπεδοκλής Ξανθόπουλος ολοκλήρωσε τις διδακτορικές εξετάσεις το 1908-09 χωρίς να συζητηθεί στη Σχολή διδακτορική διατριβή του και αναφέρεται ότι εργαζόταν και μετά από το πτυχίο του έως την αλλαγή στην έδρα.

⁶⁹⁸ Ο Γ. Γεωργαλάς κατά τη διάρκεια της φοίτησής του είχε λάβει την υποτροφία Παπαδάκη. Ολοκλήρωσε τις διδακτορικές του εξετάσεις το 1907 και υπέβαλε τη διατριβή του στο πεδίο της γεωλογίας δύο έτη αργότερα με τίτλο «*Η του Ακροκορίνθου περιοχή γεωλογικώς εξεταζόμενη*». Επελέγη μεταξύ άλλων διατριβών στις φυσικές επιστήμες ώστε να λάβει το Ράλλιο Βραβείο (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 26/5/1909).

⁶⁹⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/2/1907 & 7/11/1908· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 325.1, κοσμητεία προς πρυτανεία, 3/11/1909.

⁷⁰⁰ ΓΑΚ, Αρχείο ΥΕΔΕ Δ', κ. 5, υποφάκελος συντάξεις 1894-1926. Ο Π. Γεωργάς εργαζόταν και προηγουμένως στο Πανεπιστήμιο, δεν έχω όμως εντοπίσει σε ποια θέση ακριβώς.

⁷⁰¹ Κανδήλης, Ι. Δ. (1976). *Οι θεμελιωτάι των Φυσικών Επιστημών στη νεώτερη Ελλάδα και η εποχή τους*. Αθήνα: χ.ε., σσ. 139-140.

⁷⁰² ΦΕΚ 4Β, 10/1/1895, άρθρο 6.

Εικόνα 5

Θεόβαλδος Κρύπερ

Πηγή: The University of Manchester Library, Henry Dresser Album

Χελδράιχ πέθανε στην έναρξη του νέου αιώνα, η παρουσία όμως του Θ. Κρύπερ στο πανεπιστημιακό μουσείο υπήρξε συνεχής έως το τέλος σχεδόν της δεύτερης δεκαετίας. Ο Θ. Κρύπερ (Εικόνα 5) είχε γεννηθεί το 1829 στην Πομερανία, είχε φοιτήσει στα πανεπιστήμια του Βερολίνου και του Greifswald απ' όπου έλαβε τον τίτλο του διδάκτορα και συμμετείχε σε πολλά φυσιοδιφικά ταξίδια δημοσιεύοντας τις μελέτες του κυρίως στα περιοδικά *Naumannia* και *Journal für Ornithologie*⁷⁰³. Τα ταξίδια του τον έφεραν, στα τέλη της δεκαετίας του 1850, σε ελληνικά μέρη και στις επόμενες δεκαετίες εξερεύνησε πολλές περιοχές στην Ελλάδα, τα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία. Διορίστηκε επιμελητής το 1872 (στο Φυσιογραφικό Μουσείο) με πρόταση του τότε καθηγητή Φυσικής Ιστορίας Ηρακλή Μητσόπουλου⁷⁰⁴ και παρέμεινε επιμελητής του Ζωολογικού Μουσείου έως τον θάνατό του σε βαθιά γεράματα το 1917⁷⁰⁵. Ήταν ο μόνος επιμελητής στο Πανεπιστήμιο στην περίοδο πριν από το 1911 που είχε αμοιβή μεγαλύτερη από 200δρχ. Στις συζητήσεις της πρώτης δεκαετίας για το προσωπικό των εργαστηρίων η θέση του

αναφερόταν παραδειγματικά ανάμεσα σε εκείνες που είχαν ένδεια διαδόχων. Παράλληλα, ο Θ. Κρύπερ ήταν ένας συστηματικός συλλέκτης που τα ευρήματα από τις φυσιοδιφικές του εξερευνήσεις διοχετεύονταν στην Ευρώπη και εκπροσωπούσαν την τοπική πανίδα στις συλλογές μουσείων, ιδιωτικών συλλεκτών και εμπόρων καθιστώντας τον ίδιο τον κυριότερο τροφοδότη των συλλογών που αφορούσαν στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Αυτή η συλλεκτική και εμπορική δραστηριότητα (του ίδιου, συνεργατών του ή άλλων εργαζομένων στα μουσεία) αντιμετωπιζόταν επιφυλακτικά και υπήρξαν πρωτοβουλίες, κατά τη συζήτηση του πανεπιστημιακού νόμου, προκειμένου να περιοριστεί. Το θέμα, σε επίπεδο νομοθετικής ρύθμισης, έκλεισε μετά από τον θάνατο του ίδιου και συζητείται αναλυτικότερα στην ενότητα 12.3. Για τις θέσεις των βοηθών στο Ζωολογικό Μουσείο κατά την πρώτη δεκαετία βρέθηκαν ελάχιστες αναφορές που αφορούσαν σε φοιτητές, ενώ μάλλον κατά το μεγαλύτερο διάστημα τη θέση του βοηθού κάλυπτε ο βοηθός του ταριχευτή⁷⁰⁶.

⁷⁰³ Στην πρόταση διορισμού αναφέρεται ως διδάκτορας του Πανεπιστημίου του Βερολίνου, ενώ σε εκτενές βιογραφικό σημείωμα που είχε δημοσιευτεί το 1909 με αφορμή τα 80^α γενέθλια του (υποσημείωση 1699) γράφεται ότι είχε λάβει τον διδακτορικό τίτλο από το Πανεπιστήμιο του Greifswald που ήταν ένα από τα αρχαιότερα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Η διατριβή του, σύμφωνα με άλλα βιογραφικά αφιερώματα, ήταν αδημοσίευτη και είχε τίτλο *Über die geographische Verbreitung der Falconiden in Europa*.

⁷⁰⁴ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 175.1.

⁷⁰⁵ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 23/3/1917. Η κηδεία του έγινε με πανεπιστημιακή δαπάνη με απόφαση της Συγκλήτου «εξ ονόματος του Πανεπιστημίου τιμώντος την μνήμην του αρχαιστάτου των υπαλλήλων αυτού». Ο Θ. Κρύπερ πέθανε στις 22/3/1917 και όχι το 1921, έτος που συχνά παρατίθεται στη βιβλιογραφία καθώς σε νεκρολογίες που δημοσιεύτηκαν σε ευρωπαϊκά και αμερικανικά ζωολογικά περιοδικά αναφερόταν έτσι.

⁷⁰⁶ Στις αρχές της δεκαετίας βοηθός ήταν ο φοιτητής Βασίλειος Χαϊμαντάς, διδάκτορας 1905-06 του οποίου η διατριβή στο πεδίο της ζωολογίας συζητήθηκε δύο χρόνια αργότερα. Μετά από τα μέσα της δεκαετίας δεν βρέθηκαν αναφορές για βοηθούς, φοιτητές ή πτυχιούχους. Σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας ταριχευτής

Η έδρα της Βοτανικής είχε στην ευθύνη της τον Βοτανικό Κήπο, το αντίστοιχο μουσείο και το εργαστήριο. Στον Βοτανικό Κήπο τον επιμελητή Θ. Χελδράιχ, μετά τον θάνατό του το 1902, διαδέχθηκε ο συνεργάτης του και διδάκτορας της ιατρικής Βασίλειος Τούντας. Αξιόλογος συλλέκτης βοτανικών δειγμάτων και ο ίδιος, παρέμεινε επιμελητής του Βοτανικού Κήπου έως το 1936. Το δε εργαστήριο της Βοτανικής επιχειρούσε ένα νέο ξεκίνημα ταυτόχρονα με τη νεοσύστατη Σχολή. Αν και είχε ιδρυθεί το 1894 λειτουργούσε για πολλά έτη υποτυπωδώς και ένας από τους κυριότερους λόγους, σύμφωνα με τον διευθυντή του, ήταν η στέγαση σε έναν ακατάλληλο χώρο χωρίς επαρκές φως έως το 1904 (ενότητα 1.2). Ο Σπ. Μηλιαράκης έθετε σε προτεραιότητα τα θέματα του εργαστηρίου ανάμεσα στα υπόλοιπα που αντιμετώπιζε η έδρα του. Διατύπωνε την προσδοκία να το καταρτίσει έτσι ώστε «πεζόν ιχνεύον» να καταφέρει να ακολουθήσει, εκπαιδευτικά και ερευνητικά, τα «Λύδια άρματα» των ευρωπαϊκών βοτανικών εργαστηρίων⁷⁰⁷. Προκειμένου να το επιτύχει εισηγούνταν emphaticά σε κάθε ετήσια αναφορά το θέμα της ενίσχυσης του εργαστηριακού προσωπικού⁷⁰⁸ που, έως τότε, αποτελούνταν από έναν βοηθό που ήταν υποχρεωτικά φοιτητής με διετή θητεία⁷⁰⁹ ενώ υποχρεούνταν «να μετέχη» στις εργαστηριακές ασκήσεις και ο επιμελητής του Μουσείου που, όμως, δεν υπήρχε.

Όταν το 1907 έγινε ορατή η προοπτική να υπάρξει κατάλληλο πρόσωπο, ο Σπ. Μηλιαράκης επεδίωξε να εκδοθεί νέος κανονισμός ειδικά για το εργαστήριο που θέσπιζε θέση επιμελητή και το αίτημά του αρχικά ευοδώθηκε⁷¹⁰. Ο καθηγητής Βοτανικής προόριζε για τη θέση τον Γεώργιο Λάκωνα που είχε εργαστεί ως βοηθός όσο ήταν φοιτητής και συνέχισε τις σπουδές του στη Γερμανία⁷¹¹. Ο Γ. Λάκων, γιος του καθηγητή μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Βασιλείου Λάκωνα (1830-1900), έλαβε διδακτορικό τίτλο από το φυσικό τμήμα το 1904 με διατριβή στο πεδίο της βοτανικής⁷¹² και συνέχισε στο βοτανικό ινστιτούτο του πανεπιστημίου της Halle το οποίο διηύθυνε ο καθηγητής Georg Klebs (μαθητής επίσης του J. Sachs) απ' όπου δημοσίευσε μία διατριβή για τον μύκητα *corpinus*⁷¹³. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα εργάστηκε άτυπα αρχικά ως επιμελητής αναμένοντας την πρόσληψή του⁷¹⁴, η δαπάνη όμως δεν εγγράφηκε στον κρατικό προϋπολογισμό με αποτέλεσμα το κόστος να καλυφθεί από το Πανεπιστήμιο για το επόμενο έτος⁷¹⁵. Η μη εγγραφή του κονδυλίου για τον επιμελητή της Βοτανικής είναι

ήταν ο Χρήστος Στριμινέας, με βοηθό τον γιό του Ευστράτιο, ο οποίος στη συνέχεια τον διαδέχθηκε έως το 1918 που απολύθηκε.

⁷⁰⁷ Μηλιαράκης, Σ. (1904). *Ο.π.*, σ. 21.

⁷⁰⁸ ΙΑ, Πρυτανικοί, βλ. τις ετήσιες εκθέσεις Σπ. Μηλιαράκη στις πρυτανικές λογοδοσίες 1901-02 και μετά.

⁷⁰⁹ Γνωρίζουμε ότι στη θέση αυτή εργάστηκαν οι φοιτητές του φυσικού τμήματος: Γεώργιος Λάκων (βλ. στη συνέχεια), Αθανάσιος Τσακαλώτος κατά τη διετία 1904-1906 (ενότητα 4.3), Αντώνιος Παυλίνης (διδάκτωρ 1907-08) και Παναγιώτης Παναγιωτόπουλος (διδάκτωρ 1909-10). Ο τελευταίος κατέθεσε μία αρχική διατριβή που με εισήγηση του Σπ. Μηλιαράκη απορρίφθηκε και επανήλθε μετά από ενάμιση έτος με δεύτερη στο πεδίο της ζωολογίας που αρχικά έγινε δεκτή (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 3/3/1910 & 1/10/1911). Ο Π. Παναγιωτόπουλος ανέλαβε τη διεύθυνση του υδροβιολογικού σταθμού όταν ιδρύθηκε το 1914, αλλά πέθανε δύο χρόνια αργότερα.

⁷¹⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 18/10/1907· ΦΕΚ 5Α, 9/1/1908.

⁷¹¹ ΙΑ, Πρυτανικοί, Κ. Σακελλαρόπουλος 1901-02, σ. 141 & Ν. Πολίτης 1906-07, σ. 270.

⁷¹² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/10/1904.

⁷¹³ Lakon, G.B. (1907). Die Bedingungen der Fruchtkörperbildung bei *Corpinus*. *Annales Mycologici*, 5(2), 155-176. Η διατριβή παρουσιάστηκε συνοπτικά από τον Σπ. Μηλιαράκη στο περιοδικό της Φυσιολογικής Εταιρείας υπό τον τίτλο «Περί των όρων προς ανάπτυξιν των σποριοκομβίων παρά τω κοπρίνω», *Δελτίον ΦΕ*, τ. 2, τχ. 18, 310-311.

⁷¹⁴ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 9/2/1908.

⁷¹⁵ ΙΑ, Πρυτανικοί, Κ. Στέφανος 1908-09, σ. 270.

προς τούτο ενδιαφέρουσα: συνέβη λίγο μετά από την ίδρυση της θέσης, ταυτόχρονα με τη διάρρηξη των σχέσεων καθηγητή-υπουργού και την τοποθέτηση του Σπ. Μηλιαράκη στο επίκεντρο της δημόσιας κριτικής με αφορμή την έκδοση της μονογραφίας του για την καταγωγή του ανθρώπου (ενότητα 4.1). Αναδεικνύει, επομένως, και τους πολλαπλούς τρόπους με τους οποίους προωθούνταν η χειραγώγηση. Παρ' ότι η μισθοδοσία του επιμελητή θα συνεχιζόταν από το πανεπιστημιακό ταμείο, όπως δείχνουν τα πράγματα⁷¹⁶, οι ανατροπές που ακολούθησαν και έφεραν τον καθηγητή Βοτανικής σε δεινή θέση φαίνεται ότι συνέβαλαν στην απόφαση του Γ. Λάκωνα να επιστρέψει στη Στουτγάρδη όπου ακολούθησε πανεπιστημιακή σταδιοδρομία⁷¹⁷. Τα επόμενα δύο χρόνια, στα οποία ο Σπ. Μηλιαράκης βρέθηκε εκτός Πανεπιστημίου, προκειμένου να λειτουργήσει το εργαστήριο Βοτανικής, που είχε αναλάβει τυπικά ο Ν. Αποστολίδης, αποφασίστηκε να εργαστεί ο ίδιος ως προσωρινός επιμελητής⁷¹⁸. Η επιλογή, που συνάντησε αντιδράσεις, υποδηλώνει αρκετά: ανάμεσά τους και τη στενότητα των διαθέσιμων επιλογών σε πρόσωπα. Ο περιορισμένος προσανατολισμός των φοιτητών στην περαιτέρω σπουδή των φυσιολογικών επιστημών⁷¹⁹ ήταν ένα θέμα που έθιγαν με επιμονή οι καθηγητές Ζωολογίας και Βοτανικής ζητώντας την αποστολή υποτρόφων στην Ευρώπη προκειμένου να υπάρξει προοπτική στο πανεπιστημιακό προσωπικό⁷²⁰. Η ίδια τάση στους φοιτητικούς προσανατολισμούς παρέμεινε και ενισχύθηκε στο επόμενο διάστημα (ενότητα 12.4).

Εργαστήριο Αστρονομίας

Το τελευταίο εργαστήριο της Φυσικομαθηματικής Σχολής που λειτουργούσε στη συγκεκριμένη περίοδο ήταν αυτό της Αστρονομίας. Στο ιδρυτικό του διάταγμα (1897) οριζόταν να λειτουργεί εντός του Αστεροσκοπείου χωρίς να διαθέτει ειδικό προσωπικό. Το δε Αστεροσκοπείο είχε ανεξάρτητη δομή από το Πανεπιστήμιο και μία πλήρη δική του οργάνωση. Αποτελούνταν από τρία τμήματα (αστρονομικό, μετεωρολογικό, γεωδυναμικό) που το καθένα διέθετε έναν προϊστάμενο που ήταν «ειδικός επιστήμονας» και έναν βοηθό που ήταν διδάκτορας φυσικών ή μαθηματικών επιστημών και, επίσης, απασχολούσε και άλλους εργαζόμενους (δόκιμους κ.λπ.)⁷²¹. Πριν αναλάβει τη διεύθυνση του Αστεροσκοπείου ο Δ. Αιγινήτης εγγραφόταν μία θέση εργαζόμενου στον κρατικό προϋπολογισμό, ενώ το 1907 οι θεσμοθετημένες (συντάξιμες) θέσεις είχαν γίνει δέκα⁷²². Ένα τμήμα από αυτό το προσωπικό, όπως αναφέρεται στους απολογισμούς του Δ. Αιγινήτη στην περίοδο 1904-1911, υποστήριζε την άσκηση των φοιτητών στο μάθημα της αστρονομίας. Η δυνατότητα που είχε ο διευθυντής του Αστεροσκοπείου συγκριτικά με άλλους πανεπιστημιακούς καθηγητές να απασχολεί ένα πολυάριθμο επιστημονικό προσωπικό, έχοντας μάλιστα μεγαλύτερους βαθμούς ελευθερίας στην επιλογή του απ' ότι οι υπόλοιποι, είναι εύλογο να θεωρηθεί ότι αποτελούσε μία παράμετρο που αύξανε

⁷¹⁶ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 324.4, Μηλιαράκης προς πρυτανεία, 6/6/1909.

⁷¹⁷ Ο Γ. Λάκων (1882-1959) ανέλαβε το 1913 τη διεύθυνση στο κρατικό ινστιτούτο για τη μελέτη των σπόρων το οποίο έδρευε στο γεωπονικό πανεπιστήμιο Hohenheim. Έγινε υφηγητής το 1919, αναπληρωτής καθηγητής το 1924 και αφυπηρέτησε από το ίδιο Πανεπιστήμιο έχοντας αναπτύξει μια βιοχημική μέθοδο για τον προσδιορισμό της βιωσιμότητας και της βλαστικότητας των σπόρων.

⁷¹⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 1/11/1910, 15/1/1911 & 12/10/1911.

⁷¹⁹ Για παράδειγμα από τις 24 διατριβές φυσικών επιστημών που συζήτησε η Σχολή μέσα στην περίοδο 1904-1911, οι τέσσερις είχαν θέμα από τη ζωολογία, δύο από τη βοτανική και μία από τη γεωλογία.

⁷²⁰ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 270.3, 20/5/1906, αρ. πρ. 1868' ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Χατζιδάκις 1905-06, σ. 209.

⁷²¹ Σύμφωνα με τον Οργανισμό του Αστεροσκοπείου του 1895 (ΦΕΚ 13Α, 13/7/1895). Στις εκθέσεις του Δ. Αιγινήτη στις πρυτανικές λογοδοσίες αυτής της περιόδου αναφέρονται και έκτακτοι βοηθοί.

⁷²² Έκθεσις της μειονοψηφίας της επί του προϋπολογισμού του κράτους επιτροπής, 1907, Αθήναι: Εστία, σ. 91.

την επιδραστικότητα και την εμβέλεια του ίδιου. Με την εφαρμογή του νέου Οργανισμού το 1911 η δυνατότητα αυτή διευρύνθηκε καθώς το πανεπιστημιακό εργαστήριο απέκτησε δικό του προσωπικό, ανεξάρτητο από τον Οργανισμό του Αστεροσκοπείου, το οποίο αποτελούσαν ένας επιμελητής και ένας βοηθός.

Από την προηγούμενη αφήγηση για το προσωπικό στα εργαστήρια και τα μουσεία της Φυσικομαθηματικής Σχολής υπάρχει μία διάσταση που αναδεικνύεται ηχηρά δια της απουσίας της. Δεν είναι άλλη από τη διάσταση του φύλου. Στη συγκεκριμένη περίοδο καμία γυναίκα δεν συμμετείχε στο προσωπικό των εργαστηρίων και, επιπρόσθετα, ελάχιστες ήταν οι φοιτήτριες στα δύο τμήματα της Σχολής και καμία δεν είχε αποφοιτήσει από το φυσικό τμήμα έως το 1911 (ενότητα 12.5). Οι επιλογές ζωής σε αυτές τις νέες γυναίκες, ακόμα και για όσες είχαν ξεχωρίσει στη διάρκεια των σπουδών τους⁷²³, ρυθμιζόνταν από διαφορετικές και γενικότερες παραμέτρους. Ωστόσο, πέρα από τη διερεύνηση εκείνων των κοινωνικών παραμέτρων που έθεταν φραγμούς στην εκπαίδευση των γυναικών ή που επιδρούσαν στον προσανατολισμό τους στις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες, έχει ενδιαφέρον να διερευνηθούν και οι ειδικές συνθήκες που διαμορφώνονταν μέσα στο Πανεπιστήμιο και στους μικρόκοσμους των εργαστηρίων για τη συμμετοχή τους. Αυτό, λόγω των δεδομένων, διερευνάται στις ενότητες που αφορούν στα εργαστήρια κατά την επόμενη χρονική περίοδο. Άλλωστε, στο μεταίχμιο των δύο περιόδων η πρώτη πτυχιούχος των φυσικών επιστημών Ουρανία Μακρή υπήρξε ταυτόχρονα και η πρώτη γυναίκα που συμμετείχε στο επιστημονικό προσωπικό της Φυσικομαθηματικής η οποία εργάστηκε, για ένα σύντομο χρονικό διάστημα, ως βοηθός στη Βοτανική (ενότητα 12.5).

⁷²³ ΙΑ, Πρυτανικοί, Τ. Αργυρόπουλος 1898-99, σ. 169, όπου αναφέρεται επαινετικό σχόλιο του Χρηστομάνου για τη φοίτηση της Μαριάννας Φουντουκλή η οποία υπήρξε η πρώτη φοιτήτρια που εγγράφηκε στο φυσικό τμήμα το 1895-96 αλλά δεν αποφοίτησε. Το ίδιο και η αδελφή της, Φλωρεντία, που ήταν η πρώτη φοιτήτρια που εγγράφηκε στο μαθηματικό το 1892-93 (ενότητα 12.5).

7. Ένας νέος σχεδιασμός της Σχολής; Η Φυσικομαθηματική των πέντε καθηγητών

Τα δύο τελευταία ακαδημαϊκά έτη της εξεταζόμενης περιόδου αποτέλεσαν το χρονικό διάστημα που επιχειρήθηκε να προχωρήσουν οι αλλαγές που κυοφορούνταν επί μακρόν. Στο τελείωμα του πρώτου από τα δύο έτη (1909-10) πραγματοποιήθηκαν οι καθηγητικές απολύσεις και στο ίδιο σημείο του δεύτερου (1910-11) ψηφίστηκε ο νέος πανεπιστημιακός νόμος. Σε αυτό το διάστημα οι συμμετέχοντες σε θεσμικό επίπεδο στη Σχολή ήταν πέντε καθηγητές.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο παρουσιάζονται αρχικά οι διεργασίες που οδήγησαν στη Φυσικομαθηματική Σχολή των πέντε καθηγητών ενταγμένες στη γενικότερη συνθήκη του Πανεπιστημίου στην ίδια περίοδο (ενότητα 7.1). Στη συνέχεια η εστίαση περνά στη συζήτηση που αναπτύχθηκε σχετικά με την προοπτική να υπάρξει μία διαφορετική διάρθρωση της Φυσικομαθηματικής Σχολής που θα ανταποκρινόταν σε μία νέα οργάνωση των σπουδών (ενότητα 7.2). Η ανάλυση αυτής της συζήτησης αναδεικνύει την ύπαρξη ενός προβληματισμού, εντός και εκτός του πανεπιστημιακού χώρου, που βρισκόταν σε σύνδεση με τις κοινωνικές μεταβολές και επιχειρούσε να μετασχηματίσει την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Η ματαίωση τελικά των προσπαθειών ανέστειλε τις αλλαγές για τον χώρο των φυσικών και μαθηματικών επιστημών στο δεδομένο χρονικό σημείο. Η ανάδειξη αυτών των διεργασιών αντιπαρέρχεται τις περιοριστικές ερμηνείες σχετικά με όσα αφορούσαν στον ίδιο χώρο, με τους στόχους που έθετε και τις δυναμικές που περιέκλειε. Στην τελευταία ενότητα (7.3) παρουσιάζεται η συζήτηση και οι τελικές επιλογές για τη διαρρύθμιση των καθηγητικών εδρών στη Φυσικομαθηματική υπό τον Οργανισμό του 1911 καθώς και οι διεργασίες σχετικά με την οργάνωση και τη θέση του Φαρμακευτικού Σχολείου.

7.1. Η «εκκαθάριση» του 1910

Στις αρχές του 1910 από τον υπουργό Παιδείας Α. Παναγιωτόπουλο υποβλήθηκε ένα νομοσχέδιο που ρύθμιζε αρκετά από τα εκκρεμή πανεπιστημιακά θέματα και αμέσως μετά ένα δεύτερο που αφορούσε στις απολύσεις των πανεπιστημιακών καθηγητών⁷²⁴. Το πρώτο παραπέμφθηκε στις καλένδες ενώ το δεύτερο ψηφίστηκε στις τελευταίες συνεδριάσεις ενός νομοθετικού σώματος που διέθετε, αναμφίβολα, έναν ιδιότυπο χαρακτήρα. Η πανεπιστημιακή «εκκαθάριση» είχε αποτελέσει μία από τις ρητές δεσμεύσεις της κυβέρνησης Δραγούμη προς τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο⁷²⁵. Η νομοθέτηση για τους όρους της διεξαγωγής της έγινε υπό την εποπτεία του Συνδέσμου και, κατά την ύστατη ώρα, απείλησε την κυβερνητική σταθερότητα και το πέρασμα σε μία ομαλότητα μέσω των προγραμματισμένων εκλογών⁷²⁶. Η δρομολόγηση των «εκκαθαριστικών» διαδικασιών επισκίασε κάθε άλλη διαπραγμάτευση στο κοινοβούλιο για το Πανεπιστήμιο και το ίδιο συνέβη και εντός του ιδρύματος. Το γενικότερο υπουργικό νομοσχέδιο συζητήθηκε συνοπτικά στα πανεπιστημιακά όργανα (σε μία συνεδρίαση της

⁷²⁴ Το νομοσχέδιο *Περί του Εθνικού Πανεπιστημίου* υποβλήθηκε στις 25/2/1910 και το *Περί εκκαθάρισεως του Εθνικού Πανεπιστημίου* στις 4/3/1910 (ΕτΒ, Παράρτημα 1910 ΙΗ-εκτ.Β, σσ. 330-341 & σσ. 220, 306).

⁷²⁵ Η «εκκαθάριση» του Πανεπιστημίου ήταν ανάμεσα στις τελευταίες δεσμεύσεις που είχε αναλάβει η κυβέρνηση Δραγούμη απέναντι στον Στρατιωτικό Σύνδεσμο (*Ακρόπολις* 26/2/1910 σ. 2, *Χρόνος* 24 & 25/2/1910 σ. 3, *Εμπρός* 25/2/1910 σσ. 2, 3 & *Σκριπ* 25/2/1910 σσ. 1, 4, 5). Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Συνδέσμου για το θέμα ήταν δεδηλωμένο, «*Ο Σύνδεσμος εδήλωσεν ότι δεν θα διαλυθῆ αν δεν ξεκαθαρισθῆ το Πανεπιστήμιον*» διασαφηνίζε ο τίτλος της *Ακροπόλεως* στις 14/2/1910 (σ. 2) και απέδιδε σε αυτή τη δήλωση τη διαπίστωση ότι «*Επί τέλους η επανάστασις αρχίζει να ροδίζει στον ορίζοντα*».

⁷²⁶ The National Archives, FO 371/909, F. Elliot to E. Gray, 30/3/1910.

Συγκλήτου και καθόλου στη Σχολή⁷²⁷) παρ' ότι οι διατάξεις του φαίνεται ότι αποτέλεσαν μία προεργασία για τον Οργανισμό του 1911. Στο δεδομένο χρονικό σημείο ήταν φανερό ότι, σε αμφότερα τα μέρη, το ενδιαφέρον στρεφόταν στο θέμα των απολύσεων και επομένως αυτές οι ενέργειες προτάσσονταν.

Ο νόμος περί «εκκαθάρισης» δημοσιεύτηκε δύο μήνες αφότου ψηφίστηκε. Η καθυστέρηση αποδόθηκε στην πρόθεση να μην υπάρξουν προσκόμματα στις πτυχιακές εξετάσεις αλλά περισσότερο απέρρευε από τη ρευστή, μεταβαλλόμενη και υπό συνεχή διαπραγμάτευση διαχείριση του θέματος⁷²⁸. Όλο το δεκάμηνο διάστημα αναμονής, από το φθινόπωρο του 1909 έως το καλοκαίρι του 1910, το θέμα των καθηγητικών απολύσεων αποτέλεσε ένα προνομιακό πεδίο στις πολιτικές ζυμώσεις και συντηρούνταν υψηλά στον δημόσιο διάλογο κυρίως μέσα από την προβολή στον τύπο που ήταν ενδεικτική για την κλιμάκωση των ενεργειών και την εξατομίκευση των επιδιώξεων. Ενδεικτικό παράδειγμα η εφημερίδα *Ακρόπολις* η οποία, εκτός από τα πρωτοσέλιδα άρθρα γνώμης που έθιγαν το πανεπιστημιακό ζήτημα στο σύνολό του⁷²⁹ είχε δημοσιεύσει, κατά την αναμονή του νομοσχεδίου, σε προβεβλημένες θέσεις μία σειρά ειδικότερων άρθρων που ανέλυαν όσα προβλήματα εντόπιζε η σύνταξη της εφημερίδας σε καθεμία Σχολή στο Πανεπιστήμιο και το Πολυτεχνείο⁷³⁰. Ακολούθως, έως ότου εφαρμοστεί ο νόμος, γέμισε το κενό των δύο μηνών με μία σειρά άρθρων που αξιολογούσαν το επιστημονικό έργο και τη συνολική δραστηριότητα καθενός καθηγητή ονομαστικά και από τα δύο ιδρύματα⁷³¹. Στις περισσότερες εφημερίδες προσφερόταν εκτενής χώρος προκειμένου να προωθηθούν προσωπικές και συλλογικές επιδιώξεις μέσα από μακροσκελείς και συνεχόμενες δημοσιεύσεις ανάμεσα στους κατόχους των εδρών και στους διεκδικητές τους. Μέσα από τα δημοσιεύματα χαρτογραφείται με αρκετή σαφήνεια η τοποθέτηση κάθε εντύπου στην υπεράσπιση καθηγητών και υποψηφίων ή στην αντιπαράθεση με άλλους και, περισσότερο, υποδηλώνεται ευκρινώς η ύπαρξη και η δραστηριοποίηση πολλαπλών δικτύσεων που έτεμναν οριζοντίως τόσο τον ακαδημαϊκό όσο και τον πολιτικό χώρο. Η δημόσια συζήτηση μέσω του τύπου αφιέρωνε μεν σημαντικούς πόρους στην καταγγελία της αναποτελεσματικότητας του πανεπιστημιακού συστήματος, οι προτάσεις όμως που διατυπώνονταν είχαν προσανατολισμό στην ηθικοποίηση των λύσεων και προσδοκούσαν ότι αυτές θα επέρχονταν με την αλλαγή των προσώπων⁷³². Η ίδια συζήτηση απέφευγε να θέσει

⁷²⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 2/3/1910.

⁷²⁸ Η ψήφιση του «εκκαθαριστικού» νομοσχεδίου ολοκληρώθηκε στις 17/3/1910. Η δημοσίευσή του έγινε στο ΦΕΚ 178Α, 24/5/1910. Η συσχέτιση καθυστέρησης και διενέργειας πτυχιακών εξετάσεων είχε προβληθεί στον τύπο (*Ακρόπολις*, 12/4/1910, σ. 3· *Σκριπ*, 13/4/1910, σ. 3).

⁷²⁹ Ενδεικτικά τα κεντρικά άρθρα της εφημερίδας στις: 30/10 & 12/11/1909 και 5/2, 16/2, 21/2 & 4/3/1910.

⁷³⁰ Οι «αξιολογήσεις» των Σχολών στην εφημερίδα δημοσιεύτηκαν το πρώτο δεκαήμερο του Νοεμβρίου. Η εκκίνηση έγινε από την Ιατρική σε τέσσερις συνέχειες, ακολούθησε η Φυσικομαθηματική (4/11/1909, σσ. 1-2), στη συνέχεια οι υπόλοιπες τρεις Σχολές σε κοινό άρθρο και, τέλος, το Πολυτεχνείο. Στην παρούσα φάση η εφημερίδα είχε διαφοροποιήσει μερικές από τις προηγούμενες αναφορές της για τη Φυσικομαθηματική (ενότητα 3.3) διατηρώντας τις προσωπικές συμπάθειες. Εκ των υστέρων, πάντως, η εφαρμογή των απολύσεων συνολικά στο Πανεπιστήμιο δεν τη βρήκε σύμφωνη ως προς τα πρόσωπα.

⁷³¹ Τα άρθρα που περιείχαν τις ατομικές «αξιολογήσεις» των καθηγητών ξεκίνησαν για τη Νομική Σχολή κατά τις ημέρες ψήφισης του νόμου και ακολούθησαν για την Ιατρική και το Πολυτεχνείο. Οι καθηγητές της Φυσικομαθηματικής αναφέρθηκαν λίγο πριν από την έκδοση της απόφασης των απολύσεων (βλ. 24, 27, 31/5 & 1, 3, 5, 7/6/1910) και ακολούθησαν οι καθηγητές της Φιλοσοφικής και της Θεολογικής Σχολής.

⁷³² Χαρακτηριστικά είναι δύο αποσπάσματα από εφημερίδες που γενικώς υιοθετούσαν διαφορετικές θέσεις. Το πρώτο υπαγόρευε: «ο κ. υπουργός της Παιδείας οφείλει δια παντοίων μέσων να περισυλλέξη πληροφορίας και να σχηματίση πεπειθήσεις περί των αριστων, ώστε όταν ριφθούν τα ονόματά τους εις το φως, ο κόσμος όλος να αναφωνήση: -Αυτοί μάλιστα!» (*Ακρόπολις*, 17/3/1910, σ. 1). Το δεύτερο σχολίαζε: «ουδ' ελήφθη παντάπασιν υπ' όψει το μεγαλειότερον κεφάλαιον, το χρησιμώτερον, η επιβολή αυτού [του καθηγητού] η προσωπική, η φυσιολογική η επιβάλλουσα, ήτις είνε ο σπουδαιότερος παράγων δια την

συγκεκριμένα τους στόχους που θεωρούνταν απαιτητοί από το Πανεπιστήμιο και να αναζητήσει τις δομές και τους μηχανισμούς που θα τους προωθούσαν.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η «εκκαθάριση» αποφασίστηκε να εφαρμοστεί μετά από τη γνωμοδότηση μίας δεκαπενταμελούς επιτροπής (με τρεις καθηγητές από κάθε Σχολή) προς το υπουργικό συμβούλιο. Οι Σχολές κλήθηκαν να προτείνουν έξι μέλη προκειμένου η κυβέρνηση να επιλέξει τρία ώστε να συγκροτήσει την επιτροπή⁷³³. Με δεδομένο ότι τα κριτήρια επιλογής στην επιτροπή είχαν απασχολήσει εκτεταμένα τον δημόσιο διάλογο, κάθε Σχολή επέλεξε διαφορετικό τρόπο ώστε να καταλήξει στην πρότασή της αλλά και να κοινοποιήσει τα στοιχεία της απόφασης. Η Φυσικομαθηματική υιοθέτησε τη μυστική ψηφοφορία και την πλήρη δημοσιοποίηση του αποτελέσματος⁷³⁴ και η κυβέρνηση ανάμεσά τους επέλεξε τους Ι. Χατζιδάκι, Ν. Αποστολίδη και Θ. Σκούφο. Ο πρώτος είχε ψηφιστεί ομόφωνα και η επιλογή του δεύτερου ίσως θεωρήθηκε επιβεβλημένη λόγω της πρωτανικής του θέσης, η πρόκριση του τρίτου πάντως αποτελούσε μία πολιτική απόφαση⁷³⁵.

Η δεκαπενταμελής επιτροπή αρνήθηκε κατά πλειοψηφία να γνωμοδοτήσει και το υπουργικό συμβούλιο αποφάσισε να απολυθούν δεκαεπτά καθηγητές από όλο το Πανεπιστήμιο⁷³⁶. Ανάμεσά τους υπήρχαν πέντε από τη Φυσικομαθηματική: οι Κ. Μητσόπουλος, Σπ. Μηλιαράκης, Ν. Χατζιδάκης, Κ. Ζέγγελης και Β. Αιγινήτης. Αναλογικά

πλήρωσιν της αποστολής αυτού» (Νέον Άστυ, 1911, Ο καθηγητής του Πανεπιστημίου, ανάτυπο σ. 6, Αθήναι: Παπαπαύλου).

⁷³³ ΦΕΚ 178Α, 31/3/1910, Ν. 3731. Τα κριτήρια συγκρότησης των επιτροπών είχαν συζητηθεί εκτεταμένα στη Βουλή (ΕτΒ, ΙΗ-εκτ.Β, 12/3/1910 & 13/3/1910, σσ. 609-620 & 669-681). Η κυβέρνηση Δραγούμη είχε προτείνει αρχικά οι απολύσεις να γίνουν απευθείας από το υπουργικό συμβούλιο, η λειτουργία επιτροπής με συμβουλευτικό χαρακτήρα προς την κυβέρνηση προέκυψε από τροπολογία. Στη κοινοβουλευτική συζήτηση εκφράστηκε διάχυτα η δυσπιστία να συμμετέχει το Πανεπιστήμιο με οποιοδήποτε τρόπο στις διαδικασίες «εκκαθάρισης» του όπως είχε συμβεί στους άλλους δημόσιους τομείς.

⁷³⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 2/6/1910. Τον λόγο έλαβαν τέσσερις καθηγητές. Ο Α. Δαμβέργης ζήτησε να συζητηθεί πρώτα εάν η Σχολή δέχεται ή αποκρούει την εκκαθάριση, ο ίδιος δήλωσε ενάντιος και πρότεινε η επιτροπή να συγκροτηθεί από τους συγκλητικούς-μέλη της Σχολής (τον πρύτανη Ν. Αποστολίδη, τον αντιπρύτανη Κ. Στέφανο και τον κοσμήτορα Τ. Αργυρόπουλο). Ο πρύτανης ζήτησε ισότιμη εκλογή μεταξύ όλων. Ο Δ. Αιγινήτης πρόεταξε το κριτήριο της αρχαιότητας ώστε εκείνοι που εξέλεξαν τους νεότερους να το πράξουν ξανά. Τέλος, ο Κ. Μητσόπουλος δήλωσε ότι δεν υπήρχαν μη ικανοί καθηγητές και η επιτροπή θα έπρεπε «να αναπετάσει τη σημαία της αμύνης του Πανεπιστημίου». Η Σχολή εξέλεξε τους Ι. Χατζιδάκι, Κ. Στέφανο και Σπ. Μηλιαράκη με δώδεκα ψήφους (δηλαδή ομόφωνα), τον τότε πρύτανη Ν. Αποστολίδη με οκτώ και τους Κ. Ζέγγελη και Θ. Σκούφο με επτά και ανακοίνωσε και την προτίμηση που έλαβαν οι επόμενοι τρεις (που ήταν οι Αργυρόπουλος και Δαμβέργης με πέντε ψήφους και ο Κ. Μητσόπουλος με τέσσερις).

⁷³⁵ Ο Θ. Σκούφος αναφέρεται ότι είχε συνταχθεί εξ αρχής με το Κίνημα, μέσω της φιλίας του με τον Γ. Πωπ, και ότι αργότερα συνδέθηκε πολιτικά με τον Βενιζέλο βλ. Κανδήλης, Ι. Δ. (1976). *Ο.π.*, σσ. 141-142. Στις εκλογές της 28^{ης}/11/1910, εξελέγη βουλευτής Κυκλάδων στη Β' Αναθεωρητική Βουλή και, στη συνέχεια, υπήρξε ο πρόεδρος της επιτροπής του 1911 που διεξήγαγε τις κρίσεις για τους διορισμούς (ενότητα 8.1). Η εκλογή του στη Β' Αναθεωρητική ακυρώθηκε καθώς δεν παραιτήθηκε από καθηγητής (ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σσ. 5-6). Αργότερα, προσχώρησε στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο και για τη δράση του εκδιώχθηκε από το Πανεπιστήμιο το 1917 (ενότητα 9.1). Σύμφωνα με την προαναφερόμενη μαρτυρία, μία από τις αιτίες της μεταστροφής του ήταν η άρνηση του Βενιζέλου να νομοθετήσει, όπως φέρεται να του είχε υποσχεθεί, τη δυνατότητα να διατηρήσει και τις δύο ιδιότητες, πανεπιστημιακού καθηγητή και βουλευτή. Το 1911, πάντως, ο Βενιζέλος είχε σχολιάσει διαφορετικά το γεγονός (ΕτΒ, Β' αναθ., 18 & 19/1/1911, ιδίως σ. 14). Ο Θ. Σκούφος υπήρξε βουλευτής κατά την περίοδο 1920-1922 και υπουργός Παιδείας στη βραχύβια κυβέρνηση του Ν. Τριανταφυλλάκου το 1922.

⁷³⁶ Η πανεπιστημιακή εκκαθάριση θεωρήθηκε αρκετά δραστική στο σύνολό της. Σύμφωνα με την ξένη διπλωματία, πάντως, οι προσπάθειες να κλιμακωθούν λαϊκές διαμαρτυρίες δεν καρποφόρησαν παρά τις επιδιώξεις ορισμένων πολιτικών ηγετών. Στις ίδιες αναφορές, ο πρωθυπουργός Στ. Δραγούμης παρουσιάζοταν να αποστρέφεται το συγκεκριμένο καθήκον και να εφαρμόζει τον νόμο παραμένοντας ο ίδιος «τόσο δίκαιος, όσο μπορούσε να είναι» (The National Archives, FO 371/909, A. Young to E. Gray, 1/8/1910 και 2/7/1910 αντιστοίχως).

με το πλήθος των εδρών κάθε Σχολής, η Φυσικομαθηματική είχε εισπράξει τη μεγαλύτερη μερίδα απολυμένων καθηγητών⁷³⁷. Για το επόμενο ενάμιση ακαδημαϊκό έτος θα συνέχιζε να λειτουργεί με πέντε από τις δώδεκα έδρες συμπληρωμένες καθώς στις απολύσεις προστέθηκαν δύο παραιτήσεις. Έναν μήνα πριν από την απόφαση παραιτήθηκε ο καθηγητής Φυσικής Τ. Αργυρόπουλος, τότε κοσμήτορας, προβάλλοντας ευσήμως λόγους υγείας⁷³⁸. Στη συνέχεια η έκδοση της απόφασης προκάλεσε την παραίτηση του Δ. Αιγινήτη, από καθηγητής του Πανεπιστημίου και διευθυντής του Αστεροσκοπείου, ως αντίδραση στην απόλυση του αδελφού του⁷³⁹. Τρεις από τους απολυμένους καθηγητές της Σχολής προέρχονταν από όσους είχαν εκλεγεί στο εγγύς διάστημα ενώ ο τέταρτος που παρέμεινε κατείχε μία προνομιακή θέση στην πολιτική συγκυρία χωρίς ταυτόχρονα να υπερτερεί στην επιστημονική του δράση⁷⁴⁰. Η δυσπιστία σε μία διαδικασία εκλογής που διεκπεραιωνόταν από ένα κλειστό σύνολο ειδημόνων, δυσπιστία που ενυπήρχε και στις κυβερνητικές πρωτοβουλίες της προηγούμενης περιόδου, φαίνεται να ενυπάρχει και στη συγκεκριμένη επιλογή. Αποτελεί βέβαια μία μόνο από τις ερμηνευτικές διαστάσεις της απόφασης η οποία, πάντως, αναδείχθηκε και στις κινήσεις που ακολούθησαν.

Ο τρόπος πλήρωσης των εδρών που έμειναν κενές απασχόλησε τη Βουλή που αποφάσισε να δώσει δύο δυνατότητες. Η πρώτη ήταν να διενεργηθεί δημόσιος διαγωνισμός τριών φάσεων με κριτές και εκτός Πανεπιστημίου, μία λύση που υποστηρίχθηκε ευρέως από τις πολιτικές δυνάμεις καθώς θεωρήθηκε ότι τα προβλήματα είχαν δημιουργηθεί από τη στιγμή που δόθηκε στις Σχολές το προνόμιο της εισήγησης για την επιλογή των καθηγητών⁷⁴¹. Η κάλυψη των καθηγητικών θέσεων μέσω διαγωνισμού αποτελούσε εκπεφρασμένη προγραμματική θέση του Στ. Δραγούμη από το παρελθόν⁷⁴² χωρίς όμως να ενταχθεί στις διατάξεις του πανεπιστημιακού νομοσχεδίου που είχε ετοιμάσει ο υπουργός του, στοιχείο πρόσθετο για την απόσυρσή του⁷⁴³. Η δεύτερη δυνατότητα που έδωσε ο «εκκαθαριστικός» νόμος για την πλήρωση των εδρών ήταν η κυβέρνηση να διορίσει απευθείας καθηγητές με επιλογή είτε από έλληνες επιστήμονες που δίδασκαν σε ξένα πανεπιστήμια, είτε από άλλους που δρούσαν στην

⁷³⁷ ΦΕΚ 235Α, 13/7/1910. Από τις άλλες Σχολές απολύθηκαν: από τη Φιλοσοφική δύο καθηγητές, από τη Νομική τρεις, από την Ιατρική επτά, κανένας από τη Θεολογική. Πριν από τις απολύσεις η Θεολογική είχε 6 καθηγητές, η Νομική 11, η Ιατρική 18 και η Φιλοσοφική και η Φυσικομαθηματική είχαν από 12 καθηγητές η καθεμία (ΙΑ, *Αναγραφή των επί το ακαδημαϊκόν έτος 1909-1910 αρχών του εν Αθήναις Εθνικού Πανεπιστημίου*).

⁷³⁸ Ο Τ. Αργυρόπουλος μετά την αποχώρησή του έλαβε τον τίτλο του επίτιμου καθηγητή. Πέθανε τον Ιανουάριο του 1912 καθώς, σύμφωνα με τον Η. Καρκάνη (ο.π., σ. 511), έπασχε από τη νόσο Πάρκινσον και έδωσε ο ίδιος τέλος στη ζωή του.

⁷³⁹ Ο Δ. Αιγινήτης, σε μετέπειτα απολογισμό, ανέφερε και άλλες παραιτήσεις του σε διάφορες περιόδους. Ανάμεσά τους είχε προκρίνει μία που δεν βρέθηκε στο ερευνητικό υλικό και, σύμφωνα με τον ίδιο, είχε προηγηθεί του εκκαθαριστικού νόμου με σκοπό να τον αποτρέψει «*χάριν του γοήτρου του Πανεπιστημίου*». Στο συγκεκριμένο κείμενο οι δύο παραιτήσεις του 1910 παρουσιάζονται ασαφώς και συμπλέκονταν ως προς τις επιδιώξεις, με τη δεύτερη του Ιουλίου να παρουσιάζεται ότι έγινε για τους ίδιους λόγους «*του γοήτρου*» με την πρώτη του Μαρτίου βλ. σσ. 41-42 στο: Αιγινήτης, Δ. (1916). *Το έργον μίας εικοσιπενταετίας 1890-1915*. Αθήναι: Εστία. Τα καθέκαστα της παραίτησης του Ιουλίου 1910 παρουσιάζονται στη συνέχεια μέσα από την επιστολική επικοινωνία Δ. Αιγινήτη και Στ. Δραγούμη.

⁷⁴⁰ Με βάση το έργο που είχε καταθέσει κατά την υποψηφιότητά του (βλ. ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/12/1904).

⁷⁴¹ ΕτΒ, ΙΗ-εκτ.Β, 12/3/1910, σσ. 609-620.

⁷⁴² Μαρωνίτη, Ν. (2009). *Ο.π.*, σσ. 417-418.

⁷⁴³ ΕτΒ, Παράρτημα 1910 ΙΗ-εκτ.Β, σ. 336 άρθρο 19. Το οικονομικό κόστος των προτάσεων και η προτεινόμενη κατανομή του κόστους (ενότητα 6.1) καθώς και ο μεταβατικός χαρακτήρας της συγκεκριμένης κυβέρνησης αποτελούν επίσης αιτιολογικές παραμέτρους για τη μη συζήτηση του νομοσχεδίου του Α. Παναγιωτόπουλου.

Ελλάδα και είχαν συγγράψει «*έργα επιστημονικής αξίας ανεγνωρισμένης*»⁷⁴⁴. Στη δεύτερη λύση είχαν επενδυθεί πολλές προσδοκίες καθώς υπήρχε μία διάχυτη εντύπωση ότι εκτός της χώρας βρίσκονταν διακεκριμένοι επιστήμονες οι οποίοι μπορούσαν να προσφέρουν στην πανεπιστημιακή ανόρθωση⁷⁴⁵. Έως ότου δημοσιευτεί η κυβερνητική απόφαση για τους διορισμούς είχαν αναφερθεί στις σελίδες των εφημερίδων αρκετά ονόματα. Ενδεικτικά κατέγραψα περί τα εικοσιπέντε πρόσωπα τα οποία προέρχονταν από διάφορα επιστημονικά πεδία. Ελάχιστοι ανάμεσά τους δίδασκαν σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, αντίθετα η συντριπτική πλειονότητα ήταν επιστήμονες που δρούσαν στην Ελλάδα και επομένως ο διορισμός τους θα πραγματοποιούνταν μέσω των έργων «*ανεγνωρισμένης*» αξίας. Κανένας τους δεν ανήκε στις φυσικές ή μαθηματικές επιστήμες, ακόμη και το όνομα του Κ. Καραθεοδωρή που διαδραμάτισε στη συνέχεια σημαντικό ρόλο στην επιλογή των καθηγητών της Φυσικομαθηματικής δεν είχε συμπεριληφθεί τότε⁷⁴⁶.

Όταν δημοσιεύτηκε η κυβερνητική απόφαση που διόρισε απευθείας δέκα άτομα (κανένα στη Φυσικομαθηματική)⁷⁴⁷, υπήρχαν ανάμεσά τους μόνο τρεις που είχαν κάποια οργανική θέση σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και οι τρεις ήταν γιατροί. Κανείς από τους τρεις δεν αποδέχθηκε τον διορισμό, είδηση που είχε προαναγγελθεί πριν δημοσιευτεί η πράξη διορισμού⁷⁴⁸. Από τους υπόλοιπους επτά, που είχαν δραστηριότητα στον ελληνικό χώρο, δύο ακόμη αρνήθηκαν την καθηγητική θέση⁷⁴⁹. Από τους πέντε που τελικά έγιναν καθηγητές στο Πανεπιστήμιο⁷⁵⁰, ο πιο διακεκριμένος ίσως στο πεδίο του Ν. Ν. Σαρίπολος

⁷⁴⁴ ΦΕΚ 178Α, 24/5/1910, Ν. 3731, άρθρο 2.

⁷⁴⁵ ΕτΒ, ΙΗ-εκτ.Β, 12/3/1910, σσ. 609-620 (κυρίως τις δηλώσεις Δραγούμη): *Χρόνος*, 15/7/1910, σ. 2.

⁷⁴⁶ Σύμφωνα με τον επόμενο υπουργό Παιδείας, ο Κ. Καραθεοδωρή προσκλήθηκε αργότερα από την κυβέρνηση Βενιζέλου μαζί με άλλους πέντε επιστήμονες για τις άλλες Σχολές (ΕτΒ, Β' Αναθ., 31/10/1911, σ. 380). Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο μόνο μία αναφορά ονόματος στις εφημερίδες αφορούσε στις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες αλλά δεν συσχετίστηκε άμεσα με πανεπιστημιακή έδρα (ενότητα 8.2, Αστρονομία).

⁷⁴⁷ ΦΕΚ 161Β, 9/8/1910. Διορίστηκαν ένας καθηγητής στη Θεολογική, από δύο στη Φιλοσοφική και τη Νομική και πέντε στην Ιατρική Σχολή. Οι διορισμοί έγιναν από την κυβέρνηση Δραγούμη και δημοσιεύτηκαν την επομένη των εκλογών για την Α' Αναθεωρητική Βουλή.

⁷⁴⁸ Οι τρεις γιατροί που αρνήθηκαν τον διορισμό ήταν: α) ο Παναγής Λιβιεράτος (Panagino E. Livierato, 1860-1936) από την Κεφαλλονιά, καθηγητής παθολογίας στο Πανεπιστήμιο της Γένοβας ο οποίος εξελέγη βουλευτής στην Α' και Β' Αναθεωρητική Βουλή και υπήρξε αξιολογητής των υποψηφίων στις ιατρικές έδρες το 1911. Στη βιβλιογραφία για το Πανεπιστήμιο Αθηνών αναφέρεται συνήθως ως καθηγητής στη Γενεύη ή και συγγέεται με τον μετέπειτα καθηγητή της Ιατρικής Σπυρίδωνα Λιβιεράτο που διορίστηκε το 1912 και ήταν ανιψιός του. Ο Π. Λιβιεράτος συνέχισε την πανεπιστημιακή του καριέρα στην Ιταλία μετά από τη βουλευτική θητεία, β) ο ελληνικής καταγωγής γεννηθείς στη Βράιλα Κωνσταντίνος Οικονόμου (Constantin von Economo, 1876-1931) τότε βοηθός στη Νευρολογική-Ψυχιατρική Κλινική της Βιέννης. Για το έργο του και βιογραφικά στοιχεία χωρίς αναφορά σε αυτή την πτυχή, βλ. Τριαρhou, L. C. (2006a & 2006b), γ) ο ελληνικής καταγωγής γεννηθείς στην Τεργέστη Κωνσταντίνος Μπούκουρας (Constantin Bucura, 1874-1935), γυναικολόγος στη Βιέννη που είχε μόλις λάβει άδεια υφηγητικής διδασκαλίας (βλ. Professor Bucura†, *Monatsschrift für Geburtshilfe und Gynäkologie*, 101(1936), 248). Από τους υπόλοιπους επιστήμονες, των οποίων τα ονόματα αναφέρονταν στον ημερήσιο τύπο, την πιο προβεβλημένη θέση κατείχε ο νομικός Νικόλαος Πολίτης (1872-1942) με τη μετέπειτα γνωστή διπλωματική και πολιτική σταδιοδρομία στην Ελλάδα. Ο Ν. Πολίτης δίδασκε από το 1898 σε διάφορα γαλλικά πανεπιστήμια και εκείνες τις ημέρες είχε αναλάβει καθηγητική θέση στο Παρίσι. Ο ίδιος μάλλον δεν αντιμετώπιζε ένα ενδεχόμενο επιστροφής στη χώρα στη συγκεκριμένη περίοδο και δεν συμπεριλήφθηκε στις προτάσεις. Οι αρνήσεις και των υπολοίπων φαίνεται ότι ήταν γνωστές πριν από τη δημοσίευση των διορισμών, βλ. *Αθήνα*, 2 & 3/8/1910, σ. 2.

⁷⁴⁹ Πρόκειται για τον φιλόλογο Π. Παπαγεωργίου, γυμνασιάρχη στη Θεσσαλονίκη και τον νομικό Ν. Δημητρακόπουλο που εξελέγη βουλευτής στην Α' Αναθεωρητική και έγινε τον Οκτώβριο υπουργός Δικαιοσύνης στην πρώτη κυβέρνηση του Βενιζέλου.

⁷⁵⁰ Οι τέσσερις από τους πέντε που αποδέχθηκαν τον διορισμό ήταν: στη Θεολογική Σχολή ο Κ. Ράλλης τότε γενικός γραμματέας του υπουργείου Παιδείας, στη Φιλοσοφική ο Α. Σκιάς τότε έφορος αρχαιοτήτων και μετέπειτα κριτής για τις έδρες της Φιλοσοφικής, στην Ιατρική ο Γ. Φωτεινός στην έδρα αφροδίστων

είχε ήδη εκλεγεί το 1908 από τη Νομική Σχολή χωρίς να διοριστεί τότε⁷⁵¹. Με άλλα λόγια υπήρχαν μάλλον περιορισμένες δυνατότητες να επέλθει μία έτοιμη «εξωτερική» λύση στα προβλήματα, υπαρκτά ή θεωρούμενα. Για δε τη Φυσικομαθηματική Σχολή μία ανάλογη προοπτική ήταν τελείως δυσδιάκριτη.

Αντίθετα με την υποδοχή που έλαβε ο απευθείας διορισμός, για τον διαγωνισμό υπήρξαν αρκετές προσπάθειες ώστε να μην πραγματοποιηθεί. Στην επιλογή καθηγητών μέσω διαγωνισμού υπήρχε εκπεφρασμένη η πανεπιστημιακή αντίθεση από το παρελθόν καθώς θεωρούνταν ότι «απάδει» της θέσης του καθηγητή. Οι νέες αντιθέσεις προέρχονταν είτε από ένα τμήμα του ημερήσιου τύπου που είχε θερμά υποστηρίξει την «εκκαθάριση» με σημαία την αξιοκρατία, είτε από μερικούς από τους νέους διεκδικητές των εδρών που προέτρπεαν με προσωπικά αιτήματα τον πρωθυπουργό να καλύψει το σύνολο με κυβερνητική απόφαση⁷⁵². Μέσα σε αυτό το περιβάλλον ο διαγωνισμός δεν πραγματοποιήθηκε παρά το γεγονός ότι είχε εκδοθεί και το σχετικό κανονιστικό διάταγμα από την κυβέρνηση Δραγούμη⁷⁵³. Το ερώτημα εάν χρειάζεται να διατηρηθεί ο διαγωνισμός για τις καθηγητικές θέσεις αποτέλεσε ένα τα πρώτα θέματα που θέλησε να διερευνήσει η κυβέρνηση Βενιζέλου. Σε αυτό η Φυσικομαθηματική απάντησε αρνητικά θεωρώντας τον ατελέσφορο αλλά και εξευτελιστικό⁷⁵⁴. Για τα επόμενα δύο χρόνια, από τις απολύσεις έως την πλήρη κάλυψη των εδρών, το επίμαχο θέμα -που δεν ήταν άλλο από τη χάραξη των ορίων ανάμεσα στην πολιτική και την ακαδημαϊκή εξουσία στις αποφάσεις για την επιλογή των καθηγητών και για θέματα που αφορούσαν γενικότερα στον πανεπιστημιακό χώρο- αποτέλεσε ταυτόχρονα και την αρένα ώστε να εκφραστούν ποικίλες και αντιφατικές επιδιώξεις και προσωπικές στρατηγικές.

Σε αυτήν την αρένα οι δύο εξουσίες, πολιτική και ακαδημαϊκή, συμπλέκονταν και συμφύονταν με ποικίλους τρόπους. Η εικόνα απεικονίζεται ανάγλυφα σε τέσσερις επιστολές του Δ. Αιγινήτη προς τον Στ. Δραγούμη για το θέμα των απολύσεων. Στην πρώτη, που προηγήθηκε της απόφασης, ο καθηγητής της Αστρονομίας αφού υπενθύμιζε τον ευρύτερο ρόλο που ο ίδιος διαδραμάτιζε για την Ελλάδα μέσω των επαφών του στον ευρωπαϊκό χώρο ενημέρωνε τον πρωθυπουργό για τη διαμάχη των Γ. Αθανασιάδη και Β. Αιγινήτη τοποθετώντας τον πρώτο στους υποστηρικτές των εσωκομματικών αντιπάλων του Δραγούμη και τον δεύτερο στους διαθέσιμους να του προσφέρουν στήριξη⁷⁵⁵. Άλλωστε και ο ίδιος ο καθηγητής Αστρονομίας είχε ταυτόχρονα κάνει ορατή την παρουσία του στην πολιτική σκηνή διατυπώνοντας σαφώς την επιθυμία να παρέμβει στις νέες πολιτικές ισορροπίες⁷⁵⁶. Στην ίδια επιστολή, και «*επί τη ευκαιρία ταύτη*»,

νοσημάτων και δερματολογίας και ο Ν. Δελλαπόρτας στην οφθαλμολογία ο οποίος υπήρξε και προηγουμένως καθηγητής στην ίδια Σχολή (έως το 1899).

⁷⁵¹ Η πληροφορία για την εκλογή το 1908 του τότε καθηγητή Ν. Ν. Σαρίπολου προέρχεται από τη δημοσίευση της είδησης σε τρεις εφημερίδες (βλ. φύλλο 12^{ης}/2/1908 στις: *Αθήναι* σ. 2, *Καιροί* σ. 4, *Σκριπ* σ. 5) καθώς δεν υπάρχει ο αντίστοιχος τόμος των Πρακτικών της Νομικής Σχολής. Πρόκειται για εκλογή με βάση τα ερωτήματα που είχε απευθύνει στις Σχολές ο Α. Στεφανόπουλος και τα ανακάλεσε ο Σπ. Στάης (ενότητα 3.3). Ο Ν. Σαρίπολος συμμετείχε κατόπιν ως πραγματογνώμων στη συνταγματική αναθεώρηση του 1911, για το έργο του αναλυτικότερα σσ. 143-149 στο: Αλιβιζάτος, Ν. Κ. (2015). *Πραγματιστές, δημιουργοί και ονειροπόλοι: Πολιτικοί, διανοούμενοι και η πρόκληση της εξουσίας*. Αθήνα: Πόλις.

⁷⁵² Ενδεικτικά βλ.: *Ακρόπολις*, 23/7/1910, σ. 1· ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 74.2, Στέφανος Βαρούνης (πατέρας του υποψήφιου χημείας) προς Δραγούμη.

⁷⁵³ ΦΕΚ 301Α, 24/9/1910.

⁷⁵⁴ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 257.4, 19/10/1910, αρ. πρ. 11.

⁷⁵⁵ ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 73.2, Δ. Αιγινήτης προς Δραγούμη, 24/6/1910.

⁷⁵⁶ Τις ίδιες ημέρες ο Δ. Αιγινήτης δήλωνε ότι συμμετείχε στη δημιουργία ενός «*πολιτικού συλλόγου*» με σκοπό την «*επί ηθικών πολιτικών βάσεων διαπαδαγωγίσι[ν] του Ελληνικού λαού*». Σύμφωνα με τον καθηγητή Αστρονομίας το συγκεκριμένο κόμμα δεν θα συμμετείχε στις επικείμενες εκλογές του Αυγούστου

ασκούσε το «καθήκον» να κατονομάσει τρεις καθηγητές της Σχολής που παρείχαν «πράγματι αφορμή» προς απόλυση επικαλούμενος θέματα ανεπάρκειας σε πρόσωπα με τα οποία οι ακαδημαϊκές, πολιτικές και ιδεολογικές του διαφορές είχαν εκφραστεί στην προηγούμενη περίοδο⁷⁵⁷. Η δεύτερη επιστολή από το Παρίσι, λίγο μετά από την έκδοση της απόφασης, ήταν ένα σαφώς φορτισμένο κείμενο με συνεχείς υπογραμμίσεις λέξεων και στομφώδεις αυτοεπαίνους που αποτελούσε την υποβολή μίας «εντελώς ανεκκλήτο[υ]» παραίτησης του ίδιου καθώς έκρινε ότι η απόλυση του αδελφού του καταδίκασε τη δική του πολιτεία στο Πανεπιστήμιο⁷⁵⁸. Στην τρίτη επιστολή ενημέρωνε τον πρωθυπουργό, τον οποίο εκθείαζε προσωπικά⁷⁵⁹, ότι υπήρχε διαθήκη με «κληροδότημα σπουδαίων εξ εκατοντάδων χιλιάδων φράγκων εξασφαλίζουν ίσως την οικονομική ανεξαρτησία του Αστεροσκοπείου» υπό τον ρητό όρο ότι όταν δημοσιευτεί να είναι εκείνος διευθυντής του⁷⁶⁰. Η αναφορά στο Κοργιαλένιο κληροδότημα γινόταν για τον επιπρόσθετο λόγο ότι, ενώ για την πανεπιστημιακή θέση η έλλειψη υποψηφίων ήταν μάλλον δεδομένη, δεν ίσχυε το ίδιο και για τη διεύθυνση του Αστεροσκοπείου. Στην απάντηση του Δραγούμη ότι οι επικρίσεις αποτελούσαν παραγνώριση «και καιρών και προαιρέσεων και έργου» και στο ρητορικό ερώτημα σχετικά με το κληροδότημα «εγώ τι δύναμαι να πράξω;»⁷⁶¹ η απάντηση δόθηκε στην τέταρτη επιστολή. Η λύση που πρότεινε προκειμένου να ανακληθεί η παραίτησή του περιλάμβανε μία διαρρύθμιση των εδρών φυσικής στη Φυσικομαθηματική Σχολή η οποία θα εξασφάλιζε την εντύπωση ότι η εκ νέου τοποθέτηση του Β. Αιγινήτη στη μία από αυτές ήταν μετάθεση σε καταλληλότερη θέση και όχι αποπομπή⁷⁶².

Η παραίτηση του Δ. Αιγινήτη από τη διεύθυνση του Αστεροσκοπείου επέφερε την επιστολική επικοινωνία του Δραγούμη με τον Ευγένιο Μ. Αντωνιάδη, αστρονόμο ελληνικής καταγωγής στο Αστεροσκοπείο Meudon στο Παρίσι. Η επικοινωνία φαίνεται ότι έγινε με πρωτοβουλία του πρωθυπουργού προκειμένου να εξεταστεί η πιθανότητα ανάληψης της διεύθυνσης του Αστεροσκοπείου Αθηνών. Παρ' ότι η ενέργεια δεν αφορούσε, τουλάχιστον πρωτίστως ή άμεσα, στο Πανεπιστήμιο γίνεται μία παρέκβαση στην ενότητα 8.2 ώστε να παρουσιαστεί καθώς όχι μόνο η συνάφεια είναι δεδομένη

αλλά δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί, όπως το διατύπωνε ο ίδιος, ότι δεν «υφίσταται και οργανούται» (Νέον Αστυ, 5/7/1910, σ. 1).

⁷⁵⁷ ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 73.2, Δ. Αιγινήτης προς Δραγούμη, 24/6/1910. Η ακριβής διατύπωση από τον καθηγητή Αστρονομίας ήταν (η υπογράμμιση στο πρωτότυπο): «τον Κ. Ζέγγελην (καταισχύναντα όντως το Πανεπιστήμιον ημών δια των επικρίσεων των ξένων επιστημόνων, ας προκάλεσαν τα έργα του) τον Σ. Μηλιαράκην (δι' επιστημονικήν ανεπάρκειαν και ανάρμοστον ες καθηγητήν ηθικόν) και τον Ν. Χατζιδάκην (υιόν) (δι' επιστημονικήν ανεπάρκειαν και άλλα βαρέα ελαττώματα, καθιστώντα αυτόν επιβλαβή μέχρι τελείας καταστροφής του μαθηματικού τμήματος ημών)».

⁷⁵⁸ ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 73.2, Δ. Αιγινήτης προς Δραγούμη, 18/7/1910, η υπογράμμιση μία από τις πολλές στο πρωτότυπο κείμενο.

⁷⁵⁹ ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 73.2, Δ. Αιγινήτης προς Δραγούμη, 25/7/1910. Διατυπωμένο με το γλαφυρό ύφος της επιστολής, η απόφαση των απολύσεων έφερε «την υπογραφήν του μόνου ζώντος πολιτευτού, του οποίου την εικόνα, ως λατρευτού ειδώλου, έχω επί του γραφείου μου παρά την του πολυκλαύστου Τρικούπη».

⁷⁶⁰ ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 73.2, Δ. Αιγινήτης προς Δραγούμη, 25/7/1910. Η σύνδεση κληροδοτήματος και διεύθυνσης επαναδιατυπώθηκε από τον Δ. Αιγινήτη το 1916 στον απολογισμό της 25ετίας του (ο.π., σσ. 34 & 42). Ο Μ. Κοργιαλένιος επιθυμούσε με τη δωρεά να αγοραστεί ένα μεγάλο ισημερινό τηλεσκόπιο το οποίο, σύμφωνα με τον επόμενο καθηγητή Αστρονομίας Στ. Πλακίδη, δεν αποκτήθηκε τελικώς λόγω γενικότερων συνθηκών και η ωφέλεια του κληροδοτήματος κατέληξε, όπως σημειώνει ο ίδιος, να είναι ότι με την επίκλησή του εξασφαλίστηκε η παραμονή του Δ. Αιγινήτη στη διεύθυνση του Αστεροσκοπείου (Τεχνικά Χρονικά, 1969, 8, σσ. 478-479).

⁷⁶¹ ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 73.2, Δραγούμης προς Δ. Αιγινήτη, 2/8/1910.

⁷⁶² ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 73.2, Δ. Αιγινήτης προς Δραγούμη, 11/8/1910.

αλλά και αποτελεί ένα «παράθυρο» που διευρύνει την προσέγγιση επόμενων ακαδημαϊκών διεργασιών.

Οι προσωπικές επιδιώξεις επομένως μπορούν, ιδιαιτέρως σε κάποιες περιπτώσεις, να αποτελέσουν μία ισχυρή ερμηνευτική παράμετρο προκειμένου να κατανοηθούν οι καταγεγραμμένες συζητήσεις στα επίσημα πανεπιστημιακά και κοινοβουλευτικά κείμενα. Ωστόσο ένα ερμηνευτικό σχήμα για τις διεργασίες που έχει εστιαστεί αποκλειστικά στη διατήρηση ή την απόκτηση της καθηγητικής θέσης ενώ υφίσταται, δεν εξαντλεί τα δεδομένα. Η ανάδειξη αυτής της διάστασης σε προηγούμενες προσεγγίσεις αιτιολογείται ενδεχομένως, κατά ένα μέρος, από το πραγματολογικό υλικό που είχε χρησιμοποιηθεί. Ωστόσο όπως φάνηκε στις αντιπαραθέσεις για τη χημεία και τη βιολογία, υπήρχαν καίριες επιπρόσθετες διαστάσεις που αφορούσαν είτε σε γενικότερες επιδιώξεις στο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, είτε σε βαθύτερες πεποιθήσεις των οποίων η υπεράσπιση συνένωνε ευρύτερα δίκτυα.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, η ευρεία χρονική διάρκεια που παρέμεινε το θέμα στο προσκήνιο είχε συντείνει στη διεξαγωγή σφοδρών διαμαχών ανάμεσα σε αρκετούς από τους υποψήφιους και είχε πολλαπλασιάσει την παραγωγή σχετικού έντυπου υλικού⁷⁶³. Στις αντιπαραθέσεις που αναπτύχθηκαν στη δημόσια σφαίρα επιστρατεύθηκε κάθε πόρος των προσωπικών δικτύων: διεθνείς επιστημονικές γνωριμίες, πανεπιστημιακές συνεργασίες και φιλίες, φοιτητές και διδάκτορες, συγγενείς που διέθεταν επιρροή, κυρίως ο φιλικός τύπος, όλα αξιοποιήθηκαν ευρύτατα. Εκτός από τις μακροσκελείς ανακοινώσεις στον τύπο εξέχουσα θέση είχε και η διακίνηση φυλλαδίων με θέμα το έργο -ή και συνολικά τον βίο- των αντιπάλων. Στα φυλλάδια, που αποδελτίωναν ως ατυχείς εισηγητικές εκθέσεις το επιστημονικό έργο των συνυποψηφίων, κυριαρχούσε συνήθως η εμμονή στις λεπτομέρειες και σε γραμματικές, λεξιλογικές και μεταφραστικές παρατηρήσεις σε μία εμφανή προσπάθεια επίδειξης λογισσύνης. Απουσίαζε, κατά κανόνα, μία συγκροτημένη κριτική στη θεωρητική ή τη μεθοδολογική προσέγγιση που είχε το έργο που έκριναν, ενώ τις αναφορές σε θέματα με επιστημονικό επίχρισμα ακολουθούσε πάντα η χαρακτηριστική επίκληση στις επιστημονικές αυθεντίες της Ευρώπης. Μερικές φορές θίγονταν, υπαρκτά τότε, ζητήματα επιστημονικής ορολογίας και χρήσης των επιστημονικών όρων στην ελληνική γλώσσα αλλά και αυτά συχνότατα παρουσιάζονταν από τη σκοπιά μίας τετελεσμένης και μονοσήμαντης θεώρησης. Τέλος, ενδεικτική σε κάποιες περιπτώσεις ήταν η «περιχάραξη» των διαφόρων επιστημονικών περιοχών η οποία δέσποζε σε βαθμό αντιστρόφως ανάλογο της εποχής και ευθέως ανάλογο του βολικού επιχειρήματος. Τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, που η έντασή τους ενισχυόταν ή όχι από την ιδιοσυγκρασία του κάθε συγγραφέα, πήγαζαν ταυτόχρονα και από μία άρρητη -όσο και σαφή- επιλογή των συγγραφέων. Οι ίδιοι γνώριζαν ότι απευθύνονταν σε ένα εξαιρετικά ολιγομελές εξειδικευμένο ακροατήριο και, επομένως, το πόνημά τους θα το υποδεχόταν ένα ευρύτερο -και κρίσιμο- γενικό κοινό που διέθετε ποικίλες αναφορές και στο οποίο εκ των πραγμάτων στόχευε η επικοινωνία. Υιοθετούσαν γι' αυτό ένα ανάλογο ύφος γραφής, πομπώδες και συχνά εμπαθές, και απέρριπταν ολοκληρωτικά το έργο του αντιπάλου αφήνοντας μηδενικά περιθώρια να αναπτυχθεί μία οποιαδήποτε συζήτηση. Υπό αυτή την έννοια τα σχετικά κείμενα διαμόρφωσαν σε έναν βαθμό και την εικόνα, τουλάχιστον στο δημόσιο πεδίο, για τον

⁷⁶³ Στην περίοδο 1908-1912 βρέθηκαν πάνω από είκοσι καταγγελτικά φυλλάδια που αφορούσαν κυρίως στις έδρες της φυσικής και της χημείας (βλ. βιβλιογραφία). Τα περιεχόμενά τους αναπαράγονταν εκτεταμένα στις εφημερίδες και τροφοδοτούσαν την αρθρογραφία τους (η αναπαραγωγή στον τύπο δεν έχει καταγραφεί, κατά κανόνα, στην παρούσα εργασία). Αντίστοιχα φαινόμενα αφορούσαν σε όλες τις Σχολές, αν και από την προσοχή του αναγνώστη του ημερήσιου τύπου δεν μπορεί να διαφύγει η προνομιακή θέση που δινόταν στις αντιπαραθέσεις σχετικά με την Ιατρική Σχολή.

επιστημονικό διάλογο και το επιστημονικό έργο. Στο πρώτο, τον επιστημονικό διάλογο, προσδίδοντας του στοιχεία ελάχιστης ποιότητας. Στο δεύτερο, τη δημόσια εικόνα για το επιστημονικό έργο, ενισχύοντας την πεποίθηση ότι η «αλήθεια» ήταν μία, κάπου κρυμμένη, και έμενε να αποκαλυφθεί από τους πραγματικούς μύστες της επιστήμης.

7.2. «Το γε νυν έχουν πρέπει να μείνη»: η διαίρεση του φυσικού τμήματος ματαιώνεται

Η κατάρτιση ενός νέου καταστατικού χάρτη για το Πανεπιστήμιο από την κυβέρνηση του Ελευθέρου Βενιζέλου έδωσε την ευκαιρία να συζητηθούν θέματα που σχετίζονταν με τη διάρθρωση της Φυσικομαθηματικής και την οργάνωση των σπουδών. Η διαπραγμάτευσή τους αποτέλεσε αντικείμενο πολλαπλών διεργασιών: επιστημονικές επιδιώξεις, πανεπιστημιακές αποφάσεις, πολιτικές επιλογές, κοινοβουλευτικές συζητήσεις και δημοσιεύματα λειτουργούσαν μεταξύ τους ωσπρωτικά σε ένα περιβάλλον όπου συχνά τα συνόδευε η προσδοκία ότι θα σηματοδοτούσαν το πέρασμα σε μία νέα εποχή.

Στο κοινοβουλευτικό επίπεδο ο νέος πανεπιστημιακός νόμος συζητήθηκε και ψηφίστηκε στη Β' Αναθεωρητική Βουλή, ένα σώμα στο οποίο το νεοσύστατο κόμμα του Ε. Βενιζέλου είχε εξασφαλίσει τη συντριπτική πλειοψηφία των εδρών⁷⁶⁴. Ωστόσο στο ριζικά ανανεωμένο σε πρόσωπα κοινοβούλιο, παρά την κυριαρχία των Φιλελευθέρων, εκπροσωπούσαν ένα ευρύτατο φάσμα απόψεων το οποίο κάθε άλλο παρά ταυτότητα μαρτυρούσε⁷⁶⁵. Ήταν ένα στοιχείο που αναδείχθηκε ευκρινώς στις κοινοβουλευτικές επεξεργασίες για τη νέα διάρθρωση των πανεπιστημιακών σπουδών και προσδιόρισε τις διεργασίες για την πλήρωση των εδρών. Από την άλλη, στο εσωτερικό του Πανεπιστημίου, ο νέος Οργανισμός και η διάρθρωση της Φυσικομαθηματικής συζητήθηκαν στη Σχολή των πέντε καθηγητών και οι σχετικές απόψεις καταγράφηκαν συνοπτικά στα Πρακτικά⁷⁶⁶. Αντίστροφη όμως με την καταγεγραμμένη έκταση της συζήτησης ήταν η σπουδαιότητα των θεμάτων που απασχόλησαν: η ίδρυση τρίτου τμήματος στη Σχολή, η ανάπτυξη των εδρών σε αριθμό και είδος, η υπαγωγή του Φαρμακευτικού Σχολείου στη Φυσικομαθηματική ή την Ιατρική, ο ρόλος των έκτακτων καθηγητών και των υφηγητών, η λειτουργία των εργαστηρίων και ο ρόλος του προσωπικού τους ήταν μόνο μερικά από αυτά. Τα θέματα προφανώς συζητήθηκαν εκτενέστερα από το πώς καταγράφηκαν, σε κάθε περίπτωση όμως αποφασίστηκαν από μία σύνθεση που απουσίαζαν καθηγητές πολλών επιστημονικών πεδίων. Αυτό όχι μόνο επηρέασε τους συσχετισμούς επί των αποφάσεων αλλά και περιόρισε αναπόφευκτα τον πλουραλισμό των θέσεων που κατατέθηκαν. Και σε μία, τουλάχιστον, περίπτωση βάρυνε καταλυτικά προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση ανάμεσα στις δισταύμενες επιδιώξεις του παρελθόντος: η Σχολή αντιτάχθηκε στη διαίρεση του φυσικού τμήματος η οποία είχε συμπεριληφθεί στο υπουργικό νομοσχέδιο και την απόφασή της υιοθέτησε και η Σύγκλητος⁷⁶⁷.

⁷⁶⁴ Οι εκλογές της 28^{ης} Νοεμβρίου 1910 διενεργήθηκαν με την αποχή των «παλαιών» κομμάτων (που ωστόσο δεν επηρέασε σημαντικά το ποσοστό συμμετοχής) και σύμφωνα με το αποτέλεσμα τους οι υποψήφιοι των Φιλελευθέρων στη Β' Αναθεωρητική Βουλή κατείχαν τις 307 από τις 362 έδρες βλ. *Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935* και Νικολακόπουλος, Η., & Οικονόμου, Ν. (1988). Το εκλογικό βάπτισμα του βενιζελισμού. Εκλογές 1910-1912. Στο: *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρακτικά* (σσ. 45-73). Αθήνα: ΕΛΙΑ, Μουσείο Μπενάκη.

⁷⁶⁵ Αλιβιζάτος, Ν. Κ. (1988). Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας. Στο: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (σσ. 33-43). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

⁷⁶⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 28/3/1911 & 30/3/1911.

⁷⁶⁷ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 28/3/1911· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/4/1911.

Ο χωρισμός του φυσικού τμήματος σε φυσικοχημικό και φυσικοϊστορικό τμήμα είχε συζητηθεί, όπως είδαμε στην ενότητα 3.1, αρκετές φορές στη νεοσύστατη Σχολή. Διατυπωνόταν με αφορμή σχέδια για την ανάπτυξη των εδρών, είτε προκειμένου να υπερκεραστούν οι περιορισμοί στην εκπαίδευση των φοιτητών που έθετε το πλήθος των μαθημάτων στο φυσικό τμήμα. Τα επιχειρήματα που συνόδευαν τον χωρισμό ξεκινούσαν από τη γνωστική διάκριση ανάμεσα στις φυσικές επιστήμες και επικέντρωναν στην αναγκαιότητα να αναπροσανατολιστούν οι πανεπιστημιακές σπουδές σύμφωνα με τις νέες κοινωνικές συνθήκες. Η διαπραγμάτευση είχε ενταθεί με αφορμή τη θέσπιση κανονισμού στο εργαστήριο Γενικής Χημείας. Στα σχετικά επιχειρήματα το πρόγραμμα σπουδών στο φυσικό τμήμα παρουσιαζόταν να απαιτεί έναν «πνευματικό υπεραιτισμό» των φοιτητών ο οποίος, καθώς ήταν ανέφικτος, κατέληγε σε οδηγεί σε έναν «συμβιβασμόν αμαθείας» που δυσχέραινε τη δυνατότητά τους να επιδοθούν στον κλάδο που επέλεγαν, «όστις κατά γενικόν κανόνα είναι ο της χημείας». Η χημεία εμφανιζόταν να έχει επικρατήσει «και δικαίως» της σπουδής των λοιπών φυσικών επιστημών στο ελληνικό Πανεπιστήμιο «*δια τε την ευρύτητα αυτ[ής] και δια τας εν τω βίω εφαρμογάς, αίτινες παρεσκεύασαν μέχρι τούδε σχετικώς επίζηλον κοινωνικόν και βιοποριστικόν στάδιον εις πλείστους πτυχιούχους*». Τα ίδια επιχειρήματα παρουσίαζαν τον «διπτό» προορισμό του φυσικού τμήματος που ήταν η ακαδημαϊκή μόρφωση καθηγητών για τα γυμνάσια καθώς και «*η ακαδημαϊκή και τεχνική μόρφωσις νέων δυνάμενων να χρησιμοποιηθώσιν εις διάφορα βιομηχανικά ή χημικά εργοστάσια, να ιδρύσωσι και ασκήσωσι μικράς ιδίας χημικάς βιομηχανίας*». Η επίκληση μόνο του πρώτου προορισμού, επισήμαιναν, δεν ήταν παρά μία εσκεμμένη επιλογή με την οποία «*ούτε τα πράγματα συμφωνούσι [...] ούτε καν το ακαδημαϊκό πρόγραμμα διέπεται υπό τοιούτου στενού πνεύματος*». Ο εισηγητής αυτών των προτάσεων, καταφεύγοντας στη δημόσια σφαίρα προκειμένου να εκθέσει την άποψή του εκτενέστερα από τα θεσμικά κείμενα, εκτιμούσε ότι υπήρχαν φοιτητές που «*μακράν της πανεπιστημιακής τύρβης*» εργάζονταν «*μέχρι βαθείας εσπέρας*» στα εργαστήρια, και ειδικότερα στο Χημείο, με αποτέλεσμα το φυσικό τμήμα να έχει επιτύχει και «*υπέρτερα των αναμενομένων*» στη μόρφωση διδασκόντων οι οποίοι ήταν το «*σπέρμα της βραδέως εκκολλαπτομένης χημικής βιομηχανίας*» στη χώρα. Η βιομηχανική ανάπτυξη της Γερμανίας, «*πηγή εθνικού πλούτου*», παρουσιαζόταν σε συσχετισμό με την αναλογία των καθηγητών χημείας στα γερμανικά πανεπιστήμια και η παρέμβαση κατέληγε να προτείνει μεταρρύθμιση στο πρόγραμμα σπουδών του φυσικού τμήματος ώστε ο φοιτητής να μπορεί να σπουδάξει την επιστήμη της επιλογής του. Οι αλλαγές αφορούσαν κυρίως στον περιορισμό της διδασκαλίας των μαθηματικών, καθώς και του μαθήματος της αστρονομίας «*ήτις καταπονεί επίσης τα μέγιστα τους φοιτητάς*», προκειμένου να αποδεσμευτεί χρόνος στο τέταρτο έτος για τη σπουδή του ειδικού κλάδου και την προετοιμασία μίας ερευνητικής διατριβής από τον κάθε φοιτητή «*στοιχεία πρωτοτύπου εργασίας ενέχουσαν*»⁷⁶⁸. Το σύνολο των επιχειρημάτων του 1904, χωρίς σημαντικές αλλαγές, προσδιόρισε το πλαίσιο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν οι διεργασίες σε όλο το επόμενο διάστημα για τη διαίρεση του φυσικού τμήματος.

Η εισήγηση για τον χωρισμό του φυσικού τμήματος στα μέσα της πρώτης δεκαετίας δεν ήταν αποδεσμευμένη από σχέδια που σχετιζόνταν με την αξιοποίηση της κληρονομιάς Δόμπολη⁷⁶⁹, ένα θέμα για το οποίο είχε προκληθεί ευρεία συζήτηση ανάμεσα στον πολιτικό και τον ακαδημαϊκό κόσμο όταν δημοσιεύτηκε η διαθήκη

⁷⁶⁸ *Εμπρός*, 8, 9 & 10/11/1904, σσ. 2, 5 & 3. Για την πατρότητα των δημοσιευμάτων βλ. υποσημείωση 237.

⁷⁶⁹ Το ύψος της κληρονομιάς Δόμπολη αναφερόταν τότε ότι ήταν από επτά έως δέκα εκατομμύρια δραχμές. Οι δαπάνες που εγγράφονταν στον κρατικό προϋπολογισμό για το Πανεπιστήμιο το ίδιο διάστημα ήταν λίγο παραπάνω από 500.000δρχ. ετησίως.

(ενότητα 3.1). Ενδεικτικές ήταν οι απόψεις που παρουσιάστηκαν σε έρευνα του περιοδικού *Παναθήναια* στην οποία είχαν καταθέσει τη γνώμη τους δεκαέξι πολιτικοί, πανεπιστημιακοί και διπλωμάτες⁷⁷⁰. Οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες είχαν προβάλλει ως επιθυμητή κατεύθυνση για την αξιοποίηση της κληρονομιάς να ενισχυθούν οι σπουδές στις φυσικές επιστήμες, παρά τις επιμέρους διαφορές τους στις προτάσεις και την έμφαση που έδιναν στην εφαρμογή του σχεδίου. Σχεδόν όλοι οι πανεπιστημιακοί είχαν επιλέξει οργανωτικές λύσεις προκειμένου η κληρονομιά να διοχετευτεί στο υπάρχον Πανεπιστήμιο χωρίς να ιδρυθεί ένα νέο ίδρυμα (λύση που τελικά προκρίθηκε), ενώ αρκετοί αποδέχονταν η προτεραιότητα να δοθεί στις φυσικομαθηματικές και τις ιατρικές σπουδές. Από τη συζήτηση αυτή παρουσιάζουν ενδιαφέρον, ωστόσο, δύο προτάσεις από εκείνες που υιοθετούσαν τη λύση να ιδρυθεί ένα νέο εκπαιδευτήριο.

Οι δύο προτάσεις είχαν κατατεθεί από τον Κ. Μητσόπουλο, καθηγητή της Σχολής και τότε διευθυντή του Πολυτεχνείου, και από τον βουλευτή Λεωνίδα Δεληγεώργη⁷⁷¹. Ο πρώτος είχε αναφερθεί στην ανάγκη να ιδρυθεί ένα Τεχνικό Πανεπιστήμιο που «*η Ελλάς έχει απόλυτον ανάγκην*» το οποίο θα προέκυπτε από την αναδιοργάνωση του Σχολείου των Βιομηχάνων Τεχνών (όπως ονομαζόταν τότε το Πολυτεχνείο) ώστε η χώρα να αποκτήσει «*αρχιτέκτονας, μηχανολόγους, ηλεκτροτεχνίτας, χημειοτεχνίτας, μεταλλειολόγους, μεταλλουργούς, γεωπόνους, δασολόγους, οικονομικούς και της συγκοινωνίας υπαλλήλους*»⁷⁷². Ο δεύτερος είχε εισηγηθεί «*ν' ανιδρυθή εις Καποδίστριον Ακαδημία*» η Φυσικομαθηματική Σχολή η οποία «*συμπληρουμένη και τελειοποιουμένη [...] πρέπει να καταστή βαθμηδόν το ανώτατον Διδασκαλείον και της εφαρμογής αυτών [των επιστημών] εις σπουδαιοτάτους κλάδους της βιοποριστικής εργασίας του Έθνους. Τοιαύτη διδασκαλία δεν θα ήνε βεβαίως η τεχνική ή επαγγελματική διδασκαλία των ειδικών Σχολών αλλ' η εισήγησις και η μύησις εις τας εφαρμογάς των επιστημών εν ταις τέχναις*»⁷⁷³. Και οι δύο προτάσεις, στο σύνολο της διατύπωσής τους, αφιέρωναν χώρο προκειμένου να πείσουν ότι ο προσανατολισμός στις θετικές επιστήμες και η διεύρυσή τους σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα αποτελούσε εχέγγυο ευημερίας για τη χώρα. Ωστόσο, πέρα από αυτή την κοινή γενική θεώρηση, είχαν μεταξύ τους ενδιαφέρουσες αποκλίσεις. Μία προφανής ήταν ο διαφορετικός φορέας για τη νομή της διαθήκης, θέση ερμηνεύσιμη στην περίπτωση του Κ. Μητσόπουλου: υπήρχαν όμως και πιο εκλεπτυσμένες διαφορές. Ο Λ. Δεληγεώργης απέδιδε μία πρωτοκαθεδρία στην «επιστήμη» έναντι των «εφαρμογών» της, αλλά δεν απέκλειε να συνυπάρχουν στο ίδιο ανώτατο ίδρυμα οι «θεωρητικές» και οι «εφαρμοσμένες» επιστήμες. Τέτοιο προβάδισμα μεταξύ θεωρίας και εφαρμογής δεν περιλάμβανε η εισήγηση του Κ. Μητσόπουλου, όμως σε οργανωτικό επίπεδο υπήρχε ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στο ίδρυμα που θα παρείχε επιστημονική επαγγελματική εκπαίδευση και στο Πανεπιστήμιο. Ο διαχωρισμός, καθόλου ανεξάρτητος από θεωρήσεις που είχε ο ίδιος για το συγκεκριμένο Πανεπιστήμιο⁷⁷⁴, φαίνεται ότι προσδιόριζε και τις στρατηγικές και τακτικές επιλογές του στο εξεταζόμενο διάστημα.

⁷⁷⁰ *Παναθήναια*, 31/10/1904, 15/11/1904 & 30/11/1904. Άλλες πτυχές για το θέμα του κληροδοτήματος Δόμπολη, ενότητα 3.1.

⁷⁷¹ Ο Λ. Δεληγεώργης (1839-1928), αδελφός του πρωθυπουργού Επαμεινώνδα Δεληγεώργη (1829-1879) και ο ίδιος υπουργός Εξωτερικών το 1890, ήταν βουλευτής σχεδόν σε όλες τις κοινοβουλευτικές περιόδους από το 1881 έως και την Α' Αναθεωρητική το 1910. Για την οικογένεια Δεληγεώργη βλ. σσ. 103-155 στο: Βόγλη, Ε. (2005). *Έργα και ημέραι ελληνικών οικογενειών, 1750-1940*. Αθήνα: ΕΛΙΑ.

⁷⁷² *Παναθήναια*, 31/10/1904, σ. 37.

⁷⁷³ *Παναθήναια*, 15/11/1904, σ. 75.

⁷⁷⁴ Μητσόπουλος, Κ. (1911). Ο.π., σσ. 3153-3157.

Η Φυσικομαθηματική, παρά τις επίμονες προσπάθειες του Χρηστομάνου, δεν λάμβανε στη συγκεκριμένη περίοδο μία ευνοϊκή απόφαση ώστε να χωριστεί το φυσικό τμήμα και να εξειδικευτούν οι σπουδές ιδίως προς μία κατεύθυνση που θα ενίσχυε τη χημεία⁷⁷⁵. Ο σκεπτικισμός των υπόλοιπων καθηγητών, όπως τον είχαν διατυπώσει οι Κ. Μητσόπουλος και Ν. Αποστολίδης, επικαλούνταν τις ελάχιστες επαγγελματικές προοπτικές που περίμεναν τους φοιτητές ενός φυσιολογικού τμήματος και τις επιπτώσεις που θα είχε στην επιλογή τους να σπουδάσουν τις συγκεκριμένες επιστήμες, ενώ επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον καθηγητή μαθηματικών Κ. Στέφανο, οι πτυχιούχοι των επιμέρους τμημάτων δεν θα ήταν κατάλληλοι να διδάσκουν στα γυμνάσια⁷⁷⁶. Ο Α. Δαμβέργης, από την άλλη, είχε προτείνει να δημιουργηθούν τρία τμήματα στη θέση του ενιαίου φυσικού: ένα όμοιο με το υπάρχον που οι πτυχιούχοι του θα διορίζονταν στη μέση εκπαίδευση, ένα φυσικοχημικό τμήμα που οι πτυχιούχοι του θα δίδασκαν σε πρακτικά λύκεια, πολυτεχνεία και εμπορικές σχολές και ένα φυσικοϊστορικό που οι πτυχιούχοι του θα δίδασκαν σε ειδικές σχολές ως καθηγητές της φυσικής ιστορίας⁷⁷⁷. Η πρόταση, ακόμα κι εάν κανείς έκανε την προβολή της στο μέλλον και σε μία χώρα που θα διέθετε πλήρη ανάπτυξη στη μέση και ανώτερη εκπαίδευση, διατηρούσε ευκρινή τον αποκλειστικό προσανατολισμό στην εκπαίδευση των μελλοντικών εκπαιδευτικών και επομένως αμφισβητούσε επίσης ότι το Πανεπιστήμιο μπορούσε να εκπαιδεύει φοιτητές και με άλλες επαγγελματικές προοπτικές.

Μετά τον θάνατο του Χρηστομάνου, και μέσα στο περιβάλλον που οριοθετούσαν από τη μια η τοποθέτηση του Πανεπιστημίου στο επίκεντρο της δημόσιας κριτικής και από την άλλη η εσωτερική αντιπαράθεση στη Σχολή στο πεδίο της χημείας, οι σχετικές συζητήσεις περιορίστηκαν (σε θεσμικό επίπεδο και καταγεγραμμένες) αλλά δεν έλειψαν. Το 1909, σε μία περίοδο που είχαν ενισχυθεί οι ευνοϊκές συνθήκες για το χημικό επάγγελμα τόσο στο πεδίο της παραγωγής όσο και στις κρατικές υπηρεσίες (ενότητα 3.1), κατατέθηκε εκ νέου μία σχετική πρόταση: προερχόταν από τον Κ. Ζέγγελη και αφορούσε στη θέσπιση τακτικής έδρας Βιομηχανικής Χημείας. Διατυπώθηκε με το επιχείρημα ότι από τους πτυχιούχους του φυσικού τμήματος ετησίως «εις μόνον ή δύο προσλαμβάνονται εις τον διδασκαλικόν κλάδον και ίσοι τούτοις το πολύ επιδίδονται εις την σπουδήν ειδικών κλάδων μεταβαίνοντες εις Εσπερίαν» ενώ, αντίθετα, τα τέσσερα πέμπτα των πτυχιούχων στρέφονταν προς τη βιομηχανία «προσλαμβανόμενοι ως χημικοί μεταλλείων ή χημικών εργοστασίων ή οι ίδιοι ασκούντες μικράς χημικής βιομηχανίας»⁷⁷⁸. Η πρόταση απορρίφθηκε, όχι εξαιτίας της φειδούς με την οποία διατυπώθηκαν τα αιτήματα για νέες έδρες, αλλά κυρίως διότι την απόρριψη αιτιολογούσαν διαφορετικές θεωρήσεις από τους υπόλοιπους καθηγητές. Ο Α. Δαμβέργης, χωρίς να αρνηθεί ότι ένα τέτοιο επιστημονικό πεδίο ήταν «νομιμοποιημένο» στα πανεπιστήμια εφόσον υπήρχε στα αντίστοιχα ευρωπαϊκά, επιχειρηματολόγησε για τη μη καταλληλότητά του στο ελληνικό Πανεπιστήμιο λόγω του χαμηλού γνωστικού υποβάθρου των φοιτητών και άφησε ανοικτή μία προοπτική αυτό να αναστραφεί όταν «βραδύτερον το Πολυτεχνείον μας παράγη τοιούτους μαθητάς». Ακόμα περισσότερο, ο Σπ. Μηλιαράκης τοποθέτησε το αντικείμενο της βιομηχανικής χημείας εκτός των σκοπών ενός πανεπιστημίου οι οποίοι «είναι μόνον δι' επιστημονικής εργασίας και ταύτας πρέπει να έχωμεν υπ' όψιν δια να προτείνωμεν»⁷⁷⁹.

⁷⁷⁵ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 12/11/1904, 15/12/1904, 17/1/1905 & 17/3/1906.

⁷⁷⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 17/1/1905.

⁷⁷⁷ ΕΦαΧ, φ. 1904-05, Δαμβέργης προς κοσμητεία, 17/1/1905.

⁷⁷⁸ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 2/11/1909.

⁷⁷⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 2/11/1909.

Οι απόψεις, που μάλιστα έτμησαν με διαφορετικό τρόπο τις υφιστάμενες καθηγητικές συμμαχίες της εποχής, αναδεικνύουν ότι παρέμεναν ισχυρές στα επιχειρήματα οι αντιλήψεις που αντιστέκονταν στην εξειδίκευση των σπουδών, τη σύνδεσή τους με τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές ανάγκες και με την επαγγελματική εκπαίδευση. Ωστόσο οι κοινωνικές μεταβολές δημιουργούσαν ένα διαφορετικό πλαίσιο συζήτησης στο τέλος της πρώτης δεκαετίας από εκείνο που υπήρχε στις αρχές του αιώνα. Ένα πλαίσιο που ενδυνάμωνε κάποια επιχειρήματα και ταυτόχρονα αφαιρούσε ισχύ από κάποια άλλα και το οποίο επικοινωνούσε, ταυτόχρονα, με τα σχέδια που επαγγέλλονταν την ανασύσταση του Πανεπιστημίου στην ίδια περίοδο. Έτσι η σχετική συζήτηση, παρ' ότι φάνηκε το 1909 ότι έκλεισε σύντομα στο θεσμικό επίπεδο, παρέμεινε ενεργή.

Η συσσώρευση των διδακτικών αντικειμένων στο φυσικό τμήμα και οι επιδράσεις της στο τελικό αποτέλεσμα των σπουδών είχε συντείνει και σε αιχμηρές παρουσιάσεις του θέματος. Σε μία από αυτές ο υφηγητής της χημείας Β. Ησαΐας ανέφερε: «*Ο φοιτητής ρίπτεται επί τέσσερα έτη εις κυκεώνα μαθημάτων, προσπαθεί να αποκτήση γνώσεις εγκυκλοπαιδικάς αφ' ενός ίνα έχη προσόντα καθηγητού Γυμνασίου, αφ' ετέρου επιθυμεί να έχη και πολλές γνώσεις χημικάς ούτως ώστε να δύναται να επιδοθή εις την Βιομηχανίαν. Ρίπτει εν βλέμμα, με απόντα τον νου, εις την Ζωολογίαν Βοτανικήν και λοιπούς κλάδους και προσέρχεται εις τας εξετάσεις ουδέν ωρισμένον γνωρίζων αλλά με την πεποιθήσιν ότι οι καθηγηταί του αναγνωρίζοντες σιωπηλώς ότι είναι τελείως αδύνατον να εκμάθη τι κατά βάθος, θα τον εξετάσουν όλως επιπολαίως μη απαιτούντες γνώσεις πραγματικάς, αλλ' απόδειξιν ότι μελέτησε τουλάχιστον*»⁷⁸⁰. Ο ίδιος περιέγραφε δηκτικά τους αποφοίτους του φυσικού τμήματος: «*Ουδέ αστρονόμοι είνε, ουδέ Φυσικοί, ουδέ Ζωολόγοι, ουδέ Βοτανικοί, ουδέ Ορυκτολόγοι, ουδέ Γεωλόγοι, ουδέ Χημικοί. Είναι μόνον κακοί διδάσκαλοι κατωτέρων σχολείων*»⁷⁸¹. Ακόμη κι εάν κανείς προσπεράσει τον αφοριστικό χαρακτήρα των παρατηρήσεων, φαίνεται ότι οι ανάλογες περιγραφές στοιχειοθετούσαν μία προσέγγιση που διέθετε ερείσματα και την οποία προσπάθησε να διαχειριστεί ο νέος πανεπιστημιακός νόμος το 1911.

Το αρχικό νομοσχέδιο για τον Οργανισμό του Εθνικού Πανεπιστημίου που υπέβαλε στη Βουλή ο υπουργός Απόστολος Αλεξανδρής προέβλεπε να υπάρχουν τρία τμήματα στη Σχολή (το μαθηματικό και δύο τμήματα που θα δημιουργούνταν από τον χωρισμό του φυσικού τμήματος)⁷⁸². Την πρόταση είχε επαυξήσει η κοινοβουλευτική επιτροπή που επεξεργάστηκε το νομοσχέδιο αναφέροντας ότι η διάκριση των επιστημών, αν και δυσχερής λόγω της στενής συνάφειας των μαθημάτων και της ενότητας της επιστήμης, «*είνε πρακτικώς ωφέλιμος και επιβεβλημένη δια την διευκόλυνσιν των σπουδών, άλλως αύται θα διεξήγοντο περιπλεγμένως και επιπολαίως*»⁷⁸³. Η επιτροπή επιπρόσθετα πρότεινε, προκειμένου να επιλυθούν θέματα γύρω από τα επαγγελματικά δικαιώματα, να δοθεί η δυνατότητα να απονέμονται από τη Σχολή πιστοποιητικά παρακολούθησης για διακριτούς κύκλους μαθημάτων ώστε το κάθε πτυχίο να ενισχύεται προς διάφορες επαγγελματικές κατευθύνσεις, μία πρόταση που παρακάμφθηκε ολοκληρωτικά στον

⁷⁸⁰ Ησαΐας, Β. Γ. (1911). *Παρατηρήσεις επί της διοργανώσεως της Σχολής των Φυσικών Επιστημών*. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου, σσ. 9-10.

⁷⁸¹ Ησαΐας, Β. Γ. (1911). *Ο.π.*, σσ. 6-7, η επισήμανση στο πρωτότυπο.

⁷⁸² ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σ. 392, άρθρο 1.

⁷⁸³ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σ. 408 & σ. 409, άρθρο 1. Η κοινοβουλευτική επιτροπή είχε πρόεδρο τον Κ. Ρακτιβάν και εισηγητή τον Α. Μιχαλακόπουλο. Αποτελούνταν επίσης από τους βουλευτές Ν. Αλιβιζάτο, Κ. Μέρμηγκα, Γ. Κορομηλά, Θ. Σκάσση, Α. Ροντήρη, Γ. Γαϊτάνο, Ι. Λυμπερόπουλο, Μ. Γαλανό, και Π. Λιβιεράτο. Οι τέσσερεις πρώτοι ήταν έως την ψήφιση του νόμου το 1911 υφηγητές της Ιατρικής, αργότερα οι δύο πρώτοι θα γίνονταν καθηγητές της. Για τον, επίσης γιατρό, καθηγητή Π. Λιβιεράτο βλ. υποσημείωση 748 ενώ για τον Μ. Γαλανό βλ. κεφάλαιο 4.

κοινοβουλευτικό διάλογο⁷⁸⁴. Όμως ο χωρισμός του φυσικού τμήματος αναφέρθηκε αρκετές φορές και αντιμετωπίστηκε ως μία πρόταση που έβρισκε αποδοχή σε όλο το πολιτικό φάσμα⁷⁸⁵.

Αντίθετα, η Φυσικομαθηματική Σχολή των πέντε καθηγητών όταν γνωμοδότησε για τον Πανεπιστημιακό Οργανισμό αντέδρασε στη διαίρεση. Λακωνικά, και γι' αυτό εύγλωττα, δήλωσε πως «φρονεί ότι το γε νυν έχουν πρέπει να μείνη». Την απόφασή της αποδέχθηκε και η Σύγκλητος⁷⁸⁶ σε μία συγκυρία όπου η εξειδίκευση των πανεπιστημιακών πτυχίων είχε αρχίσει να συζητείται και για τις άλλες Σχολές (ενότητα 11.1). Το αποτέλεσμα ήταν η διάταξη να αποσυρθεί άμεσα από το υπουργικό νομοσχέδιο και αργότερα να καταψηφιστεί σχετική τροπολογία που επανέφερε το θέμα⁷⁸⁷.

Η επιλογή του σχήματος που θα οργανώνονταν οι σπουδές στις φυσικές επιστήμες επηρέαζε και τη διαρρύθμιση των εδρών. Στο υπουργικό νομοσχέδιο υπήρχε πρόβλεψη για δεκατέσσερις έδρες με μικρές σχετικά διαφοροποιήσεις από την υφιστάμενη κατάσταση⁷⁸⁸. Αντίθετα, η πρόταση της κοινοβουλευτικής επιτροπής κυρίως διέφερε (εκτός από τα λίγα σημεία στις τακτικές έδρες) διότι πρότεινε την εισαγωγή ενός μεγάλου αριθμού έκτακτων εδρών στις οποίες περιλάμβανε και αντικείμενα «εφηρμοσμένων επιστημών» (όπως εφαρμοσμένη μηχανική, ηλεκτρολογία, γεωργική χημεία, βιομηχανική χημεία και ζυμοχημεία, πυροχημεία και μεταλλουργία, ζωτοτεχνία, αγρονομία)⁷⁸⁹. Πρότεινε δε τα μαθήματα αυτά να εισαχθούν με έναν διπλό σκοπό: αφενός την παραγωγή «επιστημόνων χρησίμων εις τας ανάγκας της κοινωνίας» και αφετέρου τη δημιουργία ενός προσωπικού που θα στελέχωνε την «πρακτική» μέση εκπαίδευση για την οποία δηλωνόταν ότι «ελπίζεται δικαίως» να αναπτυχθεί άμεσα⁷⁹⁰. Ωστόσο, ταυτόχρονα, η επιτροπή διατύπωνε και επιφυλάξεις για το εάν υπήρχε ένα κατάλληλα εκπαιδευμένο επιστημονικό δυναμικό στη χώρα που θα μπορούσε να καλύψει τα συγκεκριμένα πεδία. Το πλήθος των έκτακτων εδρών υπό το πρίσμα του κόστους, από τη μια μεριά, και οι επιφυλάξεις για την κάλυψή τους, από την άλλη, έδιναν την εντύπωση ότι η πρόταση της κοινοβουλευτικής επιτροπής αποτελούσε περισσότερο την παρουσίαση μίας εκδοχής σύγχρονων σπουδών και λιγότερο την παράθεση ενός ρεαλιστικού πολιτικού σχεδίου προς εφαρμογή.

Όπως και να είχε, πάντως, παρόμοια «καταστατικά» θέματα για την οργάνωση των σπουδών, είτε για ειδικά είτε για γενικότερα ζητήματα⁷⁹¹, δεν συζητήθηκαν σχεδόν

⁷⁸⁴ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σ. 408. Μία θετική αναφορά είχε κάνει ο βουλευτής Ν. Πετσάλης, υφηγητής και μετέπειτα καθηγητής της Ιατρικής (ΕτΒ, Β' Αναθ., 22/6/1911, σ. 3035).

⁷⁸⁵ ΕτΒ, Β' Αναθ., 6/7/1911, σσ. 3025, 3026, 3035, 3409 & 3417.

⁷⁸⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 28/3/1911· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/4/1911.

⁷⁸⁷ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σ. 424 & σ. 439, άρθρο 1. Για την καταψήφιση της τροπολογίας βλ. ΕτΒ, Β' Αναθ., 4/7/1911, σ. 3417. Στην κοινοβουλευτική συζήτηση η διαίρεση του ενιαίου φυσικού τμήματος συνδέθηκε και με τον «κίνδυνο» να ενισχυθεί η δαρβινική διδασκαλία στο Πανεπιστήμιο (ενότητα 4.3). Ως επιχείρημα ο υπουργός Παιδείας επικαλέστηκε την πρόταση της κοινοβουλευτικής επιτροπής για έκτακτη έδρα συγκριτικής ανατομικής και οντογονίας την οποία θεωρούσε δαρβινικής αναφοράς. Ωστόσο, όπως φαίνεται στη συνολική ανάπτυξη της συζήτησης στην περίοδο που είχε προηγηθεί, ο προσανατολισμός στην ίδρυση του τρίτου τμήματος ήταν κυρίως η ενίσχυση των σπουδών της χημείας

⁷⁸⁸ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σ. 394.

⁷⁸⁹ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σσ. 411-412, άρθρο 3§3. Η επιτροπή πρότεινε δεκαπέντε έκτακτες έδρες έναντι οκτώ που τελικά θεσπίστηκαν.

⁷⁹⁰ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σ. 405 & ΕτΒ, Β' Αναθ., 13/6/1911, σσ. 2810-2811.

⁷⁹¹ Ένα γενικότερο θέμα ήταν, για παράδειγμα, η πρόταση περί Ανώτατου Συμβουλίου Εκπαίδευσης που αφαιρούσε τη δικαιοδοσία από το Πανεπιστήμιο στην απόφαση ίδρυσης νέων εδρών (βλ. ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σσ. 408-409 & 410-411· ΕτΒ, Β' Αναθ., 13/6/1911, σσ. 2809-2810). Η πρόταση μάλιστα είχε αφαιρεθεί από τον υπουργό ως ανοικτό ερώτημα προς υιοθέτηση (ΕτΒ, Β' Αναθ., 21/6/1911, σ. 2998), όμως έγιναν

καθόλου στη Βουλή πέρα από γενικά ρητορικά σχήματα. Αντίθετα, η υπουργική πρόταση για το είδος των τακτικών εδρών απασχόλησε εκτενώς τον κοινοβουλευτικό διάλογο⁷⁹². Ακόμα και οι ελάχιστες διαφοροποιήσεις στο περιεχόμενο των εδρών συζητήθηκαν στις λεπτομέρειές τους καθώς, με δεδομένο το διαθέσιμο επιστημονικό δυναμικό, προσδιόριζαν λίγο ή πολύ τη σύνθεση του καθηγητικού σώματος. Μόνο η πρόταση για την εισαγωγή γνωστικών πεδίων με εφαρμοσμένο χαρακτήρα απασχόλησε ελάχιστα. Η ανάγκη να υπάρχει παρόμοια εκπαίδευση δεν αμφισβητήθηκε γενικώς, αλλά θεωρήθηκε ότι βρισκόταν εκτός των πανεπιστημιακών σκοπών και αφορούσε σε άλλους τύπους εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, ενώ στη σχετική συζήτηση μπορεί να εντοπιστεί και μία υφέρπουσα αντίληψη περί υποδεέστερης γνώσης γι' αυτή την εκπαίδευση⁷⁹³.

Στις συνεδριάσεις της Σχολής ή της Συγκλήτου επίσης δεν συζητήθηκαν θέματα διαφορετικής οργάνωσης των σπουδών, έστω με τον σκοπό να καταγραφεί η διαφωνία. Βέβαια τα πανεπιστημιακά όργανα γνωμοδοτούσαν με βάση τα υπουργικά νομοσχέδια που δεν περιλάμβαναν ανάλογες προτάσεις. Ωστόσο τέτοια θέματα μπορούσαν να ενταχθούν στη συζήτηση μέσα από τις παρεμβάσεις των καθηγητών που συμμετείχαν, άλλωστε αυτό συνέβαινε όταν οι ίδιοι επιθυμούσαν να προωθήσουν προτάσεις ή εάν ήταν πιθανές προς υιοθέτηση και διαφωνούσαν. Καθώς αυτό δεν συνέβη, μπορεί να θεωρηθεί ότι τα θέματα σχετικά με μία διαφορετική οργάνωση των σπουδών δεν περιείχονταν, αφενός, στους πανεπιστημιακούς σχεδιασμούς για τον νέο νόμο και, αφετέρου, οι σχετικές προτάσεις που είχαν διατυπωθεί δεν αξιολογούνταν ότι μπορούσαν να ασκήσουν σημαντική επίδραση στη δεδομένη συγκυρία και να μετασχηματιστούν σε σχέδιο προς εφαρμογή.

Η συζήτηση, που ήταν (ή καταγραφόταν ως) συνοπτική στο εσωτερικό του Πανεπιστημίου, ήταν πλουσιότερη στη δημόσια σφαίρα. Θα σταθώ σε δύο εκτεταμένες προτάσεις που είδαν το φως της δημοσιότητας και προέρχονταν από (πρώην) μέλη της Σχολής. Η πρώτη ανήκε στον Κ. Μητσόπουλο⁷⁹⁴ και διατυπώθηκε μετά από την κατάθεση του αρχικού νομοσχεδίου κατά τη φάση της επεξεργασίας του. Η δεύτερη μπορεί να αποδοθεί, με σχετική ασφάλεια, εάν όχι στον Κ. Ζέγγελη τότε στο περιβάλλον της έδρας

ελάχιστες αναφορές στην κοινοβουλευτική συζήτηση πέρα από του υπουργού και του εισηγητή. Μία από αυτές ήταν του γλωσσασμύντορα βουλευτή Ε. Κουλουμβάκη: «[...] αντιτάσσομαι εξ όλης ψυχής. Θα έλεγον δ' ότι το ανώτατον αυτό συμβούλιον μοι υπενθυμίζει τον Εκπαιδευτικόν Όμιλον περί του οποίου τοσούτος εγένετο λόγος [...] Καθηγηταί εφ' όλων των Σχολών και λόγιοι γράφοντες χρονογραφήματα εις τας εφημερίδας, συνηθέστατα μαλλιαρά, θα συνέρχωνται ν' αποφαινώνται περί όλων των εκπαιδευτικών ζητημάτων» (ΕτΒ, Β' Αναθ., 4/7/1911, σσ. 3409-3410).

⁷⁹² ΕτΒ, Β' Αναθ., 22/6/1911, σσ. 3033-3066. Ο χαρακτηρισμός της συζήτησης ως εκτενούς προκύπτει σε σύγκριση με τα προαναφερόμενα θέματα για τη Φυσικομαθηματική και όχι, για παράδειγμα, με την έκταση που λάμβαναν στον κοινοβουλευτικό διάλογο θέματα που αφορούσαν σε άλλες Σχολές.

⁷⁹³ Είναι ενδεικτικός ο διάλογος μεταξύ του υπουργού Παιδείας Απ. Αλεξανδρή και του βουλευτή Φ. Νέγρη (ΕτΒ, Β' Αναθ., 22/6/1911, σ. 3035): «Φ. Νέγρης: [...] Βεβαίως δεν εννοώ ότι τα πρακτικά μαθήματα δεν πρέπει να διδασκώσιν εν Ελλάδι, αλλ' έχομεν ετέρας Σχολάς, εις τας οποίας δύναται να διδασκώσιν, και έχομεν την Σχολήν του Πολυτεχνείου, μεθαύριον δε θα έχομεν την Γεωργικήν Σχολήν [...]. Α. Αλεξανδρής: Θα ηυχόμην να διδάσκωνται τα μαθήματα εκείνα [...]. αλλ' δεν βλέπω τον λόγον, ενώ ενταύθα έχομεν Σχολήν ανωτέραν, να θέλωμεν να δώσωμεν μίαν τοιαύτην μάθησιν εις το Πανεπιστήμιον. Ας μοι επιτραπή να είπω, ότι θα εισαγάγωμεν ημιμάθειαν και τίποτε περιττόν. [...] Φ. Νέγρης: Συμφωνώ τελείως με τον κ. Υπουργόν της Παιδείας [...]». Ο Φ. Νέγρης, γιος του πρώτου καθηγητή μαθηματικών στο Πανεπιστήμιο Κ. Νέγρη, ήταν γεωλόγος με μακροχρόνες σπουδές στην École Polytechnique και την École des Mines. Για τη δραστηριότητά του βλ. Papastefanaki, L. (2016). Mining engineers, industrial modernisation and politics in Greece, 1870-1940. *The Historical Review/La Revue Historique*, 13, 71-115.

⁷⁹⁴ Μητσόπουλος, Κ. (1911). Ο.π., *Παράρτημα*, σσ. 3153-3157 (Μάρτιος) & 3178-3182 (Απρίλιος).

της Ανόργανης Χημείας⁷⁹⁵ και διατυπώθηκε λίγο πριν από την τελική ψήφιση του νόμου. Η χρονική στιγμή διαφοροποιούσε κατά ένα μέρος την επικέντρωση και τους στόχους κάθε παρέμβασης, αλλά είναι εφικτή η αποδέσμευση των γενικότερων προσεγγίσεων που υιοθετούσαν.

Και οι δύο προτάσεις επαύξαναν στον αναπροσανατολισμό της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και στην εισαγωγή νέων γνωστικών αντικειμένων. Τα πανεπιστήμια, ανέφερε η πρώτη πρόταση, *«ηναγκάσθησαν επί τέλους συμπαρασυρθέντα υπό της τεραστίας προόδου των φυσικών και εφηρμοσμένων επιστημών να ανοίξωσι τας ερμητικώς κεκλεισμένας πύλας των και να περιλάβωσι και άλλας επιστήμας»*. Αντίστοιχα, η δεύτερη πρόταση υπογράμμιζε ότι *«Καλαί και άγιοι η Φυσική και η Χημεία και η Φυσική Ιστορία. Μας μανθάνουν πώς είνε ο κόσμος, αλλά δεν μας διδάσκουν και πώς να ζήσωμεν μέσα εις αυτόν»*. Στη συνέχεια, όμως, οι δύο προτάσεις διαφοροποιούνταν ως προς την κατεύθυνση που θεωρούσαν ότι όφειλε να υπηρετήσει αυτός ο αναπροσανατολισμός.

Ο Κ. Μητσόπουλος εισηγούνταν να ιδρυθούν νέες Σχολές εντός του Εθνικού Πανεπιστημίου (το οποίο είχε οριστεί να περιλαμβάνει την Ιατρική και τη Φυσικομαθηματική Σχολή). Ανέφερε ότι *«πρωτίστως επιβάλλεται η ίδρυσις εν αυτώ Γεωργικής Σχολής μετά της Δασολογίας»* και αφιέρωνε σημαντική έκταση στο κείμενό του προκειμένου να παρουσιάσει τους σχετικούς κλάδους που πρότεινε να εισαχθούν (όπως η γεωργική χημεία, η ζωοτεχνία, η δασολογία, η ιχθυοτροφία κ.ά.) υπερασπιζόμενος τον επιστημονικό τους χαρακτήρα. Υπερθεμάτιζε ότι ένας τέτοιος προσανατολισμός θα επέφερε το αποτέλεσμα να *«ίδωμεν την ύπαιθρον ελληνικήν χώραν πλουτιζομένη, τους δε υιούς των χωρικών μήτε εκπατριζομένους μήτε εγκαταλείποντας την γεννέτειραν δια να μεταμορφωθώσιν εις φοιτητάς ή διδάκτορας θεσιθήρας εν Αθήναις»*. Στη συνέχεια, ανέφερε και τη δυνατότητα να ιδρυθούν προγράμματα που θα υποστήριζαν και τη βιομηχανική ανάπτυξη *«και δη χημειοτεχνίας, μεταλλειολογίας και μεταλλουργίας»*, πλην όμως επιχειρηματολόγούσε συντομότερα γι' αυτά και προέτασε ρητά τα πρώτα. Για την υπάρχουσα Φυσικομαθηματική, ο καθηγητής γεωλογίας θεωρούσε ότι χρειαζόταν συμπληρώσεις στις έδρες της (απέδιδε την έλλειψή τους στην αντίθεση των υπόλοιπων καθηγητών) διότι αποτελούσε τη *«βάσιν»* των προηγούμενων Σχολών. Ο ρόλος, πάντως, που της ανέθετε και πάλι ήταν αποκλειστικά η εκπαίδευση ενός διδακτικού προσωπικού ικανού να υπηρετήσει τον στόχο που εκείνος πρότεινε για την ανάπτυξη της οικονομίας.

Η δεύτερη πρόταση στόχευε διαφορετικά. Είχε διατυπωθεί μετά την εγκατάλειψη της ίδρυσης του τρίτου τμήματος, αντέκρουε τις *«ιερεμιάδες»* για τον ανεπαρκή αριθμό εδρών και υποστήριζε ότι το πρόβλημα βρισκόταν στις επιλογές που αφορούσαν στην οργανωτική διάσταση. Έκανε αναφορά σε διάφορα μοντέλα που υπήρχαν σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια τα οποία θεωρούσε αποδεκτά (είτε διέθεταν πλήρεις σχολές μηχανικών, ηλεκτρολόγων κ.λπ., είτε συνδύαζαν τα πανεπιστημιακά τμήματα με ειδικές επαγγελματικές σχολές) προκειμένου να επικρίνει την εισήγηση της κοινοβουλευτικής επιτροπής ότι απλώς προσέθετε έδρες χωρίς να υπηρετεί κάποια σαφή κατεύθυνση. Και αυτό διότι θεωρούσε ότι τα νέα αντικείμενα δεν έπρεπε να συμβάλουν *«εις την ασθένειαν του πνευματικού υπερσιτισμού, εξ ης πάσχει σήμερον το Φυσικόν τμήμα»*. Αντιθέτως, έπρεπε να εισαχθούν έδρες αφού πρώτα προσδιοριστεί *«η σπουδή οποίας τινός εξ αυτών [των εφηρμοσμένων επιστημών] είνε δυνατή να γείνη»* και αφού επίσης

⁷⁹⁵ *Εστία*, 24/6/1911, σ. 1, το άρθρο έφερε την υπογραφή «Ειδικός». Η ταυτότητα αποδίδεται εξαιτίας των επιχειρημάτων και των εκφραστικών τους διατυπώσεων με απόψεις που είχαν καταγραφεί προηγουμένως στα Πρακτικά της Σχολής και θα επαναλαμβάνονταν στη συνέχεια.

εξεταστεί «οποία τις δύναται ν' ασφαλίση εις τον πτυχιούχον βιοποριστικόν στάδιον εν Ελλάδι». Σε αυτό το σημείο το άρθρο επικέντρωνε τη στόχευσή του: αφού προηγουμένως είχε αποκλείσει με διάφορα επιχειρήματα διδακτικά αντικείμενα που είχαν προσανατολισμό στη γεωργία, τη ζωοτεχνία ή τη μεταλλουργία, προέκρινε την εφαρμοσμένη χημεία ως τον μόνο κλάδο που ήταν δυνατόν να καλλιεργηθεί επιτυχώς στο αθηναϊκό Πανεπιστήμιο. Αναφερόταν στους συναφείς οικονομικούς τομείς που είχαν ενδιαφέρον για την αναπτυξιακή συγκρότηση της χώρας και επένδυε στη συζήτηση που θα ακολουθούσε προκειμένου να προσδιοριστούν οι κατάλληλες έκτακτες έδρες. Έτι περαιτέρω επανέφερε το θέμα να θεσπιστεί ειδικό πτυχίο χημικού, ακόμα και μετά από την ψήφιση του νέου Οργανισμού με απόφαση που θα μπορούσε να εφαρμοστεί μέσω διατάγματος χωρίς τη χρεία νέου νόμου.

Επομένως οι δύο προτάσεις, πέρα από τη σύμπτωση στη θετική υποδοχή του αιτήματος να ανοίξει το Πανεπιστήμιο τις πύλες του σε νέες επιστημονικά πεδία με εφαρμοσμένο χαρακτήρα, εμφάνιζαν δύο ουσιώδεις αποκλίσεις. Η πρώτη απόκλιση αφορούσε στην κατεύθυνση που όφειλε να υπηρετήσει αυτό το «άνοιγμα». Με την πρώτη πρόταση ενισχυόταν η τάση να εισαχθούν γνώσεις σχετικά με τομείς που αφορούσαν στην πρωτογενή παραγωγή, όπως η γεωργία και η κτηνοτροφία, και τη συνδύαζε με την ανάδειξη της σημασίας της αγροτικής οικονομίας. Η δεύτερη πρόταση ήταν προσανατολισμένη στην προοπτική της βιομηχανικής ανάπτυξης και προέκρινε την εισαγωγή τεχνολογικών γνώσεων στις πανεπιστημιακές σπουδές. Ερευνητές έχουν σημειώσει ότι αυτές οι δύο τάσεις συνηθέστερα συνέκλιναν στην κριτική τους για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα και τελικά συντάσσονταν στο ίδιο ρεύμα⁷⁹⁶. Στην προκειμένη περίπτωση υπήρχε μία σαφής διάκριση η οποία εκτεινόταν πέρα από προτεραιότητες και καθόριζε τις συνολικές επιλογές. Η δεύτερη απόκλιση ανάμεσα στις δύο προτάσεις έχει ήδη υποσημειωθεί στις αναφορές για τις παρεμβάσεις των προηγούμενων ετών. Η εκπαίδευση στα τεχνικά επαγγέλματα, που εμφατικά ενέτασσε ο καθηγητής γεωλογίας στις πανεπιστημιακές σπουδές, διεκπεραιωνόταν σύμφωνα με το σχέδιό του από ξεχωριστές σχολές που είχαν αμιγή έναν τέτοιο χαρακτήρα ενώ η υφιστάμενη Φυσικομαθηματική περιοριζόταν στην εκπαίδευση των καθηγητών για τα διάφορων τύπων σχολεία. Στη δεύτερη πρόταση ο διαχωρισμός αυτός δεν υπήρχε και η εκπαίδευση για τα τεχνικά επαγγέλματα εντασσόταν στα πανεπιστημιακά προγράμματα. Η ύπαρξη των διαφορετικών προσεγγίσεων μπορεί, εκτός των άλλων, να προσδώσει περιεχόμενο -κατά ένα μέρος, ασφαλώς- και στην αντιπαράθεση των προσώπων.

Η εκδίπλωση των συζητήσεων κατά την εξεταζόμενη περίοδο αναδεικνύει ότι υπήρχε έντονη διαπραγμάτευση στον χώρο των φυσικών επιστημών που επιχειρούσε να μετασχηματίσει τις πανεπιστημιακές σπουδές, ανεξάρτητα από τη λεπτομερή ή μη καταγραφή της στα «επίσημα» διοικητικά έγγραφα και από το εάν μεταφραζόταν ή όχι προς το παρόν σε αποφάσεις. Ερμηνείες που υποστηρίζουν την ανυπαρξία ή την ισχνότατη εμφάνιση ενός σχετικού προβληματισμού δεν περιγράφουν επαρκώς, κατά τη γνώμη μου, τη δυναμική που είχε ο χώρος κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Τα σχετικά ζητήματα που απασχόλησαν στην περίοδο 1904-1911 απέκτησαν μόνιμη παρουσία, και στις θεσμικές συζητήσεις, από την επαύριον κιόλας της θέσπισης του νέου νόμου (ενότητα 11.1). Οι επιδράσεις από τις ζυμώσεις σε αυτό το διάστημα εξέβαλαν στο επόμενο και οδήγησαν σε μεταβολές.

⁷⁹⁶ Μπουρνάζος, Σ. (1999). Ο.π., σσ. 209-210.

7.3. Ένα διαφορετικό οργανόγραμμα;

Η νέα διαρρύθμιση των τακτικών και έκτακτων εδρών

Η υπουργική εισήγηση για τις τακτικές έδρες στη Φυσικομαθηματική αφορούσε, όπως ειπώθηκε, σε δεκατέσσερις έδρες και εμφάνιζε λίγες αλλαγές από την κατάσταση που προϋπήρχε. Για το φυσικό τμήμα διατηρούσε τις οκτώ που υπήρχαν ήδη, πρόσθετε την αναμενόμενη έδρα της Οργανικής Χημείας και έδινε κοινή ονομασία στις δύο έδρες της φυσικής χωρίς να διατηρεί τη διάκριση πειραματική - θεωρητική. Για το μαθηματικό τμήμα πρόσθετε μία πέμπτη έδρα, διέυρνε την Αστρονομία με το πεδίο της μετεωρολογίας και περιέγραφε με διαφορετικό τρόπο σε τίτλους τις υπόλοιπες τέσσερις μαθηματικές έδρες⁷⁹⁷.

Στη συγκεκριμένη πρόταση η Σχολή, με τη σύνθεση που διέθετε στο δεδομένο χρονικό σημείο, ζήτησε δύο αλλαγές⁷⁹⁸. Η πρώτη ήταν να διατηρηθεί ως ξεχωριστή έδρα η προϋπάρχουσα του Διαφορικού και Ολοκληρωτικού Λογισμού που έγινε εξαρχής αποδεκτή⁷⁹⁹. Η Σχολή ωστόσο επέλεξε, στην τελική της γνωμοδότηση, να τεκμηριώσει αναλυτικά το περιεχόμενο όλων των μαθηματικών εδρών⁸⁰⁰. Η περιγραφή, περισσότερο μία δήλωση περί εμπλουτισμού του περιεχομένου των μαθηματικών σπουδών, αντικατόπτριζε την προσπάθεια αφενός εναρμονισμού με τις προόδους στη μαθηματική επιστήμη και αφετέρου διασφάλισης ενός αυξημένου πλήθους εδρών ενώ, επιπρόσθετα, επένδυε στη διαμόρφωση του πλαισίου για τη μελλοντική πλήρωσή τους. Η δεύτερη αλλαγή που εισηγήθηκε η πενταμελής Σχολή ήταν να διακριθούν οι δύο έδρες της φυσικής σε πειραματική και θεωρητική φυσική και καθεμία να διαθέτει διαφορετικό εργαστήριο, μία πρόταση που δεν έκανε δεκτή ο υπουργός. Παρ' ότι στις επόμενες μορφές του νομοσχεδίου εμφανίστηκαν οι συγκεκριμένοι επιθετικοί προσδιορισμοί στους τίτλους των δύο εδρών, στην κοινοβουλευτική συζήτηση διευκρινίστηκε ότι επρόκειτο για δύο όμοιες έδρες που θα δίδασκαν από κοινού το σύνολο της φυσικής και με αυτή τη μορφή τελικά νομοθετήθηκαν⁸⁰¹. Η Σχολή στην τελική γνωμοδότηση διαφοροποίησε την αρχική της θέση και υιοθέτησε την υπουργική εισήγηση για δύο όμοιες έδρες τις οποίες περιέγραψε με τον ευρηματικό τίτλο «*Πειραματικής Φυσικής και εν ταυτώ Θεωρητικής Φυσικής*» χωρίς να καταγραφεί η συζήτηση επί του θέματος⁸⁰². Η σχετική διάκριση, που υπήρχε στις έδρες φυσικής αρκετών ευρωπαϊκών πανεπιστημίων αν και με διαφορές μεταξύ τους, ήταν ασφαλώς γνωστή σε όλους τους καθηγητές των φυσικών και μαθηματικών παρ' όλο που απουσίαζε ειδικός καθηγητής από τη συγκεκριμένη σύνθεση. Το περιεχόμενο της διάκρισης ή η ευρωπαϊκή εμπειρία δεν αποτέλεσαν ωστόσο αντικείμενο συζήτησης καθώς ο διαχωρισμός χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να παραγάγει τίτλους που εξυπηρετούσαν προσωπικές επιδιώξεις παρά ερευνητικές προσεγγίσεις. Υπό αυτό το πρίσμα φαίνεται ότι επιδιώχθηκε να διατηρηθεί η διάκριση και υπό το ίδιο προκρίθηκε τελικά η κατάργηση.

Πριν από την τελική ψήφιση του νόμου η κυβέρνηση αποφάσισε να αυξήσει το πλήθος των εδρών κατά δύο. Η Σχολή τότε συμπεριέλαβε την αναγκαιότητα να ιδρυθεί

⁷⁹⁷ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σ. 394, άρθρο 12. Οι μαθηματικές έδρες έως τότε είχαν τίτλους: α) Διαφορικός και Ολοκληρωτικός Λογισμός, β) Άλγεβρα και Γεωμετρία, γ) Ανάλυση. Η αρχική πρόταση περιλάμβανε τους εξής τίτλους: α) Ανάλυση, β) Αναλυτική και Ανωτέρα Γεωμετρία, γ) Θεωρητική Μηχανική και δ) Άλγεβρα και Στοιχειώδη Μαθηματικά.

⁷⁹⁸ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 203.1, 25/4/1911, αρ.πρ. 33· ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 30/3/1911.

⁷⁹⁹ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σ. 426, άρθρο 12 & σ. 441, άρθρο 7.

⁸⁰⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 18/7/1911.

⁸⁰¹ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σ. 426, άρθρο 12 & σ. 441, άρθρο 7· ΕτΒ, Β' Αναθ., 22/6/1911, σ. 3034-3035.

⁸⁰² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/7/1911· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 18/7/1911.

μία έδρα Φυσικής Γεωγραφίας με την αναφορά ότι επρόκειτο για ένα «μάθημα γενικής μορφώσεως απαραίτητον δια τους μέλλοντας λειτουργούς της μέσης εκπαίδευσεως»⁸⁰³. Η έδρα είχε προταθεί από την εποχή της ενιαίας Φιλοσοφικής⁸⁰⁴ με την επιδίωξη να συγκροτηθεί το πεδίο της γεωγραφίας στον χώρο των φυσιογνωστικών επιστημών και να απεξαρτηθεί από την ιστορική γεωγραφία. Η ιστορία και η γεωγραφία αποτελούσαν κοινό πεδίο στα προγράμματα διδασκαλίας της μέσης εκπαίδευσης καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και επιτελούσαν έναν παραπληρωματικό ρόλο στη διαμόρφωση της νεοελληνικής εθνικής συνείδησης διατηρώντας μεταξύ τους μία μονοσήμαντη σχέση εξάρτησης, με τη γεωγραφία να κατέχει τη δευτερεύουσα θέση ως αρωγός της ιστορίας⁸⁰⁵. Η ιστορική γεωγραφία κυριαρχούσε ως προσέγγιση και στα ευρωπαϊκά κράτη, στη Γαλλία σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και στη Γερμανία μέχρι το τελευταίο του τέταρτο. Στα γερμανικά πανεπιστήμια, ωστόσο, από τη δεκαετία του 1870 είχαν αρχίσει να εμφανίζονται ανεξάρτητες έδρες γεωγραφίας που έδιναν την έμφαση στις φυσικές επιστήμες, μία προσέγγιση που εκπροσωπήθηκε στην Ελλάδα κυρίως από τον Κ. Μητσόπουλο⁸⁰⁶. Εκτός Γερμανίας οι διδακτορικοί τίτλοι στη γεωγραφία στην έναρξη του 20^{ου} αιώνα εξακολουθούσαν να είναι ελάχιστοι (στην Αγγλία ο πρώτος δόθηκε το 1913), με αποτέλεσμα οι διδάκτορες των γερμανικών πανεπιστημίων να υπερβαίνουν το σύνολο όλων των υπόλοιπων και να ασκούν την ανάλογη επιρροή στη διαμόρφωση του επιστημονικού πεδίου σε όλο τον δυτικό κόσμο⁸⁰⁷. Παρά το ζωηρό ενδιαφέρον που είχε ο Κ. Μητσόπουλος για την έδρα της φυσικής γεωγραφίας, η γνώση ότι εξέλιπαν ειδικά καταρτισμένοι επιστήμονες⁸⁰⁸ καθώς και οι περιορισμένες δυνατότητες να ιδρυθούν νέες έδρες ήταν αιτίες που η γεωγραφία δεν είχε συμπεριληφθεί έως το 1911 στα αιτήματα της Σχολής. Η απόφαση άλλαξε στη συγκεκριμένη γνωμοδότηση που επανεισήγαγε την αναγκαιότητα του πεδίου προσβλέποντας, ενδεχομένως, στη διεύρυνση των μαθημάτων που θα μπορούσαν να διδάξουν οι πτυχιούχοι των φυσικών επιστημών στη μέση εκπαίδευση. Ωστόσο, ακόμη κι αν η συμπερίληψη ενός πεδίου στις πανεπιστημιακές έδρες αποτελούσε αναγκαία συνθήκη προκειμένου να καθιερωθεί δεν αποτελούσε και ικανή· η έδρα που θεσμοθετήθηκε τελικά ως έκτακτη παρέμεινε διαρκώς κενή το επόμενο διάστημα (είτε ως έκτακτη, είτε ως τακτική βλ. ενότητα 9.1).

Μετά από την ψήφιση του Οργανισμού προσδιορίστηκαν σε είδος οι δεκατέσσερις από τις δεκαέξι έδρες⁸⁰⁹, ενώ οι υπόλοιπες δύο ορίστηκαν το 1918 (ενότητα 11.4). Οι έκτακτες έδρες προσδιορίστηκαν λίγους μήνες αργότερα⁸¹⁰ και η Σχολή, στην έναρξη της δεύτερης δεκαετίας, είχε δυνητικά τη διάρθρωση που δείχνει ο Πίνακας 13 η οποία δεν εφαρμόστηκε ποτέ στο σύνολό της (ενότητα 9.2).

⁸⁰³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/7/1911 (το ίδιο και στα ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 18/7/1911).

⁸⁰⁴ Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 266-267 & 690-692.

⁸⁰⁵ Κουλούρη, Χ. (1988). *Ιστορία και γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*. Αθήνα: ΙΑΕΝ, σσ. 26-31.

⁸⁰⁶ Μητσόπουλος, Κ. Μ. (1895). *Οι κύριοι Ν. Γ. Πολίτης και Σ. Π. Λάμπρος ως κριταί της Γεωγραφίας μου εν τω διαγωνισμώ του έτους 1894*. Αθήνα: Σ. Κ. Βλαστός, ιδίως σσ. 6-12.

⁸⁰⁷ Martin, G. J. (2015). *American geography and geographers: Toward geographical science*. Oxford University Press, pp. 25-26.

⁸⁰⁸ Ωστόσο ανάμεσα στους πρώτους διδάκτορες γεωγραφίας στη Γερμανία βρισκόταν ένας με ελληνική καταγωγή, ο Λ. Χαλικιόπουλος, που διατηρούσαν μαζί του επικοινωνία οι πανεπιστημιακοί καθηγητές. Ο ίδιος όμως δεν φαίνεται να είχε ενδιαφέρον για σταδιοδρομία στην Ελλάδα, ούτε και αργότερα κατά την πλήρωση των έκτακτων εδρών το 1915 (ενότητα 9.2). Τότε υποψηφιότητα για την έκτακτη έδρα έθεσε ο Γ. Σχοινάς, που ήταν μαθητής του Alfred Philippson, το έργο του θεωρήθηκε ότι ανήκε στο πεδίο της οικονομικής γεωγραφίας και δεν εξελέγη.

⁸⁰⁹ ΦΕΚ 192Α, 22/7/1911.

⁸¹⁰ ΦΕΚ 98Α, 22/3/1912.

Το περιεχόμενο των οκτώ έκτακτων εδρών αποφασίστηκε αφού έγιναν οι πρώτοι διορισμοί καθώς ρητά διατυπώθηκε η πρόθεση να ληφθεί υπόψη το διαθέσιμο επιστημονικό δυναμικό που δεν θα αξιοποιούνταν στις τακτικές έδρες⁸¹¹. Η σχετική γνωμοδότηση το 1912 (υπό τη νέα σύνθεση της Σχολής) περιλάμβανε την εισαγωγή δύο αυτοτελών εδρών στα μαθηματικά με τη δήλωση ότι υπηρετούσαν την προσπάθεια να αντιμετωπιστεί το χαμηλό μαθηματικό υπόβαθρο των φοιτητών και ιδίως του φυσικού τμήματος⁸¹². Ως προς τις έκτακτες έδρες στις φυσικές επιστήμες, από την άλλη, οι επιδιώξεις ήταν πολλαπλές. Στις φυσιογνωστικές επιστήμες ιδρύθηκαν τρεις: η Φυσική Γεωγραφία και δύο ακόμη με τίτλους Μορφολογία και Ανατομία των Ζώων και, αντίστοιχα, των Φυτών. Οι τελευταίες φαίνεται να προτάθηκαν με το σκεπτικό στραμμένο περισσότερο στην ενδυνάμωση νεότερων πεδίων έρευνας στις βιοεπιστήμες και με την προσδοκία να παραχθεί ένα επιστημονικό δυναμικό το οποίο ήταν περιορισμένο. Στο πεδίο της φυσικής προτάθηκε η Ηλεκτρολογία, ένα μάθημα που είχε απασχολήσει την ενιαία Φιλοσοφική Σχολή το 1902 με αφορμή μία υφηγεσία⁸¹³ όπου καταγράφηκαν αντιρρήσεις για τη σκοπιμότητά του με αιτιολόγηση τον εφαρμοσμένο του χαρακτήρα. Δέκα χρόνια αργότερα η ηλεκτρολογία επανήλθε, χωρίς αυτό να προκύψει από μεταστροφή των απόψεων και επανεκτίμηση των αναγκών. Η επιλογή μεριμνούσε μάλλον για την αξιοποίηση επιστημόνων καθώς, μετά από την ολοκλήρωση των διορισμών στις έδρες φυσικής, εγκαταλείφθηκε η επιδίωξη να πληρωθεί η έκτακτη έδρα με τη ρητή συγκατάθεση και των δύο καθηγητών φυσικής⁸¹⁴. Στο πεδίο της χημείας προτάθηκαν τα γνωστικά αντικείμενα που είχαν αποτελέσει αντικείμενο έντονης διαπραγμάτευσης στο προηγούμενο διάστημα, η Φυσική Χημεία και η Βιομηχανική Χημεία. Παρ' ότι η σχετική συζήτηση γι' αυτά τα αντικείμενα καταγράφηκε εξαιρετικά συνοπτικά⁸¹⁵, έγινε αργότερα φανερό (1915) ότι υπήρξε εκτενής και έντονη διαπραγμάτευση για τον προσανατολισμό τους (ενότητα 11.2). Τέλος, στην ίδια συζήτηση αποκρούστηκε πρόταση του Α. Δαμβέργη για έκτακτη έδρα Φαρμακογνωσίας. Η αναλυτική του εισήγηση ώστε να τεκμηριώσει την ένταξη του αντικειμένου στις φυσικές επιστήμες δεν έγινε δεκτή από τη Σχολή που αποφάσισε ότι η επιλογή αφορούσε στην Ιατρική όπου ο νέος Οργανισμός είχε τοποθετήσει το Φαρμακευτικό Σχολείο⁸¹⁶. Η απόφαση, παρ' ότι περισσότερο σχετιζόταν με την ανάδειξη του προσώπου που μπορούσε να διεκδικήσει την έδρα στον δεδομένο χρόνο, αναπαριστούσε εύγλωττα και το καθεστώς υπό το οποίο βρέθηκε το Φαρμακευτικό Σχολείο στην επόμενη δεκαετία κατά την οποία παρέμεινε προσαρτημένο στην Ιατρική (βλ. στη συνέχεια).

Συμπερασματικά μπορεί να ειπωθεί ότι οι επιλογές για τις έκτακτες έδρες υπήρξαν ένας συγκερασμός των εκπαιδευτικών αναγκών, της πρόθεσης να αναπτυχθούν ορισμένες κατευθύνσεις σε μερικά επιστημονικά πεδία, της ανάγκης να διατηρηθεί εντός του Πανεπιστημίου ένα επιστημονικό δυναμικό που δεν θα διοριζόταν στις τακτικές έδρες αλλά και των προσωπικών στρατηγικών των καθηγητών. Ωστόσο παρά το γεγονός ότι ο θεσμός των έκτακτων καθηγητών υποστηρίχθηκε στη συνέχεια από τη Φυσικομαθηματική, και μάλιστα σε απόκλιση γενικά από άλλες Σχολές (ενότητα 9.2), η

⁸¹¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/1/1912.

⁸¹² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 1/2/1912.

⁸¹³ Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 540-542.

⁸¹⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 7/5/1915.

⁸¹⁵ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 1/2/1912.

⁸¹⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 1/2/1912.

έκβαση υπήρξε διαφορετική και όλες οι έκτακτες έδρες παρέμειναν κενές έως τον επόμενο προσδιορισμό τους το 1922.

Πίνακας 13
Τακτικές και έκτακτες έδρες Φυσικομαθηματικής Σχολής
σύμφωνα με τον Οργανισμό του 1911

	Φυσικό Τμήμα	Μαθηματικό Τμήμα
Τακτικές έδρες	Φυσική	Ανωτέρα Ανάλυση
	Φυσική	Θεωρητική Μηχανική
	Ανόργανη Χημεία	Αστρονομία & Μετεωρολογία
	Οργανική Χημεία	Διαφορικός & Ολοκληρωτικός Λογισμός
	Βοτανική	Αναλυτική και Ανωτέρα Γεωμετρία
	Ορυκτολογία-Πετρολογία	- (δεν θεσμοθετήθηκε)
	Φαρμακευτική Χημεία	
	Ζωολογία	
	Γεωλογία και Παλαιοντολογία	
	- (δεν θεσμοθετήθηκε)	
Έκτακτες αυτοτελείς έδρες	Φυσική Γεωγραφία	Γενικά Μαθηματικά
	Ηλεκτρολογία	Ανωτέρα Άλγεβρα & Εισαγωγή εις τα Ανώτερα Μαθηματικά
	Φυσική Χημεία και Ηλεκτροχημεία	Ανώτερα Μαθηματικά
Έκτακτες επικουρικές έδρες	Ανατομία και Μορφολογία Ζώων	- (δεν θεσμοθετήθηκε)
	Ανατομία και Μορφολογία Φυτών	
	Βιομηχανική Χημεία μετά τεχνικών αναλύσεων	

Γενικότερα οι αποφάσεις για τη νέα διαρρύθμιση των εδρών, σε εναρμόνιση με τις συνολικές επιλογές του νέου νόμου για τη Σχολή, υιοθετούσαν μία κατανομή μεταξύ των δύο τμημάτων όμοια με την προϋπάρχουσα και το ίδιο έπρατταν και μεταξύ των διαφόρων πεδίων στις φυσικές επιστήμες χωρίς να προτάσσεται ισχυρά καμία ιδιαίτερη κατεύθυνση. Τα γνωστικά αντικείμενα των φυσικών επιστημών εκ των πραγμάτων συνωθούνταν σε ένα περιορισμένο πλαίσιο το οποίο, καθώς δεν υποστηρίχθηκε από άλλα μέτρα οργάνωσης των σπουδών, έτεινε στην ανεπαρκή ανάπτυξη όλων ταυτοχρόνως· ένα χαρακτηριστικό που ενισχύθηκε περαιτέρω από την έλλειψη των έκτακτων καθηγητών στην επόμενη περίοδο.

Στο μεταίχμιο δύο Σχολών: το Φαρμακευτικό Σχολείο

Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών η θεσμική διάκριση της χημείας από τη φαρμακευτική χημεία και η υπαγωγή και των δύο εδρών στη Φιλοσοφική και όχι στην Ιατρική Σχολή ήταν θέματα των οποίων η έκβαση αρχικά φάνηκε ότι είχε ολοκληρωθεί στα τέλη της δεκαετίας του 1860 και επισφραγίστηκε με την εκλογή του Α. Κ. Χρηστομάνου στη Γενική Πειραματική Χημεία (1866) και του Γ. Ζαβιτσάνου στη Φαρμακευτική Χημεία (1869) που ανήκαν και οι δύο στη Φιλοσοφική⁸¹⁷. Από την άλλη, την εκπαίδευση των επαγγελματιών φαρμακοποιών διεξήγαγε το Φαρμακευτικό Σχολείο το οποίο, από την ίδρυσή του το 1843, υπαγόταν στην Ιατρική και λειτουργούσε υπό τη διοίκηση του κοσμήτορά της. Η φοίτηση στο Σχολείο αρχικά ήταν διετής και απαιτούσε την ολοκλήρωση μόνο της πρώτης τάξης του γυμνασίου· το 1853 η φοίτηση έγινε τριετής και η προηγούμενη εκπαίδευση επεκτάθηκε στις τρεις πρώτες γυμνασιακές τάξεις· το 1874 το απολυτήριο του γυμνασίου έγινε απαραίτητο για την εγγραφή στο Σχολείο. Σε όλες τις προαναφερόμενες νομοθετικές ρυθμίσεις ως προϋπόθεση εγγραφής στο Σχολείο οριζόταν η επιτυχία σε εισιτήριες πρακτικές εξετάσεις και η μαθητεία σε φαρμακείο που

⁸¹⁷ Καρκάνης, Η. (2012). Ο.π., σσ. 554-571.

ξεκίνησε από τριετής και κατάληξε, το 1875, μονοετής⁸¹⁸. Με άλλα λόγια, προϊόντος του χρόνου ενισχύονταν οι ακαδημαϊκές προϋποθέσεις για τις σπουδές της φαρμακευτικής καθώς και η διάρκεια τους και ταυτόχρονα μειώνονταν οι απαιτήσεις εμπειρικών γνώσεων μέσω της μαθητείας στο επάγγελμα. Η εκλογή του Α. Δαμβέργη το 1892 στην έδρα της Φαρμακευτικής Χημείας συντέλεσε αφενός σε μία εκτεταμένη δραστηριότητα του αντίστοιχου εργαστηρίου η οποία, μεταξύ άλλων, ισχυροποίησε περαιτέρω την αυτόνομη και διακριτή παρουσία της φαρμακευτικής χημείας. Αφετέρου σε μία εποχή όπου πλέον κυριαρχούσε η διαδικασία χημικής σύνθεσης των φαρμάκων, η πολυσχιδής δράση του Α. Δαμβέργη συνέβαλε ώστε να δοθεί αυξημένη βαρύτητα στη φαρμακευτική χημεία μεταξύ των υπόλοιπων μαθημάτων που διδάσκονταν στο Φαρμακευτικό Σχολείο.

Το Σχολείο αποτελούσε κατά τον 19^ο αιώνα μία από τις ελάχιστες δυνατότητες για φαρμακευτική εκπαίδευση στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή και προσέλκυε φοιτητές και εκτός των ελληνικών συνόρων. Ιδιαίτερως αυτό συνέβη μετά το 1890 όταν απαιτήθηκε πτυχίο φαρμακοποιού για τη διατήρηση φαρμακείου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία που επέφερε την αύξηση των εγγραφών του Σχολείου⁸¹⁹. Ωστόσο στον τουρκικό και αραβικό κόσμο αναπτύσσονταν από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα διεργασίες εκσυγχρονισμού με τα ευρωπαϊκά πρότυπα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης που ενισχύθηκαν μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου⁸²⁰ και είχαν ήδη επιφέρει αποτελέσματα, όπως η ίδρυση πανεπιστημίου «ευρωπαϊκού τύπου» το 1900 στην Κωνσταντινούπολη με ιατρική και φαρμακευτική σχολή καθώς και το φαρμακευτικό σχολείο που λειτούργησε στη Δαμασκό στις αρχές του αιώνα. Οι διεργασίες αυτές δημιουργούσαν ένα μεταβαλλόμενο περιβάλλον στην εμβέλεια του ελληνικού Φαρμακευτικού Σχολείου, ένα επιχείρημα στο οποίο ο καθηγητής φαρμακευτικής χημείας (όπως και ο διάδοχός του) επανερχόταν συνεχώς προκειμένου να υποστηρίξει τα αιτήματά του⁸²¹.

Έως το 1904 η ευθύνη του Φαρμακευτικού Σχολείου παρέμενε στην αρμοδιότητα της Ιατρικής Σχολής με τον κοσμήτορά της να ασκεί τη διοίκηση και τους δύο καθηγητές της φαρμακευτικής χημείας και της φαρμακολογίας (που ήταν ιατρικός κλάδος) να έχουν ένα πιο σημαντικό μερίδιο στο πρόγραμμα σπουδών και στη λειτουργία του Σχολείου⁸²². Το 1904, με μάλλον δεδομένη την αυξημένη επιρροή του καθηγητή φαρμακευτικής χημείας στο υπουργικό περιβάλλον, το Φαρμακευτικό Σχολείο προσαρτήθηκε στη Φυσικομαθηματική με το διάταγμα της ίδρυσής της⁸²³. Ο Πανεπιστημιακός Οργανισμός του 1911 το προσάρτησε εκ νέου στην Ιατρική, όρισε τετραετή τη φοίτηση και εισήγαγε το διδακτορικό δίπλωμα φαρμακευτικής⁸²⁴. Τέλος, ο Οργανισμός του 1922 τοποθέτησε ξανά τις φαρμακευτικές σπουδές στη Σχολή Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών καταργώντας το Σχολείο ως δομή και ιδρύοντας το φαρμακευτικό τμήμα ως τέταρτο

⁸¹⁸ Β.Δ. 4(16)/5/1843 όπως αναφέρεται στο *Οι νόμοι του Εθνικού Πανεπιστημίου*, Επιμέλεια Αρ. Βαμπά, σσ. 132-134· ΦΕΚ74, 14/11/1856· ΦΕΚ 26, 12/7/1874· ΦΕΚ 62, 12/12/1875 αντίστοιχα.

⁸¹⁹ Δαμβέργης, Α. Κ. (1896). *Έκθεσις περί βελτιώσεως της καταστάσεως του φαρμακευτικού χημείου* (ανάτυπο), σ. 4.

⁸²⁰ Landau, J. M. (1997). Arab and Turkish universities: some characteristics. *Middle Eastern Studies*, 33(1), 1-19.

⁸²¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 7/3/1905. Στη συνεδρίαση έγινε αναφορά από τον Α. Δαμβέργη για τις μεταβολές στο πεδίο δράσης του ελληνικού Φαρμακευτικού Σχολείου που προκαλούσε η λειτουργία των Πανεπιστημίων Κωνσταντινούπολης, Σόφιας και Βελιγραδίου που ιδρύθηκαν το 1900, 1904 και 1905 αντίστοιχα.

⁸²² ΦΕΚ 189Α, 21/9/1893· ΦΕΚ 181Α, 24/8/1901.

⁸²³ ΦΕΚ 116Α, 4/6/1904.

⁸²⁴ ΦΕΚ 178Α, 12/7/1911, Ν. 3823, άρθρα 19, 18§3 και 13§3.

τμήμα της Σχολής⁸²⁵ (όπου και παρέμεινε έως το 1982). Η πορεία επομένως του Σχολείου μέχρι το 1922, όταν «*τερματίζει τον πλάνητα βίον του και ευρίσκει τον τόπον και τον χρόνον των μαθημάτων του*»⁸²⁶, δεν ήταν καθόλου ευθύγραμμη. Αντικατόπτριζε μεταβολές στην επιστημονική και κοινωνική συγκρότηση του φαρμακευτικού κλάδου και εμπεριείχε ακαδημαϊκές διεκδικήσεις που βρίσκονταν σε συνάφεια με αυτές.

Το 1911 επιδιώχθηκε, και επιτεύχθηκε σε νομοθετικό επίπεδο, να εξομοιωθεί η φοίτηση στο Φαρμακευτικό Σχολείο με τα υπόλοιπα πανεπιστημιακά πτυχία. Έτσι παραμερίστηκε το παλαιό καθεστώς που προέβλεπε να προηγείται μαθητεία στο επάγγελμα, να υπάρχουν εισιτήριες πρακτικές εξετάσεις και οι σπουδές να είναι τριετείς. Διατάξεις που περιλάμβαναν αυτές τις ρυθμίσεις, ενώ υπήρχαν στο αρχικό νομοσχέδιο, αποσύρθηκαν μετά από τη γνωμοδότηση της Σχολής και την υιοθέτηση των προτάσεων της από τη Σύγκλητο⁸²⁷. Παράλληλα δόθηκε η δυνατότητα, όπως και στα υπόλοιπα πτυχία, να παρέχεται διδακτορικό δίπλωμα στη φαρμακευτική. Οι συγκεκριμένες αλλαγές δεν αποτελούσαν, ωστόσο, κοινούς τόπους. Για παράδειγμα δεν είχαν υιοθετηθεί από την κοινοβουλευτική επιτροπή η οποία είχε εισηγηθεί να διατηρηθούν τα ουσιώδη στοιχεία της προηγούμενης κατάστασης, δηλαδή οι εισιτήριες εξετάσεις και η μαθητεία, ενώ είχε προτείνει τετραετή φοίτηση (αυξάνοντας έτσι τον συνολικό χρόνο έως την άσκηση του επαγγέλματος) χωρίς να προβλέπει τη δυνατότητα απόκτησης διδακτορικού διπλώματος⁸²⁸.

Η Φυσικομαθηματική Σχολή στη γνωμοδότηση για τον νόμο του 1911 είχε αποδεχθεί να καταργηθεί η ετήσια μαθητεία σε φαρμακείο ως προϋπόθεση εγγραφής στο Σχολείο καθώς θεωρούσε ότι «*απόλλυται εις μάτην*»⁸²⁹. Η κατάργηση αφαιρούσε από το επαγγελματικό σώμα των φαρμακοποιών έναν καθοριστικό ρόλο στην παροχή της σχετικής εκπαίδευσης⁸³⁰. Με τον τρόπο αυτό το φαρμακευτικό επάγγελμα αποχωριζόταν τα χαρακτηριστικά μίας εμπειρικής τέχνης που το συνόδευαν από την εμφάνισή του και η σπουδή του αποκτούσε επιστημονικό χαρακτήρα τον οποίο αναλάμβανε εξ ολοκλήρου το Πανεπιστήμιο. Περαιτέρω η θέσπιση της δυνατότητας να παρέχει το Φαρμακευτικό Σχολείο διδακτορικό δίπλωμα έθετε τις φαρμακευτικές σπουδές σε πλήρη εναρμόνιση με τις υπόλοιπες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και τους αφαιρούσε τα χαρακτηριστικά μίας επαγγελματικής κατάρτισης χωρίς ακαδημαϊκό κύρος. Ωστόσο, παρά τη νομοθέτηση των συγκεκριμένων διατάξεων, ακολούθησε μία διαφορετική πραγματικότητα στην επόμενη δεκαετία (βλ. στη συνέχεια).

Επίμαχο θέμα το 1911 αποτέλεσε η Σχολή υπαγωγής του Φαρμακευτικού Σχολείου. Όλα τα κυβερνητικά προσχέδια του Οργανισμού το εμφάνιζαν προσαρτημένο στην Ιατρική εκτός από την πρόταση της κοινοβουλευτικής επιτροπής που, «*κατά*

⁸²⁵ ΦΕΚ 127Α, 27/7/1922, Ν. 2905, άρθρο 217.

⁸²⁶ Η διατύπωση ανήκει στον Μ. Στεφανίδη, βλ. Στεφανίδη, Μ. (1948). *Ο.π.*, σ. 30.

⁸²⁷ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σσ. 391-405, *Εισηγητική Έκθεση & Οργανισμός του Εθνικού Πανεπιστημίου* (κατάθεση 10/1/1911)· ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 28/3/1911 & 30/3/1911· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 203.1, 25/4/1911, αρ. πρ. 33· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 6/5/1911, 10/5/1911 & 11/5/1911.

⁸²⁸ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σσ. 405-423, *Αιτιολογική Έκθεση & Οργανισμός του Εθνικού Πανεπιστημίου* (κατάθεση 11/6/1911).

⁸²⁹ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 203.1, 23/4/1911, αρ. πρ. 33.

⁸³⁰ Η κατάργηση της μαθητείας διατηρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Επανήλθε το 1936 με αναγκαστικό νόμο (ΦΕΚ 421Α, 25/9/1936, Α.Ν. 140) ο οποίος όριζε εκ νέου τη μαθητεία σε φαρμακείο και την πρακτική εξέταση σε ειδική επιτροπή ως προϋποθέσεις για τη συμμετοχή στις εισαγωγικές εξετάσεις για το φαρμακευτικό τμήμα.

πλειονοψηφίαν», το προσαρτούσε στη Φυσικομαθηματική⁸³¹. Η Σχολή «ομοφώνως» ζήτησε να διατηρηθεί η ένταξή του σε αυτήν κυρίως με το επιχείρημα της διδασκαλίας στο Φαρμακευτικό Σχολείο έξι καθηγητών της έναντι δύο της Ιατρικής, αλλά και με την αποξένωση πολλών ιατρικών ειδικοτήτων (άρα και πολλών κοσμητόρων) από τα διδακτικά αντικείμενα του Σχολείου⁸³². Ωστόσο κατά την αντίστοιχη συζήτηση στη Σύγκλητο αποφασίστηκε η υπαγωγή στην Ιατρική που καταγράφηκε μόνο με τη φράση «μετά διαμοιβήν διαφόρων γνωμών απεφάσισε η Σύγκλητος»⁸³³. Ένδειξη των αντιπαρατιθέμενων απόψεων, οι οποίες διέτρεχαν και τις Σχολές στο εσωτερικό τους, ήταν η επαναφορά του θέματος σε επόμενη συνεδρίαση από τον τότε κοσμήτορα Θ. Σκούφο όπου, με τη Σύγκλητο να διατηρεί τη θέση της, ο καθηγητής Ζωολογίας Ν. Αποστολίδης πρότεινε να μεταφερθεί και η έδρα της Φαρμακευτικής Χημείας στην Ιατρική και η πρότασή του εγκρίθηκε⁸³⁴. Στην απόφαση αντέδρασε ο Α. Δαμβέργης παρουσιάζοντας «δια μακρών» τους λόγους της εναντίωσής του. Στο κείμενό του επέκρινε τη Σύγκλητο για υπέρβαση των αρμοδιοτήτων της, καθώς είχε λάβει την απόφαση χωρίς να προηγηθεί εισήγηση των Σχολών, και περιχάραξε πλήρως τη θέση της έδρας όσο και του ίδιου στη Φυσικομαθηματική⁸³⁵. Η πανεπιστημιακή διοίκηση απέφυγε να προωθήσει την πρόταση για τη μεταφορά της έδρας καθώς, σύμφωνα με την πρυτανική δήλωση, ο υπουργός προόριζε το Φαρμακευτικό Σχολείο να παραμείνει στη Φυσικομαθηματική⁸³⁶ ένα γεγονός που δεν ίσχυσε. Ο καθηγητής της Φαρμακευτικής Χημείας στο υπόμνημά του είχε δώσει μικρότερη βαρύτητα στην ένταξη του Σχολείου από εκείνη της έδρας αναφέροντας πάντως ότι είναι «δίκαιον και ορθόν» να προϊσταται σε αυτό ο κοσμήτορας της Φυσικομαθηματικής⁸³⁷. Στη συνέχεια, όμως, και ο ίδιος διαφοροποίησε τους τόνους στις παρεμβάσεις του. Λίγο αργότερα (ενώ είχε γίνει μία μικρή αλλαγή στο πρόγραμμα σπουδών του Σχολείου με την προσθήκη του μαθήματος υγιεινής και μικροβιολογίας⁸³⁸) αναγνώριζε στους καθηγητές της Ιατρικής τη διδασκαλία μαθημάτων «ειδικωτέρας και κυριώδους μορφώσεως» ενώ περιέγραφε τους αντίστοιχους της Φυσικομαθηματικής ότι «διδάσκουσιν μαθήματα γενικωτέρας ούτως ειπείν φύσεως»⁸³⁹. Επιπρόσθετα δεν εναντιώθηκε στις εισηγήσεις των επιτροπών αναθεώρησης του Πανεπιστημιακού Οργανισμού (1913, 1919) ως προς το σημείο που διατηρούσαν το Φαρμακευτικό Σχολείο στην Ιατρική, αντίθετα απ' ότι έπραξε σχετικά με την υπαγωγή της έδρας του για την οποία επέμενε να ανήκει στη Φυσικομαθηματική καθώς θεωρούσε ότι «η Φαρμακευτική Χημεία είνε κυριώδης κλάδος της Γενικής Χημείας»⁸⁴⁰.

Ο Α. Δαμβέργης υιοθετούσε μετά από το 1911 ένα σχήμα με το οποίο ενέτασσε το Σχολείο στην Ιατρική (ή τουλάχιστον δεν προωθούσε άλλη λύση) και την έδρα του στη

⁸³¹ ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σσ. 400, 432, 447 και για την επιτροπή σσ. 408, 418.

⁸³² Έως το 1913 στο Φαρμακευτικό Σχολείο οι καθηγητές της Φυσικομαθηματικής δίδασκαν τα αντικείμενα χημεία, φυσική, φαρμακευτική χημεία, βοτανική, ζωολογία, ορυκτολογία και οι καθηγητές της Ιατρικής τα αντικείμενα φαρμακολογία και τοξικολογία (ΦΕΚ 189Α, 21/9/1893).

⁸³³ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 6/5/1911.

⁸³⁴ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 11/5/1911.

⁸³⁵ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 257.4, 3/6/1911, αρ. πρ. 501.

⁸³⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 6/6/1911.

⁸³⁷ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 257.4, 3/6/1911, αρ. πρ. 501.

⁸³⁸ ΦΕΚ 123Α, 22/6/1913.

⁸³⁹ ΕΦαΧ, φ. 1913-14, 10/10/1913, αρ. πρ. 675.

⁸⁴⁰ ΕΦαΧ, φ. 1913-14, 10/10/1913, αρ. πρ. 675 & 1918-19, 27/12/1919, αρ. πρ. 1032.

Φυσικομαθηματική. Η μεταστροφή του εύλογα μπορεί να συσχετιστεί με την αντιπαράθεση που είχε προηγηθεί για την ηγεμονία στη χημεία και με την έκβασή της, ενδεχομένως χωρίς να εξαντλείται σε αυτήν. Ωστόσο με το νέο σχήμα σημαντικά θέματα του Φαρμακευτικού Σχολείου (προτάσεις εδρών, πρόγραμμα μαθημάτων, κανονισμός εργαστηρίων) βρίσκονταν συχνά υπό ένα καθεστώς σύγκρουσης αρμοδιοτήτων που κατέληγε στο αίτημα να αναλάβει το υπουργείο αποφασιστικό ρόλο για την επίλυσή τους⁸⁴¹. Επιπρόσθετα, το νέο σχήμα παρείχε και το πλαίσιο ώστε να τίθεται κατ' επανάληψη υπό εξέταση η ένταξη της φαρμακευτικής χημείας στην πανεπιστημιακή δομή⁸⁴². Η ένταξη της έδρας υπερέβαινε την αντιμετώπιση των διοικητικών δυσλειτουργιών που επικαλούνταν συνήθως τα εκατέρωθεν επιχειρήματα. Σχετιζόταν με προσδιοριστικές παραμέτρους για την ανάπτυξη του πεδίου καθώς η τοποθέτηση της φαρμακευτικής χημείας στις φυσικές επιστήμες θεωρούνταν ότι της προσέδιδε αυτόνομη παρουσία, μη επικουρική στο ιατρικό επάγγελμα, και υποστηριζόταν με το επιχειρήμα ότι προσέδιδε ισχυρή επιστημονική θεμελίωση στην εκπαίδευση των φαρμακοποιών.

Στη νέα περίοδο του Φαρμακευτικού Σχολείου μετά από το 1911 άλλαξαν οι πανεπιστημιακές εισηγήσεις -και κυρίως οι πρακτικές- ως προς το διδακτορικό δίπλωμα. Στις προτάσεις αναθεώρησης του Οργανισμού (1913, 1919) η δυνατότητα να παρέχει το Φαρμακευτικό Σχολείο διδακτορικό δίπλωμα δεν είχε συμπεριληφθεί⁸⁴³ σε εναρμόνιση με όσα ίσχυαν για το νεοσύστατο Οδοντιατρικό Σχολείο. Η Φυσικομαθηματική δεν εξέφρασε θέση καθώς το θέμα δεν ανήκε πλέον στην αρμοδιότητά της⁸⁴⁴. Αντίθετα, ο Α. Δαμβέργης διαφώνησε ισχυρά και υποστήριξε ότι η διάταξη στον νόμο του 1911 είχε τεθεί «*πάνυ δε σκοπίμως*» ώστε το ελληνικό Φαρμακευτικό Σχολείο να θεωρείται ανώτερο από εκείνα της Τουρκίας, της Βουλγαρίας και της Αιγύπτου προκειμένου τα τελευταία να μην προσελκύουν φοιτητές από τον ελλαδικό χώρο και οι απόφοιτοί τους

⁸⁴¹ Η σύγκρουση αρμοδιοτήτων για όσα θέματα του Σχολείου ήταν υπό διαπραγμάτευση (πρόγραμμα σπουδών, κανονισμός εργαστηρίου) αναδεικνύεται σε διάφορα έγγραφα που υπάρχουν στους φακέλους των ετών 1911 έως 1919 του εργαστηρίου Φαρμακευτικής Χημείας. Ανάμεσά τους, χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση σχετικά με την πρόταση να ιδρυθεί έκτακτη έδρα φαρμακογνωσίας. Έχοντας απορρίψει την πρόταση Δαμβέργη και οι δύο Σχολές, ο ίδιος απηύθυνε το αίτημα στον υπουργό Απ. Αλεξανδρή καθώς το ενδιαφέρον του για την έδρα βρισκόταν σε ισχυρή συνάφεια με την ολοκλήρωση των ακαδημαϊκών εφοδίων από τον δεύτερο επιμελητή του Ε. Εμμανουήλ. Στο σχετικό υπόμνημα, παραμερίζοντας τη διεκδικούμενη πανεπιστημιακή αυτονομία και την αποκλειστική αρμοδιότητα επί των επιστημονικών ζητημάτων, ζητούσε από τον υπουργό να θεσμοθετήσει με δική του πρωτοβουλία την έδρα που δεν είχαν συμπεριλάβει οι πανεπιστημιακές εισηγήσεις (ΕΦαΧ, φ. 1911-12, 19/3/1912, αρ. πρ. 584).

⁸⁴² Η ένταξη της έδρας Φαρμακευτικής Χημείας εξετάστηκε, όπως προαναφέρθηκε, το 1911 και επανεξετάστηκε τουλάχιστον δύο φορές ακόμη. Το 1916 με αφορμή πανεπιστημιακό νομοσχέδιο της κυβέρνησης Σκουλούδη (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 17/3/1916) καθώς και το 1918 όταν ο Δαμβέργης επιδίωξε να προσθέσει στα προσόντα των υποψήφιων για τις φαρμακευτικές έδρες, εκτός από το διδακτορικό δίπλωμα, και πτυχίο και άδεια εξασκήσεως επαγγέλματος φαρμακοποιού. Απηύθυνε την πρόταση και στις δύο Σχολές, στη Φυσικομαθηματική (που πρότεινε να ανήκουν οι σχετικές έδρες) και στην Ιατρική. Στη Σχολή η πρόταση συνάντησε ισχυρές αντιδράσεις και δεν έγινε δεκτή καθώς θεωρήθηκε ότι προσπαθούσε να ρυθμίσει τη διάδοχη κατάσταση του ασθενούς από καιρό καθηγητή (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 19/2/1918 & 24/2/1918). Ειδικότερα η ίδρυση έδρας φαρμακογνωσίας παραπέμφθηκε στη Σύγκλητο και έγινε αφορμή ώστε να συζητηθεί εκ νέου, χωρίς απόφαση, το ζήτημα της κατάλληλης Σχολής για την υπαγωγή των φαρμακευτικών εδρών (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 8/3/1918).

⁸⁴³ *Έκθεσις επί της αναθεωρήσεως των πανεπιστημιακών νόμων υποβληθείσα τω Υπουργώ*, Αθήνα 1913, σ. 87· *Σχέδιον Νόμου περί του Αθηνήσιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, 1919, σ. 4 (άρθρο 159).

⁸⁴⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/1/1914 & 21/12/1919.

να μη μπορούν να εξασκήσουν το επάγγελμα του φαρμακοποιού στην Ελλάδα⁸⁴⁵. Ωστόσο η οραματική στόχευση του Α. Δαμβέργη για την «*ανύψωσιν του Φαρμακευτικού Σχολείου εις ανώτερον ως είνε και το των Παρισίων*»⁸⁴⁶ απείχε από την εφαρμογή της σε όλη τη διάρκεια της δεύτερης δεκαετίας. Διδακτορική διατριβή στο Φαρμακευτικό Σχολείο εξετάστηκε για πρώτη φορά οκτώ χρόνια αφότου θεσμοθετήθηκε η σχετική δυνατότητα. Και παρά την έγκρισή της, τον Φεβρουάριο του 1919 με εισηγητή τον ίδιο, η κάτοχος του τίτλου δεν μπόρεσε να ορκιστεί διδάκτωρ έως το 1922 καθώς δεν είχε νομοθετηθεί ο σχετικός όρκος· στο σχετικό αίτημά της η Σύγκλητος απάντησε ότι «*επιφυλάσσεται να μεριμνήση*» (ενότητα 12.5).

Από τις διατάξεις του νομοσχεδίου του 1921⁸⁴⁷ απουσίαζε κάθε αναφορά τόσο στο εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας της Φυσικομαθηματικής Σχολής, όσο και στο ίδιο το Φαρμακευτικό Σχολείο. Η «*ουδαμού αναγραφόμενη εν τω Σχεδίω Φαρμακευτική*» προκάλεσε την αντίδραση του Ε. Εμμανουήλ, διάδοχου του Α. Δαμβέργη στην έδρα, που ζήτησε να αλλάξει η υπόσταση του Φαρμακευτικού Σχολείου με επιχειρήματα όμοια με του προκατόχου του⁸⁴⁸. Ο νέος καθηγητής εισηγήθηκε να ιδρυθεί ανεξάρτητη Φαρμακευτική Σχολή ή, εναλλακτικά, φαρμακευτικό τμήμα στη Φυσικομαθηματική. Τη δεύτερη εκδοχή αποδέχθηκε η Σχολή με μία λιτή διατύπωση η οποία οριοθετούσε ιεραρχικές σχέσεις στο νέο πτυχίο τόσο στο εξωτερικό της, όσο και στο εσωτερικό της⁸⁴⁹. Με το επόμενο νομοσχέδιο του 1922, που ψηφίστηκε ως Οργανισμός, ιδρύθηκε το τέταρτο τμήμα της Φυσικομαθηματικής με τη δυνατότητα να παρέχει διδακτορικό δίπλωμα στη φαρμακευτική⁸⁵⁰.

Συμπερασματικά, η φαρμακευτική εκπαίδευση στην Ελλάδα γινόταν αντιληπτή έως το 1922 μέσω της ύπαρξης του Φαρμακευτικού Σχολείου χωρίς να διατυπώνονται, θεσμικά τουλάχιστον, άλλες προτάσεις. Ωστόσο οι κατανοήσεις για το κύρος αυτής της εκπαίδευσης διέφεραν. Η ισοτιμία των φαρμακευτικών με τις υπόλοιπες πανεπιστημιακές σπουδές, παρ' ότι θεσπίστηκε σε νομοθετικό επίπεδο το 1911, δεν επιδιώχθηκε από την πανεπιστημιακή πλειοψηφία και, επιπρόσθετα, βρισκόταν υπό αίρεση με κάθε ευκαιρία νομοθετικής μεταρρύθμισης. Μεταβολές στις δυναμικές μπορούν να εντοπιστούν μετά από τη δρομολόγηση της διαδοχής του Α. Δαμβέργη, ενώ η κατοχύρωση της ισοτιμίας των φαρμακευτικών σπουδών ουσιαστικά επήλθε μετά από την ένταξή τους ως τμήμα της Φυσικομαθηματικής το 1922.

Συνολικότερα για τον νέο Πανεπιστημιακό Οργανισμό μπορεί να ειπωθεί ότι δεν επέφερε σημαντικές αλλαγές στη διάρθρωση των σπουδών στη Φυσικομαθηματική Σχολή. Οι διεργασίες όμως γύρω από αυτόν προσέφεραν την ευκαιρία να φτάσουν σε ένα μεγαλύτερο ακροατήριο τα θέματα που αφορούσαν στη λειτουργία της και να συζητηθούν σε ευρύτερες ομάδες από εκείνες που διαμείβονταν έως τότε τα αιτήματα των χημικών επιστημόνων. Η διάρθρωση της Σχολής, η οργάνωση των σπουδών, η ανάπτυξη νέων επιστημονικών πεδίων και, κυρίως, ο προσανατολισμός που θα

⁸⁴⁵ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 329.3, 21/12/1913, αρ. πρ. 699· ΕΦαΧ, φ. 1915-16, 9/5/1916, αρ. πρ. 818 και φ. 1918-19, 27/12/1919, αρ. πρ. 1032.

⁸⁴⁶ ΕΦαΧ, φ. 1918-19, 27/12/1919, αρ. πρ. 1032.

⁸⁴⁷ Για το νομοσχέδιο του 1921 και τις διαφορές του από εκείνο του 1922, ενότητα 9.3.

⁸⁴⁸ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 1.1, Φαρμακευτικό Χημείο προς πρυτανεία, 22/11/1921, αρ. πρ. 2033 (το ίδιο και ΕΦαΧ, φ. 1921-1922).

⁸⁴⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 7/12/1921· ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 1.1, κοσμητεία προς πρυτανεία, 13/12/1921, αρ. πρ. 73.

⁸⁵⁰ Βουλή των Ελλήνων, Λυτά έγγραφα, Αρχείο εισηγητικών εκθέσεων, φ. 41/1922· Ν. 2905/1922, άρθρα 217, 236 & 237.

υπηρετούσαν οι αποφάσεις που θα λαμβάνονταν απασχόλησαν τη δημόσια συζήτηση και τις πολιτικές ηγεσίες. Στον δεδομένο χρόνο τα θέματα έγιναν δεκτά μέσα σε ένα περιβάλλον με ευνοϊκή διάθεση για αλλαγές που εξέφραζε προσδοκίες για «ανόρθωση» και «πρόοδο», αλλά παράλληλα είχε θολή νοηματοδότηση στους στόχους και ασαφή σχέδια για την πραγμάτωσή τους. Βαθιές ανακατατάξεις κατά την επόμενη δεκαετία στη χώρα και την Ευρώπη ενίσχυσαν τις τάσεις και τελικά ώθησαν στις αλλαγές που είχαν προσπεραστεί στα τέλη της πρώτης δεκαετίας.

8. Κριτήρια για τη συγκρότηση του καθηγητικού προσωπικού: οι διορισμοί του 1911

Με τον νέο ορισμό των καθηγητικών εδρών η Φυσικομαθηματική Σχολή βρέθηκε με κενές τις εννέα έδρες από τις δεκατέσσερις. Ο μεγάλος αριθμός προσδίδει, από μόνος του, έναν καθοριστικό χαρακτήρα στο έργο που είχε αναλάβει η εισηγητική επιτροπή για τους διορισμούς. Από τη διαδικασία προσδιορίστηκε η σύνθεση των καθηγητών της Σχολής για τις επόμενες δεκαετίες καθώς όχι μόνο οι εννέα που διορίστηκαν το 1912 αλλά και πέντε ακόμη από τους υποψήφιους έγιναν καθηγητές το επόμενο διάστημα.

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο επιχειρείται να χαρτογραφηθεί το επιστημονικό έργο των υποψήφιων, να αναλυθούν τα χαρακτηριστικά που είχε, να αναδειχθούν πτυχές από την πρόσληψή του στη δημόσια σφαίρα, να παρουσιαστούν ευρύτερες παράμετροι από την κοινωνική και πολιτική ζωή που συσχετίστηκαν με τη διαδικασία προκειμένου να συζητηθούν οι επιδράσεις τους στη διαμόρφωση των κριτηρίων για την ανάδειξη στην έδρα στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Ερωτήματα που προσφέρουν στη διερεύνηση περιλαμβάνουν τον τρόπο που συγκρότησαν οι υποψήφιοι τον φάκελο της υποψηφιότητάς τους, τι συμπεριέλαβαν και τι όχι τις επιλογές που υιοθέτησε η εισηγητική επιτροπή για την αξιολόγηση και το πώς τις παρουσίασε τον τρόπο που αξιοποιήθηκε το επιστημονικό και κοινωνικό κεφάλαιο κάθε υποψήφιου ώστε να υποστηριχθεί η ανάδειξή του.

Στην ενότητα 8.1 η πραγμάτευση των σχετικών διαστάσεων αφορά στο σύνολο των υποψήφιων στις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες. Παρουσιάζεται η εισηγητική επιτροπή, οι υποψήφιοι καθώς και το έργο που είχαν καταθέσει το οποίο εξετάζεται ως προς τα διάφορα είδη εργασιών που περιλάμβανε, τις συνεργασίες που υποδήλωνε, τους διαύλους και τα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την προβολή του. Στην ίδια ενότητα συζητούνται επιδιώξεις που αναδείχθηκαν από τη συζήτηση στο δημόσιο πεδίο σχετικά με τους προσανατολισμούς που όφειλε να έχει το επιστημονικό έργο. Η πρόταξη του κριτηρίου της έρευνας στην αξιολόγηση προβλήθηκε έντονα κατά τη συγκεκριμένη διαδικασία για το σύνολο των υποψήφιων, αν και εφαρμόστηκε με ρητό και διακριτό τρόπο ιδίως στις χημικές έδρες. Στην ενότητα 8.2 οι σχετικές διαστάσεις πραγματεύονται μέσα από την ανάλυση ανά επιστημονικό πεδίο. Δίνεται έτσι η δυνατότητα το έργο των υποψήφιων σε κάθε πεδίο να συσχετιστεί με πτυχές από τις παράλληλες δραστηριότητες των επιστημόνων στον ευρωπαϊκό χώρο, να συζητηθούν όψεις της πρόσληψής του στην ελληνική δημόσια σφαίρα και να αναδειχθούν οι ιδιαίτερες παράμετροι που διαμόρφωσαν τις επιλογές σε κάθε τομέα. Οι διεργασίες, που αποτυπώνονται στο παρόν κεφάλαιο, αποτέλεσαν τμήμα μίας μετάβασης που είχε επιχειρηθεί να εκκινήσει στο γύρισμα του αιώνα και σκοπούσε να ενσωματώσει τον ερευνητικό ρόλο στον προορισμό του ελληνικού Πανεπιστημίου. Μία μετάβαση που επιχειρήθηκε, ωστόσο, να πραγματοποιηθεί εστιάζοντας στην ολιγάριθμη ομάδα των προσώπων που συγκροτούσαν το καθηγητικό σώμα χωρίς να απασχολήσουν σημαντικά οι μέριμνες για τις συνθήκες και τις προϋποθέσεις που θα την εξασφάλιζαν. Ανεξάρτητα όμως από τις επιφάσεις, που συχνά χαρακτήριζαν τη συζήτηση, καθώς και τις αντιφάσεις και τις υπαναχωρήσεις στο όλο εγχείρημα η αξιολόγηση των υποψήφιων το 1911 ανέδειξε ότι πλέον η συγκεκριμένη παράμετρος αποτελούσε βασικό κριτήριο με το οποίο στο εξής θα γινόταν αντιληπτό το επιστημονικό έργο και θα αξιολογούνταν οι φορείς του.

8.1. Η εισηγητική επιτροπή, οι υποψήφιοι, το επιστημονικό έργο

Η καθυστέρηση που θα επερχόταν, λόγω του μεγάλου πλήθους των κενών εδρών, εάν οι Σχολές ακολουθούσαν τις ρυθμίσεις που είχαν μόλις ψηφιστεί για την εκλογή

καθηγητών αποτέλεσε το επιχείρημα ώστε να επιλεγούν διαφορετικές διαδικασίες κρίσης⁸⁵¹. Η επιλογή, ωστόσο, προφανώς συνδεόταν και με τη διευκόλυνση των κυβερνητικών επιδιώξεων για την ανασύσταση του καθηγητικού σώματος. Η Β' Αναθεωρητική Βουλή αποφάσισε να οριστεί μία τριμελής επιτροπή για κάθε Σχολή, με συμμετοχή και εξωπανεπιστημιακών μελών, η οποία θα αξιολογούσε τα έργα των υποψήφιων και θα συμπεριλάμβανε στην κρίση και όσους το επιθυμούσαν από τους καθηγητές που είχαν απολυθεί⁸⁵². Η θέσπιση των επιτροπών, με συμβουλευτικό προς την κυβέρνηση χαρακτήρα, υιοθετήθηκε ως μέτρο για την αποφυγή «σφαλμάτων» και «πλανών» -ιδίως ως προς την εκτίμηση της επιστημονικής κατάρτισης- στα οποία, σύμφωνα με τον υπουργό Παιδείας, είχε υποπέσει η κυβέρνηση του 1910 που αποφάσισε απευθείας τις απολύσεις⁸⁵³. Θεσμικά, στο Πανεπιστήμιο ή στον κοινοβουλευτικό διάλογο, δεν εγέρθηκαν αιτιάσεις και για τα δύο: για το ότι οι κρίσεις θα πραγματοποιούνταν από επιτροπές και όχι από τις Σχολές και για τη δυνατότητα να συμμετέχουν σε αυτές μέλη χωρίς την ακαδημαϊκή ιδιότητα. Αντίθετα, στη Βουλή η κυβέρνηση παροτρυνόταν ξανά να προχωρήσει απευθείας στην πλήρωση των εδρών χωρίς καν την παρέμβαση επιτροπών⁸⁵⁴, ενώ η προσφυγή σε επιστήμονες εκτός των Σχολών αξιοποιήθηκε ως επιχείρημα προκειμένου να υποστηριχθεί η συνεχιζόμενη ανυποληψία του Πανεπιστημίου⁸⁵⁵.

Η τριμελής επιτροπή για τη Φυσικομαθηματική Σχολή απαρτίστηκε από τον μαθηματικό Κωνσταντίνο Καραθεοδωρή, τον καθηγητή της Σχολής Θεόδωρο Σκούφο και τον χημικό Λεωνίδα Αραπίδη⁸⁵⁶. Αν και διατυπώθηκαν αιτιάσεις για τη σύστασή της⁸⁵⁷, η επιλογή του Κ. Καραθεοδωρή προσέδωσε κύρος στην επιτροπή. Ο ίδιος είχε ήδη ξεχωρίσει ανάμεσα στους μαθηματικούς στην Ευρώπη, αλλά στην Ελλάδα ήταν επίσης γνωστός και ως μέλος μίας ισχυρής οικογένειας από την Κωνσταντινούπολη. Τα μέλη της οικογένειας των Καραθεοδωρή κατείχαν επί δεκαετίες υψηλά αξιώματα στη διοίκηση του οθωμανικού κράτους και με τις δραστηριότητές τους εμπλέκονταν και στα πράγματα

⁸⁵¹ ΕτΒ, Β' Αναθ., 11/7/1911, σ. 3663, σύμφωνα με τη δήλωση του υπουργού Παιδείας.

⁸⁵² ΦΕΚ 183Α, 17/7/1911, Ν. 3826. Ο συγκεκριμένος νόμος προέβλεπε ότι εάν είχε ήδη καταληφθεί η έδρα απολυμένου καθηγητή και ο ίδιος κρινόταν κατάλληλος από την επιτροπή, τότε θα δημιουργούνταν μία προσωρινή δεύτερη τακτική έδρα με όμοιο περιεχόμενο. Στη Φυσικομαθηματική δεν υπήρξε τέτοιο θέμα, όλες οι έδρες των απολυμένων καθηγητών είχαν παραμείνει κενές.

⁸⁵³ ΕτΒ, Β' Αναθ., 11/7/1911, σ. 3663-3664.

⁸⁵⁴ ΕτΒ, Β' Αναθ., 11/7/1911, σ. 3651 & 3655 (επίσης βλ. και 8/7/1911).

⁸⁵⁵ Σύμφωνα με τον βουλευτή Θ. Κουτούπη: «Εάν η Βουλή είχε τη γνώμη ότι το Πανεπιστήμιον περιέχει στοιχεία ικανά, έπρεπε να δώσει εις τον Υπουργόν το δικαίωμα να σχηματίσει τας επιτροπάς εκ των Σχολών. Μη δεχθείσα η Βουλή τούτο, αλλά συμφωνήσασα με τον Υπουργόν εδέχθη εκείνο, το οποίον ημείς υπεστηρίζαμεν, ότι εις το Πανεπιστήμιον ουδέν υπάρχει και ότι όχι μόνον εκείνοι, οι οποίοι εξεκαθαρίσθησαν, δεν ήσαν άξιοι της θέσεώς των, αλλ' ούτε και εκείνοι, οι οποίοι μένουσι» (ΕτΒ, Β' Αναθ., 11/7/1911, σ. 3666).

⁸⁵⁶ ΦΕΚ 190Α, 20/7/1911. Στην αρχική σύσταση της επιτροπής τρίτο μέλος ήταν ο χημικός Π. Ζαλοκώστας, διευθυντής του Χημικού Εργαστηρίου του Υπουργείου Οικονομικών που παραιτήθηκε και αντικαταστάθηκε από τον Λ. Αραπίδη (ΦΕΚ 218Α, Β.Δ. 7/8/1911). Ο Λ. Αραπίδης είχε φοιτήσει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Πολυτεχνείο της Ζυρίχης (1884-1888) και έλαβε διδακτορικό τίτλο από το Πανεπιστήμιο της Βασιλείας το 1888. Επιστρέφοντας στην Ελλάδα εργάστηκε ως επιμελητής στο Παθολογικό Ανατομείο της Ιατρικής Σχολής και δίδαξε στην Ακαδημία Ρουσόπουλου. Το 1898 έγινε τεχνικός διευθυντής του Ελληνικού Πυριτιδοποιείου και από το 1909 έως τον θάνατό του (1938) υπήρξε διευθυντής της Ανωτάτου Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων στη Δραπετσώνα (*Βιομηχανική Επιθεώρησης*, 1938, τ. 44, σσ. 21-22· *Χημικά Χρονικά*, 1938, τ. 3, τχ. 4Β, σ. 33).

⁸⁵⁷ ΕτΒ, Β' Αναθ., 11/7/1911, σ. 3665 & 31/10/1911, σσ. 374-375. Είχε εκφραστεί σκεπτικισμός για το εάν μία τριμελής επιτροπή σε επίπεδο Σχολής μπορούσε να εκφέρει γνώμη για όλα τα επιστημονικά πεδία, ωστόσο οι αντιρρήσεις ουσιαστικά αφορούσαν στην επιλογή των μελών.

του ελληνικού βασιλείου⁸⁵⁸. Ο ίδιος είχε σπουδάσει, όπως είναι γνωστό, αρχικά μηχανικός και με αυτή την ιδιότητα επισκέφτηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ελληνικές περιοχές υπό οθωμανική διοίκηση, ανάμεσά τους και την Κρήτη όπου γνωρίστηκε με τον Βενιζέλο⁸⁵⁹. Εγκατέλειψε το επάγγελμα του μηχανικού το 1900 και ξεκίνησε μαθηματικές σπουδές αρχικά στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου ενώ σε δύο χρόνια μετέβη στο Göttingen που αποτελούσε τότε διακεκριμένο κέντρο για τη μαθηματική επιστήμη. Από εκεί έλαβε τον διδακτορικό τίτλο το 1904 και, ένα χρόνο μετά, την άδεια διδασκαλίας ως υφηγητής. Στο Göttingen ξεκίνησε τη συνεργασία του με τους κορυφαίους μαθηματικούς Klein, Hilbert και Minkowski εργαζόμενος κυρίως στη θεωρία των συναρτήσεων και τον λογισμό των μεταβολών. Ακολούθησε μία πορεία ταχύτατης ανέλιξης στη γερμανική ακαδημαϊκή κοινότητα: το 1908 του απονεμήθηκε ο τίτλος του καθηγητή, δίδαξε αρχικά στο Πολυτεχνείο του Αννόβερο και τον Οκτώβριο του 1910 έλαβε έδρα στο Πολυτεχνείο του Breslau όπου παρέμεινε έως την άνοιξη του 1913⁸⁶⁰. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ακόμα και στους οξείς κοινοβουλευτικούς διαλόγους που ακολούθησαν την έκδοση της απόφασης, οι αναφορές στο πρόσωπό του ήταν κατά κανόνα προσεκτικές. Ωστόσο δεν έλειψαν οι επικρίσεις, κυρίως μετά από την ολοκλήρωση του έργου της επιτροπής, τόσο για τα άλλα δύο μέλη της όσο και για εκείνον (βλ. στη συνέχεια).

Η επιτροπή, με πρόεδρο τον Θ. Σκούφο, ανέλαβε να γνωμοδοτήσει για τις εννέα κενές έδρες και το έπραξε για τις οκτώ καθώς, σύμφωνα με την υπουργική αιτιολόγηση, δεν παρέλαβε εγκαίρως τον φάκελο υποψηφιότητας του Δ. Αιγινήτη για την Αστρονομία (ενότητα 8.2). Για τις οκτώ έδρες εξετάστηκαν είκοσι τέσσερις υποψηφιότητες⁸⁶¹ (πέντε για τις δύο μαθηματικές έδρες, τέσσερις για τις δύο της φυσικής, δώδεκα για τις δύο της χημείας, μία για την ορυκτολογία και δύο για τη βοτανική) κατανομή που δείχνει τις περιορισμένες επιλογές, εκτός από τη χημεία, ακόμη και πριν από την προσπάθεια να εφαρμοστούν κριτήρια αξιολόγησης. Το έργο της επιτροπής ολοκληρώθηκε σε χρονικό διάστημα περίπου δύο μηνών και η απόφαση δημοσιεύτηκε στα μέσα του Οκτωβρίου⁸⁶². Κρίθηκαν συνολικά 396 δημοσιεύσεις και, παρά το γεγονός ότι τουλάχιστον ένα μέρος ήταν γνωστό στα μέλη της, ο όγκος τους παραπέμπει σε μία εντατική εργασία μέσα σε ένα δίμηνο διάστημα. Οι εισηγητικές εκθέσεις θα λάμβαναν αναπόφευκτα μία θέση προτύπου καθώς ο νέος νόμος όριζε ότι οι Σχολές θα ακολουθούσαν στο εξής όμοια διαδικασία που διέθετε νέα στοιχεία όπως η κοινή έκθεση με περισσότερους από έναν συγγραφείς, η υποχρεωτική δημοσιοποίησή της και η ατομική αιτιολόγηση της ψήφου⁸⁶³. Το περιεχόμενο των εκθέσεων, άλλωστε, αποτέλεσε αντικείμενο

⁸⁵⁸ Ενδεικτικά: Ο πατέρας του Στέφανος, που είχε σπουδάσει νομικά, υπήρξε πρεσβευτής της οθωμανικής αυτοκρατορίας στην Αγία Πετρούπολη και κατόπιν στις Βρυξέλλες και ο εξάδελφος του παππού του Αλέξανδρος Καραθεοδωρή Πασάς (και μετέπειτα πεθερός του) υπήρξε ηγεμόνας της Σάμου (1885-1894) και γενικός διοικητής της Κρήτης (1895-1896). Για τη δραστηριότητα της οικογένειας βλ. σσ. 23-93 στο: Γεωργιάδου, Μ. (2007). *Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή. Ένας μαθηματικός υπό τη σκέπη της εξουσίας*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

⁸⁵⁹ Γεωργιάδου, Μ. (2007). *Ο.π.*, σσ. 170-184.

⁸⁶⁰ Γεωργιάδου, Μ. (2007). *Ο.π.*, σσ. 109-156 & 184-195. Στο διάταγμα διορισμού της επιτροπής ο Κ. Καραθεοδωρή αναφέρεται ως πρώην καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Καρλσρούης, στη δημοσίευση της απόφασης διορθώθηκε η ιδιότητά του.

⁸⁶¹ Κατατέθηκαν 25 υποψηφιότητες, αλλά ένας μαθηματικός υποψήφιος δεν είχε διδακτορικό τίτλο.

⁸⁶² ΦΕΚ 196B-Παράρτημα, 19/10/1911, σσ. 903-922. Στη συγκεκριμένη έκθεση περιέχονται όλα τα παραθέματα που θα αναφερθούν στη συνέχεια και αφορούν σε κρίσεις της επιτροπής.

⁸⁶³ Με τον νόμο του 1911 την εισήγηση για την εκλογή έκανε μία τριμελής επιτροπή καθηγητών από συναφή αντικείμενα που κατέθετε έκθεση μέσα σε δύο μήνες η οποία δημοσιευόταν στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης μετά από την εκλογή μαζί με το πρακτικό που έπρεπε να περιλαμβάνει ατομική αιτιολόγηση κάθε ψήφου (Ν. 3823/1911, άρθρο 8§2). Έως τότε η εισήγηση γινόταν από τον καθηγητή του πιο συναφούς

διαπραγμάτευσης καθώς το Πανεπιστήμιο επεδίωξε η αρτιότητα των εισηγητικών εκθέσεων να γίνει το μέσο που θα του κατοχύρωνε την αποκλειστική αρμοδιότητα στην επιλογή των καθηγητών. Έτσι στο κείμενο του νόμου προστέθηκε, μετά από την πανεπιστημιακή γνωμοδότηση, η υποχρέωση να αξιολογούνται τα έργα κάθε υποψήφιου (και όχι μόνο του προτεινόμενου) «*ίνα και ο υπουργός πεισθή [...] και η κοινωνία βεβαιωθή ότι αμεροληψία και ακρίβεια επρυτάνευσε περί την εκλογήν*» και, σε αντιστάθμισμα, να αφαιρεθεί το δικαίωμα του υπουργού να κρίνει την επάρκεια ή μη της αιτιολόγησης⁸⁶⁴.

Στην εισηγητική έκθεση για τη Φυσικομαθηματική επιχειρήθηκε η κριτική παρουσίαση του έργου κάθε υποψήφιου, η οποία έγινε με περισσότερη προσοχή στα επίμαχα σημεία, χωρίς ωστόσο η έκθεση να επεκτείνεται σε λεπτομερείς σχολιασμούς που αφορούσαν στο καθαυτό περιεχόμενο των επιστημονικών εργασιών όπως είχε συμβεί σε προηγούμενες εισηγήσεις εντός των Σχολών. Επιπλέον στις περιπτώσεις που το έργο θεωρήθηκε μη επαρκές ή μη εξελίξιμο οι κριτικές παρατηρήσεις παρουσιάστηκαν αρκετά συνοπτικά. Ανάμεσα στους είκοσι τέσσερις υποψήφιους της Φυσικομαθηματικής οι τέσσερις ήταν πρώην καθηγητές⁸⁶⁵ και οι δεκατέσσερις είχαν υπάρξει υφηγητές παλαιότερα ή πρόσφατα, ενώ πέντε συμμετείχαν για πρώτη φορά σε ακαδημαϊκή κρίση (παρουσιάζονται στα οικεία πεδία στη συνέχεια). Ως τυπικό προσόν καταχωρίστηκε σε δώδεκα υποψήφιους ο διδακτορικός τίτλος από το ελληνικό Πανεπιστήμιο, σε οκτώ από πανεπιστήμιο του εξωτερικού, ενώ τέσσερις είχαν διπλό διδακτορικό τίτλο. Ωστόσο δύο μόνο από το σύνολο δεν είχαν κάνει σπουδές στο εξωτερικό. Όλοι είχαν επιλέξει να μετεκπαιδευτούν σε φημισμένα επιστημονικά κέντρα της εποχής, κυρίως στη Γερμανία και τη Γαλλία και αρκετοί σε περισσότερες από μία χώρες, όπου παρακολούθησαν μαθήματα διακεκριμένων επιστημόνων στον τομέα τους όπως αναδεικνύεται από τα βιογραφικά στοιχεία που έχουν ήδη αναφερθεί. Οι σπουδές αποτελούσαν αδιαμφισβήτητη σημαντική παράμετρο για μία επιστημονική ομάδα που βρισκόταν υπό συγκρότηση και, για τον λόγο αυτόν, είναι εύλογη η πρόταξή τους στα σημειώματα των ενδιαφερομένων. Ωστόσο ούτε η επίκληση των φημισμένων καθηγητών που δέσποζε σε αρκετά βιογραφικά σημειώματα σήμαινε πάντα και συνεργασίες όπως αφηνόταν να υπονοηθεί, ούτε ανταποκρίνεται στα συμβαίνοντα η διαμεσολαβημένη περιγραφή -το αντίθετο μάλιστα- ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα οι διακεκριμένες σπουδές σε ευρωπαϊκά επιστημονικά κέντρα ήταν σπάνιες στον χώρο των φυσικών και μαθηματικών επιστημών⁸⁶⁶.

αντικειμένου, οι ψήφοι καταγράφονταν ονομαστικά στο πρακτικό χωρίς υποχρέωση ατομικής αιτιολόγησης και η δημοσιοποίηση της εισήγησης και της συζήτησης γινόταν με πρωτοβουλία των ενδιαφερομένων.

⁸⁶⁴ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 2 & 3/5/1911. Στο κείμενο του νόμου προστέθηκε, μετά την εισήγηση του Πανεπιστημίου, η φράση ότι η έκθεση έπρεπε να περιέχει ανάλυση των έργων και εκτίμηση της ικανότητας «*ενός εκάστου των υποψηφίων*». Ταυτόχρονα καταργήθηκε το υπουργικό δικαίωμα να ακυρώνεται η εκλογή με το επιχείρημα της μη επαρκούς αιτιολόγησης και αντικαταστάθηκε η αρχική απαίτηση της ψήφου των δύο τρίτων για την εκλογή με απόλυτη πλειοψηφία (βλ. ΕτΒ, Παράρτημα 1911 τ. Α', σσ. 394 & 426, άρθρο 14 του νομοσχεδίου).

⁸⁶⁵ Συμμετείχαν στην κρίση οι απολυμένοι καθηγητές Σπ. Μηλιαράκης, Ν. Χατζιδάκης, Κ. Ζέγγελος και Β. Αιγινήτης. Ο πέμπτος, ο Κ. Μητσόπουλος, έλαβε τον τίτλο του επίτιμου καθηγητή λόγω συμπλήρωσης 30 ετών πανεπιστημιακής υπηρεσίας και δεν συμμετείχε στην κρίση, άλλωστε πέθανε τον Δεκέμβριο του 1911. Με αφορμή την περίπτωση του είχε διευκρινιστεί ότι ο τίτλος του επίτιμου δεν έδινε κανένα δικαίωμα στους απολυθέντες για συμμετοχή στην πανεπιστημιακή ζωή (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 22/10/1910).

⁸⁶⁶ Η εντύπωση διασώζεται ιδίως σε περιπτώσεις επιστημονικών βιογραφιών όπου οι σπουδές του βιογραφούμενου παρουσιάζονται συνήθως ως «εντυπωσιακές για τα δεδομένα της εποχής».

Μόνο τρεις υποψήφιοι (χημικοί) διεκδίκησαν την έδρα με το ελάχιστο εφόδιο που απαιτούσε ο νόμος, δηλαδή με μία δημοσίευση⁸⁶⁷. Εάν δεχθούμε ότι το νομικό κείμενο έθετε ταυτοχρόνως και ένα μέτρο σχετικά με το κατώφλι εισόδου στο καθηγητικό σώμα για όλο το Πανεπιστήμιο, η συντριπτική πλειοψηφία των φυσικών και μαθηματικών υποψηφίων το υπερκάλυπτε. Από το σύνολο των δημοσιεύσεων το ένα τέταρτο (98) ανήκε στους τέσσερεις απολυμένους καθηγητές, τα δύο τέταρτα (202) προέρχονταν από τους δώδεκα υφηγητές της περιόδου 1904-1910 και οι υπόλοιπες (96) από τους άλλους οκτώ υποψηφίους (κυρίως όμως από δύο, τους παλαιότερους υφηγητές Μαλτέζο και Ρουσόπουλο). Η χρονολογική κατανομή του έργου είχε ένα χρονικό βάθος μεγαλύτερο από εκείνο των υφηγητών (ενότητα 5.2) το οποίο προερχόταν από λίγους υποψήφιους. Ειδικότερα τα πρόσωπα με μεγαλύτερες ηλικίες είχαν όλοι επαγγελματική δραστηριότητα που σχετιζόταν με την εκπαίδευση, πανεπιστημιακή ή μη. Με άλλα λόγια, επιστήμονες που υπήρχαν στον ελληνικό χώρο και είχαν ακολουθήσει σταδιοδρομία στον δημόσιο τομέα ή στην παραγωγική δραστηριότητα δεν επιδίωξαν το πέρασμα στην πανεπιστημιακή έδρα. Όσοι διεκδίκησαν την καθηγεσία ήταν είτε νέοι επιστήμονες, είτε μεγαλύτεροι που προέρχονταν από το εσωτερικό ενός ευρύτερου ακαδημαϊκού χώρου και είχαν εκπεφρασμένη από καιρό την επιδίωξη να σταδιοδρομήσουν στο Πανεπιστήμιο.

Η εισηγητική επιτροπή είχε αποφασίσει, ειδικά για το έργο των χημικών υποψηφίων, να το κρίνει διαχωρίζοντάς το σε «*πρωτότυπα επιστημονικά έργα*» και σε «*συγγράμματα και μονογραφίες*» (Πίνακας 14). Η σαφής διάκριση δεν πραγματοποιήθηκε το ίδιο συστηματικά στους άλλους κλάδους παρ' ότι ο χαρακτηρισμός «πρωτότυπο» αναφερόταν σποραδικά στην εισηγητική έκθεση. Αυτό δεν σημαίνει ότι σε όλες τις άλλες περιπτώσεις το έργο με ερευνητική κατεύθυνση είχε θεωρηθεί ασήμαντο ή μικρό· ένα ισχυρό αντιπαράδειγμα αποτελεί η αξιολόγηση των εργασιών του μαθηματικού Γ. Ρεμούνδου. Ούτε σημαίνει ότι η επιτροπή απέδωσε τον χαρακτηρισμό με ευδιάκριτα κριτήρια σε καθεμία από τις εκατό χημικές δημοσιεύσεις που τον έλαβαν. Ενδεχομένως υπήρχαν πολλοί λόγοι για τους οποίους η επιτροπή έπραξε κάτι τέτοιο στη χημεία όπως, για παράδειγμα, σε ποια χαρακτηριστικά των υποψηφίων και σε ποια πρόσωπα στόχευε να δοθεί έμφαση. Σε κάθε περίπτωση, όμως, είχε τη δυνατότητα να εφαρμόσει μία τέτοια διάκριση εξαιτίας ενός έργου που διέθετε, από τον αρχαιότερο έως τον νεότερο υποψήφιο, ανάλογα χαρακτηριστικά. Η επιδίωξη να προβληθεί το κριτήριο του ερευνητικού έργου στην αξιολόγηση όλων των πανεπιστημιακών καθηγητών μπορούσε να εφαρμοστεί και να αποκτήσει ορατότητα μέσω της ανάδειξής του στη χημεία. Αυτό, αφενός, απηχεί ένα ποιοτικό χαρακτηριστικό που φαίνεται ότι αναγνωριζόταν τη δεδομένη στιγμή στην ελληνική επιστημονική παραγωγή στο συγκεκριμένο πεδίο. Όχι μόνο το μέγεθος της ομάδας των χημικών υποψηφίων, αλλά και η δυναμική που περιέκλειε και τα χαρακτηριστικά της, την έκαναν να θεωρείται περισσότερο «ώριμη» συγκριτικά με τις υπόλοιπες. Αφετέρου, η πρόταξη του κριτηρίου του ερευνητικού έργου στο πεδίο της χημείας αναδεικνύει και τις ειδικότερες προσδοκίες που επενδύονταν στην ανάπτυξή της. Το Πανεπιστήμιο καλούνταν να υπηρετήσει αυτές τις προσδοκίες χωρίς ωστόσο ούτε η ερευνητική διάσταση να προβλέπεται από τον νέο νόμο ρητά στην αποστολή του, ούτε να έχουν υποδειχθεί για τα εργαστήριά του κατάλληλες θεσμικές ρυθμίσεις ή να έχουν υπάρξει πρόνοιες διαφορετικές από εκείνες στο παρελθόν. Με άλλα λόγια η πραγμάτωση του ζητούμενου μετατοπιζόταν, εκ των πραγμάτων, σε μία ολιγάριθμη ομάδα προσώπων για

⁸⁶⁷ Ο νόμος απαιτούσε διδακτορικό τίτλο από το Πανεπιστήμιο είτε από άλλο ομοταγές πανεπιστήμιο και μία δημοσιευμένη εργασία (που τη χαρακτήριζε «*πρωτότυπη*» και μπορούσε να είναι και η διδακτορική) στον ειδικό κλάδο της επιστήμης που ανήκε η διεκδικούμενη έδρα (Ν. 3823/1911, άρθρο 8).

την οποία επιπρόσθετα το περιεχόμενο του όρου «πρωτότυπο έργο» λάμβανε ποικίλες προσλήψεις εντός και εκτός των πανεπιστημιακών τειχών.

Πίνακας 14
Επιστημονικό έργο υποψηφίων χημείας⁸⁶⁸

		«Πρωτότυπο επιστημονικό έργο»	«Συγγράμματα και μονογραφίες»	Σύνολο δημοσιεύσεων
Οργανική	Τσακαλώτος Δ.	17	7	24
	Ζαχαρίας Π.	11	6	17
	Βέης Κ.	5		5
	Κομνηνός Τ.	9	11	20
	Ματθαίοπουλος Γ.	3	3	6
	Βαρούνης Θ.	8		8
	Σουρλής Απ.	3		3
	Ησαΐας Β.	1		1
	Ρουσόπουλος Π.	1		1
Ανόργανη	Ζέγγελης Κ.	21	7	28
	Ρουσόπουλος Όθ.	20	15	35
	Νικολόπουλος Α.	1		1

Μερικές ενδείξεις για το πώς γινόταν αντιληπτός ο συγκεκριμένος όρος στο νομοθετικό σώμα καθώς και για το τι προβαλλόταν ως επιθυμητή πρακτική προσφέρει η σχετική κοινοβουλευτική συζήτηση. Το συγκεκριμένο ερώτημα είχε απευθύνει βουλευτής (και υφηγητής της Ιατρικής) στον υπουργό Παιδείας εξειδικεύοντας την ερώτηση εάν ο όρος «πρωτότυπο» αφορούσε σε εργασία *«ήτις εμπεριέχει νέον τι δια την επιστήμην ή αποδεικνύει επικρατούσας επιστημονικάς θεωρίας ως πεπλανημένας»* ή αφορούσε σε έργο που αποτελούσε *«συλλογή εκ διαφόρων άλλων, αλλά ευμεθοδώτερον και ευκαταληπτότερον των εν χρήσει άλλων»*. Καθώς η απάντηση του υπουργού απέκλεισε το δεύτερο, ο βουλευτής αναρωτήθηκε για τον τρόπο με τον οποίο μπορούσε να πιστοποιηθεί το πρώτο. Για την ακρίβεια αναρωτήθηκε, όπως εκείνος το διατύπωσε, πώς μπορούσε *«ν' αποδειχθή ότι [μία πρωτότυπος εργασία] ευρίσκεται εν τη αληθεία»*. Η απάντηση που έδωσε ο ίδιος προέβλεπε να υπάρχει ένα, τουλάχιστον τριετές, διάστημα αναμονής και δοκιμασίας για κάθε νέα εργασία έως ότου αποδειχθεί από άλλους *«διαπρεπείς επιστήμονες»* εάν *«ευρίσκεται εν τη ορθότητι και εν τη αληθεία»*⁸⁶⁹. Η επιστημονική «αλήθεια» ως καθαυτό κριτήριο αξιολόγησης δεν υπήρχε μόνο στη συγκεκριμένη βουλευτική ερμηνεία. Προβλήθηκε ως ένα απόλυτο μέτρο και από μερικούς υποψήφιους και αποτέλεσε έναν γνώμονα προκειμένου να προσεγγιστεί και να κριθεί το επιστημονικό έργο στη δημόσια σφαίρα: γνώμονα που οδηγούσε στην ολική αποδοχή ή την ολική απόρριψη και του ίδιου του επιστήμονα όπως αναδεικνύεται αρκετά ευδιάκριτα στις δημόσιες κριτικές.

Ένα δεύτερο στοιχείο που είχε απασχολήσει σχετικά με την αξιολόγηση του «πρωτότυπου» έργου αφορούσε στη συμπερίληψη των διδακτορικών διατριβών από το εξωτερικό. Διατυπώθηκαν προτάσεις που τις ήθελαν μειωμένης αξίας λόγω της επίβλεψής τους από τους ευρωπαίους καθηγητές ενώ, αντίθετα, αναγνώριζαν πιο αξιόλογες τις μετέπειτα ατομικές προσπάθειες στον, θεωρούμενο ως αντίξωον

⁸⁶⁸ Οι υποψήφιοι παρουσιάζονται στον Πίνακα με την σειρά που τους αξιολόγησε η επιτροπή (σε φθίνουσα διάταξη ανά έδρα), η δε διάκριση των εργασιών στις δύο κατηγορίες έγινε επίσης από την επιτροπή βλ. ΦΕΚ 196Β-Παράρτημα, 19/10/1911, σσ. 903-922.

⁸⁶⁹ ΕτΒ, Β' Αναθ., 22/6/1911, σσ. 3051-3052.

συνθηκών, ελληνικό χώρο⁸⁷⁰. Ανεξάρτητα από τις σκοπιμότητες που υπηρετούσαν κάθε φορά τα διάφορα επιχειρήματα, τα κριτήρια που προβλήθηκαν στον κοινοβουλευτικό διάλογο (προσδιορισμένο διάστημα αναμονής για επιβεβαίωση ή απόρριψη, πρόκριση των μοναχικών προσπαθειών, ελάχιστο ηλικιακό όριο για την είσοδο που προτάθηκε και δεν θεσπίστηκε) αποτελούσαν ταυτόχρονα και τις ασφαλιστικές δικλείδες απέναντι σε ένα σύνολο νέων επιστημόνων, αυξανόμενο σε πλήθος, στο οποίο η ελληνική ανώτατη εκπαίδευση δεν μπορούσε να υποσχεθεί με βεβαιότητα απασχόληση. Συνολικά στην κοινοβουλευτική συζήτηση το ερευνητικό έργο προβλήθηκε ως φίλτρο επιλογής των προσώπων αλλά είναι ενδεικτικό ότι στην ίδια συζήτηση δεν διατυπώθηκαν οι ανάλογοι προβληματισμοί, πέρα από γενικές ευχολογικές διατυπώσεις, και για τη δημιουργία των συνθηκών παραγωγής του.

Η έκθεση της επιτροπής για τη Φυσικομαθηματική, καθώς κατέγραψε το έργο με το οποίο οι υποψήφιοι αιτήθηκαν την καθηγητική θέση, μπορεί να προσφέρει στοιχεία ώστε οι σχετικές προσεγγίσεις να αναζητηθούν και στο εσωτερικό των επιστημονικών ομάδων και, επίσης, προκειμένου να συγκροτηθεί μία εικόνα για τις επιλογές. Για τον σκοπό αυτό στη συνέχεια αναλύονται περαιτέρω ορισμένα χαρακτηριστικά του έργου που κατέθεσαν οι υποψήφιοι. Προκειμένου τα πραγματολογικά δεδομένα να αποκτήσουν λειτουργικό ρόλο χρειάστηκε, επειδή σε αρκετές περιπτώσεις οι δημοσιεύσεις είχαν καταγραφεί με πλημμελή βιβλιογραφική αναφορά, να αναζητησω σε βιβλιοθήκες (ψηφιακές και συμβατικές) τις 396 εργασίες που περιείχονταν στην έκθεση. Η απόκτηση της πλήρους αναφοράς (έτος έκδοσης, μέσο δημοσίευσης) καθώς και του σώματος του κειμένου επιτεύχθηκε για το σύνολο σχεδόν των δημοσιεύσεων⁸⁷¹ και επέτρεψε την επεξεργασία των δεδομένων με βάση συγκεκριμένους δείκτες που εξετάζονται στη συνέχεια. Οι εργασίες ανά υποψήφιο καταγράφονται στους ονομαστικούς πίνακες στο Παράρτημα 3.

Το σύνολο των δημοσιεύσεων που κατέθεσαν οι υποψήφιοι στις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες κατατάχθηκε στις επτά κατηγορίες που περιέχει ο Πίνακας 16. Η κατάταξη έγινε με βάση τα «εξωτερικά» χαρακτηριστικά των δημοσιεύσεων: διατριβές επί διδακτορία ή επί υφηγεσία· άρθρα σε ξένα περιοδικά, πρακτικά ευρωπαϊκών Ακαδημιών και πρακτικά διεθνών συνεδρίων· άρθρα σε ελληνικά περιοδικά και συνέδρια· συγγράμματα για την ανώτερη εκπαίδευση και μονογραφίες με επιστημονικό περιεχόμενο· βιβλία για τη μέση εκπαίδευση (γενική και επαγγελματική)· διάφορα άλλα άρθρα στον τύπο, διαλέξεις σε ευρέα ακροατήρια και επικρίσεις είναι οι επτά κατηγορίες που επελέγησαν.

Είναι προφανές ότι η κατάταξη που επιχειρήθηκε δεν σχετίζεται με το επιστημονικό περιεχόμενο των εργασιών. Κάτι τέτοιο δεν είναι μόνο ανέφικτο για κάθε μεμονωμένο ερευνητή λόγω των πολλών γνωστικών αντικειμένων, επιπρόσθετα δεν προσφέρει στα ερωτήματα της συγκεκριμένης έρευνας. Διαφορετικής φύσης διερευνήσεις μπορούν να αποβούν γόνιμες: τι θεωρούσαν οι ίδιοι οι υποψήφιοι ότι υποστήριζε καλύτερα την υποψηφιότητά τους, τι εξαιρούσαν και τι τόνιζαν στον φάκελό της· ποιες επιλογές υιοθέτησε η εισηγητική επιτροπή για τα ίδια θέματα· ποιες οδούς είχαν επιλέξει οι

⁸⁷⁰ ΕτΒ, Β' Αναθ., 22/6/1911, σσ. 3051, 3054-3055.

⁸⁷¹ Από τις 396 δημοσιεύσεις που αναζητήθηκαν σε ψηφιακό ή φυσικό αντίτυπο, δεν βρέθηκε το σώμα του κειμένου σε 45 που έχουν σημειωθεί με διπλό αστερίσκο (**) στους πίνακες του Παραρτήματος 3 και στις οποίες η βιβλιογραφική αναφορά συμπληρώθηκε μέσω άλλων τεκμηρίων όπου υπήρχαν. Οι διαφορές σε μερικούς τίτλους από την αναγραφή στην έκθεση έγινε λόγω αντιπαραβολής με το δημοσιευμένο έργο. Η καταγραφή των εργασιών ανά υποψήφιο διασταυρώθηκε και με τα σημειώματα της υποψηφιότητάς τους (βλ. στη συνέχεια). Σημειώματα για τη συγκεκριμένη εκλογή βρέθηκαν (δημοσιευμένα ή και σε αρχεία) για τους 11 από τους 24 υποψήφιους.

υποψήφιοι ώστε να δημοσιοποιήσουν τις εργασίες τους εντός και εκτός της χώρας και εάν αυτό τους διαφοροποιούσε μεταξύ τους· πώς κάθε υποψήφιος αξιοποιούσε το προσωπικό του κεφάλαιο στην επικοινωνία με επιστήμονες σε άλλες χώρες· εάν οι υποψήφιοι είχαν συνεργαστεί με άλλους επιστήμονες στις δημοσιεύσεις τους και ποιους· εάν στο έργο του ίδιου υποψηφίου εμφανίζονταν μετατοπίσεις στον χρόνο· και τέλος πώς οι υποψήφιοι επιχειρούσαν να συγκροτήσουν το επιστημονικό τους προφίλ στο δημόσιο πεδίο, εάν αξιοποιούσαν σχετικές αντιλήψεις που υπήρχαν στη δημόσια σφαίρα και ποιες.

Ένα γενικό χαρακτηριστικό που προκύπτει για το έργο που κατατέθηκε αφορά στις συνεργασίες. Οι δημοσιεύσεις που είχαν περισσότερους από έναν συγγραφείς ήταν ελάχιστες, υπήρχαν μόνο δεκαεννέα που πληρούσαν αυτό το κριτήριο στο σύνολο των 396 έργων. Οι δεκαέξι προέρχονταν από τους χημικούς (δύο ακόμη ήταν στη γεωλογία και μία στη φυσική) ενώ τα σχετικά έργα ήταν κυρίως άρθρα (και τρία συγγράμματα). Πρόκειται για τάσεις που δεν αποτελούσαν ελληνική «ιδιαιτερότητα». Έρευνες που έχουν εστιάσει στο συγκεκριμένο χαρακτηριστικό ως ένα από τα κριτήρια μετασχηματισμού της διεθνούς επιστημονικής παραγωγής κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, έχουν αναδείξει μία παρόμοια εικόνα για την πρώτη δεκαετία η οποία μπορεί να συνοψιστεί στο ότι οι μονοπρόσωπες δημοσιεύσεις ήταν σχεδόν κανόνας για τη φυσική, ενώ και για τη χημεία ήταν πλειοψηφική τάση αλλά όχι σε συντριπτικό βαθμό⁸⁷². Στο σύνολο των έργων που εξετάζεται εδώ, οι συν-συγγραφείς είχαν προκύψει κυρίως από τις σπουδές στο εξωτερικό. Ήταν συνήθως με τους υφηγητές που συνεργάστηκαν οι υποψήφιοι για τις διατριβές τους και, κατά κανόνα, περιορίζονταν στον αντίστοιχο χρόνο⁸⁷³. Εξάιρεση και στα δύο αποτελούσε η συνεργασία του Δ. Τσακαλώτου με τον ελβετό καθηγητή Ph. Guye⁸⁷⁴. Ανάμεσα στους συν-συγγραφείς υπήρχαν τρεις έλληνες και ένας μόνο ήταν καθηγητής, ο Α. Δαμβέργης⁸⁷⁵. Για την ελληνική επιστημονική παραγωγή στις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες αυτή η περιγραφή μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί τις αρχικές συνθήκες σε ότι αφορά στο θέμα των συνεργασιών. Στην επόμενη περίοδο αυτό το στοιχείο άρχισε να αλλάζει και να εμφανίζονται περισσότερες συνδημοσιεύσεις, αλλά αυτό συνέβη με βραδείς ρυθμούς και σε εντοπισμένους χώρους (ενότητα 12.4). Παράλληλα, στην ίδια περίπου περίοδο, ξεκίνησαν να διατυπώνονται προσεγγίσεις που αντιμετώπιζαν τέτοιες δημοσιεύσεις ως ασθενέστερο έργο είτε ο συνεργάτης ήταν σε ανώτερη ακαδημαϊκή θέση, είτε ήταν ισότιμος.

⁸⁷² Gingras, Y. (2010). The Transformation of Physics from 1900 to 1945. *Physics in Perspective*, 12(3), 248-265.

⁸⁷³ Ενδεικτικά μπορούν να αναφερθούν οι συνεργασίες του Δ. Χόνδρου με τον Peter Debye (ενότητα 8.2), του Γ. Ματθαίου με τον Roland Scholl, του Θ. Βαρούνη με τον Franz Sachs, και των Απ. Σουρλή και Α. Νικολόπουλου με τους Gustav Heller και Robert Luther αντίστοιχα. Όλοι οι προαναφερόμενοι ήταν υφηγητές στα αντίστοιχα Πανεπιστήμια στον χρόνο που έγιναν οι δημοσιεύσεις.

⁸⁷⁴ Ο Philippe-Auguste Guye (1862-1922), καθηγητής Θεωρητικής και Τεχνικής Χημείας στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης, είχε διακεκριμένη θέση ανάμεσα στους ευρωπαίους καθηγητές χημείας. Είχε ολοκληρώσει τις διδακτορικές του σπουδές στο Παρίσι με τον Marcellin Berthelot και κατόπιν επισκέφτηκε τη Γερμανία όπου γνωρίστηκε με τον W. Ostwald και τους συνεργάτες του. Στη Γενεύη έγινε καθηγητής το 1892 και το 1903 ίδρυσε το περιοδικό *Journal de Chimie Physique*, το πρώτο γαλλόφωνο περιοδικό στο συγκεκριμένο πεδίο, το οποίο διηύθυνε έως τον θάνατό του. Ο Δ. Τσακαλώτος είχε προσληφθεί ως βοηθός στο εργαστήριο του Ph. Guye κατά την περίοδο της μεταδιδακτορικής του εκπαίδευσης στην Ευρώπη (ενότητα 3.3). Για το έργο του Guye και βιογραφικά στοιχεία βλ. Thorpe, T. E. (1922). Prof. Philippe A. Guye. *Nature*, 109, 523-524 και γενικότερα για την ελβετική *École de Chimie* όπου εργάστηκε βλ. Hauert, J. (2009). 170 Years of Chemistry at the University of Geneva, 1800-1970. *Chimia*, 63(12), 798-806.

⁸⁷⁵ Εκτός από τον Α. Δαμβέργη, οι άλλοι δύο έλληνες συγγραφείς βρίσκονταν εκτός Πανεπιστημίου και ήταν ο Φ. Νέγρης μαζί με τον οποίο είχε δημοσιεύσει ο Κ. Κτενάς και ο Π. Λεκός του οποίου τη διδακτορική διατριβή είχε συμβάλει ο Θ. Βαρούνης τη χρονιά που υπηρετούσε στο Α΄ Χημείο του Βερολίνου.

Στο σύνολο των 396 έργων οι ελληνόγλωσσες δημοσιεύσεις ήταν λίγο περισσότερες από το ένα τρίτο του συνόλου (37%). Η προσπάθεια των υποψήφιων να επικοινωνήσουν με τις ευρωπαϊκές επιστημονικές κοινότητες, αλλά και να προσδώσουν εγκυρότητα στο έργο τους μέσα από τη δημοσίευσή του σε ένα ευρωπαϊκό έντυπο, αποτυπώνεται μάλλον ευδιάκριτα. Αποκλειστικά στη γαλλική γλώσσα επέλεξαν να δημοσιεύουν λιγότεροι υποψήφιοι από όσους το έπρατταν αποκλειστικά για τη γερμανική αλλά, αντίθετα, οι γαλλόφωνες δημοσιεύσεις είχαν την πρωτοκαθεδρία έναντι των γερμανόφωνων (36% και 24% στο σύνολο αντιστοίχως). Αυτό αφενός προέκυπτε εξαιτίας του όγκου που είχε το έργο μερικών υποψήφιων, όμως ρυθμιζόταν και από το γεγονός ότι το ένα τρίτο των υποψήφιων δημοσίευε και στις δύο γλώσσες επιζητώντας την αμεσότερη πρόσβαση στα αντίστοιχα επιστημονικά περιβάλλοντα. Από την άλλη, όλες οι άλλες γλώσσες εμφανίζονταν ελάχιστα στο σύνολο των εργασιών (3,4%). Η εικόνα διαφοροποιούνταν σαφώς στο έργο του Ν. Χατζιδάκη, ο καθηγητής μαθηματικών είχε δημοσιεύσει σε άλλες έξι γλώσσες εκτός από τη μητρική.

Η πρώτη κατηγορία στον Πίνακα 16 περιλαμβάνει τις διατριβές των υποψηφίων επί διδακτορία και υφηγεσία⁸⁷⁶ και η δεύτερη τις δημοσιεύσεις που είχαν σε ξένα περιοδικά, πρακτικά Ακαδημιών και πρακτικά διεθνών συνεδρίων. Οι εργασίες σε αυτές τις δύο κατηγορίες αποτελούσαν το 60% του συνολικού έργου που αξιολογήθηκε (7% και 53% αντίστοιχα). Συγκρίνοντας τα έργα για τους χημικούς υποψήφιους μπορεί να παρατηρηθεί ότι το άθροισμα των εργασιών σε αυτές τις δύο πρώτες κατηγορίες αντιστοιχεί σε εκείνες τις δημοσιεύσεις που η επιτροπή έδωσε τον τίτλο «πρωτότυπο» (εκτός από την ποσοτική σύγκριση αυτό επιβεβαιώνεται και από τις περιλαμβανόμενες εργασίες με μικρές διαφορές που δεν αναιρούν τη συνολική εικόνα⁸⁷⁷). Η επιτροπή είχε αποφύγει, όπως αναφέρθηκε, να εφαρμόσει την ίδια τακτική στις υπόλοιπες επιστήμες· η επέκταση επομένως της παρατήρησης για το έργο των άλλων υποψηφίων μπορεί να γίνει μόνο προκειμένου να προσφερθεί μία αρχική ένδειξη για το τι γινόταν αντιληπτό ως ερευνητική συμβολή. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η αναλογία αυτών των εργασιών στο σύνολο του έργου αποτελεί μία σαφή ένδειξη σχετικά με το ποια εφόδια θεωρούνταν συμβατά με τα ζητούμενα για την ακαδημαϊκή ανάδειξη στη συγκεκριμένη εποχή.

Ανάμεσα στα ξένα έντυπα που δημοσιεύτηκαν οι εργασίες τη συντριπτική προτίμηση κατείχαν τα εβδομαδιαία πρακτικά των συνεδριάσεων της Γαλλικής Ακαδημίας Επιστημών (*Comptes Rendus Hebdomadaires des séances de l'Académie des Sciences*, στο εξής *CR*). Τα *CR* είχαν δημιουργηθεί το 1835 ως απάντηση της γαλλικής Ακαδημίας στο αυξανόμενο ενδιαφέρον επιστημόνων που δεν ήταν μέλη της οι οποίοι επιθυμούσαν να προσδώσουν κύρος στην έρευνά τους μέσω μίας ανακοίνωσης στις συνεδριάσεις της. Εκδίδονταν ετησίως σε δύο μεγάλους τόμους (άνω των 1000 σελίδων) και υπήρχαν περιορισμοί ως προς το πλήθος των σελίδων (ανά εβδομαδιαίο τεύχος και ανά έτος) που μπορούσε ο κάθε ακαδημαϊκός να χρησιμοποιήσει ώστε να προβάλει τις επιστημονικές εργασίες που επιθυμούσε. Η έκδοση των *CR* τόνωσε τη λειτουργία της Ακαδημίας, ενίσχυσε την πολιτισμική επιρροή της Γαλλίας σε διεθνές επίπεδο και, παρά την υποχώρηση του ρόλου της Ακαδημίας κατά τον 20^ο αιώνα, διατηρούσε κατά την

⁸⁷⁶ Οι διδακτορικές και οι υφηγητικές διατριβές δημοσιεύονταν συνήθως σε αυτοτελή έκδοση και σπανιότερα σε κάποιο περιοδικό. Η καταμέτρησή τους γίνεται μία φορά σε αυτή την κατηγορία. Ο αριθμός ποικίλει ανάμεσα στους υποψήφιους είτε διότι μερικοί δεν υπήρξαν υφηγητές, είτε διότι σε κάποιους δεν συμπεριλήφθηκε στην κρίση η διατριβή επί διδακτορία.

⁸⁷⁷ Στις 102 χημικές δημοσιεύσεις που περιλαμβάνονται στις δύο πρώτες κατηγορίες του Πίνακα 16 η επιτροπή είχε κάνει 3 προσθήκες και 5 εξαιρέσεις ώστε να επιλέξει εκείνα τα έργα των χημικών υποψηφίων που χαρακτήρισε ως «πρωτότυπα».

εξεταζόμενη περίοδο θέση εξαιρετικού κύρους στο εσωτερικό της Γαλλίας και διεθνώς⁸⁷⁸.

Στο συγκριμένο σύνολο επιστημόνων οι δημοσιεύσεις στα *CR* ήταν 56, υπερτριπλάσιες από το αμέσως επόμενο περιοδικό που ήταν εξειδικευμένο στη χημεία (Πίνακας 15). Στη συνέχεια της ενότητας, όταν παρουσιάζεται το έργο των υποψηφίων ανά επιστημονικό πεδίο, αναδεικνύονται ευκρινέστερα οι επιλογές που είχαν κάνει οι υποψήφιοι για την προώθηση του έργου τους στον ξένο επιστημονικό τύπο. Ειδικότερα για τα *CR* η κυριαρχία τους προέρχεται, κατά ένα μέρος, από δύο παράγοντες: ότι εκεί δημοσιεύονταν άρθρα από όλα τα επιστημονικά πεδία και, άρα, ομοίως προσελκύνονταν και οι ελληνικές συμβολές και επίσης ότι στα *CR* είχε διοχετευθεί ένα σημαντικό τμήμα της εργασίας δύο υποψηφίων με μεγάλο όγκο δημοσιεύσεων που είχαν κάνει γαλλικές σπουδές (Κ. Μαλτέζος, Γ. Ρεμούνδος). Ωστόσο, αυτές οι δύο εξηγητικές παράμετροι δεν εξαντλούν την ερμηνεία. Αυτό διότι, αφενός, υπήρχαν και άλλες Ακαδημίες σε διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις που περιλάμβαναν επίσης όλα τα επιστημονικά πεδία και είχαν παρόμοια πολιτική για τις ανακοινώσεις στις συνεδριάσεις τους και, αφετέρου, διότι δεν είχαν επιλέξει τα *CR* μόνο οι υποψήφιοι με σπουδές που έδιναν άμεση πρόσβαση στη γαλλική επιστημονική κοινότητα⁸⁷⁹. Η εικόνα, επομένως, φαίνεται να απηχεί και το δεσπόζον κύρος της γαλλικής επιστήμης στον ελληνικό χώρο αλλά και στις συγκεκριμένες επιστήμες, αν και όχι κατά τον ίδιο βαθμό σε όλες.

Πίνακας 15
Ευρωπαϊκά Περιοδικά & Πρακτικά Ακαδημιών με πέντε και άνω άρθρα

Τίτλος	Δημοσιεύσεις
<i>Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des sciences</i>	56
<i>Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft</i>	18
<i>Zeitschrift für physikalische Chemie</i>	10
<i>L'Enseignement Mathématique</i>	8
<i>Bulletin de la Société mathématique de France</i>	7
<i>Chemiker-Zeitung</i>	7
<i>Nouvelles annales de mathématiques</i>	6
<i>Annalen der Physik</i>	6
<i>Bulletin de la Société Chimique de France</i>	5
<i>Monatshefte für Chemie und verwandte Teile anderer Wissenschaften</i>	5
<i>Nyt tidsskrift for matematik</i>	5
<i>Zeitschrift für analytische Chemie</i>	5

Η τρίτη κατηγορία (Πίνακας 16) αφορά στις ελληνικές δημοσιεύσεις και αποτελεί το 14% του συνόλου⁸⁸⁰. Τα ελληνικά έντυπα που περιέχονται σε αυτή την κατηγορία απευθύνονταν σε ένα εξειδικευμένο κοινό, περισσότερο ή λιγότερο, και ο κατάλογός τους είναι αρκετά στενός. Τα συχνότερα ήταν η *Επιστημονική Επετηρίς του Εθνικού Πανεπιστημίου*, το περιοδικό του Αστεροσκοπείου *Annales de l'Observatoire National d'Athènes*, το *Δελτίον της Φυσιολογικής Εταιρείας*, ο *Αρχιμήδης*, το περιοδικό *Αθηνά*, ενώ ο κατάλογος ολοκληρώνεται με λίγα ακόμη περιοδικά⁸⁸¹. Η λειτουργία όλων δεν ήταν

⁸⁷⁸ Crosland, M. (2002). *Science under control. The French Academy of Sciences 1795-1914*. Cambridge University Press, pp. 279-299.

⁸⁷⁹ Συγκριμένα, στα *CR* είχαν δημοσιεύσει εννέα υποψήφιοι που προέρχονταν από τα μαθηματικά, τη φυσική, τη χημεία και τη γεωλογία-ορυκτολογία. Τρεις εξ αυτών δεν είχαν σπουδάσει στη Γαλλία και ένας είχε σπουδάσει κατά ένα μέρος.

⁸⁸⁰ Η επιτροπή δεν είχε συμπεριλάβει στο σύνολο, κατά κανόνα, ως ξεχωριστό έργο τα ελληνικά άρθρα που αποτελούσαν μετάφραση ή περίληψη εργασίας που είχε δημοσιευτεί σε ξένο έντυπο. Επομένως αυτή η κατηγορία δεν περιλαμβάνει τέτοιες διπλές εργασίες.

⁸⁸¹ Οι υπόλοιπες εργασίες αυτής της κατηγορίας (13) βρίσκονταν στα περιοδικά: *Αρχαιολογική Εφημερίς*, *Επετηρίς Παρνασσού*, *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, *Δελτίον Φυσιολογικού Τμήματος Παρνασσού* και στα

ασφαλώς η ίδια, τα δύο πρώτα αποστέλλονταν και εκτός της χώρας και συνεισέφεραν στην επικοινωνία με ευρύτερες επιστημονικές ομάδες. Από την άλλη, οι 53 δημοσιεύσεις αυτής της κατηγορίας δεν εξαντλούσαν τη συγγραφική παρουσία των υποψήφιων στα συγκεκριμένα έντυπα ή σε άλλα παρόμοια. Όπως συζητείται στη συνέχεια, υπήρχαν αρκετές ακόμη δημοσιεύσεις των υποψηφίων σε ελληνικά περιοδικά οι οποίες δεν είχαν συμπεριληφθεί στη διαδικασία της κρίσης.

Στην τέταρτη κατηγορία, το 18% του συνόλου, εντάχθηκαν τα συγγράμματα για την ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση (Πανεπιστήμιο, Πολυτεχνείο και Σχολή Ευελπίδων), οι εναρκτήριοι λόγοι στις υφηγητικές ή τις καθηγητικές διδασκαλίες στο Πανεπιστήμιο και οι διάφορες μονογραφίες για επιστημονικά θέματα. Τα πανεπιστημιακά συγγράμματα αποτελούσαν το μικρότερο τμήμα της κατηγορίας και εντοπιζόνταν σε έναν μικρό αριθμό συγγραφέων. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο η συγγραφή συγγραμμάτων ήταν ζητούμενο από τον κάτοχο της έδρας για το οποίο ο νέος νόμος λάμβανε ειδική μέριμνα και το έθετε ως υποχρέωση των καθηγητών ορίζοντας συγκεκριμένες προθεσμίες. Η διάταξη είχε προκαλέσει μάλιστα αντιδράσεις στο εσωτερικό του Πανεπιστημίου με αποτέλεσμα η ρύθμιση να καταστεί αδρανής στο επόμενο διάστημα⁸⁸². Από τους τέσσερις απολυμένους καθηγητές οι τρεις είχαν εκδώσει συγγράμματα και ο τέταρτος (Β. Αιγινήτης) είχε λιθόγραφες σημειώσεις διδασκαλίας. Και οι τέσσερις τα είχαν συμπεριλάβει στον φάκελο της υποψηφιότητάς τους. Η συμπερίληψη δήλωνε ταυτόχρονα ότι οι ίδιοι είχαν ανταποκριθεί σε ένα καθήκον που δεν αντιμετωπιζόταν με προθυμία από όλους τους πανεπιστημιακούς καθηγητές. Συγγράμματα, γενικά ή ειδικότερα, είχαν επίσης εκδώσει και εκείνοι οι υφηγητές (τρεις της χημείας και ένας της φυσικής) που είχαν άμεση πρόσβαση στο φοιτητικό κοινό μέσω της θέσης τους ως επιμελητές⁸⁸³. Παράλληλα, όπως είδαμε, τα διαθέσιμα συγγράμματα αποτέλεσαν ακριβώς και το έδαφος ώστε να αναπτυχθούν σφοδρές αντιπαραθέσεις με αφορμή είτε θέματα περιεχομένου, είτε θέματα διανομής στο φοιτητικό κοινό.

Στην ίδια κατηγορία (τέταρτη) περιλαμβάνονται και μονογραφίες οι οποίες ήταν πολλαπλών ειδών. Μερικές αποτελούσαν τη διέξοδο των συγγραφέων για μία εργασία μικρής έκτασης που δεν είχε βρει τον δρόμο προς ένα ειδικό περιοδικό, άλλωστε η εκτύπωση φυλλαδίων ήταν συνήθης είτε επρόκειτο για ανάτυπα, είτε για αυτοεκδόσεις. Υπήρχαν όμως και μεγαλύτερης εμβέλειας μονογραφίες που είτε αφορούσαν δυσεπίλυτα θέματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι έλληνες επιστήμονες (π.χ. την απόδοση στα ελληνικά της επιστημονικής ορολογίας στη χημεία, την ορυκτολογία και τη βοτανική⁸⁸⁴), είτε παρουσίαζαν σύγχρονες προσεγγίσεις της διεθνούς επιστημονικής έρευνας στο ελληνικό κοινό⁸⁸⁵ ή ήταν ξενόγλωσσες δημοσιεύσεις που απευθύνονταν

πρακτικά πανελληνίου ιατρικού συνεδρίου. Ειδικότερα για την *Επιστημονική Επετηρίδα του Πανεπιστημίου*, ενότητα 12.4.

⁸⁸² Ο Ν. 3823/1911 (άρθρο 14§1) προέβλεπε την υποχρέωση κάθε καθηγητή για έκδοση συγγράμματος μέσα σε τρία έτη από τον διορισμό του. Η ρύθμιση είχε απασχολήσει αρκετά τον κοινοβουλευτικό διάλογο (ενδεικτικά βλ. ΕτΒ, Β' Αναθ., 21/6/1911, σσ. 3000 & 3007) και ήταν από τα σημεία που άμεσα ζητήθηκε από τη Σύγκλητο να αλλάξουν (Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 114.3, πρύτανης Σπ. Λάμπρος προς ΥΕΔΕ, 13/11/1911, σσ. 3αβ, σημείο Α) το ίδιο και από την επιτροπή αναθεώρησης του Οργανισμού το 1913.

⁸⁸³ Από τους υφηγητές είχαν συγγράμματα οι χημικοί Κομνηνός, Ζαχαρίας, Τσακαλώτος και Αθανασιάδης.

⁸⁸⁴ Οι Θθ. Ρουσόπουλος, Σπ. Μηλιαράκης και Κ. Κτενάς είχαν καταθέσει συμβολές στο θέμα της ελληνικής ορολογίας (ο καθένας στον τομέα του). Η χημική ονοματολογία ειδικότερα είχε απασχολήσει στις συγγραφές τους όλους τους χημικούς ξεκινώντας από τον Χρηστομάνο και στη συγκεκριμένη περίοδο είχε χρωματίσει έντονα και ένα μέρος των μεταξύ τους αντιπαραθέσεων.

⁸⁸⁵ Ένα τέτοιο παράδειγμα ήταν η υπ' αριθμ. 20 εργασία του Δ. Τσακαλώτου (Παράρτημα 3). Σε αυτή πραγματευόταν τις «λευκωματοειδείς» ουσίες σύμφωνα με το πρόσφατο τότε ερευνητικό έργο του οργανικού χημικού Emil Fischer, διευθυντή του χημικού ινστιτούτου στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου για την οποία έλαβε το Nobel Χημείας το 1902. Ο Fischer είχε εργαστεί στις πρωτεΐνες, τα πεπτίδια και τα

κυρίως στο ευρωπαϊκό κοινό⁸⁸⁶. Ειδικότερα οι μονογραφίες γύρω από την επιστημονική ορολογία εντάχθηκαν, κατά κανόνα, και στις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις της εποχής. Το γλωσσικό ζήτημα -και ό,τι τότε γινόταν αντιληπτό ως εθνική ή κοινωνική του επέκταση- αποτελούσε μέρος της διαδικασίας για την ενσωμάτωση της ορολογίας στην ελληνική γλώσσα και συστατικό στοιχείο της προσπάθειας για την αναπλαισίωση και απόδοση των επιστημονικών εννοιών⁸⁸⁷.

Στην πέμπτη κατηγορία (2% του συνόλου) περιλαμβάνονται όσα βιβλία είχαν κατατεθεί και αφορούσαν στη μέση εκπαίδευση, γενική και επαγγελματική. Τα δεδομένα στην κατηγορία προέρχονται από δύο μόνο υποψήφιους (Οθ. Ρουσόπουλο, Β. Αιγινήτη) παρ' ότι παρόμοιο συγγραφικό έργο είχαν αρκετοί ακόμη που, όπως φαίνεται, δεν το κατέθεσαν⁸⁸⁸. Στην περίπτωση του πρώτου, η συμμετοχή των συγκεκριμένων έργων είναι εύκολα ερμηνεύσιμη καθώς η παραγωγή τους αποτελούσε μέρος του οράματός του για την επαγγελματική εκπαίδευση για το οποίο ο ίδιος είχε επωμιστεί ένα σημαντικό βάρος.

Η έκτη κατηγορία στην οποία ταξινομήθηκαν διαλέξεις με γενικό περιεχόμενο, άρθρα στον ημερήσιο τύπο ή σε περιοδικά ποικίλης ύλης καθώς και μερικές επικρίσεις αποτελούσε το 4% του συνόλου. Όπως δείχνει η αντιπαραβολή με τα διαθέσιμα σημειώματα υποψηφιότητας που είχαν καταθέσει οι ενδιαφερόμενοι, η επιτροπή είχε συμπεριλάβει στην έκθεση το σύνολο σχεδόν του έργου που είχε υποβληθεί. Υπήρχαν λίγες εργασίες που εξαιρέθηκαν, επιλογή που διαφαίνεται ότι υπηρετούσε μία κατεύθυνση. Συγκεκριμένα δεν είχαν συμπεριληφθεί γνωμοδοτήσεις διαφόρων επιστημονικών ελέγχων⁸⁸⁹ και, επίσης, δεν είχαν καταγραφεί μερικά (αλλά όχι όλα) από τα άρθρα για το ευρύ κοινό με ενημερωτικό χαρακτήρα γύρω από επιστημονικά θέματα⁸⁹⁰. Αντίστοιχες επιλογές είχαν κάνει και αρκετοί υποψήφιοι οι οποίοι διέθεταν

αμνοξέα δημοσιεύοντας εργασίες οι οποίες θεωρούνται ανάμεσα στις κύριες που εισήγαγαν το πεδίο της βιοχημείας. Η επιτροπή είχε αξιολογήσει ότι οι νέες θεωρίες παρουσιάζονταν με εξαιρετικό τρόπο στο σύγγραμμα του Δ. Τσακαλώτου.

⁸⁸⁶ Παράδειγμα αυτού του είδους είναι η μονογραφία του Π. Ζαχαρία (υπ' αριθμ. 17, Παράρτημα 3) που αποτελούσε την απάντησή του στην κριτική που είχε δεχθεί στον ευρωπαϊκό χώρο η θεωρία του περί βαφικής.

⁸⁸⁷ Κριτική στον Οθ. Ρουσόπουλο για τη γλώσσα που είχε συγγράψει τη «*Χημία[sic] του λαού*» είχε διατυπωθεί από το περιοδικό *Ο Νουμάς* (τχ. 219 & 220, 1906) και τον Ψυχάρη (Αρχαιακές συλλογές ΑΠΘ/Συλλογή Τριανταφυλλίδη/<http://digital.lib.auth.gr/record/46974?ln=el>). Σημαντική επίσης διάσταση είχε υπάρξει ανάμεσα στον Σπ. Μηλιαράκη και τον Α. Δαμβέργη σχετικά με την πρόταση του πρώτου να μην εξελληνιστούν οι λατινικοί όροι που χρησιμοποιούσαν τα συστήματα ταξινόμησης στη βοτανική (κυρίως λόγω ελληνικών λέξεων που είχε καθιερώσει στα λατινικά ο Linnaeus με διαφορετικό, όμως, νόημα). Η πρόταση είχε προκαλέσει, σύμφωνα με τον Μηλιαράκη, τη μομφή στον ίδιο για «*προκαλούμενη διαφθορά της ελληνικής γλώσσης*» (βλ. σ. 4 στην εργασία υπ' αριθμ. 10, Παράρτημα 3).

⁸⁸⁸ Για παράδειγμα, μία σύντομη αναζήτηση στην Ιστορική Συλλογή του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής για τα σχολικά βιβλία δίνει, για το διάστημα προ του 1911, πέντε εγκεκριμένα εγχειρίδια με συγγραφέα τον Σπ. Μηλιαράκη και τέσσερα από τον μαθηματικό Αθ. Καραγιαννίδη τα οποία δεν είχαν συμπεριληφθεί στα 396 έργα. Σχολικά βιβλία επίσης είχαν συγγράψει και άλλοι υποψήφιοι τα οποία δεν είχαν εγκριθεί από τις αρμόδιες κρατικές επιτροπές.

⁸⁸⁹ Ειδικότερα ο Τ. Κομνηνός είχε καταθέσει τέσσερις γνωμοδοτήσεις για φαρμακευτικά ζητήματα οι οποίες δεν συμπεριλήφθηκαν στην κρίση, κάτι για το οποίο ο ίδιος διαμαρτυρήθηκε βλ. σ. 7 στο: Κομνηνός, Τ. (1911γ). *Η απόφασις της επιτροπείας προς υπόδειξιν καθηγητού δια την έδραν της Οργανικής Χημείας ελεγχόμενη υπό Τ. Κομνηνού. Τεύχος Β': Επιστήμη και συνείδησις*. Αθήναι: Εστία. Ανάλογες γνωμοδοτήσεις είχαν και άλλοι υποψήφιοι που δεν τις είχαν οι ίδιοι συμπεριλάβει, π.χ. ο Κ. Κτενάς για το μεταλλείο στα Χάλαρα (ενότητα 8.2).

⁸⁹⁰ Για παράδειγμα στην εισηγητική έκθεση δεν καταγράφηκε η δημοσίευση του Δ. Χόνδρου στον *Αρχιμήδη* (1910, τεύχος 4, σσ. 42-47) που είχε τίτλο *Το αξίωμα της σχετικότητας και η έννοια του χώρου και χρόνου*. Ο ίδιος την είχε συμπεριλάβει στον φάκελό του παρ' ότι στο σημειώματά του πρόσθετε ότι «*δεν έχει αξιώσεις πρωτοτυπίας*» και ότι σε αυτήν αναφέρονται οι νέες θεωρίες και η σημασία τους «*εν συντόμω και δι' ευρύτερον κύκλον*». Αντίθετα, ο ίδιος υποψήφιος δεν είχε συμπεριλάβει τη διάλεξη που έδωσε τον Μάιο

παρόμοια αρθρογραφία και δεν την είχαν καταθέσει, μάλιστα σε μερικές περιπτώσεις έκαναν ρητή αναφορά σε αυτή την επιλογή τους⁸⁹¹. Επομένως, διαφαίνεται η ύπαρξη μίας εκατέρωθεν τάσης να αποδοθεί συμπληρωματικός ρόλος σε ένα τέτοιο έργο για τη διεκδίκηση της πανεπιστημιακής έδρας. Η έμφαση, βέβαια, που δινόταν σε αυτή την τάση διέφερε κατά περίπτωση επίσης εκατέρωθεν. Επιπρόσθετα η επιτροπή, ενώ είχε συμπεριλάβει μερικές παλαιότερες δημοσιεύσεις επικριτικού χαρακτήρα για το έργο συνυποψηφίων, δεν κατέγραψε το παρόμοιο υλικό που είχε εκπονηθεί στο αμέσως προηγούμενο διάστημα, μία επιλογή που φαίνεται ότι ήταν σκόπιμη και υποδήλωνε έμμεση αξιολόγηση. Το συγκεκριμένο υλικό είχε ζητηθεί από ορισμένους υποψήφιους, σε κάποιες περιπτώσεις μετ' επιτάσεως, να αξιολογηθεί ως τμήμα του επιστημονικού τους έργου και το γεγονός ότι δεν συνέβη προκάλεσε τις αντιδράσεις των ίδιων και όσων τους υποστήριξαν στον κοινοβουλευτικό έλεγχο⁸⁹². Ο τρόπος που οι συγγραφείς χειρίστηκαν τις επικριτικές τους δημοσιεύσεις και ο ρόλος που επιφύλαξαν σε αυτές προσδιόριζε επακόλουθα σε σημαντικό βαθμό και το επιστημονικό προφίλ που οι ίδιοι επέλεγαν να τους εκπροσωπή.

του 1911 με τίτλο *Τα δύο θερμοδυναμικά αξιώματα* (Τυπ. Α. Ραφτάνη), ενδεχομένως διότι θεωρούσε τετριμμένο το θέμα της για την εποχή. Το παράδειγμα υποδηλώνει ότι είναι επισφαλείς μονοδιάστατες ερμηνείες οι οποίες αποδίδουν αντιλήψεις σχετικά με το επιστημονικό έργο στα ίδια τα ιστορικά υποκείμενα, ιδίως όταν προέρχονται από επεξεργασίες σε μικρής έκτασης πραγματολογική βάση.

⁸⁹¹ Τέτοια αρθρογραφία είχαν επίσης οι Τσακαλώτος, Κτενάς, Ζέγγελος, Ματθαίοπουλος, Μηλιαράκης, Χατζιδάκης κ.ά. Τα άρθρα τους είχαν δημοσιευτεί στον *Αρχιμήδη*, το *Δελτίον της Φυσιολογικής Εταιρείας*, το *Φαρμακευτικόν Δελτίον Σ. Δ. Κρίνου* και σε διάφορα άλλα περιοδικά με γενικότερη ύλη (όπως για παράδειγμα, στο περιοδικό *Παναθήναια*). Στα σημειώματα υποψηφιότητας που βρέθηκαν για τους πέντε από τους προαναφερόμενους οι εργασίες αυτές δεν είχαν συμπεριληφθεί από τους ίδιους.

⁸⁹² Επικρίσεις είχαν καταθέσει οι Βασιλάς-Βιτάλης, Αθανασιάδης, Β. Αιγινήτης, Κομνηνός και Βαρούνης. Η επιτροπή είχε καταγράψει στην έκθεση μόνο μερικές από τις παλαιότερες των τριών πρώτων και όχι τις πρόσφατες των τριών τελευταίων οι οποίοι αντέδρασαν σφοδρά στον αποκλεισμό αυτών των εργασιών τους. Είναι ενδεικτικό ότι για πολλά χρόνια εξακολουθούσαν να τις περιλαμβάνουν όταν παρουσίαζαν το επιστημονικό τους έργο (βλ. για παράδειγμα την εργογραφία των Γ. Αθανασιάδη και Β. Αιγινήτη στην *Ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής*, τ. Β του Μ. Στεφανίδη), ακόμα και όταν επρόκειτο για καίριες στιγμές της επιστημονικής τους ανέλιξης όπως κατά την υποψηφιότητά του Β. Αιγινήτη ως ακαδημαϊκός (Ακαδημία Αθηνών, φ. Ε/87). Ένα μεγάλο μέρος της κοινοβουλευτικής συζήτησης για τον έλεγχο της απόφασης της επιτροπής στηρίχθηκε στην επίκληση αυτών των δημοσιεύσεων. Για τις αντιδράσεις των υποψήφιων βλ. Κομνηνός, Τ. (1911β). *Ο.π.*: Βαρούνης, Θ. (1911). *Εν βλέμμα επί της Εκθέσεως της Γνωμοδοτικής Επιτροπείας προς υπόδειξιν των καταλλήλων καθηγητών διά την Φυσικομαθηματικήν Σχολήν: Αναίρεσις ανακριβιών*. Αθήναι: Ν. Χιώτης· Αιγινήτης, Β. (1911β). *Συμπλήρωμα του υπομνήματος «Η εξέλιξις της φυσικής εν Ελλάδι»*. Πρόσωπα και πράγματα. Αθήναι: χ.ε.

Πίνακας 16

Επιστημονικό έργο των υποψήφιων για τις έδρες της Σχολής Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών κατά τις κρίσεις του 1911

		Διατριβές επί διδακτορία και υψηλότεα	Ξένα περιοδικά, Πρακτικά Ακαδημιών & Πρακτικά διεθνών συνεδρίων	Ελληνικά περιοδικά & Πρακτικά ελληνικών συνεδρίων	Συγγράμματα, Εναρκτήρια λόγοι & Μονογραφίες	Σχολικά βιβλία γενικής & επαγγελματικής εκπαίδευσης	Διάφορα (εφημερίδες, διαλέξεις, επικρίσεις, κ.ά.)	Άλλο	Σύνολο
Φυσική	Χόνδρος Δημήτριος	2	1						3
	Μαλτέζος Κωνσταντίνος	2	22	12	2			1	39
	Αθανασιάδης Γεώργιος	1	12	3	5		3		24
	Αιγινήτης Βασίλειος		8	8	4	2	3		25
Οργανική Χημεία	Τσακαλώτος Δημήτριος	2	16		6				24
	Ζαχαρίας Προκόπιος	1	11	1	4				17
	Βέης Κωνσταντίνος	2	3						5
	Κομνηνός Τηλέμαχος	2	8		9		1		20
	Ματθαίοπουλος Γεώργιος	1	3	1	1				6
	Βαρούνης Θεόδωρος	2	6						8
	Σουρλής Απόστολος	1	2						3
	Ησαΐας Βασίλειος	1							1
	Ρουσόπουλος Πέτρος	1							1
Ανόργανη Χημεία	Ζέγγελης Κωνσταντίνος	1	21	1	5				28
	Ρουσόπουλος Όθων	1	16	3	5	7		3	35
	Νικολόπουλος Ανδρέας	1							1
Ορυκτολογία	Κτενάς Κωνσταντίνος	2	8	1	2				13
Βοτανική	Μηλιαράκης Σπυρίδων	1		2	8		2		13
	Πολίτης Ιωάννης		4						4
Μαθηματικά	Ρεμούνδος Γεώργιος	2	36	3					41
	Χατζιδάκης Νικόλαος		21	9	1		1		32
	Ζερβός Παναγιώτης	1	10	1			1	6	19
	Καραγιαννίδης Αθανάσιος		2	7	15				24
	Βασιλάς-Βιτάλης Ιωάννης			1	4		5		10
		27	210	53	71	9	16	10	396

8.2. Το επιστημονικό έργο: εσωτερικοί και εξωτερικοί αντικατοπτρισμοί

Ποιες ήταν οι ειδικότερες κατευθύνσεις που είχε το έργο των υποψήφιων και πώς αξιολογήθηκε από την εισηγητική επιτροπή; Ποια στοιχεία της επιστημονικής πορείας των ίδιων αλληλεπίδρασαν με τη διαδικασία της αξιολόγησης; Ποιο ρόλο διαδραμάτισαν τα πρόσωπα από το ευρύτερο ακαδημαϊκό και κοινωνικό περιβάλλον; Με ποιον τρόπο αντικατοπτρίστηκε στη δημόσια σφαίρα το συγκεκριμένο επιστημονικό έργο καθώς και το αποτέλεσμα της κρίσης; Τα ερωτήματα αυτά εξετάζονται στη συνέχεια ανά επιστημονικό πεδίο για τους υποψήφιους της Φυσικομαθηματικής Σχολής.

Χημεία

Από τους δώδεκα χημικούς υποψήφιους οι εννέα είχαν αναμειχθεί δραστήρια στις πανεπιστημιακές διεργασίες της προηγούμενης περιόδου ενώ οι υπόλοιποι τρεις εμφανίζονταν για πρώτη φορά σε διαδικασία ακαδημαϊκής κρίσης⁸⁹³. Δύο από τους υποψήφιους (Θθ. Ρουσόπουλος, Θ. Βαρούνης) στο ίδιο διάστημα με την υποψηφιότητά τους είχαν δραστήρια συμμετοχή σε πολιτικούς σχηματισμούς που τελούσαν υπό διαμόρφωση στη συγκεκριμένη περίοδο και στους οποίους διεκδίκησαν πρωταγωνιστικό ρόλο⁸⁹⁴. Τα χρόνια που είχαν προηγηθεί δεν μορφοποίησαν μόνο τις συμμαχίες για τα ακαδημαϊκά ζητήματα, είχαν οδηγήσει και στη δημιουργία συσσωματώσεων σε πολιτικό επίπεδο με έκδηλο ενδιαφέρον για θέματα που σχετίζονταν με τον ρόλο της χημείας στην

⁸⁹³ Από τους πρωτοεμφανιζόμενους υποψήφιους οι δύο ήταν στην οργανική χημεία και ο ένας στην ανόργανη. Στην οργανική ο πρώτος ήταν ο Απόστολος Σουρλής, διδάκτορας το 1908 από το Πανεπιστήμιο της Λειψίας, που κατέθεσε τρεις δημοσιεύσεις του μαζί με τον Gustav Heller (1866-1946) υφηγητή τότε στο ίδιο Πανεπιστήμιο. Ο δεύτερος ήταν ο Πέτρος Ρουσόπουλος (1873-1949), πτυχιούχος του Φαρμακευτικού Σχολείου το 1895-96 και διδάκτορας το 1903 του Πανεπιστημίου του Göttingen, ο οποίος ήταν ο μικρότερος αδελφός του Όθωνα (υποσημείωση 245). Τη συγκεκριμένη εποχή δίδαξε στην Ακαδημία και αρθρογραφούσε στο *Δελτίον ΒΕΑ* αλλά δεν είχε συμμετάσχει σε καμία εκλογή στην περίοδο των αλληπάλληλων διαδικασιών στην έδρα της Οργανικής. Στη συνέχεια εργάστηκε στη βιομηχανία μέσω των οικογενειακών επιχειρήσεων Άμβουργερ στην Πάτρα και, μετά από την χρεοκοπία του οίκου το 1912, παρέμεινε στον χώρο της βιομηχανίας συμμετέχοντας σε άλλες επιχειρήσεις (ΕΛΙΑ, Αρχείο Άμβουργερ-Αλεξόπουλου). Στην ανόργανη χημεία υποψήφιος ήταν ο Ανδρέας Ν. Νικολόπουλος, διδάκτορας επίσης από τη Λειψία το 1911 με ειδίκευση στη φυσικοχημεία. Στη Λειψία είχε γνωριστεί με τον Robert Luther (1867-1945), που είχε επιτελική θέση έως το 1908 στο εργαστήριο του W. Ostwald, και συνεργάστηκε μαζί του σε θέματα φωτοχημείας στο Πολυτεχνείο της Δρέσδης όπου ο Luther έγινε καθηγητής. Ο Νικολόπουλος, κατά την περίοδο που λειτούργησε η επιτροπή, είχε εκτεταμένη αρθρογραφία στην εφημερίδα *Ακρόπολις* με θέμα την ανάπτυξη της χημείας σε κλάδους καθώς και το περιεχόμενο των χημικών εδρών και της χημικής διδασκαλίας στη Φυσικομαθηματική. Μετά το 1914 δίδαξε φυσικοχημεία στην Ακαδημία Ρουσόπουλου, διεκδίκησε το 1915 την αντίστοιχη έκτακτη έδρα στη Σχολή αλλά αποσύρθηκε και το 1919 ήταν υποψήφιος στην τακτική έδρα στο Πολυτεχνείο (και στις δύο εξελέγη ο Δ. Τσακαλώτος). Οι αναφορές για τα μέλη του Πανεπιστημίου της Λειψίας προέρχονται από τα αρχεία του (<https://research.uni-leipzig.de/catalogus-professorum-lipsiensium/>).

⁸⁹⁴ Ο Όθ. Ρουσόπουλος όλο το προηγούμενο διάστημα είχε δραστήρια συμμετοχή σε κοινωνικούς και πολιτικούς σχηματισμούς, «*Ιάπων των Ιαπώνων αυτός*» κατά την έκφραση της *Ακροπόλεως* το 1907 (βλ. *Δελτίον ΒΕΑ*, τ. 12, τχ. 7, σ. 111). Διεκδίκησε την εκλογή του ως βουλευτής στις διπλές εκλογές του 1910 και στην πρώτη εκλογή του Αυγούστου έφτασε κοντά στην επιτυχή έκβαση (*Σκριπ*, 12 & 13/8/1910, σ. 5 & σ. 3). Στη δεύτερη εκλογή του Νοεμβρίου προτάθηκε ξανά ως υποψήφιος από διάφορες συντεχνίες και συνδέσμους και, όταν δεν συμπεριλήφθηκε στις επιλογές του κόμματος του Βενιζέλου, συγκρότησε μαζί με άλλους τον συνδυασμό των «*Λαϊκών Φιλελεύθερων*». Ωστόσο ο ίδιος, «*εμπνευσμένος μύστης και αθλητής του ανορθωτικού αγώνος*» (*Αστραπή*, 19 & 27/11/1910, σ. 1), δεν εξελέγη. Ανάμεσα στους συλλόγους που τον υποστήριξαν ήταν και εκείνος των γεωπόνων και γεωργών που υποστήριξε και την υποψηφιότητα του Θ. Βαρούνη «*αντί του μη αποδεχθέντος κ. Αιγινήτου*» (*Αθήναι*, 14/11/1910, σ. 2) ο οποίος επίσης δεν εξελέγη (*Σκριπ*, 1/12/1910, σ. 3). Ειδικότερα για τον ρόλο των συντεχνιών και τη συμμετοχή τους στις εκλογές της Α' και Β' Αναθεωρητικής Βουλής βλ. Ποταμιάνος, Ν. (2012). Ο Σύνδεσμος Συντεχνιών. Στο: *Η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Αλλαγές και ανατροπές* (σφ. 75-91). Επιστημονικό συμπόσιο, 11-12 Δεκεμβρίου 2009. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών, Σχολή Μωραΐτη.

οικονομία και την εκπαίδευση. Οι συσσωματώσεις, αν και διατηρούσαν τον ρευστό χαρακτήρα της εποχής ως προς την πολιτική ένταξη, δομούσαν ισχυρούς δεσμούς ανάμεσα στα εμπλεκόμενα πρόσωπα οι οποίοι στη συνέχεια θα αποκρυσταλλώνονταν και στο πολιτικό επίπεδο.

Στις επιστημονικές δημοσιεύσεις των υποψήφιων χημείας σε ξένα περιοδικά υπήρχε γενικά μία διασπορά σε διάφορους τίτλους (Πίνακας 17), ένδειξη ίσως και του πλήθους των χημικών περιοδικών στην αντίστοιχη εποχή. Στο συγκεκριμένο σύνολο η διασπορά προέκυπτε λόγω των εξειδικευμένων θεμάτων που είχαν μερικές δημοσιεύσεις⁸⁹⁵ αλλά και εξαιτίας των πολλών υποψήφιων με διαφορετικές δικτυώσεις.

Πίνακας 17
Δημοσιεύσεις υποψηφίων για τις έδρες χημείας ανά περιοδικό

	Οργανική Χημεία								Ανόργανη Χημεία			Σύνολο	
	Τσακαλώτος Δ.	Ζαχαριάς Π.	Βέης Κ.	Κομνηνός Τ.	Ματθαίουπουλος Γ.	Βαρούνης Θ.	Σουρλής Α.	Ησαΐας Β.	Ρουσόπουλος Π.	Ζέγγελης Κ.	Ρουσόπουλος Ο.		Νικολόπουλος Α.
<i>Berichte der Deutschen chemischen Gesellschaft</i>					2	3	3			3	7		18
<i>Zeitschrift für physikalische Chemie</i>	3	1								5		1	10
<i>Chemiker-Zeitung</i>		2				2				2	1		7
<i>Comptes rendus hebdomadaires de l'Académie des sciences</i>	6		1										7
<i>Πρακτικά διεθνών συνεδρίων</i>		4								2			6
<i>Bulletin de la Société Chimique de France</i>	4		1										5
<i>Monatshefte für Chemie und verwandte Teile anderer Wissenschaften</i>				5									5
<i>Zeitschrift für analytische Chemie</i>					1	1				3			5
<i>Annalen der Chemie</i>				2							1		3
<i>Archiv für Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik</i>											3		3
<i>Chemische Zeitschrift</i>											2		2
<i>Journal de Chimie physique</i>	2												2
Άλλοι τίτλοι	1	4	1	1						6	2		15

Οι υποψήφιοι στις χημικές έδρες είχαν μικρότερη συμμετοχή στα *CR* της Γαλλικής Ακαδημίας συγκριτικά με τους υπόλοιπους κλάδους. Και, γενικότερα, οι μισοί χημικοί υποψήφιοι είχαν δημοσιεύσει αποκλειστικά στη γερμανική γλώσσα και άλλο ένα τρίτο και στις δύο γλώσσες, ενώ τα τρία τέταρτα των ξενόγλωσσων εργασιών τους ήταν στη γερμανική. Ο προσανατολισμός των χημικών στον γερμανόφωνο χώρο, ερμηνεύσιμος από το δεσπόζον κύρος της «γερμανικής» χημείας σε ακαδημαϊκό και οικονομικό επίπεδο πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν ήταν ωστόσο μονοσήμαντος καθώς υπήρχαν χημικοί υποψήφιοι με ισχυρά ερείσματα στη γαλλική επιστημονική κοινότητα (Τσακαλώτος, Βέης). Πάντως για εκείνους που παρέμειναν στο Πανεπιστήμιο και συνέχισαν να δημοσιεύουν εργασίες τα επόμενα χρόνια (Τσακαλώτος, Ζέγγελης) ο προσανατολισμός αυτός άλλαξε δραματικά μετά από την κήρυξη του Πολέμου και η δημοσίευση σε γαλλόφωνα έντυπα αποτέλεσε μονόδρομο (ενότητες 11.3 & 12.4).

⁸⁹⁵ Τέτοιες ήταν κυρίως οι δημοσιεύσεις του Π. Ζαχαρία για τα θέματα των βαφών και το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών του Όθ. Ρουσόπουλου που αφορούσε σε θέματα καθαρισμού και συντήρησης αρχαιολογικών ευρημάτων.

Από τα γαλλόφωνα έντυπα, εκτός από τα *CR*, το περιοδικό που είχε φιλοξενήσει τις περισσότερες εργασίες ήταν εκείνο της Γαλλικής Χημικής Εταιρείας (*Bulletin de la Société chimique de France*) στην οποία ήταν μέλη ο Δ. Τσακαλώτος και ο Κ. Βέης⁸⁹⁶. Για την αντίστοιχη Γερμανική Χημική Εταιρεία δεν έγινε εφικτό να εντοπιστεί κατάλογος μελών γύρω στο 1911, ήταν ωστόσο τακτικά μέλη της από παλαιότερα ο Κ. Ζέγγελης και ο Όθ. Ρουσόπουλος⁸⁹⁷. Η συμμετοχή σε ευρωπαϊκές επιστημονικές εταιρείες δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη για όσους διεκδικούσαν ηγετικό ρόλο στον ελληνικό επιστημονικό χώρο και ήταν οπωσδήποτε σημαντική καθώς δεν υπήρχαν, ή μόλις είχαν ξεκινήσει, ανάλογες προσπάθειες στους αντίστοιχους κλάδους στην Ελλάδα. Παρ' όλα αυτά, η συμμετοχή στις ξένες εταιρείες δεν χρησιμοποιήθηκε ώστε να ενισχύσει τις υποψηφιότητες καθώς οι ενδιαφερόμενοι σε όλους τους κλάδους δεν την επικαλέστηκαν στα βιογραφικά τους σημειώματα (με δύο εξαιρέσεις).

Οι περισσότερες χημικές δημοσιεύσεις (18) βρίσκονταν στο περιοδικό που εξέδιδε η Γερμανική Χημική Εταιρεία (*Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft*). Η πρωτοκαθεδρία του είναι εξηγήσιμη εξαιτίας του ισχυρού προσανατολισμού του στην οργανική χημεία⁸⁹⁸ που ήταν το πεδίο έρευνας για τους περισσότερους υποψήφιους, των προσβάσεων που παρείχαν οι γερμανικές σπουδές αρκετών υποψήφιων αλλά και λόγω της αρχαιότητας του περιοδικού (ιδρύθηκε το 1868) με αποτέλεσμα να φιλοξενεί μερικά από τα παλαιότερα άρθρα του συνόλου. Το *Berichte*, με ερευνητικό προφίλ και ακαδημαϊκό κύρος, αποτελούσε ισχυρό εφόδιο για τους υποψήφιους που είχαν δημοσιεύσει σε αυτό. Το εξειδικευμένο στη φυσικοχημεία περιοδικό της Λειψίας (*Zeitschrift für physikalische Chemie*) ακολουθούσε με δέκα άρθρα. Συνολικά το πλήθος των άρθρων στα δύο φυσικοχημικά περιοδικά, το παλαιότερο του W. Ostwald (1887) και το νεότερο του Ph. Guye (1903), αποτελεί ένα ακόμη δεδομένο που αναδεικνύει τη γόνιμη καλλιέργεια της συγκεκριμένης ερευνητικής κατεύθυνσης στην ελληνική χημική επιστήμη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ωστόσο το ίδιο ταυτοχρόνως αποτέλεσε και μία διάσταση που φαίνεται να βάρυνε, μεταξύ άλλων, στην επιλογή των προσώπων. Από τα υπόλοιπα γερμανόφωνα περιοδικά αρκετές δημοσιεύσεις υπήρχαν στην εφημερίδα *Chemiker Zeitung* η οποία στρεφόταν περισσότερο στις εφαρμογές της χημείας στο πεδίο της οικονομίας, ενώ από πέντε εργασίες είχαν δημοσιευτεί στο περιοδικό της αναλυτικής χημείας (*Zeitschrift für analytische Chemie*) και στο χημικό περιοδικό της Ακαδημίας Επιστημών της Βιέννης. Οι τελευταίες (στο *Monatshefte für Chemie und verwandte Teile anderer Wissenschaften*⁸⁹⁹) προέρχονταν από έναν υποψήφιο, τον Τ. Κομνηνό (τέσσερεις το 1910 και μία το 1911). Η χρονική προέλευση των εργασιών, το μερίδιό τους στο έργο του υποψήφιου και η αποκλειστική τους διοχέτευση σε ένα κανάλι δημοσίευσης μπορούν να θεωρηθούν ενδείξεις που εκφράζουν τις πιέσεις που ασκούσε η ανάδειξη του ερευνητικού έργου ως ένα από τα κριτήρια επιλογής του καθηγητικού προσωπικού,

⁸⁹⁶ *Bulletin de la Société chimique de France. Mémoires*, 1910 (ser. 4, t. 7), 7-43. Την ίδια περίοδο, εκτός από τους Βέη και Τσακαλώτο, μέλη της Γαλλικής Χημικής Εταιρείας ήταν ο Π. Ζαλοκώστας (βλ. υποσημείωση 856 και 220), ο καθηγητής του Πολυτεχνείου Α. Βουρνάζος και ο βοηθός του Α. Σοφιανόπουλος, καθώς και δύο έλληνες φαρμακοποιοί στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη.

⁸⁹⁷ *Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft*, 1897 (A30,T3), II-LXXVII. Στη λίστα μελών εκείνου του έτους υπήρχε βεβαίως και ο Α. Κ. Χρηστομάνος.

⁸⁹⁸ Johnson, J. A. (2008). Germany: Discipline-Industry-Profession. German Chemical Organizations, 1867-1914. In: A. K. Nielsen & S. Strbanova (Eds), *Creating Networks in Chemistry: The Founding and Early History of Chemical Societies in Europe* (pp. 113-138). UK: The Royal Society of Chemistry.

⁸⁹⁹ Το περιοδικό ιδρύθηκε το 1880 και δημοσίευε όσες χημικές εργασίες είχαν ανακοινωθεί στην Ακαδημία Επιστημών της Βιέννης βλ. Pohl, W. G. (2008). Austria: Austrian Chemical Societies in the Last Decades of the Habsburg Monarchy, 1869–1914. In: A. K. Nielsen & S. Strbanova (Eds), *Creating Networks in Chemistry: The Founding and Early History of Chemical Societies in Europe* (pp. 1-22). UK: The Royal Society of Chemistry.

ιδιαίτερως στους υποψήφιους που είχαν αναπτυχθεί σε παλαιότερα επιστημονικά περιβάλλοντα (ενότητα 5.2).

Ανάμεσα στους τρεις υποψήφιους για την έδρα της Ανόργανης Χημείας η εισηγητική επιτροπή πρότεινε τον Κ. Ζέγγελη. Στην έκθεσή της έκανε αναφορά στη συμβολή του Όθ. Ρουσόπουλου στη «διάδοσιν των χημικών εν γένει γνώσεων και εφαρμογών παρ' ημίν» και εξήρε, σχετικά εκτεταμένα, το έργο που είχε στον τομέα της συντήρησης αρχαιοτήτων. Ο Ρουσόπουλος είχε ξεκινήσει να ασχολείται με το θέμα της συντήρησης από το 1888⁹⁰⁰ και στις αρχές του αιώνα εργάστηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στα ευρήματα του ναυαγίου των Αντικυθήρων, με αποτέλεσμα οι σχετικές δημοσιεύσεις να αποτελούν ένα σημαντικό τμήμα στο έργο του⁹⁰¹. Στην έκθεση της επιτροπής περιγραφόταν η βασική μέθοδος που είχε ακολουθήσει για τη συντήρηση των χαλκών ευρημάτων και οι περιπτώσεις που την είχε εφαρμόσει με την υπογράμμιση ότι ως μέθοδος ήταν «γενικώς παραδεκτή εν Ευρώπη» γεγονός που «περιεποίησε μεγάλην τιμήν εις τον Έλληνα χημικόν». Ο Ρουσόπουλος σήμερα μνημονεύεται ως ένας από τους πρώτους που είχε στοχευμένη δράση στη συντήρηση των αρχαιοτήτων μέσα από μία, θεωρητική και πειραματική, επιστημονική προσέγγιση. Ο ίδιος γνώριζε και υιοθετούσε τεχνικές που βρίσκονταν σε αντιστοιχία με τις σύγχρονες ευρωπαϊκές⁹⁰². Έδρασε σε μία περίοδο ενδυνάμωσης του τεχνοκρατικού πνεύματος στον χώρο της ελληνικής αρχαιολογίας η οποία ήταν, παράλληλα, και περίοδος ισχυρών κλυδωνισμών στους κόλπους της⁹⁰³. Οι προσπάθειές του στο έργο της συντήρησης φαίνεται ότι ακολουθούσαν έναν προσανατολισμό που είχε κύριο στόχο να υποστηρίξει και να διευκολύνει την ερμηνεία των ευρημάτων⁹⁰⁴. Ήταν υπέρμαχος των δραστικών λύσεων στο έργο της συντήρησης τις οποίες εφαρμόζε με επιμονή, σε αντίθεση με τη στροφή η οποία είχε αρχίσει να συντελείται προς ηπιότερες τεχνικές και, υπό αυτό το πρίσμα, οι μέθοδοί του είχαν επικριθεί από συγχρόνους του τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό⁹⁰⁵. Στις επόμενες δεκαετίες στο πεδίο της συντήρησης έδρασε, μάλλον με

⁹⁰⁰ Η δημοσίευση στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον* (υπ' αριθμό 10, Παράρτημα 3) πρέπει να αποτελεί την πρώτη του εργασία του για το θέμα. Ήταν μία εισήγηση σε συνεργασία με τον Γ. Κρίνο (τότε καθηγητή της Φαρμακευτικής Χημείας) προς τον έφορο του Μουσείου της Ακρόπολης για την προτιμητέα μέθοδο συντήρησης των χάλκινων αντικειμένων και των εγχρώματων αγαλμάτων του Μουσείου (διαθέσιμη στο: https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/deltion_arch1888).

⁹⁰¹ Πρόκειται για εννέα εργασίες (τις υπ' αριθμό 10-15 και 18-20, Παράρτημα 3). Από τις υπόλοιπες εργασίες του Ρουσόπουλου εκείνες που είχαν δημοσιευτεί στο *Berichte* (υπ' αριθμό 3-9) αφορούσαν στο πεδίο της οργανικής χημείας και προέρχονταν από το πρώτο στάδιο της δράσης του κατά τη δεκαετία 1880 και τις αρχές 1890.

⁹⁰² Η συμβολή του Ρουσόπουλου στον τομέα της συντήρησης έχει αναλυθεί σε πρόσφατη έρευνα, βλ. σσ. 132-150 στο: Δελή, Μ. (2019). *Ένας αιώνας συντήρησης στην Ελλάδα και την Κρήτη (από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως τη Μεταπολίτευση) με επίκεντρο τη συντήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Κνωσού και των αρχαιολογικών συλλογών της Κρήτης*. Διδακτορική διατριβή, Πολυτεχνείο Κρήτης. Μία άλλη προσέγγιση για το έργο του στον ίδιο τομέα προσφέρει η μονογραφία: Μωραΐτου, Γ. (2020). *Όθων Α. Ρουσόπουλος (1856-1922) και οι απαρχές της επιστημονικής συντήρησης των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, στην οποία ωστόσο οι αναφορές στην πανεπιστημιακή του σταδιοδρομία δεν ευσταθούν (σσ. 22-24).

⁹⁰³ Πετράκος, Β. (1987). *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Η ιστορία των 150 χρόνων της 1837-1987*. Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία, σσ. 85-116.

⁹⁰⁴ Δελή, Μ. (2019). *Ο.π.*, σσ. 132-150.

⁹⁰⁵ Δελή, Μ. (2019). *Ο.π.*, σσ. 132-150. Ειδικότερα για το θέμα: Dafas, K. (2015). The casting technique of the bronze Antikythera ephebe. In: Z. Theodoropoulou Polychroniadis (Ed.), *AEGIS. Essays in Mediterranean Archaeology Presented to Matti Egon* (pp. 137-146). UK: Archaeopress Publishing Ltd. Ο Ρουσόπουλος υιοθετούσε μία μέθοδο ηλεκτροχημικής αναγωγής για την οποία είχε εκφράσει διαφωνίες ο διευθυντής στο Εργαστήριο Χημείας του Μουσείου του Βερολίνου Friedrich Rathgen (1862-1942). Τα αποτελέσματα από την εφαρμογή της μεθόδου στον Έφηβο των Αντικυθήρων είχε επικρίνει ο αρχαιολόγος Ιωάννης Σβορώνος, διευθυντής του Νομισματικού Μουσείου. Το άγαλμα είχε ανασυρθεί το 1900 και υποβλήθηκε σε χημικό

διαφορετικό στίγμα, ο Κ. Ζέγγελης⁹⁰⁶. Στην παρούσα περίοδο το ενδιαφέρον του σε αυτόν τον τομέα είχε εκδηλωθεί με μία μόνο εργασία⁹⁰⁷ η οποία, ωστόσο, δείχνει να προοιωνίζει τη συγκρότηση διαφορετικών δικτύων συνεργασίας στον χώρο της ελληνικής αρχαιολογίας.

Η εισηγητική επιτροπή αναφέρθηκε διεξοδικά στις εργασίες του Κ. Ζέγγελη προκειμένου να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι το έργο του αναδείκνυε «*βαρυσήμαντον επιστημονικήν δράσιν*». Οι αναφορές σε μερικές εργασίες ήταν εκτενέστερες όπως, για παράδειγμα, σε εκείνη που είχε δημοσιευτεί το 1903 πριν από την εκλογή του στην πανεπιστημιακή έδρα και αφορούσε στη μελέτη χημικών αντιδράσεων σε υψηλές θερμοκρασίες που επιτυγχάνονταν με μία δική του μέθοδο⁹⁰⁸. Η εργασία είχε δημοσιευτεί στον τόμο του περιοδικού *Zeitschrift für physikalische Chemie* που ήταν αφιερωμένος στην 25ετηρίδα του W. Ostwald. Όπως εμφατικά είχε αναφέρει ο Jacobus van't Hoff στην εισαγωγή του αφιερωματικού τόμου, είχαν συμπεριληφθεί ερευνητικές εργασίες από 34 μαθητές του τιμώμενου προσώπου που ήδη σταδιοδρομούσαν σε ακαδημαϊκές θέσεις σε όλες τις ηπείρους⁹⁰⁹. Η έκδοση είχε αποτελέσει μία κίνηση που ήθελε να καταδείξει τη διεθνή εμβέλεια του Ινστιτούτου της Λειψίας· στην προκειμένη περίπτωση λειτούργησε ταυτόχρονα και ως ισχυρή υποστήριξη στην υποψηφιότητα του Κ. Ζέγγελη.

Η δεύτερη εργασία που έλαβε ιδιαίτερη μνεία στην εισηγητική έκθεση ήταν του 1906 και είχε θέμα την εξάτμιση στερεών σωμάτων σε συνήθεις θερμοκρασίες⁹¹⁰. Οι παρατηρήσεις και οι ερμηνευτικές υποθέσεις της εργασίας είχαν διατυπωθεί μέσα στο περιβάλλον των ραγδαίων αλλαγών που ακολούθησαν την ανακάλυψη των ακτίνων Χ, της ραδιενέργειας και του ηλεκτρονίου οι οποίες είχαν στρέψει το ερευνητικό ενδιαφέρον των χημικών στο είδος και τη φύση των διαφόρων ακτινοβολιών και είχαν ασκήσει επιδράσεις και στις θεωρητικές κατασκευές σχετικά με την έννοια και τη δομή του ατόμου⁹¹¹. Η επιρροή αυτού του κλίματος καθώς και η προσδοκία να κατατεθεί μία συμβολή στον σχετικό προβληματισμό είναι αρκετά εμφανή στο περιεχόμενο της

καθαρισμό από τον Ρουσόπουλο το 1901, μία λύση που επελέγη λόγω της εκτεταμένης διάβρωσής του. Οι αρνητικές συνέπειες του χημικού καθαρισμού ήταν η περαιτέρω διάβρωση της επιφάνειας του αγάλματος, η απώλεια της πατίνας πρασινωπού χρώματος και η απόκτηση ενός σκούρου γκρι χρώματος.

⁹⁰⁶ Για τη συμβολή του Κ. Ζέγγελη στη συντήρηση των αρχαιοτήτων στην περίοδο του Μεσοπολέμου βλ. Δελή, Μ. (2019). *Ο.π.*, σσ. 153-164. Επίσης: Μωραΐτου, Γ. (2014). *Ο Κωνσταντίνος Δ. Ζέγγελης (1870-1957) και η συμβολή του ως χημικού στη συντήρηση των χάλκινων αρχαιοτήτων*. Πρακτικά Ημερίδας Πανελληνίας Ένωσης Συντηρητών Αρχαιοτήτων (σσ. 459-470), Αθήνα 2012.

⁹⁰⁷ Στην περίοδο που εξετάζεται εδώ η σχετική δημοσίευση ήταν η υπ' αριθμό 12 (Παράρτημα 3). Επρόκειτο για μία ανακοίνωση στο Α' Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο που έγινε στην Αθήνα το 1905 που επίσης είχε συμπεριληφθεί στον αφιερωματικό τόμο για την 30ετηρίδα του Jules Nicole (1842-1921), ελληνιστή καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης. Η εργασία αφορούσε στην ανάλυση χάλκινων αντικειμένων που είχαν βρεθεί στις ανασκαφές των Χρ. Τσουντα στο Σέσκλο και του Κλ. Στέφανου στη Νάξο.

⁹⁰⁸ Ήταν η υπ' αριθμό 9 δημοσίευση του Κ. Ζέγγελη (Παράρτημα 3) η οποία στην Ελλάδα είχε παρουσιαστεί αναλυτικά στο περιοδικό *Αρχιμήδης*, 1903, τχ. 3 & 4, 18-22 & 25-28.

⁹⁰⁹ *Zeitschrift für physikalische Chemie, Jubelband W. Ostwald*, bd. 46, 1903, v-xv. Ο Κ. Ζέγγελης ήταν τότε καθηγητής στο Πολυτεχνείο.

⁹¹⁰ Πρόκειται για την υπ' αριθμό 11 δημοσίευσή του (Παράρτημα 3). Υπήρχε και μία πρόδρομη δημοσίευση στο ίδιο περιοδικό (1904, 50, 219-224) που δεν συμπεριλήφθηκε στην εισηγητική έκθεση. Η εργασία του 1904 είχε παρουσιαστεί συνοπτικά στον Αρχιμήδη (1905, τχ. 6, 47-48) ενώ η δεύτερη του 1906 στο *Δελτίον της Φυσικοδιφικής Εταιρείας* (1907, τχ. 13, 223-225).

⁹¹¹ Hughes, J. (2008). Radioactivity and Nuclear Physics. In: M. J. Nye (Ed), *The Cambridge History of Science. Vol. 5: The Modern Physical and Mathematical Sciences* (pp. 350-374). Cambridge University Press.

εργασίας η οποία, μαζί με άλλες⁹¹², αναδεικνύει στον σημερινό αναγνώστη και τις προσεγγίσεις του συγγραφέα σε επίμαχα επιστημονικά ερωτήματα της εποχής (π.χ. σχετικά με τη δομή της ύλης). Για τη συγκεκριμένη εργασία η επιτροπή είχε αναφέρει emphaticά ότι υπήρξε αφορμή ώστε «αι δια πρώτην φοράν γενόμεναι παρατηρήσεις αύται του κ. Ζέγγελη [να] αναφέρονται λίαν τιμητικώς εν τη ξένη βιβλιογραφία», μία έμφαση που δεν ήταν τυχαία. Το συμπέρασμα της μελέτης -ότι στερεά σώματα (μέταλλα, οξείδια και άλατα μετάλλων), ακόμα και τα δύσκολα εξαερώσιμα, αναδίδουν σε συνηθισμένες θερμοκρασίες ατμούς σε απείρως ελαχίστη ποσότητα- είχε χρησιμοποιηθεί στην Ελλάδα, από το 1908 και μετά, ως αιχμή της κριτικής απέναντι στον Ζέγγελη ιδιαιτέρως μέσω του ημερήσιου τύπου. Το καθαυτό συμπέρασμα, ανεξάρτητα από άλλες προσεγγίσεις της εργασίας, ήταν τέτοιο που εύκολα προσέκρουε στην αισθητηριακή αντίληψη. Για τον λόγο αυτό είχε το ίδιο εύκολα αποκτήσει μία προνομιακή θέση στις επικρίσεις του δημοσιογραφικού λόγου και κυριαρχούσε στα πολιτικά επιχειρήματα. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι αυτό ακριβώς το συμπέρασμα έδινε περιεχόμενο σε αντιπαραθέσεις οι οποίες επιστράτευαν ισχυρούς συμβολισμούς προς το αναγνωστικό κοινό: «Φαντασθήτε π.χ. τον ίππον του Κολοκοτρώνη μεταβαλλόμενον βαθμηδόν εις άθλιον Ροζινάντην [=το κοκαλιάρικο άλογο του Δον Κιχώτη], και την χείραν του γέρου του Μωρηά, την δεικνύουσαν τους Βασιλικούς σταύλους, λεπτυσμένην ως βελόνην»⁹¹³.

Η εισηγητική έκθεση έκανε ειδική αναφορά σε μία ακόμη εργασία η οποία ήταν από τις τελευταίες δημοσιεύσεις του υποψήφιου (1909)⁹¹⁴. Με αυτήν ο Ζέγγελης επιχειρούσε να συμβάλει σε ένα θέμα που διερευνούσε για πολλά έτη ο καθηγητής Hans Landolt και αφορούσε στη διατήρηση της μάζας κατά την πραγματοποίηση των χημικών αντιδράσεων⁹¹⁵. Ο Landolt είχε εκπονήσει μία εκτεταμένη διατριβή όπου παρουσίαζε την πορεία της έρευνάς του και τα συμπεράσματα από την τελική της φάση η οποία εκδόθηκε από την Πρωσική Ακαδημία Επιστημών το 1910 αμέσως μετά τον θάνατό του. Εκεί έλεγε τις υποθέσεις που είχε διατυπώσει ο Ζέγγελης στο άρθρο του 1909 και τις

⁹¹² Για παράδειγμα, την υπ' αριθμό 26 που είχε αποτελέσει την εναρκτήρια ομιλία της καθηγεσίας του Ζέγγελη το 1906.

⁹¹³ Σκριπ, 20/10/1911, σ. 2. Το σχόλιο δεν αναδεικνύει μόνο τη naïve κατανόηση από τη δημοσιογραφική πένα. Η συμμετοχή του Κολοκοτρώνη στη διαδικασία διάψευσης του συμπεράσματος είχε χρησιμοποιηθεί και από τον συνυποψήφιο Θ. Βαρούνη (1911, *Ο.π.*, σ. 5). Με αποκαλυπτικό τρόπο, ως προς την έκταση και την πολυπλοκότητα των σχηματιζόμενων δικτύων, είχε επιχειρηματολογήσει και ο (ίλαρχος τότε) Επαμεινώνδας Ζυμπρακάκης σε επιστολή του στον Βενιζέλο. Τον ενημέρωνε, «με την πεποίθησιν ότι εκτελώ καθήκον απέναντι υμίν», ότι το συμπέρασμα της εργασίας ήταν ένα από «τα μεγάλα λάθη του [Κ. Ζέγγελη] τα οποία τον κατέστησαν καταγέλαστον» λαμβάνοντας και εκείνος θέση στην αξιολόγηση των υποψηφίων για την έδρα της Ανόργανης Χημείας και υποστηρίζοντας την υποψηφιότητα του Όθ. Ρουσόπουλου (Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 351.43).

⁹¹⁴ Είναι η υπ' αριθμό 17 δημοσίευσή του και, συμπληρωματικά αυτής, η υπ' αριθμό 20 (Παράρτημα 3).

⁹¹⁵ Ο Landolt (1831-1910) ήταν διευθυντής του Β' Χημείου στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου στην περίοδο 1891-1905. Κατά τη διάρκεια αυτών των ετών, αλλά και μετά την αφυπηρέτηση έως τον θάνατό του, ασχολήθηκε επισταμένως με την πειραματική εξέταση του νόμου του Lavoisier για τη διατήρηση της μάζας στις χημικές αντιδράσεις. Στην εικοσαετία των μελετών του τελειοποιούσε διαρκώς τις πειραματικές διατάξεις, βελτίωνε την ευαισθησία τους και έλεγε τις συνθήκες που διεξήγαγε τα πειράματα με αποτέλεσμα να επιτύχει εξαιρετικά ακριβείς μετρήσεις. Η παρουσίαση της έρευνάς του καθώς και βιογραφικά του στοιχεία περιέχονται στη νεκρολογία που δημοσιεύτηκε στο *Journal of the Chemical Society, Transactions*, 1911, 99, pp. 1653-1660 η οποία στηρίχθηκε στην επιμνημόσυνη ομιλία του Jacobus van't Hoff στην Πρωσική Ακαδημία Επιστημών (υποσημείωση 916). Για τη συγκεκριμένη έρευνα του Landolt βλ. επίσης: Oesper, R.E. (1945). Hans Landolt (1831-1910). *Journal of Chemical Education*, 22(4), 158-162.

αντέκρουε με διεξοδικά επιχειρήματα⁹¹⁶, ενώ νωρίτερα είχε δημοσιεύσει επίσης τις αντιρρήσεις του στο περιοδικό της φυσικοχημείας⁹¹⁷. Αυτές τις αιτιάσεις (και κάποιες μικρότερης εμβέλειας για το ίδιο θέμα από άλλους συγγραφείς) είχαν χρησιμοποιήσει κυρίως οι αντιπαρατιθέμενοι στον Κ. Ζέγγελη από τον ακαδημαϊκό χώρο, συνυποψήφιοι στη χημεία και μη. Αντίθετα όμως με την προηγούμενη περίπτωση, ο έλεγχος του νόμου του Lavoisier δεν φαίνεται ότι είχε να πει πολλά πράγματα και με άμεσο τρόπο στη δημόσια συζήτηση. Έτσι στον δημόσιο λόγο, τα ονόματα των επιστημόνων που είχαν αμφισβητήσει την τελευταία εργασία συνδυάζονταν αποτελεσματικά με το συμπέρασμα της προηγούμενης (περί εξάτμισης των μεταλλικών ενώσεων).

Η εισηγητική επιτροπή παρουσίασε τον επιστημονικό αντίλογο στην εργασία του 1909 και σημείωσε ότι «*παρ' όλα όμως ταύτα το όλον ζήτημα μένει εισέτι αμφισβητούμενον*». Στην πραγματικότητα δεν εξακολουθούσε να παραμένει και τόσο όμως παρατηρήσεις και υποθέσεις όπως εκείνες που διατύπωνε η εργασία λαμβάνονταν υπόψη και εξετάζονταν, η δε απόρριψη ήταν μέρος της διαδικασίας. Παρά ταύτα η επιτροπή δεν φαίνεται ότι επικαλούνταν τον αμφισβητούμενο χαρακτήρα προκειμένου να αναδείξει στη δημόσια σφαίρα μία ανάλογη προσέγγιση για την έρευνα. Ούτε, πολύ περισσότερο, επιχειρούσε να εντάξει τις «αποτυχίες» ως αναπόσπαστο τμήμα στην πρακτική των επιστημόνων με ίδια σημασία που είχαν οι «επιτυχίες». Αντίθετα, μάλλον προτιμούσε να αξιοποιήσει ως επιχείρημα το περιθώριο που της επέτρεπε η χρήση της λέξης «*εισέτι*». Σε ένα πλαίσιο όπου η κλίμακα αξιολόγησης γινόταν αντιληπτή ως δίτιμη (συνολική αποδοχή- συνολική απόρριψη) η επίκληση των ενδιάμεσων πολλαπλών τιμών έδειχνε αδύναμη, πολύ περισσότερο όταν αφορούσαν στο επιλεγόμενο πρόσωπο. Το αποτέλεσμα ήταν η πρόταση για την έδρα της Ανόργανης να ερμηνευτεί στο δημόσιο πεδίο με βάση αποκλειστικά τις -υπαρκτές κατά τ' άλλα- προσωπικές και πολιτικές σχέσεις και επιδιώξεις και να αξιοποιηθεί ως τέτοια.

Για την έδρα της Οργανικής Χημείας προτεινόμενος στην έκθεση της εισηγητικής επιτροπής ήταν ο Δ. Τσακαλώτος με το καταληκτικό συμπέρασμα ότι «*εν σχετικώς βραχεί χρόνω*» το έργο του αποδείκνυε σοβαρή επιστημονική δράση «*προάγουσα εις πολλά σημεία την χημικήν επιστήμην*». Με μία σύντομη περιγραφή από κάθε του εργασία η επιτροπή είχε επιδιώξει να δώσει έμφαση σε όσες δημοσιεύσεις είχε ταξινομήσει στην οργανική χημεία προκειμένου να επισημάνει ποια συμβολή αυτές είχαν στην έρευνα των οργανικών ενώσεων και να συμπεράνει ότι ο υποψήφιος ήταν «*τελείως κάτοχος του κλάδου τούτου, ως και των νεωτέρων μεθόδων ερεύνης εν τη οργανική χημεία, ας μετά δεξιότητος χειρίζεται*» ενώ υποσημειωνόταν, παράλληλα, και η επιτυχής εισαγωγή στην ελληνική βιβλιογραφία των σύγχρονων βιοχημικών προσεγγίσεων που είχε κάνει ο υποψήφιος. Οι αναφορές γίνονταν διότι η ένταξη του ερευνητικού έργου του Δ. Τσακαλώτου στο πεδίο της φυσικοχημείας ή της οργανικής χημείας είχε αποτελέσει την αιχμή της κριτικής απέναντί του. Ήταν το όχημα ώστε να αναπτυχθούν οι προσωπικές στρατηγικές⁹¹⁸, αλλά ταυτόχρονα εδραζόταν και σε μία διαφορετική παράδοση ανάμεσα στους δύο χημικούς κλάδους για την οποία είχε μιλήσει και ο ίδιος ο υποψήφιος αναδεικνύοντας τη μετατόπιση που είχαν επιφέρει στην έρευνα της οργανικής χημείας

⁹¹⁶ Landolt: Über die Erhaltung der Masse bei chemischen Umsetzungen. *Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften Physikalisch-Mathematische Classe*, 1910, 1-158. Το συγκεκριμένο θέμα στο κεφάλαιο 3C.

⁹¹⁷ Landolt, H. (1909). Über die Durchlässigkeit des Glases für Dämpfe. *Zeitschrift für physikalische Chemie*, 68(1), 169-174. Το συγκεκριμένο άρθρο ήταν και η τελευταία εν ζωή δημοσίευση του Landolt.

⁹¹⁸ Βαρούνης, Θ. (1911). *Ο.π.* & Κομνηνός, Τ. (1911β). *Η απόφασις της επιτροπείας προς υπόδειξιν καθηγητού δια την έδραν της Οργανικής Χημείας ελεγχόμενη υπό Τ. Κομνηνού. Τεύχος Α': Τις ο προταθείς κ. Δ. Τσακαλώτος*. Αθήναι: Εστία.

οι φυσικοχημικές μέθοδοι και, ιδίως, την ανάδυση του πεδίου της βιοχημείας⁹¹⁹. Η επιτροπή συνυπολόγιζε τις διαφορετικές παραδόσεις ανάμεσα στους χημικούς κλάδους και διατύπωνε την επιφύλαξη ότι η κατεύθυνση των εργασιών του μπορούσε να θεωρηθεί και φυσικοχημική «*δεδομένου ότι και μεταξύ των διαφόρων διασημοτέρων χημικών υπάρχει διάφορος γνώμη επί του ζητήματος τούτου*». Σε κάθε περίπτωση οι εμπαιθείς διαμαρτυρίες στο δημόσιο πεδίο -και οι περισσότερο εμπαιθείς χειρισμοί στο εσωτερικό της Σχολής⁹²⁰- σχετικά με τη διεκδίκηση των εδρών χημείας καθιστούν δύσκολη την κατανόηση εάν εστιάζουμε μόνο στα προβαλλόμενα επιχειρήματα γύρω από το περιεχόμενο της κάθε έδρας. Οι πολλαπλές διαστάσεις της αντιπαράθεσης έχουν ήδη υπογραμμιστεί στις προηγούμενες ενότητες.

Οι διορισμοί που έγιναν τον Ιανουάριο του 1912 δεν περιείχαν απόφαση για την έδρα της Οργανικής. Η κυβέρνηση τελικώς προχώρησε, έξι μήνες αργότερα, στον διορισμό του Γ. Ματθαίου με αισθητή παράκαμψη της σειράς αξιολόγησης που είχε καταλήξει η εισηγητική επιτροπή. Ο νέος καθηγητής είχε δραστηριότητα σε αρκετούς τομείς του ακαδημαϊκού και δημόσιου βίου (υποσημείωση 554). Η δράση του κατά το προηγούμενο διάστημα είχε στραφεί κυρίως γύρω από τα θέματα του ελέγχου και της διασφάλισης της ποιότητας των τροφίμων. Η κατεύθυνση αυτή είχε απασχολήσει μία από τις τρεις ερευνητικές του εργασίες (οι άλλες δύο περιείχαν τα αποτελέσματα της διδακτορικής του έρευνας)⁹²¹, κυρίως όμως είχε επιδοθεί στον συγκεκριμένο τομέα από τη θέση του προέδρου της Φυσιολογικής Εταιρείας. Στη συνέχεια ο τομέας των τροφίμων θα αποτελούσε ένα από τα κύρια πεδία -αν όχι το κυριότερο- της δραστηριότητάς του. Προς το παρόν, η φοίτηση του Γ. Ματθαίου σε ένα από τα εμβληματικά ιδρύματα της εποχής (Εικόνα 4) και η δικτύωση που του παρείχε εντός μίας ισχυρής ομάδας επιστημόνων-βιομηχάνων, σε συνδυασμό με τη δράση του στην προεδρεία της Εταιρείας, είχαν εξασφαλίσει στον ίδιο μία ευρεία στήριξη στην υποψηφιότητά του, κυρίως εκτός του ακαδημαϊκού χώρου, η οποία φαίνεται να λειτούργησε αποτελεσματικά⁹²².

⁹¹⁹ Τσακαλώτος, Δ. (1907). *Αι νεώταται πρόοδοι της χημείας*. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου. Ειδικότερα για το συγκεκριμένο θέμα βλ. σσ. 7-10 στη διάλεξη που ήταν η εναρκτήριά του ως υφηγητής.

⁹²⁰ Στο δίχρονο σχεδόν διάστημα από τις απολύσεις έως τους διορισμούς, η ένταση σε θεσμικό επίπεδο εκφράστηκε κυρίως μέσα από την αντίθεση των καθηγητών που είχαν οριστεί να διδάξουν τα μαθήματα των κενών εδρών χημείας και φυσικής και των επιμελητών στους οποίους το υπουργείο είχε αναθέσει την ευθύνη των εργαστηρίων. Η Σύγκλητος αναγνώρισε την προσωρινή δικαιοδοσία στους επιμελητές, όχι όμως και οι καθηγητές που ζήτησαν τις απολύσεις τους αν και με διαφορετική έμφαση στην κάθε περίπτωση. Συγκεκριμένα για τη χημεία: η αντίθεση του Α. Δαμβέργη να διευθύνει ο Δ. Τσακαλώτος το Χημείο ήταν συνολική και εκφράστηκε σε πλήθος συνεδριάσεων, ενώ ζήτησε την απόλυσή του από τη Σύγκλητο και δεν συνεργάστηκε μαζί του έως το τέλος (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 22/10/1910, 2/11/1910, 22/1/1911· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 16/12/1910, 31/1/1911, 19/2/1911· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 327.3, 29/1/1911, αρ. πρ. 478). Με τον σκοπό της απόλυσής του αξιοποιήθηκε ακόμη και η πυρκαγιά που κατέστρεψε το Χημείο τον Αύγουστο του 1911. Ο Τ. Κομνηνός επέριψε ευθύνες στον Δ. Τσακαλώτο (και τον Κ. Ζέγγελη) για πλημμελή άσκηση καθηκόντων που οδήγησε στην πυρκαγιά. Το θέμα συζητήθηκε στη Σύγκλητο, με αίτημα του δεύτερου, όπου αποφασίστηκε η απόλυση του Κομνηνού και ζητήθηκε η συναίνεση του Δαμβέργη που δεν δόθηκε με αποτέλεσμα το θέμα να παραπεμφθεί στο υπουργείο (*Υπόμνημα Τ. Κομνηνού προς το Σ^{ον} Υπουργικόν Συμβούλιον*, σ. 2· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 19/5/1912· ΕΦαΧ, φ. 1911-12 αρ. πρ. 4904 & 600· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 2/6/1912).

⁹²¹ Οι υπ' αριθμό 1 και 2 εργασίες του Γ. Ματθαίου (Παράρτημα 3) αποτελούσαν το περιεχόμενο της διδακτορικής του διατριβής, η πρώτη είχε προηγηθεί της κατάθεσής της. Η υπ' αριθμό 3 που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό της αναλυτικής χημείας ήταν η σχετική με τα τρόφιμα.

⁹²² ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 74.2. Την υποψηφιότητα του Γ. Ματθαίου είχαν υποστηρίξει περίπου 25 πρόσωπα κατά την αναμονή των απευθείας διορισμών της κυβέρνησης Δραγούμη το 1910 (ενότητα 7.1). Ανάμεσά τους βρίσκονταν πρόσωπα σε κεντρικές και ιδιαιτέρως ισχυρές θέσεις. Ήταν πρωτίστως οι βιομήχανοι Ανδρέας Χατζηκυριάκος και Λεόντιος Οικονομίδης μαζί με άλλους τρεις

Ορυκτολογία

Στην έδρα της Ορυκτολογίας-Πετρολογίας ο υφηγητής Κ. Κτενάς ήταν ο μοναδικός υποψήφιος⁹²³. Ο Κ. Κτενάς είχε φοιτήσει στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αρχικά στη Νομική Σχολή (δύο εξάμηνα) και κατόπιν στο φυσικό τμήμα της Φιλοσοφικής (έξι εξάμηνα). Το φθινόπωρο του 1903 μετεγγράφηκε στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας όπου ασκήθηκε στα εργαστήρια των καθηγητών Ferdinand Zirkel (ορυκτολογίας-γεωγνωσίας), W. Ostwald (φυσικοχημείας) και Karl Credner (παλαιοντολογίας) και έλαβε το 1905 τον διδακτορικό τίτλο με διατριβή στην ορυκτολογία⁹²⁴. Συνέχισε για ένα έτος στη Μεταλλευτική Ακαδημία του Freiberg, μία σχολή που κατείχε υψηλό κύρος στην εκπαίδευση των μεταλλειολόγων σε όλο τον 19^ο αιώνα⁹²⁵ και στην οποία είχαν φοιτήσει αρκετοί έλληνες τα προηγούμενα χρόνια, ανάμεσά τους και ο Κ. Μητσόπουλος⁹²⁶.

Ο Κ. Κτενάς προτάθηκε από την εισηγητική επιτροπή όχι ως μοναδικός υποψήφιος αλλά διότι θεωρήθηκε ότι τα έργα του τον έδειχναν κάτοχο «ου μόνον από περιωπής γνώσεων της νεωτέρας ορυκτολογικής και πετρογραφικής επιστήμης αλλά και ως προαγαγόντα εν πολλοίς αυτήν». Η έκθεση επισήμαινε την «ιδιάζουσα» ικανότητά του κατά την παρατήρηση στην έρευνα πεδίου και θεωρούσε ότι η υφηγητική του διδασκαλία ήταν ενδεικτική του προσανατολισμού που είχε δώσει στις νεότερες τάσεις της συγκεκριμένης επιστήμης.

Ο Κ. Κτενάς είχε αρχίσει να δημοσιεύει στην Ελλάδα το 1906 και το επόμενο έτος ακολούθησαν οι ερευνητικές του εργασίες σε ευρωπαϊκά περιοδικά. Ήταν κυρίως σε γαλλικά, πέντε ανακοινώσεις στη Γαλλική Ακαδημία Επιστημών (οι δύο σε συνεργασία με τον Φ. Νέγηρ) και μία στο περιοδικό της Γαλλικής Ορυκτολογικής Εταιρείας στην

απόφοιτους του ΕΤΗ, ο Π. Ζαλοκώστας διευθυντής του χημικού εργαστηρίου του υπουργείου Οικονομικών και ο εκεί χημικός Α. Κυριακόπουλος, οι χημικοί σε διευθυντικές θέσεις στη βιομηχανία Π. Καμπάς και οι αδελφοί Δ. και Π. Κροντηράς, ο γεωλόγος Γ. Γεωργαλάς τότε επιμελητής στην έδρα του Κ. Μητσόπουλου στο Πολυτεχνείο, καθηγητές από το Βαρβάκειο και τη Σχολή Ευελπίδων κ.ά.

⁹²³ Στον αφιερωματικό τόμο για τον Κ. Κτενά που εκδόθηκε σαράντα και πλέον έτη από τον θάνατό του αναφέρεται από τον Ι. Κανδήλη (σ. 47) ότι το 1911 ήταν συνυποψήφιος ο Σωκράτης Παπαβασιλείου (*Κωνσταντίνος Κτενάς. Το επιστημονικόν έργον και η ζωή του*, Αθήνα 1978· επαναλαμβάνεται και στο βιβλίο του Ι. Κανδήλη, 1976, *Ο.π.*, σσ. 106 & 113). Ο Σ. Παπαβασιλείου από τη Νάξο, διδάκτορας του φυσικού τμήματος το 1885-86, συνέχισε με σπουδές στη Μεταλλευτική Ακαδημία του Freiberg, έγινε υφηγητής γεωλογίας το 1892, δίδαξε για ένα διάστημα στην Ακαδημία Ρουσόπουλου με την οποία διατήρησε τη συνεργασία, εργάστηκε παράλληλα στο γεωδυναμικό τμήμα του Αστεροσκοπείου και στο τμήμα μεταλλείων του υπουργείου Οικονομικών ενώ πριν από το 1910 υπήρξε διευθυντής των ορυχείων σύμριδας στη Νάξο (Καρκάνης, 2012, *Ο.π.*, σσ. 688-689· *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΙΘ, σσ. 561-562· *Δελτίον ΒΕΑ*, τόμοι 1-12). Η εντύπωση του Κανδήλη, που προέρχεται μάλλον από εκ των υστέρων διηγήσεις (ο ίδιος το 1911 ήταν παιδί), αναδεικνύει την ύπαρξη συνθετότερων διεργασιών και επιδιώξεων από όσες έχουν καταγραφεί στα επίσημα κείμενα. Ο Παπαβασιλείου ήταν υποψήφιος Κυκλάδων στις εκλογές για τη Β' Αναθεωρητική Βουλή, φιλικά προσκείμενος στον Βενιζέλο ο οποίος δεν είχε πάρει το χρίσμα και δεν εξελέγη (*Αθήνα*, 6 & 11/11/1910, σ. 2 & *Αιγαίον*, 6/11/1910, σσ. 1-2). Στην επόμενη Βουλή (1912-1915) υποστηρίχθηκε από τους Φιλελεύθερους και εξελέγη, ενώ αργότερα (1929-1935) έγινε γεωρυσιαστής (*Μητρών...*, *ο.π.*).

⁹²⁴ Πρόκειται για την υπ' αριθμό 3 στον αντίστοιχο πίνακα του Παραρτήματος 3 η οποία δημοσιεύτηκε αργότερα από την έγκριση της διατριβής.

⁹²⁵ Lucier, P. (2008). Geological Industries. In: P. J. Bowler & J. V. Pickstone (Eds), *The Cambridge History of Science. Vol. 6: The Modern Biological and Earth Sciences* (pp. 108-125). Cambridge University Press.

⁹²⁶ Σε βάση δεδομένων που καταγράφει τους έλληνες μηχανικούς πολυτεχνείων και τους απόφοιτους τεχνικών σχολών (<https://engineers.ims.forth.gr/site/index>) υπάρχουν 13 άτομα με σπουδές στη Μεταλλευτική Ακαδημία του Freiberg· οι επτά ήταν προ του 1911 (η Ακαδημία παρείχε μετά το 1905 και διδακτορικούς τίτλους) και οι υπόλοιποι το επόμενο διάστημα. Ο αριθμός προ του 1911 είναι ενδεικτικός καθώς στη βάση δεν αναφέρονται όλοι όσοι φοίτησαν στη συγκεκριμένη Ακαδημία όπως π.χ. οι Κ. Μητσόπουλος, Σ. Παπαβασιλείου και Κ. Κτενάς. Για τους μεταλλειολόγους μηχανικούς στα τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα βλ. Papastefanaki, L. (2016). *Ο.π.*

οποία ήταν μέλος, όπως επίσης ήταν και στην αντίστοιχη Γεωλογική⁹²⁷. Οι άλλες τρεις δημοσιεύσεις του ήταν στα γερμανικά, δύο άρθρα σε εδραιωμένα γεωλογικά περιοδικά και μία διατριβή στα πρακτικά της Πρωσικής Ακαδημίας Επιστημών. Από τις πρώτες του δημοσιεύσεις διακρίνεται η υιοθέτηση της «*θεωρίας των επωθήσεων*» και, ιδίως, όπως αυτή είχε εξειδικευτεί στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τον καθηγητή Pierre Termier της *École des Mines*⁹²⁸. Ο Κτενάς είχε γνωρίσει τη θεωρία του Termier σχετικά με την ορογένεση των Άλπεων στα χρόνια της Λειψίας σε ένα περιβάλλον που εντούτοις δεν αποδεχόταν, όπως ο ίδιος ανέφερε αργότερα, τη ρηζικέλευθη ερμηνεία των ορογενέσεων⁹²⁹. Η προσέγγιση ωστόσο είχε προσελκύσει την προσοχή του και τον είχε απασχολήσει από το πρώτο ελληνικό του άρθρο έως τις επόμενες ερευνητικές του δημοσιεύσεις⁹³⁰. Η ροπή του προς τη γαλλική γεωλογική κοινότητα, εκτός από γενικότερους λόγους, δεν θα ήταν άστοχο να αποδοθεί και σε αυτή την επιρροή.

Στο σημείωμα που είχε καταθέσει ο Κ. Κτενάς έκανε ρητή αναφορά στη μη συμπερίληψη στον φάκελο της υποψηφιότητάς του άρθρων με ενημερωτικό χαρακτήρα και αρθρογραφίας στον τύπο για θέματα δημόσιου ενδιαφέροντος⁹³¹. Ανάμεσα στα τελευταία υπήρχε μία σειρά δημοσιευμάτων που αφορούσαν στο θέμα της αξιοποίησης των μεταλλευμάτων στα νησιά του Αιγαίου τα οποία τον είχαν φέρει σε δημόσια αντιπαράθεση με τον προκάτοχο της έδρας Κ. Μητσόπουλο. Στην ιστοριογραφία έχει καταγραφεί μία έντονη εξάπλωση μεταλλευτικών εταιρειών στον ελληνικό χώρο κατά το τελευταίο τρίτο του 19^{ου} αιώνα η οποία έχει περιγραφεί με τον όρο «*μεταλλευτικός πυρετός*». Είχε αναπτυχθεί μέσα σε ένα κλίμα αυξημένων προσδοκιών όπου συχνά κυριαρχούσε ο «*φетиχισμός του μεταλλεύματος*», δηλαδή η προσέγγιση κάθε μεταλλευτικής εργασίας ως επικερδούς ανεξαρτήτως από το κόστος παραγωγής της⁹³². Την προηγούμενη περίοδο (1890-1907) το ενδιαφέρον είχε στραφεί κυρίως στα νησιά του Αιγαίου, ωστόσο η εμπλοκή ιδίως των ξένων εταιρειών είχε αρχίσει να υποχωρεί εξαιτίας των πιέσεων που αντιμετώπιζε η ελληνική εξορυκτική δραστηριότητα από τον διεθνή ανταγωνισμό· ένας παράγοντας που, σε συνδυασμό με άλλους, οδήγησε σε μία γενικευμένη κρίση στον μεταλλευτικό τομέα γύρω στα 1910⁹³³.

Σε αυτό το πλαίσιο -και χωρίς να λειτουργούν στη χώρα συγκροτημένα γνωμοδοτικά σώματα- εγγράφηκε η διαφωνία των δύο επιστημόνων, προηγούμενου και μελλοντικού κατόχου της πανεπιστημιακής έδρας. Αφορούσε, αφενός, στην εκτίμηση της αξίας των μεταλλευμάτων βαρυτίνης στη Μήλο και, αφετέρου, στον προσφορότερο τρόπο εκμετάλλευσης παρόμοιων πόρων από το ελληνικό κράτος⁹³⁴. Ο Κ. Μητσόπουλος

⁹²⁷ *Bulletin de la Société française de Minéralogie*, 1912, 35(1), xiii καθώς και *Bulletin de la Société Géologique de France*, 1911, 11, xxvii.

⁹²⁸ Greene, M. T. (2008). Geology. In: P. J. Bowler & J. V. Pickstone (Eds), *The Cambridge History of Science. Vol. 6: The Modern Biological and Earth Sciences* (pp. 167-184). Cambridge University Press.

⁹²⁹ Κτενάς, Κ. Α. (1931). *Πέτρος Τερμιέ. Η γενική θεωρία των επωθήσεων*. Αθήνα: Πανεπιστήμιον Αθηνών.

⁹³⁰ Η πρώτη του εργασία με αυτό το θέμα δεν είχε περιληφθεί στον φάκελο της υποψηφιότητας, βλ. Κτενάς, Κ. Α. (1906). Αι επωθήσεις επί των Ελληνικών ορέων. *Δελτίον Φυσιολογικής Εταιρείας*, Α(6), 76-79. Υπό το πρίσμα της ίδιας θεωρίας ήταν και η εργασία υπ' αριθμό 9 (Παράρτημα 3) που ανακοινώθηκε στην Πρωσική Ακαδημία Επιστημών.

⁹³¹ Κτενάς, Κ. Α. (1911). *Σπουδαί και έργα*. Αθήνα: Π.Δ. Σακελλαρίου· Κτενάς, Κ. Α. (1911). *Υπόμνημα περί των σπουδών και ανάλυσις των έργων Κ. Α. Κτενά*. Αθήνα: χ.ε.

⁹³² Χατζηιωσήφ, Χ. (1993). *Ο.π.*, σσ. 45-49.

⁹³³ Παπαστεφανάκη, Λ. (2005). Εξορυκτικές επιχειρήσεις και εργασία. Η περίπτωση του Αιγαίου (1860-1960). Στο: *Ιστορικά μεταλλεία στο Αιγαίο 19^{ος}-20^{ός} αιώνας. Επιστημονικό συνέδριο, Μήλος, 3-5 Οκτωβρίου 2003* (σσ. 27-47). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

⁹³⁴ Η βαρυτίνη ήταν αργυρούχο μετάλλευμα που υπήρχε κυρίως στη Μήλο και είχε αναδειχθεί από μελέτες στις αρχές της δεκαετίας του 1890 οι οποίες ωστόσο, σύμφωνα και με τους δύο γεωλόγους, δεν περιείχαν

θεωρούσε ότι εκποιούνταν δημόσια περιουσία η οποία, όπως άφηνε να εννοηθεί, ήταν μεγίστης αξίας. Στην κριτική του επικέντρωνε κυρίως στην πρόταση η εκμετάλλευση να γίνει από το ελληνικό κράτος με αξιοποίηση των «*εμπείρων, εντίμων και ακμαίων*» ελλήνων μεταλλειολόγων και της «*στρατιάς ολοκλήρου*» των αποφοίτων των φυσικών επιστημών παραθέτοντας επιλογές για τις προσφορότερες μεθόδους επεξεργασίας της βαρυτίνης. Ο Κ. Κτενάς, από την άλλη, θεωρούσε ότι δεν υπήρχαν σοβαρές εκτιμήσεις για το αξιόλογο των συγκεκριμένων μεταλλευμάτων (χαρακτήριζε μερικές παλαιότερες εκτιμήσεις ως φαντασιοπληξίες) και πρότεινε να γίνουν πλήρεις ορυκτολογικές και μεταλλειολογικές μελέτες πριν από οποιαδήποτε άλλη ειδικότερη πρόταση. Περαιτέρω έκρινε ότι η επίκληση ύψιστων δημόσιων συμφερόντων, όταν δεν υπήρχαν δεδομένα, λειτουργούσε αποτρεπτικά στην προσέλκυση επενδυτών και στην αξιοποίηση των όποιων πόρων⁹³⁵. Στην ίδια περίοδο ο ίδιος είχε επίσης συμμετάσχει στην εκπόνηση μελέτης που είχε ζητηθεί από το δημόσιο για την αξιολόγηση μεταλλείου στη Σέριφο η οποία περιόριζε σημαντικά προηγούμενες εκτιμήσεις ως προς την αξία των μεταλλευμάτων⁹³⁶.

Η διαχείριση των σχετικών θεμάτων από το ελληνικό κράτος βρισκόταν επομένως στη συγκεκριμένη περίοδο σε ένα σημείο καμπής. Αυτό αντιστοίχως διαμόρφωνε και τις παρεμβάσεις των ελλήνων επιστημόνων είτε αυτές γίνονταν από τη θέση του εμπειρογνώμονα, είτε γενικότερα από τη θέση του κοινωνικά ενεργού υποκειμένου. Η χρονική σύμπτωση με τις πανεπιστημιακές ανακατατάξεις συνέβαλε ώστε να αναπτυχθούν ισχυρισμοί, μέσα στο ίδιο πλαίσιο διαφωνίας, όπως η αμφισβήτηση της επάρκειας του νέου υποψήφιου να διατυπώνει γνωμοδοτικές κρίσεις με βάση την εξειδίκευσή του ή μη ως μεταλλειολόγος-μηχανικός. Παράλληλα ο ίδιος επικρίθηκε ότι δεν απέδιδε «*το οφειλόμενον σέβας*» προς τον «*σοφόν*» καθηγητή ο οποίος «*πλείστας απογοητεύσεις και στερήσεις υπέστη, ίνα παρασκευάση εκ της αρχικώς μίας έδρας της φυσικής ιστορίας νέας έδρας δια τους μέλλοντας της Ελλάδος σοφούς*»⁹³⁷. Πρόκειται για ένα εύγλωττο, κατά τη γνώμη μου, παράθεμα για το πώς η οριοθέτηση της ακαδημαϊκής ιεραρχίας παρείχε ταυτοχρόνως τους κώδικες για την υποστήριξη πολιτικών και οικονομικών επιλογών.

Φυσική

Από τους τέσσερεις υποψήφιους για τις δύο έδρες της φυσικής, οι τρεις (Β. Αιγινήτης, Γ. Αθανασιάδης και Κ. Μαλτέζος) είχαν διαδραματίσει ρόλο σε ακαδημαϊκές διεργασίες και τα προηγούμενα χρόνια. Μαζί με τον τέταρτο υποψήφιο πρωταγωνίστησαν από κοινού στην πανεπιστημιακή φυσική και εκπροσώπησαν, με σχεδόν αποκλειστικό τρόπο, το επιστημονικό πεδίο σε όλο το επόμενο διάστημα έως την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Οι διεργασίες γύρω από την ανάδειξη των νέων κατόχων στις δύο έδρες φυσικής το 1911, μαζί με όσα έχουν ειπωθεί σε προηγούμενες ενότητες για τη δράση των τριών παλαιότερων υποψηφίων, προσθέτουν στη συγκρότηση της εικόνας σχετικά με το πώς διαμορφώθηκαν οι επιλογές στην

πλήρεις εκτιμήσεις για την απόδοσή του. Κατά τη διετία 1909-1910 το ζήτημα ανακινήθηκε καθώς θεσπίστηκαν νέοι νόμοι για τη δημοπράτηση των μεταλλείων και έγινε διαγωνισμός για τη Μήλο που κατόπιν ακυρώθηκε (πριν από τα δημοσιεύματα που αντάλλαξαν οι Κτενάς και Μητσόπουλος).

⁹³⁵ *Αθήναι*, 8 & 9/2/1911, σ.1 & 1-2· *Εστία*, 10/2/1911, σσ. 1-2· *Αρχιμήδης*, 1911, τχ. 11, σσ. 124-126. Στην αντιπαράθεση είχε παρέμβει και το περιοδικό *Επιστημονική Ηχώ* το οποίο απηχούσε ευθέως σε κάθε θέμα τις απόψεις του Κ. Μητσόπουλου (1911, τχ. 2, σσ. 21-23).

⁹³⁶ Πρόκειται για το μεταλλείο στην περιοχή Χάλαρα της Σερίφου για το οποίο η νέα εκτίμηση όριζε την αξία του στο 1/40 της παλαιάς βλ. *Αρχιμήδης*, 1911, τχ. 11, σ. 124.

⁹³⁷ *Επιστημονική Ηχώ*, 1911, τχ. 2, σ. 22, στο πρωτότυπο η επισήμανση είναι με πλάγια γράμματα.

πανεπιστημιακή φυσική στο γύρισμα του αιώνα σε μία περίοδο ενδιαφέρουσα και μεταβατική και για το ίδιο το γνωστικό αντικείμενο.

Οι δημοσιεύσεις των υποψήφιων φυσικής στα ευρωπαϊκά περιοδικά ήταν κατά κανόνα σε γαλλικά έντυπα, τα μόνα γερμανικά ήταν τα δύο που αναφέρονται στον Πίνακα 18. Η εικόνα στη διεθνή επιστημονική παραγωγή στην ίδια περίοδο ήταν ανάστροφη, την κεντρική θέση κατείχαν ακριβώς αυτά τα δύο περιοδικά⁹³⁸. Ο Κ. Μαλτέζος και ο Β. Αιγινήτης είχαν καλλιεργήσει μάλλον αποκλειστικά τις συνεργασίες που τους είχε προσφέρει το περιβάλλον των σπουδών τους μετά από το ελληνικό Πανεπιστήμιο· ο σχεδόν μονοδιάστατος προσανατολισμός τους στα *CR* της Γαλλικής Ακαδημίας οφείλεται κυρίως σε αυτό. Το ισχυρά εδραιωμένο στον χώρο της φυσικής και μακρόβιο γερμανικό περιοδικό *Annalen der Physik*⁹³⁹ είχε φιλοξενήσει εργασίες των Γ. Αθανασιάδη και Δ. Χόνδρου. Για τον δεύτερο, όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια, το περιοδικό ήταν ένας αναμενόμενος χώρος δημοσίευσης. Αλλά για τον πρώτο, αποτελούσε μία ακόμα κατάδειξη των εντατικών προσπαθειών που κατέβαλλε σε όλα τα επίπεδα προκειμένου να χτίσει το ακαδημαϊκό του προφίλ.

Πίνακας 18
Δημοσιεύσεις υποψηφίων για τις έδρες φυσικής ανά περιοδικό

	Χόνδρος Δ.	Μαλτέζος Κ.	Αθανασιάδης Γ.	Αιγινήτης Β.	Σύνολο
<i>Comptes rendus hebdomadaires de l'Académie des sciences</i>		15	3	7	25
<i>Annalen der Physik</i>	2		4		6
<i>Journal de Physique Théorique et Appliquée</i>		2	2		4
<i>Physikalische Zeitschrift</i>			2		2
Άλλοι τίτλοι		5	1	1	7

Από τους τέσσερεις υποψήφιους, ο Δημήτριος Χόνδρος ήταν ο νεοεισερχόμενος. Η επιτροπή προέταξε την υποψηφιότητά του στην αξιολόγησή της και τον πρότεινε «ανεπιφυλάκτως» με την επισήμανση ότι «αι γνώσεις του ευρίσκονται καθ' ολοκληρίαν εκ παραλλήλου προς τας γνώσεις διασήμων γερμανών φυσικών». Η ακαδημαϊκή πορεία του Δ. Χόνδρου έως τον διορισμό του στις αρχές του 1912 παρουσιάζει ενδιαφέροντα στοιχεία. Όχι μόνο καθώς αφορά στις απαρχές της σταδιοδρομίας ενός επιστήμονα που παρέμεινε στην πανεπιστημιακή έδρα για τα επόμενα σαράντα χρόνια. Αλλά κυρίως διότι όσα σχετίζονται με αυτή ιχνογραφούν παραστατικά τις διεργασίες γύρω από το ελληνικό Πανεπιστήμιο μέσα στο επιστημονικό, ιστορικό και κοινωνικό συγκείμενο της

⁹³⁸ Gingras, Y. (2010). Ο.π.

⁹³⁹ Το *Annalen der Physik* (όπως ήταν ο τίτλος του περιοδικού από το 1900 και μετά) είχε ιδρυθεί το 1790. Από την έναρξή του είχε διακηρύξει τον σκοπό να δημοσιεύει άρθρα σε ερευνητική κατεύθυνση, μία τάση που ενισχύθηκε μετά το 1824 κατά την πεντηκονταετή διεύθυνση από τον επόμενο εκδότη. Έως το 1870 το περιοδικό περιείχε άρθρα από όλα τα πεδία των φυσικών επιστημών, κυρίως όμως τη φυσική και τη χημεία, και είχε επιτύχει να καταστεί το έντυπο στο οποίο όφειλε να δημοσιεύσει κάθε επιστήμονας στον γερμανικό χώρο που επιθυμούσε αναγνώριση και πανεπιστημιακή σταδιοδρομία. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 η θεματολογία του περιοδικού βαθμιαία άρχισε να εξειδικεύεται σχεδόν αποκλειστικά στη φυσική και να δημοσιεύει εργασίες είτε με θεωρητική είτε με πειραματική προσέγγιση. Το 1895 συνεκδότης ανέλαβε ο Max Planck και, μετά το 1906, τη διεύθυνση είχαν από κοινού ο ίδιος και ο Wilhelm Wien. Τα χρόνια μετά το 1914 το περιοδικό γνώρισε κάμψη αφενός εξαιτίας του Πολέμου και αφετέρου λόγω του ανταγωνισμού από ένα νέο περιοδικό (*Zeitschrift der Physik*) με προσανατολισμό στην κβαντομηχανική. Για το περιοδικό από την ίδρυσή του μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. Jungnickel, C. & McCormmach, R. (2017). Ο.π., σσ. 76-80, 137-151, 241-255, 335-347. Το δεύτερο γερμανικό περιοδικό (*Physikalische Zeitschrift*) που αναφέρεται στον Πίνακα είχε ιδρυθεί το 1901 στη Λειψία.

εποχής. Για τους λόγους αυτούς θα αναφερθώ διεξοδικότερα στην πορεία του από τον διδακτορικό τίτλο στο αθηναϊκό Πανεπιστήμιο έως την ανάδειξή του στην καθηγητική έδρα, σχεδόν έξι χρόνια αργότερα.

Ο Δ. Χόνδρος (γέννηση 1882, Σέρρες) εγγράφηκε το 1901 στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και έλαβε διδακτορικό τίτλο τον Μάιο του 1906 καταθέτοντας άμεσα διατριβή επί διδακτορία⁹⁴⁰. Στη συνέχεια μετέβη, με υποτροφία του Βελλίειου κληροδοτήματος, για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία με τη ρητή υποχρέωση να επιστρέψει και να προσφέρει επιστημονικά στην Ελλάδα⁹⁴¹. Η επιλογή της χώρας των μεταπτυχιακών του σπουδών, παρ' ότι δεν είναι ευκρινής ο τρόπος που προέκυψε, αποτελούσε μία αλλαγή στις επιλογές εάν ληφθεί υπόψη ο προγενέστερος μονομερής προσανατολισμός της πανεπιστημιακής φυσικής στη γαλλική παράδοση⁹⁴². Ο Δ. Χόνδρος βρέθηκε στο Πανεπιστήμιο του Göttingen στο χειμερινό εξάμηνο του 1906-07, περίοδο που δίδασκε εκεί ως υφηγητής ο Κ. Καραθεοδωρή. Παρακολούθησε τα μαθήματα του David Hilbert στα μαθηματικά, του Eduard Riecke στην πειραματική φυσική και του Woldemar Voigt στη θεωρητική φυσική⁹⁴³. Σημαντική επίδραση φαίνεται να άσκησαν στον νεαρό μεταπτυχιακό φοιτητή και οι διαλέξεις θεωρητικής φυσικής του υφηγητή Max Abraham. Ο Abraham, φίλος του Καραθεοδωρή από τα φοιτητικά χρόνια⁹⁴⁴, του προσέφερε τη δυνατότητα να παρακολουθήσει χωρίς αμοιβή τις διαλέξεις του μία συνεισφορά την οποία ο Χόνδρος αναγνώριζε έως πολύ αργότερα⁹⁴⁵. Το Göttingen ήταν επίσης ο τόπος που είχε ξεκινήσει, πριν από μία δεκαετία, την πανεπιστημιακή του σταδιοδρομία ο Arnold Sommerfeld ως βοηθός του μαθηματικού Felix Klein και ήταν ένα ακαδημαϊκό περιβάλλον με το οποίο εξακολουθούσε να διατηρεί στενή συνεργασία⁹⁴⁶. Ο Sommerfeld ιδίως συνεργαζόταν με τον M. Abraham με τον οποίο μοιραζόταν ίδιες θεωρητικές προσεγγίσεις σε επίμαχα επιστημονικά ζητήματα της εποχής⁹⁴⁷. Το 1906 ο Sommerfeld μόλις είχε αναλάβει την έδρα της θεωρητικής φυσικής στο Μόναχο και δεν είχε ακόμη συγκροτήσει τη φήμη ενός από τους πιο επιδραστικούς φυσικούς της γενιάς του, φήμη που θα τον συνόδευε το επόμενο διάστημα. Είναι επομένως εύλογο να υποθέσουμε ότι το περιβάλλον του Göttingen, ένα περιβάλλον που περιλάμβανε και τον ίδιο τον Καραθεοδωρή, άσκησε επίδραση στην απόφαση του Δ. Χόνδρου να μεταβεί στο Μόναχο προκειμένου να εκπονήσει διατριβή με την επίβλεψη του Sommerfeld.

Ο Χόνδρος παρέμεινε στο Μόναχο για τα επόμενα πέντε ακαδημαϊκά εξάμηνα. Παρακολούθησε τα μαθήματα θεωρητικής φυσικής του Sommerfeld και παράλληλα τις διαλέξεις ανώτερων μαθηματικών από τους Alfred Pringsheim και Aurel Voss καθώς και τα μαθήματα φιλοσοφίας του Theodor Lipps⁹⁴⁸. Είναι ωστόσο αξιοσημείωτο ότι στο σημείωμα της υποψηφιότητάς του ο Χόνδρος ανέφερε μόνο ως εξεταστή τον διευθυντή του ινστιτούτου πειραματικής φυσικής του Μονάχου Wilhelm Röntgen, διάσημο από το

⁹⁴⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 8/5/1906. Για τις διδακτορικές διατριβές σε αυτή την περίοδο, ενότητα 12.4.

⁹⁴¹ *Μητρώων των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων*, Εκδ. Π. Λεωνής, 1929, σσ. 41-42.

⁹⁴² Για τις σπουδές των προκατόχων της έδρας φυσικής, του Δ. Στρούμπου που δίδαξε κατά την περίοδο 1855-1890 και του διαδόχου του Τ. Αργυρόπουλου, βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 453-465, 498-502 & 511-525.

⁹⁴³ Χόνδρος, Δ. (1911). *Σημείωμα περί των σπουδών και εργασιών*. Αθήναι: χ.ε.

⁹⁴⁴ Γεωργιάδου, Μ. (2007). *Ο.π.*, σσ. 116-121.

⁹⁴⁵ Χόνδρος προς Sommerfeld, 14/9/1922 όπως αναφέρεται στο Γεωργιάδου, Μ. (2007). *Ο.π.*, σσ. 377-378.

⁹⁴⁶ Eckert, M. (2013). *Arnold Sommerfeld. Science, Life and Turbulent Times 1868–1951*. Springer, σσ. 49-75.

⁹⁴⁷ Eckert, M. (2013). *Ο.π.*, σσ. 119-120.

⁹⁴⁸ Χόνδρος, Δ. (1911). *Ο.π.* Ο Τ. Lipps θεωρείται σήμερα από τους ιδρυτές της σχολής φαινομενολογίας του Μονάχου και μνημονεύεται για την εισήγηση της έννοιας της ενσυναίσθησης.

1895 όταν ανακάλυψε τη Χ-ακτινοβολία και οπωσδήποτε περισσότερο γνωστό στην Ελλάδα⁹⁴⁹. Εκείνο πάντως που προσδιόρισε καθοριστικά τον ίδιο στα χρόνια του Μονάχου ήταν η συμμετοχή του στο σεμινάριο θεωρητικής φυσικής. Το σεμινάριο των φοιτητών του Sommerfeld, αν και δεν είχε λάβει ακόμα τη μορφή που το έκανε διάσημο στη συνέχεια, αποτελούσε έναν χώρο όπου οι υποψήφιοι διδάκτορες με την καθοδήγηση του Peter Debye μπορούσαν να ανταλλάσσουν ελεύθερα ιδέες και να εργάζονται παραγωγικά⁹⁵⁰.

Τον Ιούνιο του 1909 ο Χόνδρος υποστήριξε τη διατριβή του και έγινε ένας από τους πρώτους διδακτορικούς φοιτητές του Sommerfeld. Το θέμα της αφορούσε στη διάδοση των ηλεκτρομαγνητικών κυμάτων κατά μήκος αγώγιμων συρμάτων το οποίο είχε απασχολήσει και τον ίδιο τον Sommerfeld προ δεκαετίας. Όπως ο καθηγητής σημείωνε στην εισηγητική έκθεση της διατριβής ήταν ένα «*σύνθετο (ίσως πολύ σύνθετο) θέμα*» που επεδίωκε να δώσει θεωρητική ερμηνεία στη λειτουργία των κεραιών ραδιοκυμάτων που είχε εφεύρει ο Marconi και στο οποίο η διατριβή πρόσφερε ενδιαφέρουσες υποθέσεις χωρίς να το επιλύει⁹⁵¹. Έχοντας λάβει τον τίτλο του διδάκτορα και από το Πανεπιστήμιο του Μονάχου βρέθηκε, μαζί με όλη την ομάδα του Sommerfeld, στην ετήσια (81^η) συνάντηση των γερμανών φυσιοδιφών και ιατρών στο Salzburg τον Σεπτέμβριο 1909 όπου του δόθηκε η δυνατότητα να παρουσιάσει και να συζητήσει την εργασία του⁹⁵². Εκεί έγινε ορατή η συγκρότηση ενός πυρήνα νέων επιστημόνων γύρω από τον καθηγητή του Μονάχου που προξένησε ενδιαφέρον και θαυμασμό⁹⁵³, ο Χόνδρος στη συνέχεια ήταν από εκείνους που διατήρησαν την επικοινωνία με τον καθηγητή μέχρι τέλους. Στο Salzburg είχε ταυτοχρόνως την ευκαιρία να παρακολουθήσει τρεις ξεχωριστές διαλέξεις οι οποίες κατόπιν θα μνημονεύονταν συχνά: αυτές των Max Born, A. Sommerfeld και την πρώτη δημόσια διάλεξη του Albert Einstein. Με την παρουσία του στη συγκεκριμένη συνάντηση ο Χόνδρος ολοκλήρωσε τρία πυκνά χρόνια μεταπτυχιακών σπουδών. Στη συνέχεια ο 27χρονος διδάκτορας, παρ' ότι είχε λάβει μέσω του Sommerfeld προτάσεις για εργασία σε άλλες χώρες⁹⁵⁴, επέστρεψε στην Ελλάδα.

Βρέθηκε στο Πανεπιστήμιο στη ζοφερή ακαδημαϊκή χρονιά του 1909-10, διορίστηκε υπεπιμελητής στο Χημείο και, κατ' εξαίρεση από τα συνηθισμένα για τη συγκεκριμένη θέση, είχε την ευκαιρία να διδάξει μερικά οικεία σε εκείνον τμήματα της ύλης (θεωρία διαλυμάτων και φασματοσκοπία)⁹⁵⁵. Ο ίδιος, επιφυλακτικός ως προς τα πανεπιστημιακά και πολιτικά γεγονότα της περιόδου⁹⁵⁶, φαίνεται ότι απέφευγε να προχωρήσει σε δυναμικές δηλώσεις της παρουσίας του. Δεν έπραξε όμοια, όμως, ένας κύκλος καθηγητών που δραστηριοποιήθηκε προκειμένου να προωθηθεί η υποψηφιότητά του

⁹⁴⁹ Χόνδρος, Δ. (1911). *Ο.π.* Σύμφωνα, πάντως, με τον Sommerfeld ο W. Röntgen ήταν επίσης πρόθυμος να παρέχει εάν χρειαζόταν συστατική επιστολή στον Δ. Χόνδρο (υποσημείωση 958).

⁹⁵⁰ Για τη λειτουργία του σεμιναρίου κατά την πρώτη του περίοδο όταν συμμετείχε ο Δ. Χόνδρος βλ. Eckert, M. (2013). *Ο.π.*, σσ. 157-166. Ο P. Debye ήταν τότε βοηθός του Sommerfeld, είχε μεταβεί στο Μόναχο μαζί του από το Άαχεν και έλαβε εκεί τον διδακτορικό του τίτλο το 1908.

⁹⁵¹ Eckert, M. (2013). *Ο.π.*, σσ. 162-163.

⁹⁵² Hondros, D. (1909). Über symmetrische und unsymmetrische elektromagnetische. *Physikalische Zeitschrift*, 10, 804-807. Στη «*μικράν συζήτησιν*», όπως την είχε περιγράψει ο ίδιος, η οποία έγινε μετά από την παρουσίαση της εργασίας συμμετείχαν οι φυσικοί Friedrich Hasenöhr (1874-1915) και Clemens Schaefer (1878-1968) και με μία ερώτηση ο Max Planck.

⁹⁵³ Princeton University, The collected papers of Albert Einstein, vol. 5 The Swiss Years, doc. 179, Einstein to Sommerfeld, 29/9/1909.

⁹⁵⁴ Χόνδρος, Δ. (1911). *Ο.π.* Η πρόταση, όπως ανέφερε ο ίδιος, αφορούσε στο Πανεπιστήμιο Winsconsin των ΗΠΑ.

⁹⁵⁵ Χόνδρος, Δ. (1911). *Ο.π.*

⁹⁵⁶ Χόνδρος προς Sommerfeld, 24/12/1909 όπως αναφέρεται στο Γεωργιάδου, Μ. (2007). *Ο.π.*, σ.237.

στην πολιτική ηγεσία: οι προσπάθειες να ανανεωθεί το καθηγητικό προσωπικό δεν προέρχονταν μόνο από το εξωτερικό του Πανεπιστημίου. Ο Μηλιαράκης ανέλαβε να επικοινωνήσει με τον Sommerfeld, καθώς πίστευε ότι ο ενδιαφερόμενος ήταν διστακτικός στις κινήσεις, και να του ζητήσει να μεσολαβήσει στον Βενιζέλο ώστε ο Χόνδρος να καταλάβει τη μία από τις δύο έδρες της φυσικής⁹⁵⁷. Αξίζει να σημειωθεί ότι η πρωτοβουλία αναπτύχθηκε αρκετά πριν από την ψήφιση του Οργανισμού και τον τυπικό προσδιορισμό των εδρών και διεκπεραιώθηκε από έναν καθηγητή που τότε βρισκόταν ανάμεσα σε εκείνους που είχαν απολυθεί. Ο Sommerfeld απέστειλε άμεσα επιστολή στον πρωθυπουργό προκειμένου να συστήσει τον μαθητή του. Διατύπωνε την πεποίθηση ότι δεν υπήρχε στην Ελλάδα άλλος φυσικός περισσότερο καταρτισμένος από τον Δ. Χόνδρο και υποσημείωνε ότι ο ενδιαφερόμενος, που δεν γνώριζε την πρωτοβουλία, ίσως δεν θα την επέτρεπε⁹⁵⁸. Οι συστατικές επιστολές από τους ευρωπαϊούς καθηγητές αποτελούσαν συχνά έναν αναγκαίο όρο για την προώθηση μίας υποψηφότητας: όμως όχι και ικανό σε όλες τις περιπτώσεις, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Όποια πάντως κι αν ήταν η επίδρασή της στην πολιτική ηγεσία, η επιστολή δεν αξιοποιήθηκε στο δημόσιο πεδίο: είναι αμφίβολο, άλλωστε, εάν το όνομα του υπογράφοντα μπορούσε να μεταφραστεί σε εύσημα στον ελληνικό χώρο.

Η εισηγητική επιτροπή είχε κρίνει, εκτός από τη διατριβή, άλλες δύο εργασίες του υποψήφιου (Παράρτημα 3). Ο μικρός αριθμός εργασιών αποδόθηκε «εις το νεαρόν αυτού», το δε περιεχόμενό τους θεωρήθηκε ότι τον αναδείκνυε «υπερόχως θεωρητικώς κατηρτισμένον» ενώ και «πειραματικώς ουδόλως υπολείπεται». Η πρώτη εργασία ήταν η διατριβή του που είχε εκτενώς δημοσιευτεί στο *Annalen der Physik*. Η δεύτερη εργασία ήταν μία σημαντική δημοσίευση επίσης στο *Annalen*, από κοινού με τον Peter Debye, που πραγματευόταν το ανάλογο θέμα με τη διατριβή αλλά στην περίπτωση των διηλεκτρικών και τα συμπεράσματά της αργότερα θα είχαν συμβολή στις τηλεπικοινωνίες⁹⁵⁹. Η τρίτη εργασία, που παρουσιάστηκε από την επιτροπή ισότιμα με τις άλλες, αποτελούσε την ελληνική διατριβή του επί διδακτορία και αφορούσε στη μέτρηση της αγωγιμότητας διαλυμάτων σε διάφορες θερμοκρασίες με σκοπό να προσδιοριστεί πειραματικά ο θερμικός συντελεστής και να εξαχθεί η σχέση που τον συνδέει με την περιεκτικότητα του διαλύματος. Στη δημόσια συζήτηση που ακολούθησε την απόφαση της επιτροπής, η εργασία θεωρήθηκε ένα σημαντικά πιο αδύναμο έργο και αποτέλεσε ένα επιχείρημα που αξιοποιήθηκε και υπερτονίστηκε κατά τον κοινοβουλευτικό έλεγχο όσο και στα επικριτικά φυλλάδια⁹⁶⁰. Χαρακτηριστική, όμως, ήταν μία διαφορετική κριτική ότι καμία εργασία του υποψήφιου δεν ανταποκρινόταν στο περιεχόμενο της έδρας καθώς «μη αναχωρών [ο Χόνδρος] κάν από πειράματος δεν καταλήγει εις το πείραμα», ένα στοιχείο που θεωρήθηκε ότι έκανε το έργο του να ανήκει «εις την καθαρώς μαθηματικήν επιστήμην»⁹⁶¹. Εντός ενός πολιτικού σώματος που ήταν ετερόκλητο ως προς τις προσλαμβάνουσες και τις αναφορές του, το επιχείρημα αποτέλεσε μία κριτική η οποία θεωρήθηκε εύλογη και, πάντως, δεν αντικρούστηκε.

⁹⁵⁷ Deutsches Museum München, Archiv NL 89 Nr. 011, Μηλιαράκης προς Sommerfeld, 15/1/1911. Ο Μηλιαράκης αναφέρει στην επιστολή ότι είχε γνωρίζει τον Sommerfeld το 1909 στο Μόναχο. Τον πληροφορεί για δύο διαφορετικές έδρες φυσικής (θεωρητική, πειραματική) όπως αναμενόταν τότε να οριστούν.

⁹⁵⁸ Deutsches Museum München, Archiv NL 89 Nr. 001, Sommerfeld προς Βενιζέλο, 24/1/1911. Στην επιστολή έχει διαγραφεί αλλά διακρίνεται και η αναφορά του Sommerfeld στην πρωτοβουλία Μηλιαράκη.

⁹⁵⁹ Eckert, M. (2013). *Ο.π.*, σ. 163.

⁹⁶⁰ ΕτΒ, Β' Αναθ., 31/10/1911, σ. 366-380.

⁹⁶¹ ΕτΒ, Β' Αναθ., 31/10/1911, σ. 368. Η διατύπωση ανήκε στον αντιπολιτευόμενο βουλευτή Αγαμέμνονα Σλήμαν που είχε καταθέσει την επερώτηση για την έκθεση της εισηγητικής επιτροπής, το ίδιο υποστήριξε και ο συμπολιτευόμενος βουλευτής Δημήτριος Ζαμάνος (υποσημείωση 1018).

Οι άλλοι τρεις υποψήφιοι για τη φυσική κατατάχθηκαν με τη σειρά που αναφέρονται ακολούθως, αλλά κανένας δεν προτάθηκε για τη δεύτερη έδρα. Δεύτερος αξιολογήθηκε ο Κ. Μαλτέζος που, όπως έχει αναφερθεί, ήταν καθηγητής του Πολυτεχνείου και της Σχολής Ευελπίδων και πρώην επιμελητής του πανεπιστημιακού εργαστηρίου, ενώ στο παρελθόν είχε συμμετάσχει σε διαδικασίες εντός της Φιλοσοφικής Σχολής για εκλογή σε δύο έδρες⁹⁶². Ο υποψήφιος είχε καταθέσει έναν μεγάλο αριθμό εργασιών και οι περισσότερες από τις ξένες δημοσιεύσεις του βρίσκονταν στα *CR* με εισηγητή τον γάλλο ακαδημαϊκό Alfred Cornu (και τους Jules Violle και Émile Amagat, μετά τον θάνατο του πρώτου). Από το σύνολο του έργου του η επιτροπή εξέφρασε επιφυλάξεις ως προς το περιεχόμενο μίας εργασίας ενώ για αρκετές θεώρησε ότι πραγματεύονταν γνωστά θέματα. Ωστόσο συνολικά θεωρήθηκε ότι «η κατά πολλές διευθύνσεις δράσεις του παρουσιάζει αυτόν ως κατέχοντα πολλαπλές γνώσεις εκ τε της πειραματικής, θεωρητικής και εφηρμοσμένης Φυσικής», ένα στοιχείο που τον ξεχώριζε από τους υπόλοιπους κατά τη γνώμη της πλειοψηφίας.

Οι δημοσιεύσεις του επιμελητή του εργαστηρίου Φυσικής Γ. Αθανασιάδη στο *Annales* σχολιάστηκαν ευμενώς από την επιτροπή, κυρίως οι δύο που είχαν θέμα την εύρεση της πειραματικής σχέσης μεταξύ της ηλεκτρικής αντίστασης του σεληνίου και της έντασης του φωτός και ειδικότερα των ακτίνων X ⁹⁶³. Συνολικότερα το δημοσιευμένο έργο και η δράση του τρίτου υποψήφιου θεωρήθηκε ότι αναδεικνυαν «αναμφισβότως» την πειραματική του ικανότητα, «χωρίς εν τούτοις να δύναται τις να συμπεράνει εξ αυτής ότι κατέχει από περιωπής το σύνολον των προβλημάτων της συγχρόνου Φυσικής». Σύμφωνα με την επιτροπή η «ικανότητα μεθ' ης χειρίζεται τας λεπτομερείας» τον έκανε να υπερέχει του τέταρτου υποψήφιου και αυτή, την «όντως έξοχον» πειραματική ικανότητα, επικαλέστηκε ο Λ. Αραπίδης ώστε να τον προτείνει για τη δεύτερη έδρα μειοψηφώντας.

Για το έργο του Β. Αιγινήτη η επιτροπή επικέντρωσε στη μονοθεματικότητα των ερευνητικών του εργασιών αλλά και στη «μονομερή κατεύθυνσιν» που εξέταζε τα σχετικά θέματα. Ένας αριθμός εργασιών του είχε ανακοινωθεί στη Γαλλική Ακαδημία Επιστημών από τον ακαδημαϊκό Jules Violle και η επιτροπή διατύπωνε μία προσεκτική επίκριση περί της πρωτοτυπίας τους. Γενικότερα διατυπωνόταν η άποψη ότι ο πρώην καθηγητής της φυσικής «αρκείται κατά το μάλλον ή ήττον σε ποιοτικές παρατηρήσεις και ερεύνες». Εκτός από αυτές τις δημοσιεύσεις του, η επιτροπή είχε σχολιάσει και το υπόλοιπο συγγραφικό του έργο αναφέροντας ότι ο υποψήφιος «και εις τα εκλαϊκευτικά ως και εις τα στοιχειώδη αυτού βιβλία δεν ευρέθη πάντοτε επιτυχής». Ο Β. Αιγινήτης απάντησε στην αξιολόγηση δημοσιεύοντας ένα σύντομο σημείωμα με το οποίο κοινοποίησε τη συστατική επιστολή που είχε αποστείλει στον Βενιζέλο ο γραμματέας της Γαλλικής Ακαδημίας Επιστημών μαθηματικός Gaston Darboux⁹⁶⁴. Το στοιχείο αξιοποιήθηκε μεν στην κοινοβουλευτική υποστήριξή του⁹⁶⁵, αλλά δεν έγινε ικανό για τον διορισμό του στην έδρα σε αυτό το χρονικό σημείο. Στους διορισμούς που πραγματοποιήθηκαν τρεις μήνες μετά υπήρχε πρόβλεψη μόνο για τη μία έδρα Φυσικής και τον διορισμό του Δ. Χόνδρου. Ο Γ. Αθανασιάδης θα διοριζόταν έξι μήνες αργότερα μαζί με τον Γ. Ματθαιόπουλο.

⁹⁶² Ο Κ. Μαλτέζος συμμετείχε στην εκλογή για την έδρα της Ανάλυσης το 1900 όπου εξελέγη ο Ν. Χατζιδάκης και για την έδρα της Μαθηματικής και Θεωρητικής Φυσικής το 1904 όπου εξελέγη ο Β. Αιγινήτης. Και για τις δύο εκλογές εντός της Φιλοσοφικής Σχολής βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 426-427 & 544-547.

⁹⁶³ Πρόκειται για τις εργασίες υπ' αριθμό 2 & 3 στον αντίστοιχο Πίνακα του Παραρτήματος 3.

⁹⁶⁴ Αιγινήτης, Β. (1911β). *Ο.π.*

⁹⁶⁵ ΕτΒ, Β' Αναθ., 31/10/1911, σσ. 366-380.

Βοτανική

Για την έδρα της Βοτανικής η επιτροπή εισηγήθηκε τον διορισμό του απολυμένου καθηγητή Σπ. Μηλιαράκη. Παράλληλα τοποθετήθηκε επιφυλακτικά, αλλά όχι απορριπτικά, για τον συνυποψήφιο Ιωάννη Πολίτη ο οποίος το ίδιο έτος είχε γίνει διδάκτορας στο Πανεπιστήμιο της Παβίας στην Ιταλία. Η αξιολόγηση του επιστημονικού έργου του Σπ. Μηλιαράκη υπήρξε μία δύσκολη ισορροπία διότι, όπως έχει ειπωθεί, όχι μόνο δεν αξιολογήθηκαν -και μάλλον δεν κατατέθηκαν- διάφορες δημοσιεύσεις του που συνδέονταν με τη δαρβινική θεωρία αλλά και διότι οι σχετικές αναφορές στη συμβολή του διατυπώθηκαν υπαινικτικά μέσα στο περιβάλλον το οποίο περιγράφηκε στην ενότητα 4.3.

Ως προς το έργο που κρίθηκε, η επιτροπή αναφέρθηκε στις τρεις δημοσιεύσεις του Μηλιαράκη στη γερμανική γλώσσα που είχαν ερευνητική κατεύθυνση⁹⁶⁶. Καθώς ήταν αυτοτελείς εκδόσεις η επιτροπή έκανε μνεία στην παρουσίαση που είχαν λάβει σε γερμανικά βοτανικά περιοδικά και συγγράμματα⁹⁶⁷. Οι εισηγητές υποστήριξαν το έργο του Σπ. Μηλιαράκη στο Πανεπιστήμιο κατά το προηγούμενο διάστημα επισημαίνοντας ότι ήταν εκείνος που θεμελίωσε το πεδίο της βοτανικής σε νέες βάσεις και εξήραν την «πανθομολογουμένως έκτακτον» διδακτική του ικανότητα. Έδωσαν έμφαση στην ποιότητα των πανεπιστημιακών του συγγραμμάτων, που θεωρήθηκαν ότι εμπλούτιζαν την ελληνική βιβλιογραφία «την στερουμένην και αυτών των θεμελιωδών αρχών», και επικρότησαν την προσπάθειά του να συγκροτήσει την ελληνική ορολογία στη βοτανική (υποσημείωση 887). Στο καταληκτικό συμπέρασμα της επιτροπής ο Μηλιαράκης χαρακτηριζόταν «ένθερμος και δόκιμος σκαπανέας» του επιστημονικού του πεδίου και προτεινόταν «ανεπιφυλάκτως» για την πανεπιστημιακή έδρα.

Ο δεύτερος υποψήφιος, Ι. Πολίτης, είχε εγγραφεί αρχικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αλλά συνέχισε τις σπουδές σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια κυρίως στη Νάπολη και στην Παβία⁹⁶⁸. Στη δεύτερη πόλη φοίτησε στο βοτανικό ινστιτούτο του καθηγητή Γιοναππί Βriosi (1846-1919) το οποίο, από τη σύστασή του το 1883, εφάρμοζε εξελιγμένες τεχνικές ιδίως στη μικροσκοπία με αποτέλεσμα να έχει επιτύχει λύσεις σε προβλήματα φυτοπαθολογίας και όπου, επίσης, λειτουργούσε ένα εργαστήριο που εξειδικευόταν στην έρευνα στα κρυπτόγυμα φυτά. Οι εργασίες του βοτανικού ινστιτούτου της Παβίας διακινούνταν μέσα από το περιοδικό του (*Atti dell'Istituto Botanico dell'Università di Pavia*) και συντελούσε στην προσέλευση ενός σημαντικού αριθμού ερευνητών από το εσωτερικό και το εξωτερικό. Ανάμεσά τους ο Ι. Πολίτης εργάστηκε εκεί για δύο χρόνια και το 1911 έλαβε τον διδακτορικό του τίτλο. Μαζί με την υποψηφιότητά του είχε

⁹⁶⁶ Πρόκειται για τις εργασίες υπ' αριθμ. 2, 4 & 5 στον αντίστοιχο πίνακα του Παραρτήματος 3. Η εργασία 2 ήταν η διδακτορική του διατριβή με τον J. Sachs. Ο Σπ. Μηλιαράκης ήταν μέλος της Γερμανικής Εταιρείας Βοτανικής από το 1888 βλ. *Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft*, v. 6 (1888), 179.

⁹⁶⁷ Η επιτροπή είχε επικαλεστεί τη συμπερίληψη των συμπερασμάτων της διδακτορικής διατριβής του Μηλιαράκη σε διδακτικό εγχειρίδιο του Strasburger. Η αναφορά δεν ήταν οποιαδήποτε, ο καθηγητής της Βόννης Edward Strasburger (1844-1912) κατείχε στην εποχή του θέση μεγάλης επιδραστικότητας στο πεδίο της βοτανικής καθώς τα συγγράμματά του είχαν μεταφραστεί και χρησιμοποιούνταν και εκτός Γερμανίας.

⁹⁶⁸ Ο Μ. Στεφανίδης αναφέρει στην *Ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής τ. Β'* ότι ο Ι. Πολίτης είχε φοιτήσει και στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης και παρακολούθησε επίσης μαθήματα στο Βερολίνο και το Παρίσι (σ. 51), πληροφορίες που περιέχονται και στο βιογραφικό του στην Ακαδημία Αθηνών (φ. Ε/10). Σε έγγραφο του ίδιου προς το υπουργείο αναφέρεται ότι από τον Αύγουστο 1905 ήταν εγγεγραμμένος επί 4 έτη στο Πανεπιστήμιο της Νάπολης και κατόπιν επί 2 έτη σε αυτό της Πάβια έως τον Αύγουστο του 1911 (ΓΑΚ, ΚΥ, ΥΕΔΕ Δ', κ. 5, υποφ. συντάξεις 1894-1926). Επομένως, στις άλλες πόλεις μάλλον παρακολούθησε μαθήματα ως ακροατής.

υποβάλει τέσσερις εργασίες που είχαν ανακοινωθεί στην Ακαδημία Επιστημών της Ρώμης (Accademia dei Lincei) στην οποία ο καθηγητής G. Briosi ήταν μέλος⁹⁶⁹.

Ένα από τα συμπεράσματα που διατύπωνε ο υποψήφιος στις εργασίες του, ίσως το κυριότερο, ήταν ότι η φυτική χρωστική ουσία που είχε μελετήσει (ανθοκυανίνη) συντίθεται σε ειδικά οργανίδια του φυτικού κυττάρου τα οποία ο ίδιος ονόμαζε «κυανοπλάστες». Ήταν ένας νέος ισχυρισμός για τον οποίο η επιτροπή επιφυλάχθηκε να τοποθετηθεί «αφού ακόμη ο διεθνής επιστημονικός κόσμος ουδεμίαν περί των παρατηρήσεών του εξέφρασε γνώμην, επειδή εκ των εργασιών του αι μεν μόλις προ ολίγων μηνών είδον το φως, αι δ' ευρίσκονται εισέτι υπό τα πειστήρια». Η επιφύλαξη δεν προέκυπτε τόσο από την ανάγκη να ανασυρθεί ένα επιχείρημα προκειμένου να προωθηθεί ο έτερος υποψήφιος. Η καθηγητική εμπειρία του Σπ. Μηλιαράκη, σε συνδυασμό με την προσπάθειά του να καθιερώσει τη βοτανική στην Ελλάδα ως πειραματική επιστήμη, μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως ένα σαφές μέτρο ώστε να υποστηριχθεί ότι ο νεότερος υποψήφιος «δεν είναι εισέτι ώριμος». Η διατύπωση της επιφύλαξης αναδείκνυε ξανά -και αυτό είναι πιο σημαντικό- την αξιοποίηση εδραιωμένων αντιλήψεων. Η αναγωγή κάθε επιστημονικής «ανακάλυψης» σε καθαυτή αξία με βάση το κριτήριο της επιβεβαίωσής της λειτουργούσε ως ένα απόλυτο μέτρο το οποίο ήταν ικανό να παραγάγει πιο πειστικά επιχειρήματα προς τα «έξω» προκειμένου να τεκμηριωθούν οι επιλογές. Επομένως, η επίκληση αυτής της «αλήθειας» προκρινόταν.

Μαθηματικά

Στα μαθηματικά γύρω από την αλλαγή του αιώνα οι ερευνητικές ομάδες μικρής ή τοπικής κλίμακας είχαν αρχίσει να αλληλεπιδρούν διεθνώς μέσα από ολοένα και πολυπλοκότερα οργανωτικά δίκτυα με αποτέλεσμα να αρχίσουν να μετασχηματίζονται και οι δραστηριότητες στο τοπικό επίπεδο⁹⁷⁰. Πώς τοποθετούνταν οι έλληνες μαθηματικοί σε αυτό το μεταβαλλόμενο περιβάλλον; Μερικές αξιοσημείωτες πτυχές της παρουσίας τους μπορούν να φωτιστούν με αφορμή το έργο των υποψηφίων για τις μαθηματικές έδρες του 1911 (Πίνακας 19).

Ανάμεσα στους μαθηματικούς υποψήφιους κυριαρχούσαν οι δημοσιεύσεις στη γαλλική γλώσσα. Η μεγάλη αναλογία, που άγγιζε το 80% στο σύνολο των ξενόγλωσσων μαθηματικών άρθρων, ρυθμιζόταν από το ότι σε αυτή τη γλώσσα έγραφαν αποκλειστικά οι δύο υφηγητές που είχαν κάνει σπουδές στη Γαλλία (Π. Ζερβός, Γ. Ρεμούνδος⁹⁷¹), αλλά και από τον όγκο που είχε το έργο του δεύτερου. Τα γαλλικά έντυπα που είχαν επιλεγεί (εκτός από τα *CR*) ήταν κυρίως το περιοδικό της Γαλλικής Μαθηματικής Εταιρείας (*Bulletin de la Société mathématique de France*) και το *Nouvelles annales de mathématiques* (Πίνακας 19). Στη Μαθηματική Εταιρεία της Γαλλίας ήταν άλλωστε μέλη τρεις από τους υποψήφιους (Ρεμούνδος, Ζερβός και Βασιλάς-Βιτάλης) καθώς και, από το

⁹⁶⁹ Στα πρακτικά της Ακαδημίας της Ρώμης που αναφέρονται στη βιβλιογραφική παραπομπή στον πίνακα του Παραρτήματος 3, οι τέσσερις εργασίες του Ι. Πολίτη βρίσκονταν σε περιληπτική μορφή (όπως συνήθως σε πρακτικά Ακαδημιών). Σε πλήρη ανάπτυξη δημοσιεύτηκαν αργότερα, μαζί με άλλες δικές του, στο περιοδικό του Ινστιτούτου της Παβίας (*Atti dell'Istituto Botanico dell'Università di Pavia, ser. 2 vol. 14, 1914*).

⁹⁷⁰ Rowe, D. E. (2002). *Mathematical Schools, Communities, and Networks*. In: M. J. Nye (Ed), *The Cambridge History of Science. Vol. 5: The Modern Physical and Mathematical Sciences* (pp. 113-132). Cambridge University Press.

⁹⁷¹ Όπως έχει αναφερθεί, οι Π. Ζερβός και Γ. Ρεμούνδος μετά την ολοκλήρωση των σπουδών τους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών συνέχισαν σπουδές στο Παρίσι (ο δεύτερος έλαβε δεύτερο διδακτορικό τίτλο από τη Σορβόνη). Ο Ν. Χατζιδάκης είχε μετεκπαιδευτεί, μερικά χρόνια νωρίτερα, στο Παρίσι, το Göttingen και το Βερολίνο. Οι άλλοι δύο μαθηματικοί υποψήφιοι είχαν σπουδάσει μετά από την Ελλάδα ο μιν Αθ. Καραγιαννίδης στο Göttingen και ο Ι. Βασιλάς-Βιτάλης επίσης στο Παρίσι. Για τη συμμετοχή των δύο τελευταίων υποψηφίων σε προηγούμενες καθηγητικές εκλογές κατά την περίοδο της Φιλοσοφικής Σχολής βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 425-427.

1879, ο καθηγητής Κυπάρισσος Στέφανος⁹⁷². Η ανάδειξη ωστόσο μόνο των γαλλικών αναφορών στους μαθηματικούς θα ήταν ελλιπής καθώς, αφενός, υπήρχαν δημοσιεύσεις και σε γερμανικά περιοδικά και, αφετέρου και κυρίως, στις μαθηματικές δημοσιεύσεις αντιπροσωπευόταν ένα πολύ μεγαλύτερο εύρος χωρών συγκριτικά με άλλες επιστήμες. Η ικανότητα του Ν. Χατζιδάκη να επικοινωνεί σε πλήθος γλωσσών παρείχε και τη δυνατότητα στην ελληνική μαθηματική επιστήμη να έχει παρουσία σε περιοδικά χωρών οι οποίες δεν ήταν τότε συνήθεις στον ελληνικό χώρο, όπως η Δανία με το *Nyt tidsskrift for matematik* και τη δυναμική σκανδιναβική μαθηματική κοινότητα ή η Ισπανία με το *El Progreso matemático* ή ακόμα και οι ΗΠΑ με το *American Journal of Mathematics*⁹⁷³. Ταυτοχρόνως το ίδιο έδινε και στον συγγραφέα το επιπρόσθετο πλεονέκτημα να διαθέτει ένα ευρύ φάσμα επιλογών προκειμένου να διοχετεύει το έργο του.

Πίνακας 19
Δημοσιεύσεις υποψηφίων για τις έδρες μαθηματικών ανά περιοδικό

	Ρεμμούνδος Γ.	Χατζιδάκης Ν.	Ζερβός Π.	Καραγιαννίδης Α.	Βασιλάς-Βιτάλης Ι.	Σύνολο
<i>Comptes Rendus hebdomadaires de l'Académie des sciences</i>	14	1	3			18
<i>Bulletin de la Société mathématique de France</i>	7					7
<i>L'Enseignement Mathématique</i>		2	5			7
<i>Nouvelles annales de mathématiques</i>	3		1	2		6
<i>Nyt tidsskrift for matematik</i>		5				5
<i>Rendiconti del Circolo Matematico di Palermo</i>	4					4
<i>El Progreso matemático</i>		3				3
<i>Annales de la Faculté des sciences de Toulouse</i>	2					2
<i>Πρακτικά διεθνών συνεδρίων</i>	1		1			2
<i>Bulletin des Sciences Mathématiques (Darboux)</i>		2				2
<i>Journal de Mathématiques Pures et Appliquées</i>	2					2
<i>Journal für die reine und angewandte Mathematik</i>	2					2
<i>L'Intermédiaire des mathématiciens</i>		2				2
Άλλοι τίτλοι	1	6				7

Αξίζει να γίνει περαιτέρω μία ιδιαίτερη μνεία σε δύο από τα περιοδικά που οι έλληνες μαθηματικοί είχαν μία ευδιάκριτη παρουσία και όχι μόνο ως συγγραφείς. Το πρώτο ήταν το *Rendiconti del Circolo Matematico di Palermo* ένα περιοδικό που εξέδιδε η Μαθηματική Εταιρεία του Παλέρμο στη Σικελία το οποίο διέθετε ισχυρό στίγμα στη συγκεκριμένη περίοδο. Η Εταιρεία είχε ιδρυθεί το 1884 και είχε επιτύχει, έως τις αρχές του αιώνα, να διαδραματίζει έναν δυναμικό ρόλο που υπερέβαινε κατά πολύ τα όρια της Ιταλίας. Αντιμετωπιζόταν ως μία διεθνής ένωση μαθηματικών καθώς, αφενός, συγκέντρωνε τον μεγαλύτερο αριθμό μελών από κάθε άλλη εθνική μαθηματική εταιρεία της εποχής και, αφετέρου, συσπείρωνε στη συντακτική επιτροπή του περιοδικού της διακεκριμένους μαθηματικούς άλλων εθνικοτήτων⁹⁷⁴. Στην Εταιρεία, που αύξανε ποιοτικά και ποσοτικά κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του αιώνα, είχαν εκλεγεί

⁹⁷² *Bulletin de la Société mathématique de France*, 1910, 38, v-xvi.

⁹⁷³ Siegmund-Schultze, R. (2018). The interplay of various Scandinavian mathematical journals (1859–1953) and the road towards internationalization. *Historia Mathematica*, 45(4), 354-375 & Ramskov, K. (2000). The Danish Mathematical Society through 125 Years. *Historia Mathematica*, 27(3), 223-242.

⁹⁷⁴ Brigaglia, A. (2002). The First International Mathematical Community: The Circolo matematico di Palermo. In: K. H. Parshall & A. C. Rice (Eds), *Mathematics Unbound: The Evolution of an International Mathematical Research Community, 1800-1945* (pp. 179-200). USA: American Mathematical Society.

το 1909 στην επιτροπή της από τους ξένους εταίρους οι Κ. Στέφανος και Κ. Καραθεοδωρή, ενώ μέλη της ήταν έξι μαθηματικοί που δραστηριοποιούνταν στην Ελλάδα⁹⁷⁵. Στο περιοδικό της είχε δημοσιεύσει εργασίες ο Γ. Ρεμούνδος.

Το δεύτερο περιοδικό που έχει ενδιαφέρον ήταν το γαλλο-ελβετικό *L'Enseignement Mathématique*⁹⁷⁶. Είχε πρωτοεκδοθεί το 1899 με σκοπό να συμβάλει στη δημιουργία μίας κοινότητας μαθηματικών της εκπαίδευσης παράλληλα με εκείνη των ερευνητών, κάτι που πρακτικά δεν υπήρχε έως τότε. Στην πρώτη του περίοδο διεκδίκησε έναν ιδιαίτερο ρόλο: να αποτελέσει ένα φόρουμ συζήτησης θεμάτων για τη μαθηματική διδασκαλία και την εκπαίδευση, να δημιουργήσει μία γέφυρα που θα συνέδεε πτυχές της μαθηματικής έρευνας με το σχολείο και την κοινωνία, να ενδυναμώσει την επικοινωνία των μαθηματικών με άλλους κλάδους (όπως η φιλοσοφία, η ψυχολογία και η τεχνολογία). Μέσα από το περιοδικό επιδιώχθηκε παράλληλα να αναπροσανατολιστεί η προσοχή από τον πυρήνα της τότε παραδοσιακής διδασκαλίας στα μαθηματικά (την ευκλείδεια γεωμετρία) σε νέα θέματα (όπως η αναλυτική γεωμετρία και η ανάλυση) τα οποία να συνδεθούν με τις τεχνικές εφαρμογές και την έρευνα. Αυτές οι κατευθύνσεις συνέβαλαν, σε ορισμένες χώρες, στο να ανοίξουν συζητήσεις σχετικά με τη φύση των προγραμμάτων εκπαίδευσης στα μαθηματικά⁹⁷⁷. Στη συντακτική επιτροπή του περιοδικού συμμετείχε από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής του ο Κ. Στέφανος, ανάμεσα σε άλλους επιφανείς πανεπιστημιακούς. Όταν αργότερα, στο 4^ο διεθνές συνέδριο μαθηματικών στη Ρώμη το 1908, αποφασίστηκε να δημιουργηθεί μία Διεθνής Επιτροπή για τη Διδασκαλία των Μαθηματικών το περιοδικό έγινε το επίσημο όργανό της. Με κριτήριο τη συμμετοχή κάθε χώρας στις προηγούμενες διεθνείς συναντήσεις η Ελλάδα απέκτησε έναν αντιπρόσωπο στη Διεθνή Επιτροπή, θέση που διατήρησε ο Κ. Στέφανος⁹⁷⁸. Ωστόσο η συμμετοχή της χώρας δεν συνεχίστηκε απρόσκοπτα, ανάμεσα στα άλλα και εξαιτίας του κόστους συμμετοχής και της ανάληψής του από το Πανεπιστήμιο ή το υπουργείο που απασχόλησε σε όλη τη διάρκεια της επόμενης δεκαετίας⁹⁷⁹.

Εστιάζοντας πάντως στη δεδομένη περίοδο κατά την οποία είχαν αρχίσει να οικοδομούνται νέα ευρωπαϊκά δίκτυα επικοινωνίας και επιρροής στον χώρο των μαθηματικών, οι έλληνες μαθηματικοί εμφανίζονται όχι μόνο να διεκδικούν παρουσία

⁹⁷⁵ Μέλη της Μαθηματικής Εταιρείας του Παλέρμο ήταν οι (κατά σειρά εγγραφής): Κ. Στέφανος, Ι. Βασιλάς-Βιτάλης, Γ. Ρεμούνδος, Π. Ζερβός, Δ. Κυριλλόπουλος (βοηθός του Γ. Ρεμούνδου στο Πολυτεχνείο) και Ν. Χατζιδάκης. Το αρχείο των μελών και των συντακτικών επιτροπών της Εταιρείας είναι δημοσιευμένο στο: Bongiorno, B. & Curbera, G. P. (2018). *Giovanni Battista Guccia. Pioneer of International Cooperation in Mathematics*. Springer, σσ. 255-268.

⁹⁷⁶ Στο σύνολο των 396 εργασιών όλων των υποψηφίων υπήρχαν επτά εργασίες στο συγκεκριμένο περιοδικό που είχαν συγγράψει τρεις μαθηματικοί (κυρίως ο Π. Ζερβός) και μία ακόμα από τον Κ. Μαλτέζο. Υπήρχαν όμως και άλλες που δεν είχαν συμπεριληφθεί στην εισηγητική έκθεση, π.χ. τρεις επιπλέον δημοσιεύσεις του Ν. Χατζιδάκη (η μία με θέμα τη διδασκαλία των μαθηματικών στην Ελλάδα βλ. *L'Enseignement Mathématique*, 1901, 3, 397-400).

⁹⁷⁷ Furinghetti, F. (2003). Mathematical instruction in an international perspective: The contribution of the journal *L'Enseignement Mathématique*. In: *One Hundred Years of L'Enseignement Mathématique. Moments of Mathematics Education in the Twentieth Century*. Proceedings of the EM-ICMI Symposium Geneva, 20–22 October 2000 (pp. 19-46).

⁹⁷⁸ Schubring, G. (2003). *L'Enseignement Mathématique and the first international commission (IMUK): The emergence of international communication and cooperation*. In: *One Hundred Years of L'Enseignement Mathématique. Moments of Mathematics Education in the Twentieth Century*. Proceedings of the EM-ICMI Symposium Geneva, 20–22 October 2000 (pp. 47-65).

⁹⁷⁹ Η ετήσια οικονομική συμμετοχή της χώρας στη Διεθνή Επιτροπή ήταν 100δρχ. Μετά από καθυστέρηση της καταβολής, τη δαπάνη για τα τέσσερα πρώτα έτη κατέβαλε το Πανεπιστήμιο «προς διευκόλυνση του Κράτους» (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 609.1, Στέφανος προς ΥΕΔΕ, 9/7/1912 & πρυτανεία προς ΥΕΔΕ, 8/8/1912). Τα επόμενα έτη και πάλι δεν καταβλήθηκε η συνδρομή με αποτέλεσμα να ληφθεί νέα απόφαση για την ανάληψη του κόστους από το Πανεπιστήμιο (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 19/3/1922).

μέσω των συγγραφών τους αλλά και να διαθέτουν εκπροσώπηση στην ηγεσία μερικών από αυτά. Εκπροσώπηση που αφορούσε είτε σε δίκτυα που στρέφονταν περισσότερο στην έρευνα, είτε σε εκείνα που στόχευαν κυρίως στη μαθηματική διδασκαλία. Με άλλα λόγια στη μαθηματική επιστήμη υπήρξαν δυνητικά οι προϋποθέσεις, τηρουμένων των αναλογιών, ώστε αφενός το επιστημονικό έργο να βρίσκει διέξοδο σε δημοσιεύσεις με ευρωπαϊκό αντίκρισμα και να ενισχύεται η αλληλεπίδραση με δραστήριες μαθηματικές ομάδες άλλων χωρών και, αφετέρου, να υπάρξει λόγω της διεθνούς επικοινωνίας ένας διάυλος επιδράσεων σε ανάλογα θέματα στο εσωτερικό της χώρας. Η αξιοποίηση αυτών των ευνοϊκών προϋποθέσεων μένει να διερευνηθεί.

Η εισηγητική επιτροπή αποφάσισε για τις δύο μαθηματικές έδρες να κρίνει από κοινού τους πέντε υποψήφιους και για τους δύο εξ αυτών (τον υφηγητή Αθ. Καραγιαννίδη και τον Ι. Βασιλά-Βιτάλη) που θεωρούσε πιο αδύναμες υποψηφιότητες τοποθετήθηκε πολύ συνοπτικά. Στον κοινοβουλευτικό έλεγχο η κοινή αξιολόγηση επικρίθηκε και αντιμετωπίστηκε ως μία τακτική κίνηση που σκοπούσε στον αποκλεισμό υποψηφίων⁹⁸⁰. Ωστόσο φαίνεται ότι ήταν μία επιλογή που συνδεόταν και με γενικότερες απόψεις που αφορούσαν στην εξειδίκευση την οποία όφειλε ή όχι να έχει το ερευνητικό και διδακτικό έργο των μαθηματικών. Στην εισηγητική έκθεση είχε διατυπωθεί η θέση - που ευλόγως μπορεί να θεωρηθεί ότι απηχούσε τις σκέψεις του μαθηματικού μέλους της επιτροπής- ότι *«η πείρα έδειξε, ότι η άκρα ειδίκευσις, ήτις επεκράτει παρά τοις μαθηματικοίς προ 50 περίπου ετών, ούτε γόνιμος είναι, ούτε την διδασκαλίαν προάγει»*. Υπήρχαν ενδεχομένως πολλαπλοί λόγοι που υπαγόρευαν στον εισηγητή τη συγκεκριμένη άποψη (ερευνητικοί, επιστημολογικοί, κ.λπ.). Ειδικότερα όμως στο επίπεδο της πανεπιστημιακής οργάνωσης, μία τέτοια προσέγγιση περί εξειδίκευσης προσέφερε τη δυνατότητα οι πανεπιστημιακοί καθηγητές να επιλέγονται στα μαθηματικά με μικρότερη εξάρτηση από το ειδικό περιεχόμενο της κάθε έδρας και με μεγαλύτερη ευελιξία η οποία θα στηριζόταν σε αξιολόγηση της συνολικής συμβολής καθενός επιστήμονα. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η συγκεκριμένη προσέγγιση υπήρξε μία από τις παραμέτρους που συνυπολογίστηκαν στις καθηγητικές κρίσεις στα μαθηματικά, τη συγκεκριμένη και τις επόμενες⁹⁸¹. Αλλά και αποτέλεσε στη συνέχεια το κύριο κριτήριο με το οποίο καθορίστηκαν, από τη μεριά της κυβέρνησης αλλά όχι του Πανεπιστημίου, οι μαθηματικές έδρες στον Πανεπιστημιακό Οργανισμό του 1932.

Από τους υποψήφιους ο υφηγητής Γ. Ρεμούνδος και ο απολυθείς καθηγητής Ν. Χατζιδάκης ήταν εκείνοι που προτάθηκαν. Για τον δεύτερο υποψήφιο η επιτροπή ανέφερε ότι, εκτός από ικανός πανεπιστημιακός δάσκαλος, είχε *«εμβριθή γνώσιν της υφιστάμενης φιλολογίας»* και ήταν *«δυνάμενος να χειρίζεται δεξιώς τα μαθηματικά και να επεκτείνει τα πορίσματα νεώτερων μαθηματικών θεωριών»*. Ήταν μία σαφής αναφορά στη σχέση του Ν. Χατζιδάκη με τη μαθηματική φιλολογία, όμως στην κοινοβουλευτική αντιπαράθεση επιστρατεύτηκε ώστε να στηλιτευθεί η υποστήριξή του στη χρήση της δημοτικής γλώσσας⁹⁸². Η έκθεση της επιτροπής στεκόταν ιδιαιτέρως

⁹⁸⁰ ΕτΒ, Β' Αναθ., 31/10/1911, σσ. 367-368· Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 218.33, Καραγιαννίδης προς Βενιζέλο, 7/11/1911.

⁹⁸¹ Με αυτό το κριτήριο αξιολογήθηκε η εργασία του τρίτου υποψήφιου στα μαθηματικά, του μετέπειτα καθηγητή Π. Ζερβού. Η επιτροπή διατύπωσε θετικές κρίσεις για το έργο του όμως τις συνέδεσε με το θέμα της εξειδίκευσης σημειώνοντας ότι ο υποψήφιος *«σοβαρώς ενέκυψεν εις μαθηματικές μελέτας»* αλλά η εργασία του είχε μειονέκτημα ότι ήταν *«ωρισμένης κατευθύνσεως»*, μία κριτική που διατηρήθηκε και στην επόμενη ακαδημαϊκή κρίση για τον ίδιο το 1914 (ενότητα 9.1).

⁹⁸² ΕτΒ, Β' Αναθ., 31/10/1911, σ. 368. Στη βιβλιογραφία υπάρχουν αρκετές αναφορές στην υποστήριξη του Ν. Χατζιδάκη στη δημοτική γλώσσα. Σχολιάζεται κυρίως ο πειθαρχικός έλεγχος που ασκήθηκε το 1908 στον ίδιο και τον Κ. Παλαμά από τον υπουργό Παιδείας και, σπανιότερα, γίνεται αναφορά στη δήλωση συμπαράστασης την οποία είχαν καταθέσει τότε επτά πρόσωπα (ανάμεσά τους οι Α. Παπαναστασίου, Κ.

κολακευτικά στον πρώτο υποψήφιο τον οποίο προέκρινε για την έδρα της Μαθηματικής Ανάλυσης καθώς εξήρε το έργο που είχε αναπτύξει στη διδακτορική του διατριβή στην École Normale Supérieure. Η εργασία αφορούσε στην επέκταση του θεωρήματος του Picard στις αλγεβροειδείς συναρτήσεις και αξιολογήθηκε ως μία «ανακάλυψις καθ' όλα σημαντική» με μέθοδο «αληθώς πρωτοφανή και δυσεύρετο». Η δήλωση είχε ιδιαίτερη βαρύτητα καθώς όχι μόνο σαφώς μπορούσε να αποδοθεί στον Καραθεοδωρή, αλλά και διότι αφορούσε ένα ερευνητικό πεδίο στο οποίο ο ίδιος είχε εργαστεί εκτενώς⁹⁸³.

Αστρονομία

Η έκθεση της εισηγητικής επιτροπής δεν περιλάμβανε, όπως αναφέρθηκε, πρόταση για την έδρα της Αστρονομίας. Ο λόγος, σύμφωνα με τον υπουργό Παιδείας, ήταν ότι δεν είχαν παραληφθεί εγκαίρως οι εργασίες του Δ. Αιγινήτη και ενός ακόμη υποψηφίου⁹⁸⁴. Ο δεύτερος υποψήφιος για την έδρα της αστρονομίας ήταν μία πιο αδύναμη υποψηφιότητα⁹⁸⁵, άλλωστε οι ανακατατάξεις στο συγκεκριμένο πεδίο είχαν επιχειρηθεί πριν από τη διαδικασία πλήρωσης των πανεπιστημιακών εδρών. Όπως αναφέρθηκε στην ενότητα 7.1, τη συναισθηματικά φορτισμένη παραίτηση του Δ. Αιγινήτη το καλοκαίρι του 1910 ακολούθησε η επικοινωνία του τότε πρωθυπουργού Στ. Δραγούμη με τον Ευγένιο Μ. Αντωνιάδη που εκείνη την περίοδο ήταν εθελοντής αστρονόμος στο Αστεροσκοπείο Meudon στο Παρίσι. Το αρχειακό υλικό δείχνει ότι η επικοινωνία έγινε με πρωτοβουλία του πρωθυπουργού προκειμένου να εξεταστεί η πιθανότητα ανάληψης της διεύθυνσης του Αστεροσκοπείου Αθηνών⁹⁸⁶.

Ο Ευγένιος Αντωνιάδης (1870-1944) ήταν παρατηρησιακός αστρονόμος, μέλος σε ένα πλήθος ευρωπαϊκών αστρονομικών εταιρειών και υπεύθυνος τμημάτων τους, με δραστηριότητα που είχε ευρεία αναγνώριση στην εποχή του χωρίς όμως να έχει λάβει τυπική εκπαίδευση στις φυσικές ή μαθηματικές επιστήμες και χωρίς η αστρονομική δράση του να αποτελεί για εκείνον πηγή εισοδήματος (κύρια τουλάχιστον)⁹⁸⁷. Σε όλες τις

Τριανταφυλλόπουλος, Θ. Πετμεζάς, Α. Δελμούζος που δημοσιεύτηκε στη δικηγορική εφημερίδα *Δικαιοσύνη*, 24/5/1908, σ. 1). Συνηθέστερη αναφορά στη βιβλιογραφία είναι η δημοσίευση της σχετικής είδησης στο περιοδικό *Ο Νουμάς* (25/5/1908, σ. 4) στο οποίο ο Ν. Χατζιδάκης δημοσίευσε άρθρα αρκετά αργότερα (1919-1921). Στη συγκεκριμένη περίοδο τα άρθρα του με ευρύτερη θεματολογία φιλοξενούνταν κυρίως στο περιοδικό *Παναθήναια* με το οποίο διατηρούσε εκτεταμένη συνεργασία, τα δύο έντυπα φαίνεται ότι είχαν διαφορές και ομοιότητες στις προσεγγίσεις τους βλ. Ζήρας, Α. (1997). Ο Κίμων Μιχαηλίδης και το περιοδικό του «Παναθήναια». *Νέα Εστία*, 1670, 170-180. Από την άλλη, ο ίδιος ο Ν. Χατζιδάκης ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτικός στη συγκεκριμένη περίοδο ως προς τη δημοσιοποίηση των απόψεών του για το γλωσσικό ζήτημα, παρ' ότι τον απασχολούσε εντατικά (Βιβλιοθήκη Άμφισσας, Αρχείο Δελμούζου, Ν. Χατζιδάκης προς Δελμούζο, ;/1/1911). Στον φάκελο της υποψηφιότητάς του από τα άρθρα του στα *Παναθήναια* είχε συμπεριλάβει μόνο ένα, με θέμα τη συμβολή των μαθηματικών στην πνευματική ζωή (Παράρτημα 3), υπήρχαν όμως αρκετά περισσότερα. Γενικότερα για τη λογοτεχνική του παρουσία βλ.: Ψάλτη, Μ. (2019). Επίσκεψη σ' έναν λησμονημένο. Ο μεταφραστής-ποιητής Νικόλαος Χατζιδάκης. *The Athens Review of Books*, 10(105), 23-26.

⁹⁸³ Γεωργιάδου, Μ. (2007). *Ο.π.*, σσ. 195-200.

⁹⁸⁴ ΕτΒ, Β' Αναθ., 31/10/1911, σσ. 372-373.

⁹⁸⁵ Ο Απ. Αλεξανδρής είχε αναφέρει στη Βουλή μόνο το επίθετο του άλλου υποψηφίου που ήταν Τσατσόπουλος. Πρόκειται μάλλον για τον Γεώργιο Ι. Τσατσόπουλο από την Ήπειρο που έγινε διδάκτορας του μαθηματικού τμήματος το 1893-94 και στη συνέχεια εκπαιδεύτηκε στο Αστεροσκοπείο των Παρισίων. Βρέθηκαν λίγες ενδείξεις για το έργο του: μία ανακοίνωση μαζί με τον γάλλο αστρονόμο Charles Le Morvan στο *Bulletin astronomique* (1909, 26, 123-124) και μία ανακοίνωση στα *CR* από την εργασία που διεξήγαγε, πιθανότατα κατά την περίοδο 1908-1911, στο Τμήμα Μετρήσεων Γεωγραφικού Μήκους του συγκεκριμένου Αστεροσκοπείου (*CR*, 1911, 153, 1211-1213) η οποία παρουσιάστηκε μετέπειτα πιο αναλυτικά στα *Annales du Bureau des Longitudes* (1913, 9, c.1-c.109).

⁹⁸⁶ ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 74.2, Ε. Αντωνιάδης προς Δραγούμη, 27/8/1910 (v.η).

⁹⁸⁷ Σύμφωνα με το βιογραφικό σημείωμα που είχε καταθέσει ο ίδιος το 1910 και απόκειται στο αρχείο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 74.2) ήταν μέλος της Βασιλικής Αστρονομικής Εταιρείας

επιστήμες έως τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα ένα σημαντικό τμήμα της έρευνας διεκπεραιωνόταν από άτομα που σήμερα δεν θα ονομάζαμε «επαγγελματίες». Η χρήση μάλιστα των κατηγοριών «επαγγελματίας» και «ερασιτέχνης» για εκείνη την περίοδο θεωρείται ακατάλληλη και αποπροσανατολιστική, ενώ αντίθετα άλλοι όροι έχουν προταθεί ώστε να περιγράψουν αυτές τις ομάδες⁹⁸⁸. Ειδικότερα στον χώρο της αστρονομίας εξακολουθούσε στα τέλη του αιώνα να δραστηριοποιείται ένας σημαντικός αριθμός ατόμων με ανάλογα χαρακτηριστικά. Ανάμεσά τους ήταν πρόσωπα με ισχυρή παρουσία και συμβολή στην αστρονομία οι οποίοι, σε κάποιες περιπτώσεις, συναγωνίζονταν τους επαγγελματίες τόσο από πλευράς εξοπλισμού όσο και από την άποψη των θεωρητικών τους γνώσεων καθώς οι ίδιοι είχαν συμβάλει στην καθιέρωση νέων προσεγγίσεων (π.χ. της αστροφυσικής)⁹⁸⁹. Αρκετοί από αυτούς συνέχισαν να δρουν επιστημονικά μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, ωστόσο οι νέες συνθήκες που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται (το αυξανόμενο κόστος των οργάνων, η ολοένα και μεγαλύτερη πολυπλοκότητα της θεωρητικής γνώσης κ.ά.)⁹⁹⁰ ενίσχυσαν τη διαφοροποίηση ανάμεσα στις ομάδες των αστρονόμων, κάτι που συχνά επιτεύχθηκε μέσα από διαμάχες⁹⁹¹.

Ο Ε. Αντωνιάδης είχε γεννηθεί στα Ταταύλα και συνδεόταν συγγενικά με ισχυρές ελληνικές οικογένειες της Κωνσταντινούπολης⁹⁹². Η δραστηριότητά του ως αστρονόμος ήταν γνωστή ανάμεσα στους έλληνες επιστήμονες καθώς, εκτός των άλλων, διέθετε ένα σημαντικό δημοσιευμένο έργο⁹⁹³. Ήταν επίσης γνωστός σε ένα ευρύτερο ελληνικό κοινό

της Αγγλίας από το 1899, μέλος του διοικητικού συμβουλίου και διευθυντής του τμήματος για τον πλανήτη Άρη της Βρετανικής Αστρονομικής Εταιρείας από το 1896, μέλος της Γαλλικής Αστρονομικής Εταιρείας από το 1891 και στο διοικητικό της συμβούλιο επί τριετία, της Ιταλικής Αστρονομικής Εταιρείας από το 1909 καθώς και επίτιμο μέλος στις αστρονομικές εταιρείες του Μεξικό και της Ουαλίας. Στο ίδιο σημείωμα ανέφερε τη θέση που κατείχε στην περίοδο 1893-1902 στο Αστεροσκοπείο του Juvisy ως θέση αστρονόμου, ενώ αυτή στο Αστεροσκοπείο του Meudon την περίοδο 1909-1910 ως εθελοντή αστρονόμου. Από τη δεύτερη θέση του δόθηκε η δυνατότητα να ισχυροποιήσει τη διαφωνία του με τις θεωρίες που υποστήριζαν την κατοίκηση του Άρη από νοήμονα όντα, ένα θέμα για το οποίο μνημονεύεται συχνότερα σήμερα (βλ. στη συνέχεια). Υπάρχει ένα πλήθος σύγχρονων συγγραμμάτων με βιογραφικές πληροφορίες και παρουσίαση του έργου του Ευγένιου Αντωνιάδη. Πληρέστερο είναι το διπλό άρθρο: McKim, R. (1993). The life and times of E. M. Antoniadi, 1870-1944. Part 1: An astronomer in the making. *Journal of the British Astronomical Association*, 103(4), 164-170 & McKim, R. (1993). The life and times of E. M. Antoniadi, 1870-1944. Part 2: The Meudon years. *Journal of the British Astronomical Association*, 103(5), 219-227.

⁹⁸⁸ Allen, D. E. (2002). Amateurs and Professionals. In: P. J. Bowler & J. V. Pickstone (Eds), *The Cambridge History of Science. Vol. 6: The Modern Biological and Earth Sciences* (pp. 15-33). Cambridge University Press.

⁹⁸⁹ Στη συμβολή των εμπειρικών αστρονόμων είναι αφιερωμένο το τεύχος 98 (1988) της περιοδικής έκδοσης *International Astronomical Union Colloquium* της Διεθνούς Αστρονομικής Ένωσης. Για τα αναφερόμενα βλ. ιδίως τα άρθρα των: Seidengart, J. *Amateur Astronomy from Its Origins to Camille Flammarion* (pp. 2-10)· Meadows, A. *Twentieth-Century Amateur Astronomy* (pp. 20-23) και Dollfus, A. *Eugène Antoniadi (1870-1944) and Planetary Observation* (pp. 28-31).

⁹⁹⁰ Smith, R. W. (2008). Remaking Astronomy. Instruments and Practice in the Nineteenth and Twentieth Centuries. In: M. J. Nye (Ed), *The Cambridge History of Science. Vol. 5: The Modern Physical and Mathematical Sciences* (pp. 154-173). Cambridge University Press.

⁹⁹¹ Lankford, J. (1981). Amateurs and Astrophysics: A Neglected Aspect in the Development of a Scientific Specialty. *Social Studies of Science*, 11(3), 275-303· Rothenberg, M. (1981). Organization and control: Professionals and Amateurs in American Astronomy, 1899-1918. *Social Studies of Science*, 11(3), 305-325.

⁹⁹² Μέσω των επιστολών του Αντωνιάδη προς τον Δραγούμη μπορούμε να έχουμε πληροφορίες για την οικογένειά του. Θείοι του ήταν οι Θεόδωρος και Παντολέων Μαυρογορδάτος με χιώτικη καταγωγή που είχαν αναπτύξει μεγάλο φιλανθρωπικό έργο στην Κωνσταντινούπολη, θεία του ήταν η σύζυγος του Ανδρέα Συγγρού Ιφιγένεια, ενώ ξάδελφός του ήταν ο μεγαλοεπιχειρηματίας και έμπορος όπλων Βασίλειος Ζαχάρωφ που διαδραμάτισε έναν αμφιλεγόμενο ρόλο στην ευρύτερη περίοδο. Ο ίδιος ο Αντωνιάδης είχε αναφερθεί στη στήριξη και των τεσσάρων ως εχέγγυο επιτυχίας για το έργο του στο Αστεροσκοπείο Αθηνών.

⁹⁹³ Στο βιογραφικό σημείωμα που κατέθεσε τον Αύγουστο του 1910 είχε συμπεριλάβει 23 εργασίες τις οποίες ανέφερε ως σημαντικότερες. Ήταν σε γαλλικά περιοδικά (τα *CR* και το *Bulletin de la Société astronomique de*

λογίων καθώς λίγο νωρίτερα είχε δώσει ένα άλλο έργο, μία τρίτομη έκδοση με θέμα την αρχιτεκτονική και αρχαιολογική μελέτη της Αγίας Σοφίας όπου για πρώτη φορά αποτυπώνονταν το εσωτερικό του ναού σε σχέδια και φωτογραφίες⁹⁹⁴. Κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, η δράση του ως αστρονόμος θα γινόταν εμφανής και στο ευρύ κοινό της Ελλάδας. Η αφορμή δόθηκε από δύο σημαντικά αστρονομικά γεγονότα: την εγγύτερη απόσταση του πλανήτη Άρη στη Γη που συνέβη τον Σεπτέμβριο του 1909 και τη διέλευση του κομήτη Halley τον Μάιο του 1910.

Για το πρώτο ο Αντωνιάδης είχε το πλεονέκτημα να παρατηρήσει τον πλανήτη με το ισχυρότερο τότε τηλεσκόπιο της Ευρώπης που βρισκόταν στο Αστεροσκοπείο Meudon στο Παρίσι. Στο γύρισμα του αιώνα βρισκόταν σε κορύφωση μία συζήτηση ανάμεσα στους αστρονόμους η οποία συσχετιζε παρατηρησιακά δεδομένα από την επιφάνεια του Άρη με το ενδεχόμενο κατοίκησης του πλανήτη από νοήμονα όντα⁹⁹⁵. Αυτό αποτελούσε, παράλληλα, ένα ελκυστικό θέμα που συγκέντρωνε το ενδιαφέρον των εφημερίδων και του ευρέως κοινού και στις δύο μεριές του Ατλαντικού⁹⁹⁶, το ίδιο και στην Ελλάδα. Η αντίθεση του πλανήτη που θα συνέβαινε το 1909 αναμενόταν επομένως με ζωνρό ενδιαφέρον διεθνώς, τόσο ανάμεσα στους επιστήμονες όσο και στην κοινή γνώμη. Ο Αντωνιάδης, την επομένη μόλις ημέρα της παρατήρησης του πλανήτη με το τηλεσκόπιο του Meudon, έστειλε τα συμπεράσματά του στην εφημερίδα *Αθήναι*. Στη δημοσίευση ισχυροποιούσε, με βάση όσα είχε δει, τις αμφιβολίες τις οποίες είχε προηγουμένως εκφράσει στην ύπαρξη τεχνητών καναλιών στην επιφάνεια του πλανήτη⁹⁹⁷. Για τον ίδιο η συγκεκριμένη δημοσίευση, μαζί με τη συνολική αρθρογραφία του για το θέμα, είχε μία ιδιαίτερη βαρύτητα καθώς τη χρησιμοποίησε στη συζήτηση εντός της ευρωπαϊκής αστρονομικής κοινότητας ως ένα επιπλέον στοιχείο που του κατοχύρωνε την

France), αγγλικά (στο *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* καθώς και στα δύο *Journal and Memoirs* της British Astronomical Association), στο γερμανικό *Astronomische Nachrichten* κ.ά. Η ηλεκτρονική βιβλιοθήκη SAO/NASA Astrophysics Data System δίνει 72 εγγραφές με το όνομά του ως συγγραφέα για την ίδια περίοδο (έως το τέλος 1910) καθώς μερικές είχαν δημοσιευτεί σε περισσότερα του ενός έντυπα.

⁹⁹⁴ Ευγενίου Μιχαήλ Αντωνιάδου, *Έκφρασις της Αγίας Σοφίας, ήτοι μελέτη συνθετική και αναλυτική υπό έποψιν αρχιτεκτονικήν, αρχαιολογικήν και ιστορικήν του πολυθρυλήτου τεμένου Κωνσταντινουπόλεως*, τόμοι Α, Β και Γ (1907, 1908 και 1909). Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου (Βιβλιοθήκη Μαρασλή). Η μελέτη είχε εκπονηθεί το 1904.

⁹⁹⁵ Για την εξερεύνηση του πλανήτη Άρη βλ. Sheehan, W. (1996). *The planet Mars: a history of observation and discovery*. The University of Arizona Press και ειδικότερα για την επιστημονική διαμάχη κατά τη συγκεκριμένη περίοδο τα κεφάλαια 7, 8 & 9 (σσ. 98-145). Λεπτομερείς επίσης αναφορές για το έργο του Αντωνιάδη στο Αστεροσκοπείο Meudon υπάρχουν στο κεφ. 6 (σσ. 73-94) του: Dollfus, A. (2013). *The great refractor of Meudon observatory*. Springer.

⁹⁹⁶ Gregory, F. (2002). Intersections of Physical Science and Western Religion in the Nineteenth and Twentieth Centuries. In: M. J. Nye (Ed), *The Cambridge History of Science. Vol. 5: The Modern Physical and Mathematical Sciences* (pp. 36-53). Cambridge University Press. Άλλες διαστάσεις που είχε η διαμάχη για το ενδεχόμενο ζωής στον κόκκινο πλανήτη κυρίως σε συσχέτιση με τις αλλαγές στη χαρτογραφία και τις απεικονιστικές τεχνολογίες και τη διείσδυσή τους στο ευρύ κοινό εξετάζονται στο: Lane, K. M. D. (2006). Mapping the Mars Canal Mania: Cartographic Projection and the Creation of a Popular Icon. *Imago Mundi*, 58(2), 198-211.

⁹⁹⁷ *Αθήναι*, 15/9/1909, σ. 4. Η είδηση είχε αποσταλεί στις 21/9/1909 (v.η), δηλαδή την επομένη της αντίθεσης του Άρη. Σε αυτήν ο Αντωνιάδης ανέφερε ότι: «αι φαιαί κηλίδες του Άρεως εφάνησάν μοι, ως προς την άποψιν, ανάλογοι ταις της Σελήνης, έχουσαι ούτω άπειρον διαφορά εις την έντασιν αυτών και μεγίστην ανωμαλίαν εις τα όρια αυτών. Διώρυγες στεναί και μέλαιναί, οίαι αι του Σκιαπαρέλλη, δεν εφάινοντο ποσώς, ει και λεπτομέρειαι πολλώ σμικρότεραι του ό,τι ποτέ είδε ο μέγας Ιταλός αστρονόμος, ήσαν ευκρινέσταται εν τω γιγαντιαίω εκείνω οργάνω. Όθεν και καταλήγω εις το συμπέρασμα ότι οι γεωμετρικοί εκείνοι ιστοί άράχνης, δι' ων ο τε Σκιαπαρέλλη και ο Lowell εκάλυψαν την επιφάνειαν του Άρεως, δεν υπάρχουν, ως εξαφανιζόμενοι εν τω μεγάλω τηλεσκοπίω, παρουσιάζοντι ημίν τον γείτονα τούτον κόσμον πολλώ παραμφερέστερον τη ημετέρα Γη του ό,τι άχρι τούδε ελέγετο».

προτεραιότητα στους σχετικούς ισχυρισμούς⁹⁹⁸. Στην Ελλάδα, ωστόσο, η δημοσίευση είχε και άλλες συνδηλώσεις. Συνδυάστηκε εξαιρετικά με την ημέρα της εμφάνισής της και με το μέσο που προβλήθηκε⁹⁹⁹ και λειτουργούσε ώστε να ενισχυθεί το κυρίαρχο αίτημα να «ανορθωθεί» ο ελληνικός πολιτικός, κοινωνικός και επιστημονικός βίος μέσω εμπλουτισμού του με νέες δυνάμεις, ιδίως από εκείνους που διέπρεπαν εκτός της χώρας.

Αυτό, όμως, δεν εξασφάλισε απαραίτητως και μία ευνοϊκή υποδοχή στην είσοδο του ίδιου του Αντωνιάδη στα ελληνικά πράγματα. Όπως έχει ειπωθεί, τα σχετικά αιτήματα διατυπώνονταν στον δημόσιο χώρο με γενικό, ασαφή και συχνά ηθικολογικό τρόπο και επιπροσθέτως εφαρμόζονταν αντιφατικά όταν συνδέονταν με τις επιλογές των προσώπων. Υπό αυτό το πρίσμα είναι χαρακτηριστικό ότι όχι μόνο ο ίδιος ο Αντωνιάδης αλλά και το κατεξοχήν θέμα (η ύπαρξη καναλιών στην επιφάνεια του Άρη), για το οποίο η αρνητική απάντηση ήταν ήδη ισχυρή μεταξύ των επιστημόνων, έλαβαν προβολή στον ελληνικό τύπο με τρόπο ώστε να εναρμονίζεται με τις επιλογές για την ανάδειξη ή μη συγκεκριμένων επιστημόνων¹⁰⁰⁰.

Ο προσανατολισμός του Ε. Αντωνιάδη να διαδραματίσει ρόλο στα επιστημονικά πράγματα της Ελλάδας έγινε περαιτέρω ευδιάκριτος, οκτώ μήνες αργότερα, όταν δημοσιεύτηκαν τρεις επιστολές του στην ίδια εφημερίδα οι οποίες επέκριναν τις άστοχες, σύμφωνα με τον ίδιο, επιστημονικές εκτιμήσεις του Δ. Αιγινήτη γύρω από τη διέλευση του κομήτη Halley¹⁰⁰¹. Οι επιστολές ήταν σύντομες και επικέντρωναν στο κατεξοχήν θέμα της αντιπαράθεσης, στις αστρονομικές εκτιμήσεις, ωστόσο στηλίτευαν την παρατηρησιακή ικανότητα του καθηγητή Αστρονομίας και απέπνεαν για τον αποστολέα τους μία αίσθηση κεντρικής θέσης στην ευρωπαϊκή αστρονομία. Η απάντηση υπήρξε ανάλογη, δηλαδή σχετικώς ήπια, εάν ληφθεί υπόψη ο τρόπος που διεκπεραιώνονταν στο δημόσιο πεδίο οι αντιπαράθεσεις των επιστημόνων στη συγκεκριμένη περίοδο. Ο καθηγητής Αστρονομίας έδωσε έμφαση στην έλλειψη ακαδημαϊκού τίτλου του Αντωνιάδη και από θέση περιωπής δήλωσε «μηδ' έχων άλλως ούτε καιρόν ούτε διάθεσιν να διδάσκη] στοιχειώδη μαθήματα Κοσμογραφίας»¹⁰⁰². Η συνέχεια, όμως, υπήρξε διαφορετική μετά από τις καθηγητικές απολύσεις.

⁹⁹⁸ Τέσσερις ημέρες μετά από τη δημοσίευση στην εφημερίδα *Αθήναι* (υποσημείωση 997) ο Αντωνιάδης έστειλε τα συμπεράσματά του στη Βασιλική Αστρονομική Εταιρεία της Αγγλίας και δεκαπέντε ημέρες αργότερα στον κύριο υποστηρικτή της θεωρίας των τεχνητών καναλιών τον αστρονόμο P. Lowell (βλ. Sheehan, W. (1996). *Ο.π.*, σ.141). Τα συμπεράσματα από την παρατήρηση του Άρη στα 1909 αποτέλεσαν μέρος των διεκδικήσεων κύρους ανάμεσα στους επιστήμονες στο μεταβαλλόμενο περιβάλλον της αστρονομίας των αρχών του 20^{ου} αιώνα. Σε αυτό το πλαίσιο ο Αντωνιάδης χρησιμοποίησε την προτεραιότητα που του παρείχε η δημοσίευση στην ελληνική εφημερίδα στην αντιπαράθεσή του με τον ισπανό αστρονόμο Comas I Solà, βλ.: Ruiz-Castell, P. (2011). Priority claims and public disputes in astronomy: E. M. Antoniadis, J. Comas i Solà and the search for authority and social prestige in the early twentieth century. *The British Journal for the History of Science*, 44(4), 509-531.

⁹⁹⁹ Η είδηση δημοσιεύτηκε ένα μήνα μετά το Κίνημα στο Γουδί, την επομένη του μεγάλου συλλαλητηρίου της 14^{ης} Σεπτεμβρίου στην Αθήνα το οποίο είχαν διοργανώσει οι συντεχνίες ώστε να υποστηριχθούν οι θέσεις του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Η εφημερίδα *Αθήναι* του Γ. Πωπ βρισκόταν σε συντονισμό τότε με αυτές τις δράσεις.

¹⁰⁰⁰ Είναι, για παράδειγμα, ενδεικτικός ο τρόπος που παρουσίαζε τις σχετικές θεωρίες η *Ακρόπολις* η οποία υποστήριζε σταθερά τους αδελφούς Αιγινήτη. Εξήρε σε εύγλωττα πρωτοσέλιδα άρθρα τις απόψεις του αστρονόμου P. Lowell χωρίς να παρουσιάζει τον αντίλογο που διατύπωναν διάφοροι άλλοι επιστήμονες, βλ. στις 19/2/1910 με τίτλο και υπότιτλους «Οι κάτοικοι του Άρεως μας έβαλαν τα γυαλιά. Η νέα ανακάλυψις του καθηγητού Λόουελ. Ένα μέγα έργον των κατοίκων του Άρεως. Λόουελ και Αντωνιάδης» καθώς και στις 30/3/1910 με τίτλους «Κατοικείται ο Άρης. Ναι! Βροντοφωνεί εκ νέου ο μέγας Λόουελ».

¹⁰⁰¹ *Αθήναι*, 26/5, 8/6 & 29/6/1910, σ. 2.

¹⁰⁰² *Εστία*, 30/6/1910, σ. 2 οι δηλώσεις Δ. Αιγινήτη και 9/6/1910, σ. 2 σχολιασμός της εφημερίδας.

Η υποψηφιότητα του Αντωνιάδη για το Αστεροσκοπείο δεν υπήρξε μόνο πρωτοβουλία του Δραγούμη, υποστηρίχθηκε καθώς φαίνεται και από ένα μέρος του ακαδημαϊκού κόσμου. Η ευνοϊκή συγκυρία, λόγω των παρατηρήσεών του για τον Άρη, αξιοποιήθηκε κατάλληλα και υπήρξαν υποστηρικτικές πρωτοβουλίες, όπως για παράδειγμα η δημοσίευση στο φιλολογικό περιοδικό *Παναθήναια* μετάφρασης ενός σχετικού άρθρου από τον, καθηγητή χημείας και τότε νομπελίστα, Svante Arrhenius το οποίο περιείχε κολακευτικές αναφορές στο έργο του¹⁰⁰³. Ωστόσο, όπως διακρίνεται από την αλληλογραφία Δραγούμη-Αντωνιάδη, το θέμα της μη κατοχής διδακτορικού τίτλου στάθηκε εμπόδιο στον άμεσο διορισμό του στη διεύθυνση του Αστεροσκοπείου¹⁰⁰⁴. Ο Αντωνιάδης θεωρούσε ότι «τα τοιούτα διπλώματα στερούνται σημασίας» και ότι «συγκεντρών τας δυνάμεις» στην άσκηση της αστρονομίας είχε επιτύχει να σπουδάσει μόνος «τη θεωρία της επιστήμης». Δήλωνε πρόθυμος να αποδεχθεί μία θέση υπό την (τυπική) διεύθυνση ενός πανεπιστημιακού καθηγητή μαθηματικών, αλλά κινήθηκε και προς αναζήτηση τιμητικού διδακτορικού τίτλου καθώς αυτό φαίνεται ότι ήταν προτιμότερη επιλογή από τον πρωθυπουργό¹⁰⁰⁵. Για τη μελλοντική του δράση στην Αθήνα ο ίδιος ανέφερε με έμφαση ότι θα επέλεγε έναν προσανατολισμό «προς ανακαλύψεις» προκειμένου «να οδηγή την ευρωπαϊκήν αστρονομίαν, και ουχί να ρυμουλκήται υπ' αυτής». Οι ρητορικές και τα μέσα υπεράσπισης, ωστόσο, αυτού του προσανατολισμού ήταν παρόμοια· η διεθνής αποδοχή από τον επιστημονικό κόσμο, ο ζήλος για πατριωτική προσφορά και η πιθανή υλική ενίσχυση από οικονομικά ισχυρούς υποστηρικτές.

Η προοπτική έλευσης στην Αθήνα του έλληνα αστρονόμου από τη Γαλλία φάνηκε να κλείνει σύντομα όταν ο Δ. Αιγινήτης επέστρεψε στη θέση του διευθυντή του Αστεροσκοπείου τρεις μήνες μετά από την παραίτηση (Νοέμβριο 1910). Η επιστροφή έγινε -σύμφωνα με δήλωση που ο καθηγητής συνήθιζε να επαναλαμβάνει- κατόπιν παράκλησης της επόμενης κυβέρνησης και του ίδιου του πρωθυπουργού Ε. Βενιζέλου¹⁰⁰⁶. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι το ενδεχόμενο διαδοχής είχε απομακρυνθεί, ο Δ. Αιγινήτης επέλεξε να απαντήσει λεπτομερώς σε ένα ανώνυμο φυλλάδιο που είχε δημοσιευτεί στο ενδιάμεσο διάστημα και ήταν επικριτικό όχι μόνο για τις αστρονομικές παρατηρήσεις επί του κομήτη Halley αλλά και για τη συνολική πολιτεία του στο Αστεροσκοπείο¹⁰⁰⁷.

Τα δύο κείμενα αντιπαρατέθηκαν, με μία χρονική απόσταση¹⁰⁰⁸, γύρω από ένα πλήθος επιστημονικών και τεχνικών λεπτομερειών για τον κομήτη κι ως απευθύνονταν

¹⁰⁰³ *Παναθήναια*, Νέα περί του Άρεως, τ. 20, τχ. 239-240 (15-30/9/1910), σσ. 281-285. Ο S. Arrhenius (Nobel Χημείας 1903) είχε δημοσιεύσει το πρωτότυπο άρθρο με τον τίτλο "Neus vom Mars" στο γερμανικό περιοδικό *Kosmos* (1910, 7, σσ. 123-128).

¹⁰⁰⁴ Ο νόμος απαιτούσε, μετά από το 1890, ο διευθυντής του Αστεροσκοπείου να κατέχει διδακτορικό δίπλωμα (ΦΕΚ 121Α, 30/5/1890).

¹⁰⁰⁵ ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 74.2, Ε. Αντωνιάδης προς Δραγούμη, 31/8/1910 (ν.η) και τηλεγράφημα 30^{ης}/8/1910 (ν.η).

¹⁰⁰⁶ Για το πώς εμφάνιζε ο Δ. Αιγινήτης την επιστροφή του βλ. ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 327.2, *Έκθεσις των εν τω Εθνικώ Αστεροσκοπείω πεπραγμένων*, 31/1/1911, σ. 8. Επίσης Αιγινήτης, Δ. (1916). Ο.π., σ. 42.

¹⁰⁰⁷ Το φυλλάδιο είχε τίτλο «Ο Κομήτης του Halley. Το Εθνικόν Αστεροσκοπείον κατά την περίοδο 1890-1910», ήταν ανώνυμο και είχε εκδοθεί από το τυπογραφείο Π. Α. Πετράκου. Αναφερόταν μόνο το έτος έκδοσης (1910), είναι όμως σαφές από τα αναγραφόμενα ότι είχε εκδοθεί κατά την περίοδο που ήταν κενή η θέση του διευθυντή του Αστεροσκοπείου (συγκεκριμένα, λίγο μετά από τις αρχές Αυγούστου). Η αναζήτηση της πατρότητας του φυλλαδίου δεν είναι αυταπόδεικτη, ούτε και ιδιαιτέρως χρήσιμη.

¹⁰⁰⁸ Ο Δ. Αιγινήτης απάντησε στο ανώνυμο φυλλάδιο μέσω του περιοδικού *Η Μελέτη* που εξέδιδε ο Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων στον οποίο ήταν αντιπρόεδρος (από το έτος ίδρυσης 1899 έως τον θάνατο του ίδιου 1934). Η δημοσίευση είχε τίτλο «Ο κομήτης του Halley και οι επιστημονικοί αγώνες εν Ελλάδι» και

σε ένα μη ειδικό κοινό. Η παράθεση εξειδικευμένων πληροφοριών εξυπηρετούσε, με αντιθετικές βεβαίως τις επιδιώξεις, έναν εμφανή και κοινό στόχο που ήταν η προσπάθεια να τρωθεί και να υπερασπιστεί αντιστοίχως η επιστημονική αυθεντία του καθηγητή αστρονομίας. Η ύστερη ανακίνηση του ζητήματος από τον Δ. Αιγινήτη μπορεί να ιδωθεί και ως κοινοποίηση στον ελληνικό χώρο ενός δεύτερου, και εντονότερου, κύκλου διαμάχης. Αυτός ξεκίνησε σε ευρωπαϊκά περιοδικά αστρονομίας στις αρχές του 1911 και θα συνεχιζόταν έως την κάλυψη των πανεπιστημιακών εδρών¹⁰⁰⁹. Για τον λόγο αυτό η επώνυμη απάντηση ακολουθούσε το ίδιο οξύ και στομφώδες ύφος με το ανώνυμο φυλλάδιο, τις απαξιωτικές προσωπικές αναφορές και την κατατριβή σε λεπτομέρειες. Όλα αποτελούσαν στοιχεία που συγκροτούσαν κατάλληλη μορφή για την αντιπαράθεση η οποία στόχευε στο εσωτερικό της χώρας. Ωστόσο το ανώνυμο κείμενο έθιγε και ζητήματα στα οποία η αντιπαράθεση έγινε μάλλον συνοπτικά. Κυρίως αφορούσαν στις πολιτικές ανάπτυξης του Αστεροσκοπείου, την κριτική ότι προωθούνταν συγκεκριμένες δραστηριότητες (μετεωρολογικές) και παραγκωνίζονταν άλλες (αστρονομικές), θέματα για τα οποία ο Δ. Αιγινήτης επέλεξε να μην τοποθετηθεί παρ' ότι αυτά βρίσκονταν στο κέντρο της προσοχής του¹⁰¹⁰. Σε ένα νέο πολιτικό σκηνικό, με νέους καταμερισμούς ισχύος και εσωτερικές ισορροπίες που βρίσκονταν ακόμη υπό διαμόρφωση η συζήτηση για τις στρατηγικές ανάπτυξης των διαφόρων επιστημονικών οργανισμών ενδεχομένως να κρίθηκε ότι ήταν άκαιρη, εάν όχι υψηλού ρίσκου. Την επόμενη περίοδο τα ίδια θέματα προτάχθηκαν στις πρωτοβουλίες του καθηγητή Αστρονομίας¹⁰¹¹.

Η μη συμπερίληψη της έδρας της Αστρονομίας στην έκθεση της εισηγητικής επιτροπής επικρίθηκε emphaticά στην κοινοβουλευτική συζήτηση από βουλευτές (κυρίως από τον Φ. Νέγρη) καθώς θεωρήθηκε ένδειξη μίας πρόθεσης να αποκλειστεί ο Δ. Αιγινήτης¹⁰¹². Η ύπαρξη παρόμοιων σκέψεων δύσκολα τεκμηριώνεται. Είναι δεδομένο, πάντως, ότι ο ίδιος ο Βενιζέλος ήταν απολύτως ενήμερος των τελευταίων επεισοδίων που είχε λάβει η αντιπαράθεση Αντωνιάδη-Αιγινήτη στα ευρωπαϊκά επιστημονικά περιοδικά παρ' ότι ο πρώτος δύσκολα, αλλά όχι ανυπέβλητα, θα μπορούσε να συμμετέχει στους διεκδικητές της πανεπιστημιακής έδρας¹⁰¹³. Ο διορισμός του Δ.

έγινε στον τόμο Ε (1911), τχ. 1 (Ιανουάριος), σσ. 3-54 το οποίο στη συνέχεια κυκλοφόρησε σε ανάτυπο. Για τον Σύλλογο, υποσημείωση 487.

¹⁰⁰⁹ Στην περίοδο Ιανουάριος-Απρίλιος 1911 το περιοδικό *Astronomische Nachrichten* δημοσίευσε τρία διαδοχικά άρθρα των Αιγινήτη και Αντωνιάδη με θέμα τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα από τη διέλευση του κομήτη Halley (vol. 187, 188). Επίσης το περιοδικό *Ciel et Terre* της Βελγικής Αστρονομικής Εταιρείας δημοσίευσε τέσσερα άρθρα, απαντητικά το ένα του άλλου, στο διάστημα Φεβρουαρίου-Νοεμβρίου 1911 οπότε και η διεύθυνση του περιοδικού έδωσε τέλος στη συζήτηση (*Ciel et Terre*, τόμος 32, σσ. 94-99, 185-186, 295-298 & 418-426).

¹⁰¹⁰ Βλ. σσ. 36-39 στο ανώνυμο φυλλάδιο και σσ. 51-52 στην απάντηση Αιγινήτη. Αντίθετα, τέσσερα χρόνια μετά, οι στρατηγικές επιλογές που συνδέονταν με την ανάπτυξη του Αστεροσκοπείου αποτέλεσαν τον κεντρικό κορμό στον απολογισμό του καθηγητή Αστρονομίας βλ. στο: Αιγινήτης, Δ. (1916). *Ο.π.*

¹⁰¹¹ Προωθήθηκε ο νέος Οργανισμός του Αστεροσκοπείου που ψηφίστηκε το 1920, ενώ απασχόλησαν θέματα σχετικά με τη σκοπιμότητα να ιδρυθούν μετεωρολογικά τμήματα και σε άλλες κρατικές υπηρεσίες εκτός Αστεροσκοπείου (Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 315.04, Δ. Αιγινήτης προς Βενιζέλο, 28/1/1920).

¹⁰¹² ΕτΒ, Β' Αναθ., 31/10/1911, σσ. 372-373.

¹⁰¹³ Η έλλειψη διδακτορικού τίτλου δεν ήταν ανυπέβλητο εμπόδιο για πρόσωπα που είχαν διακεκριμένη δράση σε έναν επιστημονικό τομέα όπως έδειξε η περίπτωση της έδρας Νομισματολογίας, αλλά και αργότερα η σύνταξη του Οργανισμού του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ενότητα 12.3). Ενδέχεται στη συγκεκριμένη περίπτωση να εξετάζονταν αυτές οι εναλλακτικές. Στη βιβλιοθήκη του Ελευθέριου Βενιζέλου, που φιλοξενείται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων, υπάρχουν περισσότερα από 15 τεύχη περιοδικών και ανάτυπα εργασιών του Ε. Αντωνιάδη και ανάμεσά τους βρίσκονται οι κυριότερες δημοσιεύσεις αυτής της περιόδου αλλά και μεταγενέστερες. Μερικά έχουν αφιέρωση από τον συγγραφέα, πάντα την ίδια: «*Τη Α.Ε. τω Κυρίω Ελευθερίω Κ. Βενιζέλω Πρωτίστω των Ελλήνων*». (Τα τεκμήρια αυτά μαζί με άλλα σημαντικά για την έρευνά μου από την ίδια βιβλιοθήκη θα είχαν διαφύγει από την προσοχή μου ή από τη δυνατότητα

Αιγινήτη που ακολούθησε σε τρεις μήνες (μαζί με τους υπόλοιπους καθηγητές) έγινε χωρίς τη δημοσίευση εισηγητικής έκθεσης. Το ενδεχόμενο να υπάρξει συμπληρωματική έκθεση είχε αφεθεί ανοικτό στην κοινοβουλευτική συζήτηση αλλά τελικώς δεν δημοσιεύτηκε, παρ' ότου ο Καραθεοδωρή είχε ετοιμάσει μία σχετική εισήγηση¹⁰¹⁴. Για τον καθηγητή Αστρονομίας ήταν η δεύτερη φορά που ο διορισμός του γινόταν χωρίς να κριθούν οι εργασίες του¹⁰¹⁵. Χωρίς αυτό να προσδιορίζει το περιεχόμενο των εργασιών, σήμαινε περισσότερο για τις διαδικασίες. Η διαφάνεια στις καθηγητικές κρίσεις -που τόσο είχε απασχολήσει όλο το προηγούμενο διάστημα τον δημόσιο βίο και που είχε υποστηριχθεί ότι θα πραγματοποιούνταν μέσω της λειτουργίας των επιτροπών και της δημοσίευσης των εισηγητικών εκθέσεων- είχε παραβιαστεί εν τη γενέσει της.

Αν και ο Κ. Καραθεοδωρή, αρκετά χρόνια μετά το 1911, είχε αναφέρει ότι το έργο της επιτροπής επέλυσε προβλήματα από μία «εν μέρει άστοχον εκκαθάρισιν του Πανεπιστημίου»¹⁰¹⁶, οι αποφάσεις της δεν επέφεραν συγκλίσεις στο δημόσιο πεδίο στη δεδομένη στιγμή και, αντίθετα, οι σφοδρές αντιδράσεις συμπεριέλαβαν και τον ίδιο σε δηκτικές αναφορές¹⁰¹⁷. Ο κοινοβουλευτικός έλεγχος στις αποφάσεις της εισηγητικής επιτροπής ανέδειξε τις πολλαπλές επιδιώξεις των αντιπολιτευόμενων ομάδων όσο και τις ευρύτερες αποκλίσεις ανάμεσα στους Φιλελεύθερους ή στους συνεργαζόμενους μαζί τους¹⁰¹⁸. Η προοπτική να συμβάλλουν οι αποκλίσεις στη διαμόρφωση νέων πολιτικών δικτύων εξουσίας και επιρροής ενίσχυσε τάσεις στον κυβερνητικό χώρο που επένδυσαν στη διαχείριση των αντιθέσεων με τρόπο που θεωρήθηκε ότι μπορούσε να αποβεί πολιτικά προσφορότερος. Αυτό δεν επέφερε μόνο την καθυστέρηση στην ανακοίνωση των διορισμών, προσδιόρισε και το μέτρο των απαραίτητων συμβιβασμών που θεωρήθηκε ότι έπρεπε να λάβουν υπόψη τους οι αποφάσεις.

πρόσβασης εάν δεν είχα την αμέριστη βοήθεια της Κ^ας Α. Καρβέλη και του προσωπικού της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Χανίων).

¹⁰¹⁴ Σύμφωνα με την ερευνήτρια του αρχείου του Κ. Καραθεοδωρή έχει διασωθεί μία χειρόγραφη εισήγησή του που καταλήγει να προτείνει «ανεπιφυλάκτως» τον Δ. Αιγινήτη «τόσον μάλλον όσον ο άλλος υποψήφιος ουδεμίαν εργασίαν δεν υπέβαλεν» βλ. Γεωργιάδου, Μ. (2007). *Ο.π.*, σ. 842.

¹⁰¹⁵ Οι τίτλοι και οι εργασίες του Δ. Αιγινήτη δεν είχαν υποβληθεί όπως προβλεπόταν κατά την εκλογή το 1896 στη Φιλοσοφική Σχολή, ένα γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση ορισμένων καθηγητών βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 438-439.

¹⁰¹⁶ Γεωργιάδου, Μ. (2007). *Ο.π.*, σ. 236.

¹⁰¹⁷ Στις αποφάσεις της επιτροπής αντέδρασαν οι μη προτεινόμενοι υποψήφιοι δημοσιεύοντας νέα φυλλάδια, σχόλια σε εφημερίδες και απευθύνοντας επιστολές στον πρωθυπουργό. Σε αυτά επικρίθηκε η συμμετοχή όλων των κριτών, του Λ. Αραπίδη ως μεροληπτική υπέρ των προτεινόμενων στη χημεία, του Θ. Σκούφου ως στάση συνδιαλλαγής ιδίως στη φυσική αλλά και επικρίθηκε, με αιχμηρό τρόπο, ο ρόλος προσωπικά του Κ. Καραθεοδωρή βλ. Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 218.33 (7/11/1911, Αθ. Καραγιαννίδης), φ. 363.101 (6/11/1911, Θ. Βαρούνης) και φ. 218.28 & 218.30 (30/10/1911, 15/11 & 16/11/1911, Τ. Κομνηνός).

¹⁰¹⁸ Τον κοινοβουλευτικό έλεγχο της εισηγητικής έκθεσης για τη Φυσικομαθηματική προκάλεσε η επερώτηση του βουλευτή Αγαμέμνονα Σλήμαν (1878-1954). Ο Α. Σλήμαν ήταν γιός του Ερρίκου Σλήμαν και εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής Αγυιάς το 1905 στη θέση του γαμπρού του Λ. Μελά που είχε πεθάνει, αμφότεροι ήταν μεγαλοκτηματίες της Θεσσαλίας. Είχε σπουδάσει στη Γαλλία φυσικές επιστήμες και με αυτή την ιδιότητα συμμετείχε στη Φυσιολογική Εταιρεία (υποσημείωση 220). Στη συγκεκριμένη συνεδρίαση αντέδρασε ισχυρά στις επιλογές κυρίως για τη φυσική και τη χημεία, αξιολόγησε όλους σχεδόν τους υποψήφιους, κατέθεσε τις δικές του προτάσεις και απέκλεισε ρητά πρόσωπα συγκροτώντας μία πολύ σαφή λίστα προτιμήσεων. Όμοιες επιλογές υιοθέτησε, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, ο βουλευτής Κυκλάδων των Φιλελεύθερων Δημήτριος Ζαμάνος που ήταν χημικός. Διαφωνίες εξέφρασε ο Φ. Νέγρης (αλλά με διαφοροποιήσεις από τους προηγούμενους) ο οποίος είχε εκλεγεί με υποστήριξη από το νεοσύστατο κόμμα του Βενιζέλου αλλά πολιτικά συνεργαζόταν με τον Αλ. Ζαΐμη. Επιμέρους διαφωνίες διατύπωσαν και άλλοι βουλευτές των Φιλελεύθερων οι οποίοι, μαζί με τον Θ. Κουτούπη των Κοινωνιολόγων, υποστήριξαν κυρίως τον Γ. Αθανασιάδη.

Από την άλλη, ο κοινοβουλευτικός έλεγχος των προτάσεων της εισηγητικής επιτροπής ανέδειξε τα όρια του τρόπου που είχε υιοθετηθεί για την πλήρωση των εδρών. Στη σχετική συζήτηση, μέσα σε διαδικασίες ένδυσης των ιδεολογικών και πολιτικών επιλογών με άλλους μανδύες, η Βουλή βρέθηκε να συζητά εάν η θεωρητική μηχανική βρισκόταν στο πεδίο των καθαρών μαθηματικών ή αποτελούσε εφαρμοσμένη επιστήμη, ποια ήταν τα κριτήρια διάκρισης της πειραματικής από τη θεωρητική φυσική και πώς οριοθετούνταν η οργανική χημεία από τη φυσικοχημεία. Ακόμη κι αν τα παρόμοια θέματα χρησιμοποιήθηκαν για ρητορικούς λόγους και χάριν απόδοσης κύρους στα επιχειρήματα του εκάστοτε βουλευτή, η καταλληλότητα της δεδομένης σύνθεσης να τα συζητά δεν αμφισβητήθηκε. Ωστόσο η ανάλογη συζήτηση δεν ενίσχυε τη σφαίρα ελέγχου του πολιτικού λόγου έναντι του ακαδημαϊκού. Αντιθέτως, ακριβώς την αδυνατίζε.

Σε κάθε περίπτωση η Φυσικομαθηματική Σχολή, λίγα χρόνια μετά από την ίδρυσή της, εισερχόταν σε μία νέα περίοδο έχοντας ανανεώσει κατά ένα μέρος το καθηγητικό της προσωπικό αλλά και έχοντας προσπεράσει ευκαιρίες να υπάρξουν τομείς στην οργάνωσή της. Παράλληλα εισερχόταν στη νέα περίοδο με τραυματισμένη τη λειτουργία της σε πραγματικό και συμβολικό επίπεδο: από τα γεγονότα που συνδέθηκαν με τις απολύσεις και, σε αρκετές περιπτώσεις, αποτέλεσαν το υπόβαθρο στο οποίο αναπτύχθηκε μετέπειτα το πλέγμα των σχέσεων στην ακαδημαϊκή ζωή. Αλλά και από την πυρκαγιά που κατέκαψε το Χημείο τον Αύγουστο του 1911, περιόρισε ασφυκτικά τη λειτουργία σημαντικών εργαστηρίων και αιθουσών διδασκαλίας της Σχολής και οδήγησε σε ένα νέο κύκλο χωρικών διεκδικήσεων της επικράτειάς της, κυριολεκτικά και μεταφορικά, εντός του Πανεπιστημίου. Ωστόσο η επόμενη δεκαετία - μία «δεκαετία πολέμων» για τη χώρα- υπήρξε παράλληλα και ο χρόνος στον οποίο αναδύθηκαν μερικές από τις κυοφορούμενες αλλαγές.

Εικόνα 6

Μία από τις λίγες φωτογραφίες του Χημείου πριν από την πυρκαγιά
Πηγή: Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911, Υπουργεῖον των Εκκλησιαστικῶν και της
Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Τμήμα Γ - Γραφεῖον Στατιστικῆς

Πίνακας 20

Πλήρωση των τακτικών & έκτακτων εδρών στην περίοδο 1904-1922¹⁰¹⁹

	1904-05	1905-06	1906-07	1907-08	1908-09	1909-10	1910-11	1911-12	1912-13	1913-14	1914-15	1915-16	1916-17	1917-18	1918-19	1919-20	1920-21	1921-22
Γενική Πειραματική Χημεία	Χρηστομάνος Α.																	
Φυσική Χημεία			Ζέγγελος Κ.												Τσακαλώτος Δ.			
Ανόργανη Χημεία					Ζέγγελος Κ.									Ζέγγελος Κ.				
Οργανική Χημεία														Ματθαίου Γ.				
Φαρμακευτική Χημεία																		Εμμανουήλ Ε.
Βιομηχανική Χημεία																		
Φυσική (Α')			Αργυρόπουλος Τ.															Χόνδρος Δ.
Φυσική (Β')										Αθανασιάδης Γ.					Μαλιτζός Κ.		Αθανασιάδης Γ.	
Θεωρητική & Μαθηματική Φυσική				Αιγινήτης Β.													Αιγινήτης Β.	
Ηλεκτρολογία																		
Γεωλογία – Παλαιοντολογία	Μητσόπουλος Κ.							Σκούφος Θ.										Σκούφος Θ.
Γεωλογία – Ορυκτολογία			Μητσόπουλος Κ.															Κτενάς Κ.
Βοτανική			Μηλιαράκης Σπ.							Μηλιαράκης Σπ.						Πολίτης Ι.		
Ζωολογία							Αποστολίδης Ν.											
Φυσική Γεωγραφία																		
Ανατομία & Μορφολογία Ζώων																		
Ανατομία & Μορφολογία Φυτών																		
Διαφορικός & Ολοκληρωτικός Λογισμός					Χατζιδάκης Ι. Ν.													Ζερβός Π.
Γεωμετρία & Άλγεβρα				Στέφανος Κ.														
Αναλυτική & Ανωτέρα Γεωμετρία										Στέφανος Κ.					(Σακελλαρίου Ν.)		Σακελλαρίου Ν.	
Ανάλυση			Χατζιδάκης Ν. Ι.															Ρεμούδος Γ.
Θεωρητική Μηχανική																		Χατζιδάκης Ν. Ι.
Αστρονομία				Αιγινήτης Δ.														
Αστρονομία & Μετεωρολογία										Αιγινήτης Δ.					Αιγινήτης Δ.			
Ανωτέρα Άλγεβρα & Εισαγωγή στα Ανώτερα Μαθ/κά																		
Γενικά Μαθηματικά																		

Τακτικές έδρες συμπληρωμένες

Τακτικές έδρες κενές

Έκτακτες έδρες συμπληρωμένες

Έκτακτες έδρες κενές

¹⁰¹⁹ Στον Πίνακα αποτυπώνονται οι έδρες της Σχολής Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών κατά την περίοδο 1904-1922, οι μεταβολές που είχαν σε είδος και πλήθος, οι περίοδοι πλήρωσής τους καθώς και τα ονόματα των κατόχων τους (σε παρένθεση τα ονόματα όσων είχαν προσωρινή εκλογή).

9. Καθηγητές και Πανεπιστήμιο στην «πολεμική» δεκαετία

Η σύνθεση του καθηγητικού σώματος στη Φυσικομαθηματική Σχολή ανατράπηκε πολλές φορές κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1912-1922. Αιτία δεν ήταν μόνο η φυσική διαδοχή των κατόχων των εδρών ή η προσθήκη νέων γνωστικών αντικειμένων. Η συνεχής αλλαγή στη σύνθεση των καθηγητών -σε βαθμό που να αναδύεται μία εικόνα έντονης ρευστότητας- αποτέλεσε μόνο μία από τις εκφάνσεις του εθνικού διχασμού στο Πανεπιστήμιο. Οι μεταβολές στις τακτικές έδρες κατά τη συγκεκριμένη δεκαετία παρουσιάζονται στην ενότητα 9.1 και συσχετίζονται με ευρύτερα θέματα που απασχόλησαν στην ίδια περίοδο τα οποία εξετάζονται στις υπόλοιπες ενότητες. Η «δεκαετία των πολέμων» έδειξε ότι η εδραίωση της διαδικασίας για την επιλογή του καθηγητικού προσωπικού που εγκαινιάστηκε το 1911 δεν υπήρξε ούτε άμεση, ούτε αυτονόητη. Η διχαστική περίοδος κατέστησε την εφαρμογή εύθραυστη και τις ίδιες τις διαδικασίες, ξανά, υπό αίρεση. Οι αλληλοδιάδοχοι και αντιθετικές πράξεις των πολιτικών διώξεων όχι μόνο επηρέασαν την εκπαιδευτική λειτουργία στο βραχύ διάστημα, αλλά και επέδρασαν στον σχεδιασμό του «οργανογράμματος» της Φυσικομαθηματικής Σχολής για την επόμενη περίοδο. Προσδιόρισαν, σε σημαντικό βαθμό, το φάσμα των σχέσεων ανάμεσα στο καθηγητικό σώμα καταλύοντας παλαιότερους δεσμούς συνεργασίας, αμβλύνοντας προηγούμενες αντιθέσεις και δημιουργώντας νέους συσχετισμούς. Μέσα από τις διεργασίες αναδείχθηκε η πολυπλοκότητα των πανεπιστημιακών δικτύων και η ποικιλομορφία των σχέσεων συνάφειας, αλληλεξάρτησης και ενίοτε υποταγής με άλλα δίκτυα εξουσίας.

Στην ίδια δεκαετία έμελλε να εφαρμοστεί και να δοκιμαστεί ο θεσμός των έκτακτων καθηγητών που εισήλθε το 1911 επιφορτισμένος με πολλές προσδοκίες. Μέσω του θεσμού επιδιωκόταν, αφενός, ο εμπλουτισμός των σπουδών με νέα γνωστικά αντικείμενα και, αφετέρου, η εξασφάλιση διαδικασιών που ευνοούσαν την ανανέωση του διδακτικού προσωπικού και άλλαζαν τη δυναμική του. Η εφαρμογή του στο Πανεπιστήμιο και τη Φυσικομαθηματική Σχολή εξετάζεται στην ενότητα 9.2. Τα ζητήματα διαμοιρασμού της αυθεντίας ήταν, αναντίλεκτα, παρόντα στο Πανεπιστήμιο από την πρώτη στιγμή εισόδου του θεσμού. Ωστόσο, η πραγμάτευση του θέματος αναδεικνύει την ύπαρξη πολλαπλών προσεγγίσεων πέρα από ένα μονοδιάστατο σχήμα που υποδεικνύει μία συνολική αντίθεση εκ μέρους των πανεπιστημιακών καθηγητών. Οι στάσεις απέναντι στους έκτακτους καθηγητές και οι σχετικές αποφάσεις -τόσο στο πανεπιστημιακό, όσο και στο πολιτικό επίπεδο- βρέθηκαν σε μία διαρκή τροποποίηση και σε αμφίδρομη σχέση με το συγκρουσιακό κλίμα της διχαστικής περιόδου. Ο θεσμός έγινε ένας από τους μοχλούς που χρησιμοποιήθηκαν εκατέρωθεν προκειμένου να ασκηθούν πιέσεις ανάμεσα στο Κράτος και το Πανεπιστήμιο. Απόρροια ήταν ο εξαιρετικά περιορισμένος βαθμός εφαρμογής του και η στρεβλή διαχείριση των θεμάτων που ανέκυψαν.

Στα τελευταία ιδίως χρόνια της δεκαετίας δαπανήθηκαν σημαντικοί πόροι χρόνου και δυνάμεων, σε πανεπιστημιακό και κυβερνητικό επίπεδο, προκειμένου να αλλάξει ο καταστατικός νόμος για το Πανεπιστήμιο. Η προσπάθεια τελεσφόρησε το 1922 με την ψήφιση ενός νέου Οργανισμού, ενώ είχαν προηγηθεί ατέρμονες διαδικασίες που παρήγαγαν και άλλες νομοθετικές προτάσεις (1913, 1919, 1921) με σημαντικές ομοιότητες και διαφορές στις επιλογές τους. Αρκετές από τις αλλαγές που πραγματοποίησε ο Οργανισμός του 1922 και αφορούσαν στους όρους συγκρότησης του

καθηγητικού σώματος έχουν παρουσιαστεί και σχολιαστεί στη βιβλιογραφία¹⁰²⁰. Στην ενότητα 9.3 θα επιχειρήσω επίσης να τις εξετάσω για τρεις λόγους. Ο πρώτος διότι θεωρώ ότι στα νομοθετικά κείμενα υπήρξε μία εισαγωγή διατάξεων, συνδυαστική εντός του καθενός και ομόρροπη σε όλα, που συνέτεινε ώστε να προωθηθούν περαιτέρω διαβαθμίσεις στο πανεπιστημιακό προσωπικό και να οδηγηθεί σε πιο σύνθετες και λεπτομερείς ιεραρχίες οι οποίες οδήγησαν σε νέες αποκρυσταλλώσεις στη συνέχεια. Αυτό αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, ενοποιητικό στοιχείο που δεν έχει αναδειχθεί ενώ, αντίθετα, σε κάποιες περιπτώσεις οι διατάξεις έχουν παρουσιαστεί αποσπασματικά. Ο δεύτερος λόγος είναι διότι μέσα από τις πραγματικότητες των επιμέρους πανεπιστημιακών τόπων, ανάμεσά τους η Φυσικομαθηματική, αναδεικνύονται πληρέστερα οι διεργασίες που οδήγησαν στην παραγωγή των ρυθμίσεων καθώς και ο τρόπος που εφαρμόστηκαν στο πραγματικό πεδίο. Η ανάλογη εξέταση, επομένως, συμβάλλει στην κατανόηση των μεταβολών στους επιμέρους τόπους και, επιπρόσθετα, παράγει μία πιο σύνθετη εικόνα για όλο το Πανεπιστήμιο που εμπλουτίζει τις ερμηνείες. Ο τρίτος λόγος για την εξέταση του θέματος είναι επειδή εισφέρει νέες πτυχές. Αυτές έχουν επίκεντρο την ενδοπανεπιστημιακή συζήτηση για το νομοσχέδιο του 1919 η οποία έχει παρουσιαστεί ελάχιστα, κατά ένα μέρος εξαιτίας περιορισμών στο πραγματολογικό υλικό. Η προσέγγιση μέσα από το πρίσμα της Φυσικομαθηματικής Σχολής αναδεικνύει ότι είχαν εγκατασταθεί στο προσκήνιο νέα επιτακτικά θέματα σχετικά με την πανεπιστημιακή λειτουργία. Στο εξής τα ζητήματα της πανεπιστημιακής αυτονομίας θα διέρχονταν -και σε έναν σημαντικό βαθμό θα κρίνονταν- από τη διάσταση της οικονομικής αυτοτέλειας του ιδρύματος.

Ειδικότερα ο ενδοπανεπιστημιακός διάλογος για το νομοσχέδιο του 1919 υποδεικνύει την ύπαρξη μίας μείζονος αντίθεσης που σχετιζόταν με τον βαθμό αναγνώρισης του αυτοδιοίκητου στο Πανεπιστήμιο. Το θέμα απασχολεί την ενότητα 9.4. Η αντίθεση επικεντρωνόταν σε δύο άξονες. Ο πρώτος, ήταν παλαιότερος και αφορούσε στο υπουργικό δικαίωμα της αρνησικυρίας στην εκλογή των καθηγητών. Ο δεύτερος, εμφανίστηκε τότε και περιλάμβανε την πρόταση για ένα νέο διοικητικό σχήμα το οποίο εισήγαγε η ίδρυση θέσης διοικητικού συμβούλου. Η πρόταση μεταβίβαζε μία σειρά αρμοδιοτήτων από τον πρύτανη στον διοικητικό σύμβουλο τον οποίο περιέβαλλε με σημαντικές εξουσίες και κύρος. Περισσότερο από αυτό -και ενόψει της προοπτικής να αναλάβει το κράτος το αυξανόμενο κόστος της ανώτατης εκπαίδευσης- σχηματοποιούσε μία αντίληψη για την πανεπιστημιακή διοίκηση που την έθετε σε άμεση εξάρτηση από την πολιτική εξουσία. Η αντίθεση στον προτεινόμενο θεσμό εξετάζεται σε παραλληλία με το πανεπιστημιακό σχέδιο που είχε εκδιπλωθεί στην ίδια περίοδο και σχετιζόταν με τη διαμόρφωση των οικονομικών πόρων του Πανεπιστημίου και τη διαχείρισή τους. Μέσα από αυτή τη συνεξέταση τα θέματα που εγέρθηκαν με αφορμή το νομοσχέδιο του 1919 δεν αιτιολογούν μόνο τη ρήξη με το κυβερνητικό πρόγραμμα στη δεδομένη συγκυρία. Φωτίζουν και πτυχές των εξελίξεων κατά τη μεσοπολεμική περίοδο στην οποία τα οικονομικά ζητήματα του Πανεπιστημίου αποτέλεσαν επί μακρόν ένα εξέχον πεδίο έντασης. Επιπρόσθετα, αποκτούν ερμηνευτική αξία για μία ερευνητική σκοπιά που επικεντρώνει στη Φυσικομαθηματική. Όχι μόνο επειδή η Σχολή υπήρξε ένας από τους κύριους χώρους όπου εκφράστηκαν έντονα οι διεργασίες και οι αντιθέσεις για το θέμα.

¹⁰²⁰ Ενδεικτικά: Βρυχέα, Α. & Γαβρόγλου, Κ. (1982). *Απόπειρες μεταρρύθμισης της ανώτατης εκπαίδευσης 1911-1981*. Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα, σσ. 27-30· Παπαδάκης, Ν. (2004). *Η Παλίμψηστη Εξουσία. Κράτος, Πανεπιστήμιο και Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 132-143· Σιμενή, Π. (2008). *Μεταρρύθμιση και αντίδραση: Το Πανεπιστήμιο Αθηνών απέναντι στις εκπαιδευτικές αλλαγές (1899-1926)*. Αθήνα: Gutenberg, σσ. 254-270· Γαβρόγλου, Κ., Καραμανωλάκης, Β. & Μπάρκουλα, Χ. (2014). *Ο.π.*, σσ. 209-212.

Αλλά και διότι αυτές επέδρασαν, και τελικά σε έναν βαθμό προσδιόρισαν, καίριες πτυχές στην ανάπτυξη της όπως αναδεικνύεται από τα επόμενα κεφάλαια 0 και 0.

9.1. Η σύνθεση των τακτικών καθηγητών: μία εικόνα ρευστότητας

Η σύνθεση των τακτικών καθηγητών της Φυσικομαθηματικής Σχολής στην έναρξη της δεκαετίας 1912-1922 καταγράφεται στον ακόλουθο Πίνακα 21 (με τη σειρά ορισμού των εδρών). Ήταν μία εικόνα που είχε σύντομη διάρκεια.

Πίνακας 21
Τακτικές έδρες και καθηγητές στην έναρξη της δεκαετίας 1912-1922

Φυσικό Τμήμα	Φυσική	Δ. Χόνδρος
	Φυσική	Γ. Αθανασιάδης
	Οργανική Χημεία	Γ. Ματθαίουπουλος
	Ανόργανη Χημεία	Κ. Ζέγγελης
	Γεωλογία και Παλαιοντολογία	Θ. Σκούφος
	Ορυκτολογία-Πετρολογία	Κ. Κτενάς
	Ζωολογία	Ν. Αποστολίδης
	Βοτανική	Σπ. Μηλιαράκης
	Φαρμακευτική Χημεία	Α. Δαμβέργης
Μαθηματικό Τμήμα	Ανωτέρα Ανάλυση	Γ. Ρεμούνδος
	Αστρονομία και Μετεωρολογία	Δ. Αιγινήτης
	Αναλυτική και Ανωτέρα Γεωμετρία	Κ. Στέφανος
	Θεωρητική Μηχανική	Ν. Ι. Χατζιδάκης
	Διαφορικός και Ολοκληρωτικός Λογισμός	Ι. Ν. Χατζιδάκις

Το πρώτο ακαδημαϊκό έτος (1912-13), χρονιά των βαλκανικών πολέμων, το Πανεπιστήμιο υπολειτούργησε καθώς όχι μόνο οι φοιτητές αλλά και το προσωπικό των εργαστηρίων και αρκετοί καθηγητές επιστρατεύθηκαν¹⁰²¹. Στη συνέχεια, κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας, δύο ήταν τα θέματα που προέκυψαν για τις τακτικές έδρες της Σχολής. Όλα τα υπόλοιπα ήταν ένας καταγίσιμος γεγονότων που συνέβη στην περίοδο 1917-1922.

Το ένα από τα θέματα της πρώτης πενταετίας ήταν η διαδοχή του Ι. Χατζιδάκι που αποχώρησε το 1914 καθώς ο νέος Οργανισμός είχε θεσπίσει, για πρώτη φορά, τα 70 έτη ως όριο ηλικίας για τους καθηγητές το οποίο ο ίδιος συμπλήρωνε. Ο Ι. Χατζιδάκις υιοθέτησε διαφορετική στάση από εκείνη που, στη συνέχεια, επέλεξαν οι περισσότεροι καθηγητές και αποχώρησε στο σημείο που όριζε ο νόμος¹⁰²². Η συζήτηση για την αντικατάστασή του δεν κατέληξε άμεσα σε εκλογή καθώς συνδέθηκε με το σχέδιο έλευσης του Κ. Καραθεοδωρή στην Ελλάδα το οποίο, στη συγκεκριμένη περίοδο, δεν

¹⁰²¹ Στην επιστράτευση του Σεπτεμβρίου 1912 συμμετείχαν από τη Φυσικομαθηματική οι καθηγητές Δ. Χόνδρος και Κ. Κτενάς καθώς και ένας σημαντικός μελών του εργαστηριακού προσωπικού. Τα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο ξεκίνησαν το συγκεκριμένο έτος μετά από τα μέσα Μαρτίου (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 199.2, 15/3/1913, ΥΕΔΕ προς πρυτανεία, αρ. πρ. 4850). Για την επίδραση των συνεχιζόμενων επιστρατεύσεων στη λειτουργία των εργαστηρίων, ενότητα 12.2.

¹⁰²² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/4/1914. Ο Ι. Χατζιδάκις δεν επεδίωξε την παραμονή στην έδρα μετά από τη συμπλήρωση του ορίου ηλικίας, αν και δεν διέθετε 35ετή προϋπηρεσία που τον καθιστούσε επίτιμο καθηγητή. Έλαβε τον σχετικό τίτλο μετά από αίτημα της Σχολής (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 5/5/1914) και κατόπιν απόφασης του συνόλου των καθηγητών του Πανεπιστημίου (*Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών*, 1914, Ι. Ν. Χατζιδάκις 1873-1914, σσ. 267-284). Η θέσπιση υποχρεωτικής αποχώρησης των καθηγητών σε ορισμένη ηλικία είχε απασχολήσει πολύ το Πανεπιστήμιο τα προηγούμενα έτη και θα συνέχιζε να το απασχολεί και τα επόμενα. Η Σχολή, την ίδια περίοδο με την αποχώρηση Χατζιδάκι, υιοθετούσε την εκούσια αποχώρηση (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 2/12/1914). Για την εξέλιξη του θέματος μετά το 1918, ενότητα 9.3.

ευοδώθηκε. Η Σχολή είχε προτείνει τη μετάκλησή του¹⁰²³ με μία υποσημείωση: είχε ζητήσει, σε περίπτωση που δεν γινόταν εφικτή, να ακολουθήσει η προκήρυξη της έδρας. Καθώς ο νεοσύστατος νόμος δεν μεριμνούσε στον προσδιορισμό προθεσμιών ώστε να ολοκληρωθεί μία ανάλογη διαδικασία, η επισήμανση εξέφραζε την επιθυμία να διαφυλαχθεί το δικαίωμα οι Σχολές να έχουν τον πρώτο λόγο σε τακτικές και στρατηγικές κινήσεις που αφορούσαν στην εκλογή των καθηγητών. Οι αποφάσεις της Φυσικομαθηματικής στη δεδομένη περίοδο προσέφεραν την πανεπιστημιακή συναίνεση με τρόπο ώστε, αφενός, να υποστηρίζονται οι κυβερνητικοί χειρισμοί για τη μετάκληση του διακεκριμένου μαθηματικού και, αφετέρου, να υποδηλώνεται ο ρόλος των Σχολών ως απαραίτητος στις σχετικές διαδικασίες.

Την ίδια στόχευση είχε και η απόφαση που έλαβε η Σχολή στο δεύτερο θέμα. Στην έναρξη του 1914 διατύπωσε κατηγορηματική αντίθεση στην πρόταση να παρακαμφθούν οι νομοθετημένες διαδικασίες για όσους καθηγητές είχαν απολυθεί το 1910 και δεν είχαν διοριστεί έως τότε. Στο συγκεκριμένο χρονικό σημείο αυτό αφορούσε πέντε καθηγητές για όλο το Πανεπιστήμιο και ο ένας ήταν ο Β. Αιγινήτης. Το ζήτημα, στο επίπεδο της Σχολής, εγέρθηκε όταν συζητήθηκε το πόρισμα επιτροπής καθηγητών που είχε συγκροτήσει ο υπουργός Παιδείας Ι. Τσιριμώκος με σκοπό την επεξεργασία αλλαγών στον Οργανισμό του 1911¹⁰²⁴. Στο τέλος του πορίσματος είχε προσαρτηθεί ένα κείμενο (χωρίς την υπογραφή του εισηγητή της επιτροπής) που πρότεινε ειδική ρύθμιση για όσους απολυμένους καθηγητές δεν είχαν διοριστεί. Στην πρόταση εναντιώθηκε η Φυσικομαθηματική με τη σαφή δήλωση ότι δεν έπρεπε «*ν' αποξενωθεί έστω και άπαξ του υπό του νόμου εις αυτήν αποκλειστικώς παρεχομένου δικαιώματος της εκλογής των νέων καθηγητών*»¹⁰²⁵. Την επάνοδο των πέντε καθηγητών είχε νωρίτερα «*ευχρηθεί*» η Σύγκλητος προς την κυβέρνηση μετά από μία συνεδρίαση με έντονους διαξιφισμούς

¹⁰²³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 31/5/1914. Στη συνεδρίαση ο κοσμήτορας Ν. Χατζιδάκης είχε προτείνει να συστηθεί στην κυβέρνηση η μετάκληση του Κ. Καραθεοδωρή, καθηγητή τότε στο Göttingen, «*όστις σήμερον είναι επιστημονικώς εξοχότες ανεγνωρισμένη εν Ευρώπη και όλως θα ετίμα το ημέτερον Πανεπιστήμιον*». Την ίδια περίοδο υπήρχαν κυβερνητικές σκέψεις ο Κ. Καραθεοδωρή να αξιοποιηθεί σε ευρύτερα σχέδια εκτός του Πανεπιστημίου Αθηνών (ενότητα 11.1). Η έδρα προκηρύχθηκε τελικά, αλλά η προσδοκία της έλευσης βάρυνε στην έκβαση της εκλογής. Η εισηγητική επιτροπή συμφώνησε στην υπεροχή του Π. Ζερβού έναντι των συνυποψηφίων, αλλά όχι και στην τελική πρόταση: οι δύο κριτές (Κ. Στέφανος, Γ. Ρεμούνδος) πρότειναν ξανά τη μετάκληση του Καραθεοδωρή ενώ ο τρίτος (Ν. Χατζιδάκης) πρότεινε την εκλογή του Π. Ζερβού. Η εισηγητική έκθεση περιείχε μία διατύπωση που άφηνε ανοικτό το ενδεχόμενο εκλογής εάν εξασφαλιζόταν και η είσοδος του Καραθεοδωρή στη Σχολή. Κατά τη συνεδρίαση όμως οι δύο εισηγητές διαφοροποιήθηκαν περαιτέρω και το γραπτό συμπέρασμα παρουσιάστηκε με τρόπο που απέκλειε την εκλογή. Ο τρίτος διατήρησε τη θέση ότι δεν έπρεπε να αποκλεισθεί ένας ικανός υποψήφιος επειδή «*υπάρχει πιθανότης ότι - μετά χρόνου μάλιστα μη ωρισμένου - να μετακληθῆ ὁ διαπρεπὴς Ἕλληνας μαθηματικὸς*». Την αναμονή υποστήριξε και ο νέος κοσμήτορας Κ. Ζέγγελος που ανακοίνωσε ότι επίκειται άμεση πλήρωση των έκτακτων εδρών ώστε να εκλεγεί και ο Π. Ζερβός. Η Σχολή υιοθέτησε την προοπτική να δει στην έδρα τον Καραθεοδωρή, στην απόφαση μειοψήφησε μόνο ο Ν. Χατζιδάκης. Παράλληλα, όμως, δεν συζήτησε την πρόταση του τελευταίου να θεσπιστεί έδρα Θεωρίας Συναρτήσεων ειδικά για τον «*διάδοχον του Felix Klein [...] διάσημον και εκτός παντός διαγωνισμού Ἑλληνα μαθηματικόν*». Νέα προκήρυξη έγινε, όπως όριζε ο νόμος, μετά από τρία χρόνια οπότε εξελέγη ο Π. Ζερβός (ΙΑ, Εισηγητικές ΦΜΣ, 1915-1916, *Ἐκθεσις τῆς κριτικῆς επιτροπείας περὶ τῶν υποψηφίων τῆς χηρεοῦσης ἑδρας τοῦ Διαφορικῆς καὶ Ολοκληρωτικῆς Λογισμοῦ ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ*, 30/11/1914, σ. 14 & ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11/12/1914, 11 & 13/11/1917).

¹⁰²⁴ Η επιτροπή συγκροτήθηκε το 1913 και συμμετείχαν ο τότε πρύτανης Θ. Ζαΐμης, ο αντιπρύτανης Γ. Δέρβος, ο καθηγητής της Φιλοσοφίας Ν. Πολίτης, οι καθηγητές της Νομικής Κ. Βασιλείου και Δ. Παππούλιας και ο Δ. Αιγινήτης. Εργάστηκε με εισηγητή τον Κ. Βασιλείου, καθηγητή Ποινικής Δικονομίας, ο οποίος είχε συμμετάσχει και το 1911 στη σύνταξη του Οργανισμού. Υπέβαλε το πόρισμά της τον Αύγουστο (*Ἐκθεσις ἐπὶ τῆς αναθεωρήσεως τῶν πανεπιστημιακῶν νόμων υποβληθεῖσα τῷ Υπουργῷ*, Αθήνα 1913) και οι Σχολές κλήθηκαν να το συζητήσουν στις αρχές του 1914.

¹⁰²⁵ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/1/1914.

όπου οι συγκλητικοί από τη Φυσικομαθηματική είχαν επίσης εκφράσει τις διαφωνίες τους¹⁰²⁶. Η συνολική στάση της Σχολής φαίνεται ότι, πέρα από μία «διακήρυξη αρχών», αποτελούσε ταυτοχρόνως και τη διατύπωση μίας αξιολογικής κρίσης για τη συγκεκριμένη περίπτωση. Παρά ταύτα η μόνη αλλαγή που επήλθε στις έδρες το πρώτο μισό της δεκαετίας 1912-1922 ήταν η επάνοδος του Β. Αιγινήτη σε όμοια έδρα με εκείνη που κατείχε το 1910 η οποία θεσπίστηκε ειδικά για τον σκοπό αυτό. Ο διορισμός του πραγματοποιήθηκε το δίμηνο της κυβέρνησης του Αλέξανδρου Ζαΐμη, της τελευταίας των κυβερνήσεων της περιόδου 1915-1917, όταν υπουργός Παιδείας ήταν ο Δ. Αιγινήτης¹⁰²⁷. Η απόφαση δεν ανατράπηκε ούτε κατά τις σαρωτικές απολύσεις του 1917-18. Αυτές άλλωστε είχαν, όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια, έναν σαφή πολιτικό επικαθορισμό που δεν εξυπηρετούνταν από μία τέτοια συμπερίληψη¹⁰²⁸.

Στις διεργασίες, πέρα από τα πρόσωπα και τη διαπραγματευτική ισχύ τους, αναδείχθηκε ότι η παγίωση των διαδικασιών αναπαραγωγής του καθηγητικού προσωπικού που είχε εισαγάγει ο Οργανισμός του 1911 δεν ήταν ούτε άμεση, ούτε αυτονόητη. Η περίοδος μετά το 1917 θα το επιβεβαιώσει και θα την καταστήσει ακόμα περισσότερο εύθραυστη. Σε περιόδους σημαντικών πολιτικών μεταβολών η εκλογή τακτικών και έκτακτων καθηγητών ήταν μία διαδικασία που διαρκώς αμφισβητούνταν. Και η αμφισβήτηση ήταν αμφίπλευρη: ακόμα κι αν οι ασκούμενες πιέσεις προέρχονταν κυρίως από το εξωτερικό του Πανεπιστημίου, στο εσωτερικό του διαμορφώνονταν επίσης ποικίλες τάσεις.

Για τη Φυσικομαθηματική το πρώτο μισό της «δεκαετίας των πολέμων» αποτέλεσε παράλληλα και το χρονικό πλαίσιο στο οποίο οι καθηγητές της, μέσα από διαδικασίες όχι πάντα εύκολων συγκλίσεων, έλαβαν αποφάσεις σε μερικά ζητήματα μείζονος

¹⁰²⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 13 & 19/6/1913. Την αντίθεση σε μεθοδεύσεις παράκαμψης των νομοθετημένων διαδικασιών είχαν διατυπώσει ο Σπ. Μηλιαράκης και ο καθηγητής Δημοσιονομίας Α. Ανδρεάδης. Ο Ανδρεάδης έκρινε άτοπη την αθρόα και ανατιολόγητη «εκκαθάριση» του 1910, αλλά παράλληλα εκτιμούσε ότι «πολλά ήσαν τα κακώς κείμενα» στο Πανεπιστήμιο. Εντός αυτής της συνθήκης ο ίδιος πίστευε ότι δεν ήταν αρκετό «να λέγωμεν ότι το Πανεπιστήμιον ητιμάσθη, ουδέ αρκούσι νομοθετικά μέτρα ίνα θεωρηθή τούτο ότι ευρίσκεται εις το ύψος της θέσεως αυτού. Πρέπει και η κοινωνία ολόκληρος να λάβη συνείδησιν της επανορθώσεως ταύτης και να την επικροτήση». Υπό αυτό το πρίσμα ο ίδιος θεωρούσε ότι, εφόσον υπήρχε πλέον νέος νόμος, ήταν σκόπιμο όσοι επιθυμούσαν να ξαναγίνουν καθηγητές να επανακριθούν εντός των Σχολών. Η ρήξη στη Σύγκλητο (που συμπεριέλαβε προσωπικές αιχμές με αφορμή την επιστροφή του Κ. Πολυγένη στη Νομική) κατέληξε στην αποχώρηση του Α. Ανδρεάδη από τη συνεδρίαση μαζί με τους Σπ. Μηλιαράκη και Ν. Αποστολίδη. Ο Κ. Στέφανος, που δεν αποχώρησε, διατύπωσε επιφύλαξη στην απόφαση ζητώντας να ερωτηθούν πρώτα οι Σχολές. Για τον Α. Ανδρεάδη και, ιδίως, τις απόψεις του για τον πανεπιστημιακό θεσμό βλ. Κιμουρτζής, Π. Γ. (2008). Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης: το έργο του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στο: Μ. Ψαλιδόπουλος (Επιμ.), *Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης. Ο πατριάρχης των δημόσιων οικονομικών* (σσ.61-93). Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.

¹⁰²⁷ Νωρίτερα το 1916 ειδικός νόμος της κυβέρνησης Σκουλούδη είχε κατοχυρώσει τη δυνατότητα επανόδου με υπουργική απόφαση για όσους δεν είχαν επαναδιοριστεί (ΦΕΚ 65Α, 31/3/1916, Ν. 716) και αρχικώς επέστρεψαν τρεις από τους πέντε καθηγητές. Η επάνοδος του Β. Αιγινήτη έγινε μετέπειτα επί κυβέρνησης Ζαΐμη και υπουργίας Δ. Αιγινήτη (ΦΕΚ 108Γ, ΒΔ 24/5/1917).

¹⁰²⁸ Ίδρυμα Γληνού, φ. ΜΒ272, Έκθεσις περί της μελετώμενης εκκαθαρίσεως του Πανεπιστημίου. Στην έκθεση που αποτελούσε την εισήγηση για τις απολύσεις του 1918 ο συγγραφέας της Δ. Γληνός, τότε γενικός γραμματέας του υπουργείου Παιδείας, είχε επικρίνει τον τρόπο επανόδου του Β. Αιγινήτη στο Πανεπιστήμιο (σσ. 12-13) αλλά είχε κατατάξει τον ίδιο στους φιλικούς προς το κόμμα των Φιλελεύθερων καθηγητές (σ. 60). Ο Β. Αιγινήτης είχε διοριστεί στο ενδιάμεσο διάστημα εκπαιδευτικός σύμβουλος στο υπουργείο Παιδείας (ΦΕΚ 105Β, 9/5/1914), θέση στην οποία παρέμεινε έως το 1917. Η ανάθεση αυτού του ρόλου έγινε κατ' εφαρμογή νόμου για τη στοιχειώδη και τη μέση εκπαίδευση ο οποίος είχε θεσπίσει ένα Εκπαιδευτικό Συμβούλιο με γνωμοδοτικές, εποπτικές, διοικητικές κ.ά. αρμοδιότητες (Ν. 240/1914). Για τον ρόλο του Συμβουλίου ο Αλ. Δημαράς (2013, *Ο.π.*, σ. 142) έχει επισημάνει τη σημασία της απόφασης να απαρτίζεται από έμπειρα στελέχη των βαθμίδων που εποπτεύονταν. Ο ίδιος νόμος, ωστόσο, έδινε και τη δυνατότητα παράκαμψής τους (άρθρο 6ε) που αξιοποιήθηκε ευθύς στην προκειμένη περίπτωση.

σημασίας. Κράτησαν θετική στάση απέναντι στην ανανέωση του καθηγητικού σώματος μέσω των έκτακτων καθηγητών (ενότητα 9.2), υποστήριξαν το μεταρρυθμιστικό κυβερνητικό πρόγραμμα για τη στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση¹⁰²⁹ και άλλαξαν την προηγούμενη απόφασή τους περί της αναγκαιότητας να ιδρυθεί χημικό τμήμα στη Σχολή (ενότητα 11.1). Η έκβαση και των τριών θεμάτων θα κρινόταν ωστόσο στο επόμενο διάστημα, στον χρόνο που ο εθνικός διχασμός αποτέλεσε τη βασική πολιτική διαίρεση στη χώρα.

Τα γεγονότα του εθνικού διχασμού άφησαν, όπως παντού, το αποτύπωμά τους στο Πανεπιστήμιο και στη Σχολή. Με αφορμή τη διάσταση των δύο ανώτερων πολιτειακών παραγόντων σχετικά με τη συμμετοχή της χώρας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σηματοδοτήθηκε η έναρξη μίας περιόδου κατά την οποία, παραθέτοντας τη φράση του ιστορικού Κ. Κωστή, κάθε μία από τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις διεκδικούσε για λογαριασμό της την αποκλειστική εκπροσώπηση του εθνικού συμφέροντος και για τους αντιπάλους της τον χαρακτηρισμό του προδότη¹⁰³⁰. Η ρήξη οδήγησε στον σχηματισμό της προσωρινής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη από τον Βενιζέλο την ίδια στιγμή που στην Αθήνα ορκιζόταν η έκτακτη κυβέρνηση της διετίας 1915-1917, αυτή του καθηγητή Ιστορίας Σπυρίδωνος Λάμπρου, στην οποία συμμετείχε ο καθηγητής Ζωολογίας Ν. Αποστολίδης ως υπουργός Εθνικής Οικονομίας.

Από την έναρξη του ακαδημαϊκού έτους 1916-17, στο οποίο πρύτανης ήταν ο Θ. Σκούφος, είχαν ενισχυθεί οι πολιτικές αντιθέσεις ανάμεσα στους καθηγητές και είχαν κλιμακωθεί οι κυβερνητικές πιέσεις προς όσους βρίσκονταν κοντά στον βενιζελικό χώρο¹⁰³¹. Όταν εκδηλώθηκαν τα γεγονότα που έμειναν γνωστά ως «Νοεμβριανά» οι διώξεις και οι πράξεις βίας που εκτυλίχθηκαν στην πρωτεύουσα¹⁰³² στράφηκαν ενάντια και σε πανεπιστημιακούς καθηγητές¹⁰³³. Ανάμεσά τους ήταν ο Κ. Ζέγγελης, γνωστός για

¹⁰²⁹ Υπόμνημα της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών περί των υπό του κ. Υπουργού των Εκκλ. και της Δημ. Εκπαιδύσεως υποβληθέντων εκπαιδευτικών νομοσχεδίων. Τυπ. Π. Α. Πετράκου, Αθήναι 1914. Η συζήτηση του υπομνήματος έδωσε την ευκαιρία στον κοσμήτορα Ν. Χατζιδάκη να προτάξει μία συνολική του θεώρηση για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα από την εποχή του Καποδίστρια έως τις κοινωνικές αλλαγές που κόμισε ο νέος αιώνας. Η Σχολή συζήτησε αναλυτικά τα νομοσχέδια και ενέκρινε την κατεύθυνσή τους συνολικά, γεγονός που την έφερε σε αντιπαράθεση με τον Κ. Στέφανο ο οποίος ως πρόεδρος του Διδασκαλικού Συλλόγου διαφωνούσε ειδικά με την εξαετή διάρκεια του δημοτικού σχολείου, μία κεντρική επιλογή του σχετικού νομοσχεδίου. Στο κείμενο του υπομνήματος, όσο και στις συνεδριάσεις της Σχολής (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 29/3/1914 & 15/4/1914) και σε άρθρα καθηγητών της στον ημερήσιο τύπο (όπως του Κ. Ζέγγελι στην *Εστία*, 1/4/1914, σ. 1) η υπερασπιστική στάση απέναντι στα νομοσχέδια ήταν σαφής. Για τη συγκεκριμένη απόπειρα μεταρρύθμισης της σχολικής εκπαίδευσης βλ. Δημαράς, Α. (2013). *Ο.π.*, σσ. 136-144 και για την αντιθετική στάση της Φιλοσοφικής Σχολής βλ. Σιμενή, Π. (2008). *Ο.π.*, σσ. 172-193.

¹⁰³⁰ Κωστής, Κ. (2013). *Ο.π.*, σσ. 557-558.

¹⁰³¹ Ως σημείο έναρξης της ρήξης μπορεί να θεωρηθεί ο έλεγχος επί κυβέρνησης Σκουλούδη του καθηγητή της Φιλοσοφικής Γ. Σωτηριάδη με την κατηγορία ότι εκφράστηκε «ανευλαθώς» για τον βασιλιά σε διάλεξή του (ΕτΒ, ΚΑ-Α΄, 1/2/1916, σσ. 87-92). Στον διοικητικό έλεγχο υπέρ του καθηγητή είχε συνηγορήσει ο πρύτανης Ι. Μεσολωράς (ΓΑΚ, ΚΥ, ΥΕΔΕ Δ΄, κ. 4, φ. 1915-1917, 27/1/1916, αρ. πρ. 1863/642) αλλά η υπόθεση παραπέμφθηκε σε δικαστική ανάκριση (ΕτΒ, ο.π.). Στη συνέχεια, το υπουργείο αφαίρεσε τη δυνατότητα οι καθηγητές να διδάσκουν μαθήματα που δεν ανήκαν στο ακριβές περιεχόμενο κάθε έδρας. Η Σύγκλητος αποδέχθηκε εν πολλοίς την απόφαση (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 4/2/1916), αλλά το θέμα επανατέθηκε από τους Ν. Πολίτη και Ν. Χατζιδάκη με αφορμή ερωτήματα για τη δική τους διδασκαλία και μετά από την επιμονή του Κ. Ζέγγελι να αναδείξει τη συνάφεια με το θέμα Σωτηριάδη ώστε να θέσει ζήτημα ελευθερίας της πανεπιστημιακής διδασκαλίας (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 1/3/1916).

¹⁰³² Μουρέλος, Γ. (2007). *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπής Αποζημιώσεων*. Αθήνα: Πατάκης.

¹⁰³³ Μία σύντομη εξιστόρηση όσων είχαν συμβεί το 1916 πραγματοποιήσε αργότερα ο καθηγητής της Νομικής Γ. Αγγελόπουλος από τη θέση του πρύτανη (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 1/2/1920). Ένα σημαντικό

τις σχέσεις του με τη βενιζελική παράταξη, ο οποίος αποφάσισε, για λόγους προστασίας σύμφωνα με τον ίδιο, να μεταβεί επί ένα τετράμηνο στα Χανιά. Η απουσία του από το Πανεπιστήμιο θεωρήθηκε αιτία ώστε η κυβέρνηση Λάμπρου να ζητήσει την πειθαρχική του δίωξη¹⁰³⁴. Στην εκδίκαση του πειθαρχικού ζητήματος ενεπλάκησαν άμεσα σχεδόν όλοι οι καθηγητές της Σχολής με πολλαπλούς ρόλους: είτε από τη μεριά των κατηγορών, είτε από τη μεριά των μελών του Πειθαρχικού Συμβουλίου, είτε από τη μεριά των μαρτύρων που κατέθεσαν για το θέμα¹⁰³⁵. Η απόφαση να επιβληθεί πειθαρχική τιμωρία τετράμηνης απόλυσης τελικά δεν εφαρμόστηκε¹⁰³⁶. Ωστόσο η ίδια η διαδικασία και οι αλληλοδιάδοχες και αντιθετικές πράξεις που την ακολούθησαν προσδιόρισαν σε σημαντικό βαθμό το πλαίσιο των σχέσεων στο καθηγητικό σώμα της Φυσικομαθηματικής καταλύοντας παλαιότερους δεσμούς συνεργασίας, αμβλύνοντας προηγούμενες αντιθέσεις και δημιουργώντας νέους συσχετισμούς.

Η επάνοδος του Βενιζέλου στην Αθήνα και η συγκρότηση κυβέρνησης τον Ιούνιο του 1917 σηματοδότησε έναν νέο κύκλο «εκκαθαρίσεων» σε όλο τον κρατικό μηχανισμό που έλαβε πρωτοφανή έκταση¹⁰³⁷. Οι απολύσεις είχαν ξανά για τη Φυσικομαθηματική ένα υπολογίσιμο εύρος. Αρχικά απομακρύνθηκαν εκείνοι που κατείχαν το προηγούμενο διάστημα θέσεις ευθύνης, οι Θ. Σκούφος και Ν. Αποστολίδης αλλά τελικώς όχι ο Δ. Αιγινήτης¹⁰³⁸. Κατόπιν, μαζί με έναν μεγάλο αριθμό καθηγητών από όλο το Πανεπιστήμιο, απολύθηκαν οι Σπ. Μηλιαράκης και Γ. Αθανασιάδης ενώ εξετάστηκαν και

επεισόδιο, που αφορούσε σε αρκετούς καθηγητές, ήταν η συλλογή υπογραφών σε διακήρυξη προς τον βασιλιά που ζητούσε την έξοδο της χώρας από την ουδετερότητα. Το θέμα ανακινήθηκε μετά από τα «Νοεμβριανά» εξαιτίας μήνυσης που κατέθεσε ο «Βασιλικός Σύνδεσμος Ελλήνων Φοιτητών» με αποτέλεσμα την αστυνομική κράτηση καθηγητών για κάποιες ημέρες.

¹⁰³⁴ Αναλυτικότερα για το Πανεπιστήμιο στη διετία 1915-1917 μέσα από την πειθαρχική δίωξη του Κ. Ζέγγελη, βλ. Κιμουρτζής, Π. Γ. & Σιγούντου, Β. (2018). Ο.π.

¹⁰³⁵ Από τη Φυσικομαθηματική συμμετείχαν στο Πειθαρχικό Συμβούλιο τα μέλη της Συγκλήτου Θ. Σκούφος (πρύτανης), Γ. Ρεμούνδος (κοσμήτορας) και Κ. Στέφανος. Ο προκοσμήτορας Ν. Αποστολίδης είχε παραιτηθεί λόγω της υπουργικής θέσης, αλλά αναμίχθηκε στη διαδικασία με τον κυβερνητικό του ρόλο. Μάρτυρες κατά την ανάκριση είχαν κληθεί οι Γ. Αθανασιάδης, Γ. Ματθαίουπουλος, Κ. Κτενάς, Δ. Χόνδρος και Σπ. Μηλιαράκης. Στις καταθέσεις τους όλοι κράτησαν αποστάσεις από την απόφαση του Κ. Ζέγγελη να μεταβεί στην Κρήτη, αλλά έδωσαν σε διαφορετικό βαθμό έμφαση στην ευθύνη που ο ίδιος είχε για την παράταση της απουσίας του.

¹⁰³⁶ Το Πειθαρχικό Συμβούλιο ξεκίνησε την εκδίκαση επί κυβέρνησης Λάμπρου και την ολοκλήρωσε επί κυβέρνησης Ζαΐμη η οποία, μέσω του υπουργού Παιδείας Δ. Αιγινήτη, δεν εκτέλεσε την απόφαση. Σύμφωνα με τη Ν. Μαρωνίτη, κατά την περίοδο του διχασμού ο Αλ. Ζαΐμης κυβέρνησε με μετριοπάθεια και διεκδικούσε με σταθερότητα μία μέση οδό ανάμεσα στις πολωμένες πολιτικές επιλογές που υιοθετούσαν τα δύο ηγεμονικά στρατόπεδα, βλ. Μαρωνίτη, Ν. (2011). *Αλέξανδρος Θρ. Ζαΐμης. Όψεις ενός πολυσχιδούς βίου (1855-1936)*. Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.

¹⁰³⁷ Λεονταρίτης, Γ. Β. (2000). *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, σσ. 90-95· Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2015). Ο.π., σσ. 119-121.

¹⁰³⁸ Η απόλυση Σκούφου ήταν μία από τις πρώτες ενέργειες της κυβέρνησης Βενιζέλου (δημοσιεύτηκε στις 28/6/1917, ΦΕΚ 138Γ). Ο Ν. Αποστολίδης, μετά από την παραίτηση της κυβέρνησης Λάμπρου, είχε επιστρέψει στη Σχολή (ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1915-18, φ. 3.2, 25/4/1917, αρ. πρ. 3670) με νομοθετική διάταξη της ίδιας κυβέρνησης που έδινε το δικαίωμα σε όσους είχαν διατελέσει σε ανώτερες δημόσιες θέσεις να επανέρχονται αυτοδικαίως στην έδρα μετά από τη λήξη των καθηκόντων τους (ΦΕΚ 16Α, ΝΔ 1^{ης}/2/1917, άρθρο 13). Με την έλευση της κυβέρνησης Βενιζέλου στην Αθήνα ζητήθηκε να μην προσκαλούνται στις συνεδριάσεις και οι τρεις που είχαν χρηματίσει υπουργοί (δηλαδή οι Αποστολίδης, Λάμπρος και Δ. Αιγινήτης) και αμέσως μετά καταργήθηκε η αυτοδικαίως επάνοδος (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 24/6/1917· ΦΕΚ 139Α, ΝΔ 11^{ης}/7/1917). Με τη συγκεκριμένη ρύθμιση ο Ν. Αποστολίδης έχασε την πανεπιστημιακή του ιδιότητα. Για τον Δ. Αιγινήτη υπήρξε διαφορετικός χειρισμός και επαναδιορίστηκε με κυβερνητική απόφαση (ΦΕΚ 171Γ, 4/8/1917) αξιοποιώντας τον νόμο της κυβέρνησης Σκουλούδη (υποσημείωση 1027). Στη συνέχεια, ο ίδιος ήταν μεταξύ εκείνων που προσέφεραν πληροφορίες ώστε να συνταχθεί η εισήγηση για τις απολύσεις του 1918 (Ιδρυμα Γληνού, φ. ΜΒ272, *Έκθεσις περί της μελετώμενης εκκαθαρίσεως του Πανεπιστημίου*, σ. 35).

άλλες περιπτώσεις καθηγητών¹⁰³⁹. Το νέο κύμα των απολύσεων, παρά το εύρος του, συνέχισε να πλανάται ως ένα ανολοκλήρωτο σχέδιο που παρέμενε σε εξέλιξη¹⁰⁴⁰. Περισσότερο από τη διαρκή και υφέρπουσα απειλητική του παρουσία, εδραίωνε μία αντιπαλότητα που οδηγούσε σε κατάσταση αδιεξόδου καθώς πέρα από πολιτικές πράξεις στιγματίζε και ενοχοποιούσε ιδέες, σχέσεις και συγγένειες¹⁰⁴¹. Το εξηγητικό σχήμα που «νομιμοποιούσε» τις απολύσεις υπαγόρευε μία τετραπλή αποστολή για το Πανεπιστήμιο στην οποία θεωρήθηκε ότι δεν είχε ανταποκριθεί: την άρτια μόρφωση επαγγελματιών, την προαγωγή των επιστημών, τη διάπλαση του ήθους και του χαρακτήρα των φοιτητών και την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης. Σύμφωνα με την κυβερνητική έκθεση η αποτυχία στα δύο πρώτα μπορούσε να αποδοθεί και σε άλλους παράγοντες, όμως η ευθύνη στα δύο τελευταία βάρυνε αποκλειστικά τους καθηγητές¹⁰⁴². Με τον τρόπο αυτό παραμερίζονταν οι δύο πρώτοι τομείς που είχαν αποτελέσει την αιχμή του κριτικού δόρατος απέναντι στο Πανεπιστήμιο στην προηγούμενη περίοδο. Το κέντρο βάρους της πανεπιστημιακής αποστολής διολίσθαινε ρητορικά, ξανά, σε έναν ηθικοπλαστικό ρόλο τον οποίο όφειλαν να αναλάβουν οι καθηγητές εναρμονισμένοι στις επιλογές της εκάστοτε κυβέρνησης.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου επεδίωξε να δώσει λύση ώστε να πληρωθούν άμεσα οι κενές έδρες λόγω των απολύσεων τροποποιώντας τις σχετικές διατάξεις του Οργανισμού. Η εκλογή νέων καθηγητών αφέθηκε μεν στην κρίση των Σχολών, αλλά θεσπίστηκαν νέες διατάξεις ώστε να υπηρετούνται δύο στόχοι: αφενός να συμβεί χωρίς χρονικές καθυστερήσεις και αφετέρου να ενισχυθεί σαφώς το υπουργικό δικαίωμα του ελέγχου¹⁰⁴³. Όχι μόνο τα πρόσωπα, αλλά και η ίδια η διαδικασία τέθηκε υπό

¹⁰³⁹ ΦΕΚ 22Γ, 23/1/1918. Οι Μηλιαράκης και Αθανασιάδης απολύθηκαν μαζί με άλλους δεκατέσσερις καθηγητές από όλες τις Σχολές. Οι δύο, μαζί με τους Σκούφο και Αποστολίδη που είχαν προηγηθεί, εξαντλούν για τη Φυσικομαθηματική τις απολύσεις αυτής της περιόδου. Από τον σχετικό φάκελο της πανεπιστημιακής «εκκαθάρισης» που απόκειται στο Ίδρυμα Γληνού (φ. ΜΒ272) φαίνεται ότι εξετάστηκε και απορρίφθηκε η απόλυση του Δ. Χόνδρου. Η πληροφορία στη δευτερογενή βιβλιογραφία ότι ο Κ. Στέφανος περιλαμβανόταν στις απολύσεις δεν είναι ακριβής (βλ. Σιμενή, Π. (2008). *Ο.π.*, σσ. 210-211 και αλλού). Ο ίδιος ήταν τακτικός καθηγητής όταν πέθανε, με τον τίτλο αυτόν άλλωστε ανακοινώθηκε ο θάνατός του που προηγήθηκε της απόφασης των απολύσεων (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 28/12/1917 & Συγκλήτου, 29/12/1917).

¹⁰⁴⁰ Η αναγγελία ότι θα ακολουθούσε επόμενος κύκλος απολύσεων συνόδευσε την είδηση των απολύσεων στις εφημερίδες όλου του πολιτικού φάσματος. Σε μερικές περιπτώσεις οι αναφορές ήταν «φωτογραφικές» βλ. τις εφημερίδες στις 24/1/1918 *Πολιτεία* σ. 3, *Ελεύθερος Τύπος* σ. 2, *Έθνος* σ. 2, *Εστία* σ. 2 και στις 25/1/1918 *Ακρόπολις* σ. 2, *Νέα Ελλάς* σ. 4.

¹⁰⁴¹ Στην εισηγητική έκθεση των απολύσεων αυτή η προσέγγιση διαφαίνεται στις αναφορές για τους Σπ. Μηλιαράκη και Ν. Χατζιδάκη (*Έκθεσις περί της μελετώμενης εκκαθαρίσεως...*, ο.π., σσ. 57-59). Ο Σπ. Μηλιαράκης είχε θεωρηθεί ότι ήταν «κατά την επιστημονικήν ιδεολογίαν [...] νεωτεριστής και φιλελεύθερος» αλλά «ως προς τας εθνικάς αντιλήψεις απεδείχθη άκρατος γερμανόφιλος», στάση που οφειλόταν «εις την επιρροήν της Γερμανίδος συζύγου του». Κατατάχθηκε στους προς απόλυση καθηγητές με το «αναμφισβήτητον [...] ότι απετέλει μέλος του περί τον Σκούφον κύκλου» και με τη συνοδεία ανεξακρίβωτων φημών για διακίνηση υλικού της γερμανικής προπαγάνδας «χωρίς όμως και να αποδεικνύεται». Από την άλλη, οι πασιφιστικές (και μάλλον σοσιαλιστικής αναφοράς τότε) απόψεις του Ν. Χατζιδάκη που υποστήριζαν τη θέση να μη συμμετέχει η χώρα στον Πόλεμο χαρακτηρίστηκαν «ουτοπικές» και ο ίδιος διασώθηκε καθώς «εξ ιδιοσυγκρασίας» δεν τις διέδιδε. Παρ' ότι η «γερμανοφιλία» αναφερόταν στην έκθεση ως επιβαρυντικό στοιχείο στις ατομικές αξιολογήσεις, ο προσανατολισμός της κριτικής ήταν στην αντιβενιζελική ή φιλοβασιλική στάση κάθε καθηγητή και οι εσωτερικές αντιθέσεις κυριαρχούσαν. Η ίδια η έκθεση εκτιμούσε ότι η προσπάθεια που έγινε στην έναρξη του Πολέμου να υποστηριχθεί η διακήρυξη των γερμανών επιστημόνων (το γνωστό ως «Μανιφέστο των 93») δεν βρήκε σημαντική ανταπόκριση ανάμεσα στους πανεπιστημιακούς καθηγητές και εγκαταλείφθηκε.

¹⁰⁴² *Έκθεσις περί της μελετώμενης εκκαθαρίσεως...*, ο.π., σσ. 2-10.

¹⁰⁴³ Ο Ν. 1334 (ΦΕΚ 89Α, 27/4/1918) έδινε τη δυνατότητα οι Σχολές να διεξάγουν εκλογικές διαδικασίες χωρίς διακοπή τους καλοκαιρινούς μήνες και για πολλές έδρες ταυτοχρόνως και, επίσης, επέτρεπε την προσωρινή εκλογή εάν αποφαιζόταν ότι δεν υπήρχε κατάλληλος υποψήφιος για τακτικός. Ο ίδιος νόμος

αμφισβήτηση και αλλαγή. Εγκαινιάστηκε έτσι ένας νέος κύκλος διαπραγμάτευσης ανάμεσα στην πολιτική και την ακαδημαϊκή εξουσία σχετικά με τα δικαιώματα της καθημίας στη συγκρότηση του καθηγητικού σώματος ο οποίος δεν έκλεισε ούτε με την ψήφιση του νέου Οργανισμού το 1922.

Για τη Φυσικομαθηματική, το πρώτο ακαδημαϊκό έτος μετά την επάνοδο της βενιζελικής κυβέρνησης (1917-18) είχε ευρύτερη σημασία. Στη διάρκεια του πραγματοποιήθηκε ένας ασυνήθιστα μεγάλος αριθμός συνεδριών όπου, με την κοσμητεία του Δ. Χόνδρου, εκτός από την εκλογή στις κενές έδρες αποφασίστηκε και προωθήθηκε αποτελεσματικά η ίδρυση του χημικού τμήματος, συγκροτήθηκαν τα νέα προγράμματα σπουδών, ολοκληρώθηκε η επάνοδος των εργαστηρίων στο κτίριο του Χημείου και συζητήθηκαν γενικότερες αλλαγές στην πανεπιστημιακή διοίκηση που επιδρούσαν άμεσα σε αυτά τα θέματα (ενότητες 11.2, 11.4 & 11.5).

Στη Σχολή επιδιώχθηκε να πληρωθούν και οι επτά κενές τακτικές έδρες. Τέσσερις ήταν λόγω των απολύσεων (Ζωολογίας, Βοτανικής, Γεωλογίας-Παλαιοντολογίας και Φυσικής Β'), δύο μαθηματικές έδρες ήταν κενές λόγω της αποχώρησης του Ι. Χατζιδάκι και του θανάτου του Κ. Στέφανου και μία ήταν η έδρα της Φυσικοχημείας που έγινε ξανά τακτική μετά από την ίδρυση του χημικού τμήματος (ενότητα 11.4). Έως την αρχή του επόμενου ακαδημαϊκού έτους είχαν ολοκληρωθεί οι διαδικασίες για όλες και εξελέγησαν πέντε καθηγητές: ως τακτικοί οι Π. Ζερβός, Δ. Τσακαλώτος, Κ. Μαλτέζος και Ι. Πολίτης και ως επικουρικός ο Ν. Σακελλαρίου (στην τακτική έδρα της Γεωμετρίας). Επίσης διορίστηκαν απευθείας οι διακεκριμένοι στο εξωτερικό και πολυαναμενόμενοι στην Αθήνα: ο μαθηματικός Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή για τη Γεωμετρία και ο βιολόγος και γιατρός Γεώργιος Παπανικολάου για τη Ζωολογία οι οποίοι όμως δεν ανέλαβαν καθήκοντα. Κενή παρέμεινε τελικά μόνο η έδρα της Γεωλογίας-Παλαιοντολογίας¹⁰⁴⁴.

Ο κυβερνητικός στόχος να ενδυναμωθεί το αθηναϊκό Πανεπιστήμιο με έλληνες επιστήμονες που σταδιοδρομούσαν σε ξένα πανεπιστήμια είχε διακηρυχθεί επίσημα από τα πρωθυπουργικά χείλη κατά την ψήφιση του Οργανισμού το 1911. Η προοπτική είχε συναντήσει επιφυλάξεις στον κοινοβουλευτικό διάλογο και, γενικότερα, δεν συναντούσε πρόθυμες συναινέσεις στον πανεπιστημιακό χώρο. Στη Φυσικομαθηματική,

έδινε το δικαίωμα στον υπουργό να ρυθμίζει την έναρξη της διαδικασίας και τη σειρά πλήρωσης των εδρών και κυρίως να αναπέμπει στη Σχολή απόφαση εκλογής που δεν ενέκρινε και τότε η Σχολή όφειλε να προχωρήσει σε επανεκλογή αποκλείοντας τον προηγούμενο υποψήφιο (ενότητες 9.2 & 9.3). Αφαιρούσε επίσης το δικαίωμα υποψηφιότητας σε όσους είχαν παραιτηθεί μετά από τον Σεπτέμβριο 1916 για να αναλάβουν άλλες θέσεις και σε όσους είχαν απολυθεί μετά από το καλοκαίρι του 1917.

¹⁰⁴⁴ Η έδρα του Θ. Σκούφου ήταν από τις πρώτες που προκηρύχθηκε αλλά δεν υποβλήθηκαν υποψηφιότητες (όπως και στη Β' έδρα Φυσικής). Ο Κ. Ζέγγελης πρότεινε να ζητηθεί παράταση και για τις δύο την οποία η Σχολή αποδέχθηκε κατά πλειοψηφία (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 10/7/1918). Η παράταση έδωσε λύση μόνο στην έδρα της Φυσικής όπου εξελέγη ο Κ. Μαλτέζος. Στη Γεωλογία-Παλαιοντολογία υπέβαλε υποψηφιότητα ο Εμμανουήλ Γιαννόπουλος που αποσύρθηκε με το επιχείρημα ότι δεν είχε χαρτοσημανθεί ο διδακτορικός του τίτλος. Ο Γιαννόπουλος δεν ήταν ένα νεοεισερχόμενο πρόσωπο, είχε ξεκινήσει την καριέρα του ως μεταλλειολόγος στη δεκαετία του 1870. Σύμφωνα με το σημείωμα υποψηφιότητας, είχε σπουδάσει στη Μεταλλευτική Ακαδημία του Freiberg την περίοδο 1873-1877 και, μετά από επταετή εργασία στα μεταλλεία Λαυρίου, συνέχισε τις σπουδές και έλαβε διδακτορικό τίτλο το 1885 από το Πανεπιστήμιο του Erlangen (η διατριβή του με τίτλο *Über die Genesis des Plakitgesteines (bei Plaka in Laurium) nebst einer kurzen geologischen Schilderung des Lauriongebirges: Isopyknomerismus* αναφέρεται στη βιβλιοθήκη του γερμανικού Πανεπιστημίου). Υπήρξε συνεργάτης του Κ. Μητσόπουλου, συγκεκριμένα είχε εργαστεί στην περίοδο 1886-1893 ως επιμελητής πριν αναλάβει τη θέση ο Θ. Σκούφος και είχε συμμετοχή στην εκδοτική προσπάθεια του *Προμηθέως*. Δίδαξε για ένα διάστημα μεταλλειολογία στο Βιοτεχνικό Σχολείο, ενώ μετά το 1893 έγινε διευθυντής στο ορυχείο σύριδας στη Νάξο. Ο ίδιος σημείωνε ότι κατέθετε την υποψηφιότητα «*ελλείπει άλλου*» (η υπογράμμιση στο πρωτότυπο), η χαρτοσήμανση ήταν μία εύσημη δικαιολογία για την απόσυρση. Ο τότε επιμελητής του αντίστοιχου εργαστηρίου Γ. Γεωργαλάς δεν υπέβαλε υποψηφιότητα.

από την άλλη, είχαν ληφθεί πριν και μετά το 1917 πιο ευνοϊκές αποφάσεις σε διατάξεις που διαμόρφωναν το σχετικό πλαίσιο (ενότητα 9.3). Ωστόσο η πορεία των δύο μετακλήσεων εκτυλίχθηκε μέσα στην ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα της διετίας 1918-1920 και η έκβασή της προσδιορίστηκε από τις ίδιες «μακροσκοπικές» συνθήκες που είχαν αποτέλεσμα το εγχείρημα να παραμείνει επί χάρτου. Παρ' ότι όμως η έκβαση ήταν ίδια, η κάθε μία περίπτωση είχε διαφορετικά χαρακτηριστικά στον πανεπιστημιακό «μικρόκοσμο». Για τη δεύτερη, τον διορισμό του Γ. Παπανικολάου στην έδρα της Ζωολογίας, οι διεργασίες ανέδειξαν σημαντικές πτυχές που αφορούσαν και στους προσανατολισμούς του Πανεπιστημίου που θα συζητηθούν στο επόμενο κεφάλαιο.

Η Φυσικομαθηματική επεδίωξε την εκλογή σε όλες τις έδρες, και σε εκείνες των απολυμένων καθηγητών, αντίθετα από άλλες Σχολές που διαφοροποίησαν τη στάση τους για τις συγκεκριμένες¹⁰⁴⁵. Αυτό αποτελούσε ασφαλώς μία πολιτική δήλωση εκ μέρους της πλειοψηφίας. Αλλά, ταυτόχρονα, ερχόταν και ως αποτέλεσμα των πιέσεων που ασκούσαν τα κενά τα οποία για συγκυριακούς λόγους ήταν περισσότερα από εκείνα των απολύσεων, η μάταιη αναμονή επί μακρόν να καλυφθούν οι έκτακτες έδρες, η ευρύτερη αποδοχή μερικών υποψηφίων από τους καθηγητές καθώς και η προσδοκία να εξασφαλιστούν συνθήκες -εντός της Σχολής αλλά και στη σχέση της με το υπουργείο- που θα διευκόλυναν την ανάπτυξη του νεοσύστατου χημικού τμήματος. Από την άλλη, η Σχολή δεν συναίνεσε στην εισήγηση να υπάρξει πάγιος αποκλεισμός των απολυμένων καθηγητών από μελλοντικές υποψηφιότητες. Ήταν μία απόφαση που επανέλαβε και για όσους συμπεριλήφθηκαν στο επόμενο τρίτο κύμα απολύσεων του 1920¹⁰⁴⁶.

Η σύνθεση των καθηγητών όπως διαμορφώθηκε το 1918 άλλαξε όταν, μετά από τις εκλογές τον Νοέμβριο του 1920 και την ήττα του Βενιζέλου, επαναδιορίστηκαν όσοι είχαν απολυθεί¹⁰⁴⁷. Για τη Σχολή αυτό σήμαινε την επιστροφή μόνο για τους Θ. Σκούφο και Γ. Αθανασιάδη, καθώς οι Σπ. Μηλιαράκης και Ν. Αποστολίδης είχαν στο μεταξύ πεθάνει. Με την ίδια απόφαση απολύθηκαν όσοι είχαν διοριστεί στη χρονική περίοδο 1917-1920, είτε οι διορισμοί τους αφορούσαν στις έδρες των απολυμένων είτε σε άλλες κενές, ένα σημείο που χρησιμοποιήθηκε ματαιώς στις πανεπιστημιακές αντιδράσεις¹⁰⁴⁸. Για τη Φυσικομαθηματική η απόφαση ακύρωσε επτά διορισμούς (Δ. Αιγινήτη, Π. Ζερβού, Ι. Πολίτη, Κ. Μαλτέζου, Ν. Σακελλαρίου και των Κ. Καραθεοδωρή, Γ. Παπανικολάου που δεν είχαν αναλάβει)¹⁰⁴⁹. Στη συνέχεια, αξιοποιήθηκε το επαναλαμβανόμενο εγχείρημα ότι επίκειται αναθεώρηση του Οργανισμού και νέος καθορισμός των εδρών και το υπουργείο ζήτησε να αδρανήσει κάθε εκλογή¹⁰⁵⁰. Δόθηκε όμως εξαίρεση σε δύο περιπτώσεις: για τη Φαρμακευτική Χημεία όπου ο Ε. Εμμανουήλ διαδέχθηκε τον Α.

¹⁰⁴⁵ Η Νομική φαίνεται ότι είχε επιλέξει να διατηρήσει τις έδρες των απολυμένων καθηγητών κενές και να εκλέξει στα ίδια γνωστικά αντικείμενα έκτακτους καθηγητές βλ. Κακριδής, Α. (2017). *Κυριάκος Βαρβαρέσος. Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, σσ. 29-30. Η Φιλοσοφική δεν αναπλήρωσε ούτε τη διδασκαλία των μαθημάτων των απολυμένων καθηγητών μέσω ανάθεσης σε συγγενείς έδρες βλ. Σιμενή, Π. (2008). *Ο.π.*, σσ. 212-214.

¹⁰⁴⁶ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 3.2, 21/1/1920· ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 16/12/1920.

¹⁰⁴⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 12/12/1920· ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 16/12/1920.

¹⁰⁴⁸ ΦΕΚ 279Α, Ν.Δ. 1/12/1920 και ΦΕΚ 155Α, 25/8/1921, Ν. 2705. Η ακύρωση των διορισμών ακόμη και για όσους δεν είχαν εκλεγεί σε θέσεις απολυμένων συνάντησε την αντίδραση του Πανεπιστημίου, ιδιαιτέρως καθώς θεωρήθηκε ότι δεν συνέβη σε άλλα ιδρύματα (όπως το Πολυτεχνείο) και ζητήθηκε ο επαναδιορισμός των συγκεκριμένων (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 12, 15 & 23/12/1920 και Λυτά Συγκλήτου, φ. 204.1, 16/12/1920, αρ. πρ. 2132).

¹⁰⁴⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 12/12/1920· ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 16/12/1920. Δεν ανακοινώθηκε ακύρωση του διορισμού του Δ. Τσακαλώτου στην έδρα της Φυσικοχημείας καθώς είχε πεθάνει το 1919 (ενότητα 11.4).

¹⁰⁵⁰ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, 20/3/1921 (αρ. πρ. 4245), 27/3/21 (αρ. πρ. 5193), 1/4/21 (αρ. πρ. 5698).

Δαμβέργη που είχε πεθάνει το καλοκαίρι του 1920 και για την έδρα της Γεωμετρίας όπου τελικώς, το ίδιο ακαδημαϊκό έτος με την απόλυσή του, εξελέγη ως τακτικός πλέον ο Ν. Σακελλαρίου. Με άλλα λόγια επισπεύσεις και καθυστερήσεις στις εκλογές καθηγητών, στη μία είτε στην άλλη περίοδο, σχετίζονταν ισχυρά με την εκάστοτε σύνθεση των υποψηφίων και υιοθετούνταν αναλόγως του επιθυμητού αποτελέσματος. Επεμβάσεις και χειρισμοί, ωστόσο, διαμόρφωναν αποτελέσματα σε ένα ευρύ φάσμα -από τη διδακτική πράξη έως τη γενικότερη ακαδημαϊκή λειτουργία- και εδραίωναν σχέσεις συνάφειας, αλληλεξάρτησης και υποταγής σε δίκτυα εξουσίας.

Το Πανεπιστήμιο από το καλοκαίρι του 1917 είχε προτάξει, στη θεσμική του εκπροσώπηση τουλάχιστον, τον στόχο να συστηματοποιηθεί και να τροποποιηθεί το νομοθετικό του πλαίσιο. Το αίτημα ενός νέου Οργανισμού βρισκόταν με σταθερότητα στην αιχμή της διαπραγματεύσεως, αλλά η κατεύθυνση που διαφάνηκε ότι είχαν τα κυβερνητικά σχέδια προκάλεσε αντιπαραθέσεις και σοβούσες ρήξεις οι οποίες σχετίζονταν πρωτίστως με τον βαθμό απόδοσης του αυτοδιοίκητου (ενότητα 9.4). Ένας νέος καταστατικός νόμος, που βρισκόταν στην επιθυμητή για την πανεπιστημιακή πλειοψηφία κατεύθυνση, προωθήθηκε κατά τη διάρκεια των επόμενων κυβερνήσεων και το ζήτημα τελεσφόρησε με την ψήφιση νέου Οργανισμού το 1922. Παράλληλα, σε εναρμόνιση με ένα εγκατεστημένο πλέον πλαίσιο διώξεων σε όλο τον δημόσιο τομέα, επιδιώχθηκε μία ευρύτερη (τέταρτη) πανεπιστημιακή «εκκαθάριση» κατά την υπουργία του καθηγητή Ιατρικής Θ. Ζαΐμη. Δρομολογήθηκαν όλες οι σχετικές διαδικασίες¹⁰⁵¹, αλλά οι νέες απολύσεις δεν έγιναν.

Το γεγονός ότι αυτό δεν συνέβη, προκάλεσε την ανακίνηση του θέματος στο κοινοβούλιο το καλοκαίρι του 1922 στις παραμονές της ψήφισης του νέου Οργανισμού¹⁰⁵². Ο τότε υπουργός Παιδείας, καθηγητής της Νομικής Κ. Πολυγένης, ανταποκρίθηκε στις προτροπές ομοϊδεατών βουλευτών για «εκκαθαρίσεις». Είτε κάνοντας έναν τακτικό ελιγμό ώστε να αποτραπούν ματαιώσεις στην ψήφιση του καταστατικού νόμου, είτε επενδύοντας σε μελλοντικούς σχεδιασμούς κατέθεσε νομοσχέδιο που του έδινε απευθείας το δικαίωμα να προβεί σε νέες απολύσεις το οποίο ψηφίστηκε ταυτόχρονα με τον Οργανισμό¹⁰⁵³. Η δημοσίευσή του έγινε μέσα σε μία

¹⁰⁵¹ Όταν η Βουλή επικύρωσε το διάταγμα απολύσεων του Δεκεμβρίου 1920, ψήφισε ταυτόχρονα νέο νόμο προκειμένου να απολυθούν όσοι καθηγητές είχαν επιδείξει «*συμπεριφοράν απάδουσαν προς το αξίωμα αυτών*» ή ήταν «*σωματικώς ανίκανοι*» ή είχαν διοριστεί «*άνευ των νομίμων προσόντων*» (ΦΕΚ 155Α, 26/8/1921, Ν. 2705, άρθρο 4). Για την εφαρμογή του νόμου συγκροτήθηκε επιτροπή που την αποτελούσαν δικαστικοί, ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι και βουλευτές, οι τελευταίοι παραιτήθηκαν και αντικαταστάθηκαν από κρατικούς υπαλλήλους (ΦΕΚ 236Α, 15/12/1921 και 239Α, 20/12/1921). Ωστόσο η επιτροπή δεν προχώρησε στο έργο της.

¹⁰⁵² Η πληροφορία για την ανακίνηση του θέματος στη Βουλή προκύπτει από τη δημοσίευση των στενογραφημένων κοινοβουλευτικών πρακτικών στον ημερήσιο τύπο διότι οι τελευταίες συνεδριάσεις της Γ' Εθνοσυνέλευσης δεν υπάρχουν στα επίσημα Πρακτικά και στην Εφημερίδα των Συζητήσεων. Η σχετική συνεδρίαση της 1^{ης}/7/1922 δημοσιεύτηκε σε έκταση στον αντιβενιζελικό τύπο (βλ. στις 2/7/1922 *Καθημερινή* σ. 3, *Εμπρός* σ. 2, *Αθήναι*, σσ. 4-5 καθώς και *Πολιτεία*, 2 & 3/7/1922 σ. 4 & 3). Ο φιλοβενιζελικός τύπος των ίδιων ημερών είχε παραθέσει κυρίως σχόλια για την πρόθεση να γίνει νέα «εκκαθάριση» (βλ. στις 2/7/1911 *Εστία* σ. 4, *Έθνος* σ. 1, *Πατρίς* σ. 2). Την κοινοβουλευτική συζήτηση της 1^{ης}/7/1922 ακολούθησε πρόταση νόμου από 46 βουλευτές για ευρεία «εκκαθάριση» σε όλο τον δημόσιο τομέα (βλ. στις 3/7/1922 *Αθήναι* σ. 4, *Πατρίς* σ. 4 και *Έθνος*, 4/7/1922, σ. 1).

¹⁰⁵³ Το νομοσχέδιο έδινε τη δυνατότητα στον υπουργό να απολύσει εντός δύο μηνών τους καθηγητές με τα χαρακτηριστικά που είχε περιγράψει ο προηγούμενος νόμος (υποσημείωση 1051). Κατατέθηκε ως κατεπείγον (6/7/1922), ψηφίστηκε μαζί με τον Οργανισμό στη λήξη της βουλευτικής συνόδου (11/7/1922) αλλά δημοσιεύτηκε με κάποια καθυστέρηση (ΦΕΚ 145Α, 13/8/1922, Ν. 2906). Σύμφωνα με την εφημερίδα *Αθήναι* ο Θ. Σκούφος, που ήταν βουλευτής, είχε ζητήσει οι απολύσεις να διενεργηθούν από το υπουργικό συμβούλιο και όχι μόνον από τον υπουργό, ενώ ο Κ. Πολυγένης είχε απαντήσει ότι σκόπευε να ασκήσει το δικαίωμα μόνο για τον καθηγητή της Φιλοσοφικής Γ. Σωτηριάδη (*Αθήναι*, 13/7/1922, σ. 6).

περίοδο που είχαν κορυφωθεί οι ρεβανσιστικές ενέργειες και αμφότερα τα πολιτικά στρατόπεδα καλλιεργούσαν μία ολική ρήξη χωρίς προηγούμενο. Σε αυτό το πλαίσιο η διοχέτευση της έντασης στον πανεπιστημιακό χώρο αποτελούσε εύκολη διέξοδο ενώ, ταυτόχρονα, δημιουργούσε μία συνθήκη όπου οι προσωπικές στρατηγικές ευνοούνταν¹⁰⁵⁴. Η νέα πανεπιστημιακή «εκκαθάριση» αποτέλεσε θέμα προτεραιότητας στον δημόσιο λόγο την ώρα που το μικρασιατικό μέτωπο κατέρρευε και στις στήλες των εφημερίδων τα σχετικά δημοσιεύματα βρίσκονταν δίπλα σε μακρούς καταλόγους τραυματιών που συνέρρεαν στα αθηναϊκά νοσοκομεία.

Αντίθετα από τα αναμενόμενα, μαζί με τον νέο «εκκαθαριστικό» νόμο δημοσιεύτηκε υπουργική απόφαση που επανέφερε στο Πανεπιστήμιο πέντε καθηγητές που είχαν απολυθεί το 1920. Με απόφαση του Κ. Πολυγένη επέστρεψαν στη Σχολή ο Κ. Καραθεοδωρή, ο Κ. Μαλτέζος και ο Ι. Πολίτης (οι δύο πρώτοι σε προσωρινές έδρες που συστήθηκαν ειδικά)¹⁰⁵⁵. Η πράξη διορισμού τριών καθηγητών που διέθεταν ερείσματα στον βενιζελικό χώρο -με τον πρώτο να διατηρεί μία προνομιακή σχέση συνομιλητή και συνεργάτη του ίδιου του Ε. Βενιζέλου- είναι δυσδιάκριτο ποιες επιλογές και σχεδιασμούς υποστήριζε. Πάντως περιγράφει ένα πεδίο εξαιρετικά πιο σύνθετο από εκείνο που υπηρετεί απλώς μία κυρίαρχη και μονοσήμαντη διαιρετική τομή, τόσο στο πολιτικό όσο και στο πανεπιστημιακό επίπεδο. Ωστόσο, όποιες κι αν ήταν οι επιδιώξεις μέσω αυτής της πράξης, παρέμειναν στο επίπεδο των προθέσεων. Ο νόμος για τις απολύσεις δεν ενεργοποιήθηκε, ούτε από την επόμενη βραχύβια κυβέρνηση και τον νέο υπουργό Θ. Σκούφο¹⁰⁵⁶. Άλλωστε ο νέος Οργανισμός εφαρμόστηκε εξαρχής σε ένα διαφορετικό, από όλες τις απόψεις, περιβάλλον. Το όρισαν τα σφοδρά γεγονότα που ακολούθησαν: η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, η καταστροφή της Σμύρνης και το διογκούμενο κύμα των προσφύγων, το κίνημα του Ν. Πλαστήρα και η εκτέλεση των Έξι τα οποία σηματοδότησαν την έναρξη του ελληνικού μεσοπολέμου.

Σε αυτή ακριβώς τη συγκυρία προσδιορίστηκαν οι τακτικές έδρες με τον νέο Οργανισμό μέσα από μία διαδικασία που κυρίως έλαβε υπόψη τη διαμορφωμένη κατάσταση. Μετά από συνοπτικές θεσμικές διαδικασίες, που ευνοήθηκαν από την κοινωνική και πολιτική συνθήκη, ορίστηκε ένα νέο «οργανόγραμμα» για τη Φυσικομαθηματική¹⁰⁵⁷. Είχε ευδιάκριτο το κριτήριο της συμπερίληψης όλων όσοι είχαν

¹⁰⁵⁴ Από τον αντιπολιτευόμενο τύπο, φιλοβενιζελικό και μη, υπήρξαν σύντομα αλλά δηκτικά δημοσιεύματα κατά τις ημέρες ψήφισης του νόμου (βλ. *Έθνος* 7 & 8/7/1922 σ. 1, *Εστία* 10/7/1922 σ. 1, *Πολιτεία* 8/7/1922 σ. 5) ενώ επιχειρήθηκε να οργανωθεί μία φοιτητική διαμαρτυρία (βλ. *Έθνος* 17, 23 & 24/7/1922 σ. 4, 1 & 1 και *Εστία* 20/7/1922 σ. 4). Τις παραμονές δημοσίευσης του νόμου κυκλοφορούσαν ευρείες λίστες ονομάτων «εκκαθαριστέων» που φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν διάφορες στοχεύσεις (βλ. *Πολιτεία*, 7/8/1922, σ. 5· *Πατρίς*, 8/8/1922, σ. 1 και *Εστία*, 8/8/1922, σ. 2 & 4· *Έθνος*, 9/8/1922, σ. 1 και *Εμπρός*, 9/8/1922, σ. 1· *Εστία*, 10/8/1922, σ. 1).

¹⁰⁵⁵ ΦΕΚ 175Γ, 12/8/1922. Μαζί με τους τρεις της Φυσικομαθηματικής επαναδιορίστηκαν οι καθηγητές της Θεολογικής Κ. Δουβουνιώτης και Γ. Παπαμαχήλ. Για να πραγματοποιηθούν αυτοί οι διορισμοί, είχε προβλεφθεί μία μεταβατική διάταξη στον Ν. 2905/1922 (άρθρο 402§2). Σύμφωνα με τον μετέπειτα καθηγητή της Φιλοσοφικής Σ. Κουγέα, η διάταξη είχε τεθεί για τον Κ. Μαλτέζο που ήταν συγγενής του Κ. Πολυγένη και επεκτάθηκε και σε άλλες περιπτώσεις (Ίδρυμα Γληνού, Κουγέας προς Γληνό, 14/7/1922).

¹⁰⁵⁶ Ο Θ. Σκούφος είχε εκ των υστέρων αποδώσει τη μη ενεργοποίηση του νόμου σε δική του πρόταση προς την ολιγοήμερη κυβέρνηση του Ν. Τριανταφυλλάκου (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11/10/1922). Στον δημόσιο λόγο του εκείνων των ημερών ως υπουργός δεν είχε αφήσει να διαφανεί μία ανάλογη πρόθεση (*Αθήνα*, 30/8/1922, σ. 5).

¹⁰⁵⁷ Διαθέτουμε σχετικώς λίγα δεδομένα για τις συζητήσεις που προηγήθηκαν του καθορισμού των εδρών με τον νέο Οργανισμό. Ο Ν. 2905/1922 απαιτούσε για τον αρχικό προσδιορισμό να γίνει μόνο πρόταση της Συγκλήτου και όχι απαραίτητα των Σχολών (άρθρο 401, §1 & 5). Στη Φυσικομαθηματική, όπως και σε άλλες Σχολές, σχετική συνεδρίαση δεν υπήρξε και μία πρόταση έκανε ο τότε κοσμήτορας Γ. Ρεμούνδος (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 21 & 22/9/1922). Τη στιγμή που προσδιορίστηκαν οι έδρες δεν είχαν επαναδιοριστεί

βρεθεί, μέσω των αλληπάλληλων διορισμών και απολύσεων, σε καθηγητικές θέσεις και είχαν «αποκτήσει δικαιώματα επί της έδρας». Συγκεκριμένα, τακτοποιούσε το θέμα των υπεράριθμων καθηγητών αυξάνοντας τις έδρες στα μαθηματικά και τη φυσική¹⁰⁵⁸. Μία από τις απόρροιες της διευθέτησης φάνηκε αμέσως μετά στη δυστοκία με την οποία καταρτίστηκαν τα προγράμματα σπουδών στα δύο παλαιότερα τμήματα της Σχολής όπου η πληθώρα των εδρών αποτέλεσε αναγκαστικό κριτήριο σχεδιασμού¹⁰⁵⁹. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η διαρρύθμιση του 1922 είχε επαγόμενο ένα δεύτερο γνώρισμα ότι στα δύο νεοσύστατα τμήματα, χημικό και φαρμακευτικό, αποδιδόταν ένας ελάχιστος αριθμός τακτικών εδρών σε αναντιστοιχία με την απόφαση ίδρυσής τους (ειδικότερα για το χημικό, ενότητες 9.1 & 11.4). Επιπλέον, ο καθορισμός των εδρών από τη Σύγκλητο έδωσε τη δυνατότητα -για λόγους που φαίνεται ότι συνδέονταν με προσωπικές και πολιτικές επιλογές- να ανακαταμεμηθεί η βαρύτητα ανάμεσα στα επιστημονικά πεδία με τρόπο που ασκούσε επιδράσεις και στην κατεύθυνση των σπουδών¹⁰⁶⁰. Έτσι το νέο σχήμα των εδρών για τη Φυσικομαθηματική μετά από το 1922 (Πίνακας 22) διαμορφώθηκε πρωτίστως από συγκυριακές επιλογές. Μετά από τον νέο προσδιορισμό των εδρών, η σύνθεση του καθηγητικού σώματος τέθηκε ξανά υπό αίρεση καθώς συγκροτήθηκε Έκτακτο Πανεπιστημιακό Συμβούλιο με αρμοδιότητα να κρίνει το σύνολο των

οι Π. Ζερβός και Δ. Αιγινήτης οι οποίοι επέστρεψαν στα τέλη του 1922 με διαδοχικές αποφάσεις της κυβέρνησης Γονατά.

¹⁰⁵⁸ Για τη φυσική προτάθηκαν τέσσερις έδρες με την αιτιολόγηση ότι «και η θεωρητική φυσική δεν δύναται να διδαχθή υφ' ενός καθηγητού, καθ' ο πλειότερον της πειραματικής εκτεταμένη, πρέπει δε φυσικός να είναι ο διδάσκων την μαθηματικήν φυσικήν». Για την αποφυγή κάθε παρερμηνείας διευκρινίστηκε ότι η νέα τέταρτη έδρα της φυσικής αντικαθιστούσε εκείνη «εις ην διωρίσθη ο κ. Μαλτέζος, καθ' όσον τρεις έδραι πειραματικής φυσικής είναι πολυτέλεια» (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 22/9/1922). Αμιγώς για τα μαθηματικά προτάθηκαν πέντε έδρες (εκτός της Αστρονομίας) στις οποίες δόθηκαν διαφορετικοί τίτλοι από ό,τι στο παρελθόν (μία από αυτές καταργήθηκε το 1926) ενώ και η τέταρτη έδρα φυσικής (του Κ. Μαλτέζου) περιήλθε στο μαθηματικό τμήμα με απόφαση της Σχολής (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 8/10/1922). Ενδεικτικό είναι ότι, ακόμη και αργότερα, ο Κ. Καραθεοδωρή υποστήριζε ότι τρεις έδρες ήταν επαρκείς για τα μαθηματικά συγκριτικά με το μέγεθος του αθηναϊκού Πανεπιστημίου, βλ. σσ. 27-28 στο: Καραθεοδωρή, Κ. (1930). *Η αναδιοργάνωσις του Πανεπιστημίου Αθηνών υπό Κ. Καραθεοδωρή καθηγητού του Πανεπιστημίου Μονάχου*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.

¹⁰⁵⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 6, 8 & 11/10/1922, 13 & 20/10/1923. Η θέση ότι τα προγράμματα των μαθημάτων στο μαθηματικό και το φυσικό τμήμα έπρεπε να σχεδιαστούν ώστε να υποστηρίζεται το πλήθος των αντίστοιχων καθηγητών διατυπώθηκε από τον Κ. Μαλτέζο. Παρόμοια ζητήματα εγκυρύνονταν, με τη μία ή την άλλη μορφή, στις συζητήσεις σχετικά με τον χαρακτήρα που θα λάμβανε το φυσικό τμήμα μετά από τη διαίρεσή του το 1918.

¹⁰⁶⁰ Η Σύγκλητος αποφάσισε να αναβαθμίσει την έδρα της Γεωγραφίας σε τακτική, από έκτακτη που ήταν στην εισήγηση του Γ. Ρεμούνδου. Η πρόταση ήταν του καθηγητή της Φιλοσοφικής Ν. Εξαρχόπουλου ο οποίος θεωρούσε απαραίτητη την ίδρυση «ακόμα και δύο εδρών της γεωγραφίας» στη Φυσικομαθηματική (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 22/9/1922). Η Σύγκλητος, γνωρίζοντας ποιες ενέργειες είχαν γίνει ώστε μέσω υποτροφίας να καλυφθεί αυτό το πεδίο, με την απόφασή της πραγματοποιούσε μία τριπλή επιλογή: ως προς το ίδιο το αντικείμενο και την κατεύθυνση των σπουδών που ενίσχυε, ως προς τα πρόσωπα που θα αποτελούσαν το μελλοντικό καθηγητικό προσωπικό της Σχολής και ως προς τη διατήρηση μίας ακόμη κενής έδρας για το επόμενο διάστημα. Η έδρα πληρώθηκε στα τέλη του 1930 από τον Ι. Τρικαλλινό ο οποίος είχε επιλεγεί το 1916-17, με εισήγηση του Θ. Σκούφου, να συνεχίσει με ειδικές σπουδές στο εξωτερικό με έξοδα της υποτροφίας Μπαλατζή την οποία διαχειριζόταν το Πανεπιστήμιο.

καθηγητών¹⁰⁶¹. Με μέλη από τη Σχολή τους Κ. Καραθεοδωρή και Γ. Ματθαίου, οι αποφάσεις του δεν επέφεραν κάποια αλλαγή στο προσωπικό της¹⁰⁶².

Πίνακας 22¹⁰⁶³

Τακτικές έδρες	Έκτακτες αυτοτελείς έδρες
1. Μαθηματική Ανάλυση Α΄	1. Εφαρμοσμένα Μαθηματικά
2. Μαθηματική Ανάλυση Β΄	2. Φυσική Χημεία
3. Γεωμετρία Α΄	3. Χημεία Εδωδύμων
4. Γεωμετρία Β΄	4. Μηχανολογία & Σχέδια
5. Θεωρητική Μηχανική & Κινητική Γεωμετρία	5. Ιστορία Φυσικών Επιστημών
6. Αστρονομία & Μετεωρολογία	
7. Φυσική Α΄	
8. Φυσική Β΄	
9. Θεωρητική & Μαθηματική Φυσική	
10. Φυσική Μηχανική & Θεωρητική Φυσική	
11. Ζωολογία	
12. Βοτανική	
13. Γεωλογία - Παλαιοντολογία	
14. Ορυκτολογία - Πετρολογία	
15. Γεωγραφία	
16. Ανόργανη Χημεία	
17. Οργανική Χημεία	
18. Φαρμακευτική Χημεία	

Πώς επέδρασαν αυτές οι αλληλοδιάδοχες αλλαγές στη λειτουργία της Σχολής αλλά και στο φάσμα των συνεργασιών εντός της; Πώς προσέγγιζαν οι «πρωταγωνιστές» τις επιδράσεις των γεγονότων στο εκπαιδευτικό και ερευνητικό έργο;

Στις συνεδριάσεις της Σχολής υπήρξαν φορές που συζητήθηκαν θέματα με αφορμή τις απολύσεις, κυρίως ως προς τη διαχείριση των δυσλειτουργιών που προκαλούνταν. Οι οργανωτικές δυσλειτουργίες ήταν όντως μία πραγματικότητα που έπρεπε να αντιμετωπιστεί καθώς μετά από το 1915 υπήρξαν αρκετά ακαδημαϊκά έτη με χαμηλή πληρότητα στις τακτικές έδρες και μηδενική στις έκτακτες (Πίνακας 20) με αποτέλεσμα ένα σημαντικό μέρος του διδακτικού προγράμματος να διεκπεραιώνεται από περιστασιακές αναθέσεις. Επιπρόσθετα η διακοπή των μαθημάτων στο Πανεπιστήμιο για σημαντικά χρονικά διαστήματα, η μη ομαλή ροή του διδακτικού προγράμματος, η υποχρέωση στράτευσης ενός αριθμού φοιτητών είχαν αρχίσει να δημιουργούν -σε όλες τις Σχολές και ιδιαιτέρως σε όσες είχαν εργαστηριακή εκπαίδευση- μία δυσεπίλυτη κατάσταση ως προς την επαρκή φοίτηση και την ουσιώδη εφαρμογή των τμηματικών και πτυχιακών εξετάσεων. Την κατάσταση είχαν δυσχεράνει αποσπασματικές κυβερνητικές αποφάσεις και χειρισμοί ενώ, και από τη μεριά των καθηγητών, το ζήτημα επίσης προσεγγιζόταν με ποικίλους τρόπους¹⁰⁶⁴. Τη συγκεκριμένη διάσταση είχε επιλέξει να

¹⁰⁶¹ Το Έκτακτο Πανεπιστημιακό Συμβούλιο συγκροτήθηκε με πρόεδρο τον καθηγητή της Θεολογικής Χρ. Παπαδόπουλο (τότε αρχιμανδρίτη και αμέσως μετά αρχιεπίσκοπο Αθηνών) και μέλη, εκτός από τους δύο καθηγητές της Φυσικομαθηματικής, τους: Κ. Δυοβουνιώτη της Θεολογικής, Α. Ανδρεάδη και Κ. Τριανταφυλλόπουλο της Νομικής, Χρ. Τσουντα και Σ. Κουγέα της Φιλοσοφικής, Γ. Σκλαβούνο, Βλ. Μπένση και Γ. Φωκά της Ιατρικής (ΦΕΚ 274Α, 16/12/1922· ΦΕΚ 258Α, 1/12/1922· ΦΕΚ 227Γ, 10/12/1922).

¹⁰⁶² ΦΕΚ 44Γ, 3/3/1923. Μετά την απόφαση του Συμβουλίου απολύθηκαν τρεις και ανάμεσά τους ο τότε πρύτανης, καθηγητής Ιατρικής Κ. Λούρος, ως υπεράριθμος.

¹⁰⁶³ ΦΕΚ 178Α, 27/9/1922.

¹⁰⁶⁴ Οι ειδικές ρυθμίσεις για τη φοίτηση ξεκίνησαν στα τέλη του 1913 ώστε να επιλυθούν εκκρεμότητες όσων είχαν επιστρατευθεί στους βαλκανικούς πολέμους. Την αρχική μέριμνα ακολούθησαν επόμενες διευθετήσεις που διεύρυναν το πλήθος των ωφελούμενων και το σύνολο των παρεχόμενων διευκολύνσεων. Το καλοκαίρι του 1917 η πανεπιστημιακή διοίκηση είχε επιχειρήσει να αντιμετωπίσει συνολικά το θέμα με

αναδειξεί ο Δ. Χόνδρος σε έναν απολογισμό της περιόδου ώστε να τη συσχετίσει με τις εκάστοτε κυβερνητικές επεμβάσεις στο καθηγητικό σώμα. Σύμφωνα με τον ίδιο, οι αλληπάλληλες επεμβάσεις είχαν συμβάλει στο να δημιουργηθεί ένα πλέγμα - πανεπιστημιακό και κυβερνητικό- το οποίο είχε εκφραστεί με «*υπερβολική επιείκεια και ανοχή*» προς τους φοιτητές και είχε επιτρέψει φαινόμενα όπως αναδρομικές εγγραφές, απαλλαγές από εργαστηριακές ασκήσεις και τμηματικές εξετάσεις και άλλα παρόμοια τα οποία είχαν αποτέλεσμα ότι «*ενέπνευσαν εις τους φοιτητάς την ιδέαν ότι εις το Πανεπιστήμιον είναι περιττόν να εργάζωνται*»¹⁰⁶⁵. Το καθαυτό θέμα, καθώς και η αξιολόγησή του από τον Δ. Χόνδρο, είχαν περιεχόμενο που μπορούσε να προκαλέσει συμφωνίες ή αντιθέσεις. Ωστόσο κάτι τέτοιο σπάνια καταγραφόταν σε ανάλογα θέματα, η κατάθεση γνώμης για τις ουσιώδεις συνέπειες των κυβερνητικών παρεμβάσεων στην πανεπιστημιακή λειτουργία δεν ήταν συνήθης. Η χαρακτηριστική απουσία στις σχετικές συζητήσεις αποτελεί μία από τις ενδείξεις για την ύπαρξη μίας βαθύτερης διαίρεσης στο καθηγητικό σώμα. Δίνεται η εντύπωση ότι τίποτε δεν άξιζε να ειπωθεί ή να καταγραφεί, όχι ασφαλώς γιατί δεν υπήρχαν θέσεις αλλά διότι δεν υπήρχε πεδίο συγκερασμού των απόψεων και, ενίοτε, παρρησία γνώμης.

Τη διάρρηξη των σχέσεων συνεργασίας ανάμεσα στους καθηγητές ως απότοκο των πολιτικών γεγονότων είχε επιλέξει να προβάλει ο Κ. Ζέγγελης σε έναν απολογισμό υιοθετώντας ο ίδιος μία επικέντρωση στις ευθύνες των αντιβενιζελικών κυβερνήσεων και όσων καθηγητών συμμετείχαν σε αυτές. Σύμφωνα με την περιγραφή του, «*ούτοι [οι καθηγητές που απολύθηκαν μετά από το 1917 και επαναδιορίστηκαν το 1920] ουδέποτε έκτοτε ευηρεστήθησαν να συνεργασθώσι μεθ' ημών εν τη Σχολή θέλοντες ούτω να διαδηλώσωσι την δυσαρέσκειά των κατά ωρισμένων συναδέλφων, άγνωστον και αδιάφορον τίνων επί τω υπάρχοντι καταρτισμώ της Σχολής, αναμένοντες ίσως εν τω μεταξύ μείζονα αυτής ακρωτηριασμόν*»¹⁰⁶⁶. Ο ομιλητής, όσο και ο Θ. Σκούφος στην απάντησή του¹⁰⁶⁷, και οι δύο με σημαντική δράση στις διεργασίες της ευρύτερης περιόδου στάθηκαν στα επιφαινόμενα και έκλεισαν συνοπτικά την καταγεγραμμένη συζήτηση. Ωστόσο, ο σαφής πολιτικός επικαθορισμός που διέθεταν οι δύο φάσεις των πανεπιστημιακών απολύσεων αυτής της δεκαετίας δεν τις έκανε απλώς ευρύτερες, αλλά τις είχε καταστήσει και σφοδρότερες από εκείνες του 1910. Ο ίδιος επικαθορισμός υπήρξε, με έναν ανατροφοδοτούμενο κυκλικό τρόπο, αποτέλεσμα και ταυτοχρόνως παράγοντας όξυνσης στο επιστημονικό, πολιτικό και κοινωνικό κλίμα της εποχής. Οι απολύσεις αυτής της περιόδου ενδυνάμωσαν τις σχέσεις αλληλεξάρτησης ανάμεσα στην ακαδημαϊκή και την πολιτική εξουσία, εδραίωσαν πρότυπα στους τρόπους ανάδειξης

προσχέδιο νόμου που προετοίμασαν καθηγητές της Νομικής (υποσημείωση 1098). Το υπουργείο Παιδείας από την άλλη, μέσω του γενικού γραμματέα του Δ. Γληνού, κατηνείχε τη διαχείρισή του από τις κυβερνήσεις της διετίας 1915-1917 λέγοντας ότι κάθε φοιτητής «*δεν είχε ει μη να υπαγορεύση τας θελήσεις του δια να τας ίδη μεταβαλλομένας εις νομοθετικόν διάταγμα και ούτω κατήνησε σήμερον έκατος φοιτητής να έχη την αφορώσαν αυτόν νομοθεσίαν*» (*Έκθεσις περί της μελετώμενης εκκαθαρίσεως...*, ο.π., σ. 29). Ωστόσο την ίδια στιγμή έθετε με διαφορετικό τόνο τα ζητήματα στις Σχολές και προέτρεπε σε ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις με βάση ατομικές περιπτώσεις (ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1915-1918, φ. 3.1, 8/12/1917). Οι προσεγγίσεις ήταν ποικίλες και από τη μεριά των καθηγητών (ενδεικτικά: ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 9/12/1917- Πρακτικά Συγκλήτου, 26/1/1919). Παρά τις κοινές διαπιστώσεις και τις εκατέρωθεν αναφερόμενες προθέσεις, οι αποσπασματικοί χειρισμοί στα θέματα φοίτησης ήταν συνεχείς.

¹⁰⁶⁵ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 16/12/1920.

¹⁰⁶⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 6/10/1922. Τη διαίρεση στο καθηγητικό σώμα είχε επικαλεστεί ο Κ. Ζέγγελης και σε παραίτηση που είχε υποβάλει πριν ολοκληρωθούν οι απολύσεις της βενιζελικής περιόδου (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 330.5, 7/9/1917, αρ. πρ. 676).

¹⁰⁶⁷ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11/10/1922.

στην καθηγητική βαθμίδα και, με τον τρόπο αυτό, επέδρασαν στους όρους της εισόδου του Πανεπιστημίου στην πολυκύμαντη και κρίσιμη μεσοπολεμική εποχή.

9.2. Έκτακτοι καθηγητές: ένας μοχλός εκατέρωθεν πίεσης

Τον θεσμό των έκτακτων καθηγητών επανέφερε στο Πανεπιστήμιο ο Οργανισμός του 1911. Μέσω αυτού επιδιωκόταν, αφενός, ο εμπλουτισμός των σπουδών με νέα γνωστικά αντικείμενα και, αφετέρου, η εξασφάλιση διαδικασιών που ευνοούσαν την ανανέωση του διδακτικού προσωπικού και άλλαζαν τη δυναμική του.

Στο προηγούμενο διάστημα η εισαγωγή του θεσμού είχε αποτελέσει πεδίο έντονης διαπραγμάτευσης. Το 1908 το νομοσχέδιο Στάη όριζε συγκεκριμένο αριθμό έκτακτων καθηγητών ανά Σχολή και στη Φυσικομαθηματική τους κατένειμε ανά επιστήμη. Προόριζε τους έκτακτους καθηγητές να διδάσκουν είτε νέα διδακτικά αντικείμενα, είτε συμπληρωματικά των υπαρχόντων και τους έδινε όμοια δικαιώματα διδασκαλίας με τους τακτικούς και συμμετοχή στις συνεδριάσεις των Σχολών χωρίς το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Σχεδίαζε να γίνεται η επιλογή τους με τη βοήθεια επιτροπών που συγκροτούσε ο υπουργός (με μέλη και εκτός των Σχολών) και, επιπρόσθετα, ο ίδιος είχε την ευχέρεια να τους αυξήσει (έως δέκα παραπάνω) σε όποια Σχολή έκρινε¹⁰⁶⁸. Η Σύγκλητος του 1908-09 τοποθετήθηκε επιφυλακτικά απέναντι σε αυτές τις προτάσεις. Αναγνωρίστηκε μεν η «μεγίστη χρησιμότης» του θεσμού, αλλά έγινε αποδεκτή η απόφαση της Ιατρικής ότι εκεί η εφαρμογή του ήταν «τα μάλιστα δυσχερής». Γενικότερα, περιέγραψε τον ρόλο των έκτακτων καθηγητών περισσότερο ως επικουρικό στον τακτικό καθηγητή ή αναπληρωματικό του, παρά ως διδάσκοντα ενός αυτοτελούς αντικειμένου. Καθώς όμως στο σημείο αυτό υπήρχαν αποκλίσεις ανάμεσα στους συγκλητικούς, η Σύγκλητος έδωσε στις Σχολές τη δυνατότητα να αποφασίζουν για τη διδασκαλία και τα δικαιώματα των έκτακτων καθηγητών. Αρνήθηκε, πάντως, τη συμμετοχή των ίδιων στις συνεδριάσεις των Σχολών και διαφώνησε, για τακτικούς και έκτακτους καθηγητές, συνολικά με τις διαδικασίες επιλογής που υιοθετούσε το νομοσχέδιο¹⁰⁶⁹. Στη Φυσικομαθηματική η γνωμοδότηση καταγράφηκε με ελλειπτικό τρόπο. Με σαφήνεια ως προς τα σημεία συμφωνίας με τη Σύγκλητο (τρόπος εκλογής) και με αποφυγή καταγραφής των διιστάμενων απόψεων στα υπόλοιπα (ένταξη μαθημάτων έκτακτων καθηγητών στο πρόγραμμα σπουδών, δικαιώματα διδασκαλίας των ίδιων). Στο συγκεκριμένο πλαίσιο, όπου η διαμάχη για τις χημικές έδρες είχε αποσοβηθεί μόλις και πρόσκαιρα, μοναδικός κοινός τόπος υπήρξε οι έκτακτες έδρες να οριστούν σε αριθμό και όχι σε περιεχόμενο¹⁰⁷⁰.

¹⁰⁶⁸ ΕτΒ, Παράρτημα ΙΗ-Γ, 1908, σσ. 135-140.

¹⁰⁶⁹ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 202.2, Υπόμνημα της Πρυτανείας, αρ. πρ. 2511· Πρυτανικοί, Κ. Στέφανος 1908-09, σσ. 65-80. Αναλυτικότερα οι απόψεις των συγκλητικών για το θέμα των έκτακτων καθηγητών: ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 20, 27 & 29/12/1908.

¹⁰⁷⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11/2/1909. Για παράδειγμα, στη συνεδρίαση δεν δηλώθηκε ότι υπήρχε συμφωνία με τις αλλαγές που είχε προτείνει η Σύγκλητος στα δικαιώματα των έκτακτων καθηγητών αλλά και δεν καταγράφηκαν αντίθετες θέσεις. Στις συγκλητικές συνεδριάσεις (υποσημείωση 1069) ο Δ. Αιγινήτης, που συμμετείχε ως κοσμήτορας, είχε διατυπώσει απόψεις όπως: οι έκτακτοι καθηγητές να είναι ευάριθμοι, να διδάσκουν την ύλη που θα ορίσει η Σχολή στο μάθημά τους, να μην έχουν «δικαιώματα εισόδου» στο εργαστήριο του τακτικού καθηγητή και, εάν χρειάζοταν και η Σχολή έκρινε, να ιδρύεται δικό τους εργαστήριο. Το τελευταίο βελτίωσε ο πρύτανης Κ. Στέφανος με την εναλλακτική εισήγηση να μπορεί η Σχολή να αποφασίζει, εκτός από την ίδρυση νέου εργαστηρίου, και τη συμμετοχή τους στο υπάρχον. Η αποκλειστική ζεύξη καθηγητή-εργαστηρίου επιτεύχθηκε μετά από το 1913 και προσέφερε οικονομικά επιχειρήματα ώστε να περιοριστούν οι εκλογές νέων καθηγητών (ενότητα 12.1) .

Η εισαγωγή του θεσμού των έκτακτων καθηγητών το επόμενο διάστημα εξακολούθησε να θεωρείται μία τομή κρίσιμης σημασίας στις μεταρρυθμιστικές σκέψεις για το Πανεπιστήμιο. Μία ισχυρή ένδειξη των προσδοκιών με τις οποίες είχε επιφορτιστεί ο θεσμός ήταν τα υποστηρικτικά επιχειρήματα σε νομοσχέδιο που προετοιμάστηκε πριν από τον Οργανισμό του 1911. Στην εισηγητική του έκθεση, που είχε συγγράψει ο Αλ. Παπαναστασίου, ο θεσμός χαρακτηριζόταν «*σπουδαιότατη καινοτομία*» και θεσπιζόταν ως αποκλειστικό προ-στάδιο για την τακτική καθηγεσία. Οι προτάσεις του νομοσχεδίου εδράζονταν στην εκτίμηση ότι υπήρχε ένας σημαντικός αριθμός νέων επιστημόνων οι οποίοι «*τραπέντες εις βιοποριστικά επαγγέλματα έχουν πλέον προ πολλού εγκαταλείψει τας μελέτας και την επαφήν προς την επιστημονικήν κίνησιν*» και αναμενόταν ότι η ανάδειξή τους στην έκτακτη έδρα θα ανέκοπτε αυτή την τάση. Η επιλογή των έκτακτων καθηγητών υποδεικνυόταν να γίνεται με απόφαση της οικείας Σχολής αλλά με τρόπο που θεωρούνταν «*μη επιδεχόμενος καταδολιεύσεως*» (δημόσια παρουσίαση ερευνητικού έργου, δειγματική διδασκαλία, δοκιμασία που περιλάμβανε κλινική διάγνωση στους γιατρούς). Το νομοσχέδιο θέσπιζε τη λειτουργία μίας έκτακτης έδρας δίπλα σε κάθε τακτική καθώς και μερικές επιπλέον για νέα διδακτικά αντικείμενα και, επίσης, τις συνέδεε με τη θέσπιση μικρού ηλικιακού ορίου για τους τακτικούς καθηγητές «*δια να ανοιχθή περισσότερος τόπος*». Προσπαθούσε, ωστόσο, να διαχειριστεί την οικονομική δυσπραγία, αλλά και την έλλειψη επιστημόνων σε μερικές ειδικότητες, με την πρόταση να καλυφθεί άμεσα μόνο ένα μικρό μέρος από τις προτεινόμενες ενώ, παράλληλα, κρατούσε σε χαμηλό ύψος τις αμοιβές των έκτακτων καθηγητών¹⁰⁷¹.

Στον πανεπιστημιακό νόμο που ψηφίστηκε το 1911 η έκτακτη καθηγεσία δεν θεσμοθετήθηκε τελικά ως απαραίτητο προ-στάδιο για την εκλογή σε τακτική έδρα. Οι έκτακτες έδρες χωρίστηκαν σε αυτοτελείς και επικουρικές και το συνολικό τους πλήθος ήταν μικρότερο από των τακτικών εδρών. Οι αντίστοιχοι καθηγητές ορίστηκε να διορίζονται μετά από διαγωνισμό και επί επταετή θητεία που μπορούσε να ανανεωθεί εάν επιτύγχαναν σε νέο διαγωνισμό μετά τη λήξη της πρώτης¹⁰⁷².

Στο επίπεδο της Φυσικομαθηματικής εξακολουθούσε η αντίθεση στον διαγωνισμό, καθώς προκρίνονταν διαδικασίες εκλογής όμοιες με των τακτικών καθηγητών, όπως και στο θέμα της θητείας όπου κατά καιρούς είχαν διατυπωθεί διάφορες προτάσεις με κοινό χαρακτηριστικό ότι η εξέλιξη των έκτακτων καθηγητών αφηνόταν στην αρμοδιότητα των Σχολών. Όμως, η γενική στάση της Σχολής ήταν ευνοϊκή ως προς τον θεσμό: τον αντιλαμβανόταν ως «*φυτώριον των μελλόντων καθηγητών*», τον θεωρούσε «*λυσιτελή*» και τον επέλεγε ως πιο κατάλληλο έναντι των υφηγητών για την ανανέωση του καθηγητικού σώματος¹⁰⁷³. Με δεδομένες τις συμφωνίες και τις διαφοροποιήσεις της, η Σχολή κλήθηκε το 1911 να γνωμοδοτήσει για το περιεχόμενο των εννέα έκτακτων εδρών που της αναλογούσαν. Δέχθηκε να το πράξει, όπως έχει ειπωθεί, μόνο όταν γνώριζε ποιοι ήταν τελικά οι κάτοχοι των τακτικών εδρών που διόρισε η κυβέρνηση αρνούμενη αρκετές φορές να τοποθετηθεί στα σχετικά ερωτήματα¹⁰⁷⁴. Η πιο ισχυρή, και ρητά διατυπωμένη, παράμετρος που ώθησε σε αυτή τη στάση ήταν η επιδίωξη να συνθεθούν οι προτάσεις με τους διαθέσιμους επιστήμονες στον ελληνικό χώρο.

¹⁰⁷¹ Αρχείο Α. Παπαναστασίου, *Εισηγητική Έκθεση του σχεδίου νόμου περί του ανωτέρου διδακτικού προσωπικού εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω* (βλ. και ενότητα 5.3).

¹⁰⁷² ΦΕΚ 178Α, 12/7/1911, άρθρα 7§2 και 9§1 του Ν. 3823. Για τις έκτακτες έδρες όπως καθορίστηκαν στη Φυσικομαθηματική, ενότητα 7.3.

¹⁰⁷³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 13/1/1911 & 28/3/1911.

¹⁰⁷⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 1/10/1911, 29/11/1911 & 21/1/1912.

Η αρχικώς σθεναρή πρόθεση της κυβέρνησης Βενιζέλου να εφαρμόσει τον θεσμό των έκτακτων καθηγητών έγινε εμφανής με την άμεση προκήρυξη του διαγωνισμού τον Μάιο του 1912 πριν ακόμη προσδιοριστεί ο τρόπος διεξαγωγής του¹⁰⁷⁵. Τότε όμως η Σύγκλητος ζήτησε την αναβολή μετά τις θερινές διακοπές «*χάριν λυσιτελεστέρας διεξαγωγής*»¹⁰⁷⁶. Όταν και αυτή εγκρίθηκε, εμφανίστηκαν χρονικά προσκόμματα για τη νέα ημερομηνία και το θέμα συνδέθηκε με τη συνεχιζόμενη ύπαρξη κενών τακτικών εδρών στις Σχολές. Υπογραμμίστηκε «*το άτοπον της ενεργείας διαγωνισμού υποψηφίων εκτάκτων καθηγητών, ενώ στερούμεθα καθηγητών των τακτικών εδρών*» και επισημάνθηκε ότι ήταν «*αδύνατον να νοηθή διορισμός εκτάκτων καθηγητών, ελλειπουσών των τακτικών εδρών*»¹⁰⁷⁷.

Οι πρώτες επιφυλάξεις φαίνεται να ήταν απόρροια δύο διακριτών τάσεων, όχι απαραίτητως συνδυαζόμενων. Από τη μία, η συνεχιζόμενη εκκρεμότητα στην πλήρωση των τακτικών εδρών δημιουργούσε πρακτικά προβλήματα στην απόφαση για συμμετοχή στον διαγωνισμό καθώς, στην πραγματικότητα, ο βαθμός εξειδίκευσης ήταν μεγαλύτερος στους τίτλους των εδρών παρά στο επιστημονικό έργο των υποψηφίων. Από την άλλη, στις αντιδράσεις ήταν εμφανής η αντίληψη υπαγωγής των έκτακτων καθηγητών στους τακτικούς, η μη αναγνώριση του ρόλου τους και η απροθυμία αρκετών καθηγητών να αποδεχθούν τις μεταβολές που γενικότερα επέφερε η είσοδος του θεσμού. Ωστόσο, στη νέα δεκαετία βαθμιαία επαυξάνονταν οι παράγοντες που αναδείκνυαν την ανάγκη να αυξηθεί το καθηγητικό προσωπικό. Η εξειδίκευση των επιστημονικών πεδίων, η βαθμιαία αύξηση του φοιτητικού πλήθους, η ύπαρξη περισσότερων επιστημόνων με τα κατάλληλα προσόντα ήταν μερικοί από τους παράγοντες που έκαναν τη διεύρυνση του καθηγητικού σώματος να δείχνει ανεπίστρεπτη και ο νόμος την όριζε να πραγματοποιηθεί κυρίως μέσω των έκτακτων εδρών (αυτοτελών και επικουρικών).

Τα δύο είδη έκτακτων εδρών δεν διακρίνονταν μεταξύ τους με σαφήνεια, ούτε στο γράμμα του νόμου ούτε στην εφαρμογή του. Σε πολλές περιπτώσεις ήταν ορατό το κριτήριο του περιεχομένου: ο χαρακτηρισμός πήγαζε από το πώς γινόταν αντιληπτό το αντικείμενο της διδασκαλίας ως προς τη γενικότητά του, τον βαθμό εξάρτησής του από το περιεχόμενο της συγγενούς τακτικής, την εδραίωσή του στον ευρύτερο επιστημονικό κλάδο που ανήκε κ.λπ. Το αποτέλεσμα αυτής της θεώρησης ήταν οι αυτοτελείς έδρες να έχουν μεγαλύτερη γνωστική αυτονομία από τις τακτικές, ενώ οι επικουρικές να έχουν συμπληρωματικό (εάν όχι ίδιο) περιεχόμενο¹⁰⁷⁸. Στη Φυσικομαθηματική μία τέτοια προσέγγιση είχε οδηγήσει, για παράδειγμα, να χαρακτηριστεί αυτοτελής η έκτακτη έδρα της Φυσικοχημείας και επικουρική αυτή της Ανατομίας και Μορφολογίας Ζώων (ή των Φυτών). Όμως ένα τέτοιο κριτήριο δεν είχε καθολική εφαρμογή. Για παράδειγμα, δεν φαίνεται να εφαρμόστηκε στις έκτακτες έδρες των μαθηματικών που χαρακτηρίστηκαν αυτοτελείς (Πίνακας 13). Η περίπτωση αναδεικνύει ότι υπήρχαν και άλλοι λόγοι που επιδρούσαν στην απόφαση για την απόδοση του χαρακτηρισμού σε κάθε έκτακτη έδρα.

¹⁰⁷⁵ ΦΕΚ 97Β Παράρτημα, 5/4/1912 (ημερομηνία διεξαγωγής του διαγωνισμού) & ΦΕΚ 141Α, 10/5/1912 (διαδικασία διεξαγωγής του).

¹⁰⁷⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 16/4/1912.

¹⁰⁷⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 28/4/1912. Η απόφαση της συνεδρίασης ζητούσε να μετατεθεί και η δεύτερη ημερομηνία του διαγωνισμού που ήταν για τον Σεπτέμβριο. Η κυβέρνηση ακύρωσε εκ νέου τον διαγωνισμό και αποφάσισε να ανακοινώσει «*εν καιρώ*» νέα ημερομηνία (ΦΕΚ 129Β-Παράρτημα, 17/5/1912). Τα επιλεγμένα αποσπάσματα από τη συνεδρίαση της Συγκλήτου είχαν διατυπώσει οι Σπ. Σακελλαρόπουλος και Ν. Μακκάς, κοσμήτορες της Φιλοσοφικής και Ιατρικής αντίστοιχα.

¹⁰⁷⁸ Σε αρκετές περιπτώσεις (όχι στη Φυσικομαθηματική) ο τίτλος της επικουρικής έδρας ήταν πανομοιότυπος με αυτόν της αντίστοιχης τακτικής.

Μία από αυτές ήταν η περιγραφή του νόμου για τον διδακτικό και τον εξεταστικό ρόλο των έκτακτων καθηγητών. Οι έκτακτες έδρες των μαθηματικών είχαν προταθεί με το βλέμμα στην κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών των φοιτητών του φυσικού τμήματος¹⁰⁷⁹. Επομένως χρειαζόταν οι καθηγητές τους να έχουν τα πιο αναβαθμισμένα διδακτικά και εξεταστικά καθήκοντα που ο νόμος παρείχε στους καθηγητές των αυτοτελών εδρών. Ο συγκεκριμένος σχεδιασμός, ο οποίος ανέθετε ένα σημαντικό τμήμα του διδακτικού φόρτου στους έκτακτους καθηγητές, υποδεικνύει με έμμεσο τρόπο ότι η Φυσικομαθηματική συναινούσε να αποδοθεί ένας ουσιαστικός ρόλος στους έκτακτους καθηγητές. Σύντομα, ωστόσο, αναδείχθηκαν τα όρια αυτής της συναίνεσης όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια.

Ποια ήταν όμως η διαφορετική περιγραφή που έκανε ο Οργανισμός του 1911 για τους έκτακτους καθηγητές των αυτοτελών εδρών από εκείνους των επικουρικών; Αμφότεροι είχαν ελάχιστα δικαιώματα συμμετοχής στις πανεπιστημιακές αποφάσεις, συμμετείχαν μόνο στην εκλογή του κοσμήτορα κάθε Σχολής και στη συνεδρίαση που διαμόρφωνε το ετήσιο πρόγραμμα διδασκαλίας. Ο νόμος δεν διαφοροποιούσε επίσης την ιεραρχική θέση των έκτακτων καθηγητών μεταξύ τους. Είχαν όλοι τα ίδια απαιτούμενα προσόντα (διδακτορικό τίτλο και μία πρωτότυπη δημοσίευση κατ' ελάχιστο), την ίδια διαδικασία επιλογής (διαγωνισμό), την ίδια χρονική θητεία (επταετή) και τον ίδιο μισθό (200δρχ.)¹⁰⁸⁰. Όμως, οι επικουρικοί καθηγητές είχαν μία περιγραφή καθηκόντων που εν δυνάμει μπορούσε να τους θέσει σε διαφορετική θέση. Οι καθηγητές των αυτοτελών εδρών υπέγραφαν βεβαιώσεις ακρόασης των φοιτητών στο μάθημά τους και άρα είχαν δεδομένο φοιτητικό ακροατήριο και, επίσης, είχαν το δικαίωμα να διευθύνουν δικό τους εργαστήριο. Ανάλογα προνόμια δεν είχε ο επικουρικός καθηγητής. Τα μαθήματα των αυτοτελών εδρών μπορούσαν, με απόφαση της Σχολής, να ενταχθούν στα εξεταζόμενα στις τμηματικές (ετήσιες) και στις πτυχιακές εξετάσεις, ενώ εκείνα των επικουρικών εδρών μόνο στις πρώτες και υπό συνθήκες. Από την άλλη όμως, με αφορμή τη συνάφεια ανάμεσα στο αντικείμενο της τακτικής και της επικουρικής έδρας, ο νόμος του 1911 αντιμετώπιζε γενικώς τον επικουρικό καθηγητή ως συμπληρωματικό και αναπληρωτή του τακτικού. Ειδικότερα, όριζε μία συγκεκριμένη κατανομή στον διδακτικό του χρόνο προκειμένου ένα μέρος να δαπανάται στην εργαστηριακή ή τη φροντιστηριακή άσκηση των φοιτητών σε ύλη που είχε διδάξει ο τακτικός καθηγητής, του έδινε το δικαίωμα να αναπληρώνει τον τακτικό στις εξετάσεις (αλλά με απόφαση της Σχολής) και, τέλος, τον όριζε υποδιευθυντή στο εργαστήριο που διηύθυνε ο τακτικός καθηγητής. Οι ρυθμίσεις εξασφάλιζαν δυνητικά για τον επικουρικό καθηγητή έναν σημαντικό βαθμό εμπλοκής στα μαθήματα της τακτικής έδρας και αυτό του αναγνωριζόταν ως πρόκριμα όταν η έδρα έμενε κενή¹⁰⁸¹. Συνοπτικά μπορεί να ειπωθεί ότι οι νομοθετικές ρυθμίσεις του 1911 έδιναν, αφενός, γνωστική αυτονομία και περισσότερα δικαιώματα στη διδασκαλία και την εξέταση στον καθηγητή της έκτακτης αυτοτελούς έδρας. Αφετέρου, δημιουργούσαν συνθήκες μεγαλύτερης αλληλεπίδρασης του επικουρικού καθηγητή με τον αντίστοιχο τακτικό με τρόπο ώστε η έκβαση στη

¹⁰⁷⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 1/2/1912.

¹⁰⁸⁰ Άρθρα 6§1, 9§1,3 και 13§1 του Ν. 3823/1911.

¹⁰⁸¹ Άρθρα 13§2, 14§1, 17§1,2 και 22§1 στον Ν. 3823/1911. Προβλεπόταν, επίσης, επίδομα στον επικουρικό καθηγητή που θα αναπλήρωνε τον τακτικό στις τμηματικές εξετάσεις και σε αυτό περιλαμβάνονταν μία αξιοσημείωτη ρύθμιση που αποτέλεσε πρόσκαιρο σημείο τριβής: επειδή αρχικά δεν υπήρχαν εξέταστρα για τις τμηματικές, οριζόταν ότι η αποζημίωση του επικουρικού καθηγητή θα προέκυπτε με παρακράτηση από τον μισθό του τακτικού που απουσίαζε. Η Σύγκλητος άμεσα δήλωσε ότι η ρύθμιση «πρέπει να λείψει» (υποσημείωση 1083, σ. 2β, σημείο ε). Η διάταξη άλλαξε μαζί με την τροποποίηση συνολικά των εξεταστικών διατάξεων του νόμου που έγινε άμεσα (υποσημείωση 1082).

διαμόρφωση του ρόλου του να εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το περιβάλλον εφαρμογής.

Προσπάθειες να περιοριστούν οι δικαιοδοσίες των έκτακτων καθηγητών εκδηλώθηκαν ευθύς μετά από την ψήφιση του νόμου. Στα εξεταστικά θέματα αυτό επιτεύχθηκε άμεσα και ορίστηκε μόνο οι τακτικοί καθηγητές να εξετάζουν στις τμηματικές και πτυχιακές εξετάσεις¹⁰⁸². Παράλληλα η Σύγκλητος ζήτησε να καταργηθεί η διδασκαλία κοινών τμημάτων ύλης από τους επικουρικούς και τους τακτικούς καθηγητές «καθότι θα συμπέση πολλάκις να έχωσι διαφόρους γνώμας» με αποτέλεσμα ότι «οι φοιτηταί, αντί να φωτίζονται, θα συγχέωνται»¹⁰⁸³. Η διδασκαλία κοινών πεδίων απασχόλησε επίσης την επιτροπή του 1913 για την τροποποίηση του Οργανισμού. Το επιχείρημα τώρα ήταν ότι η κατανομή στον διδακτικό χρόνο του επικουρικού καθηγητή είχε γίνει «κατά τρόπον απάδοντα εις την ελευθερία του τρόπου διδασκαλίας και εις την μέθοδον του επιστημονικώς διδάσκειν»¹⁰⁸⁴. Και στα δύο επιχειρήματα η ελευθερία της πανεπιστημιακής διδασκαλίας έμπαινε στην προκρούστειο κλίνη, με διαφορετική εκτίμηση για το επιτρεπόμενο μέγεθός της αλλά με κοινό στόχο να αποτραπεί ο διαμοιρασμός της αυθεντίας.

Στον μικρό βαθμό που εφαρμόστηκε σε όλο το Πανεπιστήμιο ο θεσμός των έκτακτων καθηγητών κατά τη δεκαετία 1912-1922 η τάση που υπήρξε ήταν να συμπληρωθούν κυρίως οι επικουρικές έδρες. Παρ' ότι σε μία πλήρη ανάπτυξη του Οργανισμού οι δύο τύποι εδρών ήταν ισοπληθείς, κατά την πρώτη περίοδο εφαρμογής προκρίθηκε ο διορισμός επικουρικών καθηγητών¹⁰⁸⁵. Οι ιδιαίτεροι λόγοι που οδήγησαν σε ένα τέτοιο αποτέλεσμα χρειάζεται να εξεταστούν στο περιβάλλον κάθε Σχολής· εάν, δηλαδή, προτιμήθηκε η διαχείριση ενδεχόμενων τριβών εξαιτίας της συμβίωσης στο ίδιο γνωστικό αντικείμενο έναντι της ύπαρξης διδασκόντων οι οποίοι θα είχαν μία μεγαλύτερη αυτονομία. Πάντως ο τρόπος που λειτούργησαν μερικές επικουρικές έδρες έχει περιγραφεί ότι, αφενός, έθετε συνολικά τον θεσμό σε κίνδυνο «να μεταπέση εις αχάριστον θητείαν μη παρέχουσα ουδεμίαν ασφαλή κρηπίδα προαγωγής» και ότι, αφετέρου, έκανε τον επικουρικό καθηγητή να βρίσκεται συχνά χωρίς «ωρισμένην κλάσιν μαθητών να διδάξ[η]» κάτι που αποτελούσε την κύρια αιτία ώστε ο ίδιος να «μεταβληθή εις αποσυνάγωγον τινά και αεί έξω των πυλών της Σχολής χειμαζόμενον, εις καθηγητικόν παρίαν»¹⁰⁸⁶.

¹⁰⁸² ΦΕΚ 253Α, 24/8/1912, Β.Δ. περί εξετάσεων, άρθρα 3 και 10. Το διάταγμα ρύθμιζε εκ νέου συνολικά τα θέματα των εξετάσεων (άρθρα 15-17 του Οργανισμού). Είχε προηγηθεί νόμος που έδινε τη δυνατότητα οι αλλαγές να γίνουν μέσω διατάγματος (ΦΕΚ 350Α, 22/12/1911, Ν. 3966).

¹⁰⁸³ Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 114.3, πρύτανης Σπ. Λάμπρος προς ΥΕΔΕ, 13/11/1911 (σσ. 3β-4 σημείο Ε). Για τη συζήτηση του υπομνήματος στη Σύγκλητο: ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 9 & 12/11/1911.

¹⁰⁸⁴ Έκθεσις επί της αναθεωρήσεως των πανεπιστημιακών νόμων υποβληθείσα τω Υπουργώ, Αθήνα 1913, σ. 66.

¹⁰⁸⁵ Από τις 49 έκτακτες έδρες που προβλέπονταν στον Οργανισμό του 1911 για όλες τις Σχολές (Ν. 3823 και 3825) είχαν προσδιοριστεί με διατάγματα οι 44 οι οποίες ήταν μοιρασμένες εξίσου σε αυτοτελείς και επικουρικές (ΦΕΚ 98Α, 22/3/1912 & 121Α, 21/4/1912). Σε όλη τη δεκαετία 1912-1922 διορίστηκαν στο Πανεπιστήμιο 15 έκτακτοι καθηγητές έναντι των 44 (στο τέλος της δεκαετίας ήταν λιγότεροι λόγω των απολύσεων). Οι 11 από τους 15 έκτακτους καθηγητές κατείχαν επικουρικές έδρες.

¹⁰⁸⁶ Η περιγραφή προέρχεται από υπόμνημα του Κ. Ράδου, καθηγητή στην επικουρική έδρα Ιστορίας στη Φιλοσοφική Σχολή (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 204.1), με αφορμή τη συζήτηση του 1919 για τη θέσπιση νέου Οργανισμού. Για τον Κ. Ράδο και τη διδασκαλία του βλ. σσ. 308-310 στο: Καραμανωλάκης, Β. (2006). *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*. Αθήνα: ΙΑΕΝ.

Οι αναβολές στον διαγωνισμό που ζητήθηκαν το 1912 έλαβαν τελικά μεγαλύτερη χρονική διάρκεια, επιπρόσθετα εξαιτίας των βαλκανικών πολέμων που ακολούθησαν. Η κυβέρνηση Βενιζέλου προς τα τέλη του 1914 επιδίωξε να λύσει το ζήτημα χωρίς περαιτέρω χρονοτριβές θεσπίζοντας έναν μεταβατικό νόμο. Οι διατάξεις του τροποποιούσαν τις διαδικασίες επιλογής που είχε ορίσει ο Οργανισμός για ένα περιορισμένο διάστημα, συγκεκριμένα τις επίσπευδαν και παρείχαν στον υπουργό διευρυμένες δικαιοδοσίες για τον διορισμό των έκτακτων καθηγητών¹⁰⁸⁷. Σε αυτή την απόφαση η αντίδραση του Πανεπιστημίου ήταν αιχμηρή: «ας επιτραπή ημίν να νομίζωμεν, ότι ηθέλομεν θεωρήσει ειλικρινέστερον να λείψη όλως ο διάμεσος σταθμός προτάσεων των σχολών, αίτινες κατά πάντα τα φαινόμενα είναι ενδεχόμενον ν' αποβώσι παντελώς εικονικά [...] και αναλάβη η Σ[εβαστή] Κυβέρνησις ακεραίαν την ευθύνην των διορισμών, χωρίς να υποβληθώσιν αι σχολαί εις όλως άσκοπον επίφασιν αναγνωρίσεως της ειδικότητος αυτών»¹⁰⁸⁸. Ωστόσο, παρ' ότι η επίλυση του ζητήματος με τον συγκεκριμένο τρόπο υιοθετήθηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου, τα ερωτήματα προς τις Σχολές για την επιλογή των προσώπων τα απηύθυνε η επόμενη κυβέρνηση του Δ. Γούναρη η οποία, παράλληλα, δήλωσε την αποφασιστικότητά της να ασκήσει τα δικαιώματα που της παρείχαν οι νέες διατάξεις¹⁰⁸⁹. Έτσι, οι διαδικασίες πρότασης και διορισμού των έκτακτων καθηγητών συνέβησαν μέσα στη δίνη των γεγονότων του εθνικού διχασμού.

Οι προτάσεις που έκανε η Φυσικομαθηματική τον Μάιο του 1915 διατυπώθηκαν μέσα σε αυτό το περιβάλλον και, εν πολλοίς, η έκβασή τους προσδιορίστηκε από αυτό. Η Σχολή πρότεινε έξι έκτακτους καθηγητές για τις οκτώ διαθέσιμες έδρες, ανάμεσά τους ήταν οι Δ. Τσακαλώτος, Π. Ζαχαρίας, Π. Ζερβός, Ι. Πολίτης και Γ. Παπανικολάου. Όταν όμως έγιναν οι πρώτοι διορισμοί σε άλλες Σχολές διατυπώθηκαν ισχυρές διαφωνίες στη Σύγκλητο, ιδιαίτερα από την Ιατρική¹⁰⁹⁰. Για να αιτιολογηθούν έγινε επίκληση των πενιχρών μέσων που παρέχονταν στους τακτικούς καθηγητές, της έλλειψης χώρων για τη διδασκαλία και των πολλών διδακτικών ωρών για τους φοιτητές που θα επαυξάνονταν από τα μαθήματα των έκτακτων εδρών. Στη συγκλητική συζήτηση ήταν εμφανής η επιδίωξη οι Σχολές να ρυθμίζουν πλήρως το πότε (σε ποιο χρονικό σημείο), το πού (σε ποιο διδακτικό αντικείμενο) και το ποιος (θα είναι ο επιλεγόμενος) αλλά και η συνολική δυσπιστία απέναντι στον θεσμό. Ωστόσο, καθώς φαίνεται, υπήρχε και ένας πρόσθετος λόγος αντίθεσης που αναφερόταν υπόρρητα, σε αυτή τη φάση, και αφορούσε στην οικονομική διάσταση. Μία πλήρης ανάπτυξη του καθηγητικού προσωπικού στη δεδομένη περίοδο καθιστούσε τον πανεπιστημιακό οικονομικό ισολογισμό με έλλειμμα

¹⁰⁸⁷ ΦΕΚ 15Α, 12/1/1915, Ν. 574. Το άρθρο 11, με μεταβατική ισχύ ενός έτους, ανέστειλε τον διαγωνισμό για την επιλογή των εκτάκτων καθηγητών, όριζε ότι ο υπουργός μπορούσε να απευθύνει ερώτημα προς κάθε Σχολή ταυτοχρόνως για όλες τις έκτακτες έδρες και εκείνη όφειλε σε ένα δίμηνο να καταθέσει αιτιολογημένη πρόταση για τους προτεινόμενους. Αν ο υπουργός δεν αποδεχόταν την πρόταση, η Σχολή όφειλε να προτείνει άλλον υποψήφιο. Επίσης, εάν σε οποιαδήποτε φάση της διαδικασίας η Σχολή δεν κατέληγε σε απόφαση ο υπουργός είχε το δικαίωμα να διορίσει και χωρίς πρόταση. Στη σχετική κοινοβουλευτική συζήτηση τέθηκε το ερώτημα εάν η πρόταση των Σχολών έπρεπε να είναι δεσμευτική για τον υπουργό και δεν υποστηρίχθηκε από κανέναν βουλευτή (ΕτΒ, ΙΘ' - Γ', 13/12/1914, σσ. 1511-1512). Η ίδια προσέγγιση στο κοινοβουλευτικό επίπεδο διευρύνθηκε στη συνέχεια (ενότητα 1159).

¹⁰⁸⁸ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 203.4, 3/1/1915, αρ. πρ. 1492. Ο αντίστοιχος τόμος Πρακτικών των συνεδριάσεων της Συγκλήτου (τόμος 27) χάθηκε κατά την περίοδο της Κατοχής, οπότε δεν γνωρίζουμε τις συζητήσεις που προκάλεσαν οι κυβερνητικές επιδιώξεις στο επίπεδο της Συγκλήτου.

¹⁰⁸⁹ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1911-1915, φ. 3.1, πρυτανεία προς κοσμητεία, 16/4/1915, αρ. πρ. 3192.

¹⁰⁹⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 28/11/1915.

ή, πάντως, με μικρότερη ευχέρεια στα διαθέσιμα κεφάλαια¹⁰⁹¹. Δεν ήταν επομένως ευπρόσδεκτη, ιδιαιτέρως στη δεδομένη συγκυρία που η ταμειακή ροή της κρατικής χορηγίας δεν ήταν σταθερή.

Η συγκλητική απόφαση του 1915 ζητούσε ουσιαστικά να μην διοριστούν έκτακτοι καθηγητές και το ίδιο είχαν αιτηθεί νωρίτερα με μεγαλύτερη σαφήνεια μερικές Σχολές¹⁰⁹². Αλλά περιείχε και μία ασθενή υποσημείωση ότι εάν κάπου αυτό κριθεί απαραίτητο να προηγηθεί συνεννόηση. Η υποσημείωση τέθηκε τουλάχιστον για τη Φυσικομαθηματική που είχε εκφράσει διαφορετική άποψη για την πλήρωση των έκτακτων εδρών¹⁰⁹³. Η Σχολή στη συγκεκριμένη περίοδο κράτησε, παρά τις πολιτικές μεταβολές, μία σταθερή θέση απέναντι στην αναγκαιότητα των έκτακτων καθηγητών. Απηύθυνε ιδιαίτερα υπομνήματα στο υπουργείο όπου τεκμηρίωνε τη σημασία που είχαν για τη διδασκαλία τα μαθήματά τους και υποστήριξε με αποφάσεις της τα αιτήματα διορισμού που είχαν διατυπώσει οι εκλεγμένοι έκτακτοι καθηγητές¹⁰⁹⁴. Επιπρόσθετα, το επόμενο έτος δεν αποδέχθηκε εύκολα την εισήγηση άλλων Σχολών που επικαλέστηκαν τις ευρύτερες συνθήκες ώστε να ματαιωθεί νέος διαγωνισμός που είχε προκηρυχθεί. Αντίθετα η ματαιώσή του (που αργότερα αναφέρθηκε ότι συνέβη με γνωστή τη σύνθεση των υποψηφίων) συνάντησε αντιδράσεις στη Σχολή¹⁰⁹⁵. Στη συνέχεια, η ίδρυση του χημικού τμήματος το 1918 επαύξησε τα αιτήματα για την πλήρωση των έκτακτων εδρών¹⁰⁹⁶ και, εφόσον η λειτουργία του είχε στηριχθεί κυρίως σε αυτές (ενότητα 11.4), επισημάνθηκε ότι εάν δεν υπήρχαν έκτακτοι καθηγητές «η υπόστασις του χημικού

¹⁰⁹¹ Το Πανεπιστήμιο μετά από τον νόμο του 1911 είχε αναλάβει τη μισθοδοσία του προσωπικού του (ενότητα 6.1). Στους επόμενους προϋπολογισμούς εμφάνιζε το κονδύλι για τη μισθοδοσία όλων των θέσεων που προβλέπονταν στον νόμο (δηλαδή και των κενών εδρών, κυρίως έκτακτων). Οι πρυτανικές αρχές φαίνεται ότι δεν επιθυμούσαν την απαλοιφή του (πλασματικού) εξόδου προκειμένου το Πανεπιστήμιο να έχει μεγαλύτερη διαπραγματευτική ισχύ απέναντι στο κράτος για την ταμειακή εκροή της ετήσιας χορηγίας που δεν ήταν ομαλή στο συγκεκριμένο διάστημα. Η επιλογή είχε ως αποτέλεσμα, όσο δεν καλύπτονταν οι θέσεις, να εμφανίζεται ένα περίσσειμα στους ισολογισμούς. Παράλληλα, όμως, το περίσσειμα αύξανε τα αιτήματα των υπαρχόντων καθηγητών για πρόσθετες έκτακτες πιστώσεις. Σποραδικά είχαν διατυπωθεί διαφωνίες στη Σύγκλητο για τη συγκεκριμένη πρακτική και η καταγραφή της μισθοδοσίας με αυτόν τον τρόπο σταμάτησε το 1917 (βλ. ενδεικτικά: ΙΑ, Πρυτανικοί, Ι. Δέρβος 1913-1914, σσ. 321-326 & ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 18/7/1915, 9/3/1916, 27/6/1916, 20/7/1916, 25/2/1917, 26/6/1917).

¹⁰⁹² ΙΑ, Πρακτικά Ιατρικής, 11/4/1915, σσ. 295-298 & ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 259.3, 22/8/1915, υπόμνημα Φιλοσοφικής αρ. πρ. 169.

¹⁰⁹³ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 28/11/1915.

¹⁰⁹⁴ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1915-1918, φ. 3.3, 4/12/1915, αρ. πρ. 26 & 27 (υπομνήματα μαθηματικού και φυσικού τμήματος)· ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 10/12/1915 & 22/12/1916.

¹⁰⁹⁵ Η ανάγκη διαγωνισμού προέκυψε επειδή είχε παρέλθει η ισχύς των μεταβατικών ρυθμίσεων του Ν. 574 (υποσημείωση 1087). Στη Σχολή η αναβολή του διαγωνισμού υποστηρίχθηκε θερμά από τον πρύτανη Θ. Σκούφο και έγινε τελικώς αποδεκτή με την προσθήκη μίας σημείωσης για «την σπουδαιότητα των εκτάκτων εδρών και το απαραίτητο της πληρώσεως αυτών» (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 22/12/1916). Η αναβολή αιτιολογήθηκε με την επίκληση των δυσμενών οικονομικών συνθηκών στο Πανεπιστήμιο παράλληλα με τη μνεία «εθνικών λόγων», του κινδύνου «αυτής της υπάρξεως της Ελλάδος», αλλά και του ότι «ο αποκλεισμός της Ελλάδος δεν είναι απίθανον ν' απέκλεισε τινάς υποψηφίους» (η συζήτηση γινόταν σχεδόν ένα μήνα μετά από τα Νοεμβριανά). Στην άποψη του πρύτανη συνέτρεξαν οι Δαμβέργης και Αθανασιάδης που δήλωσαν ότι «δεν επιτρέπεται δευτέρα γνώμη», όμως άλλοι καθηγητές υποστήριξαν το απαραίτητο των έκτακτων εδρών. Με την προσθήκη της σχετικής υπόμνησης η Σχολή τελικά ψήφισε το αίτημα της ακύρωσης του διαγωνισμού (εκτός από τον Ν. Χατζιδάκη που διατήρησε την αντίρρησή του και μειοψήφησε). Ο τρόπος που ανακοινώθηκε στη συνέχεια η κυβερνητική απόφαση που ακύρωσε τον διαγωνισμό (ΦΕΚ 235Α, 29/12/1916) δημιούργησε νέες αντιπαραθέσεις με τον πρύτανη (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 3/1/1917). Μετά από την κυβερνητική αλλαγή του 1917, υποστηρίχθηκε ότι ο διαγωνισμός ματαιώθηκε όταν έγινε γνωστή η σύνθεση των (μη επιθυμητών) υποψηφίων (υποσημείωση 1098).

¹⁰⁹⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 19/1/1919 & ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 260.2, 23/1/1919, αρ. πρ. 82.

τμήματος κλονίζεται»¹⁰⁹⁷. Συνολικότερα στη Φυσικομαθηματική δεν εμφανίστηκαν τα προσκόμματα που γενικώς παρουσιάστηκαν στο Πανεπιστήμιο ώστε να εκφραστούν οι ποικίλες εναντιώσεις. Οι υφιστάμενες διδακτικές ανάγκες, από τη μία, και η προσδοκία της ανάπτυξης συγκεκριμένων γνωστικών πεδίων, από την άλλη, μαζί με την ύπαρξη ενός διαθέσιμου ανθρώπινου δυναμικού που απολάμβανε κοινή αποδοχή ανάμεσα στους καθηγητές και διέθετε επιστημονική επάρκεια που το καθιστούσε δύσκολα αντικαταστάσιμο από κυβερνητικές σκοπιμότητες ήταν παράγοντες που είχαν ενισχύσει τη θετική στάση της Σχολής. Το τελευταίο, όμως, μάλλον συνέβαλε και στις κυβερνητικές αποφάσεις ώστε να μην πραγματοποιηθούν οι συγκεκριμένοι διορισμοί στη διετία 1915-1917.

Με την επάνοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης έγινε μία προσπάθεια να παραταθεί η ισχύς των έκτακτων ρυθμίσεων του 1915 προκειμένου να διοριστούν έκτακτοι καθηγητές από εκείνους που ήταν τότε προτεινόμενοι. Εκτός από την κυβερνητική πρόθεση, η επιλογή αυτή είχε συμπεριληφθεί και στην πρόταση της επιτροπής που συγκρότησε η Σύγκλητος του 1916-17 με σκοπό να αναθεωρηθούν οι πανεπιστημιακοί νόμοι¹⁰⁹⁸. Είχε, επομένως, δημιουργηθεί μία ευνοϊκότερη συγκυρία στο δεδομένο χρονικό σημείο ώστε να συμβεί μία διευρυμένη είσοδος έκτακτων καθηγητών στο Πανεπιστήμιο. Ωστόσο, κατά την ταχύτατη ψήφιση των πανεπιστημιακών νομοσχεδίων αυτής της περιόδου, η σχετική ρύθμιση προτάθηκε και αποσύρθηκε μέσα σε ένα διάστημα λίγων ημερών από τον υπουργό Παιδείας χωρίς να διακρίνεται ο λόγος της υπαναχώρησης¹⁰⁹⁹. Στο αμέσως επόμενο διάστημα θα ανοίγονταν πολλαπλά μέτωπα στην αντιπαράθεση με ένα μέρος τουλάχιστον των πανεπιστημιακών καθηγητών, η προσθήκη ενός ακόμη ενδεχομένως να θεωρήθηκε ανεπιθύμητη.

Η θετική στάση της Φυσικομαθηματικής στη συγκεκριμένη δεκαετία απέναντι στην ύπαρξη των έκτακτων καθηγητών δεν σημαίνει ταυτόχρονα ότι υιοθετούνταν απόψεις περί ισότιμης συμμετοχής τους στο καθηγητικό σώμα. Πολλών μορφών κατανοήσεις αναδείχθηκαν όταν ανέκυψε το θέμα της αναπλήρωσης στα μαθήματα των κενών τακτικών εδρών. Ο νόμος του 1911 έδινε το δικαίωμα στον υπουργό να διορίζει τον επικουρικό καθηγητή στην αντίστοιχη κενή τακτική έδρα όταν οι Σχολές δεν κατέληγαν σε απόφαση εκλογής (διάταξη με περιορισμένη εμβέλεια πάντως, αφού και σε πλήρη ανάπτυξη οι επικουρικές έδρες ήταν το ένα τρίτο των τακτικών). Στη διάταξη είχε αντιταχθεί άμεσα η Σύγκλητος που είχε ζητήσει τα μαθήματα της κενής έδρας να αναλαμβάνουν οι τακτικοί καθηγητές συναφών αντικειμένων¹¹⁰⁰. Η επιτροπή του 1913, αντίθετα, είχε αποδεχθεί τον διορισμό του επικουρικού και εισήγαγε την πρόταση ότι, στην περίπτωση που δεν υπήρχε, να αναλαμβάνει τη διδασκαλία για δύο έτη ο ικανότερος υποψήφιος και, ως τελευταία επιλογή, να αναλαμβάνει ένας τακτικός

¹⁰⁹⁷ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 20/11/1921.

¹⁰⁹⁸ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 203.5, επιστολή προς ΥΕΔΕ με εισηγητική έκθεση, 27/7/1917 & προσχέδιο νόμου *Περί μερικής κυρώσεως Ν. Βασιλικών Διαταγμάτων αναγομένων εις την Πανεπιστημιακήν Νομοθεσίαν και επί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως κειμένων διατάξεων σχετικών προς τα Πανεπιστήμια*. Το προσχέδιο νόμου είχε καταρτίσει συγκλητική επιτροπή που την αποτελούσαν οι καθηγητές της Νομικής Γ. Αγγελόπουλος (πρυτανεύων), Κ. Βασιλείου και Δ. Παππούλιας.

¹⁰⁹⁹ Ο υπουργός Παιδείας Δ. Δίγκας στο νομοσχέδιο που ακύρωνε το όριο ηλικίας των καθηγητών της Φιλοσοφικής (ενότητα 9.3) είχε προσθέσει, δύο ημέρες μετά από την κατάθεσή του, μία διάταξη που του έδινε το δικαίωμα να διορίσει έκτακτους καθηγητές από εκείνους που είχαν προταθεί από τις Σχολές με βάση τον Ν. 574/1915 (Βουλή των Ελλήνων, Λυτά έγγραφα, Αρχείο εισηγητικών εκθέσεων, φ. 7/1917). Η προσθήκη έγινε στις 5/10/1917 και η ψήφιση του νόμου έγινε δύο ημέρες αργότερα (Ν. 1063/1917) αλλά χωρίς τη συγκεκριμένη διάταξη στο τελικό του κείμενο. Τα κοινοβουλευτικά πρακτικά δεν περιέχουν τη σχετική συζήτηση.

¹¹⁰⁰ Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 114.3, πρύτανης Σπ. Λάμπρος προς ΥΕΔΕ, 13/11/1911 (σ. 7, σημείο β).

καθηγητής¹¹⁰¹. Το ζήτημα δεν είχε ωστόσο διευθετηθεί έως το 1918 με αποτέλεσμα να προκύπτει νομοθετικό κενό σε όσες περιπτώσεις υπήρξαν ενδιάμεσα, όπως συνέβη την τριετία 1914-1917 στην έδρα του Διαφορικού και Ολοκληρωτικού Λογισμού μετά την αποχώρηση του Ι. Ν. Χατζιδάκι¹¹⁰². Νομοθετική μέριμνα υπήρξε το 1918 όταν τα κενά στις τακτικές έδρες επαυξήθηκαν λόγω των πολιτικών αποφάσεων. Τότε ψηφίστηκε ένα πλήθος τροποποιητικών διατάξεων μέσα σε ένα συντομότερο διάστημα και, ανάμεσά τους, θεσμοθετήθηκε η δυνατότητα να διορίζεται προσωρινά ο επικρατέστερος υποψήφιος.

Σε αυτή τη χρονική φάση απασχόλησε τη Σχολή το θέμα της δικαιοδοσίας αυτών των προσωρινών διδασκόντων. Αφορμή στάθηκε η απόφασή της να προβεί σε διπλή ανάθεση στα μαθήματα μίας κενής μαθηματικής έδρας, συγκεκριμένα σε έναν τακτικό καθηγητή συγγενούς αντικειμένου και στον επικρατέστερο υποψήφιο που δεν είχε εκλεγεί¹¹⁰³. Η κατανομή των αρμοδιοτήτων ανάμεσά τους σχετικά με την ανάπτυξη της διδασκαλίας και τη διεξαγωγή των εξετάσεων προκάλεσε τριβές. Εξαιτίας τους συζητήθηκε σε αρκετές συνεδριάσεις το πλαίσιο των σχέσεων τακτικών και έκτακτων καθηγητών ενώ οι μαθηματικοί, που ομόφωνα εισήγαγαν το θέμα, του είχαν προσδώσει ιδιαίτερη βαρύτητα. Οι αλληπάλληλες και αμφίσημες τροποποιητικές διατάξεις του Οργανισμού για την αναπλήρωση των κενών εδρών χρησίμευσαν ως εκατέρωθεν επιχειρήματα στα πανεπιστημιακά όργανα. Στο επίπεδο της Σχολής, ο νόμος ερμηνεύτηκε ότι απέδιδε συμπληρωματικό ρόλο στον προσωρινό επικουρικό καθηγητή έναντι του τακτικού, αφού ο τακτικός «και διδακτικήν πείραν και ευρυτέραν μόρφωσιν πολύ μεγαλυτέρα έχων βεβαίως από τον έκτακτον», επομένως θεωρήθηκε απαραίτητη η διπλή ανάθεση και για τη διδασκαλία και για τις εξετάσεις. Η ερμηνεία συγκέντρωσε την αδιαμφισβήτητη συμφωνία όλων των παρισταμένων καθηγητών¹¹⁰⁴. Παρ' ότι οι στάσεις διαμορφώθηκαν από πολλές παραμέτρους¹¹⁰⁵, ωστόσο η διαδικασία ενίσχυσε

¹¹⁰¹ Έκθεσις επί της αναθεώρησης των πανεπιστημιακών νόμων υποβληθείσα τω Υπουργώ, Αθήνα 1913, σ. 22. Στη ρύθμιση είχε συμφωνήσει η Φυσικομαθηματική διευρύνοντας το χρονικό διάστημα της ανάθεσης (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 20/1/1914).

¹¹⁰² Σε εκκρεμότητα έως το 1918 παρέμενε, εκτός από το σε ποιον μπορούσαν να ανατεθούν τα μαθήματα της κενής τακτικής έδρας, και η καταβολή επιμίσθιου στους καθηγητές των συγγενών εδρών εάν αναλάμβαναν (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 10/12/1915 & 13/6/1916· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 259.3, κοσμητεία ΦΜΣ προς πρυτανεία 11/12/1915 & 20/6/1916). Η διατήρηση της εκκρεμότητας (είτε συνδεθεί, είτε όχι με την πρόθεση να ασκείται πίεση στις Σχολές ώστε να μην παρατηρούνται φαινόμενα κωλυσιεργίας στις διαδικασίες εκλογής καθηγητών) δεν προσέφερε λύσεις και επέτεινε τα προβλήματα. Για την κενή έδρα του Λογισμού στην τριετία 1914-1917, υποσημείωση 1023.

¹¹⁰³ Η περίπτωση αφορούσε στην ανάθεση των μαθημάτων του Κ. Στέφανου μετά από τον θάνατό του το 1917. Όταν το 1918 δόθηκε η δυνατότητα να διορίζεται προσωρινά ο ικανότερος υποψήφιος, η Φυσικομαθηματική διατήρησε και την προηγούμενη ανάθεση που είχε κάνει σε τακτικό καθηγητή. Για να εφαρμόσει τη διπλή ανάθεση επικαλέστηκε άρθρα με αμφίσημη διατύπωση από δύο σχετικούς, και ταυτόχρονα ψηφισμένους, νόμους που τροποποιούσαν τον Οργανισμό (Ν. 1324, άρθρο 3 & Ν. 1334, άρθρο 1§5 στο ΦΕΚ 89Α, 27/4/1918) για τα οποία είχε απευθύνει ερώτημα νομικής ερμηνείας (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 199.3, 13/11/1918, αρ. πρ. 32). Στη σχετική συνεδρίαση της Συγκλήτου υποσημειώθηκε από τους νομικούς η αμφισημία των συγκεκριμένων διατάξεων, αλλά δεν υιοθετήθηκε η διπλή ανάθεση για τα μαθήματα στις κενές τακτικές έδρες (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 24/11/1918).

¹¹⁰⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 13/10/1918, 24/11/1918, 9/1/1919, 11/5/1919 & 15/6/1919. Στην τελευταία συνεδρίαση οι Ζέγγελης και Χόνδρος, που απουσίαζαν στις προηγούμενες λόγω της περιόδου στη Γαλλία (ενότητα 11.3), επεδίωξαν μία πιο ευνοϊκή ρύθμιση για τον έκτακτο καθηγητή και η πρότασή τους απορρίφθηκε (ψηφίστηκε από τους δύο και τον Β. Αιγινήτη που άλλαξε την προηγούμενη θέση του).

¹¹⁰⁵ Το θέμα αφορούσε στον Νείλο Σακελλαρίου που έθεσε υποψηφιότητα για την τακτική έδρα της Γεωμετρίας. Η εισηγητική επιτροπή είχε διατυπώσει ενστάσεις στην αξιολόγηση της υποψηφιότητάς του που είχαν οδηγήσει στη μη εκλογή και στην πρόταση να αναλάβει τη διδασκαλία ως επικουρικός επί μία τριετία (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 2/6/1918). Στη συνέχεια οι ίδιες ενστάσεις χρησιμοποιήθηκαν ως επιχείρημα ώστε να

και εκείνες τις αντιλήψεις που καθιστούσαν τη θέση των έκτακτων καθηγητών αδύναμη και επισφαλή και μάλιστα σε ένα περιβάλλον που γενικώς στεκόταν ευνοϊκά στην ύπαρξή τους. Στο επίπεδο της Συγκλήτου, αναγνωρίστηκε πλήρης αρμοδιότητα στον προσωρινό διδάσκοντα. Η απόφαση ωστόσο είχε κυρίως οικονομική διάσταση καθώς πρυτάνευσε η εξοικονόμηση των πόρων¹¹⁰⁶. Άλλωστε στην ίδια περίοδο και με την ίδια σύνθεση, η Σύγκλητος είχε αμφισβητήσει ευθέως και είχε ακυρώσει στην πράξη τα δικαιώματα που έδινε ο νόμος στους επικουρικούς καθηγητές που κατείχαν τις προβλεπόμενες από τον Οργανισμό έδρες (όπως η φροντιστηριακή διδασκαλία των φοιτητών σε ίδια τμήματα ύλης, η ανάθεση της υποδιεύθυνσης του εργαστηρίου κ.λπ.)¹¹⁰⁷. Η κοινή διδασκαλία είχε θεωρηθεί αδιανόητη και υπήρξε αιτία ρήξης αφού «*τας ασκήσεις λοιπόν του μαθήματος όπερ διδάσκει ο καθηγητής διευθύνει αυτός ο καθηγητής ο ενδιαφερόμενος να αποβή τελεσφόρος η διδασκαλία αυτού*», ενώ ο διορισμός του επικουρικού καθηγητή ως υποδιευθυντή του εργαστηρίου είχε αντιμετωπιστεί ότι «*είναι, τη αληθεία, και παράδοξος και όλως πρωτότυπος*»¹¹⁰⁸. Οι απόψεις σχετικά με τον διαμοιρασμό των ρόλων δεν ήταν βεβαίως η μοναδική αιτία που οι εντάσεις έφταναν στο σημείο να καταγράφονται στα πρακτικά. Οι πολιτικές συνθήκες είχαν δημιουργήσει και άλλες αιτίες που έθεταν σε δοκιμασία ακόμα και μακρόχρονες ακαδημαϊκές σχέσεις, όπως η συγκεκριμένη στην Ιατρική που απασχόλησε τη Σύγκλητο. Η ύπαρξη ιεραρχικών απόψεων ενισχυόταν από το τεταμένο ακαδημαϊκό κλίμα εξαιτίας της διχαστικής περιόδου, αλλά και το ενίσχυε.

Σε κάθε περίπτωση στο θέμα των έκτακτων καθηγητών το χαρακτηριστικό ήταν ότι η εφαρμογή του θεσμού σε όλο το εύρος του Πανεπιστημίου πραγματοποιήθηκε σε ένα ιστορικό πλαίσιο που είχε τα χαρακτηριστικά του συγκεκριμένου. Χωρίς να έχει παγιωθεί η θέση τους ως τμήμα του καθηγητικού σώματος και χωρίς να έχουν εφαρμοστεί και κριθεί οι διαδικασίες της επιλογής και το πλαίσιο των καθηκόντων και των δικαιωμάτων τους, ο θεσμός χρησιμοποιήθηκε εκατέρωθεν ως ένας μοχλός πίεσης ανάμεσα στο Κράτος και το Πανεπιστήμιο. Αποτέλεσμα ήταν να παράγονται συνεχείς αλλαγές στους νομοθετικούς όρους που αφορούσαν στην επιλογή των έκτακτων καθηγητών, να επιδιώκονται αμφίπλευρα χρονικές καθυστερήσεις, ακυρώσεις και επισπεύσεις και, σε αρκετές περιπτώσεις, η εικόνα πλήρωσης ή όχι των έκτακτων εδρών να καθορίζεται τελικά ευθέως από τη συσχέτιση των υποψηφίων με το πολιτικό κλίμα. Στη Φυσικομαθηματική, παρά το πιο ευνοϊκό περιβάλλον για την εφαρμογή του θεσμού, όλη η δεκαετία 1912-1922 παρήλθε χωρίς να καλυφθεί καμία από τις έκτακτες έδρες που είχε ορίσει ο Οργανισμός¹¹⁰⁹. Βέβαια, οι περισσότεροι από εκείνους που η Σχολή είχε αρχικώς

προσδιοριστεί το εύρος των δικαιωμάτων που θα είχε ως προσωρινός επικουρικός καθηγητής. Η συζήτηση αποτέλεσε, σε έναν βαθμό, και την έκφραση των αντιθέσεων ή των συμφωνιών που σχετίζονταν με την ανάδειξή του.

¹¹⁰⁶ Η απόφαση της Συγκλήτου (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 24/11/1918) πήγαζε από την προσπάθεια να αποτραπούν διπλές αναθέσεις που θα επέφεραν στο μέλλον και διπλές αμοιβές (στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Γ. Ρεμούνδος είχε δηλώσει διαθέσιμος να αρνηθεί το επιμίσθιο). Η Φυσικομαθηματική, παρά τη συγκλητική απόφαση, διατήρησε τη διπλή ανάθεση και στη συνέχεια (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 9/1/1919 & 11/5/1919).

¹¹⁰⁷ Είναι χαρακτηριστική η συγκλητική συζήτηση για τη διαχείριση των ζητημάτων που είχαν προκύψει λόγω της συνύπαρξης στο ίδιο γνωστικό αντικείμενο δύο καθηγητών, ενός τακτικού και ενός επικουρικού, στην έδρα της Φυσιολογίας στην Ιατρική (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 16 & 19/6/1918).

¹¹⁰⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 16/6/1918 & 19/6/1918. Το πρώτο παράθεμα προέρχεται από τα επιχειρήματα για το προαναφερόμενο θέμα του τακτικού καθηγητή Φυσιολογίας Ρ. Νικολαΐδη και το δεύτερο από την ομιλία του καθηγητή Ιατρικής Μ. Κατσαρά.

¹¹⁰⁹ Με μία εξαίρεση ως προς το τυπικό μέρος: Το 1920, λίγο πριν διοριστεί ο Κ. Καραθεοδωρή στην έδρα της Γεωμετρίας, ολοκληρώθηκε η διαδικασία εκλογής που εξασφάλιζε στον Ν. Σακελλαρίου να παραμείνει στο καθηγητικό προσωπικό μετακινούμενος στην έκτακτη αυτοτελή έδρα της Άλγεβρας. Ωστόσο δεν

επιλέξει για έκτακτους καθηγητές διορίστηκαν τακτικοί μέσα στην ίδια περίοδο (πέντε στους επτά). Ωστόσο ο ίδιος ο θεσμός, που στην έναρξη της περιόδου είχε κριθεί «*λυσιτελής*», ουσιαστικά δεν εφαρμόστηκε. Ο συνδυασμός αυτών των παραμέτρων αναπόφευκτα δημιουργούσε πρότυπα τόσο στην οργανωτική κουλτούρα του Πανεπιστημίου όσο και στην ατομική συμπεριφορά των συμμετεχόντων. Στο τέλος της δεκαετίας τα πανεπιστημιακά όργανα θα δαπανούσαν χρόνο και δυνάμεις ώστε να επεξεργαστούν νέους όρους για τη συγκρότηση του καθηγητικού προσωπικού, όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια. Η εμπειρία και οι επιδιώξεις από την παρούσα περίοδο αξιοποιήθηκαν προκειμένου να εδραιωθούν πανεπιστημιακές ιεραρχίες πιο λεπτομερείς, περισσότερο επεξεργασμένες και πιο συγκεντρωτικές.

9.3. Αλλάζοντας τους νομοθετικούς όρους για το καθηγητικό προσωπικό (1918-1922)

Η διαδικασία ψήφισης στη Βουλή το 1922 του νέου καταστατικού χάρτη για το Πανεπιστήμιο¹¹¹⁰ ήταν συνοπτική και η χρονική της συγκυρία αξιοσημείωτη, ωστόσο αυτά δεν σημαίνουν ότι ταυτόχρονα ήταν μία μη αναμενόμενη ενέργεια. Το ίδιο το Πανεπιστήμιο βρισκόταν όλο το ενδιάμεσο διάστημα σε μία ατέρμονη διαδικασία συζήτησης για τη μεταρρύθμιση του Οργανισμού του. Αλλαγές είχαν γίνει και στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας, ωστόσο μετά από τα μέσα του 1917 πραγματοποιήθηκε μία ταχύτατη ψήφιση τροποποιητικών νόμων σε σημαντικές διατάξεις για ένα πλήθος θεμάτων¹¹¹¹. Παράλληλα, δόθηκε κυβερνητική εντολή σε μία επιτροπή καθηγητών να κωδικοποιηθεί η πανεπιστημιακή νομοθεσία. Την επιτροπή αποτελούσαν ο Δ. Αιγινήτης και οι καθηγητές της Νομικής Δ. Παππούλιας και Ν. Σαρίπολος. Η εντολή σύντομα διευρύνθηκε με το αίτημα της εισήγησης ενός νέου πανεπιστημιακού οργανισμού¹¹¹² (επίσης και των οργανισμών της Βιβλιοθήκης και του Αστεροσκοπείου που τελεσφόρησαν). Η επιτροπή μετά από συνεχείς διαβουλεύσεις παρήγαγε διαδοχικές μορφές σχεδίων νόμου και η τελική συνοπτική μορφή¹¹¹³ συζητήθηκε εκτενέστατα στα πανεπιστημιακά όργανα που επέλεξαν με διαφορετικό τρόπο το τι συζήτησαν και το τι κατέγραψαν. Ο διάλογος ολοκληρώθηκε στις αρχές του 1920, αλλά η διαδικασία δεν προχώρησε με την κατάθεση του νομοσχεδίου έως την απομάκρυνση των Φιλελεύθερων από την εξουσία τον Νοέμβριο. Οι διεργασίες υποδεικνύουν, όπως θα παρουσιαστεί στην επόμενη ενότητα, την ύπαρξη μίας μείζονος αντίθεσης στα προτεινόμενα.

Η κατάρτιση ενός νέου Οργανισμού απασχόλησε ευθύς και τις επόμενες κυβερνήσεις. Στις αρχές του 1921 συστάθηκε νέα επιτροπή πανεπιστημιακών από τον

πρόλαβε να την αναλάβει διότι απολύθηκε σύντομα λόγω της πολιτικής αλλαγής. Στη συνέχεια, μέσα στο ίδιο ακαδημαϊκό έτος, εξελέγη ξανά στην έδρα της Γεωμετρίας, ως τακτικός αυτή τη φορά.

¹¹¹⁰ Ο Ν. 2905 (ΦΕΚ 127Α, 27/7/1922) συνένωσε ξανά τα δύο Πανεπιστήμια σε ένα ίδρυμα με τίτλο *Το Αθήνησιν Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον*.

¹¹¹¹ Ενδεικτικά οι Ν. 1324, 1325, 1327, 1334 που αφορούσαν σε ένα πλήθος θεμάτων (φοιτητικά, εξεταστικά, οικονομικά, εκλογής καθηγητών κ.ά. καθώς και στην ίδρυση του χημικού τμήματος) και ψηφίστηκαν το 1918, όλοι με τη διαδικασία του κατεπείγοντος όπως και υπόλοιποι πανεπιστημιακοί νόμοι αυτής της περιόδου (βλ. ΕτΒ, Κ'-Γ', σσ. 869-871).

¹¹¹² ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 203.5, ΥΕΔΕ προς πρυτανεία, 25/5/1918, αρ. πρ. 22283.

¹¹¹³ Η τελική μορφή που συζητήθηκε στις Σχολές είχε εκτυπωθεί υπό τον τίτλο *Περί του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου* (1919, Αθήναι, Τυπογραφείον Π. Α. Πετράκου). Τις διαδοχικές φάσεις του έργου της επιτροπής είχε περιγράψει ο Δ. Αιγινήτης στην εισηγητική έκθεση του νομοθετικού διατάγματος που εξέδωσε αργότερα όταν ήταν υπουργός στη δικτατορική κυβέρνηση του Θ. Πάγκαλου (ΦΕΚ 195Α, 12/6/1926, σσ. 1569-1576). Όπως είχε αναφέρει, η κυβερνητική επιθυμία ήταν να υποβληθεί ένα συνοπτικό νομοσχέδιο που να περιέχει τις βασικές διατάξεις και οι κανονιστικές λεπτομέρειες να παραπεμφθούν σε διατάγματα.

τότε υπουργό, καθηγητή της Ιατρικής, Θ. Ζαΐμη η οποία περιλάμβανε από τα μέλη της προηγούμενης του Δ. Παππούλια¹¹¹⁴. Η νέα επιτροπή κατέληξε να προτείνει ένα νομοσχέδιο¹¹¹⁵ για το οποίο η Σύγκλητος ζήτησε να διατυπωθούν ατομικά οι γνώμες των καθηγητών, χωρίς να γίνουν συνεδριάσεις των Σχολών, με αιτιολόγηση την εκτενή συζήτηση που είχε προηγηθεί¹¹¹⁶. Με διαφορετικές και πάλι επιλογές από τις Σχολές, ακολούθησε ένας σύντομος κύκλος στον ενδοπανεπιστημιακό διάλογο στα τέλη του 1921. Ο επόμενος υπουργός Παιδείας, καθηγητής της Νομικής, Κ. Πολυγένης κατέθεσε τον Μάρτιο 1922 ένα νέο νομοσχέδιο, διαφορετικό σε μερικά σημεία από το προηγούμενο του 1921, το οποίο ψηφίστηκε χωρίς περαιτέρω τροποποιήσεις ως νέος Οργανισμός μετά από τέσσερις μήνες¹¹¹⁷. Για να επιτευχθεί το αποτέλεσμα η πανεπιστημιακή διοίκηση κατέβαλε σημαντικές προσπάθειες και επιστράτευσε όλες της τις δυνάμεις¹¹¹⁸.

Στην παρούσα ενότητα θα γίνει αναφορά στις ρυθμίσεις των τριών κειμένων (1919, 1921 και 1922) που αφορούσαν στη συγκρότηση του καθηγητικού σώματος και στη σχετική συζήτηση. Τα τρία νομοσχέδια πραγματοποιούσαν όμοιες αλλαγές σε ουσιώδη χαρακτηριστικά του θέματος. Η ύπαρξη ενός σημαντικού βαθμού ταύτισης στις διατάξεις τους για το καθηγητικό προσωπικό δεν σημαίνει βεβαίως ότι οι νομοθετικές πρωτοβουλίες, τις οποίες είχαν επεξεργαστεί αντίθετοι πολιτικοί σχηματισμοί, δεν είχαν μεταξύ τους διαφορές (τέτοιες, άλλωστε, υπήρχαν ακόμη και ανάμεσα στη δεύτερη και τρίτη πρόταση). Η ανάδειξη των διαφορών βοηθά ώστε να ιχνηλατηθούν οι επιδιώξεις τόσο στο πανεπιστημιακό όσο και στο πολιτικό επίπεδο. Ωστόσο το ίδιο πράττουν και οι ομοιότητες και, στα θέματα συγκρότησης του καθηγητικού σώματος, αρκετές από αυτές έδιναν τον χαρακτηριστικό τόνο.

Η δέσμη των διατάξεων για τους καθηγητές (τακτικούς και μη) είχε συγκεντρώσει την προσοχή στην πρόταση του 1919, η έκτασή τους στη συνεπτυγμένη μορφή του νομοσχεδίου υποδηλώνει τη σημασία που τους είχε αποδοθεί. Οι ρυθμίσεις, σχεδόν αυτούσιες, συμπεριλήφθηκαν στο νομοσχέδιο του 1921 και στον Οργανισμό του 1922. Εξυπηρετούσαν την επιδίωξη να συγκροτηθεί ένα πιο σύνθετο στη μορφή καθηγητικό σώμα με λεπτομερέστερη διαβάθμιση και σαφέστερη ιεραρχία. Οι προτεινόμενες διατάξεις εξασφάλιζαν τους συγκεκριμένους στόχους μέσω της συνδυαστικής εισαγωγής τριών νέων στοιχείων: του διαχωρισμού ανάμεσα στον χαρακτηρισμό των εδρών και στον χαρακτηρισμό των καθηγητικών βαθμίδων, της διαίρεσης των έκτακτων καθηγητών

¹¹¹⁴ Οι πανεπιστημιακοί που συμμετείχαν στην επιτροπή Ζαΐμη εκτός από τον Δ. Παππούλια ήταν: οι συγκλητικοί Ν. Εξαρχόπουλος και Χρ. Ανδρούτσος, οι καθηγητές που ήταν βουλευτές στην περίοδο 1920-1922 Μ. Γερουλάνος, Θ. Σκούφος, Α. Μομφερράτος και Κ. Πολυγένης, καθώς και ο βουλευτής Α. Χρηστομάνος που είχε παραιτηθεί από καθηγητής Ιατρικής πριν από τις εκλογές του 1920. Δεν συμμετείχε, όπως αναφέρεται μερικές φορές στη βιβλιογραφία, ο τότε υφηγητής Μιχαήλ Στεφανίδης (πρόκειται για συνωνυμία).

¹¹¹⁵ *Οργανισμός του Αθηνών Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου* (χωρίς εκδότη, αποτελείται από 39 σελίδες και 400 άρθρα). Από όσα γνωρίζω, το νομοσχέδιο επί υπουργίας Ζαΐμη δεν έχει αναφερθεί στη βιβλιογραφία και δεν έχουν συζητηθεί ενδιαφέρουσες διαφορές του από εκείνο του 1922). Μερικές φορές τα δύο νομοσχέδια αναφέρονται ρητά ως ένα (ενδεικτικά βλ. Παπαπάνος, Κ. (1970). *Ο.π.*, σ. 178).

¹¹¹⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 13/11/1921. Σε αντίθεση με τη συγκλητική οδηγία, η Φυσικομαθηματική αποφάσισε να συνεδριάσει ώστε να γνωμοδοτήσει κυρίως με σκοπό να εξασφαλιστεί ευρεία στήριξη στην πρόταση να υπαχθεί ξανά το Φαρμακευτικό Σχολείο στη Σχολή με τη μορφή ξεχωριστού τμήματος (ενότητα 7.3).

¹¹¹⁷ Βουλή των Ελλήνων, Λυτά έγγραφα, Αρχείο εισηγητικών εκθέσεων, φ. 41/1922. Το νομοσχέδιο κατατέθηκε στις 23/3/1922 και ψηφίστηκε σχεδόν αυτούσιο. Οι αναφορές στη συνέχεια του κειμένου θα γίνονται με βάση την αρίθμηση των άρθρων του νόμου (Ν. 2905/1922).

¹¹¹⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 2 & 22/3/1922, 9/4/1922.

σε δύο διακριτές υποκατηγορίες και, τέλος, της εισαγωγής του θεσμού της προσωρινής έδρας που έβρισκε εφαρμογή σε διάφορες περιπτώσεις. Δεν ήταν, κατά τη γνώμη μου, ανεξάρτητες ρυθμίσεις αλλά επιλογές που συναρμόζονταν και είχαν κοινή στόχευση.

Τα νομοθετικά κείμενα διέκριναν, για πρώτη φορά, την ταξινόμηση των καθηγητών από εκείνη των εδρών. Όριζαν τις βαθμίδες των καθηγητών και με ανεξάρτητο τρόπο όριζαν τα είδη των εδρών. Η αποδέσμευση του τίτλου της έδρας από τον καθηγητικό τίτλο και η λεπτομερέστερη διαβάθμιση των καθηγητών δημιούργησαν ένα υπόβαθρο ώστε αργότερα να υπάρξουν διατάξεις που επέτρεπαν την καθηγητική εξέλιξη. Ειδικότερα, και στα τρία κείμενα υπήρχε μία περαιτέρω διαβάθμιση στην περίπτωση των έκτακτων εδρών και καθηγητών και με τις διατάξεις τους διαχώριζαν ευκρινώς τις έκτακτες αυτοτελείς έδρες από τις έκτακτες επικουρικές και ομοίως τους αντίστοιχους καθηγητές. Όπως συζητήθηκε στην προηγούμενη ενότητα, στον Οργανισμό του 1911 υπήρχαν επίσης οι ίδιοι τίτλοι αλλά η διάκριση δεν ήταν σαφής: ο χαρακτηρισμός της έδρας εκκινούσε από ποικίλες αφετηρίες και, με τη σειρά του, προσδιόριζε τον τίτλο του κατόχου της. Παρ' ότι ο νόμος περιλάμβανε διαφοροποιήσεις σε μερικά σημεία στον ρόλο των έκτακτων καθηγητών (επικουρικών και αυτοτελών), υπήρχαν σημαντικά κοινά στοιχεία που άμβλυαν τη διαφοροποίηση: οι έκτακτες έδρες και των δύο ειδών θεσμοθετούνταν εξαρχής με διάταγμα που όριζε το περιεχόμενό τους και όλοι οι καθηγητές σε αυτές είχαν τα ίδια απαιτούμενα προσόντα, τον ίδιο τρόπο πρόσβασης στην έδρα και τα ίδια εργασιακά δικαιώματα. Το Πανεπιστήμιο, όπως αναφέρθηκε, στον μικρό βαθμό που εφάρμοσε τον θεσμό κατά τη δεκαετία 1912-1922 το είχε πράξει προς την κατεύθυνση των επικουρικών καθηγητών και εκεί κυρίως εμφανίστηκαν τα θέματα τριβής.

Τα νέα νομοθετικά κείμενα κατοχύρωναν περισσότερες διαφορές ανάμεσα στα δύο είδη εκτάκτων εδρών και καθηγητών. Αφενός, οι έδρες θεσπίζονταν διαφορετικά: οι έκτακτες αυτοτελείς είχαν προσδιορισμένο πλήθος σε κάθε Σχολή που αναγραφόταν στον νόμο, είχαν υποχρεωτικά διαφορετικό αντικείμενο από τις τακτικές το οποίο θεωρούνταν γνωστικά αυτόνομο, το ποιες θα ήταν καθοριζόταν εξαρχής μέσω διατάγματος (όπως οι τακτικές) και είχαν τη δυνατότητα να διαθέτουν εργαστήριο. Εάν μελλοντικά ιδρύονταν τακτική έδρα με το περιεχόμενο μίας έκτακτης, τότε η δεύτερη θα καταργούνταν (αν ήταν κενή) ή θα μετατρέποταν σε επικουρική (αν δεν ήταν κενή). Σε αντίθεση, οι έκτακτες επικουρικές έδρες δεν είχαν περιορισμένο αριθμό, μπορούσαν να ιδρυθούν όποτε κρινόταν απαραίτητο (με αυξημένη πλειοψηφία από τη Σχολή) και είχαν το ίδιο αντικείμενο με την τακτική έδρα στην οποία υπάγονταν και συμπλήρωναν τη λειτουργία της¹¹¹⁹.

Αφετέρου, και οι ρυθμίσεις για τους έκτακτους καθηγητές ήταν διαφορετικές. Οι υποψήφιοι των αυτοτελών εδρών κρίνονταν με τις ίδιες διαδικασίες όπως οι τακτικοί καθηγητές και δεν είχαν θητεία. Οι υποψήφιοι των επικουρικών εδρών επιλέγονταν μέσα από διαγωνισμό, είχαν θητεία (πενταετή) και ο μισθός τους ήταν κατά τι μικρότερος από τον μισθό των αυτοτελών εκτάκτων. Υπήρχε επίσης διαφοροποίηση στα προσόντα, συγκεκριμένα για να εκλεγεί κάποιος σε επικουρική έδρα ήταν επαρκής μία μόνο ερευνητική δημοσίευση αλλά για την αυτοτελή απαιτούνταν περισσότερες¹¹²⁰. Διαβάθμιση υπήρχε και στο επίπεδο της διδασκαλίας, τα μαθήματα των αυτοτελών εδρών μπορούσαν να ενταχθούν στα υποχρεωτικά και εξεταζόμενα (μόνο, όμως, για τις τμηματικές εξετάσεις) ενώ των επικουρικών όχι. Μόνο οι καθηγητές των αυτοτελών εδρών μπορούσαν να διδάσκουν στα επαγγελματικά ενδεικτικά που υπήρχε πρόβλεψη

¹¹¹⁹ Άρθρο 6§2-5 (νομοσχέδιο 1919), άρθρα 51-53 (νομοσχέδιο 1921 και Ν. 2905/1922).

¹¹²⁰ Άρθρο 10§1-3 (νομοσχέδιο 1919), άρθρα 93-104 (νομοσχέδιο 1921), άρθρα 92-103 (Ν. 2905/1922).

να ιδρυθούν (όχι όμως και στο παιδαγωγικό ενδεικτικό, απαραίτητο για το εκπαιδευτικό επάγγελμα, που αφορούσε φοιτητές τριών Σχολών στο οποίο θα δίδασκαν μόνο τακτικοί). Οι καθηγητές των αυτοτελών εδρών είχαν δικαίωμα εκπαιδευτικής άδειας με αποδοχές (όπως οι τακτικοί) και η διάκρισή τους από τους επικουρικούς επιβεβαιωνόταν και στο τελετουργικό: μόνο εκείνοι ξεκινούσαν με εναρκτήρια δημόσια διδασκαλία στην αίθουσα τελετών του κεντρικού πανεπιστημιακού κτιρίου (όπως οι τακτικοί)¹¹²¹.

Είναι επομένως σαφές ότι τα νομοθετικά κείμενα (1919, 1921, 1922) παρήγαγαν δύο διακριτές βαθμίδες στην ακαδημαϊκή ιεραρχία, τους καθηγητές των αυτοτελών εδρών και τους καθηγητές των επικουρικών εδρών και τοποθετούσαν με ευκρινή διάταξη τους δεύτερους σε χαμηλότερη ιεραρχική θέση από τους πρώτους. Επιπρόσθετα, οι ρυθμίσεις στην τελική τους μορφή οριοθέτησαν ισχυρότερα τη θέση των τακτικών καθηγητών. Εκτός από τα προαναφερόμενα για τη διδασκαλία και τις εξετάσεις, η οριοθέτηση ήταν κατάδηλη στο επίπεδο της λήψης των αποφάσεων όπου υπήρχε χώρος μόνο για τους τακτικούς καθηγητές. Δεν διατηρήθηκε η συμμετοχή των έκτακτων στη συνεδρίαση για την κατάρτιση του προγράμματος των μαθημάτων, καταργήθηκε ο διορισμός του επικουρικού καθηγητή στη θέση του υποδιευθυντή του εργαστηρίου και αφαιρέθηκε το δικαίωμα του εκλέγειν που είχαν οι έκτακτοι καθηγητές για τη θέση του κοσμήτορα¹¹²². Το τελευταίο έγινε και για τους καθηγητές των αυτοτελών εδρών που πλέον θα ήταν μόνιμοι, παρ' ότι η θητεία είχε αποτελέσει επιχείρημα ώστε το Πανεπιστήμιο να μην τους συμπεριλαμβάνει όταν υπέβαλλε προτάσεις για τα θέματα εκλογής πρυτάνεων, συγκλητικών και κοσμητόρων¹¹²³.

Ένα ακόμη θέμα που ρυθμιζόταν με όμοιο τρόπο από τις τρεις νομοθετικές προτάσεις ήταν η δυνατότητα να διορίζονται επικουρικοί καθηγητές σε προσωρινές έδρες. Οι τελευταίες, που δεν υπήρχαν στον προηγούμενο νόμο, ήταν δύο ειδών αναλόγως του σκοπού που επιτελούσαν. Αφενός, μπορούσαν να θεσπιστούν με σκοπό την παραμονή στο Πανεπιστήμιο όσων τακτικών καθηγητών είχαν υπερβεί το 70^ο έτος (βλ. στη συνέχεια). Αφετέρου, μέσω των προσωρινών εδρών δινόταν μεγαλύτερη ευελιξία στην ανάθεση της διδασκαλίας των μαθημάτων των κενών τακτικών εδρών. Αυτού του είδους η προσωρινή έδρα ιδρυόταν με τριετή διάρκεια όταν οι Σχολές έκριναν ότι κανένας υποψήφιος δεν ήταν κατάλληλος για τακτικός καθηγητής και επιθυμούσαν να διδάξει προσωρινά εκείνος που είχε αξιολογηθεί ως ικανότερος (όχι υποχρεωτικώς ο ήδη έκτακτος καθηγητής, εάν υπήρχε)¹¹²⁴. Ο διδάσκων της προσωρινής έδρας είχε ακόμη μικρότερη θητεία από τους υπόλοιπους επικουρικούς, ελάχιστα περιθώρια να διαμορφώνει το περιεχόμενο ή τις εξετάσεις του μαθήματος και βρισκόταν ουσιαστικά υπό τον διαρκή έλεγχο της Σχολής. Η ρύθμιση έδινε τη διακριτική ευχέρεια στις Σχολές και να είναι φειδωλές, όταν ήθελαν, στην απόδοση του καθηγητικού τίτλου και ταυτοχρόνως να διαμοιράζουν τον διδακτικό φόρτο ιδιαίτερος όταν τα διδακτικά

¹¹²¹ Άρθρα 103, 171-175, 205, 221, 255 στον Ν. 2905/1922. Τα καθήκοντα και τα δικαιώματα των δύο βαθμίδων έκτακτων καθηγητών προσδιορίζονταν αναλυτικότερα στα κείμενα του 1921 και του 1922, καθώς όπως ειπώθηκε η πρόταση του 1919 ήταν συγκροτημένη στη λογική της αναγραφής των βασικών διατάξεων και στη ρύθμιση των λεπτομερειών με διατάγματα.

¹¹²² Για τα τρία θέματα όπως αντίστοιχα αναφέρονται στο κείμενο βλ. τα άρθρα 169 και 172, 346, 44 και 45 στον Ν. 2905/1922. Τις ίδιες σχεδόν ρυθμίσεις υιοθετούσε και το νομοσχέδιο του 1921 (άρθρα 173 και 176, 356, 44 και 45) με τη διαφορά ότι επέτρεπε στον επικουρικό καθηγητή να διευθύνει τμήμα ενός εργαστηρίου.

¹¹²³ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/4/1917.

¹¹²⁴ Άρθρο 753 (νομοσχέδιο 1919), άρθρο 62 (νομοσχέδιο 1921 και Ν. 2905/1922). Η ρύθμιση, όπως έχει επιτωθεί, ήταν ζητούμενη από το 1913 και ίσχυσε για πρώτη φορά το 1918.

καθήκοντα της κενής έδρας ήταν μεγάλα. Υπό αυτό το πρίσμα αξιοποιήθηκε στη Φυσικομαθηματική, κατά την επόμενη δεκαετία, πρωτίστως στις μαθηματικές έδρες.

Μία σημαντική διαφορά ανάμεσα στο ενδιάμεσο νομοσχέδιο (του 1921) και τα άλλα δύο (του 1919 και του 1922) για τα θέματα του καθηγητικού σώματος ήταν η συμπερίληψη μίας επιπλέον καθηγητικής βαθμίδας. Συγκεκριμένα το νομοσχέδιο του 1921 περιλάμβανε μία νέα βαθμίδα, των άμισθων έκτακτων καθηγητών, που διορίζονταν ώστε να διδάξουν μάθημα για το οποίο υπήρχε ή όχι έδρα (εάν όμως υπήρχε, απαιτούνταν η συγκατάθεση του τακτικού καθηγητή). Ο τίτλος του άμισθου έκτακτου καθηγητή προβλεπόταν να αποδίδεται με απόφαση της οικείας Σχολής χωρίς να μεσολαβεί ο διαγωνισμός που ίσχυε για τους επικουρικούς καθηγητές και τους υφηγητές. Η κάθε Σχολή μπορούσε να δεχθεί υποψήφιους είτε για πρώτη φορά, είτε μετά από πενταετή ευδόκιμη υπηρεσία υφηγητή¹¹²⁵. Η πρόβλεψη για τη συγκεκριμένη καθηγητική βαθμίδα δεν υπήρχε στο νομοσχέδιο που κατατέθηκε τον Μάρτιο του 1922. Τον θεσμό του έκτακτου άμισθου καθηγητή επανεισήγαγε ως πρόταση η έκθεση της Επιτροπής Οικονομιών το 1925 (ενότητα 11.7) και τον θέσπισε τελικά ο Οργανισμός του 1932. Εάν δεχθούμε ότι ήταν ένα μέτρο που διευκόλυνε την είσοδο νέων επιστημόνων στο καθηγητικό σώμα, όπως έχει νοηματοδοτηθεί¹¹²⁶, υπογράμμιζε ταυτόχρονα και το τίμημα της εισόδου.

Συνοψίζοντας, έως αυτό το σημείο, μπορεί να ειπωθεί ότι και τα τρία νομοθετικά κείμενα εισηγούνταν ένα σχήμα για το διδακτικό προσωπικό που απείχε κατά πολύ από τη δίτιμη μορφή (τακτικοί καθηγητές, υφηγητές) η οποία υπήρχε πριν από μία δεκαετία έως το 1911. Και δημιουργούσαν ένα συνθετότερο, λεπτομερέστερα διαβαθμισμένο και με σαφέστερη ιεραρχία διδακτικό σώμα από εκείνο που είχε καθιερωθεί το 1911. Στο νέο αυτό σώμα οι έκτακτοι καθηγητές συγκροτούσαν δύο διακριτές βαθμίδες με εκείνους των αυτοτελών εδρών να λαμβάνουν έναν περιορισμένο, αλλά ορατό, ρόλο που είχε αντίκρισμα στην εκπαιδευτική πραγματικότητα κάθε Σχολής. Επιπρόσθετα, μέσω της αποδέσμευσης του τίτλου της έδρας από τον καθηγητικό τίτλο και της μονιμότητας που είχαν οι καθηγητές των αυτοτελών εδρών, δημιουργήθηκε το έδαφος ώστε να υπάρξουν μετέπειτα διατάξεις που επέτρεψαν «υβριδικούς» συνδυασμούς (για παράδειγμα, τακτικός καθηγητής σε έκτακτη αυτοτελή έδρα¹¹²⁷) και περαιτέρω διαβαθμίσεις στις υπόλοιπες ομάδες διδασκόντων οι οποίες παρείχαν δυνατότητες να διευρυνθεί το καθηγητικό σώμα. Από την άλλη, η ιεραρχική δομή που συγκροτούσαν τα νομοθετικά κείμενα ήταν απολύτως συγκεντρωτική, όλα κρίνονταν σε πανεπιστημιακά όργανα στα οποία συμμετείχαν μόνο οι τακτικοί καθηγητές. Οι ίδιοι, ανάμεσα στα υπόλοιπα θέματα που αποφάσιζαν, κρατούσαν σε μεγάλο βαθμό και τη στρόφιγγα για τη διεύρυνση του αριθμού των διδασκόντων. Οι νέες διατάξεις (ο τρόπος ίδρυσης των επικουρικών εδρών, οι επιλογές για την προσωρινή ανάθεση της διδασκαλίας) προσέφεραν στις Σχολές και την πανεπιστημιακή διοίκηση επιπρόσθετες δυνατότητες προκειμένου να ρυθμίζουν την ανάπτυξη του καθηγητικού προσωπικού όπως το επιθυμούσαν, προωθώντας ή όχι ανάλογα αιτήματα.

¹¹²⁵ Άρθρα 109-113 (νομοσχέδιο 1921).

¹¹²⁶ Ο θεσμός των άμισθων έκτακτων καθηγητών έχει αναφερθεί ως καινοτομία του Οργανισμού του 1932 και ως ένα μέτρο που διευκόλυνε την είσοδο νέων επιστημόνων βλ. Παπαδάκης, Ν. (2004). *Ο.π.*, σσ. 162, 165.

¹¹²⁷ Τη δυνατότητα αυτή θέσπισε ο Οργανισμός του 1932 (άρθρο 84§2). Με βάση αυτή τη διάταξη έγινε, για παράδειγμα, ο Μ. Στεφανίδης τακτικός καθηγητής της έκτακτης αυτοτελούς έδρας της Ιστορίας των Επιστημών αφού είχαν προηγηθεί αρκετές καθυστερήσεις της εξέλιξής του η οποία τελικά ολοκληρώθηκε το 1935.

Ο βαθμός άσκησης αυτής της δυνατότητας στο επόμενο διάστημα είναι ωστόσο δύσκολο να εκτιμηθεί διότι υπήρξαν ραγδαίες αλλαγές οικονομικής φύσης σε όλη τη χώρα που οδήγησαν να απαγορευτεί νομοθετικά η εκλογή καθηγητών για αρκετά χρόνια (ιδίως των έκτακτων και, περισσότερο, των επικουρικών έκτακτων). Εντός αυτής της συνθήκης, κατά την επόμενη δεκαετία 1922-1932, υπήρξαν συνολικά στο Πανεπιστήμιο ελάχιστες επικουρικές έδρες (σε αρκετά έτη καμία) και ταυτοχρόνως οι αυτοτελείς έδρες ήταν συμπληρωμένες ανά έτος έως το ένα τρίτο το πολύ των προβλεπόμενων θέσεων. Από την άλλη, εάν εστιάσουμε στα πρόσωπα που υπηρέτησαν στις θέσεις μπορεί να εντοπιστεί ότι η αναλογία όσων εξελίχθηκαν στην τακτική βαθμίδα ήταν μικρότερη στις επικουρικές έδρες από εκείνη που είχαν οι καθηγητές των αυτοτελών εδρών, χωρίς όμως να είναι μικρό το ποσοστό και των επικουρικών καθηγητών που έγιναν τακτικοί¹¹²⁸. Αυτές οι παρατηρήσεις ορίζουν ένα περίγραμμα μέσα στο οποίο μπορεί να εγγραφεί η ανάπτυξη του καθηγητικού προσωπικού της Φυσικομαθηματικής στη μεσοπολεμική περίοδο.

Συνολικά το θέμα των έκτακτων καθηγητών απασχόλησε όλες τις Σχολές ιδίως κατά τη γνωμοδότηση στο νομοσχέδιο του 1919. Η Φυσικομαθηματική είχε προτείνει μερικές αλλαγές όπως οι έκτακτοι καθηγητές να συμμετέχουν σε συνελεύσεις που συγκαλούσε ο πρύτανης, ο επικουρικός καθηγητής να έχει τη δυνατότητα να διευθύνει εργαστήριο, ο διδάσκων με προσωρινή ανάθεση να έχει μεγαλύτερο χρονικό διάστημα διδασκαλίας και να έχει πρόκριμα στην ανάθεση ο ήδη επικουρικός (εάν υπήρχε), ενώ είχε ζητήσει οι έκτακτοι καθηγητές και των δύο ειδών να επιλέγονται με την ίδια διαδικασία (με κρίση από τη Σχολή)¹¹²⁹. Οι προτάσεις της διαμορφώνονταν στην περίοδο που μόλις είχε συσταθεί το χημικό τμήμα και είχε ληφθεί απόφαση το πρόγραμμα σπουδών του να υποστηριχθεί κυρίως από τις έκτακτες έδρες (ενότητα 11.4). Για τη Σχολή επομένως, και στον βαθμό που η επιτυχία του εγχειρήματος συνέχιζε να απασχολεί την πλειοψηφία της, οι έκτακτες έδρες είχαν βαρύτητα. Στις άλλες Σχολές διατυπώθηκαν μερικές ενστάσεις (όπως να μην γίνεται προσωρινή ανάθεση διδασκαλίας και τα μαθήματα των κενών εδρών να αναλαμβάνουν οι τακτικοί καθηγητές, να επιλέγονται με διαγωνισμό όλοι οι έκτακτοι καθηγητές, να έχουν όλοι θητεία κ.ά.)¹¹³⁰. Όμως, παρά τις ενστάσεις, το θέμα των έκτακτων καθηγητών δεν φαίνεται να αποτέλεσε ένα κύριο, ή έστω σημαντικό, πεδίο αντίθεσης στην πρόταση του 1919.

Ένα επιπρόσθετο θέμα που αφορούσε στη συγκρότηση του καθηγητικού προσωπικού ήταν να δίνεται η δυνατότητα στους τακτικούς καθηγητές για την υπέρβαση

¹¹²⁸ Οι αναφορές γίνονται με βάση τα στοιχεία που δίνουν οι Επετηρίδες από το 1923-24 έως το 1931-32. Οι συμπληρωμένες αυτοτελείς έδρες ετησίως ήταν από 5 έως 12, ενώ οι προβλεπόμενες ήταν 33. Οι επικουρικές έδρες στο ίδιο διάστημα ετησίως ήταν από 0 έως 2, εκτός από τα πρώτα ακαδημαϊκά έτη που ήταν 7 και 3 (αποσβένοντας την κατάσταση που υπήρχε στη δεκαετία 1912-1922, υποσημείωση 1085). Από τις συγκεκριμένες θέσεις διήλθαν 15 διαφορετικοί καθηγητές αυτοτελών εδρών και 11 επικουρικών, ενώ αντίστοιχα 11 και 6 από την κάθε κατηγορία εξελίχθηκαν στη βαθμίδα του τακτικού καθηγητή (αρκετοί μέσα στην ίδια δεκαετία).

¹¹²⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 2 & 3/1/1920 & ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 3.2, αποφάσεις προς πρυτανεία, 21/1/1920. Στις αποφάσεις υπήρχαν και άλλα σημεία σχετικά με τους καθηγητές όπως, για παράδειγμα, η Σχολή δεχόταν την υποχρέωση των καθηγητών να εκδίδουν σύγγραμμα (εάν δεν υπήρχε) με το περιεχόμενο των παραδόσεων μέσα σε διάστημα πέντε ετών μετά από τον διορισμό τους.

¹¹³⁰ Η Ιατρική και η Θεολογική Σχολή είχαν διατυπώσει αντίθεση στη δημιουργία προσωρινών εδρών με σκοπό την ανάθεση διδασκαλίας και, επίσης, επέλεξαν τον διαγωνισμό για όλους τους έκτακτους καθηγητές (ΙΑ, Πρακτικά Ιατρικής, 20 & 23/12/1919· ΙΑ, Πρακτικά Θεολογικής, 27/12/1919). Η Νομική διαφώνησε μόνο με το να καθορίζονται οι επικουρικές έδρες με αποφάσεις Σχολής και Συγκλήτου και ζήτησε να γίνεται με διάταγμα (ΙΑ, Πρακτικά Νομικής, 23/12/1919). Η Φιλοσοφική είχε επιλέξει να συζητήσει μόνο τα σχετικά με τη διδασκαλία και τις εξετάσεις άρθρα και ουσιαστικά δεν κατέγραψε τις θέσεις της για το θέμα (ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 23 & 24/12/1919).

του ηλικιακού ορίου. Πρόκειται για ένα στοιχείο που συνήθως συνοδεύει κάθε βιβλιογραφική αναφορά για τον νόμο του 1922 και θεωρείται ως ενδεικτικό των επιδιώξεών του. Το αίτημα, αλλά και η ίδια η ρύθμιση, δεν ήταν όμως νέα στην πανεπιστημιακή πραγματικότητα: το νομικό του Οργανισμού του 1922, όπως έχει χαρακτηριστεί, είχε προΐστορία. Η αναστολή του ορίου ηλικίας είχε εφαρμοστεί ευρέως στη Φιλοσοφική τον Νοέμβριο του 1917¹¹³¹ ενώ όμοια διάταξη με τον νόμο του 1922 περιείχαν τα νομοσχέδια του 1919 και του 1921: όσοι είχαν υπερβεί το 70^ο έτος που ήταν το ηλικιακό όριο για τη θέση του τακτικού καθηγητή αποσύρονταν από την τακτική έδρα, αλλά μπορούσαν να παραμείνουν σε μία ειδική προσωρινή έδρα που ιδρύονταν σκόπιμα. Ο νόμος του 1922 τους ονόμαζε πρόσεδρους καθηγητές και τα νομοσχέδια του 1919 και 1921 επίτιμους και τους παρείχαν σχεδόν πλήρη τα δικαιώματα του τακτικού καθηγητή για πέντε ακόμα έτη¹¹³². Η ίδρυση προσωρινής έδρας έδινε τη δυνατότητα να απελευθερωθεί η τακτική ώστε να μπορούν να εκκινήσουν οι διαδικασίες για τη νέα εκλογή. Αυτό ήταν ένα χαρακτηριστικό που είχε αποτελέσει επιχείρημα από τον υπουργό Δ. Δίγκα προκειμένου να ζητήσει από τη Βουλή το 1917 την εξαίρεση του ηλικιακού ορίου για τους καθηγητές της Φιλοσοφικής¹¹³³. Για το πώς θα λειτουργούσε στο πραγματικό πεδίο μπορούμε μόνο να εικάσουμε καθώς οι πρόεδροι καθηγητές, όπως καθορίστηκαν το 1922, ακυρώθηκαν άμεσα¹¹³⁴. Εξίσου άμεσα αναζητήθηκε νομοθετική οδός ώστε να συμβεί η παραμονή των τακτικών και βρέθηκε μέσα σε ελάχιστο χρόνο. Στην περίοδο που ακολούθησε το θέμα απασχολούσε τη Σύγκλητο που ασκούσε την επιρροή της στις σύντομες και αλληλοδιάδοχες πολιτικές ηγεσίες και κατόρθωνε να εξασφαλίζει τροποποιήσεις της νομοθεσίας που διαδοχικώς διεύρυναν τις δυνατότητες παράκαμψης του ηλικιακού ορίου¹¹³⁵.

Ωστόσο, στις πανεπιστημιακές γνωμοδοτήσεις του 1919, υπήρχε μία συνθετότερη εικόνα για το συγκεκριμένο θέμα από εκείνη της πλήρους αποδοχής. Η διάταξη για την υπέρβαση του ορίου ηλικίας δεν εγκρίθηκε σε όλες τις Σχολές, υπήρχαν αποφάσεις που την απέκρουσαν πλήρως ή άλλες που περιόρισαν την εμβέλειά της¹¹³⁶. Ούτε αναδείχθηκε σε θέμα ζωτικής σημασίας όπως είχε συμβεί στη Φιλοσοφική πριν από τη ρύθμιση του 1917 (και ξανά πάλι το 1921)¹¹³⁷. Η θέση των πανεπιστημιακών οργάνων απέναντι στο ηλικιακό όριο ήταν συχνά προσδιορισμένη από τη συγκυρία των εκάστοτε ωφελούμενων. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η διάταξη για την παραμονή μετά το 70^ο έτος

¹¹³¹ ΦΕΚ 268Α, 21/11/1917. Για το θέμα βλ. και Σιμενή, Π. (2008). *Ο.π.*, σσ. 203-207.

¹¹³² Άρθρα 6§7, 11§2 (νομοσχέδιο 1919), άρθρα 54, 105 (νομοσχέδιο 1921), άρθρα 54, 104 (Ν. 2905/1922).

¹¹³³ Βουλή των Ελλήνων, Λυτά έγγραφα, Αρχείο εισηγητικών εκθέσεων, φ. 7/1917.

¹¹³⁴ ΦΕΚ 80Α, 28/3/1923. Η κυβέρνηση Γονατά (με υπουργό Παιδείας τον Ι. Σιώτη) αρχικά επανέφερε το όριο ηλικίας, κατόρθωσε χωρίς εξαιρέσεις τους πρόσεδρους καθηγητές και έδωσε στον πρώην τακτικό καθηγητή μόνο το δικαίωμα της ελεύθερης διδασκαλίας.

¹¹³⁵ Η επαναφορά του ηλικιακού ορίου (υποσημείωση 1134) ανατράπηκε μόλις μετά από δύο μήνες με διάταγμα της ίδιας κυβέρνησης αλλά υπό τον νέο υπουργό Παιδείας Κ. Γόντικα (ΦΕΚ 142Α, 30/5/1923). Η νέα διάταξη όριζε ότι στην περίπτωση που η Σχολή δεν εξέλεγε κανέναν στη θέση εκείνου που αποχωρούσε λόγω ηλικίας και ταυτόχρονα δεν επέλεγε προσωρινό επικουρικό καθηγητή, τότε μπορούσε να αναθέσει τη διδασκαλία και την εξέταση των αντίστοιχων μαθημάτων στον πρώην κάτοχο της έδρας για μία διετία με την προϋπόθεση ότι η απόφαση θα λαμβανόταν με πλειοψηφία τριών τετάρτων. Η νέα ρύθμιση άλλαξε ξανά το 1926 στην υπουργία Δ. Αιγινήτη. Στο νομοθετικό του διάταγμα καταργούνταν όλες τις προϋποθέσεις (μη εκλογής κ.λπ.), περιοριζόταν η απαιτούμενη πλειοψηφία σε απόλυτη και διευρύνονταν το χρονικό διάστημα ανάθεσης στα πέντε έτη (ΦΕΚ 195Α, 12/6/1926, άρθρο 3§7).

¹¹³⁶ Η Ιατρική είχε αποκρούσει πλήρως την παραμονή των τακτικών καθηγητών μετά το 70^ο έτος και η Θεολογική είχε προτείνει η έδρα του πρόσεδρου καθηγητή να θεωρείται έκτακτη επικουρική πενταετούς διάρκειας (ΙΑ, Πρακτικά Ιατρικής, 20 & 23/12/1919: ΙΑ, Πρακτικά Θεολογικής, 26/12/1919).

¹¹³⁷ ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 24/11/1921.

-αποδεκτή ή όχι- δεν συγκρότησε ρυθμιστικό παράγοντα στην πρόσληψη που είχε το νομοσχέδιο του 1919 εντός του Πανεπιστημίου. Η Φυσικομαθηματική δεν διατύπωσε διαφωνία για την παραμονή μετά το 70^ο έτος, όπως και δεν υπερθεμάτισε σε ιδιαίτερες παρεμβάσεις για το ζήτημα· άλλωστε, σχεδόν όλοι οι καθηγητές της απείχαν ηλικιακά. Ατομικές προσπάθειες αναπτύχθηκαν αργότερα, όταν ο Οργανισμός του 1932 επανέφερε το ηλικιακό όριο χωρίς δυνατότητα υπέρβασης που δόθηκε, όμως, πέντε μήνες μετά. Έως τα τέλη του Μεσοπολέμου, με τροποποιητικές διατάξεις ή με παρακάμψεις που εξασφαλίστηκαν σε ατομικό επίπεδο, επιτεύχθηκε η παραμονή μερικών καθηγητών της Σχολής στην έδρα¹¹³⁸. Το ενδιαφέρον στοιχείο, ωστόσο, δεν ήταν οι ατομικές προσπάθειες ή το πρόσφορο έδαφος που έβρισκαν. Ήταν το γεγονός ότι σε όλες τις τροποποιητικές διατάξεις που αποφασίστηκαν μετά από το 1922 υπήρχε ταυτοχρόνως το γνώρισμα ότι η τακτική έδρα δεν αποδεσμευόταν και ότι δεν μπορούσαν να εκκινήσουν, έστω δυναμικά, οι διαδικασίες νέας εκλογής. Με άλλα λόγια ο διπλός συνδυασμός που, από τη μία, διατηρούσε φαινομενικά το ηλικιακό όριο στο όνομα της ανανέωσης του καθηγητικού σώματος και, από την άλλη, εξασφάλιζε πρακτικά την διατήρηση των ατομικών υπερβάσεων δημιουργούσε ακριβώς τις προϋποθέσεις ώστε να επέρχεται το αντίθετο αποτέλεσμα από το επαγγελλόμενο.

Ένα ακόμη θέμα που ανακινήθηκε με αφορμή τις νομοθετικές προτάσεις αυτής της περιόδου αφορούσε στη δυνατότητα μετάκλησης επιστημόνων από το εξωτερικό. Όπως έχει ειπωθεί, ο κυβερνητικός στόχος να ενδυναμωθεί με αυτόν τον τρόπο το αθηναϊκό Πανεπιστήμιο είχε διακηρυχθεί επίσημα από τα πρωθυπουργικά χείλη κατά την ψήφιση του Οργανισμού το 1911 και είχε θεσπιστεί ειδική ρύθμιση που συνάντησε επιφυλάξεις στην κοινοβουλευτική συζήτηση¹¹³⁹. Ο νόμος προέβλεπε δύο δυνατότητες: τον μόνιμο διορισμό με υπουργική απόφαση σε τακτική έδρα έλληνα καθηγητή σε ξένο πανεπιστήμιο (τακτικού ή έκτακτου) και την προσωρινή μετάκληση έλληνα ή αλλοδαπού καθηγητή προκειμένου να διδάξει με ειδική συμφωνία¹¹⁴⁰. Η διάταξη κρίθηκε το 1913 αναθεωρητέα στους όρους που αφορούσαν στην πρώτη περίπτωση. Οι πανεπιστημιακές ενστάσεις είχαν εκφραστεί μέσα από δύο παραμέτρους: οι διορισμοί να μην πραγματοποιούνται απευθείας από τον υπουργό αλλά να απαιτείται η σύμφωνη γνώμη των Σχολών και να υπάρχει μία προθεσμία, μεταξύ διορισμού και ανάληψης των καθηκόντων, πέραν της οποίας θα επανεκκινούσε η προκήρυξη της έδρας ώστε να μην διαιωνίζεται η εκκρεμότητα¹¹⁴¹. Η Φυσικομαθηματική, που συμφωνούσε στις προτεινόμενες αλλαγές, διευκόλυνε λίγους μήνες αργότερα τη μετάκληση του Κ. Καραθεοδωρή με τη λήψη ειδικής απόφασης¹¹⁴². Στη συνέχεια ο διορισμός του ίδιου όπως και του Γ. Παπανικολάου, τον οποίο είχε επιδιώξει η Σχολή να εντάξει στο δυναμικό της το 1915, τέθηκαν σε εφαρμογή εντός της ατμόσφαιρας που όρισε το δεύτερο κύμα των απολύσεων και εγγράφηκαν σε αυτή τη γενικότερη συνθήκη.

¹¹³⁸ Η τροποποίηση στις διατάξεις του Οργανισμού του 1932 για το ηλικιακό όριο έγινε με τον Ν. 5583 (ΦΕΚ 288Α, 31/8/1932) ο οποίος απαιτούσε απόφαση Σχολής και Συγκλήτου με πλειοψηφία δύο τρίτων για την υπέρβαση. Για τους καθηγητές της Φυσικομαθηματικής έως το 1938 η υπέρβαση του ηλικιακού ορίου εφαρμόστηκε στην περίπτωση του Δ. Αιγινήτη (με χρήση αυτού του νόμου) ενώ για τον Γ. Αθανασιάδη και τον Θ. Σκούφο το ανάλογο αίτημα στη Σχολή δεν τελεσφόρησε. Για τον τελευταίο η παραμονή στην έδρα εξασφαλίστηκε με τη χρήση αναγκαστικού νόμου το 1935 που είχε προσωποπαγή χαρακτήρα.

¹¹³⁹ ΕτΒ, Β' Αναθ., 4/7/1911, σσ. 3422-3425.

¹¹⁴⁰ Άρθρο 8§3, Ν. 3823/1911.

¹¹⁴¹ *Εκθεσις επί της αναθεωρήσεως των πανεπιστημιακών νόμων υποβληθείσα τω Υπουργώ*, 1913, σσ. 20 & 23-24.

¹¹⁴² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 20/1/1914 (για τη γνωμοδότηση επί της διάταξης) και υποσημείωση 1023 (για τη συγκεκριμένη μετάκληση).

Το νομοσχέδιο του 1919 διατηρούσε για τους έλληνες που σταδιοδρομούσαν σε ξένα πανεπιστήμια τις ίδιες δύο δυνατότητες (μόνιμο διορισμό και προσωρινή πρόσκληση), προέβλεπε μία προθεσμία αποδοχής όπως έκανε σε όλες τις περιπτώσεις διορισμού, διέυρνε τις επιλογές για την προσωρινή ανάθεση διδασκαλίας με τα μέλη ξένων Ακαδημιών και τους διευθυντές των αρχαιολογικών σχολών στην Ελλάδα και όριζε θητεία 2-5 ετών για τις τελευταίες αναθέσεις¹¹⁴³. Τα θέματα αυτά προσεγγίστηκαν στις γνωμοδοτήσεις των Σχολών με διαφορετικούς τρόπους. Το αποκλειστικό δικαίωμα του υπουργού να αποφασίζει για τον διορισμό καθηγητή από ξένο πανεπιστήμιο συνάντησε την αντίθεση όλων των Σχολών, όπως άλλωστε συνολικά το θέμα των υπουργικών δικαιωμάτων (ενότητα 9.4). Όμως, η καθαυτή δυνατότητα διορισμού ελλήνων από ξένα πανεπιστήμια δεν αμφισβητήθηκε, αν και διατυπώθηκαν αντιρρήσεις¹¹⁴⁴. Αντίθετα, για την επί θητεία πρόσκληση αλλοδαπών επιστημόνων εκφράστηκαν ισχυρές αντιθέσεις σε άλλες Σχολές. Τα επιχειρήματα που επιστρατεύθηκαν ήταν ποικίλα. Υπήρχαν ιδεολογικού τύπου επιχειρήματα όπως στη (μειοψηφούσα) άποψη καθηγητή της Φιλοσοφικής ότι ανέκυπταν «*αναπόφευκτοι κίνδυνοι μεγάλων εθνικών περιπλοκών*» και ιδίως να υπάρξει «*μεγίστη επίδρασι[ς] επί της μορφώσεως του φρονήματος*»¹¹⁴⁵ τα οποία είχαν ενισχύσει οι συνθήκες του ευρωπαϊκού πολέμου και της διχαστικής περιόδου. Υπήρχαν ωστόσο και πιο πραγματιστικές αντιθέσεις. Η Ιατρική Σχολή απέρριψε συνολικά τη διάταξη θεωρώντας ότι υπήρχε επάρκεια ελλήνων επιστημόνων· ότι «*καθηγητής κεκτημένος ανεγνωρισμένον επιστημονικόν κύρος δεν θα αφήση ευρωπαϊκά επιστημονικά κέντρα ίνα κατέλθη εις Αθήνας*» και, επομένως, θα καταφύγουν στην Ελλάδα όσοι δεν μπορούσαν να προσβλέπουν σε εξέλιξη στη χώρα τους· ότι με την ύπαρξη της διάταξης η ελληνική επιστήμη «*υφίσταται σπουδαίαν ηθικήν μείωσιν*» και, τελικώς, ότι όποιος επιθυμούσε να σταδιοδρομήσει στην Ελλάδα ας το έπραττε ξεκινώντας από το πρώτο σκαλί της πανεπιστημιακής ιεραρχίας¹¹⁴⁶. Αντίθετα στη Φυσικομαθηματική η προσωρινή ανάθεση υιοθετήθηκε και χωρίς τον χρονικό περιορισμό της θητείας¹¹⁴⁷, ενώ στην ίδια περίοδο καθηγητές της Σχολής θεωρούσαν ότι αυτός ήταν ο πιο πρόσφορος τρόπος ώστε να ενισχυθούν οι δεσμοί του Πανεπιστημίου Αθηνών με ξένα πανεπιστήμια¹¹⁴⁸. Παρ' ότι στο συγκεκριμένο χρονικό σημείο οι αντιρρήσεις ή οι επιφυλάξεις δεν ήταν καθολικές και οι περισσότερες Σχολές έκαναν δεκτή τη ρύθμιση¹¹⁴⁹, στα επόμενα νομοσχέδια οι σχετικές διατάξεις άλλαξαν. Παρέμεινε η δυνατότητα διορισμού έλληνα καθηγητή από ξένο πανεπιστήμιο με τον περιορισμό να είναι αποκλειστικά τακτικός και παραλείφθηκε η δυνατότητα να γίνεται προσωρινή ανάθεση διδασκαλίας σε έλληνα ή αλλοδαπό επιστήμονα¹¹⁵⁰. Το Πανεπιστήμιο, στη θεσμική του έκφραση, δεν αρκέστηκε στη θέσπιση δικλείδων προκειμένου να διασφαλίσει τις επωφελείς, κατά την κρίση του, μετακλήσεις. Επιδίωξε, και τελικά

¹¹⁴³ Άρθρα 7§4-5 & 11§1 στο νομοσχέδιο του 1919.

¹¹⁴⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ 2/1/1920 (η Σχολή δέχθηκε τη ρύθμιση μόνο για τους τακτικούς καθηγητές ξένων πανεπιστημίων), Πρακτικά Ιατρικής 30/12/1919, Νομικής 27/12/1919, Θεολογικής 27/12/1919, Φιλοσοφικής 23/12/1919 (όπου η μειοψηφία εξέφρασε συνολική διαφωνία στη ρύθμιση).

¹¹⁴⁵ ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 24/12/1919. Για τη σχετική συζήτηση στη Φιλοσοφική βλ. και Σιμενή, Π. (2008). *Ο.π.*, σσ. 236-237.

¹¹⁴⁶ ΙΑ, Πρακτικά Ιατρικής, 3/1/1920.

¹¹⁴⁷ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 3/1/1920.

¹¹⁴⁸ Για παράδειγμα, βλ. την έκθεση Ζέγγελη - Χόνδρου μετά από την περιοδεία τους στα γαλλικά πανεπιστήμια (ενότητα 11.3).

¹¹⁴⁹ ΙΑ, Πρακτικά Νομικής 30/12/1919 και Πρακτικά Θεολογικής 27/12/1919.

¹¹⁵⁰ Άρθρο 65 στο νομοσχέδιο 1921 και στον Ν. 2905/1922.

εξασφάλισε, ένα εξαιρετικά περιοριστικό πλαίσιο που ελαχιστοποιούσε ή ματαιώνει τις πιθανότητες προσέλκυσης επιστημόνων.

Συμπερασματικά μπορεί να ειπωθεί ότι όλες οι νομοθετικές προτάσεις της περιόδου 1918-1922, παρά τις επιμέρους διαφορές τους, κινούνταν στην ίδια κατεύθυνση σε όσα αφορούσαν στη δομή του καθηγητικού σώματος. Επιχειρούσαν να επιλύσουν ζητήματα που είχαν εντοπιστεί στην προηγούμενη περίοδο κατά την εφαρμογή του νόμου του 1911 και να διαμορφώσουν ένα σχέδιο για τη δόμηση ενός μεγαλύτερου και συνθετότερου σώματος καθηγητών έχοντας μερικά κοινά στοιχεία ως κατευθυντήριες επιλογές. Αυτά κυρίως ήταν η λεπτομερής διαβάθμιση στο καθηγητικό σώμα, η σαφής του ιεραρχία και ο συγκεντρωτικός του χαρακτήρας. Τα στοιχεία αυτά παρήγαγαν αποτελέσματα και οδήγησαν, στη συνέχεια, σε νέες αποκρυσταλλώσεις. Από την άλλη, οι επιμέρους ενστάσεις στο νομοσχέδιο του 1919 που αναδείχθηκαν στον ενδοπανεπιστημιακό διάλογο σχετικά με τη διάρθρωση του καθηγητικού προσωπικού και εξετάστηκαν σε αυτή την ενότητα, δεν φαίνεται ότι συγκροτούσαν ένα ισχυρό και καθοριστικό πεδίο αντιπαράθεσης. Οι αντιθέσεις που λειτούργησαν με καθοριστικό τρόπο ώστε το νομοσχέδιο να μην υποβληθεί στη Βουλή από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων φαίνεται ότι κυρίως εστιάζονταν σε διατάξεις που αφορούσαν στον βαθμό απόδοσης του αυτοδιοίκητου στο Πανεπιστήμιο. Εκπορεύονταν από δύο αφετηρίες. Η πρώτη, παλαιότερη αλλά επανεμφανιζόμενη, σχετιζόταν με τα υπουργικά δικαιώματα κατά την εκλογή των καθηγητών όλων των βαθμίδων. Η δεύτερη αφετηρία εισερχόταν για πρώτη φορά. Ήταν σημαντικά ευρύτερη καθώς αφορούσε στη σύνδεση της αυτοδιοίκησης του Πανεπιστημίου με την οικονομική του αυτονομία: υπήρξε το πεδίο από το οποίο εγέρθηκαν αντιθέσεις οι οποίες, στη δεδομένη συγκυρία, οδήγησαν σε ρήξεις και αποτέλεσε ένα εξέχον πεδίο έντασης και στη συνέχεια, τουλάχιστον έως τον επόμενο πανεπιστημιακό Οργανισμό του 1932. Η σχετική συζήτηση, όπως εκτυλίχθηκε μέσα στις διεργασίες της δεκαετίας που εξετάζεται εδώ, παρουσιάζεται στην επόμενη ενότητα.

9.4. Διοικητικός Σύμβουλος: μία συζήτηση για το αυτοδιοίκητο

Ο νόμος του 1922, σε σύγκριση με την πρόταση του 1919, περιείχε σύμφωνα με τον Δ. Αιγινήτη «τροποποιήσεις τινάς, κατά το μάλλον ή ήττον ουσιώδεις» και, κυρίως, προσθαφαιρέσεις άρθρων «ουχί πάντοτε επιτυχείς». Αποτελούσε όμως, όπως ο ίδιος άφηνε να εννοηθεί, ένα κείμενο με όμοια τα βασικά του χαρακτηριστικά το οποίο υιοθετήθηκε χωρίς τη συνοδεία των υποστηρικτικών μελετών που είχε εκπονήσει η επιτροπή της δικής του προεδρίας¹¹⁵¹. Με αυτόν τον τρόπο ο καθηγητής Αστρονομίας περιέγραφε σε μεταγενέστερο χρόνο την κατάληξη της νομοπαρασκευαστικής εργασίας που είχε γίνει στη διετία 1918-1919, χωρίς να αιτιολογεί τη μη υποβολή τελικώς του νομοσχεδίου από την κυβέρνηση των Φιλελευθέρων μέσα στο επαρκές χρονικό διάστημα που διέθετε. Από την άλλη, το 1921 η Σύγκλητος είχε προτρέψει να μην υπάρξουν νέες διαδικασίες συζήτησης εντός των Σχολών για το πανεπιστημιακό

¹¹⁵¹ ΦΕΚ 195Α, 12/6/1926, σ. 1575. Η περιγραφή προέρχεται από την εισηγητική έκθεση σε νομοθετικό διάταγμα που τροποποιούσε ευρέως την πανεπιστημιακή νομοθεσία το οποίο είχε εκδώσει ο Δ. Αιγινήτης ως υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση του Θ. Πάγκαλου. Δεν επρόκειτο για νόμο (καθώς η Βουλή δεν λειτουργούσε) και ο Δ. Αιγινήτης το είχε συνοδεύσει με μία αναλυτική εισηγητική έκθεση που επίσης δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης. Η λεπτομερής εισηγητική έκθεση αποτελούσε τη δική του αφήγηση για τις μεταρρυθμιστικές απόπειρες της ευρύτερης περιόδου. Με όμοια στόχευση ο ίδιος επανήλθε με μία ακόμη, επίσης μακροσκελή, έκθεση την οποία κατέθεσε στα Πρακτικά της Φυσικομαθηματικής κατά την προετοιμασία του Οργανισμού του 1932 (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/3/1930).

νομοσχέδιο που προετοιμάστηκε από την επόμενη κυβέρνηση¹¹⁵². Ακόμη και εάν η προτροπή εξυπηρετούσε μία επιθυμητή επίσπευση, εδραζόταν και στην όντως διεξοδική συζήτηση που είχε προηγηθεί. Όμως παρά το μεγάλο εύρος της συζήτησης που πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 1919 διαθέτουμε, από τη μεριά της Συγκλήτου, μόνο την καταγραφή των (πολλών) σχετικών συνεδριάσεων και όχι το περιεχόμενο και τις αποφάσεις¹¹⁵³. Η επιλογή της ολικής παράλειψης, διαλόγου και αποφάσεων, στα Πρακτικά της Συγκλήτου είναι αξιοσημείωτη και οπωσδήποτε μη συνήθης. Κανείς εύλογα μπορεί να αναρωτηθεί για την ύπαρξη ισχυρά αντιθετικών απόψεων στο νομοσχέδιο του 1919 και για τα πεδία που αυτές εκφράστηκαν.

Διαφωνίες ή διαφορετικές προτάσεις σε θέματα, όπως αυτά που προαναφέρθηκαν για τη διαβάθμιση του καθηγητικού σώματος, δεν φαίνεται ότι τροφοδότησαν τα πεδία της αντιπαράθεσης το 1919. Οι συζητήσεις εντός των Σχολών στρέφουν την εστίαση σε άλλες κύριες πτυχές. Για τη γνωμοδότηση είχε δοθεί κυβερνητική οδηγία να εξετάσει η Σύγκλητος τα διοικητικά και οικονομικά ζητήματα, ενώ οι Σχολές τα θέματα της διδασκαλίας και των εξετάσεων¹¹⁵⁴. Στην οδηγία συμμορφώθηκε μόνο η Φιλοσοφική¹¹⁵⁵, οι άλλες τέσσερις Σχολές συζητήσαν το σύνολο του νομοσχεδίου. Από τις συνεδριάσεις των Σχολών αναδεικνύεται μία μείζονα αντίθεση που σχετιζόταν με τον βαθμό αναγνώρισης του αυτοδιοίκητου στο Πανεπιστήμιο. Η επικέντρωση ήταν σε δύο άξονες: ο πρώτος αφορούσε σε διατάξεις για τα υπουργικά δικαιώματα κατά την εκλογή των καθηγητών και ο δεύτερος περιλάμβανε διατάξεις που εισήγαγαν νέα διοικητικά σχήματα στο Πανεπιστήμιο, συγκεκριμένα τη θέση διοικητικού συμβούλου και τη σύσταση οικονομικού συμβουλίου.

Το ζήτημα της υπουργικής αρνησιουρίας στην εκλογή καθηγητών

Η άσκηση των υπουργικών δικαιωμάτων στις διαδικασίες εκλογής καθηγητών δεν ήταν, βέβαια, ένα νέο θέμα. Είχε βρεθεί στην αιχμή των διεργασιών προ του 1911 και είχε πρόσκαιρα κλείσει με τη θέσπιση του Οργανισμού που έδινε στις Σχολές το δικαίωμα της εκλογής των τακτικών καθηγητών και στον υπουργό το δικαίωμα ακύρωσης (όταν η διαδικασία δεν ήταν σύννομη) και σε κάποιες περιπτώσεις παρέμβασης (όταν η εκλογή ήταν άκαρπη¹¹⁵⁶). Ωστόσο σύντομα αυτή η διευθέτηση άρχισε να αμφισβητείται στο

¹¹⁵² Βλ. υποσημείωση 1116.

¹¹⁵³ Η τελική μορφή του νομοσχεδίου της επιτροπής κωδικοποίησης (υποσημείωση 1113) συζητήθηκε, κατά την περίοδο Δεκεμβρίου 1919-Ιανουαρίου 1920, σε 12 συνεδριάσεις της Συγκλήτου στις οποίες είχε προσκληθεί ο Δ. Παππούλιας ως μέλος της επιτροπής, σε 5 συνεδριάσεις της Φυσικομαθηματικής Σχολής, επίσης 5 στη Νομική, σε 4 της Ιατρικής και σε 2 συνεδριάσεις στη Θεολογική και Φιλοσοφική. Είχε προηγηθεί ένα μεγάλο χρονικό διάστημα στο οποίο η Σύγκλητος διατύπωνε αιτήματα για ενημέρωση προς την επιτροπή κωδικοποίησης και το υπουργείο Παιδείας τα οποία δεν είχαν βρει ανταπόκριση (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 9, 16 & 30/3/1919, 20/4/1919, 16 & 27/7/1919). Σε αυτά ήταν εμφανής η δυσπιστία ή και η αντίθεση στη μορφή και το περιεχόμενο των κυβερνητικών μεταρρυθμιστικών πρωτοβουλιών. Επισήμως η διαδικασία συζήτησης επί του νομοσχεδίου εκκίνησε στις 9/12/1919 (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 204.1, Αιγινήτης προς πρυτανεία, 7/12/1919, αρ. πρ. 2153).

¹¹⁵⁴ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 204.1, Αιγινήτης προς πρυτανεία, 7/12/1919, αρ. πρ. 2153.

¹¹⁵⁵ ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 23/12/1919 & ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 204.1, κοσμητεία Φιλοσοφικής προς πρυτανεία, 10/1/1920, αρ. πρ. 31. Η Φιλοσοφική δεν συζήτησε αναλυτικά το νομοσχέδιο, παρ' ότι στο προηγούμενο διάστημα οι εκπρόσωποί της είχαν εκφράσει έντονες διαφωνίες. Αυτό που φαίνεται ότι πρωτίστως την απασχολούσε ήταν να αποκλεισθεί ο χωρισμός της σε τμήματα, θέμα για το οποίο τελικώς το νομοσχέδιο παρέπεμπε σε μετέπειτα έκδοση διατάγματος (άρθρο16§1). Για όσα συζήτησε στις δύο συνεδριάσεις της βλ. Σιμενή, Π. (2008). *Ο.π.*, σσ. 223-238.

¹¹⁵⁶ Άρθρο 8 του Ν. 3823/1911. Στην περίπτωση μη εκλογής ο υπουργός μπορούσε να διορίσει τον υποψήφιο που είχε λάβει την πλειοψηφία των παρόντων καθηγητών (όχι του συνόλου). Εάν και αυτός δεν υπήρχε, τότε

πολιτικό πεδίο. Η κοινοβουλευτική συζήτηση του 1914 για τους έκτακτους καθηγητές (ενότητα 9.2) αποτελούσε ένα ενδεικτικό παράδειγμα μεταστροφής των θέσεων ακόμη και πριν από τα γεγονότα της διχαστικής περιόδου.

Το 1918, μετά από τις απολύσεις και πριν από τη νέα πλήρωση των εδρών, αμφισβητήθηκε συνολικά η σκοπιμότητα να έχουν οι Σχολές την «*απόλυτο αυτοτέλεια*» ως προς την εκλογή των καθηγητών. Σύμφωνα με τον υπουργό Παιδείας η κυβέρνηση είχε καταλήξει στη γνώμη ότι «*η απόλυτος αυτή αυτοτέλεια πρέπει να τεθή υπό τον έλεγχον της Πολιτείας*» ώστε να «*μη επαναληφθώσι τα σφάλματα του παρελθόντος*» και προκειμένου να αποκλεισθούν καθηγητές με δράση «*παρεκτρέπουσα τα ανώτατα μορφωτικά ιδρύματα*» από τον σκοπό τους ο οποίος δεν ήταν «*μόνον ο επαγγελματικός και επιστημονικός καταρτισμός των τροφίμων αυτών, αλλά και μάλιστα ο εξανθρωπισμός και φρονηματισμός αυτών*»¹¹⁵⁷.

Η κυβερνητική βούληση να έχει ο υπουργός το δικαίωμα να μην εγκρίνει το εκλεγμένο πρόσωπο και να επιστρέφει το ερώτημα στη Σχολή ώστε να προχωρεί σε νέα εκλογή χωρίς τη συμμετοχή εκείνου που απορρίφθηκε¹¹⁵⁸ δεν βρήκε κοινοβουλευτικά προσκόμματα. Τουναντίον, εκ νέου υποστηρίχθηκε το αποκλειστικό δικαίωμα της κυβέρνησης στην επιλογή των πανεπιστημιακών καθηγητών. Βουλευτές από όλο το πολιτικό φάσμα αντιμετώπισαν την προτεινόμενη υπουργική αρνησικυρία ως «*ματαιοπονία φανερά*» και προέτρεψαν να νομοθετηθεί ο διορισμός των καθηγητών να γίνεται χωρίς γνωμοδότηση των Σχολών εφόσον ο κάθε υπουργός είχε καθήκον να γνωρίζει ποιοι ήταν οι ικανοί υποψήφιοι και δεν χρειαζόταν «*πιστοποιητικά, ούτε έγγραφα*» ώστε να εκτιμήσει την επιστημονική επάρκεια¹¹⁵⁹. Αυτό είχε ταυτοχρόνως ως απόρροια και τη νομιμοποίηση αιτημάτων αντικατάστασης σε κάθε σημαντική πολιτική μεταβολή, όπως εκείνα που διατυπώθηκαν με εμπάθεια στην επόμενη Βουλή (ενότητα 9.1).

Ωστόσο όχι μόνο στη Βουλή αλλά και στη Σύγκλητο, η αλλαγή της νομοθεσίας και η ενίσχυση του υπουργικού βέτο έγινε αποδεκτή το 1918 με σχετική ευκολία¹¹⁶⁰. Εν μέρει ως αποτέλεσμα των συσχετισμών στο πανεπιστημιακό όργανο και της πολιτικής συγκυρίας και εν μέρει εξαιτίας μίας διαφορετικής στρατηγικής επιλογής που είχε κάνει η συγκεκριμένη πανεπιστημιακή διοίκηση σχετικά με την προώθηση του νόμου για τα εκπαιδευτικά τέλη (βλ. στη συνέχεια). Το επόμενο διάστημα, όμως, οι στάσεις διαφοροποιήθηκαν. Οι διατάξεις στο νομοσχέδιο του 1919, που παγίωναν την κυβερνητική παρέμβαση και έδιναν το δικαίωμα στον υπουργό να ακυρώνει ή να τροποποιεί μία εκλογή¹¹⁶¹, συνάντησαν την άρνηση όλων των Σχολών ανάμεσά τους και

διόριζε για μία τριετία τον έκτακτο καθηγητή. Η τελευταία διάταξη, όπως έχει αναφερθεί, δεν μπορούσε να έχει καθολική εφαρμογή.

¹¹⁵⁷ Βουλή των Ελλήνων, Λυτά έγγραφα, Αρχείο εισηγητικών εκθέσεων, φ. 54/1918.

¹¹⁵⁸ ΦΕΚ 89Α, 27/4/1918, Ν. 1334, άρθρο 1§2.

¹¹⁵⁹ ΕτΒ, Κ-Γ', 15/3/1918, σσ. 115-119. Η ολική παράκαμψη των Σχολών υποστηρίχθηκε τόσο από βενιζελικούς όσο και από αντιβενιζελικούς βουλευτές στο συγκεκριμένο ιδιόμορφο κοινοβουλευτικό σώμα. Άλλωστε είναι χαρακτηριστικό ότι ήταν ένα από τα ελάχιστα θέματα που απασχόλησαν τον κοινοβουλευτικό διάλογο μέσα στις σύντομες διαδικασίες του κατεπείγοντος που έλαβαν οι πανεπιστημιακοί νόμοι αυτής της περιόδου (υποσημείωση 1111).

¹¹⁶⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 13/4/1918.

¹¹⁶¹ Άρθρα 7§1, 7§3 & 10§1 στο νομοσχέδιο του 1919. Ο εκλεγμένος τακτικός καθηγητής μπορούσε να μη γίνει δεκτός από τον υπουργό ή να διοριστεί επί τριετία σε προσωρινή επικουρική έδρα.

της Φυσικομαθηματικής¹¹⁶². Εάν λάβουμε υπόψη ότι το 1918 η Σχολή είχε εφαρμόσει χωρίς προσκόμματα τις τροποποιημένες διατάξεις για τις εκλογές στις έδρες της (ενότητα 9.1), στα τέλη του 1919 είχε αποκτήσει σύνθεση με ακόμα ευμενέστερη προδιάθεση απέναντι στις κυβερνητικές επιδιώξεις και, επίσης, ότι οι συγκλητικοί μέλη της είχαν σταθεί υποστηρικτικά στη λειτουργία της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής η οποία γενικώς δεν έχαιρε αποδοχής¹¹⁶³, τότε οι αντιθέσεις στα επίμαχα θέματα του νομοσχεδίου καθίστανται προσδιοριστικές για το όριο που έθεταν οι καθηγητές της Φυσικομαθηματικής (η πλειονότητα, τουλάχιστον) ώστε να παρέχουν αποδοχή ή συγκατάθεση στις κυβερνητικές επιλογές για το Πανεπιστήμιο.

Περισσότερο όμως από τα υπουργικά δικαιώματα στην εκλογή καθηγητών, εκείνο το σημείο που συγκέντρωσε τις ισχυρότερες αντιθέσεις στον ενδοπανεπιστημιακό διάλογο του 1919 αφορούσε σε μία νέα διάταξη η οποία ίδρυε θέση διοικητικού συμβούλου στο Πανεπιστήμιο. Η πρόταση για τον νέο θεσμό εξετάζεται στη συνέχεια της ενότητας. Συνδέεται, αφενός, με το πανεπιστημιακό σχέδιο που εκτυλισσόταν ταυτόχρονα για τη διαχείριση των οικονομικών του Πανεπιστημίου και εστιάζει, αφετέρου, στην αντιπαράθεση που αναπτύχθηκε με θέμα το πανεπιστημιακό αυτοδιοίκητο.

Ο θεσμός του διοικητικού συμβούλου απέναντι στο πανεπιστημιακό σχέδιο για οικονομική αυτοτέλεια

Η διοίκηση των οικονομικών του Πανεπιστημίου διαμορφωνόταν διαφορετικά στο νομοσχέδιο του 1919. Σύμφωνα με αυτό ένας τακτικός καθηγητής, που είχε υπάρξει συγκλητικός επί ένα έτος κατ' ελάχιστο, θα διοριζόταν από την κυβέρνηση ως διοικητικός σύμβουλος του Πανεπιστημίου με επταετή θητεία. Ο διοικητικός σύμβουλος μαζί με τον πρύτανη και την πανεπιστημιακή σύγκλητο θα διοικούσαν το Πανεπιστήμιο. Ο ίδιος θα το εκπροσωπούσε στις οικονομικές υποθέσεις και θα είχε την ευθύνη της πανεπιστημιακής περιουσίας. Το νομοσχέδιο προέβλεπε ο διοικητικός σύμβουλος να συμμετέχει στις συγκλητικές συνεδριάσεις με συμβουλευτική ψήφο όπου να εισηγείται τα θέματα της αρμοδιότητάς του. Επίσης να προεδρεύει ενός οικονομικού συμβουλίου που θα αποτελούσαν άλλοι δύο καθηγητές με πενταετή θητεία το οποίο θα αποφάσιζε, μαζί με τη σύγκλητο, για τα οικονομικά θέματα του Πανεπιστημίου. Περαιτέρω, στα καθήκοντά του θα ήταν «να παρακολουθή την εφαρμογή των νόμων εν τω Πανεπιστημίω, εφιστών την προσοχήν του Πρυτάνεως ή και της Συγκλήτου επί τούτου» και να μεριμνά για την εκτέλεση των αποφάσεων της συγκλήτου και των Σχολών.

¹¹⁶² Ως προς την αντίθεση των άλλων Σχολών στο υπουργικό βέτο βλ. ΙΑ, Πρακτικά Νομικής, 27 & 30/12/1919· ΙΑ, Πρακτικά Ιατρικής, 30/12/1919 και ΙΑ, Πρακτικά Θεολογικής, 27/12/1919. Για τις σχετικές αποφάσεις της Φυσικομαθηματικής στα θέματα του νομοσχεδίου του 1919 τα οποία που έχουν αναφερθεί έως τώρα βλ. ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 2 & 3/1/1920 & ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 3.2, αντίγραφο εγγράφου προς πρυτανεία, 21/1/1920. Στο τελευταίο έγγραφο έχει καταγραφεί επίσης αντίρρηση στη μεταβατική διάταξη να μην έχουν δικαίωμα εκλογής σε νέες προκηρύξεις εδρών οι απολυμένοι καθηγητές του 1917-1918. Στη συνεδρίαση της Νομικής που έλαβε την ίδια απόφαση, ο Ν. Σαρίπολος είχε αναφέρει ότι η διάταξη αυτή δεν τέθηκε από την επιτροπή (ΙΑ, Πρακτικά Νομικής, 3/1/1920).

¹¹⁶³ Η λειτουργία της επιτροπής κωδικοποίησης είχε απασχολήσει κυρίως τη Σύγκλητο του 1918-19 στην οποία συμμετείχαν οι Δ. Χόνδρος και Κ. Κτενάς. Στις σχετικές συνεδριάσεις είχαν εκφραστεί πολλαπλώς οι επιφυλάξεις της Συγκλήτου στο έργο της επιτροπής και στη μη ενημέρωση των πανεπιστημιακών αρχών (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 9, 16 & 30/3/1919, 20/4/1919, 16 & 27/7/1919). Σε αυτές τις συνεδριάσεις δεν είχαν καταγραφεί διαφωνίες των μελών της Σχολής για το έργο της επιτροπής ή υπήρχαν μερικές υποστηρικτικές αναφορές. Την ευμενή στάση απέναντι στο έργο της επιτροπής είχε υποσημειώσει αργότερα ο Δ. Χόνδρος (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 28/12/1919).

Επιπρόσθετα, για όλα τα προαναφερόμενα θέματα ο διοικητικός σύμβουλος ήταν «ιδίαν δυνάμενος να υποβάλει έκθεσιν εις τον Υπουργόν»¹¹⁶⁴.

Η πρόταση για την ίδρυση της θέσης του διοικητικού συμβούλου επεδίωκε να επιλύσει θέματα ασυνέχειας που δημιουργούσε η ενιαύσια θητεία του πρύτανη και της συγκλήτου με τη μεταβίβαση μίας σειράς αρμοδιοτήτων από τον πρύτανη στον διοικητικό σύμβουλο και την περιβολή του τελευταίου με σημαντικές εξουσίες και κύρος. Παράλληλα σχηματοποιούσε στο πρόσωπο του διοικητικού συμβούλου μία αντίληψη για την πανεπιστημιακή διοίκηση η οποία κατεξοχήν της προσέδιδε άμεση και καίρια εξάρτηση από την κυβερνητική εξουσία. Από δε την άποψη των συσχετισμών εισερχόταν στο Πανεπιστήμιο σε μία περίοδο κατά την οποία μέσω των απολύσεων είχε διαμορφωθεί ένα ευνοϊκό πλαίσιο, στον μέγιστο δυνατό βαθμό, για την υποδοχή κυβερνητικών προτάσεων.

Ο θεσμός του διοικητικού συμβούλου, σύμφωνα με την παρουσίασή του από τον εισηγητή του νομοσχεδίου Δ. Αιγινήτη, είχε επιλεγεί μεταξύ διαφόρων διοικητικών σχημάτων που υπήρχαν στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και αποτελούσε μία παραλλαγή της θέσης του εφόρου των γερμανικών πανεπιστημίων (curator) η οποία είχε προσαρμοστεί στις ιδιαίτερες συνθήκες της χώρας προκειμένου «να μη απομακρυνθή πολύ της μακράς του Πανεπιστημίου ημών παραδόσεως». Ωστόσο, σύμφωνα επίσης με τον ίδιο, ήταν μία πρόταση της επιτροπής που δεν είχε βρει την αποδοχή του προέδρου της κυβέρνησης (δηλαδή του Ε. Βενιζέλου) ο οποίος προτιμούσε μία πολυετή πρυτανική θητεία¹¹⁶⁵. Αυτά διατυπώθηκαν το 1926 σε μία προσπάθεια του καθηγητή Αστρονομίας να ανασυγκροτήσει την αφήγηση για την πορεία των πανεπιστημιακών μεταρρυθμίσεων μετά από το 1910 και να τοποθετήσει εντός αυτών τη δική του συμβολή. Το 1919 για την εισαγωγή του θεσμού ο ίδιος είχε χρησιμοποιήσει ως επιχείρημα ότι σχεδιαζόταν από την κυβέρνηση μία σημαντική αύξηση της κρατικής συμμετοχής στο κόστος της ανώτατης εκπαίδευσης. Είχε επισημάνει emphatically ότι μέσα σε αυτή τη συνθήκη «η Κυβέρνησις αποφασίσασα να προβή εις θυσίας και να παράσχη αφθόνως την χρηματικήν αρωγήν αυτής εις το Πανεπιστήμιον, ηθέλησε συγχρόνως να έχη και ποίαν τινά επίβλεψιν εις τα της διοικήσεως του Πανεπιστημίου καθόλου». Ομοίως είχε αιτιολογήσει και την επιλογή ο διοικητικός σύμβουλος να διορίζεται εφόσον μία πρόταση να εκλέγεται θα ήταν «αντιφάσκουσα προς τον σκοπόν του θεσμού»¹¹⁶⁶. Οι διεργασίες που ο ίδιος ανέφερε ότι είχαν προηγηθεί σε κυβερνητικό επίπεδο ώστε να καταρτιστεί το νομοσχέδιο (οι συνομιλίες στο Παρίσι με τον Βενιζέλο το καλοκαίρι του 1919, οι συνεχείς συνεδριάσεις με τον υπουργό Παιδείας)¹¹⁶⁷ δεν αφήνουν, άλλωστε, περιθώρια να υποτεθεί ότι η πρόταση διέθετε τέτοιους βαθμούς ελευθερίας που θα της επέτρεπαν να αποκλίνει από τις κυβερνητικές επιλογές σε μία διάταξη με τόσο κεντρική σημασία.

Η κυβερνητική επιλογή για τον διοικητικό σύμβουλο δεν ερχόταν σε ένα τυχαίο χρονικό σημείο. Οι σχεδιασμοί για την ανώτατη εκπαίδευση αποτελούσαν σημαντική διάσταση στα πολιτικά προγράμματα των ευρωπαϊκών χωρών για τη διαμόρφωση του μεταπολεμικού σκηνικού (για το πεδίο της χημείας, ενότητα 11.3). Στο δε Πανεπιστήμιο Αθηνών η επιλογή συνδεόταν με κρίσιμες οικονομικές διαστάσεις σε δύο τομείς: ο πρώτος σχετιζόταν με τη διαχείριση των οικονομικών υποχρεώσεων για την τρέχουσα πανεπιστημιακή λειτουργία και ο δεύτερος αφορούσε στην κάλυψη των αναγκών σε μία

¹¹⁶⁴ Άρθρα 1§3, 4§3 και 17§1, 2 του νομοσχεδίου του 1919.

¹¹⁶⁵ ΦΕΚ 195Α, 12/6/1926, σσ. 1574-1575.

¹¹⁶⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 28/12/1919.

¹¹⁶⁷ ΦΕΚ 195Α, 12/6/1926, σσ. 1569, 1574-1575.

αναπτυξιακή προοπτική κυρίως ως προς τις κτιριακές και τις άλλες υποδομές σε αίθουσες διδασκαλίας, εργαστήρια και κλινικές.

Τα ζητήματα της οικονομικής διοίκησης και της διαχείρισης της περιουσίας του Πανεπιστημίου είχαν απασχολήσει ελάχιστα τις διατάξεις του Οργανισμού το 1911¹¹⁶⁸. Το ίδιο δεν ίσχυε όμως και για την προπαρασκευαστική επιτροπή του ίδιου νόμου. Η τότε επιτροπή είχε προτείνει να συσταθεί μία μόνιμη θέση «οικονομικού επιθεωρητού [...] *διὰ να εισηγῆται οὗτος ἐκάστοτε τὰ δέοντα τῷ Πρυτάνει*» και αντλούσε παραδείγματα από αγγλικά και γερμανικά πανεπιστήμια στα οποία τον ρόλο ασκούσαν πρόσωπα «*κύρους και επιβολῆς μεγάλης*»¹¹⁶⁹. Ωστόσο, ανάλογες πρόνοιες δεν υπήρξαν στον Οργανισμό του 1911. Το 1918, πριν συσταθεί η «επιτροπή κωδικοποίησης», όταν η Σύγκλητος επεξεργαζόταν τις δικές της προτάσεις για την τροποποίηση του Οργανισμού θεωρήθηκε «*αναπόδραστος*» η θέση του οικονομικού συμβούλου. Προτάθηκε να λειτουργεί παράλληλα με ένα οικονομικό συμβούλιο έτσι ώστε «*οὗτος [ο σύμβουλος] μὴ ενεργῆ μόνος ὅτε θὰ ἦτο κίνδυνος νὰ καταστῆ οἰονεὶ μόνιμος Πρύτανης*»¹¹⁷⁰. Στη συζήτηση αναδείχθηκαν οι διάφοροι προβληματισμοί των μελών της Συγκλήτου που σχετίζονταν με αυτές τις μεταρρυθμίσεις: η σύνθεση του συμβουλίου, η συμμετοχή ή όχι του πρύτανη σε αυτό, ο εισηγητικός ή αποφασιστικός ρόλος του, η μόνιμη ή επί θετεία θέση του συμβούλου ήταν ανάμεσα σε όσα απασχόλησαν. Η Σύγκλητος αποδέχθηκε ότι η έννοια του θεσμού υποδείκνυε να είναι μόνιμο το πρόσωπο που θα ασκούσε τον ρόλο του συμβούλου. Αποφάσισε κατ' αρχήν θετικά για την εισαγωγή του νέου διοικητικού σχήματος, οικονομικού συμβούλου και συμβουλίου, αφήνοντας τις ειδικές αποφάσεις να ληφθούν αργότερα κατά τη σύνταξη του σχετικού διατάγματος. Ωστόσο επανήλθε σύντομα στο θέμα και, μετά από αμφιταλαντεύσεις, προσέδωσε τελικώς στη σύνθεση του οικονομικού συμβουλίου έναν αυστηρά διαχειριστικό χαρακτήρα που δεν ευνοούσε την ανάθεση αποφασιστικού ρόλου¹¹⁷¹.

Στην ίδια ακριβώς περίοδο οι πανεπιστημιακές προσπάθειες επικεντρώνονταν ώστε να νομοθετηθεί ένα νέο πλαίσιο για την διαχείριση των πανεπιστημιακών εσόδων το οποίο αναμενόταν να ενισχύσει την οικονομική αυτοτέλεια του ιδρύματος. Με πρωτοβουλία της πρυτανείας Γεώργιου Αγγελόπουλου (1917-18) είχε σχεδιαστεί νόμος που προωθούσε μία πανεπιστημιακή επιδίωξη πολλών ετών και της οποίας η σημασία είχε αναβαθμιστεί ενόψει της ορατής απώλειας της κληρονομιάς Δόμπολη. Η επιδίωξη ήταν να εισπράττονται απευθείας από το πανεπιστημιακό ταμείο όλα τα εκπαιδευτικά τέλη που πλήρωναν οι φοιτητές (δηλαδή και όσα πληρώνονταν μέσω χαρτοσήμου τα οποία αποτελούσαν το μεγαλύτερο μέρος του συνόλου).

Το Πανεπιστήμιο είχε υπολογίσει, πριν από το γύρισμα του αιώνα, ότι τα εκπαιδευτικά τέλη των φοιτητών άφηναν στα κρατικά ταμεία, μετά από την καταβολή της κρατικής χορηγίας και της μισθοδοσίας στο Πανεπιστήμιο, ένα σημαντικό περίσσειμα το οποίο όμως σχεδόν είχε μηδενιστεί στο τέλος της πρώτης δεκαετίας του

¹¹⁶⁸ Άρθρο 24, Ν. 3823/1911.

¹¹⁶⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 10/3/1918. Οι πληροφορίες για τις σκέψεις που υπήρχαν το 1911 και δεν αποτυπώθηκαν στον Οργανισμό αναφέρθηκαν στη συνεδρίαση από τους Κ. Βασιλείου και Δ. Παππούλια οι οποίοι ήταν, όπως ανέφεραν, μέλη της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής του 1911.

¹¹⁷⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 10/3/1918.

¹¹⁷¹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 10 & 12/3/1918. Η σύγκλητος αρχικά είχε αποφασίσει ο οικονομικός σύμβουλος να περιβληθεί με ένα συμβούλιο που θα αποτελούσαν ο πρύτανης και ο αντιπρύτανης (δηλαδή, ο επόμενος πρύτανης). Η απόφαση άλλαξε άμεσα και ορίστηκε τη σύνθεση του συμβουλίου να αποτελούν ο ταμίας και ο λογιστής του Πανεπιστημίου με την προεδρία του οικονομικού συμβούλου «*πρωτοστατούντος και καθοδηγούντος, δίκην ενωτικής δυνάμεως αμφοτέρων των υπηρεσιών*».

αιώνα (ενότητα 6.1). Στη συνέχεια, ο Οργανισμός του 1911 είχε αυξήσει την ετήσια χορηγία στο Πανεπιστήμιο σε ύψος περίπου ίσο με την τότε συνολική κρατική δαπάνη και ταυτοχρόνως είχε αναθέσει στο ίδιο την πληρωμή των μισθών του. Είχε, όμως, επίσης αυξήσει σημαντικά και τα εκπαιδευτικά τέλη με αποτέλεσμα να παραμένει το επιχείρημα ότι τελικώς δεν αποδίδονταν στο Πανεπιστήμιο το σύνολο των χρημάτων που του αναλογούσαν¹¹⁷². Ο πρύτανης Γ. Αγγελόπουλος είχε υπολογίσει ότι για την εξαετία 1911-1917 το ύψος των εκπαιδευτικών τελών μέσω χαρτοσήμου ανερχόταν στις 819000δρχ. κατά μέσο όρο, ενώ η ετήσια κρατική χορηγία ήταν 700000δρχ.¹¹⁷³ Τον υπολογισμό είχε αποδεχθεί και ο υπουργός Παιδείας συμπεραίνοντας ότι «*το Πανεπιστήμιον πολλαπλώς αδικείται*» όχι μόνο από την απώλεια εσόδων αλλά και από τη ζημία που προκαλούσαν οι καθυστερήσεις στην καταβολή των ποσών¹¹⁷⁴.

Η πρυτανεία Αγγελόπουλου είχε αποδώσει μεγάλη σημασία στην προώθηση του στόχου της οικονομικής αυτοτέλειας και είχε στρατηγικά επιλέξει να προβάλει «*επιμονωτέρας αξιώσεις*» προς την κυβέρνηση για το συγκεκριμένο θέμα έναντι των «*ασκόπων ενεργειών επί τετελεσμένων ήδη γεγονότων*» (δηλαδή εκείνων που αφορούσαν στις απολύσεις του καθηγητικού προσωπικού)¹¹⁷⁵. Η κυβερνητική ανταπόκριση στο αίτημα, που «*υπερέβη τας προσδοκίας*» σύμφωνα με την πρυτανική δήλωση, επέφερε την άμεση ψήφιση της πανεπιστημιακής πρότασης νόμου για τα τέλη «*άνευ τινός μεταβολής*» (Ν. 1325/1918)¹¹⁷⁶. Με βάση αυτόν τον νόμο το Πανεπιστήμιο αναλάμβανε, έχοντας τα έσοδα από όλα τα εκπαιδευτικά τέλη και από τη διαχείριση της περιουσίας του, να καλύπτει όλες τις οικονομικές του υποχρεώσεις χωρίς να λαμβάνει πλέον κρατική επιχορήγηση¹¹⁷⁷.

Η αλλαγή στη διαχείριση των οικονομικών είχε γίνει ενθέρμως αποδεκτή στο επίπεδο της Συγκλήτου από όλους καθώς θεωρήθηκε ότι αποδέσμευε το Πανεπιστήμιο στις επιλογές και στη χάραξη προτεραιοτήτων¹¹⁷⁸. Η είσπραξη των τελών με τον νέο τρόπο έλαβε την υποστήριξη από αμφότερα τα μέρη, Πανεπιστήμιο και Κράτος, όχι μόνο επειδή θα εξασφάλιζε την απλούστερη καταβολή και την αμεσότερη χρήση των οικονομικών πόρων. Από τη μεριά του Πανεπιστημίου, διεκδικήθηκε διότι άνοιγε τον δρόμο ώστε με αφορμή τα τέλη να του αποδοθούν γενικότερα δικαιώματα τα οποία βρίσκονταν έως τότε στη σφαίρα της εκτελεστικής εξουσίας. Το πρώτο αφορούσε στη ρύθμιση της φοιτητικής ροής. Το Πανεπιστήμιο υποσχόταν ότι μπορούσε, μέσω του ύψους των εκπαιδευτικών τελών, «*να περιορίση την πληθωρικήν αύξησιν των φοιτητών εις εκείνας των Σχολών, εν αις ούτοι και ευπορώτεροι κατά μέσον όρον είναι και ο*

¹¹⁷² Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 114.11, πρύτανης Σπ. Λάμπρος προς Ε. Βενιζέλο, 27/6/1912, αρ. πρ. 5388, σσ. 11-12 (προσχέδιο στο ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 593Α.3).

¹¹⁷³ ΓΑΚ, ΠΓ, φ. 202, 1/2/1918, Γ. Αγγελόπουλος προς Ε. Ρέπουλη (αντιπρόεδρο υπουργικού συμβουλίου). Το ίδιο υπόμνημα περιλαμβάνεται στην πρυτανική λογοδοσία: *Γεωργίου Αγγελοπούλου, Έκθεσις των πεπραγμένων επί τε της πρώτης και της δευτέρας αυτού πρυτανείας (1917-1918 και 1919-1920)*. Αθήναι, 1931.

¹¹⁷⁴ Βουλή των Ελλήνων, Λυτά έγγραφα, Αρχείο εισηγητικών εκθέσεων, φ. 28/1918.

¹¹⁷⁵ Γ. Αγγελοπούλου, *Έκθεσις των πεπραγμένων..., ο.π.*, σ. 8.

¹¹⁷⁶ Γ. Αγγελοπούλου, *Έκθεσις των πεπραγμένων..., ο.π.*, σσ. 9-10. Η πανεπιστημιακή πρόταση νόμου στην αρχική της μορφή περιλαμβάνεται στο πρωτότυπο υπόμνημα (ΓΑΚ, υποσημείωση 1173).

¹¹⁷⁷ Η ετήσια κρατική επιχορήγηση στο Πανεπιστήμιο των 700000δρχ. καταργήθηκε με τον νέο νόμο (Ν. 1325, ΦΕΚ 89Α, 27/4/1918). Το άρθρο 4 προέβλεπε την καταβολή ενός ποσού 300000δρχ. στο ταμείο του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου για ένα χρονικό διάστημα ως δάνειο έναντι των καθυστερούμενων εσόδων από το κληροδότημα Δόμπολη.

¹¹⁷⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 13/4/1918.

αριθμός αυτών φαίνεται πλεονάζων»¹¹⁷⁹. Η υπόσχεση, την εποχή που διατυπωνόταν, φαινόταν να δείχνει προς τις πολυπληθείς Σχολές. Ωστόσο πεδίο δοκιμής στο άμεσο μέλλον αποτέλεσε το νεοσύστατο χημικό τμήμα (ενότητα 11.5). Από τη μεριά της κυβέρνησης, ο νέος νόμος ήταν ευπρόσδεκτος καθώς η εκτελεστική εξουσία μέσω αυτού αποκτούσε τα δικαιώματα ρύθμισης για τα εκπαιδευτικά τέλη τα οποία είχε, έως τότε, η νομοθετική¹¹⁸⁰.

Μία δεύτερη πτυχή που έκανε το νέο οικονομικό πλαίσιο κοινά αποδεκτό αφορούσε στις απαλλαγές από τα εκπαιδευτικά τέλη για ειδικές κατηγορίες φοιτητών. Σύμφωνα με τα πρυτανικά επιχειρήματα, οι εξαιρέσεις αυτές «όσον δήποτε δεδικαιολογημένοι καν υπήρξαν καθ' εαυτάς, όμως εν τη εφαρμογή εξ ίσου ηνόνησαν πένητας και πλουσίους αξίους και αναξίους, κινδυνεύουσι δε, του χρόνου προϊόντος, να καταστώσιν εις γενικόν κανόνα»¹¹⁸¹. Το Πανεπιστήμιο θεωρούσε για τον εαυτό του ότι ήταν, αφενός, σε θέση «υπέρ πάντα άλλον» να εντοπίζει ευκολότερα και με μεγαλύτερη αξιοπιστία τις κοινωνικές ομάδες που χρειάζονταν στήριξη¹¹⁸². Αφετέρου, ότι μπορούσε για τις υπόλοιπες ομάδες να αυξάνει «ομαλώς και κατά μέθοδον [...] δος δ' ειπείν και αθρούβως» τα φοιτητικά τέλη και ταυτοχρόνως να παρέχει άμεσα, μέσω της βελτίωσης των σπουδών, το αντάλλαγμα της αύξησης¹¹⁸³. Για το ίδιο ζήτημα, από τη μεριά της κυβέρνησης, ο νέος νόμος θεωρήθηκε ευκαιρία ώστε να υπάρξει «ελπίς να μειωθώσιν αι κατά τα τελευταία έτη εκ λόγων ουχί πάντοτε απολύτως επιβλητικών παρεχόμεναι υπό της Πολιτείας απαλλαγαι εκ των τελών»¹¹⁸⁴ και, ενδεχομένως, να μεταβιβαστεί μαζί και η ανάληψη του πολιτικού κόστους που θα προκαλούσαν δυσάρεστες αποφάσεις. Ωστόσο το θέμα της απαλλαγής από τα τέλη αποτελούσε παράλληλα και ένα εργαλείο άσκησης πολιτικής, και μάλιστα σε δύσκολη συγκυρία. Για τον λόγο αυτό, το ερώτημα εάν το Πανεπιστήμιο είχε ή όχι την υποχρέωση με τον νέο νόμο να εφαρμόσει τις προηγούμενες κυβερνητικές αποφάσεις για οικονομικές απαλλαγές έγινε στο άμεσο διάστημα ένα από τα σημαντικά θέματα τριβής¹¹⁸⁵.

Το νέο πλαίσιο για τα εκπαιδευτικά τέλη μπορούσε, ίσως, να αποτελέσει μία αναγκαία συνθήκη ώστε να επιλυθούν προβλήματα που σχετιζόνταν με την τρέχουσα οικονομική διαχείριση της πανεπιστημιακής λειτουργίας. Ωστόσο δεν υπήρξε και ικανή συνθήκη, τουλάχιστον στον βαθμό που να εξασφαλίζει την οικονομική αυτοτέλεια την οποία επιθυμούσε το Πανεπιστήμιο. Αυτό έγινε φανερό το αμέσως επόμενο διάστημα, όταν μία αλλαγή στη μισθολογική πολιτική της κυβέρνησης έγινε αρκετή ώστε να

¹¹⁷⁹ ΓΑΚ, ΠΓ, φ. 202, Αγγελόπουλος προς Ρέπουλη, 1/2/1918. Το ίδιο και στο: *Έκθεσις των πεπραγμένων...*, ο.π., σσ. 17-18.

¹¹⁸⁰ Ο σχετικός νόμος (Ν. 1325/1918, άρθρα 2 και 6) έδινε τη δυνατότητα τα δίδακτρα να προσδιορίζονται πλέον μέσω διαταγμάτων και όχι με νόμο όπως συνέβαινε έως τότε. Στη διαμόρφωση του ύψους των διδάκτρων η Σύγκλητος είχε δικαίωμα γνώμης (δηλαδή, συμβουλευτικό λόγο). Για το πώς εφαρμόστηκαν στην πράξη διακηρύξεις και επιδιώξεις εκατέρωθεν, ενότητα 11.5.

¹¹⁸¹ ΓΑΚ, ΠΓ, φ. 202, Αγγελόπουλος προς Ρέπουλη, 1/2/1918. Το ίδιο και στο: *Έκθεσις των πεπραγμένων...*, ο.π., σ. 14.

¹¹⁸² ΓΑΚ, ΠΓ, φ. 202, Αγγελόπουλος προς Ρέπουλη, 1/2/1918. Το ίδιο και στο: *Έκθεσις των πεπραγμένων...*, ο.π., σ. 18.

¹¹⁸³ ΓΑΚ, ΠΓ, φ. 202, Αγγελόπουλος προς Ρέπουλη, 1/2/1918. Το ίδιο και στο: *Έκθεσις των πεπραγμένων...*, ο.π., σ. 17.

¹¹⁸⁴ Βουλή των Ελλήνων, Λυτά έγγραφα, Αρχείο εισηγητικών εκθέσεων, φ. 28/1918.

¹¹⁸⁵ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/9/1918, 3 & 28/11/1918. Η πανεπιστημιακή πρόταση ήταν το δημόσιο να αποδίδει στο ταμείο του Πανεπιστημίου το ποσό των διδάκτρων που αντιστοιχούσε στις φοιτητικές απαλλαγές. Η πρόταση δεν υιοθετήθηκε (ΦΕΚ 2Α, 3/1/1919, Ν. 1613, άρθρο 7) και το θέμα παρέμεινε διωσάμενο μεταξύ των πανεπιστημιακών και κυβερνητικών αρχών (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 2/2/1919).

ανατραπεί η βάση που εδραζόταν ο σχεδιασμός¹¹⁸⁶. Το αποτέλεσμα ήταν με τον Οργανισμό του 1922 να περιέλθει και πάλι στον κρατικό προϋπολογισμό ένα σημαντικό τμήμα των τρεχουσών δαπανών, συγκεκριμένα εκείνο που αφορούσε στους μισθούς του καθηγητικού προσωπικού¹¹⁸⁷.

Οπωσδήποτε, όμως, το μέτρο για την είσπραξη των εκπαιδευτικών τελών δεν ήταν εξαρχής προορισμένο να επιλύσει τα ζητήματα που αφορούσαν στην κάλυψη των πανεπιστημιακών αναγκών σε κτιριακές, εργαστηριακές και κλινικές υποδομές. Το Πανεπιστήμιο, στην έναρξη της δεκαετίας, εκτιμούσε ότι «*θα ηδύνατο να υποτεθή ότι έχει*» να καλύψει περίπου το 40% των κτιριακών του αναγκών (όπως είχαν προσδιοριστεί από τη Σύγκλητο εκείνου του έτους), με το μεγαλύτερο μέρος αυτής της δυνητικής συμβολής να εξαρτάται και πάλι από την κληρονομιά Δόμπολη. Μάλιστα τότε, μέσα σε ένα πιο ευνοϊκό οικονομικό κλίμα απ' ότι το 1919, διατυπωνόταν το γενικό συμπέρασμα ότι ουσιαστικά δεν μπορούσε να υπάρξει λύση στο πιεστικό αναπτυξιακό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου χωρίς την κρατική στήριξη¹¹⁸⁸. Το 1919 είχαν πραγματοποιηθεί ελάχιστα από τα ζητούμενα του 1912, ενώ είχαν προστεθεί και άλλες πανεπιστημιακές ανάγκες. Η κρατική αρωγή θεωρούνταν αναγκαία από πολλούς, τουλάχιστον για ένα μεγάλο μέρος του οικοδομικού προγράμματος, και γι' αυτό είχε προστεθεί στο έργο της επιτροπής του 1919 η εκπόνηση των σχετικών μελετών¹¹⁸⁹. Τα ζητήματα οικονομικής φύσης (πάγια και αναπτυξιακά) είχαν εισβάλει ορμητικά στο τέλος της δεύτερης δεκαετίας και αποτελούσαν μία ισχυρή αιτία ώστε η κυβέρνηση να επιδιώκει την ύπαρξη του διοικητικού συμβούλου, να τον επιφορτίζει με την οικονομική διοίκηση του Πανεπιστημίου και να του αναθέτει τη συνολική εποπτεία του.

Οι αντιθέσεις στο κυβερνητικό σχέδιο του 1919 για το νέο διοικητικό σχήμα

Η ρύθμιση για τον διοικητικό σύμβουλο συνάντησε αντιδράσεις στο εσωτερικό του Πανεπιστημίου. Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή της ενότητας, η κυβερνητική πρόθεση ήταν τα οικονομικά θέματα να συζητηθούν μόνο στη Σύγκλητο. Καθώς αυτό δεν συνέβη, η συζήτηση που έγινε στις τέσσερις από τις πέντε Σχολές απέρριψε τη διάταξη για την ίδρυση θέσης διοικητικού συμβούλου (το ίδιο, σύμφωνα με μία αναφορά, είχε γίνει και στη Σύγκλητο)¹¹⁹⁰. Στις περιπτώσεις που ο διάλογος καταγράφηκε στα πρακτικά (Νομική

¹¹⁸⁶ Ο πρώτος κλυδωνισμός συνέβη με την έναρξη της εφαρμογής του νέου νόμου για την είσπραξη των τελών όταν τέθηκε το ερώτημα εάν το Πανεπιστήμιο όφειλε να καλύψει από μόνο του ένα έκτακτο επίδομα (που είχε αποφασιστεί να δοθεί στους δημόσιους υπαλλήλους (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 2 & 6/10/1918). Στην περίπτωση αυτή το επίδομα καταβλήθηκε από το δημόσιο ταμείο. Όμως αργότερα το 1920 ψηφίστηκαν μόνιμα μέτρα που περιλάμβαναν σημαντικές αυξήσεις των μισθών. Αυτά έγιναν αιτία, σύμφωνα με τον εισηγητή του νόμου για τα τέλη, να αναιρεθεί πλήρως η οικονομική βάση που στηριζόταν ο συνολικός σχεδιασμός (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 20/3/1921: *Εκθεσις των πεπραγμένων...*, ο.π., σσ. 20-25).

¹¹⁸⁷ Σύμφωνα με τον Ν. 2905/1922 (άρθρο 279§2) το υπουργείο θα κατέβαλε στο εξής στο πανεπιστημιακό ταμείο το ποσό που απαιτούνταν για την πληρωμή των μισθών των καθηγητών (χωρίς τα επιμίσθια και επιδόματα που είχαν συμπεριληφθεί στο νομοσχέδιο του 1921). Επίσης διατηρήθηκε η ετήσια καταβολή των 300000δρχ. ως δάνειο έναντι των εισπράξεων, που τυπικά εξακολουθούσαν να αναμένονται, από τη κληρονομιά Δόμπολη (άρθρο 409§2).

¹¹⁸⁸ Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 114.11, πρύτανης Σπ. Λάμπρος προς Ε. Βενιζέλο, 27/6/1912, αρ. πρ. 5388.

¹¹⁸⁹ Σύμφωνα με τον Δ. Αιγινήτη (ΦΕΚ 195Α, σσ. 1573-1574), μαζί με το νομοσχέδιο για τον Πανεπιστημιακό Οργανισμό, είχαν εκπονηθεί από τον ίδιο μία μελέτη «*ευρυτάτου οικοδομικού προγράμματος*» καθώς και μία δεύτερη «*λεπτομερούς οικονομικού προγράμματος*» οι οποίες είχαν συνυποβληθεί και εγκριθεί από τον πρόεδρο της κυβέρνησης. Στο συγκεκριμένο κείμενο ο Δ. Αιγινήτης είχε περιγράψει σε αδρές γραμμές το πρώτο πρόγραμμα, αλλά όχι το δεύτερο για το οποίο έκανε μία συντομότερη αναφορά το 1930.

¹¹⁹⁰ Η Θεολογική Σχολή κατέγραψε μονολεκτικά το αίτημα να διαγραφεί το σχετικό άρθρο. Η Ιατρική έπραξε το ίδιο αιτιολογώντας ότι με την είσοδο του διοικητικού συμβούλου «*ου μόνον μειούται το γόητρον του Πρυτάνεως, αλλά θα προκληθώσι και προστριβαί, αίτινες είναι ασύμφοροι δια το γόητρον του*

και Φυσικομαθηματική) η εναντίωση αποτυπώνεται ισχυρή¹¹⁹¹. Στη Φυσικομαθηματική η συγκεκριμένη διάταξη απασχόλησε αποκλειστικά δύο εκτενείς συνεδριάσεις στις οποίες τη ρύθμιση υπερασπίστηκε μόνο ο καθηγητής Αστρονομίας. Ακόμα και όσοι καθηγητές δεν τοποθετήθηκαν αντίθετα, δεν έλαβαν τον λόγο ώστε να υπερασπιστούν την επιλογή του διοικητικού συμβούλου και επέλεξαν να μην υπερψηφίσουν τα σχετικά άρθρα¹¹⁹².

Ένα μεγάλο μέρος της αντιπαράθεσης επωμίστηκε ο Ν. Χατζιδάκης καταθέτοντας στα πρακτικά της Σχολής γραπτές μακροσκελείς εισηγήσεις που τοποθετούσαν το θέμα σε ευρεία βάση. Σύμφωνα με τον καθηγητή των μαθηματικών το Πανεπιστήμιο, με την εσωτερική του αυτοδιοίκηση και την υπαγωγή στον έλεγχο του υπουργού Παιδείας, είχε επιτύχει να διατηρήσει «*καθ' όλον τον βίον την αυτοτέλειάν του*» ακόμη και σε «*ταραχώδεις εποχές*». Σε αντίθεση με τη συνθήκη αυτή θεωρούσε ότι το νομοσχέδιο «*δεν ζητεί τίποτε άλλο παρά ένα βασιλικόν επίτροπον όστις εδρεύων εν τω Πανεπιστημίω να επιτηρή και ελέγξη άπασας τας αρχάς του*». Επισήμαινε δηκτικά ότι ο ανάλογος ρόλος δεν είχε καν επιβληθεί αν και προβλεπόταν από τον προσωρινό ιδρυτικό Οργανισμό «*υπό μονάρχου κυβερνώντος άνευ συντάγματος*». Ο Ν. Χατζιδάκης έκρινε ότι με τη θέση του διοικητικού συμβούλου «*ουσιωδώς μεταβάλλεται*» το καθεστώς αυτοτέλειας του Πανεπιστημίου και επιχειρούνταν «*η υποδούλωση του ανωτάτου επιστημονικού ιδρύματος του Έθνους*». Το μέτρο, σύμφωνα με τον ίδιο, εξέφραζε μία αναιτιολόγητη «*προληπτική δυσπιστία, προληπτική καχυποψία*» του Κράτους προς το Πανεπιστήμιο η οποία οδηγούσε το δεύτερο σε έναν υποβιβασμό που ήταν ασύμφορος και για τα δύο μέρη «*και μάλιστα εις τους σημερινούς δυσκόλους καιρούς των οξέων φυλετικών [=εθνικών] ανταγωνισμών*». Ο καθηγητής μαθηματικών αντιδιέστειλε συνολικότερα την κυβερνητική πρόθεση με τις προκλήσεις της εποχής της καθώς την παρουσίαζε ότι γινόταν «*εις εποχήν καθ' ην προς κατάρριψιν μιλιταριστικών καθεστώτων και θρίαμβον των ελευθεριών των μαζών εκατομμυριόνεκρος πόλεμος εσπάραξε την Ευρώπην ολόκληρον*»¹¹⁹³.

Με λιγότερο ευρείες τοποθετήσεις, διαφορετικές αφετηρίες σκέψης αλλά το ίδιο εστιασμένη αντίθεση στον θεσμό του διοικητικού συμβούλου, όπως τον περιέγραφε το νομοσχέδιο, η ρύθμιση απορρίφθηκε και από τους άλλους καθηγητές της Σχολής που έλαβαν τον λόγο. Αναγνωρίστηκε η ανάγκη να γίνουν αλλαγές στον τομέα της οικονομικής διοίκησης ώστε να υπάρξει ένα πρόσωπο που «*θα διατηρή την οικονομική παράδοσιν του Πανεπιστημίου ούτως ώστε να υπάρχει συνεχής και μεθοδική κατεύθυνσις εις τη διαχείρισιν της περιουσίας*». Εκφράστηκαν, ωστόσο, διαφοροποιήσεις στον τρόπο επίτευξης του σκοπού: άλλοι καθηγητές προέκριναν ότι έπρεπε το πρόσωπο αυτό να ήταν καθηγητής που θα επέλεγε το Πανεπιστήμιο και «*κατ'*

Πανεπιστημίου εν γένει» βλ. ΙΑ, Πρακτικά Θεολογικής, 26/12/1919 & Πρακτικά Ιατρικής, 20/12/1919. Η πληροφορία ότι η Σύγκλητος είχε αποκρούσει πλήρως τον θεσμό του διοικητικού συμβούλου και είχε επιφυλαχθεί ως προς τις διατάξεις για το οικονομικό συμβούλιο δίνεται από τον κοσμήτορα της Νομικής Κ. Ράλλη (ΙΑ, Πρακτικά Νομικής, 2/1/1920).

¹¹⁹¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 23 & 28/12/1919 & Πρακτικά Νομικής, 2 & 3/1/1920.

¹¹⁹² Στη δεύτερη συνεδρίαση της Σχολής έγινε μία ανεπιτυχής προσπάθεια από τον Κ. Ζέγγελη να περιοριστεί η έκταση της συζήτησης. Στην ψηφοφορία, στη λήξη της δεύτερης συνεδρίασης, επί δέκα καθηγητών παρόντων οι πέντε (Χατζιδάκης, Χόνδρος, Ματθαίουπουλος, Μαλτέζος, Κτενάς) ψήφισαν ενάντια για τον θεσμό του διοικητικού συμβούλου. Τέσσερεις καθηγητές (Ζέγγελης, Ρεμούνδος, Ζερβός και Πολίτης) αρνήθηκαν ψήφο, αλλά κανείς τους δεν επέλεξε να καταγραφεί στο πρακτικό κάποια υποστηρικτική τοποθέτηση στις διατάξεις.

¹¹⁹³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 23/12/1919. Στην πρώτη συνεδρίαση (απ' όπου τα παραθέματα) ο Ν. Χατζιδάκης είχε τοποθετηθεί επί της αρχής για την ύπαρξη του θεσμού και στη δεύτερη (28/12/1919) είχε ασχοληθεί, επίσης εκτενώς, με τις προβλεπόμενες αρμοδιότητες.

ουδένα τρόπον να διορίζεται υπό του υπουργείου ή και του υπουργικού συμβουλίου», άλλοι ανέθεταν αυτόν τον ρόλο σε έναν πρύτανη πολυετούς θητείας και παραχωρούσαν στην κυβέρνηση το δικαίωμα να διορίσει τον πρώτο τέτοιο πρύτανη, και άλλοι αναγνώριζαν την ανάγκη να υπάρξει οικονομικός σύμβουλος που δεν θα ήταν αιρετός αλλά θα είχε εξουσία αυστηρά περιορισμένη στο οικονομικό μέρος¹¹⁹⁴.

Το τελευταίο στοιχείο, δηλαδή η απόδοση διευρυμένων αρμοδιοτήτων στον διοικητικό σύμβουλο και η αναγωγή του ως κατεξοχήν εγγυητή της νόμιμης και εύρυθμης λειτουργίας του Πανεπιστημίου, ήταν εκείνο που είχε συγκεντρώσει την καθολική αντίθεση. Όλοι οι ομιλητές απέρριψαν κατηγορηματικά τα ευρύτερα καθήκοντα που προσέδιδε το νομοσχέδιο στον διοικητικό σύμβουλο. Ιδιαίτερως «το πάντων εκπληκτικώτερον», δηλαδή την αρμοδιότητα να παρακολουθεί την εφαρμογή των νόμων από τα πανεπιστημιακά όργανα και να αναφέρεται στον υπουργό, που θεωρήθηκε ότι τον καθιστούσε ουσιαστικώς τον «μόνο[ν] διοικητή του Πανεπιστημίου»¹¹⁹⁵.

Η ανάθεση του ρόλου του διοικητικού συμβούλου σε έναν καθηγητή του Πανεπιστημίου είχε παρουσιαστεί από τον Δ. Αιγινήτη ως «πλεονέκτημα το οποίον επέτυχε η επιτροπή», αλλά αποκρούστηκε επίσης με έμφαση. Η προοπτική να αναλάβει τη θέση στο άμεσο μέλλον ένας από τους υπάρχοντες καθηγητές απορρίφθηκε με ένα πλήθος επιχειρημάτων, περισσότερο ή λιγότερο επεξεργασμένων¹¹⁹⁶. Και -εφόσον είχε γίνει σαφής η κυβερνητική πρόθεση, μέσω του εισηγητή του νομοσχεδίου, να πάψει «το Παν[επιστή]μιόν μας [να] είναι μοναδικόν εν τω κόσμω άνευ κυβερνητικού επιτρόπου»- τη στάση της πλειοψηφίας των καθηγητών διαμόρφωνε εν πολλοίς η προσέγγιση ότι «εάν η Πολιτεία φρονή ότι πρέπει να καταλύση την αυτοτέλειαν του Παν[επιστη]μίου, ας το πράξη, αλλ' ας διορίση πρόσωπον έτερον μη καθηγητήν»¹¹⁹⁷.

Δεν είναι ευκρινές εάν μία τέτοια θεώρηση συνδεόταν και με πληροφορίες για το πρόσωπο που προοριζόταν για τη θέση του διοικητικού συμβούλου οι οποίες να είχαν ενισχύσει την αντίθεση. Η περιγραφή στο νομοσχέδιο των χαρακτηριστικών του ατόμου που θα αναλάμβανε, αλλά και η ταυτόχρονη ανάπτυξη άλλων σχεδίων του Ε. Βενιζέλου (συγκεκριμένα, η δρομολόγηση της ίδρυσης πανεπιστημίου στη Σμύρνη), στρέφουν την αναζήτηση για τις πιθανές επιλογές προσώπου στο εσωτερικό της χώρας. Σύμφωνα με τον Δ. Αιγινήτη το 1926: «ο Πρωθυπουργός διετύπωσε μόνον την αξίωσιν επιταετούς πρυτανείας, αντί του θεσμού του διοικητικού συμβουλίου, υπό τον όρον, όπως ταύτην αναλάβη και εφαρμογή το πρόγραμμά του ο Πρόεδρος της Επιτροπής [δηλαδή ο ομιλών],

¹¹⁹⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 23 & 28/12/1919. Τις τρεις διαφορετικές εκδοχές είχαν εκφράσει οι Δ. Χόνδρος, Κ. Μαλτέζος και Κ. Κτενάς αντιστοίχως.

¹¹⁹⁵ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 23/12/1919, τα παραθέματα από τον κοσμήτορα Γ. Ματθαίοπουλο. Ο Ν. Χατζιδάκης επίσης είχε παραστατικά στηλιτεύσει τη δυσπιστία του νομοσχεδίου απέναντι στο σύνολο των καθηγητών και των πανεπιστημιακών οργάνων με μία παρομοίωση από τη μυθολογία καθώς, σύμφωνα με τον ίδιο, το νομοσχέδιο αντιμετώπιζε τους δώδεκα συγκλητικούς ως μη επαρκείς για την εφαρμογή των νόμων και θεωρούσε ότι «χρειάζεται εις άλλος -Άργος αυτός- όστις θα ποδηγητή την Σύγκλητον και τον Πρύτανην εις το καθήκον των» (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 28/12/1919).

¹¹⁹⁶ Τα επιχειρήματα έδιναν κυρίως έμφαση στη «δυσαιδική» διοίκηση (πρύτανη και διοικητικού συμβούλου) που μπορούσε να αποβεί επιβλαβής και επίσης στη συγκέντρωση στο πρόσωπο του καθηγητή-διοικητικού συμβούλου των ιδιοτήτων και του ελεγκτή (του πρύτανη) και του ελεγχόμενου (από τον πρύτανη). Παράλληλα είχε διατυπωθεί και ένα πλήθος άλλων επιχειρημάτων, από την ελληνική ιδιοσυγκρασία κατά την άσκηση της διοίκησης έως τον κίνδυνο οπισθοχώρησης του επιστημονικού έργου για το πρόσωπο που θα είχε τον ρόλο του συμβούλου.

¹¹⁹⁷ Το παράθεμα από τον καθηγητή της Νομικής Τ. Ηλιόπουλο (ΙΑ, Πρακτικά Νομικής, 2/1/1920).

όστις όμως ηρνήθη ταύτην απολύτως και οριστικώς»¹¹⁹⁸. Την ίδια εκδοχή υπερασπίστηκε και αργότερα, το 1930, προσθέτοντας «Τινές ενόμισαν [το 1919] ότι θα ανελάμβανον την θέσιν του Διοικητικού Επιτρόπου. Λάθος! Ουδέ επί στιγμήν εσκέφθην ποτέ τούτο!»¹¹⁹⁹.

Η επιλογή του προσώπου αποτέλεσε μία πρόσθετη αιτία αντίθεσης, ενδεχομένως όχι αμελητέα. Η εξέλιξη των διεργασιών ωστόσο καταδεικνύει ότι η ίδια η διάταξη για τον διοικητικό σύμβουλο, ευρύτερα από τα πρόσωπα, υπήρξε σημαντική αιτία ρήξης και έγινε ένας από τους βασικούς λόγους ώστε να ανασταλεί η κατάθεση του νομοσχεδίου και να παγώσει η προώθηση των κυβερνητικών σχεδιασμών για το Πανεπιστήμιο. Έναν χρόνο μετά από τις εντατικές διαβουλεύσεις στο Παρίσι το καλοκαίρι του 1919, και αφού κρίθηκε η πανεπιστημιακή απόρριψη στο κυβερνητικό σχέδιο στα τέλη του ίδιου έτους, ο υπουργός Παιδείας αναζητούσε τεχνογνωσία και μάλλον σωστική βοήθεια από τους καταστατικούς νόμους και τα προγράμματα σπουδών μεγάλων πανεπιστημίων των ΗΠΑ. Έφτασαν στην Ελλάδα λίγες ημέρες μετά από τις εκλογές του Νοεμβρίου 1920¹²⁰⁰.

Ο Οργανισμός του 1922 ρύθμιζε διαφορετικά και τα δύο θέματα που είχαν συγκεντρώσει τις πανεπιστημιακές αντιθέσεις το 1919. Για το πρώτο, το υπουργικό βέτο στην εκλογή καθηγητών, παρείχε στον υπουργό το δικαίωμα της αρνησικυρίας μόνο σε περίπτωση μη σύννομης διαδικασίας¹²⁰¹. Το υπουργικό δικαίωμα του βέτο στο πρόσωπο του επιλεγόμενου καθηγητή επανήλθε άμεσα μετά την κυβερνητική αλλαγή το 1922 και καταργήθηκε ξανά με το διάταγμα Αιγινήτη το 1926¹²⁰². Για το δεύτερο θέμα, την ίδρυση θέσης διοικητικού συμβούλου, ο Οργανισμός του 1922 δεν είχε ανάλογη πρόβλεψη. Αντιμετώπιζε τα ζητήματα διοίκησης της πανεπιστημιακής περιουσίας με τη σύσταση ενός οικονομικού συμβουλίου. Τα μέλη του θα αποτελούσαν πέντε καθηγητές (τακτικοί ή πρόεδροι) με πενταετή θητεία οι οποίοι μπορούσαν να είναι ή όχι συγκλητικοί και θα εκλέγονταν με παρόμοια διαδικασία με τους συγκλητικούς¹²⁰³. Και αυτή η ρύθμιση είχε μικρή διάρκεια ζωής. Το 1926 με το διάταγμα Αιγινήτη καταργήθηκε η εκλογή των μελών του οικονομικού συμβουλίου αλλά, αντίθετα με τα επιχειρήματα του 1919, καταργήθηκε και η πολυετής θητεία τους και ορίστηκε ότι τα σχετικά καθήκοντα θα αναλάμβαναν τρεις συγκλητικοί για τη διάρκεια ενός έτους¹²⁰⁴. Το ίδιο διάταγμα άλλαξε και άλλα ζητήματα στον τρόπο άσκησης της πανεπιστημιακής διοίκησης καθώς όλη η επόμενη δεκαετία, έως το 1932 τουλάχιστον, αποτέλεσε μία περίοδο στην οποία τη συζήτηση για το Πανεπιστήμιο προσδιόρισαν αφενός τα θέματα της οικονομικής του αυτοτέλειας και των ίδιων δυνατοτήτων του να υποστηρίξει την ανάπτυξή του και, αφετέρου, το ζήτημα της χρηστής διαχείρισης των οικονομικών του. Και τα δύο έπαιξαν κρίσιμο ρόλο στις επιλογές που ακολούθησαν και σχετιζόνταν με το πανεπιστημιακό αυτοδιοίκητο.

¹¹⁹⁸ ΦΕΚ 195Α, 12/6/1926, σ. 1574.

¹¹⁹⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/3/1930.

¹²⁰⁰ ΙΑ ΥΠΕΞ, ΚΥ, 1921, φ. 40.2, ΥΕΔΕ προς ΥΠΕΞ, 12/8/1920, αρ. πρ. 88543 και ελληνική πρεσβεία ΗΠΑ προς ΥΠΕΞ, 31(13)/11/1920, αρ. πρ. 2093.

¹²⁰¹ Άρθρα 64 & 92 στον Ν. 2905/1922.

¹²⁰² ΦΕΚ 343Α, 26/11/1923. Το διάταγμα της κυβέρνησης Γονατά, εκτός από το βέτο, έδινε τη δυνατότητα όταν μία εκλογή ακυρωνόταν από τον υπουργό να ιδρύεται αυτομάτως επικουρική έδρα του ίδιου μαθήματος (εάν δεν υπήρχε ήδη) η οποία έπρεπε να κριθεί εκ νέου μέσω διαγωνισμού των υποψηφίων. Το υπουργικό βέτο αποσύρθηκε με το Νομοθετικό Διάταγμα επί υπουργίας Δ. Αιγινήτη (άρθρο 3, υποσημείωση¹²⁰⁴) το οποίο καταργούσε γενικώς τις τροποποιήσεις των κυβερνήσεων Γονατά στον Οργανισμό του 1922.

¹²⁰³ Άρθρα 259 & 260 στον Ν. 2905/1922.

¹²⁰⁴ ΦΕΚ 195Α, Ν.Δ. 12^{ης}/6/1926, άρθρο 20.

Τα ζητήματα που άνοιξαν το 1918, γύρω από τον βαθμό στον οποίο οι οικονομικές δυνατότητες του Πανεπιστημίου του επέτρεπαν την περαιτέρω ανάπτυξη, αποτέλεσαν στην εξεταζόμενη περίοδο το βασικό πεδίο μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν οι αντιθέσεις στην ίδρυση του χημικού τμήματος και ώθησαν σε επιλογές που σχετίζονταν με τη λειτουργία του. Τα θέματα αυτά θα αναπτυχθούν στο επόμενο κεφάλαιο εγγεγραμμένα στο σύνολο των διεργασιών γύρω από την ίδρυση του τμήματος χημείας. Στην ενότητα που ακολουθεί εξετάζονται οι προκλήσεις και τα διλήμματα που έθεσε στο αθηναϊκό Πανεπιστήμιο η ενσωμάτωση του αιτήματος για την παραγωγή ερευνητικού έργου. Η επιδίωξη, που τόσο είχε απασχολήσει στα προηγούμενα έτη κατά την επιλογή των πανεπιστημιακών καθηγητών, έθετε -από τη δική της σκοπιά- παρόμοιας φύσης ανελαστικά ερωτήματα για την οικονομική υπόσταση του Πανεπιστημίου.

10. Καθηγητές για τη διδασκαλία ή για την έρευνα; Η μετάκληση του Γ. Παπανικολάου

Όταν τον Ιανουάριο του 1914 ο Σπ. Μηλιαράκης ξεκίνησε να επιμελείται ένα «περιοδικόν ατάκτως εκδιδόμενον» -τον *Βιολογικό Ερασιστή*¹²⁰⁵- έκρινε σκόπιμο να αφιερώσει ένα σημαντικό μέρος του πρώτου τεύχους ώστε, αφενός, να προσδιορίσει το πώς προσέγγιζε ο ίδιος τον όρο «βιολογία» και, αφετέρου, μέσα από την παράθεση μίας διάλεξης του Oscar Hertwig να αναφερθεί στις προκλήσεις που αντιμετώπιζαν οι επιστήμες της ζωής στο γύρισμα του αιώνα¹²⁰⁶. Και στα δύο κείμενα ο όρος «βιολογία», ο οποίος ήγαγε την καταγωγή του στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, παρουσιαζόταν στα τέλη του να αφορά σε πολλά ήδη καθιερωμένα επιστημονικά πεδία. Και, επιπλέον, να έχει αποκτήσει μία περιεκτική και ταυτόχρονα οργανωτική σημασία τόσο για την έρευνα, όσο και για τη διδασκαλία.

Ιστοριογραφικά έχει εντοπιστεί μία ιδιαίτερη τάση στον τρόπο που δομήθηκαν οι βιοεπιστήμες στα πανεπιστήμια του δυτικού κόσμου. Μετά από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα τα νεότερα πεδία καθιερώθηκαν περισσότερο ως ανεξάρτητοι μεταξύ τους τομείς, παρά ως μέρη ενός συνόλου που ήταν εσωτερικά διαφοροποιημένο και αντιστοιχούσε σε μία θεμελιώδη επιστήμη. Στα τέλη του αιώνα υπήρχαν σε όλα σχεδόν τα πανεπιστήμια, καθώς και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, καθιερωμένα επιστημονικά πεδία όπως η βοτανική και η ζωολογία (συνήθως στις φιλοσοφικές σχολές ή τις σχολές φυσικών επιστημών) και η ανατομία και η φυσιολογία (στις ιατρικές σχολές) ενώ σε πολλά πανεπιστήμια υπήρχε και ένα πλήθος ακόμη υποπεδίων και ειδικοτήτων (όπως εμβρυολογία, βιοχημεία, βακτηριολογία, γενετική κ.ά.). Τα νεότερα πεδία είχαν εδραιωθεί κυρίως μέσα από επιχειρήματα που προέτασσαν την εργαστηριακή έρευνα και το πείραμα και οι ερευνητικές τους ομάδες είχαν συγκροτηθεί έχοντας καθεμία αυτόνομη επιστημονική παρουσία και εκπροσώπηση. Οι τρόποι με τους οποίους αναπτύχθηκαν αυτοί οι τομείς των βιοεπιστημών σε κάθε πανεπιστήμιο διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους. Εξαρτήθηκαν από την κάθε χώρα και το ακαδημαϊκό της σύστημα, το είδος των σχολών και των τμημάτων που φιλοξένησαν τους νέους τομείς, τα δίκτυα χρηματοδότησης καθώς και από διαδικασίες που σχετίζονταν με την εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες και με την εκλαϊκευση της επιστήμης. Ωστόσο το βέβαιο είναι ότι η βιολογία δεν υπήρχε σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ούτε ως ερευνητικό πρόγραμμα, ούτε ως αντικείμενο διδασκαλίας. Και ήταν το γύρισμα του αιώνα η εποχή στην οποία χρησιμοποιήθηκε ως μία έννοια που προσέδιδε ενοποιητικό χαρακτήρα στις επιστημονικές αναζητήσεις και διεκδικούσε την προοπτική να αποτελέσει μία θεμελιώδη, συνεκτική και ανεξάρτητη επιστήμη¹²⁰⁷.

Στο σύντομο εισαγωγικό κείμενο στον *Βιολογικό Ερασιστή* το 1914, ο Σπ. Μηλιαράκης παρουσίαζε τη βιολογία ως την επιστήμη που ερευνά τα φαινόμενα της ζωής και τα αίτιά τους σε όλους τους οργανισμούς συμπεριλαμβανομένου του ανθρώπου. Την εμφάνιζε να συναπαρτίζεται από δύο διαστάσεις: τη «Γενική Βιολογία» που αφορούσε στις κοινές εκδηλώσεις της ζωής -τις «προερχομένας εκ της

¹²⁰⁵ Ο *Βιολογικός Ερασιστής* εξέδωσε το πρώτο τεύχος τον Ιανουάριο του 1914 και το έβδομο, και τελευταίο, τον Ιανουάριο του 1918.

¹²⁰⁶ Μηλιαράκης, Σ. (1914). Ορισμός της Βιολογίας. *Βιολογικός Ερασιστής*, A(1), 6-8. Hertwig, O. (1914). Η ανάπτυξις της βιολογίας κατά την δεκάτην ενάτην εκατονταετηρίδα. *Βιολογικός Ερασιστής*, A(1), 9-30. Το πρώτο ήταν το εισαγωγικό σημείωμα του επιμελητή του περιοδικού με θέμα τον ορισμό της βιολογίας και ακολουθούσε η μετάφραση της διάλεξης που είχε δώσει ο O. Hertwig στο ετήσιο συνέδριο των γερμανών φυσιολογικών στο Ααχεν το 1900.

¹²⁰⁷ Harwood, J. (2009). Universities. In: P. J. Bowler & J. V. Pickstone (Eds), *The Cambridge History of Science. Vol. 6: The Modern Biological and Earth Sciences* (pp. 90-107). Cambridge University Press.

φυσικοχημικής συστάσεως της κοινής ζωής ουσίας»- και την «Ειδική Βιολογία» που μελετούσε τις «σχέσεις των ζώντων όντων προς τον περιβάλλοντα κόσμο» καθώς και τα «ήθη των ζώων και τον τρόπον ζωής των φυτών». Ο Μηλιαράκης θεωρούσε ότι ο ευρύς ορισμός που ο ίδιος παρέθετε είχε «ετυμολογικώς και ιστορικώς δικαιώματα επικρατήσεως» και τον υιοθετούσε στο περιοδικό. Με αυτήν τη θεώρηση ο καθηγητής Βοτανικής τοποθετούνταν συμπεριληπτικά απέναντι σε επιχειρήματα, προερχόμενα αμφότερα από τον γερμανικό χώρο, που είτε ισχυρίζονταν ότι ο όρος βιολογία έπρεπε να χρησιμοποιείται μόνο για τις γενικές και κοινές ιδιότητες της ζωής που σχετίζονταν κυρίως με την κυτταρική λειτουργία, είτε εστίαζαν σε μία οικολογική προσέγγιση που υπερέβαινε τη φυσική και χωρική διάσταση και επεκτεινόταν σε μία συμπεριφορική¹²⁰⁸.

Στην ίδια περίοδο που εκδόθηκε ο *Βιολογικός Ερασιστής* είχαν παράλληλα μορφοποιηθεί οι προσπάθειες των καθηγητών Ζωολογίας και Βοτανικής προκειμένου να εξασφαλίσουν την ανάπτυξη των επιστημονικών τους πεδίων στο αθηναϊκό Πανεπιστήμιο. Κινούνταν σε μία κατεύθυνση, όπως θα συζητηθεί αναλυτικά για τη ζωολογία αλλά ίσχυε και στη βοτανική αν και με διαφορές, η οποία στόχευε να ενισχύσει τομείς έρευνας και διδασκαλίας που εντάσσονταν σε εκείνο που περιγράφηκε προηγουμένως ως «γενική βιολογία». Στην εξεταζόμενη δεκαετία ένα σημαντικό μέρος των επιδιώξεων διήλθε μέσα από την προσπάθεια να εκλεγεί καθηγητής ο Γ. Παπανικολάου. Οι ατομικές δράσεις των δύο καθηγητών -τελεσφόρες ή όχι- είχαν πάντως καταληκτικό ορίζοντα το 1918 καθώς η απομάκρυνσή τους από το Πανεπιστήμιο, όσο και ο θάνατός τους λίγο αργότερα, μεταβίβασαν αλλού τις πρωτοβουλίες για το θέμα και διαφοροποίησαν τα προτάγματα καθώς επίσης και τις επιλογές των ατόμων.

Ο Γεώργιος Παπανικολάου¹²⁰⁹, όπως είναι γνωστό, είχε φοιτήσει στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών όπου έγινε διδάκτορας το 1904 πριν μεταβεί στη Γερμανία για σπουδές στη ζωολογία και λάβει διδακτορικό τίτλο στις φυσικές επιστήμες από το Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Ο νεαρός ζωολόγος, μέσα στην ατμόσφαιρα των κοινωνικών προσδοκιών της πρώτης δεκαετίας του αιώνα, είχε διατυπώσει με σαφήνεια τον στόχο να σταδιοδρομήσει στο ελληνικό Πανεπιστήμιο. Ωστόσο τα επιστημονικά εφόδια που κατείχε, η στενότητα των προοπτικών στον ελληνικό χώρο καθώς και οι φιλοδοξίες του τον είχαν οδηγήσει να αναζητήσει παράλληλα και εργασιακές προοπτικές εκτός της χώρας. Η θεσμοθέτηση των έκτακτων εδρών το 1911 είχε ανοίξει μία προοπτική

¹²⁰⁸ Nyhart, L. K. (2009). *Modern Nature: The Rise of the Biological Perspective in Germany*. The University of Chicago Press. Επίσης: Nyhart, L. K. (2012). *Wissenschaft and Kunde: The general and the special in modern science*. *Osiris*, 27(1), 250-275.

¹²⁰⁹ Ο Γεώργιος Παπανικολάου (1883-1962) γεννήθηκε στην Κύμη, γιος του γιατρού Νικόλαου Παπανικολάου και της Μαρίας Κριτσούτα. Ο πατέρας του υπήρξε δήμαρχος Κύμης και εξελέγη βουλευτής Καρυστίας σε τέσσερις κοινοβουλευτικές θητείες στην εικοσαετία 1875-1895 συνεργαζόμενος πολιτικά με τον Χ. Τρικούπη. Ο Γ. Παπανικολάου μετά από το ελληνικό σχολείο στην Κύμη ήρθε στην Αθήνα ώστε να φοιτήσει στο γυμνάσιο και στη συνέχεια εγγράφηκε στην Ιατρική Σχολή το 1898. Μετά το πτυχίο του το 1904 υπηρέτησε στο στρατό ως βοηθός χειρουργού μέχρι το 1906. Το 1907 μετέβη για σπουδές ζωολογίας στη Γερμανία (βλ. στη συνέχεια) και έλαβε τον τίτλο του διδάκτορα φυσικών επιστημών το 1910. Επέστρεψε στην Αθήνα, παντρεύτηκε την Ανδρομάχη Μαυρογένους και αποδέχθηκε μία θέση ετήσιας διάρκειας στο Ωκεανογραφικό Ινστιτούτο του Μονακό. Στη συνέχεια υπηρέτησε στους βαλκανικούς πολέμους ως έφεδρος γιατρός. Τον Οκτώβριο του 1913 το ζεύγος Παπανικολάου αποφάσισε να μεταναστεύσει στη Νέα Υόρκη όπου, αφού εργάστηκαν σε διάφορες εργασίες, εντάχθηκαν στο προσωπικό του εργαστηρίου ανατομίας στο Cornell Medical College, ο Γ. Παπανικολάου το 1914 ως ερευνητής και λίγο αργότερα η σύζυγός του ως βοηθός. Ο ίδιος παρέμεινε στο Cornell επί 47 έτη, ίδρυσε και διηύθυνε το κυτταρολογικό εργαστήριο όπου οργάνωσε την έρευνά του σχετικά με την ανίχνευση προ- ή καρκινικών κυττάρων σε τραχηλικό επίχρισμα (Pap-test) την οποία ξεκίνησε το 1920 και δημοσίευσε το 1941. Οι δύο βασικές βιογραφίες για τον Γ. Παπανικολάου είναι οι: Carmichael, D. R. (1973). *The Pap Smear. Life of George N. Papanicolaou*. USA: C. Thomas Publisher και Κόκκορη, Μ. (1985). *Γεώργιος Ν. Παπανικολάου. Μέσα από τη ζωή και το έργο του*. Αθήνα: Κέδρος που είχε συγγραφεί την ανιψιά του.

την οποία ο ίδιος παρακολουθούσε στενά από την έναρξή της, χωρίς όμως να δρα περιοριστικά στις επιλογές του. Η απόφαση το 1915, μετά από μία τριχρόνη περιπέτεια αναβολών, να πληρωθούν οι έκτακτες έδρες τον βρήκε στο ξεκίνημα της επιστημονικής του σταδιοδρομίας στη Νέα Υόρκη η οποία είχε, τη γνωστή σε όλους, διακεκριμένη εξέλιξη. Ο Γ. Παπανικολάου συμμετείχε στην εκλογή για την έκτακτη επικουρική έδρα της ζωολογίας -παρ' ότι διατύπωνε πλέον επιφυλάξεις για τις προοπτικές που ανοίγονταν από μία πανεπιστημιακή καριέρα στην Ελλάδα- και εξελέγη χωρίς να διοριστεί. Τα επόμενα χρόνια εκτυλίχθηκε μία εντατική προσπάθεια, με τη δική του ενεργή συμμετοχή η οποία υποβαθμίζεται σε όσα αναφέρουν οι βιογράφοι του¹²¹⁰, προκειμένου να αναλάβει την τακτική έδρα της Ζωολογίας. Με αφορμή το εγχείρημα έλευσης του Γ. Παπανικολάου δίνεται η δυνατότητα να αναζητηθούν καίριες πτυχές που συνέθεταν τη φυσιогνωμία του Πανεπιστημίου στο συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο.

Πρωθώντας την εκλογή στην έκτακτη έδρα ζωολογίας (1915)

Η έκτακτη έδρα ζωολογίας που θεσπίστηκε το 1912 είχε τίτλο Ανατομία και Μορφολογία των Ζώων, ομοίως με την αντίστοιχή της στη βοτανική (Πίνακας 13). Ο Ν. Αποστολίδης, κατά τη διαδικασία της εκλογής το 1915, θέλησε να διασαφηνίσει ποιος ήταν ο επιθυμητός προσανατολισμός στο περιεχόμενό της. Σύμφωνα με τον καθηγητή Ζωολογίας, η Σχολή είχε επιζητήσει να εισαγάγει «*την ανατομίαν και την δια των βιολογικών όρων συντελουμένη διάπλασιν της μορφολογίας των ζώων*» και όχι τη μελέτη της «*ουδόλως σχετιζομένης*» συστηματικής ζωολογίας¹²¹¹.

Προκειμένου να αιτιολογήσει την επιλογή ο Ν. Αποστολίδης είχε δανειστεί από ένα κείμενο του καθηγητή της Σορβόνης Yves Delage ώστε να τονίσει ότι «*νυν δεν αρκεί πλέον όπως εγένετο προ τινών ετών γενικώς απλή ανατομή, κατάτμησις προς μικροσκοπικήν εξέτασιν, χρώσις των ιστών και απεικόνισις των ζώων εκείνων άτινα δεν είχαν εισέτι ανατμηθή, τμηθή, χρωσθή και απεικονισθή*». Οι έρευνες αυτής της μορφής προσέφεραν, σύμφωνα με τον ίδιο, τη δυνατότητα «*βεβαίως [να] συμπληρούνται χάσματα τινά των γνώσεων ημών*» και μπορούσαν να έχουν ως αποτέλεσμα ένα «*ευπαρουσίαστον τι υπόμνημα*» και, μάλιστα, «*εν χρόνω βραχυτάτω*». Ωστόσο, δεν διέθεταν πλέον τη σημασία «*οίαν [έχει] η λύσις βιολογικού τινός προβλήματος, έστω και του ελαχίστου*». Συμπερασματικά τονιζόταν ότι, προκειμένου να διερευνηθούν οι όροι που συντελούν στην εκδήλωση των φαινομένων της ζωής, «*η ανατομία πρέπει ν' αρχίζη από του κυττάρου όπερ επί πολύ εθωωρήθη ως απλούν τι, αι δε σύγχρονοι μελέται απέδειξαν ως τεραστίως πολύπλοκον*».

Ο Yves Delage (1854-1920) υπήρξε, όπως και ο Ν. Αποστολίδης, μαθητής του Henri Lacaze-Duthiers και τον διαδέχθηκε στην πανεπιστημιακή έδρα και στη διεύθυνση του υδροβιολογικού σταθμού στο Roscoff της γαλλικής Βρετάνης¹²¹². Η εκτεταμένη αναφορά των απόψεών του στη συγκεκριμένη συνεδρίαση από τον καθηγητή Ζωολογίας δεν πρέπει να συνδυαστεί μόνο με το γεγονός ότι είχαν συνεργαστεί, είχαν τον ίδιο μέντορα

¹²¹⁰ Carmichael, D. R. (1973). *Ο.π.*, σσ. 52-53· Κόκκορη, Μ. (1985). *Ο.π.*, σ. 137.

¹²¹¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 16/5/1915. Στη συνέχεια του κειμένου, όλα τα παραθέματα από τη συζήτηση κατά την εκλογή στην έκτακτη έδρα ζωολογίας προέρχονται από την ίδια συνεδρίαση.

¹²¹² Στον σταθμό του Roscoff είχε διεξάγει ένα μέρος της εκπαίδευσής του και ο Ν. Αποστολίδης, όπως αναφέρεται από τον Henri Lacaze-Duthiers στο *Archives de zoologie expérimentale et générale*, 1881, 9, 570-571. Για την ίδρυση και την πρώτη περίοδο λειτουργίας του σταθμού, βλ. Dayrat, B. (2016). Henri de Lacaze-Duthiers and the creation of the Laboratoire de zoologie expérimentale, Roscoff, France. *Revue d'histoire des sciences*, 69(2), 335-368.

και, σύμφωνα με μία μαρτυρία, ήταν προσωπικοί φίλοι¹²¹³. Ο Delage στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα είχε αναπτύξει ένα σημαντικό ερευνητικό έργο στη βιολογία των σπόγγων και μετά το 1900 είχε στρέψει τις εμβρυολογικές του μελέτες στην παρθενογένεση των οργανισμών, ενώ στην ίδια περίοδο είχε εκδώσει και ένα μανιφέστο για τον προσανατολισμό που όφειλε να έχει η βιολογική έρευνα¹²¹⁴. Οι διαστάσεις που ο γάλλος καθηγητής είχε δώσει στο επιστημονικό του έργο βρίσκονταν σε επαφή με τα θέματα που θίχτηκαν ή αποσιωπήθηκαν στη συγκεκριμένη συνεδρίαση. Υπό αυτό το πρίσμα η αναφορά στα λεγόμενά του ήταν, ίσως, η πιο κατάλληλη προκειμένου ο Ν. Αποστολίδης να δηλώσει όσα ήθελε να πει. Οι επιστημολογικές απόψεις του Delage χρησιμοποιήθηκαν, αφενός, άμεσα ώστε να κριθεί το έργο των δύο υποψηφίων και, αφετέρου, έμμεσα ώστε να δηλωθεί η εγγύτητα του καθηγητή Ζωολογίας σε πεδία έρευνας (συγκεκριμένα στη θαλάσσια βιολογία) τα οποία είχαν απασχολήσει τις διαμάχες και στο παρελθόν¹²¹⁵.

Ο καθηγητής Ζωολογίας είχε επιλέξει να υποστηρίξει τον υποψήφιο της επιλογής του με επιχειρήματα που αντλούσαν από εκείνο που, αργότερα, ονομάστηκε μετασχηματισμός των βιοεπιστημών και συνέβη στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Έναν σύνθετο μετασχηματισμό που συναρθρωνόταν από πολλές πτυχές: την εξειδίκευση των ερευνητικών ερωτημάτων, την άνοδο νέων πειραματικών προσεγγίσεων και τεχνικών, την παρεπόμενη ιεράρχηση της εργαστηριακής έρευνας πάνω από την έρευνα πεδίου, την υποχώρηση της ταξινομικής εργασίας από το όχημα μέσω του οποίου υποβάλλονταν νέες ερωτήσεις και επιζητούνταν απαντήσεις σε θέματα τα οποία πραγματοποιούσαν και νέες προβολές σε φιλοσοφικό επίπεδο¹²¹⁶. Ο Ν. Αποστολίδης θέλησε να επικεντρώσει σε αυτή την ειδοποιό διαφορά της νέας εποχής στη βιολογία και να την καταστήσει μία διάσταση η οποία διαφοροποιούσε τους δύο υποψήφιους για την έκτακτη έδρα σε σημαντικό βαθμό μεταξύ τους. Είναι αναμφίβολο, ωστόσο, ότι τους υποψήφιους διαχώριζαν περισσότερα από την εικοσάχρονη ηλικιακή τους απόσταση και την εξαιτίας της ανάπτυξη σε διαφορετικά επιστημονικά περιβάλλοντα.

Ο Ν. Γερμανός (1864-1935) είχε γίνει διδάκτωρ φυσικών επιστημών το 1889 από το Πανεπιστήμιο Αθηνών και στην περίοδο 1887-1894 είχε εργαστεί στο Πολυτεχνείο ως βοηθός του Κ. Μητσόπουλου με τον οποίο είχε συγγένεια. Τη διετία 1890-1892 συμμετείχε στη σύνταξη του περιοδικού *Προμηθεύς* που εξέδιδε ο καθηγητής γεωλογίας

¹²¹³ Ο Ν. Αποστολίδης έλαβε διδακτορικό τίτλο με μικρή χρονική απόσταση από τον Yves Delage. Ο δεύτερος ήταν βοηθός στο Roscoff όταν δημοσίευσαν από κοινού το 1881 μία μελέτη με θέμα τα μαλάκια και με εκκίνηση το αριστοτελικό έργο, βλ. Apostolidès, N. C. & Delages, Y. (1881). Les mollusques d'après Aristote. *Archives de zoologie expérimentale et générale*, 9, 405-420. Η προσωπική τους φιλία αναφέρεται από τον μαθητή του Αποστολίδη, βοηθό και κατόπιν επιμελητή στο εργαστήριο Ζωολογίας Γ. Αθανασόπουλο, βλ. Yves Delage. *Δελτίον της εν Ελλάδι Εταιρείας των Φυσικών Επιστημών*, 1920, 1(8-9-10), 82-83.

¹²¹⁴ Fischer, J. L., & Smith, J. (1984). French embryology and the «mechanics of development» from 1887 to 1910: L. Chabry, Y. Delage & E. Bataillon. *History and philosophy of the life sciences*, 6(1), 25-39. Fischer, J. L. (1997). Yves Delage (1854-1920) and the ideology behind his research on fécondation. In: K. Sander (Ed.), *Landmarks in Developmental Biology 1883-1924. Historical Essays from Roux's Archives* (pp. 59-62). Springer.

¹²¹⁵ Εκτός από αυτές τις διαστάσεις, ενδιαφέρον έχουν και οι επιρροές του Delage στις προσεγγίσεις του Ν. Αποστολίδη σχετικά με τα σημαντικά ερωτήματα που έθετε η εμβρυολογική έρευνα της εποχής. Παρ' ότι η εισήγηση του καθηγητή Ζωολογίας προσφέρει πολλές αφορμές για μία τέτοια ανάδειξη, αυτή η διάσταση δεν θα απασχολήσει τη συγκεκριμένη αφήγηση.

¹²¹⁶ Nyhart, L. K. (2012). Wissenschaft and Kunde: The general and the special in modern science. *Osiris*, 27(1), 250-275. Επίσης: Laubichler, M. D. (2017). The Emergence of Theoretical and General Biology: The Broader Scientific Context for the Biologische Versuchsanstalt. In: G. B. Müller (Ed.), *Vivarium: Experimental, Quantitative, and Theoretical Biology at Vienna's Biologische Versuchsanstalt* (pp. 95-114). The MIT Press.

και είχε δραστήρια παρουσία στις ενέργειες που ο Σπ. Μηλιαράκης αξιολογούσε ότι τελικώς είχαν λάβει «ιδιάζουσα σημασία» στην προώθηση της δαρβινικής θεωρίας στο ευρύ ελληνικό κοινό (κεφάλαιο 4). Το 1894 μετέβη για περαιτέρω σπουδές ζωολογίας στην Ιένα στο εργαστήριο του Willy Kükenthal, μαθητή του Haeckel και καθηγητή στην έδρα φυλογένεσης του ίδιου Πανεπιστημίου, όπου εκπόνησε δύο ερευνητικές εργασίες με τις οποίες έθεσε υποψηφιότητα¹²¹⁷. Μετά από την επιστροφή του στην Ελλάδα ενεπλάκη σε μία ευθεία αντιπαράθεση με τον καθηγητή Ζωολογίας η οποία εξυπηρετούσε μεν προσωπικές επιδιώξεις, αλλά και τις υπερέβαινε κατά πολύ. Η διαμάχη η οποία, κατά βάση, ήταν πολιτική και οικονομική διεξήχθη με πιο αποτελεσματικό τρόπο ως διαμάχη επιστημονικής γνώσης και αξιοπιστίας. Υπό αυτό το πρίσμα αποτελεί ένα ενδεικτικό παράδειγμα για τον τρόπο που εντάχθηκαν στον δημόσιο διάλογο τα θέματα για την επιστήμη και το Πανεπιστήμιο μέσα στο μεταβαλλόμενο κοινωνικό και πολιτικό σκηνικό των αρχών του 20^{ου} αιώνα και αποτυπώνει, μαζί με τις προβολές της στη δεύτερη δεκαετία, τον πολυδιάστατο χαρακτήρα των επιστημονικών και ακαδημαϊκών δικτύων καθώς και τις πολλαπλές λειτουργίες τους¹²¹⁸.

¹²¹⁷ Η πρώτη εργασία του Ν. Γερμανού είχε τίτλο *Bothriocephalus schistochilos* n. sp. Ein neuer Cestode aus dem Darm von *Phoca barbata* και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Jenaische Zeitschrift für Naturwissenschaft* (1896, 30, 1-38). Η δεύτερη, με τίτλο *Gorgonaceen von Ternate*, δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Abhandlungen der Senckenbergischen Naturforschenden Gesellschaft* (1897, 23, 145-187) και, μεταφρασμένη στα ελληνικά, στην *Επετηρίδα Α' έτους* (1896) του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, σσ. 194-212.

¹²¹⁸ Η αντιπαράθεση εκτυλίχθηκε το 1898 και αφορούσε στις επιτρεπόμενες μεθόδους για την αλιεία των σπόγγων και στον καθορισμό της αλιευτικής περιόδου. Η σημασία των σπόγγων στα θαλάσσια συστήματα, μερικά ιδιαίτερα γνωρίσματά τους (όπως η αναγεννητική ικανότητα) καθώς και η θέση τους στο εξελικτικό δέντρο και η διερεύνηση της φυλογένεσής τους είχαν συγκεντρώσει το ενδιαφέρον της βιολογικής έρευνας τον 19^ο αιώνα.

Από την άλλη, οι σπογγόφορες περιοχές στην ανατολική Μεσόγειο ήταν γνωστές για την ποσότητα και την ποιότητα των σπόγγων τους. Στην Ελλάδα η σπογγαλιεία γινόταν, έως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, κυρίως με τρεις τρόπους: με γυμνή κατάδυση, με καμάκι από το σκάφος και με τη χρήση ενός βυθοκόρου που ονομαζόταν γκαγκάβας (αρχ. γάγγαμον), ενώ στη δεκαετία 1860 προστέθηκε η καταδυτική στολή (σκάφανδρο) που εντατικοποίησε την αλίευση. Η διογκούμενη ζήτηση και η δυνατότητα να αυξηθεί η παραγωγή μέσω του σκάφανδρου μετασημάτισαν τη σπογγαλιεία σε μία οργανωμένη επιχειρηματική δραστηριότητα γύρω στα τέλη του αιώνα. Ο μετασηματισμός επέδρασε στις τοπικές κοινότητες που ασχολούνταν με αυτήν, άνοιξε νέους οριζόντες δραστηριότητας και προσέφερε δυνητικά συνθήκες οικονομικής ευρωστίας. Το σκάφανδρο, ωστόσο, σύντομα συνδέθηκε με βλάβες στην υγεία των δυτών και δημιουργήθηκε ένα κίνημα ενάντια στη χρήση του. Η σχετική συζήτηση είχε ενταθεί στο γύρισμα του αιώνα και παρέμεινε γνωστή με τον όρο «σπογγαλιευτικό ζήτημα». Για το θέμα, με επίκεντρο την Κάλυμνο και τη χρήση του σκάφανδρου, βλ.: Ολυμπίτου, Ε. (2014). *Σπογγαλιευτική δραστηριότητα και κοινωνική συγκρότηση στο νησί της Καλύμνου (19^{ος}-20^{ος} αι.)*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

Παρ' ότι το θέμα αιχμής ήταν τότε η χρήση του σκάφανδρου, το αντικείμενο της εξεταζόμενης διαμάχης ήταν η μέθοδος της γκαγκάβας. Οι γκαγκάβες ήταν μεγάλοι δικτυωτοί σάκοι που είχαν ένα μεταλλικό ορθογώνιο πλαίσιο προσαρτημένο στα άκρα τους το οποίο συρόταν στον βυθό και αποσπούσε τους σπόγγους και σιδήποτε άλλο υπήρχε στον πυθμένα. Τη μέθοδο είχε περιγράψει ο Ν. Αποστολίδης το 1883 στο: Apostolidès, N. C. (1883). *La Pêche en Grèce*. Athènes: Perris. Καθώς οι γκαγκάβες λειτουργούσαν σε σχετικά ομαλούς βυθούς ήταν κατάλληλες για αλίευση κυρίως στα αφρικανικά παράλια. Κατηγορούνταν ωστόσο για καταστροφική δράση καθώς απέκοπταν ακόμη και μικρούς σπόγγους, έσκιζαν τους μεγαλύτερους και κατέστρεφαν γενικότερα όλη τη θαλάσσια ζωή στο τμήμα που σάρωναν. Στα τέλη του αιώνα οι πρακτικές υπεραλίευσης και η εξάντληση των σπογγόφορων πυθμένων απασχολούσαν κράτη και επιστημονικές ομάδες με αποτέλεσμα η χρήση της γκαγκάβας, ειδικότερα, να περιοριστεί ή και να απαγορευτεί σε μερικές περιοχές. Ενδεικτικά: το 1896 απαγορεύτηκε από τις τοπικές αρχές της Τυνησίας για τους μήνες Μάρτιο-Μάιο (*Bulletin, Société de géographie commerciale de Bordeaux*, 15 (1896), pp. 425-430) καθώς, σύμφωνα με το γαλλικό υπουργείο ναυτιλίας, τη μέθοδο είχαν εισαγάγει στον πλούσιο κόλπο του Gabès οι έλληνες σπογγαλιείς το 1875 και έκτοτε τη χρησιμοποιούσαν σχεδόν αποκλειστικά με αποτέλεσμα μία «ηθελημένη, επιπόλαιη και παράλογη» καταστροφή του θαλάσσιου πλούτου (*Revue maritime et coloniale*, 1889, 101, 368-370). Είχε επίσης πλήρως απαγορευτεί το 1891 από τη βρετανική διοίκηση στην Κύπρο, μία απόφαση που συγκέντρωσε αντιδράσεις με το επιχείρημα ότι αλλού επιτρεπόταν βλ. Χατζηκυριακίδης, Κ. (2016). Η

Σπογγαλιεία στην Κύπρο. Συμβολή στην οικονομική ιστορία της μεγαλονήσου στην περίοδο της Αγγλοκρατίας. Στο: Γ. Καζαμιάς & Χ. Χατζηχριστοδούλου (Επιμ.), *Η Κύπρος τον 20^ο αιώνα: Κράτος, κοινωνία και οικονομία* (σσ. 223-247). Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου. Σε κάθε περίπτωση πάντως, όπως σημειώναν εμπειρογνώμονες της εποχής στις εκθέσεις τους, τα κράτη υιοθετούσαν διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες πολιτικές ενώ η τήρηση όσων μέτρων αποφασίζονταν παρέμενε αμφίβολη βλ. Cotte, J. (1910). Sponge culture. *Proceedings of the 4th International Fishery Congress, September 22-26, 1908. Bulletin of the Bureau of Fisheries, 28(1)*, 587-614.

Οι γκαγκάβες δεν ήταν διαδεδομένες στα μεγάλα σπογγαλιευτικά κέντρα του Αιγαίου που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία (Κάλυμνος, Σύμη κ.ά.) καθώς η απόδοσή τους θεωρούνταν χαμηλή, η χρήση τους ήταν μερική και συναντούσαν απαγορεύσεις (Ολυμπίτου, 2014, ο.π., σσ. 106-107). Αντίθετα ήταν πιο διαδεδομένες στα νησιά του Αργοσαρωνικού και στα παράλια του, στη συγκεκριμένη διαμάχη αναφέρθηκε ότι υπήρχαν 150 περίπου ελληνικά ιστιοφόρα με γκαγκάβες και πλήρωμα πέντε ανδρών το καθένα. Η πληροφορία συμφωνεί με γαλλική πηγή που τα εντόπιζε στην περιοχή του Κρανιδίου και όχι στις γειτονικές περιοχές οι οποίες κυρίως διέθεταν σκάφανδρα βλ. Godefroy, J. (1898). L'état actuel de la biologie et de l'industrie des éponges. *Revue générale des sciences pures et appliquées, 9*, 776-783. Άλλες πηγές, λίγο αργότερα, μιλούσαν για 400-500 σκάφη με γκαγκάβες που στην πλειονότητά τους ήταν σε ελληνικά χέρια και εξορμούσαν σε όλη τη Μεσόγειο βλ. Moore, H. F. (1910). Commercial sponges and the sponge fisheries. *Proceedings of the 4th International Fishery Congress, September 22-26, 1908. Bulletin of the Bureau of Fisheries, 28(1)*, 399-511.

Το 1898 το ζήτημα ανέκυψε μετά από τουρκικό αίτημα να συναφθεί διμερής σύμβαση ώστε να απαγορευτεί η σπογγαλιεία κατά την περίοδο πολλαπλασιασμού των σπόγγων και να οριστούν οι επιτρεπόμενες μέθοδοι. Η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε τη γνώμη πανεπιστημιακών καθηγητών, ανάμεσά τους και του Ν. Αποστολίδη. Ο καθηγητής ζωολογίας εισηγήθηκε να γίνει «*αυστηρά και απόλυτος*» απαγόρευση της γκαγκάβας σε όλη τη διάρκεια του έτους γιατί συνέλεγε και τους νεαρούς σπόγγους, αποκολλούσε στρείδια και άλλους οργανισμούς και κατέστρεφε τον γόνο πολλών ψαριών. Επίσης συναινούσε να απαγορευτεί η σπογγαλιεία για δύο μήνες ετησίως στους οποίους θεωρούσε ότι γινόταν, σύμφωνα με προγενέστερη μελέτη, ο πολλαπλασιασμός (Σκριπ, 22/1/1898 & 2/2/1898, σ. 2 & 2· *Η σπογγαλιεία μας εν κινδύνω*, Εν Αθήναις: [χ.ε.], 1900).

Η εισήγηση βρέθηκε στο στόχαστρο του Εμμανουήλ Ρέπουλη, τότε αρχισυντάκτη της *Ακροπόλεως*, καθώς θεώρησε ότι πλήττονταν τα συμφέροντα της γενετήρας του στο Κρανίδι και της ευρύτερης περιοχής απ' όπου εξελέγη βουλευτής τους επόμενους μήνες. Ο Ρέπουλης, δραστήριο μέλος μετά από την εκλογή του της ομάδας των Ιαπώνων και αργότερα ηγετικό στέλεχος των Φιλελευθέρων, προωθούσε έναν ριζοσπαστικό λόγο από τις επάλξεις της εφημερίδας του Βλάση Γαβριηλίδη. «*Ο αγαθός δαίμων της Ελλάδος ήλθε σωτήρ εν τω προσώπω του [Ρέπουλη]*» έγραφε η *Ακρόπολις* και ο λόγος ήταν διότι είχε θέσει τη γνωμοδότηση «*υπό τον επιστημονικόν έλεγχαν*» του «μόνου ενδεδειγμένου» Ν. Γερμανού που απέδειξε «*αναμφισβητήτως το επιστημονικόν αβάσιμον και ανακριβές των ισχυρισμών*». Ο Ν. Γερμανός στην απάντησή του είχε σταθεί μόνο στο αμφισβητούμενο θέμα της περιόδου ωοτοκίας χωρίς να αναφερθεί καθόλου στη λειτουργία των αποξυστικών μεθόδων. Αντιθέτως είχε στηλιτεύσει την ανεπάρκεια του Ν. Αποστολίδη με αφορμή τα σχολικά βιβλία που είχε συγγράψει, μία δραστηριότητα στην οποία τα συμφέροντά τους συγκρούονταν. Με αυτή τη γνωμάτευση εξοπλισμένος ο Ε. Ρέπουλης έγραψε δύο πύρινα άρθρα στην εφημερίδα προκειμένου να αποτρέψει τα μέτρα που θεωρούσε ότι θα έπλητταν την περιφέρειά του. Όπως ο ίδιος γλαφυρά περιέγραφε, η ναυτιλιακή δραστηριότητα στην περιοχή δεν μπορούσε πλέον «*να επανέλθη εις την προτέραν ακμήν*» καθώς «*αντιδρά ο ατμός*», με αποτέλεσμα οι κάτοχοι ιστιοφόρων να στρέφονται αναγκαστικά στη θάλασσα «*ως παραγωγό χρήσιμων ειδών*» και όχι πια «*ως δρόμον εμπορίου*». Στην προσπάθεια να διαχειριστεί τη νέα πραγματικότητα και να δώσει λύσεις περιόρισε τη συζήτηση στην ενδεχόμενη απαγόρευση της γκαγκάβας που τη θεώρησε «*τόσω μάλλον παράλογον, καθόσον δεν πρόκειται καν περί προστασίας των εν Ελλάδι θαλασσίων ειδών*», αφού τα πλοιάρια αλίευαν σε ξένες ακτές, και αντιμετώπισε τον περιορισμό της αλιευτικής περιόδου ως ένα τέχνασμα προκειμένου να ευνοηθούν οι δύτες των νησιών του Αιγαίου (*Η σπογγαλιεία μας εν κινδύνω*, ο.π.: *Ακρόπολις*, 28/2/1898 & 9/3/1898, σσ. 1-2 & 3). Ο Ρέπουλης δεν έθιξε τη χρήση του σκάφανδρου, ούτε παρουσίασε τη γκαγκάβα ως αποδεκτή εναλλακτική επιλογή όπως έκαναν οι συνεπείς πολέμιοι της καταδυτικής στολής βλ. Flegel, C. (1910). The abuse of the scaphander in the sponge fisheries. *Proceedings of the 4th International Fishery Congress, September 22-26, 1908. Bulletin of the Bureau of Fisheries, 28(1)*, 513-543.

Το θέμα έκλεισε άμεσα με την κυβερνητική απόφαση να μη ληφθεί κανένα ειδικό μέτρο και, σύμφωνα με την εφημερίδα, πιστοποιήθηκε ότι «*αι γνώμαι του κ. Ν. Γερμανού έσωσαν το ζήτημα*». Η δε διαμάχη χρησιμοποιήθηκε και αργότερα ως επιχείρημα στο πλαίσιο των «εκκαθαρίσεων» του 1910 (*Ακρόπολις*, 27/5/1910). Περισσότερο όμως από αυτό, αποτέλεσε ένα όχημα με επιστημονικό μανδύα το οποίο, μαζί με παρόμοια, εξυπηρέτησε τα πολιτικά προτάγματα της εποχής σε ένα βάθος χρόνου. Οι εύγλωττοι τίτλοι και υπότιτλοι από τη συγκεκριμένη αντιπαράθεση («*Τι κακόν ζητούμεν να πάθωμεν από αμάθειαν*», «*Άγνοια επιστήμης*» και «*Η σπογγαλιεία μας εν κινδύνω. Η ανεπιστημοσύνη εγκαθιδρυμένη εν τω Πανεπιστημίω προς καταστροφήν των συμφερόντων του Κράτους*») αποτέλεσαν ένα σταθερό υπόβαθρο ώστε για μεγάλο

Αμέσως μετά από τη διαμάχη, όταν ιδρύθηκαν ο Ζωολογικός Κήπος και το Ενυδρείο στο Φάληρο ο Ν. Γερμανός διορίστηκε διευθυντής τους¹²¹⁹. Ο ίδιος προσδιόριζε τους σκοπούς λειτουργίας των δύο ζωολογικών κέντρων ότι ήταν η «*ηθοπλαστική επίδρασις*» στα λαϊκά στρώματα της πόλης, «*το θεαματικόν, διδακτικόν και μορφωτικόν μέρος*» της λειτουργίας τους καθώς και το «*πρακτικόν και πλουτοπαραγωγικόν*»¹²²⁰. Λίγα χρόνια αργότερα όταν εξελέγη καθηγητής ο Θ. Σκούφος, ο Ν. Γερμανός διορίστηκε και επιμελητής στο Ορυκτολογικό Μουσείο που διηύθυνε ο Κ. Μητσόπουλος όπου παρέμεινε τυπικά έως το 1915¹²²¹. Η ενασχόλησή του με τη σχολική εκπαίδευση, ως καθηγητής φυσικών στο Διδασκαλείο, διατήρησε αμείωτη και στα επόμενα χρόνια την αντιπαράθεσή του με τους πανεπιστημιακούς καθηγητές γύρω από την παραγωγή έγκυρων σχολικών συγγραμμάτων¹²²². Τη στιγμή που γινόταν η διαδικασία εκλογής στην έκτακτη έδρα είχε θέσει υποψηφιότητα ως βουλευτής Θεσσαλονίκης με το ψηφοδέλτιο του Δ. Γούναρη και εξελέγη¹²²³.

Ο Ν. Αποστολίδης αναφέρθηκε κυρίως στις δύο εργασίες του υποψήφιου που είχαν γίνει στο εργαστήριο της Ιένας και είχαν ερευνητική κατεύθυνση. Τις χαρακτήρισε «*αναμφιλέκτως περιγραφικ[άς]*» και, επιπλέον, χωρίς ιδιαίτερη συμβολή στον κλάδο της συστηματικής ζωολογίας. Επέκρινε το συγγραφικό του έργο για τη μέση εκπαίδευση καθώς θεώρησε ότι μαρτυρούσε «*άγνοια και των απλούστερων ανατομικών και φυσιολογικών δεδομένων*», ιδιαιτέρως του ανθρώπου, και επισήμανε αναλυτικά τα επίμαχα σημεία. Από την άλλη, ο Σπ. Μηλιαράκης εστίασε στο ότι ο υποψήφιος δεν είχε αξιοποιήσει την πολύχρονη διεύθυνση του ζωολογικού κήπου ώστε να εκπονήσει οποιαδήποτε επιστημονική μελέτη. Η δριμύτητα στις επικρίσεις εδραζόταν αναμφίβολα στις προσωπικές και επιστημολογικές διαφορές οι οποίες συμφύονταν μεταξύ τους με έναν αδιαχώριστο τρόπο. Ωστόσο, δεν ήταν ανεξάρτητη και από τους όρους της συγκεκριμένης διαδικασίας κατά την οποία είχε ενισχυθεί το υπουργικό δικαίωμα στην εκλογή των καθηγητών. Η Σχολή δεν χρειαζόταν μόνο να προβεί σε εκείνη την επιλογή που θεωρούσε κατάλληλη. Έπρεπε και να αποτρέψει την επιβολή μίας ανεπιθύμητης

διάστημα η εστίαση στα πανεπιστημιακά ζητήματα να διατηρείται στο επίπεδο που την είχε τοποθετήσει το ερώτημα το 1898: «*τις θα σώση το Πανεπιστήμιόν μας από τοιούτων καταστροφών αμαθών επιστημόνων;*» (*Η σπογγαλιεία μας...*, ο.π., σ. 6).

¹²¹⁹ Οι διαδικασίες για την ίδρυση των δύο ζωολογικών κέντρων είχαν ξεκινήσει στην ίδια εποχή με την αντιπαράθεση Αποστολίδη-Γερμανού (*Σκριπ*, 11/1/1898 & 28/2/1898, σ. 2 & 2). Τα εγκαίνια έγιναν τον Ιούλιο του 1902 (*Εμπρός*, 15/7/1902, σσ. 2-3) ενώ ο ζωολογικός κήπος λειτούργησε έως τα μέσα της δεκαετίας του 1910.

¹²²⁰ Γερμανός, Ν. (1904). Ο Ζωολογικός Κήπος των Αθηνών. *Παναθήναια*, 89-90 (15-30/6/1904), 148-157.

¹²²¹ Τις ημέρες που γινόταν η εκλογή, αποφασίστηκε από το υπουργείο η παύση του Ν. Γερμανού από επιμελητής στην Ορυκτολογία λόγω ασθένειας (ΦΕΚ 11Β, 12/5/1915). Ωστόσο δεν προκύπτει από κάποιο τεκμήριο ότι ο ίδιος εργάστηκε στην τριετία 1912-1915 υπό τον νέο καθηγητή της έδρας Κ. Κτενά. Στη συνεδρίαση για την εκλογή, η υπηρεσία του ως επιμελητής δεν αναφέρθηκε καθόλου. Παράλληλα, η υφηγεσία του η οποία έχει αναφερθεί από τον Μ. Στεφανίδη είναι σαφές ότι δεν είχε πραγματοποιηθεί (υποσημείωση 577).

¹²²² Μετά από τη διαδικασία εκλογής ο Ν. Γερμανός αντιπαράτεθηκε με τον Θ. Σκούφο για μία προγενέστερη απόφαση (1914) σχετικά με τη μη έγκριση σχολικού του συγγράμματος και την επιλογή του αντίστοιχου που είχε συγγραφέα τον Σπ. Μηλιαράκη, ειδικότερα βλ.: Γερμανός, Ν. (1917). *Ο καθηγητής του Εθν. Πανεπιστημίου κ. Θεόδωρος Σκούφος ελεγχόμενος ως κριτής των διδακτικών βιβλίων*. Αθήνα: [χ.ε.].

¹²²³ Εξελέγη βουλευτής στη «*Βουλή των Λαζάρων*» (1915 και 1917-1920) και επίσης στην περίοδο 1920-1922 (*Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών, 1822-1935*).

λύσης ιδιαιτέρως όταν, όπως εδώ, συνέτρεχαν επιπλέον παράγοντες που την καθιστούσαν πιθανή¹²²⁴.

Ο δεύτερος υποψήφιος για την έκτακτη έδρα ήταν ο Γεώργιος Παπανικολάου. Από τη βιογράφο του, έχει σημειωθεί η επιρροή που του είχε ασκήσει στα φοιτητικά χρόνια η διδασκαλία του Σπ. Μηλιαράκη¹²²⁵. Ο βαθμός μίας τέτοιας επίδρασης δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί με τη βοήθεια του, διαθέσιμου έως τώρα, πραγματολογικού υλικού. Αυτό που μπορεί να ειπωθεί με μεγαλύτερη σαφήνεια, ωστόσο, είναι ότι η είσοδος του νεαρού γιατρού στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο είχε σχεδιαστεί σε συνεννόηση και με τους δύο καθηγητές των βιολογικών επιστημών και υποστηρίχθηκε χωρίς ενδοιασμούς από τους ίδιους. Για τον υποψήφιο η καθηγεσία αποτελούσε έναν σαφή στόχο όταν ξεκινούσε τις σπουδές του στη ζωολογία –«έβανα πικά να γίνω καθηγητής στο Πανεπιστήμιο» ανέφερε σε επιστολή το 1908¹²²⁶. Παρ' ότι λίγο αργότερα η «απογοητευτική κατάσταση των εδώ πραγμάτων» τον είχε κάνει να αναζητήσει εργασία στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια¹²²⁷, η θέσπιση των έκτακτων εδρών φαίνεται να αναζωπύρωσε το ενδιαφέρον του καθώς ο ίδιος διατύπωνε την πρόθεση, προκειμένου να πετύχει τον στόχο του, να ξεκινήσει και από χαμηλές θέσεις στην πανεπιστημιακή ιεραρχία όπως εκείνη του επιμελητή¹²²⁸.

Για τον Γ. Παπανικολάου το διάστημα από το πτυχίο της Ιατρικής έως ότου λάβει την πατρική υποστήριξη το 1907 ώστε να σπουδάσει στη Γερμανία καθώς και τα χρόνια των σπουδών του εκεί αποτέλεσαν μία περίοδο έντονων προσωπικών, φιλοσοφικών και κοινωνικών αναζητήσεων. Η φιλία με τον Δελμούζο, η υποστήριξη στον δημοτικισμό, η σύντομη περιπλάνηση στη νιτσεική φιλοσοφία, οι επιρροές από τις θέσεις του Γ. Σκληρού αποτελούσαν πτυχές των πρόσκαιρων αναζητήσεών του στη συγκεκριμένη περίοδο οι οποίες έχουν αναφερθεί αποσπασματικά στη βιβλιογραφία, μερικές φορές με αναγωγιστικές υποδηλώσεις. Ο ίδιος αναζήτησε τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα αρχικά στην Ιένα όπου παρακολούθησε για λίγο τα μαθήματα του Ernst Haeckel και κατόπιν, για ένα μεγαλύτερο διάστημα, εκείνα του August Weismann στο Freiburg πριν καταλήξει στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου όπου εκπόνησε τη διατριβή του¹²²⁹. Το

¹²²⁴ Για την αλλαγή στο νομοθετικό πλαίσιο που πραγματοποίησε η κυβέρνηση Βενιζέλου και για την πρόθεση της διάδοξης κυβέρνησης Γούναρη να αξιοποιήσει τη δυνατότητα που της παρείχε το νέο πλαίσιο (ενότητα 9.1).

¹²²⁵ Κόκκορη, Μ. (1985). *Ο.π.*, σ. 61. Η βιογράφος και ανιψιά του Γ. Παπανικολάου μαζί με την αναφορά προσθέτει ότι ο Μηλιαράκης «από επίσημη πανεπιστημιακή έδρα, ήταν στην Ελλάδα ο σημαντικότερος προπαγανδιστής του Χαίκελ». Ανάλογες σχηματικές προσεγγίσεις δεν σπανίζουν, ακόμη και σε ειδικότερες μελέτες. Ωστόσο το επιστημονικό και διανοητικό περιβάλλον στην Ελλάδα των αρχών του 20^{ου} αιώνα αναδεικνύεται πολύ πιο σύνθετο από παρόμοιες πολύ αδρές κατατάξεις.

¹²²⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο Παπανικολάου, αντίγραφο επιστολής προς Τ. Κωνσταντάκη, 26/2/1908.

¹²²⁷ Επιστολή Παπανικολάου στον πατέρα του, 19/9/1910, παρατίθεται στο: Μ. Κόκκορη, *ο.π.*, σσ. 96-97. Η εργασία του σε επιστημονικές θέσεις στην Ευρώπη θα ήταν, σύμφωνα με τον ίδιο, «μέχρις ότου η κάθοδος, βιαία ή κανονική, του κ. Αποστολίδου εκ της αρχής, μου επιτρέψει να τον αντικαταστήσω αναγκαστικώς διότι δεν πιστεύω να προτιμηθώ εμού ο θηριοτρόφος του Φαλήρου κ. Ν. Γερμανός». Ο Γ. Παπανικολάου στις επιστολές του δεν εμφάνιζε τον καθηγητή Ζωολογίας να υποστηρίζει ισχυρά την ανάδειξή του.

¹²²⁸ ASCA, Αρχείο Ίωνος Δραγούμη, επιστολή Νο 1793, 13/1/1912. Η επιστολή είχε αποσταλεί από τον Γ. Παπανικολάου στον διπλωμάτη τότε Ι. Δραγούμη όταν είχε αποφασίσει, μετά από το Μονακό, να επιστρέψει στην Ελλάδα προκειμένου να διεκδικήσει την έκτακτη έδρα. Ο σκοπός της, όπως τον ανέφερε ο ίδιος, ήταν να κοινοποιηθεί η πρόθεσή του από τον Δραγούμη στα κατάλληλα πρόσωπα. Παρ' ότι φαίνεται ότι μάλλον η γνωριμία τους ήταν έμμεση, ο αποστολέας είχε διατυπώσει αρκετές σκέψεις και παρείχε στον παραλήπτη πληροφορίες στην προοπτική αυτές να «μπορεί να σχετισθούν κάποτε με τη διπλωματική δράση Σας» (βλ. στη συνέχεια).

¹²²⁹ Στην Ιένα παρέμεινε μόνο για ένα δίμηνο στα αρχές του ακαδημαϊκού έτους 1907-08 και ακολούθησε πήγε στο Freiburg όπου παρέμεινε περίπου δέκα μήνες. Στο Ινστιτούτο Ζωολογίας του Μονάχου έφτασε τον

Ινστιτούτο Ζωολογίας στο Μόναχο, που διηύθυνε ο Richard Hertwig, αποτελούσε πόλο έλξης για τους ερευνητές της βιολογίας έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ιδίως για εκείνους που εργάζονταν σε θέματα εμβρυολογίας και γενετικής. Στο ίδιο Πανεπιστήμιο στην έδρα της βοτανικής δίδασκε ο K. Goebel, παλαιός συνεργάτης του μέντορα του Μηλιαράκη J. Sachs, στου οποίου το εργαστήριο εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή στην ίδια περίπου περίοδο και ο μετέπειτα επιμελητής του εργαστηρίου βοτανικής¹²³⁰. Στο περιοδικό *Biologisches Centralblatt*, που εκδιδόταν με τη συνεργασία των δύο καθηγητών του Μονάχου, δημοσιεύτηκαν οι εργασίες του Παπανικολάου με τις οποίες διεκδίκησε την έκτακτη έδρα¹²³¹. Ο N. Αποστολίδης, με σκοπό να τεκμηριώσει ότι η έρευνα του υποψήφιου πραγματευόταν ένα «θέμα βιολογικόν, πειραματικόν, σύμφωνον προς την εν τη επιστήμη συντελεσθείσαν από 20^{ου} [αιώνος] προόδου», παρουσίασε αναλυτικά τις σύγχρονες ερευνητικές προσεγγίσεις σχετικά με το θέμα της διατριβής. Το ερευνητικό της ερώτημα αφορούσε στη διαφοροποίηση των κυττάρων κατά τη διάρκεια της εμβρυϊκής ανάπτυξης και, ειδικότερα, στη διαμόρφωση του φύλου στους οργανισμούς.

Στο γύρισμα του αιώνα είχε εκπονηθεί ένας μεγάλος αριθμός ερευνών από δεκάδες ερευνητές γύρω από το συγκεκριμένο θέμα. Το ερώτημα θεωρούνταν ότι συγκέντρωνε το «υψηλότερο φιλοσοφικό ενδιαφέρον» στο πεδίο της ζωολογίας που έκανε τις «θεωρίες προσδιορισμού του φύλου να ακμάζουν σαν τα ζιζάνια»¹²³². Η ομάδα του Richard Hertwig είχε σημαντική θέση ανάμεσα σε εκείνες που εργάζονταν στο συγκεκριμένο πεδίο και στον Παπανικολάου ανατέθηκε να μελετήσει πειραματικά το φαινόμενο της παρθενογένεσης στις δαφνίδες (μικρούς υδρόβιους οργανισμούς). Ο N. Αποστολίδης, με σκοπό να αναφερθεί αναλυτικά στις διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις, συνόψισε το ευρύτερο ερευνητικό ερώτημα που είχε κληθεί να εξετάσει ο υποψήφιος: «Ποίοι είναι οι παράγοντες οι καθορίζοντες τα διαδοχικά στάδια του αναπαραγωγικού κύκλου; Είναι μόνον παράγοντες εσωτερικοί, εξωτερικοί ή και οι δύο ομού;».

Οι προσεγγίσεις για τη διαμόρφωση του φύλου κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα διακρίνονταν στις τρεις ομάδες όπως τις παρουσίασαν τα ερωτήματα που έθεσε ο καθηγητής Ζωολογίας, χωρίς οι βιολόγοι να μοιράζονται μία ευρεία συναίνεση για το θέμα¹²³³. Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση το φύλο καθοριζόταν κατά τη

Οκτώβριο του 1908. Τα διαστήματα, τα οποία καταγράφονται μέσω των επιστολών του (ΕΛΙΑ, Αρχείο Παπανικολάου & Βιβλιοθήκη Άμφισσας, Αρχείο Δελμούζου), διαφέρουν από τα συνήθως αναφερόμενα στα ποικίλου είδους αφιερώματα στον διακεκριμένο ερευνητή.

¹²³⁰ Πρόκειται για τον N. Μοντεσάντο, αναλυτικότερα υποσημείωση 1639.

¹²³¹ Στο *Biologisches Centralblatt* δημοσιεύτηκε το πρώτο μέρος της διδακτορικής του έρευνας υπό τον τίτλο *Über die Bedingungen der sexuellen Differenzierung bei Daphniden* (τόμος 30, τχ. 13, Ιούλιος 1910) και κατόπιν το κύριο μέρος με τίτλο *Experimentelle Untersuchungen über die Fortpflanzungsverhältnisse bei Daphniden (Simoccephalus vetulus und Moina rectirostris var. Lilljeborgii)* (τόμος 30, τχ. 21 έως 24, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1910). Στην υποψηφιότητά του χρησιμοποιήθηκε και μία δεύτερη εργασία που ήταν άρθρο στο ίδιο περιοδικό με όμοιο τίτλο (*Experimentelle Untersuchungen über die Fortpflanzungsverhältnisse bei Daphniden*, τόμος 31, τχ. 3, Φεβρουάριος 1911) το οποίο περιείχε τη συζήτηση σχετικά με τα συμπεράσματα παρόμοιων ερευνών που είχαν δημοσιευτεί παράλληλα με τη δική του.

¹²³² Η συγκεκριμένη περιγραφή για την απήχηση που είχε το ερώτημα διαμόρφωσης του φύλου ανήκε στον γενετιστή Thomas Hunt Morgan (αναφέρεται από την Jane Maienschein, βλ. υποσημείωση 1234). Ο Morgan ήταν ο κύριος εκπρόσωπος της πρώτης από τις τρεις ερευνητικές προσεγγίσεις για το συγκεκριμένο θέμα οι οποίες αναφέρονται στη συνέχεια και έλαβε το 1933 το Νόμπελ Φυσιολογίας και Ιατρικής για τη συνολική του έρευνα στον ρόλο των χρωμοσωμάτων στην κληρονομικότητα.

¹²³³ Maienschein, J. (1984). What Determines Sex? A Study of Converging Approaches, 1880-1916. *Isis*, 75(3), 456-480.

γονιμοποίηση και εξαιτίας αυτής και ήταν το αποτέλεσμα μεταβίβασης καθοριστικών χαρακτήρων από τους γονείς στους απογόνους. Ο R. Hertwig ακολουθούσε διαφορετική προσέγγιση, πρέσβευε δηλαδή ότι το φύλο δεν ήταν προκαθορισμένο μέσω κυτταρικής ρύθμισης και ότι οι εξωτερικές συνθήκες διαδραμάτιζαν αιτιώδη ρόλο στη διαμόρφωσή του¹²³⁴. Από την άλλη, την επίβλεψη της διδακτορικής έρευνας του Παπανικολάου είχε αναλάβει ο Richard Goldschmidt ο οποίος ήταν τότε πρώτος βοηθός του Hertwig και άτυπος επιβλέπων σε αρκετές διδακτορικές έρευνες καθώς το συγκεκριμένο ινστιτούτο συγκέντρωνε μεγάλο πλήθος ερευνητών¹²³⁵. Ο Goldschmidt υιοθετούσε διαφορετική οπτική, αποδεχόταν την κυτταρική ρύθμιση αλλά επεδίωκε να αναδείξει και τον ρόλο της αναπτυξιακής διαδικασίας στη διαμόρφωση του φύλου (άλλωστε, με αφετηρία τις αναζητήσεις του σε αυτή την περίοδο, διέτρεξε μία πολυκύμαντη και ιστορικά ενδιαφέρουσα πορεία στην επιστημονική και ακαδημαϊκή του ζωή¹²³⁶). Με άλλα λόγια, ο Γ. Παπανικολάου εκπόνησε τη διδακτορική του διατριβή μέσα σε ένα περιβάλλον έρευνας σε θέματα αιχμής όπου διασταυρώνονταν διαφορετικές αναζητήσεις και θεωρητικές προσεγγίσεις. Αυτήν ακριβώς τη διάσταση θέλησε να αναδείξει λεπτομερώς ο N. Αποστολίδης και, για τον λόγο αυτό, παρουσίασε σε ευρεία έκταση το περιεχόμενο των διαφόρων θεωριών προκειμένου να καταλήξει ότι ο υποψήφιος ήταν όχι μόνο «κάτοχος του θέματος πλήρως» που τον διέκρινε η «σαφήνεια και πλήρης γνώσις των νεωτέρων μεθόδων», αλλά διέθετε και την ικανότητα να υποστηρίζει τις παρατηρήσεις του «αντικρούων και συζητών μετά των κορυφαίων εν τω παγκοσμίω επιστημονικώ τύπω».

Η συνεργασία του υποψήφιου με τον καθηγητή Ζωολογίας προκειμένου να διεκδικηθεί επιτυχώς η έκτακτη έδρα είχε ξεκινήσει τουλάχιστον από τη θέσπισή της. Ο καθηγητής θεωρούσε ότι μία επιπλέον δημοσίευση από τον νεαρό επιστήμονα θα διασφάλιζε αυτή τη διεκδίκηση¹²³⁷. Με τον σκοπό αυτό ο Παπανικολάου είχε επιστρέψει στη Γερμανία την άνοιξη του 1912 ώστε να την προετοιμάσει. Επίσης του είχε ζητηθεί να συγγράψει και μία κριτική στην εργασία του N. Γερμανού «επί τη θάσει της νεωτέρας

¹²³⁴ Maienschein, J. (1984). Ο.π.

¹²³⁵ Frisch, K. (1980). Introduction. In: L. K. Piternick (Ed.), *Richard Goldschmidt. Controversial Geneticist and Creative Biologist* (pp. 11-13). Springer Basel AG.

¹²³⁶ Ο R. Goldschmidt (1878-1958) στην ίδια περίοδο είχε στρέψει και τη δική του έρευνα στο ερώτημα της διαμόρφωσης του φύλου στους οργανισμούς και αργότερα εισήγαγε μία προσέγγιση στην έννοια του φύλου ως συνεχές φάσμα και όχι ως διακριτή μονάδα. Παρέμεινε βοηθός στο Μόναχο έως το 1913 όταν ανέλαβε διευθυντής στο Ινστιτούτο Βιολογίας Kaiser-Wilhelm ενώ το 1935 εγκατέλειψε τη Γερμανία για τις ΗΠΑ λόγω της εβραϊκής του καταγωγής. Η βιβλιογραφία για τον ίδιο καθώς και για το συνολικό του έργο είναι εκτενής. Σύμφωνα με αρκετούς ιστορικούς της επιστήμης, διατύπωσε εναλλακτικές θεωρήσεις έναντι της κυρίαρχης στην εποχή του γονιδιακής ερμηνείας οι οποίες έτειναν σε μία κατανόηση που συμπεριλάμβανε ισότιμα τη γενετική, την εξέλιξη και την αναπτυξιακή διαδικασία. Ενδεικτικά για τον ίδιο και το έργο του βλ.: Dietrich, M. R. (2003). Richard Goldschmidt: hopeful monsters and other “heresies”. *Nature Reviews Genetics*, 4(1), 68-74. Richmond, M. L. (2007). The cell as the basis for heredity, development, and evolution: Richard Goldschmidt’s program of physiological genetics. In: D. Laubichler & J. Maienschein (Eds.), *From embryology to evo-devo: A history of developmental evolution* (pp. 169–211). The MIT Press. Επίσης για τον ίδιο, τη λειτουργία των γερμανικών ινστιτούτων στις βιοεπιστήμες και τη σχέση γενετιστών και ευγονικής, βλ. Weindling, P. (1985). Weimar Eugenics: The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics in Social Context. *Annals of Science*, 42(3), 303-318.

¹²³⁷ Επιστολή στον πατέρα του, 17/6/1912 παρατίθεται στο: Μ. Κόκκορη, ο.π., σσ. 113-115. Στην ίδια περίοδο ο Παπανικολάου διατηρούσε επικοινωνία και με τον Μηλιαράκη (Βιβλιοθήκη Άμφισσας, επιστολή προς Δελμούζο, 10/4/1912). Η προσπάθεια για να εκπονηθεί η δεύτερη ερευνητική εργασία που του είχε ζητηθεί δεν τελεσφόρησε. Στην εκλογή του 1915 συζητήθηκαν μόνο οι δημοσιεύσεις του 1910 και 1911.

βιβλιογραφίας», αίτημα το οποίο ο υποψήφιος αποδέχθηκε πρόθυμα παρ' ότι μάλλον δεν υπήρξε δημοσίευμα με ανάλογο περιεχόμενο¹²³⁸.

Τους δύο υποψήφιους διαχώριζαν, εκτός από τη διεκδίκηση μίας ακαδημαϊκής καριέρας το 1915, ευρύτερα σχέδια και από ενωρίτερα τα οποία αφορούσαν στην ανάπτυξη της επιστημονικής δραστηριότητας στην Ελλάδα στο πεδίο της ζωολογίας. Ο Παπανικολάου ενδιαφερόταν να γίνει μία διαφορετική διοργάνωση του Ενυδρείου που υπήρχε στο Φάληρο -«αυτού του άτυχου χτίριου που έπεσε δυστυχώς σε κακά χέρια» όπως ανέφερε ο ίδιος- για το οποίο εκείνος προέτασε τον σκοπό «να παίξει μεγάλο ρόλο στην επιστημονική κίνηση του τόπου μας»¹²³⁹. Με την εμπειρία και τις επαφές που είχε αποκτήσει από τις επισκέψεις σε υδροβιολογικούς σταθμούς στην Ευρώπη και από την εργασία του στο Ωκεανογραφικό Ινστιτούτο του Μονακό προσέβλεπε σε αλλαγές. Αυτές ήταν να εξασφαλιστεί η οικονομική στήριξη από ξένους διάσημους πάτρωνες προκειμένου το ελληνικό Ενυδρείο να μετατραπεί σε ένα θαλάσσιο ερευνητικό κέντρο που θα διοργάνωνε «*campagnes scientifiques προωρισμένες να μελετήσουν πλατεία την υδατογραφία και τη βιολογία των ελληνικών θαλασσών -πράμα που έχει όχι μόνο επιστημονική σημασία, μα και πρακτική*»¹²⁴⁰. Σε τι ακριβώς αναφερόταν στα πρώιμα σχέδιά του ο νεαρός επιστήμονας;

Τα σχέδια αυτά δεν ήταν μόνο ατομικοί οραματισμοί, ήταν μέρος γενικότερων προγραμμάτων που ανέπτυσσαν επιστήμονες και ερευνητικά κέντρα των κρατών της Μεσογείου τα οποία παρακολουθούσε και το ελληνικό κράτος. Συγκεκριμένα το 1908, στο Διεθνές Συνέδριο Γεωγραφίας στη Γενεύη, είχε εγκριθεί εισήγηση του ιταλού καθηγητή ζωολογίας Decio Vinciguerra, τότε διευθυντή του Βασιλικού Σταθμού Ιχθυοκαλλιέργειας στη Ρώμη, προκειμένου να συγκροτηθεί μία επιστημονική επιτροπή με σκοπό την ωκεανογραφική μελέτη της Μεσογείου. Ο Vinciguerra και η Ιταλική Γεωγραφική Εταιρεία εκτιμούσαν ότι έως τότε είχαν γίνει μικρά βήματα σε αυτή τον τομέα και θεωρούσαν ότι οι ανάλογες μελέτες, εκτός από το επιστημονικό ενδιαφέρον που είχαν, έπρεπε να προηγούνται της οικονομικής εκμετάλλευσης της θάλασσας. Ο στόχος τους ήταν, μέσα από την ακριβή γνώση των φυσικών και βιολογικών συνθηκών σε μία κλειστή θάλασσα όπως η Μεσόγειος, να υποδειχθούν στα μεσογειακά κράτη τα κατάλληλα μέτρα (νομοθετικά και άλλα) για τη θαλάσσια εκμετάλλευση προκειμένου αυτά να ληφθούν από κοινού και όχι μεμονωμένα. Με τον σκοπό αυτό είχε συγκροτηθεί μία διεθνής επιτροπή (*Commission Internationale pour l'exploration scientifique de la Mer Méditerranée*) της οποίας την προεδρία ανέλαβε ο πρίγκηπας Αλβέρτος καθώς η δραστηριότητα του Ωκεανογραφικού Ινστιτούτου του Μονακό είχε λάβει θέση παραδείγματος¹²⁴¹. Το βασικό πρόγραμμα δράσης της επιτροπής αποφασίστηκε λίγο

¹²³⁸ Σύμφωνα με την προαναφερόμενη επιστολή, ο Παπανικολάου είχε αναζητήσει βιβλιογραφία ώστε να συγγράψει μία κριτική στο έργο του Ν. Γερμανού και είχε καταλήξει να χρησιμοποιήσει το άρθρο ενός άγγλου καθηγητή. Ενδεχομένως αυτός να ήταν ο Sydney Hickson (1859-1940), καθηγητής ζωολογίας στο Owens College του Manchester, ο οποίος σε εργασία του στο *The Fauna and of the Geography Maldive and Laccadive Archipelagoes*, 2(1) αμφισβητούσε (pp. 493-496) τα ταξινομικά κριτήρια που είχε εφαρμόσει ο Γερμανός στη δεύτερη έρευνά του (υποσημείωση 1217). Ωστόσο, φαίνεται ότι επικράτησαν πιο νηφάλιες σκέψεις και μία τέτοια δημοσίευση δεν έγινε.

¹²³⁹ ASCA, Αρχείο Ί. Δραγούμη, επιστολή Νο 1793, 13/1/1912.

¹²⁴⁰ ASCA, Αρχείο Ί. Δραγούμη, επιστολή Νο 1793, 13/1/1912.

¹²⁴¹ *Bulletin de l'Institut océanographique de Monaco*, 138, 25/4/1909. Πρόκειται για τη γνωστή επιστημονική επιτροπή (CIESM) που δρα έως σήμερα.

αργότερα, το 1910, μαζί με θέματα σχετικά με τη συμμετοχή επιστημόνων και κρατικών αξιωματούχων από όλες τις μεσογειακές χώρες¹²⁴².

Η Ελλάδα δεν συμμετείχε στο συνέδριο του 1908 ή στη διάσκεψη του 1910. Στο εύφλεκτο ακαδημαϊκό και πολιτικό περιβάλλον της συγκεκριμένης περιόδου πόση προτεραιότητα μπορούσε να δοθεί σε μία ανάλογη συμμετοχή; Ωστόσο το θέμα εντάχθηκε άμεσα στην κυβερνητική ατζέντα από την πρώτη κυβέρνηση Βενιζέλου. Αυτό καταδεικνύεται από το γεγονός ότι το 1912 προσκάλεσε τον ίδιο τον εισηγητή του προγράμματος D. Vinciguerra προκειμένου να οργανώσει την αντίστοιχη δραστηριότητα στον ελληνικό χώρο. Στην ίδια περίοδο, σύμφωνα με τον Γ. Παπανικολάου, υπήρχαν σκέψεις σε έναν ευρύτερο κύκλο προσωπικοτήτων ώστε εκείνος να εκπροσωπήσει τη χώρα στη σχετική επιστημονική επιτροπή¹²⁴³. Αυτά, επομένως, ήταν τα σχέδια στα οποία αναφερόταν ο Γ. Παπανικολάου στην επιστολή του προς τον Ί. Δραγούμη το 1912 και, όπως φαίνεται εκεί, τα αντιμετώπιζε ως ένα πεδίο όπου μπορούσε να διοχετεύσει ένα μέρος τουλάχιστον της επιστημονικής του δραστηριότητας. Όταν ο Ιταλός καθηγητής κατέθεσε, λίγο αργότερα, οικονομοτεχνική έκθεση στον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Α. Μιχαλακόπουλο ανάμεσα στα άλλα μέτρα πρότεινε να ιδρυθεί ο υδροβιολογικός σταθμός, «όπως σε άλλες τας πεπολιτισμένες χώρας». Σκοπός του θα ήταν να συμβάλει στην ανάπτυξη του αλιευτικού τομέα, αλλά «και μεγάλως θα ωφέλει την επιστήμη» καθώς θα ενθάρρυνε την εκπαίδευση των φοιτητών φυσικών επιστημών στη θαλάσσια βιολογία και θα προωθούσε την εκπόνηση επιστημονικών ερευνών¹²⁴⁴. Οι κρατικοί σχεδιασμοί μπήκαν σε εφαρμογή σε σχετικά σύντομο διάστημα, ιδίως εάν ληφθεί υπόψη η γενικότερη συνθήκη¹²⁴⁵. Ωστόσο, αρκετά από τα δεδομένα που καθόριζαν τις ατομικές επιλογές είχαν αλλάξει σημαντικά ενδιάμεσως.

Οι ορίζοντες που άνοιγαν παρόμοιες δραστηριότητες είχαν αρχίσει να φαίνονται περιοριστικοί στον Γ. Παπανικολάου που διατύπωνε ενδιαασμούς ακόμη και για τις προοπτικές που θα προσέφερε μία καθηγητική θέση στο Πανεπιστήμιο. Η αναζήτηση μίας επιστημονικής σταδιοδρομίας στις ΗΠΑ ανταποκρινόταν περισσότερο στις επιδιώξεις του με αποτέλεσμα να αναχωρήσει για εκεί τον Οκτώβριο του 1913¹²⁴⁶. Στο επόμενο διάστημα, έως την εκλογή των έκτακτων καθηγητών, μερικά από τα επιστημονικά του σχέδια είχαν αρχίσει ήδη να καρποφορούν¹²⁴⁷. Η επιλογή του από τη

¹²⁴² *Bulletin de l'Institut océanographique de Monaco*, 167 & 168, 21 & 22/5/1910.

¹²⁴³ ASCA, Αρχείο Ί. Δραγούμη, επιστολή Νο 1793, 13/1/1912. Σύμφωνα με τον αποστολέα, η πρόταση συμμετοχής του Γ. Παπανικολάου στην επιστημονική επιτροπή είχε διατυπωθεί από τον πρίγκιπα Ρολάνδο Βοναπάρτη (1858-1924) πρόεδρο της γαλλικής Société de géographie και πατέρα της Μαρίας Βοναπάρτη (1882-1962). Εύλογα μπορεί να θεωρηθεί επομένως ότι η εργασία του Παπανικολάου στο Ωκεανογραφικό Ινστιτούτο είχε ενταχθεί, εκ των υστέρων ή όχι δεν έχει σημασία, σε αυτούς τους ευρύτερους σχεδιασμούς.

¹²⁴⁴ *Έκθεσις προς βελτίωσιν της εν Ελλάδι αλιείας υπό D. Vinciguerra κατά μετάφρασιν εκ του Ιταλικού, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήναι 1913, σσ. 18-22.* Η λειτουργία ενός υδροβιολογικού σταθμού σε κάθε μεσογειακή χώρα που θα υποστήριζε τις δράσεις της διεθνούς επιτροπής αποτελούσε τυπική υποχρέωση των χωρών που θα συμμετείχαν στο πρόγραμμα όπως είχε αποφασιστεί το 1910.

¹²⁴⁵ *Bulletin de l'Institut océanographique de Monaco*, 289, 30/3/1914. Στη συνεδρίαση της Επιτροπής τον Φεβρουάριο του 1914 η Ελλάδα συμμετείχε με εκπρόσωπο τον υπουργό Οικονομικών Α. Κορομηλά. Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους δημοσιεύτηκε ο ιδρυτικός νόμος για τον υδροβιολογικό σταθμό Ν. 421/1914 (πρόκειται για τον πρόδρομο οργανισμό του σημερινού Ελληνικού Κέντρου Θαλασσίων Ερευνών). Σε αυτόν ορίστηκε το 1915 υπεύθυνος ο Π. Παναγιωτόπουλος (διδάκτορας του 1910) και, μετά από τον θάνατό του το 1916, ο επιμελητής στο ζωολογικό μουσείο και εργαστήριο Γ. Αθανασόπουλος.

¹²⁴⁶ Σύμφωνα με τη βιογράφο του ενημέρωσε για την απόφασή του τον Σπ. Μηλιαράκη που προσπάθησε να τον μεταπεισει (βλ. Μ. Κόκκορη, *ο.π.*, σ. 120).

¹²⁴⁷ Στη συνεδρίαση για την εκλογή στην έκτακτη έδρα δεν συζητήθηκε μία τρίτη εργασία του Παπανικολάου η οποία είχε διεξαχθεί στο Cornell University με θέμα από την ίδια ερευνητική περιοχή με τη διδακτορική

Φυσικομαθηματική Σχολή υπήρξε ομόφωνη αλλά -εκτός από την απροθυμία της κυβέρνησης Γούναρη να πραγματοποιήσει τους διορισμούς στη Φυσικομαθηματική (ενότητα 9.1)- υπήρχαν πλέον και ισχυρές επιφυλάξεις από τον ίδιο για τη σκοπιμότητα μίας επανόδου. Το κύριο επιχείρημα, τουλάχιστον στην προσωπική του αλληλογραφία, ήταν ότι «*εδώ [στις ΗΠΑ] θα υπηρετήσω την Επιστήμην, στην Ελλάδα το Πανεπιστήμιον*» καθώς και η εκτίμηση ότι «*η Ελλάς δεν χρειάζεται ακόμη έρευναν, είναι εις εν κατώτερον επιστημονικώς στάδιον αναπτύξεως, το δε Πανεπιστήμιόν της είναι καθαρώς επαγγελματικόν ίδρυμα, όπου διδάσκονται μερικά επιστήμαι προς βιοποριστικόν σκοπόν*»¹²⁴⁸.

Ο διορισμός στην τακτική έδρα: η έρευνα στο Πανεπιστήμιο ως ερώτημα

Τα θέματα θα έμπαιναν ξανά στο τραπέζι της συζήτησης, υπό διαφορετικούς όρους, σε τρία χρόνια. Οι ανακατατάξεις στο καθηγητικό προσωπικό που ακολούθησαν την επάνοδο του Βενιζέλου το 1917 (ενότητα 9.1) επανέφεραν στον κυβερνητικό χώρο την επιδίωξη να προσελκυστούν έλληνες επιστήμονες που δρούσαν στο εξωτερικό. Ανάμεσα σε άλλους, ερωτήθηκε και ο Γ. Παπανικολάου για την τακτική έδρα της Ζωολογίας και απάντησε θετικά¹²⁴⁹. Ο απευθείας διορισμός του από το υπουργείο πραγματοποιήθηκε τον Μάιο του 1918 με βάση τις σχετικές διατάξεις του Οργανισμού για τους έλληνες που δίδασκαν σε ξένα πανεπιστήμια¹²⁵⁰. Στο ενδιαμέσο διάστημα η έδρα είχε προκηρυχθεί χωρίς να συγκεντρώσει υποψήφιους¹²⁵¹.

Αμέσως μετά από τον διορισμό, λήφθηκαν οι σχετικές οικονομικές πρόνοιες για το ταξίδι της επιστροφής¹²⁵². Ωστόσο από το Πανεπιστήμιο Cornell ζητήθηκε αρχικά μία παράταση και, λίγους μήνες αργότερα, υποβλήθηκε ένα αναλυτικότερο αίτημα που ζητούσε επιμήκυνση της αρχικής άδειας¹²⁵³. Το Cornell επικαλέστηκε ότι το έργο που είχε αναλάβει ο Γ. Παπανικολάου χρειαζόταν να το φέρει ο ίδιος εις πέρας, αφενός, λόγω της χρηματικής επένδυσης που είχε γίνει στην έρευνά του και, αφετέρου, λόγω της έλλειψης επιστημόνων που θα μπορούσαν να τη συνεχίσουν εξαιτίας της στράτευσης στον Πόλεμο. Η νέα άδεια δόθηκε μέχρι τα τέλη του 1918-19, διάστημα που θεωρήθηκε επαρκές και από τον ίδιο¹²⁵⁴. Σε όλες τις πρωτοβουλίες και τις ενέργειες, όπως προκύπτει

διατριβή του. Πρόκειται για το άρθρο με τίτλο *Sex Determination and Sex Control in Guinea-Pigs* που δημοσιεύτηκε στις 12/3/1915 στο περιοδικό *Science*, 41(1054), 401-404 η οποία έχει θεωρηθεί προδρομική της έρευνας για το Par-test κυρίως ως προς το είδος του πληθυσμού που μελετήθηκε (βλ. στη συνέχεια τη μέριμνα του ίδιου για αυτόν τον πληθυσμό). Η εκλογή έγινε δύο μήνες μετά από τη δημοσίευση και το άρθρο δεν είχε συμπεριληφθεί στο υπόμνημα της υποψηφιότητας (ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1911-1915, 20/4/1915, αρ. πρ. 150)· η δε άμεση ενημέρωση από τον ξένο επιστημονικό τύπο στο δεδομένο χρονικό πλαίσιο μάλλον απαιτούσε μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.

¹²⁴⁸ Επιστολές στον γαμπρό του Κ. Σταματίου και τον πατέρα του, 21/8/1915 & 28/8/1915 παρατίθεται στο: Μ. Κόκκορη, *ο.π.*, σσ. 132-134.

¹²⁴⁹ ΙΑ ΥΠΕΞ, ΚΥ, 1921, φ. 40/2, έγγραφο ΥΕΔΕ, 18/1/1918, αρ. πρ. 3138 & τηλεγράφημα πρέσβη Γ. Ρούσσου, 10/2/1918, αρ. 567.

¹²⁵⁰ Άρθρο 8§3, Ν. 3823/1911 και ΦΕΚ 112Γ, 11/5/1918. Προκειμένου να ενεργοποιηθεί το σχετικό άρθρο ζητήθηκαν συμπληρωματικές πληροφορίες από τις ΗΠΑ για το είδος της θέσης στο Cornell: ΙΑ ΥΠΕΞ, ΚΥ, 1921, φ. 40/2, έγγραφο ΥΕΔΕ, 22/2/1918, αρ. πρ. 7502· ΓΑΚ, ΠΓ, φ. 74, τηλεγράφημα Ρούσσου, αρ. 1013.

¹²⁵¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 8/1/1918.

¹²⁵² ΓΑΚ, ΚΥ, ΥΕΔΕ Δ', κ. 3, φ. 1918-1919, ΥΕΔΕ προς υπουργικό συμβούλιο, 30/6/1918, αρ. πρ. 20754.

¹²⁵³ ΙΑ ΥΠΕΞ, ΚΥ, 1921, φ. 40/2, τηλεγράφημα Ρούσσου, 9/10/1918, αρ. 3218· απάντηση ΥΕΔΕ, 10/10/1918, αρ. πρ. 43208· έγγραφο ΥΠΕΞ προς ΥΕΔΕ, 8/12/1918, αρ. πρ. 28987· απάντηση ΥΕΔΕ, 29/12/1918, αρ. πρ. 51042.

¹²⁵⁴ ΙΑ ΥΠΕΞ, ΚΥ, 1921, φ. 40/2, ΥΠΕΞ προς ΥΕΔΕ, 16/3/1919, αρ. πρ. 8886 με συνημμένη επιστολή Παπανικολάου.

από την υπηρεσιακή αλληλογραφία που απόκειται στα κρατικά αρχεία, είναι εμφανής η πρόθεση του υπουργείου Παιδείας και ο ρυθμιστικός ρόλος του γενικού γραμματέα Δ. Γληνού προκειμένου να τελεσφορήσει η διαδικασία και να εξασφαλιστούν οι συνθήκες που θα επέτρεπαν την επιστροφή.

Μετά από τη λήξη του προκαθορισμένου διαστήματος, ο Γ. Παπανικολάου απάντησε στο ερώτημα για την ημερομηνία επανόδου με μία λεπτομερή επιστολή την οποία απήυθυνε μέσω του καθηγητή της Νομικής Α. Ανδρεάδη. Με αυτήν επεδίωκε να διευθετήσει θέματα οικονομικής φύσης τα οποία, αφενός, θα διευκόλυναν την επιστροφή του στην Ελλάδα και, αφετέρου, θα εξασφάλιζαν την απρόσκοπτη συνέχιση του ερευνητικού του έργου. Σύμφωνα με τον καθηγητή της Νομικής που την κοινοποίησε στο υπουργείο, η γνώμη του Δ. Γληνού ήταν ότι *«πάντα τα ζητούμενα πρέπει και δύνανται να γίνουν»* και ότι ο προσφορότερος τρόπος για να ευοδωθούν ήταν να συμβάλουν από κοινού το Πανεπιστήμιο και η κυβέρνηση¹²⁵⁵. Με τον σκοπό αυτόν το περιεχόμενο της επιστολής τέθηκε ως θέμα συζήτησης στη Σύγκλητο μετά από αίτημα του υπουργείου¹²⁵⁶. Οι διστάμενες προσεγγίσεις, του αποστολέα από τη μία και της Συγκλήτου εν συνόλω από την άλλη, αναδεικνύουν παραμέτρους του περιβάλλοντος υποδοχής που επέδρασαν στις στάσεις και τις αποφάσεις. Περισσότερο από αυτό, υπογραμμίζουν μερικές από τις αντιλήψεις γύρω από τη σχέση πανεπιστημίου και έρευνας οι οποίες -είτε για λόγους γενικότερων επιλογών, είτε για λόγους επιχειρηματολογίας- προβλήθηκαν και ενισχύθηκαν στο συγκεκριμένο πλαίσιο.

Η επιστολή κινούνταν σε δύο άξονες. Αρχικά διατυπώνονταν απερίφραστα μερικές αξιώσεις που σχετίζονταν με προσωπικές αμοιβές προκειμένου να οργανωθεί η διαδικασία της επιστροφής και, κατόπιν, ο Γ. Παπανικολάου παρουσίασε αναλυτικά τους οικονομικούς όρους που θεωρούσε ότι θα εξασφάλιζαν τη συνέχιση της έρευνάς του στην Ελλάδα. Η επιστολή έθετε ουσιαστικά το ζήτημα της σχέσης ανάμεσα στον προσανατολισμό ενός πανεπιστημίου στην έρευνα και στη στρατηγική για τη χρηματοδότησή της. Ως αφηγηριακό σημείο στη σκέψη του αποστολέα διατυπώνονταν η παραδοχή ότι ένα πανεπιστήμιο οφείλει να διεξάγει έρευνα. Στο κείμενό του ο Παπανικολάου προσπερνούσε συνοπτικά την αντίληψη ότι *«το Πανεπιστήμιόν μας είναι πτωχόν»* καθώς και τις απόψεις ότι *«τέτοια πράγματα είνε πολυτέλεια δια την Ελλάδα η οποία δεν είνε ακόμη ώριμος δι' έρευναν»* και διατύπωνε το επιχείρημα ότι, εφόσον αναγνωριζόταν η σημασία της, *«το Πανεπιστήμιόν μας έπρεπε να είναι εις θέσιν να συντηρή τοιαύτα πειράματα»*. Ο αποστολέας της επιστολής είχε επιλέξει να δώσει βαρύτητα στην προσπάθεια να εξασφαλιστεί η χρηματοδότηση του ερευνητικού του προγράμματος και όχι του διδακτικού. Αυτό διότι ο ίδιος πίστευε ότι ο αγώνας ώστε να βρεθούν πιστώσεις προκειμένου να λειτουργήσει ένα εκπαιδευτικό εργαστήριο *«είναι ίσως δύσκολος, αλλά πάντως πολύ ευκολώτερος του αγώνος προς εξασφάλισιν πιστώσεων δια την διεξαγωγήν ειδικών πειραμάτων ή δια τον καταρτισμόν βιβλιοθήκης»*¹²⁵⁷.

Η ισχυρή πρόσδεση του υποκειμένου στο ερευνητικό εγχείρημα καθώς και η εξάρτηση του ερευνητή από την επιστημονική του σκευή (έμβια και μη) είναι διαστάσεις που ανιχνεύονται ευδιάκριτα στο κείμενο της επιστολής. Ο Γ. Παπανικολάου περιέγραφε αναλυτικά τις ερευνητικές κατευθύνσεις που είχε ήδη λάβει η εργασία του στις ΗΠΑ στις

¹²⁵⁵ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 332.2, Ανδρεάδης προς πρύτανη Γ. Αγγελόπουλο, 13/2/1920 (εμπιστευτική, χωρίς αρ. πρ.)

¹²⁵⁶ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 332.2, ΥΕΔΕ προς πρυτανεία, 18/2/1920, αρ. πρ. 7385.

¹²⁵⁷ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 332.2, επιστολή Παπανικολάου προς Ανδρεάδη, 20/1/1920. Τα παραθέματα που αποδίδονται στη συνέχεια του κειμένου στον Γ. Παπανικολάου προέρχονται από τη συγκεκριμένη επιστολή.

οποίες διαφαινόταν ότι του είχε δοθεί το πλεονέκτημα να πειραματίζεται σε μία ευρεία γκάμα θεμάτων (μεγαλύτερη από εκείνη των επόμενων ανακοινώσεών του). Η επιδίωξη του ήταν να διασφαλίσει τη συνέχεια στο επιστημονικό του εγχείρημα όχι μόνο με την παροχή του κατάλληλου εργαστηριακού εξοπλισμού, αλλά και με την ασφαλή μεταφορά του πληθυσμού των ινδικών χοιριδίων στα οποία είχε επέμβει δημιουργώντας μία κατάλληλη για την έρευνά του γενεαλογία, ένα θέμα στο οποίο έδινε μεγάλη σημασία όπως δείχνει η έκταση των σχετικών αναφορών. Ο ίδιος περιέγραφε ότι η σχέση με τους ερευνητικούς του στόχους *«ανεπτύχθη εις βαθμόν πραγματικής ψυχώσεως, από την οποίαν αισθάνομαι ότι είναι δύσκολον πλέον ν' απαλλαγώ»*.

Απόρροια αυτής της δέσμευσης ήταν να διατυπώνει όσα αιτήματα θεωρούσε ότι εξυπηρετούσαν τον σκοπό του με έναν άμεσο τρόπο, χωρίς λεκτικές συμβάσεις και υπεκφυγές. Ωστόσο η αμφιθυμία για την τελική απόφαση ήταν έκδηλη στο κείμενο. Από τη μία, διατυπωνόταν η πεποίθησή του ότι ο *«επιστήμων ο οποίος εγκαταλείπεται εις την τύχην του να κάμη ό,τι ημπορεί και όπως ημπορεί, γρήγορα απογοητεύεται και μεταβάλλεται εις άγονον επαγγελματίαν»* και, επομένως, διατύπωνε το ερώτημα μήπως *«υπηρετεί κανείς περισσότερο την πατρίδα του, έστω και μένων μακράν της και καλλιεργών την επιστήμην, παρά σπεύδων πλησίον της με θυσίαν των επιστημονικών εφοδίων του»*. Και από την άλλη, οι οικονομικοί όροι και οι προϋποθέσεις επιζητούνταν με τον λεπτομερή τρόπο ενός που γνώριζε καλά το περιβάλλον υποδοχής και τις ιδιαίτερες λειτουργίες του και διέθετε μία αναλυτική και σαφή εποπτεία για τον χώρο που καλούνταν να υπηρετήσει, ενώ παράλληλα τη διατύπωση των αιτημάτων ακολουθούσε το ρητορικό ερώτημα ότι εάν δεν υποστηριχθεί η έρευνα *«πώς είναι δυνατόν να χειραφετηθώμεν επιστημονικώς και πνευματικώς και να αντιδράσωμεν κάπως εις την ρουτίαν και τον σχολαστικισμόν;»*.

Η πρόσληψη της επιστολής στη Σύγκλητο, όπως αυτή καταγράφηκε, είχε διαφορετικές εστιάσεις. Η συζήτηση κατά ένα σημαντικό μέρος περιστράφηκε στις εκφράσεις και το ύφος που είχαν διατυπωθεί τα αιτήματα. Ο διορισμός του Γ. Παπανικολάου στην έδρα της Ζωολογίας είχε αναπόσπαστα συνδεθεί με το κύμα των απολύσεων και την παρέμβαση που επιχειρούνταν στο Πανεπιστήμιο μέσω των απευθείας διορισμών από την κυβέρνηση. Οι άμεσες συνεννοήσεις που είχαν υπάρξει με το υπουργείο Παιδείας και τον γενικό του γραμματέα καθώς και οι προηγούμενες καθυστερήσεις στην ανάληψη των καθηκόντων έλαβαν δηκτικές αναφορές και αποτέλεσαν παραμέτρους που διαμόρφωσαν το πλαίσιο υποδοχής, παρ' ότι υπενθυμίστηκε με έναν ασθενή τρόπο το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος επιστήμονας είχε αποτελέσει επιλογή της Σχολής στο πρόσφατο παρελθόν¹²⁵⁸.

Η κύρια εστίαση, ωστόσο, ήταν στην οικονομική διάσταση των αιτημάτων και στις προεκτάσεις που είχε ως προς το επίπεδο λήψης των αποφάσεων. Τα ζητούμενα θεωρήθηκε ότι υποβλήθηκαν *«παρορωμένων άλλων εργαστηρίων του Πανεπιστημίου, της αυτής και ίσως μείζονος σπουδαιότητος»* και ότι η παραδοχή τους *«θα ανέτρεπε το όλον κρατούν εν τω Πανεπιστημίω σύστημα»* και την κατανομή των κονδυλίων *«συμμέτρως προς τας ανάγκας των άλλων καθηγητών»*. Η έμφαση τέθηκε στην απροθυμία να αναληφθούν εκ των προτέρων οικονομικές δεσμεύσεις και να αναιρεθεί η δυνατότητα *«της Συγκλήτου εκάστοτε ούσης ελευθέρως να ψηφίζει τας πιστώσεις [...] ανεξαρτήτως πάσης συμβάσεως»*¹²⁵⁹. Η συζήτηση πραγματοποιούνταν στο δεύτερο έτος εφαρμογής του νέου μοντέλου για τα πανεπιστημιακά έσοδα όπου, προς το παρόν, ο

¹²⁵⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/2/1920. Η υπόμνηση για την προηγούμενη εκλογή έγινε από τον Κ. Κτενά.

¹²⁵⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/2/1920. Οι αντιθετικές απόψεις εκφράστηκαν κυρίως από τους Γ. Ματθαίουπολο, Χρ. Μαλανδρίνο, Μ. Κατσαρά και τον πρύτανη Γ. Αγγελόπουλο.

οικονομικός του απολογισμός ήταν θετικός. Επίσης, γινόταν κατά τη διάρκεια της διαπραγματεύσεως σχετικά με το νέο διοικητικό σχήμα στο Πανεπιστήμιο το οποίο θα ήταν αρμόδιο για τα οικονομικά θέματα στρατηγικού χαρακτήρα (ενότητα 9.4). Επομένως η πρόθεση να διασφαλιστεί αυτονομία στην πανεπιστημιακή ηγεσία να αποφασίζει, χωρίς αυτό να τίθεται υπό αίρεση μέσω ειδικών συμφωνιών που δεν είχε συνάψει η ίδια, λάμβανε έναν ευρύτερο χαρακτήρα και αποτελέσε έναν σημαντικό παράγοντα που διαμόρφωσε την πανεπιστημιακή στάση.

Σε αυτή τη συνθήκη διατυπώθηκε μία σαφής προτροπή που είχε βαρύτητα καθώς εκπορευόταν από τον πρύτανη Γ. Αγγελόπουλο: «[Ο Παπανικολάου] είναι διακεκριμένος επιστήμων, αλλά νομίζω ότι θα ηδύνατο τότε κάλλιον να εργασθή και πληρέστερον να ανταποκριθή εις τον προορισμόν του παραμένων και εδραιούμενος εκεί ένθα, ως αυτός ομολογεί, τω παρέχονται άφθονα τα μέσα προς επιστημονικήν εργασίαν». Περισσότερο από αυτό, η δήλωση δεν παρέμεινε στο επίπεδο μίας ατομικής προτροπής που θα είχε συγκυριακό χαρακτήρα. Συνοδεύτηκε και από τη διατύπωση μίας καταληκτικής και γενικευμένης οριοθέτησης ότι «βεβαίως μεγάλην τιμήν περιποιεί εις καθηγητήν η επιστημονική έρευνα, αλλά την κυρίαν αποστολήν του καθηγητού αποτελεί η διδασκαλία»¹²⁶⁰. Με τον τρόπο αυτό η πρυτανική δήλωση χάρασε και τις οριακές γραμμές που αφορούσαν στο σύνολο του καθηγητικού σώματος.

Τα αιτήματα της επιστολής αντιμετωπίστηκαν διαφορετικά στο κυβερνητικό επίπεδο καθώς δημοσιεύτηκε νόμος που τα ικανοποιούσε¹²⁶¹. Με αυτόν αποδιδόταν ένα εφάπαξ ποσό στον Γ. Παπανικολάου, απευθείας από τον προϋπολογισμό του υπουργείου, με σκοπό την ίδρυση «ζωολογικού και βιολογικού εργαστηρίου και ειδικής βιβλιοθήκης [...] και μεταφοράν εκ του εξωτερικού των αναγκαίων υλικών και ζώων». Επίσης δινόταν ένα επιπλέον ετήσιο ποσό με σκοπό την «εκτέλεσιν ζωολογικών και βιολογικών ερευνών εν τω εργαστηρίω». Η ειδική ρύθμιση, με οικονομικά εντάλματα που θα εκδίδονταν στο όνομα του ίδιου, υλοποιούσε την κυβερνητική πρόθεση να μην «διακοπώσιν ενταύθα» οι έρευνες που είχαν ξεκινήσει στις ΗΠΑ¹²⁶², αλλά και υπογράμμιζε τον συγκεκριμένο χαρακτήρα της ρύθμισης. Ο ενδιαφερόμενος ενημερώθηκε άμεσα και έγιναν προσπάθειες ώστε να ξεκινήσει η επιστροφή μέσα στο καλοκαίρι του 1920¹²⁶³, κάτι που δεν συνέβη χωρίς να είναι ευδιάκριτοι οι λόγοι. Πάντως σε σύντομο διάστημα η κυβερνητική αλλαγή του Νοεμβρίου οδήγησε στην απόλυσή του μαζί με όσους είχαν εκλεγεί ή διοριστεί στην περίοδο 1917-1920, ενώ η επάνοδός τους μετά το 1922 προκάλεσε νέο ερώτημα προς τον ίδιο¹²⁶⁴. Το θέμα, όμως, φαίνεται ότι είχε κλείσει οριστικά για εκείνον· άλλωστε, όμοια ατελέσφορη κατάληξη είχε και μία σχετική προσπάθεια που έγινε το 1928 για το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης¹²⁶⁵. Ο Γ. Παπανικολάου συνέχισε την επιστημονική του πορεία ως μέλος του Cornell University, στην Ελλάδα ξαναβρέθηκε το 1957 ως τιμώμενο πρόσωπο.

¹²⁶⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/2/1920.

¹²⁶¹ ΦΕΚ 185Α, 18/8/1920, Ν. 2458.

¹²⁶² Βουλή των Ελλήνων, Λυτά έγγραφα, Αρχείο εισηγητικών εκθέσεων, φ. 21/1920. Ο νόμος ψηφίστηκε τον Μάιο.

¹²⁶³ ΙΑ ΥΠΕΞ, ΚΥ, 1921, φ. 40/2, ΥΕΔΕ προς ΥΠΕΞ, 5/6/1920, αρ. πρ. 26277· τηλεγράφημα πρέσβη Μ. Τσαμαδού, 10/7/1920, αρ. 1271.

¹²⁶⁴ ΓΑΚ, ΚΥ, ΥΕΔΕ Δ', κ. 2, φ. 1921-1922, ΥΕΔΕ προς ΥΠΕΞ, 19/12/1922, αρ. πρ. 50297.

¹²⁶⁵ ΦΕΚ 130Γ, 15/8/1928. Ο Γ. Παπανικολάου προτάθηκε, χωρίς να έχει θέσει υποψηφιότητα, από την επιτροπή που εισηγήθηκε για τις τακτικές έδρες των φυσικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (αποτελούνταν από πέντε καθηγητές της Φυσικομαθηματικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και δύο του τμήματος Δασολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης).

Αποτελούσαν οι κυβερνητικές πρωτοβουλίες για τον ερχομό του Γ. Παπανικολάου μία σαφή επιλογή προκειμένου να ενισχυθεί το δυναμικό του Πανεπιστημίου Αθηνών με επιστήμονες που διέθεταν εξειδικευμένη κατάρτιση, βρίσκονταν στην πρώτη γραμμή των επιστημονικών αναζητήσεων της εποχής και είχαν ισχυρή δέσμευση στην έρευνα; Τέτοια στοιχεία ενυπήρχαν, αναμφίβολα, στους χειρισμούς. Ωστόσο παρόμοιες επιδιώξεις δεν προσδιόρισαν και τις διεργασίες που ακολούθησαν. Τουναντίον, σε αυτές αναδείχθηκαν διαφορετικοί προσανατολισμοί και μάλιστα για το ίδιο επιστημονικό πεδίο. Στον βαθμό που το συμπέρασμα έχει ισχύ, καταδείχθηκε -για μία ακόμη φορά μετά το 1910- η αδυναμία όσων πολιτικών παρεμβάσεων στρέφονταν αποκλειστικά στο ατομικό επίπεδο προκειμένου να πραγματοποιηθούν μεταβολές που να επιφέρουν επιστημονικά αποτελέσματα.

Η έδρα της Ζωολογίας παρέμεινε κενή και σε συνεχή εκκρεμότητα για δεκαεπτά ολόκληρα χρόνια. Στο διάστημα αυτό τα μαθήματα και τη διεύθυνση του ζωολογικού εργαστηρίου και μουσείου διεκπεραίωσαν καθηγητές άλλων αντικειμένων. Από το 1916 έως το 1922 ανατέθηκαν σε διάφορους καθηγητές, ενώ στη δεκαετία 1922-1932 την ανάθεση διατήρησε σταθερά ο Θ. Σκούφος. Σε αυτό το πλαίσιο οι προσπάθειες να συγκροτηθεί ένα δυναμικό επιστημόνων στο συγκεκριμένο πεδίο παρέμειναν είτε κατακεραματισμένες, είτε αποκλίνουσες. Παράλληλα υπήρξαν κινήσεις ώστε να θεσπιστεί η βιολογία ως ανεξάρτητο επιστημονικό πεδίο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ωστόσο οι διεργασίες προκειμένου να συμβεί αυτό είχαν ειδοποιούς διαφορές με όσα έδειχναν να κομίζουν οι αντίστοιχες πρωτοβουλίες στην «πολεμική» δεκαετία. Το 1926, χωρίς ανάλογο αίτημα από τη Σχολή, ιδρύθηκε έκτακτη αυτοτελής έδρα στο αντικείμενο με απόφαση του υπουργού Δ. Αιγινήτη και με τη ρητή επιλογή να ακολουθηθούν γι' αυτήν «κατ' εξαίρεσιν» διαδικασίες πλήρωσης¹²⁶⁶. Η Φυσικομαθηματική έσπευσε να προσδιορίσει το ακριβές περιεχόμενο της έδρας, το οποίο όρισε να είναι η «*Συγκριτική Ανατομική και Φυσιολογία και Ιστορία της εξελίξεως των όντων*»¹²⁶⁷, με σκοπό να αποτρέψει την πλήρωσή της με το πρόσωπο που φαινόταν ότι αποτελούσε την επιλογή του εισηγητή της έδρας αλλά και μίας μερίδας της βενιζελικής παράταξης. Ωστόσο στην έναρξη του 1932 πραγματοποιήθηκε ο διορισμός του Θρασύβουλου Βλησίδα στην έκτακτη έδρα Βιολογίας ύστερα από μία εξαετή διεγκυστίνδα αντιθετικών ενεργειών. Η πράξη ματαιώθηκε με την προσφυγή σε ανώτατα νομικά μέσα που επιστράτευσε η Φυσικομαθηματική. Αργότερα ο ίδιος επανήλθε και πέτυχε την εκλογή του το 1939, με ελάχιστες διαφωνίες πλέον εντός της Σχολής, μετά από τη θητεία του ως διευθυντής ανώτατης εκπαίδευσης στην κυβέρνηση Μεταξά. Η εικοσαετής διαδρομή, από την ατελέσφορη μετάκληση του Γ. Παπανικολάου έως το συγκεκριμένο χρονικό σημείο, είχε μεγαλύτερο μήκος μεταβολών απ' ότι διάρκεια. Οι πρωτοβουλίες, οι δράσεις και οι αντιδράσεις στο θεσμικό επίπεδο καθ' όλη την περίοδο αντικατόπτριζαν τις σύνθετες αλλαγές που πραγματοποιούνταν τόσο στη συγκρότηση της επιστήμης της βιολογίας διεθνώς, όσο και εκείνες που βίωνε η ελληνική κοινωνία στα μεσοπολεμικά χρόνια.

¹²⁶⁶ Άρθρα 5§2 και 67§1 στο Ν.Δ. της 12^{ης}/6/1926 (ΦΕΚ 195Α). Η θέσπιση της συγκεκριμένης έδρας δεν είχε ζητηθεί από τη Σχολή. Το 1918 είχε προταθεί έκτακτη έδρα για τη βιολογία όταν ζητήθηκε από τη Σχολή να τροποποιηθεί το περιεχόμενο των έκτακτων εδρών (που ήταν κενές) με αφορμή το πρόγραμμα του νεοσύστατου χημικού τμήματος. Όμως, οι έκτακτες έδρες δεν άλλαξαν τότε και το 1922 η απόφαση ήταν διαφορετική (ενότητα 9.1) και δεν περιλάμβανε έδρα βιολογίας. Η πρωτοβουλία του 1926 ανήκε στον εισηγητή.

¹²⁶⁷ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 23/6/1926.

11. Η ίδρυση και τα πρώτα χρόνια του Χημικού Τμήματος

Η ίδρυση του χημικού τμήματος αποτέλεσε μία βασική τομή στην ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής. Υπήρξε η κατάληξη μίας μακράς πορείας που βρισκόταν συστηματικά στο προσκήνιο από το γύρισμα του αιώνα και, όπως παρουσιάστηκε σε προηγούμενα κεφάλαια, αποτέλεσε συστατικό στοιχείο των διεργασιών που κορυφώθηκαν στο τέλος της πρώτης δεκαετίας. Η ματαιωμένη το 1911 απόπειρα να διαιρεθεί το φυσικό τμήμα επανήλθε άμεσα στη Φυσικομαθηματική και εγκαταστάθηκε μόνιμα στις συζητήσεις, θεσμικές και μη, έως τον Απρίλιο του 1918 όταν νομοθετήθηκε η ίδρυση του χημικού τμήματος. Στο εσωτερικό της Σχολής -παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις στις κατευθύνσεις και τις προτεραιότητες, όπως και τις αντιθέσεις στο καθηγητικό σώμα- οι απόψεις είχαν γενικά μετατοπιστεί και έβρισκαν μεγαλύτερη αποδοχή προτάσεις που προωθούσαν αλλαγές στο Πανεπιστήμιο ώστε να εξυπηρετηθούν διαφορετικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Σημείο καμπής αποτέλεσε η απόφαση για τον χωρισμό του φυσικού τμήματος στην έναρξη του 1914, θέμα που πραγματεύεται η ενότητα 11.1. Η μεταβολή ανακλούσε προσδοκίες για τις προοπτικές της χώρας που είχαν ενδυναμωθεί μετά τους βαλκανικούς πολέμους και πραγματοποιήθηκε σε μία περίοδο που η ροή προς τη σπουδή των φυσικών επιστημών είχε αυξηθεί. Ωστόσο τις προηγούμενες ακαδημαϊκές αναστολές για την εξειδίκευση των σπουδών, οι οποίες υπερέβαιναν τη Σχολή και αφορούσαν στο σύνολο του Πανεπιστημίου, τις διαδέχθηκαν κυβερνητικές υπαναχωρήσεις για την ενίσχυση των σπουδών χημείας με αποτέλεσμα η μεταβολή να μην επιτευχθεί στο άμεσο διάστημα.

Λίγους μήνες μετά, ένας πόλεμος άλλαζε τον ρου των πραγμάτων στην Ευρώπη και γινόταν αφορμή ώστε να εκδηλωθούν οι αντιθέσεις της ελληνικής κοινωνίας με δραματικό τρόπο. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ανέδειξε διεργασίες και στο πεδίο της εκπαίδευσης στα ευρωπαϊκά κράτη οι οποίες είχαν εκκινήσει παλαιότερα και επιτάχυνε την εξέλιξή τους. Ο ανασχεδιασμός της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στον δυτικό κόσμο αλλά και η αναδιάταξη της επιστημονικής δραστηριότητας εντός των νέων διεθνών ισορροπιών έφτανε στην Ελλάδα μέσα από πολλά κανάλια, μερικές φορές ως απόηχος, και επιδρούσε στους εγχώριους προσανατολισμούς. Οι επιδράσεις αυτών των αλλαγών στο επίπεδο της Φυσικομαθηματικής Σχολής παρουσιάζονται στην ενότητα 11.2 και εξετάζονται μέσα από δύο κορυφώσεις: τη συζήτηση το 1915 με θέμα τον προσανατολισμό στις πανεπιστημιακές σπουδές χημείας και την απόφαση στα τέλη του 1917 που αφορούσε στην ίδρυση του χημικού τμήματος. Η πραγμάτευση του θέματος αναδεικνύει ότι η μεταβολή που επιτεύχθηκε το 1918 είχε μεν βαθύτερες χρονικές ρίζες, αλλά ωθήθηκε από τη συνθήκη που όριζαν τρεις παράμετροι που μεταξύ τους αλληλοσυνδέονταν. Οι επιρροές από την ευρωπαϊκή συζήτηση για την ανώτατη εκπαίδευση και οι διαφοροποιήσεις της λόγω της βίωσης του πολέμου· οι εσωτερικές συνθήκες στην Ελλάδα και η επιδίωξη να διατυπωθεί ένα αφήγημα με οραματική προοπτική για τη χώρα· καθώς και σχέδια για τον ρόλο της Ελλάδας εντός μίας ευρύτερης κατανομής ισχύος στον γεωπολιτικό χάρτη, αποτελούσαν παράγοντες που συνέβαλαν στην επίτευξη της μεταβολής.

Το δεύτερο μισό της πολεμικής δεκαετίας υπήρξε ένα διάστημα έντονης κινητικότητας στον ακαδημαϊκό χώρο των φυσικών επιστημών. Η ενότητα 11.3 ασχολείται με πρωτοβουλίες σε αυτή την περίοδο που είχαν ευρύτερο χαρακτήρα, συνδέθηκαν ειδικότερα με τη χημεία, αναπτύχθηκαν με τη δραστήρια ή και την πρωταγωνιστική συμμετοχή πανεπιστημιακών καθηγητών και είχαν πολλαπλούς στόχους. Επιχειρούσαν να διαμορφώσουν τον μεταπολεμικό χάρτη στο πεδίο των χημικών σπουδών και, γενικότερα, να ενισχύσουν τη διασύνδεσή τους με την οικονομική ζωή. Επεδίωκαν περαιτέρω την ελληνική συμμετοχή σε διαδικασίες που αφορούσαν στη συγκρότηση των νέων επιστημονικών δικτύων στην Ευρώπη. Και προωθούσαν, διαμέσου

θεμάτων σχετικών με τη χημεία, δεσμούς με συμμαχικά κράτη μέσα από ετεροβαρείς συνεργασίες. Η ανάδειξη αυτών των δράσεων, εκτός από το να υπογραμμίζει πρόσθετα την επίδραση της πολεμικής συγκυρίας, επιχειρεί να καταδείξει ότι οι διεργασίες γύρω από την ίδρυση του τμήματος χημείας δεν παρέμειναν μία περικλειστη δραστηριότητα εντός των πανεπιστημιακών τειχών. Αντιθέτως, συνοδεύτηκαν από παρεμβάσεις σε πολλούς τομείς της επιστημονικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής του τόπου. Η ίδρυση του χημικού τμήματος εντάσσεται, με τον τρόπο αυτόν, σε ένα γενικότερο πλαίσιο που όχι μόνο παρήγαγε το ιδρυτικό γεγονός αλλά και προσδιόρισε την πρώτη περίοδο λειτουργίας του.

Η υποδοχή της ίδρυσης του χημικού τμήματος στο Πανεπιστήμιο και τη Σύγκλητο καθώς και οι αρχικοί σχεδιασμοί της Φυσικομαθηματικής για το νέο πρόγραμμα σπουδών συζητούνται στην ενότητα 11.4. Η υποδοχή στο εσωτερικό του Πανεπιστημίου αναδεικνύει το γεγονός ότι η ίδρυση, που έμοιαζε να είναι η κατάληξη μίας πορείας, ήταν μόνο ένας σταθμός σε μία επόμενη ακολουθία διεργασιών που εκκίνησαν το πρώτο έτος λειτουργίας του νέου τμήματος και εκδιπλώθηκαν μέσα στο διαφορετικό σκηνικό του Μεσοπολέμου. Η παρουσίαση των αρχικών αποφάσεων της Φυσικομαθηματικής για τον σχεδιασμό του νέου προγράμματος σπουδών, οι χειρισμοί για την προώθηση των αποφάσεων και η έκβασή τους στην εξεταζόμενη περίοδο αναδεικνύει τις δυναμικές αλλά και συμβάλλει, από την άλλη μεριά, ώστε να φωτιστούν οι συνέχειες που παρέμεναν ισχυρές σε ποικίλες πτυχές της πανεπιστημιακής πραγματικότητας.

Στην ενότητα 11.5 εξετάζεται η πρόσληψη του χημικού τμήματος εντός του Πανεπιστημίου όπως εγγράφηκε στη γενικότερη συνθήκη που αφορούσε στην οικονομική υπόσταση του ιδρύματος. Ο επανασχεδιασμός των πανεπιστημιακών εσόδων -ως προς την οικονομική τους πλευρά, όσο και ως προς την ευρύτερη αλλά στενά συνδεδεμένη διάσταση του πανεπιστημιακού αυτοδιοίκητου- βρισκόταν, όπως έχει αναλυθεί, στην αιχμή των διαπραγματεύσεων της εποχής. Τα εκπαιδευτικά τέλη στο χημικό τμήμα¹²⁶⁸ ο προσδιορισμός των κριτηρίων για τη θέσπισή τους¹²⁶⁸ το κόστος των σπουδών που περιλάμβαναν εργαστηριακή εκπαίδευση, απασχόλησαν εντατικά το Πανεπιστήμιο στην τετραετία 1918-1922. Το νεοσύστατο τμήμα αποτέλεσε το έδαφος πάνω στο οποίο δοκιμάστηκαν επιχειρήματα, εφαρμόστηκαν μέτρα και συγκρούστηκαν επιλογές. Βρέθηκε στο επίκεντρο διεργασιών που αποτέλεσαν τμήμα μίας μακράς διαδικασίας με επίδικο το μοντέλο διοίκησης του Πανεπιστημίου και η οποία απασχόλησε τις ακαδημαϊκές και πολιτικές ηγεσίες, μάλλον με εντονότερο τρόπο, και στην επόμενη δεκαετία. Μία ακόμη σημαντική παράμετρος που επέδρασε άμεσα στην πρόσληψη του χημικού τμήματος αφορούσε στις τάσεις που εκδηλώθηκαν στη ροή των φοιτητών. Η μεγάλη συγκριτικά προσέλευση στο νέο τμήμα μαρτυρούσε ανακατατάξεις στους προσανατολισμούς των ατομικών επιλογών στις σπουδές και έθετε ως ζητούμενο να υπάρξουν ευρύτεροι ανασχεδιασμοί στην ανώτατη εκπαίδευση. Η διαχείριση των αλλαγών απαιτούσε νέες ιεραρχήσεις και γοργές αναπροσαρμογές που, σε αρκετές περιπτώσεις, προκάλεσαν ανησυχίες και κλυδωνισμούς. Συνολικά η υποδοχή του χημικού τμήματος αναδεικνύει ότι πλέον είχε τοποθετηθεί εμφατικά στο προσκήνιο το ερώτημα ποιος αναλαμβάνει, ανάμεσα στο Κράτος και το Πανεπιστήμιο, το κόστος της ανώτατης εκπαίδευσης που έβαινε αυξανόμενο, ποιος αξιολογεί τις ανάγκες και θέτει τις προτεραιότητες¹²⁶⁸.

¹²⁶⁸ Προκειμένου να παρακολουθήσω, διερευνήσω και ερμηνεύσω τα θέματα που πραγματεύεται η συγκεκριμένη ενότητα χρειάστηκε να συλλέξω και να επεξεργαστώ δεδομένα από το αρχαιακό υλικό σχετικά με τη φοίτηση και την αποφοίτηση στο χημικό τμήμα στη δεκαετία 1918-1928 τα οποία παρουσιάζονται αναλυτικά στο Παράρτημα 1. Η παρουσίασή τους έρχεται να καλύψει κενά της υπάρχουσας βιβλιογραφίας διότι τα έως τώρα δημοσιευμένα στοιχεία γι' αυτή την περίοδο προσφέρουν μία αντιφατική εικόνα που δεν

Στην ιστοριογραφία της ελληνικής εκπαίδευσης η Φυσικομαθηματική Σχολή έχει παρουσιαστεί, εν πολλοίς, ότι λειτουργούσε με σχεδόν αποκλειστικό προσανατολισμό στην εκπαίδευση εκπαιδευτικών για τα σχολεία. Η εικόνα υποστήριξε, ενδεχομένως, γενικά ερμηνευτικά σχήματα που διατυπώθηκαν στο παρελθόν. Αλλά δεν φαίνεται να προσεγγίζει ικανοποιητικά την πολυπλοκότητα των διεργασιών που συνέβησαν στο γύρισμα και τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, όπως έχει παρουσιαστεί. Η αναπαραγωγή της εικόνας για το συνεχές του βίου του αθηναϊκού Πανεπιστημίου και η άχρονη χρήση της μάλλον αποστέρησαν την έρευνα από πιο εκλεπτυσμένα ερωτήματα σχετικά με τις μεταβολές που υπήρξαν, τις τομές και τις συνέχειες καθώς και τους μηχανισμούς που τις προώθησαν. Με σκοπό τη συμβολή στην περαιτέρω διερεύνηση του θέματος η ενότητα 11.6 εξετάζει τη συμμετοχή των πτυχιούχων του Πανεπιστημίου Αθηνών στο χημικό επάγγελμα όπως καταγράφηκε στην έναρξη του ελληνικού μεσοπόλεμου στο Μητρώο της νεοσύστατης επαγγελματικής ένωσης. Το χρονικό σημείο αποτελεί μεταίχμιο τόσο για τις ανώτατες σπουδές χημείας, καθώς επανασχεδιαζόταν ο χάρτης της ανώτατης εκπαίδευσης στη χώρα, όσο και για το χημικό επάγγελμα που περνούσε σε μία νέα φάση κατά την οποία συγκροτήθηκε με ποιοτικές διαφορές από την προηγούμενη. Η επεξεργασία των δεδομένων του Μητρώου προσφέρει ενδείξεις για τους πανεπιστημιακούς απόφοιτους σε ένα βάθος χρόνου, από τα τέλη του 19^{ου} έως το πρώτο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα, και αναδεικνύει ότι ο προσανατολισμός στο χημικό επάγγελμα αποτελούσε μία σταθερή επιλογή για ένα σημαντικό τμήμα των πανεπιστημιακών αποφοίτων η οποία ήταν συγκρίσιμη με άλλες επαγγελματικές επιλογές. Οι πανεπιστημιακοί απόφοιτοι κατείχαν μία σημαντική θέση στο χημικό επάγγελμα είτε αυτή αναζητηθεί στην ανώτατη χημική εκπαίδευση και στις χημικές υπηρεσίες του δημόσιου τομέα, είτε αναζητηθεί στις επιχειρήσεις του παραγωγικού τομέα έως και τον βιομηχανικό «πυρήνα» του. Το δεδομένο αυτό μετατοπίζει το ερώτημα για την επόμενη περίοδο προκειμένου να διερευνηθούν οι συνθήκες μέσα από τις οποίες ένα ανάλογο επαγγελματικό προφίλ διατηρήθηκε, ενισχύθηκε ή αποδυναμώθηκε.

Το παρόν κεφάλαιο για την ίδρυση και τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του χημικού τμήματος κλείνει με μία συνοπτική παρουσίαση των διεργασιών που επανεξέταζαν τη λειτουργία του στην έναρξη του ελληνικού μεσοπόλεμου. Η ενότητα 11.7 αναδεικνύει ότι, όπως συνέβη και στη μακρά πορεία για την ίδρυση του χημικού τμήματος, η σχετική συζήτηση περιλάμβανε πολλές διαστάσεις. Δεν υπαγορευόταν απλώς από τις εξελίξεις στο εσωτερικό της επιστήμης, ούτε υπηρετούσε μόνο τις μεταβαλλόμενες ανάγκες της οικονομίας όπως αυτές γίνονταν αντιληπτές. Στόχοι που χαρακτηρίζονταν εθνικοί, επιλογές που είχαν σαφές πολιτικό πρόσημο, κοινωνικές ανακατατάξεις, επιδιώξεις ομάδων και ηγεσιών, ατομικές πεποιθήσεις είχαν εξίσου σημαντική θέση σε όσα διαδραματίστηκαν. Αποτελούσαν όλα παραμέτρους που αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους δυναμικά, συμπλέκονταν στις εκπαιδευτικές συζητήσεις και διαμόρφωναν τα ζητούμενα από το πανεπιστημιακό σύστημα.

11.1. Η απόφαση στην έναρξη του 1914: ένα σημείο καμπής

Το αίτημα να εξειδικευτούν οι σπουδές στις φυσικές επιστήμες με την ενίσχυση των σπουδών χημείας, αντικείμενο των έντονων διεργασιών της πρώτης δεκαετίας, δεν

συνάδει με όσα διαμείβονταν τότε στις συζητήσεις εντός και εκτός του Πανεπιστημίου. Η επεξεργασία του διαθέσιμου αρχειακού υλικού τεκμηριώνει τη σημαντική προσέλευση στο χημικό τμήμα έως τη θέσπιση των εισιτηρίων εξετάσεων η οποία αφορούσε σε νέους φοιτητές που εγγράφονταν για πρώτη φορά στο Πανεπιστήμιο καθώς και σε ένα σημαντικό τμήμα ήδη φοιτητών οι οποίοι διαφοροποίησαν την κατεύθυνση των σπουδών τους κατά την έναρξη της λειτουργίας του τμήματος χημείας.

παραμερίστηκε μετά από τη ματαίωση το 1911 της διαίρεσης του φυσικού τμήματος (ενότητα 7.2). Εισήλθε εκ νέου στην ημερήσια διάταξη των θεσμικών συζητήσεων όταν η Σύγκλητος πρότεινε μεταρρυθμίσεις στον νέο Οργανισμό, τέσσερις μόλις μήνες μετά από την ψήφισή του. Εκεί έγινε αποδεκτή η εισήγηση οι διδακτορικοί τίτλοι, που ο νέος νόμος είχε θεσπίσει ως διακριτούς και ανώτερους από τα πτυχία, να διαχωριστούν σε δύο πεδία το φυσικοχημικό και το φυσικοϊστορικό¹²⁶⁹. Η πρόταση διατυπώθηκε από τον κοσμήτορα Θ. Σκούφο χωρίς να έχει προηγηθεί απόφαση της (πενταμελούς τότε) Σχολής και, ενδεχομένως, αποτελούσε έναν συμβιβασμό ανάμεσα στο ευρύτερο αίτημα για εξειδικευμένες σπουδές στη χημεία και στις ακαδημαϊκές επιθυμίες να μην υπάρξει απώλεια φοιτητών από κάποια γνωστικά αντικείμενα τουλάχιστον στο αρχικό στάδιο της φοίτησης.

Λίγους μήνες αργότερα στη, σχεδόν συμπληρωμένη πλέον, Σχολή το ζήτημα αναδείχθηκε εντονότερα όταν καταρτιζόταν το νέο πρόγραμμα σπουδών του φυσικού τμήματος. Οι καθηγητές χημείας και φυσικής Κ. Ζέγγελης και Δ. Χόνδρος διατύπωσαν τη γνώμη ότι ο διπλός εκπαιδευτικός σκοπός του τμήματος (δηλαδή, αφενός η μόρφωση εκπαιδευτικών για τα σχολεία και αφετέρου η κατάρτιση χημικών που θα εργάζονταν στη βιομηχανία ή τις υπηρεσίες) αναπόφευκτα οδηγούσε σε μία συνθήκη η οποία - «τάξασα εν ίση μοίρα διδασκαλίας πάντα τα μαθήματα και επιβαλλούσα επίσης πάντα εις τον πτυχιούχον του φυσικού τμήματος»- είχε αποτέλεσμα να καταρτίζεται ένα πρόγραμμα σπουδών «πνευματικού υπερσιτισμού» με επιβαρυντικές συνέπειες στην εργαστηριακή εκπαίδευση των φοιτητών. Επανάηλθε τότε η πρόταση να διαιρεθούν με κριτήριο την επαγγελματική εξειδίκευση τα πτυχία του φυσικού τμήματος σε δύο (δασκάλου φυσικών επιστημών στη μέση εκπαίδευση και χημικού στον δημόσιο ή ιδιωτικό τομέα) και το ίδιο τα διδακτορικά διπλώματα (φυσικοϊστορικών επιστημών και φυσικοχημικών επιστημών). Συνάντησε, όμως, ξανά το επιχείρημα του παραγκωνισμού των υπολοίπων κλάδων των φυσικών επιστημών και της ύπαρξης ενός πρόσφατα ψηφισμένου νόμου που δεν περιλάμβανε μία τέτοια ρύθμιση¹²⁷⁰.

Η θεσμική συζήτηση παρέμεινε ενεργή με πρωτοβουλία της πανεπιστημιακής επιτροπής του 1913 που είχε αναλάβει να διατυπώσει μία ολοκληρωμένη πρόταση για την αναθεώρηση του Οργανισμού¹²⁷¹. Στο πόρισμά της εισηγήθηκε για τη Σχολή συνολικά τρία πτυχία και τρία αντίστοιχα διδακτορικά διπλώματα (μαθηματικό, φυσικοϊστορικό και φυσικοχημικό)¹²⁷². Δεν ήταν, ωστόσο, μία ομόφωνη εισήγηση. Ο Δ. Αιγινήτης, που ήταν μέλος της επιτροπής, υποστήριξε ότι η σπουδή του συνόλου των φυσικών επιστημών ήταν απαραίτητη, «ιδίως» για όσους ακολουθούσαν το

¹²⁶⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 9/11/1911. Η πρόταση, μαζί με τις υπόλοιπες, προωθήθηκε στο υπουργείο Παιδείας και τον πρωθυπουργό (ΙΑ, Πρυτανικοί, Σπ. Λάμπρος 1911-12, σ. 46· Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 114.3) αλλά δεν συμπεριλήφθηκε στον νόμο που τροποποιούσε τον Οργανισμό (ΦΕΚ 350Α, 22/12/1911, Ν. 3966).

¹²⁷⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 6/4/1912. Η επιχειρηματολογία του Κ. Ζέγγελη στη συνεδρίαση της 14^{ης}/3/1912 υποστηρίχθηκε μόνο από τον Δ. Χόνδρο και καταγράφηκε εκ των υστέρων στο Πρακτικό, ένδειξη κατά κανόνα της σημασίας που απέδιδε στο θέμα ο εισηγητής και της πρόθεσής του η συζήτηση να μην παραμείνει «εντός των τειχών». Μαζί με την εισήγηση καταγράφηκαν και οι διαφωνίες των Κ. Στέφανου, Ν. Αποστολίδη και Α. Δαμβέργη. Η απορριπτική ψήφος των υπόλοιπων καθηγητών δεν αιτιολογήθηκε (ούτε του Θ. Σκούφου που είχε υποβάλει νωρίτερα στη Σύγκλητο την προαναφερόμενη πρόταση για τη διάκριση των διδακτορικών τίτλων).

¹²⁷¹ Για τη σύσταση της επιτροπής, υποσημείωση 1024.

¹²⁷² *Εκθεσις επί της αναθεωρήσεως των πανεπιστημιακών νόμων υποβληθείσα τω Υπουργώ, Τυπογραφείο Σ. Κ. Βλαστού, 1913, σ. 86-87. Η έκθεση υποβλήθηκε στις 27/8/1913.*

εκπαιδευτικό επάγγελμα, και πρότεινε εάν υιοθετηθεί η λύση να διατηρηθεί παράλληλα και το γενικό πτυχίο¹²⁷³.

Η επανεισαγωγή του θέματος από μία επιτροπή που είχε γενικότερη αρμοδιότητα - και μάλιστα με την επιπρόσθετη διαφωνία ενός μέλους της Σχολής που διέθετε κύρος και ερείσματα- καταδεικνύει ότι σε ένα ισχυρό, κυρίως ως προς τη δυναμική του, τμήμα τόσο του ακαδημαϊκού κόσμου όσο και της πολιτικής ηγεσίας ήταν εδραιωμένη η επιδίωξη να εξειδικευτούν οι πανεπιστημιακές σπουδές προκειμένου να συνεισφέρουν στην εκπαίδευση νέων επαγγελματιών που υπαγόρευαν οι κοινωνικές ανάγκες. Αυτό αφορούσε ασφαλώς στις φυσικές επιστήμες μέσω της ενίσχυσης των σπουδών της χημείας, αλλά αναφερόταν και σε άλλες Σχολές. Η επιτροπή είχε συνδέσει τη συνολική της πρόταση να διακριθούν τα πτυχία με την έλλειψη επαγγελματικών εξετάσεων στην Ελλάδα: την είχε αιτιολογήσει με τη φράση «*το να εξητάζεται δε εις τα αυτά μαθήματα ο μέλλων χημικός βιομήχανος εις α εξετάζεται και ο μέλλων διδάσκαλος της Φυσικής ή της Βοτανικής, ή να υφίσταται την αυτήν δοκιμασίαν ο μέλλων Έφορος Αρχαιοτήτων και ο μέλλων διδάσκαλος Ελληνικού Σχολείου, είναι τι αυτοδήλως σόλοικον*» και την είχε εισαγάγει μαζί με την πρόταση να διαιρεθεί άμεσα το πτυχίο της Φιλοσοφικής και μελλοντικά εκείνο της Νομικής Σχολής¹²⁷⁴. Με άλλα λόγια, η εξειδίκευση στις φυσικές επιστήμες αποτελούσε τμήμα ενός γενικού αναπροσανατολισμού των σπουδών και εισήγαγε αιτήματα και σε άλλες Σχολές τα οποία έβρισκαν ισχυρές αντιθέσεις¹²⁷⁵. Οι επαναλαμβανόμενες ματαιώσεις στη διαίρεση του φυσικού τμήματος μπορούν, υπό αυτό το πρίσμα, να συσχετιστούν με ευρύτερες διεργασίες στον πανεπιστημιακό χώρο και να αποδοθούν σε συσχετισμούς που αφορούσαν αλλά και υπερέβαιναν τη Φυσικομαθηματική.

Σε αυτό το χρονικό σημείο συνέβη μία μεταστροφή: η Σχολή αποδέχθηκε την εισήγηση για τα τρία διακριτά πτυχία την οποία είχε υποβάλει η επιτροπή αναθεώρησης του Οργανισμού (ονομάζοντας το δεύτερο πτυχίο, φυσιογραφικό). Πρότεινε τα δύο πρώτα (μαθηματικό και φυσιογραφικό) να οδηγούν στη μέση εκπαίδευση, ενώ το τρίτο όχι (το φυσικοχημικό). Επίσης πρότεινε να υπάρχει η δυνατότητα να επεκταθεί το φυσικοχημικό πτυχίο μετά από την ολοκλήρωσή του με συμπληρωματικό κύκλο μαθημάτων από το φυσιογραφικό και, τέλος, διατήρησε τα δύο υφιστάμενα είδη διδακτορικών διπλωμάτων (μαθηματικών και φυσικών επιστημών)¹²⁷⁶. Η συγκεκριμένη απόφαση, τον Ιανουάριο του 1914, εκφράζει την αλλαγή στη θέση του καθηγητικού σώματος της Φυσικομαθηματικής Σχολής για το συγκεκριμένο ζήτημα. Πρόκειται για ένα σώμα του οποίου η σύνθεση διέφερε πολύ από εκείνο των πέντε καθηγητών του 1911 που απέρριψε τη διαίρεση του φυσικού τμήματος, αλλά όχι και τόσο από το αντίστοιχο στις αρχές του 1912. Με δεδομένη τη συμμετοχή προσώπων που είχαν διαφωνήσει με

¹²⁷³ *Εκθεσις επί της αναθεωρήσεως των πανεπιστημιακών νόμων...., ο.π., σ. 139.*

¹²⁷⁴ *Εκθεσις επί της αναθεωρήσεων των πανεπιστημιακών νόμων υποβληθείσα τω Υπουργώ, σσ. 85-88.*

¹²⁷⁵ Για την αντίθεση της Φιλοσοφικής στη διαίρεσή της σε τμήματα, που έφτασε έως τη δεκαετία του 1930, βλ. Καραμανωλάκης, Β. (2006). *Ο.π.*, σσ. 362-366 και Σιμενή, Π. (2008). *Ο.π.*, σσ. 244-245, 260. Η διάκριση των πτυχίων της Νομικής, με την καθιέρωση πτυχίου πολιτικών επιστημών, συγκέντρωνε επίσης αντιδράσεις και δεν είχε εφαρμοστεί ενώ προβλεπόταν από τον Οργανισμό του 1911. Το θέμα απασχολούσε συχνά στη συγκεκριμένη δεκαετία όπως φαίνεται από τις μεταβατικές διατάξεις που είχαν προταθεί το 1913 (*Εκθεσις επί..., ο.π.*, σσ. 131-132) αλλά και από τον δημόσιο διάλογο (ενδεικτικά: *Εστία*, 22 & 24/9/1914, σ. 1 και 18/10/1918, σ. 1). Το πτυχίο των πολιτικών επιστημών δόθηκε τελικώς μετά από το 1926.

¹²⁷⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/1/1914. Στο Πρακτικό, χωρίς να παρουσιάζεται η συζήτηση, έχουν καταγραφεί οι αποφάσεις για τις προτεινόμενες αλλαγές στον Οργανισμό με βάση την εισήγηση που είχε κάνει η επιτροπή της Σχολής. Την επιτροπή αποτελούσαν ο κοσμήτορας Ν. Χατζιδάκης και οι Κ. Στέφανος, Κ. Ζέγγελης, Κ. Κτενάς και Γ. Αθανασιάδης.

την ίδια προοπτική τότε, η συγκεκριμένη συνεδρίαση κατέγραψε συλλογικές και ατομικές διαφοροποιήσεις στις θέσεις για τη διαίρεση του φυσικού τμήματος.

Η απόφαση της Σχολής, με αφορμή την αναθεώρηση της νομοθεσίας, ήταν μεν απόρροια μακρόχρονων διεργασιών που είχαν προηγηθεί αλλά αναπτύχθηκε σε μία συγκυρία που είχαν προστεθεί νέες διαστάσεις. Πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά τους βαλκανικούς πολέμους σε μία χώρα που, από όλες τις απόψεις, μικρή σχέση είχε με την Ελλάδα πριν από το 1912. Οι βαλκανικοί πόλεμοι δεν επέφεραν μόνο την εδαφική επέκταση, το νικηφόρο αποτέλεσμά τους είχε καλλιεργήσει ένα κλίμα αισιοδοξίας το οποίο ανακλώνταν στην κοινωνική ζωή. Η προσάρτηση των νέων περιοχών έφερνε προσδοκίες για την πρόσκτηση νέων πλουτοπαραγωγικών πόρων και την ανάδυση οικονομικών ευκαιριών, όσο κι αν μετέπειτα αναδείχθηκε η δύσκολη συμπίεσή τους με το παλαιότερο τμήμα του ελληνικού κράτους και στο επίπεδο της οικονομίας¹²⁷⁷.

Στη θέαση που μοιράζονταν αρκετοί Έλληνες χημικοί για τις νέες προοπτικές της χώρας, τη ρεαλιστική εκτίμηση ότι «η βιομηχανία εν Μακεδονία μεγάλως υστερεί» ακολουθούσε η επίκληση στο πλεονέκτημα του «λευκού άνθρακος», δηλαδή της ενέργειας από τους υδάτινους πόρους, μίας «κινητηρίου δυνάμεως υπαρχούσης ευθηνότητας εν Μακεδονία». Το πλεονέκτημα αυτό, σύμφωνα με την ίδια προσέγγιση, μπορούσε να εξασφαλίσει την ευδοκίμηση της βιομηχανίας εάν συνοδευόταν από την «ύπαρξι[ν] ανδρών ειδημόνων», την «κατάλληλο κυβερνητική προστασία» και την «εύρεσι[ν] των απαιτουμένων κεφαλαίων» τα οποία αναμενόταν ότι θα έρχονταν όταν εξασφαλιζονταν οι άλλοι όροι. Υπό τις τρεις αυτές συνθήκες διατυπώνονταν προτάσεις που εισηγούνταν την εισαγωγή νέων κλάδων και «ιδίως [την] σχεδόν τελείως εν Μακεδονία ελλείπουσα χημική βιομηχανία» και, συγκεκριμένα, τη βιομηχανία για την παρασκευή χρωστικών, κυαναμίδης, σόδας και απόσταξης των ξύλων¹²⁷⁸.

Αισιόδοξες είτε πραγματιστικές, οι προσδοκίες που εκφράζονταν σε παρόμοια κείμενα άργησαν να εμφανιστούν στα πεδία λήψης των αποφάσεων για την οικονομική δραστηριότητα¹²⁷⁹. Μία από τις παραμέτρους της αργοπορίας μπορεί να αναζητηθεί στις

¹²⁷⁷ Δερτιλής, Γ. Β. (2014). *Ο.π.*, σσ. 949-956· Λεονταρίτης, Γ. Β. (2000). *Ο.π.*, σσ. 238-239. Ειδικότερα για τη συμπίεση στο πεδίο της οικονομίας βλ. Κωστής, Κ. (2018). *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους έως σήμερα*. Αθήνα: Πατάκης, σσ. 44-56, 128, 157.

¹²⁷⁸ Πρόκειται για αποσπάσματα από τα συμπεράσματα μίας πραγματογνωμοσύνης του Δ. Τσακαλώτου. Ο νεαρός επιστήμονας είχε αναλάβει μετά από τη λήξη των βαλκανικών πολέμων, με εντολή του γενικού διοικητή Μακεδονίας που ήταν τότε ο Στ. Δραγούμης, να αποτυπώσει την υφιστάμενη κατάσταση της βιομηχανικής δραστηριότητας στην περιοχή της Μακεδονίας και να εισηγηθεί τα απαιτούμενα μέτρα. Η μελέτη («λίαν ατελής» όπως τη χαρακτήριζε ο ίδιος) ολοκληρώθηκε στις αρχές Οκτωβρίου 1913, δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αρχιμήδης* (1914, τχ. 1, σσ. 9-12 & τχ. 2, σσ. 13-17) και ανατυπώθηκε σε αυτοτελές φυλλάδιο. Σε αυτή ο Δ. Τσακαλώτος είχε προβεί σε μία αρχική εκτίμηση για την τάξη μεγέθους της υδροηλεκτρικής ενέργειας που ήταν δυνητικά διαθέσιμη στην περιοχή της Μακεδονίας. Στο επόμενο διάστημα ο ίδιος επανήλθε στο θέμα του «λευκού άνθρακος» σε δημοσιεύσεις σχετικά με τις προοπτικές ανάπτυξης της ελληνικής βιομηχανίας κυρίως στο περιοδικό *Νέος Αιών* (υποσημείωση 1308), χωρίς όμως να πραγματοποιήσει περαιτέρω μελέτες. Ειδικότερα οι απόψεις του για το ενεργειακό ζήτημα περιλαμβάνονται στα τεύχη του συγκεκριμένου περιοδικού: τχ. 9, 1/7/1917, σσ. 238-243 και τχ. 25, 21/10/1917, σσ. 641-644.

¹²⁷⁹ Ενδεικτικά: Το πρώτο μέτρο του ελληνικού κράτους για την υδροηλεκτρική ενέργεια εντοπίζεται μετά το 1918, λόγω και των ενεργειακών δυσχερειών που προκάλεσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, οπότε ψηφίστηκε νόμος που κατοχύρωνε στο δημόσιο την κυριότητα των υδάτινων πόρων. Η ελληνική ιστοριογραφία αναφέρει ως προπαρασκευαστική ενέργεια μία μελέτη του 1917 από τον μηχανικό του δημοσίου Α. Τσαλική και το συγκεκριμένο έργο του Δ. Τσακαλώτου δεν καταγράφεται (βλ. Χατζηιωσήφ, Χρ. (1993). *Ο.π.*, σσ. 195-220· Παντελάκης, Ν. (1991). *Ο.π.*, σσ. 203-211). Σε κάθε περίπτωση οι αρχικές πρωτοβουλίες, που σαφώς προεκτείνονται στο 1913, δεν ευδωθήκαν και οι προσπάθειες παρέμειναν άκαρπες όπως και εκείνες που ακολούθησαν στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Η ηλεκτρική ενέργεια συνέχισε να παράγεται έως το τέλος του μεσοπολέμου με υψηλό κόστος και με ελάχιστη προέλευση από τους υδάτινους πόρους, βλ. Κωστής, Κ. (2018). *Ο.π.*, σσ. 216-223.

αμφιθυμίες που χαρακτήριζαν τις κρατικές πρωτοβουλίες για τα βιομηχανικά θέματα κατά τη διάρκεια της πρώτης βενιζελικής κυβέρνησης¹²⁸⁰. Ωστόσο, οι αντίστοιχοι σχεδιασμοί και τα προγράμματα με οραματικό χαρακτήρα παρέμεναν στο προσκήνιο και κινητοποιούσαν ένα σημαντικό τμήμα των χημικών επιστημόνων στη συγκεκριμένη περίοδο.

Οι σχεδιασμοί για ένα βιομηχανικό μέλλον συνέπιπταν χρονικά με μία δεύτερη τάση, την προσπάθεια να επεκταθεί ο εκσυγχρονισμός των κρατικών υπηρεσιών που είχε ξεκινήσει πριν από το 1910. Η κυριότερη πρωτοβουλία για τους σχετικούς με τη χημεία τομείς αναπτύχθηκε στα τέλη του 1913 και αφορούσε στη σύσταση κρατικών χημικών εργαστηρίων στην πρωτεύουσα κάθε νομού. Επεδίωκε να αντιμετωπίσει τα φαινόμενα νοθείας στην αγορά τροφίμων και ποτών αλλά και να καθιερώσει ποιοτικούς δείκτες στην επεξεργασία τους που θα αναβάθμιζαν και θα τυποποιούσαν τις διαδικασίες στους χώρους παραγωγής¹²⁸¹. Ο κρατικός σχεδιασμός προέβλεπε ότι το πανεπιστημιακό εργαστήριο της Οργανικής Χημείας θα αναλάμβανε την εκπαίδευση επί ένα εξάμηνο των χημικών οι οποίοι θα υπηρετούσαν στα χημεία του υπουργείου Εσωτερικών σε κάθε νομό¹²⁸².

Η προοπτική να ιδρυθούν νέες θέσεις για χημικούς επιστήμονες στον δημόσιο τομέα οδήγησε ξανά τους φοιτητές του φυσικού τμήματος σε διεκδικήσεις προκειμένου να κατοχυρώσουν τα επαγγελματικά τους δικαιώματα¹²⁸³. Αυτές δεν τους έφεραν αντιμέτωπους μόνο με τους αποφοίτους της Ακαδημίας Ρουσόπουλου¹²⁸⁴, αλλά και με τον καθηγητή Οργανικής Χημείας Γ. Ματθαιόπουλο που συμμετείχε στη σύνταξη του βασικού νομοσχεδίου. Η Σχολή υποστήριξε άμεσα το φοιτητικό αίτημα και η κυβέρνηση δεσμεύτηκε να διασφαλίσει τη θέση των πτυχιούχων ανώτατης εκπαίδευσης από τους αποφοίτους μέσων ιδιωτικών σχολών¹²⁸⁵. Ωστόσο το θέμα, και η επικοινωνιακή του διαχείριση από τον καθηγητή Οργανικής¹²⁸⁶, ενσωματώθηκαν σε γενικότερες φοιτητικές

¹²⁸⁰ Κωστής, Κ. (2018). *Ο.π.*, σσ. 78-80· Mazower, M. (2009). *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: ΜΙΕΤ, σσ. 131-132.

¹²⁸¹ Οι στόχοι αναφέρονται στην εισηγητική έκθεση στο νομοσχέδιο «Περί συστάσεως χημικών εργαστηρίων» που κατατέθηκε στις 18/12/1913 από τον υπουργό Εσωτερικών Ε. Ρέπουλη και στη σύνταξή του συμμετείχε ο Γ. Ματθαιόπουλος. Ο νόμος δημοσιεύτηκε ένα χρόνο αργότερα (ΦΕΚ 331Α, 15/11/1914, Ν. 362). Προηγουμένως είχε θεσπιστεί η προσθήκη τριών γεωπονικών χημείων στο προϋπάρχον κεντρικό (ΦΕΚ 136Α, 20/5/1914, Ν. 264) και ακολούθησε η αναδιοργάνωση της χημικής υπηρεσίας του Βασιλικού Ναυτικού (ΦΕΚ 18Α, 14/1/1915, Ν. 578).

¹²⁸² ΦΕΚ 285Α, 20/8/1915, άρθρο 7 στο σχετικό ΒΔ.

¹²⁸³ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1911-1915, φ. 1, 12/2/1914, αρ. πρ. 73. Οι φοιτητικές ενστάσεις διατυπώθηκαν για το νομοσχέδιο που αφορούσε στα χημεία στις πρωτεύουσες των νομών τα οποία θα απασχολούσαν έναν ή δύο χημικούς ανά νομό (στην Αθήνα τρεις) καθώς θεωρήθηκε ότι η αρχική διατύπωση περί προσόντων άφηνε περιθώριο για την πρόσληψη αποφοίτων από ιδιωτικές σχολές. Στη φοιτητική επιτροπή συμμετείχαν πέντε εκπρόσωποι, όλοι τους αποφοίτησαν από το ενιαίο φυσικό τμήμα πριν από την ίδρυση του χημικού και σταδιοδρόμησαν στο χημικό επάγγελμα (ανάμεσά τους ο παρασκευαστής στο εργαστήριο της Ανόργανης και μετέπειτα καθηγητής του ΕΜΠ Στ. Χορς).

¹²⁸⁴ *Δελτίον ΒΕΑ*, τ. 18, τχ. 11 (Μάρτιος 1914), σσ. 95-96.

¹²⁸⁵ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 13/2/1914 & Λυτά ΦΜΣ, 1911-1915, φ. 1, 13/2/1914, αρ. πρ. 74 & 19/2/1914, αρ. πρ. 6049.

¹²⁸⁶ Η φοιτητική επιτροπή που είχε συγκροτηθεί για το θέμα (υποσημείωση 1283) θεώρησε ότι αντιμετωπίστηκε με ανάρμοστο τρόπο από τον Γ. Ματθαιόπουλο με αποτέλεσμα 80 φοιτητές του φυσικού να υποβάλουν υπόμνημα διαμαρτυρίας προς την κυβέρνηση. Το ζήτημα αρχικά αναδείχθηκε κυρίως από δύο φιλοκυβερνητικές εφημερίδες με διαφορετικές επιδιώξεις. Η πρώτη ήταν η εφημερίδα *Νέα Ελλάς* του βουλευτή Θ. Κουτούπη που υποστήριξε τη διαμαρτυρία και η δεύτερη ήταν η *Εστία* που άφησε αιχμές για «*παρασκηνακές ενέργειες*» ανάλογες εκείνων του 1909 (*Νέα Ελλάς*, 16/2/1914, σσ. 3, 5 & 18/2/1914, σ. 2· *Εστία*, 17/2/1914, σ. 2). Ο υπουργός Παιδείας ζήτησε έγγραφη απάντηση από τον καθηγητή Οργανικής ενώ

δικεδικήσεις οι οποίες οδήγησαν σε συγκρουσιακά επεισόδια με αφορμή αιτήματα που αφορούσαν στους επίστρατους φοιτητές¹²⁸⁷.

Παρά την ευρεία έκταση που έλαβε με αυτή την ευκαιρία η συζήτηση των φοιτητικών αιτημάτων, οι επαγγελματικές προοπτικές των πτυχιούχων του φυσικού τμήματος δεν συνδέθηκαν στον δημόσιο λόγο με την πρόσφατη απόφαση της Σχολής για την καθιέρωση του χημικού πτυχίου, ούτε με έναν ευρύτερο ανασχεδιασμό της ανώτατης εκπαίδευσης. Στα φοιτητικά αιτήματα, όσο και στον κοινοβουλευτικό διάλογο και στις εφημερίδες, η συσχέτιση των σπουδών με την επαγγελματική εξειδίκευση προσεγγίστηκε από τη σκοπιά της οριοθέτησης των υπαρχουσών επαγγελματικών ομάδων χωρίς να αναδεικνύονται νέες δυναμικές. Ωστόσο, τα διλήμματα συντηρούνταν στη δημόσια σφαίρα με ένα περιεχόμενο που είχε παρωχημένα στοιχεία. Όχι μονάχα διότι η δυναμική αυτών των ομάδων είχε πλέον αλλάξει εκ των πραγμάτων, καθώς οι απόφοιτοι από το βιομηχανικό τμήμα της Ακαδημίας Ρουσόπουλου είχαν αισθητά μειωθεί μετά από την πρώτη δεκαπενταετία της λειτουργίας της¹²⁸⁸ σε αντίθεση με τις αυξητικές τάσεις που παρατηρούνταν στους πτυχιούχους του φυσικού τμήματος¹²⁸⁹. Αλλά, κυρίως, διότι το κέντρο βάρους των μακροπρόθεσμων σχεδιασμών που απασχολούσαν τις κοινωνικές και πολιτικές ελίτ είχε αρχίσει να μετατοπίζεται σε ειδικότερα ερωτήματα σχετικά με το περιεχόμενο των σπουδών στις φυσικές επιστήμες. Η μετατόπιση αναδείχθηκε ευκρινώς στη συζήτηση που αφορούσε στην εκλογή για την έκτακτη έδρα της Βιομηχανικής Χημείας το 1915, δέκα μήνες μετά από την έναρξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου (ενότητα 11.2).

Παρά τις διαφορετικές προσεγγίσεις για τις κατευθύνσεις και τις προτεραιότητες όπως και τις εσωτερικές αντιθέσεις που διέτρεχαν το καθηγητικό σώμα της Σχολής, από τις συζητήσεις στο σύνολό τους αναδεικνύεται ότι οι απόψεις είχαν γενικά μετατοπιστεί μετά από τα τέλη του 1913. Οι περισσότεροι καθηγητές αποδέχονταν προτάσεις ώστε να υπάρξουν αλλαγές στη δομή της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης στις φυσικές επιστήμες

η Σχολή αρνήθηκε να συζητήσει το κείμενο των 80 φοιτητών το οποίο συζήτησε η Βουλή (ΕτΒ, ΙΘ-Β, 27/2/1914, σσ. 829-830· ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 20/2/1914). Ο Γ. Ματθαίουπουλος, στην απάντησή του προς τον υπουργό, υπονόησε επίσης πολιτική υποκίνηση και απέδωσε τον θόρυβο κυρίως στις ενέργειες του βοηθού της Ανόργανης Χημείας Γ. Τσάκωνα (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 273.2, Ματθαίουπουλος προς Τσιριμώκο, 25/2/1914, αρ. πρ. 104) ο οποίος είχε εμπλακεί και σε άλλες αντιπαραθέσεις με τον καθηγητή Οργανικής και είχε αναπτύξει δράση το 1909 με τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο. Σε νέα συζήτηση στη Βουλή, όταν το θέμα είχε συμπεριληφθεί σε ευρύτερα φοιτητικά αιτήματα, η κυβέρνηση παρείχε εμπιστοσύνη στον Γ. Ματθαίουπουλο (ΕτΒ, ΙΘ-Β, 8/3/1914, σσ. 1002-1006).

¹²⁸⁷ Οι συγκεκριμένες φοιτητικές δικεδικήσεις περιλάμβαναν αιτήματα με κυριότερο την υπαγωγή όλων των φοιτητών, επίστρατων και μη, στις εξεταστικές διατάξεις προ του 1911 (δηλαδή, την αναστολή των τμηματικών εξετάσεων) και την απαλλαγή των φοιτητών από τα εκπαιδευτικά τέλη. Η κυβερνητική άρνηση να γίνουν αποδεκτά τα αιτήματα στο σύνολό τους οδήγησε σε εκτεταμένες διαμαρτυρίες, διακοπή των πανεπιστημιακών μαθημάτων, έντονες αντιπαραθέσεις στο κοινοβούλιο και συλλήψεις (ΕτΒ, ΙΘ-Β, 8/3/1914, σσ. 996-1006 & 12/3/1914, σσ. 1072-1099). Τα επεισόδια έλαβαν ευρεία περιγραφή στον αντιπολιτευόμενο τύπο, ενώ έγινε απόπειρα να συνδεθούν με τις εξελίξεις των ίδιων ημερών στο ζήτημα της Ηπείρου (*Αθήναι*, 8/3/1914, σ. 2· *Σκριπ*, 15/3/1914, σ. 2). Η σύνδεση προκάλεσε τον έλεγχο του καθηγητή της Νομικής Α. Μομφεράτου από το υπουργείο Παιδείας (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 273.2).

¹²⁸⁸ Οι απόφοιτοι ετησίως από το βιομηχανικό τμήμα της Ακαδημίας είχαν μειωθεί σημαντικά σε αυτή την περίοδο. Συγκεκριμένα: Έως και το 1908-09 (13 έτη αποφοίτησης) υπήρξαν 167 διπλωματούχοι από το βιομηχανικό τμήμα ενώ στα επόμενα 5 έτη (δηλαδή, έως και το 1913-14 που γινόταν η συζήτηση) ήταν μόνο 33. Αντίστοιχη μείωση δεν παρατηρούνταν στο εμπορικό τμήμα της Ακαδημίας όπου οι κάτοχοι διπλώματος στις δύο περιόδους ήταν αντίστοιχως 235 και 85 (τα αριθμητικά δεδομένα προέρχονται από τις ετήσιες λογοδοσίες της Ακαδημίας όπως παρουσιάζονται στο *Δελτίον ΒΕΑ*, τόμοι 14-19).

¹²⁸⁹ Αντίθετη ήταν η τάση στους πτυχιούχους του φυσικού τμήματος οι οποίοι στο αντίστοιχο διάστημα των δεκατριών ετών ήταν 142 και στα επόμενα πέντε έτη έως το 1913-14 ήταν 67. Η ίδια δυναμική επιβεβαιώθηκε και στην επόμενη πενταετία.

με σκοπό να εξυπηρετηθούν διαφορετικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Η απόφαση της Σχολής στην έναρξη του 1914 για τον χωρισμό του φυσικού τμήματος αποτελεί το σημείο καμπής που εκφράζει αυτή τη διαφοροποίηση. Ο χαρακτηρισμός και η σημασία του ως τέτοιο ενισχύονται από το γεγονός ότι η πρόταση υποβλήθηκε σε μία χρονική συγκυρία που αναπτύσσονταν πολιτικές που αφορούσαν σε όλο το εύρος της εκπαίδευσης και όλα έδειχναν ότι επικείται η ψήφιση ενός νέου οργανικού νόμου για το Πανεπιστήμιο¹²⁹⁰.

Μεταβολές, όμως, δεν υπήρξαν στο αμέσως επόμενο διάστημα. Η κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και η έναρξη μίας σφοδρής διχαστικής περιόδου περιόρισαν αναμφίβολα το χρονικό διάστημα για αλλαγές χωρίς, όμως, τα στενά χρονικά περιθώρια να αιτιολογούν από μόνα τους την έκβαση. Δέκα μήνες αργότερα, αντί για το «μακρόν νομοσχέδιο» που δηλωνόταν ότι υπήρχε έτοιμο στους κυβερνητικούς φακέλους για το Πανεπιστήμιο, προκρίθηκε ένα συσσωμάτωμα τροπολογιών σε πανεπιστημιακά θέματα που δεν απέβλεπε «*ειμή εις την πλήρωσιν επειγουσών ωρισμένων μόνον αναγκών*»¹²⁹¹. Στην ίδια περίοδο η δημιουργία ενός προγράμματος σπουδών ειδικά για τη χημεία δεν επελέγη ούτε κατά τη μεταρρύθμιση του Πολυτεχνείου με αιτιολογία την έλλειψη κατάλληλου διδακτικού προσωπικού και «*ιδία*» την επίκληση οικονομικών λόγων¹²⁹².

Την ίδια περίοδο στον ημερήσιο τύπο είχε διοχετευτεί η είδηση ότι σχεδιαζόταν όπως «*εν Θεσσαλονίκη ηδρυθή Πανεπιστήμιον θεωρητικών και πρακτικών σπουδών*» υπό την εποπτεία του Κ. Καραθεοδωρή. Ένας από τους βασικούς του τομείς θα ήταν η διδασκαλία των βαλκανικών γλωσσών με δυνατότητα να διδάσκουν και καθηγητές με ξένη υπηκοότητα. Ο σκοπός περιγραφόταν σύντομα, αλλά και με σαφήνεια, στον ημερήσιο τύπο. Το νέο Πανεπιστήμιο θα ήταν «*δυνάμενον ν' ανταποκριθή προς την νέαν εν τη Βαλκανική συντελεσθείσαν εθνολογικήν διαμόρφωσιν*» και «*θα ηδύνατο να αποθή παμβαλκανικόν όντως μορφωτικόν κέντρον -κέντρον της γενικωτέρας εν τω Αίμω πολιτικής του ελληνικού Κράτους προς πλήρη επικράτησιν*». Η ιδέα της ίδρυσής του, σύμφωνα με τον Ι. Τσιριμώκο, «*ερρίφθη από της καταλήψεως της Θεσσαλονίκης*» και είχε παραμείνει έκτοτε στο επίπεδο των σχεδίων. Εάν όμως κρίνουμε από τη δημοσίευση της είδησης, η ανακίνηση της ιδέας στην έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου έγινε με σαφή την κυβερνητική εκπόρευση¹²⁹³. Στη δεδομένη συγκυρία η επαναφορά της στο

¹²⁹⁰ Ο υπουργός Παιδείας είχε ζητήσει, τον Νοέμβριο του 1913, οι Σχολές να γνωμοδοτήσουν για την έκθεση της επιτροπής αναθεώρησης του Οργανισμού καθιστώντας σαφή την πρόθεση να καταθέσει νέο οργανικό νόμο καθώς οι αλλαγές στην ανώτατη εκπαίδευση βρίσκονταν υψηλά στο ενδιαφέρον ηγετικών κοινωνικών ομάδων. Ο υπουργός είχε ζητήσει οι γνωμοδοτήσεις να υποβληθούν σε ικανό αριθμό αντιγράφων προκειμένου να δοθούν στα μέλη της κοινοβουλευτικής επιτροπής αλλά «*και ετέρους λογίους ενδιαφερομένους περί των πανεπιστημιακών πραγμάτων*», μία διατύπωση που δεν πρέπει να βρήκε ευμενή υποδοχή στο Πανεπιστήμιο (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 258.4, Τσιριμώκος προς πρυτανεία, αρ. πρ. 27611). Μεσολάβησαν τρεις μήνες και μία ακόμη υπόμνηση ώστε να κατατεθούν οι πανεπιστημιακές γνωμοδοτήσεις, τότε όμως ακολούθησαν υπουργικές αναστολές για την κατάθεση του νομοσχεδίου.

¹²⁹¹ Έθνος, 6/12/1914, σ. 5. Πρόκειται για το νομοσχέδιο που δημοσιεύτηκε στις 12/1/1915 ως Ν. 574. Σύμφωνα με την ίδια υπουργική δήλωση, ανάμεσα στις επείγουσες διατάξεις ήταν ο χωρισμός των πτυχιών της Νομικής Σχολής. Σχετικές διατάξεις, όμως, δεν βρέθηκαν τελικώς στο κείμενο του νόμου.

¹²⁹² ΕτΒ, ΙΘ-Γ, 16/10/1914, σσ. 612-615. Με τον Ν. 388/1914, που εισηγήθηκε ο πρώτος υπουργός Συγκοινωνιών και μηχανικός Δ. Διαμαντίδης, το Πολυτεχνείο (που ανήκε στη δικαιοδοσία του συγκεκριμένου υπουργείου) αποκτούσε σχολές που παρείχαν πτυχία ανώτατης εκπαίδευσης ισότιμα με τα πανεπιστημιακά. Σε αυτές δεν προβλεπόταν χημική σχολή· την πρόταση να ιδρυθεί υπερασπίστηκε στη Βουλή ο κυβερνητικός βουλευτής και γεωλόγος Σ. Παπαβασιλείου και απορρίφθηκε με το προαναφερόμενο σκεπτικό.

¹²⁹³ Την είδηση έγραψαν ταυτοχρόνως με σύντομες αλλά επαινετικές παρουσιάσεις πολλές εφημερίδες, ανεξάρτητα από την πολιτική τους ένταξη ή και τις θέσεις τους για τον διεθνή καταμερισμό ισχύος. Ενδεικτικά βλ.: *Εστία*, 22/11/1914, σ. 3 και την επομένη ημέρα *Αθήναι* (σ. 2), *Έθνος* (σσ. 2, 5), *Ακρόπολις* (σ. 5), *Νέα Ημέρα Τεργέστης* (σ. 7). Ενδεικτικό για την ευρεία αποδοχή του σχεδίου είναι το πρωτοσέλιδο άρθρο του Δ. Ι. Καλογερόπουλου, εκδότη του περιοδικού *Πινακοθήκη*, με τίτλο *Αι Βαλκανικαί Γλώσσαι* που εντόπισα

προσκήνιο αποτέλεσε ένα νήμα που συνέδεσε ένα ευρύ φάσμα πολιτικών εντάξεων αλλά και επιλογών γύρω από τις δοκιμαζόμενες διεθνείς ισορροπίες.

Επομένως στα τέλη του 1914 -παρ' ότι στο πολιτικό επίπεδο είχε προηγηθεί ένα ευνοϊκό κλίμα για τη διαφοροποίηση των σπουδών στις φυσικές επιστήμες- φαίνεται ότι είχαν διαφοροποιηθεί οι κυβερνητικοί σχεδιασμοί για την ελληνική ανώτατη εκπαίδευση. Το πρόταγμα δινόταν στην προαναφερόμενη επιλογή, ενδεχομένως διότι θεωρήθηκε ότι υπηρετούσε πληρέστερα τους στόχους εθνικής ολοκλήρωσης του ελληνικού κράτους. Την ίδια στιγμή ο Παγκόσμιος Πόλεμος -που αναμενόταν σύντομος, αλλά η ένδειξη ότι θα μάκραινε είχε αρχίσει ήδη να γίνεται ολοένα και πιο ισχυρή- αναδείκνυε στα ευρωπαϊκά κράτη διεργασίες στο πεδίο της εκπαίδευσης οι οποίες είχαν εκκινήσει παλαιότερα και επιτάχυνε την εξέλιξή τους. Η αναδιάταξη της επιστημονικής δραστηριότητας εντός των νέων ισορροπιών στο διεθνές σκηνικό έφτανε και στον ελληνικό χώρο, έστω και ως απόηχος μερικές φορές. Θα επιδρούσε σε έναν σημαντικό, όπως θα επιχειρήσω να δείξω, βαθμό και στους εγχώριους προσανατολισμούς.

11.2. Η ίδρυση μέσα στη δίνη του Μεγάλου Πολέμου

Οι μεταβολές στις προσεγγίσεις εντός και εκτός του Πανεπιστημίου που οδήγησαν στην ίδρυση του τμήματος χημείας αναδεικνύονται μέσα από δύο κορυφώσεις. Η πρώτη αφορά στη συζήτηση το 1915 των καθηγητών της Φυσικομαθηματικής με αφορμή το περιεχόμενο μίας χημικής έδρας, αυτής για τη βιομηχανική χημεία. Η δεύτερη συμβαίνει κατά την περίοδο γύρω από την επίτευξη του στόχου και περικλείει έναν ευρύτερο κύκλο δρώντων από τον ακαδημαϊκό, πολιτικό και κοινωνικό χώρο.

Βιομηχανική Χημεία: επιλογές ευρύτερες από το περιεχόμενο μίας έδρας

Η εισήγηση για την εισαγωγή της βιομηχανικής χημείας στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση ήταν το κέντρο της πρότασης με θέμα την αναδιάρθρωση της Σχολής που είχε δημοσιευτεί, με αφορμή τον Οργανισμό του 1911, στον ημερήσιο τύπο. Αποτελούσε, όπως συζητήθηκε στην ενότητα 7.2, μία κύρια επιδίωξη των χημικών που δραστηριοποιούνταν στην έδρα της Ανόργανης Χημείας. Η βιομηχανική χημεία εντάχθηκε ως γνωστικό αντικείμενο το 1912 στις επικουρικές έκτακτες έδρες (μαζί με τη φυσική χημεία που ορίστηκε ως αυτοτελής). Το 1915 η συζήτηση για την εκλογή του αντίστοιχου έκτακτου καθηγητή έλαβε μία ασυνήθιστη έκταση¹²⁹⁴. Δεν ήταν μόνο η αναμενόμενη, εξαιτίας όσων είχαν προηγηθεί, αντιπαρατιθέμενη επιλογή ανάμεσα στους δύο επικρατέστερους από τους τέσσερεις υποψήφιους¹²⁹⁵. Ήταν επίσης μία διεξοδική συζήτηση για το περιεχόμενο και τους σκοπούς που θα είχε η έδρα στην ανώτατη εκπαίδευση σε συνάρτηση με το ευρύτερο πλαίσιο -επιστημονικό, ακαδημαϊκό, οικονομικό και κοινωνικό- στο οποίο εντασσόταν. Οι τρεις καθηγητές χημείας

κατά την έρευνά μου στην αντιπολιτευόμενη εφημερίδα *Αθήναι* (16/12/1914)· μία επικεντρωμένη αναζήτηση θα αποφέρει ενδεχομένως περισσότερο υλικό. Τα ευρήματα απαντούν στο ερώτημα που έχει θέσει στις μελέτες του ο Ι. Πυργιωτάκης (2001, 2004, 2009) εάν είχαν προηγηθεί, πριν από το Πανεπιστήμιο στη Σμύρνη, άλλες σκέψεις στη βενιζελική ηγεσία για ίδρυση δεύτερου πανεπιστημίου και με ποιο περιεχόμενο.

¹²⁹⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 19/5/1915. Η έκταση της συγκεκριμένης συνεδρίασης είναι ενδεικτική, καταγράφηκαν πάνω από τριάντα σελίδες πρακτικών.

¹²⁹⁵ Υποψηφιότητες είχαν καταθέσει οι δύο πρώην υφηγητές Π. Ζαχαρίας και Τ. Κομνηνός που συμμετείχαν σε όλες τις εκλογές καθηγητών χημείας της προηγούμενης περιόδου (ενότητα 3.3). Ο τρίτος υποψήφιος ήταν ο Απ. Σουρλής που είχε συμμετάσχει στην εκλογή του 1911 και ο τέταρτος ήταν ο Ν. Παζαρλής. Ο τελευταίος ήταν διδάκτωρ του 1897 και είχε εργαστεί στο εργαστήριο Γενικής Πειραματικής Χημείας στην περίοδο της διεύθυνσης του Χρηστομάνου. Στη συνέχεια δίδασκε χημεία στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων.

(Δαμβέργης, Ζέγγελης και Ματθαιόπουλος) επιχειρηματολόγησαν επί μακρόν γι' αυτά τα θέματα και ανάλωσαν σημαντικές δυνάμεις προκειμένου να τα προσδιορίσουν, αναδεικνύοντας έμμεσα τη σημασία που απέδιδαν στους -επιθυμητούς ή μη-προσανατολισμούς που εγκαινίαζε η καθιέρωση του μαθήματος της βιομηχανικής χημείας στο Πανεπιστήμιο. Η νέα έδρα δηλώθηκε, εξ αρχής και από κοινού, ότι είχε προταθεί με σκοπό την εκπαίδευση επιστημόνων που θα στελέχωναν την ελληνική βιομηχανία. Ωστόσο, ο προσανατολισμός της και το περιεχόμενο των μαθημάτων της προσεγγίστηκαν διαφορετικά από τους τρεις τους.

Ο Α. Δαμβέργης ενέταξε στο περιεχόμενο της έδρας την έρευνα των πρώτων υλών, τη διδασκαλία της βιομηχανικής τους επεξεργασίας, τη γνωριμία των φοιτητών με τους διάφορους κλάδους της ελληνικής βιομηχανίας «*εκ του σύννεγγυς*» και κυρίως τη γνώση των αναλυτικών μεθόδων η οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, ήταν η «*τα μάλιστα επιζητούμενη παρά των βιομηχάνων μας*». Στην ίδια περιγραφή συμφωνούσε ο Γ. Ματθαιόπουλος. Στη δική του προσέγγιση, αφού οι φοιτητές αποκτούσαν από τα μαθήματα της ανόργανης και οργανικής χημείας το «*χημικώς σκέπτεσθαι*», θα διδάσκονταν λεπτομερέστερα τα «*εν εκάστη βιομηχανική επεξεργασία τελούμενα*» μέσω της «*προφορικής διδασκαλίας τη βοηθεία εικόνων και προτύπων και δι' επισκέψεων των εργοστασίων*»¹²⁹⁶. Ο καθηγητής Οργανικής Χημείας αναδείκνυε, με ένα πλήθος παραδειγμάτων, τον ρόλο ενός χημικού επιστήμονα στο βιομηχανικό εργαστήριο αλλά δεν συμεριζόταν την άποψη ότι χρειαζόταν να έχει συμπληρωματικές γνώσεις (μηχανολογικές, ηλεκτρολογικές κ.ά.). Και οι δύο καθηγητές επέμειναν να οριοθετήσουν το περιεχόμενο μίας τέτοιας έδρας σε ένα πανεπιστήμιο και υπογράμμισαν ότι ο χαρακτήρας της ήταν «*όλως διάφορος του προορισμού της χημικής τεχνολογίας, μαθήματος που διδάσκεται στα πολυτεχνεία και περιλαμβάνει μαθήματα τεχνικού χαρακτήρα όπως μηχανολογία, σχεδιογραφία κ.λπ.*». Επικαλούνταν τον χαρακτηρισμό της έδρας ως επικουρικής (και όχι αυτοτελούς) προκειμένου να προσδιορίσουν τα όρια της πανεπιστημιακής ανάπτυξης του κλάδου και να περιγράψουν τον συμπληρωματικό του ρόλο στα πεδία της ανόργανης και οργανικής χημείας.

Αντίθετα, ο Κ. Ζέγγελης υποστήριζε ότι ο στόχος της εκπαίδευσης στη βιομηχανική χημεία ήταν να καταστήσει «*σαφή εις αυτόν [τον φοιτητή] την διαφοράν μεταξύ των μεθόδων του εργαστηρίου και της εν μεγάλη κλίμακι εργασίας*» και τόνιζε τη σημασία που είχε η υιοθέτηση της θέσης ότι η βιομηχανική χημεία «*δεν χρησιμεύει, όπως πολλοί πλανώμενοι νομίζουν ως μεταγωγός της χημικής επιστήμης επί την πράξιν, αλλά αποτελεί ιδίαν επιστήμην*». Αρωγό στην προσπάθειά του να προσδιορίσει το περιεχόμενο του μαθήματος στις πανεπιστημιακές σπουδές είχε χρησιμοποιήσει δύο μελέτες του Ferdinand Fischer, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Göttingen¹²⁹⁷. Ο F. Fischer ηγούνταν μίας επαγγελματικής ένωσης γερμανών χημικών που είχε δημιουργηθεί το 1887 (Verein Deutscher Chemiker), είχε προσελκύσει με επιτυχία όσους χημικούς εργάζονταν στην παραγωγή και είχε επιτύχει, έως τις αρχές της δεκαετίας 1910, να είναι η μεγαλύτερη ένωση χημικών στον κόσμο ξεπερνώντας την παλαιότερη, και ακαδημαϊκά

¹²⁹⁶ Η ανάλογη διδακτική πρακτική (σύντομες επισκέψεις σε εργοστάσια, επίδειξη μικροσκοπικών υψικαμίνων και παρόμοιοι εξοπλισμοί στις αίθουσες διδασκαλίας κ.ά.) ήταν, σύμφωνα με τον R. Fox και την A. Guagnini, μία «μόδα» που είχε επικρατήσει σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια αλλά δεχόταν κριτική ότι δεν μπορούσε να υποκαταστήσει την παρατεταμένη και άμεση εμπλοκή του φοιτητή με τα καθημερινά προβλήματα της βιομηχανικής παραγωγής, βλ. Fox, R., & Guagnini, A. (1999). *Ο.π.*, σ. 161.

¹²⁹⁷ Ο Ferdinand Fischer (1842-1916) δίδασκε στο Πανεπιστήμιο του Göttingen από το 1894 και ειδικεύονταν στη χημεία των καυσίμων. Οι δύο μελέτες που χρησιμοποίησε ο Κ. Ζέγγελης είχαν εκδοθεί η πρώτη το 1897 με τίτλο *Das Studium der technischen Chemie an den Universitäten und Technischen Hochschulen Deutschlands und das Chemiker-Examen* και η δεύτερη το 1898 με τίτλο *Chemische Technologie: An Den Universitäten Und Technischen Hochschulen Deutschlands*.

προσανατολισμένη, Γερμανική Χημική Εταιρεία (Deutsche Chemische Gesellschaft). Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το πλήθος των εργαζομένων στη γερμανική χημική βιομηχανία διευρυνόταν και συγκροτούσε μία αναδυόμενη μεσαία τάξη. Η νεότερη γερμανική ένωση χημικών είχε στοχεύσει στην επαγγελματική και κοινωνική καταξίωση των μελών της μέσω της προώθησης ενός βιομηχανικού επαγγέλματος που θα ήταν βασισμένο στην επιστήμη. Για τον σκοπό αυτό υποστήριξε, αφενός, πολιτικές επιστημονικής και τεχνολογικής εξειδίκευσης και, αφετέρου, υψηλότερα εκπαιδευτικά πρότυπα για την άσκηση του επαγγέλματος. Σε αυτή την κατεύθυνση ανέπτυξε δράση στα τέλη του 19^{ου} αιώνα προκειμένου να υιοθετηθεί η εισαγωγή μαθημάτων βιομηχανικής χημείας στα προγράμματα σπουδών των γερμανικών πανεπιστημίων¹²⁹⁸.

Τα δύο γερμανικά κείμενα που χρησιμοποίησε το 1915 ο Κ. Ζέγγελος είχαν εκδοθεί με σκοπό να προωθηθεί ο συγκεκριμένος στόχος και είχαν παρουσιαστεί, στην εποχή που εκδόθηκαν, και σε άλλες χώρες (όπως, για παράδειγμα, στη βιομηχανική Αγγλία¹²⁹⁹) προκειμένου να υποστηριχθούν απόψεις ότι η αποτελεσματική σύζευξη ανώτατης εκπαίδευσης και βιομηχανικής καινοτομίας μπορούσε να ενισχύσει την υπεροχή των κρατών. Ο καθηγητής της Ανόργανης πρόσθετε ότι στην ίδια περίοδο είχαν ιδρυθεί έδρες και στα γαλλικά πανεπιστήμια με αυτόν τον προσανατολισμό τις οποίες και απαρίθμησε με τα ονόματα των κατόχων τους¹³⁰⁰. Τα γαλλικά πανεπιστήμια που χρησιμοποίησε ως παραδείγματα ήταν εκείνα τα οποία, στο γύρισμα του αιώνα, είχαν ανταποκριθεί σε μία κίνηση να εντάξουν εξειδικευμένα εργαστήρια και προγράμματα σπουδών στις σχολές επιστημών που δεν θα εκπαίδευαν εκπαιδευτικούς αλλά χημικούς και άλλες ειδικότητες για τη βιομηχανία. Η τάση είχε γνωρίσει μία αξιοσημείωτη δυναμική, κυρίως στη γαλλική επαρχία, η οποία είχε τροφοδοτηθεί από την ενασχόληση των σχολών επιστημών με την τοπική οικονομική πραγματικότητα αλλά και από το ενδιαφέρον και την οικονομική υποστήριξη από τις τοπικές επιχειρήσεις¹³⁰¹. Ο Κ. Ζέγγελος εμφατικά υπογράμμισε ότι η επιλογή δεν ήταν «εφεύρεσις ή πρωτοβουλία ημετέρα, αλλ' ανάγκη παρακολουθήσεως εν τη προσόδω των ξένων Γαλλικών και Γερμανικών κ.λπ. Πανεπιστημίων» και τόνιζε πως η λειτουργία της έδρας είχε βραδυπορήσει στο ελληνικό Πανεπιστήμιο παρά το γεγονός ότι, όπως σημείωνε, η εισαγωγή του πεδίου είχε εκκινήσει το 1900 (η αναφορά ήταν για την αντίστοιχη υφηγεσία).

Ο καθηγητής Ανόργανης Χημείας δεν έθετε τους περιορισμούς που προέτασσαν οι ομότιμοί του στο περιεχόμενο της έδρας. Αφενός είχε τη γνώμη ότι, ενώ δεν ήταν ανάγκη ο φοιτητής να εκπαιδευτεί στην κατασκευή βιομηχανικών σχεδίων, έπρεπε ωστόσο να είναι ικανός να διαβάζει και να κατανοεί σχέδια. Η εκτίμησή του ότι η απόκτηση μηχανολογικών γνώσεων ήταν αναγκαία στον φοιτητή χημείας φαίνεται ότι σχετιζόταν και με τους ολιγάριθμους επαγγελματίες ανάλογων ειδικοτήτων στην ελληνική αγορά εργασίας και με την πρακτική να αναθέτονται οι σχετικές αρμοδιότητες στους

¹²⁹⁸ Johnson, J. A. (1990). Academic, Proletarian, ... Professional? Shaping Professionalization for German Industrial Chemists, 1887-1920. In: G. Cocks & K. H. Jarausch (eds.), *German Professions 1800-1950* (pp. 123-142). Oxford University Press.

¹²⁹⁹ Meldola, R. (1899). Technical chemists as "made in Germany". *Nature*, 89(1529), 361-363. Ο συγγραφέας του άρθρου Raphael Meldola είχε μία διπλή ακαδημαϊκή σταδιοδρομία στη χημεία και τη βιολογία.

¹³⁰⁰ Ο Κ. Ζέγγελος χρησιμοποίησε τη *Minerva* του 1912-13 (διεθνή ακαδημαϊκή επετηρίδα) ώστε να κατονομάσει επτά γαλλικά πανεπιστήμια και δέκα γερμανικά που είχαν θεσπίσει έδρες βιομηχανικής χημείας.

¹³⁰¹ Nye, M. J. (1986). *Science in the provinces: scientific communities and provincial leadership in France, 1860-1930*. University of California Press, σσ. 23-32.

χημικούς¹³⁰². Αφετέρου ο Κ. Ζέγγελης υποστήριζε ότι ο φοιτητής προκειμένου να εργαστεί στη βιομηχανία έπρεπε να εκπαιδευτεί, χωρίς η διδασκαλία να επεκταθεί σε όλους τους ειδικούς κλάδους της βιομηχανικής παραγωγής, στις ειδικές τεχνικές μεθόδους και να μην περιορίζεται στη γνώση των αναλυτικών εργαστηριακών μεθόδων που ήδη δίδασκαν οι έδρες της ανόργανης και οργανικής χημείας.

Με αυτό το σκεπτικό, και με το πλεονέκτημα που διέθετε ως κοσμήτορας του συγκεκριμένου έτους, ο καθηγητής Ανόργανης επέμεινε -και πέτυχε- η απόφαση για την εκλογή στην έδρα της Βιομηχανικής Χημείας να αιτιολογηθεί προς το υπουργείο με βάση τον προσανατολισμό που εκείνος πρότεινε για το περιεχόμενό της. Η πλειοψηφία της Σχολής αποδέχθηκε ένα περιεχόμενο όπως το είχε περιγράψει ότι ίσχυε στα πανεπιστήμια της ηπειρωτικής Ευρώπης («*chimie industrielle, technische Chemie*»). Η απόφαση δεν εξυπηρετούσε μόνο την πιο αποτελεσματική υποστήριξη του επιθυμητού υποψήφιου¹³⁰³, συνδεόταν άμεσα και με τα σχέδια για το χημικό τμήμα του οποίου η ίδρυση είχε λάβει πρόσφατα τη συγκατάθεση της Σχολής.

Η περιγραφή του χημικού επαγγέλματος και της θέσης των αποφοίτων φυσικών επιστημών στην Ελλάδα που έδιναν οι τρεις καθηγητές χημείας διέφερε επίσης ανάμεσά τους. Η παραδοχή ότι η οργάνωση των σπουδών στη Σχολή δεν ήταν επαρκής και δεν παρείχε στους φοιτητές του φυσικού τμήματος «*πλήρη τα εφόδια δια τον αγώνα της ζωής*» ήταν κοινός τόπος. Ωστόσο, οι περιγραφές τους για την απασχόληση των πανεπιστημιακών αποφοίτων στην παραγωγή απέκλιναν σημαντικά. Ο Α. Δαμβέργης θεωρούσε την ελληνική βιομηχανία «*πτωχήν μεν εις εγκαταστάσεις, πλουσίαν όμως εις κερδοφόρον απόδοσιν*» και εκτιμούσε ότι σε αυτή την αγορά εργασίας είχαν πλεονεκτική θέση οι απόφοιτοι της Ακαδημίας Ρουσόπουλου¹³⁰⁴. Είχε σημειώσει ότι «*οι σχετικώς ευάριθμοι*» διδάκτορες του φυσικού που εργάζονταν στην παραγωγή ήταν όσοι είχαν

¹³⁰² Η ίδια διαπίστωση κατατίθεται και από τον Δ. Τσακαλώτο βλ. *Νέος Αιών*, τχ. 8, 25/6/1917, σ. 212. Για την ισχνή ανάπτυξη της σχολής μηχανουργών στο Πολυτεχνείο και τις σχετικές αντιλήψεις βλ. Αντωνίου, Γ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 100, 139-141, 165.

¹³⁰³ Η διαφωνία των τριών καθηγητών, εκτός από τις διαφορετικές πεποιθήσεις τους για την ακαδημαϊκή ανάπτυξη της χημείας, αφορούσε και στην επιλογή του υποψήφιου. Οι Δαμβέργης και Ματθαίουπολος υποστήριζαν την υποψηφιότητα Κομνηνού, ενώ ο Ζέγγελης την υποψηφιότητα Ζαχαρία. Και για τους δύο υποψήφιους έγινε προσπάθεια όχι μόνο να αποδειχθεί ο καθένας πιο κατάλληλος στον επιδιωκόμενο προσανατολισμό της έδρας, αλλά και να φανεί ο έτερος ως εργαζόμενος σε άλλο επιστημονικό πεδίο. Παρ' ότι αυτό ήταν μία αναμενόμενη κριτική για τον επιμελητή της φαρμακευτικής χημείας, διατυπώθηκε και για τον Π. Ζαχαρία που, εκτός από το ερευνητικό του έργο στη χημεία των βαφών, διατηρούσε ο ίδιος μία οργανική σχέση με την υλοποίηση του βιομηχανικού εγχειρήματος. Για τον Κομνηνό αξιοποιήθηκε η άποψη που ο ίδιος είχε διατυπώσει για το περιεχόμενο της έδρας: «*η γνώμη του κ. Κομνηνού ότι είναι αναλυτική χημεία μάλλον(!) προσηρμοσμένη εις τας βιομηχανικές εφαρμογάς ημπορεί να είναι σύμφωνος προς την επιθυμίαν του ιδίου αλλά δεν είναι σύμφωνος προς τα πράγματα*» ήταν η αναφορά του Κ. Ζέγγελη. Από την άλλη, ο Α. Δαμβέργης κατέταξε το έργο του Π. Ζαχαρία στο πεδίο της φυσικοχημείας και ανασκεύασε προηγούμενη ευνοϊκή του κρίση που το ταξινομούσε στη βιομηχανική χημεία (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 5/11/1907) επικαλούμενος στασιμότητα του υποψήφιου και επικρίνοντας τη διδακτική του ικανότητα. Η Σχολή επέλεξε τον Π. Ζαχαρία (έλαβε 9 ψήφους έναντι 4 του Τ. Κομνηνού), αλλά όπως και οι υπόλοιποι έκτακτοι καθηγητές της Φυσικομαθηματικής δεν διορίστηκε (ενότητα 9.2).

¹³⁰⁴ Λίγους μήνες πριν είχαν δημοσιευτεί στοιχεία για τα επαγγέλματα των αποφοίτων της Ακαδημίας (*Δελτίον ΒΕΑ*, τ. 19, τχ. 4-5, σσ. 60-63). Στις μεγάλες παραγωγικές επιχειρήσεις (*ΑΕΕΧΠΛ, Τιτάν, Πυριτιδοποιείο, Χρωματοουργία Πειραιώς, Καμπάς, Χαριλάου και Κανελλόπουλου, Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων*) αναφέρονταν ως χημικοί και τεχνικοί διευθυντές 45 άτομα (οι περισσότεροι στα παραρτήματα της τελευταίας επιχείρησης). Από αυτούς, οι 20 συναντώνται και αργότερα (το 1925) ως μέλη της Ένωσης Ελλήνων Χημικών. Το *Δελτίον ΒΕΑ* ανέφερε και άλλα 35 άτομα ότι εργάζονταν σε οινολογικά εργαστήρια, οινοποιεία, σαπωνοποιεία κ.λπ., από αυτούς μόνο οι 7 βρίσκονται ξανά το 1925. Για μία άλλη ανάγνωση των στοιχείων του 1914 από το *Δελτίον ΒΕΑ*, βλ. Αντωνίου, Γ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 141-142. Αναλυτικότερα για την εικόνα στο χημικό επάγγελμα όπως εμφανιζόταν στα 1925 βλ. *εδώ*, ενότητα 11.6.

λάβει, «κατόπιν ειδικής προπονήσεως», άτυπη επιπρόσθετη εκπαίδευση σε κάποιο πανεπιστημιακό εργαστήριο ώστε να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις¹³⁰⁵. Ο Γ. Ματθαίοπουλος έκανε διαφορετική εκτίμηση και αναγνώριζε ότι οι πανεπιστημιακοί απόφοιτοι είχαν παρουσία στην παραγωγή, αλλά απέδιδε τη ροπή τους σε αυτή τη δραστηριότητα ακριβώς στην έλλειψη γνώσεων που είχαν για το βιομηχανικό εγχείρημα. Ο ίδιος απαριθμούσε τους τομείς που χρειαζόταν να γνωρίζουν οι φοιτητές (τη βιομηχανία των οξέων και των οινοπνευμάτων, των λιπασμάτων και των εκρηκτικών υλών, των τσιμέντων, της πυρηνελαιουργίας και της σαπωνοποιίας, δηλαδή, σε όσους είχε αναπτυχθεί η ελληνική παραγωγή έως τότε) ώστε να μπορέσουν να εργαστούν αποτελεσματικά στα χημικά βιομηχανικά εργαστήρια που τα θεωρούσε «τον γνώμονα της κανονικής λειτουργίας πάσης βιομηχανίας». Ο Κ. Ζέγγελης, από την άλλη, εντόπιζε ότι υπήρχε ισχυρή τάση στους απόφοιτους των φυσικών επιστημών «πλείστοι [να] τρέπονται μετά τας σπουδάς των εις την χημικήν βιομηχανίαν», τάση που είχε εκκινήσει σύμφωνα με τον ίδιο από τις αρχές του αιώνα. Προτάσσοντας αυτή την εκτίμηση συνέδεε τη λειτουργία της έδρας με την ίδρυση του χημικού τμήματος, μία προοπτική που δεν ανέφεραν οι άλλοι δύο καθηγητές. Ο καθηγητής Ανόργανης υπερασπίστηκε αυτή την προοπτική με την επισήμανση ότι την απόφαση που είχε λάβει η Σχολή το 1914 «θάττον ή βράδιον εξ ανάγκης θα αποδεχθή η πολιτεία». Η φράση του είχε διπλό αποδέκτη: επεδίωκε έμμεσα να αναδείξει τους εκατέρωθεν δισταγμούς τόσο ανάμεσα στις ακαδημαϊκές όσο και στις πολιτικές ηγεσίες.

Ίδρυση του τμήματος χημείας: η πραγμάτωση ενός στόχου

Μέσα στην κορύφωση του διχασμού, με ελάχιστα περιθώρια για θεσμικές αλλαγές, το αίτημα ίδρυσης του χημικού τμήματος συμπεριλήφθηκε το 1916, τύποις μάλλον, σε πανεπιστημιακά αιτήματα της Συγκλήτου και προωθήθηκε στο υπουργείο¹³⁰⁶. Ωστόσο δεν υπήρξαν μεταβολές· αυτές συνέβησαν δύο χρόνια αργότερα μετά από την επάνοδο στην εξουσία της βενιζελικής κυβέρνησης.

Με τον Παγκόσμιο Πόλεμο να συνεχίζεται και τη χώρα να χειμάζεται από κάθε είδους κακουχίες -επισιτιστικές για τους πολίτες, οικονομικές για τη μελλοντική της υπόσταση, πολιτικές για τους αντιπάλους¹³⁰⁷- η αλλαγή στη δεδομένη στιγμή μοιάζει ενδεχομένως απρόσμενη όταν ιδωθεί από μεταγενέστερη σκοπιά. Ωστόσο, στην εποχή της, αφενός αντικατόπτριζε διεργασίες που εκτυλίσσονταν στα ευρωπαϊκά κράτη όπου η βίωση του πολέμου είχε διαφοροποιήσει και τη συζήτηση για την ανώτατη εκπαίδευση. Ήταν ένας προβληματισμός που έφτανε στην Ελλάδα μέσα από πολλά κανάλια και συνέβαλε στις αποφάσεις. Αφετέρου, οι εσωτερικές συνθήκες έφερναν ακριβώς και την ανάγκη να προβληθούν στόχοι με δυναμικό χαρακτήρα που μπορούσαν να συνεισφέρουν σε μία οραματική προοπτική για τη χώρα προκειμένου να εξασφαλιστεί η κοινωνική αποδοχή στις εφαρμοζόμενες πολιτικές. Τέλος, η μετατόπιση των κυβερνητικών σχεδιασμών για την ανώτατη εκπαίδευση προς την ενίσχυση των σπουδών της χημείας φαίνεται ότι δεν ήταν ανεξάρτητη και από μία ευρύτερη κατανομή

¹³⁰⁵ Είναι, ωστόσο, αξιοσημείωτο ότι ο Α. Δαμβέργης χρησιμοποίησε ως παράδειγμα τέτοιας εκπαίδευσης τον Ιωάννη Π. Δοανίδη (1872-1952) ο οποίος είχε ολοκληρώσει πριν από 23 ολόκληρα χρόνια τις σπουδές του στο φυσικό τμήμα (το 1892). Ο Ι. Δοανίδης είχε συνεχίσει με σπουδές στη Μεταλλευτική Ακαδημία του Freiberg, εργαζόταν στα μεταλλεία του Λαυρίου από τις αρχές του αιώνα και έγινε έκτακτος καθηγητής Ορυκτολογίας-Γεωλογίας στο Πολυτεχνείο δύο έτη μετά από τη στιγμή της αναφοράς του ονόματός του ως παράδειγμα των σύγχρονων συνθηκών στην επαγγελματική σταδιοδρομία των πτυχιούχων.

¹³⁰⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 17/3/1916. Με πρόταση του Κ. Ζέγγελι, η Σύγκλητος συμπεριέλαβε το αίτημα στη γνωμοδότηση επί πανεπιστημιακού νομοσχεδίου της κυβέρνησης Σκουλούδη.

¹³⁰⁷ Λεονταρίτης, Γ. Β. (2000). *Ο.π.*, σσ. 70-108, 150-184.

ισχύος στον γεωπολιτικό χάρτη και τα σχέδια για τον ρόλο της Ελλάδας εντός αυτής. Οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν συνολικά στη ανώτατη εκπαίδευση στο πεδίο της χημείας είχαν μεν βαθύτερες χρονικές ρίζες, όπως αναλυτικά έχει παρουσιαστεί στις προηγούμενες ενότητες, αλλά κατά έναν σημαντικό βαθμό επισπεύστηκαν από αυτές τις παραμέτρους.

Η προσπάθεια να συγκροτηθεί ένα δυναμικό αφήγημα για τη θέση της χώρας στη μεταπολεμική περίοδο αποτυπώνεται με εύγλωττο τρόπο στο περιοδικό *Νέος Αιών*¹³⁰⁸. Το περιοδικό, που είχε κυκλοφορήσει λίγο πριν από την κάθοδο του Βενιζέλου στην Αθήνα, διακήρυττε ότι «η Ελλάς του Ιουνίου 1917 δεν είναι πλέον η Ελλάς του Μαΐου 1917» και ότι ήδη «η δημιουργία μίας νέας καταστάσεως πραγμάτων και πνευμάτων παρέχει απτά τα δεδομένα της» σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής και αναδεικνύει «όλην την ανήσυχον προσδοκίαν η οποία προηγείται των μεγάλων προσπαθειών και των εκτάκτων αγώνων»¹³⁰⁹. Στο περιοδικό, σε πέντε συνεχείς εβδομάδες κατά τους μήνες Ιούνιο-Ιούλιο 1917, ο Δ. Τσακαλώτος παρέδωσε ένα δοκίμιο υπό τον τίτλο *Μελέται επί της ελληνικής βιομηχανίας* που απευθυνόταν στο ευρύ κοινό και στόχευε να προβάλει μία θετική προοπτική για το οικονομικό μέλλον της χώρας¹³¹⁰. Το δοκίμιο επισκοπούσε την εκδήλωση του βιομηχανικού εγχειρήματος στην ελληνική επικράτεια: ξεκινούσε από το ενεργειακό ζήτημα και τις διαθέσιμες επιλογές, παρουσίαζε τις σημαντικότερες ελληνικές επιχειρήσεις και τις προοπτικές που διαφαίνονταν σε κάθε βιομηχανικό κλάδο και κατέληγε να προτείνει εκείνες τις οικονομικές και εκπαιδευτικές πολιτικές που θεωρούσε ότι υπηρετούσαν τον στόχο να «κατορθωθή, όπως ταχέως προαχθή και η ημετέρα χώρα σπουδαίον βιομηχανικόν κέντρον».

Στον πρόλογο της δημοσίευσής του, εξαιρώντας την εκπαίδευση που παρείχε το εργαστήριο Ανόργανης ώστε οι επιμελείς φοιτητές να έχουν «εξαιρετικήν ευδοκίμησιν» σε σύνθετες βιομηχανικές εργασίες, ο Δ. Τσακαλώτος προωθούσε το αίτημα να ιδρυθεί μία «τεχνική χημική σχολή» στην οποία οι πτυχιούχοι των φυσικών επιστημών θα μπορούσαν «δι' ολιγοχρονίου φοιτήσεως -μονοετούς» να συμπληρώσουν τις γνώσεις τους¹³¹¹. Από το ίδιο περιοδικό χαιρέτησε αργότερα την απόφαση του υπουργού Συγκοινωνιών Αλέξανδρου Παπαναστασίου να ιδρύσει χημική σχολή στο Πολυτεχνείο¹³¹²

¹³⁰⁸ Το περιοδικό *Νέος Αιών* δεν περιλαμβάνεται, από όσα γνωρίζω, παρά μόνο ως τίτλος σε παλαιότερες και πρόσφατες μελέτες για τον ελληνικό τύπο. Είχε υπότιτλο «εβδομαδιαίον, πολιτικόν και κοινωνιολογικόν περιοδικόν», κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στις 4/5/1917 και εκδιδόταν στη διετία 1917-1919. Κάθε εβδομάδα έδινε μία επισκόπηση των ειδήσεων υπό τους τίτλους *Εξωτερική Επιθεώρησις* και *Εσωτερική Επιθεώρησις* και ακολουθούσαν είτε άρθρα συνεργατών, είτε μεταφράσεις δοκιμίων από ευρωπαίους και αμερικανούς πανεπιστημιακούς και διανοούμενους με σκοπό την υποστήριξη των θέσεων της Entente και την προβολή των συμμαχικών χωρών. Το περιοδικό υποστήριζε την πολιτική του κόμματος των Φιλελευθέρων και αποτέλεσε μία προσπάθεια ισχυρής παρέμβασης στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης κατά την τελευταία περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Διευθυντής ήταν ο δημοσιογράφος Γ. Παπαντωνάκης, τον οποίο άλλες εφημερίδες ανέφεραν και ως διευθυντή στην κρατική υπηρεσία λογοκρισίας μετά από τη βενιζελική επάνοδο. Στην πρώτη περίοδο έκδοσης του περιοδικού, όταν συμμετείχε με αρκετές δημοσιεύσεις ο Δ. Τσακαλώτος, αρθρογραφούσε συχνά και ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος (υπουργός Εθνικής Οικονομίας 1912-1915 και Γεωργίας μετά το 1917) και, ενδεχομένως, το περιοδικό να κινούνταν στον πολιτικό του κύκλο. Στην ίδια περίοδο άλλοι αρθρογράφοι ήταν ανώτατοι κρατικοί υπάλληλοι, ο χημικός Α. Σκιντζόπουλος επιμελητής σύνταξης του *Αρχιμήδη* και μετέπειτα επιθεωρητής βιομηχανίας στο υπουργείο Οικονομίας, ο τότε νεαρός διδάκτορας της Νομικής Αλέξανδρος Σβώλος κ.ά.

¹³⁰⁹ *Νέος Αιών*, τχ. 8, 25/6/1917, σ. 200.

¹³¹⁰ *Νέος Αιών*, τχ. 8-12, *Μελέται επί της ελληνικής βιομηχανίας*, σσ. 210-213, 238-243, 271-274, 296-299 & 330-335. Αναδημοσιεύτηκαν στη δίτομη αφιερωματική έκδοση: *Δημητρίου Ε. Τσακαλώτου Χημικά μελέται και έρευναι 1904-1919*, Αθήναι: Π.Δ. Σακελλαρίου 1931, σσ. 463-490.

¹³¹¹ *Νέος Αιών*, τχ. 8, 25/6/1917, σ. 212.

¹³¹² *Νέος Αιών*, τχ. 20, 16/9/1917, *Η ανωτέρα χημικοτεχνική σχολή*, σσ. 527-530.

και προσδιόρισε την κρίσιμη, κατά τη γνώμη του, παράμετρο προκειμένου να επιτύχει. Μαζί ανέδειξε έμμεσα και το σημείο που θεωρούσε ενδεχόμενο να υπάρξουν διαφορετικές επιλογές, αυτό ήταν να διδάσκονται «μόνον πρακτικά και εμπειρικά πράγματα». Η οπτική έχει σημασία όχι μόνο ως δήλωση της επιστημολογικής του θέσης, αλλά και προκειμένου να αναδειχθούν τα επίμαχα θέματα που υπήρχαν στο τραπέζι των συζητήσεων εφόσον ο ίδιος βρισκόταν ανάμεσα στους κεντρικούς συνομιλητές που αποφάσιζαν για το εγχείρημα¹³¹³. Ο Δ. Τσακαλώτος τόνιζε ότι μία τέτοια επιλογή έπρεπε να αποτραπεί καθώς «μεταξύ της θεωρητικής και της εφηρμοσμένης Χημείας υπάρχει στενότερος σύνδεσμος» και κανείς δεν θα ήταν σε θέση να διευθύνει τα νεότερα εργοστάσια «χωρίς να κατέχη τελείαν θεωρητικήν μόρφωσιν, παρά τας πρακτικὰς γνώσεις». Στα κείμενά του η εκπαίδευση στην «καθόλου» επιστήμη -χωρίς εκατέρωθεν περιοριστικές αντιλήψεις που απέκλειαν εφαρμοσμένα περιεχόμενα ή αναπαρήγαγαν τον εμπειρισμό- παρουσιαζόταν εμμέσως ως το επίμαχο σημείο στη συζήτηση που είχε ανοίξει για την αναδιάρθρωση της ανώτατης εκπαίδευσης στον ελληνικό χώρο και ήταν, για εκείνον, ένα ζητούμενο που χρειαζόταν να προστατευτεί¹³¹⁴. Παράλληλα, ο ίδιος προοικονομούσε μία υψηλή κοινωνική θέση για τους κατόχους ενός τέτοιου επαγγέλματος. Η συνέχεια δεν επιβεβαίωσε την πρόβλεψη.

Η ψήφιση του νόμου για την πολυτεχνική χημική σχολή¹³¹⁵ μετέβαλε περαιτέρω τις στάσεις και επιτάχυνε τις δράσεις. Η Φυσικομαθηματική αποφάσισε να διεκδικήσει αποτελεσματικά το χημικό πτυχίο και να επιτύχει, αυτή τη φορά, την καθιέρωσή του. Στις αρχικές συζητήσεις ήταν κοινός ο σκεπτικισμός απέναντι στην προοπτική να λειτουργήσει το πολυτεχνικό πρόγραμμα σπουδών, αλλά οι επισημάνσεις και τα επιχειρήματα ποίκιλλαν. Διατυπώθηκαν απόψεις που υποστήριζαν να προβληθεί το περιτό της ίδρυσης της νέας σχολής από τη στιγμή που είχε επενδυθεί κεφάλαιο στο Πανεπιστήμιο για τη δημιουργία χημικών εργαστηριακών υποδομών. Άλλες, που θεωρούσαν ανέφικτο το σχέδιο και «ουτοπία» την οργάνωσή της στις δεδομένες συνθήκες προεξοφλώντας ότι δεν θα επιτύγχανε, τουλάχιστον σε άμεσο χρόνο, να αναπτύξει σε ικανοποιητικό επίπεδο υλικούς και ανθρώπινους πόρους. Επίσης, θέσεις που περιέγραφαν τους κυβερνητικούς σχεδιασμούς για την αναβάθμιση των πολυτεχνικών σπουδών ως μία προσπάθεια που είχε χαρακτηριστικά άνωθεν επιβολής και όχι ως αποτέλεσμα μίας εσωτερικής ακαδημαϊκής ωρίμανσης¹³¹⁶. Επαναδιατυπώθηκε η αντίληψη για την ύπαρξη διάκρισης ανάμεσα στην επιστημονική μόρφωση και τις «εφαρμοσμένες» σπουδές προκειμένου να συγκροτηθεί ένα ιεραρχικό σχήμα στο οποίο το Πανεπιστήμιο κατείχε την ανώτερη θέση αλλά και, αντίθετα, εκφράστηκαν μεταστροφές από προηγούμενες απόψεις που είχαν αποκλείσει

¹³¹³ *Ελεύθερος Τύπος*, 18/11/1917, σ. 1. Η εφημερίδα, που υποστήριζε ισχυρά την πρωτοβουλία να ιδρυθεί χημική σχολή στο Πολυτεχνείο, είχε αναφέρει ως συμμετέχοντες στη σύσκεψη που είχε συγκαλέσει ο Αλ. Παπαναστασίου «επί του καθορισμού του προγράμματος» της πολυτεχνικής σχολής εκτός από τον Δ. Τσακαλώτο τους Κ. Ζέγγελη και Γ. Μαθαιόπουλο, τον Α. Βουρνάζο καθηγητή χημείας στο Πολυτεχνείο και τους Κ. Βέη, Λ. Αραπίδη και Λ. Οικονομίδα.

¹³¹⁴ Την ίδια προσέγγιση απηχούσε, εκτός από το προαναφερόμενο άρθρο, και ο εναρκτήριο λόγος που παρέδωσε ως καθηγητής χημικής τεχνολογίας στο Πολυτεχνείο βλ. Τσακαλώτος, Δ. (1918). Χημική Επιστήμη και Βιομηχανία. *Αρχιμήδης*, 19(5), 49-57.

¹³¹⁵ Όπως και όλοι σχεδόν οι πανεπιστημιακοί νόμοι της ίδιας περιόδου, ο σχετικός με το Πολυτεχνείο κατατέθηκε και ψηφίστηκε με εξαιρετική ταχύτητα μέσα σε πέντε ημέρες χωρίς την παραμικρή συζήτηση στο κοινοβούλιο (ΕτΒ, Κ-Β, 2-4-6-7/10/1917). Για τις διαδικασίες εντός του Πολυτεχνείου βλ. Αντωνίου, Γ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 109-118.

¹³¹⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 27/11/1917. Τις προαναφερόμενες απόψεις διατύπωσαν αντίστοιχα οι Κ. Κτενάς, Γ. Αθανασιάδης και Ν. Χατζιδάκης.

περιεχόμενα με «εφαρμοσμένη» κατεύθυνση από την πανεπιστημιακή διδασκαλία¹³¹⁷. Υπήρξαν, ωστόσο, και τοποθετήσεις που έστρεφαν τον φακό στο εσωτερικό και επισήμαιναν ότι «*ολίγον αργά κρούεται ο κώδων του κινδύνου*» και, ακόμα περισσότερο, ότι η εξέλιξη απαντούσε σε αντιλήψεις που είχαν πυρήνα το αξίωμα «*η Επιστήμη δια την Επιστήμην*». Ο Κ. Ζέγγελης, που διατύπωσε τις τελευταίες σκέψεις, οριοθέτησε ταυτοχρόνως τις ενέργειες προκειμένου ο ίδιος να υποστηρίξει τις πρωτοβουλίες της Σχολής για το χημικό τμήμα εφόσον δεν θα συνιστούσαν αντίθεση στην ίδρυση του πολυτεχνικού προγράμματος σπουδών. Η δήλωση φαίνεται ότι έθετε και το πλαίσιο των κυβερνητικών προθέσεων ώστε να θεσπιστεί το πτυχίο χημείας στο Πανεπιστήμιο. Ο ορατός κίνδυνος να αποδυναμωθεί η εμβέλεια και το κύρος της Σχολής οδήγησε να παραμεριστούν οι διαφοροποιήσεις και να διεκδικηθεί από κοινού και αποτελεσματικά η ίδρυση του νέου τμήματος.

Οι διεργασίες αυτής της περιόδου συνέβαλαν επίσης, τουλάχιστον κατά ένα μέρος, σε μία ακόμα αλλαγή: αυτή που αντικατοπτρίζεται στη μετονομασία του νέου τμήματος από φυσικοχημικό σε χημικό. Σε όλη την περίοδο έως το 1917 το αίτημα αφορούσε στη δημιουργία ενός «*φυσικοχημικού*» τμήματος χωρίς όμως το κέντρο βάρους να βρίσκεται στη μέση· ήταν ένα αίτημα που σαφώς συνδεόταν με τη σπουδή της χημείας (ενότητες 3.1 & 7.2). Όχι μόνο διότι η ανάπτυξη του κλάδου της χημείας ήταν ευρύτερη από εκείνη της φυσικής στο ελληνικό Πανεπιστήμιο, αλλά και διότι οι κοινωνικές ανάγκες όπως κατανοούνταν τη συγκεκριμένη περίοδο ήταν πρωτίστως συνδεδεμένες με το χημικό επάγγελμα. Το πρώτο συνδετικό (φυσικο-), που εμφανιζόταν στην ονομασία και των δύο τμημάτων που θα προέκυπταν από τη διαίρεση του αρχικού φυσικού τμήματος, ήταν αφενός προϊόν της αντίληψης περί του ενιαίου των φυσικών επιστημών και αφετέρου προσπαθούσε να απαντήσει σε αιτιάσεις για τον κατακερματισμό τους. Και τα δύο φαίνεται να είχαν υποχωρήσει το 1917· επομένως, εκείνο που έως τότε διατυπωνόταν υπόρρητα δηλώθηκε απερίφραστα στην ονοματοδοσία του νέου τμήματος.

Στο υπόμνημα της Σχολής προς τον υπουργό Παιδείας η αναγκαιότητα να ιδρυθεί το τμήμα χημείας τεκμηριώθηκε με δύο, κυρίως, επιχειρήματα¹³¹⁸. Το πρώτο ήταν η αύξηση των φοιτητών του φυσικού τμήματος κατά τα πρόσφατα έτη και η ροπή τους προς επαγγέλματα στον παραγωγικό τομέα της οικονομίας ή τις θέσεις χημικών σε υπηρεσίες. Στον αντίποδα αυτής της τάσης παρουσιάστηκε ως «*ήκιστα καλώς προσηρμοσμένον το πρόγραμμα και ο τρόπος εν γένει της διδασκαλίας του φυσικού τμήματος*», τόσο γι' αυτούς τους φοιτητές όσο και για εκείνους που κατευθύνονταν στην εκπαίδευση, και σκιαγραφήθηκαν οι επιβεβλημένες αλλαγές. Το δεύτερο επιχειρήμα ήταν οι πολιτικές των ευρωπαϊκών χωρών στην οργάνωση των πανεπιστημιακών σπουδών χημείας με σκοπό την ενίσχυση της οικονομίας και της υπεροχής του κράτους (αναλυτικότερα στην επόμενη ενότητα). Υποστηριζόταν ότι, ιδίως μετά από την κήρυξη του Πολέμου, συνομολογούνταν από όλα τα προηγμένα κράτη ότι η επιστημονική

¹³¹⁷ Σύμφωνα με τον Ν. Χατζιδάκη, το πανεπιστήμιο ήταν ίδρυμα του οποίου «*η έννοια είναι, κατά τους φιλοσοφικώς σκεπτόμενους, ανωτέρα αυτή καθ' εαυτήν από την έννοια του πολυτεχνείου, διότι το μεν πολυτεχνείον, οσονδήποτε ανωτέρας σπουδής και αν παρέχη, πάντοτε εξ αυτής της φύσεώς του έχει σκοπόν τον ωφελιμισμόν (utilitarismus) δηλ. την μεγίστην πρακτικήν χρησιμοποίησιν των επιστημών, ενώ του πανεπιστημίου η ιδέα συνδέεται αναποσπαστως προς την θεωρίαν, την εξ απόπτου και άνευ ουδεμιάς προσοχής προς το πρακτικόν εφαρμόσιμον ή μη, σπουδών όλων των ανθρωπίνων γνώσεων, εις όλας τας εκφάνσεις των, μέχρι των απωτάτων και υψηλοτάτων*» (οι υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο). Αντίθετα ο Γ. Ματθαίουπουλος, διαφορετικά από τις δικές του θέσεις το 1915, πρότεινε μεταξύ άλλων την εισαγωγή μαθημάτων μηχανολογίας.

¹³¹⁸ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 16/12/1917 και για το χειρόγραφο υπόμνημα: ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1915-1918, φ. 2. Στην επιτροπή για τη σύνταξη του υπομνήματος συμμετείχαν οι Δ. Χόνδρος (κοσμήτορας), Κ. Ζέγγελης, Γ. Ματθαίουπουλος και Κ. Κτενάς και συγγραφέας του ήταν, σύμφωνα με το Πρακτικό, ο Κ. Ζέγγελης.

μόρφωση όσων εργάζονται στη βιομηχανία αποτελούσε «την πρώτην βαθμίδα της προόδου και το πρώτον εχέγγυον της υπεροχής». Το υπόμνημα κατέληγε με την εμφατική διευκρίνιση ότι η θέσπιση του χημικού πτυχίου δεν θα απαιτούσε δαπάνες αφού η Σχολή διέθετε «άριστα εγκατεστημένα εργαστήρια και καλώς εφοδιασμένα» και ότι ο σχεδιασμός του νέου τμήματος θα γινόταν με την προσθήκη ελάχιστων νέων εδρών ώστε το επιθυμητό αποτέλεσμα να επέλθει όχι «δια του πλούτου ειδικών εδρών αλλά κυρίως δι' εντάσεως των εν τοις εργαστηρίοις ασκήσεων». Το υπόμνημα επένδυε επομένως στο όραμα ενός ισχυρού, επιστημονικά και οικονομικά, κράτους. Προσδιόριζε ωστόσο την πραγμάτωση του οράματος υπό συνθήκες και προϋποθέσεις που ήταν προσαρμοσμένες στις ελληνικές δυνατότητες.

Με την ομόφωνη ψήφιση του υπομνήματος στις 16/12/1917 ολοκληρώθηκε μία μακρά πορεία στη Φυσικομαθηματική η οποία είχε ξεκινήσει στο γύρισμα του αιώνα· είχε αποτελέσει συστατικό στοιχείο των περισσότερων διεργασιών που μεσολάβησαν· είχε στην εξέλιξή της γνωρίσει συνέχειες και ασυνέχειες· είχε δεχθεί καθυστερήσεις και επιταχύνσεις· και είχε αναδείξει το πλήθος των παραγόντων -ακαδημαϊκών, πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών- που επιδρούσαν και διαμόρφωναν το επιστημονικό εγχείρημα.

Το αίτημα ίδρυσης του χημικού τμήματος προωθήθηκε χωρίς την πρωτανική -τουλάχιστον- στήριξη (ενότητα 11.4) και το σχετικό νομοσχέδιο ψηφίστηκε στις 5/4/1918. Σύμφωνα με την εισηγητική του έκθεση «αφ' ενός μεν η ανάπτυξις των ποικίλων κλάδων της χημείας, θεωρητικής και εφηρμοσμένης, κατά τας τελευταίας δεκαετη[ρ]ίδας, αφ' ετέρου η προϊούσα πολυμελής πρόοδος των χημικών βιομηχανιών παρ' ημίν» αποτελούσαν τους λόγους που επέβαλαν να διακριθεί το χημικό πτυχίο από εκείνο των υπόλοιπων φυσικών επιστημών¹³¹⁹.

Ο ιδρυτικός νόμος έδινε τη δυνατότητα, όπως είχε προτείνει η Σχολή, στους κατόχους του νέου πτυχίου να εργαστούν ως χημικοί στην παραγωγή ή τις υπηρεσίες αλλά όχι στη μέση εκπαίδευση και το αντίστροφο για τους πτυχιούχους του φυσικού τμήματος, ενώ όριζε ότι οι πτυχιούχοι και από τα δύο τμήματα μπορούσαν μετά από διετείς σπουδές να λάβουν και το άλλο πτυχίο¹³²⁰. Δεν ευσταθεί η αναφορά του Μ. Στεφανίδη στην *Ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής* για το πώς καθορίστηκαν τα επαγγελματικά δικαιώματα (όπως και άλλα σχετικά σημεία¹³²¹). Το σημαντικό τεκμήριο που παρέδωσε ο καθηγητής Ιστορίας των Επιστημών χρειάζεται, ομοίως με κάθε άλλο, να μην εξαιρεθεί το ίδιο από τη βάσανο της έρευνας η οποία θα επιχειρήσει να φωτίσει τους λόγους των ανάλογων διατυπώσεων κατά τον χρόνο της συγγραφής ή της έκδοσης.

Πριν από την αφήγηση των θεμάτων που αναδείχθηκαν κατά τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του χημικού τμήματος, η επόμενη ενότητα θα ασχοληθεί αναλυτικότερα με δύο θέματα. Το πρώτο αφορά στην επίδραση της πολεμικής συγκυρίας στις αποφάσεις στο θεσμικό επίπεδο σχετικά με τις χημικές σπουδές στην Ελλάδα όπως αυτή

¹³¹⁹ Βουλή των Ελλήνων, Λυτά έγγραφα, Αρχείο εισηγητικών εκθέσεων, φ. 55/1918.

¹³²⁰ ΦΕΚ 89Α, 27/4/1918, Ν. 1327, άρθρο 3(§1, εδάφιο 2) και άρθρο 1(§2, εδάφιο 1).

¹³²¹ Συγκεκριμένα, η σχετική αναφορά του Μ. Στεφανίδη είναι (σ. 30): «Καθωρίσθη δε το χημικόν πτυχίον επί τη βάσει του προγράμματος του Φυσικού τμήματος, με την παραμονήν όλων των δικαιωμάτων του φυσικού πτυχίου» με παραπομπή σε συνεδριάσεις της Σχολής του 1917 και 1918 (που δεν είχαν τέτοια αναφορά) και όχι στο κείμενο του νόμου. Εκτός από το θέμα των επαγγελματικών δικαιωμάτων και σε άλλα του χημικού τμήματος (π.χ. στο πρόγραμμα σπουδών) οι αποφάσεις παρουσιάζονται στην *Ιστορία της Φυσικομαθηματικής* με διαφορετικό περιεχόμενο και αρκετές φορές οι εντυπώσεις του συγγραφέα εμφανίζονται ως πραγματολογικά δεδομένα, ενώ μερικά θέματα προσεγγίζονται με αναδρομικό τρόπο και συνδράμουν σε επιδιώξεις της εποχής που συγγράφηκε η μελέτη.

αντικατοπτρίζεται μέσα από συλλογικά και ατομικά κείμενα της συγκεκριμένης περιόδου. Το δεύτερο θέμα αφορά σε ευρύτερες πρωτοβουλίες και δράσεις που αναπτύχθηκαν στην ίδια περίοδο από καθηγητές της Φυσικομαθηματικής -τελεσφόρες ή όχι- οι οποίες βρίσκονταν σε παραλληλία με διεργασίες στο ευρωπαϊκό επίπεδο προκειμένου να διαμορφωθεί ο μεταπολεμικός χάρτης στο πεδίο των χημικών σπουδών, να ενισχυθεί η διασύνδεσή τους με την οικονομία και να επενδυθούν πόροι σε ένα ειρηνικό μέλλον το οποίο, ωστόσο, στην Ελλάδα άργησε να έρθει.

11.3. Επιδράσεις του πολέμου, προετοιμασίες μίας μακρινής ειρήνης

Πολεμικοί αντικατοπτρισμοί για τη χημεία στο εσωτερικό της χώρας

Στην εκτεταμένη συζήτηση στη Σχολή για τη βιομηχανική χημεία τον Μάιο του 1915 έλειπαν από τα επιχειρήματα, σχεδόν πλήρως, οι αναφορές στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μία νύξη είχε γίνει μόνο από τον Γ. Ματθαίοπουλο ώστε να υποστηρίξει ότι η σύζευξη επιστήμης και βιομηχανίας ήταν ένα «αξίωμα το οποίον από πολλών ετών, ιδιαίτατα όμως από της εκρήξεως του παρόντος πολέμου, κηρύττουν όλοι οι άγγλοι χημικοί εν χορώ, αποφαινόμενοι ότι η μη κατάλληλος διδασκαλία χημικών επιστημόνων και η μη χρησιμοποίησις επιστημόνων χημικών επέφερε τον μαρασμόν της αγγλικής χημικής βιομηχανίας» σε αντίθεση με τη γερμανική «η οποία όμως χρησιμοποιεί στρατόν ολόκληρον καταλλήλως μορφωμένων χημικών»¹³²². Τα υπόλοιπα επιχειρήματα που καταγράφηκαν στη συζήτηση του 1915 προέρχονταν από τα έργα της ειρήνης: η ανάπτυξη και εξειδίκευση των επιστημών, η σύγχρονη οργάνωση των πανεπιστημίων, οι νέοι βιομηχανικοί τομείς που είχαν αναδυθεί, η κοινωνική καταξίωση μέσω μίας επιτυχημένης επαγγελματικής δραστηριότητας, ακόμα και η ενίσχυση του κράτους μέσα από την οικονομική του ενδυνάμωση δεν ανέφεραν τις συνθήκες ενός πολέμου. Τα επιχειρήματα δανείζονταν μοιρασμένες αναφορές από τα ευρωπαϊκά κράτη που αφορούσαν στο γύρισμα του αιώνα και απέφευγαν επιμελώς κάθε διαπίστωση για την κατάσταση όπως βιωνόταν μέσα από το πρίσμα του Πολέμου.

Η απουσία των αναφορών μπορεί να συσχετιστεί με τη συγκυρία: η συζήτηση εξελισσόταν όταν η ρήξη για τη θέση της Ελλάδας στον Πόλεμο είχε προ ολίγου ξεσπάσει και η αποφυγή ενός θέματος στο οποίο οι προσεγγίσεις των μελών της Σχολής μπορεί να ήταν διχασμένες είναι εύλογη. Για όσους υιοθετούσαν μία φιλοαντακτική προσέγγιση η απουσία φαίνεται ότι ήταν, παράλληλα, σύστοιχη και με την αμηχανία απέναντι στην αρχική εικόνα που είχε η επιστημονική κινητοποίηση στα συμμαχικά κράτη η οποία χαρακτηριζόταν από σύγχυση και αυτοσχεδιασμούς¹³²³. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι αναφορές τροποποιήθηκαν στην επόμενη περίοδο και η εμπειρία του πολέμου προστέθηκε ως εξέχον επιχείρημα ανάμεσα σε εκείνα που προωθούσαν την ίδρυση του χημικού τμήματος καθώς και άλλους ευρύτερους στόχους. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό που δεν εντοπίζεται μόνο στα επίσημα κείμενα της Σχολής, αλλά και σε

¹³²² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 19/5/1915.

¹³²³ MacLeod, R. (1993). The chemists go to war: the mobilization of civilian chemists and the british war effort, 1914–1918, *Annals of Science*, 50(5), 455-481. MacLeod, R., & Johnson, J. A. (Eds.). (2007). *Frontline and Factory: Comparative Perspectives on the Chemical Industry at War, 1914-1924*. Springer. Macleod, R. (2014). Scientists. In: J. Winter (Ed.), *The Cambridge History of the First World War, vol. II The State* (pp. 434-459). Cambridge University Press. Langlinay, E. (2018). Les entreprises chimiques françaises et la Première Guerre mondiale. In: P. Fridenson & P. Griset (Eds.), *L'industrie dans la Grande Guerre: Colloque des 15 et 16 Novembre 2016* (pp. 381-400). Paris: Institut de la gestion publique et du développement économique.

κείμενα και επίσημες δηλώσεις κυβερνητικών αξιωματούχων καθώς και σε συλλογικές και ατομικές δημοσιεύσεις.

Κατά την έναρξη του Πολέμου στον ελληνικό τύπο αναδημοσιεύονταν επιχειρήματα για τη συμμαχία «του Πρωσοικού μιλιταρισμού με τον εντουστριαλισμόν» και της μάχης που έδινε «το πνεύμα κατά της ύλης»¹³²⁴. Στη συνέχεια, όμως, τα είχαν διαδεχθεί άλλα. Περιέγραφαν τον θαυμασμό στη συμμαχική προσπάθεια ώστε να τεθούν «εις τελείαν επικοινωνίαν τα προχώματα με τα εργαστήρια» και εκθείαζαν την «απέραντον εργασίαν της Γαλλικής επιστήμης δια τον πόλεμον» η οποία άφηνε «έκπληκτο[ν] και καταμαγευμένο[ν]» όποιον τη γνώριζε¹³²⁵, το ίδιο και τον αναγνώστη. Το παράδειγμα των μεγάλων κρατών στον Πόλεμο -ο οποίος, ολοένα και πιο συχνά πλέον, περιγραφόταν ως μία μάχη εμπορικών, βιομηχανικών και οικονομικών δυνάμεων- θεωρούνταν ότι ήταν «δέον να ακολουθήση και η Ελλάς, αναπτύσσουσα τους παραγωγικούς της πόρους, διότι δεν υπάρχουν σήμερα θεαταί του πολέμου»¹³²⁶. Στην ίδια κατεύθυνση η κυβέρνηση διαβεβαίωνε, με τον πιο επίσημο τρόπο, ότι «η λαίλαψ του Πολέμου [...] απεγύμνωσε συγχρόνως εν τη δηώσει της, σφάλματα του παρελθόντος μνημειώδη, εξερρίζωσε δεισιδαίμονας πλουτολογικάς προλήψεις» και κατέληγε στο συμπέρασμα, με την ίδια αυτοκριτική και κριτική διάθεση, ότι ένα από τα κεφαλαιώδη πολεμικά διδάγματα ήταν ότι πολλά περισσότερα θα είχαν επιτευχθεί «με μεγαλειότεραν μέθοδον και επιστημονικότητα»¹³²⁷. Διαβεβαιώσεις, διδάγματα και πολεμικές «ευκαιρίες» δεν αποτέλεσαν τελικώς την ικανή συνθήκη ώστε να υπάρξουν ποιοτικές μετατροπές στον χώρο της παραγωγής, της βιομηχανίας ειδικότερα¹³²⁸. Όμως στην εποχή που διατυπώνονταν εξέφραζαν τάσεις και επαρκούσαν ώστε να διαμορφώσουν, αφενός, τις δυναμικές στις εκπαιδευτικές αποφάσεις στο θεσμικό επίπεδο και, αφετέρου, τους προσανατολισμούς των ατομικών επιλογών στις σπουδές.

Το πρώτο υπόμνημα της Σχολής για την ίδρυση του χημικού τμήματος αντλούσε στοιχεία από την ομιλία του Κ. Ζέγγελι για την έδρα της βιομηχανικής χημείας το 1915, επαύξανε όμως τις αναφορές στις γαλλικές πρωτοβουλίες. Συγκεκριμένα, παρουσίαζε μία νομοθετική πρόταση για ίδρυση σχολών εφαρμοσμένων επιστημών η οποία ήταν ένα από τα αρχικά προϊόντα της συζήτησης που είχε ανοίξει στη Γαλλία με την έναρξη του Πολέμου σχετικά με την ανάπτυξη των βιομηχανικών της πόρων και την αναδιάταξη

¹³²⁴ *Ακρόπολις*, 5/12/1914, σ. 4 & *Αθήναι*, 5/12/1914, σ. 1. Τα άρθρα, με χαρακτηριστικούς τίτλους και υπότιτλους, αναδημοσίευαν μεγάλο τμήμα από τη διάλεξη του φιλοσόφου Henri Bergson στη γαλλική Académie des Sciences Morales et Politiques (με τίτλο *The Meaning of the War. Life and Matter in Conflict* στην αγγλική μετάφραση που εκδόθηκε τον Μάιο 1915). Καθώς η διάλεξη του Bergson δόθηκε στις 12/12/1914 (γρηγοριανό ημερολόγιο) μπορεί να σημειωθεί η αμεσότητα της είδησης στις ελληνικές εφημερίδες.

¹³²⁵ *Η Εσπερία*, αρ. 31, 22(4)/8/1916, σσ. 487-488. Στο ίδιο πνεύμα, αλλά για τα επιτεύγματα της αγγλικής επιστήμης, ήταν το δημοσίευμα στο *Έθνος* (6/2/1918, σ. 1) με τίτλο *Τα εργαστήρια του μετώπου*.

¹³²⁶ *Ελεύθερος Τύπος*, 20/11/1917, σ. 1, από διάλεξη του πρώην υπουργού Δ. Διαμαντίδη με την παρουσία κορυφαίων υπουργών.

¹³²⁷ *Ελεύθερος Τύπος*, 24/5/1918, σ. 1, από ομιλία του υπουργού Εθνικής Οικονομίας Κ. Σπυρίδη σε σύσκεψη με βιομηχάνους.

¹³²⁸ Αγριαντώνη, Χ. (1999). Ο.π., σσ. 217-220.

της εκπαίδευσης¹³²⁹. Σε ένα δεύτερο συμπληρωματικό υπόμνημα¹³³⁰ οι γαλλικές αναφορές ενισχύθηκαν με μία νέα εκτεταμένη παραπομπή που προερχόταν από μία, πολύ πρόσφατη τότε, δημοσίευση του Eugène Grandmougin¹³³¹. Ο γάλλος καθηγητής χημείας είχε εκδώσει, μεταξύ 1917 και 1919, τρία έργα (εδώ χρησιμοποιήθηκε το πρώτο¹³³²) που μελετούσαν τη γαλλική χημική βιομηχανία και την κατάρτιση του προσωπικού της με σκοπό να προτείνει μεταρρυθμίσεις για τη μεταπολεμική περίοδο προκειμένου να ανακτηθεί μία πιο σημαντική θέση της Γαλλίας στην παγκόσμια αγορά.

Οι αναφορές στην ευρωπαϊκή εμπειρία που περιέχονταν στα δύο κρίσιμα υπομνήματα είχαν μία διπλή σημασιοδότηση. Αφενός, διατυπώνονταν στο τρίτο έτος ενός πολέμου που είχε εγκαινιάσει κινήσεις που επαναπροσδιόρισαν τη διεθνή επιστημονική επικοινωνία και ανταλλαγή με βάση τους γεωπολιτικούς συσχετισμούς¹³³³. Οι ρήξεις ανάμεσα στην επιστημονική κοινότητα της Ευρώπης είχαν βαθύνει, ενώ μία μάχη προπαγάνδας διεξαγόταν με επάρκεια και μεταφερόταν μέσω του ελληνικού τύπου¹³³⁴. Μέσα σε αυτή τη συνθήκη εγγράφονται τα παραδείγματα και οι παραπομπές που χρησιμοποιήθηκαν στα δύο υπομνήματα. Επιχειρούσαν, χωρίς να προσπερνούν την ανάπτυξη της χημείας στον γερμανικό χώρο, να τη χρησιμοποιήσουν ώστε να αναδείξουν την εμπειρία των συμμαχικών κρατών και να μετατοπίσουν την εστίαση από το γερμανικό «παράδειγμα». Αφετέρου, από την εμπειρία των συμμαχικών κρατών είχαν επιλεγεί ως πιο κατάλληλες οι αναφορές που επεξεργάζονταν τα ζητήματα μέσα από το πρίσμα που είχε θέσει ο Πόλεμος. Έτσι είχαν παραμεριστεί άλλες παραπομπές σε παλαιότερες γαλλικές ή αγγλικές πρωτοβουλίες οι οποίες, ως προς την πανεπιστημιακή

¹³²⁹ Το υπόμνημα της Σχολής ανέφερε συγκεκριμένα την κατάθεση ενός σχετικού νομοσχεδίου στη γαλλική Γερουσία στις αρχές του 1915. Στο Πρακτικό της Συγκλήτου που έχει καταγραφεί το υπόμνημα (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/12/1917) έχει γραφεί εκ παραδρομής ότι πρόκειται για νομοσχέδιο στη γερμανική Βουλή (σ. 42), κάτι που δεν συμφωνεί με το πρακτικό της Φυσικομαθηματικής και το χειρόγραφο υπόμνημα (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 16/12/1917 & Λυτά ΦΜΣ, 1915-1918, φ. 2). Στο τελευταίο, αναφέρεται και το όνομα του εισηγητή του γαλλικού νομοσχεδίου, γερουσιαστή Emile Goy (1853-1925) μέλους της αριστερής πτέρυγας των ρεπουμπλικάνων (https://www.senat.fr/senateur-3eme-republique/goy_emile1320r3.html).

¹³³⁰ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 3.4, *Συμπληρωματικόν υπόμνημα* (χωρίς ημερομηνία, ζητήθηκε λίγο πριν από την ψήφιση του ιδρυτικού νόμου).

¹³³¹ Ο χημικός Eugène Grandmougin (1871-1955) είχε γεννηθεί στην Αλσατία, είχε διανύσει ένα μεγάλο μέρος της σταδιοδρομίας του στη Γερμανία και την Ελβετία (όπου δίδαξε τεχνική χημεία στο Πολυτεχνείο της Ζυρίχης στην περίοδο 1905-1908), ενώ το 1910 ανέλαβε καθηγητής οργανικής χημείας στη Σχολή Χημείας της Mulhouse. Ο Grandmougin ήταν μέλος της γαλλικής εταιρείας Société de Chimie Industrielle για την οποία γίνεται λόγος στη συνέχεια.

¹³³² Ο τίτλος του εγχειριδίου ήταν *L'enseignement de la chimie industrielle en France suivi d'une enquête sur l'enseignement chimique et technique* και είχε εκδοθεί το 1917.

¹³³³ Kevles, D. J. (1971). "Into Hostile Political Camps": The Reorganization of International Science in World War I. *Isis*, 62(1), 47-60. Badash, L. (1979). British and American views of the German menace in World War I. *Notes and Records of the Royal Society of London*, 34(1), 91-121. Rasmussen, A. (2014). Mobilising minds. In: J. Winter (Ed.), *The Cambridge History of the First World War, vol. III Civil Society* (pp. 390-417). Cambridge University Press.

¹³³⁴ Ιδίως κατά το πρώτο διάστημα του Πολέμου, στον ημερήσιο αθηναϊκό τύπο έβρισκαν εκτεταμένη προβολή σχεδόν όλα τα κείμενα των ευρωπαϊών επιστημόνων και διανοουμένων που υπερασπιζόνταν είτε τη μία, είτε την άλλη μεριά των εμπολέμων. Όχι μόνο το γνωστό «Μανιφέστο των 93» ένα κείμενο θερμής υποστήριξης στην πολιτική και στρατιωτική δράση της Γερμανίας το οποίο αποτέλεσε σημείο καμπής, όπως έχει χαρακτηριστεί, στις σχέσεις της διεθνούς ακαδημαϊκής κοινότητας αλλά και οι επόμενες διακηρύξεις γερμανών πανεπιστημιακών, και ιδιαίτερως οι δηλώσεις του W. Ostwald, είχαν ευρεία και σχεδόν άμεση παρουσίαση στον ελληνικό τύπο, μη φιλική συνήθως. Επίσης εκτεταμένη ήταν η προβολή των απαντήσεων που έδιναν οι διανοούμενοι από τα κράτη της Entante και τις ΗΠΑ και η προπαγάνδωση των δικών τους πρωτοβουλιών. Ο ευρωπαϊκός πόλεμος κατά την έναρξή του παρουσιαζόταν εντόνως, και από τον ελληνικό τύπο, ως ένας «διανοητικός πόλεμος».

διδασκαλία της χημείας, είχαν παρόμοιες στοχεύσεις και συναφές περιεχόμενο και προτάσσονταν πρόσφατα κείμενα που παρουσίαζαν τα ζητήματα μέσα από την πολεμική εμπειρία¹³³⁵.

Η επικέντρωση στο μεταπολεμικό σκηνικό και η συμβολή της επιστήμης της χημείας σε ένα μέλλον που παρουσιαζόταν ελπιδοφόρο βρισκόταν συντονισμένη, όπως συζητήθηκε προηγουμένως, με πολιτικές επιδιώξεις στο εσωτερικό της χώρας. Η πιο παραστατική, ίσως, διατύπωση που συνόψιζε τις σχετικές προσδοκίες ήταν ένα παράθεμα από γαλλικό κείμενο το οποίο επιλέχθηκε να ακουστεί ως κατακλείδα στα ελληνικά αμφιθέατρα. Σύμφωνα με αυτό, η αναγέννηση της βιομηχανίας «*δεν χρειάζεται παρά χημικούς μόνον, ο χημικός θα επιφέρει την πρόοδό της. Εις τους χημικούς, ως ανατεθούν αι χημικαί βιομηχανίαί και τότε θα έχωμεν βιομηχανίαν, μεγάλην, ισχυράν και ευδοκιμούσαν. Ας επέλθη η βασιλεία της χημείας!*»¹³³⁶. Η ίδια επικέντρωση ήταν εναρμονισμένη και με επιλογές που αφορούσαν στη θέση της Ελλάδας στη διεθνή κατανομή ισχύος. Εξαιτίας τους η αναδιάρθρωση της έμφασης γύρω από τα επιστημονικά πρότυπα δεν περιορίστηκε στις διατυπώσεις των κειμένων. Στο άμεσο διάστημα ακολούθησαν διεργασίες, με δραστήρια ή και πρωταγωνιστική συμμετοχή πανεπιστημιακών καθηγητών, που είχαν στόχο να ενδυναμώσουν τους δεσμούς με τα συμμαχικά κράτη διαμέσου θεμάτων σχετικών με τη χημεία και την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Αφορούσαν στη συμμετοχή της χώρας στη συγκρότηση των νέων επιστημονικών δικτύων στην Ευρώπη αλλά και στη δραστήρια προώθηση εμποροβιομηχανικών συνεργασιών.

Η ελληνική Εταιρία Βιομηχανικής Χημείας

Μία από αυτές τις πρωτοβουλίες ξεκίνησε παράλληλα με την ίδρυση του χημικού τμήματος, στα μέσα Απριλίου 1918, όταν συστήθηκε η Εταιρία Βιομηχανικής Χημείας ως το ελληνικό τμήμα της αντίστοιχης γαλλικής (Société de Chimie Industrielle). Το ιδρυτικό κείμενο της ελληνικής εταιρείας άρχιζε με τη διαπίστωση ότι η ανάπτυξη της χημικής

¹³³⁵ Για παράδειγμα, στα κείμενα της Σχολής δεν χρησιμοποιείται το δοκίμιο *L'industrie chimique* του γάλλου καθηγητή οργανικής χημείας και ακαδημαϊκού Albin Haller που διέθετε μεγαλύτερο επιστημονικό κύρος και ήταν ευρύτερα γνωστός παρ' ότι ο ίδιος είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στην κινητοποίηση του επιστημονικού δυναμικού της Γαλλίας κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Το δοκίμιο του Haller, που είχε εκδοθεί το 1895, επισκοπούσε τη χημική εκπαίδευση σε Γαλλία, Γερμανία, Βρετανία και ΗΠΑ και χρησιμοποιούνταν από τον Δ. Τσακαλώτο στις παραπομπές του. Γενικότερα ο Haller στα κείμενά του πριν από τον Πόλεμο εξήρε τους ρυθμούς επέκτασης της χημείας στα γερμανικά πανεπιστήμια των οποίων τα εργαστήρια ονόμαζε «*εργοστάσια καθαρής και εφαρμοσμένης επιστήμης*» (χαρακτηρισμό που επικαλούνταν ο Δ. Τσακαλώτος) και θεωρούσε ότι η κύρια αιτία για την υπεροχή της γερμανικής χημικής βιομηχανίας ήταν ότι διέθετε «*επιστημονική οργάνωση*» που επέτρεπε στους χημικούς με ακαδημαϊκή κατάρτιση να συνεχίζουν την έρευνα ενώ παράλληλα τους εξασφαλιζόνταν οι υλικοί πόροι ώστε να το κάνουν. Ειδικότερα βλ. Fox, R., & Guagnini, A. (1999). *Ο.π.*, σσ. 150-152· Langlinay, E. (2016). Albin Haller, chimie et politique (1918-1925). *Revue d'histoire des sciences*, 69(1), 117-136.

¹³³⁶ Το παράθεμα αναφέρθηκε από τον Δ. Τσακαλώτο το 1918 στην εναρκτήρια διάλεξή του ως καθηγητής στο Πολυτεχνείο (τα υπογραμμισμένα ήταν στο κείμενο της ομιλίας με πλάγια γραφή). Προέρχεται από το δεύτερο έργο του E. Grandmougin με τίτλο *L'essor des industries chimiques en France. Ressources et avenir de ces industries. Industries Chimiques Étrangères*. Στο γαλλικό πρωτότυπο γινόταν μία διάκριση την οποία ο Δ. Τσακαλώτος είχε παραλείψει στη μετάφραση. Παραθέτω την ακριβή διατύπωση έχοντας υπογραμμίσει την πρόταση που έλεγε (σ. 227 στην έκδοση: Paris, H. Dunod et E. Pinat, 1917): *La rénovation de l'industrie chimique ne peut venir que du chimiste; le chimiste seul, et non pas l'ingénieur, peut la faire progresser. C'est donc au chimiste que doit revenir la direction de nos entreprises chimiques [...]*. Η παράλειψη δεν σχετιζόταν με τον χώρο της διάλεξης αλλά με τη συνολική στάση του ίδιου απέναντι σε ανάλογες διχοτομίες. Στη δεύτερη έκδοση του γαλλικού έργου (σ. 289 στην έκδοση: Paris, Dunod, 1919) η επίμαχη φράση είχε αλλάξει σε: «*le chimiste seul, en collaboration avec l'ingénieur, peut la faire progresser*». Ανεξάρτητα από την ερμηνεία για τη διάκριση στο γαλλικό κείμενο και την αλλαγή της, η λεπτομέρεια αντικατοπτρίζει τις μεταβολές που συνέβησαν διεθνώς μετά από τον Πόλεμο στην ανώτατη εκπαίδευση.

βιομηχανίας αποτελούσε «τον κυριώτερον συντελεστήν της δυνάμεως, της ευρωστίας και της ευημερίας», διαπίστωση που παρουσίαζε ως μία αλήθεια την οποία «επεκύρωσε τελείως κατά τρόπον σκληρόν μεν αλλά πολύ διδακτικόν και ο σημερινός πόλεμος»¹³³⁷.

Πρόεδρος της Εταιρίας ήταν ο Κ. Ζέγγελης και ως σκοποί της αναφέρονταν: η ενίσχυση και εμπύχωση της ελληνικής χημικής βιομηχανίας· η ενημέρωση των ελλήνων χημικών για τις σύγχρονες μεθόδους παραγωγής· η εξασφάλιση διαύλων για την επιστημονική και τεχνική επικοινωνία με τη διεθνή χημική δραστηριότητα· η προσπάθεια βελτίωσης των υπαρχουσών χημικών βιομηχανιών και η επιστημονική επικουρία για την ίδρυση νέων. Τη θέση του επίτιμου προέδρου είχε αποδεχθεί ο Ε. Βενιζέλος λόγω του «*θερμού ενδιαφέροντος το οποίον εξεδήλωσεν υπέρ του έργου*». Το ενδιαφέρον, και το κύρος που προσέδιδε με τη συμμετοχή του στη σύσταση της Εταιρείας, μπορεί άμεσα να συσχετιστεί με τα σχέδιά του να προσελκυστούν ξένα κεφάλαια στην Ελλάδα με σκοπό την κάλυψη των πολεμικών αναγκών και την εκπόνηση μεγάλων τεχνικών έργων¹³³⁸. Στο διοικητικό συμβούλιο εκτός από τον πρόεδρο Κ. Ζέγγελη συμμετείχαν ο Ι. Δοανίδης, καθηγητής στο Πολυτεχνείο, ως γραμματέας¹³³⁹ και ο Ιάκωβος Μποννιέ, εντεταλμένος σύμβουλος της Τράπεζας Αθηνών, ως ταμίας¹³⁴⁰. Μέλη του συμβουλίου ήταν χημικοί καθώς και μηχανικοί από τον ακαδημαϊκό χώρο, τη βιομηχανία, τις δημόσιες υπηρεσίες και την πολιτική¹³⁴¹ κατά το πρότυπο συγκρότησης της μητρικής γαλλικής εταιρείας.

Η γαλλική Société de Chimie Industrielle είχε ιδρυθεί πριν από λίγους μήνες με τον πρωταγωνιστικό ρόλο δύο σημαντικών χημικών, του Albin Haller και του Henri Le Chatelier, μελών της Ακαδημίας Επιστημών και καθηγητών στη Σορβόνη. Οι δύο τους, έχοντας αφιερώσει ένα σημαντικό τμήμα της καριέρας τους στο να αναπτυχθεί μία συστηματική σχέση μεταξύ επιστήμης και βιομηχανικής παραγωγής, είχαν κληθεί από τον υπουργό Εμπορίου και Βιομηχανίας Étienne Clémentel προκειμένου να εκπονήσουν ένα σχέδιο για την ανασυγκρότηση της γαλλικής παραγωγής. Το σχέδιό τους, βασισμένο στην πεποίθηση ότι η πορεία που είχε ακολουθήσει η Γερμανία πριν από τον πόλεμο ήταν μονόδρομος, περιλάμβανε μεταξύ άλλων και πρωτοβουλίες για τη δημιουργία συλλογικών οργάνων με σκοπό να προωθηθεί η συνεργασία μεταξύ επιστημόνων, κυβέρνησης και βιομηχανίας¹³⁴². Καρπός αυτού του σχεδίου ήταν η Société de Chimie Industrielle που συνένωσε τους χημικούς και τους μηχανικούς της Γαλλίας από τον ακαδημαϊκό χώρο, τη βιομηχανία και την πολιτική. Ο κατάλογος των μελών και των

¹³³⁷ ASCA, Αρχείο Κ. Βοβολίνη, φ. 321 (οικογένεια Ζέγγελη), Ιδρυτική διακήρυξη της *Εταιρίας Βιομηχανικής Χημείας*.

¹³³⁸ Για την εκδίπλωση του συγκεκριμένου σχεδίου βλ. Πεπελάση-Μίνογλου, Ι. (1988). Ο Βενιζέλος και το ξένο κεφάλαιο (1918-1932). Στο: *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρακτικά* (σσ. 145-168). Αθήνα: ΕΛΙΑ, Μουσείο Μπενάκη.

¹³³⁹ Ο Ι. Π. Δοανίδης (βλ. και υποσημείωση 1305) εξελέγη το 1917 στην έδρα Γεωλογίας-Ορυκτολογίας στο Πολυτεχνείο μετά από την απόλυση του Θ. Σκούφου.

¹³⁴⁰ Ο Ιάκωβος Μποννιέ (πλήρες όνομα: Jacques Pierre Edouard Marie Charles Bonnier) ήταν εντεταλμένος σύμβουλος της Τράπεζας Αθηνών από το 1913 (βλ. *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921*, τόμος Α', σσ. 104-114), δεύτερος εκείνη την περίοδο στην ιεραρχία της Τράπεζας μετά από τον Ιωάννη Ηλιάσκο που ήταν αδελφός της Ελένης Ζέγγελη.

¹³⁴¹ Στο Συμβούλιο της ελληνικής Εταιρίας συμμετείχαν επίσης: Ο Δ. Τσακαλώτος και ο Κ. Βέης, ο διευθυντής του Πολυτεχνείου Ά. Γκίνης, ο χημικός Ά. Σκιντζόπουλος, ο διευθυντής του Γεωπονικού Χημείου Φ. Παληατσάας, ο πρώην υπουργός Δ. Διαμαντίδης (μηχανικός) και ο βουλευτής Δ. Ζαμάνος (χημικός). Επίσης ο G. Fougères (βλ. εδώ, στη συνέχεια), ο χημικός Αλ. Φωκάς (υφηγητής βιολογικής χημείας στην Ιατρική μετά το 1926) και ένας ακόμη γάλλος μηχανικός του οποίου την ταυτότητα δεν μπόρεσα να εξακριβώσω.

¹³⁴² Letté, M. (2016). Chimie, chimistes et rationalisation sous les auspices du ministre du Commerce et de l'Industrie Étienne Clémentel (1917-1919). *Revue d'histoire des sciences*, 69(1), 19-40.

επιτροπών ο οποίος είχε δημοσιευτεί με το ξεκίνημα της εταιρείας παρείχε, από μόνος του, την αίσθηση μίας ισχυρής παρέμβασης στον χώρο: επίτιμοι πρόεδροι ορίστηκαν οι δύο ακαδημαϊκοί, την προεδρία ασκούσε ο βιομήχανος Paul Kestner ενώ ο επιφανής Ernst Solvay προσέφερε τη στήριξή του από τη θέση του επίτιμου μέλους¹³⁴³. Για πολλούς από τους συμμετέχοντες στη γαλλική Εταιρεία, η πολεμική σύρραξη αποτελούσε ταυτόχρονα και μία ευκαιρία ώστε να συνεργαστούν για την προετοιμασία της μεταπολεμικής οικονομίας¹³⁴⁴.

Γαλλικοί πολιτικοί και διπλωματικοί κύκλοι προσλάμβαναν την αμφίρροπη στάση των επίσημων αρχών της Ελλάδας σχετικά με τη συμμετοχή στον Πόλεμο ως μία σημαντική οπισθοχώρηση της γαλλικής επιρροής και ως αποτέλεσμα της αυξανόμενης γερμανικής διείσδυσης στη χώρα¹³⁴⁵. Τις ίδιες ανησυχίες μοιράζονταν από τις αρχές του αιώνα και γαλλικοί οικονομικοί κύκλοι καθώς τους απασχολούσε ισχυρά η διείσδυση των γερμανικών βιομηχανιών, ιδίως στον βιομηχανικό εξοπλισμό και τα χημικά προϊόντα¹³⁴⁶. Σε αυτό το πλαίσιο επιδιώχθηκε ένας γενικότερος αναπροσανατολισμός στη γαλλική εξωτερική πολιτική και δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην παρουσία της Γαλλίας στον ελληνικό χώρο. Επιτελικό ρόλο σε αυτή την εντατική προσπάθεια ανέλαβε, μετά το καλοκαίρι του 1917, η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή με ένα πλήθος δραστηριοτήτων, πολιτιστικών και επιστημονικών, που συντόνιζε ο διευθυντής της Gustave Fougères¹³⁴⁷.

Η προώθηση των εμπορικών και βιομηχανικών σχέσεων των δύο χωρών είχε, από την άλλη, τεθεί ως πρωτεύων σκοπός στις δραστηριότητες του νεοσύστατου Ελληνογαλλικού Συνδέσμου στον οποίο ο G. Fougères ήταν πρόεδρος¹³⁴⁸. Ο ίδιος, αν και κλασικός αρχαιολόγος, συμμετείχε στο διοικητικό συμβούλιο της ελληνικής Εταιρίας Βιομηχανικής Χημείας. Η παρουσία του στο συμβούλιο, όπως και του J. Bonnier και μέσω αυτού της Τράπεζας Αθηνών¹³⁴⁹, πιστοποιούσαν το έντονο ενδιαφέρον της γαλλικής

¹³⁴³ *Revue Scientifique*, 56(5), 2-9 Mars 1918, 129-138. Ο πρόεδρος της γαλλικής εταιρείας Paul Kestner (1864-1936), όπως τον περιγράφει ο M. Letté (2016, ο.π), αποτελούσε το αρχέτυπο του χημικού που έγινε βιομήχανος. Εκπαιδεύτηκε κυρίως στη Σχολή Χημείας της Mulhouse και είχε εργαστεί στα εργαστήρια των εργοστασίων Kuhlmann πριν ο ίδιος γίνει επιχειρηματίας και κάτοχος πολλών διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας. Διατηρούσε παλαιούς δεσμούς με τη βρετανική Society of Chemical Industry που ενισχύθηκαν κατά τη διάρκεια του Πολέμου, βλ. Fauque, D. (2011). *French Chemists and the International Reorganisation of Chemistry after World War I*, *Ambix*, 58(2), 116-135. Ο P. Kestner θα μεριμνήσει ώστε να υποστηριχθεί η δράση της ελληνικής Εταιρίας Βιομηχανικής Χημείας βλ. *εδώ*, στη συνέχεια.

¹³⁴⁴ Letté, M. (2016). Ο.π.

¹³⁴⁵ Μανιτάκης, Ν. (1999). Από τα σχολεία στα ινστιτούτα. Οι γαλλικοί θεσμοί στην Ελλάδα: Στηρίγματα της γαλλικής εκπαιδευτικής, πολιτιστικής και επιστημονικής διείσδυσης στην Ελλάδα (τέλη 19^{ου}-α' μισό 20^{ού} αιώνα). Στο: Α. Αργυρίου, Κ. Δημάδης, Α. Λαζαρίδου (Επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981*, τ. Β' (σσ. 275-285). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

¹³⁴⁶ Αγγριαντώνη, Χ. (2021). Η γερμανική τεχνολογική υπεροχή στην Ελλάδα, 1900-1940: Πρακτικές και αντιλήψεις. Στο: Α. Κύρτσος & Μ. Πεχλιβάνος (Επιμ.), *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*, <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/104279>.

¹³⁴⁷ Μανιτάκης, Ν. (1999). Ο.π.

¹³⁴⁸ *Πολιτεία*, 15/11/1917, σ. 1.

¹³⁴⁹ Η Τράπεζα Αθηνών, με δυναμική παρουσία στην Ελλάδα και στις ελληνικές παροικίες, αποτέλεσε την αιχμή του δόρατος στην προώθηση των γαλλικών συμφερόντων από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Ιδίως κατά την περίοδο διοίκησης του Ι. Ηλιάσκου, μετά το 1913, η Τράπεζα άσκησε έναν εξαιρετικά διευρυμένο ρόλο βλ. Τσοκόπουλος, Β. (1988). Ξένο κεφάλαιο και ελληνικές τράπεζες 1898-1929. Το παράδειγμα του γαλλικού κεφαλαίου και της Τραπεζής Αθηνών. Στο: Κ. Κωστής & Β. Τσοκόπουλος, (Επιμ.). *Οι τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928* (σσ. 123-152). Αθήνα: Παπαζήσης. Ειδικότερα, για τις συμμετοχές της Τράπεζας Αθηνών στον βιομηχανικό τομέα, βλ. Χατζηιωσήφ, Χρ. (1993). *Ο.π.*, 221-236.

πλευράς να καρποφορήσει η δράση της Εταιρίας Βιομηχανικής Χημείας στο ελληνικό έδαφος.

Στις αρχές του 1918 οι γαλλικοί εμπορικοί κύκλοι στην Ελλάδα εκτιμούσαν ότι οι συνθήκες είχαν γίνει κατάλληλες για δραστηριότητες στον βιομηχανικό τομέα καθώς υπήρχε μεγάλη ζήτηση σε βιομηχανικές πρώτες ύλες και σε προϊόντα που δεν μπορούσαν να παραχθούν στη χώρα και οι ίδιοι θεωρούσαν ότι το περιβάλλον ήταν πλέον ασφαλές και ευνοϊκό για τις συναλλαγές¹³⁵⁰. Σε αυτό το πλαίσιο, η γαλλική Société de Chimie Industrielle αποφάσισε να ιδρύσει το ελληνο-γαλλικό της τμήμα προκειμένου να αναπτυχθούν δράσεις με σκοπό «να συγκεντρωθούν οι Έλληνες υπό τη γαλλική σημαία»¹³⁵¹. Στόχος της προσπάθειας, από τη γαλλική μεριά, ήταν να «επιδιωχθεί η δημιουργία οικείων σχέσεων μεταξύ της γαλλικής βιομηχανίας και της αναδυόμενης ελληνικής προκειμένου να λάβει [η Γαλλία] τη θέση που κατείχε η γερμανική βιομηχανία στη χώρα πριν από τον Πόλεμο»¹³⁵². Για τη διασφάλιση αυτού του σκοπού η γαλλική εταιρεία είχε αποφασίσει την αποστολή του Victor Cambon στην Αθήνα προκειμένου, σύμφωνα με τον P. Kestner, να δώσει μία σειρά διαλέξεων με σκοπό «να βοηθήσει τον καθηγητή Ζέγγελι στο έργο του»¹³⁵³.

Η μετάβαση στον ελλαδικό χώρο γάλλων διανοουμένων και επιστημόνων ώστε να δώσουν διαλέξεις στο ελληνικό κοινό δεν ήταν άγνωστη και πριν από την έναρξη του Πολέμου, αποτέλεσε όμως μία δραστηριότητα που άνθισε μετά το 1918. Όπως προκύπτει από το ερευνητικό έργο του Ν. Μανιτάκη, η ανάπτυξη του προγράμματος των διαλέξεων στη συγκεκριμένη περίοδο είχε ενσωματώσει νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά και χρησιμοποιήθηκε ως ένας σημαντικός μοχλός προκειμένου να ενισχυθεί η πνευματική και πολιτιστική επιρροή της Γαλλίας και παρέμεινε ένας θεσμός σε ακμή καθ' όλη τη μεσοπολεμική περίοδο¹³⁵⁴. Σε εναρμόνιση με αυτή την περιγραφή, η αποστολή του V. Cambon είχε θεωρηθεί ιδιαίτερος σημαντική από τη γαλλική πλευρά με αποτέλεσμα να αποφασιστεί η συμμετοχή στη χρηματοδότησή της και του γαλλικού Εμπορικού Επιμελητηρίου Χημικών Προϊόντων «κατ' εξαίρεση και χωρίς αυτή η συμμετοχή να αποτελέσει προηγούμενο»¹³⁵⁵.

Ο γάλλος απεσταλμένος Victor Cambon (1852-1927) ήταν απόφοιτος και μετέπειτα καθηγητής στην École Centrale des Arts et Manufactures και είχε επαγγελματική σταδιοδρομία στη βιομηχανία βαφών και κόλλας. Με τις μελέτες του πριν από τον Πόλεμο ασκούσε μία σταθερή κριτική στη γαλλική χημική βιομηχανία για τη διοικητική της ακαμψία και εξέφραζε τον θαυμασμό του στην ετοιμότητα της αντίστοιχης γερμανικής να επενδύει στην έρευνα. Ένα ιδιαίτερο στοιχείο στα επιχειρήματά του ήταν η επισήμανση της απόστασης που υπήρχε από την αρχική σύλληψη για ένα προϊόν ή μία διαδικασία έως το τελικό στάδιο της παραγωγής και της πλήρους εκμετάλλευσης, καθώς και οι περιγραφές που έκανε για την πολυμορφία των εργασιών που είχαν θέση σε ένα βιομηχανικό εργαστήριο¹³⁵⁶. Υπήρξε ένθερμος οπαδός των ιδεών των Taylor και Ford και αργότερα μετέφρασε στα γαλλικά αρκετά σχετικά βιβλία από τις ΗΠΑ, ενώ υποστήριζε

¹³⁵⁰ *Bulletin mensuel*, Syndicat général des produits chimiques, Janvier-Février 1918, p. 7.

¹³⁵¹ *Bulletin mensuel*, Syndicat général des produits chimiques, Avril 1918, pp. 131-132.

¹³⁵² *Bulletin mensuel*, Syndicat général des produits chimiques, Juin 1918, pp. 218-219.

¹³⁵³ *Bulletin mensuel*, Syndicat général des produits chimiques, Avril 1918, pp. 131-132.

¹³⁵⁴ Μανιτάκης, Ν. (2011). Οι δημόσιες διαλέξεις των γάλλων διανοουμένων στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου. *Τα Ιστορικά*, 28(55), 419-442.

¹³⁵⁵ *Bulletin mensuel*, Syndicat général des produits chimiques, Juin 1918, pp. 218-219.

¹³⁵⁶ Fox, R., & Guagnini, A. (1999). Ο.π., σσ. 158-159.

ευγονικές ιδέες στα προγράμματα πολιτικής στη χώρα του¹³⁵⁷. Η έρευνα δεν εντόπισε την πραγματοποίηση της αποστολής του στην Ελλάδα η οποία στις γαλλικές πηγές είχε καταγραφεί ως δρομολογημένη, υπάρχουν ωστόσο ενδείξεις που φανερώνουν τη διείσδυση του έργου του στον ελληνικό χώρο¹³⁵⁸.

Η ελληνική Εταιρία Βιομηχανικής Χημείας είχε προτάξει στην ιδρυτική της διακήρυξη την «*αυτόχρονα ανάγκην εθνικήν*» για τη σύστασή της και είχε προσδιορίσει ότι το ελληνικό τμήμα θα λειτουργούσε «*εν επαφή μεν [...] αλλ' ανεξαρτήτως εργαζόμενο*» με το γαλλικό. Οι επιστημόνες γίνονταν διότι φαίνεται ότι η δράση της συναντούσε και άλλα προσκόμματα πέρα από την κατάλληλη εκπαίδευση, την ενημέρωση και τη διασύνδεση των ελλήνων χημικών στα οποία δεσμευόταν να συνδράμει. Σε αντίθεση με τη μητρική εταιρεία, η ελληνική πρωτοβουλία δεν είχε στα ιδρυτικά της μέλη κανέναν από τους έλληνες βιομήχανους οι οποίοι, ενδεχομένως, είχαν άλλες εστιασείς στη χάραξη των στρατηγικών τους συμμαχιών¹³⁵⁹. Παρά ταύτα, μερικά χρόνια αργότερα το τεχνικό περιοδικό *Έργα*, φορέας των απόψεων μίας ηγετικής τους μερίδας, με αφορμή συνέδριο της μητρικής γαλλικής εταιρείας έψεγε τους έλληνες χημικούς ότι «*η ομαδική αυτών δράσις είναι μέχρι τούδε δυσαναλόγως μικρά*» και επιτιμούσε τη νεοσύστατη Ένωσή τους (ενότητες 11.6 & 11.7) ότι περιορίζεται σε επαγγελματικά συμφέροντα που τα έθετε ως «*περίπου το άπαντον της δράσεως*» του κλάδου στον ελληνικό χώρο¹³⁶⁰. Η απουσία των ηγετικών προσώπων των βιομηχάνων από το εγχείρημα της ελληνικής Εταιρίας Βιομηχανικής Χημείας, ανεξάρτητα από τους λόγους που την αιτιολογούσαν, ερχόταν με τον τρόπο της να υποδηλώσει ότι οι συσχετίσεις μεταξύ εκπαίδευσης, επιστημονικής έρευνας, οικονομικής επιτυχίας και κρατικής ευρωστίας ήταν περισσότερο σύνθετες από τις ευθείες αναγωγές που συχνά εμπειρείχε ο δημόσιος λόγος των επιστημόνων. Στη Γαλλία, οι χημικοί με τη συμμετοχή τους στη διοίκηση του εμπορίου και της βιομηχανίας εγκαινίασαν νέες πρακτικές συνεργασίας με το κράτος, εκχώρησαν στη χημεία πρόσθετες οικονομικές λειτουργίες, ενίσχυσαν τον δικό τους ρόλο και κατοχύρωσαν την κοινωνική τους θέση¹³⁶¹. Όμως, σε ένα διαφορετικό κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πλαίσιο. Στον ελληνικό χώρο η δυναμική των πραγμάτων αναδείχθηκε τέτοια ώστε οι χημικοί επιχείρησαν ένα ξεκίνημα που φαινόταν πολλά υποσχόμενο κατά την εποχή του, αλλά που χρειάστηκε σύντομα να έρθει αντιμέτωπο με αντίξοες συνθήκες όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Προτάσεις και συμπράξεις στην ίδρυση ερευνητικών εργαστηρίων εκτός Πανεπιστημίου

Μία επόμενη πρωτοβουλία ήταν η πρόταση που κατατέθηκε το καλοκαίρι του 1918 από τον Δ. Τσακαλώτο προκειμένου να ιδρυθεί ένα Εργαστήριο Ερευνών με σκοπό να

¹³⁵⁷ Για τις ευγονικές του απόψεις βλ. Cambon, V. (1916). *Notre avenir*. Librairie Payot & Cie. Paris, ιδίως στο κεφάλαιο *La vigueur de la race*, σσ. 258-264. Συνολικά οι δημοσιεύσεις του αναφέρονται στο: https://data.bnf.fr/fr/12516652/victor_cambon.

¹³⁵⁸ Αντίτυπα πολλών από τα έργα του V. Cambon (αυτής της περιόδου και μεταγενέστερα) φιλοξενούνται σε ελληνικές βιβλιοθήκες, ίσως μία ένδειξη ότι πραγματοποίησε τις διαλέξεις του στην Ελλάδα.

¹³⁵⁹ Δύο από τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου της ελληνικής Εταιρίας είχαν δίπλα στο όνομά τους τον τίτλο «χημικός βιομήχανος». Ο ένας ήταν ο Κ. Βέης που εργαζόταν τότε στο χημικό εργαστήριο της βιομηχανίας Επ. Χαρίλαου και Ν. Κανελλόπουλου, στη συγκεκριμένη εποχή ο όρος χρησιμοποιούνταν συχνά χωρίς διάκριση και για τον ιδιοκτήτη και για τον εργαζόμενο. Ο άλλος ήταν ο Δ. Ζαμάνος (βουλευτής το 1910-1911 στη Β' Αναθεωρητική, μετά στη «Βουλή των Λαζάρων» και κατόπιν γερουσιαστής) που είχε επιχειρηματική δραστηριότητα στο πεδίο της χημείας, όμως μάλλον κυρίως στις εισαγωγές και το εμπόριο χημικών προϊόντων και όχι στην παραγωγή. Είναι εύκολο να παρατηρηθεί η απουσία όλων των «μεγάλων» ονομάτων των χημικών και των μηχανικών από τον «κύκλο της Ζυρίχης».

¹³⁶⁰ *Έργα*, τχ. 58, 30/10/1927, σ. 269.

¹³⁶¹ Rasmussen, 2003 όπως αναφέρεται στο Letté, M. (2016). Ο.π., σ. 22.

προωθηθεί η έρευνα σε τομείς βιομηχανικού ενδιαφέροντος. Το Εργαστήριο προτεινόταν να συγκροτηθεί ως αυτόνομος θεσμός, εκτός εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και κρατικών υπηρεσιών, και η λειτουργία του να υποστηριχθεί οικονομικά τόσο από κρατικά όσο και από ιδιωτικά κεφάλαια. Ως σκοπός του οριζόταν η διεξαγωγή επιστημονικών ερευνών που θα έβρισκαν εφαρμογή στη βιομηχανία με τη διευκρίνιση ότι θα διεξήγαγε έρευνες που θα είχαν περιεχόμενο και προσανατολισμό τα οποία θα προσδιορίζονταν «κατ' εκλογήν αυτών των εργαζομένων εις το εργαστήριο»¹³⁶².

Το πρότυπο αντλούσαν, σύμφωνα με την πρόταση, από τα ανάλογα εργαστήρια της Βρετανίας όπως το National Physical Laboratory στο Teddington¹³⁶³, το Iron and Steel Institute μαζί με το Institute of Metals που είχαν ξεκινήσει με επιχειρηματικές πρωτοβουλίες κ.ά. Τα ερευνητικά αυτά κέντρα παρουσιάζονταν από τον Δ. Τσακαλώτο να εργάζονται «εις καθαρώς επιστημονικά θέματα ως και εις πρακτικές εφαρμογές αφορώσας ιδίως την βιομηχανικήν πρόοδον» και η λειτουργία τους να έχει συμβάλει καθοριστικά ώστε «το μέγα βρεττανικόν έθνος με την ευρυτάτην συνδρομήν των βιομηχάνων αυτού» να δίνει «όσον το δυνατόν μεγαλειτέραν ώθησιν» στην έρευνα. Το κύριο που υπογραμμιζόταν στην εισήγηση ήταν ότι για τη λειτουργία αυτών των κέντρων «η κυβερνητική επιχορήγησις [...] είναι μικρά, αλλ' η ενθάρρυνσις εκ μέρους των βιομηχάνων σημαντικωτάτη»¹³⁶⁴.

Η πρώτη εισήγηση του Δ. Τσακαλώτου για την ίδρυση τέτοιων ερευνητικών κέντρων κατατέθηκε στον δημόσιο διάλογο πριν καν λήξει ο Πόλεμος με το επιχείρημα «να μας εύρη η μεταπολεμική περίοδος ετοιμούς», ενώ στην επόμενη διατυπώθηκε εντονότερα η παρότρυνση στους έλληνες βιομήχανους ότι είχαν «καθήκον και συμφέρον να αναλάβουν την δαπάνην». Η λειτουργία ενός ανάλογου ερευνητικού ινστιτούτου παρέμεινε, ωστόσο, στο επίπεδο της εισήγησης. Τις ενστάσεις ανέλαβε να θέσει εκείνος ο δημοσιογραφικός λόγος που παρουσίαζε τον εαυτό του ως υποστηρικτή των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών για τη βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας. Ερωτήματα όπως «υπό τίνων θα ιδρυθή το Εργαστήριο αυτό, ποίοι θα είνε οι πόροι του και πώς θα διοικείται» φαίνεται ότι ήταν ανάμεσα στους κύριους λόγους για τους οποίους η εισήγηση παραμερίστηκε¹³⁶⁵.

Στην ίδια περίοδο δημιουργήθηκε μία κρατική δομή με ερευνητικό προσανατολισμό σε παρόμοια κατεύθυνση. Πρόκειται για το Εργαστήριο Αιθέρων

¹³⁶² Πολιτεία, 18/8/1918, Η ίδρυσις Εργαστηρίου Βιομηχανικών Μελετών, σ. 1.

¹³⁶³ Για το συγκεκριμένο εργαστήριο: Moseley, R. (1978). The Origins and Early Years of the National Physical Laboratory: A Chapter in the Pre-history of British Science Policy. *Minerva*, 16(2), 222-250.

¹³⁶⁴ Τσακαλώτος, Δ. Ε. (1918). Τα εργαστήρια επιστημονικών και τεχνικών ερευνών της Μ. Βρετανίας. *Νέος Αιών*, 1(49), 204-206. Η συγκεκριμένη δημοσίευση ήταν η δεύτερη του Δ. Τσακαλώτου για το ίδιο θέμα, τέσσερις μήνες (1/12/1918) μετά από την προαναφερόμενη στην εφημερίδα *Πολιτεία*. Με δεδομένο και την ανταπάντηση που συνάντησε (βλ. στη συνέχεια), τα σχετικά θέματα είχαν υπερβεί ενδεχομένως το επίπεδο των ατομικών εισηγήσεων και η εφαρμογή τους απασχολούσε επιστημονικούς, πολιτικούς ίσως και επιχειρηματικούς κύκλους.

¹³⁶⁵ *Ακρόπολις*, 19/8/1918, σ. 1. Η *Ακρόπολις* έθεσε τα ερωτήματα μόλις την επομένη που δημοσιεύτηκε η πρόταση του Δ. Τσακαλώτου, επομένως η δεύτερη δημοσίευσή του στο περιοδικό *Νέος Αιών* μπορεί να ιδωθεί και ως απάντηση. Κατά τη διάρκεια του έτους 1918 η *Ακρόπολις* είχε αφιερώσει όλα της τα φύλλα στα θέματα της ελληνικής βιομηχανίας με ολοσέλιδα άρθρα που είχαν τίτλους όπως «Η Ελλάς βιομηχανικώς μετά τον Πόλεμον», «Αι νεώταται ελληνικά βιομηχανία» κ.ά. τα οποία κατόπιν εκδόθηκαν και σε βιβλίο (*Αι νέα βιομηχανία της Ελλάδος: περιγραφαί και γνώμαι ειδικών περί του βιομηχανικού μας μέλλοντος. Σύγγραμμα εκδοθέν υπό την διεύθυνσιν Β. Γαβριηλίδου*, Αθήναι: Εκδοτικά Καταστήματα Ακροπόλεως). Ανάμεσα στους αρθρογράφους του αφιερώματος ήταν ο Όθ. Ρουσόπουλος και ο Θ. Βαρούνης (τότε χημικός επόπτης στο Πολεμικό Ναυτικό). Η αναφορά στην πρόταση του Δ. Τσακαλώτου και οι ενστάσεις της εφημερίδας περιέχονταν σε αυτές τις δημοσιεύσεις και έλαβαν μία πολύ μικρή έκταση.

Ελαίων που ιδρύθηκε το 1917 από το υπουργείο Γεωργίας, λειτούργησε φιλοξενημένο στο κτίριο του Χημείου έως το 1919 και συμπορεύτηκε με το νεοσύστατο τμήμα χημείας στην αρχική περίοδο ακολουθώντας, κατά κάποιον τρόπο, έναν ανάλογο μετέωρο βηματισμό. Η προοπτική να αναπτυχθεί η βιοτεχνική ή και η βιομηχανική παραγωγή αιθέριων ελαίων από τα αρωματικά φυτά που φύονταν στη χώρα είχε ενταχθεί στους προγραμματισμούς του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας από το 1914¹³⁶⁶. Για τον σκοπό είχε αποσταλεί ο Δ. Τσακαλώτος στη Γερμανία και τη Γαλλία προκειμένου να μελετήσει την ανάπτυξη του συγκεκριμένου τομέα παραγωγής¹³⁶⁷. Οι γαλλικές δράσεις είχαν για την Ελλάδα ιδιαίτερο ενδιαφέρον εξαιτίας των κοινών καλλιέργειών με τον γαλλικό νότο, με κυριότερη ανάμεσά τους την καλλιέργεια του πεύκου που αποτελούσε μία βασική πηγή ρητινών. Επιπρόσθετα, η προσοχή στρεφόταν στη Γαλλία διότι από τις αρχές του αιώνα λειτουργούσε στο Πανεπιστήμιο του Bordeaux ένα εργαστήριο που είχε ερευνητικό έργο με θεωρητικό και εφαρμοσμένο προσανατολισμό στη χημεία της ρητίνης το οποίο είχε επιτύχει να αναδειχθεί σε κέντρο μελέτης στο συγκεκριμένο αντικείμενο αλλά και να καταστεί φορέας παρέμβασης στην τοπική παραγωγή¹³⁶⁸. Μπορούσε, επομένως, να προσφέρει ένα πρότυπο διαχείρισης, σε επιστημονικό και οργανωτικό επίπεδο, και για τις ελληνικές πρωτοβουλίες.

Η χρήση της ρητίνης στις συνθέσεις πολλών προϊόντων είχε φτάσει διεθνώς στο απόγειό της κατά την προπολεμική εποχή. Ένα από τα βασικότερα προϊόντα ρητίνης, το τερεβινθέλαιο (νέφτι), παρήγαγε και η Ελλάδα σε μικρές ποσότητες οι οποίες διοχετεύονταν στο εξωτερικό σχεδόν στο σύνολό τους¹³⁶⁹. Κατά τη διάρκεια όμως του Πολέμου το τερεβινθέλαιο βρέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος καθώς αναζητήθηκαν υποκατάστατα για μία σειρά προϊόντων και πρώτων υλών που βρίσκονταν σε έλλειψη και ανάμεσά τους το νέφτι αντικατέστησε τη βενζίνη¹³⁷⁰. Οι πρωτοβουλίες να αξιοποιηθούν οι εγχώριοι πόροι και πρώτες ύλες βρέθηκαν στην αιχμή των προσπαθειών αυτής της περιόδου καθώς τα ζητήματα της επάρκειας που είχαν αναδειχθεί στη χώρα κατά διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου υπήρξαν ιδιαίτερως έντονα. Αυτό, άλλωστε, αποτέλεσε λόγο ώστε ακόμη και στα επόμενα χρόνια η επιδίωξη της επάρκειας να κατατρέχει και να διαμορφώνει σε σημαντικό βαθμό τις οικονομικές πολιτικές¹³⁷¹.

¹³⁶⁶ ΦΕΚ 111Α, 26/4/1914, Ν. 246.

¹³⁶⁷ *Νέος Αιών*, τχ. 11, 15/7/1917, σ. 299.

¹³⁶⁸ Το εργαστήριο στο Πανεπιστήμιο του Bordeaux με εξειδίκευση στις βιομηχανικές εφαρμογές στη χημεία της ρητίνης ιδρύθηκε το 1900 υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Maurice Vèzes. Αρχικώς χρηματοδοτήθηκε από τοπικές αρχές, εταιρείες και επιμελητήρια και διεκδίκησε, με το ερευνητικό του έργο και τη συνολική του δραστηριότητα, έναν παρεμβατικό ρόλο στην τοπική οικονομία. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μετεξελίχθηκε στο Institut du Pin που λειτουργούσε έως πρόσφατα. Στα κείμενα του Δ. Τσακαλώτου το εργαστήριο του Bordeaux αναφερόταν ως πρότυπο και χρησιμοποιούνταν η εργογραφία του Μ. Vèzes. Το Ινστιτούτο ήταν από εκείνα που συμπεριέλαβαν στην περιοδεία τους στα γαλλικά πανεπιστήμια και οι Ζέγγελης και Χόνδρος (βλ. στη συνέχεια). Για το εργαστήριο του Bordeaux βλ. Krasnodębski, Μ. (2017). Can Science Feed on a Crisis? Expectations, the Pine Institute, and the Decline of the French Resin Industry. *Science in context*, 30(1), 61-87. Krasnodębski, Μ. (2018). A Tale of Two Forests: Knowledge Circulation between French and American Naval Stores Chemistry, 1900–1970. *Agricultural History*, 92(4), 541-568.

¹³⁶⁹ Τσακαλώτος, Δ. (1916). Το τερεβινθέλαιο. *Αρχιμήδης*, 17(11), 121-132. Για τη σύγκριση ελληνικής και παγκόσμιας παραγωγής τερεβινθέλαιου στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα βλ. στην ίδια μελέτη σσ. 125-126.

¹³⁷⁰ Αγκριαντώνη, Χ. (1999). Ο.π., σ. 218. Σύμφωνα με τον Δ. Τσακαλώτο, η βενζίνη είχε αντικατασταθεί από μίγμα τερεβινθέλαιου και αιθέρα (περίπου 8:2), βλ. *Νέος Αιών*, τχ. 11, 15/6/1917, σ. 299.

¹³⁷¹ Κωστής, Κ. (2018). Ο.π., σσ. 42-43.

Η σύσταση του ελληνικού τερεβινθέλαιου είχε απασχολήσει και στο παρελθόν¹³⁷². Ο προσδιορισμός της ήταν κρίσιμη παράμετρος καθώς οι ρητίνες διαφέρουν μεταξύ τους ανάλογα με το είδος του δέντρου αλλά και με τις τοπικές συνθήκες καλλιέργειας και συλλογής. Ο Δ. Τσακαλώτος φαίνεται ότι διέθετε μία καλή εποπτεία της διεθνούς παραγωγής τερεβινθέλαιου λόγω και της προπολεμικής περιόδου της στην Ευρώπη για τη μελέτη της βιομηχανίας των αιθέριων ελαίων. Έτσι, με την έναρξη του Πολέμου, μπόρεσε να στρέψει τα ενδιαφέροντά του στο συγκεκριμένο θέμα και, αφενός, να εκπονήσει μία μελέτη που αφορούσε στο προϊόν από το στάδιο της καλλιέργειας, συλλογής, απόσταξης, παραγωγής και εμπορίου έως τα ζητήματα της χημικής του σύστασης και της βιομηχανικής του επεξεργασίας. Στην ίδια μελέτη είχε επιπρόσθετα επιχειρήσει να δώσει μία παράλληλη έμφαση σε ερευνητικά θέματα, ειδικότερα στις νεότερες διαδικασίες συνθέσεων με πρώτη ύλη το τερεβινθέλαιο οι οποίες μπορούσαν να τροφοδοτήσουν τις χημικές βιομηχανίες με αρχικές ύλες στην παραγωγή νέων προϊόντων αιχμής¹³⁷³. Με τον συγκεκριμένο προσανατολισμό ο ίδιος διεξήγαγε έρευνες θεωρητικού ενδιαφέροντος που δημοσίευσε κυρίως σε ξένα περιοδικά, ατομικά ή και σε συνεργασία με το προσωπικό του εργαστηρίου Ανόργανης Χημείας¹³⁷⁴. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο δραστηριότητας ανέπτυξε προσπάθειες ώστε να συμβάλει σε απαντήσεις που αφορούσαν και στα άμεσα βιοποριστικά ζητούμενα της εμπόλεμης περιόδου. Σε αυτό το πλαίσιο πρότεινε μία μέθοδο παρασκευής καθαρού τερεβινθέλαιου που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για φωτιστική χρήση (αντί για το πετρέλαιο που έλειπε), ένα προϊόν το οποίο με το εμπορικό όνομα «θαλίνη» κατοχυρώθηκε στον ίδιο με νομοθετικό προνόμιο αποκλειστικότητας¹³⁷⁵.

Όταν ο Α. Μιχαλακόπουλος ανέλαβε τον Ιούνιο 1917 το υπουργείο Γεωργίας¹³⁷⁶ επανήλθαν στο προσκήνιο τα σχέδια για την παραγωγή αιθέριων ελαίων και συστάθηκε το αντίστοιχο Εργαστήριο με υπεύθυνο τον Δ. Τσακαλώτο¹³⁷⁷. Όπως προκύπτει από τα αρχικά δημοσιεύματα του Εργαστηρίου Αιθέριων Ελαίων, στους σκοπούς του περιλαμβάνονταν η ενίσχυση και οργάνωση της τοπικής παραγωγής και η διερεύνηση για τις προοπτικές ανάπτυξης της καθώς και η επιστημονική έρευνα για τα παραγόμενα προϊόντα και για τις εφαρμογές τους. Ο τομέας των αιθέριων ελαίων είχε θεωρηθεί προνομιακός για τις ελληνικές συνθήκες διότι χρησιμοποιούσε εγχώρια πρώτη ύλη, μπορούσε να ξεκινήσει και να υποστηριχθεί από μικρές μονάδες κοντά στην αγροτική παραγωγή και έδινε τη δυνατότητα, σε μερικές περιπτώσεις, να παραχθούν ενδιάμεσα

¹³⁷² Μία πρώιμη μελέτη είχε δημοσιεύσει και ο αδελφός του Δημήτριου Τσακαλώτου, Αθανάσιος, ενόσω υπηρετούσε στο εργαστήριο Ανόργανης Χημείας (υποσημείωση 689).

¹³⁷³ Το τερεβινθέλαιο από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα χρησιμοποιούνταν σε ημισυνθετικές μεθόδους με σκοπό την παραγωγή καμφοράς η οποία, με τη σειρά της, χρησίμευε ως πρώτη ύλη στην παραγωγή πλαστικών υλικών (celluloid). Τα σχετικά θέματα είχαν απασχολήσει τις ερευνητικές δημοσιεύσεις του Δ. Τσακαλώτου.

¹³⁷⁴ Μετά το 1915 ένα μεγάλο μέρος των δημοσιεύσεων του Δ. Τσακαλώτου αφορούσε στα αιθέρια έλαια και στο τερεβινθέλαιο ειδικότερα. Οι εργασίες που είχαν ερευνητικό προσανατολισμό διοχετεύονταν συνήθως σε ξένα περιοδικά, ενώ όσες ήταν μελέτες κυρίως για θέματα της παραγωγής αιθέριων ελαίων στη χώρα δημοσιεύονταν σε ελληνικά περιοδικά βλ. Παράρτημα 3B, κατάλογος δημοσιεύσεων Δ. Τσακαλώτου, 1912-1919.

¹³⁷⁵ ΦΕΚ 54Α, 28/3/1917 & 211Α, 28/9/1917, Ν. 922. Το προνόμιο αποκλειστικής κατασκευής και εμπορίας τερεβινθέλαιου για φωτιστική χρήση είχε δοθεί στον Δ. Τσακαλώτο αρχικά με νομοθετικό διάταγμα της κυβέρνησης Λάμπρου που επικυρώθηκε με νόμο από την κυβέρνηση Βενιζέλου. Σύμφωνα με την εμπορική διαφήμιση του προϊόντος, η θαλίνη έδινε 25% μεγαλύτερο φωτιστικό αποτέλεσμα από το αντίστοιχο πετρέλαιο με μικρότερο κόστος. Η σχετική παραγωγή, πάντως, σταμάτησε με την αποκατάσταση των εισαγωγών πετρελαίου.

¹³⁷⁶ Για τη συνολική γεωργική πολιτική της περιόδου 1917-1920 βλ. Κωστής, Κ. (2018). *Ο.π.*, σσ. 76-86.

¹³⁷⁷ ΦΕΚ 297Γ, 19/12/1917.

προϊόντα τα οποία θα χρησιμοποιούσαν οι χημικές βιομηχανίες ώστε να υποστηριχθούν ευρύτεροι τομείς παραγωγής που θα βασίζονταν περισσότερο στους εγχώριους πόρους¹³⁷⁸.

Το Εργαστήριο Αιθέριων Ελαίων ζητήθηκε να φιλοξενηθεί σε πανεπιστημιακούς χώρους, συγκεκριμένα σε δύο μικρές αίθουσες στο ισόγειο του Χημείου το οποίο είχε πρόσφατα δοθεί ξανά σε χρήση μετά την αποκατάσταση από την πυρκαγιά του 1911. Το αίτημα, συνοδευόμενο από τη δυνατότητα το εργαστήριο να χρησιμοποιείται και για εκπαιδευτικούς σκοπούς, εισήλθε στη Σύγκλητο και υποστηρίχθηκε από τον κοσμήτορα Δ. Χόνδρο καθώς η προσπάθειά του να λάβει τη συγκατάθεση και των δύο καθηγητών χημείας είχε αποτύχει¹³⁷⁹. Ο Κ. Ζέγγελης είχε συμφωνήσει με τη διάθεση των αιθουσών, έως ότου εκλεγούν οι καθηγητές που αναμένονταν στις έκτακτες χημικές έδρες και χρειαστούν οι χώροι, ο δε Γ. Ματθαίοπουλος είχε δηλώσει ότι «είναι απολύτως αντίθετος προς πάσαν εν τω Χημείω εγκατάστασιν ξένου εργαστηρίου». Το αίτημα συνάντησε ισχυρές αντιδράσεις και στη Σύγκλητο οι οποίες το ανήγαγαν σε «ζήτημα αρχής» και έθεσαν το ερώτημα «εάν προσήκη εις το Πανεπιστήμιον να δέχεται επεμβάσεις τοιαύτας έξωθεν, αναρμόστους όλως εις τον προορισμόν αυτού»¹³⁸⁰. Η προβολή του ανάρμοστου προορισμού βρισκόταν σε προφανή αναντιστοιχία με το περιεχόμενο του αιτήματος αλλά και με την πρακτική που υιοθετούσε το Πανεπιστήμιο για τις συμπράξεις με τις κρατικές υπηρεσίες¹³⁸¹. Παρ' ότι δεν έγινε αποδεκτό ως επιχείρημα, ωστόσο δεν διαταράχθηκαν οι ισορροπίες. Η διαπίστωση ότι «γεννώμεν θεωρητικά κωλύματα» επισφράγισε την αναβολή της συγκλητικής έγκρισης προκειμένου ο πρύτανης να συνεννοηθεί «προφορικώς» με τον υπουργό για το θέμα.

Το Εργαστήριο τελικά λειτούργησε στις δύο μικρές αίθουσες στο ισόγειο του Χημείου με απόφαση της επόμενης πρυτανείας, χωρίς να καμφθούν οι εσωτερικές αντιρρήσεις¹³⁸². Αποτέλεσε ταυτόχρονα και τον χώρο που προετοιμαζόταν το μάθημα του Δ. Τσακαλώτου όταν εξελέγη καθηγητής, καθώς το αίτημά του να ιδρυθεί εργαστήριο Φυσικοχημείας δεν τελεσφόρησε (ενότητα 11.4). Ούτως ή άλλως, όμως, η διαδρομή όλων ήταν σύντομη. Μετά τον θάνατο του Δ. Τσακαλώτου το καλοκαίρι του 1919, η ίδρυση του πανεπιστημιακού εργαστηρίου Φυσικοχημείας αναβλήθηκε και το Εργαστήριο Αιθέριων Ελαίων μεταφέρθηκε στη Γεωπονική Σχολή¹³⁸³.

¹³⁷⁸ Το Εργαστήριο, υπό τη διεύθυνση του Δ. Τσακαλώτου, έκανε δύο δημοσιεύσεις με τίτλους: *Τα αιθέρια έλαια (Μέρος πρώτον: Η βιομηχανική κατασκευή των αιθερίων ελαίων. Τα κυριώτερα αιθέρια έλαια)* από τις εκδόσεις Π. Δ. Σακελλαρίου και *Οι συνεταιρισμοί των αιθερίων ελαίων. Μελέτη περί του καταρτισμού αυτών* από το Εθνικό Τυπογραφείο. Τμήματα από την πρώτη εργασία δημοσιεύτηκαν επίσης στα περιοδικά *Νέος Αιών* (τχ. 36, 1/2/1918) και *Τα Νέα Γεωπονικά* του Σπ. Χασιώτη (τχ. 4-5, 1918 & τχ. 7-8, 1918).

¹³⁷⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 2/5/1918.

¹³⁸⁰ Τον ανάρμοστο προορισμό υποστήριξαν στη Σύγκλητο οι καθηγητές Δ. Παππούλιας και Ρ. Νικολαΐδης.

¹³⁸¹ Στη συνεδρίαση της Συγκλήτου χρησιμοποιήθηκε το παράδειγμα της συνεργασίας του εργαστηρίου Υγιεινής και Μικροβιολογίας με το υπουργείο Εσωτερικών, υπήρχαν ωστόσο και άλλες παρόμοιες συνεργασίες. Άλλωστε, μετά από ενάμιση έτος, ο Γ. Ματθαίοπουλος ζήτησε τη χρήση πανεπιστημιακών χώρων ώστε να λειτουργήσει το Κεντρικό Χημικό Εργαστήριο του υπουργείου Εσωτερικών που διηύθυνε ο ίδιος (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 332.4, 8/10/1920, αρ. πρ. 42191). Σύμφωνα με την περιγραφή του, η Σύγκλητος «λίαν προθύμως επέτρεψε τούτο» και η κρατική υπηρεσία εγκαταστάθηκε στο κτίριο του Χημείου για ένα διάστημα περίπου επτά μηνών (*Τα πεπραγμένα του Κεντρικού Χημικού Εργαστηρίου. Έτος πρώτον 1921*, σ. 11).

¹³⁸² ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 332.1, Ματθαίοπουλος προς πρυτανεία, 8/11/1918, αρ. πρ. 1110.

¹³⁸³ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 332.2, πρυτανεία προς Ζέγγηλη, 9/1/1920, αρ. πρ. 2719 & Ζέγγηλης προς πρυτανεία, 14/1/1920, αρ. πρ. 2814.

Η περιοδεία στα γαλλικά πανεπιστήμια

Κατά την περίοδο εκκίνησης της λειτουργίας του χημικού τμήματος μία ακόμη πρωτοβουλία που αναπτύχθηκε με δραστήρια συμμετοχή καθηγητών της Σχολής απέβλεπε, ανάμεσα στα άλλα, και στην ενίσχυσή του. Η συγκεκριμένη δράση αφορούσε στην προσπάθεια να αναπτυχθούν δεσμοί με τα γαλλικά πανεπιστήμια και ιδίως με εκείνα της περιφέρειας που είχαν συγκεντρώσει ήδη την προσοχή, όπως έχει αναφερθεί, εξαιτίας του ότι διέθεταν εδραιωμένα προγράμματα σπουδών στη χημεία. Η πρωτοβουλία αναπτύχθηκε στις αρχές του 1919 από τους Κ. Ζέγγελη και Δ. Χόνδρο. Και οι δύο συμμετείχαν σε μία αποστολή καθηγητών του Πανεπιστημίου Αθηνών στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ προκειμένου να προωθηθούν οι ελληνικές θέσεις για τις ενέργειες του βουλγαρικού στρατού απέναντι στον πληθυσμό της Ανατολικής Μακεδονίας κατά τη διετία 1916-1918¹³⁸⁴. Εδώ θα απασχολήσει το τμήμα εκείνο της δραστηριότητάς τους που αφορούσε στην ενίσχυση των διαύλων επικοινωνίας με τα γαλλικά πανεπιστήμια. Το συγκεκριμένο θέμα δεν είχε περιφερειακή θέση στην περιοδεία των δύο καθηγητών της Φυσικομαθηματικής όπως στην αποστολή των υπολοίπων. Αποτέλεσε εκ προοιμίου έναν κεντρικό της σκοπό στον οποίο αφιέρωσαν τις περισσότερες δυνάμεις, άλλωστε ως τέτοιο τον παρουσίασαν και οι ίδιοι στην απολογιστική έκθεση που κατέθεσαν στο Πανεπιστήμιο¹³⁸⁵.

Οι Ζέγγελος και Χόνδρος στην περιοδεία τους επισκέφθηκαν, εκτός από το Παρίσι, τα Πανεπιστήμια Poitiers, Bordeaux, Montpellier, Aix-Marseille καθώς και εκείνο του Στρασβούργου (που είχε μόλις περιέλθει στη Γαλλία) με έναν τριπλό στόχο. Πρώτον, να αναζητήσουν τα κατάλληλα πανεπιστήμια στα οποία οι έλληνες φοιτητές θα μπορούσαν να σπουδάσουν είτε εξαρχής, είτε μετά το ελληνικό πτυχίο τους¹³⁸⁶. Τα πανεπιστήμια της γαλλικής περιφέρειας, και ιδίως του νότου, θεωρήθηκαν από τους δύο καθηγητές ως πιο κατάλληλα για τους έλληνες φοιτητές λόγω των συνθηκών ζωής και των προγραμμάτων σπουδών τους. Στην κατεύθυνση αυτή, η προσοχή τους στράφηκε ιδιαιτέρως στα πανεπιστήμια που είχαν εδραιωμένο προσανατολισμό σε ειδικούς τομείς χημικής έρευνας (ενότητα 11.2). Το οινολογικό εργαστήριο και το ινστιτούτο ρητινών του Πανεπιστημίου του Bordeaux καθώς και τα ινστιτούτα χημείας ελαίων και σαπώνων του Πανεπιστημίου Aix-Marseille (που έδρευαν στη Μασσαλία) έλαβαν ειδική μνεία στο κείμενο των δύο καθηγητών. Οι ίδιοι θεωρούσαν ικανή την υπάρχουσα δραστηριότητα στην ελληνική παραγωγή σε αυτούς τους τομείς προκειμένου να στραφούν οι έλληνες φοιτητές στις ανάλογες σπουδές.

Ο δεύτερος, άμεσα συνδεδεμένος, στόχος τους ήταν να διαπραγματευθούν τους γενικότερους όρους της φοιτητικής μετάβασης¹³⁸⁷. Το θέμα φαίνεται να ενδιέφερε την ελληνική κυβέρνηση καθώς αναζητούσε τρόπους να ενισχύσει τις φοιτητικές ροές στα συμμαχικά κράτη ή και να ανακόψει τον προσανατολισμό προς τα κράτη της κεντρικής

¹³⁸⁴ Είχε προηγηθεί αποστολή αυτοψίας στην Ανατολική Μακεδονία των καθηγητών Γ. Σωτηριάδη, Θρ. Πετμεζά, Κ. Ζέγγελη και Δ. Χόνδρου και τα συμπεράσματά της δημοσιεύτηκαν σε υπόμνημα με τίτλο *Έκθεσις της Πανεπιστημιακής επιτροπής περί των εν τη Ανατολική Μακεδονία διαπραχθεισών υπό των Βουλγάρων ωμοτήτων και καταστροφών*. Με σκοπό την προώθηση των σχετικών θέσεων του ελληνικού κράτους προγραμματίστηκε η περιοδεία στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ στην οποία συμμετείχαν επιπλέον οι καθηγητές Α. Ανδρεάδης, Σπ. Λιβιεράτος και Σ. Μενάρδος. Για τον λόγο αυτό η έκθεση μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον Λέοντα Μακκά στο Παρίσι και προωθήθηκε στο πλαίσιο των προετοιμασιών της παρισινής Συνδιάσκεψης Ειρήνης του 1919. Η συγκεκριμένη διάσταση δεν θα εξεταστεί εδώ.

¹³⁸⁵ *Το Πανεπιστήμιον εν τοις εθνικοίς ζητήμασι Πρυτανεία Γεωργίου Γαζέπη*, Αθήναι 1919, Τυπ. Γ. Καλέργη. Για την έκθεση των Ζέγγελη και Χόνδρου, σσ. 67-83.

¹³⁸⁶ *Το Πανεπιστήμιον εν τοις εθνικοίς ζητήμασι*, ο.π., σσ. 69-76.

¹³⁸⁷ *Το Πανεπιστήμιον εν τοις εθνικοίς ζητήμασι*, ο.π., σσ. 76-79.

Ευρώπης. Είχε επίσης ενδιαφέρον και για τη γαλλική πλευρά καθώς επιθυμούσε να υπερβεί την πρόσκαιρη ύφεση που, λόγω του Πολέμου, είχε υποστεί ο πληθυσμός των αλλοδαπών φοιτητών της και ενδιαφερόταν να ανακτήσει, αλλά και να διευρύνει, τη θέση κύρους και επιρροής που της παρείχαν οι απόφοιτοι των γαλλικών πανεπιστημίων στις γενέθλιες χώρες¹³⁸⁸. Ειδικότερα οι έλληνες φοιτητές στη Γαλλία, παρ' ότι η ροή τους δεν είχε ανακοπεί στην έναρξη του Πολέμου, μειώθηκαν στη συνέχεια και το πλήθος τους είχε φτάσει στο χαμηλότερο σημείο της δεκαετίας κατά το έτος της αποστολής των Ζέγγελη και Χόνδρου (1918-19)¹³⁸⁹. Αυτό που απασχολούσε την ελληνική πλευρά ήταν κυρίως οι έλληνες φοιτητές να έχουν πρόσβαση στους κρατικούς διδακτορικούς τίτλους (όχι μόνο στους αντίστοιχους πανεπιστημιακούς). Η πρόταση που διατύπωσαν οι δύο καθηγητές ήταν να επιτευχθεί η προστασία της γαλλικής αγοράς εργασίας με άλλους τρόπους, αντί για τα προσκόμματα τυπικής μορφής που υπήρχαν στην πρόσβαση των πτυχιών, και να ρυθμιστούν καταλλήλως υπό αυτό το πρίσμα οι ισοτιμίες τίτλων και αναγνώρισης φοίτησης μεταξύ των δύο χωρών. Το θέμα φαίνεται ότι ήταν ακανθώδες και αντιμετωπιζόταν από τη γαλλική πλευρά κατά περίπτωση για τα διάφορα κράτη. Ως τέτοιο, για παράδειγμα, εξαιρέθηκε τελικώς από τη θεματολογία του διεθνούς φοιτητικού συνεδρίου που έγινε στην ίδια περίοδο στο Παρίσι ενώ, αντίθετα, η ελληνική φοιτητική αντιπροσωπεία του είχε δώσει βαρύτητα στην προετοιμασία της¹³⁹⁰.

Η περιοδεία των δύο καθηγητών αποτέλεσε μόνο μία όψη των προσπαθειών να ενισχυθεί το ρεύμα προς τη Γαλλία ανάμεσα στους έλληνες φοιτητές που σπούδαζαν στο εξωτερικό. Οι σχετικές δράσεις ήταν ευρύτερες και καρποφόρησαν τα επόμενα έτη με αποτέλεσμα οι έλληνες φοιτητές στη Γαλλία να αυξηθούν σημαντικά¹³⁹¹, αν και αυτό συνέβη με μικρότερους ρυθμούς αύξησης για όσους επέλεξαν τις φυσικές επιστήμες. Πάντως, η δραστηριότητα των Ζέγγελη και Χόνδρου στη συγκεκριμένη περιοδεία μπορεί να αναζητηθεί σε έναν αρκετά πιο διευρυμένο κύκλο από εκείνον των φυσικών επιστημών. Για παράδειγμα, στην έκθεσή τους έκαναν ευρεία αναφορά στη συνεργασία που είχαν αναπτύξει και στα θέματα που είχαν εξετάσει με τον André Honnorat¹³⁹². Στην περιοδεία τους είχε γίνει μία προσπάθεια να εδραιωθεί ένα σταθερό πλαίσιο

¹³⁸⁸ Manitakis, N. (2000). Les migrations estudiantines en Europe, 1890-1930. In: R. Leboutte (Ed.), *Migrations et migrants dans une perspective historique. Permanences et innovations* (pp. 243-270). Bruxelles: P.I.E.-Peter Lang.

¹³⁸⁹ Manitakis, N. (2004). *L'essor de la mobilité étudiante internationale à l'âge des États-Nations. Une étude de cas: les étudiants grecs en France (1880-1940)*. Thèse de doctorat en histoire: École des hautes études en sciences sociales, pp. 40-45.

¹³⁹⁰ *Το Πανεπιστήμιον εν τοις εθνικοίς ζητήμασι*, ο.π., σσ. 101-115. Στην έκδοση περιλαμβάνεται και η έκθεση της ελληνικής φοιτητικής αντιπροσωπείας με τις προτάσεις που είχε καταθέσει στο συγκεκριμένο θέμα. Το διεθνές φοιτητικό συνέδριο στο Παρίσι (5-10 Μαΐου 1919) είχε οργανωθεί από τη «Διεθνή ένωση των φοιτητών και φοιτητριών των συμμάχων και φίλων της Γαλλίας εθνών». Για τη συμμετοχή των ελλήνων φοιτητών είχαν εισηγηθεί θετικά οι Δ. Χόνδρος και Κ. Κτενάς απαντώντας σε σχετικό ερώτημα του υπουργείου Παιδείας. Οι ίδιοι είχαν ξεχωρίσει από τη θεματολογία του συνεδρίου την ισοτιμία σπουδών και πτυχίων και τους άξονες δράσης των φοιτητικών οργανώσεων. Οι Κτενάς και Χόνδρος εκτιμούσαν ότι οι φοιτητές του ελληνικού Πανεπιστημίου δεν ήταν μεν «οργανωμένοι κατά τοιούτον τρόπον ώστε μία μικρά αντιπροσωπεία να δύναται εν επιγνώσει να αποδώσει τας σκέψεις και συνολικάς αυτών βλέψεις» σύστησαν, όμως, τη συμμετοχή λόγω «της μεγάλης επικοινωνίας μεταξύ του ημετέρου Πανεπιστημίου και των Γαλλικών, καθώς και της σπουδαιότητος του επιδιωκόμενου σκοπού υπό τας σημερινάς συνθήκας». Στη Σύγκλητο είχαν διατυπωθεί και αντίθετες σκέψεις να μην υπάρχει συμμετοχή κυρίως από τον αντιπρύτανη Γ. Αγγελόπουλο (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 123.7, υπουργείο προς πρυτανεία, 26/3/1919, αρ. πρ. 12190 και πρυτανεία προς υπουργείο, 10/4/1919, απ. πρ. 4261· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 30/3/1919).

¹³⁹¹ Manitakis, N. (2004). *Ο.π.*, σσ. 45-50.

¹³⁹² *Το Πανεπιστήμιον εν τοις εθνικοίς ζητήμασι*, ο.π., σσ. 79-80. Για τον Α. Honnorat βλ. https://www.senat.fr/senateur-3eme-republique/honnorat_andre0070r3.html.

επικοινωνίας και διαβούλευσης με τον μετέπειτα υπουργό Παιδείας της Γαλλίας (1920-1921) και, σύμφωνα με τις αναφορές τους, συζητήθηκαν ιδέες ώστε να υποστηριχθεί η παραμονή των ελλήνων φοιτητών στη Γαλλία οι οποίες φαίνεται ότι μετασχηματίστηκαν αργότερα εντός των σχεδίων που υλοποίησε ο A. Honnorat¹³⁹³.

Τέλος, ένας τρίτος στόχος της περιοδείας των Ζέγγελη και Χόνδρου αφορούσε στις ανταλλαγές καθηγητών μεταξύ Ελλάδας και Γαλλίας¹³⁹⁴. Οι ίδιοι τον θεωρούσαν το «*συντελεστικώτατον μέσον*» ώστε να αναπτυχθούν οι σχέσεις μεταξύ των διαφόρων πανεπιστημίων και στην έκθεσή τους είχαν επισυνάψει τη σχετική σύμβαση μεταξύ Ιταλίας και Γαλλίας σε μία προσπάθεια να προωθήσουν απλούστερες διαδικασίες προκειμένου να επιτευχθεί ένας ανάλογος σκοπός¹³⁹⁵. Το θέμα της ανταλλαγής καθηγητών με τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια απασχολούσε το Πανεπιστήμιο κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, όπως έχει αναφερθεί στην ενότητα 9.3, με την ευκαιρία της αναθεώρησης της νομοθεσίας και οι σχετικές αποφάσεις ειδικότερα στη Φυσικομαθηματική ήταν γενικώς ευνοϊκές. Η τελική έκβαση, ωστόσο, του θέματος και το ρυθμιστικό πλαίσιο που νομοθετήθηκε στη συνέχεια παρέμεινε περιοριστικό.

Επιδιώκοντας παρουσία στα νέα διεθνή επιστημονικά δίκτυα

Μία ακόμη από τις «εξωστρεφείς» δράσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο, που ήταν επικεντρωμένη αποκλειστικά στο πεδίο της χημείας, αφορούσε στη συμμετοχή της Ελλάδας στο Ramsay Memorial Fund στο Λονδίνο¹³⁹⁶. Ο θεσμός των ομώνυμων υποτροφιών που υφίσταται έως σήμερα (Ramsay Trust Memorial Fellowship) και το αντίστοιχο εργαστήριο στο UCL (Ramsay Memorial Laboratory of Chemical Engineering) έχουν προκύψει από μία βρετανική πρωτοβουλία η οποία ξεκίνησε την άνοιξη του 1917¹³⁹⁷. Ο στόχος της, που περιλάμβανε τη συγκέντρωση ενός υψηλού χρηματικού κεφαλαίου, υποστηρίχθηκε με το επιχείρημα ότι «ο πόλεμος είχε αποδείξει, με τρόπο που δεν είχε συνειδητοποιηθεί προηγουμένως, την υπέρτατη σημασία της

¹³⁹³ Ο A. Honnorat πρωταγωνίστησε στη δημιουργία το 1925 της Cité Internationale Universitaire de Paris όπου λειτουργήσε ο «Ελληνικός Φοιτητικός Οίκος». Στις συναντήσεις του με τους δύο καθηγητές, όπως αναφέρεται στην έκθεση, είχαν συζητηθεί ανάλογες ιδέες. Για το «ελληνικό σπίτι» στη μεσοπολεμική περίοδο βλ. Manidakis, N. (2015). *Les débuts difficiles de la Fondation Hellénique: de l'édification du foyer à l'occupation militaire (1926-1945)*. Dans: M. Gravari-Barbas (Ed.), *La Fondation Hellénique de la Cité Internationale de Paris. Lieu de vie, lieu de mémoire* (pp. 63-81). Paris: Kallimages.

¹³⁹⁴ *Το Πανεπιστήμιον εν τοις εθνικοίς ζητήμασι*, ο.π., σσ. 81-82.

¹³⁹⁵ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 275.3, *Accord relative à l'échange des professeurs et d'élèves entre l'Italie et la France*.

¹³⁹⁶ Η πρωτοβουλία ήταν αφιερωμένη στη μνήμη του Sir William Ramsay (1852-1916), καθηγητή Ανόργανης και Γενικής Χημείας στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου και πρώτο κάτοχο για τη Βρετανία του Νόμπελ Χημείας (1904, για την ανακάλυψη των ευγενών αερίων). Ο W. Ramsay, ένας από τους κορυφαίους ευρωπαίους επιστήμονες στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, είχε ηγηθεί της πρωτοβουλίας να συγκροτηθεί μία διεθνής χημική ομοσπονδία μαζί με τον γάλλο A. Haller και τον γερμανό W. Ostwald. Η προσπάθεια αναπτύχθηκε πριν από το ξέσπασμα του Πολέμου και διακόπηκε με την έναρξή του. Μετά τη δημοσίευση της διακήρυξης των 93 γερμανών διανοουμένων ο Ramsay ανέπτυξε έντονη δράση ώστε να απαντήσει στα επιχειρήματα που πρόβαλε η γερμανική πλευρά και να ενισχύσει τη συστράτευση των βρετανών επιστημόνων στην πολεμική προσπάθεια. Στο εργαστήριο του W. Ramsay είχε εκπαιδευτεί ο Δ. Τσακαλώτος το 1908 (ενότητα 3.3) και συχνά τον χρησιμοποιούσε ως αναφορά χωρίς να αναδεικνύει τον αιχμηρό λόγο που χρησιμοποιούσε ο άγγλος χημικός στη δεδομένη συγκυρία (για παράδειγμα βλ. το κείμενο του Τσακαλώτου, *Νέος Αιών*, τχ. 8, 25/6/1917, σσ. 210-211 και σε αντιδιαστολή τα κείμενα του Ramsay στα οποία παρέπεμπε *Germany's aims and ambitions*, *Nature*, 94(2345), 137-139 και *The place of science in industry*, *Nature*, 94(2350), 275-276).

¹³⁹⁷ ΙΑ ΥΠΕΞ, Πρεσβεία Λονδίνου, 1918, φ. 1.2, *Memorial to the late Professor Sir William Ramsay K.C.B. F.R.S.*, June 1917.

επιστημονικής, και ιδίως της χημικής, έρευνας για την εθνική ζωή τόσο για τη διεξαγωγή του πολέμου όσο και για τις βιομηχανικές επιδιώξεις»¹³⁹⁸. Κεντρικός σκοπός της πρωτοβουλίας ήταν να δημιουργηθεί ένα επιστημονικό δίκτυο που θα παρείχε υποτροφίες ώστε «να διευρύνει την επιστημονική εμπειρία ανδρών που θα είναι στο μέλλον οι κορυφαίοι χημικοί της πατρίδας τους» με απώτερο στόχο μέσω αυτού του δικτύου να συνδεθεί στενότερα η «επιστημονική ζωή και σκέψη στη Μεγάλη Βρετανία με αυτή στις συμμαχικές και ουδέτερες χώρες»¹³⁹⁹. Την πρωτοβουλία είχαν υποστηρίξει διακεκριμένοι επιστήμονες από πολλές χώρες όπως ο δανός J. N. Brønsted, ο ολλανδός H. Kamerlingh Onnes, ο ελβετός Ph. Gyue, η νορβηγή Ellen Gleditsch, ο ιάπωνας J. Sakurai κ.ά.

Τον Αύγουστο του 1918 ο πρέσβης στο Λονδίνο Ιωάννης Γεννάδιος απέστειλε στην ελληνική κυβέρνηση τη βρετανική πρόσκληση προκειμένου η Ελλάδα να συμμετέχει στη συγκέντρωση του κεφαλαίου. Η συμμετοχή της κάθε χώρας στο πρόγραμμα υποτροφιών μπορούσε να εξασφαλιστεί με τη χορηγία ενός εφάπαξ ποσού 6000 λιρών ή 300 κατ' έτος. Στο ενημερωτικό του υπόμνημα ο Ι. Γεννάδιος είχε επισημάνει την εξέχουσα σημασία της πρωτοβουλίας στη διαμόρφωση του μεταπολεμικού χάρτη για την επιστημονική δραστηριότητα και είχε συμπεριλάβει την πρόσκληση, που ο ίδιος είχε λάβει και αποδεχθεί, ώστε να συμμετέχει ως αντιπρόεδρος στην οργανωτική επιτροπή¹⁴⁰⁰. Η οργανωτική επιτροπή που συγκροτήθηκε για το Ramsay Memorial Fund ήταν ενδεικτική της εμβέλειας που ήθελαν οι οργανωτές να εξασφαλίσουν στο εγχείρημα, το ίδιο και στη μεταπολεμική θέση της χώρας τους στα διεθνή επιστημονικά δίκτυα. Σε επιστημονικό επίπεδο η επιτροπή συγκέντρωνε τα σημαντικότερα ονόματα της Βρετανίας με κορυφαίους ανάμεσά τους τον J. J. Thomson και τον Lord Rayleigh, η εκπροσώπηση όμως στο πολιτικό και διπλωματικό επίπεδο ήταν εκείνη που πιστοποιούσε το βρετανικό ενδιαφέρον για την επιτυχία του εγχειρήματος και για την επιθυμητή του εμβέλεια¹⁴⁰¹. Ωστόσο, η Ελλάδα δεν συμμετείχε τελικώς στην οργανωτική επιτροπή παρ' ότι το υπουργικό συμβούλιο ενέκρινε τη συμμετοχή της χώρας στο πρόγραμμα με καταβολή του ετήσιου ποσού¹⁴⁰². Η απουσία ίσως οφειλόταν στην αλλαγή ενδιαμέσως του έλληνα πρέσβη: ο Ι. Γεννάδιος είχε αποχωρήσει μετά από μία πολύχρονη παρουσία στην ελληνική διπλωματική αποστολή στη Βρετανία απολαμβάνοντας ο ίδιος την εκτίμηση από τους αγγλικούς πολιτικούς και διπλωματικούς κύκλους¹⁴⁰³. Η πρόσκληση, ενδεχομένως, βρισκόταν σε στενή συσχέτιση με εκείνον.

Εκτός από την απόφαση του ελληνικού κράτους να καταβάλλεται ετησίως το χρηματικό ποσό για μία υποτροφία συγκροτήθηκε, στα τέλη του 1918, μία επιτροπή προκειμένου να συγκεντρωθεί ένα επιπλέον κεφάλαιο για τους σκοπούς του Ramsay Memory Fund. Από τη δραστηριότητά της αναμενόταν να καλυφθεί μία πιο εκτεταμένη

¹³⁹⁸ The Ramsay Memorial Fund. *Nature*, 99, 21/6/1917, 325–326. Ο αρχικός στόχος για το χρηματικό κεφάλαιο είχε οριστεί στις 100 000 λίρες.

¹³⁹⁹ ΙΑ ΥΠΕΞ, Πρεσβεία Λονδίνου, 1918, φ. 1.2, *Memorandum concerning Ramsay Memorial Fellowships for the information of the Governments of Allied and Neutral Powers*, 4/2/1918.

¹⁴⁰⁰ ΙΑ ΥΠΕΞ, Πρεσβεία Λονδίνου, 1918, φ. 1.2, Ι. Γεννάδιος προς υπουργό Ν. Πολίτη, 1(14)/8/1918.

¹⁴⁰¹ Τον ρόλο του προέδρου της επιτροπής είχε αναλάβει ο πρώην πρωθυπουργός (έως το 1916) της Βρετανίας Η.Η. Asquith και επίσης συμμετείχαν ο εν ενεργεία πρωθυπουργός D. Lloyd George και ο υπουργός Παιδείας Η.Α.Ι. Fisher. Αντιπρόεδροι στην επιτροπή είχαν οριστεί πρέσβεις 15 χωρών, πέρα από την Ευρώπη και τις ΗΠΑ απ' άκρο σε άκρο του παγκόσμιου χάρτη όπως η Κίνα, η Ιαπωνία, η Χιλή, το Περού, η Βραζιλία (ΙΑ ΥΠΕΞ, Πρεσβεία Λονδίνου, 1918, φ. 1.2).

¹⁴⁰² ΙΑ ΥΠΕΞ, Πρεσβεία Λονδίνου, 1918, φ. 1.2, Ν. Πολίτης προς πρεσβεία Λονδίνου, 29(12)/10/1918.

¹⁴⁰³ Χριστοπούλου, Μ. (2012). *Ο Ιωάννης Γεννάδιος και η διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής της Ελλάδας (1870-1918)*. Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, σσ. 358-360.

συμμετοχή της Ελλάδας στο πρόγραμμα¹⁴⁰⁴. Στην επιτροπή συμμετείχαν οι τρεις πανεπιστημιακοί καθηγητές χημείας Κ. Ζέγγελης, Γ. Ματθαιόπουλος και ο νεοεκλεγμένος Δ. Τσακαλώτος, ο καθηγητής του Πολυτεχνείου Ι. Δοανίδης και τρεις από τους κύριους εκπροσώπους της βιομηχανίας οι Λ. Οικονομίδης, Επ. Χαρίλαος και Α. Χατζηκυριάκος¹⁴⁰⁵. Ο σκοπός της επιτροπής προωθήθηκε τόσο στην Ελλάδα όσο και ανάμεσα στους έλληνες κατοίκους της Βρετανίας¹⁴⁰⁶ ενώ και η Σύγκλητος, μετά από πρόταση καθηγητών της Σχολής, αποφάσισε τη συνδρομή του Πανεπιστημίου με την κατάθεση ενός χρηματικού ποσού¹⁴⁰⁷. Τα αποτελέσματα της όλης προσπάθειας δεν έγινε δυνατόν να εξακριβωθούν, πάντως δεν ευοδώθηκαν οι προσδοκίες που υπήρξαν ώστε να καλυφθεί το κόστος δύο επιπλέον υποτροφιών από επιχειρηματικά και ιδιωτικά κεφάλαια¹⁴⁰⁸. Η δαπάνη για τον έναν υπότροφο ετησίως καλύφθηκε από τον κρατικό προϋπολογισμό καθώς ψηφίστηκε νόμος που προέβλεπε τη συμμετοχή της χώρας «*επί σειράν τινά ετών*»¹⁴⁰⁹.

Η υποτροφία Ramsay αφορούσε σε ανώτερες σπουδές στη χημική έρευνα και αυτό ήταν ένα σημείο που θέλησε εξ αρχής να διευκρινίσει η βρετανική πλευρά και να δεσμεύσει τις χώρες που θα συμμετείχαν ώστε να αποστείλουν υπότροφους που είχαν ολοκληρώσει τον πρώτο κύκλο σπουδών και είχαν ήδη κάποια εμπειρία από ερευνητική εργασία¹⁴¹⁰. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η Φυσικομαθηματική Σχολή, που είχε από τον νόμο τον γνωμοδοτικό ρόλο στο θέμα, αποφάσισε ότι ο υπότροφος έπρεπε να είναι πτυχιούχος των φυσικών επιστημών (το χημικό τμήμα δεν είχε έως τότε πτυχιούχους) ο οποίος να έχει επιδείξει στις σπουδές του «*ιδιαιτέραν ευδοκίμησιν επαρκώς βεβαιουμένην*» και να έχει εκτελέσει «*πρωτότυπον εργασίαν εις την Χημείαν αναγομένην*»¹⁴¹¹. Πριν καν ψηφιστεί στο κοινοβούλιο η έγκριση για το σχετικό κονδύλι, ο επιμελητής του εργαστηρίου Ανόργανης Χημείας Βασίλειος Παπακωνσταντίνου βρισκόταν ήδη υπότροφος στο Λονδίνο προκειμένου να εργαστεί με τον καθηγητή F. Donnan, διάδοχο του W. Ramsay στην έδρα, σε θέματα της χημείας των κολλοειδών. Είχε λάβει πτυχίο από το ενιαίο φυσικό τμήμα το 1915 και από την προηγούμενη εργασία του ως βοηθός στο Εργαστήριο Ανόργανης Χημείας είχε, με συν-συγγραφέα τον Δ. Τσακαλώτο, τρεις δημοσιεύσεις (δύο στο γαλλικό περιοδικό *Journal de pharmacie et de chimie* και μία σε έκδοση του εργαστηρίου, ενότητα 12.4), ενώ την άνοιξη του 1919 είχε ανακηρυχθεί διδάκτορας¹⁴¹².

¹⁴⁰⁴ ΙΑ ΥΠΕΞ, ΚΥ, Κεντρική Υπηρεσία, 1919, φ. Β/33(2), τηλεγράφημα πρέσβη Δ. Κακλαμάνου, 16/2/1919, αρ. πρ. 6111.

¹⁴⁰⁵ *Νέος Αιών*, τχ. 50, 15/12/1918, σσ. 250-252.

¹⁴⁰⁶ *Η Εσπερία*, αρ. 157, 3/1/1919, σσ. 12-13. Η εφημερίδα είχε εβδομαδιαία έκδοση στο Λονδίνο κατά την περίοδο 1916-1920 με σκοπό «*να συντελέση εις την πληρεστέραν μελέτην των εθνικών ζητημάτων και εις την καλητέραν συνεννόησιν του Έξω και Έσω Ελληνισμού*» (αρ. 1, 25(7)/1/1916, σ. 1).

¹⁴⁰⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 1/6/1919. Την πρόταση προς τη Σύγκλητο υπέγραψαν έξι καθηγητές (Κ. Κτενάς, Κ. Ζέγγελης, Δ. Χόνδρος, Γ. Ματθαιόπουλος, Β. Αιγινήτης και Κ. Μαλτέζος). Το ποσό που αποφασίστηκε ήταν 100 αγγλικές λίρες (τότε 2500δρχ.) που, ενδεικτικά, αντιστοιχούσε στο ένα τρίτο μίας ετήσιας υποτροφίας Ramsay και στο ίδιο περίπου μέρος του τακτικού ετήσιου προϋπολογισμού σε καθένα από τα χημικά εργαστήρια της Σχολής.

¹⁴⁰⁸ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 260.1, αρ. πρ. 21338, πρέσβης Δ. Κακλαμάνος προς ΥΠΕΞ, 6/5/1919.

¹⁴⁰⁹ ΦΕΚ, 65Α, 17/3/1920, Ν. 2094.

¹⁴¹⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 18/5/1919.

¹⁴¹¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 18/5/1919. Η μόνιμη επιτροπή επιλογής των υποτρόφων αποτελούνταν από τον εκάστοτε πρύτανη και τους Κ. Ζέγγελη, Γ. Ματθαιόπουλο και Δ. Τσακαλώτο (που αντικαταστάθηκε μετά τον θάνατό του από τον Δ. Χόνδρο).

¹⁴¹² Το θέμα των τριών δημοσιεύσεων ήταν η μελέτη οπτικών και άλλων ιδιοτήτων του πινένιου (συστατικού του τερεβινθέλαιου). Για τους τίτλους τους βλ. στο Παράρτημα 3Β στις δημοσιεύσεις του Δ. Τσακαλώτου. Η

Η Ελλάδα έγινε η πρώτη ξένη χώρα που ολοκλήρωσε τις διαδικαστικές λεπτομέρειες με το Ίδρυμα Ramsay και ο Β. Παπακωνσταντίνου ο πρώτος υπότροφος που ανέλαβε εργασία στο Λονδίνο¹⁴¹³, για το συγκεκριμένο έτος ακολούθησε μία μόνο χώρα ο Καναδάς¹⁴¹⁴. Με άλλα λόγια, υπήρξε στη συγκεκριμένη περίπτωση μία άμεση και αποτελεσματική κινητοποίηση προκειμένου να επωφεληθεί ο επιστημονικός κλάδος της χημείας. Αυτό ταυτόχρονα δεν σημαίνει ότι οι χειρισμοί ήταν το ίδιο αποτελεσματικοί και στη συνέχεια, ούτε ότι αξιοποιήθηκαν πάντα οι καρποί από τη συγκεκριμένη μετεκπαίδευση. Άλλωστε, ο Β. Παπακωνσταντίνου αποτέλεσε το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα που ανέδειξε ότι η ευόδωση παρόμοιων μέτρων απαιτούσε και τη συνδρομή άλλων παραγόντων¹⁴¹⁵. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η υποτροφία Ramsay αποτέλεσε έναν σταθερό θεσμό για προχωρημένες σπουδές στη χημεία σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο και, έως το 1940, επτά επιστήμονες επωφελήθηκαν και μετεκπαιδεύτηκαν στο Λονδίνο από ένα έως τέσσερα χρόνια ο καθένας¹⁴¹⁶. Η υποτροφία συγκέντρωσε το ενδιαφέρον και διεκδικήθηκε από υποψήφιους που εργάστηκαν μετέπειτα, κατά κανόνα, στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Αυτό που είχε εξασφαλιστεί δεν ήταν λίγο· ουσιαστικά, όμως, η υποτροφία επιδρούσε στην κορυφή μίας επιστημονικής ιεραρχίας και δημιουργούσε καλές προϋποθέσεις προκειμένου να αναπαραχθεί. Όλα τα υπόλοιπα ζητήματα παρέμεναν ανοικτά και ο τρόπος επίλυσής τους θα καθοριζόταν από τις τοπικές συνθήκες.

διατριβή του Β. Παπακωνσταντίνου είχε θέμα τη μελέτη των ιδιοτήτων του ροδίου σε κolloειδή μορφή (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 13 & 27/4/1919 και 11/5/1919). Το σύνολο των ερευνητικών του δημοσιεύσεων με τις οποίες διεκδίκησε αργότερα την εκλογή σε θέση έκτακτου καθηγητή βρίσκονται συγκεντρωμένες στο <http://jupiter.chem.uoa.gr/pchem/lab/papaconstantinou.html>.

¹⁴¹³ *Science progress in the 20th century*, vol. 14, no. 55 (January 1920), p. 467.

¹⁴¹⁴ <https://www.soci.org/awards/past-recipients/ramsay-memorial-fellowship>.

¹⁴¹⁵ Ο Β. Παπακωνσταντίνου, μετά από τη μετεκπαίδευσή του στο Λονδίνο, αξιοποιήθηκε από τον Κ. Καραθεοδωρή στην οργάνωση του χημείου του Πανεπιστημίου Σμύρνης (ΙΑ, Εισηγητικές ΦΜΣ, 1922-1925, *Έκθεσις της Επιτροπείας*). Όταν δημιουργήθηκε, με τον Οργανισμό του 1922, η έκτακτη έδρα Φυσικοχημείας έθεσε υποψηφιότητα μαζί με τον Π. Ζαχαρία που είχε εκλεγεί ήδη καθηγητής στο Πολυτεχνείο. Υποστηρίχθηκε από τους Ζέγγελη, Καραθεοδωρή, Χόνδρο και Δ. Αιγινήτη, ενώ ο Ζαχαρίας από τον Ματθαίοπουλο και άλλους πέντε καθηγητές και η εκλογή κατέληξε άκαρπη. Ήταν το αποτέλεσμα ενός δεύτερου, θεωρώ, διαμοιρασμού της χημικής επικράτειας μετά το 1911 που περιλάμβανε και ανακατατάξεις στις επιστημονικές συμμαχίες (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 1 & 12/12/1923). Ο Β. Παπακωνσταντίνου παρέμεινε επιμελητής στο εργαστήριο Φυσικοχημείας και η έδρα προκηρύχθηκε εκ νέου το 1925, ωστόσο η διαδικασία διακόπηκε από την Επιτροπή Οικονομιών που συσκεπτόταν για περικοπές στον δημόσιο τομέα (ενότητα 11.7). Η επόμενη προκήρυξη έγινε το 1930 και τότε εξελέγη σχεδόν ομόφωνα ο Γ. Καραγκούνης (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 13/11/1931). Ο Παπακωνσταντίνου παραιτήθηκε από επιμελητής μετά την εκλογή, όταν όμως δόθηκε η δυνατότητα αργότερα από τον νέο Οργανισμό να υπάρξουν άμισθοι έκτακτοι καθηγητές προτάθηκε από τέσσερα μέλη της Σχολής, αλλά η απόφαση της πλειοψηφίας ήταν αρνητική (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 2/6/1933 & Λυτά ΦΜΣ, 1932-1933, φ. 3.1).

¹⁴¹⁶ Μετά από τον Β. Παπακωνσταντίνου (1919-1921) την υποτροφία έλαβαν οι: Ν. Οικονομόπουλος (1924-1927), Δ. Νίδερ (1928-1930), Γ. Καραγκούνης (1931-1932), Γ. Λευκαδίτης (1931-1933), Κ. Καββασιάδης (1932-1936), Ελ. Στάθης (1937-1939). Πανεπιστημιακοί καθηγητές έγιναν οι τέσσερις από τους επτά, οι υπόλοιποι υπηρέτησαν στα εργαστήρια της Σχολής για μικρότερα ή μεγαλύτερα διαστήματα. Η υποτροφία διεκδικήθηκε και από τον πτυχιούχο του χημικού τμήματος Μιχαήλ Αναστασιάδη, μετέπειτα καθηγητή Φυσικής στη Σχολή. Η συνάφεια των ερευνητικών του ενδιαφερόντων που έκλιναν προς τη φυσική αιτιολόγησε την απόφαση της Σχολής να τον υποστηρίξει, μέσω της υποτροφίας Βόλτου, για σπουδές ηλεκτρολογίας κατά την τετραετία 1929-1933 αρχικά στη Σχολή Ηλεκτροτεχνίας της Grenoble και κατόπιν στην *École Supérieure d'Électricité*, μία απόφαση που τελικώς οδήγησε σε επωφελή έκβαση για το φυσικό τμήμα. Επίσης για το έτος 1927-1928 υπήρξε μία ενδιαφέρουσα απόφαση για την υποτροφία Ramsay η οποία ματαιώθηκε εκ των πραγμάτων και αφορούσε στην επιμελήτρια Αναστασία Αναργύρου, βλ. αναλυτικότερα ενότητα 12.5.

Ωστόσο, περισσότερο από τις μεμονωμένες δράσεις ισχυρών κρατών, το χαρακτηριστικό που προσδιόριζε την εποχή μετά το 1918 ήταν οι ευρύτερες διεθνείς πρωτοβουλίες που έλαβαν από κοινού τα κράτη της Entente σχετικά με την επιστημονική δραστηριότητα. Προς το τέλος του Πολέμου είχαν μορφοποιηθεί τα σχέδια με σκοπό να συγκροτηθούν νέα οργανωτικά σχήματα σε διεθνές επίπεδο. Παραμερίστηκαν διεθνείς επιστημονικές οργανώσεις που υπήρχαν πριν ξεσπάσει η πολεμική σύγκρουση οι οποίες συνένωναν είτε εθνικές ακαδημίες (όπως η International Association of Academies), είτε ειδικότερες διεθνείς επιστημονικές ενώσεις (όπως η νεοσύστατη προπολεμική International Association of Chemical Societies)¹⁴¹⁷. Το φθινόπωρο του 1918, με πρωτοβουλία των Ακαδημιών Επιστημών των πέντε κρατών της Entente, οργανώθηκαν συναντήσεις στο Λονδίνο και το Παρίσι με σκοπό να δρομολογηθεί η ίδρυση νέων οργανώσεων οι οποίες δεν θα περιλάμβαναν τη Γερμανία και τα συμμαχικά της κράτη. Καρπός των πρώτων συναντήσεων ήταν η απόφαση να ιδρυθεί ένας οργανισμός για την προώθηση της έρευνας στις φυσικές επιστήμες, το Διεθνές Συμβούλιο Έρευνας (International Research Council, στο εξής IRC)¹⁴¹⁸.

Παράλληλα με τις διεργασίες για την ίδρυση του IRC, υπήρξαν πρωτοβουλίες από τους προέδρους της γαλλικής και της βρετανικής Εταιρείας Βιομηχανικής Χημείας (P. Kestner και H. Louis) ώστε να ιδρυθεί μία νέα συνομοσπονδία ειδικά για τη χημεία. Η νέα οργάνωση μετά από τη συγκρότησή της συνδέθηκε με το IRC στο ιδρυτικό του συνέδριο τον Ιούλιο του 1919 και, με την ονομασία Διεθνής Ένωση Καθαρής και Εφαρμοσμένης Χημείας (International Union of Pure and Applied Chemistry, στο εξής IUPAC), αποτέλεσε ουσιαστικά το χημικό τμήμα του IRC¹⁴¹⁹. Την IUPAC είχαν ιδρύσει τα πέντε κράτη της Entente (Βέλγιο, Γαλλία, Ηνωμένο Βασίλειο, ΗΠΑ και Ιταλία) και τον Ιανουάριο του 1920 προσκλήθηκαν και άλλες χώρες από τις οποίες τρεις συμμαχικές έγιναν αυτομάτως μέλη, ανάμεσά τους και η Ελλάδα¹⁴²⁰. Στην πρώτη συνδιάσκεψη της IUPAC, που έγινε στη Ρώμη τον Ιούνιο του 1920, τη χώρα εκπροσώπησε ο Κ. Ζέγγελης¹⁴²¹. Η συμμετοχή υλοποιούσε μια ειλημμένη, καθώς φαίνεται, απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να υπάρχει παρουσία στα υπό συγκρότηση διεθνή επιστημονικά δίκτυα παρ' ότι η χώρα δεν διέθετε τις συλλογικές δομές σε εθνικό επίπεδο (π.χ. Ακαδημία ή επιστημονικές ενώσεις) οι οποίες θα καθιστούσαν, ίσως, μία τέτοια συμμετοχή σταθερότερη. Πριν προσεγγιστεί το θέμα από αυτή τη σκοπιά, θα παρουσιάσω τη δραστηριότητα του Κ. Ζέγγελι στο πλαίσιο της IUPAC και των συνεργαζόμενων επιτροπών κατά το αμέσως επόμενο διάστημα.

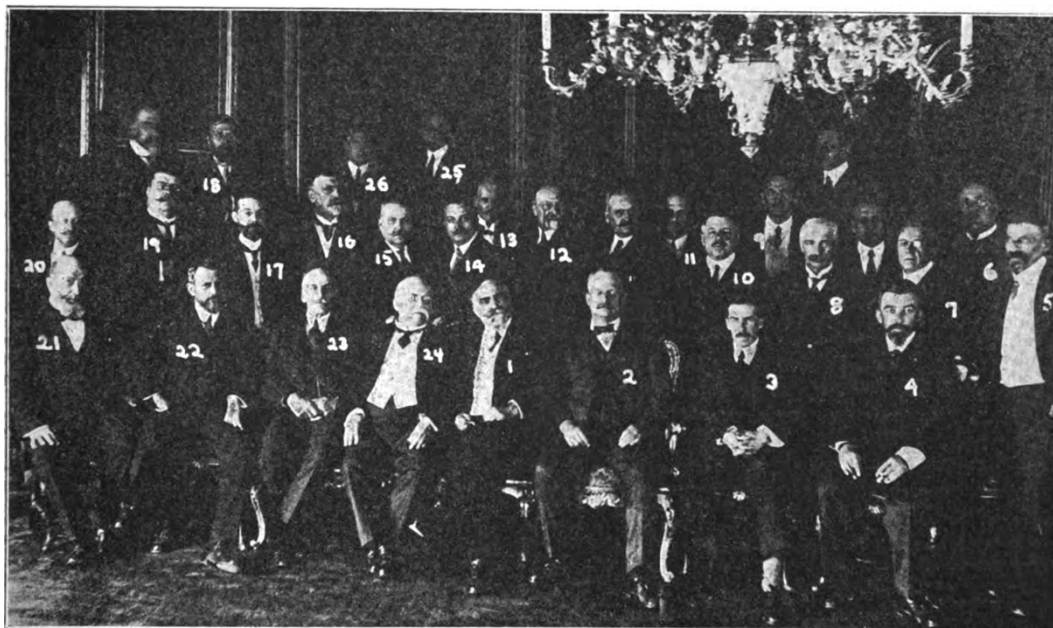
¹⁴¹⁷ Για την προπολεμική Διεθνή Ομοσπονδία Ακαδημιών βλ.: Schroeder-Gudehus, B. (1982). Division of labour and the common good: The International Association of Academies, 1899–1914. In: C. G. Bernhard, E. Crawford, & P. Sörbom (Eds.), *Science, Technology and Society in the time of Alfred Nobel* (pp. 3-20). Pergamon Press. Για την αντίστοιχη ομοσπονδία των χημικών εταιρειών βλ.: Van Tiggelen, B., & Fauque, D. (2012). The Formation of the International Association of Chemical Societies. *Chemistry international*, 34(1), 8-11 και Fauque, D. M. (2011). French chemists and the international reorganisation of chemistry after World War I. *Ambix*, 58(2), 116-135.

¹⁴¹⁸ Greenaway, F. (1996). *Science international: A history of the International Council of Scientific Unions*. Cambridge University Press, pp. 1-32.

¹⁴¹⁹ Fennell, R. (1994). *History of IUPAC, 1919-1987*. UK: Blackwell Science Ltd, και ειδικότερα σσ. 14-18. Επίσης: Fauque, D. M. (2011). Ο.π.

¹⁴²⁰ Fennell, R. (1994). Ο.π., σσ. 26-27. Ενδεικτικό της σημασίας που έδωσε η ελληνική πλευρά ώστε να συμμετέχει στην IUPAC είναι το γεγονός ότι μαζί με τον Καναδά ήταν οι μόνες χώρες που είχαν τακτοποιήσει τις οικονομικές τους υποχρεώσεις προς την Ένωση έως το πρώτο της συνέδριο (στο ίδιο, σ. 32).

¹⁴²¹ The International Chemical Conference, *Journal of Industrial & Engineering Chemistry*, 1920, 12(9), 925-926. Στο άρθρο περιλαμβάνεται μία φωτογραφία των συμμετεχόντων (Εικόνα 7).

1—Moureu, 2—Parsons, 3—Hay, 4—Swarts, 5—Lucion, 6—Billmann, 7—Garelli, 8—Clamician, 9—Kruyt, 10—Lormand, 11—Gerard, 12—Matignon, 13—Kestner, 14—Nicolardot, 15—Kowalski, 16—Bordas, 17—Bertrand, 18—Marie, 19—Quartieri, 20—Zenghelis, 21—Nasini, 22—Votocek, 23—Lindet, 24—Paterno, 25—Marotta, 26—Crespi

Εικόνα 7

Ο Κ. Ζέγγελης ανάμεσα στους συμμετέχοντες στην Α' Συνδιάσκεψη της IUPAC στη Ρώμη το 1920.

Πηγή: *Journal of Industrial & Engineering Chemistry*

Στη συνδιάσκεψη της Ρώμης συμμετείχαν 31 επιστήμονες από 10 χώρες με έναν ή δύο εκπροσώπους η καθεμία (εκτός από τη χώρα υποδοχής και τη Γαλλία που είχαν περισσότερους)¹⁴²². Ανάμεσα στα θέματα που αποφασίστηκε να στρέψει την προσοχή της η νεοσύστατη IUPAC ήταν το κρίσιμο ζήτημα της οργάνωσης και τεκμηρίωσης των ερευνητικών δεδομένων¹⁴²³. Η πρωτοφανής συσσώρευση ενός τεράστιου όγκου πληροφοριών και γνώσεων είχε καταστήσει αναγκαία, από τις αρχές του αιώνα, την ύπαρξη εκδόσεων που θα εξασφάλιζαν την απαραίτητη βιβλιογραφική τεκμηρίωση. Σε αυτή την ανάγκη είχε στοχεύσει η πρόταση της Γαλλικής Εταιρείας Φυσικοχημείας το 1909 στο 7^ο συνέδριο εφαρμοσμένης χημείας στο Λονδίνο¹⁴²⁴. Εκεί είχε αποφασιστεί να εκπονηθεί ένα ολοκληρωμένο εκδοτικό έργο που θα αποδελτίωνε τη βιβλιογραφική παραγωγή σε ετήσια βάση και θα συγκροτούσε πίνακες με τις διάφορες σταθερές και τα αριθμητικά δεδομένα που παρήγαγε η έρευνα στα πεδία της χημείας, της φυσικής και της τεχνολογίας. Η δημιουργία αυτού του έργου αναφοράς ανατέθηκε σε μία διεθνή επιτροπή (Comité International de Publication des Tables Annuelles de Constantes et Données Numériques de Physique, de Chimie et de Technologie) που την συνέδραμαν επιστήμονες από διάφορες χώρες. Η επιτροπή είχε εκδώσει, έως την έναρξη του Πολέμου, τρεις ογκώδεις τόμους εντάσσοντας τμηματικά και άλλα πεδία έρευνας, όπως

¹⁴²² The International Chemical Conference, *Ο.π.*

¹⁴²³ Fennell, R. (1994). *Ο.π.*, σ. 36.

¹⁴²⁴ Από το 1894 έως το 1912 είχαν γίνει οκτώ διεθνή συνέδρια εφαρμοσμένης χημείας, το ένατο είχε προγραμματιστεί για το 1915 και ακυρώθηκε (βλ. αναλυτικότερα Burns, D. T., & Deelstra, H. (2011). The origins and impact of the International Congresses of Applied Chemistry, 1894–1912. *Microchimica Acta*, 172(3-4), 277-283). Ελληνική συμμετοχή υπήρξε μάλλον μετά από το 1898 και το 3^ο Συνέδριο της Βιέννης στο οποίο συμμετείχαν ο Α. Χρηστομάνος και αρκετοί άλλοι χημικοί (ειδικότερα, βλ. Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 606-607). Στα τρία επόμενα διεθνή συνέδρια συμμετείχαν μεταξύ άλλων οι Κ. Ζέγγελης και Π. Ζαχαρίας (οι ανακοινώσεις τους περιέχονται στους αντίστοιχους καταλόγους στο Παράρτημα 3).

η βιολογία, στα περιεχόμενά της¹⁴²⁵. Ο μόνιμος γραμματέας της επιτροπής Charles Marie, μέλος της Γαλλικής Εταιρείας Φυσικοχημείας, το 1920 στο συνέδριο της Ρώμης εισηγήθηκε να τεθεί η συνέχεια του έργου υπό την αιγίδα της IUPAC¹⁴²⁶. Σε αυτή τη δράση στράτευσε τις δυνάμεις του ο Κ. Ζέγγελης.

Η συμφωνία σε κοινές διαδικασίες τεκμηρίωσης είχε τεθεί ως προτεραιότητα με μέγιστη σημασία ανάμεσα στις χημικές εταιρείες των κρατών που είχαν αναλάβει τις διεθνείς πρωτοβουλίες. Ο λόγος δεν ήταν μόνο ότι αποτελούσε το μέσο για την αποτελεσματικότερη επικοινωνία τους. Η πρόσβαση σε κοινούς βιβλιογραφικούς πόρους υψηλής ποιότητας είχε θεωρηθεί και ως ένα όπλο που έπρεπε να διαθέτουν πλέον οι συμμαχικές χώρες στον βιομηχανικό και εμπορικό «πόλεμο» ο οποίος αναμενόταν ότι θα ακολουθούσε τα πραγματικά πολεμικά μέτωπα. Μία νέα γενιά έργων βιβλιογραφικής αναφοράς είχε θεωρηθεί ότι θα ενίσχυε την ανεξαρτησία των συμμαχικών δυνάμεων από τη γερμανική επιστημονική παραγωγή¹⁴²⁷. Ο Κ. Ζέγγελης είχε σταθερή παρουσία στην IUPAC τη συγκεκριμένη περίοδο καθώς συμμετείχε και στη δεύτερη συνδιάσκεψή της που έγινε τον Ιούνιο του 1921 στις Βρυξέλλες¹⁴²⁸. Μέσω αυτής μπόρεσε να συνεισφέρει στο έργο που είχε αναλάβει ο Ch. Marie αναλαμβάνοντας έναν ρόλο που φαίνεται ότι υπήρξε συντονιστικός μεταξύ των αντιπροσώπων από τα διάφορα κράτη στη σχετική επιτροπή. Το στοιχείο προκύπτει από επιστολή που είχε αποστείλει ο καθηγητής της Ανόργανης στον κοσμήτορα της Φυσικομαθηματικής το φθινόπωρο του 1921 με την οποία ζητούσε να οριστούν εκπρόσωποι και από άλλα επιστημονικά πεδία προκειμένου να συνεισφέρουν στη σύνταξη των ετήσιων πινάκων¹⁴²⁹. Το έργο, παρ' ότι διεκπεραιωνόταν υπό την αιγίδα της IUPAC, αφορούσε εξ αρχής και σε άλλες επιστήμες των οποίων ο αριθμός διευρυνόταν συνεχώς στις μεταπολεμικές εκδόσεις της Επιτροπής Ετήσιων Πινάκων και Σταθερών. Η Φυσικομαθηματική όρισε μέλη τους Κ. Κτενά και Γ. Αθανασιάδη, αποφεύγοντας να προτείνει άλλους επιστήμονες πέραν των καθηγητών της¹⁴³⁰, και ο ρόλος που διαδραμάτισαν δεν έγινε εφικτό να προσδιοριστεί. Σε κάθε περίπτωση, όμως, στους μεταπολεμικούς τόμους το έργο εκτάθηκε με επιταχυνόμενο ρυθμό¹⁴³¹ και είναι αμφίβολο εάν συνολικά μπόρεσε να επιτευχθεί έστω και η

¹⁴²⁵ *Tables Annuelles de Constantes et Données Numériques de Physique, de Chimie et de Technologie*, Volume I, II & III, 1912, 1913 & 1914. Gauthier-Villars (Paris), Akademische Verlagsgesellschaft (Leipzig), J. & A. Churchill (London), University of Chicago Press (Chicago).

¹⁴²⁶ The International Chemical Conference, ο.π.

¹⁴²⁷ Fauque, D. M. (2011). Ο.π.

¹⁴²⁸ The Second International Chemical Conference, *Journal of Industrial & Engineering Chemistry*, 1921, 13(8), 737-738. Στο πλαίσιο της 2^{ης} συνδιάσκεψης της IUPAC πραγματοποιήθηκε μία επίσκεψη στην εφοχική κατοικία του Ernest Solvay με σκοπό, μεταξύ άλλων, την προετοιμασία του Α' Χημικού Συνεδρίου Solvay που έγινε το 1922. Από την επίσκεψη αυτή εντοπίστηκε πρόσφατα μία φωτογραφία που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό της IUPAC και περιλαμβάνει τον Κ. Ζέγγελη, βλ. Homburg, E., Fauque, D., Morris, P., Calascibetta, F., & Alvarez, S. (2019). IUPAC in Brussels in 1921: A Historical Photo. *Chemistry International*, 41(3), 11-15.

¹⁴²⁹ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 3.1, χειρόγραφη επιστολή Ζέγγελη από το Παρίσι με ημερομηνία 15/11/1921 (ν.η;).

¹⁴³⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 20/11/1921. Όπως φαίνεται από την προαναφερόμενη επιστολή του Κ. Ζέγγελη, η επιλογή μπορούσε να γίνει από έναν ευρύτερο κύκλο επιστημόνων και οι ειδικότητες που είχαν ζητηθεί ήταν χημεία, φυσική, φυσικοχημεία, μηχανική και βιολογία.

¹⁴³¹ Στα μέσα της δεκαετίας του 1920 στο έργο συμμετείχαν γύρω στις 25 χώρες και ο όγκος των εργασιών που αποδελτιώνονταν είχε εκτιναχθεί. Από τους σχετικούς τόμους η συμβολή των ελλήνων εκπροσώπων δεν διαφαίνεται, βλ. *Tables Annuelles de Constantes et Données Numériques de Physique, de Chimie et de Technologie*, Volume IV (années 1913-1916), V (années 1917-1920) & VI (années 1923-1924). Έκδοση Gauthier-Villars (Paris), Cambridge University Press (Cambridge), University of Chicago Press (Chicago).

παρακολούθησή του εντός των γενικότερων συνθηκών που ακολούθησαν στον ελληνικό χώρο.

Στη διεθνή επιστημονική επικοινωνία το σημαντικό χαρακτηριστικό που διαφοροποιήθηκε μετά από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν ότι είχε μετατοπιστεί η πρωτοβουλία για τη δημιουργία των διεθνών επιστημονικών οργανισμών, καθώς και η επιλογή των προταγμάτων τους, στην αρμοδιότητα της κυβερνητικής πολιτικής σε κάθε χώρα. Επιστημονική δραστηριότητα και εθνικά συμφέροντα ενώθηκαν σε μία εξ ολοκλήρου νέα συνθήκη που ήταν κατά πολύ διαφορετική από εκείνη της προπολεμικής περιόδου¹⁴³². Η Ελλάδα δεν αποτέλεσε εξαίρεση, το θέμα βρέθηκε υψηλά στην ατζέντα της κυβέρνησης. Υπό αυτό το πρίσμα έχει ενδιαφέρον να εξεταστεί ποιες ήταν οι κυβερνητικές επιλογές για αυτές τις δραστηριότητες και ποια ήταν η πρόσληψή τους στο Πανεπιστήμιο καθώς και με ποιον τρόπο οι καθηγητές, κυρίως της Φυσικομαθηματικής, στάθηκαν απέναντι στα σχετικά ζητήματα.

Η ενίσχυση του ρόλου των κυβερνήσεων είχε εκφραστεί στο οργανωτικό επίπεδο και με τη δυνατότητα να ορίζουν οι ίδιες τα μέλη των διαφόρων επιστημονικών φορέων, και όχι μόνο οι Ακαδημίες των χωρών ή οι επιστημονικές ενώσεις εθνικού επιπέδου. Ο συγκεκριμένος όρος αναφερόταν ρητά στο καταστατικό του IRC καθώς και στις υπόλοιπες συνδεδεμένες ενώσεις (όπως η IUPAC, η Διεθνής Αστρονομική Ένωση κ.ά.)¹⁴³³. Παρά το ευέλικτο πλαίσιο συμμετοχής, η Ελλάδα δεν έστειλε εκπροσώπους στο ιδρυτικό συνέδριο του IRC στις Βρυξέλλες τον Ιούλιο του 1919¹⁴³⁴. Αντίθετα, ο οργανισμός που φαίνεται ότι είχε επιλεγεί από την ελληνική κυβέρνηση ώστε να επενδυθούν πόροι για την ανάπτυξη των διεθνών επιστημονικών σχέσεων της χώρας ήταν η Διεθνής Ακαδημαϊκή Ένωση (International Academic Union) η οποία αποτελούσε συνομοσπονδία εθνικών ακαδημιών. Τη δημιουργία της, σε αντικατάσταση της προγενέστερης που συμμετείχαν και οι Κεντρικές Δυνάμεις, είχε προτείνει τον Μάρτιο 1919 η Γαλλική Ακαδημία Γραμμάτων και οι σχετικές διαβουλεύσεις είχαν ακολουθήσει εκείνες του IRC. Ο προσανατολισμός της νέας Ακαδημαϊκής Ένωσης στρεφόταν κυρίως στις ανθρωπιστικές, πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες.

Σε αυτόν τον οργανισμό, και συγκεκριμένα στη δεύτερη προπαρασκευαστική του σύσκεψη τον Οκτώβριο του 1919, η κυβέρνηση είχε αποστείλει αντιπροσώπους τον Δ. Αιγινήτη και τον Μ. Κέπετζη¹⁴³⁵. Η επιλογή του καθηγητή Αστρονομίας ανάμεσα στους

¹⁴³² Fox, R. (2016). *Science without Frontiers. Cosmopolitanism and National Interests in the World of Learning, 1870-1940*. Oregon State University Press, pp. 45-73.

¹⁴³³ Για το καταστατικό του IRC όπως συμφωνήθηκε στο ιδρυτικό συνέδριο των Βρυξελλών τον Ιούλιο του 1919 βλ. στα Πρακτικά της Γαλλικής Ακαδημίας Επιστημών στις 25/8/1919: *Comptes rendus hebdomadaires des séances de l'Académie des sciences*, 169, 345-356 (ο συγκεκριμένος όρος, σ. 353). Στον ίδιο τόμο ακολουθούσαν οι καταστατικοί όροι της Διεθνούς Αστρονομικής Ένωσης (η συγκεκριμένη διάταξη, σ. 356). Για την αντίστοιχη διάταξη στο καταστατικό της IUPAC βλ. Fennell, R. (1994). *Ο.π.*, σ. 26.

¹⁴³⁴ Οι 16 χώρες που έγιναν δεκτές αυτομάτως στο IRC ήταν οι: Βέλγιο, Καναδάς, Γαλλία, Ιταλία, Ιαπωνία, Ν. Ζηλανδία, Πολωνία, Ρουμανία, Σερβία, Ηνωμένο Βασίλειο, ΗΠΑ, Βραζιλία, Αυστραλία, Ν. Αφρική, Ελλάδα, Πορτογαλία. Οι πέντε τελευταίες δεν είχαν στείλει αντιπροσώπους στην ιδρυτική συνέλευση των Βρυξελλών. Συνοπτική έκθεση των αποφάσεων της ιδρυτικής συνέλευσης παρουσιάζεται από τον επικεφαλής της αντιπροσωπείας των ΗΠΑ στο: Campbell, W. W. (1920). Report of the Meetings of the International Research Council and of the Affiliated Unions Held at Brussels, July 18-28, 1919. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 6(6), 340-348.

¹⁴³⁵ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 123.8, Υπ. Εξωτερικών προς Υπ. Παιδείας, 20/12/1919, αρ. πρ. 36565. Ο Μιχαήλ Κέπετζης (1865-1939), γεννημένος στην Κωνσταντινούπολη, ήταν καθηγητής Διεθνούς Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Βέρνης. Μερικά βιογραφικά του στοιχεία, παλαιότερα της συγκεκριμένης περιόδου, αναφέρονται στο *Ημερολόγιον Σκόκου*, έτος 22^ο (1907), σσ. 218-219. Ο ίδιος εκπροσώπησε την Ελλάδα και στην πρώτη διάσκεψη για την Κοινωνία των Εθνών το 1920 μαζί με τον Ν. Πολίτη και τους διπλωμάτες Δ.

πανεπιστημιακούς καθηγητές προκειμένου να εκπροσωπήσει τη χώρα είναι ερμηνεύσιμη από τη θέση που κατείχε ο ίδιος, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, στις επιλογές της βενιζελικής ηγεσίας για την πανεπιστημιακή μεταρρύθμιση (ενότητα 9.4). Η παράκαμψη ωστόσο του IRC και των αντίστοιχων επιστημών χρειάζεται περισσότερα ερευνητικά δεδομένα¹⁴³⁶. Σε μία πρώτη προσέγγιση, πάντως, μπορεί να ειπωθεί ότι τα σχέδια που προβάλλονταν στον ελληνικό χώρο για τον ανασχεδιασμό της επιστημονικής δραστηριότητας και για την ενίσχυση των φυσικών επιστημών δεν στερούνταν αντινομιών και αναίρεσεων.

Σε κάθε περίπτωση η κινητικότητα στο διεθνές επίπεδο για την οργάνωση του επιστημονικού χώρου αναζωπύρωσε τη συζήτηση για την ίδρυση Ακαδημίας στο εσωτερικό της χώρας. Το σχέδιο είχε μακρά προϊστορία, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, και είχε ματαιωθεί αρκετές φορές¹⁴³⁷. Για τον συγκεκριμένο σκοπό είχε εργαστεί και ο Δ. Αιγινήτης από τα προπολεμικά χρόνια σε νομοθετικό επίπεδο, όσο και σε πολιτικό για την προώθησή του. Σε ερευνητικές συμβολές έχει καταγραφεί η πύκνωση των συζητήσεων για την ίδρυση Ακαδημίας που συνέβη στον δημόσιο διάλογο το 1919 και έχει εξεταστεί σε συνάρτηση με διεργασίες στους ελληνικούς λογοτεχνικούς κύκλους¹⁴³⁸. Σύμφωνα με αυτές, η ίδρυση της Ακαδημίας συγκέντρωνε διστάμενες επιλογές στο εσωτερικό της χώρας. Μία κύρια αντίθεση αφορούσε στο κέντρο βάρους που θα είχε ο χαρακτήρας της, προς τη λογοτεχνία ή προς τις επιστήμες. Ο Δ. Αιγινήτης μαζί με άλλους εκπροσώπους της βενιζελογενούς διάνοησης επεδίωκαν ένα μεικτό μοντέλο για την οργάνωση της Ακαδημίας που θα περιλάμβανε τομείς στις επιστήμες και τις τέχνες, ενώ μία ομάδα λογοτεχνών προερχόμενη κυρίως από δημοτικιστικούς κύκλους προωθούσε τη θέσπισή της ως έναν αμιγώς λογοτεχνικό θεσμό. Η διχοτομία, που διέτρεχε και το κυβερνητικό στρατόπεδο, θεωρείται ότι οδήγησε στην απόφαση να παραμεριστεί από κυβερνητική προτεραιότητα η ίδρυση της Ακαδημίας στον συγκεκριμένο χρόνο¹⁴³⁹.

Ωστόσο, όπως φαίνεται από τις σχετικές συζητήσεις στη Φυσικομαθηματική, το σχέδιο για την Ακαδημία συμπαρέσυρε και τα θέματα συμμετοχής της χώρας στους επιστημονικούς οργανισμούς που συγκροτούνταν στη συγκεκριμένη περίοδο. Στην κορύφωση των διεθνών διεργασιών ζητήθηκε από την κυβέρνηση η γνώμη των Σχολών για τη συμμετοχή της Ελλάδας στους δύο κεντρικούς οργανισμούς, το Διεθνές Συμβούλιο Έρευνας (IRC) και τη Διεθνή Ακαδημαϊκή Ένωση. Συγκεκριμένα, στην έναρξη του Ιανουαρίου 1920 έφτασαν στο Πανεπιστήμιο δύο έγγραφα με ίδια ημερομηνία και

Κακλαμάνο και Δ. Πανά. (Συνοπτικές πληροφορίες για τους διεθνείς οργανισμούς αντλήθηκαν, εκτός από τις βιβλιογραφικές πηγές, και από τη βάση δεδομένων ερευνητικού προγράμματος που εκπονείται από τα Πανεπιστήμια Χαϊδελβέργης και Βασιλείας <http://www.lonsea.de>).

¹⁴³⁶ Σε έγγραφο του 1924 ανάμεσα στα υπουργεία Παιδείας και Εξωτερικών είχε γίνει μία γενική αναφορά ότι ο Κ. Ζέγγελης εκπροσωπούσε την Ελλάδα στις διεθνείς συναντήσεις της IUPAC από το 1919 και μετά (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 124.3, 22/5/1924, αρ. πρ. 19960). Πάντως, αυτό δεν αφορά στην ιδρυτική διάσκεψη του IRC το καλοκαίρι του 1919 καθώς οι διεθνείς εκθέσεις εκείνης της περιόδου αναφέρουν ότι η Ελλάδα δεν εκπροσωπήθηκε.

¹⁴³⁷ Μία αφήγηση των κινήσεων που προηγήθηκαν της ίδρυσης της Ακαδημίας Αθηνών είχε δώσει το 1926 ο Δ. Αιγινήτης στην ομιλία του κατά την έναρξη των εργασιών της, βλ. *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Έτος 1926: Τόμος 1^{ος}*, σσ. 31-43. Για το ίδιο θέμα επίσης βλ.: Μπελιά, Ε. (2012). Η Ακαδημία Αθηνών κατά την πρώτη δεκαετία της ζωής της. Στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική πολιτική. Πρακτικά συμποσίου 21-22 Νοεμβρίου 2008* (σσ. 31-51). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.

¹⁴³⁸ Βλ. ειδικότερα σσ. 52-62 στο: Νιάρος, Σ. (2017). *Ο θεσμός των λογοτεχνικών βραβείων στην Ελλάδα (1910-1942)*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Φιλοσοφική Σχολή.

¹⁴³⁹ Νιάρος, Σ. (2019). Ο Δημήτρης Γληνός και η ματαιωθείσα απόπειρα του Ελευθερίου Βενιζέλου για σύσταση Ακαδημίας στην Αθήνα. Στο: Γ. Μπουμπούς (Επιμ.), *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δ. Γληνό* (σσ. 243-256). Αθήνα: Τόπος.

αποστολέα το υπουργείο Παιδείας: το πρώτο αφορούσε στη συμμετοχή στο IRC και απευθυνόταν ειδικά στη Φυσικομαθηματική, το δεύτερο απευθυνόταν σε όλες τις Σχολές και αφορούσε στη Διεθνή Ακαδημία¹⁴⁴⁰. Το πρώτο προωθήθηκε στη Σχολή, το δεύτερο στις υπόλοιπες με την πρυτανική οδηγία «να μη ενεργηθή τι»¹⁴⁴¹. Η Φυσικομαθηματική συζήτησε τη μελλοντική συμμετοχή στο IRC υπό το πρίσμα εάν έπρεπε ή όχι να ιδρυθεί η Ακαδημία Αθηνών, παρ' ότι ο συγκεκριμένος οργανισμός και οι συνδεδεμένες του ενώσεις δεν προϋπέθεταν κάτι τέτοιο με αποκλειστικό τρόπο. Τον προσανατολισμό στη συζήτηση έδωσαν ο Κ. Ζέγγελος και ο Δ. Αιγινήτης. Ο δεύτερος παρουσίασε αναλυτικά τις ενέργειές του προς την κυβέρνηση μετά από τον Ιούνιο του 1918 προκειμένου να προωθηθεί η ελληνική Ακαδημία ως ο μοναδικός τρόπος που θα εξασφάλιζε τη συμμετοχή στο IRC, ενώ εμφάνισε τη ματαιώση του σχεδίου ως αποτέλεσμα της αμέλειας ενός κυβερνητικού υπαλλήλου¹⁴⁴².

Ο επείγων χαρακτήρας της συζήτησης αμφισβητήθηκε μόνο από τον Ν. Χατζιδάκη που υποστήριξε ότι η Ελλάδα είχε τη δυνατότητα να συμμετέχει και σε μετέπειτα χρόνο στο IRC, που ήταν προτιμότερο κατά την άποψή του εφόσον δεν είχε προσδιοριστεί ακόμη η ίδρυση οργανώσεων σε όλα τα επιστημονικά πεδία όπως τα μαθηματικά¹⁴⁴³. Η Σχολή, αντίθετα, αποδέχθηκε το άμεσο του θέματος και για την προώθησή του επικέντρωσε στην ίδρυση της Ακαδημίας ως τη μοναδική οδό για τη συμμετοχή στις διεθνείς επιστημονικές οργανώσεις. Στο υπόμνημά της γινόταν η εκτίμηση ότι «η Ελλάς μετέσχε μεν πάντοτε των γενικών προόδων, αλλ' εβραδυπόρει και εν πολλοίς υστέρει. Λόγος δε κυριώτατος της τοιαύτης υστερήσεως υπήρξε η επιστημονική αυτής μόνωσις». Ως «κυριώτερα αιτία» για την απουσία από τις ιδρυτικές διαδικασίες των διεθνών οργανισμών εντοπιζόταν η έλλειψη Ακαδημίας και υποστηριζόταν ότι η θέσμισή της προϋπέθετε την ύπαρξη «πυρήνος μόνον επιδεκτικού μείζονος επιστημονικής καλλιέργειας, πυρήνος όστις βεβαίως υπάρχει και είναι ικανός προς δημιουργίαν ευρύτερου ορίζοντος επιστημονικού»¹⁴⁴⁴. Οι υπόλοιπες Σχολές (Νομική, Φιλοσοφική και Θεολογική) στις οποίες προωθήθηκαν τα καταστατικά έγγραφα μόνο της Διεθνούς

¹⁴⁴⁰ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 123.8, ΥΕΔΕ προς πρυτανεία, 3/1/1920, αρ. πρ. 55101 (για το IRC) και 55102 (για τη Διεθνή Ακαδημία).

¹⁴⁴¹ Η οδηγία του πρύτανη Γ. Αγγελόπουλου είχε συμπληρωθεί χειρόγραφα από τον Κ. Παλαμά (γενικό γραμματέα του Πανεπιστημίου) στο δεύτερο από τα προαναφερόμενα έγγραφα (αρ. πρ. 55102).

¹⁴⁴² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 18/1/1920 (όπου η συζήτηση αναβλήθηκε) & 25/1/1920. Οι δύο συνεδριάσεις ήταν οι επόμενες εκείνων που απέρριψαν βασικές διατάξεις του νομοσχεδίου για τον Πανεπιστημιακό Οργανισμό που είχε προετοιμάσει η επιτροπή υπό την προεδρία του καθηγητή Αστρονομίας (ενότητα 9.4). Ο Δ. Αιγινήτης είχε αποδώσει τη ματαιώση να ιδρυθεί έγκαιρα η Ακαδημία Αθηνών στην παράλειψη ενός υπαλλήλου του υπουργείου Εξωτερικών να προωθήσει τηλεγράφημα του Βενιζέλου από το Παρίσι που έδινε αυτή την οδηγία. Τα πράγματα βέβαια απείχαν από μία τέτοια περιγραφή, τα νομοθετικά σχέδια ήταν έτοιμα στις ομάδες που επέλεγαν τον έναν ή τον άλλον προσανατολισμό για τον θεσμό της Ακαδημίας και είχαν προωθηθεί αναλόγως βλ. Νιάρος, Σ. (2019), Ο.π.

¹⁴⁴³ Ο ισχυρισμός ήταν τυπικά ορθός καθώς στο IRC είχε αποφασιστεί ότι, από τις δεκαέξι χώρες που ήταν δεκτές εξαρχής, οι πέντε που δεν είχαν στείλει εκπροσώπους στην ιδρυτική συνέλευση (μεταξύ αυτών και η Ελλάδα) μπορούσαν να γίνουν οποτεδήποτε μέλη αφού αποδεχθούν το καταστατικό και την οικονομική συμμετοχή. Για τον χρόνο ίδρυσης των επιστημονικών οργανώσεων που συνδέθηκαν με το IRC βλ. υποσημείωση 1447.

¹⁴⁴⁴ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 1.2, υπόμνημα προς ΥΕΔΕ 14/2/1920. Η επιτροπή σύνταξης του υπομνήματος αποτελούνταν από τους Κ. Ζέγγελ, Δ. Αιγινήτη και τον κοσμήτορα Γ. Ματθαίοπουλο. Στο αρχειακό τεκμήριο αναγράφεται η ένδειξη «Σχέδιον», ωστόσο δεν έγινε συνεδρίαση για την τροποποίησή του.

Ακαδημίας περιορίστηκαν να καταγράψουν ότι έλαβαν γνώση χωρίς άλλες προσθήκες¹⁴⁴⁵.

Η Φυσικομαθηματική, με την απόφασή της, είχε προτάξει τα ζητήματα οργάνωσης της επιστημονικής δραστηριότητας στο εσωτερικό της χώρας χωρίς, μάλιστα, να διστάσει να συναινέσει σε ένα σχέδιο που το εκπροσωπούσε ένα μέλος της με το οποίο είχε αντιπαρατεθεί σε υψηλούς τόνους στο ίδιο διάστημα (ενότητα 9.4). Ταυτόχρονα όμως είχε παραμερίσει και τη δυνατότητα να διαμορφώσει άμεσα, με τη δεδομένη αφορμή, συνθήκες και όρους για ειδικότερες δράσεις οι οποίες πρωτίστως την αφορούσαν. Και τούτο διότι «δεν εθεώρησεν αναγκαίον να εισέλθη εις πλείονας λεπτομερείας περί των διαφόρων ειδικών επιστημονικών ενώσεων» παρ' ότι στο υπουργικό έγγραφο γινόταν σαφές ότι η γνώμη της είχε ζητηθεί με έμφαση σε αυτό «δεδομένου ότι η Ελλάς θα αντιπροσωπευθή εις το ειρημένον συμβούλιον [το IRC]»¹⁴⁴⁶.

Υπό μία τέτοια προσέγγιση η προαναφερόμενη δραστηριότητα του Κ. Ζέγγελη στο πλαίσιο της IUPAC, που αναπτύχθηκε το αμέσως επόμενο διάστημα, μπορεί να ιδωθεί και ως ένα εναλλακτικό σχέδιο μέσα σε μια περίοδο εντατικών αλληλεπιδράσεων σε πολλούς τομείς. Ένα σχέδιο που υλοποιήθηκε περισσότερο σε ατομικό επίπεδο παρά ως ένα συλλογικό ή θεσμικό αίτημα. Ο ρόλος που είχε αποδοθεί στη χημεία για την οργάνωση του μεταπολεμικού κόσμου· η προβολή αυτού του ρόλου όπως ανακλώνταν στο εσωτερικό της χώρας· η ταχεία θεσμική συγκρότηση των διεθνών χημικών οργανώσεων¹⁴⁴⁷· η πρότερη παρουσία του Κ. Ζέγγελη στους ευρωπαϊκούς επιστημονικούς κύκλους· η συμπόρευσή του με τη βενιζελική κυβέρνηση και η άμεση πρόσβασή του στην ηγεσία της· ακόμη και η δυνατότητά του να διαμένει στο Παρίσι για μακρά χρονικά διαστήματα καθώς εκεί κατοικούσε ένα τμήμα της οικογένειάς του, αποτέλεσαν όλα παράγοντες που συνέβαλαν ώστε η «ελληνική» χημεία να έχει παρουσία στα νέα διεθνή δίκτυα εν τω γεννάσθαι ανεξάρτητα από το πώς αξιοποιήθηκε αυτό στην περίοδο που ακολούθησε.

Συνοψίζοντας την πολύμορφη δραστηριότητα που αναπτύχθηκε παράλληλα με την ίδρυση του χημικού τμήματος μπορεί να ειπωθεί ότι το ιδρυτικό γεγονός εντάχθηκε στο ευρύ πλαίσιο μίας εντατικής δραστηριοποίησης κατά τη διάρκεια και αμέσως μετά από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο -δραστηριοποίησης επιστημόνων, κρατών, πολιτικών ηγεσιών και κοινωνικών ομάδων. Οι ενέργειες που συνόδευσαν τις σχετικές πρωτοβουλίες επένδυσαν στο κλίμα της προετοιμασίας του μεταπολεμικού σκηνικού στον ελληνικό και τον διεθνή χώρο και από αυτό εισέπραξαν την επίτευξη ενός στόχου ο οποίος είχε παραμεριστεί αρκετές φορές τα προηγούμενα χρόνια. Οι διεργασίες γύρω από την ίδρυση του τμήματος χημείας δεν παρέμειναν μία περικλειστη δραστηριότητα εντός των πανεπιστημιακών τειχών, αντιθέτως συνοδεύτηκαν από παρεμβάσεις σε πολλούς τομείς της επιστημονικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής του τόπου. Ωστόσο, για τη χώρα ο πόλεμος δεν τελείωσε το 1918. Η Ελλάδα τον συνέχισε και χρειάστηκε -από τη θέση ενός εμπόλεμου κράτους που εισέπραξε στη συνέχεια μία οδυνηρή ήττα- να προσπαθήσει τα

¹⁴⁴⁵ ΙΑ, Πρακτικά Νομικής, 10/1/1920· Πρακτικά Φιλοσοφικής, 15/1/1920· Πρακτικά Θεολογικής 17/1/1920. Η συνεδρίαση της Φυσικομαθηματικής ήταν η τελευταία χρονικά ανάμεσα στις Σχολές.

¹⁴⁴⁶ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 1.2, υπόμνημα προς ΥΕΔΕ 14/2/1920 και Λυτά Συγκλήτου, φ. 123.8, ΥΕΔΕ προς πρωτανεία, 3/1/1920, αρ. πρ. 55101.

¹⁴⁴⁷ Οι συνδεδεμένες με το IRC επιστημονικές ενώσεις που ιδρύθηκαν άμεσα ήταν η IUPAC, η Διεθνής Αστρονομική Ένωση, η Διεθνής Ένωση Γεωδαισίας και Γεωφυσικής, αμέσως μετά η Διεθνής Ένωση Βιολογικών Επιστημών και αργότερα οι υπόλοιπες. Η Ελλάδα δεν συμμετείχε σε όλες, π.χ. στις ενώσεις για τη βιολογία ή τη φυσική. Ωστόσο, ακόμα και σε αυτές που συμμετείχε, τα ιδρυτικά τους συνέδρια έγιναν μετά από το 1922 με εξαίρεση τη Διεθνή Ένωση Μαθηματικών που ιδρύθηκε στο Στρασβούργο το 1920 όπου συμμετείχαν οι τρεις καθηγητές μαθηματικών Ρεμούνδος, Χατζιδάκης και Ζερβός.

επόμενα χρόνια να παρακολουθήσει τις διεθνείς αλλαγές οι οποίες, ούτως ή άλλως, ήταν ραγδαίες και στο επίπεδο των πανεπιστημιακών σπουδών.

11.4. Η υποδοχή: πανεπιστημιακές ενστάσεις και ο σχεδιασμός του νέου προγράμματος

Η υποδοχή της ίδρυσης του χημικού τμήματος στη Σύγκλητο

Η ίδρυση του χημικού τμήματος το 1918 έμοιαζε να είναι μία κατάληξη, ήταν όμως μόνο ένας σταθμός σε μία επόμενη ακολουθία διεργασιών. Το υπόμνημα της Φυσικομαθηματικής συνάντησε αντιδράσεις στη Σύγκλητο: τυπικές, για την παράκαμψη της σε θέμα που ανήκε και στη δική της αρμοδιότητα, αλλά κυρίως ουσιαστικές¹⁴⁴⁸. Ένδειξη του κλίματος υποδοχής ήταν η μεγάλη έκταση της εισήγησης που επέλεξε ο κοσμήτορας Δ. Χόνδρος σε μία προσπάθεια να καταδείξει ότι ήταν ένα ώριμο αίτημα στο αθηναϊκό Πανεπιστήμιο για το οποίο είχαν προηγηθεί και άλλες προσπάθειες. Ανάμεσα στις αντιθετικούς ισχυρισμούς εκφράστηκαν απόψεις ότι το χημικό τμήμα δεν ήταν συμβατό με τον πανεπιστημιακό προορισμό καθώς ο «επαγγελματικός» και «πρακτικός» του χαρακτήρας θεωρούνταν τελείως διαχωρισμένος από τον «επιστημονικό». Επίσης, ότι προσέκρουε στις αρχές λειτουργίας του Πανεπιστημίου Αθηνών για τη φοίτηση και τη διδασκαλία και οδηγούσε στην αλλαγή των θεμελιακών του παραδοχών εφόσον *«συνεπάγεται την όλην μεταβολήν των βάσεων εφ' ων ερείδεται ο Οργανισμός του Πανεπιστημίου. Τω όντι ούτος ερείδεται επί βάσεως ότι πάντα τα διδασκόμενα μαθήματα είνε υποχρεωτικά προς παροχήν ενός και μόνο πτυχίου»*. Επισημάνθηκε η απευκαϊα προοπτική να συμπαρασυρθεί δυνητικά η οργάνωση και των υπόλοιπων Σχολών, ενώ ο κίνδυνος *«να νεκρώση τελείως»* το φυσιολογικό τμήμα αποτέλεσε τον ακροτελεύτιο φόβο¹⁴⁴⁹. Ωστόσο, στη συζήτηση της Συγκλήτου ο άξονας της αντιπαράθεσης κινήθηκε σε μία πιο πραγματιστική βάση χρησιμοποιώντας τα σχετικά ιδεολογήματα μόνο για ρητορικούς λόγους.

Βαρύνοντα ρόλο στην αντιπαράθεση έπαιξαν ενδοιασμοί που διέθεταν ισχυρή εκπροσώπηση και, στη συνέχεια, θα είχαν διάρκεια. Ήταν όσοι προέρχονταν από τον πρύτανη. Ο Γ. Αγγελόπουλος αντιτάχθηκε σθεναρά στη δημιουργία του χημικού τμήματος αποδομώντας τα επιχειρήματα της Φυσικομαθηματικής. Διαφώνησε να συγκρίνεται το ελληνικό Πανεπιστήμιο με εκείνα των ευρωπαϊκών χωρών *«δίχως να αισθανώμεθα την υπάρχουσαν δυσαναλογίαν εν τη συγκρίσει ταύτη»* και υποστήριξε ότι *«το μικρόν Κράτος δεν δύναται να δημιουργήση Σχολάς ειδικάς, καταμερίζον την επιστήμην. Το μεν ένεκα της ολιγότητος των εις τας ειδικότητας ταύτας διατριβόντων, το δε ένεκα της μεγάλης σχετικώς δαπάνης της απαιτουμένης προς συντήρησιν τοιούτων ειδικών Σχολών»*. Επισήμανε ότι το αίτημα ήταν *«έτι αποπώτερον»* καθώς προετοιμαζόταν μία παρόμοια σχολή στο Πολυτεχνείο που ήταν *«πολλώ αρμοδιώτερον της ημετέρας Σχολής»* και ότι η παράλληλη λειτουργία των δύο προγραμμάτων θα είχε βλαπτικές ακαδημαϊκές συνέπειες είτε στο εσωτερικό του Πανεπιστημίου Αθηνών, είτε μεταξύ των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της χώρας. Τέλος επικέντρωσε τα επιχειρήματά του στην επιβάρυνση που θα προέκυπτε από την ίδρυση του νέου τμήματος σε μία περίοδο που το Πανεπιστήμιο Αθηνών βρισκόταν *«εις ακροσφαλεστάτην οικονομικήν θέσιν»*¹⁴⁵⁰.

¹⁴⁴⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 23/12/1917 (όπου το θέμα αναβάλλεται) και 29/12/1917.

¹⁴⁴⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/12/1917. Τα αναφερόμενα επιχειρήματα διατυπώθηκαν κυρίως από τον κοσμήτορα της Θεολογικής Χρ. Ανδρούτσο.

¹⁴⁵⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/12/1917.

Ο καθηγητής του Διοικητικού Δικαίου, πρυτανεύων μετά από την απόλυση του Θ. Σκούφου στα μέσα του 1917 και επίσης πρύτανης τα ακαδημαϊκά έτη 1917-18 και 1919-20, παρέμεινε συγκλητικός σε όλη την εξαετία 1916-1921 και κατείχε μία διακεκριμένη θέση ανάμεσα στους πανεπιστημιακούς καθηγητές απολαμβάνοντας την αποδοχή τους. Η έως τότε επιστημονική, ακαδημαϊκή και κοινωνική του δράση τον είχαν καταστήσει ένα πρόσωπο επιρροής και σε ένα ευρύ φάσμα της πολιτικής ηγεσίας¹⁴⁵¹. Με αυτή την αποδοχή ως εφόδιο επιχείρησε τη συγκεκριμένη περίοδο να εκπονήσει ένα πρόγραμμα με το οποίο προσδοκούσε, αφενός, να αναθεωρηθεί η πανεπιστημιακή νομοθεσία και να επιλυθούν διάφορα λειτουργικά θέματα και, αφετέρου και κυρίως, προσέβλεπε στην εφαρμογή ενός σχεδίου για την οικονομική αυτοτέλεια του Πανεπιστημίου. Επιπρόσθετα ο ίδιος γνώριζε καλά το θέμα των σπουδών στα συναφή επιστημονικά πεδία καθώς, πέραν των άλλων, ο αδελφός του Ηλίας Αγγελόπουλος ήταν ένα πρόσωπο που την ίδια εποχή διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη συγκρότηση των σπουδών και του επαγγέλματος των μηχανικών στην Ελλάδα έχοντας ηγετικό ρόλο στον συγκεκριμένο χώρο¹⁴⁵².

Στον αντίποδα των πρυτανικών απόψεων η πρόταση της Φυσικομαθηματικής υποστηρίχθηκε από άλλους συγκλητικούς με το σκεπτικό ότι η ίδρυση τμήματος χημείας ήταν συμβατή με τον πανεπιστημιακό προορισμό και υπαγορευόταν τόσο από την ανάπτυξη των επιστημών όσο και από τον στόχο να εξυπηρετηθούν κρατικές και κοινωνικές ανάγκες με την παροχή επαγγελματικών εφοδίων στους πτυχιούχους. Σε αυτή την προσέγγιση, η προσπάθεια εναρμόνισης με ευρωπαϊκά πανεπιστημιακά πρότυπα θεωρήθηκε επιθυμητή και δεν υιοθετήθηκε η άποψη να υπάρχει αποκλειστικά ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα στη χώρα για κάθε πρόγραμμα σπουδών ενώ, γενικότερα, δόθηκε προτεραιότητα στον σκοπό από τα οικονομικά μέσα¹⁴⁵³. Το θεμιτό της πρότασης υπερασπίστηκε και ο Κ. Βασιλείου, εισηγητής σε προηγούμενα νομοθετήματα τα οποία είχαν προτείνει τη διαίρεση του φυσικού τμήματος, τη συνέδεσε ωστόσο με τους οικονομικούς όρους της εφαρμογής της¹⁴⁵⁴.

Η επισήμανση της οικονομικής βάσης δεν ήταν η συνήθης. Στην όποια οικονομική δυσπραγία, που είχε επέλθει εξαιτίας των πολέμων και των πολιτικών συνθηκών, είχε προστεθεί η ορατή πλέον απώλεια του κληροδοτήματος Δόμπολη εξαιτίας και των επαναστατικών αλλαγών στη Ρωσία. Το Πανεπιστήμιο, και ιδιαίτέρως το Καποδιστριακό,

¹⁴⁵¹ Βιογραφικά στοιχεία για τον Γ. Ι. Αγγελόπουλο στο: Καράκωστας, Ι. (2014). *Ιστορία της Νομικής Σχολής Αθηνών. Εθνικό Πανεπιστήμιο 1863-1911* (τ. Β). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη. Για τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε στην εκδίκαση της πειθαρχικής δίωξης του Κ. Ζέγγελη μετά τα «Νοεμβριανά», βλ. Κιμουρτζής, Π. Γ. & Σιγούντου, Β. (2018). Ο.π., σσ. 137-154. Σύμφωνα με τον Δ. Γληνό, στην έκθεση του 1918 για τις πανεπιστημιακές απολύσεις, ήταν «σεβαστός επιστήμων και διδάσκαλος, φιλελεύθερος υποστάς διωγμών δια τας ιδέας του» (*Εκθεσις περί της μελετώμενης εκκαθαρίσεως...*, ο.π., σ. 51). Ωστόσο σε όλα τα κείμενα του καθηγητή της Νομικής μετά από το 1918 διακρίνεται η βαθμιαία απομάκρυνσή του από τον ευρύτερο βενιζελικό χώρο.

¹⁴⁵² Ο Ηλίας Ι. Αγγελόπουλος (1859-1932) ήταν πολιτικός μηχανικός και κατά διαστήματα καθηγητής στο Πολυτεχνείο. Είχε σημαντική δράση ως ανώτατο στέλεχος στην κρατική υπηρεσία Δημοσίων Έργων, υπήρξε μέλος πολλών τεχνικών εταιρειών και συμμετείχε σε πλήθος μεγάλων έργων δημόσιων και ιδιωτικών, ήταν ιδρυτικό μέλος του Πολυτεχνικού Συλλόγου και εκδότης του *Αρχιμήδη* και διετέλεσε πρώτος πρόεδρος στο Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος (1925-27). Για τη δράση του βλ. Αντωνίου, Γ. (2004). Ο.π.

¹⁴⁵³ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/12/1917. Τις προαναφερόμενες απόψεις διατύπωσαν κυρίως οι Μ. Κατσαράς, Κ. Λούρος και Σ. Μενάρδος.

¹⁴⁵⁴ Για τη σχετική πρόταση στο νομοσχέδιο του 1911, την επανεισαγωγή της πρότασης στην έκθεση της επιτροπής αναθεώρησης του 1913 και τη σχετική απόφαση της Σχολής βλ. στις ενότητες 7.2 & 11.1. Μετά από τις δύο αρχικές συνεδριάσεις της Συγκλήτου για το χημικό τμήμα (υποσημείωση 1448) ο Κ. Βασιλείου διαφοροποίησε μερικώς τη θέση του.

αντιμετώπιζε σοβαρές οικονομικές απειλές που καθιστούσαν αναγκαία την κατάρτιση ενός εναλλακτικού οικονομικού σχεδίου, στόχο στον οποίο η πρυτανεία Αγγελόπουλου είχε επενδύσει πολλές δυνάμεις. Το σχέδιο περιλάμβανε την ανάληψη από το Πανεπιστήμιο όλων των οικονομικών του βαρών και, μέσω αυτής, την κατοχύρωση της πλήρους αυτοδιοίκησής του (ενότητα 9.4). Αυτός ήταν και ο λόγος που οι πρυτανικοί ενδοιασμοί, παρ' ότι δεν υιοθετήθηκαν στην παρούσα συνεδρίαση, δεν έπεσαν στο κενό. Λήφθηκαν υπόψη από όσους υποστήριξαν την πρόταση, αλλά και από τους εισηγητές της, και η ίδρυση του τμήματος συναρτήθηκε με την ανάγκη να βελτιωθούν οι οικονομικοί πόροι του Πανεπιστημίου¹⁴⁵⁵. Η διατύπωση αυτή ενίσχυε τις προσπάθειες που προωθούνταν στην ίδια ακριβώς περίοδο οι οποίες στόχευαν στην αλλαγή των πανεπιστημιακών εσόδων.

Παρά την αρχική, σχεδόν ομόφωνη, απόφαση για την ίδρυση του χημικού τμήματος η πρυτανική αντίθεση επαναδιατυπώθηκε το ίδιο έντονα πριν από την ψήφιση του ιδρυτικού νόμου¹⁴⁵⁶. Έως τη λήξη του συγκεκριμένου ακαδημαϊκού έτους και στο επόμενο που ήταν η πρώτη χρονιά λειτουργίας του τμήματος (1918-19) οι συζητήσεις στη Σύγκλητο για το τμήμα χημείας, ή γενικότερα για τη Φυσικομαθηματική, είχαν προσανατολισμό στο οικονομικό κόστος που δυνητικά θα προκαλούσε η λειτουργία του. Το πλήθος των εγγραφών παρουσιαζόταν επαναλαμβανόμενα ως μία πηγή ανησυχίας και αποτέλεσε την αφορμή ώστε να διατυπωθούν εισηγήσεις ή και να εισαχθούν μέτρα που είχαν γενικότερο χαρακτήρα και ευρύτερο πεδίο εφαρμογής, όπως το ύψος για τα φοιτητικά εκπαιδευτικά τέλη ή η θέσπιση εισιτηρίων εξετάσεων. Η πρώτη χρονιά λειτουργίας του νέου τμήματος -ταυτόχρονα πρώτη και για την εφαρμογή του νέου οικονομικού μοντέλου για το Πανεπιστήμιο- εκτυλίχθηκε μέσα σε συνθήκες έντονων συνεδριάσεων στη Σύγκλητο και τη Σχολή που χαρακτηρίζονταν από συχνές αντιπαραθέσεις.

Στο τέλος του πρώτου έτους λειτουργίας, και πριν αναλάβει εκ νέου πρύτανης ο Γ. Αγγελόπουλος¹⁴⁵⁷, οι διαξιφισμοί μεταφέρθηκαν στον δημόσιο διάλογο μέσω των εφημερίδων. Η εφημερίδα *Αθήναι* του Γ. Πωπ δημοσίευσε διαδοχικά, μακροσκελή, πρωτοσέλιδα άρθρα του καθηγητή της Νομικής στα οποία το ανακατασκευασμένο Χημείο παρουσιαζόταν ως ένα κτίριο που «μόνον τα ανάκτορα και ουδέν έτερον δημόσιον κτίριον θα έχη ανώτερον αυτού κατ' επιφάνειαν και ύψος». Ο ίδιος υποστήριζε ότι οι δυσβάστακτες δαπάνες για το «κολοσσιαίον κτίριον» είχαν καταστεί αναποτελεσματικές λόγω των απαιτήσεων που συνεπαγόταν η λειτουργία του χημικού τμήματος. Χαρακτήριζε την ίδρυσή του περιττή εξαιτίας της ύπαρξης της πολυτεχνικής σχολής, συνέκρινε τα προγράμματα σπουδών των δύο πτυχίων ώστε να υποστηριχθεί η ταυτότητά τους και παρουσίαζε το πλήθος των εγγραφών στο κάθε πρόγραμμα ως την κρίσιμη παράμετρο που καθόριζε αποφασιστικά την ποιότητα των σπουδών. «Μόνον εν τη ευδαίμονι πατρίδι του Ουάσιγκτων και του Ουίλσονος ένθα οι ζάμπλουτοι έχουσι την μεν χείρα αφειδή το δε θαλάντιον απύθμενον, μόνον εκεί θα ήτο καν ανεκτό να

¹⁴⁵⁵ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/12/1917. Η πρόταση να ιδρυθεί το χημικό τμήμα έγινε δεκτή με δύο αρνητικές ψήφους, του πρύτανη Γ. Αγγελόπουλου και του κοσμήτορα της Θεολογικής Χρ. Ανδρούτσου.

¹⁴⁵⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 10/3/1918. Η σύνθεση της Συγκλήτου στη συγκεκριμένη συνεδρίαση ήταν διαφορετική καθώς είχαν μεσολαβήσει οι απολύσεις. Στο πρακτικό δεν καταγράφηκε προσπάθεια να αλλάξει η απόφαση, και στη νέα σύνθεση είχαν πλειοψηφία όσοι προηγουμένως είχαν ψηφίσει θετικά.

¹⁴⁵⁷ Πρύτανης το 1918-19 ήταν ο καθηγητής Ιατρικής Γ. Γαζέπης. Ωστόσο ο Γ. Αγγελόπουλος, προηγούμενος και επόμενος πρύτανης, δεν είχε μόνο βαρύνοντα ρόλο στις συγκλητικές συνεδριάσεις. Διηύθυνε, με παραχώρηση του πρύτανη, αρκετές από τις συζητήσεις που έγιναν για το χημικό τμήμα στη Σύγκλητο και συμμετείχε σε όλες τις επιτροπές που προετοίμαζαν τα σχετικά θέματα προκειμένου το πανεπιστημιακό όργανο να λάβει αποφάσεις.

υπάρχωσιν εν τη αυτή πόλει δύο ανώτεροι χημικοί σχολαί» κατέληγε ο Γ. Αγγελόπουλος στη διπλή πρώτη παρουσίαση των απόψεών του στην εφημερίδα¹⁴⁵⁸.

Στα αρχικά δημοσιεύματα απάντησε ο κοσμήτορας Κ. Κτενάς που επιχείρησε, μεταξύ άλλων, να αναδείξει ότι επιχειρούνταν μία προσπάθεια να μετατοπιστεί η έμφαση σε μία αντιπαράθεση ανάμεσα στα δύο πτυχία και σε ζητήματα πρωτοκαθεδρίας και αποκλειστικότητας, ενώ το κατεχοχόν θέμα ήταν ότι είχε έρθει «η στιγμή να λυθή ριζικώτερον το οικονομικόν ζήτημα». Για τον κοσμήτορα η λύση, στην περίπτωση που κρινόταν ότι οι πανεπιστημιακοί πόροι δεν επαρκούσαν, ήταν «να υποδειχθή τούτο εις την Πολιτείαν και να ζητηθή η συνδρομή της»¹⁴⁵⁹. Ο Γ. Αγγελόπουλος, στις επόμενες δημοσιεύσεις του, αποδεχόταν ότι τα οικονομικά του Πανεπιστημίου ήταν ανεπαρκή αλλά και αμφέβαλε ότι μπορούσε το κράτος να συνδράμει εφόσον «υπό τασούτων και τηλικούτων αναγκών περισπάται». Διατηρούσε ξανά την έμφαση στην αντιπαράθεση μεταξύ των δύο εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και παρουσίαζε την ίδρυση του χημικού τμήματος ως ένα θέμα που ανέκυψε εντός του Πανεπιστημίου για πρώτη φορά το 1917. Στο τελευταίο του άρθρο παρέθετε μία επιστολή του διευθυντή του Πολυτεχνείου Α. Γκίνη προς τον πρωθυπουργό με αίτημα να καταργηθεί το πανεπιστημιακό τμήμα και με επιχείρημα το ύψος των κρατικών επενδύσεων που είχαν γίνει πρόσφατα στο Πολυτεχνείο και τον περιορισμένο αριθμό των σπουδαστών του¹⁴⁶⁰.

Οι ενδοπανεπιστημιακές συζητήσεις που προηγήθηκαν της δημόσιας αντιπαράθεσης εφορούσαν από το κόστος λειτουργίας του τμήματος χημείας αλλά είχαν ευρύτερη στόχευση και γενικότερες επιδιώξεις. Τα ζητήματα αυτά θα απασχολήσουν αναλυτικά στην επόμενη ενότητα 11.5. Στη συνέχεια θα παρουσιαστούν οι αρχικές επιλογές της Φυσικομαθηματικής για το πρόγραμμα σπουδών, τις έδρες και τα εργαστήρια του νέου τμήματος καθώς και ποιες από τις προτάσεις αυτές θεσμοθετήθηκαν στην περίοδο 1918-1922 και ποιες εφαρμόστηκαν τελικά στο ίδιο διάστημα.

Επιλογές για το πρόγραμμα σπουδών: το ευκταίο και το εφικτό

Ο σχεδιασμός του χημικού τμήματος στη Φυσικομαθηματική ξεκίνησε, όπως αναφέρθηκε, με υποσχέσεις οικονομικής φειδούς και προς το Πανεπιστήμιο και προς το Κράτος. Άμεση έκφασή τους ήταν η επιλογή των εδρών προκειμένου να ενισχυθεί το νέο πρόγραμμα σπουδών. Οι διαθέσιμες έδρες, που είχαν θεσπιστεί από τον Οργανισμό του 1911 και έως τότε δεν είχαν οριστεί, ήταν δύο (15^η και 16^η). Μέσα στο πλαίσιο των περιοριστικών επιλογών που επέτασαν οι οικονομίες η Σχολή κλήθηκε να προσδιορίσει το περιεχόμενο μίας μόνο νέας έδρας καθώς, με την ευκαιρία, ορίστηκε ως τακτική εκείνη που το 1917 είχε βρεθεί ως προσωρινή στον προϋπολογισμό χάρη της επανόδου του Β. Αιγινήτη (ενότητα 9.1).

Για την τελευταία διαθέσιμη έδρα η Σχολή επέλεξε ανάμεσα στη φυσικοχημεία και τη βιομηχανική χημεία το πρώτο αντικείμενο, μετά από μία συζήτηση που ήταν δηλωτική της προσπάθειας να συγκεραστεί το επιθυμητό με το εφικτό¹⁴⁶¹. Η φυσικοχημεία

¹⁴⁵⁸ Αθήναι, 23 & 24/7/1919, σ. 1.

¹⁴⁵⁹ Αθήναι, 27/7/1919, σ. 1.

¹⁴⁶⁰ Αθήναι, 1 & 2/8/1919, σ. 1. Η επιστολή του Α. Γκίνη και: Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 369.038, 2/8/1919.

¹⁴⁶¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 23/1/1918. Οι νέες τακτικές έδρες καθορίστηκαν με το ΦΕΚ 90Α, 20/4/1918 (η έδρα του Β. Αιγινήτη αναφερόταν ως Θεωρητική Φυσική, ο τίτλος της διορθώθηκε με την προσθήκη του όρου «Μαθηματική» στο ΦΕΚ 161Α, 21/7/1918).

επελέγη με το επιχείρημα της ωφέλειας και για τα δύο τμήματα (φυσικό και χημικό). Η βιομηχανική χημεία, όπως και τα υπόλοιπα αντικείμενα που θεωρήθηκαν απαραίτητα για τη διδασκαλία στο χημικό τμήμα, αποφασίστηκε να καλυφθούν μέσω έκτακτων εδρών. Καθώς καμία από τις εννέα έκτακτες έδρες που είχαν οριστεί το 1912 δεν είχε συμπληρωθεί, η αλλαγή στο περιεχόμενό τους θεωρήθηκε εύκολη. Αποφασίστηκε οι τέσσερις από τις εννέα (δύο αυτοτελείς και δύο επικουρικές) να ανήκουν στο νέο τμήμα ώστε να καλύψουν τα πεδία: α) της μηχανολογίας και σχεδίων, β) της ηλεκτροχημείας, γ) της ανόργανης βιομηχανικής χημείας και δ) της οργανικής βιομηχανικής χημείας¹⁴⁶². Ως προς τα εργαστήρια αποφασίστηκε οι δύο επικουρικές έδρες της βιομηχανικής χημείας να φιλοξενηθούν στα υπάρχοντα εργαστήρια των αντίστοιχων τακτικών εδρών και νέα εργαστήρια να ιδρυθούν μόνο για τη φυσικοχημεία και τη μηχανολογία. Με άλλα λόγια, ως προς τη δαπάνη που επέφερε η ίδρυση του χημικού τμήματος (μισθοδοσίας, λειτουργίας νέων εργαστηρίων κ.λπ.) η πρόταση προέβλεπε να ολοκληρωθεί η διαδικασία με το μικρότερο δυνατό κόστος. Τελικώς η εφαρμογή είχε ακόμη πιο περιορισμένο κόστος. Έως το 1922 δεν θεσπίστηκε καμία από τις έκτακτες έδρες, θεσπίστηκε μόνο η τακτική έδρα της Φυσικοχημείας χωρίς να ιδρυθεί το εργαστήριό της και αυτή παρέμεινε συμπληρωμένη μόνο για ένα έτος (βλ. στη συνέχεια).

Το πρόγραμμα σπουδών του νέου τμήματος ορίστηκε με σημαντικές διαφορές από εκείνο που ίσχυε στο προηγούμενο ενιαίο τμήμα, αλλά και από το νέο πρόγραμμα του φυσικού. Η περιγραφή ότι το χημικό πτυχίο «καθωρίσθη [...] επί τη βάση του προγράμματος του Φυσικού τμήματος» αποτελεί άλλη μία εκ των υστέρων εκτίμηση του Μ. Στεφανίδη¹⁴⁶³. Οι διαφορές ανάμεσα στα προγράμματα των δύο τμημάτων ήταν σε δύο βασικούς τομείς. Πρώτον, στην κατανομή των ωρών ανάμεσα στις παραδόσεις μαθημάτων και στην εργαστηριακή και φροντιστηριακή άσκηση των φοιτητών (Πίνακας 23) όπου το χημικό τμήμα διέθετε μία σαφώς μετατοπισμένη κατανομή προς την άσκηση. Δεύτερον, διέφεραν τα διδακτικά αντικείμενα που αποτελούσαν το περιεχόμενο των διδακτικών ωρών. Στο πρόγραμμα του χημικού τμήματος δεν υπήρχαν από τις φυσιογνωστικές επιστήμες τα μαθήματα της ζωολογίας, βιολογίας, γεωλογίας, φυσικής γεωγραφίας και παλαιοντολογίας τα οποία υπήρχαν στο φυσικό, ενώ παρέμειναν κοινά στα δύο τμήματα μόνο η βοτανική και η ορυκτολογία. Η διδασκαλία των μαθηματικών ήταν σχεδόν ίδια στα δύο τμήματα, ενώ η αστρονομία και η μετεωρολογία υπήρχαν στο πρόγραμμα του φυσικού αλλά όχι στο χημικό τμήμα. Τέλος στο χημικό υπήρχαν επιπλέον τα μαθήματα της μηχανολογίας, της ηλεκτρολογίας, της βιομηχανικής ανόργανης και βιομηχανικής οργανικής χημείας ενώ στα μαθηματικά είχε προστεθεί η παραστατική γεωμετρία¹⁴⁶⁴.

¹⁴⁶² ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 3.4. Στον ίδιο σχεδιασμό ορίστηκαν ξανά, κάπως διαφορετικά, και οι υπόλοιπες πέντε έκτακτες έδρες (πλην χημικού τμήματος). Σε αυτές συμπεριλήφθηκε μία έκτακτη έδρα βιολογίας στην οποία συγχωνεύτηκαν οι δύο έκτακτες που είχαν οριστεί για τη βοτανική και τη ζωολογία. Ωστόσο, δεν εκδόθηκε διάταγμα με τις αλλαγές και όλες οι έκτακτες έδρες προσδιορίστηκαν εκ νέου με τον Οργανισμό του 1922.

¹⁴⁶³ Στεφανίδης, Μ. (1948). *Ο.π.*, σ. 30.

¹⁴⁶⁴ ΦΕΚ 174Α, 4/8/1918. Οι ώρες βοτανικής που υπήρχαν στο πρόγραμμα του χημικού (3 συνολικά στο γ' έτος) έχουν κατανεμηθεί στον Πίνακα 23 σε δύο ώρες ακρόασης και μία άσκησης (βλ. ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 9/6/1918). Το συγκεκριμένο πρόγραμμα σπουδών παρέμεινε έως το 1925.

Πίνακας 23

Κατανομή ωρών διδασκαλίας και εργαστηρίων ανά τμήμα και έτος φοίτησης

	Ώρες ακρόασης				Ώρες άσκησης ¹⁴⁶⁵			
	α' έτος	β' έτος	γ' έτος	δ' έτος	α' έτος	β' έτος	γ' έτος	δ' έτος
Φυσικό τμήμα	20	14	15	15	18	23	23	17
Χημικό τμήμα	16	10/9	13	8	28	33	31	30

Μοναδική αντιπρόταση για τα προγράμματα σπουδών που διατυπώθηκε το 1918 με ουσιώδη διαφορά από εκείνη που τελικώς θεσπίστηκε ήταν του Α. Δαμβέργη. Ο καθηγητής Φαρμακευτικής Χημείας είχε προτείνει να απαλειφθούν οι ώρες των μαθηματικών και στα δύο προγράμματα (φυσικού και χημικού) και να τεθεί μόνο ως προϋπόθεση ότι για την εγγραφή απαιτούνταν η φοίτηση στην τελευταία τάξη του πρακτικού λυκείου¹⁴⁶⁶. Η πρόταση, ενδεχομένως, υπαγορευόταν από την πεποίθηση των «*απαράσκειων*» αποφοίτων από τα γυμνάσια που ήταν εδραιωμένη ανάμεσα στους πανεπιστημιακούς καθηγητές. Παράλληλα, απηχούσε απόψεις για τα απαραίτητα γνωστικά εφόδια για την προαγωγή των συγκεκριμένων επιστημών και υπό αυτό το πρίσμα επιδρούσε δυναμικά και στο αποτέλεσμα. Βραχυπρόθεσμα, πάντως, κυρίως περιόριζε την προσέλευση φοιτητών στα δύο τμήματα, και μάλιστα σημαντικά καθώς πρακτικό λύκειο τότε ήταν μόνο το Βαρβάκειο. Όποιοι κι αν ήταν οι λόγοι της κατάθεσής της από τον καθηγητή Φαρμακευτικής Χημείας, η πρόταση δεν έγινε δεκτή.

Η βραχύβια, ξανά, πορεία για τη Φυσικοχημεία

Από τις νέες έδρες που θα υποστήριζαν το πρόγραμμα του χημικού τμήματος η μοναδική εκλογή καθηγητή έγινε, όπως έχει ειπωθεί, στην έδρα της Φυσικοχημείας. Για το συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο ο κύκλος των συζητήσεων ήταν και πάλι μακρύς κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1912-1922. Στην έναρξή της είχε θεσπιστεί η έκτακτη έδρα που επιχειρήθηκε να πληρωθεί το 1915 και, ανάμεσα στις δύο υποψηφιότητες, επελέγη ο Δ. Τσακαλώτος¹⁴⁶⁷. Ο υποψήφιος και το επιστημονικό του έργο ήταν γνωστά στη Σχολή, αλλά ο εισηγητής Κ. Ζέγγελης επέλεξε να τα παρουσιάσει διεξοδικά. Αναφέρθηκε σε όλο το εύρος του επιστημονικού βίου του Δ. Τσακαλώτου, από τις σπουδές και την εργασία σε πανεπιστήμια του εξωτερικού έως την προσφορά του ως επιμελητής στο εργαστήριο της Ανόργανης. Σημείωσε τη διάκριση που μόλις είχε λάβει σε ευρωπαϊκό επίπεδο με επιδότηση της έρευνάς του από το βραβείο Van't Hoff της Ολλανδικής Ακαδημίας Επιστημών, με μία μάλλον λιτή αναφορά συγκριτικά με το κύρος της διάκρισης και τη συνήθη προβολή ανάλογων θεμάτων¹⁴⁶⁸. Παρουσίασε το σύνολο

¹⁴⁶⁵ Το μεγαλύτερο μέρος από τις ώρες άσκησης στο χημικό τμήμα αφορούσε σε εργαστηριακή άσκηση και ελάχιστες σε φροντιστηριακή.

¹⁴⁶⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 6/6/1918. Η επιστολή Δαμβέργη: ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1915-1918, φ. 3.1, 29/5/1918.

¹⁴⁶⁷ Η δεύτερη υποψηφιότητα ήταν του Α. Νικολόπουλου που συμμετείχε το 1911 στην εκλογή για την έδρα της Ανόργανης (υποσημείωση 893). Στο ενδιάμεσο διάστημα δίδασκε φυσικοχημεία και φωτοχημεία στην Ακαδημία Ρουσόπουλου. Παρ' ότι απέσυρε την υποψηφιότητά του, η Σχολή αποφάσισε κατά πλειοψηφία να κρίνει το έργο του διότι θεωρήθηκε ότι οι δηλώσεις του σε εφημερίδες εξέφραζαν δυσπιστία για την αμεροληψία της κρίσης και προωθούσαν έμμεσα τον απευθείας διορισμό του από το υπουργείο. Σε μία προσπάθεια να διασφαλιστούν τα δικαιώματα των Σχολών στις διαδικασίες εκλογής και να ανακοπούν ανεπιθύμητες κυβερνητικές παρεμβάσεις, ο Δ. Χόνδρος επέκρινε την προσπάθεια όσων υποψηφίων «*αναγνωρίζοντες ίσως την ανεπάρκεια των επιστημονικών των εφοδίων προσπαθούσι να εκβιάσωσι την είσοδον δια δημοσιογραφικού θορύβου*» (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 7/5/1915). Ανάλογη επιδίωξη υπήρξε και στις υπόλοιπες κρίσεις των έκτακτων καθηγητών κατά τη συγκεκριμένη περίοδο εξαιτίας του χρόνου και του νομοθετικού πλαισίου που συνέβη η διαδικασία.

¹⁴⁶⁸ Η οικονομική επιχορήγηση με ποσό 600 φράγκων ώστε να διεξαγάγει ο Δ. Τσακαλώτος την έρευνά του δινόταν μέσω βραβείου προς τιμή του Jacobus van't Hoff που είχε θεσπιστεί το 1913 και το διαχειριζόταν η

του επιστημονικού έργου του υποψήφιου, και όχι μόνο το τμήμα που είχε προστεθεί μετά από τις προηγούμενες κρίσεις, παρ' όλο που η ανάπτυξη του έργου παρείχε μία ανάλογη ευκολία. Απαρίθμησε 35 εργασίες εκ των οποίων χαρακτήρισε τις 21 πρωτότυπες και ανάλυσε όσες θεωρούσε ότι εντάσσονταν στο πεδίο της φυσικοχημείας σημειώνοντας τα διεθνή περιοδικά που τις φιλοξένησαν. Έδωσε έμφαση στο γεγονός ότι οι δώδεκα από αυτές πραγματοποιήθηκαν στο αθηναϊκό πανεπιστημιακό εργαστήριο, ένα σημείο που απέδιδε κύρος και στον ίδιο ως διευθυντή. Συνολικά η παρουσίαση του καθηγητή Ανόργανης Χημείας έλαβε έναν χαρακτηριστικά επαινετικό τόνο ο οποίος υποστηριζόταν από το κρινόμενο έργο, αλλά ταυτοχρόνως αποτελούσε και μία έμμεση απάντηση στις εναντιώσεις που είχε δεχθεί ο υποψήφιος στο παρελθόν. Ο Δ. Τσακαλώτος ψηφίστηκε ομόφωνα από τους παρόντες¹⁴⁶⁹, όμως θα ακολουθούσε την πορεία των υπόλοιπων έκτακτων καθηγητών που προτάθηκαν το 1915 και δεν διορίστηκαν (ενότητα 9.1).

Στην απόφαση του 1918 να ξαναγίνει τακτική η έδρα της Φυσικής Χημείας όταν ιδρύθηκε το χημικό τμήμα χρειάζεται να συνυπολογιστούν, εκτός από το ίδιο το περιεχόμενο του επιστημονικού πεδίου, η κατά καιρούς εκφρασμένη θέληση από την πλειοψηφία της Σχολής να ενταχθεί στο καθηγητικό της δυναμικό ο Δ. Τσακαλώτος, η πολυσιχιδής δραστηριότητα του υποψήφιου στο ενδιάμεσο διάστημα, αλλά και το ενδιαφέρον να διασφαλιστεί η εκλογή που είχε εκδηλωθεί από τον ίδιο τον πρωθυπουργό¹⁴⁷⁰. Στην τελευταία διαδικασία κρίσης στην οποία ο Δ. Τσακαλώτος συμμετείχε ως υποψήφιος προτάθηκε «*ανεπιφυλάκτως*» από την τριμελή επιτροπή¹⁴⁷¹ που παράθεσε την εισήγηση του 1915 και έκρινε το νέο τμήμα του έργου του καθώς είχαν προστεθεί άλλες 19 εργασίες από τις οποίες έκρινε ότι οι 12 είχαν ερευνητικό χαρακτήρα. Ανάμεσά τους οι εννέα είχαν ένα επιπρόσθετο χαρακτηριστικό, καθόλου συχνό έως τότε, εκείνο της συν-συγγραφής με τους βοηθούς του εργαστηρίου Ανόργανης Χημείας (Στ. Χορς, Β. Παπακωνσταντίνου και Δ. Δάλμα)¹⁴⁷². Η επιτροπή συνόψισε την κρίση της με την κατακλείδα ότι «*η εις τόσον βραχύ διάστημα πλουσία συγκομιδή εις πρωτοτύπους εργασίας, αίτινες στρέφονται περί τον άξονα της φυσικοχημικής ερεύνης,*

Ακαδημία Επιστημών του Άμστερνταμ (η συγκεκριμένη ήταν η πρώτη απονομή). Η επιχορήγηση αποφασίστηκε από ένα επιστημονικό σώμα στο οποίο προήδρευε ο Lorentz, ήταν γραμματέας ο Zeeman και μέλος, μεταξύ άλλων, ο Kamerlingh Onnes και αξιολογήθηκε ανάμεσα σε πέντε ευρωπαϊκές υποψηφιότητες ως «*η μόνη αίτηση που μπορούσε να γίνει δεκτή μετά από προσεκτική εξέταση*» (βλ. Ολλανδική Κρατική Εφημερίδα, 2-3/4/1915, n° 78, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000176930:mpeg21:p005>). Η απόφαση ήταν πρόσφατη (27 Μαρτίου 1915) και το ποσό είχε δοθεί ώστε να διερευνηθούν θέματα σχετικά με τις θερμικές ιδιότητες, το ιξώδες και τη μαγνητική επιδεικτικότητα των δυαδικών μειγμάτων.

¹⁴⁶⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 7/5/1915. Την υποψηφιότητα υποστήριξαν στη συνεδρίαση οι δύο καθηγητές Φυσικής Δ. Χόνδρος και Γ. Αθανασιάδης και ο καθηγητής Οργανικής Γ. Ματθαίοπουλος, ο τελευταίος αφού οριοθέτησε το έργο του υποψήφιου από το πεδίο της οργανικής χημείας. Από τη συνεδρίαση απουσίαζαν ο Δ. Αιγινήτης και ο Α. Δαμβέργης οι οποίοι είχαν εναντιωθεί στην εκλογή του Δ. Τσακαλώτου κατά την προηγούμενη περίοδο (ενότητα 3.3).

¹⁴⁷⁰ Ο Δ. Τσακαλώτος με έναν λιτό τρόπο είχε εισηγηθεί στον Ε. Βενιζέλο την αναγκαιότητα να συσταθεί έδρα για τη φυσικοχημεία. Το αίτημά του υποστηρίχθηκε από το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού και προωθήθηκε στο υπουργείο Παιδείας (ΓΑΚ, ΠΓ, φ. 7, Τσακαλώτος προς Βενιζέλο 12/10/1917, αρ. πρ. 1573 & ΠΓ προς ΥΕΔΕ 18/10/1917, αρ. πρ. 958). Έως ότου συζητηθεί η πλήρωση της τακτικής έδρας ο Δ. Τσακαλώτος είχε εκλεγεί τακτικός καθηγητής Χημικής Τεχνολογίας στο Πολυτεχνείο (ΦΕΚ 75Γ, 26/3/1918).

¹⁴⁷¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 12/7/1918, 7/8/1918 και 14/8/1918. Στην τριμελή εισηγητική επιτροπή συμμετείχαν οι Κ. Ζέγγελης, Γ. Ματθαίοπουλος και ο κοσμήτορας Δ. Χόνδρος. Οι ημερομηνίες των συνεδριάσεων αλλά και η γραφή κάποιων πρακτικών από τον ίδιο τον κοσμήτορα είναι ενδεικτικά της πρόθεσης να ολοκληρωθούν όλες οι διαδικασίες στο συγκεκριμένο ακαδημαϊκό έτος (ενότητα 9.1).

¹⁴⁷² Πρόκειται για τις εργασίες υπ' αριθμό 36 έως 54 που αναφέρονται στο Παράρτημα 3Β. Ανάμεσά τους υπήρχε μία ακόμη συνδημοσίευση (εκτός από τις εννέα) η οποία ήταν με τον καθηγητή της Ιατρικής Σπ. Δοντά.

κρατύνουσιν έτι μάλλον την λίαν αγαθήν γνώμην την οποίαν πάντοτε η ημετέρα Σχολή έσχε»¹⁴⁷³. Σε αυτή την καταληκτική δήλωση είχαν συγχωνευθεί στη λέξη «πάντοτε» δέκα έτη αντιτιθέμενων ενεργειών, οι δε διαφωνούντες στις θυελλώδεις συνεδριάσεις του 1908 δήλωσαν ρητώς την αλλαγή στη θέση τους αναδεικνύοντας ταυτόχρονα τις μετατοπίσεις, πολιτικές και άλλες, που είχαν επισυμβεί¹⁴⁷⁴.

Η εκλογή ήταν ομόφωνη και ο διορισμός του Δ. Τσακαλώτου άμεσος, αλλά το ίδιο δεν ίσχυσε και για το εργαστήριο της έδρας. Το αίτημα να ιδρυθεί υποβλήθηκε άμεσα από τον καθηγητή και τη Σχολή καθώς το πρόγραμμα προέβλεπε έξι ώρες εβδομαδιαία εργαστηριακή άσκηση για το μάθημα στο δ' έτος του χημικού το οποίο θα είχε φοιτητικό ακροατήριο την επόμενη χρονιά¹⁴⁷⁵. Στην έναρξη του 1918-19 αποφασίστηκε, έως ότου ιδρυθεί νομοθετικά το εργαστήριο, να καλυφθούν οι ανάγκες του μαθήματος με έκτακτες πιστώσεις και τον διορισμό ενός παρασκευαστή¹⁴⁷⁶. Στα τέλη του ίδιου έτους, όμως, η ίδρυση των δύο νέων εργαστηρίων του τμήματος (φυσικοχημείας και μηχανολογίας-σχεδίων) συνδέθηκε στη Σύγκλητο με την αύξηση των διδάκτρων η οποία τέθηκε ως προαπαιτούμενο στις ενδοπανεπιστημιακές συζητήσεις¹⁴⁷⁷. Η παράταση της εκκρεμότητας επιμηκύνθηκε εύκολα, ο Δ. Τσακαλώτος παρέμεινε στην έδρα μόνο για το συγκεκριμένο ακαδημαϊκό έτος. Το καλοκαίρι του 1919 στη Ζυρίχη έδωσε τέλος στη ζωή του σε ηλικία 35 ετών.

Η έδρα της Φυσικοχημείας, μετά τον θάνατο του κατόχου της, βρέθηκε ξανά σε μία διαδικασία επαναπροσδιορισμού της θέσης της. Δεν προκηρύχθηκε εκ νέου καθώς αμφισβητήθηκε από τον κοσμήτορα του επόμενου έτους, που ήταν ο καθηγητής Οργανικής Χημείας, ότι το επιστημονικό πεδίο συγκροτούσε ικανό περιεχόμενο για τακτική έδρα. Απόψεις υπέρ της σημασίας του στο πρόγραμμα σπουδών διατυπώθηκαν ασθενικά, ενώ υπονοήθηκε ότι ο νέος πανεπιστημιακός νόμος που προετοιμαζόταν θα μετέτρεπε την έδρα σε έκτακτη και ζητήθηκε αναμονή μέχρι να ψηφιστεί¹⁴⁷⁸. Καθώς ο νόμος δεν ψηφίστηκε έως την κυβερνητική αλλαγή του 1920, το μάθημα συνέχισε να λειτουργεί με προσωρινή ανάθεση¹⁴⁷⁹. Στη συνέχεια η νέα διαρρύθμιση των εδρών υπό τις συνθήκες που συνέβη το 1922 (ενότητα 9.1) οδήγησε στην πρόταση ότι η έδρα «έδει να συγχωνευθεί» με εκείνη της Ανόργανης. Στην εισήγηση αντιτάχθηκε ο συντάκτης του

¹⁴⁷³ ΙΑ, Εισηγητικές ΦΜΣ, φ. 1915-1918 (περιλαμβάνεται και στο ΦΕΚ 217Γ, 12/9/1918).

¹⁴⁷⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 14/8/1918. Ο Δ. Αιγινήτης, που απουσίαζε, δήλωσε γραπτώς τη συμφωνία του στην εκλογή ενώ ο Β. Αιγινήτης διαφοροποιήθηκε από τις παρελθοντικές του επικρίσεις με το επιχείρημα ότι ήταν τότε ενάντιος εξαιτίας της υποψηφιότητας στην οργανική χημεία που ήταν διαφορετικό πεδίο από τη φυσικοχημεία που δραστηριοποιούνταν επιστημονικά ο υποψήφιος. Για το πώς διατύπωνε τότε τα επιχειρήματά του και την απόσταση που είχαν βλ. Αιγινήτης, Β. (1911α). *Ο.π.*, σσ. 103-112. Ο Α. Δαμβέργης δεν συμμετείχε στη συνεδρίαση.

¹⁴⁷⁵ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 332.1, Τσακαλώτος προς πρυτανεία 26/9/1918 & πρυτανεία προς ΥΕΔΕ 2/10/1918, αρ. πρ. 277.

¹⁴⁷⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 6/10/1918 & 15/12/1918.

¹⁴⁷⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 1/6/1919.

¹⁴⁷⁸ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 2/11/1919. Την άποψη του κοσμήτορα Γ. Ματθαίουπουλου για το ειδικό βάρος της φυσικοχημείας αντέκρουσαν, χωρίς να επιμείνουν, οι Κ. Κτενάς και Κ. Μαλτέζος. Την πρόταση περί αναμονής διατύπωσε ο Δ. Αιγινήτης ως πρόεδρος της επιτροπής για τον νέο πανεπιστημιακό νόμο. Στο σχετικό νομοσχέδιο οι έδρες δεν αναφέρονταν, αλλά υπήρχε πρόβλεψη να υπάρχει εργαστήριο φυσικοχημείας. Πάντως στην ίδια περίοδο είχε δρομολογηθεί η απόφαση να μετεκπαιδευτεί ο Β. Παπακωνσταντίνου στο πεδίο της φυσικοχημείας μέσω της υποτροφίας Ramsay (ενότητα 11.3).

¹⁴⁷⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 2/11/1919 & 15/6/1920. Ο Κ. Ζέγγελης αρχικά δεν αποδέχθηκε την ανάθεση του μαθήματος θεωρώντας τη ματαιώσή του ως «*συνεπέστερον προς την ληφθείσαν απόφασιν υπό της Σχολής ήτις ανέβαλεν την προκήρυξιν της έδρας*». Πάντως, τα επόμενα έτη ο ίδιος διεκπεραίωσε τις σχετικές αναθέσεις.

Ν. 2905 επισημαίνοντας ότι ο Οργανισμός, μέσω της θέσπισης ανεξάρτητου εργαστηρίου, την είχε ορίσει «δυνάμει» ξεχωριστή έδρα¹⁴⁸⁰ με αποτέλεσμα τελικά να προταθεί ως έκτακτη αυτοτελής. Με τον τρόπο αυτό η φυσικοχημεία διατηρήθηκε εντός ενός αέναου κύκλου αναθεωρήσεων της θέσης της στην πανεπιστημιακή δομή και, ταυτόχρονα, αποτέλεσε την πρώτη έκτακτη έδρα στη Σχολή με το δικαίωμα να λειτουργεί αυτόνομο εργαστήριο¹⁴⁸¹. Ωστόσο, απέτυχε η προσπάθεια να εκλεγεί σε αυτή ο Β. Παπακωνσταντίνου (που είχε λάβει την υποτροφία Ramsay, ενότητα 11.3) παρά την ισχυρή υποστήριξη που του παρείχε ο Κ. Καραθεοδωρή. Μία δεύτερη απόπειρα εκλογής διακόπηκε από την Επιτροπή Οικονομικών (ενότητα 11.7) που το 1925 πρότεινε περικοπές με την επίκληση οικονομικών λόγων. Οι σχετικές αποφάσεις είχαν άμεσο αποτέλεσμα να ανακινηθούν νέες ενέργειες για τις χημικές έδρες προς το τέλος της δεκαετίας¹⁴⁸². Ωστόσο, καθώς βρήκαν τη Σχολή στο μέσον διαδικασιών για όλες τις χημικές έδρες¹⁴⁸³, ένα ενδιαφέρον ερώτημα που αφορά στην επόμενη περίοδο είναι εάν οι επιδράσεις των περικοπών υπερέβησαν τις χρονικές καθυστερήσεις και, ενδεχομένως, διαμόρφωσαν ορισμένες πτυχές στην εκπαιδευτική και επιστημονική παρουσία του τμήματος χημείας. Με άλλα λόγια εάν, επιτρέποντας επιστημονικές κατευθύνσεις που ευνοούσε η υφιστάμενη διαρρύθμιση των εδρών και αποκλείοντας την ανάπτυξη άλλων, υπήρξαν τελικά επιδράσεις κατά τη μεσοπολεμική περίοδο και συνολικά στη φυσιογνωμία του τμήματος χημείας.

Σε κάθε περίπτωση, για το διάστημα 1918-1922, παρά τα αιτήματα να ιδρυθούν οι έκτακτες έδρες του χημικού τμήματος και να θεσπιστούν τα εργαστήριά τους και παρά τις σχετικές κυβερνητικές δεσμεύσεις¹⁴⁸⁴ δεν υπήρξαν θεσμικές αποφάσεις για κανένα από τα θέματα. Τα ζητήματα κόστους εξαιτίας της ίδρυσης του τμήματος που επισείονταν στην ίδια περίοδο είχαν χαρακτήρα δυνητικό και όχι πραγματικό και, στον βαθμό που απέδωσε η χρήση τους, επέδρασαν στην πραγματική λειτουργία του νέου τμήματος. Η βασική τους αξιοποίηση, όμως, ήταν να δοκιμάσουν ένα μοντέλο τόσο για τη διαχείριση των οικονομικών του Πανεπιστημίου όσο και για τη συνολική του διοίκηση και μέσω αυτού να οδηγήσουν στη λήψη γενικότερων αποφάσεων.

¹⁴⁸⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 22/9/1922. Οι αντιρρήσεις διατυπώθηκαν από τον Δ. Παππούλια.

¹⁴⁸¹ Ο Ν. 2905/1922 έδινε τη δυνατότητα ένα εργαστήριο να διευθύνεται και από έκτακτο καθηγητή αυτοτελούς έδρας (άρθρο 346). Καθώς όμως δεν προβλεπόταν εργαστήριο για άλλη έκτακτη έδρα, π.χ. τη Χημεία Τροφίμων, στην απόφαση της Συγκλήτου σημειώθηκε με έναν διακριτό τρόπο η προσάρτηση εργαστηρίου στη Φυσικοχημεία (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 22/9/1922). Για την ίδρυση εργαστηρίου Χημείας Τροφίμων ακολούθησε ξεχωριστή νομοθέτηση μετά από την πλήρωση της έδρας στα τέλη του 1924.

¹⁴⁸² Η έδρα Φυσικοχημείας προκηρύχθηκε αρχικά το 1923 και η εκλογή κατέληξε άκαρπη (υποσημείωση 1415). Όταν προκηρύχθηκε εκ νέου το 1925, τη διαδικασία διέκοψε η Επιτροπή Οικονομικών που είχε συσταθεί με στόχο τη αντιμετώπιση των ελλειμμάτων στον δημόσιο τομέα. Παρ' ότι τελικά στην εισήγησή της άφηνε περιθώριο για εξαίρεση στη συγκεκριμένη περίπτωση (*Το έργο της Επιτροπής Οικονομικών*, 1925, σ. 286 & ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 23/12/1925), η κυβερνητική απόφαση δεν υιοθέτησε την εξαίρεση. Επόμενη προκήρυξη έγινε το 1930 και η εκλογή του Γ. Καραγκούνη έγινε στα τέλη του 1931.

¹⁴⁸³ Στο χρονικό σημείο που διακόπηκαν από την Επιτροπή Οικονομικών οι διαδικασίες είχε λάβει αναβολή, εκτός από την έδρα της Φυσικοχημείας, και η εκλογή στη Μηχανολογία ενώ δεν είχε ξεκινήσει η διαδικασία στις δύο επικουρικές έδρες της Βιομηχανικής Χημείας. Αντίθετα, είχε ολοκληρωθεί η εκλογή του Σπ. Γαλανού στην έκτακτη έδρα της Χημείας Τροφίμων.

¹⁴⁸⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 19/1/1919, 27/4/1919, 11/5/1919, 19/10/1919 & 20/11/1921.

11.5. Εκπαιδευτικά τέλη και το κόστος λειτουργίας του νέου τμήματος: αποφάσεις μέσα σε μία πλημμυρίδα φοιτητών;

Στην ίδια περίοδο με την ίδρυση του χημικού τμήματος, είχε τεθεί σε εφαρμογή στο Πανεπιστήμιο ένα σχέδιο που θεωρούνταν ότι θα προωθούσε την οικονομική του αυτοτέλεια. Όπως συζητήθηκε στην ενότητα 9.4, είχε θεσπιστεί με πρωτοβουλία της πρυτανείας Αγγελόπουλου ένα νέο νομοθετικό πλαίσιο που καθόριζε τα εκπαιδευτικά τέλη και τον τρόπο είσπραξής τους. Η προσδοκία ήταν να εξασφαλιστεί η πλήρης απόδοση στο Πανεπιστήμιο του χρηματικού ποσού που προερχόταν από τα τέλη και να επιτραπεί η αμεσότερη χρήση του, αλλά και να δοθεί η δυνατότητα να ρυθμίζονται τα διάφορα θέματα λειτουργίας με μεγαλύτερη αυτονομία από την κρατική διοίκηση.

Ένα από τα κύρια επιχειρήματα της εισήγησης για το νέο οικονομικό πλαίσιο ήταν ότι η πρόοδος των επιστημών «και δη των θετικών, ούτω αλματικώς προβαίνει» ώστε πολλές φορές υπήρχε κίνδυνος να καθίστανται ιστορικής μόνο αξίας επιστημονικές εγκαταστάσεις και συλλογές σχετικά σύγχρονες. Σύμφωνα με τον εισηγητή της πρότασης Γ. Αγγελόπουλο η συνθήκη αυτή οδηγούσε το κράτος -«*δυοίν θάτερον*»- είτε να μην μεριμνήσει για το θέμα και να επέλθει επιστημονική οπισθοχώρηση, είτε να επιβάλει νέα φορολογία που θα επέφερε κοινωνικές αντιδράσεις. Αντιθέτως, στον ίδιο συλλογισμό, η πανεπιστημιακή σύγκλητος παρουσιαζόταν ικανή «*ομαλώς και κατά μέθοδον [...] δος δ' ειπείν και αθρούτως*» να αυξάνει τα εκπαιδευτικά τέλη όποτε χρειαζόταν και να αποδίδει αμέσως τα ωφελήματα στους φοιτητές προλαβαίνοντας εντάσεις¹⁴⁸⁵.

Ο νέος νόμος για τα πανεπιστημιακά τέλη (Ν. 1325/1918) δημοσιεύτηκε ταυτόχρονα με τον ιδρυτικό για το χημικό τμήμα. Προέβλεπε ότι το Πανεπιστήμιο, με τα έσοδα από τα τέλη και από τη διαχείριση της περιουσίας του, θα επωμιζόταν το σύνολο των οικονομικών του υποχρεώσεων χωρίς να λαμβάνει πλέον την κρατική επιχορήγηση. Το ύψος των εκπαιδευτικών τελών, επομένως, αναγόταν σε κύρια και άμεση παράμετρο που διαμόρφωνε τα έσοδα στα πανεπιστημιακά ταμεία και επέτρεπε ή όχι την απρόσκοπτη λειτουργία και την πραγμάτωση των αναπτυξιακών σχεδίων. Συνακόλουθα ο καθορισμός του ύψους τους καθώς και οι προοπτικές για την κατανομή και την επένδυσή τους συγκέντρωσαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον απ' ό,τι προηγουμένως και οδήγησαν σε πρωτοβουλίες και παρεμβάσεις που έλαβαν πιο δυναμικές μορφές.

Το νέο σχέδιο για τα έσοδα απέδωσε ταμειακά στα πρώτα δύο έτη της εφαρμογής του, σύντομα όμως διαφάνηκαν τα όριά του¹⁴⁸⁶. Όπως έχει αναφερθεί, οι υπολογισμοί στους οποίους εδραζόταν κινδύνεψαν να κλονισθούν πριν καν ξεκινήσει η εφαρμογή του, ενώ μία ευρύτερη αλλαγή στη μισθοδοσία των δημοσίων υπαλλήλων το 1920 ανέτρεψε το συνολικό οικοδόμημα όπως είχε σχεδιαστεί αρχικά με αποτέλεσμα το κονδύλι για τη μισθοδοσία του καθηγητικού προσωπικού να επανέλθει στον κρατικό προϋπολογισμό το 1922. Παράλληλα, το ερώτημα ποιος θα επωμιζόταν το κόστος από τις ατέλειες των διδάκτρων σε ειδικές κατηγορίες φοιτητών (νέες ή παλαιότερες) αποτέλεσε, με την έναρξη της εφαρμογής του νέου σχεδίου, ένα σημαντικό σημείο τριβής μεταξύ Κράτους και Πανεπιστημίου¹⁴⁸⁷. Μέσα σε αυτό το ρευστό πλαίσιο οικονομικών όρων και κοινωνικών συνθηκών αναπτύχθηκαν οι συζητήσεις για το ύψος που θα είχαν τα δίδακτρα και τα εξέταστρα στο τμήμα χημείας και διατυπώθηκαν τα

¹⁴⁸⁵ ΓΑΚ, ΠΓ, φ. 202, Αγγελόπουλος προς Ρέπουλη, 1/2/1918. Το υπόμνημα περιλαμβάνεται και στο: Γ. Αγγελοπούλου, *Έκθεσις των πεπραγμένων...*, ο.π., σσ. 16-17.

¹⁴⁸⁶ Αγγελόπουλος, Γ. (1921). *Έκθεσις προς την Πανεπιστημιακήν Σύγκλητον του απολογισμού της χρήσεως 1919-1920*. Αθήναι: Εστία.

¹⁴⁸⁷ ΙΑ, Πρακτικά Σύγκλητου, 29/9/1918, 8 & 28/11/1918, 5/12/1918, 2/2/1919.

επιχειρήματα σχετικά με το κόστος της λειτουργίας του. Οι εισηγήσεις στη Σύγκλητο για τα δίδακτρα όλων των πτυχίων εφορμούσαν από το χημικό πτυχίο και επικέντρωναν σε αυτό και, υπό αυτή την έννοια, το νέο τμήμα αποτέλεσε το πεδίο που δοκιμάστηκαν επιχειρήματα, εφαρμόστηκαν μέτρα και συγκρούστηκαν διαφορετικές επιλογές έως ότου κριθεί η έκβαση ενός γενικότερου οικονομικού μοντέλου για την υπόσταση του Πανεπιστημίου.

Η διαμόρφωση των διδάκτρων σε συσχέτιση με τις ανάγκες του χημικού τμήματος σε υποδομές αποτέλεσε τη μία διάσταση των διεργασιών κατά την έναρξη της λειτουργίας του. Η διάσταση αυτή εξετάζεται στο πρώτο μέρος της παρούσας ενότητας και εγγράφεται στο σχέδιο για τη διαχείριση των οικονομικών του Πανεπιστημίου. Οι συζητήσεις που εστίαζαν στο κόστος λειτουργίας του χημικού τμήματος είχαν ως τόσο ως υπόβαθρο -άλλοτε ρητά διατυπωμένο, άλλοτε όχι τόσο- και προβληματισμούς που σχετίζονταν με το πλήθος των φοιτητών και, αργότερα, με το πλήθος των πτυχιούχων. Οι εγγραφές και μετεγγραφές ειδικότερα στο χημικό τμήμα απασχόλησαν εκτεταμένα τα πανεπιστημιακά όργανα κατά το πρώτο ακαδημαϊκό έτος λειτουργίας (1918-19) και έγιναν αφορμή ώστε να κατατεθούν προτάσεις και να εισαχθούν μέτρα με γενικότερο χαρακτήρα και ευρύτερο πεδίο εφαρμογής. Οι τάσεις που εκδηλώθηκαν στη ροή των φοιτητών προς τις σπουδές της χημείας μαρτυρούσαν ανακατατάξεις και έφερναν στο προσκήνιο, ως άμεσο ζητούμενο, την ανάγκη ανασχεδιασμών στην ανώτατη εκπαίδευση. Η διαχείριση της νέας πραγματικότητας απαιτούσε προσαρμογές και νέες ιεραρχήσεις και προξένησε ανησυχίες και κλυδωνισμούς σε αρκετές περιπτώσεις. Η συγκεκριμένη διάσταση των διεργασιών εξετάζεται στο δεύτερο τμήμα της παρούσας ενότητας. Είναι ωστόσο δύσκολο να παρακολουθήσει κανείς τον διάλογο που διεξαγόταν στην ευρύτερη περίοδο, τουλάχιστον έως τα τέλη της δεκαετίας του 1920, όταν διαθέτει τα στατιστικά στοιχεία φοίτησης και αποφοίτησης για το χημικό τμήμα που έχουν δημοσιευτεί στην υπάρχουσα βιβλιογραφία. Για τον λόγο αυτό κρίθηκε σκόπιμη η αναζήτηση και η επεξεργασία δεδομένων σχετικά με τη φοίτηση στο χημικό τμήμα κατά τη συγκεκριμένη περίοδο τα οποία παρουσιάζονται αναλυτικά στο Παράρτημα 1. Εκεί, αφενός, καταγράφονται οι φοιτητές και οι πτυχιούχοι του χημικού τμήματος στη δεκαετία 1918-1928 με βάση δεδομένα που συλλέχθηκαν από τις διαθέσιμες αρχειακές πηγές. Αφετέρου, παρουσιάζεται η επεξεργασία αυτών των δεδομένων και αναδεικνύονται στοιχεία που περιγράφουν πτυχές από το προφίλ των πρώτων φοιτητών του χημικού με σκοπό να συμβάλουν στην ερμηνεία των διεργασιών που πραγματεύεται η παρούσα ενότητα. Ο σκοπός της επεξεργασίας αυτών των δεδομένων δεν ήταν να συγκροτηθεί μία συνολική εικόνα για το φοιτητικό σώμα στο χημικό τμήμα (που βρίσκεται εκτός των στόχων της συγκεκριμένης έρευνας), αλλά οι πληροφορίες που θα προκύψουν να συσχετιστούν με τα θέματα και με τα επιχειρήματα που εμπεριείχαν οι πανεπιστημιακές συζητήσεις τα οποία εξετάζονται εδώ.

Τα δίδακτρα και οι ανάγκες υποδομών για το νέο τμήμα

Μετά από το 1911 και έως την αλλαγή της νομοθεσίας το 1918 τα εκπαιδευτικά τέλη που πλήρωναν οι φοιτητές ήταν διαφόρων ειδών και είχαν προσδιοριστεί σε είδος και ύψος κυρίως από δύο νόμους¹⁴⁸⁸. Τα κυριότερα που αφορούσαν στους φοιτητές της Φυσικομαθηματικής προορίζονταν για: την εγγραφή στα δύο εξάμηνα κάθε έτους, την εγγραφή σε κάθε εργαστήριο, τη φροντιστηριακή διδασκαλία, τη χρήση αναλώσιμων

¹⁴⁸⁸ Οι βασικοί νόμοι που καθόριζαν έως το 1918 το είδος και το ύψος των εκπαιδευτικών τελών ήταν ο Πανεπιστημιακός Οργανισμός του 1911 (Ν. 3823 & 3825) και ο Ν. 574/1915. Μετά από τις αλλαγές που επέφερε ο Ν. 1325/1918 το ύψος για τα δίδακτρα και τα εξέταστρα καθοριζόταν μέσω διαταγμάτων τα οποία συχνά εκδίδονταν κάθε έτος.

υλικών στα εργαστήρια, τη χορήγηση αποδείξεων ακρόασης και άσκησης, τη συμμετοχή στις εξετάσεις, την εισφορά στα ταμεία νοσηλείας και ακαδημαϊκής λήσξης, τη χορήγηση του πτυχίου και διαφόρων εγγράφων κ.ά. Ένα μέρος από τα εκπαιδευτικά τέλη εισερχόταν μέσω χαρτοσήμου στα κρατικά ταμεία και ένα μέρος εισέπραττε απευθείας το Πανεπιστήμιο. Για έναν φοιτητή του φυσικού τμήματος (που είχε αρκετά εργαστήρια και, συγκριτικά με άλλες σπουδές, το Πανεπιστήμιο εισέπραττε μεγαλύτερο μέρος τελών) μπορεί να υπολογιστεί ότι τα ποσά στο κρατικό και το πανεπιστημιακό ταμείο βρίσκονταν, σε γενικές γραμμές, σε αναλογία 3:1 πριν αλλάξει το νομοθετικό πλαίσιο.

Το 1918 με τη νέα νομοθεσία όλα τα προαναφερόμενα τέλη χωρίστηκαν σε δύο κύριες κατηγορίες, που ονομάστηκαν δίδακτρα και εξέταστρα, και σε μία τρίτη που αφορούσε σε μικρότερα ποσά (παροχή αποδεικτικών εγγράφων) και διατηρήθηκε όπως είχε. Στην κατηγορία των διδασκτρων συγχωνεύτηκαν τα βασικά τέλη για την ετήσια εγγραφή καθώς και όλα τα υπόλοιπα εκτός από τα εξέταστρα. Τα τελευταία καταμερίστηκαν ανά έτος σπουδών και παρέμειναν κατά την επόμενη χρονιά στο ύψος που είχαν προηγουμένως ανά Σχολή. Δίδακτρα και εξέταστρα στο εξής θα εισέρχονταν στο σύνολό τους στο πανεπιστημιακό ταμείο και το ύψος τους θα προσδιοριζόταν με απόφαση του υπουργικού συμβουλίου μετά από πρόταση της Συγκλήτου¹⁴⁸⁹.

Η ενοποίηση των τελών εγγραφής με τα εργαστηριακά τέλη τροποποιούσε ένα σημαντικό γνώρισμα στις υποχρεώσεις του Πανεπιστημίου έναντι των φοιτητών του. Το Πανεπιστήμιο αναλάμβανε δυνητικά την υποχρέωση να παρέχει τις κατάλληλες εργαστηριακές υποδομές για όλους τους εγγραφόμενους φοιτητές και όχι μόνο για όσους προσέρχονταν να ασκηθούν, εγγράφονταν στα συγκεκριμένα εργαστήρια και πλήρωναν τα εργαστηριακά τους τέλη όπως γινόταν έως τότε. Αυτό αποτελούσε μία σημαντική διαφορά στις Σχολές που περιλάμβαναν εργαστηριακή άσκηση καθώς οι απόφοιτοι γυμνασίου που εγγράφονταν ελεύθερα ήταν περισσότεροι, ακόμη και στα πρώτα έτη σπουδών, από όσους τελικά φοιτούσαν.

Η Σύγκλητος του 1917-18 εισηγήθηκε το διάταγμα εφαρμογής του νέου νόμου και μαζί πρότεινε το ύψος των νέων διδασκτρων σε κάθε πρόγραμμα σπουδών. Στην πρώτη της απόφαση είχε προτείνει ίδια δίδακτρα για το φυσικό και το χημικό τμήμα και χαμηλότερα για το μαθηματικό, με το εύρος των διαφορών να είναι μικρό ανάμεσα στα τρία πτυχία της Σχολής όσο και ανάμεσα στα δίδακτρα των περισσότερων από τα υπόλοιπα προγράμματα¹⁴⁹⁰. Η αρχική απόφαση διαμόρφωσης των διδασκτρων σε όλα τα προγράμματα σπουδών φαίνεται ότι υπαγορεύθηκε με κύρια κριτήρια το οικονομικό κόστος κάθε φοιτητικής θέσης με βάση κυρίως τη φροντιστηριακή, εργαστηριακή ή κλινική άσκηση καθώς και τη διατήρηση των αποκλίσεων ανάμεσα στα διαφορετικά πτυχία οι οποίες προϋπήρχαν. Ωστόσο, πριν δημοσιευτεί το διάταγμα που καθόριζε το ύψος των τελών, η συγκλητική απόφαση άλλαξε. Με τη σύμφωνη γνώμη της Φυσικομαθηματικής, προτάθηκαν υψηλότερα δίδακτρα ειδικά για το χημικό τμήμα¹⁴⁹¹ με αύξηση που ήταν της τάξης του 40%. Παρ' ότι η αλλαγή στην πανεπιστημιακή απόφαση δεν αιτιολογήθηκε, μπορεί προσεγγιστικά να υπολογιστεί ότι υπερέβαινε τη διαφορά η οποία αντιστοιχούσε στο εργαστηριακό κόστος των νέων προγραμμάτων

¹⁴⁸⁹ ΦΕΚ 149Α, 5/7/1918, Ν. 1325, *Περί των εκπαιδευτικών τελών του Εθνικού και του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου*.

¹⁴⁹⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 26/5/1918.

¹⁴⁹¹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 3/7/1918. Η έγκριση από τη Φυσικομαθηματική δόθηκε με περιφορά του σχετικού εγγράφου λόγω μη απαρτίας (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 30/6/1918). Τα ετήσια δίδακτρα για το χημικό ορίστηκαν στις 400δρχ. από τις 289δρχ. που ήταν στην αρχική εισήγηση.

σπουδών¹⁴⁹². Ωστόσο, η νέα εισήγηση δεν εγκρίθηκε από την κυβέρνηση που αποφάσισε να διατηρήσει την αρχική πρόταση της Συγκλήτου¹⁴⁹³ (Πίνακας 24).

Στη συνέχεια, στη Σύγκλητο του 1918-19, το οικονομικό κόστος λειτουργίας του νέου τμήματος τοποθετούνταν, με αφορμή κάθε θέμα οικονομικής φύσης, στο επίκεντρο της συζήτησης και συσχετιζόταν σταθερά με τα δίδακτρα ενώ, παράλληλα, γινόταν προσπάθεια να επαναπροσδιοριστεί συνολικά η πολιτική για τα πανεπιστημιακά έσοδα. Στις συνεδριάσεις επανήλθε από τον (αντιπρύτανη) Γ. Αγγελόπουλο το επιχείρημα ότι το χημικό πτυχίο είχε «πρακτικό» και όχι «επιστημονικό» σκοπό που «αντιφάσκει προς τον ρυθμόν του Πανεπιστημίου» και για τον πρόσθετο λόγο ότι «εκ παραλλήλου υπάρχει το Πολυτεχνείον όπως εκπληροί τον σκοπόν τούτον». Το κύριο επιχείρημα που τεκμηριώνει την αντίφαση ανάμεσα στο χημικό τμήμα και το Πανεπιστήμιο ήταν ότι «το Πανεπιστήμιον θα δαπανά πλειότερα δια τας ασκήσεις των φοιτητών του χημικού» από όσα θα εισέπραττε. Σε αυτό το πλαίσιο η προσέλευση πολλών φοιτητών θεωρήθηκε ανεπιθύμητη διότι «εάν κατά την αυτήν αναλογίαν εξακολουθήση η συρροή, η Φυσικομαθηματική Σχολή θα έχη φοιτητάς πλειότερους των της Νομικής» με αποτέλεσμα ότι «θα προσέλθωσι πάντες και θα ασκηθώσι, όθεν έχουσιν ανάγκης χώρου, χρόνου, προσωπικού». Η ίδια συλλογιστική συνόψιζε τα επιχειρήματά της σε ένα συμπέρασμα, ασυνεπές προς τον εαυτό της στο θέμα του σκοπού του τμήματος χημείας, ότι «προς το συμφέρον της επιστήμης εγένετο το νέον πτυχίον, αλλ' ουχί και προς το συμφέρον του Πανεπιστημίου, αφού δια της καινοτομίας ταύτης ανατρέπεται άρδην ο προϋπολογισμός αυτού»¹⁴⁹⁴.

Προεκτείνοντας τα ανάλογα επιχειρήματα θεωρήθηκε ότι όλα τα πτυχία που περιλάμβαναν εργαστηριακή άσκηση ήταν ελλειμματικά και έπρεπε να έχουν αύξηση διδασκτρών για το επόμενο έτος 1919-20 (Πίνακας 24). Ανάμεσά τους προτάθηκε για το χημικό μία σημαντικά μεγαλύτερη αύξηση με αιτιολόγηση τον μεγάλο αριθμό των εγγραφών του και, επιπλέον, αποφασίστηκε ότι η αύξηση έπρεπε να εφαρμοστεί όχι μόνο για τους επόμενους φοιτητές (όπως συνηθιζόταν) αλλά και για τους ήδη εγγεγραμμένους. Σε αντίβαρο προτάθηκαν μειώσεις σε άλλα πτυχία με το επιχείρημα ότι το ύψος των διδασκτρών μπορούσε να λειτουργήσει ως «φίλτρο» προκειμένου να ρυθμιστεί η κατανομή των φοιτητών στις Σχολές. Στη συγκεκριμένη συγκυρία θεωρήθηκε ότι η προσέλευση των φοιτητών ήταν περιορισμένη στα πτυχία φιλολογίας και μαθηματικών και, σε αντιστάθμισμα, έγινε εισήγηση να μειωθούν σημαντικά τα δίδακτρα τους «προς αποτροπήν του απειλουμένου κινδύνου ερημώσεως αυτών» και

¹⁴⁹² Η διαπίστωση προκύπτει από μία εκτίμηση της τάξης μεγέθους που θα είχαν τα εργαστηριακά τέλη στο φυσικό και το χημικό τμήμα με βάση τα νέα προγράμματα σπουδών αλλά με το προηγούμενο καθεστώς είσπραξης των τελών ανά εργαστήριο. Σύμφωνα με έναν προσεγγιστικό υπολογισμό, που έχει λάβει υπόψη το πλήθος και το εύρος των εργαστηρίων στα δύο πτυχία, η απόκλιση που προτεινόταν στα δίδακτρα των δύο τμημάτων ήταν μεγαλύτερη από εκείνη που θα είχαν τα τέλη εργαστηριακής άσκησης.

¹⁴⁹³ Το Β.Δ. που όριζε το ύψος για τα δίδακτρα και εξέταστρα (υποσημείωση 1489) είχε υπογραφεί οκτώ ημέρες πριν από τη δεύτερη συγκλητική απόφαση και δημοσιεύτηκε δύο ημέρες μετά από αυτή. Ωστόσο, η πρυτανεία Αγγελόπουλου εξέδωσε οδηγούς σπουδών στα τρία τμήματα της Φυσικομαθηματικής για την επόμενη ακαδημαϊκή χρονιά που ανέφεραν ως ετήσια δίδακτρα στο χημικό τμήμα το ποσό των 400δρχ., βλ. Πρυτανεία Γεωργίου Ι. Αγγελοπούλου, *Εθνικόν Πανεπιστήμιον, Οδηγός των φοιτητών του Χημικού Τμήματος της Φυσικομαθηματικής Σχολής, Εν Αθήναις 1918*.

¹⁴⁹⁴ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 19/1/1919, 11 & 25/5/1919.

προκειμένου να αποφευχθούν, σύμφωνα με το ίδιο σκεπτικό, εκπαιδευτικές συνέπειες που θα ήταν «*επί ζημία γενεών όλων*»¹⁴⁹⁵.

Ως προς τη δυνατότητα τα δίδακτρα να λειτουργήσουν ως «φίλτρο» υπήρξαν ενστάσεις, κυρίως για το ατελέσφορο του μέτρου. Υποστηρίχθηκε ότι άλλοι παράγοντες ήταν εκείνοι που ρύθμιζαν τη φοιτητική ροή οι οποίοι συνδέονταν πρωτίστως με τις επαγγελματικές προοπτικές ενώ, ειδικότερα για τα πτυχία που οδηγούσαν στην εκπαίδευση, επισημάνθηκε ότι κύρια αιτία αποφυγής τους ήταν «*το γλίσχρον των μισθών*» των εκπαιδευτικών. Επιπρόσθετα αμφισβητήθηκε η δυνατότητα του Πανεπιστημίου να διαθέτει επαρκή εικόνα των φοιτητικών επιλογών προκειμένου να λαμβάνει παρόμοιες αποφάσεις καθώς «*στατιστικούς πίνακας δεν έχουμε, δεν γινώσκουμε ποια είναι η τύχη των άπαξ εγγραφόμενων φοιτητών μέχρι πέρατος των σπουδών των*», επιχειρήματα που διατυπώθηκαν κυρίως με στόχο να περιοριστεί η αύξηση των διδάκτρων στη Νομική¹⁴⁹⁶.

Η απόφαση της Συγκλήτου για τα εκπαιδευτικά τέλη του 1919-20 βρέθηκε, κατά ένα σημαντικό της μέρος, σε διάσταση με τις κυβερνητικές επιλογές. Αποτέλεσμα ήταν το υπουργείο να την αναπέμψει στη Σύγκλητο και να προτείνει μία διαφορετική κατανομή. Η υπουργική αντιπρόταση υιοθέτησε τις προτεινόμενες μειώσεις διδάκτρων (επαύξησε τη μείωση στις φιλολογικές σπουδές), διατήρησε στο προηγούμενο ύψος τα δίδακτρα στο φυσικό τμήμα, περιόρισε σημαντικά την αύξηση στο χημικό, αποδέχθηκε τις αυξήσεις που είχαν προταθεί για την ιατρική και για τα δύο σχολεία (φαρμακευτικό, οδοντιατρικό) και αύξησε τα δίδακτρα των νομικών σπουδών¹⁴⁹⁷. Με άλλα λόγια, στην κυβερνητική προσέγγιση υπήρχε κατ' αρχήν αποδοχή της προσπάθειας να αυξηθούν τα πανεπιστημιακά έσοδα μέσω των διδάκτρων. Παράλληλα διαφαινόταν μία ανάλογη συλλογιστική για τη ρυθμιστική τους χρήση ως προς τη φοιτητική ροή, αλλά είχε διαφορετικά πτυχία ως στόχους. Και, ειδικότερα για το χημικό, στην κυβερνητική απόφαση ήταν σαφής η επιλογή να μην τεθεί κανένα πρόσκομμα στη ροή των εγγραφών. Παρά τη συγκατάθεση που έδωσε η Σύγκλητος στην υπουργική αντιπρόταση¹⁴⁹⁸, η τελική κυβερνητική απόφαση διαφοροποιήθηκε περαιτέρω: μείωσε ακόμα περισσότερο τα

¹⁴⁹⁵ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 1 & 22/6/1919. Οι αυξήσεις που προτάθηκαν από τη Σύγκλητο (Πίνακας 24) ήταν 14% για τη Νομική, 32% για την Ιατρική, 38% για το φυσικό και κατέληγαν σε 73% για το χημικό. Οι προτεινόμενες μειώσεις στα τρία πτυχία θεολογίας, φιλολογίας και μαθηματικών ήταν περίπου 40%.

¹⁴⁹⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 25/5/1919. Δύο συγκλητικοί καθηγητές της Νομικής (Δ. Παππούλιας και Θρ. Πετμεζάς) διαφώνησαν με τη γενίκευση να θεωρηθούν τα δίδακτρα ρυθμιστής της φοιτητικής ροής και ζήτησαν «*να περιορισθή τούτο [η αύξηση ή η μείωση] εκεί όπου αι ανάγκαι της διδασκαλίας το επιβάλλουσιν*». Σύμφωνα με τον Δ. Παππούλια στη Νομική είχαν εγγραφεί το συγκεκριμένο έτος 900 φοιτητές και παρακολουθούσαν μαθήματα οι 300, ωστόσο «*εκ της ελλείψεως στατιστικών πινάκων δεν δυνάμεθα να γινώσκωμεν πόσοι εξ αυτών προσέρχονται εις εξετάσεις. Αλλά δήλον ότι ούτοι εγγράφονται δια λόγους ξένους προς την σπουδήν της επιστήμης, ήτοι δια να απολαύσωσιν ορισμένων ευεργετημάτων*». Η Νομική θεωρήθηκε, από τον καθηγητή ιατρικής Μ. Κατσαρά, ότι «*εις ουδέν βαρύνει*» το Πανεπιστήμιο ενώ παράλληλα το κράτος είχε ανάγκη νομικών και, επομένως, ότι δεν χρειαζόταν παρέμβαση στα δίδακτρα της. Το ενδεχόμενο να υπάρξει εκεί μία μικρή αύξηση είχε τεθεί με επιφύλαξη από τον καθηγητή ιατρικής Χρ. Μαλανδρίνο εφόσον, σύμφωνα με τον ίδιο, εκεί φοιτούσαν «*ως επί το πλείστον οι των ευπορωτέρων τάξεων έχουσι δε και ευρυτάτους ορίζοντας πολλαπλής δράσεως, όσον δεν είναι οι των άλλων ομού επιστημών συλλήβδην*». Τελικώς αποφασίστηκε για τη Νομική η προαναφερόμενη αύξηση που ήταν 14%.

¹⁴⁹⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 22/6/1919. Ο Πίνακας 24 καταγράφει την τελική ρύθμιση για το 1919-20, η ενδιαμέση υπουργική αντιπρόταση διέφερε. Συγκεκριμένα, η διαφορά ήταν στα δίδακτρα του χημικού τμήματος και της Νομικής για τα οποία το υπουργείο αρχικά είχε προτείνει να είναι 400δρχ. και 350δρχ. αντιστοίχως.

¹⁴⁹⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 22/6/1919. Στην έγκριση της αντιπρότασης του υπουργείου μειοψήφησαν, ως προς τα δίδακτρα της Νομικής, οι καθηγητές της Γ. Αγγελόπουλος, Θρ. Πετμεζάς και Δ. Παππούλιας.

δίδακτρα του χημικού και τα έφερε στο επίπεδο σχεδόν του προηγούμενου έτους και αύξησε και άλλο τα δίδακτρα των νομικών σπουδών (Πίνακας 24).

Πίνακας 24
Ετήσια δίδακτρα Σχολών και Τμημάτων
(πρόταση και καθορισμός¹⁴⁹⁹)

	1918-19		1919-20		1921-22	
	Πρόταση Συγκλήτου	Β.Δ.	Πρόταση Συγκλήτου	Β.Δ.	Πρόταση Συγκλήτου	Β.Δ.
Μαθηματικό	240,5	240,5	150	150		
Φυσικό	289	289	400	280		
Χημικό	400	289	500	300	500	500
Φαρμακευτικό	298,5	298,5	400	400		
Ιατρική	304	304	400	400		
Οδοντιατρικό	382	382	400	400		
Νομική	263	263	300	400		
Φιλοσοφική	245	245	150	100		
Θεολογική	250	250	150	150		

Η Σύγκλητος του 1918-19 αποφάσισε επίσης να αυξηθούν τα εξέταστρα για τις πτυχιακές εξετάσεις παρ' ότι διατυπώθηκαν φόβοι ότι αυτό θα προκαλούσε αντιδράσεις και «κατακραυγή»¹⁵⁰⁰. Τα προγράμματα σπουδών που επελέγησαν ήταν όμοια με εκείνα των διδασκτρών και σε αυτά προσδιορίστηκαν πτυχιακά εξέταστρα με αύξηση από δύο έως τέσσερις φορές (Πίνακας 25). Η υπουργική αντιπρόταση έκανε δεκτή την επιλογή να αυξηθούν τα εξέταστρα, έθεσε ξανά τη Νομική στην ομάδα των Σχολών που θα είχαν αυξήσεις και εξαιρέσε το φυσικό τμήμα¹⁵⁰¹.

Πίνακας 25
Πτυχιακά εξέταστρα Σχολών και Τμημάτων
(πρόταση και καθορισμός)

	1918-19		1919-20	
	Πρόταση Συγκλήτου	Β.Δ.	Πρόταση Συγκλήτου	Β.Δ.
Μαθηματικό	60	60	60	60
Φυσικό	60	60	250	60
Χημικό	60	60	250	250
Φαρμακευτικό	60	60	250	250
Ιατρική	130	130	250	250
Οδοντιατρικό	90	90	250	250
Νομική	160	160	160	250
Φιλοσοφική	60	60	60	60
Θεολογική	60	60	60	60

Οι καθηγητές της Φυσικομαθηματικής αποδέχθηκαν, τουλάχιστον σε ρητό επίπεδο, τις μεταβολές στα δίδακτρα και τα εξέταστρα που είχαν προταθεί στις συγκλητικές συνεδριάσεις και για τα τρία πτυχία της Σχολής παρέχοντας, ταυτοχρόνως, συγκατάθεση και στους αιτιολογικούς συλλογισμούς που υποστήριζαν τις εισηγήσεις. Οι προσδοκίες τους φαίνεται ότι εστιάζονταν σε μία ανακατανομή των πόρων η οποία θα επέφερε την

¹⁴⁹⁹ Για τις προτάσεις που έκανε η Σύγκλητος βλ. αντιστοίχως: ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 26/5/1918 & 3/7/1918· 1/6/1919· 23/5/1920. Για τις υπουργικές αποφάσεις βλ. ΦΕΚ 149Α, 5/7/1918· ΦΕΚ 176Α, 8/8/1919· ΦΕΚ 61Α, 10/4/1921. Η τελευταία αλλαγή διδασκτρών ήταν η μοναδική πρόταση που είχε κάνει η Σύγκλητος για το 1920-21 και δεν νομοθετήθηκε, ενώ έγινε δεκτή από την επόμενη κυβέρνηση για τα δίδακτρα του 1921-22. Η επαναπροώθηση της εισήγησης στη νέα ηγεσία του υπουργείου Παιδείας έγινε με πρόταση του Γ. Αγγελόπουλου τρεις μόλις ημέρες μετά από την κυβερνητική αλλαγή του Νοεμβρίου 1920 (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 7/11/1920). Στη διάρκεια των δύο συγκεκριμένων ετών τα δίδακτρα στις άλλες Σχολές έμειναν ίδια.

¹⁵⁰⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 1/6/1919. Η πρόταση για την αύξηση στα εξέταστρα έγινε από τον Δ. Παππούλια, οι επιφυλάξεις εκφράστηκαν από τον Γ. Αγγελόπουλο.

¹⁵⁰¹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 22/6/1919.

ενίσχυση της εργαστηριακής λειτουργίας. Ωστόσο στη διελευστίδα των αποφάσεων για τη διαμόρφωση των πανεπιστημιακών εσόδων, το κόστος της εργαστηριακής εκπαίδευσης αξιοποιήθηκε ως ένα προνομιακό πεδίο από το οποίο μπόρεσαν να αντληθούν επιχειρήματα προκειμένου να υποστηριχθούν αντιθετικές επιδιώξεις. Υπό αυτή τη συνθήκη εκδιπλώθηκε η συζήτηση, σε παραλληλία με το θέμα των διδάκτρων, για την αποπεράτωση του κτιρίου του Χημείου και τον εξοπλισμό του.

Η αποκατάσταση του Χημείου από την πυρκαγιά του 1911 είχε βραδυπορήσει σημαντικά, κατά ένα μέρος εξαιτίας των πολεμικών συνθηκών (έλλειψη υλικών και εργατικών χεριών, απότομες αλλαγές στα κόστη κ.λπ.). Όταν τα πέντε εργαστήρια (ανόργανης χημείας, οργανικής χημείας, βοτανικής και τα δύο εργαστήρια φυσικής) μεταφέρθηκαν στο Χημείο στην οδό Σόλωνος από το Μαράσλειο οίκημα της Δημόσιας Εμπορικής Σχολής που είχαν βρει προσωρινή στέγη, εγκαταστάθηκαν σε ένα μισοτελειωμένο κτίριο με βασικές ελλείψεις (χωρίς παράθυρα, σκάλα, αρχικά και χωρίς σκεπή)¹⁵⁰². Το οικοδόμημα ήταν δύσκολο να εκπληρώσει οποιαδήποτε λειτουργία, πολύ περισσότερο να υποστηρίξει μία άμεση και επαρκή λειτουργία των εργαστηρίων. Στο επόμενο διάστημα οι απαιτούμενες οικοδομικές εργασίες εξελίσσονταν με τα εργαστήρια να βρίσκονται σε καθεστώς ημιεγκατάστασης, τα ζητήματα που ανέκυπταν στα έργα ήταν συχνά και οι συζητήσεις για την αποπεράτωση του κτιρίου ήταν συνεχείς, τόσο στη Σύγκλητο του 1916-17 όσο και στην επόμενη¹⁵⁰³. Η κατάσταση των εργαστηρίων του Χημείου διέφερε, επομένως, από την περιγραφή ως «*άριστα εγκατεστημένα εργαστήρια και καλώς εφοδιασμένα*» που είχε δοθεί τον Δεκέμβριο του 1917 στο υπόμνημα της Σχολής για την ίδρυση του χημικού τμήματος. Ταυτόχρονα, όμως, υπήρχε ευρέως η εκτίμηση ότι λίγα είχαν απομείνει να γίνουν για την ολοκλήρωση του έργου καθώς οι εργασίες πλέον αφορούσαν κυρίως στον δεύτερο όροφο που ήταν πρόσθετος στο σχέδιο ανακαίνισης του κτιρίου¹⁵⁰⁴.

Οι εκκρεμότητες ήταν γνωστές στη Σύγκλητο του 1918-19 η οποία είχε λάβει, κατά την έναρξη του ακαδημαϊκού έτους, αποφάσεις για τη συνέχιση των έργων καθώς αναγνώριζε ότι -αν και «*σφαλερός εξ αρχής υπήρξεν ο τρόπος της ανοικοδομήσεως*»- έπρεπε τα απαιτούμενα έργα να ολοκληρωθούν «*δια να λειτουργή το Χημείον*»¹⁵⁰⁵. Ωστόσο, όταν ξεκίνησαν τα μαθήματα τον Ιανουάριο¹⁵⁰⁶, ένα σχετικό αίτημα αντιμετωπίστηκε με έκπληξη και συνάντησε ισχυρά προσκόμματα παρ' ότι αφορούσε σε δαπάνες που είχαν προϋπολογιστεί ή είχαν συζητηθεί ως επόμενες και απαραίτητες για

¹⁵⁰² Η μετεγκατάσταση στο Χημείο ξεκίνησε το φθινόπωρο του 1916 από τα δύο εργαστήρια Φυσικής και το εργαστήριο Οργανικής που εγκαταστάθηκαν στους χώρους που είχαν ετοιμαστεί στο ισόγειο. Τα εργαστήρια Ανόργανης Χημείας και Βοτανικής έφυγαν από το Μαράσλειο το καλοκαίρι του 1917, λίγο πριν επιστρέψει εκεί η Εμπορική Σχολή. Οι καθηγητές περιέγραφαν εύγλωττα στα υπομνήματά τους τις συνθήκες εγκατάστασης στο μισοτελειωμένο Χημείο (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 330.5 & 331.3, Κ. Ζέγγελος & Σ. Μηλιαράκης προς πρυτανεία, 4/10/1917 & 11/10/1917, αρ. πρ. 525 & 700, επίσης: Δ. Χόνδρος σε Πρακτικά Συγκλήτου, 7/10/1917). Τον Οκτώβριο του 1917 από το κτίριο έλειπε η στέγη, ο α' όροφος ήταν ημιτελής, από τον πρόσθετο β' όροφο υπήρχε μόνο ο σκελετός και το κεντρικό αμφιθέατρο είχε μόνο τους περιφερειακούς τοίχους (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 331.3, 12/10/1917, *Πρωτόκολλον κανονισμού σειράς εκτελεσθησομένων έργων εν τω ανεγειρομένω Χημείω*).

¹⁵⁰³ Είναι ενδεικτικό ότι τα θέματα για την εξέλιξη του έργου είχαν απασχολήσει τη Σύγκλητο του 1916-17 σε έντεκα συνεδριάσεις και την επόμενη σε δώδεκα. Σε αυτές, αρκετές φορές, είχαν αναδειχθεί διαφορετικοί χειρισμοί τόσο ανάμεσα στους καθηγητές της Σχολής όσο και ανάμεσα στις διάδοχες πανεπιστημιακές διοικήσεις.

¹⁵⁰⁴ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 19/5/1918.

¹⁵⁰⁵ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 3 & 24/11/1918.

¹⁵⁰⁶ Τα μαθήματα του 1918-19 ξεκίνησαν τον Ιανουάριο λόγω της ευρωπαϊκής επιδημίας γρίπης που κράτησε κλειστές τις εκπαιδευτικές μονάδες όλων των βαθμίδων.

την εργαστηριακή χρήση του κτιρίου¹⁵⁰⁷. Στο αίτημα οι καθηγητές χημείας, φυσικής και βοτανικής ανέφεραν ότι, εάν δεν λαμβάνονταν άμεσες πρωτοβουλίες, θα ήταν το τρίτο έτος που οι φοιτητές δεν θα ασκούσαν εργαστηριακά με αποτέλεσμα να «αποφοιτήσουν δε μετ' ολίγον πλείστοι εξ αυτών, χωρίς καν να έχουν λάβη εις χείρας των ούτε δοκιμαστικών σωλήνα». Η περιγραφή της κατάστασης δεν ήταν πιστή, τουλάχιστον για τους φοιτητές του προϋπάρχοντος φυσικού τμήματος¹⁵⁰⁸. Σε κάθε περίπτωση, όμως, αίτημα και περιγραφή αφορούσαν στην εκπαίδευση που παρείχαν τα πέντε εργαστήρια σε τέσσερα ακόμη πτυχία εκτός από το χημικό (φυσικό, μαθηματικό, φαρμακευτικό, ιατρική). Ωστόσο το υπόμνημα έκανε ιδιαίτερη μνεία στην ευθύνη του Πανεπιστημίου απέναντι στις νέες εγγραφές του χημικού τμήματος και ο κοσμήτορας Κ. Κτενάς το υπερασπίστηκε με αναφορά στην οφειλόμενη ανταποδοτικότητα των διδάκτρων¹⁵⁰⁹.

Το αίτημα συναρτήθηκε αφενός από τον Γ. Αγγελόπουλο με τη δέσμευση να υπάρξει μελλοντική απόφαση που θα αύξανε τα δίδακτρα στο χημικό τμήμα. Αφετέρου δέχθηκε φίλια πυρά από τον Δ. Αιγινήτη με σκοπό, μεταξύ άλλων, να προωθηθούν διαφορετικές επιλογές στους σχεδιασμούς των πανεπιστημιακών κτιριακών υποδομών¹⁵¹⁰. Καθώς στη συγκεκριμένη περίοδο το θέμα της στέγασης συγκέντρωνε το ενδιαφέρον όλων των Σχολών και προσεγγίζονταν με αποκλίνοντες τρόπους από τις πανεπιστημιακές ηγεσίες¹⁵¹¹, οι χωρικές διεκδικήσεις σε συνδυασμό με τον ήδη ευκρινή

¹⁵⁰⁷ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 260.1, 12/1/1919, αρ. πρ. 2006. Το οικονομικό αίτημα είχαν διατυπώσει οι καθηγητές που στεγάζονταν στο Χημείο (Ματθαίουπουλος, Τσακαλώτος, Πολίτης και Μαλτέζος, οι Ζέγγελος και Χόνδρος απουσίαζαν στην περιοδεία στη Γαλλία). Ζητούσαν να αποπερατωθεί η κατασκευή της σκάλας και των δαπέδων που είχαν προϋπολογιστεί και να εγκριθούν νέες πιστώσεις για την υδραυλική εγκατάσταση και την εγκατάσταση φωταερίου. Οι τελευταίες είχαν συζητηθεί σε προηγούμενες συνεδριάσεις χωρίς να ληφθούν αποφάσεις καθώς η εκτέλεση του προϋπολογισμού στο συγκεκριμένο έτος παρουσίαζε ιδιομορφίες εξαιτίας του νέου τρόπου είσπραξης των διδάκτρων (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 21/7/1918 & 24/11/1918).

¹⁵⁰⁸ Από τα μητρώα του Εργαστηρίου Οργανικής Χημείας (ΕΟΧ, *Μητρώων τεταρτοετών φοιτητών του φυσικού τμήματος ασκηθέντων εν τω εργαστηρίω*) φαίνεται ότι τα δύο προηγούμενα ακαδημαϊκά έτη είχαν ασκηθεί ετησίως από 26 φοιτητές του ενιαίου φυσικού τμήματος, ενώ άσκηση στη διάρκεια του 1916-17 προκύπτει και από τα εργαστηριακά ημερολόγια του Α. Κώνστα (ενότητα 12.4). Ο αριθμός των ασκούμενων φοιτητών, ωστόσο, ήταν μάλλον μικρότερος της ζήτησης και δημιουργούνταν καθυστερήσεις στην ολοκλήρωση των σπουδών. Το συγκεκριμένο πανεπιστημιακό έτος (1918-19) αυτές οι δυσλειτουργίες έγιναν προσπάθεια να αντιμετωπιστούν με τη λειτουργία όλων των εργαστηρίων της Σχολής και στους καλοκαιρινούς μήνες (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 27/4/1919 & Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 1.2, ;/12/1919, αρ. πρ. 408) προκειμένου να ασκηθεί μεγαλύτερος αριθμός φοιτητών και, για παράδειγμα, η Οργανική άσκησε 53 άτομα του φυσικού τμήματος (ΕΟΧ, *Μητρώων τεταρτοετών φοιτητών του φυσικού τμήματος...*, σ.π.)

¹⁵⁰⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 19/1/1919.

¹⁵¹⁰ Ο καθηγητής Αστρονομίας συμμετείχε εκτάκτως στη Σύγκλητο σε αντικατάσταση του προκοσμήτορα Δ. Χόνδρου που απουσίαζε στην περιοδεία. Στη συνεδρίαση μετέφερε την αμφισβήτηση που είχε εκφράσει στη Σχολή ο Γ. Ματθαίουπουλος για την καταλληλότητα του Χημείου ως εργαστηριακού χώρου, εκτίμηση με την οποία ο ίδιος είχε συμφωνήσει στη Σχολή (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 9/1/1919). Ο Δ. Αιγινήτης θεωρούσε το Χημείο προσωρινό και πρόβαλλε ως ριζική λύση το σχέδιο για το κτιριακό πρόβλημα του Πανεπιστημίου το οποίο είχε συντάξει στο πλαίσιο της επιτροπής αναθεώρησης του Οργανισμού. Η αμφισβήτηση του Χημείου θεωρήθηκε καίριας σημασίας στη Σύγκλητο καθώς έθετε ξανά τα εργαστήρια φυσικών επιστημών στον χορό των διεκδικήσεων σε μία περίοδο που προωθούνταν οι στόχοι άλλων Σχολών για την επίλυση των κτιριακών τους αναγκών (υποσημείωση 1511). Για τον λόγο αυτό η Σύγκλητος ζήτησε να λάβει γνώση των πρακτικών της Φυσικομαθηματικής και να έχει τη διαβεβαίωση του Γ. Ματθαίουπουλου ότι δεν απέρριπτε εν συνόλω την επιλογή του Χημείου (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 19/1/1919 & 2/2/1919· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 260.1, κοσμητεία ΦΜΣ προς πρυτανεία, 26/1/1919, αρ. πρ. 84).

¹⁵¹¹ Ο Δ. Αιγινήτης είχε ολοκληρώσει την εκπόνηση ενός «*ευρυτάτου οικοδομικού προγράμματος*» το οποίο, σύμφωνα με την περιγραφή του (ΦΕΚ 195Α, 12/6/1926), περιλάμβανε να οικοδομηθούν νέες εγκαταστάσεις (αμφιθέατρα, εργαστήρια, μουσεία, σπουδαστήρια, γραφεία και λοιποί χώροι) στον χώρο του Πολιτικού Νοσοκομείου και το συνεχιζόμενο του οικόπεδο (που είχε απαλλοτριωθεί πρόσφατα για το Πανεπιστήμιο)

και διογκούμενο αριθμό εγγραφών στο χημικό τμήμα άρχισαν να αντιμετωπίζονται με επαυξημένη επιφυλακτικότητα. Υπό το ίδιο πρίσμα προσεγγίστηκε, στο τέλος της ακαδημαϊκής χρονιάς, και η πίστωση που ζήτησαν τα δύο εργαστήρια χημείας προκειμένου να κατασκευαστεί ο σταθερός τους εξοπλισμός (κυρίως εργαστηριακοί πάγκοι και απαγωγείς αερίων)¹⁵¹². Η έγκριση αφενός χρησιμοποιήθηκε, για ένα μακρύ διάστημα, ως μοχλός ώστε να προωθηθεί η αύξηση των διδάκτρων¹⁵¹³. Η δυστοκία ωστόσο συνεχίστηκε και, μάλιστα, η διαπραγμάτευση έγινε εντονότερη όταν υπήρξε πλέον το αντίκρισμα στο πανεπιστημιακό ταμείο και το αίτημα αφορούσε στην πραγματική, και όχι τη δυνητική, κατανομή του¹⁵¹⁴. Το στοιχείο αυτό φαίνεται ότι αποτέλεσε έναν από τους λόγους που η αντιπαράθεση μεταφέρθηκε και στον ημερήσιο τύπο στα τέλη του πρώτου έτους λειτουργίας του τμήματος¹⁵¹⁵. Στη διαπραγμάτευση, πέρα από τις δηκτικές αναφορές και τις προσωπικές στρατηγικές, το επίδικο ήταν το

προκειμένου εκεί να στεγαστούν η πανεπιστημιακή διοίκηση και όλες οι εκπαιδευτικές λειτουργίες που αφορούσαν στις Σχολές Φυσικομαθηματική, Ιατρική και Νομική ενώ οι πανεπιστημιακές κλινικές να λειτουργήσουν σε διάφορα σημεία της Αθήνας. Σε αυτό το σχέδιο το κεντρικό κτίριο θα παρέμενε στη χρήση μόνο της Θεολογικής και της Φιλοσοφικής και το κτίριο του Χημείου (μαζί με το ακαδημαϊκό γυμναστήριο στο υπόλοιπο οικόπεδο) θα μετατρεπόταν σε φοιτητική λέσχη. Αντίθετα, ο τότε πρόεδρος καθηγητής της Ιατρικής Γ. Γαζέπης προέκρινε να μεταφερθούν όλα τα ιατρικά εργαστήρια και οι κλινικές σε νέα κτίρια που θα κτιζόνταν στην περιοχή Γουδί και για τον σκοπό αυτό είχε ο ίδιος υποβάλει μία νέα πρόταση που αφορούσε σε όλες τις ανάγκες του Πανεπιστημίου. Στην πρόταση που είχε απευθύνει προς την κυβέρνηση το Κράτος θα αναλάμβανε το μικρότερο μέρος της δαπάνης και το Πανεπιστήμιο το μεγαλύτερο, αφού πρώτα εκποιούσε το συγκεκριμένο οικόπεδο (που όριζαν οι οδοί Σίνα-Σόλωνος-Μασσαλίας-Ακαδημίας). Στο σχέδιό του προόριζε το 73,8% των δαπανών για την Ιατρική, το 8,4% για τη Νομική και το 17,8% για τη Φυσικομαθηματική και, ειδικότερα για το Χημείο, το 3,3% (Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 154.034.035, Γαζέπης προς ΥΕΔΕ και Ε. Βενιζέλο, 24/7/1919). Η Νομική Σχολή, από την άλλη μεριά, επεδίωκε να επιλύσει άμεσα το στεγαστικό της πρόβλημα διεκδικώντας την ανέγερση κτιρίου ακριβώς στο οικοδομικό τετράγωνο που ο Γ. Γαζέπης πρότεινε να πωληθεί (ο αρχικός προγραμματισμός ήταν να κτιστούν σε αυτό και κτίρια για τα ιατρικά εργαστήρια). Το σχετικό προσχέδιο, μάλιστα, εγκρίθηκε στην πρώτη συνεδρίαση της επόμενης Συγκλήτου κατά τη δεύτερη πρυτανεία Αγγελόπουλου (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 28/9/1919).

¹⁵¹² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 27/4/1919 και Λυτά Συγκλήτου, φ. 204.1, κοσμητεία ΦΜΣ προς πρυτανεία, 3/5/1919, αρ. πρ. 126. Τα δύο εργαστήρια χημείας ζητούσαν από 60 000δρχ. το καθένα για τον σταθερό τους εξοπλισμό (ένα ποσό περίπου ίσο με το πενταπλάσιο της τακτικής τους πίστωσης, εάν αφαιρούνταν το υπόλοιπο των ασφάλιστρων από την πυρκαγιά). Η Ανόργανη Χημεία ζητούσε εργαστηριακές τράπεζες για 100 θέσεις φοιτητών α' και β' έτους και η Οργανική για 80 θέσεις για τα δύο επόμενα έτη. Εάν λάβουμε υπόψη το πρόγραμμα σπουδών που είχε μόλις εγκριθεί, μπορεί να υπολογιστεί ότι το αίτημα εμπεριείχε την πρόβλεψη το χημικό τμήμα να μπορεί να εκπαιδεύει 40-50 φοιτητές το ελάχιστο ανά έτος σπουδών ή, εάν ασκούσαν δύο σε κάθε θέση, ο διπλάσιος αριθμός. Αυτό αποτελεί ένα απαραίτητο δεδομένο για την κατανόηση των συζητήσεων που ακολούθησαν σχετικά με τις φοιτητικές εγγραφές.

¹⁵¹³ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 11 & 25/5/1919, 22 & 29/6/1919 και Λυτά Συγκλήτου, φ. 614.5, πρυτανεία προς ΥΕΔΕ, 2/7/1919, αρ. πρ. 6842.

¹⁵¹⁴ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 29/6/1919. Η συγκεκριμένη συνεδρίαση ήταν και καταγράφηκε ως συγκρουσιακή. Εκτός από τον Γ. Αγγελόπουλο, που διατύπωσε εκ νέου τις επικρίσεις του για τη «μετ' ελαφράς σκέψεως» απόφαση να ιδρυθεί το τμήμα και για την ακαταλληλότητα του Πανεπιστημίου να εκπαιδεύει χημικούς, διατυπώθηκε μομφή σε αντίθετη κατεύθυνση από τους Δ. Παππούλια και Κ. Κτενά ότι το Πανεπιστήμιο «διακωμωδεί» την εκπαίδευση που παρέχει και «απατά» τους φοιτητές. Εκείνο που είχε διαφοροποιήσει τις στάσεις και τις είχε καταστήσει περισσότερο συγκρουσιακές ήταν ότι είχε οριστικοποιηθεί η θετική έκβαση στα έσοδα μετά από το πρώτο έτος εφαρμογής του νόμου περί τελών (όπως θίγεται έμμεσα στη συνεδρίαση) και είχαν συμφωνηθεί με το υπουργείο τα τέλη της επόμενης χρονιάς που διασφάλιζαν ένα παρόμοιο αποτέλεσμα. Η θετική έκβαση για το πανεπιστημιακό ταμείο ήταν ωστόσο πρόσκαιρη καθώς ανατράπηκε από την αύξηση του μισθολογικού κόστους το 1920.

¹⁵¹⁵ Πριν από τη δημοσίευση των άρθρων του Γ. Αγγελόπουλου στην εφημερίδα *Αθήναι* τα οποία παρουσιάστηκαν στην ενότητα 11.4, η εφημερίδα *Εστία* είχε υποστηρίξει το αίτημα να εξοπλιστούν τα δύο εργαστήρια χημείας. Ο τρόπος που επέλεξε να το κάνει ήταν να προβάλει μία ανώνυμη διαμαρτυρία «γονέα» στην οποία είχε απαντήσει ο Γ. Ματθαίουπουλος (24, 26 & 27/6/1919, σ. 1). Όταν αποφασίστηκε τα εργαστήρια χημείας να λάβουν μόνο το υπόλοιπο από τα ασφάλιστρα της πυρκαγιάς, η εφημερίδα επανήλθε (3/7/1919, σ. 1) και παρομοίασε τη Σύγκλητο με τον Σάυλοκ από τον *Έμπορο της Βενετίας*.

ποιος ανάμεσα στο Κράτος και το Πανεπιστήμιο αξιολογούσε τις ανάγκες και έθετε τις προτεραιότητες για την ανώτατη εκπαίδευση μέσα σε μία συνθήκη όπου το κόστος της έβαινε αυξανόμενο¹⁵¹⁶. Το αφήγημα για την καταλληλότητα των πανεπιστημιακών οργάνων να πράττουν κάτι τέτοιο, το οποίο emphaticά είχε επικαλεστεί ο εισηγητής του νέου οικονομικού μοντέλου, είχε τρωθεί σε σύντομο χρόνο. Ο ίδιος θα ενέκρινε τελικά την πίστωση στα δύο εργαστήρια χημείας με την υποσημείωση ότι την αποδεχόταν «μέχρις οριστικής αποφάσεως εκ του κράτους περί της υπάρξεως του χημικού τμήματος εν τω Πανεπιστημίω»¹⁵¹⁷ αποδίδοντας ξανά στην κρατική διοίκηση την κύρια αρμοδιότητα για τις σχετικές αποφάσεις.

Η διαχείριση των εγγραφών

Το οικονομικό αίτημα των δύο καθηγητών χημείας για τα εργαστήριά τους το 1919 το συνόδευσε το επιχείρημα ότι η επένδυση στις χημικές σπουδές αποτελούσε μία παράμετρο κρίσιμη «υπέρ ποτέ εις την σημερινή ευτυχή του έθνους εποχήν ότε προσδοκώμεν και βλέπομεν την Ελλάδα μεγαλυτέραν και αξιούσαν δικαίως να σταδιοδρομήσει εις τας πρώτας γραμμάς εις τον αγώνα της προόδου»¹⁵¹⁸. Το επιχείρημα απηχούσε πεποιθήσεις που έβρισκαν ερείσματα στην κοινωνία και είχαν ήδη εκφραστεί στη ροή των φοιτητών.

Πίνακας 26

Εγγραφές στο μαθηματικό και το φυσικό τμήμα, 1912-1922¹⁵¹⁹

	Μαθηματικό	Φυσικό
1912-13	16	54
1913-14	30	51
1914-15	21	41
1915-16	21	93
1916-17	41	120
1917-18	44	122
1918-19	38	91
1919-20	29	44
1920-21	31	37
1921-22	57	21

Η τάση αύξησης των φοιτητών στο ενιαίο φυσικό τμήμα, που είχε ξεκινήσει στο γύρισμα του αιώνα, ενισχύθηκε σημαντικά στα πρώτα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (Πίνακας 26). Η αύξηση των εγγραφών στο φυσικό στα χρόνια του Πολέμου δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στην επέκταση του ελληνικού κράτους μετά από τους βαλκανικούς πολέμους ή στην εξάπλωση του σχολικού δικτύου σε όλη την επικράτεια καθώς, για παράδειγμα, μία ανάλογη τάση δεν παρατηρούνταν στο μαθηματικό. Η αυξανόμενη φοιτητική ροή αποτελούσε σε σημαντικό βαθμό έκφραση μίας μετατόπισης του ενδιαφέροντος προς τις φυσικές επιστήμες, και πρωτίστως προς τη σπουδή της

¹⁵¹⁶ Στη Φυσικομαθηματική είχαν γίνει δεκτές εισηγήσεις που εστίαζαν στην κρατική αρωγή (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 1 & 15/6/1919) και είχε αποφασιστεί ότι, εφόσον το Πανεπιστήμιο αδυνατούσε να συνδράμει, να ζητηθεί από την κυβέρνηση «να συμπληρώσει το ελλείπον χρήμα όπως εγένετο και δια το Πολυτεχνείον».

¹⁵¹⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 20/8/1919.

¹⁵¹⁸ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 204.1, κοσμητεία ΦΜΣ προς πρυτανεία, 3/5/1919, αρ. πρ. 126.

¹⁵¹⁹ Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1930, σ. 439. Τα δεδομένα του Πίνακα 26 εμφανίζουν κάποιες αποκλίσεις από άλλες συγκεντρωτικές καταγραφές της φοίτησης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, βλ. γενικότερα για το θέμα αυτό στο Παράρτημα 1. Μεταξύ των αποκλίσεων οι πιο σημαντικές αφορούν στο φυσικό τμήμα στα έτη 1916-17 και 1917-18 όπου οι τιμές που έδωσε η Στατιστική Υπηρεσία το 1930 είναι μικρότερες των άλλων καταγραφών. Ακόμη και με αυτά τα στοιχεία, πάντως, επιβεβαιώνεται η αυξανόμενη ροή προς το ενιαίο φυσικό τμήμα πριν από την ίδρυση του χημικού.

χημείας, μέσα στο περιβάλλον των μεταβολών που συζητήθηκαν στις προηγούμενες ενότητες. Το κλίμα αυτό επιβεβαιώθηκε, με έναν εμφατικό τρόπο, μετά από το 1918 όταν λειτούργησε το τμήμα χημείας.

Την πρώτη χρονιά λειτουργίας του τμήματος χημείας (1918-19) δύο ήταν οι πηγές από τις οποίες το τμήμα άντλησε φοιτητές: οι νέες εγγραφές πρωτοετών φοιτητών στο Πανεπιστήμιο και οι μετεγγραφές από φοιτητές του ενιαίου φυσικού στα τρία πρώτα έτη του νέου τμήματος. Και από τις δύο πηγές εκδηλώθηκε μία σημαντική προσέλευση που έφτασε, αθροιστικά, στους 300 φοιτητές. Ωστόσο, η τελική εικόνα για τη φοίτηση στο χημικό συγκροτήθηκε βαθμιαία μέσα στο ακαδημαϊκό έτος καθώς υπήρξαν διαδοχικές παρατάσεις στην περίοδο των φοιτητικών εγγραφών (όπως συνέβαινε σε όλη σχεδόν την πολεμική δεκαετία)¹⁵²⁰. Μαζί με τη διαδοχική συγκρότηση της εικόνας διαφοροποιούνταν βαθμιαία και οι στάσεις απέναντι στα ζητήματα λειτουργίας του τμήματος.

Ο ιδρυτικός νόμος για το χημικό έδινε το δικαίωμα στους φοιτητές του φυσικού τμήματος να μετεγγραφούν, έως τα τέλη Οκτωβρίου, στο δεύτερο έτος (εάν είχαν ολοκληρώσει επιτυχώς την πρώτη τμηματική εξέταση) ή στο τρίτο έτος (εάν είχαν επιτύχει στη δεύτερη ή και στην τρίτη τμηματική)¹⁵²¹. Εξαιτίας των συνθηκών, όμως, λίγοι φοιτητές είχαν εξεταστεί για το 1917-18 και η διάταξη αρχικά δεν βρήκε εφαρμογή. Με δεδομένο ότι τα μαθήματα δεν είχαν ξεκινήσει λόγω της επιδημίας γρίπης του 1918, η Σύγκλητος ζήτησε να υπάρξει επαναληπτική περίοδος εξετάσεων για όλα τα προγράμματα σπουδών και ενίσχυσε το αίτημά της προς το υπουργείο με το επιχείρημα ότι η ρύθμιση ευνοούσε και εκείνους τους φοιτητές του φυσικού που επιθυμούσαν να μετεγγραφούν στο χημικό¹⁵²². Τη στιγμή της απόφασης είχε πραγματοποιηθεί ένας σημαντικός αριθμός νέων εγγραφών στο τμήμα χημείας, αλλά είχαν γίνει ελάχιστες μετεγγραφές (Πίνακας 42). Πριν καν παρέλθει η προθεσμία η ευνοϊκή στάση άλλαξε, η συγκλητική απόφαση τροποποιήθηκε και ζητήθηκε να μην δοθεί παράταση¹⁵²³, μαζί της είχε αλλάξει σημαντικά και ο αριθμός των μετεγγραφών. Ο περιορισμός που ζητήθηκε στη νέα απόφαση της Συγκλήτου ήταν ο μόνος ανάμεσα στις ειδικές ρυθμίσεις που είχαν προταθεί από το υπουργείο και έγιναν αποδεκτές (για παλαιούς φοιτητές, αναδρομικές εγγραφές και παρατάσεις προθεσμιών). Η υπουργική απόφαση, ωστόσο, μαζί με τα άλλα επιμήκυνε και την περίοδο μετεγγραφών ανάμεσα στα δύο τμήματα της Φυσικομαθηματικής¹⁵²⁴. Το επόμενο βήμα της πανεπιστημιακής διοίκησης ήταν μία απόπειρα να ανακοπεί η ροή προς το χημικό με την πρόταση να επιβληθούν χρηματικές επιβαρύνσεις στις μετεγγραφές, κάτι που δεν ευοδώθηκε¹⁵²⁵. Καθώς από το υπουργείο

¹⁵²⁰ Η περίοδος εγγραφών και ανανεώσεων είχε οριστεί από τον Ν. 574/1915 για το διάστημα 15 έως 30 Σεπτεμβρίου κάθε έτους το οποίο μπορούσε να παραταθεί εάν το αποφάσιζε η Σύγκλητος και το ενέκρινε ο υπουργός (άρθρο 5). Η καθορισμένη περίοδος, ωστόσο, είχε πρακτικά ακυρωθεί μετά τους βαλκανικούς πολέμους και οι εγγραφές γίνονταν χωρίς χρονικούς περιορισμούς.

¹⁵²¹ ΦΕΚ 174Α, 9/8/1918, άρθρο 4.

¹⁵²² ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 5/12/1918 & Λυτά Συγκλήτου, φ. 204.1, πρυτανεία προς ΥΕΔΕ, αρ. πρ. 1567 (εδάφιο στ').

¹⁵²³ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 204.1, πρυτανεία προς ΥΕΔΕ, 8/2/1919, αρ. πρ. 2454.

¹⁵²⁴ Τα διατάγματα που ρύθμιζαν τα σχετικά θέματα δημοσιεύτηκαν στα: ΦΕΚ 37Α, 21/2/1919· ΦΕΚ 40Α, 25/2/1919· ΦΕΚ 47Α, 4/3/1919. Το τελευταίο έδινε παράταση στον χρόνο μετεγγραφής των φοιτητών από το φυσικό στο χημικό τμήμα έως το τέλος Μαρτίου 1919.

¹⁵²⁵ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 20/3/1919. Για τη μετεγγραφή από Σχολή σε Σχολή προβλεπόταν ένα πρόστιμο 50δρχ. και το ερώτημα που τέθηκε ήταν εάν έπρεπε να καταβάλλεται και κατά τη μετεγγραφή από τμήμα σε τμήμα της ίδιας Σχολής (τμήματα είχε μόνο η Φυσικομαθηματική). Η γνωμοδότηση του Δ. Παπούλια ως

δεν υιοθετήθηκαν διαφοροποιήσεις στις προθεσμίες εγγραφής ανάμεσα στα προγράμματα σπουδών και αφέθηκαν όλες ελεύθερες έως τη λήξη του ακαδημαϊκού έτους¹⁵²⁶, η πρώτη ακαδημαϊκή χρονιά του χημικού τμήματος ολοκληρώθηκε με ένα σημαντικό αριθμό φοιτητών να έχουν εγγραφεί στο νεοσύστατο τμήμα. Συγκεκριμένα, εγγράφηκαν ως πρωτοετείς περισσότεροι από 200 απόφοιτοι γυμνασίου και από τους υπάρχοντες φοιτητές μετεγγράφηκαν 89 κυρίως ως δευτεροετείς και τριτοετείς (Πίνακας 39 & Πίνακας 41).

Η επιφυλακτική στάση, εάν όχι η αντίθεση, προς την ομάδα των ήδη εγγεγραμμένων φοιτητών που θέλησαν να διαφοροποιήσουν την κατεύθυνση των σπουδών τους μπορεί να συσχετιστεί αφενός με την ισχυρή τάση σε αριθμητικό επίπεδο αλλά, ενδεχομένως, και με στοιχεία που συνδέονταν με το προφίλ ενός σημαντικού τμήματος αυτών των φοιτητών. Σχεδόν όλοι τους είχαν ένα ή δύο χρόνια προηγούμενης φοίτησης στο ενιαίο φυσικό τα οποία κατοχύρωσαν (Πίνακας 39), ένα δεδομένο που υποδηλώνει κατά κανόνα επιτυχείς προηγούμενες τμηματικές εξετάσεις. Αυτό παραπέμπει σε φοιτητές με συνεπή φοίτηση, στοιχείο που επιβεβαιώνεται και από τη μετέπειτα εργαστηριακή τους άσκηση και από το ποσοστό ολοκλήρωσης των σπουδών τους (Πίνακας 40). Με άλλα λόγια, όσοι είχαν επιλέξει να μετεγγραφούν κατά το 1918-19 φαίνεται ότι συγκροτούσαν μία δυναμική ομάδα (ανδρών) φοιτητών του φυσικού τμήματος οι οποίοι είχαν κάνει μία στοχευμένη επιλογή που υπηρέτησαν και στη συνέχεια. Δυνητικά μπορούσαν να εκδηλώσουν άμεσα πιο αυξημένο ενδιαφέρον για τους όρους και τις συνθήκες της εκπαίδευσής τους και, σε κάθε περίπτωση, προκαλούσαν ποσοτικές και ποιοτικές ανακατατάξεις στο φοιτητικό δυναμικό στο εσωτερικό της Σχολής. Επιπρόσθετα μπορούσε εύκολα να γίνει η προβολή ότι ακριβώς αυτοί θα αποτελούσαν, σε άμεσο χρόνο, ένα νέο δυναμικό επιστημόνων το οποίο θα προσερχόταν στην αγορά εργασίας εφοδιασμένο με ειδικούς τίτλους¹⁵²⁷.

Ο κύριος όγκος, όμως, των εγγεγραμμένων στο χημικό τμήμα κατά το πρώτο έτος προερχόταν από νέους φοιτητές. Ο μεγάλος τους αριθμός χρησιμοποιήθηκε, όπως είδαμε, σε μερικές περιπτώσεις ως επιχείρημα ενίσχυσης των επιδιώξεων που είχαν οι έδρες της Σχολής και σε άλλες περιπτώσεις ως επιχείρημα απειλής της οικονομικής υπόστασης του Πανεπιστημίου. Ωστόσο, παρά την αυξημένη τάση για εγγραφή στο χημικό τμήμα, υπάρχουν ενδείξεις ότι από τις νέες εγγραφές εκείνοι που φοίτησαν ήταν εξαρχής σημαντικά λιγότεροι. Όσοι παρουσιάστηκαν στα αμφιθέατρα και τα εργαστήρια, ακόμη και στο αρχικό στάδιο της φοιτητικής ζωής, δεν φαίνεται ότι ξεπέρασαν τους εκατό (Πίνακας 41). Ο διευρυμένος αριθμός των νέων φοιτητών την πρώτη χρονιά είχε περισσότερο συνεισφορά στα επιχειρήματα απ' ότι επίδραση στην εκπαιδευτική πραγματικότητα. Ωστόσο, παράλληλα, έδειχνε και μία μεταστροφή στις τάσεις των ατομικών επιλογών για τις σπουδές η οποία διατηρήθηκε έως την είσοδο των

νομικού συμβούλου του Πανεπιστημίου ήταν αρνητική, οπότε οι μετεγγραφές επιβαρύνθηκαν μόνο με το πρόστιμο καθυστέρησης (5δρχ. για κάθε μήνα εκπρόθεσμης αίτησης).

¹⁵²⁶ ΦΕΚ 138Α, 21/6/1919 και ΦΕΚ 179Α, 12/8/1919.

¹⁵²⁷ Οι συσχετισμοί στην αγορά εργασίας που άμεσα θα προέκυπταν από τους πρώτους πτυχιούχους του χημικού απασχολούσαν ευρύτερες ομάδες, αλλά και τους φοιτητές που είχαν παραμείνει στο φυσικό τμήμα. Οι τελευταίοι ζήτησαν να μην περιοριστούν τα επαγγελματικά τους δικαιώματα μόνο στη μέση εκπαίδευση, όπως είχε οριστεί, και να έχουν πρόσβαση και σε θέσεις χημικών στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα. Η Σχολή απηύθυνε ερώτημα προς τον νομικό σύμβουλο του Πανεπιστημίου που αφορούσε μόνο στους τεταρτοετείς φοιτητές του φυσικού. Η γνωμοδότηση ήταν ότι όλοι όσοι ήταν εγγεγραμμένοι το 1917-18 (όχι μόνο οι τελειόφοιτοι) διατηρούσαν το σύνολο των επαγγελματικών δικαιωμάτων (ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, φ. 1918-1922, κοσμητεία προς πρυτανεία, 26/11/1918, αρ. πρ. 40 και πρυτανεία προς κοσμητεία, 27/12/1918, αρ. πρ. 1729). Την επόμενη δεκαετία οι τάσεις στις διεκδικήσεις για τα επαγγελματικά δικαιώματα ανάμεσα στους φοιτητές φυσικού και χημικού τμήματος αντιστράφηκαν (υποσημείωση 1590).

εισαγωγικών εξετάσεων στο χημικό τμήμα. Η μεταστροφή φαίνεται ότι αφορούσε ένα ευρύτερο σύνολο αποφοίτων γυμνασίου με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά. Το διαθέσιμο αρχειακό υλικό (Παράρτημα 1) δεν ευνοεί τη συγκρότηση μίας ευκρινούς εικόνας για την κοινωνική προέλευση, υπάρχουν όμως ενδείξεις που ενισχύουν την υπόθεση¹⁵²⁸. Εάν δεχθούμε ότι όντως υπήρξε μία διαφοροποίηση στη σύνθεση του φοιτητικού πληθυσμού μπορεί να αποτελέσει εξηγητική παράμετρο καθώς η προοπτική της κοινωνικής διεύρυνσης άλλαζε τα δεδομένα στους σχεδιασμούς, τις προτεραιότητες και την «αποστολή» της ανώτατης εκπαίδευσης.

Από την άλλη η παρατεταμένη περίοδος εγγραφών (Πίνακας 42) απορρύθμιζε, σύμφωνα με τους καθηγητές της Φυσικομαθηματικής, την εκπαιδευτική διαδικασία διότι επέφερε μία διαρκή προσέλευση φοιτητών στα εργαστήρια που δεν μπορούσε να συνδυαστεί με την τήρηση ενός προγράμματος άσκησης. Οι ίδιοι είχαν διατυπώσει εναλλακτικές λύσεις προς την πανεπιστημιακή και την πολιτική ηγεσία για όσο διάστημα κρίνονταν σκόπιμες οι παρατάσεις¹⁵²⁹ χωρίς, όμως, οι προτάσεις τους να αποτελέσουν θέμα που απασχόλησε ιδιαίτερος το Πανεπιστήμιο. Πολιτικές ισορροπίες και συσχετισμοί επιδρούσαν στις ατομικές στάσεις και στις συλλογικές αποφάσεις των πανεπιστημιακών οργάνων. Άλλωστε, η αξιολόγηση της επιβάρυνσης από την άτακτη προσέλευση ήταν μία εκτίμηση στην οποία δύσκολα ομνοούσαν οι πανεπιστημιακοί καθηγητές καθώς, αφενός, η διδασκαλία κάθε Σχολής ήταν οργανωμένη σε διαφορετική βάση και, αφετέρου, αρκετοί από τους ίδιους δεν είχαν εγκαταλείψει, στις πεποιθήσεις ή στα επιχειρήματα, ένα φιλελεύθερο μοντέλο οργάνωσης των σπουδών που παρέπεμπε στον προηγούμενο αιώνα και συχνά εκφυλιζόταν στην απαίτηση μίας και μοναδικής (πτυχιακής) εξέτασης¹⁵³⁰. Ωστόσο οι δυσλειτουργίες που προκαλούνταν από τη συνεχή ροή νέων φοιτητών, σε συνδυασμό με τις περιορισμένες δυνατότητες των πανεπιστημιακών εργαστηρίων, φαίνεται ότι έγιναν παράγοντες που οδήγησαν σε αναποτελεσματικές επιλογές οι οποίες επιμήκυναν τον χρόνο φοίτησης. Στον βαθμό που έχει αντίκρισμα η υπόθεση ότι η κοινωνική βάση στην προσέλευση των φοιτητών διευρυνόταν, χρειάζεται να εξεταστεί εάν η αγνόηση των δυσλειτουργιών από την άτακτη προσέλευση -αγνόηση που γινόταν με την επίκληση να μην τεθούν φραγμοί στην πρόσβαση σε δύσκολες συνθήκες- επέτεινε στην ουσία τις κοινωνικές ανισότητες.

Στις συνεδριάσεις της Φυσικομαθηματικής το ζήτημα των παρατεταμένων εγγραφών συνδυάστηκε με τη διόγκωση του αριθμού των φοιτητών στο χημικό τμήμα και με τις ελλείψεις υποδομές και εισήγαγε την προοπτική να εφαρμοστούν εισιτήριες

¹⁵²⁸ Ανάμεσά τους βρίσκεται μία περιγραφή, λίγα χρόνια αργότερα, από τον Κ. Ζέγγελη η οποία εστίαζε περισσότερο στην καταγωγή και όχι τόσο στο εισόδημα. Ο καθηγητής της Ανόργανης υποστήριζε ότι είχε διεξάγει έρευνα κατά τη διάρκεια της πρυτανικής του θητείας (1924-25) σχετικά με το πατρικό επάγγελμα των φοιτητών και είχε διαπιστώσει ότι «μέγιστον αυτών μέρος προήρχετο εκ γονέων γεωργών ή βιοτεχνών». Ο ίδιος θεωρούσε ότι «κατά κανόνα» ένας φοιτητής με αυτή την καταγωγή «ουδέ μέτριος επιστήμων αποβαίνει» καθώς «δεν έλαβεν εις τον πατρικόν οίκον στενήν γνωριμίαν με τα βιβλία και δεν τα ηγάπησε». Πίστευε ότι η διατήρηση της επαγγελματικής οικογενειακής παράδοσης ήταν μία «αξιμίμητος αρετή του Αγγλικού λαού» που είχε συντελέσει, ειδικότερα, στην αναγέννηση της χημείας από τους άγγλους χημικούς, βλ. Ζέγγελης, Κ. (1928). Οι Άγγλοι Χημικοί και η Αναγέννησις της Χημείας. *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 7, 385-403.

¹⁵²⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/6/1919. Η Σχολή είχε ζητήσει να περιοριστεί στο εξής ο χρόνος εγγραφών έως τα τέλη Νοεμβρίου ή, εάν υπήρχαν ευρύτεροι λόγοι παράτασης, οι μεταγενέστερες εγγραφές να μην συνεπάγονται και άσκηση στα εργαστήρια κατά το ίδιο έτος. Ακολούθησαν και άλλες προτάσεις ειδικότερα για τους στρατευμένους φοιτητές (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 20/11/1921). Επιλογές όπως να λειτουργήσουν τα εργαστήρια κατά τους θερινούς μήνες εφαρμόστηκαν αρχικά (1918-19), αλλά μάλλον δεν συνεχίστηκαν καθώς δεν αποζημιώθηκε το προσωπικό των εργαστηρίων.

¹⁵³⁰ Ενδεικτικά: ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 26/1/1919 & 8/2/1920.

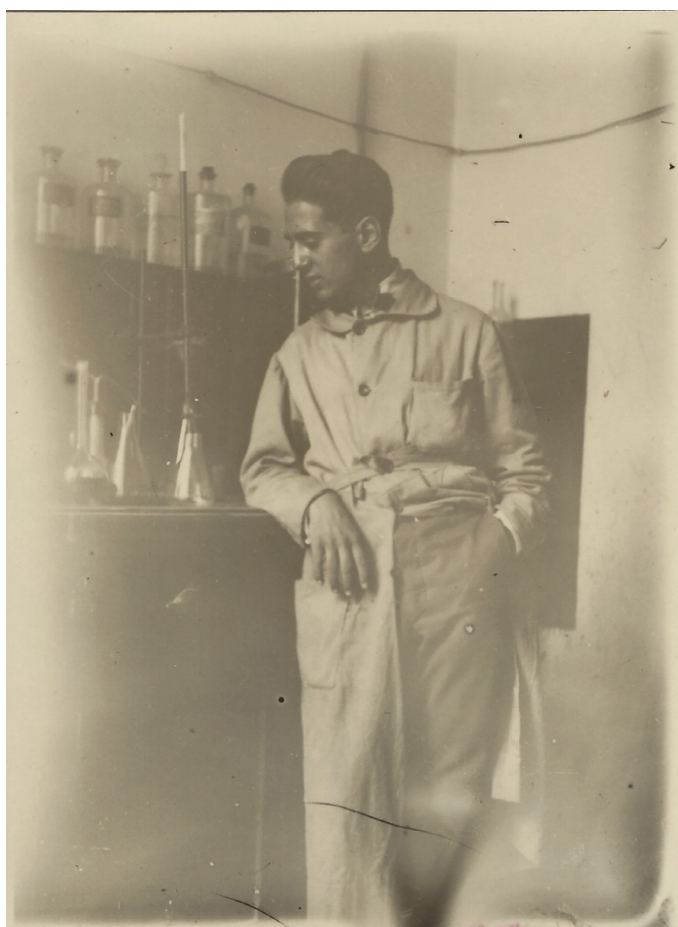
εξετάσεις. Οι εισαγωγικές εξετάσεις για το Πανεπιστήμιο, ένα παλαιό αίτημα, είχε επανέλθει στο προσκήνιο από τη Σύγκλητο του 1917-18 σε πρόταση για την αναθεώρηση των πανεπιστημιακών νόμων. Η αναγκαιότητά τους είχε αιτιολογηθεί με την εκτίμηση ότι υπήρχε «*από τινων ετών σπουδαία κατάπτωσης της μορφώσεως*» των αποφοίτων γυμνασίου και η έμφαση που δόθηκε ήταν στην επίδραση που είχε «*εν ταις καλουμέναις ηθικαίς ή πνευματικαίς επιστήμαις*» ζητώντας οι εξετάσεις να θεσπιστούν έως ότου η αναβάθμιση της γυμνασιακής εκπαίδευσης επιφέρει τη «*ριζική του κακού θεραπεία*»¹⁵³¹. Στη Φυσικομαθηματική, από την άλλη, η καθιέρωση των εισαγωγικών εξετάσεων προτάθηκε στα τέλη του 1918-19 ως μέτρο ποσοτικής διαχείρισης του αριθμού των εγγραφών στο χημικό τμήμα διότι επιπρόσθετα, σύμφωνα με τη Σχολή, όχι μόνο τα μέσα για την εκπαίδευσή τους δεν επαρκούσαν αλλά και «*η Πολιτεία δεν θα δυνηθή να ικανοποιήση αυτούς εξερχομένους του Πανεπιστημίου*»¹⁵³². Η προοπτική να θεσπιστούν εξετάσεις συμπεριέλαβε ευθύς και τα άλλα τμήματα (φυσικό και μαθηματικό), όπου δεν συνέτρεχε λόγος για το πλήθος των φοιτητών, με αιτιολογία την έλλειψη προαπαιτούμενων γνώσεων. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, οι καθηγητικές απόψεις για τις εισιτήριες εξετάσεις απείχαν πολύ από το να είναι συγκλίνουσες, ένα στοιχείο που διαφάνηκε ισχυρά στην επόμενη περίοδο. Στο συγκεκριμένο χρονικό σημείο κοινή συνιστώσα αποτέλεσε μόνο η προσωρινή εφαρμογή τους στο χημικό τμήμα, έως ότου συμπληρωθούν τα διαθέσιμα μέσα ασκήσεως, η οποία αναγνωρίστηκε ως «*βάσιμος*» από τη Σύγκλητο¹⁵³³.

Η εισροή νέων φοιτητών στο Πανεπιστήμιο προκειμένου να εγγραφούν στο χημικό τμήμα παρέμεινε σε σχετικά υψηλό επίπεδο έως ότου καθιερώθηκαν το 1924-25 οι εισιτήριες εξετάσεις (Παράρτημα 1). Σε αυτή την εξαιτία το ετήσιο πλήθος των φοιτητών εμφάνισε κάποιες κορυφώσεις, ωστόσο γενικώς ακολούθησε τάσεις οι οποίες είχαν διαφανεί μετά το 1915 στις εγγραφές του φυσικού τμήματος. Η εικόνα μίας μεγάλης εισροής μετριάζεται εάν τα δύο τμήματα, φυσικό και χημικό, ιδωθούν αθροιστικά. Ήταν περισσότερο η ανακατανομή, και λιγότερο το καθαυτό μέγεθος, το στοιχείο που διαφοροποιούσε την κατάσταση σε σχέση με τα αμέσως προηγούμενα χρόνια. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η ανακατανομή -και μάλιστα προς ένα τμήμα με αυξημένη εργαστηριακή εκπαίδευση- προκάλεσε κλυδωνισμούς ιδιαίτερος καθώς εκτυλίχθηκε σε μία περίοδο κρίσιμη για τα οικονομικά του Πανεπιστημίου. Η φοιτητική ροή προσδιόρισε, από τη μία, τις πανεπιστημιακές στάσεις απέναντι στο νέο τμήμα και προσέφερε ένα μη ευνοϊκό πλαίσιο υποδοχής. Και, από την άλλη, αξιοποιήθηκε από τις κυβερνητικές αποφάσεις με τρόπο ώστε να μην τίθενται προσκόμματα στις φοιτητικές επιλογές και, ταυτοχρόνως, να μην υποστηρίζονται οι προκαλούμενες μεταβολές με άλλα μέτρα και αποτέλεσε έτσι έναν μοχλό κυβερνητικής παρέμβασης απέναντι στο Πανεπιστήμιο.

¹⁵³¹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 17/3/1918.

¹⁵³² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 1/6/1919. Η εκτίμηση ήταν ότι το Πανεπιστήμιο μπορούσε να εκπαιδεύσει ετησίως 50-60 χημικούς και ότι τόσους απαιτούσαν και οι κοινωνικές ανάγκες στην αγορά εργασίας. Κατά την έκφραση του Κ. Ζέγγελη, οι εισαγωγικές εξετάσεις θα βοηθούσαν ώστε να αποκλειστούν οι «*χάριν γούστου εγγραφόμενοι*».

¹⁵³³ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 16/7/1919.

Εικόνα 8

Ο Μιχαήλ Αναστασιάδης, φοιτητής, στο Εργαστήριο Ανόργανης Χημείας το 1924. Ο μετέπειτα υφηγητής Εφαρμοσμένης Φυσικής και καθηγητής Ηλεκτρονικής Φυσικής, υπήρξε πτυχιούχος του τμήματος χημείας το 1926. Το ίδιο και ο υφηγητής και καθηγητής Φυσικής Θεόδωρος Κουγιουμτζέλης (πτυχίο 1928) καθώς και άλλοι.

Πηγή: Οικογενειακό Αρχείο Κ. Μπαρμπάτση

11.6. Επαγγελματικές τροχιές: πανεπιστημιακοί απόφοιτοι και χημικό επάγγελμα έως το 1925

Η έναρξη του Μεσοπολέμου μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα μεταίχμιο τόσο για τις ανώτατες σπουδές στο πεδίο της χημείας, όσο και για τη συγκρότηση του χημικού επαγγέλματος. Και αυτό, αφενός, διότι είχαν ήδη λειτουργήσει για μερικά χρόνια τα δύο προγράμματα σπουδών χημείας και γινόταν προσπάθεια να επανασχεδιαστεί ο χάρτης της ανώτατης εκπαίδευσης στη χώρα. Και, αφετέρου, διότι στη συγκεκριμένη περίοδο το χημικό επάγγελμα πέρασε σε μία φάση κατά την οποία συγκροτήθηκε με ποιοτικές διαφορές από την προηγούμενη. Η περιγραφή, επομένως, του σώματος των ελλήνων χημικών στην έναρξη αυτής της διαδικασίας έχει να προσφέρει. Τη δυνατότητα μίας τέτοιας περιγραφής μπορεί να δώσει το *Μητρώον των Ελλήνων Χημικών*¹⁵³⁴ που καταρτίστηκε το 1925 (εκδόθηκε στις αρχές του 1926). Ήταν το αποτέλεσμα μία συστηματικής καταγραφής που έγινε από την Ένωση Ελλήνων Χημικών (στο εξής, ΕΕΧ) η οποία είχε ιδρυθεί το 1924. Το συγκεκριμένο Μητρώο αντικατέστησε ένα προηγούμενο

¹⁵³⁴ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΕΧ, *Μητρώον των Ελλήνων Χημικών*, Αθήνα 1926, Τυπ. «Το Άστυ» Β. Γ. Τσοκόπουλος.

που είχε καταρτιστεί κατά την ίδρυση της ΕΕΧ και ήταν ατελέστερο¹⁵³⁵. Περιέχει 569 ονόματα χημικών και για καθένα ανέφερε το είδος του διπλώματος που κατείχε, το έτος απόκτησής του καθώς και τη διεύθυνση και το είδος της εργασίας του κατά την εποχή της έκδοσης.

Αφορμή ώστε να ανατρέξω στο Μητρώο υπήρξε η αναζήτηση πληροφοριών για τους πτυχιούχους της Φυσικομαθηματικής Σχολής που ασκούσαν το χημικό επάγγελμα στην έναρξη του Μεσοπολέμου. Σε ένα δεύτερο στάδιο, ωστόσο, η ενασχόληση με το Μητρώο πρόσθεσε το ερώτημα κατά πόσο μπορούσαν να ανιχνευτούν ενδείξεις και σε ένα βάθος χρόνου σχετικά με τους πανεπιστημιακούς απόφοιτους που στρέφονταν στο χημικό επάγγελμα. Τα δύο ερωτήματα οδήγησαν στην απόφαση να μεταγραφεί το Μητρώο στο σύνολό του, να διασταυρωθούν τα στοιχεία του για τους πτυχιούχους του Πανεπιστημίου Αθηνών με τα πανεπιστημιακά αρχεία από το φυσικό και το χημικό τμήμα, και τα δεδομένα που θα προκύψουν να επεξεργαστούν εκ νέου προκειμένου να αναζητηθούν οι απαντήσεις. Από όσο γνωρίζω το ίδιο το Μητρώο δεν έχει αποτελέσει αντικείμενο έρευνας. Στη βιβλιογραφία αναφέρονται μερικές πληροφορίες για το χημικό επάγγελμα στην ίδια περίοδο οι οποίες προέρχονται από ένα άρθρο του περιοδικού *Έργα* που είχε προαναγγείλει την έκδοση του Μητρώου. Οι αναφορές αυτές επικοινωνούν με ένα μόνο μέρος από τα ερωτήματα που διερευνώνται στην παρούσα επεξεργασία του Μητρώου και, επιπρόσθετα, έχουν οι σχετικές πληροφορίες έχουν προσληφθεί με τρόπο που δεν συμφωνεί με το περιεχόμενο του Μητρώου όπως θα εξηγήσω στη συνέχεια.

Περιγραφή του Μητρώου της ΕΕΧ και επεξεργασία των δεδομένων του

Το Μητρώο, σύμφωνα με την περιγραφή της ΕΕΧ¹⁵³⁶, περιλάμβανε:

- α. όλους τους πτυχιούχους από το Χημικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών,
- β. όλους τους πτυχιούχους από τη Σχολή Χημικών Μηχανικών του ΕΜΠ,
- γ. όλους τους πτυχιούχους ισότιμων πανεπιστημίων και πολυτεχνείων του εξωτερικού,
- δ. όσους πτυχιούχους από το ενιαίο Φυσικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών ασκούσαν ή είχαν ασκήσει έως τότε το επάγγελμα του χημικού, και
- ε. όσους αποφοίτους από την Εμπορική και Βιομηχανική Ακαδημία του Όθ. Ρουσόπουλου ασκούσαν το επάγγελμα του χημικού κατά την περίοδο που καταρτίστηκε το Μητρώο.

Επομένως η ιδιότητα του μέλους της ΕΕΧ και μέσω αυτής μία -άτυπη αρχικά- πιστοποίηση για την άσκηση του χημικού επαγγέλματος δόθηκε με διαφορετικό τρόπο στην κάθε ομάδα επαγγελματιών. Αυτό είναι ένα σημείο που χρειάζεται να προσεχθεί κατά την εξαγωγή των συμπερασμάτων από τα δεδομένα του Μητρώου (βλ. στη συνέχεια).

Ως προς την πληρότητα των εγγραφών η αντιπαραβολή με τα πανεπιστημιακά αρχεία έδειξε ότι το Μητρώο περιλάμβανε πράγματι όλους τους πτυχιούχους του χημικού τμήματος και, συγκεκριμένα, 226 από τα 228 πτυχία έως το 1924-25 καθώς και έξι ακόμη που δόθηκαν τον Οκτώβριο 1925 λίγο πριν εκδοθεί. Περιείχε επίσης το σύνολο των πτυχιούχων από τη σχολή χημικών μηχανικών του Πολυτεχνείου¹⁵³⁷. Για τις άλλες

¹⁵³⁵ Το Μητρώο του 1925 βρίσκεται επίσης και στα αρχεία της Γενναδείου Βιβλιοθήκης μαζί με τον προγενέστερο *Κατάλογο των Ελλήνων Χημικών*, Αθήναι 1924, Τυπ. Κ. Καμινάρη (ASCA, Αρχείο Κ. Βοβολίνη, φ. 599, Ματθαίοπουλος).

¹⁵³⁶ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΕΧ, *Μητρώων των Ελλήνων Χημικών*, Πρόλογος.

¹⁵³⁷ Στο Μητρώο εμφανίζονταν 38 απόφοιτοι από το Πολυτεχνείο, υπήρχαν ωστόσο ακόμη 14 που είχαν διπλό πτυχίο (12 με πτυχίο και από το ενιαίο φυσικό τμήμα, 2 και από το χημικό). Αθροιστικά μας κάνουν το

τρεις ομάδες (πανεπιστήμια και πολυτεχνεία του εξωτερικού, φυσικό τμήμα του Πανεπιστημίου και Ακαδημία Ρουσόπουλου) δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η πληρότητα του Μητρώου. Το πιο πιθανό είναι να είχαν παραληφθεί μερικοί, παρ' όλο που είχαν ληφθεί μέτρα όταν συγκροτούνταν το Μητρώο ώστε αυτό να αποφευχθεί (π.χ. δημοσιεύσεις στον ημερήσιο τύπο)¹⁵³⁸. Χειρόγραφες προσθήκες που υπάρχουν στα αρχαιακά αντίτυπα δείχνουν ότι υπήρχαν τέτοιες περιπτώσεις. Ωστόσο μάλλον ήταν λίγες και ο βαθμός πληρότητας του Μητρώου ήταν μεγάλος, η καλή γνώση μίας όχι ιδιαίτερας ευρείας επαγγελματικής ομάδας φαίνεται ότι δεν έλειπε.

Οι πληροφορίες που περιείχε το Μητρώο για κάθε μέλος είχαν αντληθεί από ένα απογραφικό δελτίο που είχαν συμπληρώσει τα ίδια τα μέλη και, για μερικούς που δεν το είχαν επιστρέψει, από στοιχεία που γνώριζε η ΕΕΧ. Η μη επιστροφή του απογραφικού δελτίου είχε σημειωθεί ευκρινώς στον κατάλογο. Η απόκριση πάντως ήταν καλή, το 80% του συνόλου των εγγραφών είχε αποστείλει συμπληρωμένο το απογραφικό δελτίο (το ποσοστό ήταν παρόμοιο και στις επιμέρους ομάδες¹⁵³⁹). Αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως ένας δείκτης αξιοπιστίας των αναφερόμενων στοιχείων, αν και σε πολλές περιπτώσεις οι πληροφορίες ήταν ελλιπείς κυρίως ως προς το έτος απόκτησης του πτυχίου. Τέλος, η ΕΕΧ είχε παραθέσει μαζί με τις ονομαστικές εγγραφές και μία συγκεντρωτική απογραφή των μελών και της εργασιακής τους κατάστασης στην οποία διαπιστώθηκαν μικρές ασυμφωνίες σε σχέση με τις επιμέρους καταχωρήσεις. Ενδεχομένως οφείλονταν είτε στη συμπλήρωση δεδομένων εκ των υστέρων, είτε σε αβλεψίες κατά τη συγκεντρωτική επεξεργασία: ήταν όμως σε περιορισμένη κλίμακα.

Η αντιπαραβολή με τα πανεπιστημιακά αρχεία έδειξε ότι το Μητρώο είχε συμπεριλάβει πτυχιούχους από το φυσικό τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών και μετά από το 1919-20, δηλαδή μετά από το έτος που δόθηκαν τα πρώτα πτυχία του χημικού (συγκεκριμένα περιλαμβάνονταν 25 πτυχιούχοι που είχαν αποφοιτήσει έως και το 1923-24). Αυτό, παρ' ότι δεν διατυπωνόταν ρητά από την ΕΕΧ και μάλλον αποσιωπούσαν, είναι εξηγήσιμο καθώς στην αγορά εργασίας το πτυχίο από το ενιαίο φυσικό τμήμα ήταν ένα από τα διπλώματα που εξασφάλιζαν την άσκηση του χημικού επαγγέλματος στην προηγούμενη περίοδο, μία συνθήκη που δεν μπορούσε να αλλάξει ακαριαία. Επιπρόσθετα οι φοιτητές που είχαν εγγραφεί στο φυσικό τμήμα έως το 1917-18 και δεν είχαν επιλέξει να μετεγγραφούν στο χημικό είχαν διεκδικήσει το δικαίωμα πρόσβασης και στο χημικό επάγγελμα και είχαν λάβει ευνοϊκές απαντήσεις (υποσημείωση 1527). Σε κάθε περίπτωση, το ζήτημα υπό ποιους όρους θα γίνονταν δεκτοί στην ΕΕΧ οι πτυχιούχοι του φυσικού τμήματος, πριν και μετά από τη διαίρεσή του, ήταν ένα θέμα που απασχόλησε τις πρώτες γενικές συνελεύσεις της Ένωσης¹⁵⁴⁰.

Η διασαύρωση των δεδομένων του Μητρώου με τα πανεπιστημιακά αρχεία είχε αποτέλεσμα να προσδιοριστεί επίσης το έτος αποφοίτησης σε έναν μεγάλο αριθμό αντίστοιχων κενών¹⁵⁴¹ και να εκλείψουν σχεδόν οι καταχωρήσεις χωρίς χρονολογία απόκτησης πτυχίου από τις δύο ομάδες των πανεπιστημιακών αποφοίτων. Η προσθήκη

σύνολο των 52 αποφοίτων της σχολής χημικών μηχανικών μέχρι το 1924-25 βλ. Αντωνίου, Γ. (2004). Ο.π., σ. 241. Για την κατάταξη των διπλών πτυχίων, υποσημείωση 1543.

¹⁵³⁸ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΕΧ, *Μητρώων των Ελλήνων Χημικών*, Πρόλογος.

¹⁵³⁹ Συγκεκριμένα, η απόκριση στο απογραφικό δελτίο κυμαινόταν από 75% (για τους πτυχιούχους από το εξωτερικό) έως 87% (για εκείνους από το Πολυτεχνείο).

¹⁵⁴⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΕΧ, Πρακτικό γενικής συνέλευσης, 1/7/1924 & 4/8/1924.

¹⁵⁴¹ Συγκεκριμένα, προσδιόρισα το έτος πτυχίου που έλειπε σε 70 πτυχιούχους του φυσικού τμήματος και 4 του χημικού (και το διόρθωσα σε άλλους 2) με αποτέλεσμα να περιοριστούν σε 4 οι καταχωρήσεις των αποφοίτων του Πανεπιστημίου Αθηνών χωρίς έτος πτυχίου.

της χρονολογίας θεωρήθηκε σημαντική διότι με βάση αυτό το κριτήριο τέθηκαν ερωτήματα για την απασχόληση στο χημικό επάγγελμα σε ένα μεγάλο χρονικό εύρος που αφορούσε από τους παλαιότερους ως τους νεότερους πτυχιούχους και υπερέβαινε τις τρεις δεκαετίες. Προσπάθειες επίσης έγιναν ώστε να συμπληρωθεί το έτος του διπλώματος και στις δύο άλλες ομάδες (πτυχία εξωτερικού και απόφοιτοι Ακαδημίας) οι οποίες ωστόσο είχαν μικρότερα αποτελέσματα¹⁵⁴². Οι προσθήκες και αλλαγές καθώς και ο επανέλεγχος όλων των εγγραφών επέφεραν μερικές διαφοροποιήσεις στα σύνολα των διπλωματούχων από την κάθε ομάδα σε σχέση με τα συγκεντρωτικά στοιχεία που είχε παραθέσει η ΕΕΧ στο τέλος του Μητρώου¹⁵⁴³. Αυτές απεικονίζονται στον συγκριτικό Πίνακα 27.

Πίνακας 27
Μέλη του Μητρώου Ελλήνων Χημικών (1925) ανά πτυχίο

	Μητρώο ΕΕΧ (όπως εκδόθηκε)	Μητρώο ΕΕΧ (επεξεργασία)	Μητρώο ΕΕΧ (επεξεργασία) %
Φυσικό Τμήμα Π.Α. (ενιαίο)	132	114	24,4
Φυσικό Τμήμα Π.Α. (πτυχία μετά το 1919-20)		25	
Χημικό Τμήμα Π.Α.	238	232	40,8
Χημικοί Μηχανικοί ΕΜΠ	38	38	6,7
Χημικοί ανώτατων ιδρυμάτων εξωτερικού	60	64	11,2
Χημικοί Ακαδημίας Ρουσόπουλου	84	82	14,4
Μη εξακριβωμένο δίπλωμα	17	14	2,5
Σύνολο	569	569	100

Το σώμα των ελλήνων χημικών, επομένως, στα τέλη του 1925 το αποτελούσαν 569 άτομα. Η σύνθεσή του από την άποψη του φύλου ήταν ξεκάθαρη· η εκπροσώπηση των γυναικών ήταν ισχνότατη, υπήρχαν μόλις 6 γυναίκες (1%) ανάμεσα στα μέλη και όλες ήταν πτυχιούχοι από το αθηναϊκό Πανεπιστήμιο. Από την άποψη των σπουδών τη μεγαλύτερη πηγή τροφοδοσίας του Μητρώου αποτελούσαν οι απόφοιτοι του Πανεπιστημίου Αθηνών που άγγιζαν τα δύο τρίτα του συνόλου. Σχεδόν όλοι είχαν προοπτική στον εργασιακό βίο εφόσον νέοι επιστήμονες δεν ήταν μόνο οι προερχόμενοι από το χημικό τμήμα στο σύνολό τους, αλλά και το 42% της ομάδας από το φυσικό που κατείχε πτυχίο λιγότερο από μία δεκαετία. Το ίδιο βέβαια ίσχυε και για τους πτυχιούχους του Πολυτεχνείου, ενώ η ηλικιακή κατανομή των χημικών που είχαν σπουδάσει στο εξωτερικό και στην Ακαδημία Ρουσόπουλου δεν μπορεί να εκτιμηθεί από τα διαθέσιμα στοιχεία. Πάντως, η τελευταία ομάδα μάλλον είχε μεγαλύτερες ηλικίες και επιπλέον δεν θα ανατροφοδοτούνταν εφόσον η λειτουργία της Ακαδημίας είχε σταματήσει το 1922.

¹⁵⁴² Για τους χημικούς μηχανικούς από τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια αναζήτησα πληροφορίες από την ηλεκτρονική βάση «Μηχανικοί, εκβιομηχάνιση, εκσυγχρονισμός, 1830-1940» που έχει συγκροτηθεί με την επιστημονική ευθύνη της Λ. Παπαστεφανάκη (<https://engineers.ims.forth.gr>) και από το *Επετηρίς των φοιτησάντων Ελλήνων εις το Ομοσπονδιακόν Πολυτεχνείον της Ζυρίχης από της ιδρύσεως του μέχρι σήμερον 1855-1978*, Αθήνα: χ.ε. Το αποτέλεσμα ήταν να συμπληρωθεί το έτος πτυχίου σε 27 περιπτώσεις, δηλαδή στο ένα τρίτο των μελών αυτής της ομάδας. Για τους απόφοιτους της Ακαδημίας Ρουσόπουλου αναζήτησα στοιχεία από το *Δελτίον ΒΕΑ* το οποίο όμως δεν έδινε ετήσιους ονομαστικούς καταλόγους αποφοίτησης, έτσι το μόνο που προσδιορίστηκε είναι ότι οι 34 από τους 82 είχαν αποφοιτήσει πριν από το 1914.

¹⁵⁴³ Οι πτυχιούχοι που κατείχαν ισότιμα διπλά πτυχία είχαν καταχωρηθεί στο Μητρώο με βάση το αρχικό τους πτυχίο. Συνολικά ήταν 26 άτομα με διπλά πτυχία (18 από το φυσικό τμήμα, 5 από το χημικό και 3 από το εξωτερικό). Αντιθέτως, μεταξύ μη ισότιμων πτυχίων το Μητρώο είχε καταχωρήσει την εγγραφή στο ανώτερο πτυχίο. Αυτό αφορούσε σε 5 αποφοίτους της Ακαδημίας Ρουσόπουλου που είχαν συνεχίσει τις σπουδές τους στο χημικό τμήμα του Πανεπιστημίου ή στο εξωτερικό. Την ίδια παραδοχή ακολούθησα και στην παρούσα επεξεργασία. Η κατάταξη στη μία ή την άλλη ομάδα δεν επηρεάζει σημαντικά τα αποτελέσματα της επεξεργασίας, εκτός από το συνολικό ποσοστό ανεργίας στο πτυχίο του ΕΜΠ για το οποίο θα γίνει συγκεκριμένη αναφορά στη συνέχεια (υποσημείωση 1558).

Όσον αφορά στις επιλογές της μετεκπαίδευσης των πανεπιστημιακών αποφοίτων, από τους 139 του φυσικού τμήματος δώδεκα είχαν και πτυχίο χημικού μηχανικού από το Πολυτεχνείο και έξι είχαν δεύτερο πτυχίο από ευρωπαϊκά πανεπιστήμια (τρεις χημικού και άλλοι τρεις χημικού μηχανικού). Οι αριθμοί είναι ενδεικτικοί της κινητικότητας των πτυχιούχων καθώς στο Μητρώο είχαν καταγραφεί μόνο οι κάτοχοι δεύτερου τίτλου και όχι όσοι είχαν μετεκπαιδευτεί στην Ευρώπη (για παράδειγμα, στοιχεία από όσους ακολούθησαν ακαδημαϊκή καριέρα προσθέτουν αρκετές άλλες περιπτώσεις). Από τους νεότερους πτυχιούχους του χημικού τμήματος, πέντε είχαν αποκτήσει δεύτερο πτυχίο (δύο στο ΕΜΠ και τρεις σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια) και άλλοι εννέα βρίσκονταν κατά τη διάρκεια της συνέχισης των σπουδών τους στο εξωτερικό. Μία ένδειξη αλλαγής είναι ότι στη μεταπολεμική περίοδο είχαν προστεθεί στις επιλογές των σπουδών η Βρετανία και οι ΗΠΑ, παρ' όλο που η Γαλλία και η Γερμανία εξακολουθούσαν να αποτελούν κύριους τόπους μετεκπαίδευσης. Από εκείνους που είχαν σπουδάσει αποκλειστικά στο εξωτερικό οι επιλογές ήταν ισομοιρασμένες ανάμεσα στις χώρες Γαλλία, Γερμανία και Ελβετία (όχι αποκλειστικά τη Ζυρίχη) και το ίδιο μοιρασμένη ήταν η επιλογή των πτυχίων τους (31 χημικοί και 33 χημικοί μηχανικοί).

Οι πανεπιστημιακοί απόφοιτοι στο χημικό επάγγελμα

Ειδικότερα για τους χημικούς με προέλευση από το ενιαίο φυσικό τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών θεωρήθηκε χρήσιμο να τεθούν ερωτήματα σε ένα μεγαλύτερο βάθος χρόνου. Για παράδειγμα, σε ποια αναλογία στο σύνολο των πτυχιούχων του τμήματος στρέφονταν προς το χημικό επάγγελμα και εάν η αναλογία αυτή είχε γνωρίσει μεταβολές στην πορεία του χρόνου. Διαφορετικές απαντήσεις όλη την προηγούμενη περίοδο, από τις αρχές του αιώνα, είχαν ενισχύσει αντιθετικά επιχειρήματα τα οποία χρησιμοποιούσαν οι υποστηρικτές της διαίρεσης του φυσικού τμήματος και εκείνοι που την αντιμάχονταν. Εφόσον τα στατιστικά στοιχεία από τους χώρους της εργασίας στην Ελλάδα απέχουν πολύ από το να προσφέρουν μία εικόνα ώστε να απαντηθούν ανάλογα ερωτήματα, μία ένδειξη μπορεί να αναζητηθεί από το Μητρώο της ΕΕΧ αφού τονιστούν μερικοί περιορισμοί. Εξηγώ, στη συνέχεια, το σκεπτικό συγκεκριμένα.

Ενδείξεις για τις επαγγελματικές επιλογές στα προηγούμενα έτη από τον χρόνο κατάρτισης του Μητρώου μπορούν να αναζητηθούν εάν ταξινομηθούν όσοι ασκούσαν το χημικό επάγγελμα με προέλευση από το ενιαίο φυσικό τμήμα ανά έτος λήψης του πτυχίου τους και κατόπιν συγκριθούν με το σύνολο των πτυχιούχων στην ίδια περίοδο. Το παλαιότερο πτυχίο ανάμεσα στα μέλη από το φυσικό τμήμα ήταν του 1890-91 (του Κ. Ζέγγελη, ήταν 55 ετών όταν εκδόθηκε το Μητρώο). Με έναρξη αυτό το ακαδημαϊκό έτος και έως το 1925, είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι το Μητρώο δεν είχε καταγράψει όλους τους πτυχιούχους του ενιαίου φυσικού οι οποίοι είχαν ασκήσει το χημικό επάγγελμα. Για παράδειγμα, δεν περιλάμβανε όσους δεν βρίσκονταν τότε στη ζωή ή όσους είχαν ολοκληρώσει τον εργασιακό τους βίο και επίσης, όπως ειπώθηκε, υπήρχαν ίσως μερικοί που εργάζονταν ως χημικοί και δεν είχαν εντοπιστεί. Μία υποκαταγραφή επομένως δεν μπορεί να αποκλειστεί, ενώ είναι λογικό να δεχτούμε ότι όσο απομακρυνόμαστε από το 1925 η πιστότητα των στοιχείων μικραίνει. Ωστόσο τα στοιχεία από μία τέτοια σύγκριση δεν παύουν να παρέχουν ένα μέτρο της ροής και των ανάλογων τάσεων. Δεύτερον, τα δεδομένα του Μητρώου απαντούν απευθείας στο ερώτημα ποια ήταν η απασχόληση στο χημικό επάγγελμα το 1925 και όχι ποια ήταν και στο παρελθόν. Έτσι εάν ένας πτυχιούχος του 1910 εργαζόταν ως χημικός το 1925, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εάν είχε ξεκινήσει τον εργασιακό του βίο σε άλλο επάγγελμα και στράφηκε αργότερα στον χημικό κλάδο. Όμως εάν θεωρήσουμε ότι η αλλαγή στον εργασιακό προσανατολισμό δεν ήταν ένα χαρακτηριστικό που προσδιόριζε την εποχή, μπορούμε να δεχθούμε ότι τα στοιχεία του Μητρώου δίνουν πληροφορίες για την τριακονταετία 1890-1920 σχετικά με τη ροή στο χημικό επάγγελμα από όσους διέθεταν πτυχίο του ενιαίου φυσικού τμήματος.

Τέλος οι ενδείξεις που προσφέρει η επεξεργασία των δεδομένων του Μητρώου χρειάζεται να συσχετιστούν και με άλλες πληροφορίες που αφορούν στην απασχόληση των πτυχιούχων φυσικών επιστημών στην ίδια περίοδο, όπως εκείνες για τη μέση εκπαίδευση που έχουν ήδη αναφερθεί (ενότητα 3.1).

Η κατανομή ανά έτος πτυχίου όσων μελών είχαν προέλευση από το ενιαίο φυσικό τμήμα συνοψίζεται ανά πενταετία στον Πίνακα 28 και μαζί δίνεται και η εκατοστιαία αναλογία τους στο σύνολο των πτυχιούχων της ίδιας περιόδου.

Πίνακας 28
Κατανομή των πτυχιούχων του ενιαίου φυσικού τμήματος που εργάζονταν ως χημικοί το 1925 με βάση το έτος πτυχίου

	εργαζόμενοι ως χημικοί	σύνολο πτυχιούχων	χημικοί/πτυχιούχοι
1890-91 έως 1894-95	8	38	21,1%
1895-96 έως 1899-00	8	40	20,0%
1900-01 έως 1904-05	10	31	32,3%
1905-06 έως 1909-10	30	89	33,7%
1910-11 έως 1914-15	20	79	25,3%
1915-16 έως 1918-19 ¹⁵⁴⁴	34	106	32,1%
χωρίς έτος πτυχίου	4		
Σύνολο	114	383	29,8%

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 28, από το σύνολο των πτυχιούχων κάθε πενταετίας εκείνοι που ασκούσαν το χημικό επάγγελμα το 1925 βρίσκονταν σε αναλογία από 1:5 (για τα αρχικά πτυχία πριν από το γύρισμα του αιώνα) μέχρι 1:3 (για τα επόμενα έτη). Επομένως, με δεδομένη την υποκαταγραφή ιδίως για τα παλαιότερα έτη, θα πρέπει να αντιμετωπιστούν με σκεπτικισμό αναφορές της εποχής ότι στο φυσικό τμήμα του Πανεπιστημίου εγγράφονταν μόνο όσοι απέβλεπαν στο εκπαιδευτικό επάγγελμα, «*ουχί δε και οι μέλλοντες της χώρας βιομήχανοι*»¹⁵⁴⁵. Αντιθέτως, παρόμοιες αναφορές χρειάζεται να ερμηνευτούν σε συσχέτιση με την τάση που είχε αρχίσει να διαφαίνεται στην ίδια εποχή, δηλαδή με μία αυξανόμενη ροή προς το χημικό επάγγελμα όσων αποκτούσαν το πτυχίο των φυσικών επιστημών. Η ίδια αναθεωρητική στάση αρμόζει, κατά τη γνώμη μου, και απέναντι σε ιστοριογραφικές προσεγγίσεις που επαναλαμβάνουν ή υπονοούν μία τέτοια γενίκευση χωρίς υποστήριξη από πραγματολογικά δεδομένα. Παράλληλα, δεν φαίνεται να δικαιώνονται ισχυρισμοί που διατυπώνονταν τότε ότι τα τέσσερα πέμπτα των πτυχιούχων του φυσικού γίνονταν χημικοί, ακόμα κι εάν διατυπώνονταν στην περίοδο που η ροή ενισχυόταν (τέλη της πρώτης δεκαετίας). Με άλλα λόγια, σε όλο το φάσμα της τριακονταετίας διαφαίνεται ένα σημαντικό ποσοστό που στρεφόταν στο χημικό επάγγελμα. Ένα ποσοστό που χωρίς να είναι πλειοψηφικό απέχει πολύ από το να μπορεί να αγνοηθεί και είναι συγκρίσιμο, για τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, με άλλες επαγγελματικές επιλογές που έκαναν οι πτυχιούχοι των φυσικών επιστημών.

Περισσότερα στοιχεία για τη συμμετοχή των πανεπιστημιακών αποφοίτων στο χημικό επάγγελμα προσφέρει η περαιτέρω διερεύνηση του εργασιακού προφίλ των μελών του Μητρώου. Οι εργασιακοί τομείς που στρέφονταν οι απόφοιτοι του Πανεπιστημίου, η θέση που κατείχαν σε αυτούς, εάν υπήρχαν διαφοροποιήσεις με τις άλλες ομάδες πτυχιούχων του Μητρώου είναι ερωτήματα που μπορούν να διερευνηθούν όταν γίνει επεξεργασία των απαντήσεων στο πεδίο «εργασία». Η

¹⁵⁴⁴ Η τελευταία περίοδος είναι τετραετής καθώς το επόμενο έτος δόθηκαν τα πρώτα πτυχία από το χημικό.

¹⁵⁴⁵ ΙΑ, Πρυτανικοί, Σ. Μαγγίνας 1897-98, σ. 225 & Α. Κρασσάς 1899-00, σ. 181. Και στις δύο περιπτώσεις η εκτίμηση ανήκε στον καθηγητή Ζωολογίας Ν. Αποστολίδη (βλ. και κεφάλαιο 2).

απόκριση στο απογραφικό δελτίο ήταν, όπως αναφέρθηκε, στο 80% του συνόλου των εγγραφών και η ΕΕΧ είχε συμπληρώσει το είδος της εργασίας σε ένα υπόλοιπο 7% των εγγραφών¹⁵⁴⁶, επομένως η περιγραφή της εργασίας είχε δοθεί κυρίως από τα ίδια τα μέλη.

Προκειμένου να συγκροτηθεί μία εικόνα σχετικά με τους εργασιακούς τομείς των χημικών χρειάστηκε να ταξινομηθούν οι απαντήσεις για το είδος της εργασίας σε κατηγορίες. Ωστόσο αυτό αποτέλεσε ένα δυσεπίλυτο θέμα, αφενός, διότι η περιγραφή σε μερικές περιπτώσεις δεν ευνοούσε την πλήρη κατανόηση και επομένως την κατάταξη και, αφετέρου, διότι η ΕΕΧ στον δικό της συγκεντρωτικό πίνακα υιοθετούσε κριτήρια ταξινόμησης των εργασιακών χώρων που υπηρετούσαν διαφορετικά ερωτήματα¹⁵⁴⁷. Τελικώς επέλεξα να γίνει η κατάταξη των χώρων εργασίας με βάση τις ακόλουθες τέσσερις κατηγορίες:

α) Χημική εκπαίδευση: Περιλαμβάνει τους καθηγητές και το επιστημονικό προσωπικό στις χημικές έδρες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το Πολυτεχνείο, τη Σχολή Ευελπίδων και τη Γεωπονική· τους καθηγητές χημείας σε δημόσιες ή ιδιωτικές εμπορικές και γεωργικές σχολές· τους καθηγητές χημείας στο Διδασκαλείο Αθηνών και τους επιμελητές των εργαστηρίων στα πρακτικά λύκεια. Δεν περιλαμβάνει καθηγητές φυσικών επιστημών στα Γυμνάσια και τα Ελληνικά Σχολεία. Υπενθυμίζω πως για τους πτυχιούχους από το φυσικό τμήμα είχε τεθεί ως προαπαιτούμενο ότι μέλη γίνονταν όσοι «ησχολήθησαν ή ασχολούνται ειδικώς με την χημείαν»¹⁵⁴⁸ και επιπλέον οι πτυχιούχοι του χημικού, όπως έχει συζητηθεί, δεν διορίζονταν τότε στα σχολεία.

β) Υπουργεία/δημόσιο: Περιλαμβάνει όσους εργάζονταν σε ειδικές θέσεις χημικών στις υπηρεσίες διάφορων υπουργείων και στον στρατό. Οι περιγραφές που είχαν δώσει αυτά τα μέλη ήταν συνήθως σαφείς (ανέφεραν το υπουργείο, τον υπηρεσιακό τους βαθμό, εάν κατείχαν θέσεις ευθύνης και ποιες) με τρόπο ώστε να περιορίζονται οι αμφιβολίες κατά πόσο η εργασία τους συνδεόταν με την άσκηση καθαυτό του χημικού επαγγέλματος και όχι με άλλη υπηρεσία¹⁵⁴⁹.

γ) Βιομηχανία/βιοτεχνία/εταιρείες: Περιλαμβάνει όσους ανέφεραν απασχόληση στις μεγάλες βιομηχανικές μονάδες της εποχής· σε μικρότερες μονάδες όπως οινοποιεία, σαπωνοποιεία, κονσερβοποιεία κ.ά.· σε χημικά ή οινολογικά εργαστήρια· σε εταιρείες με εμπορική δραστηριότητα σε χημικά προϊόντα. Το ενοποιητικό στοιχείο σε αυτή την κατηγορία δεν είναι το είδος ή το μέγεθος της επιχείρησης, είναι η άσκηση του χημικού επαγγέλματος στην ιδιωτική αγορά εργασίας εκτός από τη διδασκαλία. Με αυτή την

¹⁵⁴⁶ Συγκεκριμένα, συμπληρώθηκε από την ΕΕΧ το είδος της εργασίας σε 41 περιπτώσεις. Πάντως είχαν απομείνει κενά και σε γνωστούς χημικούς (όπως ο Α. Σκιντζόπουλος ή ο Λ. Χαρίλαος).

¹⁵⁴⁷ Για παράδειγμα, ένα από τα κριτήρια κατάταξης της ΕΕΧ ήταν ο δημόσιος ή ιδιωτικός χαρακτήρας της εργασίας. Έτσι το εκπαιδευτικό προσωπικό στην ανώτερη χημική εκπαίδευση είχε καταταχθεί στην ίδια κατηγορία με τους χημικούς στις διάφορες δημόσιες υπηρεσίες, ενώ στη δική μου ανάλυση επέλεξα να διαχωρίσω τους δύο εργασιακούς τομείς. Τα στατιστικά του Μητρώου μαζί με μετέπειτα στοιχεία για τον χημικό κλάδο παρουσιάστηκαν και αργότερα (1954) από την ΕΕΧ και τον αντιπρόεδρο της Α. Σ. Κώνστα, βλ. *Χημικά Χρονικά*, 19B(9-10), σσ. 31-35. Στην παρουσίαση ο ομιλητής έκανε μία περιγραφή της επαγγελματικής κατάστασης ανά πτυχίο για το 1926 η οποία περιλάμβανε το μεγαλύτερο τμήμα του τότε Μητρώου (82 μέλη λιγότερα, με προέλευση από όλα τα πτυχία).

¹⁵⁴⁸ Στο Μητρώο υπήρχε μία εξαίρεση για δύο πτυχιούχους από το φυσικό τμήμα που αναφέρονταν ως «καθηγητές φυσικών». Για λόγους ομοιογένειας των εργασιακών κατηγοριών κατέταξα και τους δύο, μαζί με έναν απόφοιτο του ΕΜΠ που διατηρούσε φροντιστήριο, στην τέταρτη κατηγορία («Άλλο»).

¹⁵⁴⁹ Δύο περιπτώσεις που είχαν αναφέρει άλλη εργασία σε υπουργείο συμπεριλήφθηκαν στην τέταρτη εργασιακή κατηγορία («Άλλο»), το ίδιο και όσοι είχαν δηλώσει στρατιωτικοί και όχι χημικοί σε στρατιωτική υπηρεσία.

έννοια, μόνο όσες απασχολήσεις θεωρήθηκε ότι δεν μπορούσαν να συσχετιστούν με τη χημεία περιλήφθηκαν στην επόμενη κατηγορία.

δ) Άλλο: Περιλαμβάνει όσους ανέφεραν απασχόληση που δεν συσχετίστηκε με τη χημεία και όσους διέμεναν στο εξωτερικό, είτε μόνιμα είτε για τη συνέχιση των σπουδών τους.

Λαμβάνοντας υπόψη τη συγκεκριμένη κατάταξη των εργασιακών χώρων, έχουμε την εικόνα που καταγράφεται στον Πίνακα 29 σχετικά με την απασχόληση όσων ασκούσαν το χημικό επάγγελμα το 1925. Στον Πίνακα αναφέρονται τα 391 μέλη που είχαν συμπληρωμένη την απάντηση στο πεδίο «εργασία». Αυτό δεν σημαίνει αυτόματα ότι οι υπόλοιποι 178 που είχαν κενό σε αυτό το πεδίο ήταν, ή θεωρήθηκαν στο σύνολό τους, άνεργοι, το συγκεκριμένο είναι ένα θέμα που θα εξεταστεί αργότερα.

Πίνακας 29
Τομείς εργασίας των μελών του Μητρώου της ΕΕΧ (1925)

	Φυσικό Π.Α.	Χημικό Π.Α.	Χημικοί Μηχανικοί ΕΜΠ	Πτυχία εξωτερικού	Ακαδημία Ρουσόπουλου	Άγνωστο δίπλωμα	Σύνολο ανά εργασία
Χημική εκπαίδευση	27	22	1	8	1	2	66
Υπουργεία/δημόσιο	42	19	3	7	1	3	75
Βιομηχανία/βιοτεχνία/εταιρείες	40	58	12	31	65	3	209
Άλλο	9	17	5	6	3	1	42
Σύνολο ανά πτυχίο	118	121	21	52	70	9	391

Στον Πίνακα 29 σκιαγραφούνται μερικά χαρακτηριστικά τόσο για την ίδια την άσκηση του χημικού επαγγέλματος στη συγκεκριμένη περίοδο, όσο και για τις πέντε ομάδες των επαγγελματιών. Η χημική εκπαίδευση προσέφερε έναν σημαντικό αριθμό θέσεων εργασίας που τις καταλάμβαναν, στη συντριπτική τους πλειονότητα, οι πανεπιστημιακοί απόφοιτοι (49 στους 66). Οι περισσότερες από αυτές τις θέσεις (47) αφορούσαν στην ανώτατη εκπαίδευση, και βρίσκονταν κυρίως στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και το Πολυτεχνείο όπου συνολικά εργάζονταν 41 χημικοί (καθηγητές, επιμελητές, βοηθοί και παρασκευαστές). Υπήρχαν 6 ακόμη θέσεις σε άλλες ανώτερες σχολές, ενώ οι υπόλοιπες (19) αφορούσαν σε εμπορικές σχολές και εργαστήρια πρακτικών λυκείων¹⁵⁵⁰. Ειδικότερα στις ακαδημαϊκές θέσεις το ένα τρίτο (14) ήταν τακτικοί ή έκτακτοι καθηγητές και ανάμεσά τους δύο μόνο είχαν σπουδάσει αποκλειστικά σε πανεπιστήμια του εξωτερικού (και 6 στο σύνολο). Οι μισές ακαδημαϊκές θέσεις καλύπτονταν από νέους πτυχιούχους που ήταν κυρίως βοηθοί και παρασκευαστές, ενώ μερικοί (7) είχαν ήδη γίνει επιμελητές και ένας καθηγητής στη Σχολή Ευελπίδων. Στη χημική εκπαίδευση εργάζονταν επίσης οι 4 από τις 6 γυναίκες του Μητρώου (οι άλλες 2 δεν είχαν αναφέρει εργασία), δύο ωστόσο είχαν εργαστεί προηγουμένως στη βιομηχανία και στο δημόσιο. Η άσκηση του χημικού επαγγέλματος για τις γυναίκες χημικούς υπήρξε δύσβατος δρόμος στην έναρξή του (ενότητα 12.5).

Οι θέσεις χημικών στα εργαστήρια διαφόρων υπουργείων και στον στρατό καλύπτονταν κυρίως από τους πτυχιούχους του φυσικού τμήματος και, κατά δεύτερο λόγο, από εκείνους του χημικού. Η κατανομή τους σχετίζεται και με την εποχή ίδρυσης

¹⁵⁵⁰ Στο Μητρώο οι επιμελητές στα εργαστήρια χημείας των πρακτικών λυκείων ήταν 8 άτομα, όλοι πτυχιούχοι του πανεπιστημιακού τμήματος. Η θέση επιμελητή εργαστηρίου σε αυτά τα λύκεια ήταν η μοναδική δυνατότητα που είχαν οι πτυχιούχοι του τμήματος χημείας να διοριστούν στη μέση εκπαίδευση σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο (ενότητα 11.7). Παράλληλα τέθηκαν περιορισμοί σε αυτούς τους λίγους πτυχιούχους και στην υπηρεσιακή τους εξέλιξη (ΦΕΚ 519Α, 2/11/1935, Α.Ν. υπ' αριθμ. 2, άρθρο 8).

των θέσεων στον δημόσιο τομέα, οι περισσότεροι με προέλευση από το φυσικό τμήμα υπηρετούσαν στο υπουργείο Οικονομικών (ανάμεσά τους ένας σημαντικός αριθμός ατόμων (19) είχαν πτυχίο έως το 1910), ενώ οι περισσότεροι με προέλευση από το χημικό τμήμα εργάζονταν στις υπηρεσίες του υπουργείου Υγιεινής. Από τους 42 πτυχιούχους του φυσικού οι 14 είχαν περιγράψει την εργασία τους ως θέση ευθύνης (προϊστάμενοι τμημάτων, επόπτες, επιθεωρητές) και άλλοι 6 ανέφεραν ότι κατείχαν τον ανώτερο βαθμό (χημικός α' τάξεως)¹⁵⁵¹. Από τους 19 του χημικού τμήματος που εργάζονταν στο δημόσιο, διευθυντική θέση είχαν τρεις που προέρχονταν από τα πρώτα δύο έτη πτυχιούχων.

Στο σύνολο του Μητρώου περισσότερα από τα μισά μέλη που είχαν δηλώσει εργασία ασκούσαν το επάγγελμα σε επιχειρήσεις στον παραγωγικό τομέα ή το εμπόριο χημικών προϊόντων (209 στους 391). Οι μισοί σχεδόν από αυτούς (98 στους 209) ήταν πτυχιούχοι του Πανεπιστημίου, το ένα τρίτο ήταν απόφοιτοι της Ακαδημίας Ρουσόπουλου και σχεδόν το ένα έκτο είχαν πτυχία από το εξωτερικό. Το είδος της δραστηριότητας αυτών των 209 χημικών ποίκιλλε σημαντικά καθώς οι επιχειρήσεις είχαν ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά που κινούνταν σε μεγάλο εύρος. Υπερβαίνει τους στόχους της παρούσας έρευνας η επεξεργασία των δεδομένων σε μία κατεύθυνση που επιδιώκει να χαρτογραφήσει τους κλάδους της παραγωγής οι οποίοι συνδέονταν με το χημικό επάγγελμα τη συγκεκριμένη εποχή και να ερμηνεύσει τα χαρακτηριστικά τους. Ωστόσο θα αναφερθώ σε μερικές ενδείξεις που προσφέρει η επεξεργασία των δεδομένων προκειμένου να σκιαγραφήσω την απασχόληση των πανεπιστημιακών αποφοίτων και να την εντάξω στο σύνολο του χημικού κλάδου όπως αυτός περιγράφεται από τα στοιχεία του Μητρώου.

Στο σύνολο των απαντήσεων (209) σε αυτή την εργασιακή κατηγορία, το 77% είχε προσδιορίσει την εργασία του σε επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνταν στην παραγωγή (βιομηχανική ή βιοτεχνική) και μικρότερα ποσοστά είχαν αναφέρει εργασία σε χημικά εργαστήρια, στο εμπόριο χημικών προϊόντων ή σε τεχνικά γραφεία. Συγκεκριμένα, ένα 17% στο σύνολο των απαντήσεων είχαν αναφέρει ότι εργάζονταν σε εργαστήρια ελέγχου (οινολογικά, χημικά, τα λίγα μικροβιολογικά κ.λπ.) και το υπόλοιπο 6% εργαζόταν στον χώρο του εμπορίου και σε τεχνικές εταιρείες, ενώ δεν υπήρχαν μέλη που εργάζονταν στον τραπεζικό τομέα (σε τεχνικές του υπηρεσίες ή αλλού). Η κατανομή αυτή ήταν παρόμοια και στις επιμέρους ομάδες. Ειδικότερα για τους προερχόμενους από τη Φυσικομαθηματική Σχολή, οι 77 από τους 98 αυτής της εργασιακής κατηγορίας είχαν περιγράψει την εργασία τους στον χώρο της παραγωγής και οι υπόλοιποι στους άλλους τομείς με όμοια κατανομή όπως το γενικό σύνολο¹⁵⁵². Από τις άλλες ομάδες πτυχιούχων,

¹⁵⁵¹ Ενδεικτικά, αναφέρω μερικούς από τους παλαιότερους πτυχιούχους σε θέσεις ευθύνης. Από όσους είχαν πτυχία έως το 1900 ο Ι. Βαμβακάς διευθυντής του Δημοσίου Χημείου Χανίων από την ίδρυσή του το 1900 (βλ. Ιωάννου Ν. Βαμβακά, *Εργασίαι του εν Χανίοις Δημοσίου Χημείου*, Εθνικό Τυπογραφείο 1913), ο πρώην επιμελητής του εργαστηρίου Ανόργανης Δ. Χρυσικόπουλος που ήταν υπεύθυνος στο Χημείο της Κεφαλλονιάς και ο Α. Κυριακόπουλος που ήταν υποδιευθυντής στο Χημικό Εργαστήριο του υπουργείου Οικονομικών. Από τους πτυχιούχους της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, οι Ν. Μικέλης και Κ. Αργυρός ήταν επόπτες βιομηχανίας, οι Ι. Καράς, Α. Παυλίνης, Οθ. Μοδινός και Ε. Γαλλόπουλος ήταν ήδη χημικοί α' τάξης και είχαν θέσεις ευθύνης, από τους νεότερους ο Κ. Δόσιος ήταν διευθυντής στην χημική υπηρεσία του Π. Ναυτικού κ.ά.

¹⁵⁵² Μερικοί πανεπιστημιακοί απόφοιτοι ανέπτυξαν γνωστή επιχειρηματική δραστηριότητα σε τομείς εκτός παραγωγής. Ένα παράδειγμα ήταν η εμπορική εταιρεία Κ. Γκέρτσος και Σία, ο ιδιοκτήτης της Κων/νος Γκέρτσος σπούδαζε φαρμακευτική και μετεγγράφηκε στο χημικό τμήμα όταν ιδρύθηκε. Πήρε πτυχίο το 1921 και μαζί με τον αδελφό του Θεόδωρο συμμετείχαν ως ιδρυτές και μέτοχοι στην ανώνυμη τεχνική εταιρεία «Εργα» που εξέδιδε το ομώνυμο περιοδικό (ΦΕΚ 135-Παράρτημα, 29/5/1925). Σημαντική ήταν επίσης η δραστηριότητα στον χώρο της τυπογραφίας του Οδυσσέα Δ. Αναγνωστόπουλου, πτυχιούχου του ενιαίου φυσικού τμήματος το 1916, που είχε ιδρύσει το ομώνυμο στοιχειοχυτήριο βλ. Mastoridis, K. (2006). Cutting and casting Greek types in the nineteenth and twentieth century. *Gutenberg-Jahrbuch*, 81, 306-341.

όσοι από το εξωτερικό δεν εργάζονταν στην παραγωγή στρέφονταν περισσότερο σε τεχνικές εταιρείες και στο εμπόριο και λιγότερο στα χημικά εργαστήρια. Οι απόφοιτοι από την Ακαδημία που δεν εργάζονταν στην παραγωγή είχαν μεγαλύτερη αναλογία από ότι το γενικό σύνολο στα εργαστήρια τα οποία, για τους συγκεκριμένους, ήταν σχεδόν όλα οινολογικά.

Τι είδους, όμως, ήταν οι επιχειρήσεις του παραγωγικού τομέα στις οποίες δήλωνε ότι εργαζόταν το μεγαλύτερο μέρος των χημικών από αυτή την εργασιακή κατηγορία; Η ΕΕΧ, στα συγκεντρωτικά στοιχεία που είχε παραθέσει, είχε προσδιορίσει ότι στο σύνολο των μονάδων παραγωγής στον ελληνικό χώρο υπήρχαν 63 «*εργοστάσια άτινα επιβλέπονται παρά χημικού*» χωρίς να τα κατονομάζει. Σε αυτά ανέφερε 130 εργαζόμενους χημικούς που μαζί με τους χημικούς-ιδιοκτήτες έφταναν συνολικά στα 150 άτομα τα οποία θεωρούσε ότι αποτελούσαν «*το σύνολον των Ελλήνων Χημικών των ασχολουμένων με την Βιομηχανίαν*»¹⁵⁵³. Στις απαντήσεις όλων των μελών, αντίστοιχα, υπήρχε ένα πλήθος ατόμων, λίγο μεγαλύτερο από αυτό το άθροισμα, που είχε χρησιμοποιήσει τον όρο «εργοστάσιο» ώστε να περιγράψει την εργασία του. Ανάμεσά τους βρίσκονταν 65 πτυχιούχοι της Φυσικομαθηματικής (29 του φυσικού και 36 του χημικού τμήματος). Προκειμένου να αποφύγω κριτήρια διάκρισης των χώρων παραγωγής που δεν απασχολούν την έρευνά μου αλλά και με σκοπό να υπάρξει μία διαφορετική ένδειξη εκτός από την περιγραφή των ίδιων των μελών, κατέγραψα όσες επιχειρήσεις του παραγωγικού τομέα αναφέρονταν ονομαστικά στο σύνολο των απαντήσεων. Από αυτές επέλεξα μόνο όσες απασχολούσαν πάνω από τρεις χημικούς που ήταν δώδεκα σε πλήθος. Ανάμεσά τους βρίσκονταν μερικές από τις πιο γνωστές βιομηχανίες της εποχής¹⁵⁵⁴, χωρίς βεβαίως να εξαντλείται σε αυτές το σύνολο των τότε βιομηχανικών μονάδων που υπήρχαν στη χώρα. Οι συγκεκριμένες δώδεκα επιχειρήσεις απασχολούσαν, σύμφωνα με το Μητρώο, συνολικά 75 χημικούς και οι 29 εξ αυτών ήταν πανεπιστημιακοί απόφοιτοι (οι 18 από το χημικό τμήμα). Με άλλα λόγια, ακόμη κι αν η αναζήτηση των πανεπιστημιακών πτυχιούχων περιοριστεί στις μεγαλύτερες παραγωγικές μονάδες που διέθετε η χώρα αναδεικνύονται δεδομένα που τεκμηριώνουν την παρουσία τους εκεί.

Ανάμεσα στους πανεπιστημιακούς απόφοιτους μπορεί να μην συναντώνται τα γνωστά ονόματα επιχειρηματιών (μηχανικών, κυρίως με σπουδές στο εξωτερικό, που οι διαδρομές τους έχουν μελετηθεί), αν και υπήρχαν μερικοί βιομήχανοι δεύτερης γενιάς¹⁵⁵⁵. Κυρίως όμως πρόκειται για έναν αριθμό εργαζομένων χημικών στις μονάδες

¹⁵⁵³ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΕΧ, *Μητρώων των Ελλήνων Χημικών*, σσ. [24-25].

¹⁵⁵⁴ Ανάμεσα στις δώδεκα επιχειρήσεις ήταν η ΑΕΕΧΠΛ (Λιπάσματα), τα Χρωματοουργεία Πειραιώς (ΧΡΩΠΕΙ), η Ελληνική Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων, η τσιμεντοβιομηχανία Τιτάν, η οινοπνευματοποιία Κρόνος, οι βιομηχανικές εταιρείες ΒΙΟ και ΒΕΛΟΣ της οικογένειας Ζάννου, η αγγειοπλαστική Κεραμεικός, η ελαιουργία και σαπωνοποιία Αλεπουδέλη, η φαρμακοβιομηχανία Σανιτάς, η σαπωνοποιία Επ. Χαριλάου & Ν. Κανελλόπουλου.

¹⁵⁵⁵ Για παράδειγμα ο Π. Α. Καμπάς, ο Θ. Δ. Καρέλλας, ο Θ. Π. Αλεπουδέλης, ο Σπ. Μάμος καθώς και άλλοι. Ο Παναγιώτης Α. Καμπάς της ομώνυμης οινοπνευματοποιίας ήταν διδάκτωρ του φυσικού τμήματος το 1901-02, οι άλλοι ήταν νεότεροι. Ο Σπύρος Λ. Μάμος, από την πατρινή οικογένεια που δραστηριοποιούνταν στη ζυθοποιία, εγγράφηκε το 1918 ως πρωτοετής στο χημικό τμήμα, έλαβε πτυχίο το 1922 και στο Μητρώο δεν καταγράφεται στους εργαζόμενους καθώς εκείνο το διάστημα συνέχιζε τις σπουδές του στη Γερμανία. Ο Θεόδωρος Π. Αλεπουδέλης έλαβε πτυχίο το 1920, η ομώνυμη σαπωνοποιία πραγματοποίησε στα μέσα της δεκαετίας μία εκσυγχρονιστική στροφή στην παραγωγή της την οποία υποστήριξε η ΕΕΧ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκπαιδευτική στρατηγική της οικογένειας του Δ. Καρέλλα βιομήχανου κλωστοϋφαντουργίας (μετέπειτα Α.Ε. Αιγαίον) για τους τρεις γιους Νικόλαο, Θεόδωρο και Παναγιώτη. Ο Νικόλαος είχε εγγραφεί στο ενιαίο φυσικό τμήμα το 1915-16 και ο Θεόδωρος το 1917-18, και οι δύο μετεγγράφηκαν στο χημικό όταν ιδρύθηκε το 1918-19. Μαζί τους εγγράφηκε ως νέος φοιτητής και ο αδελφός τους Παναγιώτης. Από τους

παραγωγής και συνολικά αποτελούσαν ένα σημαντικό τμήμα όσων επιχειρούσαν στην παραγωγή από οποιαδήποτε θέση, ενώ ανάμεσά τους βρίσκονταν αρκετοί που κατείχαν διευθυντικές θέσεις στους χώρους παραγωγής¹⁵⁵⁶. Ο εντοπισμός και η μελέτη των επαγγελματικών τροχιών των χημικών που έλαβαν εκπαίδευση από το Πανεπιστήμιο Αθηνών κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης τριακονταετίας θεωρώ ότι αναδεικνύεται, μέσα από τα δεδομένα του Μητρώου, ως ένα ερευνητικά εύφορο πεδίο. Ένα πεδίο που δίνει τη δυνατότητα να προσεγγιστούν με έναν πιο ολιστικό τρόπο οικονομικές και κοινωνικές πτυχές της παραγωγικής δραστηριότητας στη χώρα ο οποίος, ενδεχομένως, θα μπορούσε να προσφέρει εκλεπτυσμένες ερμηνείες σε ερωτήματα της ιστοριογραφίας με θέμα την εργασία στην Ελλάδα.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι το 1925 οι πανεπιστημιακοί απόφοιτοι αποτελούσαν το 65% των χημικών που είχε συμπεριλάβει το Μητρώο της ΕΕΧ. Κάλυπταν τα τέσσερα πέμπτα των διαθέσιμων θέσεων στην ανώτερη χημική εκπαίδευση. Την ίδια αναλογία είχαν και στις χημικές υπηρεσίες του δημόσιου τομέα στις οποίες αρκετοί βρίσκονταν σε θέσεις ευθύνης. Στους τομείς της παραγωγής και του εμπορίου χημικών προϊόντων κατείχαν τις μισές περίπου από τις υπάρχουσες θέσεις. Εάν εστιάσουμε στις μεγαλύτερες βιομηχανικές μονάδες, το 39% των χημικών που απασχολούνταν σε αυτές είχαν προέλευση από το ενιαίο φυσικό ή από το χημικό τμήμα. Με άλλα λόγια η απασχόληση των πτυχιούχων του Πανεπιστημίου στον παραγωγικό τομέα μπορεί να μην ήταν στην ισχυρότατη αναλογία που υπήρχε στους άλλους δύο εργασιακούς τομείς, ήταν ωστόσο σημαντική ακόμη και εάν την αναζητήσουμε στον πιο «σκληρό» πυρήνα αυτής της δραστηριότητας. Στον βαθμό που αναφερόμαστε στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, δεν βλέπω με ποιο τρόπο αυτή η επαγγελματική δραστηριότητα θα μπορούσε να αγνοηθεί και να μην λογίζεται ως ένας από τους βασικούς τομείς που στρέφονταν οι πτυχιούχοι της Φυσικομαθηματικής Σχολής. Ειδικότερα δε οι πτυχιούχοι από το νεοσύστατο χημικό τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών, παρά το μικρό χρονικό διάστημα, καταλάμβαναν ένα σημαντικό τμήμα του επαγγέλματος όχι μόνο λόγω του πλήθους τους αλλά και του είδους της δραστηριότητάς τους. Το ερώτημα ποιες από τις πτυχές αυτού του επαγγελματικού προφίλ που σκιαγραφήθηκε για τους πανεπιστημιακούς πτυχιούχους διατηρήθηκαν, ενισχύθηκαν ή αποδυναμώθηκαν στην επόμενη περίοδο αποτελεί ένα διαφορετικό και ανοικτό ερώτημα με ενδιαφέρουσα, κατά τη γνώμη μου, τη διερεύνηση των διεργασιών μέσα από τις οποίες επιτελέστηκε η όποια έκβαση.

Το ζήτημα της ανεργίας

Ο Πίνακας 30 παρουσιάζει την εικόνα για τους άνεργους χημικούς όπως αυτή είχε δοθεί από την ΕΕΧ στα συγκεντρωτικά στοιχεία που είχε συμπεριλάβει στο τέλος του Μητρώου.

τρεις αδελφούς πτυχίο πήρε μόνο ο δευτερότοκος το 1921, ενώ ο πρωτότοκος ανέλαβε τις επιχειρήσεις μετά από τον θάνατο του πατέρα τους το 1918.

¹⁵⁵⁶ Ενδεικτικά, το 1925 διευθυντική θέση σε ανώνυμες βιομηχανικές εταιρείες κατείχαν (κατά σειρά αποφοίτησης): Από τους πτυχιούχους του ενιαίου φυσικού ο Ι. Σταματελάκης στη Γεωργική Βιομηχανία, ο Δ. Ι. Κροντηράς στα Λιπάσματα, ο Ν. Ι. Ζάρπας στην Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων, ο Ι. Τσιπούρης στην Α. Π. Καμπάς, ο Α. Δεπάστας στη φαρμακευτική Σανιτάς, ο Ε. Σακελλάριος (με σπουδές και στο Μόναχο) στην Οινοπνευματοποιία Πειραιώς, ο Γ. Γρηγορόπουλος στο Πυριτιδοποιείο, ο Α. Κώνστας στην ελαιουργία και σαπωνοποιία ΒΕΛΟΣ, ο Μ. Κυριεζόπουλος στο εργοστάσιο Zeus της Οινοπνευματοποιίας Πειραιώς κ.ά. Από τους νεότερους πτυχιούχους του χημικού ο Μ. Γκιώνης στην οινοπνευματοποιία Φοίνιξ, ο Αδ. Δερνίκος στην Οινάνθη, ο Π. Κριάρης στη βιομηχανία Παλλάς Αθηνά, οι Ι. Αρφάνης και Β. Λάμπρου στα εργοστάσια τροφίμων της ΑΒΕΖΑΠ, κ.ά.

Πίνακας 30
 Άνεργοι χημικοί το 1925 (σύμφωνα με την ΕΕΧ¹⁵⁵⁷)

	Άνεργοι χημικοί	% της ομάδας πτυχίου
Φυσικό Τμήμα Π.Α.	2	1,5
Χημικό Τμήμα Π.Α.	99	41,6
Χημικοί Μηχανικοί ΕΜΠ ¹⁵⁵⁸	17	44,7
Χημικοί ανώτατων ιδρυμάτων εξωτερικού	13	21,7
Χημικοί Ακαδημίας Ρουσόπουλου	8	9,5
Μη εξακριβωμένο δίπλωμα	-	-
Σύνολο	139	24,4

Από όσα παρουσιάστηκαν αρχικά για τον τρόπο που καταρτίστηκε το Μητρώο είναι, πιστεύω, εμφανές ότι δεν έχουν νόημα συγκρίσεις των ποσοστών ανεργίας ανάμεσα σε όλες τις ομάδες των πτυχίων καθώς ο κατάλογος είχε συγκροτηθεί με διαφορετικά κριτήρια για την κάθε ομάδα¹⁵⁵⁹. Παρ' ότι με αυτόν τον τρόπο διαβάστηκαν αρκετές φορές τα στοιχεία στη δευτερογενή βιβλιογραφία και υποστήριξαν ανάλογες ερμηνείες¹⁵⁶⁰, το ενδιαφέρον θεωρώ ότι βρίσκεται στο πώς εντάχθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν τα δεδομένα του Μητρώου στα επιχειρήματα του δημόσιου λόγου κατά την εποχή της δημοσίευσής του και ποιες ήταν οι επικεντρώσεις που αναδείχθηκαν τότε.

Ωστόσο, προκειμένου να συζητηθεί αυτό το θέμα, είναι χρήσιμο να διερευνηθούν περαιτέρω τα ίδια τα δεδομένα του Μητρώου σε σχέση με τους άνεργους χημικούς όπως για παράδειγμα το χρονικό βάθος που εκτεινόταν το φαινόμενο. Η εικόνα μπορεί να προκύψει αναζητώντας τα έτη αποφοίτησης στα οποία αφορούσε ειδικότερα το ζήτημα. Η αναζήτηση για το σύνολο του Μητρώου παρουσιάζει μία πρόσθετη δυσκολία καθώς οι άνεργοι είχαν καταγραφεί από την ΕΕΧ με έναν τρόπο που δεν ήταν απολύτως σαφής. Στα συγκεντρωτικά της στοιχεία μερικά μέλη σε κάθε ομάδα πτυχιούχων είχαν δηλωθεί ως άνεργοι και μερικά ως «αγνοουμένου επαγγέλματος»¹⁵⁶¹, χωρίς στις επιμέρους καταχωρήσεις να φαίνεται ποια επιπλέον πληροφορία είχε παραγάγει τη διάκριση για τα μέλη που δεν είχαν επιστρέψει το απογραφικό δελτίο. Η ασάφεια ωστόσο μετριάζεται εάν η αναζήτηση περιοριστεί στα δύο πτυχία που βρίσκονταν τότε στο επίκεντρο της

¹⁵⁵⁷ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΕΧ, *Μητρώων των Ελλήνων Χημικών*, Πίναξ εμφαίνων την επαγγελματική κατάσταση των Ελλήνων Χημικών, σ. [24].

¹⁵⁵⁸ Εάν ο υπολογισμός της ανεργίας στο πολυτεχνικό πτυχίο γίνει επί του συνόλου των 52 που το είχαν λάβει (υποσημείωση 1543) το συνολικό ποσοστό ανεργίας γίνεται 33%. Ωστόσο παραμένουν ίδια τα ποσοστά ανεργίας ανά έτος τα οποία αναφέρονται στη συνέχεια καθώς στα τελευταία έτη δεν υπήρχαν άτομα με δεύτερο πτυχίο.

¹⁵⁵⁹ Ο υπολογισμός των ανέργων από τα πτυχία χημείας του Πανεπιστημίου και του Πολυτεχνείου γινόταν στο Μητρώο επί του συνολικού αριθμού τους. Ενώ για τους αποφοίτους του ενιαίου φυσικού τμήματος καθώς και της Ακαδημίας Ρουσόπουλου ήταν επί όσων πληρούσαν το κριτήριο της άσκησης του επαγγέλματος ώστε να γίνουν δεκτοί ως μέλη της ΕΕΧ. Για παράδειγμα, οι απόφοιτοι από το βιομηχανικό τμήμα της Ακαδημίας Ρουσόπουλου ήταν πολύ περισσότεροι από τους 82 που είχε συμπεριλάβει το Μητρώο (ενδεικτικά, έως το 1914 είχαν αποφοιτήσει 200 από το βιομηχανικό τμήμα, υποσημείωση 1288).

¹⁵⁶⁰ Στη βιβλιογραφία έχουν παρουσιαστεί από τη Χρ. Αργιαντώνη (2002, Ο.π., σσ. 279-280) μερικά δεδομένα για τα ποσοστά ανεργίας στον χημικό κλάδο με παραπομπή σε ένα άρθρο στο περιοδικό *Έργα* (το οποίο θα συζητηθεί στη συνέχεια) όπου προδημοσιεύονταν στοιχεία από την περίοδο προετοιμασίας του Μητρώου. Τα στοιχεία του άρθρου στα *Έργα* για κάθε ομάδα πτυχιούχων διαβάστηκαν συγκριτικά (και δευτερευόντως υπήρξε μία αβλεψία στην παράθεσή τους). Σε μετέπειτα μελέτες οι οποίες επανέλαβαν την πληροφορία ενισχύθηκε η συγκριτική ανάγνωση των ποσοστών ανεργίας ανάμεσα στις πέντε ομάδες μελών του Μητρώου και συνοδεύτηκε από σχετικά συμπεράσματα, ενδεικτικά βλ. Δημαράς, Α. (2013). *Ο.π.*, σ. 40.

¹⁵⁶¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΕΧ, *Μητρώων των Ελλήνων Χημικών*, σ. [24].

διαπραγμάτευσης, το πανεπιστημιακό και το πολυτεχνικό. Αυτό διότι για τους αποφοίτους του Πολυτεχνείου δεν υπήρχαν άτομα «αγνοουμένου επαγγέλματος» και όλοι όσοι είχαν κενό στην εργασία θεωρήθηκαν άνεργοι. Ενώ για εκείνους του χημικού τμήματος της Φυσικομαθηματικής το άθροισμα των δύο αριθμών (άνεργων και άγνωστου επαγγέλματος) ήταν ίσο με τα κενά που υπήρχαν στο πεδίο «εργασία». Επομένως, εάν η ιδιότητα του άνεργου αποδοθεί σε κάθε μέλος αυτών των ομάδων που είχε κενό στην εργασία, τα δεδομένα μπορούν να ταξινομηθούν με βάση το έτος λήψης του πτυχίου. Η απόδοση του χαρακτηρισμού άνεργος είναι μεν αυθαίρετη, εφόσον υπήρχαν μέλη που δεν είχαν επιστρέψει το απογραφικό δελτίο, αλλά πάντως παρέχει τη δυνατότητα να προσεγγιστούν απαντήσεις.

Η εικόνα που προκύπτει από μία τέτοια ταξινόμηση είναι ότι τα ποσοστά κορυφώνονταν στα τελευταία δύο ακαδημαϊκά έτη αποφοίτων (1923-24 και 1924-25). Ειδικότερα: Για τους πτυχιούχους του χημικού τμήματος τα κενά στην εργασία ξεκινούσαν από 21% ανάμεσα σε εκείνους που είχαν αποφοιτήσει το 1919-20, παρέμεναν στα ίδια σχεδόν επίπεδα για τα επόμενα τρία έτη και κατέληγαν στα δύο τελευταία έτη, που ήταν και τα πολυπληθέστερα, σε 39% και 70%. Τα ίδια ποσοστά είναι μικρότερα εάν χρησιμοποιηθεί ένα πιο στενό κριτήριο για τον χαρακτηρισμό της ανεργίας¹⁵⁶². Για τους πτυχιούχους του Πολυτεχνείου τα ποσοστά ξεκινούσαν από μηδέν, γίνονταν 27% στους απόφοιτους του 1922-23 και κατέληγαν σε 42% και 82% για τα δύο τελευταία έτη. Σε κάθε περίπτωση αυτό που διακρίνεται από την ετήσια ταξινόμηση των πτυχίων είναι ότι η εικόνα της ανεργίας διαμορφωνόταν κυρίως από όσους είχαν αποφοιτήσει στο αμέσως προηγούμενο διάστημα.

Τα δεδομένα αυτά δεν σημαίνουν ότι δεν είχε αρχίσει να διαφαίνεται ή να υφίσταται ένα αβέβαιο επαγγελματικό μέλλον το οποίο μάλλον ήταν άγνωστο για τα σχετικά επαγγέλματα έως τότε. Σημαίνει όμως ότι, στον βαθμό που τα συγκεκριμένα στοιχεία αποτελούν το κύριο δεδομένο για μία ιστοριογραφική ένδειξη, χρειάζεται να οδηγούν σε πιο επιφυλακτικές και περιορισμένες εκτιμήσεις για την έκταση του φαινομένου στον χημικό κλάδο από εκείνες που διατυπώνονταν στην εποχή τους. Ειδικότερα, το Μητρώο προετοιμάστηκε και δημοσιεύτηκε σε μία περίοδο στην οποία είχαν εγκατασταθεί στον δημόσιο διάλογο συζητήσεις για τον κορεσμό του χημικού επαγγέλματος οι οποίες επεδίωκαν να παραγάγουν αποτελέσματα σε δύο τομείς. Ο πρώτος ήταν να θεσπιστεί ένα ρυθμιστικό νομοθετικό πλαίσιο για την άσκηση του χημικού επαγγέλματος και ο δεύτερος ήταν να επανασχεδιαστεί η ανώτατη χημική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Διάφορες πρωτοβουλίες που στόχευαν σε έναν, ή και στους δύο, από τους προαναφερόμενους τομείς αξιοποίησαν τις σχετικές πληροφορίες που δόθηκαν κατά την περίοδο κατάρτισης του Μητρώου. Η χρήση εντός αυτής της συνθήκης εξετάζεται στην ενότητα που ακολουθεί.

11.7. Απόπειρες επανεξέτασης της ίδρυσης στην έναρξη του Μεσοπολέμου

Οι σταδιοδρομίες των πανεπιστημιακών αποφοίτων στις ευρωπαϊκές χώρες, από την έναρξη τουλάχιστον του 19^{ου} αιώνα, κατέγραφαν επαναλαμβανόμενους κύκλους από την υπερπροσφορά στην έλλειψη και το αντίστροφο. Παρ' ότι στη μακρά περίοδο η ζήτηση για εξειδικευμένο δυναμικό στα επαγγέλματα γενικά αυξήθηκε, κατά περιόδους η τριτοβάθμια εκπαίδευση παρήγαγε περισσότερους πτυχιούχους από όσους προσλάμβαναν οι κυβερνήσεις, ζητούσαν οι βιομηχανίες ή απασχολούσε το ελεύθερο

¹⁵⁶² Για παράδειγμα εάν θεωρήσουμε άνεργους μόνο όσους είχαν κενό στο πεδίο «εργασία» αλλά αποστειλεί το απογραφικό δελτίο, τότε τα ποσοστά ανεργίας για το χημικό τμήμα ξεκινούν από μηδέν για το πρώτο έτος πτυχιούχων και καταλήγουν σε 52% στο τελευταίο έτος.

επάγγελμα. Οι σύγχρονοι αντιλαμβάνονταν την ανισορροπία προσφοράς και ζήτησης ως μία κατάσταση κοινωνικά δυσλειτουργική και επικίνδυνη¹⁵⁶³. Ο όρος «ακαδημαϊκό προλεταριάτο», που χρησιμοποιήθηκε στην Ελλάδα και για τους χημικούς, είχε παραχθεί στη Γερμανία στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και έλαβε ευρεία χρήση στη Γαλλία στα τέλη του. Μία νέα κορύφωση της υπερπροσφοράς πτυχιούχων υπήρξε μετά από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η οποία στη Γερμανία απέβη πιο κρίσιμη πολιτικά καθώς παρείχε τροφή στη ναζιστική προπαγάνδα¹⁵⁶⁴.

Στην Ελλάδα οι συζητήσεις για τον κορεσμό του χημικού επαγγέλματος εγκαταστάθηκαν στον δημόσιο διάλογο μετά από το 1922 και κορυφώθηκαν τρία χρόνια αργότερα. Ειδικότερα στο διάστημα από το μέσον του 1924 έως τα τέλη του 1925, δηλαδή από όταν ξεκίνησε η προετοιμασία για την ίδρυση της ΕΕΧ έως ότου να επιτευχθούν νομοθετικά οι πρώτοι στόχοι της, υπήρξε μία έντονη κινητοποίηση με σκοπό να θεσπιστεί ένα πλαίσιο που θα ρύθμιζε την άσκηση του χημικού επαγγέλματος. Το θέμα αντιμετωπιζόταν από τους ενδιαφερόμενους ως «το πρωταρχικόν αίτημα της εποχής» και το κυριότερο κίνητρο που οδήγησε στην ίδρυση της Ένωσης¹⁵⁶⁵. Σε αυτή την κοινωνική δραστηριοποίηση εντάχθηκαν και διάφορες απόπειρες να επανασχεδιαστεί η ανώτατη χημική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι απόπειρες υπερέβησαν τον χημικό κλάδο και απασχόλησαν τις ακαδημαϊκές και πολιτικές ηγεσίες. Και με τις δύο στοχεύσεις ωστόσο, επαγγελματικές και ακαδημαϊκές, είχαν υπάρξει κινήσεις και πριν από τα μέσα του 1924.

Το 1921 η *Εν Ελλάδι Εταιρεία των Φυσικών Επιστημών*, που είχε ιδρυθεί το 1919 με πρόεδρο τον Δ. Χόνδρο¹⁵⁶⁶, κατέθεσε υπόμνημα στη Βουλή με δύο αιτήματα: να καθοριστούν με νόμο τα προσόντα όσων ασκούσαν το χημικό επάγγελμα και να θεσπιστεί η υποχρέωση σε επιχειρήσεις του παραγωγικού τομέα που πληρούσαν ορισμένα κριτήρια να προσλαμβάνουν χημικό σε θέση τεχνικού διευθυντή. Με επιχειρήματα που αντλούνταν και πάλι από την εμπειρία του Πολέμου και θέτοντας ως στόχο την επίτευξη της κρατικής αυτάρκειας «από πάσης απόψεως», το κείμενο έδειχνε ως παράδειγμα τις κυβερνήσεις που «κολοσσιαία διέθεσαν ποσά προς επιστημονικήν μόρφωσιν της νεολαίας» ώστε να επιτύχουν «ο βιομηχανικός Στρατός να ενισχυθή δι' αξιωματικών πολυπληθών και ικανών». Το υπόμνημα υποστήριζε ότι ο «ζήλο[ς], ον δεικνύουσιν οι νέοι προς την Χημείαν τρεπόμενοι» έπρεπε να υποστηριχθεί όχι μόνο με τη λειτουργία των σχετικών προγραμμάτων σπουδών αλλά και με τη θέσπιση ρυθμιστικών κανόνων όπως σε άλλα επιστημονικά επαγγέλματα για τα οποία γινόταν εκτενής λόγος. Από το κείμενο δεν έλειπαν οι ελπίδες για «την επ' αισίους των ορίων του Κράτους επέκτασιν» καθώς το όλο θέμα παρουσιαζόταν μέσα στο πλαίσιο που έδειχναν «οι οριζόντες αλλά και υποχρεώσεις» που ανοίγονταν στην «απ' αιώνων εκπολιτιστικήν

¹⁵⁶³ Ringer, F. (2004). Admission. In: W. Rüegg (Ed.), *A history of the university in Europe. Volume III: Universities in the nineteenth and early twentieth centuries 1800–1945* (pp. 233-267). Cambridge University Press· Jaraus, K. H. (2004). Graduation and careers. In: W. Rüegg (Ed.), *op. cit.*, pp. 363-389.

¹⁵⁶⁴ Jaraus, K. H. (2004). Ο.π., σ. 377.

¹⁵⁶⁵ *Ένωσις Ελλήνων Χημικών, 50 χρόνια ζωής και δράσεως 1924-1974*. Αθήναι: χ.ε., σ. 29.

¹⁵⁶⁶ Η *Εν Ελλάδι Εταιρεία των Φυσικών Επιστημών* ιδρύθηκε τον Απρίλιο 1919 και τα μέλη της προέρχονταν από όλα τα επιστημονικά πεδία. Η δράση της ατόνησε σύντομα και διέκοψε τη λειτουργία της σε λιγότερο από μία δεκαετία. Εξέδιδε το *Δελτίον της Ελλάδι Εταιρείας των Φυσικών Επιστημών* έως το 1924 και σε όλη τη διάρκεια είχε πρόεδρο τον Δ. Χόνδρο. Οι χημικοί εκπροσωπούσαν σε αυτή και μετά από την ίδρυση της ΕΕΧ (βλ. *Έργα*, 30/6/1925, τ. Α, τχ. 2, σ. 48). Για την Εταιρεία βλ. επίσης Κρητικός, Θ. (1995). Ο.π., σσ. 135-143.

[της Ελλάδος] εν Ανατολή αποστολήν»¹⁵⁶⁷. Σύμφωνα με την Εταιρεία τα αιτήματα βρήκαν ευνοϊκή υποδοχή¹⁵⁶⁸, αλλά όχι ευνοϊκή έκβαση.

Ευθύς μετά από την πολιτική αλλαγή που ακολούθησε την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου δρομολογήθηκαν οι πρώτες απόπειρες να καταργηθεί το χημικό τμήμα. Εκτάθηκαν, στην αρχική φάση, από το φθινόπωρο του 1922 έως την άνοιξη του 1923 και διοχετεύθηκαν μέσω μίας επιτροπής του υπουργείου Συγκοινωνιών¹⁵⁶⁹. Το ερώτημα διατυπωνόταν, από τη μεριά της επιτροπής, με αφορμή το κόστος από τη λειτουργία δύο προγραμμάτων σπουδών χημείας. Το συνόδευαν ανησυχίες για την «υπερπαραγωγή» χημικών που κατέληγαν στην πρόταση να «συγχωνευτούν» τα δύο πτυχία σε εκείνο του Πολυτεχνείου¹⁵⁷⁰. Σύμφωνα με τον Κ. Καραθεοδωρή, που συμμετείχε στην επιτροπή, η επίκληση του κόστους δεν είχε πραγματικό αντίκρισμα καθώς η κατάργηση του πανεπιστημιακού χημικού τμήματος θα απέδιδε μία μηδαμινή εξοικονόμηση. Η δε υπερπαραγωγή χημικών, σύμφωνα πάλι με τον ίδιο, ήταν ένα αδύναμο επιχείρημα που είχε δείξει τα όριά του σε ευρωπαϊκές χώρες ενώ στην Ελλάδα δεν μπορούσε ούτε να στοιχειοθετηθεί, ούτε να προδιαγράψει τις σχετικές δυναμικές¹⁵⁷¹.

Αντίθετα, ένα άμεσο αντίκρισμα φαίνεται ότι είχε εμφανιστεί στις φοιτητικές ροές. Αυτό αφορούσε βέβαια στο εσωτερικό της Σχολής (ενότητα 11.5), αλλά εάν εστιάσουμε στον βραχύ χρόνο περιλάμβανε και το Πολυτεχνείο που έβλεπε το πλήθος των υποψήφίων φοιτητών που προσέρχονταν στις εισαγωγικές του εξετάσεις να έχει αισθητή μείωση¹⁵⁷². Η σχετική συζήτηση αποτελούσε τμήμα μίας ευρύτερης που συνέβαινε στον συγκεκριμένο χώρο με αντικείμενο τη φυσιογνωμία ανάμεσα σε ένα ίδρυμα επαγγελματικής εκπαίδευσης που τροφοδοτούσε με στελέχη τις κρατικές υπηρεσίες και σε έναν ακαδημαϊκό θεσμό με προσανατολισμό στην επιστημονική έρευνα σε τεχνολογικές και βιομηχανικές εφαρμογές¹⁵⁷³. Η φοιτητική ροή· η δυνατότητα το κάθε ίδρυμα να επιλέγει τους φοιτητές του υπό τους ευνοϊκότερους για εκείνο όρους· η επιστημονική ηγεμονία σε ένα πεδίο οικονομικής δραστηριότητας που σε μερικούς έδειχνε υποσχόμενο και σε άλλους υπήρχαν φόβοι ότι θα περιοριζόταν στο άμεσο μέλλον, αποτελούσαν θέματα που συγκοινωνούσαν. Και διαμόρφωναν συσχετισμούς ισχύος, σε ακαδημαϊκό και κοινωνικό επίπεδο, που ενδιέφεραν αμφότερος τους οργανισμούς.

¹⁵⁶⁷ ΓΑΚ, ΠΓ, φ. 712, Υπόμνημα της 20^{ης}/8/1921 (το ίδιο και ΙΑ ΥΠΕΞ, ΚΥ, 1921, φ. 40.2).

¹⁵⁶⁸ *Δελτίον της Ελλάδι Εταιρείας των Φυσικών Επιστημών*, τ. Β, τχ. 6-8, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1921, σ. 139.

¹⁵⁶⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 10/12/1922. Το υπουργείο Συγκοινωνιών στο οποίο υπαγόταν το Πολυτεχνείο είχε συστήσει επιτροπή που συμμετείχαν οι Δ. Καλλίας (πολιτικός μηχανικός, διευθυντής δημοσίων έργων του υπουργείου), ο διευθυντής του Πολυτεχνείου Α. Γκίνη και οι καθηγητές του Κ. Γεωργικόπουλος και Τ. Κομνηνός (που εξελέγη εκεί το 1919) καθώς και ο Κ. Καραθεοδωρή.

¹⁵⁷⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 10 & 14/12/1922.

¹⁵⁷¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 14/12/1922.

¹⁵⁷² *Τεχνικά Χρονικά*, 16(181), 1/7/1939, σ. 130. Τα δημοσιευμένα στοιχεία δείχνουν ότι στην τετραετία 1920-1924 είχε ανακοπεί η αυξητική τάση στο πλήθος των προσερχομένων στις εισαγωγικές εξετάσεις του ΕΜΠ (σε όλες τις Σχολές) σε σχέση με την προηγούμενη τετραετία και, αντιθέτως, είχε υπάρξει μία σημαντική ύφεση στο πλήθος τους. Παρά ταύτα ο αριθμός των επιτυχόντων είχε διατηρηθεί περίπου σταθερός και, σύμφωνα με τον Κ. Μαλτέζο, αυτό είχε επιτευχθεί με προσαρμογή στον βαθμό δυσκολίας των εξετάσεων. Τη συγκεκριμένη λύση πρότεινε ο καθηγητής να εφαρμόσει και η Φυσικομαθηματική (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 14/6/1923) αν και ο ίδιος, που δίδασκε και στο Πολυτεχνείο, στις εκεί συνελεύσεις μιλούσε για αυστηρές εισαγωγικές εξετάσεις και σχολείο ευφυών (Σύγκλητος ΕΜΠ, 15/10/1923 όπως αναφέρεται στο Αντωνίου, 2004, σ. 207).

¹⁵⁷³ Αντωνίου, Ν. (2004). Ο.π., σσ. 189-201.

Υπό αυτό το πρίσμα η Φυσικομαθηματική αναζήτησε ένα εναλλακτικό σχέδιο προκειμένου η προτεινόμενη συγχώνευση να γίνει με κέντρο το Πανεπιστήμιο. Αυτό αποτέλεσε τη μοναδική κοινή συνιστώσα στις καθηγητικές προσεγγίσεις καθώς υπήρξαν ποικίλες επιμέρους στοχεύσεις: ενοποίηση ξανά του φυσικού τμήματος με την εξειδίκευση να γίνεται στον διδακτορικό τίτλο· μέτρα ώστε να αντιμετωπιστεί η μείωση που είχε προκύψει στα πτυχία του φυσικού τμήματος· χρήση ή μη των εισιτήριων εξετάσεων ώστε να ρυθμιστεί η φοιτητική ροή στο χημικό τμήμα, ήταν μερικά από τα θέματα που προσεγγίστηκαν με διαφορετικό τρόπο¹⁵⁷⁴. Μία κύρια παράμετρος που διαμόρφωνε τα επιχειρήματα αφορούσε στην αποδοχή ή όχι της άποψης περί υπερπαραγωγής χημικών. Στον έναν πόλο τοποθετούνταν η προσέγγιση του Κ. Ζέγγελη ότι το θέμα χρήζει εξέτασης και ότι, σε συνδυασμό με τη δυνατότητα άρτιας εκπαίδευσης, οδηγεί στην απόφαση να καθιερωθούν εισιτήριες εξετάσεις και ίσως στη σκέψη να θεσπιστεί κλειστός αριθμός εισακτέων. Στον άλλο πόλο βρισκόταν η θέση του Γ. Ματθαίου που δεν χρειαζόταν οποιοσδήποτε περιορισμός καθώς η άποψη για υπερπληθώρα ήταν σφαιρική και οι νέοι επιστήμονες θα δημιουργούσαν νέες δυναμικές στην αγορά εργασίας¹⁵⁷⁵. Τα αρχικά σενάρια για τη συγχώνευση των δύο χημικών πτυχίων παραμερίστηκαν σύντομα -ενδεχομένως και με την επιρροή του Κ. Καραθεοδωρή¹⁵⁷⁶- ενώ η Φυσικομαθηματική υιοθέτησε την εισαγωγή εισιτήριων εξετάσεων ειδικά για το χημικό τμήμα χωρίς ανώτατο όριο αριθμού φοιτητών¹⁵⁷⁷.

Μερικούς μήνες αργότερα σχηματοποιήθηκαν οι διαβουλεύσεις για την ίδρυση της ΕΕΧ και αναδείχθηκαν οι αντιθέσεις για τον χαρακτήρα που θα είχε, επιστημονικό ή επαγγελματικό¹⁵⁷⁸. Οι αποφάσεις των πρώτων συνελεύσεων του κλάδου προωθούσαν τον δεύτερο χαρακτήρα¹⁵⁷⁹, οι ισορροπίες ανέδειξαν πρόεδρο τον καθηγητή Οργανικής που πρέσβευε ότι ένας επιστημονικός φορέας θα προάσπιζε πιο αποτελεσματικά τα συμφέροντα του κλάδου και ότι «δεν υφίσταται λόγος να εξισωθώσιν οι χημικοί προς τους εργάτες» δημιουργώντας μία επαγγελματική ένωση¹⁵⁸⁰. Η επόμενη διοίκηση ανέλαβε δράσεις που προωθούσαν τα επαγγελματικά συμφέροντα με πιο δυναμικό τρόπο καθώς πρέσβευε ότι μία από τις αιτίες της ανεργίας ήταν «η πληθωρική παραγωγή επιστημόνων χημικών και η ως εκ τούτου [...] μείωσις του γοήτρου του χημικού»¹⁵⁸¹. Με συνεχείς παρεμβάσεις στους υπουργούς Εθνικής Οικονομίας των αλληλοδιάδοχων κυβερνήσεων αυτής της περιόδου, η ΕΕΧ προώθησε αποτελεσματικά το διάταγμα που ρύθμιζε το χημικό επάγγελμα το οποίο εκδόθηκε τελικώς από την κυβέρνηση του Θ.

¹⁵⁷⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 14/12/1922. Οι οργανωτικές λύσεις που προτάθηκαν ήταν ποικίλες: ένα διατμηματικό πτυχίο (πανεπιστημιακό-πολυτεχνικό) με κέντρο το Πανεπιστήμιο πρότεινε ο Κ. Κτενάς, ενώ ο Γ. Ματθαίου προέταξε τη διατήρηση οπωσδήποτε του κλάδου της χημείας τροφίμων στο Πανεπιστήμιο. Την επαναφορά του ενιαίου πτυχίου φυσικών επιστημών πρότεινε ο Θ. Σκούφος, ενώ ο Β. Αιγινήτης έδωσε βάρος στην «υποπαραγωγή» φυσικών και πρότεινε να διαιρεθεί το νέο φυσικό τμήμα σε δύο, φυσιολογικό και φυσικό, ώστε οι φοιτητές να διοχετευθούν στο δεύτερο.

¹⁵⁷⁵ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 14/12/1922 & 14/6/1923.

¹⁵⁷⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/1/1923.

¹⁵⁷⁷ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 260.6, 27/6/1923, κοσμητεία προς πρυτανεία, αρ. πρ. 352.

¹⁵⁷⁸ *Πενήντα Χρόνια Ζωής και Δράσεως*, Ένωση Ελλήνων Χημικών, Αθήναι 1974, σ. 23.

¹⁵⁷⁹ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΕΧ, Πρακτικό γενικής συνέλευσης 7/7/1924 & 4/8/1924· *Πενήντα Χρόνια...* ο.π., σσ. 23-24.

¹⁵⁸⁰ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΕΧ, Πρακτικό γενικής συνέλευσης 4/8/1924.

¹⁵⁸¹ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΕΧ, Πρακτικό γενικής συνέλευσης 7/7/1924, ομιλία του επόμενου προέδρου Ν. Ζάρπα.

Πάγκαλου¹⁵⁸². Μέσα σε αυτή τη συγκυρία, σε αδρές γραμμές, δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Έργα* τα στατιστικά στοιχεία από τη διαδικασία κατάρτισης του Μητρώου¹⁵⁸³.

Τα στοιχεία, που παρουσίασε ο γραμματέας της ΕΕΧ Ι. Κανδήλης¹⁵⁸⁴, έδιναν έναν κατά τι μεγαλύτερο αριθμό άνεργων χημικών (150) σε ένα κατά τι μικρότερο σύνολο μελών (505) σε σχέση με τη τελική μορφή που πήρε το Μητρώο τέσσερις μήνες αργότερα. Στο άρθρο γινόταν λόγος για περισσότερους χημικούς σε δυσχερή επαγγελματική θέση οι οποίοι είτε εργάζονταν στη βιομηχανία με κατώτατους μισθούς, είτε υποαπασχολούνταν σε οινολογικά εργαστήρια. Όλα θεωρήθηκαν απόρροια «της πληθωρικής παραγωγής της μίας [εκ των σχολών], της του Πανεπιστημίου» ενώ διατυπώθηκε η εκτίμηση ότι η χώρα χρειαζόταν λίγους νέους χημικούς κατ' έτος (15) επαρκείς για όλες τις δημόσιες και ιδιωτικές εργασιακές θέσεις. Η κατάρτιση της ελεύθερης εγγραφής στο πανεπιστημιακό τμήμα, που είχε ανακοινωθεί ήδη, θεωρήθηκε ημίμετρο και η πρόταση προς την κυβέρνηση ήταν «να σκεφθῆ σοβαρώς κατά πόσον θα ἦτο δυνατόν να συγχωνεύσῃ εις μίαν» τις δύο χημικές σχολές της Αθήνας. Επιπρόσθετα, το άρθρο διατύπωνε το αίτημα να ματαιωθεί η ίδρυση τρίτης σχολής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης η οποία θα «καταφέρει νέον δεινόν κτύπημα κατά των χημικών και της επιστήμης» καθώς «ουδένα άλλον σκοπόν έχουσα ἢ την ικανοποίησιν καθηγητικῶν αξιώσεων»¹⁵⁸⁵. Ο στόχος να μην ανοίξει «και τρίτος κρουνός χημικῶν» βρήκε υποστήριξη και από τη σύνταξη του περιοδικού *Έργα*. Όχι, όμως, και το αίτημα να προσλαμβάνονται χημικοί ως υπεύθυνοι παραγωγής σε ειδικές βιομηχανίες καθώς θεωρήθηκε ότι τους επέβαλλαν «δια της βίας» οι νομοθετικές διατάξεις¹⁵⁸⁶.

Στην ίδια περίοδο η αγωνία για την οριοθέτηση των επαγγελματικών δικαιωμάτων διέτρεχε τους ενδιαφερόμενους σε όλα τα τμήματα της Φυσικομαθηματικής. Η επέκταση του σχολικού δικτύου και άλλες αλλαγές στη μέση εκπαίδευση είχαν αυξήσει τη ζήτηση καθηγητῶν φυσικῶν επιστημῶν για τα σχολεία. Η ύπαρξη κενῶν οργανικῶν θέσεων είχε ωθήσει το υπουργεῖο Παιδείας να ζητήσει από τη Σχολή, στην έναρξη του 1923, να περιοριστῆ ἡ διετής φοίτηση προκειμένου οι πτυχιούχοι χημικοί να λαμβάνουν πτυχίο και από το φυσικό τμήμα¹⁵⁸⁷. Η Σχολή απέφυγε τότε να συζητήσῃ το αίτημα, όμως το θέμα επανῆλθε αργότερα όταν δημοσιεύτηκαν οι κενές θέσεις στα γυμνάσια¹⁵⁸⁸. Στη νέα

¹⁵⁸² ΦΕΚ 373Α, 26/11/1925, Ν.Δ. *Περί ασκήσεως του επαγγέλματος χημικού και υποχρεωτικῆς προσλήψεως χημικῶν εν ταις χημικαῖς βιομηχανίαῖς* και επίσης ΦΕΚ 414Α, 22/12/1925. Το διάταγμα αργότερα κυρώθηκε με τον Ν. 3518/1928. Για τις ενέργειες προώθησης του διατάγματος βλ. *Πενήντα Χρόνια...*, ο.π., σσ. 27-34.

¹⁵⁸³ *Έργα*, 15/7/1925, τ. Α, τχ. 3, σσ. 73-75.

¹⁵⁸⁴ Ο Ι. Κανδήλης, εγγράφηκε ως πρωτοετής στο χημικό τμήμα το 1918 και αποφοίτησε το 1922. Στα φοιτητικά του χρόνια εργάστηκε ως βοηθός σε εργαστήρια της Σχολής (Ορυκτολογίας, Ανόργανης) ενώ μετά από το πτυχίο του και ἔως το 1938 υπῆρξε συνεργάτης του Θ. Σκούφου (βοηθός και κατόπιν επιμελητής). Ἦταν από τα ιδρυτικά μέλη της ΕΕΧ, ειδικός γραμματέας στο δεύτερο διοικητικό της συμβούλιο και εἶχε αναλάβει τη σύνταξη του Μητρώου.

¹⁵⁸⁵ *Έργα*, 15/7/1925, τ. Α, τχ. 3, σσ. 73-75. Μερικῶς διαφοροποιημένη, και πάντως πιο αναλυτική στην παράθεση των αιτιῶν, ἦταν μία δεύτερη δημοσίευση του ἴδιου συγγραφέα όταν ολοκληρώθηκε ἡ διαδικασία για την ἔκδοση του διατάγματος που ρύθμιζε το ἐπάγγελμα βλ. *Έργα*, 15/12/1925, τ. Α, τχ. 13, σσ. 315-319.

¹⁵⁸⁶ *Έργα*, 30/12/1925, τ. Α, τχ. 14, σ. 347.

¹⁵⁸⁷ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1922-1925, φ. 1.2, ΥΕΔΕ προς πρυτανεία, 30/3/1923, αρ. πρ. 9933. Η υπουργική πρόταση ζητούσε να τροποποιηθῆ και το πρόγραμμα μαθημάτων του χημικού τμήματος προκειμένου να συντελέσει στη μείωση της διετούς φοίτησης για την ἀπόκτηση του δευτέρου πτυχίου.

¹⁵⁸⁸ *Δελτίον του Υπουργείου των Εκκλησιαστικῶν και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως*, τχ. 30-31, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1924, σ. 32. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΥΕΔΕ οι οργανικές θέσεις για πρωτοβάθμιους καθηγητῆς φυσικῶν επιστημῶν ἦταν 131 και οι συμπληρωμένες ἦταν 85. Τα κενά αποτελούσαν το 35% στο

διεξοδική του εξέταση η Φυσικομαθηματική δεν συναίνεσε να γίνει ετήσια η φοίτηση για την απόκτηση του δεύτερου πτυχίου με επιχειρήματα που αφορούσαν στην άρτια διδασκαλία των φυσιολογικών μαθημάτων και των μαθηματικών¹⁵⁸⁹. Ήταν μία απάντηση που επαναλάμβανε σταθερά σε όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου και λειτουργούσε ενισχυτικά σε επιχειρήματα περί «ευγενών» και «βιοποριστικών» επαγγελματιών (με το εκπαιδευτικό επάγγελμα να τοποθετείται στα πρώτα) τα οποία αναθερμάνθηκαν τότε¹⁵⁹⁰.

Στο κρατικό επίπεδο η ύπαρξη του πανεπιστημιακού τμήματος χημείας επανεξετάστηκε μέσα από τη δράση της Επιτροπής Οικονομιών. Τον Μάιο του 1924, επί πρωθυπουργίας Αλ. Παπαναστασίου, συγκροτήθηκε μία επιτροπή εμπειρογνομόνων με στόχο τη σταθεροποίηση των δημόσιων οικονομικών και την αντιμετώπιση των ελλειμμάτων που είχαν σωρευτεί. Η επονομαζόμενη Επιτροπή Οικονομιών είχε έργο τον εντοπισμό των κονδυλίων του δημόσιου προϋπολογισμού τα οποία μπορούσαν να περικοπούν ώστε αυτός να ισοσκελιστεί διότι, όπως ανέφερε το βουλευτικό ψήφισμα, το κράτος δεν μπορούσε πλέον «να διατηρή οργανισμούς και στελέχη ανταποκρινόμενα προς τας ανάγκας της Μεγάλης Ελλάδος»¹⁵⁹¹. Ανάμεσα στους δημόσιους οργανισμούς που τέθηκαν υπό εξέταση ήταν και το Πανεπιστήμιο Αθηνών για όλο το εύρος της δραστηριότητάς του, από τη διοίκηση έως την εκπαιδευτική λειτουργία.

Η Επιτροπή Οικονομιών έδρασε για ένα μικρό χρονικό διάστημα. Από τη σύστασή της έως τη γνωμοδότηση για το Πανεπιστήμιο και τη σχετική κυβερνητική απόφαση μεσολάβησαν δεκαπέντε μήνες (Μάιος 1924-Ιούλιος 1925) μέσα στους οποίους υπήρξαν τέσσερεις διαφορετικές κυβερνήσεις και επτά υπουργοί Παιδείας. Πρόεδρος της ήταν ο Αθανάσιος Ευταξίας και μέλη με πανεπιστημιακή ιδιότητα ήταν ο Αλέξανδρος Σβώλος, τότε υφηγητής της Νομικής, και ο Αντώνιος Χρηστομάνος, γιός του Αναστάσιου και καθηγητής της Ιατρικής που παραιτήθηκε το 1920 για να ακολουθήσει πολιτική καριέρα ο οποίος ορίστηκε εισηγητής στα θέματα του υπουργείου Παιδείας, ενώ επίσης μέλος είχε οριστεί ο καθηγητής της Νομικής Ανδρέας Ανδρεάδης που δεν συμμετείχε εξαρχής¹⁵⁹². Οι επιλογές των προσώπων από τον ακαδημαϊκό χώρο αναδεικνυαν την επιδίωξη, που ίσχυε και για το σύνολο της Επιτροπής, να της αποδοθεί ένας ευρύς και διακομματικός χαρακτήρας ο οποίος ωστόσο δεν κατάφερε να της εξασφαλίσει ιδιαίτερη

σύνολο των φυσικών επιστημών, ενώ στους φιλόλογους και θεολόγους ήταν 18% και στους μαθηματικούς 13%. Κενά υπήρχαν και στις οργανικές θέσεις των ελληνοδιδασκάλων που αναφέρονταν συνολικά.

¹⁵⁸⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 13 & 18/10/1924, 15/11/1924. Στο διάστημα 1920-1932 υπήρξαν τελικά ελάχιστοι χημικοί (4-5) που συνέχισαν με ένα δεύτερο πτυχίο από το φυσικό τμήμα και άλλοι τόσοι που έπραξαν το αντίστροφο, όπως προκύπτει από την αντιπαραβολή των πτυχιούχων στα δύο τμήματα. Η προοπτική, πάντως, να διευκολυνθεί η απόκτηση του δεύτερου τίτλου συγκέντρωσε το 1924 τις αντιδράσεις και των φοιτητών του φυσικού τμήματος (υποσημείωση 1590).

¹⁵⁹⁰ Σύμφωνα με τους φοιτητές του φυσικού τμήματος: «Οι Χημικοί προοριζόμενοι δια την Βιομηχανίαν, δι' ην άλλως τε και το Τμήμα των Ιδρύθη αποσχισθέν του Φυσικού, ου μόνον στερούνται της ειδικής μορφώσεως δια τον διδακτικόν κλάδον, χάριν της οποίας ημείς με οκτώ επί πλέον ειδικά μαθήματα επεφορτίσθημεν τα οποία εκείνοι δεν ακροώνται, αλλά προς τούτοις ανέκαθεν αποβλέποντες εις την Βιομηχανικήν άποψιν ως αποκλειστικόν σκοπόν των δεν έδωκαν εις την εν γένει κατάρτισίν των και ειδικήν δια τον διδακτικόν κλάδον κατεύθυνσιν. Αναμφιβόλως δε δεν δύναται ν' αναμένη τις ζήλον εν τη εκτελέσει των διδασκαλικών των καθηκόντων, όταν μέχρι της χθες χαρακτηρίζοντες ως όνειδος το διδασκαλικόν επάγγελμα καταφεύγουσιν ήδη εις αυτό εις στιγμην κρίσεως ως εις έργον καταναγκαστικόν. Ενώ ημείς οικειοθελώς αποβλέψαντες εις τον διδακτικόν κλάδον ως εις έργον όχι μόνον βιοποριστικόν, αλλά και ευγενές υπό άλλην όλως διάφορον άποψιν ερρυθμίσαμεν την κατάρτισίν μας» (ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1922-25, φ. 3.1, 14/2/1925, τη διαμαρτυρία των φοιτητών υπέγραφε πρώτος ο Αλκίνοος Μάζης).

¹⁵⁹¹ ΦΕΚ 122Α, 29/5/1924. Συμπληρωματικό ψήφισμα και κατάρτιση της Επιτροπής: ΦΕΚ 141Α & 171Α, 24/6 & 28/7/1924.

¹⁵⁹² Το έργο της Επιτροπής Οικονομιών, Αθήναι: Εθνικό Τυπογραφείο, 1925, σσ. 1-2 & 10.

αποδοχή¹⁵⁹³. Η βασική δραστηριότητα της Επιτροπής Οικονομιών αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης του Α. Μιχαλακόπουλου και απασχόλησε την πρυτανική θητεία κυρίως του Κ. Ζέγγελι.

Από το σύνολο των προτάσεων της για το Πανεπιστήμιο υιοθετήθηκε τελικά ένα μικρό μέρος, όπως συνέβη και για αρκετές εισηγήσεις της στους υπόλοιπους τομείς¹⁵⁹⁴. Το ενδιαφέρον ώστε να εγκύψει κανείς στις σχετικές διεργασίες βρίσκεται στο ότι επανέθεσε τη συζήτηση εκεί όπου είχε μείνει το 1920, στα θέματα χρηματοδότησης του Πανεπιστημίου. Και το έπραξε με αντιφάσεις που αναδείκνυαν τους μεταβατικούς χειρισμούς με τους οποίους αντιμετωπίστηκε το ζήτημα στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Η Επιτροπή παρέδωσε μία εκτενέστατη απόφαση για το Πανεπιστήμιο που φανέρωνε την πρόθεση, με αφορμή τις αναγκαίες οικονομίες, να τεθεί σε επανασχεδιασμό ολόκληρη η πανεπιστημιακή δομή και λειτουργία. Η εισήγηση δεν περιοριζόταν μόνο στην αναφορά των αναγκιών περικοπών στις οποίες είχε καταλήξει -με έναν εξαιρετικά λεπτομερή και συγκεντρωτικό τρόπο¹⁵⁹⁵- ούτε και στην παράθεση μίας εξίσου αναλυτικής τεκμηρίωσης. Διατύπωνε επιπρόσθετα ένα εκτεταμένο σκεπτικό για τις γενικές αρχές που έπρεπε να διέπουν την πανεπιστημιακή λειτουργία, ποιος όφειλε να είναι ο προορισμός του Πανεπιστημίου, ο τρόπος ανάπτυξης του εκπαιδευτικού και ερευνητικού του ρόλου και, σε μερικές περιπτώσεις, προσδιόριζε ακόμη και τις προτιμώμενες διδακτικές μεθόδους. Έθετε ζητήματα σχετικά με τα προσόντα του επιστημονικού προσωπικού, την εξέλιξη στις διάφορες καθηγητικές βαθμίδες, λάμβανε αρνητική θέση για το ηλικιακό όριο αποχώρησης, εισηγούνταν νέες πανεπιστημιακές δομές ή την κατάργηση υφιστάμενων ανεξάρτητα από ζητήματα κόστους κ.ά.¹⁵⁹⁶.

Έναν σημαντικό ρόλο στο εύρος των πανεπιστημιακών θεμάτων που απασχόλησαν την Επιτροπή έπαιξε οπωσδήποτε ο πρόεδρος της Αθ. Ευταξίας. Ήταν ένας πολιτικός που είχε ασχοληθεί σε βάθος χρόνου με τον θεσμό και διέθετε γνώση -και ισχυρές πεποιθήσεις- για τη λειτουργία του Πανεπιστημίου. Το πόρισμα αναδεικνύει μεν την προσωπική του επίδραση στις αποφάσεις, αλλά και αντικατοπτρίζει τη θέση που είχε η σχετική συζήτηση στα πολιτικά σχέδια. Κεντρική συνιστώσα της παρέμενε η ανάληψη του αυξημένου κόστους της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και η διαφοροποίηση στις πηγές χρηματοδότησης που υποδείκνυε το ύψος του κόστους. Η βαθμιαία αλλαγή στην προέλευση των οικονομικών πόρων για τα πανεπιστήμια και η συσχέτιση με την αυτονομία στη διοίκησή τους ήταν ένα ζήτημα που απασχολούσε στην ίδια περίοδο

¹⁵⁹³ Μερικές σύντομες αναφορές στο έργο της Επιτροπής Οικονομιών περιλαμβάνονται στο: Mazower, M. (2009). *Ο.π.*, σσ. 139-140 καθώς και στις αποκλίνουσες αποτιμήσεις των Θ. Βερέμη και Μ. Ψαλιδόπουλου στα: Βερέμη, Θ. (1982). *Οικονομία και δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*. Αθήνα: ΜΙΕΤ (σσ. 87-90)· Ψαλιδόπουλος, Μ. (1988). *Η κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι: Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο: Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης (σσ. 186- 189).

¹⁵⁹⁴ Ψαλιδόπουλος, Μ. (1988). *Ο.π.*, σ. 189.

¹⁵⁹⁵ Οι εισηγήσεις των Σχολών και της Συγκλήτου που είχαν προηγηθεί πρότειναν καταργήσεις ή αναστολές πλήρωσης εδρών, αλλά αρνήθηκαν μειώσεις στο προσωπικό των εργαστηρίων και κλινικών (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 277.2 & 277.3). Η Επιτροπή, αντίθετα, ασχολήθηκε λεπτομερώς με κάθε εργασιακή θέση στο Πανεπιστήμιο είτε στο επιστημονικό, είτε στο διοικητικό προσωπικό και πρότεινε όχι μόνο περικοπές αλλά, σε μερικές περιπτώσεις, και συγκεκριμένη ανακατανομή.

¹⁵⁹⁶ *Το έργον της Επιτροπής Οικονομιών*, σσ. 280-304.

κράτη και πανεπιστήμια στην Ευρώπη τα οποία υιοθετούσαν πολύμορφες επιλογές ανάλογα με το ιδιαίτερο καθεστώς σε κάθε χώρα και πανεπιστήμιο¹⁵⁹⁷.

Στην προκειμένη περίπτωση η Επιτροπή Οικονομικών διατύπωσε την εισήγηση να καταργηθεί πλήρως η κρατική επιχορήγηση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών μετά από μία διετία. Ως οδός για την επίτευξη αυτού του στόχου πρότεινε να αξιοποιηθεί η ακίνητη πανεπιστημιακή περιουσία με τη βοήθεια ενός εντατικού προγράμματος οικοδομικής δραστηριότητας που θα είχε σκοπό την εμπορική εκμετάλλευση¹⁵⁹⁸. Η προοπτική συνάντησε την ευθεία εναντίωση του πρύτανη Κ. Ζέγγελη που, αφενός, αμφισβήτησε τον ρεαλισμό της πρότασης και, αφετέρου, επισήμανε ότι σε όλη την Ευρώπη το κόστος της λειτουργίας των πανεπιστημίων αναλάμβαναν πλέον κυρίως τα κράτη και οι δήμοι ψέγοντας, ταυτόχρονα, τα μέλη της Επιτροπής που όντας «*διαπρεπείς επιστήμονες, επιθυμούσι ν' αγνοώσι*» αυτή την πραγματικότητα¹⁵⁹⁹. Στο πόρισμα της Επιτροπής, ωστόσο, ενυπήρχε η ισχυρή αντίφαση ανάμεσα στην άμεση σχεδόν απόσυρση των κρατικών πόρων από το Πανεπιστήμιο και στη λεπτομερέστατη παρέμβαση που γινόταν στη λειτουργία του. Μία αντίφαση που, με αντίστροφη μορφή, δεν έλειψε και από τις πανεπιστημιακές επιλογές της ευρύτερης περιόδου. Με άλλα λόγια, περισσότερο από τις περικοπές θέσεων και την ανάγκη ισοσκελισμένου κρατικού προϋπολογισμού, στην περίπτωση του Πανεπιστημίου κατ' ουσία διεξαγόταν μία συζήτηση που ήταν συνέχεια εκείνης που είχε ανοίξει το 1918. Θα παρέμενε ενεργή τουλάχιστον έως τον νόμο του 1932. Ανεξάρτητα επομένως από τις άμεσες επιπτώσεις που είχε η εφαρμογή (ή μη) των μέτρων που εισηγήθηκε η Επιτροπή, οι σχετικές διεργασίες διέθεταν συνολικότερη δυναμική.

Εγγεγραμμένη σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να εξεταστεί η πρόταση που έκανε η Επιτροπή Οικονομικών για τη Φυσικομαθηματική. Πρότεινε παρεμβάσεις σε τρεις ειδικότερους άξονες: τις καθηγητικές έδρες, το εργαστηριακό προσωπικό και τη λειτουργία (σωστότερα, την κατάρτιση) του χημικού τμήματος. Για το τελευταίο, η Επιτροπή θεωρούσε ότι η διατήρηση δύο προγραμμαμάτων σπουδών χημείας στην Ελλάδα είναι «*πολυτέλεια ασυγχώρητος εν ταυτώ δε και επιζημία*». Χρησιμοποιούσε την πληροφορία για 150 άνεργους χημικούς που τους παρουσίαζε ότι «*μη ευρίσκοντες εργασίαν καταβάλλουν, ως μανθάνομεν, πάσαν δυνατήν προσπάθειαν, όπως δημιουργηθώσι δι' αυτούς ειδικαί θέσεις εν τη Δημοσία υπηρεσία*». Ο μικρός αριθμός εγγραφών, που ήδη είχε επιτευχθεί στο συγκεκριμένο έτος μέσω των πρώτων εισαγωγικών εξετάσεων, αξιοποιήθηκε ώστε να προταθεί οι φοιτητές αυτοί να μετεγγραφούν στο Πολυτεχνείο «*όπερ έχει κύριον προορισμόν την μόρφωσιν καθόλου βιομηχανών*» το οποίο ο εισηγητής προόριζε να αναλάβει στο εξής εξολοκλήρου τη χημική εκπαίδευση¹⁶⁰⁰. Την προσέγγιση της Επιτροπής καθόριζε η σαφής, γνωστή από παλαιότερα, διχοτομία: το Πανεπιστήμιο να «*περιορισθή εις την γενικήν μόρφωσιν ιατρών και των μελλόντων καθηγητών των φυσικών και χημείας εις τα σχολεία της Μέσης Εκπαιδύσεως*» ενώ το Πολυτεχνείο «*εις την μόρφωσιν Χημικών δια τας ανάγκας του εμπορίου και της βιομηχανίας*». Η διχοτομία είχε, άλλωστε, αποτυπωθεί ευκρινώς στην ειδησεογραφία, τέσσερεις μήνες πριν κατατεθεί η απόφαση, σε μία προσπάθεια να

¹⁵⁹⁷ Gerbod, Π. (2004). Resources and Management. In: W. Rüegg (Ed.), *A history of the university in Europe. Volume III: Universities in the nineteenth and early twentieth centuries 1800–1945* (pp. 101-121). Cambridge University Press.

¹⁵⁹⁸ *Το έργον της Επιτροπής Οικονομικών*, σσ. 281 & 289-290.

¹⁵⁹⁹ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 277.3, πρύτανης προς ΥΕΔΕ, 26/3/1925.

¹⁶⁰⁰ *Το έργον της Επιτροπής Οικονομικών*, σσ. 286-288 & 301-302.

διαμορφωθεί ανάλογα ο δημόσιος διάλογος¹⁶⁰¹. Με βάση το πόρισμα της Επιτροπής οι υπάρχουσες έδρες της χημείας και τα εργαστήριά τους θα παρέμεναν στο Πανεπιστήμιο αλλά στο εξής θα εκπαίδευαν τους φοιτητές ενός γενικού πτυχίου φυσικών επιστημών καθώς και εκείνους της ιατρικής και φαρμακευτικής¹⁶⁰².

Με άλλα λόγια στην έναρξη του Μεσοπολέμου οι συζητήσεις για τις χημικές σπουδές περιλάμβαναν πολλές διαστάσεις. Δεν υπαγορεύονταν απλώς από τις εξελίξεις στο εσωτερικό της επιστήμης. Ούτε υπηρετούσαν μόνο τις ανάγκες της οικονομίας και τις μεταβολές τους, όπως αυτά γίνονταν αντιληπτά. Στόχοι που χαρακτηρίζονταν εθνικοί, επιλογές που είχαν σαφές πολιτικό πρόσημο, κοινωνικές ανακατατάξεις, επιδιώξεις ομάδων και ηγεσιών, ατομικές πεποιθήσεις είχαν εξίσου σημαντική θέση και συμπλέκονταν στις εκπαιδευτικές συζητήσεις. Όπως συνέβη στη μακρά πορεία για την ίδρυση του χημικού τμήματος, το αντικείμενο της αντιπαράθεσης αποτελούσε ένα σύνθετο προϊόν επιστημονικών προγραμμάτων, κρατικών πολιτικών, ακαδημαϊκών επιδιώξεων και κοινωνικών αιτημάτων που αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους δυναμικά και διαμόρφωναν τα ζητούμενα από το πανεπιστημιακό σύστημα. Στην έναρξη του Μεσοπολέμου, λίγα μόλις χρόνια μετά από την ίδρυση του τμήματος χημείας, το εγχείρημα έδειχνε να αγγίζει τα όριά του. Στην ουσία, όμως, εκκινούσαν διεργασίες που επιχειρούσαν να το θέσουν σε μία νέα κατάσταση ισορροπίας.

¹⁶⁰¹ Σκριπ, 16/11/1924, σ. 6. Το άρθρο με τίτλο «Μία πολυτέλεια - Τρεις χημικοί σχολαί» δημοσιεύτηκε όταν η Επιτροπή βρισκόταν ακόμη στο στάδιο της ακρόασης των εμπλεκομένων μερών. Σύμφωνα με τον Κ. Ζέγγελη, η πρόταση να καταργηθεί το χημικό τμήμα στην ίδια περίοδο δεν έβρισκε αποδοχή (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 22/11/1924). Το πόρισμα της Επιτροπής Οικονομιών στο υπουργικό συμβούλιο κατατέθηκε τον Μάρτιο 1925 και η κυβερνητική απόφαση εκδόθηκε τον Ιούλιο.

¹⁶⁰² Η διχοτομία ως προς τους εκπαιδευτικούς σκοπούς των ιδρυμάτων που επικαλούνταν το πόρισμα της Επιτροπής εφαρμόζονταν εκλεκτικά καθώς η πρότασή της διατηρούσε καθηγητικές χημικές έδρες που δεν υπηρετούσαν, άμεσα τουλάχιστον, τον ειρημένο στόχο.

12. Εργαστήρια και μουσεία στη δεκαετία 1912-1922

Το παρόν τελευταίο κεφάλαιο εξετάζει, αφενός, πώς εφαρμόστηκε το θεσμικό πλαίσιο του 1911 για τα πανεπιστημιακά «*παραρτήματα*» και ποιες ήταν οι τροποποιήσεις που επιδιώχθηκαν. Το κοινό εργαστήριο ή φροντιστήριο για περισσότερους από έναν καθηγητές· η ενιαία οργανωτικά μουσειακή και εργαστηριακή λειτουργία· η αρμοδιότητα των πανεπιστημιακών οργάνων να αποφασίζουν την αύξηση του επιστημονικού προσωπικού, ήταν μερικές από τις επιλογές του νόμου που τέθηκαν σε διαπραγμάτευση στην εξεταζόμενη δεκαετία (ενότητα 12.1). Αντικείμενο διαπραγμάτευσης επίσης έγιναν βασικοί όροι που αποφασίστηκαν το 1911 για το ακαδημαϊκό επάγγελμα στις χαμηλότερες βαθμίδες του. Η δυναμική που διαφάνηκε σχετικά με το ανθρώπινο δυναμικό των εργαστηρίων (η αριθμητική του επάρκεια, το ενδιαφέρον του για τις θέσεις) δεν ανταποκρίθηκε στο επίπεδο που ανέμεναν οι πολιτικές επιλογές και υποστήριξαν οι νομοθετικές διατάξεις. Τα προσόντα και ο τρόπος επιλογής των ατόμων, οι εργασιακές αμοιβές σε συνδυασμό με τις οικονομικές δυνατότητες του Πανεπιστημίου ανασχεδιάστηκαν μέσα στην κατάσταση που καθόριζαν, από τη μία, οι πολεμικές συνθήκες της δεκαετίας και, από την άλλη, η μεγέθυνση του Πανεπιστημίου στο ίδιο διάστημα (ενότητα 12.2).

Στη συνέχεια του κεφαλαίου εξετάζονται οι ειδικότερες διεργασίες που αφορούσαν στη Φυσικομαθηματική Σχολή. Η ενότητα 12.3 επικεντρώνει στον χώρο των φυσιογνωστικών επιστημών και εξετάζει δύο επιδιώξεις που συνδέθηκαν με το εγχείρημα να διαχωριστεί η εργαστηριακή από τη μουσειακή λειτουργία. Η πρώτη επιδίωξη ήταν οι ομάδες του προσωπικού των μουσείων να διαμορφωθούν διαφορετικά από τα εργαστήρια και η δεύτερη ήταν να τεθούν όρια στη δραστηριότητα αυτού του προσωπικού ως προς την κατοχή και τη διάθεση φυσιογραφικών συλλογών. Ο διάλογος που πραγματοποιήθηκε για τις συγκεκριμένες αλλαγές είχε περισσότερες διαστάσεις από τις θεσμικές. Εμπεριείχε θέματα που επανεξέταζαν τη διαχείριση του επιστημονικού λόγου, τις σχέσεις ανάμεσα στις ομάδες των ειδημόνων στον πανεπιστημιακό χώρο και τις οριοθετήσεις στις δραστηριότητες των μελών τους, καθώς και θέματα γύρω από τη σχέση των μουσείων με την επιστημονική εκπαίδευση και τον ευρύτερο πολιτιστικό ρόλο που διαδραμάτιζαν. Στην επόμενη ενότητα 12.4 η εστίαση στρέφεται στην προσπάθεια να ενισχυθεί η συμβολή του ελληνικού Πανεπιστημίου στην αναπαραγωγή του επιστημονικού δυναμικού της χώρας. Με εκκίνηση τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, εξετάζεται η πορεία που ακολούθησε η μετάβαση από τον διδάκτορα-πτυχιούχο στον διδακτορικό μεταπτυχιακό τίτλο. Διερευνώνται οι σχετικές διαδικασίες στη Φυσικομαθηματική πριν και μετά από την καθιέρωση του αυτόνομου τίτλου. Παρακολουθούνται οι διδάκτορες της Σχολής στην εξεταζόμενη δεκαετία, εξετάζονται οι αλλαγές στη διδακτορική δοκιμασία που επιδιώχθηκαν στα τέλη της δεκαετίας και αναζητούνται οι προβολές αυτών των αποφάσεων στα επόμενα χρόνια. Ειδικότερα διερευνάται μία πτυχή σε αυτή τη μετάβαση που ήταν η δημιουργία ή η ενίσχυση συνθηκών για την παραγωγή ερευνητικού έργου. Το συγκεκριμένο θέμα προσεγγίστηκε με ποικίλους τρόπους από τους καθηγητές της Σχολής. Όχι μόνο η συνέχεια που έδωσαν ή όχι στο ατομικό ερευνητικό τους έργο, αλλά και οι τρόποι που λειτούργησαν τις επιστημονικές τους ομάδες διαμόρφωσαν μία πολυπρισματική εικόνα στους επιμέρους εργαστηριακούς τόπους κατά την εξεταζόμενη δεκαετία. Το παρόν κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των πρώτων γυναικών που συμμετείχαν στο εργαστηριακό προσωπικό της Σχολής. Η ενότητα 12.5 τεκμηριώνει και εξετάζει τη συμμετοχή τους κατά την πολεμική δεκαετία για την οποία, έως τώρα, δεν διαθέταμε δεδομένα. Η προσπάθεια που καταβάλλεται είναι αφενός να αφαιρεθεί, κατά το δυνατόν, το διπλό πέπλο που σκέπαζε την παρουσία τους. Διπλό εξαιτίας της κατάταξής τους στο επονομαζόμενο «*κατώτερο*» προσωπικό, αλλά και λόγω του φύλου τους που εξασφάλιζε στις ίδιες προνομιακή θέση

ανάμεσα στους άορατους συντελεστές του πανεπιστημιακού έργου. Αφετέρου, να εξεταστεί η δράση τους σε ισχυρή πρόσδεση με το επιστημονικό, ακαδημαϊκό και κοινωνικό συγκείμενο της συγκεκριμένης Σχολής και όχι ως ένα ξεχωριστό θέμα. Τα στοιχεία που παρουσιάζονται για την αρχική συμμετοχή στα εργαστήρια εκείνων των γυναικών που ταυτόχρονα ήταν και οι πρώτες πτυχιούχοι -ακόμη και εάν η συμμετοχή αυτή θεωρηθεί περιορισμένη- θέτουν από μόνα τους ερωτήματα σχετικά με τη συρρίκνωση της παρουσίας των γυναικών επιστημόνων η οποία ακολούθησε κατά τα μεσοπολεμικά χρόνια.

12.1. Εφαρμόζοντας το νέο θεσμικό πλαίσιο: κρίσιμες μεταβολές

Μία επιδίωξη μέσα από τον Πανεπιστημιακό Οργανισμό του 1911 ήταν, όπως συζητήθηκε στην ενότητα 6.1, να δημιουργηθούν ευρύτερες εργαστηριακές δομές που θα συγκέντρωναν το έργο εδρών με συναφές περιεχόμενο. Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο νόμο σε όσα εργαστήρια υπάγονταν περισσότεροι τακτικοί καθηγητές θα οριζόταν διευθυντής ο αρχαιότερος και υποδιευθυντής ο νεότερος (ή ο έκτακτος καθηγητής εάν υπήρχε). Στη Φυσικομαθηματική η επιδίωξη των πολυδύναμων εργαστηρίων εκπληρώθηκε με τη νομοθετική πρόβλεψη να υπάρχει ένα κοινό εργαστήριο φυσικής για τις δύο τακτικές έδρες και ομοίως ένα για τις δύο έδρες χημείας. Το ίδιο επιδιώχθηκε και με την ίδρυση ενός κοινού φυσιογραφικού εργαστηρίου για τις τέσσερις αντίστοιχες τακτικές έδρες διατηρώντας, παράλληλα, η καθεμία το δικό της ανεξάρτητο μουσείο. Τέλος, όμοια οργανωτική αντίληψη εξυπηρετούσε και η διατήρηση ενός ενιαίου φροντιστηρίου για όλες τις μαθηματικές έδρες παρ' ότι η λειτουργία του είχε διαφοροποιηθεί από την προηγούμενη περίοδο μέσω των τμηματικών (ετήσιων) εξετάσεων που εισήγαγε ο ίδιος νόμος. Όλες οι ρυθμίσεις που απέρρεαν από αυτή την οργανωτική επιλογή έγινε προσπάθεια είτε να τροποποιηθούν άμεσα, είτε να εφαρμοστούν εξαρχής με διαφορετικό τρόπο.

Η Φυσικομαθηματική αντιμετώπισε από την πρώτη στιγμή ως μη υφιστάμενο το ενιαίο χημικό εργαστήριο και, προτού υπάρξει δεύτερος καθηγητής χημείας, όρισε τις θέσεις του προσωπικού με βάση δύο ανεξάρτητα εργαστήρια για την Ανόργανη και την Οργανική¹⁶⁰³. Οι καθηγητές που διορίστηκαν αργότερα στις δεύτερες έδρες χημείας και φυσικής (Ματθαιόπουλος και Αθανασιάδης) διατύπωσαν συνεχή αιτήματα ώστε να αποκτήσουν δικό τους προσωπικό (επιμελητές και βοηθούς) τα οποία ικανοποιήθηκαν, όχι δίχως προσκόμματα, αφότου ιδρύθηκαν με νέο νόμο τα εργαστήριά τους¹⁶⁰⁴. Οι

¹⁶⁰³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 22/2/1912.

¹⁶⁰⁴ ΦΕΚ 77Α, 24/4/1913, Ν. 4185. Η διπλή διεύθυνση στα εργαστήρια χημείας και φυσικής που αναγράφεται στην Επετηρίδα 1912-13 ήταν μία τυπική αναφορά που ουσιαστικά δεν συνέβη. Στο εργαστήριο Χημείας δεν υπήρξε εμπλοκή του Γ. Ματθαιόπουλου έως την έναρξη των μαθημάτων που έγινε στα μέσα του εαρινού εξαμήνου (λόγω των βαλκανικών πολέμων). Κατά την περίοδο προετοιμασίας του νόμου για τα δύο νέα εργαστήρια, ο ίδιος υπέβαλε αιτήματα να προσληφθεί προσωπικό τα οποία απορρίφθηκαν ενώ ως μέσο πίεσης δήλωσε στο υπουργείο ότι δεν θα ξεκινούσε διδασκαλία και εκείνο με τη σειρά του υπέδειξε στη Σύγκλητο να προσλάβει έκτακτο προσωπικό. Ο διαμοιρασμός χώρων και υλικών ανάμεσα στα δύο εργαστήρια χημείας πραγματοποιήθηκε δύσκολα και με εντάσεις στη συνέχεια. Στο εργαστήριο Φυσικής τα πράγματα έγιναν κάπως διαφορετικά καθώς ο Γ. Αθανασιάδης διαχειρίστηκε ως υποδιευθυντής τα θέματα του εργαστηρίου στο χειμερινό εξάμηνο εφόσον ο Δ. Χόνδρος ήταν στρατευμένος. Αλλά αυτό επέφερε τριβές κατά την επιστροφή του δεύτερου και διαχωρισμό τελικά των εργαστηρίων τους. Στα πανεπιστημιακά αρχεία το σχετικό υλικό είναι εκτεταμένο. Ενδεικτικά για τα εργαστήρια χημείας: ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 18/3, 6/4, 11/5 & 25/5/1913· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 199.2, αλληλογραφία ΥΕΔΕ-πρυτανείας και φ. 329.2, 329.3 & 329.4, υπομνήματα Ζέγγελη και Ματθαιόπουλου προς πρυτανεία· ΕΟΧ, 22/10/1913, Ματθαιόπουλος προς πρυτανεία. Και για τα εργαστήρια φυσικής: ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 30/6/1913· ΙΑ,

επιφυλάξεις της Συγκλήτου να προσληφθεί προσωπικό στις νέες έδρες συνδέονταν με την εσωτερική κατανομή ισχύος, αλλά επηρεάζονταν σαφώς και από το οικονομικό κόστος των αποφάσεων. Η ίδρυση νέων εργαστηρίων αύξανε το λειτουργικό και το μισθοδοτικό κόστος στο Πανεπιστήμιο, ενώ ταυτόχρονα η κρατική χορηγία των 700000δρχ. παρέμενε σταθερή¹⁶⁰⁵. Τα όρια που είχε η οικονομική ρύθμιση του νέου Οργανισμού (ενότητα 6.1) είχαν αρχίσει να διαφαίνονται άμεσα. Από την άλλη, τα αιτήματα των καθηγητών για τη σκοπιμότητα να αποκτήσουν δικά τους εργαστήρια περιείχαν επιχειρήματα που αντλούνταν από την άσκηση του καθηγητικού ρόλου, και όχι από την εξειδίκευση του εκπαιδευτικού ή του ερευνητικού έργου των εργαστηρίων, καθώς επικαλούνταν ότι «*εκ του νόμου [...] δικαιούνται να ονομάζονται διευθυνταί εργαστηρίων, και έχουν πάντα τα εντεύθεν δικαιώματα*»¹⁶⁰⁶. Ακόμη κι αν θεωρηθεί ότι ο γνωστικός διαχωρισμός ανάμεσα στις δύο έδρες χημείας ήταν κοινός τόπος, για τα δύο εργαστήρια φυσικής δεν υπήρξε ανάλογη διάκριση στη μεταξύ τους λειτουργία αρχικώς, ούτε προέκυψε έως το τέλος της μεσοπολεμικής περιόδου¹⁶⁰⁷. Απόρροια της ταύτισής τους, άλλωστε, ήταν η συγκλητική απόφαση να μην έχουν διαφορετικά εκπαιδευτικά τέλη αντίθετα με την απόφαση για τα δύο χημικά εργαστήρια¹⁶⁰⁸.

Ο ειδικός νόμος που ίδρυσε τα δύο νέα εργαστήρια της Σχολής, σύμφωνα με την ερμηνεία που έδωσε το 1913 η επιτροπή αναθεώρησης του Οργανισμού, επικύρωσε μία μεταστροφή στις κατευθυντήριες επιλογές της νομοθεσίας. Συγκεκριμένα θεωρήθηκε ότι ικανοποιούσε την καταστατική αρχή ότι «*έκαστος καθηγητής έχει ίδιον τοιούτον [εργαστήριο]*». Ήταν μία μεταστροφή που επικροτήθηκε και ζητήθηκε στο εξής να θεσπιστούν ρητά εκείνες οι διατάξεις που θα τη διασφάλιζαν¹⁶⁰⁹. Η αποκλειστική ζεύξη καθηγητή-εργαστηρίου που υπήρξε στα μετέπειτα νομοθετικά κείμενα επανέφερε το εργαστήριο στη θέση του βασικού δίαυλου άσκησης του καθηγητικού ρόλου, θέση από την οποία μόνο τυπικά είχε απομακρυνθεί. Ταυτόχρονα η ίδια ζεύξη λειτούργησε ενισχυτικά σε επιλογές που απέτρεπαν την ανάπτυξη πολιτικών ώστε να αναδειχθούν περισσότερα πρόσωπα σε καθηγητικές θέσεις εφόσον άμεσα θα επερχόταν ένα πρόσθετο κόστος για τα ιδρυόμενα εργαστήρια. Και αποτέλεσε μία παράμετρο που σταθερά συνυπολογιζόταν, ή επικαλούνταν, μέσα στο δυσχερές οικονομικό πλαίσιο των επόμενων ετών.

Στις φυσιογνωστικές επιστήμες το ξεχωριστό εργαστήριο ανά καθηγητή μπόρεσε να ισχύσει χωρίς να απαιτηθεί ιδιαίτερη νομοθετική ρύθμιση. Το κοινό Φυσιογραφικό

Λυτά Συγκλήτου, φ. 609.1 Χόνδρος προς πρυτανεία, 23/3/1913, αρ. πρ. 386 και φ. 329.1, Αθανασιάδης προς πρυτανεία, 17/5/1913.

¹⁶⁰⁵ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 30/3/1913 & 11/5/1913.

¹⁶⁰⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 30/3/1913. Το επιχείρημα είχε διατυπωθεί από τον Γ. Αθανασιάδη.

¹⁶⁰⁷ Μετά από την αφυπηρέτηση του Γ. Αθανασιάδη το 1937, ο Δ. Χόνδρος πρότεινε την επαναλειτουργία ενός ενιαίου εργαστηρίου φυσικής για τις δύο έδρες με επιχείρημα την ταύτιση σε χώρους, όργανα, σκοπό και περιέγραψε το διπλό εργαστήριο ως «*δύο κεφάλια εις μία σκούφια*». Παρά την ισχυρή αντίθεση του ομότιμου πλέον Γ. Αθανασιάδη, ούτε εκείνος αμφισβήτησε την ταυτοτική λειτουργία των δύο εργαστηρίων. Από τη δική του μεριά, ο κύριος λόγος ύπαρξης των δύο εργαστηρίων ήταν η ανάγκη κάθε καθηγητής να έχει ιδιαίτερο προσωπικό και πιστώσεις καθώς αλλιώς θα κατέληγε «*εις υπάλληλον κηδεμονουόμενον και υποτελή, άνευ πρωτοβουλίας, αυτενεργείας και άνευ ευθύνης*» (ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1937-38, φ. 3.2, υπομνήματα Χόνδρου και Αθανασιάδη).

¹⁶⁰⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 19/6/1916.

¹⁶⁰⁹ Η Επιτροπή του 1913 είχε προτείνει να υπάρχει στο γράμμα του νόμου η ρητή αναφορά: «*Υπαρχόντων δύο ή πλειόνων τακτικών Καθηγητών του αυτού μαθήματος, έκαστος τούτων έχει ίδιον εργαστήριο μετά ιδίου προσωπικού του αυτού προς τα λοιπά*» (Έκθεσις επί της αναθεωρήσεως των πανεπιστημιακών νόμων..., ο.π., σσ. 96-97).

Εργαστήριο που προβλεπόταν από τον Οργανισμό έμεινε από την πρώτη στιγμή ένας τίτλος χωρίς αντίκρισμα και οι τέσσερις φυσιολογικές έδρες λειτούργησαν εξαρχής ξεχωριστά τα εργαστήριά τους στους χώρους του κάθε μουσείου και με κοινό προσωπικό με αυτό. Αυτό το καθεστώς διατηρήθηκε από την επιτροπή του 1913 που εισηγήθηκε να οριστούν ρητά ως ανεξάρτητες μεταξύ τους οι δομές στις τέσσερις φυσιολογικές έδρες και καθεμία να περιλαμβάνει και τις δύο λειτουργίες, εργαστηριακή και μουσειακή¹⁶¹⁰. Ωστόσο η επιλογή της κοινής λειτουργίας είχε δεχθεί κριτική ότι δρούσε περιοριστικά στην ανάπτυξη των μουσειακών συλλογών και προκαλούσε προβλήματα στον εκπαιδευτικό ρόλο των εργαστηρίων (ενότητα 6.1). Παρ' ότι το 1912 στην εφαρμογή του νόμου προκρίθηκε η αυτονομία των προσώπων από την αυτονομία των λειτουργιών, η Σχολή επανέλαβε το 1914 την αντιπρόταση να διαχωριστούν οι δύο λειτουργίες και να οριστεί ιδιαίτερο προσωπικό για την καθεμία¹⁶¹¹. Η διάκριση μουσείων και εργαστηρίων, με κοινή τη διεύθυνση από τον καθηγητή της αντίστοιχης έδρας, συμπεριλήφθηκε στα επόμενα νομοσχέδια (1919, 1921) και τελικά θεσμοθετήθηκε το 1922¹⁶¹². Οι ξεχωριστές θέσεις εργασίας επέτρεψαν να περιγραφούν τα προσόντα των επιμελητών και των παρασκευαστών στα μουσεία με μερικές διαφορετικό τρόπο απ' ότι στα εργαστήρια, ένα θέμα που αποτέλεσε αντικείμενο διαπραγμάτευσης στη δεκαετία 1912-1922. Οι επιλογές -είτε αυτές που αφορούσαν σε οργανωτικές διευθετήσεις, είτε εκείνες που διαμόρφωναν τις ομάδες ειδημόνων- πέρα από ορισμούς επικράτειας απηχούσαν και αντιλήψεις για την ανάπτυξη των σχετικών επιστημών και την ενίσχυση του κύρους τους (ενότητα 12.4)¹⁶¹³.

Από την άλλη, οι δύο Οργανισμοί (1911, 1922), όπως και όλα τα ενδιάμεσα νομοσχέδια, διατηρούσαν τα μουσεία κατακερματισμένα. Οι ξεχωριστές μουσειακές μονάδες, ωστόσο, είχαν θεωρηθεί ότι λειτουργούσαν ως ανάχωμα στις προσπάθειες να

¹⁶¹⁰ *Εκθεσις επί της αναθεωρήσεως των πανεπιστημιακών νόμων...*, ο.π., σ. 99.

¹⁶¹¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/1/1914.

¹⁶¹² Άρθρο 21 στο νομοσχέδιο του 1919, άρθρα 353-362 & 363-371 στο νομοσχέδιο του 1921 και άρθρα 343-352 & 353-361 στον Ν. 2905/1922.

¹⁶¹³ Παράδειγμα οργανωτικής διευθέτησης που απηχούσε επιστημολογικές αντιλήψεις (και δεν θα απασχολήσει εδώ) ήταν η συμπερίληψη ή μη του Ανθρωπολογικού Μουσείου στα μουσεία των φυσικών επιστημών. Το Μουσείο είχε ιδρυθεί το 1886 με διευθυντή τον Κλώνα Στέφανο (1854-1915), διδάκτορα ιατρικής και αδελφό του καθηγητή μαθηματικών, ο οποίος εισήγαγε στην Ελλάδα το επιστημονικό πεδίο της φυσικής ανθρωπολογίας. Η επιτροπή του 1913 είχε εισηγηθεί το Μουσείο να υπαχθεί, ως ανεξάρτητη δομή, στη Φυσικομαθηματική και να διευθύνεται από διδάκτορα της ιατρικής ή των φυσικών επιστημών. Η συμπερίληψη, εκτός από οργανωτικούς λόγους, εμπειρείχε την αντίληψη της ισχυρής συνάφειας του αντικειμένου με τις φυσικές επιστήμες. Παρά την αποδοχή που φαίνεται να είχε σε καθηγητές της Σχολής αυτή η συνάφεια, η Φυσικομαθηματική πρότεινε ο διευθυντής να είναι αποκλειστικά διδάκτορας ιατρικής με ερευνητικό έργο στο συγκεκριμένο πεδίο (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/1/1914). Η Ιατρική διαφώνησε με την υπαγωγή (ΙΑ, Πρακτικά Ιατρικής, 17/1/1914) και εκδήλωσε ενδιαφέρον προκειμένου να συγκροτηθεί το πεδίο στην επικράτειά της μεταβάλλοντας την, έως τότε, απρόθυμη στάση της για το θέμα. Μετά από είκοσι σχεδόν έτη, στον Οργανισμό του 1932, το Ανθρωπολογικό συμπεριλήφθηκε ξανά σε ένα ενιαίο μουσείο μαζί με τα τέσσερα των φυσιολογικών επιστημών. Αυτή τη φορά η αιτιολόγηση υποστήριξε, με τα λόγια του Καραθεοδωρή, «το σκόπιμον της γειτνιάσεως των φυσιοδιφικών εργαστηρίων με τα ιατρικά» εφόσον η συνάφεια ιατρικής και ζωολογίας γινόταν «από ημέρας εις ημέραν στενωτέρα» (Καραθεοδωρή, Κ. (1930). *Ο.π.*, σ. 86). Για τις επιστημονικές επιρροές και το έργο του Κλ. Στέφανου βλ.: Lefkaditou, A. (2019). *Yet Another Greek Tragedy? Physical Anthropology and the Construction of National Identity in the Late Nineteenth Century*. In: R. McMahon (Ed.), *National Races. Transnational Power Struggles in the Sciences and Politics of Human Diversity, 1840-1945*, pp. 141-174. Lincoln: University of Nebraska Press. Επίσης για το συγκεκριμένο Μουσείο βλ.: Καραμανωλάκης, Β. & Κουρτέση-Φιλιππάκη Γ. (2017). Το Ανθρωπολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών: φυλετισμός και παλαιοανθρωπολογία στην Ελλάδα (τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα). Στο: Ε. Αβδελά, ..., & Τ. Σακελλαρόπουλος (Επιμ.), *Ο.π.* (σσ. 81-98). Ηράκλειο: ΠΕΚ. Γενικότερα για το πεδίο της φυσικής ανθρωπολογίας στην Ελλάδα βλ. και: Trubeta, S. (2013). *Physical Anthropology, Race and Eugenics in Greece (1880s-1970s)*. Leiden: Brill.

διεκδικηθεί ένας ενιαίος χώρος στέγασης που θα πληρούσε καλύτερες προδιαγραφές από εκείνους που φιλοξενούσαν τα επιμέρους μουσεία. Το ζήτημα απασχόλησε στη συγκεκριμένη δεκαετία στην οποία το στεγαστικό πρόβλημα του Πανεπιστημίου είχε φτάσει σε οριακό σημείο και αποτέλεσε σημαντικό σημείο τριβής ανάμεσα στις Σχολές¹⁶¹⁴. Υπήρξε, ενδεχομένως, ένας από τους λόγους που μερικοί καθηγητές εξακολουθούσαν να χρησιμοποιούν τον τίτλο *Φυσιογραφικό Μουσείο* που δεν υπήρχε σε κανένα από τα νέα νομικά κείμενα¹⁶¹⁵. Ένα ενιαίο μουσείο επιχειρήθηκε να επανιδρυθεί από τον Οργανισμό του 1932 υπό τον τίτλο *Εθνικών Φυσιογνωστικών Μουσείων*. Το συγκεκριμένο, χωρίς να υπάγεται σε μία Σχολή, θα συνένωνε τα τέσσερα μουσεία της Φυσικομαθηματικής και το Ανθρωπολογικό¹⁶¹⁶, ωστόσο το σχέδιο δεν τελεσφόρησε. Η προαγωγή των φυσιογνωστικών επιστημών «*αίτινες δια διαφόρους λόγους παρημελήθησαν εις βαθμόν απίστευτον*» σύμφωνα με το σχόλιο του Καραθεοδωρή¹⁶¹⁷ - αναφερόταν ως ζητούμενο· απαιτούσε, όμως, περισσότερες σύντονες κινήσεις από τη διεκδίκηση ενός κοινού μουσειακού χώρου και τέτοιες δεν φαίνεται να υπήρξαν στις μεσοπολεμικές δεκαετίες. Οι δυναμικές που υποδηλώνονταν στον κανονιστικό λόγο των νομοθετημάτων -πολιτικές ανάπτυξης και ορισμοί επικράτειας συγχρόνως- υπήρξαν συνθετότερες στο πεδίο της εφαρμογής.

Παράλληλα στην εξεταζόμενη δεκαετία (1912-1922) επιδιώχθηκαν αλλαγές και στο μαθηματικό φροντιστήριο. Το φροντιστήριο είχε λειτουργήσει το 1884 και ιδρύθηκε τέσσερα χρόνια αργότερα¹⁶¹⁸. Απαρτιζόταν, έως το 1911, από δύο τμήματα που βρίσκονταν σε συνάρτηση με τον διπλό σκοπό του. Αυτός ήταν, αφενός, να συμπληρώνει τις γυμνασιακές γνώσεις στα μαθηματικά για τους πρωτοετείς φοιτητές της Φιλοσοφικής (του μαθηματικού και του φυσικού υποχρεωτικά, του φιλολογικού προαιρετικά) ώστε να μπορέσουν να παρακολουθήσουν «*λυσιτελώς*» την πανεπιστημιακή διδασκαλία των γενικών μαθημάτων στα δύο πρώτα έτη σπουδών. Και, αφετέρου, να προωθεί την εγγύτερη επικοινωνία στα μεγαλύτερα έτη ανάμεσα στους καθηγητές και τους φοιτητές του μαθηματικού (και του φυσικού προαιρετικά) για τη «*μεθοδικωτέραν της επιστήμης μελέτην και εξεργασίαν*» που θα είχε στόχο τον «*ανελλιπήν καταρτισμόν των καθηγητών μαθηματικών εν τοις γυμνασίοις*». Έως το 1911 στο φροντιστήριο είχαν ανάθεση διδασκαλίας τρεις καθηγητές μαθηματικών και ο ένας από αυτούς ασκούσε χρέη διευθυντή σε ετήσια βάση με συντονιστικά, μάλλον διευρυμένα, καθήκοντα¹⁶¹⁹. Οι αλλαγές του 1911 διαφοροποίησαν και τη λειτουργία του μαθηματικού φροντιστηρίου. Τα γενικά μαθήματα καταργήθηκαν, καθιερώθηκαν ετήσιες εξετάσεις και η υποχρέωση της φροντιστηριακής διδασκαλίας αφορούσε πλέον σε κάθε καθηγητή. Επιπρόσθετα,

¹⁶¹⁴ Τους χώρους του Ζωολογικού Μουσείου στο κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου εποφθαμιούσαν στη συγκεκριμένη δεκαετία και άλλες Σχολές και κυρίως η Νομική που είχε ανάγκη αιθουσών διδασκαλίας. Το 1915 ανακινήθηκε η σκέψη να δημιουργηθεί πρόχειρος χώρος (τύπου περιπτέρου) πίσω από το Χημείο για τα τρία Μουσεία (εκτός της Βοτανικής) την οποία απέρριψαν ως ανεπαρκή οι καθηγητές των αντίστοιχων εδρών (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 24/2/1915 & Λυτά ΦΜΣ, 1911-1915, φ. 3.1) με αποτέλεσμα το αίτημα απομάκρυνσης του Ζωολογικού Μουσείου από το κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου να παραμένει συνεχώς σε όλη την επόμενη περίοδο.

¹⁶¹⁵ Παρ' όλες τις διαιρέσεις που είχαν συμβεί στα φυσιογνωστικά μουσεία έως το 1911 και κατοχυρώθηκαν στον Οργανισμό, ταυτοχρόνως θεωρούνταν σε ισχύ και το διάταγμα του 1868 *Περί κανονισμού του εν Αθήναις Φυσιογραφικού Μουσείου* (όπως αναφέρεται στη *Συλλογή Νόμων και Β. Διαταγμάτων*, Πρυτανεία Ι. Ε. Μεσολωρά, 1916, σ. 173).

¹⁶¹⁶ ΦΕΚ 86Α, 23/3/1932, Ν. 5343, άρθρα 298-299.

¹⁶¹⁷ Καραθεοδωρή, Κ. (1930). *Ο.π.*, σ. 14.

¹⁶¹⁸ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 177.2, 4/11/1891, υπόμνημα Κ. Στέφανου για την πρώτη περίοδο λειτουργίας του μαθηματικού φροντιστηρίου.

¹⁶¹⁹ ΦΕΚ 281Α, 3/11/1888, *Κανονισμός του μαθηματικού φροντιστηρίου*.

στους σκοπούς των πανεπιστημιακών φροντιστηρίων προστέθηκε η «καθοδήγησις [των φοιτητών] εις αυτοτελείς επιστημονικάς εργασίας» και, για τον λόγο αυτό, εισήχθη η καινοτομία να διατηρούν το δικαίωμα συμμετοχής σε αυτά και οι πτυχιούχοι, επί ένα έτος μετά από το πτυχίο τους, εφόσον δεν είχαν λάβει διδακτορικό δίπλωμα¹⁶²⁰. Επομένως, μετά από το 1911, στη λειτουργία του φροντιστηρίου εμπλέκονταν όλοι οι καθηγητές μαθηματικών. Ένας από αυτούς ασκούσε καθήκοντα διευθυντή ανά τριετία και όλοι μοιράζονταν μία κοινή βιβλιοθήκη για την οποία μπορούσε να προσληφθεί ένας υπεύθυνος (ονομαζόταν βιβλιοφύλακας), που συνήθως ήταν φοιτητής μαθηματικών. Έως το 1922 η θέση αυτή παρέμεινε η μοναδική στο Πανεπιστήμιο που σχετιζόταν με τις μαθηματικές έδρες (εκτός από την Αστρονομία).

Στη συγκεκριμένη δεκαετία οι προσπάθειες των καθηγητών μαθηματικών, με την αρωγή της Σχολής, εστίαζαν σε δύο στόχους. Ο πρώτος ήταν να δημιουργηθεί μία ομάδα μαθηματικών επιστημόνων και φοιτητών με εργασιακή σχέση στο Πανεπιστήμιο και ο δεύτερος να αποκτήσει το μαθηματικό σπουδαστήριο (όπως συχνά ονομαζόταν μετά το 1918) έναν ισχυρότερο ρόλο στην εκπαίδευση των καθηγητών για τα σχολεία. Ο πρώτος στόχος εξυπηρετήθηκε το 1914 με την πρόταση να υπάρξουν δύο ακόμη θέσεις εκτός από τον βιβλιοφύλακα, ένας επιμελητής-πτυχιούχος και ένας βοηθός-φοιτητής¹⁶²¹. Αργότερα προκρίθηκε η επιλογή να διορίζεται ένας επιμελητής ανά μαθηματική έδρα¹⁶²². Η δεύτερη επιλογή ατόνησε όταν γινόταν προσπάθεια, κατά την περίοδο ίδρυσης των πρακτικών λυκείων, να κατοχυρωθεί στο μαθηματικό σπουδαστήριο ένας ευρύτερος ρόλος στην εκπαίδευση των καθηγητών για τα σχολεία. Τότε κατατέθηκε η πρόταση να αποκτήσει το σπουδαστήριο και ένα παιδαγωγικό τμήμα¹⁶²³ και προστέθηκε στο πρόγραμμα των μαθημάτων η διδακτική μεθοδολογία των μαθηματικών¹⁶²⁴. Στη συνέχεια, οι καθηγητές μαθηματικών επανέφεραν την εισήγηση να διορίζεται ένας επιμελητής ανά μαθηματική έδρα και τη συνδύασαν με την ίδρυση τεσσάρων ανεξάρτητων σπουδαστηρίων για τον καθέναν¹⁶²⁵. Ο Οργανισμός του 1922, παρ' ότι διατήρησε ενιαίο το σπουδαστήριο, προέβλεψε να υπάρχουν τόσοι διδάκτορες-βοηθοί όσοι και οι καθηγητές. Ήταν, πάντως, μία ρύθμιση που δεν μακρομέρευσε καθώς ακολούθησαν εισηγήσεις περικοπών για οικονομικούς λόγους και τελικά το 1926, με το διάταγμα Αιγινήτη, οι βοηθοί ανά σπουδαστήριο περιορίστηκαν ξανά σε έναν¹⁶²⁶. Στην επόμενη περίοδο τα αιτήματα ώστε να αυξηθεί ο αριθμός τους και να χριστούν επιμελητές ήταν συνεχή και έντονα, αλλά συνεχής ήταν και η κινητικότητα των διδακτόρων στο μαθηματικό σπουδαστήριο και η πρόσκαιρη παραμονή τους: μία κοινή

¹⁶²⁰ ΦΕΚ 318Α, 6/10/1912, Β.Δ. υπ' αριθμ. 2, άρθρα 11-18.

¹⁶²¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/1/1914.

¹⁶²² ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 27/1/1918.

¹⁶²³ Για τις παράλληλες διεργασίες για το ίδιο θέμα από τον χώρο της Φιλοσοφικής βλ. Νικολοπούλου, Π. (2014). *Η πορεία του επιστημονικού κλάδου της Παιδαγωγικής προς την αυτονόμηση και οι διαδικασίες εδραίωσής του στο ακαδημαϊκό πεδίο: το παράδειγμα του Πανεπιστημίου Αθηνών*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου: Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

¹⁶²⁴ Η εισήγηση να ενταχθεί η διδακτική μεθοδολογία των μαθηματικών στα μαθήματα του μαθηματικού τμήματος έγινε δεκτή, μετά από εντατικές διαβουλεύσεις, από το υπουργείο Παιδείας το οποίο ενέκρινε τελικά το περιεχόμενο του μαθήματος, βλ. ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 23/2/1919, 2/3/1919: Αυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 3.3.

¹⁶²⁵ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 7/12/1921. Η πρόταση έγινε κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου του 1921 που έδινε δυνατότητα για τρεις θέσεις βοηθών στο μαθηματικό σπουδαστήριο (άρθρα 346-352).

¹⁶²⁶ Άρθρα 336-342 στον Ν. 2905/1922. Για τον περιορισμό των βοηθών κάθε σπουδαστηρίου σε έναν βλ. άρθρο 34 στο Ν.Δ. Αιγινήτη (ΦΕΚ 195Α, 12/6/1926).

απόρροια των ρυθμίσεων του 1922 και των αποκλινοσών επιλογών των διευθυντών του σπουδαστηρίου.

Ο αριθμός των μελών του επιστημονικού προσωπικού στο Πανεπιστήμιο (ανά εργαστήριο, μουσείο ή κλινική) ήταν, κατά τη δεκαετία 1912-1922, ένα θέμα για το οποίο οι αποφάσεις είχαν αφεθεί στη διακριτική ευχέρεια της Συγκλήτου. Ο Οργανισμός του 1911 είχε ορίσει μόνο το ελάχιστο επιστημονικό προσωπικό ανά δομή (ένας βοηθός) και σε μερικές το τεχνικό προσωπικό¹⁶²⁷. Στο γράμμα του νόμου γινόταν παραπομπή σε μετέπειτα διάταγμα προκειμένου να περιγραφούν τα καθήκοντα των επιμελητών και των βοηθών και να καθοριστεί το πλήθος τους ανά εργαστήριο ή κλινική, ωστόσο όταν εκδόθηκε το διάταγμα δεν αναφερόταν συγκεκριμένος αριθμός θέσεων¹⁶²⁸. Η σχετική αρμοδιότητα ανατέθηκε εκ των πραγμάτων στη Σύγκλητο στην οποία παρέμεινε για όλη τη δεκαετία. Οι αποφάσεις για προσθήκες νέων θέσεων εργασίας λαμβάνονταν συνήθως κατά τη σύνταξη του ετήσιου προϋπολογισμού που τον ενέκρινε κατόπιν το υπουργείο. Αντίθετα, μετά από το 1922, οι θέσεις ανά εργαστήριο ή κλινική καθορίζονταν ρητά μέσω διαταγμάτων για όλες τις κατηγορίες προσωπικού (επιστημονικό, τεχνικό, βοηθητικό).

Ο Πίνακας 31 καταγράφει το πλήθος του επιστημονικού και τεχνικού προσωπικού στο Πανεπιστήμιο όπως αναφερόταν σε τρεις προϋπολογισμούς που καταρτίστηκαν το 1912, 1915 και 1918 και, τέλος, όπως ορίστηκε με τον Οργανισμό του 1922. Στη συγκεκριμένη δεκαετία τέτοιο προσωπικό διέθετε μόνο το Εθνικό Πανεπιστήμιο, δηλαδή οι Σχολές Φυσικομαθηματική και Ιατρική (με εξαίρεση τους βιβλιοφύλακες στα φροντιστήρια όλων των Σχολών που δεν καταγράφονται). Ο επόμενος Πίνακας 32 δίνει την αντίστοιχη εικόνα ανά εργαστήριο και μουσείο της Φυσικομαθηματικής. Παρ' ότι η οικονομική πρόβλεψη για τις θέσεις δεν σημαίνει ότι κατ' ανάγκη ήταν όλες διαρκώς συμπληρωμένες, οι αποκλίσεις ήταν λίγες και συνήθως περιστασιακές¹⁶²⁹. Επομένως μπορεί να θεωρηθεί ότι οι αριθμοί προσεγγίζουν το πλήθος του πραγματικού προσωπικού στο Πανεπιστήμιο και τη Σχολή (είτε αυτό ήταν τακτικό, είτε έκτακτο όπως θα συζητηθεί στη συνέχεια) και δίνουν τη δυνατότητα να αναδειχθούν μερικές τάσεις. Συγκεκριμένα, μέσα στην «πολεμική» δεκαετία καταγράφεται μία αύξηση περίπου δυόμισι φορές στο επιστημονικό και τεχνικό προσωπικό του Πανεπιστημίου. Στην πραγματικότητα η αύξηση ήταν μεγαλύτερη συνολικά, εάν λογαριαστούν όλες οι αλλαγές που εγκαινίασε ο νόμος του 1922 (όπως η προσθήκη βοηθών σε όλα τα σπουδαστήρια και η ίδρυση εργαστηρίων στις άλλες Σχολές). Οι προβλέψεις του 1922, ωστόσο, είχαν μικρότερο αντίκρισμα στην εφαρμογή τους. Το 1925 υπήρξαν εισηγήσεις από την Επιτροπή Οικονομικών (ενότητα 11.7) να καταργηθούν θέσεις σε όλο το Πανεπιστήμιο οι οποίες υιοθετήθηκαν ή όχι κατά περίπτωση, ενώ ο νόμος Αιγινήτη το 1926 περιόρισε τους βοηθούς στα σπουδαστήρια και κατάργησε τους φοιτητές-δείκτες¹⁶³⁰. Ειδικότερα για τη Φυσικομαθηματική η αύξηση του προσωπικού συνέβη

¹⁶²⁷ Αμέσως μετά ιδρύθηκαν συμπληρωματικές θέσεις παρασκευαστών σε τρία εργαστήρια της Φυσικομαθηματικής (ΦΕΚ 350Α, 22/11/1911, Ν. 3966, άρθρο 2). Για την αιτιολόγηση του σχετικού αιτήματος, ενότητα 12.3.

¹⁶²⁸ ΦΕΚ 21Α, 21/1/1912.

¹⁶²⁹ Στη Φυσικομαθηματική, για παράδειγμα, η θέση του δεύτερου επιμελητή στο εργαστήριο Ανόργανης Χημείας που εγκρίθηκε το 1915 δεν συμπληρώθηκε έως το 1918. Στους Πίνακες 31 & 32 δεν αναφέρεται ενδιάμεση εικόνα στην τετραετία 1918-1922 (διότι οι αντίστοιχοι προϋπολογισμοί στα πρακτικά δεν είχαν καταγράψει συγκεκριμένα τις θέσεις). Όμως άλλα τεκμήρια δείχνουν ότι η πρόβλεψη του 1918 αποτέλεσε ανώτατο όριο στο πλήθος του προσωπικού που εργάστηκε και τα επόμενα χρόνια έως το 1922 (βλ. ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 204.2, απάντηση πρυτανείας στο ερώτημα ΥΕΔΕ, 25/5/1923, αρ. πρ. 20375).

¹⁶³⁰ Άρθρο 351 στον Ν. 2905/1922 και άρθρο 34 στο Ν.Δ. της 12^{ης}/6/1926. Οι δείκτες ήταν φοιτητές με χαμηλή αμοιβή για περιορισμένο διάστημα που υποβοηθούσαν το εκπαιδευτικό έργο των εργαστηρίων.

κυρίως σε δύο φάσεις: η μία έγινε στα πρώτα χρόνια εφαρμογής του Οργανισμού και η δεύτερη όταν άλλαξε. Η πρώτη (έως το 1915) ήταν η μικρότερη και αφορούσε περισσότερο στα εργαστήρια χημείας και φυσικής. Η επόμενη προήλθε κυρίως από τον διαχωρισμό των φυσιολογικών μουσείων και εργαστηρίων που έγινε το 1922 και, παρ' ότι περιλάμβανε θέσεις επιμελητών και βοηθών, αφορούσε κυρίως σε παρασκευαστές. Για τη Φυσικομαθηματική η Επιτροπή Οικονομιών εισηγήθηκε περικοπές κυρίως στους επιπλέον επιμελητές οι οποίες δεν εγκρίθηκαν¹⁶³¹, ωστόσο αρκετές θέσεις παρέμειναν κενές στο επόμενο διάστημα (ενότητα 12.3). Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το αδιαμφισβήτητο είναι ότι στην έναρξη του Μεσοπόλεμου το Πανεπιστήμιο Αθηνών αντιστοιχούσε, και στο θέμα του επιστημονικού προσωπικού, σε ένα σημαντικά διαφορετικό μέγεθος από εκείνο που είχε στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του αιώνα.

Πίνακας 31

Προβλεπόμενο προσωπικό σε εργαστήρια, μουσεία και κλινικές του Πανεπιστημίου Αθηνών¹⁶³²

	1912-13			1915-16			1918-19			1922-23		
	ΦΜΣ	Ιατρική	Παν/μιο	ΦΜΣ	Ιατρική	Παν/μιο	ΦΜΣ	Ιατρική	Παν/μιο	ΦΜΣ	Ιατρική	Παν/μιο
Επιμελητές εργαστηρίων & μουσείων	9	8	17	14	15	29	15	15	30	19	18	37
Επιμελητές κλινικών	-	11	11	-	12	12	-	14	14	-	19	19
Βοηθοί εργαστηρίων & μουσείων	12	8	20	15	17	32	15	17	32	20	21	41
Βοηθοί κλινικών	-	11	11	-	18	18	-	19	19	-	32	32
Παρασκευαστές εργαστηρίων & μουσείων	4	-	4	6	-	6	6	-	6	15	4	19
Τεχνικοί εργαστηρίων & μουσείων	3	1	4	4	2	6	4	2	6	4	6	10
Δείκτες εργαστηρίων	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	15	21
Σύνολο	28	39	67	39	64	103	40	67	107	64	115	179

¹⁶³¹ Το έργο της Επιτροπής Οικονομιών, σ. 287· ΦΕΚ 202Α, 31/7/1925, Ν.Δ. υπ' αριθμ. 2, άρθρο 17.

¹⁶³² Για τις στήλες των τριών πρώτων ακαδημαϊκών ετών στους Πίνακες 31 και 32 βλ. ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 19/6/1912, 18/7/1915, 10/7/1918 (ειδικότερα για το 1912-13 οι θέσεις στην Ιατρική προέκυψαν με αφαίρεση καθώς το πλήθος σε κάθε κατηγορία είχε καταγραφεί συγκεντρωτικά για το Εθνικό Πανεπιστήμιο). Για το έτος 1922-23 βλ. Ν. 2905/1922 και τα σχετικά διατάγματα στα ΦΕΚ 281Α, 21/12/1922· ΦΕΚ 114Α, 5/5/1923· ΦΕΚ 172Α, 28/6/1923. Στη Φυσικομαθηματική περιλαμβάνεται ένας επιμελητής και ένας τεχνίτης στον Βοτανικό Κήπο σε όλα τα έτη και στην Ιατρική οι βοηθοί στην Αστυκλινική για όσα έτη προβλέπονταν.

Πίνακας 32

Προβλεπόμενο προσωπικό σε εργαστήρια και μουσεία της Φυσικομαθηματικής Σχολής

	Επιμελητές				Βοηθοί				Παρασκευαστές				Τεχνικοί			
	1912-13	1915-16	1918-19	1922-23	1912-13	1915-16	1918-19	1922-23	1912-13	1915-16	1918-19	1922-23	1912-13	1915-16	1918-19	1922-23
Εργαστήριο Ανόργανης Χημείας	1	2	2	2	3	2	2	2	1	1	1	1				
Εργαστήριο Οργανικής Χημείας		1	2	2		2	2	2		2	1	1	1			
Εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας	1	2	2	2	2	2	2	2				1				
Εργαστήριο Φυσικής Χημείας (ίδρυση 1922)				1				1								
Εργαστήριο Φυσικής Α΄	1	1	1	1	2	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1
Εργαστήριο Φυσικής Β΄		1	1	1		1	1	1		2	1	1		1	1	1
Βοτανικό Μουσείο & Εργαστήριο	1	2	2	2	1	1	1	2				2				
Βοτανικός Κήπος	1	1	1	1									1	1	1	1
Ζωολογικό Μουσείο & Εργαστήριο	1	1	1	2	1	1	1	2				2	1	1	1	1
Ορυκτολογικό-Πετρογραφικό Μουσείο & Εργαστήριο	1	1	1	2	1	2	2	2				2				
Γεωλογικό-Παλαιοντολογικό Μουσείο & Εργαστήριο	1	1	1	2	1	2	2	2	2	2	2	4				
Εργαστήριο Αστρονομίας	1	1	1	1	1	1	1	1								
Φυσικομαθηματική Σχολή	9	14	15	19	12	15	15	20	4	6	6	15	3	4	4	4

Η αρμοδιότητα του Πανεπιστημίου να αποφασίζει την αύξηση του επιστημονικού προσωπικού αμφισβητήθηκε στο εσωτερικό του ίδιου του θεσμού. Η αντίθεση εκφράστηκε στη Σύγκλητο του 1916-17 ως απάντηση στην πρόθεση του πρύτανη Θ. Σκούφου να εξασφαλίσει προσωπικό σε καθηγητές της Ιατρικής που είχαν διοριστεί στη δεδομένη συγκυρία. Τα ενάντια επιχειρήματα ζητούσαν να διορίζεται προσωπικό αποκλειστικά σε όσες δομές είχαν νομοθετική ίδρυση. Περισσότερο όμως από αυτό, ερμήνευαν ότι το πνεύμα του νόμου υπαγόρευε να υπάρχει μόνο ένας επιμελητής ανά εργαστήριο ή κλινική διότι το αντίθετο αναιρούσε ότι και οι επιμελητές ήταν, κατ' αναλογία με τους καθηγητές, επιστήμονες «γενικωτέρας μορφώσεως». Τα υποστηρικτικά επιχειρήματα, από την άλλη, επικαλούνταν ότι «ουδέποτε καθορίζονται αι θέσεις, αλλά τα πρόσωπα δημιουργώσι τας θέσεις εις τον επιστημονικώς κινούμενον κόσμον» και ότι η Σύγκλητος δεν θα έπρεπε «να περιορίση το εκ του νόμου δικαίωμα αυτής, κλείουσα ούτω την θύραν εις την προαγωγή των επιστημών»¹⁶³³. Σε μία από τις πιο πολωμένες περιόδους της ελληνικής κοινωνίας η προαγωγή των επιστημών, η επιστημονική διάκριση, η αυθεντία και τα συναφή γίνονταν επιχειρήματα - χρησιμοποιημένα από κοινού και με αντίθετες στοχεύσεις- ώστε να αιτιολογηθεί η κατανομή δύναμης ανάμεσα στα διαφορετικά μπλοκ ακαδημαϊκής και πολιτικής εξουσίας.

¹⁶³³ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 30/6/1917. Με τα ίδια επιχειρήματα, αλλά μάλλον με ανάστροφη διατύπωση από συσσωματώσεις που εξέφραζαν πολιτικές και ακαδημαϊκές συμπάθειες, απορρίφθηκε επόμενο αίτημα για την προσθήκη επιμελητή στην Ιατρική το 1919 (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 2/2/1919).

Η επόμενη Σύγκλητος ζήτησε να είναι προκαθορισμένο το πλήθος των επιμελητών και βοηθών ανά εργαστήριο και κλινική¹⁶³⁴. Το αίτημα ενδεχομένως ήθελε να περιορίσει τις συγκυριακές αποφάσεις που είχαν γίνει αιτία έριδας. Αλλά απεκδυόταν ταυτοχρόνως και την αρμοδιότητα των πανεπιστημιακών οργάνων να ρυθμίζουν τα εσωτερικά τους θέματα με μεγάλους βαθμούς ελευθερίας και επέλεγε πιο ανελαστικές διευθετήσεις με τη διαμεσολάβηση της κρατικής διοίκησης. Η απόφαση αποτέλεσε ένα σημείο διαπραγμάτευσης ανάμεσα στους συγκλητικούς καθώς στις αρχικές σκέψεις περιλαμβανόταν η αναγνώριση μεγαλύτερης αρμοδιότητας στη Σύγκλητο και η ευελιξία στις αποφάσεις¹⁶³⁵. Η εκχώρηση στην κρατική διοίκηση γινόταν σε μία περίοδο στην οποία το Πανεπιστήμιο ταυτοχρόνως διεκδικούσε να είναι ο αποκλειστικός διαχειριστής των οικονομικών του ως ένα βήμα ώστε να επιδιώξει την αυτοτέλειά του από το κράτος (ενότητα 9.4). Αναδεικνυόταν έτσι ότι η εξισορρόπηση των εσωτερικών και των εξωτερικών τάσεων παρέμενε μία δυσεπίλυτη εξίσωση στο πεδίο της εφαρμογής.

Θέματα σχετικά με το επιστημονικό προσωπικό βρίσκονταν συνεχώς στην ατζέντα των συζητήσεων μέσα στη δεκαετία 1912-1922. Ωστόσο οποιαδήποτε ρύθμιση, ακόμη και επιμέρους, μετατοπιζόταν σε επόμενο χρόνο. Η παραπομπή δεν αποτελούσε ένδειξη της μικρής σημασίας που τους αποδιδόταν, αλλά του μικρού βαθμού σύγκλισης των απόψεων. Οι διεργασίες ήταν συνεχείς κατά την εξεταζόμενη δεκαετία και οδήγησαν σε μεταβολές που αποτυπώθηκαν στις διατάξεις του νέου Οργανισμού το 1922 οι οποίες εξετάζονται στις επόμενες ενότητες.

12.2. Επιμελητές, βοηθοί, παρασκευαστές: αναζητώντας νέες ισορροπίες

Τα επίμαχα ζητήματα που είχαν απασχολήσει πριν από το 1911 σχετικά με το εργαστηριακό και κλινικό προσωπικό του Πανεπιστημίου αφορούσαν, όπως αναλύθηκε στην ενότητα 6.2, σε θέματα γύρω από τα προσόντα, τη θητεία και τον τρόπο επιλογής των ατόμων και, επίσης, στον προσδιορισμό των εργασιακών αμοιβών καθώς και στη δυνατότητα των μελών του επιστημονικού προσωπικού να ασκούν ή όχι ιδιωτικό έργο. Όλα μαζί αποτέλεσαν τους βασικούς όρους γύρω από τους οποίους επιχειρήθηκε να συγκροτηθεί το ακαδημαϊκό επάγγελμα για τις χαμηλότερες στην ιεραρχία βαθμίδες του. Στη δεκαετία 1912-1922 η εφαρμογή των περισσότερων από αυτά -εάν όχι όλων- ρυθμίστηκε κατά ένα σημαντικό μέρος από εξωτερικές και ευρύτερες συνθήκες. Πόλεμοι και επιστρατεύσεις αποτέλεσαν μία ανελαστική παράμετρο που χρειάστηκε να ληφθεί υπόψη στις μεταβολές, όποιες κι αν ήταν οι εκατέρωθεν επιδιώξεις.

Έως τη στιγμή που διορίστηκαν οι περισσότεροι καθηγητές στη Φυσικομαθηματική (Ιανουάριος 1912) είχε οριστεί η διαδικασία διεξαγωγής του διαγωνισμού για την επιλογή του επιστημονικού προσωπικού, είχαν προστεθεί τέσσερις νέες θέσεις παρασκευαστών και οι ανάγκες της Σχολής είχαν προσδιοριστεί σε εννέα επιμελητές (μαζί με τον Βοτανικό Κήπο) και σε δώδεκα βοηθούς¹⁶³⁶. Την ίδια στιγμή στα εργαστήρια

¹⁶³⁴ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 17/3/1918.

¹⁶³⁵ Η διαπίστωση προκύπτει από τη σύγκριση ανάμεσα στην προαναφερόμενη απόφαση της Συγκλήτου (17/3/1918) και στο προσχέδιο νόμου που είχε καταρτίσει συγκλητική επιτροπή το καλοκαίρι του 1917 (την αποτελούσαν οι καθηγητές της Νομικής Γ. Αγγελόπουλος, Κ. Βασιλείου και Δ. Παππούλιας) βλ. ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 203.5, επιστολή προς ΥΕΔΕ, 27/7/1917 & προσχέδιο νόμου *Περί μερικής κυρώσεως Ν. Βασιλικών Διαταγμάτων αναγομένων εις την Πανεπιστημιακή Νομοθεσίαν και επί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως κειμένων διατάξεων σχετικών προς τα Πανεπιστήμια* (τα έγγραφα αυτά παραδόθηκαν εκ των υστέρων, το 1926, στο πανεπιστημιακό αρχείο από τον καθηγητή Θ. Αγγελόπουλο, γιο του τότε πρύτανη, και ενδέχεται να έχουν διαφορές από εκείνα που υποβλήθηκαν στο υπουργείο το καλοκαίρι του 1917).

¹⁶³⁶ ΦΕΚ 350Α, 22/12/1911, Ν. 3966· ΦΕΚ 21Α, 21/1/1912· ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 22/2/1912.

στις περισσότερες θέσεις βοηθών βρίσκονταν φοιτητές, ενώ τα μισά από αυτά δεν είχαν επιμελητή. Σύμφωνα με τις διατάξεις, αλλά και με τη ρητή οδηγία που έδωσε ο υπουργός Παιδείας, οι επιμελητές μπορούσαν να παραμείνουν εφόσον η προηγούμενη θητεία τους δεν υπερέβαινε τα χρονικά όρια, ενώ οι υπάρχοντες βοηθοί (πτυχιούχοι ή μη) έπρεπε να απολυθούν¹⁶³⁷. Η συγκεκριμένη πρόθεση, παρ' ότι δεν εφαρμόστηκε, αναδεικνύει ότι η πολιτική ηγεσία αξιολογούσε ως αυξανόμενη τη δυναμική των πραγμάτων στον επιστημονικό χώρο σχετικά με το ανθρώπινο δυναμικό, την αριθμητική του επάρκεια και το ενδιαφέρον που εκδήλωνε για το ακαδημαϊκό επάγγελμα στις χαμηλές του βαθμίδες.

Το σύντομο διάστημα έως την έναρξη του Α' Βαλκανικού Πολέμου αποτέλεσε την πρώτη περίοδο που προκηρύχθηκαν διαγωνισμοί στη Φυσικομαθηματική προκειμένου να επιλεγεί το εργαστηριακό προσωπικό. Κάποιοι από αυτούς δεν έγιναν καθώς δεν είχαν υποψήφιους και στους υπόλοιπους η προσέλευση ήταν μικρή (ένας ανά θέση)¹⁶³⁸, ενώ υπήρξαν και δύο περιπτώσεις που οι υποψήφιοι δεν έγιναν δεκτοί διότι δεν είχαν ολοκληρώσει ή δημοσιεύσει ακόμη τη διατριβή τους¹⁶³⁹. Η πρώτη φάση της διαγωνιστικής διαδικασίας επέφερε μικρά αποτελέσματα στο σύνολο της Σχολής (δύο επιμελητές και τέσσερεις βοηθοί)¹⁶⁴⁰, ενώ παράλληλα έγιναν οι απευθείας διορισμοί

¹⁶³⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 2/6/1912. Αυτή την οδηγία είχε δώσει ο υπουργός Απ. Αλεξανδρής σχετικά με την εφαρμογή του νόμου στο εργαστηριακό προσωπικό που υπηρετούσε ήδη. Η Σύγκλητος είχε εξουσιοδοτήσει τον πρύτανη να χειριστεί το θέμα με τον νέο υπουργό Ι. Τσιμιμώκο και, όπως φαίνεται από τη Φυσικομαθηματική, η απόφαση δεν εφαρμόστηκε.

¹⁶³⁸ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1911-1915, φ. 3.3, αιτήσεις υποψηφίων' ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 6/4/1912 & 7/11/1912.

¹⁶³⁹ Οι υποψήφιοι που δεν έγιναν δεκτοί στους αρχικούς διαγωνισμούς, ο Σπ. Αλιμπέρτης για το εργαστήριο Αστρονομίας και ο Ν. Μοντεσάντος για το εργαστήριο Βοτανικής, είχαν μεταξύ τους διαφορετικά χαρακτηριστικά. Ο Σπ. Αλιμπέρτης είχε αποφοιτήσει από το μαθηματικό τμήμα το 1908-09 και ήταν διορισμένος βοηθός στο Αστεροσκοπείο. Δεν είχε υποβάλει διατριβή έως το 1912 (βλ. ενότητα 12.4 για τις προ του 1911 διατριβές), το έπραξε αμέσως μετά με βάση τις διατάξεις του παλαιού νόμου και με εισηγητή τον Δ. Αιγινήτη. Συμμετείχε έτσι σε νέο διαγωνισμό που προκηρύχθηκε άμεσα οπότε διορίστηκε τακτικός επιμελητής. Επιστρατεύτηκε στα τέλη του 1912 καθώς και τον Σεπτέμβριο του 1915 και, σύμφωνα με τον Δ. Αιγινήτη, δεν επέστρεψε στη θέση του μετά από τη δεύτερη επιστράτευση και απολύθηκε (για τις πληροφορίες: ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 26/5/1912' ΓΑΚ, ΚΥ, ΥΕΔΕ Δ', κ. 1, φ. 1914-1916, Αιγινήτης προς πρυτανεία, 14/11/1916, αρ. πρ. 760' ΦΕΚ 269Γ, 29/11/1916).

Ο Ν. Μοντεσάντος (1883-1931) είχε σπουδάσει στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου όπου έγινε διδάκτωρ και είχε εκπονήσει τη διατριβή του στο εργαστήριο βοτανικής του καθηγητή Karl Goebel (1855-1932), βλ. και κεφάλαιο 10. Στον διαγωνισμό δεν έγινε δεκτός κυρίως διότι δεν είχε δημοσιευτεί ακόμη η διατριβή του. Δημοσιεύτηκε μετά από λίγους μήνες (Νοέμβριο 1912) στο περιοδικό *Flora oder Botanische Zeitung* υπό τον τίτλο *Morphologische und biologische Untersuchungen über einige Hydrocharideen*. Καθώς ο ίδιος επιστρατεύθηκε στους βαλκανικούς, έγινε προσωρινός επιμελητής το φθινόπωρο του 1913 και διορίστηκε τακτικός μετά από διαγωνισμό τον Μάρτιο του 1914. Το 1915 συμμετείχε ως υποψήφιος για την έκτακτη έδρα της Βοτανικής στην οποία, με σύμφωνη τελικά γνώμη του Μηλιαράκη, προτάθηκε ο Ι. Πολίτης. Παρέμεινε επιμελητής και διεκδίκησε την τακτική έδρα το 1918 δημοσιεύοντας και μία κριτική στο έργο του Ι. Πολίτη για τους κυανοπλάστες (ενότητα 8.2). Μετά από την εκλογή του τελευταίου παραιτήθηκε από επιμελητής και έγινε καθηγητής στην Ανωτέρα Δασολογική Σχολή στις αρχές του 1919 και στη Γεωπονική Σχολή όταν άρχισε να λειτουργεί στα τέλη του ίδιου έτους. Από το 1927 έως τον θάνατό του συνέχισε ως καθηγητής στην έδρα της Γενικής Βοτανικής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (για τις πληροφορίες: *Flora oder Botanische Zeitung*, 105(1), 1-32' ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1911-1915, φ. 3.1 & 3.3' ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 28/4/1912' ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 16/5/1915 & 13/8/1918' ΙΑ, Εισηγητικές ΦΜΣ, 1915-1918' Μοντεσάντος, Ν. (1918). *Παρατηρήσεις και έρευνα επί των δήθεν κυανοπλαστών*. Αθήνα: Χιώτης' Σκλαβούνος, Κ. Γ. (1933). *Νικόλαος Ε. Μοντεσάντος*. Αθήνα: χ.ε.).

¹⁶⁴⁰ Από τους διαγωνισμούς του 1912 διορίστηκαν: οι επιμελητές Γ. Γεωργιάς (Γεωλογία-Παλαιοντολογία) και Σπ. Αλιμπέρτης (Αστρονομία), οι βοηθοί Γ. Αθανασόπουλος (Ζωολογία), Ν. Κρητικός (Αστρονομία), Κ. Ρενιέρης (Γεωλογία-Παλαιοντολογία) και η Ουρανία Μακρή (Βοτανική, ενότητα 12.5).

παρασκευαστών που συμπεριέλαβαν έναν πτυχιούχο και έναν φοιτητή (στα εργαστήρια φυσικής και χημείας) και δύο εμπειροτέχνες (στην παλαιοντολογία).

Σύμφωνα με τους καθηγητές της Φυσικομαθηματικής η κύρια αιτία της μη προσέλευσης πτυχιούχων στους διαγωνισμούς των βοηθών ήταν το ύψος του μισθού σε συνδυασμό με τα απαιτούμενα προσόντα. Για τον λόγο αυτό πρότειναν στις αρχικές τους εισηγήσεις το Πανεπιστήμιο να ζητήσει αυξήσεις ή να δώσει, με δική του πρωτοβουλία, ένα πρόσθετο επιμίσθιο ειδικά στους βοηθούς των εργαστηρίων¹⁶⁴¹. Η Σύγκλητος συμπεριέλαβε την πρόταση για αύξηση του μισθού «εις τας ευχάς περί αναθεωρήσεως των πανεπιστημιακών νόμων», δεν συζήτησε το επιμίσθιο που είχε προτείνει ο Δ. Χόνδρος και, μετά από παρέμβαση του κοσμήτορα Ι. Χατζιδάκι, δεσμεύτηκε να προβεί σε πιο άμεσες ενέργειες «παρά τω υπουργείω» ώστε να αυξηθούν βαθμιαία οι αποδοχές των βοηθών «τηρουμένων των προσόντων αυτών» (δηλαδή του πτυχίου)¹⁶⁴². Αντίθετα, το υπουργείο εντόπισε ότι η μικρή προσέλευση αφορούσε μόνο στους τελευταίους χρονικά διαγωνισμούς. Την απέδωσε στην επιστράτευση των βαλκανικών πολέμων και ζήτησε να σταματήσουν νέες προκηρύξεις τις οποίες επέτρεψε ξανά στα τέλη του 1913 όταν θεωρήθηκε ότι είχε ομαλοποιηθεί η κατάσταση¹⁶⁴³.

Όστόσο στο ενδιάμεσο διάστημα, κυρίως πριν ξεκινήσουν τα μαθήματα την άνοιξη του 1913, το υπουργείο επέτρεψε να γίνεται πρόσληψη «των κρινομένων καταλλήλων διά προσωρινήν εργασίαν επί αναλόγω ημερησία αποζημίωσει»¹⁶⁴⁴. Αυτό διότι δεν έλειπε μόνο το προσωπικό από τις θέσεις που δεν είχαν τελεσφορήσει οι διαγωνισμοί, αλλά έλειπαν και αρκετοί ακόμη που στο μεταξύ είχαν επιστρατευθεί¹⁶⁴⁵. Η ρύθμιση της προσωρινής πρόσληψης έδωσε διέξοδο ώστε να αναπληρωθούν πρόσκαιρα οι επιστρατευμένοι, αλλά αξιοποιήθηκε και για να καλυφθούν θέσεις που είχαν μείνει κενές από τη διαγωνιστική διαδικασία ή όσες δημιουργήθηκαν κατόπιν. Όσοι προσλαμβάνονταν με τον τρόπο αυτό ονομάστηκαν αρχικά «προσωρινοί», στη συνέχεια προτιμήθηκε ο όρος «έκτακτοι» και ο συγκεκριμένος τρόπος πρόσληψης έγινε μονιμότερος. Την αξιολόγηση για το ποιοι θεωρούνταν κατάλληλοι έκανε ο καθηγητής-διευθυντής κάθε εργαστηρίου ή κλινικής χωρίς να δεσμεύεται από τους περιορισμούς του νόμου. Για τις θέσεις των βοηθών αναζητήθηκαν κυρίως φοιτητές, ενώ ως επιμελητές επελέγησαν πτυχιούχοι με πρόσφατη αποφοίτηση ή παλαιότεροι διδάκτορες που υπηρετούσαν και σε άλλη δημόσια θέση¹⁶⁴⁶. Η συνήθης ημερησία αποζημίωση σε αυτό

¹⁶⁴¹ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 327.5, Δαμβέργης προς πρυτανεία, 20/4/1912, αρ. πρ. 590 και Χόνδρος προς κοσμητεία, 24/4/1912, αρ. πρ. 32.

¹⁶⁴² ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 5/5/1912.

¹⁶⁴³ ΓΑΚ, ΚΥ, ΥΕΔΕ Δ', κ. 3, φ. 1905-1917, αρ. πρ. 30139. Η απαγόρευση των διαγωνισμών ανακοινώθηκε στις 5/12/1912 και η άδεια επανάληψης στις 7/12/1913.

¹⁶⁴⁴ ΕΦαΧ, φ. 1912-13, πρυτανεία προς Δαμβέργη, 17/12/1912, αρ. πρ. 1816.

¹⁶⁴⁵ Μεταξύ όσων στρατεύθηκαν στους βαλκανικούς πολέμους ήταν οι καθηγητές Χόνδρος και Κτενάς, οι επιμελητές Γεωργαλάς και Αλιμπέρτης, οι βοηθοί Αθανασόπουλος και Δάλμας, οι παρασκευαστές Πετρόπουλος και Δεπάστας. Η επιστροφή στο Πανεπιστήμιο των περισσότερων έγινε έως την άνοιξη του 1913, όμως αρκετοί παρέμειναν τυπικά στρατευμένοι (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 272.3, 272.4, 273.3).

¹⁶⁴⁶ Οι επιμελητές των εργαστηρίων Οργανικής Χημείας και Φυσικής Β' είναι ενδεικτικά παραδείγματα.

Ο Μιλτιάδης Ιωαννίδης (1878-1942) έλαβε τον τίτλο του διδάκτορα από το φυσικό τμήμα της Φιλοσοφικής το 1899 και έγινε βοηθός και μετά παρασκευαστής στο εργαστήριο του Χρηστομάνου απ' όπου παραιτήθηκε το 1901. Στη συνέχεια πήγε στη Γερμανία και παρακολούθησε μαθήματα στα πανεπιστήμια Λειψίας και Μονάχου και στο Πολυτεχνείο του Άαχεν. Είχε υποστηρίξει τον Γ. Ματθαίοπουλο στην υποψηφιότητά του για την έδρα της Οργανικής το 1911 και, όταν επελέγη για επιμελητής το 1913, εργαζόταν ως καθηγητής στο Βαρβάκειο. Η Σύγκλητος θεώρησε αρχικά ότι η εργασία του στη μέση εκπαίδευση περιόριζε την απασχόλησή του στο πανεπιστημιακό εργαστήριο, αλλά αναίρεσε άμεσα την απόφασή της. Ο Μ. Ιωαννίδης παρέμεινε στη θέση του επιμελητή με ημερησία αποζημίωση για μακρό διάστημα. Διορίστηκε σε τακτική θέση στα τέλη

το προσωρινό προσωπικό αντιστοιχούσε σε χαμηλότερο μηνιαίο μισθό από εκείνον που θα αμειβόταν το τακτικό¹⁶⁴⁷. Η παράμετρος αυτή φαίνεται ότι δεν ήταν αποτρεπτική για τις ομάδες ατόμων με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και, συγχρόνως, ήταν προτιμητέα για το πανεπιστημιακό ταμείο. Πάντως ανήγαγε, μισθολογικά και από άποψη εργασιακού χρόνου, σε συμπληρωματική την εργασία στα πανεπιστημιακά εργαστήρια.

Η εμπειρία από τη δυσχέρεια να εφαρμοστούν οι νέες διατάξεις για το επιστημονικό προσωπικό χρησιμοποιήθηκε ως ένα ισχυρό επιχείρημα στη συνέχεια. Το 1913 η επιτροπή αναθεώρησης του Οργανισμού θεώρησε ότι ήταν «*αναμφισβήτητον το σφάλμα*» της νομοθεσίας να μην διακρίνει το προσωπικό των εργαστηρίων από εκείνο των κλινικών καθώς, «*παρασυρθείσα εκ της ταυτότητος της ονομασίας*», είχε ορίσει ότι όλοι έπρεπε να προσλαμβάνονται με διαγωνισμό και να έχουν περιορισμένη θητεία. Η επιτροπή απέδωσε στις νομοθετικές ρυθμίσεις ότι «*τα εργαστήρια ερημούνται των πεπειραμένων Επιμελητών και Βοηθών*» και ότι δεν προσελκύονται νέοι υποψήφιοι. Για τον λόγο αυτόν εισηγήθηκε να παραμείνει ο διαγωνισμός και η περιορισμένη θητεία για τις κλινικές όπου οι υποψήφιοι ήταν πολλοί, ενώ για τα εργαστήρια πρότεινε οι διορισμοί να γίνονται μετά από πρόταση των διευθυντών, η θητεία να ανανεώνεται χωρίς περιορισμό, να υπάρχουν αυξήσεις και προαγωγές και να διορίζονται και αλλοδαποί εάν κρινόταν απαραίτητο. Η ίδια επιτροπή διατήρησε παράλληλα τα προσόντα στο επίπεδο που τα είχε ορίσει ο νόμος, δηλαδή ο επιμελητής να είναι διδάκτωρ και να έχει μία τουλάχιστον ερευνητική δημοσίευση και ο βοηθός να είναι πτυχιούχος¹⁶⁴⁸. Η Φυσικομαθηματική συμφώνησε με τις προτεινόμενες αλλαγές αλλά ζήτησε επιπλέον να μπορεί ένας έκτακτος καθηγητής να διατηρεί τη θέση του επιμελητή,

του 1924 και παρέμεινε έως το 1934. Το 1915 εγγράφηκε στο Φαρμακευτικό Σχολείο και πήρε πτυχίο φαρμακοποιού το 1921. Η επιλογή ίσως συνδεόταν με σχέδια γύρω από τη θέσπιση νέων εδρών, ωστόσο δεν διεκδίκησε καμία εκλογή στη Σχολή. Παράλληλα δίδαξε στην Ακαδημία Ρουσόπουλου (1913-1922), στη Γεωπονική Σχολή (1921-1937) και στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων (1921-1934). Στο εκρηκτικό κοινωνικό πλαίσιο κατά τη δεκαετία του 1930, με σημαντική ανεργία στον χημικό κλάδο, αναφερόταν ως παράδειγμα που συνόδευε επαγγελματικά αιτήματα για απαγόρευση της πολλαπλής απασχόλησης (για τις πληροφορίες βλ. ΓΑΚ, ΚΥ, ΥΕΔΕ Δ', κ. 5, φ. συντάξεις 1894-1926· ASCA, Αρχείο Στ. Δραγούμη, φ. 74.2· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 30/5/1913 & 8/6/1913· ΕΟΧ, Αρχείο Εργαστηρίου, 1913-1938· ΙΑ, *Γενικών Μητρώων 1891-1895*· Τμήμα Χημείας ΕΚΠΑ, *Ευρετήριο Πτυχιούχων Φαρμακευτικής· Χημικά Χρονικά*, τ. 5B (1940), σ. 2· *Εφημερίς των Χημικών*, 1/6/1933, σ. 2).

Ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος (1895-1957) πήρε πτυχίο από το φυσικό τμήμα τον Ιούνιο του 1913. Προηγουμένως ήταν βοηθός, ενώ μετά από το πτυχίο του ανέλαβε καθήκοντα προσωρινού επιμελητή στο Β' Εργαστήριο Φυσικής του Γ. Αθανασιάδη τον οποίο είχε υποστηρίξει ως φοιτητής στη διαμάχη με τον Β. Αιγινήτη το 1909-10. Υπέβαλε διδακτορική διατριβή στις αρχές του 1915 και αμέσως διορίστηκε μέσω διαγωνισμού τακτικός επιμελητής. Παραιτήθηκε στις αρχές του 1920 ώστε να αναλάβει μηχανικός ραδιοτηλεγραφίας στο Πολεμικό Ναυτικό και μετέβη με υποτροφία της κυβέρνησης στη Γαλλία και τη Γερμανία για μετεκπαίδευση. Από εκεί βοήθησε τον Γ. Αθανασιάδη στην επιτυχή του προσπάθεια να εξοπλιστεί το πανεπιστημιακό εργαστήριο φυσικής μέσω των γερμανικών πολεμικών επανορθώσεων. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1923 διορίστηκε ξανά επιμελητής στο ίδιο εργαστήριο όπου παρέμεινε έως το 1935 οπότε διέρρηξε τη σχέση του με τον Γ. Αθανασιάδη και ζητήθηκε η απόλυσή του. Δίδαξε στη συνέχεια ως καθηγητής φυσικής στη Σχολή Ικάρων και κατόπιν στο Πολυτεχνείο στην περίοδο 1949-1957 (για τις πληροφορίες βλ. ΦΕΚ 172B, 31/7/15 & 10Γ, 14/1/1920· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 7/8/1935, 9/8/1938· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 346.1).

¹⁶⁴⁷ Η ημερήσια αποζημίωση αρχικά (1913) είχε οριστεί στις 2,5δρχ. για τους βοηθούς και στις 6δρχ. για τους επιμελητές όταν οι μισθοί στις τακτικές θέσεις ήταν 80δρχ. και 200δρχ. αντίστοιχα. Το 1920, μετά από τις αυξήσεις που δόθηκαν στους δημόσιους υπαλλήλους, το ύψος της ημερήσιας αποζημίωσης άλλαξε σε 4δρχ. και 10δρχ. αντίστοιχως, με το οποίο διατηρούνταν η απόσταση από τις αμοιβές του τακτικού επιστημονικού προσωπικού. Το 1922 αυξήθηκε περαιτέρω η ημερήσια αποζημίωση (10 και 20δρχ. αντίστοιχως) ώστε να εξομοιωθούν οι αμοιβές τακτικών και έκτακτων (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 23/1/1921 & 19/3/1922).

¹⁶⁴⁸ *Εκθεσις επί της αναθεωρήσεως των πανεπιστημιακών νόμων... ο.π.*, σσ. 42-46.

να υπάρχει δυνατότητα να διορίζονται βοηθοί και οι φοιτητές τρίτου και τέταρτου έτους ενώ, στην περίπτωση των πτυχιούχων βοηθών, να προσμετράται στην αμοιβή τους ενδεχόμενη προϋπηρεσία στη σχολική εκπαίδευση¹⁶⁴⁹. Οι καθηγητές της Σχολής επανήλθαν σύντομα στο θέμα των προσόντων και, με αφορμή τη συνεχιζόμενη δυσχέρεια στα δύο εργαστήρια φυσικής, προώθησαν στο υπουργείο ειδικό νομοσχέδιο με το πρόσθετο αίτημα να διορίζονται επιμελητές και οι πτυχιούχοι, μία πρόταση που δεν υπήρξε ομόφωνη¹⁶⁵⁰.

Στο επόμενο διάστημα, από τα τέλη του 1913 έως την επιστράτευση τον Σεπτέμβριο του 1915, υπήρξε μία δεύτερη περίοδος διαγωνισμών επίσης με μικρή συμμετοχή που τα αποτελέσματά της ενισχύθηκαν από την απονομή των πρώτων διδακτορικών τίτλων από τη Σχολή (ενότητα 12.4)¹⁶⁵¹. Στο ίδιο διάστημα δεν υπήρξαν νομοθετικές πρωτοβουλίες για αλλαγή των σχετικών ρυθμίσεων προς οποιαδήποτε κατεύθυνση παρά τον καταγισμό τροποποιητικών διατάξεων στον πανεπιστημιακό νόμο. Ένα σημαντικό μέρος των αναγκών σε όλο το Πανεπιστήμιο συνέχισε να διεκπεραιώνεται από προσωρινούς επιμελητές και βοηθούς. Για το ακαδημαϊκό έτος 1914-15 η Σύγκλητος έδωσε έγκριση για ημερήσιες αποζημιώσεις σε 32 μέλη προσωρινού προσωπικού (9 επιμελητές και 23 βοηθούς)¹⁶⁵². Αφορούσαν κυρίως στα εργαστήρια των δύο Σχολών (και όχι στις κλινικές) και αντιστοιχούσαν στο ένα τέταρτο του συνόλου των επιμελητών και στα τρία πέμπτα των βοηθών του συγκεκριμένου έτους. Στη συνέχεια οι τάξεις αυτές θα ενισχύονταν.

Με άλλα λόγια κατά την πρώτη περίοδο εφαρμογής του νέου νόμου δεν συνέρρευσαν στα εργαστήρια οι επιστήμονες που αναμένονταν με τα αυξημένα προσόντα για επιμελητές, ούτε και οι πτυχιούχοι για τις θέσεις των βοηθών. Αυτό ίσχυσε πρωτίστως για τους τελευταίους καθώς η εργασιακή θέση φαίνεται ότι συγκέντρωνε αρκετούς λόγους ώστε να μην θεωρείται ελκυστική (ενότητα 6.2) και σε μικρότερο βαθμό ίσχυσε και στους επιμελητές. Έτσι, η σιωπηρή αποδοχή των προσωρινών διορισμών έδωσε τη δυνατότητα αφενός να λειτουργήσουν τα εργαστήρια και αφετέρου να προσελκυστούν φοιτητές οι οποίοι, σε αρκετές περιπτώσεις, εκπόνησαν κατόπιν διδακτορικές διατριβές με την προοπτική να αναλάβουν τη θέση του επιμελητή. Οι πολεμικές συνθήκες προσέφεραν έναν αιτιώδη λόγο προκειμένου να εφαρμοστούν μεταβατικά μέτρα για τα οποία δεν είχε προνοήσει η νομοθεσία καθώς είχαν αξιολογηθεί διαφορετικά οι κοινωνικές δυναμικές. Η ίδια διαδικασία, παράλληλα, ενίσχυσε τα επιχειρήματα που εναπόθεταν την επιλογή των μελών του επιστημονικού προσωπικού αποκλειστικά στους καθηγητές και επέτρεψε πιο χαλαρές εργασιακές σχέσεις με μικρότερες δεσμεύσεις ανάμεσα στα συμβαλλόμενα μέρη.

Οι μετέπειτα συνθήκες εδραίωσαν και επαύξησαν τη διαδικασία των προσωρινών προσλήψεων καθώς ένας ακόμη μεγαλύτερος αριθμός επιστρατεύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1915 και ακολούθησε μία παρατεταμένη περίοδος μη ομαλών συνθηκών. Μία

¹⁶⁴⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/1/1914.

¹⁶⁵⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 29/3/1914 & 5/5/1914. Η διαφωνία που καταγράφηκε ήταν του Ν. Αποστολίδη (ενότητα 12.3).

¹⁶⁵¹ Στο συγκεκριμένο διάστημα προκηρύχθηκαν διαγωνισμοί στα περισσότερα εργαστήρια. Η συμμετοχή, όπου υπήρχε, ήταν και πάλι ισάριθμη με τις θέσεις (ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1911-1915, φ. 3.1' Πρακτικά ΦΜΣ, 22/1 & 21/4/1915). Από αυτούς τους διαγωνισμούς διορίστηκαν τέσσερις επιμελητές (Ν. Μοντεσάντος-Βοτανική, Ε. Εμμανουήλ-Φαρμακευτική Χημεία, Κ. Πετρόπουλος και Κ. Παλαιολόγος-Φυσική Α και Β) και τρεις βοηθοί (Α. Λάκκας-Βοτανική και οι Χρ. Αναλογίδης, Σπ. Χάμπας-Φαρμακευτική, ο τελευταίος υπηρετώντας στην Αεροπορία σκοτώθηκε σε στρατιωτική επιχείρηση στα Δαρδανέλια τον Ιανουάριο του 1918).

¹⁶⁵² ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 6/6/1915.

ένδειξη του ρυθμού που επεκτάθηκαν αυτές οι προσλήψεις είναι το ύψος των σχετικών πιστώσεων το οποίο έβαινε αυξανόμενο στο δεύτερο μισό της δεκαετίας. Έως το τέλος της, στοιχεία δείχνουν ότι είχε παγιωθεί η κατάσταση οι έκτακτοι να αποτελούν το ένα τρίτο των επιμελητών και σχεδόν το σύνολο των βοηθών σε όλο το Πανεπιστήμιο (το μέτρο έβρισκε πλέον εφαρμογή και στις κλινικές)¹⁶⁵³. Ειδικότερα στη Φυσικομαθηματική, κατά τη διάρκεια όλης της δεκαετίας, η έρευνα έδειξε ότι το ένα τέταρτο περίπου των θέσεων των βοηθών καλύπτονταν από τακτικούς διορισμούς και αντιστοίχως οι μισές περίπου θέσεις επιμελητών¹⁶⁵⁴. Η έκτακτη πρόσληψη εφαρμόστηκε σε μερικές περιπτώσεις και με τον σκοπό να παραμείνουν στα εργαστήρια παλαιοί συνεργάτες¹⁶⁵⁵. Από την άλλη, η κινητικότητα των βοηθών-φοιτητών ενισχύθηκε και υπήρχαν περιπτώσεις που η εναλλαγή τους γινόταν σε ολιγόμηνη βάση ή άλλες που η εργασία τους καταγραφόταν διαφορετική προκειμένου να αντιμετωπιστούν ταμειακά θέματα¹⁶⁵⁶. Μέσω όλων αυτών των διεργασιών οι διάσπαρτοι διαγωνισμοί απέκτησαν επικυρωτική σημασία και κατοχυρώθηκε οι καθηγητές να επιλέγουν άμεσα το επιστημονικό προσωπικό. Εντός αυτής της συνθήκης δοκιμάστηκαν στην πράξη διαφορετικές πρακτικές σχετικά με τον ρόλο που θα είχε αυτό το προσωπικό, ποια θα ήταν τα καθήκοντα και η συμβολή του στο πανεπιστημιακό έργο με αποτέλεσμα να ποικίλουν σημαντικά οι τρόποι που προσεγγίστηκαν αυτά τα θέματα στο τοπικό επίπεδο κάθε εργαστηρίου (ενότητα 12.4).

Οι ρυθμίσεις για το εργαστηριακό και κλινικό προσωπικό απασχόλησαν και στην περίοδο 1918-1922 όταν στο Πανεπιστήμιο είχε κορυφωθεί ο νομοθετικός πυρετός. Ωστόσο έως το 1920 (είτε όσο την πρωτοβουλία είχαν τα πανεπιστημιακά όργανα, είτε όταν μεταφέρθηκε στη νομοπαρασκευαστική επιτροπή) τα σχετικά θέματα συζητούνταν αλλά παραπέμπονταν σε επόμενες διευθετήσεις. Η Σύγκλητος είχε επιλέξει να σημειώσει γενικά ότι «τα μεν προσόντα και ο τρόπος διορισμού χρήζουσι γενικής αναθεωρήσεως, ο δε μισθός σημαντικής αυξήσεως» προκειμένου να σταματήσει ο «εξ ανάγκης γινόμενος νυν επί ημερομισθίω διορισμός ενίων εξ αυτών». Ο τελευταίος στόχος, να σταματήσουν δηλαδή οι έκτακτες προσλήψεις, θεωρήθηκε ως σημαντική παράμετρος προκειμένου τα εργαστήρια να μπορέσουν να ανταποκριθούν στον ρόλο τους¹⁶⁵⁷. Σε ανάλογο πνεύμα και η νομοπαρασκευαστική επιτροπή του 1919 υιοθέτησε καλύτερους οικονομικούς όρους, έδωσε τη δυνατότητα οι έκτακτοι καθηγητές να είναι και επιμελητές, πρότεινε

¹⁶⁵³ Οι πιστώσεις για το έκτακτο προσωπικό σε εργαστήρια και κλινικές (όσες ψηφίστηκαν συγκεντρωτικά) είχαν ύψος: 29000δρχ. για το 1916-17, 40000δρχ. για το 1918-19, 60000δρχ. για το 1920-21 (χωρίς τις αυξήσεις του 1920). Τον Νοέμβριο 1920 υπήρχαν 23 τακτικοί επιμελητές και βοηθοί έναντι 42 έκτακτων, ενώ τον Σεπτέμβριο 1922 πριν εφαρμοστεί ο νέος Οργανισμός οι τακτικοί ήταν 16 και οι έκτακτοι 63 (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 1/10/1916 & 14/1/1917, 29/9/1918, 28/9/1920· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 204.2, απάντηση πρυτανείας στο ερώτημα ΥΕΔΕ, 25/5/1923, αρ. πρ. 29375).

¹⁶⁵⁴ Το στοιχείο προκύπτει από την καταγραφή των διορισμών που είχαν δημοσιευτεί στα ΦΕΚ (τεύχη Β και Γ) κατά τη δεκαετία 1912-1922. Στο διάστημα αυτό οι απαιτήσεις (θέσεις επί έτη) ήταν για τους βοηθούς περίπου 150 και για τους επιμελητές περίπου 130. Καταγράφηκαν διορισμοί που αφορούσαν σε 36 και 62 απαιτήσεις αντιστοίχως. Ειδικότερα για τους βοηθούς, που είχαν μεγαλύτερη κινητικότητα, εντοπίστηκαν μόνο δεκατέσσερα πρόσωπα να έχουν διοριστεί σε όλη τη δεκαετία σε τακτική θέση και επομένως να έχουν συμμετάσχει σε διαγωνισμούς.

¹⁶⁵⁵ Για παράδειγμα, ο Τ. Κομνηνός διατήρησε τη θέση του στο εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας ως προσωρινός επιμελητής μετά από την εκλογή του ως καθηγητής στο Πολυτεχνείο. Το ίδιο και ο Ε. Εμμανουήλ όταν διορίστηκε καθηγητής στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων πριν εκλεγεί στην τακτική έδρα της Φαρμακευτικής Χημείας (ΕΦαΧ, φ. 1918-19 & φ. 1919-20).

¹⁶⁵⁶ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 612.4 και 612.6, αιτήματα καθηγητών (Ζέγγελης, Κτενάς κ.ά.) για αλλαγή του χαρακτηρισμού των πιστώσεων· επίσης, αντιπρύτανης προς συγκλητικούς, 4/3/1915.

¹⁶⁵⁷ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 6/3/1918 & 17/3/1918.

παρατεταμένες θητείες για τα εργαστήρια και μη πτυχιούχους βοηθούς¹⁶⁵⁸. Ωστόσο τα σχετικά θέματα δεν εντάχθηκαν στις προτεραιότητες και αφήνονταν σε ύστερες διευθετήσεις καθώς, εκτός από τους κοινούς τύπους, υπήρχαν σημαντικές ασυμφωνίες διότι «*Σχολαί διαφόρου μορφής και αντιλήψεως*» υπάγονταν γενικώς σε ενιαίες ρυθμίσεις¹⁶⁵⁹.

Η αντιμετώπιση, ωστόσο, μερικών από τα σχετικά θέματα δεν αποφεύχθηκε καθώς το 1920 χρειάστηκε να ληφθούν αποφάσεις με αφορμή την καθιέρωση ενιαίας διαβάθμισης στους δημόσιους υπαλλήλους και την εξάρτηση της μισθοδοσίας από αυτή. Εντός αυτού του πλαισίου συζητήθηκαν ξανά στο Πανεπιστήμιο δύο αλληλένδετα ζητήματα: ποιος θα ήταν ο εισαγωγικός βαθμός σε κάθε θέση (και άρα ο αρχικός μισθός) και εάν θα εξακολουθούσε η διάκριση ανάμεσα στο προσωπικό των εργαστηρίων και των κλινικών. Και για τα δύο, οι αποφάσεις διέφεραν τόσο ανάμεσα στις Σχολές όσο και στη Σύγκλητο του 1919-20 και την επόμενη της.

Οι αμοιβές του επιστημονικού προσωπικού έως το 1920 βρίσκονταν στο επίπεδο που τις είχε ορίσει ο Οργανισμός του 1911 (Πίνακας 11) με την προσθήκη ενός «πολεμικού» επιδόματος που είχε δοθεί στις αρχές του 1918 στους χαμηλόμισθους¹⁶⁶⁰. Για τη Φυσικομαθηματική, σε όλη αυτή την περίοδο, μέτρο σύγκρισης και διαρκή στόχο αποτελούσαν οι αμοιβές των καθηγητών στα σχολεία με σκοπό οι πανεπιστημιακές θέσεις να γίνουν το ίδιο ελκυστικές μισθολογικά¹⁶⁶¹. Για τον λόγο αυτό προωθούσε την επιδίωξη οι επιμελητές με «*προσόντα μείζονα των πρωτοβαθμίων καθηγητών της μέσης εκπαίδευσης*» να αμείβονται το ίδιο με εκείνους, ενώ οι πτυχιούχοι βοηθοί να έχουν τον μισθό των δευτεροβάθμιων καθηγητών. Η Ιατρική, στο ίδιο θέμα, είχε αντιπροτείνει να μην υπάρχει μισθολογική διάκριση ανάμεσα στα εργαστήρια και τις κλινικές αλλά όλοι να έχουν μικρότερους μισθούς¹⁶⁶². Με διαφορετικό τρόπο επίσης είχαν χειριστεί το θέμα οι δύο διαδοχικές διοικήσεις. Η Σύγκλητος του 1919-20 είχε υιοθετήσει τους μεγαλύτερους μισθούς στα εργαστήρια, μειώνοντας όμως σημαντικά τη μισθολογική απόκλιση από την ισχύουσα. Αυτό διότι θεωρούσε ότι «*παρά την ταυτότητα των ονομάτων υφίσταται ποία τις διαφορά*» και συνυπολόγιζε την απόκτηση ιατρικής ειδικότητας που προσέφερε η θέση μαζί με το μελλοντικό επαγγελματικό όφελος¹⁶⁶³. Μία τέτοια εφαρμογή του δημοσιούπαλληλικού νόμου¹⁶⁶⁴ συνάντησε την αντίθεση της

¹⁶⁵⁸ Άρθρο 12 στο νομοσχέδιο του 1919 (υποσημείωση 1113).

¹⁶⁵⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 6/3/1918.

¹⁶⁶⁰ ΦΕΚ 293Α, 18/12/1917, Ν. 1087. Το επίδομα ήταν 30δρχ. για τους μισθούς έως 150δρχ., δηλαδή για όλο το προσωπικό εκτός από τους επιμελητές εργαστηρίων.

¹⁶⁶¹ Δευτεροβάθμιοι καθηγητές στη μέση εκπαίδευση διορίζονταν οι πτυχιούχοι και τελειοδίδακτοι (και σε μερικές περιπτώσεις και οι τελειόφοιτοι φοιτητές) από τις Σχολές Φιλοσοφική και Θεολογική και από τα δύο τμήματα της Σχολής, το φυσικό και το μαθηματικό (όχι το χημικό). Πρωτοβάθμιοι καθηγητές διορίζονταν οι ίδιοι πτυχιούχοι μετά από προϋπηρεσία πέντε ετών (ή τριών ετών εάν είχαν κάνει ειδικές παιδαγωγικές σπουδές). Την άνοιξη του 1918 οι μισθοί τους διαμορφώθηκαν σε 240δρχ. και 320 δρχ. αντιστοίχως και το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου σε 475δρχ. και 600δρχ. Αναλυτικότερα βλ. ΦΕΚ 94Α, 30/4/1918, Ν. 1381 & 147Α, 3/7/1920, Ν. 2385.

¹⁶⁶² ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 9/5/1920 (η Ιατρική είχε προτείνει μεγαλύτερο μισθό μόνο στην περίπτωση των βοηθών-φοιτητών, εάν υπήρχαν).

¹⁶⁶³ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, 12/5/1920, αρ. πρ. 5213.

¹⁶⁶⁴ ΦΕΚ 208Α, 11/9/1920, Ν. 2494. Ο συγκεκριμένος νόμος, που ψηφίστηκε κατά την αλλαγή της Συγκλήτου, θέσπιζε αυξήσεις στους διάφορους υπαλληλικούς βαθμούς. Συγκεκριμένα, όσοι είχαν τον βαθμό του γραμματέα α' τάξεως λάμβαναν ίδιο μισθό με τον πρωτοβάθμιο καθηγητή στη μέση εκπαίδευση (600δρχ.) και όσοι είχαν τον βαθμό του γραμματέα β' τάξεως λάμβαναν τον μισθό του δευτεροβάθμιου καθηγητή (475 δρχ.).

επόμενης πανεπιστημιακής διοίκησης. Με εισήγηση του νέου πρύτανη αποφασίστηκε κατά πλειοψηφία η κατάργηση της «*αυθαιρέτου και αστηρίκτου*» διάκρισης και υιοθετήθηκε η νέα πρόταση της Ιατρικής όλοι οι επιμελητές να έχουν τον ίδιο μισθό με τους πρωτοβάθμιους καθηγητές στα σχολεία, αλλά οι πτυχιούχοι βοηθοί να αμείβονται λιγότερο από τους δευτεροβάθμιους¹⁶⁶⁵. Η εισήγηση απορρίφθηκε αρχικώς από την κρατική επιτροπή που επέμεινε στη διάκριση¹⁶⁶⁶, ωστόσο ο Οργανισμός που ψηφίστηκε από την επόμενη κυβέρνηση διατήρησε σε γενικές γραμμές τη δυναμική στη μισθοδοσία που εμπειριείχε η τελευταία συγκλητική εισήγηση. Εξομοίωσε, δηλαδή, όλους τους επιμελητές (σε κλινικές, εργαστήρια, μουσεία) και τους έδωσε τον μισθό των πρωτοβάθμιων εκπαιδευτικών και, παράλληλα, έδωσε ένα μισθολογικό πρόκριμα στους πτυχιούχους βοηθούς στα εργαστήρια χωρίς όμως να φτάνουν στον μισθό των δευτεροβάθμιων εκπαιδευτικών και, τέλος, επέτρεψε να υπάρχουν βοηθοί-φοιτητές με πιο χαμηλές αμοιβές (Πίνακας 33)¹⁶⁶⁷.

Κοινή συνιστώσα σε όλες τις βαθμίδες προσωπικού ήταν ότι η επιλογή των προσώπων γινόταν από τον καθηγητή-διευθυντή κάθε παραρτήματος, μία ρύθμιση που παρέμεινε και στον επόμενο νόμο (1932) και καταργήθηκε αργότερα με αναγκαστικό νόμο (1430/1938) ο οποίος επανέφερε τον διαγωνισμό. Το διδακτορικό δίπλωμα ως βασικό προσόν διορισμού για τους επιμελητές διατηρήθηκε (εκτός από μία εναλλακτική επιλογή στα μουσεία, ενότητα 12.3). Εκείνο που τέθηκε σε διαπραγμάτευση ήταν ο τρόπος με τον οποίο θα εξασφαλιζόταν ο επανέλεγχος της επιστημονικής επάρκειας προκειμένου να υπάρξει ανανέωση της θητείας. Το ζήτημα παρέμεινε ανοικτό σε όλη τη διάρκεια της τρίτης δεκαετίας, όπως αναδεικνύεται από τις επιλογές των αλληλοδιάδοχων νομοθετικών διατάξεων που ακολούθησαν. Και τούτο διότι ο προσδιορισμός στο κατώφλι πρόσβασης για το ακαδημαϊκό επάγγελμα σχετιζόταν με μία δεύτερη διαδικασία που εξελισσόταν παράλληλα. Ήταν η μετάβαση από έναν διδακτορικό τίτλο που πιστοποιούσε την επιτυχή ολοκλήρωση της τετραετούς φοίτησης σε έναν τίτλο που θα είχε μεταπτυχιακό χαρακτήρα. Η μετάβαση εκκίνησε το 1911, με τη σχετική νομοθετική καθιέρωση, και εκτυλίχθηκε σε όλο το επόμενο διάστημα όπως συζητείται αναλυτικά στην ενότητα 12.4.

Ως προς τη δυνατότητα του «*κατώτερου*» επιστημονικού προσωπικού να έχει και άλλη εργασιακή θέση, δημόσια ή ιδιωτική, ο Οργανισμός του 1922 θέσπιζε σε γενικές γραμμές ασυμβίβαστο. Επέτρεπε οι επιμελητές να μπορούν ταυτοχρόνως να είναι έκτακτοι καθηγητές (με επιμίσθιο) και έδινε τη δυνατότητα σε όλους (επιμελητές, βοηθούς, παρασκευαστές) να διδάσκουν σε δημόσιες ή ιδιωτικές σχολές ορισμένες ώρες ανά εβδομάδα. Άλλη υπαλληλική σχέση ή επιχειρηματική δραστηριότητα δεν έκανε επιτρεπτή. Ωστόσο δεν διατηρήθηκε η περιοριστική αναφορά του προηγούμενου νόμου για τα ιδιαίτερα μαθήματα στους φοιτητές καθώς και για τη διεξαγωγή ιδιωτικών μελετών από τα πανεπιστημιακά εργαστήρια, ένα θέμα που τόσο είχε απασχολήσει στην περίοδο πριν από το 1911. Στο ενδιάμεσο διάστημα, όπως φαίνεται από διάφορες πηγές, παρά την υφιστάμενη απαγόρευση συνεχιζόταν σε έναν βαθμό μία τέτοια δραστηριότητα. Άλλωστε ο επόμενος Οργανισμός (1932) επέλεξε να υιοθετήσει ρητές διατάξεις και για τα δύο: απαγόρευσε επί ποινή απόλυσης το πρώτο (τα ιδιαίτερα

¹⁶⁶⁵ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 28/9/1920· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 204.1, υπόμνημα Χρ. Μαλανδρινού (πρύτανη) προς την επιτροπή επί των διαβαθμίσεων, 29/9/1920, αρ. πρ. 389.

¹⁶⁶⁶ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 10/10/1920· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 204.1, πρυτανεία προς ΥΕΔΕ, 12/10/1920, αρ. πρ. 659.

¹⁶⁶⁷ Ο διαχωρισμός ανάμεσα στο κλινικό και το εργαστηριακό προσωπικό επανήλθε στον επόμενο Οργανισμό (1932). Οι ρυθμίσεις του 1922 που παρουσιάζονται στη συνέχεια καθώς και οι πληροφορίες του Πίνακα 33 προέρχονται από τα άρθρα 117-132 & 356-357 του Ν. 2905/1922.

μαθήματα) και επέτρεψε το δεύτερο (τη διεξαγωγή μελετών και αναλύσεων) θεσιζοντας οικονομική αποζημίωση τόσο για το Πανεπιστήμιο όσο και το επιστημονικό προσωπικό των εργαστηρίων¹⁶⁶⁸. Παράλληλα ο νόμος του 1922 (όπως και ο επόμενος) υιοθέτησε σαφείς απαγορευτικές διατάξεις για τη διατήρηση συλλογών από το προσωπικό των μουσείων (ενότητα 12.3).

Πίνακας 33

Επιστημονικό προσωπικό σε εργαστήρια, μουσεία και σπουδαστήρια σύμφωνα Ν. 2905/1922

	Επιμελητές εργαστηρίων & μουσείων	Βοηθοί εργαστηρίων & μουσείων	Παρασκευαστές εργαστηρίων & μουσείων	Βοηθοί σπουδαστηρίων
Τρόπος επιλογής	Πρόταση Διευθυντή Απόφαση Σχολής Διορισμός με Β.Δ.	Πρόταση Διευθυντή Απόφαση Σχολής Διορισμός με πρυτανική απόφαση	Πρόταση Διευθυντή Απόφαση Σχολής Διορισμός με πρυτανική απόφαση	Απόφαση Σχολής Διορισμός με πρυτανική απόφαση
Προσόντα	Διδακτορικό δίπλωμα Για τα μουσεία: ή ειδίκευση στον συγκεκριμένο μουσειακό κλάδο 2ετής προϋπηρεσία βοηθού	Διδακτορικό δίπλωμα / ομοειδές πτυχίο / φοιτητής γ' ή δ' έτους	Διδακτορικό δίπλωμα / ομοειδές πτυχίο / εμπειροτέχνης 2ετής προϋπηρεσία βοηθού (οι πτυχιούχοι)	Διδακτορικό δίπλωμα / ομοειδές πτυχίο
Θητεία	5 έτη + ανανεώσεις έως τα 70 έτη Ανανέωση μετά από δημοσίευση εργασίας με έγκριση του Διευθυντή	3 έτη + ανανεώσεις έως τα 60 έτη	3 έτη + ανανεώσεις έως τα 65 έτη	3 έτη + μία διετή ανανέωση έως τα 30 έτη
Άλλη εργασία (δημόσια ή ιδιωτική)	Ασυμβίβαστο εκτός από: Διδασκαλία εκτός Πανεπιστημίου έως 8h/εβδομάδα Έκτακτος καθηγητής Πανεπιστημίου (με επιμίσθιο)	Ασυμβίβαστο εκτός από: Διδασκαλία εκτός Πανεπιστημίου έως 8h/εβδομάδα	Ασυμβίβαστο εκτός από: Διδασκαλία εκτός Πανεπιστημίου έως 8h/εβδομάδα	Επιτρέπεται
Υπηρεσιακός βαθμός και μισθός¹⁶⁶⁹	Από γραμματέας α' έως τμηματάρχης α' (σε 15 έτη)	<i>Πτυχιούχοι βοηθοί:</i> Από ακόλουθος έως τμηματάρχης β' (σε 13 έτη) <i>Μη πτυχιούχοι βοηθοί:</i> μισθός γραφέως β'	Από ακόλουθος έως τμηματάρχης α' (σε 13 έτη)	Με απόφαση Συγκλήτου: Ελάχιστο γραφέας α' τάξεως και μέγιστο γραμματέας α'

Οι βοηθοί σπουδαστηρίων, θέσεις που ίδρυσε ο Οργανισμός του 1922, εξαιρέθηκαν από τον περιορισμό να μην κατέχουν και άλλη δημόσια θέση. Οι συγκεκριμένοι ήταν νεαρής ηλικίας διδάκτορες ή πτυχιούχοι (έως 30 ετών) οι οποίοι είχαν, σε αντιστάθμισμα, θητεία που δεν μπορούσε να υπερβεί τα πέντε έτη. Η συνολική ρύθμιση γι' αυτούς τους βοηθούς αποτελούσε, ενδεχομένως, μία επιλογή προκειμένου να προσελκυστούν στα πανεπιστημιακά σπουδαστήρια νεαροί διδάκτορες οι οποίοι ξεκινούσαν ταυτοχρόνως

¹⁶⁶⁸ Άρθρα 99 & 296, Ν. 5343/1932.

¹⁶⁶⁹ Με τον Ν. 2494/1920 (υποσημείωση 1664) οι υπηρεσιακοί βαθμοί και οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων ήταν κατά αύξουσα σειρά: γραφέας β' (230δρχ.), γραφέας α' (300), ακόλουθος (375), γραμματέας β' (475), γραμματέας α' (600), εισηγητής (675), τμηματάρχης β' (750), τμηματάρχης α' (900), διευθυντής β' (1050), διευθυντής α' (1200).

μία σταδιοδρομία σε υψηλές θέσεις της δημόσιας υπαλληλίας. Ωστόσο για τους μαθηματικούς διδάκτορες στους οποίους ανάλογες σταδιοδρομίες δεν ήταν ευρέως διαθέσιμες και προσέβλεπαν οι ίδιοι κυρίως στην ακαδημαϊκή εξέλιξη, η σχετική ρύθμιση δεν φαίνεται να λειτούργησε προωθητικά. Στην επόμενη δεκαετία ένας σημαντικός αριθμός μαθηματικών διήλθε από τη θέση του βοηθού στο μαθηματικό σπουδαστήριο, αρκετές φορές ως εφιαλτήριο ώστε να συνεχίσουν τη σταδιοδρομία τους σε άλλα ιδρύματα. Η μέγιστη θητεία των πέντε ετών λειτούργησε ως τροχοπέδη μόνο για την πρώτη διδάκτορα στα μαθηματικά Σοφία Μύλλερ¹⁶⁷⁰.

12.3. Μουσεία: διδάκτορες και ειδικοί, τα όρια στην ομάδα των ειδημόνων

Ο Οργανισμός του 1922 διαχώρισε σε οργανωτικό επίπεδο, όπως συζητήθηκε στην ενότητα 12.1, τα φυσιογνωστικά μουσεία από τα αντίστοιχα εργαστήρια. Αυτό έδωσε τη δυνατότητα να προσδιοριστούν με διαφορετικό τρόπο μερικά θέματα που αφορούσαν στο προσωπικό των μουσείων. Σύμφωνα με τον συγκεκριμένο νόμο ο επιμελητής ενός μουσείου μπορούσε ή να είναι διδάκτορας στο σχετικό πεδίο ή να έχει αποκτήσει μία εμπειρική εξειδίκευση «*ειδικώς ασχοληθείς περί τον οικείον μουσειακόν κλάδον είτε δια δημοσιεύσεως μελετών, είτε δι' εκτελέσεως ανασκαφών ή περισυλλογής αντικειμένων*» χωρίς να διαθέτει ακαδημαϊκό τίτλο· οι δε παρασκευαστές μπορούσαν να είναι είτε πτυχιούχοι, είτε εμπειροτέχνες¹⁶⁷¹. Η ρύθμιση απέκτησε διάρκεια στα νομοθετικά κείμενα καθώς διατηρήθηκε και στον επόμενο Οργανισμό που μακροημέρευσε. Βρήκε όμως μικρή εφαρμογή στην πράξη ως προς τους επιμελητές των μουσείων, αλλά όχι και ως προς τους παρασκευαστές. Οι προσεγγίσεις που εισήγαγε η ρύθμιση σχετικά με τη διαμόρφωση των επιστημονικών ομάδων καθώς και οι σχετικές οριοθετήσεις ανάμεσα στα μέλη τους αποτέλεσαν σημείο διαπραγματέυσης στη δεκαετία 1912-1922. Στο ίδιο διάστημα τέθηκε σε επαναδιαπραγματέυση και το θέμα της διαχείρισης των φυσιογνωστικών συλλογών που είχαν στην κατοχή τους τα μέλη του προσωπικού των μουσείων το οποίο, επίσης, οριοθετήθηκε με διαφορετικό τρόπο από τον νόμο του 1922.

Η ευρεία χρήση της πρακτικής το Πανεπιστήμιο να απασχολεί στη συγκεκριμένη δεκαετία έκτακτο προσωπικό έδωσε τη δυνατότητα στον Σπ. Μηλιαράκη να εισηγηθεί, όταν θεώρησε ότι βρέθηκε το κατάλληλο άτομο, την πρόσληψη ενός επιμελητή ειδικά για το Βοτανικό Μουσείο. Ο Μηλιαράκης υποστήριζε θερμά τους μετασχηματισμούς που είχαν συμβεί στη βοτανική στις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Η επονομαζόμενη «Νέα Βοτανική», που διαμορφώθηκε με τη μέγιστη συμβολή του μέντορά του Julius Sachs, είχε ανοίξει νέες κατευθύνσεις στην έρευνα και είχε εισαγάγει νέους επιστημονικούς κλάδους¹⁶⁷². Ο Μηλιαράκης είχε δώσει το στίγμα της οπτικής του για την ανάπτυξη της βοτανικής στην εναρκτήρια διδασκαλία του το 1893. Εκεί είχε αφιερώσει χώρο ώστε να διασαφηνίσει ότι «*άνευ της μικροσκοπικής ερεύννης*» κανένας κλάδος της βοτανικής δεν είχε μέλλον, το ίδιο και η συστηματική βοτανική η οποία θα παρέμενε «*ακατάληπτος και απλή απαρίθμησης μορφών και άσκοπος αποστήθισης ονομάτων*» και θα μετουσίωνε την ίδια τη βοτανική από «*scientia amabilis*» σε «*scientia detestabilis*»

¹⁶⁷⁰ Η Σοφία Μύλλερ δραστηριοποιήθηκε ως βοηθός στο Μαθηματικό Σπουδαστήριο μετά από το 1922, για τον λόγο αυτό δεν περιλαμβάνεται στην ενότητα 12.5 για τις γυναίκες μέλη του επιστημονικού προσωπικού στην εξεταζόμενη δεκαετία. Μία πρώτη αναφορά για την ίδια έχει δημοσιευτεί στο: Kimourtzis, P. & Sigountou, V. (2020). When protons were gendered: women in the School of Physics and Mathematics of the University of Athens (1922–1967). *Paedagogica Historica*, 56(6), 787-806.

¹⁶⁷¹ Άρθρα 356 & 357, Ν. 2905/1922.

¹⁶⁷² Cittadino, E. (2002). Botany. In: P. J. Bowler & J. V. Pickstone (Eds), *The Cambridge History of Science. Vol. 6: The Modern Biological and Earth Sciences* (pp. 225-242). Cambridge University Press.

(από αξιανάπητη επιστήμη σε απεχθή επιστήμη)¹⁶⁷³. Στη διάλεξή του είχε αναδείξει ως βασικό χαρακτηριστικό των νέων βοτανικών προγραμμάτων την εργαστηριακή εκπαίδευση προσπαθώντας εμφατικά να ανασκευάσει και την εικόνα του ερευνητή-βοτανικού από εκείνη που τον ταύτιζε με «το πράσινο βοτανικόν κιβωτίδιον, το μικρόν πτύον προς εξαγωγή των ριζών και το βοτανικόν πιεστήριον» να προαγάγει την επιστήμη «διατρέχοντας ανά τα δάση και τους λειμώνας, τα όρη και τας κοιλάδας»¹⁶⁷⁴. Όπως επαναλάμβανε και αργότερα, η βοτανική είχε μετασηματιστεί κατά τον 19^ο αιώνα από «υπηρέτης της Θεραπευτικής και της Γεωπονίας» σε μία «αυθύπαρκτο Επιστήμη, επιδεικτική αναπτύξεως» και, σύμφωνα με τον ίδιο, ο μοχλός σε αυτή τη διαδικασία ήταν η εισαγωγή του πειράματος καθώς «το πείραμα εγένετο ο σιδηρούς κλοιός, δι' ου το άφωνον φυτόν ηναγκάζετο ν' απαντήση σαφώς κατά το μάλλον ή ήττον εις τας ερωτήσεις»¹⁶⁷⁵.

Οι επισημάνσεις του καθηγητή Βοτανικής ανακλούσαν τις μεταβολές στο μεθοδολογικό πλαίσιο που αντιμετώπισαν οι ερευνητές των βιοεπιστημών στο γύρισμα του αιώνα και υπογράμμιζαν την κατεύθυνση που εκείνος είχε επιλέξει ώστε να υπερασπιστεί την ανάπτυξη της επιστήμης του. Με παρόμοια συλλογιστική ο ίδιος το 1915 παρουσίαζε τη συστηματική βοτανική ότι ήταν ένας «κλάδος πρακτικός της Βοτανικής [ο οποίος] δεν ασκείται παρ' ανθρώπων διπλωματούχων» που, ωστόσο, καλλιεργείται «από εραστάς του φυτού, των συλλογών, οίτινες γίνονται τέλειοι όταν ασκηθώσιν επί πολλά έτη και ασχοληθώσι περί τον καταρτισμόν συλλογής»¹⁶⁷⁶. Ο Μηλιαράκης θεωρούσε ότι η διεξαγωγή έρευνας στη συστηματική βοτανική δεν ήταν μεν από μόνη της επαρκής ώστε να αποδοθεί ένας ακαδημαϊκός τίτλος, όμως αναγνώριζε ότι είχε υποστηρικτικό ρόλο στις δράσεις των βοτανικών επιστημόνων και ότι η σπουδή της απαιτούσε μία μακρόχρονη εξειδίκευση. Με αυτόν τον σαφή καταμερισμό εργασίας κατά νου, δεν απέκλειε πάντως από την έρευνα της συστηματικής τα άτομα που δεν είχαν πανεπιστημιακή κατάρτιση. Αντίθετα τους προσέφερε πεδίο δράσης και εντός του ακαδημαϊκού χώρου καθώς θεωρούσε περιοριστική την απαίτηση του νόμου να είναι διδάκτορας ο επιμελητής του Βοτανικού Μουσείου και ζητούσε την αλλαγή της. Άλλωστε, κατά τη γνώμη του, η λειτουργική ρύθμιση ήταν ο αρμόδιος καθηγητής να έχει τη διακριτική ευχέρεια των επιλογών καθώς: «Εάν θέλετε, Κύριε Πρύτανη, να έχετε Μουσεία και όμοια επιστημονικά ιδρύματα χρήσιμα εις επιστημονικάς μελέτας, αφήσατε τους Καθηγητάς να εκλέγωσι το προσωπικόν. Οι Καθηγηταί ενδιαφέρονται περισσότερο παντός άλλου προς τελειότεραν κατάρτισιν των επιστημονικών ιδρυμάτων, ων προϊστανται»¹⁶⁷⁷.

Η επιλογή του Μηλιαράκη για τη θέση ενός επιμελητή «ταξινόμου» στο Βοτανικό Μουσείο ήταν ο Δημήτριος Δημάδης τον οποίο περιέγραψε με τις πληροφορίες ότι είχε

¹⁶⁷³ Μηλιαράκης, Σπ. (1893). *Περί πρωτοπλάσματος. Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της βοτανικής*. Αθήνησιν: Τυπ. Περρή.

¹⁶⁷⁴ Την έκδοση της εναρκτήριας διάλεξης του Σπ. Μηλιαράκη συνόδευαν εκτενή μεταφρασμένα αποσπάσματα από δύο ομιλίες με θέμα την ανάπτυξη της βοτανικής επιστήμης και την πανεπιστημιακή της διδασκαλία στη Γερμανία (απ' όπου τα παραθέματα σσ. 24, 31). Η πρώτη ομιλία είχε δοθεί το 1872 από τον Julius Sachs στη 290^η επέτειο της ίδρυσης του Πανεπιστημίου του Würzburg με τίτλο *Über den gegenwärtigen Zustand der Botanik in Deutschland* και η δεύτερη το 1880 από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Βόννης Johannes Hanstein με τίτλο *Über die Entwicklung des botanischen Unterrichtes an den Universitäten*.

¹⁶⁷⁵ Μηλιαράκης, Σ. (1914). Σύντομος ιστορία της ανάπτυξεως της βοτανικής. *Βιολογικός Ερασιστής*, 1(2), 78-104. Πρόκειται για τη δεύτερη εναρκτήρια διδασκαλία του, μετά τον επαναδιορισμό του το 1912 (τα παραθέματα σσ. 85, 93).

¹⁶⁷⁶ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 613.1, Μηλιαράκης προς πρυτανεία, 16/9/1915, αρ. πρ. 382.

¹⁶⁷⁷ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 613.1, Μηλιαράκης προς πρυτανεία, 16/9/1915, αρ. πρ. 382

καταγωγή από τη Μακεδονία, ήταν απόφοιτος του Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης και είχε ζήσει επί μία εικοσαετία στην Τεργέστη όπου είχε ασχοληθεί με τη συστηματική βοτανική καταρτίζοντας τη δική του βοτανική συλλογή¹⁶⁷⁸. Το λιμάνι της Τεργέστης, κύρια έξοδος της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο, συγκέντρωνε από τον 18^ο αιώνα μία δυναμική ελληνική κοινότητα με δράση κυρίως στις εμπορικές και ναυτιλιακές επιχειρήσεις¹⁶⁷⁹. Αποτελούσε ταυτόχρονα και ένα ελκυστικό κέντρο για φυσιοδίφες εξαιτίας του μουσείου φυσικής ιστορίας που διέθετε η πόλη, του βοτανικού της κήπου και του θαλάσσιου ζωολογικού ινστιτούτου τα οποία συγκέντρωναν επιστήμονες από διάφορα μέρη. Στην Τεργέστη ο Δ. Δημάδης φαίνεται να δίδαξε στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας στην περίοδο 1893-1912 και τα επόμενα δύο χρόνια να άσκησε τα καθήκοντα του διευθυντή του σχολείου¹⁶⁸⁰. Στην ίδια πόλη μαθήτευσε στο πλευρό του Eduard Pospichal, καθηγητή βοτανικής στο γυμνάσιο της Τεργέστης, ο οποίος είχε ερευνήσει και συγγράψει για τη χλωρίδα των δαλματικών ακτών¹⁶⁸¹. Στις αρχές του αιώνα (1903) έγινε μέλος στην κοινότητα μελετητών φυσικής ιστορίας που δραστηριοποιούνταν στην πόλη (*Società adriatica di scienze naturali in Trieste*)¹⁶⁸². Όταν επέστρεψε στην Ελλάδα την άνοιξη του 1915 συμμετείχε σε μία βοτανική εξόρμηση στη λίμνη Αγγελοκάστρου όπου γνωρίστηκε με τον καθηγητή Βοτανικής. Η πρόταση για να προσληφθεί ως επιμελητής έγινε λίγους μήνες αργότερα.

Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το αίτημα να προσλαμβάνονται ως επιμελητές στα μουσεία και ειδήμονες που δεν διέθεταν ακαδημαϊκό τίτλο ήταν μόνο μία διευθέτηση με προσωπικό χαρακτήρα, εάν προηγουμένως δεν είχε αποτελέσει σημείο διαπραγμάτευσης ανάμεσα στους καθηγητές των βιολογικών επιστημών. Ο Μηλιαράκης είχε προσυπογράψει την ίδια περίοδο το νομοσχέδιο της Σχολής προς το υπουργείο με σκοπό τον επαναπροσδιορισμό των προσόντων των επιμελητών, ενώ στην εισήγησή του για τον επιμελητή του Βοτανικού Μουσείου προέβλεπε ότι ένα ανάλογο θέμα θα ανέκυπτε και στο Ζωολογικό κατά τη διαδοχή του υπάρχοντος επιμελητή. Αντιθέτως ο Ν. Αποστολίδης είχε διαφωνήσει με το συγκεκριμένο νομοσχέδιο και, εστιάζοντας στον μουσειακό χώρο, είχε αναφέρει ότι εκεί ακριβώς ήταν απαραίτητος ο διδακτορικός τίτλος¹⁶⁸³. Η συγκεκριμένη διαπραγμάτευση εγγραφόταν, και ενδεχομένως σχετιζόταν, σε μία συνολική συζήτηση που γινόταν παράλληλα στο Πανεπιστήμιο και αφορούσε σε

¹⁶⁷⁸ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 613.1, Μηλιαράκης προς πρυτανεία, 16/9/1915, αρ. πρ. 382.

¹⁶⁷⁹ Κατσιαρδή-Hering, Ο. (1985). Τεργέστη: μία πόλη του κόσμου. Στο: *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τόμος Α' (σσ. 43-48). Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.

¹⁶⁸⁰ Η πληροφορία προέρχεται από το Αρχείο της ελληνικής κοινότητας στην πόλη της Τεργέστης (*Comunità Greco-Orientale di Trieste*, <http://www.comgrecotrieste.it/Home.php>). Ευχαριστώ θερμά την κυρία Κ. Καραδήμα για την αναζήτηση των πληροφοριών εκ μέρους μου.

¹⁶⁸¹ Ο Eduard Pospichal (1838-1905) είχε εκδώσει τα αποτελέσματα των ερευνών του σε ένα πολυσέλιδο δίτομο έργο (1897, 1899) με τίτλο *Flora des oesterreichischen Küstenlandes*. Για τη μαθητεία του δίπλα στον Pospichal βλ. την αναφορά του ίδιου στο: Δημάδης, Δ. (1920). Παρατηρήσεις επί της ελληνικής χλωρίδος και της παρ' ημίν διαδόσεως της συστηματικής βοτανικής. *Δελτίον της εν Ελλάδι Εταιρείας των Φυσικών Επιστημών*, Α(3-4), 35-39.

¹⁶⁸² *Bollettino della Società adriatica di scienze naturali in Trieste*, vol. 22, p. xxvii.

¹⁶⁸³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 29/3/1914. Οκτώ χρόνια νωρίτερα και οι δύο καθηγητές είχαν ζητήσει το Πανεπιστήμιο να αποστείλει στην Ευρώπη δύο υπότροφους φοιτητές επί ένα τουλάχιστον έτος με σκοπό την εξειδίκευση στη συστηματική βοτανική και ζωολογία προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στα αντίστοιχα μουσεία (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 270.3, 20/5/1906, αρ. πρ. 1868).

άλλους μουσειακούς κλάδους με θέμα την ανάδειξη ειδικών χωρίς ακαδημαϊκό τίτλο έως και την καθηγητική έδρα¹⁶⁸⁴.

Ο Δ. Δημάδης διορίστηκε επιμελητής στο Βοτανικό Μουσείο το 1915 και παρέμεινε έως τον θάνατό του το 1929 συνεργαζόμενος με τον Σπ. Μηλιαράκη και κατόπιν με τον Ι. Πολίτη¹⁶⁸⁵. Δίδαξε στη Δασολογική Σχολή και έγινε επιμελητής στη Γεωπονική όταν αυτές ιδρύθηκαν (1917 και 1920 αντίστοιχα, συνεργαζόμενος με τον Ν. Μοντεσάντο). Δημοσίευσε βοτανικές εργασίες που σχετίζονταν με την μελέτη της ελληνικής χλωρίδας και αρθρογράφησε σε σχετικά περιοδικά¹⁶⁸⁶. Υπερασπίστηκε το 1920 με άρθρο του την εισαγωγή της συστηματικής βοτανικής ως αυτόνομο μάθημα στην πανεπιστημιακή διδασκαλία με το επιχείρημα ότι η βιοποικιλότητα ήταν ελάχιστα τεκμηριωμένη ειδικά στις περιοχές της «*Νέας Ελλάδος*» και ότι η διδασκαλία των σχετικών γνώσεων στη σχολική εκπαίδευση ήταν παιδαγωγικά επωφελής¹⁶⁸⁷. Το 1928 έθεσε υποψηφιότητα για την έδρα της συστηματικής βοτανικής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, καθώς από τον ιδρυτικό του νόμο επιτρεπόταν να συμμετέχουν υποψήφιοι και χωρίς διδακτορικό δίπλωμα, αλλά δεν επελέγη από την εισηγητική επιτροπή με αιτιολόγηση τη σπουδαιότητα των ερευνητικών του εργασιών¹⁶⁸⁸. Στην ανανέωση της θητείας του ως επιμελητής στο Βοτανικό Μουσείο το ερώτημα που απασχόλησε και πάλι τη Φυσικομαθηματική, μετά από μία πολύχρονη υπηρεσία του ίδιου, αφορούσε ακριβώς στη διακρίβωση των προσόντων¹⁶⁸⁹. Παρ' ότι η όποια αντίθεση στο πρόσωπό του μπορούσε να εκφραστεί μέσα από μία αξιολογική κρίση, η επιλογή ήταν να επανατεθεί το θέμα των τυπικών προσόντων και το κατά πόσο η εξειδίκευση μπορούσε να πιστοποιηθεί μέσα από τα herbaria.

Με άλλα λόγια, ακόμη και εάν στα κείμενα των διοικητικών αρχείων βρίσκονται μόνο νύξεις για τα σχετικά θέματα, ο διάλογος που γινόταν με αφορμή τις νομοθετικές διατάξεις ή τις επιλογές των προσώπων αφορούσε οπωσδήποτε και σε θέματα που επανεξέταζαν τη διαχείριση του επιστημονικού λόγου, τους όρους διαμόρφωσης των ομάδων των ειδημόνων στον πανεπιστημιακό χώρο καθώς και τις σχέσεις ανάμεσα στα μέλη τους και τις οριοθετήσεις στις δραστηριότητές τους όπως και θέματα που αφορούσαν στη σχέση των μουσείων με την επιστημονική εκπαίδευση και με τον ευρύτερο πολιτιστικό ρόλο που διαδραμάτιζαν.

¹⁶⁸⁴ Στην ίδια περίοδο προωθούνταν από την κυβέρνηση ο διορισμός του διευθυντή του Νομισματικού Μουσείου Ιωάννη Σβορώνου σε έκτακτη έδρα της Φιλοσοφικής Σχολής προκειμένου να διδάξει μαθήματα της ειδικότητάς του, μία κίνηση που είχε συναντήσει ισχυρές αντιδράσεις (ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 6/2/1915).

¹⁶⁸⁵ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 25/9/1915. Η αρχική πρόσληψη ήταν τρίμηνη με ημερήσια αντιμισθία η οποία, στη συνέχεια, επαναλαμβανόταν. Ο Δ. Δημάδης παρέμεινε στο Βοτανικό Μουσείο με κανονικό διορισμό μετά από το 1922 έως τον θάνατό του (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 16/5/1929).

¹⁶⁸⁶ Το 1916 δημοσίευσε μονογραφία με τίτλο *Η δασική θλάστησις της Ελλάδος. Ήτοι λεπτομερής περιγραφή των οικογενειών, γενών και ειδών των δένδρων των δασών της Ελλάδος και των κυριωτέρων εν αυτοίς θάμνων κατά το Conspectus Florae Graecae του Eug. Halacszy* (Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον) και το 1923 δύο μελέτες με τίτλους *Αναλυτική κλεις προς προσδιορισμόν των φυτικών γενών κατά το σύστημα του Λινναίου* (Αθήναι: Τυπ. Καλέργη) και *Ζιζάνια των θεσσαλικών αγρών* (Τυπ. Χρίστου). Συμμετείχε με διάφορα άρθρα του στο περιοδικό *Τα Νέα Γεωπονικά* του Σπ. Χασιώτη.

¹⁶⁸⁷ Δημάδης, Δ. (1920). Ο.π.

¹⁶⁸⁸ ΦΕΚ 130Γ, 15/8/1928, σ. 612. Η επιτροπή αναγνώριζε ότι είχε «*μεγάλην πείραν περί την Συστηματικήν Βοτανικήν και ικανήν διδακτικήν ικανότητα, αλλά δεν έχει δημοσιεύσει πρωτοτύπους εργασίας τοιαύτης σπουδαιότητος ώστε να προταθή, αν και στερούμενος διπλώματος*».

¹⁶⁸⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 3/11 & 9/12/1927.

Το Βοτανικό Μουσείο, μετά από το 1915, ήταν το μόνο που διέθετε επιμελητή με αποκλειστική ανάθεση σε αυτό. Στα υπόλοιπα μουσεία της Σχολής ο επιμελητής έως το 1922 ήταν κοινός με το αντίστοιχο εργαστήριο. Η δυνατότητα που δόθηκε το 1922 να υπάρχει ξεχωριστός επιμελητής επίσης δεν αξιοποιήθηκε, εκτός από τη Βοτανική, παρά μόνο γύρω στα 1930. Τότε τις θέσεις των επιμελητών στα μουσεία κάλυψαν πτυχιούχοι ή και διδάκτορες από τους οποίους μερικοί σταδιοδρόμησαν έως τις καθηγητικές έδρες στο Πανεπιστήμιο ή άλλες ανώτατες σχολές.

Διαφορετική, ωστόσο, φαίνεται ότι ήταν η τακτική που επελέγη για τις θέσεις των παρασκευαστών οι οποίες συμπληρώθηκαν άμεσα. Οι παρασκευαστές είχαν καταργηθεί στον Οργανισμό του 1911 και η Σύγκλητος άμεσα είχε ζητήσει να τροποποιηθούν οι διατάξεις ώστε να συμπεριληφθούν όλες οι προηγούμενες εργαστηριακές θέσεις (υπεπιμελητών, παρασκευαστών, τεχνιτών κ.λπ.)¹⁶⁹⁰. Στην άρνηση του υπουργείου να το πράξει, περιόρισε το αίτημά της προκειμένου να παραμείνουν τουλάχιστον οι θέσεις των παρασκευαστών το οποίο και ικανοποιήθηκε¹⁶⁹¹. Για να το επιτύχει, η Σύγκλητος είχε ειδικά επιχειρηματολογήσει ότι οι συγκεκριμένες ήταν «θέσεις όλως πρακτικάι» στις οποίες δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν οι διδάκτορες καθώς «θεωρητικάς μόνον έχοντες γνώσεις» αλλά και απροθυμία να αναλάβουν «εν πολλοίς εργατικές υπηρεσίας». Σε αντίθεση με την πρακτική στα εργαστήρια κατά την εξεταζόμενη δεκαετία, στις δύο θέσεις παρασκευαστών για την έδρα της Παλαιοντολογίας που θεσπίστηκαν το 1911 βρέθηκαν πρόσωπα που χαρακτηρίστηκαν εμπειροτέχνες και αποτέλεσαν ένα σταθερό, από την άποψη της διάρκειας στη θητεία, προσωπικό¹⁶⁹². Το ίδιο συνέβη και σε αρκετές από τις θέσεις παρασκευαστών που ιδρύθηκαν στα υπόλοιπα μουσεία μετά από το 1922. Οι ρυθμίσεις διευκόλυναν την πρόσληψη ατόμων με ειδικές εμπειρικές γνώσεις αλλά ταυτοχρόνως προσέφεραν και τη δυνατότητα μίας εργασίας καλύτερα αμειβόμενης για ένα πρόσωπο που μπορούσε να επιλεγεί ελεύθερα χωρίς περιορισμούς από προσόντα και θητείες. Είναι χρήσιμο, επομένως, να διερευνηθεί ο ιδιαίτερος ρόλος που είχαν αυτοί οι εργαζόμενοι στα μουσεία των φυσιολογικών επιστημών, οι δράσεις που ανέπτυξαν, οι τομείς που δραστηριοποιήθηκαν ιδιαίτερος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο κατά την οποία ο αριθμός τους αυξήθηκε. Διευρύνοντας το φάσμα των συντελεστών του πανεπιστημιακού έργου μπορούμε να αποκτήσουμε μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα της ιστορίας των χώρων αυτών.

Ένα ακόμη ζήτημα που τέθηκε από τη Φυσικομαθηματική σχετικά με τα μουσεία αφορούσε στη δυνατότητα του προσωπικού τους να συλλέγουν φυσικά δείγματα και στις επιτρεπτές χρήσεις των ατομικών τους φυσιολογικών συλλογών. Το 1911 η Σχολή είχε προβεί σε μία εκτεταμένη περιγραφή των υποχρεώσεων των επιμελητών απέναντι στο Πανεπιστήμιο σχετικά με τη δημιουργία και τη χρήση συλλογών. Συγκεκριμένα είχε προτείνει να συμπεριληφθεί στα καθήκοντά τους η διοργάνωση εξορμήσεων με σκοπό τη συλλογή δειγμάτων, αλλά ταυτόχρονα να οριστεί ένα αυστηρό πλαίσιο για τη διάθεσή τους. Η προτεινόμενη διάταξη δεν όριζε μόνο να αποδίδονται στα μουσεία τα δείγματα που θα συλλέγονταν στις πανεπιστημιακές εξορμήσεις. Μεριμνούσε και για τις συλλογές που διέθετε εκ των προτέρων ή μπορούσε να αποκτήσει κατόπιν ένας επιμελητής για τις οποίες όριζε ότι το Πανεπιστήμιο είχε δικαίωμα να τις προμηθεύεται με προνομιακούς

¹⁶⁹⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 9/11/1911· Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 114.3, πρύτανης προς ΥΕΔΕ, 13/11/1911.

¹⁶⁹¹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 24/11/1911· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 203.2, πρύτανης προς ΥΕΔΕ, 9/12/1911· ΦΕΚ 350Α, 22/12/1911, Ν. 3966, άρθρο 2.

¹⁶⁹² Ανάμεσά τους μία ενδεικτική περίπτωση αναφέρεται στην ενότητα 6.3.

όρους και πρότεινε να απαγορευτεί στον επιμελητή να τις εμπορευτεί «αμέσως ή εμμέσως»¹⁶⁹³.

Τα σχετικά θέματα είχε επιχειρηθεί να οριοθετηθούν αρκετές δεκαετίες νωρίτερα στο ελληνικό κράτος, συγκεκριμένα με τον ιδρυτικό κανονισμό του Φυσιογραφικού Μουσείου (1868). Από τις διατάξεις του δεν επιτρεπόταν η κατοχή συλλογών από τον επιμελητή εκτός από εκείνες που «*ιδιαίτερον απετέλουν του επιμελητού σπούδασμα και προ του διορισμού αυτού ως τοιούτου*» και απαγορευόταν στον ίδιο να συμμετέχει άμεσα ή έμμεσα σε εμπόριο φυσικών δειγμάτων¹⁶⁹⁴. Το θέμα, επομένως, επανατίθετο το 1911. Εντασσόταν στη γενική προσπάθεια που είχε γίνει τότε ώστε να διαμορφωθεί η δεοντολογία σχετικά με τη δραστηριότητα του επιστημονικού προσωπικού στο Πανεπιστήμιο (ενότητα 6.2), αλλά ερχόταν να αντιμετωπίσει και ειδικότερα ζητήματα στις φυσιογνωστικές επιστήμες.

Σε όλο τον δυτικό κόσμο στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα είχε υπάρξει μία αυξανόμενη ροπή σε ευρύτερες ομάδες πληθυσμού για τη συλλογή φυσικών δειγμάτων η οποία είχε προσφέρει αντικείμενο εργασίας και εισόδημα σε συλλέκτες όλων των κινήτρων και επιπέδων εξειδίκευσης, όπως και σε εμπορικούς οίκους οι οποίοι με τη δραστηριότητά τους ενίσχυαν το ευρύ ενδιαφέρον για τη φυσική ιστορία και επωφελούνταν από αυτό. Σε αυτό το πλαίσιο τα όρια ανάμεσα στην «εμπορική» και την «επιστημονική» φυσιοδιφική δραστηριότητα διατηρούνταν αρκετά ρευστά καθώς την πρώτη συχνά συνόδευε μία εκτεταμένη προσπάθεια για την τεκμηρίωση, την καταγραφή και τη δημοσίευση των ευρημάτων. Από την άλλη, οι τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα ήταν επίσης η εποχή που ο επιστημονικός χώρος γινόταν ολοένα και περισσότερο επαγγελματικός και μία σύνδεση με ανάλογες δραστηριότητες, ερασιτεχνικές ή εμπορικές, προσλαμβάνονταν από αρκετούς ως επιζήμια για την ανάπτυξή του¹⁶⁹⁵.

Στην Ελλάδα, σύμφωνα με την εικόνα που μπορεί να αντληθεί από ευρωπαϊκά εξειδικευμένα περιοδικά, φαίνεται ότι μία ανάλογη δραστηριότητα είχε ο επιμελητής του Ζωολογικού Μουσείου (ενότητα 6.3). Ο Θ. Κρύπερ (Εικόνα 5) στα πρώτα έτη της επιστημονικής του διαδρομής συμμετείχε ως εξερευνητής ζωολόγος σε μεγάλα φυσιοδιφικά ταξίδια, αρχικά στη βόρεια Ευρώπη και μετά τα τέλη της δεκαετίας 1850 στη νοτιοανατολική, και τα ευρήματά του είχε παρουσιάσει σε ειδικά περιοδικά κυρίως στον χώρο της ορνιθολογίας όπου αρχικά είχε επικεντρώσει τη μελέτη του¹⁶⁹⁶. Όταν το 1872 έγινε επιμελητής, είχε ήδη αναγνωρισμένη συνεισφορά στη γνώση και τη χαρτογράφηση της πανίδας στην Ελλάδα, τα Βαλκάνια και τη Μικρά Ασία, περιοχές που συνέχισε να εξερευνά¹⁶⁹⁷. Υλικό που καταγράφει το εύρος των δραστηριοτήτων του

¹⁶⁹³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 29/11/1911, άρθρα 9 και 10 που πρότεινε η Σχολή και δεν νομοθετήθηκαν στο αντίστοιχο διάταγμα για τα καθήκοντα του προσωπικού (ΦΕΚ 21Α, 21/1/1912).

¹⁶⁹⁴ ΦΕΚ 31, 5/7/1868, *Περί κανονισμού του εν Αθήναις Φυσιογραφικού Μουσείου*, άρθρα 21, 29-30, 37-38.

¹⁶⁹⁵ Kohlstedt, S. G. (1980). Henry A. Ward: the merchant naturalist and American museum development. *Journal of the Society for the Bibliography of Natural History*, 9(4), 647-661. Drouin, J. & Bensaude-Vincent, B. (1996). Nature for the people. In: N. Jardine, N. A. Secord & E. C. Spary (Eds), *Cultures of natural history* (pp. 408-425). Cambridge University Press. Allen, D. E. (2002). Amateurs and Professionals. In: P. J. Bowler & J. V. Pickstone (Eds), *The Cambridge History of Science. Vol. 6: The Modern Biological and Earth Sciences* (pp. 15-33). Cambridge University Press. Kohler, R. E. (2007). Finders, keepers: Collecting sciences and collecting practice. *History of science*, 45(4), 428-454.

¹⁶⁹⁶ Στο περιοδικό *Journal für Ornithologie* της γερμανικής ορνιθολογικής εταιρείας είχαν δημοσιευτεί έως το 1875 είκοσι άρθρα του και τουλάχιστον τα τρία τέταρτα αυτών εστίαζαν στην εξερεύνηση των περιοχών της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

¹⁶⁹⁷ Reiser, O. (1923). Dr. Theobald Krüper. *Journal für Ornithologie*, 71(2), 370-373. Το συγκεκριμένο αφιερωματικό κείμενο που είναι από τα πιο λεπτομερή για τον Θ. Κρύπερ είχε συγγραφεί από τον Otmar

βρίσκεται διασπαρμένο σε ένα πλήθος εξειδικευμένων ευρωπαϊκών εντύπων, ενώ η εμπέλειά του είχε φτάσει και στην άλλη άκρη του Ατλαντικού καθώς υπήρξε μέλος της αμερικανικής ένωσης ορνιθολόγων από το 1884¹⁶⁹⁸. Στα γερμανόφωνα περιοδικά, ειδικότερα, οι αναφορές στο πρόσωπό του ήταν συχνές και του αποδίδονταν τιμές ως «πρωτοπόρου της γερμανικότητας»¹⁶⁹⁹. Τα ταξίδια του, μία δραστηριότητα στην οποία συχνά εμπλεκόταν δραστήρια η ευρύτερη οικογένειά του¹⁷⁰⁰, αναφέρονταν ότι προμήθευαν επί δεκαετίες επιστήμονες, μουσεία, συλλέκτες και εμπόρους με φυσικά δείγματα από τη νοτιοανατολική Μεσόγειο¹⁷⁰¹. Ειδικά στην εντομολογία, το πεδίο που έστρεψε το ενδιαφέρον του μετά από την εγκατάσταση στην Ελλάδα, θεωρούνταν ότι είχε συνεισφορά στις ευρωπαϊκές συλλογές μεγαλύτερη από εκείνη που είχαν όλοι οι υπόλοιποι εξερευνητές της ευρύτερης περιοχής¹⁷⁰². Για τη συλλογή των δειγμάτων στις ελληνικές περιοχές είχε αρχικά αξιοποιήσει ένα δίκτυο τροφοδοσίας που το αποτελούσαν ντόπιοι βοσκοί και αγρότες, ενώ αργότερα εκπαίδευσε ως συλλέκτη και βοηθό τον Χρήστο Λεωνή ο οποίος ανέπτυξε δραστηριότητα στις ευρωπαϊκές αγορές¹⁷⁰³ καθώς και την οικογένεια του παρασκευαστή του πανεπιστημιακού μουσείου της οποίας την τεχνική βοήθεια χρησιμοποιούσαν και ξένες ερευνητικές αποστολές στην περιοχή¹⁷⁰⁴. Ο Κρύπερ διατηρούσε από τη νεανική του ηλικία προσωπικές σχέσεις με μεγάλους συλλέκτες και εμπόρους στην Ευρώπη και αποτελούσε σημείο αναφοράς για όσους επισκέπτονταν την Ελλάδα για ζωολογικές εξερευνήσεις με ποικίλους σκοπούς¹⁷⁰⁵, ακόμη και στα τέλη της πρώτης δεκαετίας παρ' ότι είχε περιορίσει λόγω ηλικίας τη δραστηριότητά του και είχε χάσει αιφνίδια τον συνεργάτη του. Σύμφωνα με αφιερωματικό κείμενο σε εκείνον, από τον ομόλογό του στο Μουσείο του Σεράγεβο Othmar Reiser, του είχε δοθεί ειδική άδεια να εμπορεύεται ζωολογικά δείγματα εξαιτίας του «πενιχρού μισθού» του, μία απόφαση που παρουσιαζόταν ότι συνέβαλλε στον περιορισμό της απομόνωσης της χώρας από τον υπόλοιπο κόσμο¹⁷⁰⁶.

Reiser (1861-1936). Ήταν ορνιθολόγος που συμμετείχε στην ίδρυση του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης στο Σεράγεβο και διετέλεσε επιμελητής του έως το 1919. Από τη θέση αυτή διοργάνωσε διάφορα φυσιοδιφικά ταξίδια, αρκετά και στην Ελλάδα και τις γύρω περιοχές (υποσημείωση 1704). Δεν είχε κάνει ακαδημαϊκές σπουδές και ανακηρύχθηκε επίτιμος διδάκτορας από το Πανεπιστήμιο του Graz το 1932.

¹⁶⁹⁸ Obituary, Dr. Theobald Johannes Kruper. *The Auk*, 1922, 39(1), 148-149.

¹⁶⁹⁹ Kurze Mitteilungen zur Geschichte der Insektenkunde, *Entomologische Rundschau*, 1909, 26(13), 73-74.

¹⁷⁰⁰ Reiser, O. (1923). Ο.π.

¹⁷⁰¹ Grunack, A. (1907). Die Dorcadionen Griechenlands, der Balkanländer und Kleinasiens. *Societas entomologica*, 22(3), 17-18· Reiser, O. (1923). Ο.π.· *Entomologische Rundschau*, 1909, 26(13), Ο.π.

¹⁷⁰² *Entomologische Rundschau*, 1909, Ο.π.

¹⁷⁰³ Reiser, O. (1923). Ο.π.· Grunack, A. (1907). Ο.π.· *Entomologische Rundschau*, 1909, Ο.π.

¹⁷⁰⁴ Reiser, O. (1900). L'activité déployée dans domaine ornithologique sur le territoire de la péninsule des Balkans par le Muséum de Bosnie-Herzégovine. *Compte-rendu des séances IIIe Congrès ornithologique international* (pp. 141-150). Paris, 26-30 Juin 1900.

¹⁷⁰⁵ Ο Κρύπερ ήταν συμφοιτητής με τον Otto Straudinger (1830-1900) που είχε ιδρύσει και διηύθυνε μεγάλο εμπορικό γερμανικό οίκο με εξειδίκευση στην εντομολογία και προμήθευε μουσεία, επιστημονικά ιδρύματα και ιδιώτες. Διατηρούσε επίσης, σύμφωνα με τα δημοσιεύματα, φιλικές και εμπορικές σχέσεις με μεγάλους ιδιώτες συλλέκτες όπως ο Eduard Seidensacher (1823-1867) και ο Albert Grunack (1842-1907) και με πολλούς φυσιοδίφες που επισκέπτονταν την περιοχή, ενδεικτικά βλ. Reiser, O. (1923). Ο.π.· Grunack, A. (1901). *Entomologische Mittheilungen-Seltene Käfer. Insekten-Börse*, 18(33), 260-261· Grunack, A. (1907). Ο.π.· Schröder, A. (1910). Bei dem Entomologen Dr. Th. Krüper in Amarusion. *Entomologische Rundschau*, 1910, 27(7), 42-43.

¹⁷⁰⁶ Reiser, O. (1923). Ο.π.

Με επίσημη άδεια ή όχι (κάτι ανάλογο δεν εντοπίστηκε), η σχετική δραστηριότητα θεωρήθηκε το 1911 μη αποδεκτή από τη Φυσικομαθηματική που πρότεινε να επαναληφθούν ρητά στη νέα νομοθεσία οι διατάξεις του 1868. Η εισήγηση -παρ' ότι απηχούσε το γενικό πνεύμα που υιοθετήθηκε τότε για το ιδιωτικό έργο των επιμελητών- δεν εγκρίθηκε από την πολιτική ηγεσία και η συγκεκριμένη δραστηριότητα δεν συμπεριλήφθηκε στους περιορισμούς που θεσπίστηκαν¹⁷⁰⁷. Οι ζωολογικές συλλογές του Θ. Κρύπερ, λίγο μετά από τον θάνατό του, προτάθηκαν προς πώληση στο Πανεπιστήμιο το 1919. Το αίτημα εξετάστηκε από μία τριμελή επιτροπή καθηγητών που εισηγήθηκε να αγοραστούν οι συλλογές των κολεόπτρων και των ημίπτρων από τις ελληνικές περιοχές οι οποίες θεωρήθηκαν «μεγάλου τυπικού ενδιαφέροντος»¹⁷⁰⁸ και αποτελούσαν, έως πρόσφατα, το κύριο τμήμα της αντίστοιχης συλλογής του Ζωολογικού Μουσείου¹⁷⁰⁹. Με την ευκαιρία αυτή επανατέθηκε στη Σύγκλητο το θέμα των ατομικών συλλογών. Η κατοχή τους θεωρήθηκε ατόπημα και αποτέλεσμα «της λίαν μικράς αμοιβής» των επιμελητών και διατυπώθηκε η προσδοκία ότι η αύξηση του μισθού τους «θα συνετέλη προς μετριασμόν ή και προς παύσιν του ατόπου»¹⁷¹⁰.

Η ρητή απαγόρευση «της διατηρήσεως ιδίων μουσειακών συλλογών» από τους επιμελητές εξασφαλίστηκε στα επόμενα νομοσχέδια, θεσπίστηκε στον Οργανισμό του 1922 και διατηρήθηκε στον επόμενο¹⁷¹¹. Ο νόμος του 1922, όπως έχει συζητηθεί, υλοποιούσε την επιδίωξη να διαχωριστούν, σε λειτουργία και προσωπικό, τα πανεπιστημιακά εργαστήρια από τα μουσεία. Ήταν ένας στόχος που είχε επιδιωχθεί σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας και αποτέλεσε έναν από τους λόγους που ο συγκεκριμένος Οργανισμός υποστηρίχθηκε από καθηγητές φυσιολογικών επιστημών οι οποίοι διατηρούσαν αποστάσεις από άλλες πτυχές της εφαρμογής του. Η θεώρηση ότι με τις διατάξεις του «εγκαινιάζει νέαν περίοδον [...] διότι οργανώνει τα Πανεπιστημιακά εργαστήρια, την βάση δηλαδή της εκπαιδευτικής και ερευνητικής προόδου» ήταν ένας από τους βασικούς λόγους της αποδοχής¹⁷¹².

Ο διαχωρισμός, όμως, αποδυνάμωσε ταυτοχρόνως τον ρόλο των πανεπιστημιακών μουσείων στην εκπαίδευση των φοιτητών και μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο την οικονομική τους υπόσταση ιδίως σε μία περίοδο που τα οικονομικά του Πανεπιστημίου έδειχναν να κλυδωνίζονται ισχυρά. Αυτή η δυσοίωνη προοπτική δεν είχε διαφύγει από την προσοχή και, όταν προετοιμαζόταν ο νόμος, είχε ζητηθεί από τον Θ. Σκούφο να αναγραφεί δεσμευτικά στις διατάξεις του ένα ελάχιστο ετήσιο ποσό για κάθε μουσείο προκειμένου «να αποκτήσωμεν Μουσεία αντάξια του ονόματος αυτών και της σημερινής

¹⁷⁰⁷ Άρθρα 9 και 10 στο σχέδιο διατάγματος που πρότεινε η Σχολή (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 29/11/1911) και δεν νομοθετήθηκαν (ΦΕΚ 21Α, 21/1/1912).

¹⁷⁰⁸ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 332.2, Ματθαίουπουλος, Κτενάς, Πολίτης προς πρυτανεία, /10/1919 & φ. 615.4, ΥΕΔΕ προς πρυτανεία, 29/11/1919, αρ. πρ. 47257. Η εισήγηση αφορούσε και στην αγορά της βιβλιοθήκης του.

¹⁷⁰⁹ Legakis, A. (1988). The Zoological Museum of the University of Athens. The collection of coleoptera from Greece. *Biologia Gallo-hellenica*, 14(1), 59-95.

¹⁷¹⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 2/11/1919. Την πρόταση επανέθεσε ο κοσμήτορας Κ. Κτενάς.

¹⁷¹¹ Άρθρο 356, Ν. 2905/1922. Η ίδια διατύπωση υπήρχε και στο νομοσχέδιο του 1921 (άρθρο 366) και διατηρήθηκε στον Οργανισμό του 1932 (Ν. 5343/1932, άρθρο 301).

¹⁷¹² Η συγκεκριμένη μεταβολή είχε αποτελέσει και το πιο ισχυρό επιχείρημα του Κ. Κτενά ώστε να διατηρηθεί ο «σκελετός του 1922» όταν επιχειρήθηκε, μετά από την κυβερνητική αλλαγή, να αλλάξει ξανά ο νόμος. Οι θέσεις του είχαν δημοσιευτεί στην *Εστία* (12/1/1923, σ. 1) ως απάντηση στην πρόταση που είχε διατυπώσει από την ίδια εφημερίδα ο καθηγητής της Νομικής Α. Ανδρεάδης να επανέλθει ο Οργανισμός του 1911 (*Εστία*, 8 & 9/1/1923, σ.1 & 1).

θέσεως της Ελλάδος»¹⁷¹³. Τα υπερασπιστικά επιχειρήματα συμπεριέλαβαν τον πολιτιστικό ρόλο που έπαιζαν τα πανεπιστημιακά μουσεία σε ευρύτερες ομάδες πληθυσμού (μαθητές και γενικό κοινό) εφόσον δεν υπήρχαν άλλα του είδους τους στη χώρα, καθώς και τη συνδρομή τους στην επικοινωνία με ξένους επιστήμονες και στην επιστημονική έρευνα¹⁷¹⁴. Η πρόταση έλαβε και την υποστήριξη της Σχολής αλλά στο κείμενο του νόμου δεν υιοθετήθηκε, παρά την προνομιακή θέση του εισηγητή της στην κατάρτισή του¹⁷¹⁵.

Με άλλα λόγια, η σταθερή επιδίωξη κατά την εξεταζόμενη δεκαετία να θεσπιστούν περιοριστικές ρυθμίσεις για τις συλλογές που κατείχαν τα μέλη του προσωπικού στα πανεπιστημιακά μουσεία δεν φαίνεται να συνδέεται τόσο με τη δραστηριότητά τους καθώς οι φυσιοδίφες οι οποίοι έδρασαν κυρίως στις προηγούμενες δεκαετίες δεν βρήκαν διαδόχους με έργο παρόμοιου εύρους. Άλλωστε, η ζήτηση γύρω από τις συλλογές είχε αρχίσει συνολικά να φθίνει και η εμβέλεια ανάλογων δράσεων βαθμιαία να εξασθενεί. Μία εξήγηση που μπορεί να νοηματοδοτήσει την επίμονη προώθηση του θέματος σε μία περίοδο κατά την οποία το αντικείμενο της παρέμβασης είχε ουσιαστικά ελαχιστοποιηθεί χρειάζεται να εστιάσει σε άλλο σημείο. Η προσήλωση των πανεπιστημιακών καθηγητών να θεσπιστούν οι σχετικές διατάξεις συσχετίζεται περισσότερο με τη σημαντική αύξηση που γνώριζε συνολικά το κόστος της ανώτατης εκπαίδευσης στη συγκεκριμένη περίοδο και με την επιδίωξη να διαφοροποιηθούν, εξαιτίας αυτού, οι πηγές χρηματοδότησης. Το αίτημα να υπάρξουν νέοι δίαυλοι οικονομικής υποστήριξης στο Πανεπιστήμιο οι οποίοι θα προέρχονταν κυρίως από τη μεριά του κράτους, σε μία εποχή που οι κρατικές δυνατότητες περιορίζονταν επίσης σημαντικά, απαιτούσε να «αποκαθαρθεί» η άσκηση της επιστήμης από τη σύνδεση με δραστηριότητες οι οποίες, στον προηγούμενο αιώνα, μπορούσαν να είναι αποδεκτές. Για τα πανεπιστημιακά μουσεία αυτό είχε καταστεί στη συγκεκριμένη περίοδο περισσότερο κρίσιμο καθώς ο διαχωρισμός τους από τα εργαστήρια μπορούσε να θέσει σε αμφισβήτηση τον εκπαιδευτικό τους ρόλο και, άρα, να μειώσει τη διαπραγματευτική τους ισχύ.

12.4. Η μετάβαση στον μεταπτυχιακό διδακτορικό τίτλο, η προώθηση του ερευνητικού έργου από το επιστημονικό προσωπικό

Ο νόμος του 1922 διατήρησε την απαίτηση οι επιμελητές των εργαστηρίων να έχουν διδακτορική διατριβή και διετή προϋπηρεσία βοηθού, όπως όριζε και ο προηγούμενος του 1911, παρά τις ενδιάμεσες πρωτοβουλίες ώστε να προσλαμβάνονται και πτυχιούχοι. Παράλληλα έδωσε τη δυνατότητα οι επιμελητές, μετά από την πρώτη πενταετή θητεία, να έχουν ισόχρονες ανανεώσεις (έως το ηλικιακό όριο των 70 ετών) με την προϋπόθεση να έχουν δημοσιεύσει ενδιάμεσως μία ερευνητική εργασία που θα λάμβανε την έγκριση του διευθυντή του εργαστηρίου¹⁷¹⁶. Σε πιο απαιτητική κατεύθυνση το νομοσχέδιο που είχε προηγηθεί (1921) περιλάμβανε την υποχρέωση ο επιμελητής να υποβάλει υφηγητική διατριβή προκειμένου να υπάρξει δεύτερη ανανέωση της θητείας, μία

¹⁷¹³ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, Σκούφος προς πρυτανεία, 22/11/1921, αρ. πρ. 23.

¹⁷¹⁴ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, Σκούφος προς πρυτανεία, 22/11/1921, αρ. πρ. 23.

¹⁷¹⁵ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, απόφαση Σχολής προς πρυτανεία, 13/12/21, αρ. πρ. 73. Ο Θ. Σκούφος συμμετείχε στην επιτροπή των βουλευτών που είχε προετοιμάσει το 1921 το συγκεκριμένο νομοσχέδιο (υποσημείωση 1114) και, πιθανώς, η πρότάσή του είχε ήδη απορριφθεί εκεί.

¹⁷¹⁶ Άρθρο 118, Ν. 2905/1922.

διάταξη που εξαιρέθηκε το 1922 και την επανεισήγαγε ο επόμενος Οργανισμός¹⁷¹⁷. Ωστόσο με το διάταγμα Αιγινήτη (1926) άλλαξε ξανά το πλαίσιο των προσόντων και δόθηκε η δυνατότητα να προσλαμβάνονται και πτυχιούχοι ως επιμελητές των εργαστηρίων¹⁷¹⁸. Την ίδια πρόνοια διατήρησε και ο επόμενος Οργανισμός (1932) ο οποίος τελικά με τις διάφορες διατάξεις του προσπάθησε να καθιερώσει, με κάποιον τρόπο, μία διαδικασία εξέλιξης μέσα στην ίδια τη βαθμίδα του επιμελητή¹⁷¹⁹.

Οι αλληλοδιάδοχες προτάσεις αναδεικνύουν ότι ένα από τα θέματα που απασχόλησε ήταν να επαναπροσδιοριστεί το κατώφλι εισόδου στο ακαδημαϊκό επάγγελμα και να αναζητηθούν τα μέτρα που θα εξασφάλιζαν τον επανέλεγχο της επιστημονικής επάρκειας. Η προσέγγιση που υπαγόρευε να διευκολύνεται η αρχική προσέλευση στις χαμηλότερες βαθμίδες και να ενδυναμώνεται στη συνέχεια ο έλεγχος προκειμένου να υπάρξει η παραμονή στο επάγγελμα φαίνεται ότι ήταν εκείνη που τελικά υιοθετήθηκε, τουλάχιστον στη νομοθετική πρόθεση. Η όλη διαδικασία συνδεόταν άμεσα με την καθιέρωση του ξεχωριστού διδακτορικού τίτλου τον οποίο είχε εισαγάγει ο Οργανισμός του 1911 καθώς και με τη δραστηριότητα και την παραγωγή επιστημονικού έργου από τα πανεπιστημιακά εργαστήρια.

Από τον διδάκτορα-πτυχιούχο στον διδακτορικό μεταπτυχιακό τίτλο

Έως το 1911 προκειμένου να απονεμηθεί ο τίτλος του διδάκτορα μετά από την τετραετή φοίτηση στο Πανεπιστήμιο ήταν απαραίτητη η επιτυχής ολοκλήρωση των διδακτορικών εξετάσεων και η υποβολή μίας γραπτής εργασίας την οποία ο υποψήφιος υποστήριζε προφορικά και δημοσίευε. Η ρύθμιση, όμως, είχε συναντήσει δυσκολίες στην εφαρμογή από τη στιγμή που θεσπίστηκε (1842) με αποτέλεσμα η αναγόρευση των διδακτόρων να γίνεται τις επόμενες δεκαετίες και χωρίς την κατάθεση διατριβής ή χωρίς την υπεράσπιση και τη δημοσίευσή της. Σύμφωνα με ερευνητές, η κατάθεση και η εκτύπωση των διδακτορικών διατριβών έγινε υποχρεωτική στη δεκαετία του 1880 και έκτοτε άρχισαν να δημοσιεύονται κανονικά¹⁷²⁰. Ωστόσο, η πραγματικότητα στα επόμενα χρόνια φαίνεται ότι ήταν πιο πολύμορφη.

Τουλάχιστον κατά τα τέλη του αιώνα, όταν οι διαδοχικές θεσπίσεις και καταργήσεις νόμων είχαν απορρυθμίσει τα θέματα των γενικών και διδακτορικών εξετάσεων, η αναγόρευση των διδακτόρων φαίνεται να μην ακολουθούσε την τυπική διαδικασία. Οι περιγραφές που υπάρχουν σε βιογραφικές αφηγήσεις είναι ενδεικτικές, ακόμη κι αν θεωρηθεί ότι γράφονταν με ένα πνεύμα αιχμηρής κριτικής σε μετέπειτα χρόνο. Σε μία από αυτές αναφερόταν ότι στα τέλη του αιώνα οι φοιτητές που κατέθεταν διατριβή «μπορούσαν να μετρηθούν στα δάχτυλα του ενού χεριού» και ότι, όταν η διατριβή ήταν αναπόφευκτη για διάφορους λόγους, ακολουθούσαν μία ευτελής διαδικασία τόσο ως προς την εξέταση του περιεχομένου της όσο και ως προς τη διαδικασία αναγόρευσης¹⁷²¹.

Σχετικές αναφορές, ωστόσο, υπήρχαν και σε θεσμικό επίπεδο. Ο Δ. Αιγινήτης, ως κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής στην εναρκτήρια συνεδρίαση του 1903-04, είχε

¹⁷¹⁷ Άρθρο 122, νομοσχέδιο 1921 (υποσημείωση 1115)· άρθρο 98, Ν. 5343/1932.

¹⁷¹⁸ Άρθρο 7 στο Ν.Δ. της 12ης/6/1926.

¹⁷¹⁹ Άρθρα 98 και 101, Ν. 5343/1932.

¹⁷²⁰ Λάππας, Κ. (2004). *Ο.π.*, σσ. 217-224· Καρκάνης, Η. (2012). *Ο.π.*, σσ. 314-318.

¹⁷²¹ Βαχαβιόλος, Ι. (1933). Πώς πρωτοδιορίστηκα. *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 12, 434-445. Ο Ι. Βαχαβιόλος (1869-1949) ήταν φιλόλογος που υπηρέτησε στη μέση εκπαίδευση αρχικά ως καθηγητής, κατόπιν ως μέλος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και τέλος ως γενικός γραμματέας του υπουργείου Παιδείας. Η διήγησή του αφορά στα τέλη του 19ου αιώνα (1894).

ζητήσει να σταματήσει «το έθος» που επικρατούσε και να εφαρμοστεί ο νόμος περί διατριβών πριν από την ανακοίνωση των ονομάτων των διδασκόντων. Είχε επιλέξει να χρησιμοποιήσει μία αρκετά αιχμηρή γλώσσα αναφέροντας ότι υπήρχε «καταδολίευσις της διατάξεως» που ήταν «λίαν επιζήμιος». Σύμφωνα με τον ίδιο η διατριβή ήταν απαραίτητη προκειμένου «να χωρισθώσιν οι αληθείς επιστήμονες από τους προς εξάσκησιν μόνον του διδασκαλικού επαγγέλματος σπουδάζοντας» και, γι' αυτόν τον λόγο, θεωρούσε μάλιστα ότι χρειαζόταν η διατριβή να έχει ερευνητική κατεύθυνση και να «λύη ζήτημά τι εν τη επιστήμη, να είνε δηλ. εν μέρει τουλάχιστον πρωτότυπος». Ο ίδιος, από τη θέση του κοσμήτορα, εισηγήθηκε ότι «πρέπει να ζητήσωμεν να εφαρμοστεί ειλικρινώς ο νόμος» προκειμένου να υπάρξουν οι «αληθείς επιστήμονας αίτινες αύτοι θ' αποτελέσουν ιδιαιτέραν τάξιν» και πρότεινε να προβεί η Φιλοσοφική στις απαραίτητες ενέργειες ώστε να το διασφαλίσει¹⁷²². Η ισχύς του νόμου, όμως, αμφισβητήθηκε από την πλειοψηφία με αποτέλεσμα να αποσταλεί ερώτημα προς το υπουργείο σχετικά με το ποιες ρυθμίσεις ίσχυαν¹⁷²³. Η υπουργική απάντηση δεν ανευρέθηκε, ωστόσο το 1906-07 ο πρύτανης Ν. Πολίτης περιέγραφε την κατάσταση περί εξετάσεων ως «κυκλών και χάος» που εξανάγκαζε το Πανεπιστήμιο «να προσφύγη εις το νομικόν κλάσμα του εθίμου» για τη διενέργειά τους¹⁷²⁴. Δύο χρόνια αργότερα ο Κ. Στέφανος από τη θέση του πρύτανη δήλωνε, όσο σαφέστερα μπορούσε να δηλώσει, ότι η κατάθεση διατριβής δεν συνόδευε πάντα τον τίτλο του διδάκτορα¹⁷²⁵. Είναι, επομένως, εξαιρετικά αμφίβολος ο βαθμός στον οποίο ήταν εγκατεστημένη παράδοση η υποβολή μίας γραπτής εργασίας, με οποιοδήποτε περιεχόμενο, προκειμένου να αποκτηθεί ο διδακτορικός τίτλος στα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Αντίθετα, η ετήσια ανακοίνωση των διδασκόντων από τις πρυτανικές αρχές στις περισσότερες περιπτώσεις σήμαινε απλώς την ολοκλήρωση των διδακτορικών εξετάσεων με τον κατάλληλο βαθμό (λίαν καλώς ή άριστα). Η εκτίμηση αυτή ισχυροποιείται από τη διερεύνηση του θέματος στα πρώτα χρόνια της Φυσικομαθηματικής.

Η Σχολή μετά από την αυτονόμησή της άρχισε να εντάσσει στις συνεδριάσεις της την έγκριση διδακτορικών διατριβών, κάτι που δεν συνέβαινε προηγουμένως, σε μία προσπάθεια μάλλον να αναβαθμιστεί η απονομή του τίτλου¹⁷²⁶. Ωστόσο, παρά τις προθέσεις, στο διάστημα 1904-1911 συζητήθηκε ένας πολύ μικρός αριθμός διατριβών. Οι συγγραφείς τους είτε είχαν ολοκληρώσει μόλις τις διδακτορικές τους εξετάσεις, είτε το είχαν πράξει τα προηγούμενα έτη. Συγκεκριμένα εγκρίθηκαν 20 διατριβές από το φυσικό τμήμα, όταν το σύνολο όσων ανακηρύχθηκαν διδάκτορες στις φυσικές επιστήμες στην ίδια περίοδο ήταν 113, καθώς και 5 ακόμη που αφορούσαν σε παλαιότερες αποφοιτήσεις ενώ υπήρξε και μία απόρριψη. Για δε το μαθηματικό τμήμα, όταν το σύνολο των διδασκόντων της περιόδου ήταν 46, δεν εγκρίθηκε καμία διατριβή ενώ υπήρξε μία έγκριση για παλαιότερο τίτλο. Τα επόμενα χρόνια η Σχολή συνέχισε να περιλαμβάνει εγκρίσεις διατριβών για απόφοιτους της περιόδου 1904-1911, εξέτασε

¹⁷²² ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 1/10/1903, ιδίως σσ. 304-305.

¹⁷²³ ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής, 4/12/1903· Λυτά Συγκλήτου, φ. 255.3, κοσμητεία Φιλοσοφικής προς πρυτανεία, 12/1/1904, αρ. πρ. 13/57.

¹⁷²⁴ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 202.1, πρύτανης (Ν. Πολίτης) προς ΥΕΔΕ, 12/2/1907.

¹⁷²⁵ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 202.2, πρύτανης (Κ. Στέφανος) προς ΥΕΔΕ, αρ. πρ. 2511. Σύμφωνα με τον καθηγητή μαθηματικών: «Εμερίμνησε δε το κατά δύναμιν [η Σύγκλητος] και περί ποιιάς τινος ανυψώσεως του διδακτορικού αξιώματος δια της απαιτήσεως όπως του διπλώματος του διδάκτορος αξιώνται, οι τυχόντες μεν του νομίμου προς τούτο βαθμού, υποβαλόντες δε έντυπον διατριβή εγκριθείσαν υπό της οικείας Σχολής».

¹⁷²⁶ Δεν έχει υποπέσει στην αντίληψή μου να γινόταν, πριν από το 1904, καταγραφή στα πρακτικά των Σχολών της διαδικασίας έγκρισης διδακτορικών διατριβών.

όμως ελάχιστες περιπτώσεις (τέσσερις για το φυσικό, μία για το μαθηματικό)¹⁷²⁷. Επομένως, το μεγαλύτερο πλήθος των αποφοίτων που ανακηρύχθηκαν διδάκτορες σε αυτή την περίοδο δεν είχε καταθέσει διατριβή. Για όσους το έπραξαν, η χρονική απόσταση ανάμεσα στην πρωθύστερη ανακοίνωση του διδακτορικού τίτλου από το Πανεπιστήμιο και στη συζήτηση της διατριβής τους από τη Σχολή κυμαινόταν από μηδέν έως δεκατρία έτη, με συνήθη χρόνο περίπου δύο έτη μετά από την αποφοίτηση και τη σχετική ανακήρυξη. Επομένως, χωρίς να αναιρείται ότι εκπονούνταν διδακτορικές διατριβές έως το 1911 και ότι ανάμεσά τους υπήρξαν αξιόλογες επιστημονικές συμβολές σε ατομικό επίπεδο, δεν τεκμηριώνεται μία ευρεία εικόνα ότι είχε παγιωθεί η κατάθεση και υποστήριξη μίας διατριβής προκειμένου να αποδίδεται ο τότε διδακτορικός τίτλος, ακόμη και στη συγκεκριμένη Σχολή η οποία είχε λάβει πρόσθετα μέτρα ώστε να καθιερώσει τη διαδικασία.

Τα θέματα των διατριβών στις φυσικές επιστήμες που εγκρίθηκαν στην περίοδο 1904-1911, όπως πιστοποιούνται από τον καθηγητή που τις πρότεινε, αφορούσαν κυρίως στη χημεία (14) και κατόπιν στη φυσική (5) ή στη ζωολογία (5). Οι δε φοιτητές που τις είχαν εκπονήσει προσέβλεπαν μάλλον, όπως υποδηλώνει η συνέχεια, στην ακαδημαϊκή σταδιοδρομία ή σε υψηλές θέσεις της δημόσιας υπαλληλίας. Η έρευνα βρήκε λίγες από το σύνολο αυτών των διδακτορικών διατριβών να έχουν δημοσιευτεί σε αυτοτελείς εκδόσεις ή σε περιοδικά και όσες βρέθηκαν ανήκαν σε διδάκτορες που ακολούθησαν ακαδημαϊκή καριέρα¹⁷²⁸. Η απαίτηση του τίτλου μόνο ως τυπικό προσόν σε κάποιους τομείς του επαγγελματικού στίβου φαίνεται ότι ήταν λόγος ώστε να μην αναζητούνται τρόποι δημοσίευσης της διατριβής από όσους δεν απέβλεπαν σε ένα ακαδημαϊκό μέλλον.

Στα αρχικά πρακτικά της Σχολής καταγραφόταν μόνο η πρόταση από τον αρμόδιο καθηγητή να εγκριθεί ή όχι η διατριβή και η σχετική απόφαση¹⁷²⁹. Στη συνέχεια οι καθηγητικές εισηγήσεις καταγράφονταν πιο αναλυτικά και άρχισαν να θέτουν ως ζητούμενο οι εργασίες να διαθέτουν, σε έναν βαθμό, ερευνητικό προσανατολισμό. Μερικές από τις διατριβές θεωρήθηκε ότι πληρούσαν το συγκεκριμένο κριτήριο όπως, για παράδειγμα, η διατριβή του Κ. Βέη που υποδείχθηκε ότι μπορούσε «να χρησιμεύσει ως πρότυπον εναισιμίων διατριβών»· ωστόσο, η συγκεκριμένη συζητήθηκε οκτώ χρόνια μετά την αποφοίτηση του ίδιου όταν είχε ολοκληρώσει τις σπουδές στην École Normale Supérieure και λίγο πριν υποβάλει υφηγεσία¹⁷³⁰. Αξιόλογες, πάντως, θεωρήθηκαν και άλλες διατριβές που κατατέθηκαν αμέσως μετά από τις διδακτορικές εξετάσεις των υποψήφιων. Σε αρκετές περιπτώσεις από τη μεριά των καθηγητών επιδιωκόταν, ακόμη και στις σύντομες καταγραφές των εισηγήσεων, να γίνει σαφής διάκριση ανάμεσα σε εκείνες τις διατριβές που εκπονούνταν με «βαθείαν και ευσυνείδητον μελέτην της σχετικής βιβλιογραφίας» οι οποίες είχαν πειραματικά αποτελέσματα που «πολλά

¹⁷²⁷ Το 1922 εξετάστηκε η τελευταία διδακτορική διατριβή πτυχιούχου που είχε αποφοιτήσει έως το 1911. Μία ακόμη διατριβή από απόφοιτο του 1908-09 εξετάστηκε το 1927, αλλά έγινε με τις διαδικασίες του νέου νόμου (συγκεκριμένα η διατριβή του Σπ. Μαλακατέ (1885 - 1950) ο οποίος ακολούθησε στη συνέχεια ακαδημαϊκή σταδιοδρομία).

¹⁷²⁸ Αρκετές φορές η δημοσίευση γινόταν αργότερα, όταν η αξιοποίηση της διατριβής ήταν ορατή. Για παράδειγμα ο Δ. Χόνδρος υποστήριξε τη διατριβή του αμέσως μετά από τις διδακτορικές του εξετάσεις και εγκρίθηκε (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 8/5/1906), αλλά η εκτύπωσή της έγινε το 1910 ώστε να χρησιμοποιηθεί στην υποψηφιότητά του (εργασία υπ' αριθμό 1 στον πίνακα του Παραρτήματος 3).

¹⁷²⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/10/1904, 30/5/1905, 17/3/1906.

¹⁷³⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 3/2/1907 (ο Κ. Βέης έγινε υφηγητής το 1908). Επίσης η επί διδακτορία διατριβή του Γ. Ρεμούνδου συζητήθηκε τρεις μήνες πριν από την υφηγεσία του αφότου είχε επιστρέψει στην Ελλάδα ως διδάκτορας της Σορβόννης (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/2/1905 & 20/5/1905).

προσθέτουσιν εις την έρευναν» και σε όσες γίνονταν αποδεκτές «επεικώς» καθώς ανήκαν «εις την κατηγορίαν των επί σειρά ετών εγκρινομένων» που δεν παρουσίαζαν «τι νέον ως τινές των νεωτέρων»¹⁷³¹.

Στον πανεπιστημιακό νόμο του 1911 γινόταν μία προσπάθεια να αναβαθμιστεί ο διδακτορικός τίτλος ο οποίος θεσπίστηκε ανεξάρτητος από το πτυχίο. Για να τον αποκτήσει ένας πτυχιούχος έπρεπε να υποβάλει διατριβή με ορισμένη την ελάχιστη έκταση και με θέμα που ανήκε σε ένα από τα πτυχιακά μαθήματα χωρίς να απαιτείται ελάχιστος χρόνος από το πτυχίο έως την ολοκλήρωσή της. Μετά από την υποβολή της διατριβής, που αρχικά μπορούσε να είναι και χειρόγραφη, οριζόταν ένας καθηγητής ο οποίος κατέθετε εισήγηση εντός δύο μηνών και η Σχολή συνεδρίαζε για το παραδεκτό ή όχι της διατριβής. Εάν την ενέκρινε ο συγγραφέας όφειλε να την εκτυπώσει, να παραδώσει τριάντα αντίτυπα στο Πανεπιστήμιο και να την υποστηρίξει προφορικά σε ειδική συνεδρίαση όπου συμμετείχαν όλοι οι τακτικοί καθηγητές της Σχολής και οι έκτακτοι καθηγητές σε συναφές αντικείμενο (ο περιορισμός τέθηκε εκ των υστέρων). Ο υποψήφιος μπορούσε να απορριφθεί είτε στο στάδιο της εξέτασης της διατριβής, είτε στην προφορική παρουσίαση και είχε δικαίωμα να επανέλθει σε νέα δοκιμασία μετά από τουλάχιστον έξι μήνες. Η ψηφοφορία ήταν φανερή και απαιτούσε την απόλυτη πλειοψηφία των παρόντων (με βαρύνουσα την ψήφο του κοσμήτορα σε περίπτωση ισοψηφίας). Ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα της κρίσης, οι υποψήφιοι όφειλαν να καταθέσουν 200δρχ. στο πανεπιστημιακό ταμείο για την αμοιβή του εισηγητή και των εξεταστών και άλλα έξοδα¹⁷³². Ο διδακτορικός τίτλος αρχικά δεν περιλάμβανε περιγραφική βαθμολογία την οποία είχε προτείνει η Φυσικομαθηματική¹⁷³³ τη σχετική πρόβλεψη εισήγαγε ο Οργανισμός του 1922.

Με τον νόμο του 1911 επίσης ορίστηκε ότι οι ήδη εγγεγραμμένοι φοιτητές ως προς τη φοίτηση και τις εξετάσεις θα υπάγονταν στις παλαιότερες διατάξεις, με μία ρητή και σαφή εξαίρεση: ότι στο εξής «οι ευδοκιμούντες κατά τις εξετάσεις καθίστανται πτυχιούχοι και ότι δια την κτήσιν του διδακτορικού διπλώματος εφαρμόζεται και δι' αυτούς ο παρών νόμος»¹⁷³⁴. Η ειδική μέριμνα προκειμένου να εφαρμοστεί άμεσα η νέα διαδικασία για την απονομή του διδακτορικού τίτλου δεν μπορεί παρά να νοηματοδοτηθεί ότι εξέφραζε μία ισχυρή επιδίωξη. Αυτή ήταν να δημιουργηθεί άμεσα ένα θεσμικό πλαίσιο το οποίο θα αναβάθμιζε τον διδακτορικό τίτλο, θα λειτουργούσε ενισχυτικά στην παραγωγή επιστημονικού έργου και θα εξασφάλιζε την αναπαραγωγή εντός της χώρας του επιστημονικού της δυναμικού. Η συνέχεια, όμως, φαίνεται ότι δεν επιβεβαίωσε τις προθέσεις και έξι χρόνια αργότερα, το 1917, αυτή ακριβώς η ρύθμιση αναρρέθηκε¹⁷³⁵.

¹⁷³¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11/5/1907 & 9/12/1908. Οι προαναφερόμενες επαινετικές κρίσεις αφορούσαν στη διατριβή του Ιωάννη Καρά την οποία υπέβαλε με την ολοκλήρωση των διδακτορικών του εξετάσεων. Ο ίδιος στη συνέχεια υπηρέτησε στο χημικό εργαστήριο του υπουργείου Οικονομικών και κατόπιν έγινε διευθυντής στο διάδοχό του Γενικό Χημείο του Κράτους. Κατάθεση διατριβών παράλληλα με τις διδακτορικές τους εξετάσεις είχε γίνει και σε μερικές ακόμη περιπτώσεις, όπως από τον Δ. Χόνδρο και τον Δ. Νικολάου το 1906 και από τον Ι. Παρασκευόπουλο το 1910.

¹⁷³² ΦΕΚ 178Α, 12/7/1911, Ν. 3823, άρθρο 18 και ΦΕΚ 156Α, 23/5/1912, Β.Δ. υπ' αριθμ. 1.

¹⁷³³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11/1/1912.

¹⁷³⁴ Άρθρο 27§1, Ν. 3823/1911.

¹⁷³⁵ ΦΕΚ 268Α, 21/11/1917, Ν. 1062, άρθρο 15. Σύμφωνα με αυτό το άρθρο «η αληθής έννοια» της διάταξης του 1911 ήταν ότι στη νέα διαδικασία για την απόκτηση του διδακτορικού τίτλου υπάγονταν μόνο όσοι είχαν κάνει εγγραφή για πρώτη φορά το 1911-12 και οι μετέπειτα.

Στη Φυσικομαθηματική Σχολή κατά την εξεταζόμενη δεκαετία (1912-1922) ήταν λίγοι οι φοιτητές με πτυχίο υπό τον νέο νόμο που διεκδίκησαν διδακτορικό τίτλο. Συγκεκριμένα, ήταν εννέα στις φυσικές επιστήμες και έξι στα μαθηματικά (Πίνακας 34). Από τους διδάκτορες στις φυσικές επιστήμες δύο έκαναν διατριβή στη φυσική και δύο στη γεωλογία, ενώ οι υπόλοιποι πέντε στη χημεία. Από τους εννέα οι οκτώ ανήκαν στο επιστημονικό προσωπικό των εργαστηρίων όταν εκπονούσαν τις διατριβές τους και, ουσιαστικά, ήταν η ανάγκη σε επιμελητές που ώθησε τη διαδικασία. Γενικότερα ο προσανατολισμός στην ακαδημαϊκή σταδιοδρομία μπορεί να θεωρηθεί δεδομένος για όλους τους διδάκτορες αυτής της περιόδου, ακόμη και για εκείνους στα μαθηματικά που οι εργασιακές θέσεις στο Πανεπιστήμιο ήταν τότε ελάχιστες. Αποτέλεσε, άλλωστε, τον λόγο που σχεδόν όλοι διεκδίκησαν σθεναρά υποτροφίες προκειμένου να συνεχίσουν σπουδές σε πανεπιστήμια της Ευρώπης¹⁷³⁶. Η σύζευξη της ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας με τον διδακτορικό τίτλο δεν περιλαμβανόταν μόνο τις ατομικές τους προθέσεις, βρήκε σχεδόν απόλυτη εφαρμογή στην πράξη τα επόμενα χρόνια¹⁷³⁷. Σε αυτή την κατεύθυνση η ερευνητική διάσταση των διατριβών απασχόλησε ισχυρότερα από την προηγούμενη περίοδο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι όσες εγκρίθηκαν είχε θεωρηθεί ότι πληρούσαν το κριτήριο. Ήταν, για παράδειγμα, ενδεικτικές εκφράσεις στις εισηγήσεις όπως «*δεν έχει αξιώσεις να λένη νέα πράγματα ...[όμως] δια συγκεκριμένων αριθμητικών παραδειγμάτων επί τη βάσει πειραμάτων και μετρήσεων του συγγραφέως προσδίδεται ιδιάζουσα ζωή εις την έκθεσιν*»¹⁷³⁸. Ωστόσο ο ερευνητικός προσανατολισμός αποτελούσε έναν στόχο που τονιζόταν η επιδίωξή του, ιδιαιτέρως στα πρώτα χρόνια, και σε μερικές περιπτώσεις έκανε την κρίση αυστηρή σε διατριβές που περιείχαν μεν «*εξαγόμενα τα οποία δεν απαντώνται αλλαχού*» αλλά δεν ήταν «*δυσχερή τα προβλήματα τα λυόμενα, είνε όμως αξιοσημείωται αι ιδέαι εφ' ων αύτη [η διατριβή] στηρίζεται*»¹⁷³⁹.

Στη δεκαετία που ακολούθησε (1922-1932) η Φυσικομαθηματική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών εξακολουθούσε να είναι η μόνη στην Ελλάδα που απένειμε διδακτορικούς τίτλους στις αντίστοιχες επιστήμες ενώ, παράλληλα, είχαν διευρυνθεί οι προοπτικές για ακαδημαϊκή σταδιοδρομία εξαιτίας της ίδρυσης και άλλων ανώτατων ιδρυμάτων. Σε αυτή τη δεκαετία το πλήθος των διδακτόρων αυξήθηκε συγκριτικά με την προηγούμενη (τριανταένα άτομα έναντι δεκαπέντε, Πίνακας 34), ενώ ανακηρύχθηκαν και οι πρώτες τρεις γυναίκες διδάκτορες. Η αναλογία ανάμεσα στους διδάκτορες φυσικών επιστημών και μαθηματικών ενισχύθηκε περαιτέρω (είκοσι δύο και εννέα αντίστοιχα) και, ανάμεσα στους πρώτους, διατηρήθηκε αμείωτος ο προσανατολισμός στη χημεία (δώδεκα στους είκοσι δύο). Τέλος, αξιοσημείωτη είναι σε όλη την εικοσαετία 1912-1932 η έλλειψη διδακτόρων στις βιολογικές επιστήμες (με μία εξαίρεση). Επομένως, τόσο στην «πολεμική» δεκαετία όσο και στην επόμενη της, ο αριθμός εκείνων που ενεπλάκησαν στη διαδικασία εκπόνησης μίας διατριβής ήταν μειωμένος σε σχέση με την περίοδο προ του 1912 σε αντίθεση με τη συσχέτιση τίτλου και ακαδημαϊκής

¹⁷³⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 26/5/1915 (ενδεικτικά). Στη συνεδρίαση διεκδικήθηκαν υποτροφίες από όλους τους ήδη και αμέσως επόμενους διδάκτορες.

¹⁷³⁷ Από τους εννέα διδάκτορες των φυσικών επιστημών οι οκτώ (εκτός από τον Ευκλείδη Σακελλάριο) εργάζονταν στο Πανεπιστήμιο όταν εκπονούσαν τις διατριβές τους. Συνέχισαν στο ακαδημαϊκό επάγγελμα και οι εννέα (ο ένας μετά από σταδιοδρομία στη βιομηχανία) και οι έξι έφτασαν στη βαθμίδα του καθηγητή στα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης, το ΕΜΠ και τη Γεωπονική. Από τους έξι διδάκτορες των μαθηματικών ο ένας απεβίωσε το 1919 και ένας εργάστηκε αρχικά ως βοηθός στην Αστρονομία και κατόπιν στο Υπουργείο Οικονομίας. Οι άλλοι τέσσερεις διδάκτορες μαθηματικών ακολούθησαν ακαδημαϊκή καριέρα και οι τρεις έγιναν καθηγητές μέσα στην επόμενη δεκαετία (ο τέταρτος απεβίωσε το 1927).

¹⁷³⁸ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 3/4/1915.

¹⁷³⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 26/5/1915.

σταδιοδρομίας η οποία φαίνεται να ενισχύθηκε. Με στόχο να ενισχυθεί περαιτέρω αυτή η συσχέτιση η Φυσικομαθηματική επεδίωξε, αμέσως μετά από το 1922, να αυξήσει τις απαιτήσεις για την απόκτηση του διδακτορικού τίτλου μέσω ειδικών ρυθμίσεων (βλ. στη συνέχεια).

Η επιλογή της ακαδημαϊκής σταδιοδρομίας, εκτός από το κόστος της μετεκπαίδευσης στο εξωτερικό, έθετε οικονομικά διλήμματα και σε προηγούμενο στάδιο τουλάχιστον σε ένα μέρος των διδασκόντων. Από τη μεριά του Πανεπιστημίου στη δεκαετία 1912-1922 υπήρξαν αποφάσεις για οικονομική συνδρομή σε υποψήφιους, ενισχυμένη κάποιες φορές, προκειμένου να ανταποκριθούν στο κόστος εκτύπωσης της διατριβής και τα υπόλοιπα έξοδα του τίτλου¹⁷⁴⁰. Ωστόσο προς τα τέλη της δεκαετίας ειδικότερα το εκτυπωτικό κόστος, μέσα στις συνθήκες που είχε δημιουργήσει ο ευρωπαϊκός πόλεμος, βάρυνε περισσότερο απ' ότι στο παρελθόν. Από τη Φυσικομαθηματική αναζητήθηκαν εναλλακτικές λύσεις, όπως η δακτυλογράφηση, που ωστόσο δεν επιτράπηκαν¹⁷⁴¹. Αντίθετα ο νέος νόμος το 1922 αύξησε τα αντίτυπα κάθε διατριβής σε εκατό μέτρο που είχε θεωρηθεί ότι, σε συνδυασμό με τη δημόσια υποστήριξη που επίσης καθιερώθηκε τότε, στόχευε «καταδήλως» να ενισχύσει τον επιστημονικό έλεγχο. Επιπρόσθετα όμως ο νέος Οργανισμός έδινε και την ευχέρεια σε κάθε Σχολή να αποφασίζει «τα καθέκαστον της εγκρίσεως και δημοσιεύσεως [...] και της δοκιμασίας»¹⁷⁴². Η Φυσικομαθηματική επανήλθε, με πρωτοβουλία των Ζέγγελη και Καραθεοδωρή, προκειμένου να επιτραπεί η δακτυλογράφηση των διατριβών καθώς έκρινε ότι η «εν τω τυπογραφείω εκτύπωσι[ς] καθίσταται αυτόχρημα απαγορευτική»¹⁷⁴³. Παρ' ότι δεν αποφασίστηκε από την πανεπιστημιακή διοίκηση κάποια ρύθμιση μεταβατικού χαρακτήρα, η Σχολή δέχτηκε ότι στις εσωτερικές της διαδικασίες «εκπληρούται το πνεύμα του νόμου» εάν η διατριβή ήταν δακτυλογραφημένη σε διπλάσια αντίγραφα από τον αριθμό των καθηγητών¹⁷⁴⁴. Η δακτυλογράφηση αργότερα αποσύρθηκε αλλά, όταν καταρτίστηκε ο ειδικός κανονισμός της Φυσικομαθηματικής για τη διδακτορική δοκιμασία, το πλήθος των αντιτύπων περιορίστηκε περαιτέρω και εισήχθη η μέριμνα σε εξαιρετικές περιπτώσεις να γίνεται η εκτύπωση «δαπάναις του Πανεπιστημίου». Με άλλα λόγια, η εκτενής ενασχόληση που υπήρξε στην έναρξη της μεσοπολεμικής περιόδου με όσα θέματα είχαν οικονομικές επιδράσεις στην απόφαση να εκπονηθεί μία διδακτορική διατριβή, αλλά και οι καθυστερήσεις που σημειώθηκαν στην τυπική ολοκλήρωση της διαδικασίας σε κάποιες περιπτώσεις¹⁷⁴⁵, αναδεικνύουν ότι τουλάχιστον για ένα μέρος των υποψηφίων διδασκόντων της Φυσικομαθηματικής η

¹⁷⁴⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 19/1/1919 & 2/3/1919. Οι αποφάσεις αφορούσαν στους διδάκτορες μαθηματικών Αριστοτέλη Οικονόμου και Θεόδωρο Βαρόπουλο (ο τελευταίος εργαζόταν παράλληλα ως γραφέας στο Πανεπιστήμιο).

¹⁷⁴¹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11/6/1922.

¹⁷⁴² Άρθρα 238, 239, 248, Ν. 2905/1922.

¹⁷⁴³ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1922-1925, φ. 3.3, χειρόγραφο υπόμνημα των δύο καθηγητών που υιοθετήθηκε ως απόφαση της Σχολής (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 260.6, 15/12/1922, αρ. πρ. 128).

¹⁷⁴⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 21/1/1923.

¹⁷⁴⁵ Σύμφωνα με τον Κ. Ζέγγελη, αυτός ήταν ο λόγος που υπήρξε χρονική καθυστέρηση από την κατάθεση της διατριβής του Ν. Π. Οικονομόπουλου έως την έγκρισή της (για τον ίδιο, υποσημείωση 1875). Η διατριβή κατατέθηκε (χειρόγραφο) τον Μάιο του 1922, η αρχική συζήτησή στη Σχολή έγινε τον επόμενο μήνα και έλαβε έγκριση. Συζητήθηκε εκ νέου, με το ίδιο θέμα, μετά από δεκαπέντε μήνες οπότε και ολοκληρώθηκε η διαδικασία. Η διατριβή ήταν η πρώτη που εγκρίθηκε μετά από την καθιέρωση βαθμολογίας κατά την απονομή του τίτλου, οπότε διατυπώθηκε και ένα σκεπτικό προκειμένου να αποδίδεται ο βαθμός το οποίο έδινε έμφαση ξανά στο ερευνητικό περιεχόμενο (ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 1.1, 14/5/1922· ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 11/6/1922, 27/10/1923, 10/11/1923, 17/11/1923).

εμπλοκή στη δοκιμασία δεν ήταν απρόσκοπτη από τις πιέσεις που προκαλούσαν τα οικονομικά θέματα.

Η δυνατότητα που δόθηκε από τον Οργανισμό του 1922 να καταρτίσει κάθε Σχολή ιδιαίτερο κανονισμό για τη διαδικασία απονομής του διδακτορικού τίτλου¹⁷⁴⁶ αξιοποιήθηκε από τη Φυσικομαθηματική προκειμένου να εισαγάγει μερικές πρόσθετες απαιτήσεις. Κυριότερη προσθήκη ήταν η απόφαση να απαρτίζεται η προφορική εξέταση των υποψηφίων διδασκόντων, εκτός από την υπεράσπιση της διατριβής, και από μία παρουσίαση υπό τύπο διδασκαλίας ενός θεωρητικού θέματος το οποίο ο υποψήφιος επέλεγε ανάμεσα σε τρία που του κοινοποιούνταν δεκαπέντε ημέρες νωρίτερα¹⁷⁴⁷. Η ειδική διαδικασία ακολουθήθηκε στη Φυσικομαθηματική κατ' εξαίρεση και για το μεγαλύτερο μέρος των διδασκόντων της επόμενης δεκαετίας (1922-1932)¹⁷⁴⁸. Άλλαξε αφότου δημοσιεύτηκε ο νέος νόμος το 1932 που διατήρησε, χωρίς εξαιρέσεις, την αρχική μορφή εξέτασης με υπεράσπιση μόνο της διατριβής. Με το πλαίσιο που επιχείρησε να καθιερώσει η Σχολή στο ενδιάμεσο διάστημα η διδακτορική δοκιμασία στις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες ήρθε πλησιέστερα στη μορφή που είχε η υφηγητική δοκιμασία. Αυτό πραγματοποιήθηκε σε μία περίοδο στην οποία, αφενός, δεν υπήρξαν στη Σχολή παρά ελάχιστες υποψηφιότητες για την υφηγητική δοκιμασία¹⁷⁴⁹ και, αφετέρου, είχαν πληθύνει οι θέσεις του διδακτικού προσωπικού σε νεοσύστατες ανώτερες και ανώτατες σχολές.

Απόπειρες για την προβολή του επιστημονικού έργου των εργαστηρίων

Στην εξεταζόμενη δεκαετία ένα ζήτημα που συνδέθηκε άμεσα με τις νέες διατριβές ήταν η δημιουργία ή η ενίσχυση συνθηκών που θα υποστήριζαν την παραγωγή ερευνητικού έργου. Συγκεκριμένα αυτό που απασχόλησε μεμονωμένες έδρες και συλλογικά τη Σχολή αφορούσε στην προβολή της εργασίας των νέων διδασκόντων και των μελών του εργαστηριακού προσωπικού πέραν των καθηγητών. Ανάμεσα στους τελευταίους οι χειρισμοί ποίκιλλαν, αφενός, ως προς τη συνέχεια που έδωσαν ή όχι στο ατομικό ερευνητικό τους έργο και, αφετέρου, ως προς τον τρόπο που λειτούργησαν την επιστημονική τους ομάδα και τις επιλογές που υιοθέτησαν για το συγκεκριμένο θέμα.

Το Πανεπιστήμιο στις αρχές του αιώνα είχε αποφασίσει να εκδίδει μία ετήσια Επιστημονική Επετηρίδα στην οποία μπορούσαν να δημοσιεύονται πραγματείες καθηγητών και υφηγητών¹⁷⁵⁰. Με απόφαση της Συγκλήτου ως προαπαιτούμενος όρος στις υφηγητικές δημοσιεύσεις είχε τεθεί η έγκριση του αντίστοιχου κοσμήτορα. Ωστόσο, περισσότερο από αυτό, αμφισβητούνταν από ορισμένους καθηγητές κατ' αρχήν η παροχή της δυνατότητας στους υφηγητές καθώς πρέσβευαν ότι μόνο όταν πλεονάζουν

¹⁷⁴⁶ Άρθρο 238, Ν. 2905/1922.

¹⁷⁴⁷ ΦΕΚ 80Α, 31/3/1925, *Περί των καθέκαστον της εγκρίσεως και δημοσιεύσεως της διδακτορικής διατριβής και δοκιμασίας υποψηφίων διδασκόντων εν τη Σχολή των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών*.

¹⁷⁴⁸ Ο ειδικός κανονισμός της Φυσικομαθηματικής για την εξέταση των υποψηφίων διδασκόντων ίσχυσε από το 1925 έως το 1932. Σε αυτή την περίοδο οι διδάκτορες εξετάζονταν και στην παρουσίαση ενός θεωρητικού θέματος υπό μορφή διδασκαλίας (είναι οι 19 διδάκτορες που περιλαμβάνονται στον Πίνακα 34 από τον Λέοντα Πίντο έως τον Δημήτριο Ζαγανιάρη).

¹⁷⁴⁹ Οι δύο που έγιναν υφηγητές στη δεκαετία 1912-1922 (ο Ε. Εμμανουήλ το 1918 και ο Μ. Στεφανίδης το 1919) είχαν γίνει καθηγητές το 1921 και 1924 αντίστοιχα. Οι επόμενες υφηγεσίες στη Σχολή κατατέθηκαν πολύ αργότερα, μετά από το 1930.

¹⁷⁵⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 22/9/1901 & 27/10/1901.

οι καθηγητικές εργασίες «τότε θέλει εκπληρωθή ο σκοπός της εκδόσεως»¹⁷⁵¹. Καθώς η συμμετοχή των υφηγητών συνεχίστηκε στους επόμενους τόμους¹⁷⁵², από την ίδια μεριά διατυπώθηκε σαφέστερα η θέση ότι στην Επετηρίδα «βαρύνη μάλλον της των υφηγητών η των καθηγητών συνεργασία, άλλως προτιμότερον θα ήτο να παύση εκδιδόμενον το έργον»¹⁷⁵³. Ωστόσο και πάλι οι εσωτερικές πιέσεις δεν απέδωσαν και οι υφηγητικές δημοσιεύσεις εξακολούθησαν έως το 1911, παρ' ότι υπήρξαν και αρνήσεις στην έγκριση συγκεκριμένων εργασιών¹⁷⁵⁴. Το δικαίωμα δημοσίευσης άλλαξε όταν, σε μία περίοδο που δεν υπήρχαν υφηγητές, η Σύγκλητος του 1912-13 αποφάσισε οι εργασίες να έχουν «αποκλειστικώς» συγγραφείς καθηγητές. Σε ενίσχυση της απόφασης, αρνήθηκε να δημοσιεύσει μελέτη του Α. Δαμβέργη που είχε συνυπογράψει με τον επιμελητή Τ. Κομνηνό¹⁷⁵⁵ του οποίου το όνομα αποσύρθηκε τελικά μετά από διαβουλεύσεις¹⁷⁵⁶.

Το 1917 ο πρύτανης Θ. Σκούφος επανέθεσε το θέμα στη Σύγκλητο με αφορμή αίτημα του Δ. Τσακαλώτου να δημοσιευτεί μία εργασία του στην Επιστημονική Επετηρίδα¹⁷⁵⁷. Σύμφωνα με τον πρύτανη η προηγούμενη απόφαση χρειαζόταν να αναθεωρηθεί καθώς «νυν τα πράγματα έχουσιν άλλως» και πλέον υπήρχε «ωρισμένος κύκλος επιστημόνων, ευρισκομένων επί του αυτού επιστημονικού επιπέδου [των καθηγητών], είναι ούτοι οι επιμεληταί των πανεπιστημιακών εργαστηρίων και κλινικών»¹⁷⁵⁸. Η συγκλητική απόφαση πράγματι άλλαξε και οι επιμελητές απέκτησαν το δικαίωμα δημοσίευσης. Το άρθρο ωστόσο του Δ. Τσακαλώτου δεν βρήκε τον δρόμο προς τα συγκεκριμένα πιεστήρια¹⁷⁵⁹, αντίθετα η ελληνική του εκδοχή συμπεριλήφθηκε μαζί με άλλες σε ειδική έκδοση που έκανε το εργαστήριο Ανόργανης Χημείας η οποία, μέσα στο τεταμένο ακαδημαϊκό κλίμα της εποχής, εντάχθηκε στις πολιτικές αντιπαραθέσεις¹⁷⁶⁰. Πάντως, όποιοι κι αν ήταν οι χειρισμοί για τις συγκεκριμένες χημικές δημοσιεύσεις,

¹⁷⁵¹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 28/6/1905. Την προσέγγιση αυτή υπερασπιζόταν σταθερά στο συγκεκριμένο διάστημα ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Δ. Πατσόπουλος.

¹⁷⁵² Στους τόμους της Επιστημονικής Επετηρίδας έως το 1911 είχαν δημοσιεύσει από τη Φυσικομαθηματική οι υφηγητές: ο Γ. Ρεμούνδος τρεις εργασίες και οι Π. Ζερβός, Αθ. Καραγιαννίδης και Κ. Βέης από μία εργασία.

¹⁷⁵³ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 2/6/1907.

¹⁷⁵⁴ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 3/5/1908· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 257.1, 8/6/1909, κοσμητεία προς πρυτανεία, αρ. πρ. 39. Και οι δύο αρνήσεις από τη Φυσικομαθηματική αφορούσαν σε επόμενη εργασία του Αθ. Καραγιαννίδη.

¹⁷⁵⁵ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 30/3/1913 & 13/6/1913. Η πρώτη απόφαση λήφθηκε με αφορμή αίτημα δημοσίευσης από πρώην υφηγητή της Φιλοσοφικής. Η δεύτερη, που επεκτάθηκε στις συνδημοσιεύσεις, έγινε με αφορμή το άρθρο των Δαμβέργη-Κομνηνού.

¹⁷⁵⁶ ΕΦαΧ, φ. 1912-1913, αλληλογραφία πρυτανείας-Δαμβέργη, 7, 8 & 21/6/1913.

¹⁷⁵⁷ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 239.1, Τσακαλώτος προς πρυτανεία, 8/3/1917.

¹⁷⁵⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 18/3/1917.

¹⁷⁵⁹ *Επιστημονική Επετηρίς ΙΓ' 1916-1917*, Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστήμιων Πρυτανεία Θ. Σκούφου, Αθήναι: Ταρουσόπουλος. Στον συγκεκριμένο τόμο δημοσιεύτηκαν τελικώς πραγματείες μόνο καθηγητών και του διευθυντή του Ανθρωπολογικού Μουσείου.

¹⁷⁶⁰ Λίγο μετά από την ολοκλήρωση της πειθαρχικής δίωξης του Κ. Ζέγγελη (ενότητα 9.1) ο πρύτανης Θ. Σκούφος δεν ενέκρινε δαπάνη 400δρχ. ώστε να εκδοθεί επιστημονικό δελτίο από το εργαστήριο Ανόργανης Χημείας (βλ. στη συνέχεια) με την αιτιολογία ότι δεν θεωρούσε τη δαπάνη «ως αναγομένην εις τον κύκλον των πιστώσεων του Κ. Ζέγγελη δι' έξοδα διδασκαλίας αυτού». Την απόφαση επικύρωσε η Σύγκλητος προτείνοντας να χρησιμοποιηθεί η Επιστημονική Επετηρίδα για τη δημοσίευση των εργασιών (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 6/7/1917), μία πρόταση που είχε πρακτικούς και άλλους περιορισμούς. Στη συνέχεια η Επετηρίδα του συγκεκριμένου έτους (1916-17) αποτέλεσε αντικείμενο διαμάχης ανάμεσα στην πολιτική ηγεσία και το Πανεπιστήμιο όταν ο υπουργός Δ. Δίγκας αρνήθηκε να εγκρίνει την πίστωση για την εκτύπωσή της καθώς, σύμφωνα με τον ίδιο, αφορούσε σε ένα έτος «εις ο ανάγεται η γνωστή εν τω Πανεπιστημίω δράσις» (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 615.1 & 615.5, 5/2/1920 & 12/2/1920, αρ. πρ. 3758 & 3293).

παράλληλα είχε καταστεί κοινή πεποίθηση ότι ένα ετήσιο έντυπο που ήταν ενιαίο για όλο το Πανεπιστήμιο δεν μπορούσε πλέον να πληροί σκοπούς προβολής και, επομένως, ενίσχυσης του επιστημονικού έργου. Σε αυτή τη δυναμική εγγράφηκαν διάφορες πρωτοβουλίες που αναπτύχθηκαν στο επίπεδο της Φυσικομαθηματικής μετά από το 1917.

Τον Ιούλιο του 1917 έγινε η προαναφερόμενη έκδοση από το εργαστήριο Ανόργανης Χημείας η οποία συγκεντρώνει μερικά ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά¹⁷⁶¹. Περιείχε οκτώ επιστημονικά άρθρα με συγγραφείς όλα τα μέλη του εργαστηρίου (εκτός από τους τότε φοιτητές): τον καθηγητή Κ. Ζέγγελη, τον επιμελητή Δ. Τσακαλώτο, τον παρασκευαστή Στ. Χορς και τον βοηθό Β. Παπακωνσταντίνου. Όλα τα άρθρα της έκδοσης αποτελούσαν καρπό της δραστηριότητας που είχε αναπτυχθεί στο εργαστήριο Ανόργανης κυρίως το συγκεκριμένο έτος (1916-17). Τα μισά από αυτά αποτελούσαν συνδημοσιεύσεις που ενίσχυαν το έργο των νεότερων ερευνητών (οι δύο δεν είχαν γίνει ακόμη διδάκτορες), πρακτική όχι συνήθη τότε στον ελληνικό επιστημονικό χώρο (ενότητα 8.1). Τέλος, επτά από τα οκτώ άρθρα είχαν δημοσιευτεί ήδη σε επιστημονικά περιοδικά, αποκλειστικά γαλλικά¹⁷⁶². Από το σύνολο της έκδοσης επιδιωκόταν να μεταφερθεί στο εσωτερικό της χώρας ένα σαφές στίγμα για τον προσανατολισμό, τις προτεραιότητες και τους τρόπους εργασίας στο εργαστήριο Ανόργανης Χημείας. Στην ίδια κατεύθυνση λειτουργούσε και η εργασία που άνοιγε την έκδοση η οποία είχε ένα ιδιαίτερο πρόσημο στη δεδομένη συγκυρία.

Η εργασία ήταν του Κ. Ζέγγελη και αφορούσε στην εργαστηριακή σύνθεση αμμωνίας¹⁷⁶³, θέμα που βρισκόταν στην αιχμή του ενδιαφέροντος κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Προπολεμικά, με συνεργασία γερμανών και άγγλων χημικών, είχαν καρποφορήσει προσπάθειες να αναπτυχθεί μία βιομηχανική μέθοδος για τη σύνθεση αμμωνίας με δέσμευση του ατμοσφαιρικού αζώτου¹⁷⁶⁴. Στη διάρκεια του Πολέμου το θέμα απέκτησε κρίσιμη σημασία διότι εξασφάλιζε ανεξαρτησία από εισαγόμενες πρώτες ύλες προκειμένου να παρασκευάζονται ενδιάμεσα προϊόντα στην παραγωγή εκρηκτικών. Το εντατικό πρόγραμμα που εκτυλίχθηκε στη Γερμανία, ιδίως μετά το 1916, γύρω από τη συγκεκριμένη βιομηχανική διαδικασία είχε συστρατεύσει ιδιωτικούς και κρατικούς πόρους και μετασχημάτισε τη χημική βιομηχανία της χώρας με τρόπους που είχαν επιδράσεις και μετά από τη λήξη του Πολέμου¹⁷⁶⁵. Η κεντρική σημασία που αποδιδόταν στο θέμα της δέσμευσης του ατμοσφαιρικού αζώτου στη συγκεκριμένη εποχή, άλλωστε, είχε υπαγορεύσει στον Δ. Τσακαλώτο να αφιερώσει αποκλειστικά σε αυτό την εναρκτήρια διάλεξή του το 1919 ως καθηγητής Φυσικοχημείας

¹⁷⁶¹ *Επιστημονικά Εργασία, Α΄, 1916-1917*, Εργαστήριον Ανοργάνου Χημείας, Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου.

¹⁷⁶² Οι επτά εργασίες είχαν δημοσιευτεί στα πρακτικά της Ακαδημίας Επιστημών της Γαλλίας (*Comptes Rendus Hebdomadaires des séances de l'Académie des Sciences*), στο περιοδικό της Χημικής Εταιρείας της Γαλλίας (*Bulletin de la Société chimique de France*) και στο περιοδικό της Φαρμακευτικής Εταιρείας των Παρισίων (*Journal de Pharmacie et de Chimie*).

¹⁷⁶³ Zenghelis, K. (1916). Sur la synthèse de l'ammoniac. *CR*, 163, 914-916.

¹⁷⁶⁴ Ο Κ. Ζέγγελης στη δημοσίευσή του (υποσημείωση 1763) αναφέρεται στη γνωστή μέθοδο παρασκευής με τα ονόματα των F. Haber και R. Le Rossignol αποδίδοντας στον άγγλο μηχανικό τη συνεισφορά που είχε στην αρχική έρευνα, βλ. Sheppard, D. (2017). Robert Le Rossignol, 1884-1976: Engineer of the 'Haber' process. *Notes and Records. The Royal Society Journal of the History of Science*, 71(3), 263-296.

¹⁷⁶⁵ Johnson, J. A. (2007). Technological Mobilization and Munitions Production: Comparative Perspectives on Germany and Austria. In: R. MacLeod, & J. A. Johnson (Eds.), *Frontline and Factory: Comparative Perspectives on the Chemical Industry at War, 1914-1924* (pp. 1-20). Springer.

στο Πανεπιστήμιο¹⁷⁶⁶. Το άρθρο του Κ. Ζέγγελη που αναδημοσιεύτηκε στο δελτίο του εργαστηρίου της Ανόργανης επιχειρούσε, σύμφωνα με τον ίδιο, να παρασκευάσει εργαστηριακά αμμωνία από άζωτο και υδρογόνο σε ατομική κατάσταση προκειμένου η παρασκευή να γίνεται σε κανονικές θερμοκρασίες έναντι των εξαιρετικά υψηλών θερμοκρασιών ή των καταλυτικών διεργασιών σε υψηλές πιέσεις που ακολουθούσε η βιομηχανική διαδικασία στα γερμανικά εργοστάσια. Η έρευνα, με προφανή την επικαιρότητά της, φαίνεται ότι συνάντησε κάποια ευνοϊκή υποδοχή στις συμμαχικές χώρες. Εκτός από τη γαλλική Ακαδημία που τη φιλοξένησε, η πρόσληψή της και στα αγγλικά εδάφη έγινε σε ένα πλαίσιο που επεδίωκε να ενισχυθούν πολιτικές οι οποίες «*συνειδητοποιούσαν τη θεμελιώδη σημασία της εγκατάστασης στη χώρα [τη Βρετανία] ανάλογων βιομηχανιών*» ώστε να «*διατηρηθεί η δικαιωματική της θέση στη χημική βιομηχανία*». Η βρετανική παρουσίαση της έρευνας, αφού υπογράμμισε την «*τεράστια προσοχή που είχε λάβει το θέμα από τους γερμανούς εχθρούς*», αντιμετώπιζε την ερευνητική ιδέα ως ένα θέμα που «*αξίζει να εξεταστεί*» προκειμένου να συμβάλει στην επιθυμητή κατεύθυνση¹⁷⁶⁷.

Η συμπερίληψη της δημοσίευσης στο δελτίο του εργαστηρίου, εάν συνδυαστεί με τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της έκδοσης και με τη χρονική συγκυρία, είχε πολλαπλή στόχευση. Έκανε σαφές στο εσωτερικό -με περισσότερο ή λιγότερο εμφανείς τις υποδηλώσεις- ότι οι *Επιστημονικά Εργασία* του εργαστηρίου Ανόργανης Χημείας επεδίωκαν να πραγματοποιήσουν μία λειτουργία κατά πολύ ευρύτερη από εκείνη που υπαγόρευε η προβολή απλώς του έργου των μελών του εργαστηρίου. Μία λειτουργία που υποδείκνυε κατευθύνσεις για την άσκηση του καθηγητικού ρόλου, υποστήριζε ακαδημαϊκές πρακτικές συνεργασίας για τη λειτουργία των εργαστηρίων και υποδήλωνε επιστημονικές κατευθύνσεις για την έρευνα που βρίσκονταν αλληλένδετες με τα επίμαχα ζητήματα της εποχής. Η συγκυρία είχε θεωρηθεί πρόσφορη από πολλές πλευρές (ενότητα 11.3). Πρόσφορη για όσα αφορούσαν στην πολιτική κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας, πρόσφορη ως προς την κινητικότητα ώστε να αναπτυχθούν διεθνείς σχέσεις μέσω των επιστημονικών δικτύων αλλά και για τις διεργασίες διαμόρφωσης του ελληνικού ακαδημαϊκού χάρτη.

Τα επόμενα δύο ακαδημαϊκά έτη και οι τρεις καθηγητές μαθηματικών (Ν. Χατζιδάκης, Γ. Ρεμούνδος, Π. Ζερβός) επέλεξαν να εκδώσουν ο καθένας ξεχωριστά λιθογραφημένα δελτία των φροντιστηρίων τους. Παρ' ότι οι περιστάσεις, σύμφωνα με τον πρώτο, ήταν «*οικονομικώς δυσμενέσταται*» για εκδοτικές προσπάθειες ο ίδιος είχε προχωρήσει σε αυτή την επιλογή διότι η «*έλλειψις ανωτέρας Μαθηματικής κινήσεως εις την Ελλάδα [...] οφείλεται κυρίως εις την έλλειψιν ενός μαθηματικού περιοδικού, το οποίον να συγκεντρώνει μαθηματικές εργασίας και να παρορμά εις τας μαθηματικές ερεύννας*»¹⁷⁶⁸. Αυτή η έλλειψη, στην οποία ο καθηγητής μαθηματικών έδινε ιδιαίτερη σημασία από τις αρχές του αιώνα¹⁷⁶⁹, θεωρήθηκε ότι μπορούσε να τερματιστεί στη δεδομένη συγκυρία. Τα λιθογραφημένα δελτία και των τριών καθηγητών εκδόθηκαν με την οικονομική συνδρομή του Πανεπιστημίου με την αιτιολόγηση ότι είχαν περιεχόμενο

¹⁷⁶⁶ Τσακαλώτος, Δ. Ε. (1919). Η συμβολή της Φυσικής Χημείας εις την λύσιν του προβλήματος της δεσμεύσεως του αζώτου. Στο: *Χημικά μελέται και έρευνα 1904-1919*, έκδοση 1931, σσ. 649-665. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου

¹⁷⁶⁷ *Science progress in the 20th century*, 11 (1916-1917), pp. 471-472.

¹⁷⁶⁸ *Δελτίον Ανωτέρων μαθηματικών Σπουδών, 1917-1918*, τεύχος Α, Πρόλογος Ν. Χατζιδάκη.

¹⁷⁶⁹ Hatzidakis, N. J. (1901). Sur l'état actuel des mathématiques supérieures en Grèce. *L'Enseignement Mathématique*, 3, 397-400.

που «εκ της φύσεώς του δεν είναι προωρισμένοι ει μη δι' ελαχίστους αναγνώστας»¹⁷⁷⁰. Συνολικά εκδόθηκαν πέντε τεύχη στα έτη 1917-18 και 1918-19 και η θεματολογία τους φαίνεται ότι δεν υπερέβη την παράθεση διαφόρων επιστημονικών θεωριών από τους ίδιους τους καθηγητές ή την υπόδειξη θεμάτων για έρευνα¹⁷⁷¹. Στον πρόλογο του μοναδικού δελτίου που ανευρέθηκε αναφέρονταν ονομαστικά τα έξι άτομα που «μετέσχον επιμελέστατα» στο συγκεκριμένο φροντιστήριο (οι τέσσερεις πτυχιούχοι, ένας ήδη διδάκτορας και τρεις που έγιναν αμέσως μετά). Παρουσιάζονταν ως οι «αποτελούντες την μαθηματικήν ελπίδα της αύριον» χωρίς, ωστόσο, να προβάλλεται η εργασία τους εκτός από την αναφορά για τη «μετά ζήλου» επιμέλεια της λιθογράφησης του δελτίου από τον νεότερο από τους έξι¹⁷⁷².

Σε έκδοση δελτίου προχώρησε, τέλος, το 1919 και το εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας¹⁷⁷³. Το δελτίο περιλάμβανε μία εργασία του επιμελητή Τ. Κομνηνού που είχε δημοσιευτεί επίσης σε γαλλικά περιοδικά¹⁷⁷⁴ καθώς και τη διδακτορική διατριβή της βοηθού Μαρίας Παπαβασιλείου η έγκριση της οποίας δεν κατοχύρωσε τον τίτλο στη νεαρή φαρμακοποιό κατά το άμεσο μέλλον (ενότητα 12.5). Παρόμοια εκδοτική δραστηριότητα δεν βρέθηκε να έχουν άλλες έδρες. Υπήρξαν μερικές ατομικές δημοσιεύσεις από μέλη των υπόλοιπων εργαστηρίων ή νέους διδάκτορες σε ελληνικά επιστημονικά περιοδικά οι οποίες όμως δεν εντάχθηκαν με οποιοδήποτε τρόπο σε μία δραστηριότητα των εδρών, ακόμη και στις περιπτώσεις που οι αντίστοιχοι καθηγητές παρήγαγαν επιστημονικές δημοσιεύσεις¹⁷⁷⁵.

Οι εκδοτικές απόπειρες εργαστηρίων και εδρών φαίνεται ότι περιορίστηκαν στη συγκεκριμένη έκταση και δεν έλαβαν συνέχεια. Ωστόσο το καλοκαίρι του 1918 η Φυσικομαθηματική διατύπωσε το αίτημα, μετά από πρόταση του Κ. Κτενά, να εκδοθεί ένα ενιαίο για όλη τη Σχολή *Δελτίο των Εργαστηρίων και Φροντιστηρίων* ανάλογο με τα περιοδικά που εξέδιδαν τα εργαστήρια αρκετών ευρωπαϊκών πανεπιστημίων. Το ιδιαίτερο στοιχείο στην αρχική εισήγηση, σε σχέση με την προγενέστερη Επιστημονική Επετηρίδα, ήταν ότι έδινε την προτεραιότητα στο έργο των νέων επιστημόνων. Αυτό διότι ο σχεδιασμός του Δελτίου ήταν να δημοσιεύει «ιδίως» τις διατριβές επί διδακτορία καθώς και άλλες «μικρότεροι» ανακοινώσεις φοιτητών και μελών των εργαστηρίων και, σε περίπτωση μόνο, εργασίες των καθηγητών που είχαν δημοσιευτεί σε ξένα περιοδικά

¹⁷⁷⁰ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 614.3, Χατζιδάκης προς πρυτανεία, 13/4/1918, η υπογράμμιση στο πρωτότυπο.

¹⁷⁷¹ Το συμπέρασμα προκύπτει από τα περιεχόμενα και των πέντε λιθογραφημένων τευχών που είχαν εκδώσει οι τρεις καθηγητές μαθηματικών τα οποία είχαν περιγραφεί στο *Δελτίον της Ελληνικής Μαθηματικής Εταιρείας* υπό τον τίτλο *Πανεπιστημιακή επιστημονική κίνησης* (τόμος Α, τεύχος Β, 1919, σσ. 174-176).

¹⁷⁷² *Δελτίον Ανωτέρων μαθηματικών Σπουδών*, Ο.π. Το χειρόγραφο που χρησιμοποιήθηκε στη λιθογράφηση ήταν του Θ. Βαρόπουλου.

¹⁷⁷³ *Φαρμακευτικόν Χημείον Εθνικού Πανεπιστημίου, Επιστημονικά εργασία 1917-1918*. Αθήναι: Φραντζεσκάκη, 1919.

¹⁷⁷⁴ Το άρθρο του Τ. Κομνηνού στο δελτίο του Φαρμακευτικού Χημείου είχε τίτλο *Νέα μέθοδος μεταβάσεως εκ των λιπαρών προς τας αρωματικές ενώσεις* και αποτέλεσε το περιεχόμενο δύο ξένων δημοσιεύσεων του στα *CR*, 167, 781-783 και στο *Bulletin SCF*, 23, 449-453.

¹⁷⁷⁵ Ενδεικτικό παράδειγμα, ίσως, αποτελεί η έδρα Ορυκτολογίας. Ο Μάξιμος Μαραβελάκης, διδάκτορας το 1916 και έκτακτος επιμελητής στο αντίστοιχο εργαστήριο και μουσείο, είχε δημοσιεύσει στη συγκεκριμένη περίοδο εκτός από τη διατριβή του άλλες δύο μελέτες: μία γεωτεχνική το 1916-17 (Αι θειούχοι αποθέσεις των ατμίδων του Σουσακίου, *Αρχιμήδης*, 17(12), 140-142 & 18(3), 17-18) και μία γεωδυναμική το 1918 (Αι σεισμικά δονήσεις της Μερόπης, *Αρχιμήδης*, 19(1), 12-15). Ο καθηγητής της έδρας Κ. Κτενάς είχε επίσης μία συνεχή παραγωγή επιστημονικών δημοσιεύσεων σε ξένα και ελληνικά έντυπα. Ωστόσο οι ερευνητικές τους προσπάθειες δεν συνέτρεξαν, τουλάχιστον σε επίπεδο δημοσιεύσεων.

όπως και διεθνή άρθρα που προσέφεραν θέματα για περαιτέρω έρευνα¹⁷⁷⁶. Η Σχολή ζήτησε την οικονομική συνδρομή του Πανεπιστημίου για να προβεί στην «πληρούσα αισθητοτάτην ανάγκην» έκδοση, αλλά το αίτημα απορρίφθηκε για οικονομικούς λόγους¹⁷⁷⁷. Όταν επανήλθε, με αφορμή την έγκριση της δαπάνης για τα μαθηματικά δελτία, παρουσιάστηκαν διαφοροποιημένα οι προτεραιότητες στο περιεχόμενο της έκδοσης. Προηγήθηκαν οι διατριβές των καθηγητών χωρίς περιορισμούς έκτασης, έπονταν τα πορίσματα των ξένων δημοσιεύσεων «*συντασσόμενα και ταύτα υπό των καθηγητών*», παραλήφθηκαν οι διδακτορικές διατριβές καθώς και οι μικρότερες ανακοινώσεις που πήγαιναν από την εργαστηριακή δραστηριότητα και προστέθηκε ο στόχος της επικοινωνίας με τους καθηγητές των σχολείων τον οποίο «*ήκουσεν ευαρέστως*» το υπουργείο Παιδείας¹⁷⁷⁸. Οι διαφοροποιήσεις δεν απέτρεψαν και τη δεύτερη άρνηση χρηματοδότησης.

Στη συνέχεια, ο Οργανισμός του 1922 καθιέρωσε να εκδίδεται μία ξεχωριστή από κάθε Σχολή Επιστημονική Επετηρίδα. Σε αυτήν μπορούσαν να δημοσιευτούν διατριβές από καθηγητές, υφηγητές και επιμελητές καθώς και μελέτες που είχαν διεξάγει διδάκτορες και πτυχιούχοι στα πανεπιστημιακά εργαστήρια. Εκτός από τις εργασίες των πρώτων που δημοσιεύονταν «*αυτοδικαίως*», τα κείμενα των υπόλοιπων απαιτούσαν προέγκριση από τον καθηγητή της συγγενέστερης έδρας¹⁷⁷⁹. Στον ειδικό κανονισμό της Φυσικομαθηματικής για την Επιστημονική της Επετηρίδα ορίστηκε ότι οι δημοσιεύσεις όφειλαν να έχουν «*πρωτότυπον επιστημονικόν περιεχόμενον*» και να αποκλείονται «*εναρκτήρια μαθήματα, λόγοι, διαλέξεις κ.λπ. όμοια*»¹⁷⁸⁰. Στα δύο τεύχη που εκδόθηκαν -πριν οι Επετηρίδες όλων των Σχολών καταργηθούν το 1926 από το διάταγμα Αιγινήτη¹⁷⁸¹- δημοσιεύτηκαν δεκατρείς πραγματείες με συγγραφείς εννέα τακτικούς και δύο έκτακτους καθηγητές, μία εργασία του επίτιμου διδάκτορα Φ. Νέγρη και δύο περιλήψεις των διδακτορικών διατριβών που είχαν εκπονήσει ο επιμελητής και η επιμελήτρια της Ανόργανης Χημείας (ενότητα 12.5)¹⁷⁸². Στη μορφή που έλαβε το σύντομο εγχείρημα της Επετηρίδας της Φυσικομαθηματικής δεν βάρυναν τόσο οι περιορισμοί που είχαν τεθεί και δεν αφαρμόστηκαν¹⁷⁸³. Η έμφαση είχε μετατοπιστεί εγγενώς από τον αρχικό σκοπό να υποστηρίζεται η «καθημερινή» ερευνητική δραστηριότητα των εργαστηρίων. Η μετέπειτα απόφαση να καταργηθούν οι εκδόσεις των Επιστημονικών Επετηρίδων από τις Σχολές, η οποία επιβλήθηκε το 1926, ουσιαστικά ενίσχυε περαιτέρω μία παρόμοια κατεύθυνση και υιοθετούσε ολοένα και πιο συγκεντρωτικές μορφές στην προβολή του επιστημονικού έργου.

¹⁷⁷⁶ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 9/6/1918.

¹⁷⁷⁷ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 614.3, Δ. Χόνδρος (κοσμήτορας) προς πρυτανεία, 25/6/1918, αρ. πρ. 217· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 26/6/1918.

¹⁷⁷⁸ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 20/10/1918.

¹⁷⁷⁹ Άρθρο 300, Ν. 2905/1922 & ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 24/11/1923.

¹⁷⁸⁰ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 24/11/1923.

¹⁷⁸¹ ΦΕΚ 195Α, 12/6/1926, Ν.Δ. άρθρο 25§2.

¹⁷⁸² *Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών του Αθήνησι Πανεπιστημίου*, Α(1 & 2), 1925 & 1926.

¹⁷⁸³ Στον πρώτο τόμο είχαν συμπεριληφθεί ο εναρκτήριος λόγος του Μ. Στεφανίδη, έκτακτου καθηγητή Ιστορίας των Επιστημών, με τίτλο «*Ο Αριστοτέλης ως φυσιοδίφης*» και μία μελέτη του Γ. Αθανασιάδη με τίτλο «*Περί των νέων εργαστηρίων της φυσικής του Πανεπιστημίου*».

Πίνακας 34
Διδάκτορες και τίτλοι διατριβών, 1912-1932¹⁷⁸⁴

	Πτυχίο	Διδακτορικό	Όνοματεπώνυμο	Τίτλος διατριβής	Εισηγητής
1.	1913	1915	Παλαιολόγος Δ. Κωνσταντίνος	Θεωρία του βαλλιστικού γαλβανομέτρου μετά κινητού πηνίου και πειραματικός προσδιορισμός των στοιχείων αυτού	Αθανασιάδης
2.	1912	1915	Πετρόπουλος Ι. Κωνσταντίνος	Ηλεκτρεγερτική και μαγνητεγερτική δύναμις εις κύκλωμα ρεύματος συνεχούς και ρεύματος εναλλασσομένου	Χόνδρος
3.	1915	1915	Χέλμης Χ. Ιωάννης	Επέκτασις θεωρημάτων τινών του <i>Gauchy</i> εντός τόπου έχοντος εν σημείον διακλαδώσεως της λ-1 τάξεως	Ρεμούνδος
4.	1913	1916	Τσαλαβούτας Α. Ιωάννης	Συμβολή εις την θεωρίαν των ανωμαλιών των διαφορικών εξισώσεων α' τάξεως	Ρεμούνδος
5.	1914	1916	Μαραβελάκης Ι. Μάξιμος	Οι εκρηξιγενείς σχηματισμοί και η μεταλλογένεια της νήσου Χίου	Κτενάς
6.	1916	1917	Λύχρος Θ. Βασίλειος	Συμβολή εις την θεωρίαν των διαφορικών εξισώσεων α' τάξεως	Ρεμούνδος
7.	1915	1917	Χορς Μ. Σταύρος	Επίδρασις διαφόρων αερίων επί του υπεροξειδίου του νατρίου	Ζέγγελης
8.	1917	1918	Δάλμας Κ. Δημήτριος	Προσδιορισμός της οξύτητος των ούρων και της αλκαλικότητος αυτών δια του ιωδοταννικού αντιδραστηρίου	Ζέγγελης
9.	1916	1918	Γαλανός Δ. Σπυρίδων	Μελέτη επί των ελληνικών βουτύρων και μέθοδος αναλύσεως αυτών	Ματθαίοπουλος
10.	1917	1919	Σαραντόπουλος Β. Σπυρίδων	Περί ενός θεωρήματος του κ. <i>Landau</i>	Ρεμούνδος
11.	1917	1919	Οικονόμου Χ. Αριστοτέλης	Γενίκευσις της εννοίας της καμπυλότητος των επιφανειών	Χατζιδάκης
12.	1918	1919	Βαρόπουλος Α. Θεόδωρος	Μελέτη επί της θεωρίας των αθροισίμων σειρών	Ρεμούνδος
13.	1915	1919	Παπακωνσταντίνου Κ. Βασίλειος	Περί του κολλοειδούς ροδίου και τινων ιδιοτήτων αυτού	Ζέγγελης
14.	1917	1920	Βορεάδης Δ. Γεώργιος	Αι βασικά και υπερβασικά εκρήξεις των διαπλάσεων του Υμηττού	Κτενάς
15.	1914	1921 (1916)	Σακελλάριος Ι. Ευκλείδης ¹⁷⁸⁵	Περί των μονο- και δινιτροπαραγώγων των θειοξυφαινολών. Μέρος Πρώτον. Παρασκευή της ο-Νίτρο και ο-οδινίτρο-π-Θειοξυφαινόλης	Ματθαίοπουλος
16.	1920	1923	Οικονομόπουλος Π. Νικόλαος	Περί συνθέσεως της αμμωνίας και των συστατικών αυτής υπό τους συνήθεις όρους θερμοκρασίας και πίεσεως και της καταλυτικής κατ' αυτήν επιδράσεως των αλάτων του ουρανίου εν διαλύσει	Ζέγγελης
17.	1923	1924	Μύλλερ Ν. Σοφία	Το θεώρημα του <i>Weierstrass</i> εις τας αλγεβροειδείς συναρτήσεις	Ρεμούνδος
18.	1921	1924	Δόσιος Α. Κωνσταντίνος	Συμβολή εις την θεωρίαν των διηθήσεων	Χόνδρος
19.	1920	1924	Γρίβας Ι. Γεώργιος-Ακίνδυνος	Τα βιομηχανικά ζαχαρώδη και αμυλώδη προϊόντα	Ματθαίοπουλος

¹⁷⁸⁴ Ο κατάλογος περιλαμβάνει όσους ανακηρύχθηκαν διδάκτορες έως τα τέλη του 1932. Έως τότε είχαν υποβληθεί δύο ακόμη διατριβές που εγκρίθηκαν αργότερα, ενώ επίσης είχαν απορριφθεί τρεις διατριβές στη δεκαετία 1922-1932.

¹⁷⁸⁵ Η διατριβή του Ευκλείδη Σακελλάριου ολοκληρώθηκε το 1916 και εκδόθηκε τότε (Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου) στην οποία αναφέρεται ότι «εξετελέσθη εξ ολοκλήρου εν τω Χημείω των Χρωματουργείων Πειραιώς». Με τη διατριβή αυτή συμμετείχε αμέσως μετά στο Χρηστομάνειο Διαγωνισμό (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 20/9/1916 & 22/10/1916· ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 18/10/1916). Για κάποιον λόγο, ενδεχομένως τυπικό, η έγκρισή της ολοκληρώθηκε από τη Σχολή το 1921 αφότου ο ίδιος επέστρεψε από τις σπουδές του στη Γερμανία (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 20/11/1921) και για τη διαδικασία έγκρισης ακολουθήθηκαν οι διατάξεις του νόμου που είχε μεσολαβήσει (Ν. 1062/1917, υποσημείωση 1735).

20.	1913	1924	Παπαθανασόπουλος Β. Κωνσταντίνος	<i>Προσδιορισμός του εκθέτου υδρογόνου pH εις το γάλα διαφόρων γεωργικών ζώων</i>	Ζέγγελης
21.	1918	1924	Παπαϊωάννου Ι. Γεώργιος	<i>Περί των ριζών μίας τάξεως υπερβατικών συναρτήσεων</i>	Ρεμούνδος
22.	1920	1924	Μαρανής Δ. Άγγελος	<i>Προσδιορισμός των ξυλωδών ινών εις το κακάο και τα σιτηρά. Περί εξετάσεως του κακαολίτους και προϊόντων του κακάο προς ανίχνευσιν του κακαολίτους εις ταύτα</i>	Ματθαϊόπουλος
23.	1921	1925	Αναργύρου Ι. Αναστασία	<i>Μελέτη επί του κολλοειδούς οξειδίου του μαγγανίου</i>	Ζέγγελης
24.	1920	1925	Ζαγανιάρης Ν. Ιωάννης	<i>Μελέτη επί της συστάσεως του καρπού της τομάτας και του πελτέ αυτής</i>	Ματθαϊόπουλος
25.	1921	1926	Πίντος Δ. Λέων	<i>Περί των βενζινιδικών παραγώγων της θειουρίας</i>	Ματθαϊόπουλος
26.	1916	1927	Περτέσης Λ. Μιχαήλ	<i>Περί της ραδιενέργειας των πηγών των Καμένων Βούρλων</i>	Χόνδρος
27.	1917	1927	Λιάτσικας Β. Νικόλαος	<i>Έρευνα επί της μηχανικής συστάσεως και υγροσκοπικότητας των εδαφών</i>	Ζέγγελης
28.	1926	1928	Αναστασιάδης Α. Μιχάλης	<i>Περί του συντελεστού της μαγνητικής επιδεκτικότητας του υδραργύρου</i>	Αθανασιάδης
29.	1925	1928	Μαρκέτου Γ. Μαρία	<i>Περί της κατανομής της λαμπρότητος εις αίθριον ουρανόν</i>	Χόνδρος
30.	1925	1928	Κόκκορος Α. Πέτρος	<i>Οι πρασινίται της Λαυρεωτικής</i>	Κτενάς
31.	1925	1928	Πυλαρινός Κ. Όθων	<i>Περί τινων ιδιοτήτων των καμπυλών του χώρου εν σχέσει προς ευθειογενείς επιφανείας</i>	Χατζιδάκης
32.	1927	1929	Τζώρτζης Κ. Αναστάσιος	<i>Περί των μετασχηματισμών του Bäcklund</i>	Ζερβός
33.	1926	1929	Βασιλείου Μ. Φίλων	<i>Περί των αθροισμάτων του Gauss εις τυχόντα αλγεβρικά σώματα</i>	Χατζιδάκης
34.	1922	1929	Μακρής Γ. Κωνσταντίνος	<i>Το ελληνικόν χασίς: φυτοχημική-δρογογνωστική μελέτη</i>	Εμμανουήλ
35.	1926	1930	Ξανθάκης Ν. Ιωάννης	<i>Συμβολή εις την θεωρίαν των ανωμαλιών των διαφορικών εξισώσεων α' τάξεως</i>	Ζερβός
36.	1919	1930	Λειβαθηνός Ν. Αθανάσιος	<i>Το κλίμα της Ζακύνθου</i>	Μαλτέζος
37.	1923	1930	Κατακουζηνός Σ. Δημήτριος	<i>Επί της χημικής και ομαδοκοκκιακής συστάσεως των εδαφών της Μακεδονίας ως και της συστάσεως και λιπαντικής αξίας των ιλύων των ποταμών Πηνειού, Αξιού και Στρυμόνος</i>	Ζέγγελης
38.	1928	1930	Παπαϊωάννου Π. Κωνσταντίνος	<i>Συμπλέγματα καμπυλών και συμπλέγματα ευθειών</i>	Χατζιδάκης
39.	1927	1931	Παπασταματίου Ν. Ιωάννης	<i>Οι ηφαιστειίται της τριτογενούς λεκάνης της Κύμης</i>	Κτενάς
40.	1915	1931	Πλακίδης Μ. Σταύρος	<i>Επί των ανωμαλιών των περιόδων των μακράς περιόδου μεταβλητών αστέρων</i>	Αιγινήτης Δ.
41.	1924	1931	Καββασιάδης Θ. Κωνσταντίνος	<i>Αναγωγικές τινες αντιδράσεις του αερίου υδρογόνου εν λεπτώ διαμερισμώ</i>	Ζέγγελης
42.	1928	1932	Κουγιουμτζέλης Γ. Θεόδωρος	<i>Συμβολή εις το φαινόμενον Raman</i>	Χόνδρος
43.	1924	1932	Ζαγανιάρης Ν. Δημήτριος	<i>Περί των ξηροφύτων της Αττικής</i>	Πολίτης
44.	1922	1932	Κανδήλης Δ. Ιωάννης	<i>Το ελληνικόν πυρηνέλαιον</i>	Ματθαϊόπουλος
45.	1925	1932	Φωτιάδης Δ. Φώτιος	<i>Περί του ογκομετρικού προσδιορισμού των θειικών ιόντων</i>	Ζέγγελης
46.	1925	1932	Φουσιάνης Γ. Χρίστος	<i>Περί του απειρισμού των αυξανομένων συναρτήσεων</i>	Ζερβός
		1918	Νέγρης Φωκίων	Τιμητική απονομή	

Μία μαρτυρία: τα Τετράδια Εργαστηρίου του «υποβοηθού» Α. Κώνστα

Πώς ήταν, όμως, η ζωή μέσα σε ένα πανεπιστημιακό εργαστήριο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα; Ποια ήταν η καθημερινότητα, η εργασία, οι σκέψεις και τα σχέδια ενός νέου ανθρώπου που συμμετείχε σε αυτό; Το αρχαιακό υλικό, ιδίως όταν στο μεγαλύτερο μέρος του είναι διοικητικά έγγραφα, αφήνει ελάχιστες σχισμές ώστε να φωτιστούν πτυχές από τα βιώματα των ίδιων των υποκειμένων της μελέτης. Αυτό μεγεθύνεται όταν το ερώτημα δεν αφορά στα πρόσωπα που παρουσιάζονται στα διοικητικά αρχεία ως «πρωταγωνιστές». Από την άλλη, οι αφηγήσεις βιογραφικού χαρακτήρα είναι συνήθως ύστερες και, ιδίως στον επιστημονικό χώρο, επικαθίζονται συχνά στο παρελθόν τη ματιά του παρόντος.

Τα Τετράδια Εργαστηρίου του Αναστάσιου Κώνστα (1897-1992) αποτελούν μία «σχισμή» από την οποία μπορούμε να «δούμε» εικόνες της καθημερινότητας των εργαστηρίων. Δεν συντάχθηκαν για να τις περιγράψουν, δημιουργήθηκαν με σκοπό να καταγράψουν τη δραστηριότητα πάνω στον εργαστηριακό πάγκο. Ωστόσο ανάμεσα στις χημικές τους εξισώσεις, τη λεπτομερή απεικόνιση πειραματικών συσκευών και διατάξεων, τις προσεκτικές ογκομετρήσεις και ζυγίσεις, τις αναλύσεις υλικών παρεισφρέουν περιγραφές που χρωματίζουν ζωηρά πτυχές της πραγματικότητας σε εργαστηριακούς τόπους του αθηναϊκού Πανεπιστημίου της εποχής.

Ο συγγραφέας των Τετραδίων εγγράφηκε φοιτητής του φυσικού τμήματος τον Οκτώβριο του 1913. Από την πρώτη του στιγμή στο Πανεπιστήμιο βρέθηκε να συμμετέχει ως «υποβοηθός» στο εργαστήριο Οργανικής Χημείας. Οι υποβοηθοί -λέξη καθιερωμένη στην εργαστηριακή πραγματικότητα, αλλά ανύπαρκτη στο θεσμικό πλαίσιο- ήταν φοιτητές που εργάζονταν άμισθα στα πανεπιστημιακά εργαστήρια, αρχικά ως εντατικά εκπαιδευόμενοι και στη συνέχεια ως αρωγοί στο έργο των εργαστηρίων. Αρκετά χρόνια αργότερα, και σε ένα διαφορετικό πλαίσιο, ο ρόλος τους είχε περιγραφεί με σαφήνεια και δεν διέφερε από τα ειωθότα αυτής της περιόδου: «[Α]σκούνται υπό την εποπτεία του καθηγητού και του αρχαιότερου προσωπικού βοηθώντας κατά την διεξαγωγή των ασκήσεων, την παρασκευήν του μαθήματος και οιαδήποτε άλλην εργασία. Οι υποβοηθοί ούτοι μετά πάροδον χρόνου τινός είναι εις θέσιν να παρέχουν πραγματικά και πολυτίμους υπηρεσίας, η δε εν τω Εργαστηρίω ή Μουσείω θέσις αυτών δεν διαφέρει σχεδόν διόλου από την του εμμίσθου προσωπικού, διότι εξίσου προς αυτό είναι τακτικοί κατά τας ώρας της εργασίας, πολλάκις δε ανατίθεται εις αυτούς υπεύθυνος υπηρεσία. Είναι γνωστόν, ότι πολλάκις η διεξαγωγή των ασκήσεων είναι δυνατή μόνον χάρις εις τον ζήλον των αμίσθων υποβοηθών, διότι το έμμισθον προσωπικόν δεν θα κατόρθωνε να επιβλέπη και καθοδηγή τους πολυαρίθμους ασκουμένους»¹⁷⁸⁶.

Ο πατέρας του Αναστάσιου, Στέφανος Κώνστας (1860-1918), ήταν από τους λίγους διδάκτορες φυσικών επιστημών που είχε δώσει η Φιλοσοφική Σχολή πριν από το 1890. Μετά από την αποφοίτησή του (1886) ακολούθησε το εκπαιδευτικό επάγγελμα και δίδαξε σε διάφορα γυμνάσια και το Βαρβάκειο καθώς και σε επαγγελματικές σχολές. Στο γύρισμα του αιώνα δραστηριοποιήθηκε ενεργά σε διάφορα εγχειρήματα για τη διάδοση των φυσικών επιστημών είτε συμμετέχοντας σε εκδοτικές προσπάθειες (στο περιοδικό *Προμηθεύς*), είτε με τη δράση του ως μέλος του διοικητικού συμβουλίου της Φυσιολογικής Εταιρείας. Από τη θέση αυτή προώθησε τις προσπάθειες να ενταχθεί η διδασκαλία της χημείας στα γυμνάσια (ενότητα 3.1) και συνεργάστηκε, μεταξύ άλλων,

¹⁷⁸⁶ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1938-39, φ. 3.1, χωρίς ημερομηνία. Το κείμενο είχε κατατεθεί από τον Δ. Χόνδρο όταν καταρτιζόταν διάταγμα ώστε να προσδιοριστεί ο διαγωνισμός επιλογής των βοηθών που επανήλθε το 1938 (Α.Ν. 1430/1938, άρθρο 104). Ο Δ. Χόνδρος με το συγκεκριμένο κείμενο υπερασπιζόταν την άποψη ότι οι υποβοηθοί έπρεπε να έχουν πρόκριμα στην επιλογή των βοηθών.

με τον Γ. Ματθαίοπουλο που ήταν πρόεδρος της Εταιρείας. Έγινε επιθεωρητής φυσικών επιστημών στη μέση εκπαίδευση όταν, για πρώτη φορά, τελεσφόρησε διαγωνισμός στις αρχές του 1911 για μία θέση σε όλη την επικράτεια η οποία θεωρήθηκε απαραίτητη «*δια τον πρόσθετον λόγον ότι τα φυσικά μαθήματα δεν διδάσκονται υπό ειδικών*»¹⁷⁸⁷. Αργότερα προήχθη σε γενικό επιθεωρητή των φυσικών¹⁷⁸⁸, θέση που υπηρέτησε έως τον θάνατό του στην επιδημία γρίπης του 1918. Η ένταξη του γιού του στο δυναμικό του εργαστηρίου Οργανικής, όταν ο Αναστάσιος εγγράφηκε φοιτητής στα δεκαέξι του χρόνια, ήταν η αναμενόμενη συνέχεια της πατρικής πορείας.

Τα Τετράδια Εργαστηρίου του Α. Κώνστα καλύπτουν το διάστημα από τον Δεκέμβριο του 1913 έως τα τέλη του 1917. Επομένως, ξεκινούν λίγους μήνες μετά από την ίδρυση του συγκεκριμένου εργαστηρίου, αφορούν κυρίως στην περίοδο που στεγαζόταν στο κτίριο της Μαρασλείου Εμπορικής Σχολής και τελειώνουν λίγο μετά από τη λήψη του πτυχίου του συγγραφέα και πριν από την ίδρυση του τμήματος χημείας. Η καταγραφή των εργασιών στα Τετράδια ήταν κατά κανόνα καθημερινή επί έξι ημέρες την εβδομάδα έως και το τρίτο έτος σπουδών, ενώ ήταν συνεχής και χωρίς διακοπή ακόμη και στους καλοκαιρινούς μήνες των δύο πρώτων ετών. Το εργαστήριο φαίνεται μάλιστα να λειτουργούσε και σε ημέρες που ήταν δύσκολες στην πόλη της Αθήνας, για παράδειγμα τις τελευταίες ημέρες του Νοεμβρίου 1916, ωστόσο υπάρχει μία περίοδος (Απρίλιος-Μάιος 1915) που δεν έχει καταγραφεί δραστηριότητα. Από τα μέσα του τέταρτου έτους σπουδών του συγγραφέα (μετά τον Ιανουάριο 1917) οι περιγραφές των εργαστηριακών δραστηριοτήτων δίνονταν για μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα. Η ανάγνωση, όμως, του Τετραδίου σε αυτή την περίοδο αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον από τη σκοπιά που τα προσεγγίζει η παρούσα έρευνα.

Στο τετραετές διάστημα, σύμφωνα με βεβαίωση του διευθυντή του εργαστηρίου, ο Α. Κώνστας εργάστηκε ως «*υποβοηθός*» κατά το πρώτο έτος (1913-14) και ως «*έκτακτος βοηθός*» τα επόμενα τρία έτη¹⁷⁸⁹. Ήταν η περίοδος κατά την οποία το εργαστήριο Οργανικής λειτουργούσε αποκλειστικά με έκτακτο προσωπικό (ενότητα 12.2). Ωστόσο φαίνεται ότι παρόμοιες βεβαιώσεις συχνά υποδήλωναν την εργαστηριακή απασχόληση και την απόκτηση εμπειρίας και όχι πάντα την αμειβόμενη εργασία. Ο Α. Κώνστας άρχισε να αμείβεται με 2,5δρχ. (που ήταν τότε η ημερήσια αποζημίωση για τους έκτακτους βοηθούς) όχι νωρίτερα από τα μισά του τρίτου έτους των σπουδών του¹⁷⁹⁰. Έως ότου γίνει αυτό, είχε επενδύσει έναν πολύ μεγαλύτερο χρόνο στο εργαστήριο από εκείνον που απαιτούσε η φοιτητική του εκπαίδευση. Στο συγκεκριμένο διάστημα, ακόμη και όσοι αμείβονταν είχε χρειαστεί να καταγράφονται ανά περιόδους στις μισθολογικές καταστάσεις ως εργατικό προσωπικό προκειμένου να αποζημιωθούν¹⁷⁹¹. Η έκταση, άλλωστε, που είχαν λάβει οι προσωρινές προσλήψεις σε αυτή την περίοδο περιορίσε αργότερα και τις βεβαιώσεις προϋπηρεσίας¹⁷⁹² καθιστώντας έτσι τη μαθητεία

¹⁷⁸⁷ *Εστία*, 24/1/1911, σ. 2.

¹⁷⁸⁸ ΦΕΚ 125B, 2/6/1914.

¹⁷⁸⁹ Αρχείο Κώνστα, Βεβαίωση (Πιστοποιητικών) Γ. Ματθαίοπουλου, 12/3/1921, αρ. πρ. 586.

¹⁷⁹⁰ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 612.2, 612.3, 612.4, 613.1 & 613.5, αιτήματα Ματθαίοπουλου προς πρυτανεία για πιστώσεις έκτακτου προσωπικού. Σύμφωνα με αυτά, από τον Δεκέμβριο του 1914 έως και τον Φεβρουάριο του 1916 οι δύο έκτακτοι βοηθοί που αμείβονταν στο εργαστήριο Οργανικής ήταν ο Σπ. Γαλανός και ο Μ. Μανιατόπουλος.

¹⁷⁹¹ βλ. υποσημείωση 1656.

¹⁷⁹² ΕΟΧ, απάντηση πρυτανείας (16/10/1933, αρ. πρ. 1380) σε αίτημα χημικού για βεβαίωση προϋπηρεσίας στο εργαστήριο ως φοιτητής κατά το διάστημα 1922-1924.

αναπόδεικτη. Ποιες ήταν όμως οι εργασίες που διεκπεραίωναν φοιτητές και νέοι πτυχιούχοι καθ' όσο υπηρετούσαν σε αυτές τις θέσεις;

Οι καταχωρήσεις στα Τετράδια στο πρώτο έτος σπουδών αφορούσαν σε εργαστηριακές δραστηριότητες που φαίνεται να είχαν εκπαιδευτικό χαρακτήρα. Ήταν κυρίως ποιοτικές και ποσοτικές αναλύσεις καθώς και ανόργανες και οργανικές παρασκευές, με τη συνθετότητα των εργασιών να εμφανίζεται αυξημένη στο δεύτερο έτος και την απασχόληση να δείχνει πιο εντατική. Στο ίδιο έτος αρχίζει, παράλληλα, να καταγράφεται η ανάθεση ενός έργου το οποίο φαίνεται ότι αποτελούσε τμήμα από διάφορες αναλύσεις και μελέτες που διεξήγαγε το εργαστήριο Οργανικής για ιδιώτες (όπως υδάτων, τροφίμων, ούρων, ορυκτών) οι οποίες, μερικές φορές, συνοδεύονταν και από επιτόπιους ελέγχους¹⁷⁹³.

Από την έναρξη του τρίτου έτους υπάρχουν στα Τετράδια συνεχείς αναφορές για πειραματική εργασία γύρω από ένα συγκεκριμένο φαινόμενο (την αντίδραση υπερμαγγανικού καλίου με οξαλικό οξύ) χωρίς αρχικά να διαφαίνεται ο λόγος που το θέμα επανερχόταν συχνά στη διάρκεια του έτους. Τον Φεβρουάριο του 1916 ο νεαρός βοηθός γράφει: *«Σήμερον έκαμα προσδιορισμόν γλουτένης εις άλευρα του καθηγητού. Μου έδωσε δε και μερικά δείγματα αλεύρων προς προσδιορισμόν εις αυτά της τέφρας. [...] Η εργασία επί της οξειδώσεως [οξαλικού οξέος] υπό [υπερμαγγανικού καλίου] διακόπτεται πάλιν»*¹⁷⁹⁴. Ένα μήνα αργότερα σημειώνει συνοπτικά: *«Αι ασκήσεις των φοιτητών δεν με αφήνουν να εργασθώ καθόλου»* και, στη συνέχεια, επιχειρεί μία σύνοψη για το διάστημα Απριλίου-Μαΐου: *«Εις όλον αυτό το διάστημα δεν έκαμα τίποτε άξιον λόγου. Πλην διαφόρων εργασιών του κ. καθηγητού (πετρέλαια, κτλ.). Τώρα ετελείωσαν αι ασκήσεις των φοιτητών και παραδίδουν τα πράγματά των. Εκτός τούτου διαβάζω δια τας εξετάσεις του 3^{ου} έτους»*¹⁷⁹⁵.

Στα τέλη του τρίτου ακαδημαϊκού έτους, μετά από δύο συνεχόμενα καλοκαίρια στο εργαστήριο, ο δεκαεννιάχρονος φοιτητής μεταβαίνει στον τόπο των οικογενειακών διακοπών και στην επιστροφή του γράφει *«ήμουν εις Κιούρκα και επήγε ο χρόνος χαμένος»*. Ακολουθεί ο απολογισμός του για το προηγούμενο έτος στο εργαστήριο: *«Πέρασε ένα έτος από όταν άρχισα να γράφω το τετράδιον αυτό [το τρίτο]. Οπωσδήποτε κάτι έκαμα πρωτότυπο, ιδικήν μου εργασία, αλλά είναι ακόμη εις την αρχήν. Δεν έχω αρκετόν καιρόν για εργασία. Τον χειμώνα είχαμε τας ασκήσεις των φοιτητών, κατόπιν την μελέτην των εξετάσεων, μετά τας εξετάσεις είχαμε εργασίας του κ. καθηγητού με πετρέλαια της Ζακύνθου με το θερμιδόμετρον, με την γραφομηχανήν [...]. Ας ελπίσω ότι εφέτος θα κάμω κάτι παραπάνω αν και δεν το πιστεύω διότι έρχονται πτυχιακαί εξετάσεις»*. Την προηγούμενη, που ήταν και η πρώτη ημέρα της επιστροφής του, είχε σημειώσει: *«Ήρχισε πάλι το γράψιμον της Οργαν. Χημείας του κ. καθηγητού εις την γραφομηχανήν»*¹⁷⁹⁶. Η δακτυλογράφηση του συγγράμματος του Γ. Ματθαίουπουλου δεσπόζει στις αναφορές των Τετραδίων έως τα τέλη του 1916: *«Εις όλον αυτό το διάστημα δεν έκαμα τίποτε άξιον λόγου. Έγγραφα εις την γραφομηχανήν το σύγγραμμα του κ. καθηγητού (δυστυχώς), επιβλέπω τας ασκήσεις, μερικάς αναλύσεις μούστων κλπ.»*¹⁷⁹⁷. Ο πρώτος τόμος του εγχειριδίου Οργανικής του Γ. Ματθαίουπουλου εκδόθηκε

¹⁷⁹³ Αρχείο Κώνστα, Τετράδιο Β, 25/11/1914, 15/12/1914, 5/2/1915, 19-27/2/1915, 31/1/1915 κ.α.

¹⁷⁹⁴ Αρχείο Κώνστα, Τετράδιο Γ, 19/2/1916.

¹⁷⁹⁵ Αρχείο Κώνστα, Τετράδιο Γ, 17-31/5/1916 & 1/4-18/5/1916.

¹⁷⁹⁶ Αρχείο Κώνστα, Τετράδιο Γ, 1/9/1916 και 30/8/1916 αντίστοιχα.

¹⁷⁹⁷ Αρχείο Κώνστα, Τετράδιο Γ, 24/11/1916.

το 1917, αποτελούνταν από 896 σελίδες και κόστιζε όσο ο μισός μισθός ενός φοιτητή-έκτακτου βοηθού¹⁷⁹⁸.

Στην έναρξη του 1917 ο Α. Κώνστας παρουσιάζει στα Τετράδια την ερευνητική εργασία την οποία είχε ξεκινήσει από το προηγούμενο έτος, της δίνει τίτλο και περιγράφει τη δομή του κειμένου της μελέτης του¹⁷⁹⁹. Όμως, αμέσως μετά, προσθέτει: «Δεν απεφάσισα να την δημοσιεύσω. Προς το παρόν δίδω τα χειρόγραφα εις διαφόρους φίλους». Παρακάτω καταγράφει μερικές κριτικές παρατηρήσεις που προέρχονταν από συμφοιτητές ή από συνεργάτες βοηθούς στα εργαστήρια Οργανικής και Ορυκτολογίας οι οποίοι ήταν πρόσφατοι πτυχιούχοι¹⁸⁰⁰. Οι απόψεις τους δεν φαίνεται να παίζουν βοηθητικό ρόλο ώστε ο συγγραφέας να εξελίξει την εργασία του. Στα Τετράδια Εργαστηρίου δεν καταγράφεται εάν η μελέτη παρουσιάστηκε στον επιμελητή του εργαστηρίου Μ. Ιωαννίδη και, πολύ περισσότερο, στον καθηγητή ενώ σε κανένα προηγούμενο σημείο δεν διαφαίνεται ένας υποστηρικτικός ρόλος και των δύο στη διαδικασία. Χαρακτηριστικό επίσης είναι ότι ανάμεσα στους αναγνώστες της μελέτης δεν περιλαμβάνονται άτομα από το, εγγύτερο θεματικά, εργαστήριο Ανόργανης Χημείας το οποίο στην ίδια περίοδο πρόβαλε την εντονότερη ερευνητική δραστηριότητα που είχαν τα μέλη του. Οι διαχωριστικές γραμμές που εκκινούσαν από την κορυφή δείχνουν να διαχέονται σε όλο το μήκος της ιεραρχίας των δύο εργαστηρίων.

Ωστόσο αυτό που αναδεικνύεται έντονα από τις καταγραφές του 1917 είναι η διάχυτη προσδοκία γύρω από τις προοπτικές που διανοίγονταν για τους χημικούς επιστήμονες σε τομείς της παραγωγικής δραστηριότητας. Ο Α. Κώνστας παρουσιάζει αναλυτικά την πορεία μίας επιχειρηματικής του ιδέας σχετικά με τη βιομηχανία ξηράς απόσταξης των ξύλων. Ο ίδιος είχε το έναυσμα, σύμφωνα με την περιγραφή του¹⁸⁰¹, από τη μεγάλη φωτιά που έκαψε το δάσος Τατοΐου το καλοκαίρι του 1916 και το σχέδιό του ήταν να αξιοποιηθούν τα κατεστραμμένα δέντρα με σκοπό την παραγωγή διαφόρων προϊόντων και πρώτων υλών (ξυλανθράκων, πίσσας, μεθανόλης, οξικού οξέος και ακετόνης). Στα Τετράδια περιγράφει τις αρχικές ενέργειες και επαφές που έκανε μαζί με ένα φιλικό του πρόσωπο προκειμένου να βρεθούν οι κατάλληλοι χώροι και τα μηχανήματα και να εξασφαλιστεί η ξυλεία. Σημειώνει ότι στη συνέχεια το θέμα συνάντησε την προσοχή της οικογένειας Ζάννου η οποία ανέλαβε από ένα σημείο και μετά το επιχειρηματικό σχέδιο. Στην περίοδο εκείνη οι Ζάννοι, μία οικογένεια με μεγάλη δραστηριότητα στην οινοποιητική βιομηχανία κατά τον 19^ο αιώνα, ανέπτυσαν τις οικογενειακές τους στρατηγικές προκειμένου να ξεκινήσουν οι επιχειρήσεις τους για τη δεύτερη γενιά της οικογένειας¹⁸⁰². Ο Α. Κώνστας περιγράφει τη συνάντησή του με τον Μιλτιάδη Ζάννο που «είχε σπουδάσει χημικός εις Ζυρίχην και είχε ιδιαιτέρως ασχοληθή

¹⁷⁹⁸ Ματθαίουπουλος, Γ. Θ. (1917). *Εγχειρίδιον Οργανικής Χημείας. Τόμος Πρώτος. Λιπαραί Ενώσεις*. Αθήναι: Π. Α. Πετράκος. Το κόστος του βιβλίου ήταν 33δρχ. (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 239.1, 17/8/1917, αρ. πρ. 6295).

¹⁷⁹⁹ Αρχείο Κώνστα, Τετράδιο Γ, [;/1/]1917 όπου σημειώνει: «Τας πρώτας ημέρας ησχολήθην με το γράψιμο της εργασίας μου. Έλαβε τον τίτλον Η ΑΝΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΥΠΕΡΜΑΓΓΑΝΙΚΟΥ ΚΑΛΙΟΥ ΥΠΟ ΟΞΑΛΙΚΟΥ ΟΞΕΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΟΥΣΙΑΝ ΘΕΙΙΚΟΥ ΟΞΕΟΣ. Καταλαμβάνει 25 σελ. κειμένου και μίαν με την καμπύλην των αντιδράσεων. Την διήρεσα μετά μικράν εισαγωγήν εις Γενικόν μέρος, Ειδικόν μέρος, και Περίληψιν. Αποτελείται από 25.000 λέξεις περίπου».

¹⁸⁰⁰ Αναφέρονται οι Σπ. Γαλανός, Λ. Καλφόπουλος και Μ. Περέσης, όλοι πτυχιούχοι του φυσικού τμήματος το 1916.

¹⁸⁰¹ Αρχείο Κώνστα, Τετράδιο Γ, 17/5/1917 όπου καταγράφονται συγκεντρωτικά ενέργειες που έγιναν στο διάστημα 6 Φεβρουαρίου έως 16 Μαΐου 1917.

¹⁸⁰² Παντελάκης, Ν. (2021). Η οικογένεια Ζάννου: Επιχειρηματική δραστηριότητα και οικογενειακό δίκτυο, 1885-1940. Εισήγηση στην Ελληνική Εταιρεία Οικονομικής Ιστορίας, διαθέσιμη στη διεύθυνση: <https://www.nspantelakis.gr/index.php/άρθρα/ζητήματα-οικονομικής-ιστορίας/176-2014-02-19-23-08-33>.

με την εργασία αυτήν» στην οποία συμφωνήθηκε να αναλάβει τις εργαστηριακές δοκιμές στα εργοστάσια των Ζάννων στους Μύλους Αθηνών¹⁸⁰³. Στο επόμενο διάστημα ο νεαρός βοηθός μοίραζε τον χρόνο του ανάμεσα στο πανεπιστημιακό και το βιομηχανικό εργαστήριο με την προσδοκία να συνεχίσει «ως μέλλον διευθυντής του εργοστασίου» που επρόκειτο να ιδρυθεί για την απόσταξη της ξυλείας.

Στην τελευταία του καταγραφή με την ιδιότητα του φοιτητή και βοηθού γράφει «εις το εργαστήριο ήρχισαν ασκήσεις των τεταρτοετών υπό την επίβλεψίν μου από την 11^η Μαΐου»¹⁸⁰⁴. Ο ίδιος έλαβε το πτυχίο του στα τέλη Ιουνίου με βαθμό 9,14 και αποχώρησε από το εργαστήριο Οργανικής στα τέλη Οκτωβρίου 1917. Στη Φυσικομαθηματική επανήλθε αργότερα ως υποψήφιος διδάκτορας και το 1934 έλαβε διδακτορικό τίτλο με ισηγητή τον καθηγητή φυσικοχημείας Γ. Καραγκούνη¹⁸⁰⁵.

Ο Α. Κώνστας ξαναέπιασε, ωστόσο, τα Τετράδια Εργαστηρίου έξι μήνες μετά από το πτυχίο του προκειμένου να γράψει τον επίλογο, ένα τελικό κείμενο στο οποίο περιγράφει εξίσου ζωηρά το τελευταίο του διάστημα στο εργαστήριο καθώς και τα σχέδιά του. Δίνει ο ίδιος τις πληροφορίες για όσα είχαν μεσολάβήσει: «*Εις το χρονικόν διάστημα που επέρασε τα πράγματα άλλαξαν πολύ δι' εμέ. Και πρώτον μεν επήρα το δίπλωμά μου, δεύτερον έφυγα από το Χημείον και τρίτον προσελήφθην ως χημικός-διευθυντής εις το εργοστάσιον αποστάξεως ξύλων της Γενικής Βιομηχανικής Εταιρείας*». Η Εταιρεία είχε ιδρυθεί από την οικογένεια Ζάννου στην έναρξη του 1918 με δραστηριότητα στον ζυμοτεχνικό και τον μηχανουργικό τομέα και στη χημική βιομηχανία και είχε στην ιδιοκτησία της δύο εργοστάσια και ένα μηχανουργείο¹⁸⁰⁶. Το χημικό εργοστάσιο για την απόσταξη των ξύλων εγκαταστάθηκε στο Αίγιο και ο Α. Κώνστας εργάστηκε στη διεύθυνσή του με μισθό που ορίστηκε εξ αρχής στις 400δρχ.¹⁸⁰⁷, πενταπλάσιος από τις αποδοχές που θα είχε εάν γινόταν βοηθός. Παρ' ότι η απόσταξη των ξύλων υποχώρησε ως διαδικασία μετά από τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, το εργοστάσιο αναπροσάρμοσε την παραγωγή του σε άλλους τομείς και ο Α. Κώνστας παρέμεινε στη διεύθυνσή του έως το 1928 οπότε συνέχισε ως τεχνικός επιθεωρητής της μητρικής εταιρείας. Αυτά απέχουν, ωστόσο, όταν γράφεται το καταληκτικό σημείωμα στα τέλη του 1917. Σε εκείνη την περίοδο εκείνο που εντεινόταν στον κοινωνικό περίγυρο του νεαρού χημικού ήταν η διάθεση «να κάμωμεν βιομηχανίας». Ακόμη και όταν τα σχέδια παρέμεναν στο χαρτί, καθώς τελικά «*δεν εκάμαμεν τίποτα*», ο ίδιος θεωρούσε ότι του προσκόμιζαν οφέλη καθώς «*όλα αυτά με αναγκάζουν να διαβάζω σχετικά ζητήματα, πράγμα διά το οποίον δεν δυσαρεστούμαι καθόλου*»¹⁸⁰⁸.

Αντίθετα, αυτή η θετική και αισιόδοξη ματιά δεν διαφαίνεται καθόλου όταν στον επίλογο περιγράφει το τελευταίο του διάστημα στο πανεπιστημιακό εργαστήριο. «*Σπουδαιάς εργασίας δεν έκαμα εις το Χημείον εν τω μεταξύ. Όλον τον Ιούνιον επέρασα διαβάζοντας διά τας εξετάσεις. Τον Ιούλιον δεν έκαμα σχεδόν τίποτα. Τον Αύγουστον άρχισα την τακτοποίησιν και εξέλεγχιν του κτηματολογίου του εργαστηρίου του*

¹⁸⁰³ Αναφέρονται τα εργοστάσια της Εταιρείας Οίνων και Οινόπνευμάτων και το εργοστάσιο Ζυμών της οικογένειας Ζάννου που λειτουργούσε στα Σεπόλια.

¹⁸⁰⁴ Αρχείο Κώνστα, Τετράδιο Γ, 17/5/1917.

¹⁸⁰⁵ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 17/3/1933, 14/6/1933 & 2/3/1934. Ο τίτλος της διατριβής ήταν «*Η διαλυτότης της αλκοόλης εις το ελαιόλαδον και του ελαιολάδου εις την αλκοόλην και εις τα αλκοολικά σαπωνοδιαλύματα*».

¹⁸⁰⁶ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 548.7, Γενική Βιομηχανική Εταιρεία - Εν Αθήναις, αναγγελία ίδρυσης 12/1/1918.

¹⁸⁰⁷ Αρχείο Κώνστα, έγγραφο Γενικής Βιομηχανικής Εταιρείας, 19/2/1918 για την πρόσληψή του στο εργοστάσιο του Αιγίου ως υποδιευθυντής.

¹⁸⁰⁸ Αρχείο Κώνστα, Τετράδιο Γ, 17/11/1917.

υπάρχοντος υλικού, η εργασία αυτή με απησχόλησε πολύ. Πλην τούτου ο καθηγητής άρχισε να γράφει τον δεύτερον τόμον του βιβλίου του και είμαι αναγκασμένος να γράφω και εις την μηχανήν». Οι τελευταίες εργασίες στον εργαστηριακό πάγκο δεν φαίνεται να του προκάλεσαν το ενδιαφέρον, ο ίδιος τις περιγράφει με τη μορφή μίας εργαστηριακής ρουτίνας: «Κατά τον Οκτώβριον αρχίσαμε εις το εργαστήριον μίαν ανάλυσιν ενός γαλακτούχου αλεύρου η οποία με απησχόλησε μέχρι της τελευταίας ημέρας της παραμονής μου εις το εργαστήριον. Εκάμαμε προσδιορισμούς υγρασίας, τέφρας, οξύτητος, αζώτου, υδατανθράκων διαλυτών και αδιαλύτων, λευκώματος αδιαλύτου εις όξινον διάλυμα πεψίνης, ινών άνευ τέφρας, ολικών υδατανθράκων μεταστρεφομένων και δεν θυμάμαι τι άλλο»¹⁸⁰⁹.

Λίγο πριν κλείσει το ίδιο σημείωμα, ο Α. Κώνστας επιχείρησε να δώσει έναν συνολικό απολογισμό για την τετραετή του εργασία ξεφυλλίζοντας νοερά τα τρία Τετράδια Εργαστηρίου: «Νομίζω ότι κάθε νεώτερον από αυτά είναι καλλίτερον του αρχαιοτέρου του. Το παρόν μάλιστα έχει να δείξη και μίαν πρωτότυπον εργασία, θα είχε δε και άλλας εάν ευρισκόμουν υπό άλλας συνθήκας. Διότι αν και έμαθα αρκετά πράγματα εις το εργαστήριον νομίζω ότι αν οι προϊστάμενοί μου ήσαν καλλίτεροι θα εμάθαινα πολύ περισσότερα και θα είχα να δείξω περισσότεραν εργασία». Μιλώντας με τον εαυτό του ο νεαρός χημικός δεν διστάζει να εντοπίσει εκείνο που θα ήθελε, εάν βρισκόταν «υπό άλλας συνθήκας», εκτός από το να μάθει «αρκετά πράγματα». Δεν αφήνει αμφιβολία για το πόσο ισχυρή ήταν η προσδοκία του να εργαστεί ερευνητικά καθώς συνεχίζει: «Ελπίζω ότι υπό τας νέας συνθήκας που θα ευρεθώ και υπό την ελευθερίαν που θα έχω θα ημπορέσω να εργασθώ καλλίτερα εάν θα έχω και τα μέσα αρκετά προς τούτο». Με τη φράση αυτή υποσημειώνει έμμεσα, σχετικά με τον προηγούμενο εργασιακό του χώρο, όχι μονάχα την έλλειψη των υποστηρικτικών υλικών μέσων αλλά και της ελευθερίας των επιλογών στον νέο επιστήμονα. Ο συντάκτης των Τετραδίων καταλήγει: «Έτσι τελειώνω και ό,τι είχα να γράψω εις το τετράδιον αυτό διά να αρχίσω άλλο εις το χημείον μου του εργοστασίου». Η υπογράμμιση δεν υπάρχει απλώς στο πρωτότυπο. Συνοψίζει εμφατικά, κατά τη γνώμη μου, τόσο την εμπειρία όσο και την προσδοκία.

12.5. Βιογραφικές πτυχές γυναικών επιστημόνων: πέρα από την προσέγγιση περί αφανών

Η δεκαετία που εξετάζεται (1912-1922) ήταν εκείνη στην οποία γυναίκες επιστήμονες συμμετείχαν για πρώτη φορά στο προσωπικό των εργαστηρίων της Φυσικομαθηματικής. Ωστόσο, ήταν ουσιαστικά και η ίδια περίοδος στην οποία υπήρξαν γυναίκες πτυχιούχοι στις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες καθώς η μοναδική που είχε ολοκληρώσει προηγουμένως τις σπουδές της ήταν η Ελένη Γεννηματά, διδάκτορας μαθηματικών το 1907-08. Ακολούθησαν το 1912 η Μαρία Ζερβού, αδελφή του καθηγητή Π. Ζερβού, με πτυχίο από το μαθηματικό τμήμα και η Ουρανία Μακρή που έγινε η πρώτη πτυχιούχος στις φυσικές επιστήμες. Παρ' ότι είχαν συμπληρωθεί είκοσι χρόνια από την πρώτη εγγραφή φοιτήτριας στο Πανεπιστήμιο αλλά και από εκείνη στο φυσικομαθηματικό τμήμα της Φιλοσοφικής, οι υπόλοιπες μόλις πέντε φοιτήτριες που είχαν εγγραφεί έως τότε στα δύο πτυχία (και δεν μετεγγράφηκαν: Πίνακας 35) δεν ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους. Περισσότερο από την αναλογία τους, μερικές ενδείξεις από τα βιογραφικά τους στοιχεία υποδηλώνουν ότι οι επιλογές ζωής αυτών των νέων γυναικών ρυθμιζόνταν από γενικότερες παραμέτρους και το βήμα της εγγραφής στο Πανεπιστήμιο αποτελούσε μόνο το πρώτο εμπόδιο που έπρεπε να υπερβούν για την ακαδημαϊκή τους εκπαίδευση. Και ήταν συχνά μη επαρκές, ακόμη και για όσες είχαν

¹⁸⁰⁹ Αρχείο Κώνστα, Τετράδιο Γ, 17/11/1917.

δείξει ισχυρή ροπή στις σπουδές ή η υποστήριξη από το κοινωνικό τους περιβάλλον μπορεί γενικά να θεωρηθεί ότι ήταν ευνοϊκότερη¹⁸¹⁰.

Η αναζήτηση δεδομένων, έστω και αρχικών, για τις πρώτες γυναίκες ανάμεσα στα μέλη των εργαστηρίων της Φυσικομαθηματικής Σχολής -σε μία περίοδο μάλιστα όπου δεν έχει καταγραφεί ακόμη και η απλή συμμετοχή τους- απαίτησε μία λεπτομερή εργασία σε πολλές συμπληρωματικές πηγές. Σκοπός της ήταν να τεκμηριωθεί η παρουσία τους και να ευοδωθεί, κατά το δυνατό, η προσπάθεια να πάψει η διπλή τους «αφάνεια». Διπλή διότι ανήκαν στο επονομαζόμενο «κατώτερο» προσωπικό που συμπεριζόταν στο αρχαιακό υλικό και δεν χωρούσε εύκολα σε σχετικές αφηγήσεις, αλλά και διότι από το φύλο τους είχαν εξασφαλίσει μία προνομιακή θέση στις ομάδες των «αόρατων» συντελεστών του πανεπιστημιακού έργου. Ωστόσο, η προσπάθεια να επανασυσταθεί η ακαδημαϊκή πορεία αυτών των γυναικών επιστημόνων θεώρησα ότι είχε νόημα να συμβεί ενταγμένη μέσα στο όλον της ακαδημαϊκής πραγματικότητας στον δεδομένο ιστορικό χρόνο. Να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο αυτές οι νέες γυναίκες επιχείρησαν να προσπελάσουν τον πανεπιστημιακό χώρο· να αναζητηθούν τα βήματα με τα οποία, όταν εισήλθαν, επιχείρησαν να οργανώσουν τον ρόλο τους· να φωτιστούν πτυχές των διεργασιών που τις αφορούσαν σε συνάρτηση με όσα συγκροτούσαν τότε την ακαδημαϊκή και κοινωνική πραγματικότητα. Μία τέτοια αλληλένδετη προσέγγιση αναδεικνύει καθαρότερα, κατά τη γνώμη μου, τις διαστάσεις του θέματος.

¹⁸¹⁰ Η πρώτη φοιτήτρια των μαθηματικών Φλωρεντία Φουντουκλή όταν εγγράφηκε στο Πανεπιστήμιο σε ηλικία 23 ετών είχε ήδη διανύσει μία αξιοσημείωτη πορεία για την εποχή της. Μετά από την αποφοίτησή της από το Αρσάκειο, πήγε στο Παρίσι με σκοπό να παρακολουθήσει πανεπιστημιακά μαθήματα, επέστρεψε όμως σύντομα για οικογενειακούς λόγους. Συνέχισε με σπουδές παιδαγωγικής στο Βερολίνο με υποτροφία της Φιλεκαπαιδευτικής Εταιρείας την οποία επιδίωξε να επεκτείνει, χωρίς να το επιτύχει, ώστε να σπουδάσει μαθηματικά στη Ζυρίχη. Δίδαξε κατόπιν στα Αρσάκεια σχολεία και ζήτησε να εγγραφεί στο Πανεπιστήμιο το 1890. Η αίτησή της απορρίφθηκε λόγω μη ισοτιμίας των εγκύκλιων σπουδών της με τα γυμνάσια (αρρένων), αλλά έγινε δεκτή δύο έτη αργότερα και εγγράφηκε στο μαθηματικό τμήμα το 1892. Το 1893 ίδρυσε ιδιωτικό σχολείο στην Αθήνα το οποίο λειτούργησε έως το 1906. Αναλυτικότερα βλ. Thanailaki, P. (2010). Breaking social barriers: Florentia Fountoukli (1869–1915). *BSHM Bulletin*, 25(1), 32-38.

Η αδελφή της, Μαριάννα Φουντουκλή, ήταν η πρώτη που εγγράφηκε στο φυσικό τμήμα το 1895. Ο Χρηστομάνος -σκεπτικιστής ως προς την ενθάρρυνση της ακαδημαϊκής εκπαίδευσης των γυναικών (ΙΑ, Πρυτανικοί, Α. Κ. Χρηστομάνος, 1896-97, σσ. 48-50)- την ανέφερε ως τη μοναδική ανάμεσα στους τριτοετείς συμφοιτητές της που είχε ολοκληρώσει εγκαίρως το πρόγραμμα εκπαίδευσης στο εργαστήριο Γενικής Χημείας (βλ. ΙΑ, Πρυτανικοί, Τ. Αργυρόπουλος, 1898-99, σ. 169), ωστόσο δεν αποφοίτησε. Το 1949 εξέδωσε βιβλίο για το παιδαγωγικό έργο της αδελφής της (βλ. *Φλωρεντία Φουντουκλή 1869-1915*).

Ένα ακόμη παράδειγμα ήταν η Ευθαλία Τσακάλη, «η Επιστήμων Δεσποινίς» όπως την προσφωνούσαν οι εκδότες του περιοδικού *Επιστημονική Ηχώ*. Το περιοδικό την ανέφερε ως συνεργάτιδα μαζί με τον πατέρα της Επαμεινώνδα Τσακάλη που ήταν ο αρχιμηχανικός του Βασιλικού Ναυτικού (βλ. τεύχη του 1907). Η ίδια εγγράφηκε στο φυσικό τμήμα το 1904-05 χωρίς να αποφοιτήσει.

Τέλος, επίσης στο φυσικό τμήμα εγγράφηκε το 1908-09 η Αλεξάνδρα Γενναδίου. Ο πατέρας της ήταν ο γεωπόνος Παναγιώτης Γεννάδιος (1847-1917) με τη γνωστή και εκτεταμένη δράση στον τομέα της γεωργίας σε Ελλάδα και Κύπρο, αδελφός του διπλωμάτη Ιωάννη Γενναδίου (ASCA, Scrapbook I. Γενναδίου Φ3.1. ASCSA, Συλλογή Κ. Μαγκάκη, φ. 4.2). Η Αλεξάνδρα δεν ολοκλήρωσε τις σπουδές της, πέθανε μετά από έξι έτη το 1914 (Ληξιαρχείο Δ. Αθηναίων, αρ. πρ. αποβ. 448). Ωστόσο είναι ενδεικτικό ότι εγγράφηκε σε σχετικά μεγάλη ηλικία (24 ετών) στο Πανεπιστήμιο με απολυτήριο γυμνασίου που είχε λάβει μόλις το ίδιο έτος (τα κορίτσια που είχαν φοιτήσει στα παρθεναγωγεία, όταν ήθελαν να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο πιστοποιούσαν στα δημόσια γυμνάσια τις γνώσεις που είχαν αποκτήσει από ιδιωτικά κυρίως μαθήματα, βλ. και υποσημείωση 1823).

Πίνακας 35
Εγγραφές φοιτητριών έως το 1919-20¹⁸¹¹

Μαθηματικό τμήμα			Φυσικό τμήμα		
Έτος εγγραφής	Όνοματεπώνυμο φοιτήτριας	Πτυχίο	Έτος εγγραφής	Όνοματεπώνυμο φοιτήτριας	Πτυχίο
1892-93	Φουντουκλή Α. Φλωρεντία		1895-96	Φουντουκλή Α. Μαριάννα	
1895-96	Γεννηματά Β. Ελένη	1907-08	1904-05	Τσακάλη Ε. Ευθαλία	
1897-98	Μαργαριτοπούλου Α. Καλυψώ		1907-08	Μακρή Ι. Ουρανία	23/5/1912
1898-99	Ζερβού Σ. Μαρία	26/5/1912	1908-09	Γενναδίου Π. Αλεξάνδρα	
1911-12	Κουλούρη Κ. Μαρία-Αικατερίνη	24/11/1915	1915-16	Δαμουλιάνου Π. Ρόζα	13/2/1920
1913-14	Μανιατάκη Σ. Ιωάννα	23/12/1917	1915-16	Σακελλαρίου Π. Ευφημία	19/3/1920
1915-16	Οικονομοπούλου Β. Ευφροσύνη	16/10/1919	1916-17	Κλαδά Γ. Μαργαρίτα	31/3/1921
1917-18	Καή Β. Παναγιώτα	8/6/1921	1917-18	Γκιταράκου Ν. Έλλη	25/12/1921
1918-19	Σερβετά Δ. Θηρεσία	14/6/1922	1917-18	Τσαλίκη Φ. Μαρία	25/10/1921
1919-20	Μύλλερ Ν. Σοφία	18/6/1923	1917-18	Πιτσιλή Γ. Έμμα	27/11/1921
			1918-19	Τσιρμπέα Σ. Χρυσούλα	31/3/1923

Χημικό τμήμα		
Έτος εγγραφής	Όνοματεπώνυμο φοιτήτριας	Πτυχίο
1918-19	Αναργύρου Ι. Αναστασία	8/6/1921
1918-19	Μελά Π. Ζωή	17/12/1922
1918-19	Λιμπέρη Π. Μαρία	
1919-20	Ιωαννίδου Γ. Ανδρονίκη	15/4/1924

Η πρώτη πτυχιούχος των φυσικών επιστημών Ουρανία Μακρή ήταν ταυτόχρονα και εκείνη που συμμετείχε για πρώτη φορά στο επιστημονικό προσωπικό των εργαστηρίων της Σχολής. Η είδηση για την αποφοίτησή της το 1912 έλαβε μία προβολή σε μερικά περιοδικά¹⁸¹². Η Ουρανία Μακρή είχε εγγραφεί στο Πανεπιστήμιο το 1907-08 σε ηλικία 20 ετών αφότου η Σύγκλητος ενέκρινε την ισοτιμία του τίτλου που κατείχε από το κρατικό γυμνάσιο της Βάρνας με τα ελληνικά γυμνάσια¹⁸¹³. Ο πατέρας της Ιωάννης, σύμφωνα με αναφορές της εποχής, ανήκε στη δημογεροντία της ελληνικής κοινότητας στη βουλγαρική πόλη. Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα η ελληνική κοινότητα της Βάρνας αριθμούσε γύρω στα 8000 μέλη και διατηρούσε, έως τα μισά της πρώτης δεκαετίας, μία ακμάζουσα εκπαιδευτική παράδοση στην οποία η συμμετοχή των κοριτσιών ήταν αξιοσημείωτη ενώ, επίσης, διέθετε και μία πολύμορφη κοινωνική και πολιτιστική δραστηριότητα αναπτυγμένη γύρω από συλλόγους, θεατρικά και μουσικά σχήματα¹⁸¹⁴. Αυτό το πολιτιστικό και εκπαιδευτικό περιβάλλον φαίνεται να άσκησε επιδράσεις στα παιδιά της οικογένειας Μακρή.

¹⁸¹¹ Τα στοιχεία εγγραφής προέρχονται από την έρευνα Ζώγου-Καραστεργίου, Σ. (1988). *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1890-1920*. Θεσσαλονίκη: χ.ε. λαμβάνοντας υπόψη τις μετεγγραφές που ακολούθησαν την αρχική εγγραφή. Αυτό διότι η σειρά των βιβλίων από τα Γενικά Μητρώα Εγγραφής στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών δεν διασώζεται πλήρως (υποσημείωση 1910). Τα στοιχεία αποφοίτησης προέρχονται από τα Ευρετήρια Πτυχιούχων των αντίστοιχων τμημάτων (Ιστορικό Αρχείο και Τμήμα Χημείας ΕΚΠΑ).

¹⁸¹² *Εφημερίς των Κυριών*, 1-15/5/1912, σσ. 2019, 2039-2040· *Παναθήναια*, 31/5/1912, σ. 125· *Ελληνική Επιθεώρησης*, 30/6/1912, σσ. 218-219.

¹⁸¹³ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 3/11/1907.

¹⁸¹⁴ Kotzageorgi, X. (1991). Educational and cultural activities of Greeks in Varna (mid 19th c.-1906). *Balkan Studies*, 32(2), 217-233.

Η Ουρανία ήρθε στην Αθήνα ακολουθώντας τους δύο μεγαλύτερους αδελφούς της που είχαν φτάσει νωρίτερα και ήταν η μόνη από τους τρεις που σπούδασε στο Πανεπιστήμιο. Ο μεγαλύτερος αδελφός της, Κωνσταντίνος, είχε παρακολουθήσει με σποραδικό τρόπο πανεπιστημιακά μαθήματα στο Παρίσι και το Βέλγιο και τα ενδιαφέροντά του στρέφονταν στην ιστορία και την τέχνη. Είχε εύθραυστη υγεία και πέθανε το 1908 στα τριάντα δύο του χρόνια. Λίγα κείμενά του με λαογραφικά και ταξιδιωτικά θέματα είχαν δημοσιευτεί σε εφημερίδες (*Ακρόπολις*, *Εστία*) ενώ συνεργαζόταν πιο σταθερά με τα περιοδικά *Νουμάς* και *Παναθήναια* διατηρώντας με τον εκδότη του τελευταίου φιλική σχέση¹⁸¹⁵. Ο δεύτερος αδελφός της, Ζήσης, εργαζόταν ως υπάλληλος και είχε συγγράψει μερικά θεατρικά έργα τα οποία, όταν ανέβηκαν στις αθηναϊκές σκηνές κατά την τριετία 1908-1911, συζητήθηκαν στο λόγιο κοινό της πρωτεύουσας¹⁸¹⁶. Στην Αθήνα των αρχών του αιώνα, που έδειχνε ένα αναζωπυρωμένο ενδιαφέρον για το θέατρο, μερικά από τα νέα έργα που συγγράφηκαν τότε απηχούσαν τις πολιτικές και ιδεολογικές αναζητήσεις της εποχής¹⁸¹⁷. Σε αυτό το θεατρικό είδος, το οποίο αργότερα ο Γρ. Ξενόπουλος ονόμασε «θέατρο ιδεών», ανήκαν κυρίως τα έργα του Ζήση Μακρή.

Η Ουρανία Μακρή τον Νοέμβριο του 1912, έξι μήνες μετά από το πτυχίο της¹⁸¹⁸, συμμετείχε στον διαγωνισμό για τη θέση βοηθού στο εργαστήριο Βοτανικής και προτάθηκε από τον Σπ. Μηλιαράκη¹⁸¹⁹. Το υπουργείο απάντησε ότι οι επιτυχόντες θα διοριστούν, αλλά ζήτησε να μην διενεργηθούν επόμενοι διαγωνισμοί καθώς απέδωσε τη μοναδική συμμετοχή σε όσους είχαν γίνει στην έναρξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου (ενότητα 12.2)¹⁸²⁰. Ο διορισμός της έγινε άμεσα, αλλά παρέμεινε για ελάχιστο χρόνο στο εργαστήριο καθώς παραιτήθηκε στα τέλη του 1913¹⁸²¹. Σε ένα μεγάλο μέρος αυτών των δώδεκα μηνών που ήταν βοηθός, η εκπαιδευτική λειτουργία του Πανεπιστημίου είχε διακοπεί και δεν βρέθηκαν περισσότερα στοιχεία για την εργασία της στο εργαστήριο. Εξίσου άκαρπη ήταν και η αναζήτηση δημοσιεύσεών της με θέματα που σχετίζονταν με τη βοτανική ή γενικότερα με τις επιστήμες. Βρέθηκαν ωστόσο μερικές μεταφράσεις της σε λογοτεχνικά περιοδικά, όπως εκείνες του ρώσου εξπρεσιονιστή συγγραφέα Leonid Andrejev. Ήταν ενδεχομένως ένας οικείος τρόπος ώστε να συμπληρωθεί το φοιτητικό της εισόδημα καθώς, σύμφωνα με τις αναφορές, η ίδια ήταν γλωσσομαθής και μιλούσε

¹⁸¹⁵ *Παναθήναια*, 31/3/1908, σσ. 373-374. Ενδεικτικό των δημοσιεύσεών του ήταν το άρθρο του κατά την άφιξή του στην Αθήνα: *Ακρόπολις*, 7 & 8/1/1902, σ. 1 & 1.

¹⁸¹⁶ Το μονόπρακτο με τίτλο «Τα σημερινά τα χρόνια» δημοσιεύτηκε στον *Νουμά* το 1908 (τχ. 324 & 325) και ανέβηκε το ίδιο έτος στο θέατρο Κυβέλης. Το επόμενο έργο του, που επικρίθηκε από το ίδιο περιοδικό (τχ. 400, σσ. 27-28), ανέβηκε στο θέατρο Νεαπόλεως το 1910. Ήταν ένα δράμα τεσσάρων πράξεων και εκδόθηκε αυτοτελώς μαζί με τις κριτικές που είχε λάβει από αρκετά περιοδικά και εφημερίδες βλ. Μακρή, Ζ. Ι. (1910). *Τα σημερινά τα χρόνια-Β. Οι απόκληροι*. Αθήνα: Τυπ. Εφημερίδος Εργατών. Το τρίτο του έργο, με σαφείς σοσιαλιστικές αναφορές, κυκλοφόρησε το 1911 με τίτλο «Η λίμνη που φουσκώνει», για το συγκεκριμένο (που δεν βρέθηκε) βλ. υποσημείωση 1817, σσ. 251-253.

¹⁸¹⁷ Delveroudi, E. (1982). *Le Répertoire original présenté sur la scène athénienne, 1901-1922*. Διδακτορική διατριβή: Université de Paris-Sorbonne· Δελβερούδη, Ε. (1981). Ελληνικά θεατρικά έργα 1901-1920 (δημοσιευμένα σε περιοδικά. *Διαθάζω*, 39, 34-42.

¹⁸¹⁸ Έλαβε πτυχίο τον Μάιο 1912 με βαθμό «Λίαν Καλώς» βλ. ΙΑ, *Ευρετήριο Πτυχιούχων Φυσικού Τμήματος, 1910-1956*.

¹⁸¹⁹ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1911-1915, φ. 3.3, 2/11/1912 (αίτηση) και 17/11/1912 (πρόταση διορισμού, αρ. πρ. 22).

¹⁸²⁰ ΓΑΚ, ΚΥ, ΥΕΔΕ Δ΄, κ. 3, υποφ. 1905-1917, 5/12/1912, αρ. πρ. 30139. Μαζί με τη Βοτανική είχε γίνει και ο δεύτερος διαγωνισμός για τον επιμελητή Αστρονομίας (υποσημείωση 1639).

¹⁸²¹ ΦΕΚ 248Β, 19/12/1912 & 234Β, 23/12/1913· ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 611.2, Μηλιαράκης προς πρόταξη, 2/12/1913.

τουλάχιστον πέντε γλώσσες¹⁸²². Είναι πιθανό να αναχώρησε από την Ελλάδα μετά από το 1913 διότι και η παρουσία του αδελφού της Ζήση σε λογοτεχνικά περιοδικά φαίνεται να διακόπηκε.

Το πλήθος των φοιτητριών στα τρία τμήματα της Σχολής (μαθηματικό, φυσικό και στο νεοσύστατο χημικό) παρέμεινε σε πολύ χαμηλά επίπεδα έως το 1920 (Πίνακας 35), ακόμη και στα τελευταία χρόνια της περιόδου που είχαν αρχίσει να αλλάζουν οι δυναμικές στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση θηλέων¹⁸²³. Αντίθετα στο Φαρμακευτικό Σχολείο οι εγγραφές κοριτσιών είχαν μία σημαντική θετική απόκλιση και, έως το 1920, είχαν εγγραφεί 70 φοιτήτριες, με τα δύο τρίτα αυτών μετά από το 1915¹⁸²⁴. Έως την έναρξη του 1912, είχαν αποφοιτήσει από το Σχολείο επτά γυναίκες, όλες μετά από το 1905 εκτός από την Π. Παναγιωτίδου που αποφοίτησε το 1898-99. Από τους φοιτητές του Σχολείου (ή σπανιότερα από τους αποφοίτους του) αντλούνταν οι βοηθοί στο εργαστήριο της Φαρμακευτικής Χημείας της Σχολής. Στο εργαστήριο αυτό, στις αρχές του 1913, επιλέχθηκαν δύο φαρμακοποιοί προκειμένου να αντικαταστήσουν προσωρινά τους βοηθούς που είχαν στρατευθεί. Η μία ήταν η Ελένη Γρυπάρη πτυχιούχος του Σχολείου από το 1908 και ο δεύτερος ήταν ένας νέος πτυχιούχος. Η κινητικότητα των βοηθών στο συγκεκριμένο εργαστήριο ήταν μεγάλη κατά τη δεκαετία 1912-1922 εξαιτίας των πολεμικών συνθηκών αλλά και της πρακτικής που προϋπήρχε (ενότητα 6.3). Συγκεκριμένα στις δύο θέσεις βοηθών και στα δέκα έτη που εδώ εξετάζονται υπηρέτησαν δεκατρία διαφορετικά πρόσωπα, πτυχιούχοι ή φοιτητές, ανάμεσά τους και τέσσερις γυναίκες¹⁸²⁵.

Η Ελένη Γρυπάρη είχε καταγωγή από τη Λάρισα όπου ο πατέρας της ήταν γιατρός και φοίτησε εκεί για ένα μέρος των εγκύκλιων σπουδών της¹⁸²⁶. Στο Πανεπιστήμιο εγγράφηκε το 1904 με τίτλο από το Γ' Γυμνάσιο Αθηνών, αρχικά στη Φυσικομαθηματική Σχολή και μετεγγράφηκε το επόμενο έτος στο Φαρμακευτικό Σχολείο¹⁸²⁷. Αποφοίτησε από αυτό ως αριστούχος στα τέλη του 1908 και ζήτησε να επανεγγραφεί στο φυσικό τμήμα με το αίτημα να ελαττωθεί η φοίτησή της σε δύο έτη εφόσον «είνε συγγενέσταται

¹⁸²² *Ελληνική Επιθεώρησις*, 30/6/1912, σσ. 218-219.

¹⁸²³ Στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας ιδρύθηκαν και άρχισαν σταδιακά να αυξάνουν τα δευτεροβάθμια σχολεία θηλέων (ελληνικά σχολεία, γυμνάσια κ.λπ.). Έως τότε τα κορίτσια προκειμένου να εγγραφούν φοιτήτριες είτε πιστοποιούσαν μέσω απολυτηρίων εξετάσεων σε γυμνάσιο τις γνώσεις που είχαν αποκτήσει κυρίως με ιδιωτικά μαθήματα, είτε αργότερα μερικές εγγράφονταν στα υπάρχοντα σχολεία (αρρένων) δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης όπου συνέχιζαν να φοιτούν. Κατά τη δεύτερη δεκαετία ξεκίνησαν επίσης να διορίζονται γυναίκες εκπαιδευτικοί και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ένας από τους πρώτους διορισμούς ήταν το 1914 της μαθηματικού Μ. Ζερβού. Αναλυτικότερα βλ. σσ. 132-141 στο: Δαλακούρα, Κ. & Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (2015). *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18ος-20ός αι.)*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.

¹⁸²⁴ Τα δεδομένα για τις εγγραφές των φοιτητριών προέρχονται, όπως αναφέρθηκε, από την έρευνα της Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου. Μικρές αποκλίσεις από τα συγκεντρωτικά στοιχεία που καταγράφονται εκεί (σ. 78) οφείλονται στο ότι προσμετρώ σε κάθε πτυχίο τις μετεγγραφές των φοιτητριών που είχαν γίνει από και προς αυτό.

¹⁸²⁵ ΕΦαΧ, φ. 1911-12 έως και φ. 1922-23. Στο εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας μπορούμε να έχουμε μία σχεδόν πλήρη εικόνα για το προσωπικό (προσωρινό και τακτικό) καθώς διασώζονται οι σχετικές μισθοδοτικές καταστάσεις.

¹⁸²⁶ Επιστολή Δ. Ιατρού στην εφημερίδα *Λάρισα*, 4/7/1977 (ευχαριστώ τον Ν. Παπαθεοδώρου, από την εφημερίδα *Ελευθερία* της Λάρισας για την κοινοποίηση της επιστολής).

¹⁸²⁷ Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1988). *Ο.π.*, σ. 149. Τα στοιχεία εγγραφής των φοιτητριών (έτος εγγραφής, όνομα και επάγγελμα πατέρα, μετεγγραφή) που αναφέρονται στη συνέχεια της ενότητας προέρχονται από την ίδια πηγή, εκτός εάν αναφέρεται διαφορετικά.

αι σπουδαί της φαρμακευτικής σχολής και των φυσικών επιστημών»¹⁸²⁸. Το αίτημα δεν έγινε δεκτό από τη Σχολή που θεώρησε παράνομη κάθε ελάττωση του χρόνου φοίτησης¹⁸²⁹. Τέσσερα χρόνια αργότερα, η ίδια φαίνεται ότι εξακολουθούσε να επιδιώκει τη δραστηριοποίησή της στον επιστημονικό χώρο καθώς δέχθηκε να υπηρετήσει ως προσωρινή βοηθός στο εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας. Από εκεί, ωστόσο, αποχώρησε μετά από δέκα μήνες¹⁸³⁰ χωρίς να συμμετέχει (όπως και ο δεύτερος προσωρινός βοηθός) στον διαγωνισμό που ακολούθησε για την τακτική πρόσληψη¹⁸³¹. Επέστρεψε στη γενέθλια πόλη όπου λειτούργησε στο όνομά της το παλαιό φαρμακείο του Κ. Δ. Αστεριάδη έως ότου ο διάδοχος του αρχικού ιδιοκτήτη ολοκληρώσει τις σπουδές του στην Αθήνα¹⁸³².

Η στράτευση και των νέων βοηθών οδήγησε ξανά στην αντικατάστασή τους, στο εξής με φοιτητές του Σχολείου. Σε αυτό το χρονικό σημείο έγινε η επιλογή της Μαρίας Παπαβασιλείου που είχε διακριθεί στις σπουδές της¹⁸³³. Ο πατέρας της Ιωάννης ήταν μηχανικός και η ίδια αποφοίτησε το 1911 από το Β΄ Βαρβάκειο Γυμνάσιο και εγγράφηκε στο Φαρμακευτικό Σχολείο¹⁸³⁴. Η Παπαβασιλείου ήταν η μόνη από τους βοηθούς αυτής της περιόδου που παρέμεινε στο εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας για πέντε ακαδημαϊκά έτη (από το 1914-15 έως και το 1918-19) καθώς εκπόνθησε εκεί, μετά από το πτυχίο της το 1915, τη διδακτορική της διατριβή. Όταν την ολοκλήρωσε επέλεξε να διοριστεί, τον Οκτώβριο 1919, στο χημικό εργαστήριο του υπουργείου Οικονομικών¹⁸³⁵. Οι υπάλληλοι σε αυτή την υπηρεσία, ακόμη και ως δόκιμοι, είχαν σημαντικά καλύτερες αποδοχές και από τους επιμελητές των πανεπιστημιακών εργαστηρίων¹⁸³⁶. Η πρόσληψη στις δημόσιες υπηρεσίες ήταν μία επαγγελματική μετάβαση την οποία επέλεγαν αρκετά από τα μέλη των πανεπιστημιακών εργαστηρίων στο πρώτο τέταρτο του αιώνα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση μπόρεσε να συμβεί καθώς ακόμη δεν είχαν τεθεί περιορισμοί στην εργασία των γυναικών στον δημόσιο τομέα και, ιδίως, στις θέσεις χημικών (βλ. στη συνέχεια). Βρισκόμαστε στο τέλος της εποχής που ιστοριογραφικά έχει περιγραφεί ως

¹⁸²⁸ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1908-1911, φ. 3, 5/11/1908 (αίτηση Ε. Γρυπάρη).

¹⁸²⁹ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 7/11/1908. Η Σχολή επικαλέστηκε σχετική γνωμάτευση από τον νομικό σύμβουλο του Πανεπιστημίου που είχε δοθεί για άλλη περίπτωση.

¹⁸³⁰ ΕΦαΧ, φ. 1912-13, 5/2/1913, αρ. πρ. 633 & φ. 1913-14, 14/11/1913, αρ. πρ. 2416.

¹⁸³¹ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1911-1915, φ. 3.1, 3/3/1914, αρ.πρ. 4581.

¹⁸³² Σε άρθρο του Ν. Παπαθεοδώρου στην ηλεκτρονική έκδοση της εφημερίδας *Ελευθερία* της Λάρισας (<https://www.eleftheria.gr/m/απόψεις/item/37997.html>), μαζί με την πληροφορία, έχει δημοσιευτεί και έντυπο του φαρμακείου που φέρει την επωνυμία της στα 1918.

¹⁸³³ ΙΑ, Πρυτανικοί, Γ. Ι. Δέρβος 1913-14, σ. 142· ΕΦαΧ, 1914-15, Έκθεση Πεπραγμένων, 31/8/1915.

¹⁸³⁴ Το Β΄ Βαρβάκειο Γυμνάσιο, που αργότερα μετονομάστηκε σε Η΄ Γυμνάσιο Αθηνών, ήταν γυμνάσιο κλασικού τύπου (όπως όλα τα γυμνάσια έως το 1920, εκτός από το Βαρβάκειο Πρακτικό Λύκειο).

¹⁸³⁵ Ο διορισμός της έγινε ως «δόκιμος οικονομικός υπάλληλος γ΄ τάξεως» (ΦΕΚ 225Γ, 2/10/1919). Οι υπηρεσίες του υπουργείου Οικονομικών είχαν επεκταθεί και οργανωθεί λεπτομερώς με νόμο του ίδιου έτους (Ν. 1758/1919) που προέβλεπε έναν σημαντικό αριθμό υπαλλήλων (σε έξι τάξεις-βαθμούς) οι οποίοι θα κατανέμονταν στις διάφορες υπηρεσίες του υπουργείου. Η κατάταξη της Μ. Παπαβασιλείου στο Χημικό Εργαστήριο του υπουργείου αναφέρεται από την ίδια και από τον Α. Δαμβέργη (ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1922-1925, φ. 3.3, 11/11/1922, αρ. πρ. 62· ΕΦαΧ, 1919-20, 5/10/1919, Δαμβέργης προς πρυτανεία).

¹⁸³⁶ Το 1919 ο εισαγωγικός βαθμός της Μ. Παπαβασιλείου (άρα και ο μισθός) ήταν ίδιος με εκείνον που εξασφάλισαν στα τέλη του 1920 οι τακτικοί επιμελητές μετά από τη βελτίωση των αποδοχών τους (ενότητα 12.2).

«η περίοδος της σιωπηρής συγκατάθεσης» σχετικά με την εργασία των γυναικών δημοσίων υπαλλήλων¹⁸³⁷.

Εικόνα 9

Τελειόφοιτοι Φαρμακευτικού Σχολείου 1914-15.

Στο κέντρο της μεσαίας σειράς (σε μεγαλύτερο κύκλο) ο Α. Δαμβέργης και (σε ίσους μικρότερους κύκλους) ο Τ. Κομνηνός αριστερά και ο Ε. Εμμανουήλ δεξιά. Στο κέντρο της επόμενης σειράς (πιθανότατα) η Μαρία Παπαβασιλείου.

Πηγή: Εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας, Άλμπουμ Τελειοφοίτων Φαρμακευτικής

Η απονομή διδακτορικών τίτλων από το Φαρμακευτικό Σχολείο αποτελούσε, όπως εξετάστηκε στην ενότητα 7.3, μία κεντρική επιλογή του Α. Δαμβέργη. Με αυτή ο καθηγητής θεωρούσε ότι αναβαθμιζόταν το κύρος των φαρμακευτικών σπουδών στην Ελλάδα καθώς και η θέση του Σχολείου ανάμεσα στα ομοειδή της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής. Η συγκεκριμένη δυνατότητα κατοχυρώθηκε στον Οργανισμό του 1911, ωστόσο σε κάθε επόμενη απόπειρα νομοθετικής αναθεώρησης βρισκόταν διαρκώς υπό αίρεση. Η Μ. Παπαβασιλείου στη διδακτορική της έρευνα μελέτησε το φυτό με κοινή ονομασία *αρνόγλωσσο* (*Plantago Coronopus* L) στο οποίο αποδίδονταν φαρμακευτικές ιδιότητες¹⁸³⁸. Σύμφωνα με τον Α. Δαμβέργη, εισηγητή της διατριβής τον Φεβρουάριο 1919 στη συνεδρίαση του Φαρμακευτικού Σχολείου (που τότε υπαγόταν στην Ιατρική), η έρευνα ήταν «μακροχρόνιος και πολύμοχθος» και μία «εξάίρετος συμβολή εν τη καθόλου φαρμακευτικήν»¹⁸³⁹. Η διατριβή, εκτός από την αυτοτελή της έκδοση, δημοσιεύτηκε στο δελτίο που εξέδωσε το εργαστήριο το ίδιο έτος (ενότητα

¹⁸³⁷ Αβδελά, Ε. (1990). *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας, σσ. 124-129.

¹⁸³⁸ Παπαβασιλείου, Μ. (1919). *Φαρμακοχημική και δρογογνωστική έρευνα του φυτού Plantago Coronopus L*. Αθήνα: Τυπ. Φραντζεσκάκη.

¹⁸³⁹ ΕΦΑΧ, φ. 1918-19, Α. Δαμβέργης προς Γ. Φωτεινό (πρύτανη Ιατρικής), 11/2/1919, αρ. πρ. 969.

12.4). Και στα δύο, η Μ. Παπαβασιλείου μνημόνευε στον πρόλογο τη συνεισφορά στην εκπόνησή της του, τότε υφηγητή και επιμελητή, Ε. Εμμανουήλ. Σε μία επόμενη γερμανική αναδημοσίευση της ίδιας εργασίας στο περιοδικό *Archiv der Pharmazie* του Βερολίνου αναφέρθηκαν και οι δύο ως συν-συγγραφείς¹⁸⁴⁰.

Τρία χρόνια μετά από την έγκριση της διατριβής, το 1922, η Μ. Παπαβασιλείου δεν είχε μπορέσει ακόμη να ορκιστεί ως διδάκτωρ επειδή δεν είχε νομοθετηθεί ο αντίστοιχος όρκος για τους αποφοίτους του Φαρμακευτικού Σχολείου. Στο σχετικό αίτημά της η Σύγκλητος απάντησε ότι «*επιφυλάσσεται να μεριμνήση*»¹⁸⁴¹. Η εξομοίωση των φαρμακευτικών σπουδών με τα υπόλοιπα πανεπιστημιακά πτυχία που είχε νομοθετηθεί το 1911 τελικώς δεν εφαρμόστηκε έως την αλλαγή του πανεπιστημιακού νόμου. Ακόμη περισσότερο, φαίνεται ότι δεν ήταν επιθυμητή σε ένα σημαντικό τμήμα της πανεπιστημιακής διοίκησης τουλάχιστον υπό το σχήμα του Φαρμακευτικού Σχολείου. Η ίδια η Παπαβασιλείου πιστοποιούσε με βεβαίωση του διευθυντή του εργαστηρίου ότι «*απέσπασε το πρώτον της Φαρμακευτικής διδακτορικόν δίπλωμα*» και, συνάμα, ότι κατά την εργασία της «*επεδείξατο σεμνόν το ήθος*»¹⁸⁴². Λίγους μήνες μετά από τον παραμερισμό του αιτήματός της από τη Σύγκλητο, η ίδια ζήτησε να εγγραφεί στο χημικό τμήμα και η Σχολή την κατέταξε κατ' εξαίρεση στο τέταρτο έτος «*λαμβάνουσα υπ' όψιν την πράγματι εξαίρετον επιστημονικὴν σταδιοδρομίαν της αιτούσης και την εργαστηριακὴν αὐτῆς χημικὴν μόρφωσιν*» ζητώντας πριν από την πτυχιακή εξέταση να επιτύχει στις τμηματικές εξετάσεις των μαθηματικών που αφορούσαν στους χημικούς¹⁸⁴³. Χωρίς να γίνει ευδιάκριτο από την έρευνα τι μεσολάβησε, η Μ. Παπαβασιλείου καταγράφηκε το 1923 ως πτυχιούχος του φυσικού τμήματος¹⁸⁴⁴. Στη συνέχεια διορίστηκε το 1924 με πρόταση του καθηγητή ιατρικής Ι. Γεωργιάδη ως επιμελήτρια του εργαστηρίου Ιατροδικαστικής και Τοξικολογίας¹⁸⁴⁵, θέση από την οποία ολοκλήρωσε την ακαδημαϊκή της σταδιοδρομία στα μέσα της δεκαετίας 1950. Συμμετείχε ως μέλος στην Ένωση Ελλήνων Χημικών από την ίδρυσή της¹⁸⁴⁶.

Στο Φαρμακευτικό Σχολείο προς τα τέλη της εξεταζόμενης δεκαετίας υπήρξε, όπως αναφέρθηκε, μία πύκνωση των εγγραφών των φοιτητριών η οποία έφτασε σχεδόν στις δύο δεκάδες κάθε χρόνο. Η αλλαγή, που έχει απεικονιστεί εύγλωττα στις ετήσιες αναμνηστικές φωτογραφίες των τελειόφοιτων του Σχολείου (Εικόνες 9 & 10), επέτρεψε στη διεύθυνση του εργαστηρίου να οργανώσει την εργαστηριακή άσκηση των φοιτητριών σε ξεχωριστή αίθουσα. Η επιλογή, που ήταν πρακτικά μη εφαρμόσιμη τα προηγούμενα χρόνια εξαιτίας του ισχνού αριθμού, αναδεικνύει τις παραμένουσες συνέχειες στις αντιλήψεις των υποκειμένων σε μία περίοδο που είχε αρχίσει να αλλάζει η κοινωνική δυναμική στην εκπαίδευση των κοριτσιών. Σε αυτή την περίοδο στο προσωπικό του εργαστηρίου συμμετείχαν δύο ακόμη φοιτήτριες του Σχολείου, η Αικατερίνη Σίδηρη και η Καρυάτις Καρύδη.

¹⁸⁴⁰ Pharmakochemische und drogognostische Untersuchung von *Plantago coronopus* L, Von Dr. Em. Emmanuel und Dr. M. Papavasilion. *Archiv der Pharmazie*, bd. 258-259 (1920-1921), 142-147.

¹⁸⁴¹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 25/6/1922.

¹⁸⁴² ΕΦαΧ, φ. 1921-22, Πιστοποιητικόν, 31/5/1922.

¹⁸⁴³ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 26/11/1922· ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1922-1925, φ. 3.3, 11/11/1922 (αίτηση).

¹⁸⁴⁴ ΙΑ, *Ευρετήριο Πτυχιούχων Φυσικού Τμήματος (1910-1956)*.

¹⁸⁴⁵ ΙΑ, Πρακτικά Ιατρικής, 28/11/1924.

¹⁸⁴⁶ *Κατάλογος των Ελλήνων Χημικών*, Αθήναι 1924 (υποσημείωση 1535).

Εικόνα 11

Τελειόφοιτοι Φαρμακευτικού Σχολείου 1911-12. Στο κέντρο ο Α. Δαμβέργης, δεξιά του ο Τ. Κομνηνός και αριστερά του ο Ε. Εμμανουήλ. Έως τα μέσα της δεκαετίας αποφοιτούσαν κατ' έτος από το Φαρμακευτικό Σχολείο μία (σπανιότερα δύο) γυναίκες (Παράρτημα 2)
Πηγή: Εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας, άλμπουμ τελειοφοίτων Φαρμακευτικής

Εικόνα 10

Τελειόφοιτοι Φαρμακευτικού Σχολείου 1917-18. Μετά από τα μέσα της δεκαετίας ο αριθμός των φοιτητριών στο Σχολείο αυξήθηκε (αριστερά) και επέτρεψε και την ξεχωριστή τους φωτογράφιση (δεξιά, με την απουσία του καθηγητή).
Πηγή: Εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας, Άλμπουμ Τελειοφοίτων Φαρμακευτικής

Η Κ. Καρύδη συνυπηρέτησε ως έκτακτη βοηθός μαζί με την Α. Σίδηρη για δύο ακαδημαϊκά έτη (1920-21 και 1921-22)¹⁸⁴⁷. Είχε γεννηθεί στην Αθήνα και ο πατέρας της ήταν μηχανικός. Η ίδια εγγράφηκε στο Φαρμακευτικό Σχολείο το 1918-19 και πήρε το πτυχίο της με άριστα στις αρχές του 1923, όπως όμοια είχε πράξει και η αδελφή της Σοφία δύο έτη νωρίτερα¹⁸⁴⁸. Η Κ. Καρύδη παρέμεινε στο εργαστήριο μόνο για το διάστημα που ήταν φοιτήτρια. Ωστόσο επανήλθε στο Πανεπιστήμιο το 1925 προκειμένου να φοιτήσει για δύο έτη στο χημικό τμήμα απ' όπου έλαβε πτυχίο το 1928¹⁸⁴⁹. Λίγο νωρίτερα είχαν ρυθμιστεί με ενιαίο τρόπο οι μετεγγραφές φοιτητών και πτυχιούχων ανάμεσα στα τμήματα της Φυσικομαθηματικής¹⁸⁵⁰. Έως τότε αποφασίζονταν κατά περίπτωση από τη Σχολή και αποτελούσαν πεδίο διαπραγμάτευσης¹⁸⁵¹. Η ενιαία ρύθμιση του 1925 δεν ευνοούσε γενικά τις φοιτητικές μετακινήσεις, παρείχε ωστόσο στους πτυχιούχους αυτό που παλαιότερα είχε ζητηθεί από την Ε. Γρυπάρη χωρίς να γίνει αποδεκτό.

Η Αικατερίνη (Νίνα) Σίδηρη, κόρη του δικηγόρου Νικόλαου Σίδηρη από τη Λευκάδα, παρακολούθησε εκεί τα δύο πρώτα γυμνασιακά έτη ανάμεσα σε ελάχιστα κορίτσια, όπως και ο μεγαλύτερος κατά ένα έτος αδελφός της¹⁸⁵². Μαζί μετεγγράφηκαν από το σχολείο της Λευκάδας στην Αθήνα, η Αικατερίνη έλαβε απολυτήριο το 1916 από το Ζ' Γυμνάσιο Αθηνών και εγγράφηκε μετά από ένα έτος στο Φαρμακευτικό Σχολείο. Σύμφωνα με την ίδια το έπραξε «*με τον σκοπόν μελλούσης εν τη Χημεία ασχολήσεως*» ο οποίος μπορούσε πλέον, το 1918, να πραγματοποιηθεί μέσα από «*το νεωστί ιδρυθέν [χημικό] τμήμα*» όπου ζήτησε να μετεγγραφεί ως τριτοετής¹⁸⁵³. Η απόφαση της Σχολής να την κατατάξει στο δεύτερο έτος¹⁸⁵⁴ αποτέλεσε μάλλον έναν αποτρεπτικό παράγοντα και η Αικατερίνη Σίδηρη συνέχισε τις σπουδές της στη φαρμακευτική. Στο εργαστήριο προσελήφθη ως έκτακτη βοηθός το καλοκαίρι του 1920, λίγο πριν αποφοιτήσει με άριστα¹⁸⁵⁵. Διορίστηκε σε τακτική θέση βοηθού το 1923, με τις διατάξεις του νέου Οργανισμού, και κατόπιν παρέμεινε στο ίδιο εργαστήριο ως παρασκευάστρια μέχρι το 1949 που αφυπηρέτησε (Εικόνα 11).

¹⁸⁴⁷ ΕΦαΧ, φ. 1920-21 & 1921-22, μηνιαίες καταστάσεις προσωπικού.

¹⁸⁴⁸ Τμήμα Χημείας ΕΚΠΑ, *Ευρετήριο πτυχιούχων φαρμακευτικής 1910-1937*.

¹⁸⁴⁹ Τμήμα Χημείας ΕΚΠΑ, *Ευρετήριο πτυχιούχων χημικού τμήματος 1920-1954*.

¹⁸⁵⁰ ΦΕΚ 78Α, 30/3/1925, διάταγμα υπ' αριθμό 1, άρθρο 4.

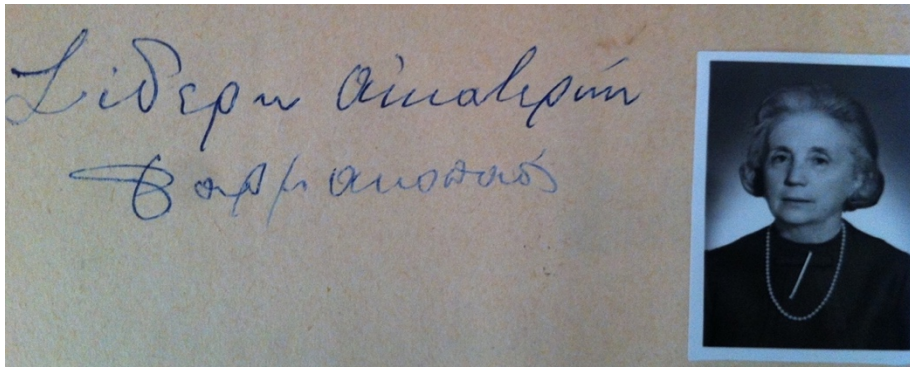
¹⁸⁵¹ Λίγο πριν εκδοθεί το ρυθμιστικό διάταγμα για τις μετεγγραφές εξετάστηκε ένα ακόμη αίτημα για εγγραφή στο γ' έτος του χημικού τμήματος το οποίο είχε υποβάλει αριστούχος φοιτήτρια του φαρμακευτικού και απορρίφθηκε (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 14/3/1925).

¹⁸⁵² Στην τάξη της υπήρχαν 5 κορίτσια σε σύνολο 32 εγγραφών τα οποία έγιναν 4 σε σύνολο 19 στην επόμενη, ενώ στη μεγαλύτερη τάξη του αδελφού της υπήρχε μία μόνο μαθήτρια. Κατά τη διάρκεια των δύο ετών που φοίτησε στο Γυμνάσιο Λευκάδας δίδαξαν πέντε φιλόλογοι και ένας μαθηματικός, ενώ φυσικός διορίστηκε για πρώτη φορά το επόμενο έτος βλ. τους καταλόγους *Αλφαριθμητικό Μητρώο Μαθητών Γυμνασίου και Καθηγητές Γυμνασίου ανά σχολικό έτος* στη μελέτη: Τσερές, Δ. (2006). Η μέση εκπαίδευση στη Λευκάδα 1829-1929. Αθήνα: ΙΑΕΝ.

¹⁸⁵³ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 3.4, 14/12/1918 (αίτηση Α. Σίδηρη).

¹⁸⁵⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 22/12/1918. Η Α. Σίδηρη το 1917-18 είχε κάνει αναδρομική εγγραφή στο προηγούμενο ακαδημαϊκό έτος με χρήση των ευνοϊκών διατάξεων του Ν. 686/1915. Όταν υπέβαλε το αίτημα μετεγγραφής (Δεκέμβριος 1918), είχε ήδη δώσει την πρώτη και δεύτερη τμηματική εξέταση στο Φαρμακευτικό Σχολείο. Παρ' ότι στο πρακτικό δεν αιτιολογείται η απόφαση κατάταξης, ενδεχομένως η προηγούμενη διάρκεια φοίτησης και τα μαθήματα που είχε εξεταστεί δεν θεωρήθηκαν επαρκή για την εγγραφή στο τρίτο έτος του χημικού τμήματος, ακόμη και εάν ζητούνταν συμπληρωματική εξέταση.

¹⁸⁵⁵ ΕΦαΧ, φ. 1919-20, αίτημα πρόσληψης, Ιούλιος 1920. Αποφοίτησε τον Νοέμβριο με βαθμό 8,8 (*Ευρετήριο πτυχιούχων φαρμακευτικής 1910-1937*).

Εικόνα 12

Η Αικατερίνη Σίδηρη (σε μεγαλύτερη ηλικία).

Πηγή: Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων, καρτέλες μελών

Οι καλές επιδόσεις στις σπουδές όσων οι διευθυντές των εργαστηρίων επέλεγαν ως βοηθούς ήταν, χωρίς αμφιβολία, ένα χαρακτηριστικό για την πλειονότητα των επιλογών τους. Με αμφίδρομο τρόπο καθαυτή η επιλογή, όταν επρόκειτο για φοιτητές, προσέφερε κατά κανόνα ώθηση για μία ακόμη καλύτερη ποιότητα εκπαίδευσης. Στη συγκεκριμένη περίπτωση των τεσσάρων γυναικών, οι άριστες σπουδές ίσχυαν απόλυτα και σε μεγαλύτερο βαθμό από τους υπόλοιπους βοηθούς της ίδιας περιόδου (τακτικούς και προσωρινούς). Περισσότερο όμως από τη φοιτητική επίδοση, οι επιλογές των τεσσάρων κάνουν ευδιάκριτη την επιδίωξή τους να συνεχίσουν με ακαδημαϊκές σπουδές αξιοποιώντας όσες δυνατότητες ήταν διαθέσιμες στον ελληνικό χώρο στην εποχή της καθεμίας. Σε καμία από τις τέσσερις δεν φαίνεται να τέθηκε η επιλογή της μετεκπαίδευσης στο εξωτερικό¹⁸⁵⁶, απαραίτητο εφόδιο σχεδόν σε κάθε ακαδημαϊκή εξέλιξη. Αντίθετα υπήρξαν ανασχές στην εξέλιξη των σπουδών τους και στην Ελλάδα, μερικές από τις οποίες επιβλήθηκαν από γενικότερους ακαδημαϊκούς λόγους που πάντως επέδρασαν στη σταδιοδρομία τους. Στο εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας υπήρξαν οι προϋποθέσεις και το ανθρώπινο δυναμικό ώστε ανάμεσα στα μέλη του να παραμείνουν γυναίκες φαρμακοποιοί που θα εξέλιξαν εκεί την επιστημονική τους σταδιοδρομία, αυτό ωστόσο δεν συνέβη. Στο φαρμακευτικό τμήμα η εγγραφή φοιτητριών συνεχίστηκε αυξανόμενη τα επόμενα χρόνια και, λίγο πριν από το 1940, οι φοιτήτριες είχαν φτάσει στο ένα τέταρτο του συνόλου ενώ η ίδια τάση επαυξήθηκε στη συνέχεια¹⁸⁵⁷. Στη μεσοπολεμική περίοδο, εκτός από την Α. Σίδηρη, υπηρέτησαν δύο ακόμη γυναίκες στο εργαστήριο Φαρμακευτικής Χημείας χωρίς καμία να προχωρήσει στην πανεπιστημιακή της σταδιοδρομία.

Ως παρασκευάστρια στο εργαστήριο Φυσικής του Γ. Αθανασιάδη διορίστηκε το 1921, λίγο πριν λάβει το πτυχίο της, η Μαρία Τσαλίκη¹⁸⁵⁸. Είχε εγγραφεί στο φυσικό τμήμα το 1917-18 με απολυτήριο από το Γ' Γυμνάσιο Αθηνών και ο πατέρας της Φωκίων ήταν αμαξάς. Οι παρασκευαστές δεν ήταν απαραίτητο από τον νόμο να έχουν πτυχίο και διορίζονταν χωρίς διαγωνισμό με πρόταση του διευθυντή. Σε αντίθεση με την έδρα της Παλαιοντολογίας που διόρισε εμπειροτέχνες οι οποίοι παρέμειναν όλη τη δεκαετία, στα τέσσερα εργαστήρια χημείας και φυσικής οι παρασκευαστές ήταν φοιτητές ή πτυχιούχοι

¹⁸⁵⁶ Μοναδική πληροφορία για διεκδίκηση μετεκπαίδευσης αφορά, πολύ αργότερα, στη Μ. Παπαβασιλείου ως επιμελήτρια στην Ιατρική Σχολή (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 8/6/1937 & 3/8/1937).

¹⁸⁵⁷ Κιμουρτζής, Π. & Σιγούντου, Β. (2016). Η εποχή που τα πρωτόνια είχαν φύλο. Γυναίκες στη Φυσικομαθηματική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1922-1967). *Academia*, 6(1), 79-132.

¹⁸⁵⁸ ΦΕΚ 93Γ, 24/4/1921.

και είχαν κινητικότητα αλλά, κατά κανόνα, παρέμειναν μεγαλύτερα διαστήματα από τους βοηθούς¹⁸⁵⁹. Η Μ. Τσαλίκη φαίνεται να εργάστηκε για ένα μικρό χρονικό διάστημα που δεν υπερέβη το ενάμιση έτος, χωρίς να γίνει δυνατό να εντοπιστούν άλλα δεδομένα για την ίδια και την εργασία της.

Στα υπόλοιπα εργαστήρια της Φυσικομαθηματικής, κατά τη συγκεκριμένη δεκαετία, θα συναντήσουμε μόνο μία ακόμη γυναίκα τη χημικό Αναστασία Αναργύρου. Συγκροτεί μία ενδιαφέρουσα, κατά τη γνώμη μου, περίπτωση διότι αντικατοπτρίζει επιδιώξεις που σχετίζονταν ειδικότερα με τη χημεία κατά το πρώτο τέταρτο του αιώνα, τις αλλαγές που επιχειρήθηκαν σε μερικούς ακαδημαϊκούς χώρους και τους ευρύτερους τομείς στους οποίους αυτές μπορούσαν να επιδράσουν. Και, παράλληλα, υποδηλώνει τα όρια που τελικώς έλαβαν αυτές οι επιδιώξεις μέσα στο πλαίσιο των συνθηκών του ελληνικού μεσοπόλεμου.

Εικόνα 13

Αναστασία Αναργύρου

Πηγή: Οικογενειακό αρχείο Π. Βουρλούμη

Η Αναστασία Αναργύρου (Εικόνα 13) εγγράφηκε στο φυσικό τμήμα το 1917-18 με απολυτήριο από το Ε΄ Γυμνάσιο Αθηνών. Το επόμενο έτος, όταν ξεκίνησε να λειτουργεί το χημικό τμήμα, μετεγγράφηκε ως δευτεροετής και ήταν η πρώτη που αποφοίτησε με πτυχίο χημικού. Το 1918-19 επίσης εγγράφηκαν ως πρωτοετείς μία φοιτήτρια που δεν ανανέωσε την εγγραφή της καθώς και η Ζωή Μελά, κόρη του Παύλου Μελά¹⁸⁶⁰. Τόσο για την Α. Αναργύρου, που είχε επιλέξει εξαρχής τις φυσικές επιστήμες, όσο και για τη Ζ. Μελά, που η επιθυμία της οικογένειάς της την οδήγησε αρχικώς στη Φιλοσοφική¹⁸⁶¹, η επιλογή τους να φοιτήσουν στο χημικό τμήμα εντασσόταν στο δυναμικό ρεύμα των νέων ανθρώπων που στράφηκαν στις σπουδές χημείας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο (ενότητα 11.5).

Η Αναστασία (Τασή) γεννήθηκε το 1901 στην Τεργέστη, κόρη του Ιωάννη Ανάργυρου

¹⁸⁵⁹ Στο δεκαετές διάστημα υπηρέτησαν ως παρασκευαστές στο εργαστήριο Φυσικής Β΄ τρία άτομα μαζί με τη Μ. Τσαλίκη. Τρεις ήταν και οι παρασκευαστές στο ίδιο διάστημα στα εργαστήρια Ανόργανης Χημείας και Οργανικής Χημείας ενώ στο Φυσικής Α΄ η κινητικότητα ήταν μεγαλύτερη (επτά άτομα). Οι παρασκευαστές είχαν υψηλότερο μισθό από τους βοηθούς αλλά και, καθώς φαίνεται, καλύτερες σταδιοδρομίες τουλάχιστον στο άμεσο διάστημα. Ενδεικτικά από εκείνους στα εργαστήρια φυσικής ο Κ. Πετρόπουλος έγινε επιμελητής, ο Γ. Χατζηκυριάκος επιθεωρητής φυσικών επιστημών στη μέση εκπαίδευση, ο Ν. Σπεράντζας υποδιευθυντής στον Υδροβιολογικό Σταθμό. Από το εργαστήριο Ανόργανης ο Στ. Χορς έγινε καθηγητής στο ΕΜΠ και οι Α. Δεπάστας και Αδ. Δερνίκος έγιναν διευθυντές στις βιομηχανίες Σανιτάς και Οινάνθη. Από το εργαστήριο Οργανικής ο Γ. Κυριακόπουλος μετά από το πτυχίο (1917) και την πενταετή υπηρεσία του, πήρε πτυχίο και από το ΕΜΠ και έγινε εκεί επιμελητής Βρωματοχημείας και Βοτανικής, ενώ ο Ι. Ζαγανιάρης σταδιοδρόμησε στο Πανεπιστήμιο έγινε υφηγητής το 1931 και αργότερα εξελέγη καθηγητής.

¹⁸⁶⁰ *Μητρών Ανανέωσης Εγγραφής Εθνικού Πανεπιστημίου, 1918-19 & 1919-20.*

¹⁸⁶¹ Αναλυτικά βιογραφικά στοιχεία για τη Ζωή Μελά παραθέτει το άρθρο: Γρηγοράτου, Α. & Μελλίδου, Α. (2015). Η μαχητική και αποφασιστική Ζωή Μελά (30/11/1898-21/12/1996). *Ενημερωτικό Δελτίο Ελληνικής Εταιρίας Κλινικής Χημείας & Κλινικής Βιοχημείας*, 16, 9-39.

και της Ελένης Αλβανίτη¹⁸⁶². Ο πατέρας της είχε σπουδάσει νομικά¹⁸⁶³, αλλά η εμπορική δραστηριότητα της οικογένειάς του τον συνδέει με το λιμάνι της Τεργέστης και τη δραστήρια ελληνική κοινότητα της πόλης όπου έκανε τον γάμο του το 1896. Πριν από τις πανεπιστημιακές του σπουδές είχε φοιτήσει στο 1^ο Γυμνάσιο Ερμούπολης στη Σύρο, στην ίδια τάξη με τον Ελευθέριο Βενιζέλο¹⁸⁶⁴, και αμέσως μετά εγγράφηκε στη Νομική απ' όπου αποφοίτησε το 1885¹⁸⁶⁵. Φαίνεται να δικηγόρησε για ένα διάστημα στη Σύρο, αλλά στη συνέχεια εργάστηκε σε διάφορες θέσεις στον τραπεζικό τομέα εντός και εκτός της Ελλάδας. Η οικογένεια του Ι. Ανάργυρου εγκαταστάθηκε στην Αθήνα γύρω στα 1905 και οι δύο κόρες, η Αναστασία και η μεγαλύτερη Μαρία, ξεκίνησαν να φοιτούν στο παρθεναγωγείο του Αρσάκειου Αθηνών¹⁸⁶⁶. Η Αναστασία, με επιδόσεις που ξεχώριζαν ανάμεσα στις συμμαθήτριές της, διέκοψε τη φοίτηση στο συγκεκριμένο σχολείο στην εβδόμη και ογδόη τάξη¹⁸⁶⁷. Ακολούθησε καθώς φαίνεται τους γονείς της στην Πάτρα όπου είχε μετατεθεί ο πατέρας της λόγω της εργασίας του στην Τράπεζα Αθηνών, ενώ η αδελφή της εξακολούθησε να φοιτά στο Ανώτερο Διδασκαλείο του Αρσακείου. Από την αχαϊκή πρωτεύουσα ο Ιωάννης Ανάργυρος ζήτησε τη συνδρομή του πρωθυπουργού-συμμαθητή προκειμένου να επιστρέψει στην Αθήνα, και κυρίως να βελτιώσει την επαγγελματική του θέση, με επιχείρημα και την καλύτερη υποστήριξη στις σπουδές των κοριτσιών του¹⁸⁶⁸. Στην ίδια περίοδο εκείνος προήχθη σε θέση επιθεωρητή της Τράπεζας Αθηνών¹⁸⁶⁹ ενώ η Αναστασία πρώτευσε, ανάμεσα σε 254 κορίτσια που εξετάστηκαν, στις εισαγωγικές για το Ανώτερο Διδασκαλείο και έλαβε τη σχετική κρατική υποτροφία¹⁸⁷⁰. Παρ' ότι τελείωσε με την ίδια επίδοση και την πρώτη τάξη του Διδασκαλείου, αποχώρησε και συνέχισε τη φοίτηση στο Ε' Γυμνάσιο Αθηνών έχοντας απορρίψει, καθώς φαίνεται, για τον εαυτό της το διδασκαλικό επάγγελμα.

Στο τέλος της φοίτησής της ως δευτεροετής του χημικού, κατά τις θερινές διακοπές του 1918-19, αξιοποιήθηκε από το εργαστήριο Ανόργανης Χημείας προκειμένου να συνδράμει ως βοηθός σε ένα έκτακτο πρόγραμμα εργαστηριακής άσκησης¹⁸⁷¹ με σκοπό να αντιμετωπιστούν οι καθυστερήσεις στις σπουδές που είχαν επιβληθεί από τις πολεμικές συνθήκες (ενότητα 11.5). Συνέχισε, όπως οι περισσότεροι βοηθοί, με το καθεστώς της προσωρινής πρόσληψης και άρχισε σιγά-σιγά να δομεί την ακαδημαϊκή της παρουσία. Μία από τις πρώτες της προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση ήταν μία

¹⁸⁶² Οι πληροφορίες για την οικογένεια του Ι. Αναργύρου στην Τεργέστη προέρχονται από το Αρχείο της ελληνικής κοινότητας Comunità Greco-Orientale di Trieste (<http://www.comgrecotrieste.it/Home.php>). Ευχαριστώ θερμά την κυρία Κ. Καραδήμα για την αναζήτηση των πληροφοριών εκ μέρους μου.

¹⁸⁶³ Στην αρχική μου έρευνα είχα συσχετίσει ως πατέρα της Α. Αναργύρου τον καθηγητή μαθηματικών της Σχολής Ευελπίδων Ιωάννη Ανάργυρο (βλ. Kimourtzis & Sigountou, 2020) εξαιτίας της συνωνυμίας, της παραπλήσιας ημερομηνίας θανάτου και άλλων ενδείξεων. Ο μαθηματικός Ιωάννης Ανάργυρος (~1852-1927) πέθανε τον Ιούνιο (βλ. *Εστία*, 23/6/1927, σ. 3) και ο πατέρας της Αναστασίας Ιωάννης Ανάργυρος (1863-1927) πέθανε τον Νοέμβριο (βλ. *Εστία*, 5/11/1927, σ. 3). Η περαιτέρω έρευνα σε αρχαιακό υλικό προκειμένου να διαλευκανθεί το θέμα προσέφερε περισσότερα βιογραφικά στοιχεία για την ίδια.

¹⁸⁶⁴ ΓΑΚ, Ν. Κυκλάδων. Ο Ι. Ανάργυρος εγγράφηκε στην Α' τάξη του 1^{ου} Γυμνασίου Ερμούπολης το 1876-77 (με αρχικό αριθμό σχολικού μητρώου 175), φοίτησε στις επόμενες τάξεις και αποφοίτησε το 1879-80.

¹⁸⁶⁵ ΙΑ, *Γενικών Μητρώων 1880-1885*, & ΙΑ, Πρυτανικοί, Κ. Κωστής 1884-85, σ. 63.

¹⁸⁶⁶ Αρχείο ΦΕ, *Μαθητολόγια Αρσάκειου 1889-1915*.

¹⁸⁶⁷ Αρχείο ΦΕ, *Μαθητολόγια Αρσάκειου 1889-1915 & Ειδικός Έλεγχος (εσωτερικού)*.

¹⁸⁶⁸ Μπενάκη, ΑΕΒ, φ. 365.57, επιστολή Ι. Αναργύρου, 15/8/1913.

¹⁸⁶⁹ Αρχείο ΦΕ, *Μαθητολόγια Αρσάκειου 1889-1915*.

¹⁸⁷⁰ *Εμπρός*, 8 & 10/11/1914, σ. 5· *Αθήναι*, 10/11/1914, σ. 3.

¹⁸⁷¹ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 1.2, ;/12/1919, αρ. πρ. 408.

μικρή δημοσίευση με μαθηματικό περιεχόμενο που κατέθεσε τον Σεπτέμβριο 1919 στο *Δελτίον* της νεοσύστατης Ελληνικής Μαθηματικής Εταιρείας¹⁸⁷². Έλαβε το πτυχίο της τον Ιούνιο του 1921 (με βαθμό 9,75) και έξι μήνες αργότερα προκηρύχθηκε διαγωνισμός προκειμένου να προσληφθεί ως τακτική βοηθός¹⁸⁷³. Ήταν μία περίοδος στην οποία ο Κ. Ζέγγελης επιχειρούσε να συγκροτήσει εκ νέου το προσωπικό του εργαστηρίου Ανόργανης Χημείας καθώς σχεδόν όλα τα προηγούμενα μέλη του, που η συνεργασία τους είχε δώσει καρπούς (ενότητα 12.4), είχαν προωθηθεί σε επόμενα στάδια της ακαδημαϊκής τους εξέλιξης¹⁸⁷⁴. Σε αυτή τη συγκυρία οι επιλογές του καθηγητή Ανόργανης ήταν η Αναστασία Αναργύρου και ο Νικόλαος Π. Οικονομόπουλος, μεγαλύτερος κατά ένα έτος στις σπουδές χημείας¹⁸⁷⁵.

Η Α. Αναργύρου διορίστηκε σε τακτική θέση βοηθού¹⁸⁷⁶ μετά από διαγωνισμό που έγινε τον Μάρτιο του 1922. Ήταν ένας από τους τελευταίους διαγωνισμούς που διεξήχθησαν καθώς η διαδικασία ήταν ήδη υπό αίρεση και, λίγους μήνες αργότερα, άλλαξε με τον νέο νόμο. Η απόφαση να μη διατηρηθεί για εκείνην το καθεστώς της προσωρινής πρόσληψης που εφαρμοζόταν στη συντριπτική πλειοψηφία των υπόλοιπων βοηθών (υποσημείωση 1654) αναδεικνύει, θεωρώ, τη δέσμευση αμφοτέρων των μερών στο ακαδημαϊκό μέλλον της ίδιας. Στο αρχαικό υλικό της κοσμητείας της Φυσικομαθηματικής Σχολής διατηρείται πλήρης ο φάκελος της εξέτασής της. Καθώς είναι ο μοναδικός με τέτοια πληρότητα, προσφέρει μία εικόνα για το τι περιλάμβαναν οι διαγωνισμοί που διενεργούνταν στην περίοδο 1912-1922 για τις θέσεις των βοηθών στα εργαστήρια και ποιες ήταν οι απαιτήσεις. Η Αναστασία Αναργύρου εξετάστηκε «*προφορικώς, γραπτώς και πρακτικώς [=πειραματικώς]*» σε δύο μαθήματα (Ανόργανη και Οργανική) καθώς και στη γνώση της γαλλικής και γερμανικής γλώσσας ενώπιον επιτροπής που αποτελούσαν τρεις καθηγητές, οι δύο των εξεταζόμενων μαθημάτων και ο κοσμήτορας (Κ. Ζέγγελης, Γ. Ματθαίουπουλος και Ν. Χατζιδάκης στη συγκεκριμένη περίπτωση)¹⁸⁷⁷. Οι τομείς και η έκταση της εξέτασης ήταν όπως είχαν καθοριστεί το 1912, με σύμφωνη γνώμη της Σχολής σε όλα τα σημεία¹⁸⁷⁸. Εάν υποθεθεί ότι οι δοκιμασίες που

¹⁸⁷² Αναργύρου, Α. Ι. (1919). Εν θεώρημα της θεωρητικής αριθμητικής. *Δελτίον ΕΜΕ*, τ. Α, τχ. Β, σ. 164.

¹⁸⁷³ ΦΕΚ 6-Παράρτημα, 11/1/1922.

¹⁸⁷⁴ Ο Β. Παπακωνσταντίνου, που είχε γίνει επιμελητής αφότου εξελέγη ο Δ. Τσακαλώτος, από τις αρχές του 1920 είχε σταλεί για μετεκπαίδευση στο Λονδίνο με την υποτροφία Ramsay και κατόπιν συνέδραμε στην οργάνωση του χημείου στο Πανεπιστήμιο της Σμύρνης, τα δε σχέδια για την Αθήνα στόχευαν στην εκλογή του στην έκτακτη έδρα φυσικοχημείας (υποσημείωση 1415). Ο παρασκευαστής Στ. Χορς είχε εκλεγεί ήδη έκτακτος καθηγητής στο Πολυτεχνείο το 1921, ενώ ο Δ. Δάλμας που πήρε πτυχίο το 1917 είχε γίνει επιμελητής μετά από τον διδακτορικό του τίτλο το 1918 και ήταν ο μόνος από τα παλαιότερα μέλη που παρέμενε στο εργαστήριο Ανόργανης.

¹⁸⁷⁵ Ο Νικόλαος Π. Οικονομόπουλος (1898-1968) είχε εγγραφεί στο φυσικό τμήμα το 1915-16 και μετεγγράφηκε ως τριτοετής όταν ιδρύθηκε το χημικό απ' όπου έλαβε πτυχίο το 1920. Ήταν προσωρινός βοηθός στο εργαστήριο Ανόργανης τουλάχιστον από το καλοκαίρι του 1919 και κατέθεσε τη διδακτορική του διατριβή τον Μάιο 1922. Η αδυναμία του να την εκτυπώσει συνέβαλε στο να υποβληθεί η πρόταση Καραθεοδωρή-Ζέγγελη (υποσημείωση 1745). Ανακηρύχθηκε διδάκτορας τον Νοέμβριο 1923 και τον Ιανουάριο 1924 προτάθηκε για επιμελητής. Εννέα μήνες αργότερα αποφασίστηκε να λάβει την υποτροφία Ramsay που ολοκλήρωσε το 1927. Στη συνέχεια φαίνεται ότι εργάστηκε στην πετρελαϊκή βιομηχανία. Εξελέγη το 1949 καθηγητής στο Πολυτεχνείο στην έδρα τεχνολογίας καυσίμων και λιπαντικών υλών και ίδρυσε το ομότιτλο εργαστήριο (για τις πληροφορίες: *Μητρώων Ανανεώσεως Εγγραφής 1918-19· Ευρετήριο Πτυχιούχων Τμήματος Χημείας 1910-1954*: ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 15/9/1924 & 12/6/1926· ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 1.1, 1.2 & 1922-1925, φ. 1.1. & 1.2· *Χημικά Χρονικά*, 33(10), σ. 192).

¹⁸⁷⁶ ΦΕΚ 75Γ, 8/4/1922.

¹⁸⁷⁷ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1918-1922, φ. 1.1, 3/3/1922.

¹⁸⁷⁸ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 29/11/1911· ΦΕΚ 21Α, 21/1/1912.

συμμετείχε η Αναργύρου και τα θέματα που πραγματεύτηκε¹⁸⁷⁹ αποτελούσαν ένα τυπικό δείγμα και εάν αυτό συγκριθεί με τις απαιτήσεις που θεωρήθηκαν απαραίτητες από την ίδια Σχολή αρκετά χρόνια αργότερα¹⁸⁸⁰, τότε μάλλον στη δεδομένη συγκυρία οριζόταν ένα απαιτητικό πλαίσιο επιλογής.

Στις αρχές του 1925 η Α. Αναργύρου κατέθεσε τη διδακτορική της διατριβή που άνοιξε τον δρόμο ώστε να γίνει επιμελήτρια τέσσερις μήνες μετά¹⁸⁸¹. Ως επιμελήτρια φαίνεται ότι διεξήγαγε, όπως ο συνεπιμελητής, και ένα μέρος της θεωρητικής διδασκαλίας των φοιτητών¹⁸⁸². Το θέμα της διατριβής της ανήκε στη χημεία των κolloειδών¹⁸⁸³, μία ερευνητική περιοχή στην οποία εργάστηκαν αρκετά μέλη του εργαστηρίου της Ανόργανης. Η εισήγηση ήταν επαινετική και η έγκριση ομόφωνη¹⁸⁸⁴, ενώ μία εκτενής περίληψη της διατριβής δημοσιεύτηκε στην Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής¹⁸⁸⁵ (ενότητα 12.4) μαζί με εκείνη του επιμελητή Ν. Οικονομόπουλου που η διατριβή του είχε προηγηθεί. Ανακοινώθηκε επίσης, ίσως και λίγο νωρίτερα από την Επετηρίδα, στη Γαλλική Ακαδημία Επιστημών από τον ακαδημαϊκό Charles Moureu¹⁸⁸⁶. Ο Moureu, καθηγητής οργανικής χημείας στο Collège de France, είχε διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στη δραστηριοποίηση των γάλλων χημικών στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στη δημιουργία της Société de Chimie Industrielle και είχε γίνει ο πρώτος πρόεδρος της IUPAC. Μέσα από αυτή τη δραστηριότητα φαίνεται να διατηρούσε γνωριμία με τον Κ. Ζέγγελη (ενότητα 11.3), άλλωστε είχε ανακοινώσει και δικές του εργασίες στη γαλλική Ακαδημία. Η επιλογή να έχει η διατριβή της Α. Αναργύρου μία ξεχωριστή προβολή μπορεί να αποδοθεί, εκτός από το περιεχόμενό της, και στην πρόθεση να είναι η επόμενη αποδέκτης της υποτροφίας Ramsay. Η υποτροφία

¹⁸⁷⁹ Σε κάθε εξέταση το θέμα αποφασιζόταν με κλήρωση ανάμεσα σε δεκαπέντε. Στη γραπτή εξέταση της Ανόργανης το θέμα που της ζητήθηκε ήταν ο προσδιορισμός του μοριακού βάρους σώματος σε διάλυμα (με εφαρμογή του νόμου van't Hoff) ενώ η έκθεση που παρέδωσε για την πειραματική δοκιμασία αφορούσε στην ανάλυση κράματος αρχαίου νομίσματος. Στην Οργανική το θεωρητικό θέμα εξέταζε τα ψευδοοξεία και τα φαινόμενα δεσμοτροπίας σε νιτροενώσεις (με την ορολογία της εποχής), ενώ το πειραματικό θέμα αφορούσε στην ποιοτική και ποσοτική ανάλυση ουσίας που τελικά ήταν υδατάνθρακας (εξόζη). Ενδεικτικά το θέμα της Ανόργανης περιλαμβανόταν στο εγχειρίδιο του Κ. Ζέγγελη (έκδοση 1920), ωστόσο εξηγήσεις και συμπληρώσεις των περιορισμών της μεθόδου τα οποία προστέθηκαν σε επόμενες εκδόσεις (π.χ. έκδοση 1943) δείχνουν ότι ίσως δεν θεωρούνταν τετριμμένο θέμα για τους πτυχιούχους στην εποχή που ζητήθηκε.

¹⁸⁸⁰ Το 1938 επανήλθε ο διαγωνισμός για τους βοηθούς, με τον αναγκαστικό νόμο 1430, μέσα σε ένα συνολικό πλαίσιο που ήταν πολύ διαφορετικό από όλες τις απόψεις. Η Φυσικομαθηματική έθεσε τότε για το διαγωνιστικό σκέλος μικρότερες απαιτήσεις. Ζήτησε διμελή επιτροπή εξέτασης, ένα εξεταζόμενο μάθημα και προαιρετικά περισσότερα, κλήρωση θεμάτων ανάμεσα σε δέκα, χωρίς να περιλαμβάνεται προφορική εξέταση και εξέταση σε ξένη γλώσσα (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 13/2/1939). Όταν εκδόθηκε κατόπιν το σχετικό διάταγμα αυξήθηκαν οι διαγωνιστικές απαιτήσεις με έναν μάλλον επιφατικό τρόπο (ΦΕΚ 213Α, 30/5/1939), ενώ στις προϋποθέσεις συμμετοχής προστέθηκε το πιστοποιητικό εκπλήρωσης των στρατιωτικών υποχρεώσεων (που πολλές φορές ερμηνευόταν ως αποκλεισμός της συμμετοχής των γυναικών) καθώς και το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων.

¹⁸⁸¹ ΦΕΚ 127Β, 16/6/1925.

¹⁸⁸² Η Χημική Σχολή του Πανεπιστημίου, Έργα, τχ. 20, 30/3/1926, σ. 495.

¹⁸⁸³ Το ζητούμενο στη διδακτορική έρευνα της Α. Αναργύρου ήταν η παρασκευή υπεροξειδίου του μαγγανίου σε κolloειδή μορφή αλλά και σε σταθερή κατάσταση και, στη συνέχεια, η μελέτη της χημικής συμπεριφοράς του.

¹⁸⁸⁴ ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 7/2/1925 & 14/2/1925.

¹⁸⁸⁵ Αναργύρου, Α. (1925). Μελέτη επί του κolloειδούς οξειδίου του μαγγανίου. Στο: *Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών του Αθηνών Πανεπιστημίου*, Α(Ι), 142-148. Αθήνα: Τυπ. Μακρή.

¹⁸⁸⁶ Anargyros, A. (1925). Sur l'oxyde de manganèse colloïdal. *Comptes Rendus Hebdomadaires des séances de l'Académie des Sciences*, 181, 419-421.

αποτελούσε ένα βήμα που μπορούσε να προσφέρει σημαντική ώθηση στην ακαδημαϊκή εξέλιξη των υποτρόφων (ενότητα 11.3) και, υπό αυτό το πρίσμα, η απόφαση να την λάβει η Α. Αναργύρου δεν μπορεί να θεωρηθεί συγκυριακή¹⁸⁸⁷. Η αναχώρηση για το Λονδίνο, προγραμματισμένη για το φθινόπωρο του 1927, επρόκειτο να υλοποιηθεί μία απόφαση που ξεχώριζε και ως προς την εποχή και ως προς το επιστημονικό πεδίο.

Τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν έτσι καθώς η Αναστασία Αναργύρου το καλοκαίρι του 1927 αρρώστησε από φυματίωση και αποφασίστηκε να μεταβεί για θεραπεία στην Ελβετία. Ωστόσο ο αιφνίδιος θάνατος του πατέρα της αμέσως μετά, έθεσε σε κίνδυνο τη συνέχιση της πολυδάπανης θεραπείας της οποίας το κόστος μπορούσε να εξοικονομηθεί μόνο «εφόσον έζη και ειργάζετο ούτος». Μετά από αίτημα της μητέρας στη Σύγκλητο¹⁸⁸⁸ αποφασίστηκε το Πανεπιστήμιο να συνδράμει οικονομικά σε ένα μέρος του κόστους¹⁸⁸⁹. Όταν η Α. Αναργύρου επέστρεψε στην Ελλάδα συνέχισε ως επιμελήτρια στο εργαστήριο Ανόργανης Χημείας, όμως με μεγάλα διαστήματα αδειών για λόγους υγείας¹⁸⁹⁰ και τελικά αποχώρησε από το Πανεπιστήμιο το 1933. Πριν παραιτηθεί, έγινε μία προσπάθεια να ανακαταμεμηθεί το προσωπικό στα εργαστήρια Ανόργανης και Φυσικοχημείας και η ίδια να μεταβεί στο δεύτερο που ήταν τότε υπό αναδιάταξη. Παρ' ότι αυτό τελικά δεν ίσχυσε¹⁸⁹¹, ήταν πλέον φανερό ότι ο κύκλος της πανεπιστημιακής της σταδιοδρομίας είχε κλείσει. Μετά από την αφυπηρέτησή της παντρεύτηκε τον Βασίλειο Βουρλούμη¹⁸⁹² χωρίς να κάνουν παιδιά και πέθανε το 1974¹⁸⁹³.

Στη μοναδική και σύντομη αναφορά που βρέθηκε για την Αναστασία Αναργύρου σε βιοματικές αφηγήσεις, η ίδια έχει αναφερθεί ως «*ιδιαίτερη βοηθός*» του «*αφωσιωμένου στις προσωπικές του ερευνητικές εργασίες*» Κ. Ζέγγελη την οποία ο κοινωνικός της περίγυρος θεωρούσε «*επίσης ακατάδεχτη*». Σκιαγραφείται, ακόμη, ως «*κοπέλλα εντυπωσιακής ομορφιάς, από καλό σπίτι, απασχολημένη διαρκώς με τον Καθηγητή της, [που] αποτελούσε μαζί του ξεχωριστό κόσμο, ανεξερεύνητο για τους πολλούς*»¹⁸⁹⁴. Στην υπαινικτική παρουσίαση οι ατομικές προσπάθειες και οι ανάλογοι καρποί δεν αναφέρονται, ούτε και τα βήματα της ακαδημαϊκής της πορείας που οπωσδήποτε ήταν ξεχωριστά στην εποχή τους. Αντίθετα, η συνάφεια με τον καθηγητή της έδρας - απαραίτητη σε κάθε επιστήμονα που επεδίωκε την παραμονή του στο προσωπικό των

¹⁸⁸⁷ Την επιτροπή για τη χορήγηση της υποτροφίας Ramsay αποτελούσαν οι Ζέγγελης, Χόνδρος, Ματθαίοπουλος και ο εκάστοτε πρύτανης. Η απόφαση λαμβανόταν τυπικά από τη Σχολή και καταγραφόταν στο πρακτικό όταν ξεκινούσε η υποτροφία και, για τον λόγο αυτό, δεν υπάρχει η αντίστοιχη καταγραφή για την Α. Αναργύρου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η απόφαση να είναι η επόμενη υπότροφος είχε ληφθεί το καλοκαίρι του 1927 και αναφέρεται σε επιστολή της μητέρας της (υποσημείωση 1888). Επαναλαμβάνεται στο εισηγητικό σημείωμα του γενικού γραμματέα Κ. Παλαμά προς τη Σύγκλητο και, επίσης, αναφέρεται σε επιστολή ενός συνυποψηφίου της στον διαγωνισμό Ramsay η οποία γράφηκε μετά από μία πενταετία και αφορούσε σε άλλο θέμα (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 283.1, επιστολή Στ. Φράγκου, 10/3/1932).

¹⁸⁸⁸ ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου, φ. 627.1B, Ελένη Αναργύρου προς Σύγκλητο, 23/11/1927, αρ. πρ. 2755.

¹⁸⁸⁹ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 1/12/1927 & 5/4/1928· επίσης, 7/2/1929.

¹⁸⁹⁰ ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου, 12/1/1932 & 16/5/1933 (ενδεικτικά).

¹⁸⁹¹ ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, 1931-32, φ. 4.

¹⁸⁹² Ο Βασίλειος Βουρλούμης (1894-1967) ανήκε στη γνωστή εμπορική οικογένεια της Πάτρας. Ο πατέρας του Νικόλαος ήταν μεγαλύτερος αδελφός του Παναγή Βουρλούμη (1867-1950), συνεργάτη του Βενιζέλου και υπουργού Επισιτισμού και αργότερα Εθνικής Οικονομίας. Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι στο χημικό τμήμα φοίτησε και ο γιός του Παναγή, ο ζωγράφος Ανδρέας Π. Βουρλούμης (1910-1999), ο οποίος πήρε πτυχίο το 1932 και άσκησε για ένα μικρό διάστημα το επάγγελμα του χημικού. Για την ευγενική παραχώρηση της φωτογραφίας της Αναστασίας Αναργύρου (Εικόνα 13) ευχαριστώ θερμά τον Παναγή Ανδρέα Βουρλούμη.

¹⁸⁹³ Ληξιαρχείο Δ. Αθηναίων, 226/Ε/1974.

¹⁸⁹⁴ Κανδήλης, Ι. Δ. (1976). *Ο.π.*, σ. 22 (για τον συγγραφέα, βλ. υποσημείωση 1584).

εργαστηρίων (όπως και ο αφηγητής)- είναι εκείνη που ανάγεται σε προσδιοριστικό, και μόνο, χαρακτηριστικό της σχέσης. Υπό αυτό το πρίσμα αναδεικνύεται ότι τα προσκόμματα που είχε να προσπεράσει κάθε νέα γυναίκα προκειμένου να υπάρξει στον ακαδημαϊκό χώρο είχαν, αναμφίβολα, περισσότερες όψεις. Από την άλλη η ίδια αφήγηση, γραμμένη μετά από πενήντα περίπου χρόνια, σκιαγραφεί μία παρουσία περισσότερο υποβιβασμένη απ' όσο ήταν στην εποχή της. Και με τον τρόπο αυτό ενδυνάμωνε, από τη μεριά της, εκείνη τη συλλογική αντίληψη που διατηρούσε την κατανόηση ότι η άσκηση της επιστήμης είναι ανόικεια στις γυναίκες επιστήμονες.

Στην ίδια εποχή που γινόταν η ανάδειξη της Α. Αναργύρου στον πανεπιστημιακό χώρο, ορθώνονταν απτά εμπόδια στην επαγγελματική εξέλιξη των λιγοστών γυναικών χημικών. Η επιμελήτρια της Ανόργανης κατά τη, σύντομη τελικά, δραστηριοποίησή της συμμετείχε στη διεκδίκηση των γυναικών χημικών να έχουν πλήρη δικαιώματα στην άσκηση του επαγγέλματός τους¹⁸⁹⁵. Το 1923, με ρητή αναφορά σε νομοθετικό διάταγμα, είχε αφαιρεθεί η δυνατότητά τους να συμμετέχουν στους διαγωνισμούς για τις θέσεις χημικών στις δημόσιες υπηρεσίες¹⁸⁹⁶. Χρονικά ήταν ένας από τους πρώτους περιορισμούς που τέθηκαν για τη γυναικεία εργασία κατά τον ελληνικό μεσοπόλεμο. Στα επόμενα χρόνια συνολικά η σταδιοδρομία των γυναικών στον δημόσιο τομέα ήρθε αντιμέτωπη με πολλαπλές δυσμενείς διατάξεις που απαγόρευαν την είσοδό τους σε υπηρεσίες ή περιόριζαν την εξέλιξή τους στην ιεραρχία ή θέσπιζαν κατά προτεραιότητα την απόλυσή τους. Πρόκειται για ένα μακρό διάστημα που έχει τιτλοδοτηθεί ως «το τέλος της περιόδου χάριτος» για τη γυναικεία εργασία στον ελληνικό δημόσιο τομέα¹⁸⁹⁷.

Ειδικότερα, όμως, για τον χημικό κλάδο η ρύθμιση του 1923 είχε ληφθεί σε μία περίοδο στην οποία είχαν αρχίσει να εμφανίζονται τα πρώτα φαινόμενα ανεργίας στους χημικούς (ενότητα 11.6). Το 1926, όταν προσδιορίστηκε η διαγωνιστική διαδικασία για τις προσλήψεις, επαναδιατυπώθηκε ο ρητός αποκλεισμός των γυναικών¹⁸⁹⁸ και προκάλεσε την πρώτη διαμαρτυρία τους. Στο ενδιάμεσο διάστημα των τριών ετών είχε ιδρυθεί η Ένωση Ελλήνων Χημικών αλλά και είχαν αυξηθεί τα ποσοστά ανεργίας στον κλάδο. Το αίτημα των γυναικών χημικών, που οι ίδιες ανέφεραν ότι γίνεται αποδεκτό από το προηγούμενο διοικητικό συμβούλιο της ΕΕΧ¹⁸⁹⁹, συνάντησε επιφυλάξεις στη νέα συγκυρία. Η θέση της διοίκησης ήταν ότι «*αν και δεν δικαιολογείται, από επιστημονικής πλευράς, η διάκρισις μεταξύ των δύο φύλων, εν τούτοις αι δια τας θέσεις αυτάς απαιτήσεις (επιθεώρησις εργοστασίων κ.λ.) αποκλείουν την χρησιμοποίησιν των γυναικών*», μαζί με την παράλληλη υπόσχεση από τον νέο πρόεδρο Γ. Ματθαιόπουλο να αναζητήσει λύση¹⁹⁰⁰. Δύο χρόνια αργότερα διατυπώθηκε νέο αίτημα με αφορμή δεύτερο διαγωνισμό που τις απέκλειε και, σύμφωνα με τις ίδιες, δημιουργούσε μία κατάσταση που ενίσχυε ανάλογες τάσεις και στον ιδιωτικό τομέα¹⁹⁰¹. Το δεύτερο αίτημα έλαβε τη

¹⁸⁹⁵ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΕΧ, *Αίτησις των Ελληνίδων Χημικών*, 15/7/1926. Εκτός από την Α. Αναργύρου υπέγραψαν η Ζ. Μελά (πτυχίο 1922), η Αικατερίνη Παπανικολάου και η Ανδρονίκη Ιωαννίδου (πτυχία 1924) καθώς και η Ειρήνη Σκουλουδάκη (πτυχίο 1925).

¹⁸⁹⁶ ΦΕΚ 142Α, 30/5/1923, ΝΔ υπ' αριθμό 2, άρθρο 1§5.

¹⁸⁹⁷ Αβδελά, Ε. (1990). *Ο.π.*, σσ. 129-148.

¹⁸⁹⁸ ΦΕΚ 145Α, 7/5/1926, διάταγμα υπ' αριθμό 7, άρθρο 2§3.

¹⁸⁹⁹ ΕΛΙΑ, Αρχείο ΕΕΧ, *Αίτησις των Ελληνίδων Χημικών*, 15/7/1926.

¹⁹⁰⁰ *Ενωσις Ελλήνων Χημικών, 50 χρόνια ζωής και δράσεως 1924-1974*. Αθήναι: χ.ε., σ. 40.

¹⁹⁰¹ Αυτή η δεύτερη διαμαρτυρία έχει καταγραφεί στη βιβλιογραφία καθώς είχε δημοσιευτεί στο περιοδικό *Ο Αγώνας της Γυναίκας* (1928, τχ. 61, σσ. 6-7). Ανάμεσα στις υπογραφές, λείπει της Α. Αναργύρου που βρισκόταν τότε στην Ελβετία και έχει προστεθεί εκείνη της Μ. Παπαβασιλείου.

συνοπτική απάντηση ότι «*τοιαύτη επέμβασις [της ΕΕΧ], μετά συζήτησιν, δεν θεωρείται σκόπιμος*»¹⁹⁰².

Η ενοποίηση των χημικών υπηρεσιών που ακολούθησε το 1929 με την ίδρυση του Γενικού Χημείου του Κράτους είχε πολλαπλά ζητούμενα που αφορούσαν στη διαμόρφωση του ελληνικού οικονομικού χώρου και εκφεύγουν από το αντικείμενο αυτής της έρευνας. Ανάμεσα στα άλλα, πάντως, αναβάθμιζε τη διάταξη που εξαιρούσε τις γυναίκες χημικούς από τις δημόσιες θέσεις, της παρείχε ισχύ νόμου και, παράλληλα, γενίκευε τον αποκλεισμό που εμφάνιζε, έως τότε, ρωγμές στις επιμέρους κρατικές χημικές υπηρεσίες¹⁹⁰³. Για την υπεράσπιση της ενιαίας ρύθμισης, στο σύνθημα επιχείρημα ότι οι χημικοί αποστέλλονταν σε μέρη απρόσιτα στις γυναίκες προστέθηκε μία ειδική απαξιακή αποστοροφή «*εκτός αν τας έχωμεν προνομιακώς δια τα γραφεία*»¹⁹⁰⁴. Στη διάταξη αντιτάχθηκε ο Κ. Ζέγγελης όταν ο νόμος συζητήθηκε στη Γερουσία όπου συμμετείχε ως γερουσιαστής¹⁹⁰⁵, χωρίς να αποτρέψει τη θέσπισή της που ακυρώθηκε μόλις το 1955.

Από το τμήμα χημείας αποφοίτησαν, μετά από την Αναργύρου και έως το 1940, μόλις άλλες εικοσιπέντε γυναίκες. Στο σύνολο των πτυχιούχων χημείας είχαν ποσοστό που ήταν μικρότερο ακόμη και από τα μικρά ποσοστά του φυσικού και του μαθηματικού τμήματος¹⁹⁰⁶. Ανάμεσα, ωστόσο, στις εικοσιπέντε νέες χημικούς βρισκόταν και η επόμενη που επέλεξε ο καθηγητής Ανόργανης για βοηθό στο εργαστήριο, η Αικατερίνη Στάθη που εργάστηκε εκεί μέχρι το 1949¹⁹⁰⁷. Από την άλλη, ο αριθμός των γυναικών που συμμετείχαν στο επιστημονικό προσωπικό της Φυσικομαθηματικής παρέμεινε περίπου σταθερός κατ' έτος στα μεσοπολεμικά χρόνια, όταν το συνολικό πλήθος του προσωπικού ιδίως μετά από το 1932 αυξανόταν¹⁹⁰⁸. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αρχικών συνθηκών, είναι αξιοσημείωτο ότι οι πρώτες που εμβόλισαν αργότερα το καθηγητικό άβατο στις φυσικές και μαθηματικές επιστήμες στο αθηναϊκό Πανεπιστήμιο¹⁹⁰⁹ προέρχονταν ακριβώς από το πεδίο της χημείας. Εάν η τομή στον ακαδημαϊκό χώρο συνέβη σε εκείνον τον κλάδο όπου ο καταμερισμός εργασίας σε φύλα υπήρξε ισχυρά δομημένος και εφαρμόστηκαν οι περισσότεροι θεσμικοί έμφυλοι περιορισμοί, τότε η συμμετοχή αυτών των λίγων γυναικών χημικών στα πανεπιστημιακά εργαστήρια μπορεί να εκλάβει μία αυτόνομη βαρύτητα. Όταν ερευνάται η δράση των υποκειμένων στη διαμόρφωση του

¹⁹⁰² *Ενωσις Ελλήνων Χημικών, 50 χρόνια ζωής και δράσεως 1924-1974*. Αθήναι: χ.ε., σ. 43.

¹⁹⁰³ Για παράδειγμα, από τον Αύγουστο 1924 και επί ένα χρόνο, η Ζ. Μελά είχε εργαστεί ως υπεύθυνη του χημικού τμήματος στο Κεντρικό Υγειονομικό Εργαστήριο που ανήκε στο Υπουργείο Υγείας, βλ. Γρηγοράτου, Α. & Μελτίδου, Α. (2015). Ο.π.

¹⁹⁰⁴ ΠτΓ, συνεδρίαση 39, 22/7/1929, σ. 516.

¹⁹⁰⁵ ΕτΓ, συνεδρίαση 37, 19/7/1929, σ. 282 & συνεδρίαση 44, 27/7/1929, σ. 421.

¹⁹⁰⁶ Για τους πτυχιούχους ανά τμήμα και την κατανομή ανά φύλο, Παράρτημα 2. Συγκεκριμένα στην εικοσαετία 1920-1940 οι γυναίκες πτυχιούχοι στο μαθηματικό τμήμα ήταν το 5,6% του συνόλου, στο φυσικό το 8,1% και στο χημικό τμήμα το 3,8%.

¹⁹⁰⁷ Η ανάδειξη της Κατερίνας Στάθη διαθέτει ενδιαφέροντα στοιχεία που σχετίζονται με την επόμενη περίοδο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών τα οποία, λόγω της χρονικής ένταξης, δεν θα απασχολήσουν εδώ. Μερικά πρώτα βιογραφικά της στοιχεία περιλαμβάνονται στο: Kimourtzis, P. & Sigountou, V. (2020). Ο.π. Πτυχιούχος επίσης του χημικού τμήματος ήταν η Ουρανία Βακράτσα που έγινε βοηθός στο Α' εργαστήριο Φυσικής επίσης κατά τη μεσοπολεμική περίοδο όπου παρέμεινε όμως μόνο για τρία έτη.

¹⁹⁰⁸ Κιμουρτζής, Π. & Σιγούντου, Β. (2016). Ο.π., Πίνακες 4 και 5.

¹⁹⁰⁹ Η Ειρήνη Παπαδημητρίου-Δηλάρη έγινε η πρώτη υφηνήτρια στη Φυσικομαθηματική Σχολή το 1958 και ακολούθησε η Ιφιγένεια Βουρβίδου-Φωτάκη η οποία κατόπιν ήταν η πρώτη που εξελέγη καθηγήτρια σε τακτική έδρα το 1977. Και οι δύο αναδείχθηκαν στο πεδίο της οργανικής χημείας όταν καθηγητής στην έδρα έγινε ο Α. Θ. Ζέρβας. Αναλυτικότερα, βλ. Kimourtzis, P. & Sigountou, V. (2020). Ο.π.

ελληνικού ακαδημαϊκού χώρου, αναλογεί στο εργαστήριο Ανόργανης Χημείας μία συμβολή στην -κατά τα άλλα αργή- πορεία των πραγμάτων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1: Φοίτηση και αποφοίτηση στα πρώτα χρόνια του χημικού τμήματος

Είναι δύσκολο να παρακολουθήσει κανείς τον διάλογο που διεξαγόταν για το χημικό τμήμα στην πρώτη περίοδο λειτουργίας του, όπως και άλλα θέματα φοίτησης κατά τη δεκαετία του 1920, όταν διαθέτει τα στατιστικά στοιχεία που έχουν δημοσιευτεί έως τώρα. Οι συζητήσεις στα πανεπιστημιακά όργανα κατά το 1918-19 εστίαζαν, όπως αναπτύχθηκε στην ενότητα 11.5, στο πλήθος των φοιτητών του τμήματος που είχε θεωρηθεί μεγάλο. Το ίδιο και στη συνέχεια: τα ζητήματα που αναδείχθηκαν, αφενός, στις κοινωνικές αντιπαραθέσεις με επίκεντρο την ανεργία στον χημικό κλάδο και, αφετέρου, στους κρατικούς σχεδιασμούς για την ανώτατη εκπαίδευση με αφορμή τις προτάσεις της Επιτροπής Οικονομιών (ενότητα 11.7), εστίαζαν στον αριθμό των πτυχιούχων χημικών που θεωρούνταν επίσης μεγάλος.

Τα διαθέσιμα έως τώρα στατιστικά στοιχεία δεν είναι, ωστόσο, αντίστοιχα με το περιεχόμενο αυτών των συζητήσεων. Η αναντιστοιχία τους για τα πρώτα έτη λειτουργίας του χημικού τμήματος επιβεβαιώθηκε κατά τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας όταν αναζητήθηκαν από τις αρχαιακές πηγές οι πτυχιούχοι από όλα τα τμήματα της Φυσικομαθηματικής. Εκεί προέκυψε μία σημαντική διαφορά στο χημικό, για τα πρώτα χρόνια λειτουργίας του, ανάμεσα στα δεδομένα του αρχαιακού υλικού και σε εκείνα που αναφέρονται σε δύο συγκεντρωτικές καταγραφές που έχουν δημοσιευτεί για το Πανεπιστήμιο Αθηνών (βλ. στη συνέχεια). Με αφορμή τη διαφορά στους πτυχιούχους προστέθηκε ως ζητούμενο στην ερευνητική αναζήτηση ο εντοπισμός και των φοιτητικών εγγραφών στο χημικό τμήμα προκειμένου να υπάρξουν δεδομένα που περιγράφουν πλησιέστερα την εποχή. Επομένως, τα στοιχεία που παρουσιάζονται σε αυτό το Παράρτημα αποτέλεσαν ένα βασικό υλικό που χρησίμευσε ώστε να ερμηνευτούν οι διεργασίες γύρω από την ίδρυση του τμήματος οι οποίες παρουσιάστηκαν στο κείμενο της διατριβής.

Ωστόσο, για τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, το εγχείρημα της συλλογής δεδομένων για τις φοιτητικές εγγραφές από τα πανεπιστημιακά αρχεία εμφανίζει ορισμένες πρόσθετες δυσκολίες σε σχέση με άλλες περιόδους. Πρώτον, οι σειρές των βιβλίων από τα διάφορα μητρώα που απόκινται στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών δεν είναι πλήρεις. Για τα έτη που ενδιαφέρουν εδώ λανθάνουν τα βιβλία από το Γενικό Μητρώο Εγγραφών το οποίο αποτελεί μία κύρια πηγή πληροφοριών για τα θέματα φοίτησης¹⁹¹⁰. Λείπουν επίσης άλλες πηγές όπως οι πρυτανικές λογοδοσίες αρκετών ετών ή, εάν υπάρχουν, δεν αναφέρουν στοιχεία τουλάχιστον με τη συστηματική καταγραφή που το έπρατταν προηγουμένως. Επιπρόσθετα, μετά το 1922, οι πρυτάνεις παρουσιάζουν τα στοιχεία για τις εγγραφές με έναν ελλειπτικό τρόπο ο οποίος συνάδει με τις θέσεις τους στα ζητήματα φοίτησης που ήταν επίμαχα εκείνη την εποχή¹⁹¹¹. Τέλος, λόγω των αλλαγών στη νομοθεσία, άλλαζε σε

¹⁹¹⁰ Βιβλία από το Γενικό Μητρώο Εγγραφών έως το 1920 είχαν χρησιμοποιηθεί στην έρευνα της Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου (σήμερα ομότιμη καθηγήτριας του ΑΠΘ) η οποία ολοκληρώθηκε πριν από τη σύσταση του Ιστορικού Αρχείου του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1988). *Ο.π.* Στο παράρτημα της έρευνας είχαν καταγραφεί αναλυτικά οι αναφορές του Γενικού Μητρώου για τις φοιτήτριες και έδωσαν τη δυνατότητα, για τα έτη που ενδιαφέρουν εδώ, να συγκριθούν δεδομένα (αριθμοί Γενικού Μητρώου και εύρος τους ανά έτος, ημερομηνίες εγγραφής κ.ά.) με τα βιβλία από το Μητρώο Ανανεώσεως που χρησιμοποίησα στη δική μου έρευνα (βλ. στη συνέχεια).

¹⁹¹¹ Ένα από τα θέματα που εστίαζαν οι πρυτάνεις κατά τη διατύπωση των ενστάσεών τους ήταν οι αναδρομικές εγγραφές. Πρόκειται για τη δυνατότητα που έδιναν ειδικές νομοθετικές ρυθμίσεις σε αποφοίτους γυμνασίων να παρουσιαστούν για πρώτη φορά στο Πανεπιστήμιο κατά τη διάρκεια ενός ακαδημαϊκού έτους και να εγγραφούν ως φοιτητές και στα προηγούμενα έτη αξιοποιώντας διευκολύνσεις που παρέχονταν κυρίως σε στρατευμένους, πρόσφυγες και καταγόμενους από συγκεκριμένες περιοχές. Η

κάποιες περιπτώσεις και ο τρόπος που οι πανεπιστημιακές υπηρεσίες κατέγραφαν τα στοιχεία ή άλλαζαν και τα είδη των χρησιμοποιούμενων βιβλίων. Το αποτέλεσμα όλων αυτών είναι να απαιτείται να σχεδιαστούν εναλλακτικές μέθοδοι για τη συλλογή των δεδομένων οι οποίες, ειδικότερα ως προς τις εγγραφές, εμπεριέχουν έναν μεγαλύτερο βαθμό αβεβαιότητας από την εικόνα που θα παρείχε η επεξεργασία των στοιχείων ενός διαθέσιμου Γενικού Μητρώου Εγγραφών.

Στη συνέχεια της ενότητας παρουσιάζω αρχικά τα δεδομένα για τους πτυχιούχους του χημικού τμήματος κατά την πρώτη δεκαετία λειτουργίας (1918-1928) και κατόπιν αναφέρομαι στις εγγραφές και τις μετεγγραφές στο νέο τμήμα. Σε καθεμία περίπτωση, πριν παρουσιαστούν τα δεδομένα, αναφέρονται οι αρχειακές πηγές που χρησιμοποίησα και ο τρόπος της επεξεργασίας. Ειδικότερα για τις εγγραφές εστιάζω στο πρώτο ακαδημαϊκό έτος λειτουργίας (1918-19) για το οποίο η επεξεργασία των δεδομένων είναι λεπτομερής. Ο λόγος είναι διότι τα χαρακτηριστικά της φοιτητικής ροής, όπως διαφάνηκαν το συγκεκριμένο έτος, επικοινωνούσαν άμεσα με όσα διαμείβονταν στις πανεπιστημιακές συζητήσεις. Επομένως ερωτήματα σχετικά με τους πρώτους φοιτητές του χημικού όπως: εάν προέρχονταν μόνο από νέες εγγραφές στο Πανεπιστήμιο ή και από μετεγγραφές, ποιος ήταν ο ρυθμός προσέλευσής τους κατά τη διάρκεια του έτους, ποια ήταν κατόπιν η φοίτησή τους, τέθηκαν με σκοπό να συνεισφέρουν στην ερμηνεία των διεργασιών για το νεοσύστατο τμήμα. Για τα επόμενα έτη της δεκαετίας, εφόσον η διερεύνηση θεμάτων που αφορούν στο φοιτητικό σώμα δεν εμπίπτει στο πλαίσιο της έρευνας, αναζητήθηκε μόνο ο αριθμός των εγγραφών ώστε να αναδειχθούν οι τάσεις¹⁹¹².

Πτυχιούχοι κατά την πρώτη δεκαετία του χημικού τμήματος (1918-1928)

Για την καταγραφή των πτυχιούχων της πρώτης δεκαετίας χρησιμοποιήθηκε κυρίως το *Ευρετήριο Πτυχιούχων Φυσικομαθηματικής Σχολής, Τμήμα Χημικών, 1920-1954* το οποίο απόκειται στο Τμήμα Χημείας του ΕΚΠΑ¹⁹¹³. Στο *Ευρετήριο* καταγράφονταν αλφαβητικά οι πτυχιούχοι μαζί με τον τόπο καταγωγής τους, την ημερομηνία λήψης και τον βαθμό του πτυχίου τους. Από την επεξεργασία των δεδομένων του προέκυψαν τα αριθμητικά στοιχεία που καταγράφονται στον ακόλουθο Πίνακα για τη δεκαετία 1918-1928.

Πίνακας 36
Πτυχιούχοι Χημικού Τμήματος, 1918-1928

Ακαδημαϊκό έτος	Πτυχιούχοι
1918-19	0
1919-20	19
1920-21	26
1921-22	12
1922-23	25
1923-24	63
1924-25	83
1925-26	36
1926-27	54
1927-28	62

διαχείριση του θέματος οδήγησε τους πρυτάνεις σε αναφορές ότι οι εγγραφές ήταν «ζήτημα ακαθόριστον» ή σε περίτεχνες διατυπώσεις των αριθμητικών στοιχείων στις λογοδοσίες τους, βλ. και υποσημείωση 1918.

¹⁹¹² Μετά από το 1928 η δημοσίευση στατιστικών για την ανώτατη εκπαίδευση από την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία επιλύει με επάρκεια την αναζήτηση αριθμητικών δεδομένων για τα θέματα φοίτησης.

¹⁹¹³ Εκτός από την πρόσβαση στο καθαυτό αρχειακό τεκμήριο που βρίσκεται στο Τμήμα Χημείας, τα δεδομένα του *Ευρετηρίου* είχαν μεταγραφεί σε υπολογιστικό φύλλο (Excel) από τον Αθ. Τσεκούρα ο οποίος, πάντα με υποστηρικτική διάθεση, μου παραχώρησε το ψηφιακό αρχείο και περιόρισε τη δική μου δουλειά στην επεξεργασία των δεδομένων της μεταγραφής.

Οι πρώτοι χημικοί, επομένως, αποφοίτησαν το δεύτερο έτος που λειτούργησε το τμήμα και ήταν 19 στο πλήθος (όπως αναφέρονται και στην αντίστοιχη πρυτανική λογοδοσία¹⁹¹⁴). Από τη διασταύρωση των ονομάτων τους προκύπτει ότι ήταν περίπου οι μισοί όσων είχαν μετεγγραφεί ως τριτοετείς κατά το προηγούμενο έτος (βλ. στη συνέχεια). Κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας το χημικό τμήμα απένειμε πτυχίο σε 380 άτομα συνολικά. Ένα αξιοσημείωτο στοιχείο είναι ότι το ένα τρίτο αυτών (122 στους 380) προερχόταν από τις εγγραφές και τις μετεγγραφές που έγιναν αποκλειστικά κατά το πρώτο ακαδημαϊκό έτος που λειτούργησε το τμήμα. Το πτυχίο χημείας στην πρώτη δεκαετία λειτουργίας του τμήματος αφορούσε, σχεδόν αποκλειστικά, άνδρες· ανάμεσα στους 380 πτυχιούχους βρίσκονταν μόνο 9 γυναίκες χημικοί (2,4%). Παρά τη μικρή τους αναλογία, είχαν παρουσία που έγινε εμφανής στο ίδιο διάστημα τόσο στα πανεπιστημιακά εργαστήρια όσο και στη συγκρότηση του επαγγελματικού κλάδου (ενότητα 12.5).

Τα αριθμητικά δεδομένα από το *Ευρετήριο Πτυχιούχων* συμφωνούν με τα στοιχεία που αναφέρονται στις έξι διαθέσιμες πρυτανικές λογοδοσίες της δεκαετίας (με ελάχιστες, μη σημαντικές αποκλίσεις). Όμως για το πρώτο μισό της δεκαετίας, που δεν διαθέτουμε λογοδοσίες εκτός από μία, τα στοιχεία αυτά δίνουν μία διαφορετική εικόνα από εκείνη που έχουν παρουσιάσει δύο συγκεντρωτικές καταγραφές που έχουν δημοσιευτεί για τη φοίτηση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών οι οποίες αναφέρουν μηδενικό αριθμό πτυχιούχων (συγκριτικός Πίνακας 37). Ο προσδιορισμός του πλήθους των πτυχιούχων έχει, όπως είδαμε, μία ιδιαίτερη σημασία σε αυτή την περίοδο διότι την αρχική κυρίως ενδοπανεπιστημιακή συζήτηση για το πλήθος των εγγραφών στο τμήμα χημείας τη διαδέχθηκε μία δεύτερη που ήταν ευρύτερη και εντονότερη. Εκκινούσε από την ανεργία που αντιμετώπισε ο κλάδος των χημικών, αφορούσε στην οικονομική ζωή της χώρας καθώς και στην οργάνωση και τα χαρακτηριστικά της ελληνικής βιομηχανίας και συνδέθηκε εξαρχής με τις πολιτικές για την ανάπτυξη των προγραμμάτων χημείας στις ανώτατες σπουδές στην Ελλάδα (ενότητα 11.7).

¹⁹¹⁴ Γεωργίου Αγγελοπούλου, *Έκθεσις των πεπραγμένων επί τε της πρώτης και της δευτέρας αυτού πρυτανείας (1917-1918 και 1919-1920)*, σ. 36. Η διπλή λογοδοσία του Γ. Αγγελόπουλου εκδόθηκε αργότερα (1931) και αποτελεί τη μόνη διαθέσιμη για τις πρυτανικές θητείες 1916-1923. Αρκετά μεταγενέστερη πάντως ήταν η έκδοση των πρυτανικών λογοδοσιών και σε επόμενα έτη. Για παράδειγμα, ο Β. Αιγινήτης (πρύτανης το 1926-27) στη λογοδοσία του που εκδόθηκε το 1931 απαντά σε επιχειρήματα που περιλάμβανε η λογοδοσία του επόμενου πρύτανη Ν. Αλιβιζάτου (1927-28) που είχε εκδοθεί το 1930. Οι χρονικές αποστάσεις και οι αλληλουχίες έχουν να προσφέρουν στην ανάγνωση των πρυτανικών εξιστορήσεων για ένα πλήθος θεμάτων.

Πίνακας 37

Πτυχιούχοι Χημικού Τμήματος σύμφωνα με διάφορες καταγραφές

	Πρυτανικές λογοδοσίες ¹⁹¹⁵	Σκαρπαλέζος ¹⁹¹⁶	Γαβρόγλου et al. ¹⁹¹⁷	Ευρετήριο Πτυχιούχων Χημικού Τμήματος
1918-19	-	0	0	0
1919-20	19	0	0	19
1920-21	-	0	0	26
1921-22	-	0	0	12
1922-23	-	0	0	25
1923-24	65	0	65	63
1924-25	83	33	83	83
1925-26	46	35	46	36
1926-27	55	55	55	54
1927-28	61	61	61	62

Εγγραφές και μετεγγραφές κατά την έναρξη του χημικού τμήματος

Μία επίσης αντιφατική εικόνα προσφέρουν τα έως τώρα δημοσιευμένα στοιχεία και για τις εγγραφές στο χημικό τμήμα κατά την πρώτη του δεκαετία, όπως δείχνει ο επόμενος συγκριτικός Πίνακας 38. Ειδικότερα: Από τις έξι πρυτανικές λογοδοσίες που διαθέτουμε στα δέκα πρώτα έτη, οι δύο δεν αναφέρουν στοιχεία εγγραφών (συνολικά ή για το χημικό) ενώ οι υπόλοιπες παρουσιάζουν τα στοιχεία τους με τρόπο που υποστήριζε τις πρυτανικές απόψεις για τα θέματα εγγραφής στο Πανεπιστήμιο και ιδίως για τις αναδρομικές εγγραφές¹⁹¹⁸. Στα δεδομένα που παρουσίασε το 1964 ο Α. Σκαρπαλέζος έχει καταγράψει έναν ελάχιστο αριθμό εγγραφών στα τέσσερα πρώτα έτη

¹⁹¹⁵ Εκτός από τη διπλή λογοδοσία του Γ. Αγγελόπουλου (υποσημείωση 1914) για τις υπόλοιπες βλ.: ΙΑ, Πρυτανικοί, Δ. Παππούλιας 1923-24, Κ. Ζέγγελης 1924-25, Σ. Μενάρδος 1925-26, Β. Αιγινήτης 1926-27, Ν. Αλιβιζάτος 1927-28.

¹⁹¹⁶ Σκαρπαλέζος, Α. Κ. (1964). *Από την ιστορίαν του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορικά κείμενα και ιστορικά στοιχεία)*. Αθήνα: Χ. Συνοδινός, σσ. [185-186]. Η συγκεκριμένη καταγραφή, που επιμελήθηκε ο τότε επίτιμος γενικός γραμματέας του Πανεπιστημίου, παρουσιάζει στην περίπτωση της Φυσικομαθηματικής ευρύτερα προβλήματα τα οποία είναι σε ικανό βαθμό ώστε να επηρεάσουν τα συμπεράσματα εάν χρησιμοποιηθεί ως αναφορά (εκτός από επιμέρους τυπογραφικά σφάλματα, λάθη σε αθροίσματα κ.λπ.). Συγκεκριμένα ως προς τους πτυχιούχους της Σχολής: α) για την περίοδο πριν από το 1904 δεν αναφέρει διδάκτορες και τελειοδιδάκτους του φυσικού και μαθηματικού τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής παρ' ότι αναφέρονταν έτσι στις αντίστοιχες πρυτανικές λογοδοσίες (τα σχετικά στοιχεία έχουν δοθεί αναλυτικά στην έρευνα του Η. Καρκάνη), β) για το διάστημα 1904-1910 επίσης δεν αναφέρει διδάκτορες και τελειοδιδάκτους των δύο τμημάτων (μαθηματικό και φυσικό) της Φυσικομαθηματικής Σχολής που επίσης καταγράφονταν στις πρυτανικές λογοδοσίες, γ) δεν εμφανίζει πτυχιούχους στο χημικό τμήμα στα έξι πρώτα έτη της λειτουργίας του και δ) για τη δεκαετία 1935-36 έως 1945-46 έχει καταγράψει δύο φορές την ίδια στήλη αριθμών στο μαθηματικό και το φυσικό τμήμα με αποτέλεσμα όσοι αναφέρονται ως πτυχιούχοι του πρώτου να είναι εκείνοι του δεύτερου. Ο αριθμός των πτυχιούχων από όλα τα τμήματα της Φυσικομαθηματικής για την περίοδο 1904-1940 με βάση τα στοιχεία από τα Ευρετήρια Πτυχιούχων των αντίστοιχων τμημάτων καταγράφεται εδώ, στο Παράρτημα 2.

¹⁹¹⁷ Γαβρόγλου, Κ., Καραμανωλάκης, Β. & Μπάρκουλα, Χ. (2014). *Ο.π.*, σσ. 238-239.

¹⁹¹⁸ Για παράδειγμα ο Δ. Παππούλιας στη λογοδοσία του για το 1923-24 αναφέρει μεν 92 εγγραφές στο χημικό τμήμα αλλά, στη συνέχεια του κειμένου, αναφέρεται ξεχωριστά στις αναδρομικές εγγραφές του ίδιου έτους τις οποίες καταγράφει συγκεντρωτικά για όλο το Πανεπιστήμιο (ΙΑ, Πρυτανικοί, Δ. Παππούλιας 1923-24, σσ. 12-13). Ο Κ. Ζέγγελης για το 1924-25, ο οποίος ασφαλώς είχε καλή εποπτεία των εγγραφών του χημικού, όταν αναφέρει στη λογοδοσία του ότι έγιναν 21 εγγραφές εξαιρεί τις αναδρομικές (που στο συγκεκριμένο έτος ήταν 8) και αναφέρεται μόνο σε εκείνες που έγιναν μέσω εισαγωγικών εξετάσεων κάτι που, άλλωστε, το δηλώνει με κάποιον τρόπο λέγοντας ότι «*ενεγράφησαν κατόπιν εισιτηρίου δοκιμασίας*» (ΙΑ, Πρυτανικοί, Κ. Ζέγγελης 1924-25, σ. 9). Άλλοι πρυτάνεις δήλωναν ότι η δυνατότητα αναδρομικής εγγραφής καθιστούσε την εικόνα για τις εγγραφές συνολικά στο Πανεπιστήμιο «*ζήτημα ακαθόριστον*» (ΙΑ, Πρυτανικοί, Σ. Μενάρδος 1925-26, σ. 12).

του χημικού τμήματος ο οποίος μάλλον αφορούσε στους πτυχιούχους, ενώ η καταγραφή των Γαβρόγλου et al. (2014) φαίνεται να αποτελεί συγκερασμό των δύο προαναφερόμενων πηγών. Παράλληλα υπάρχει μία τέταρτη συγκεντρωτική καταγραφή για τις εγγραφές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών την οποία είχε εκδώσει το 1930 η Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία¹⁹¹⁹ που παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από τις προηγούμενες για τα πρώτα έτη.

Πίνακας 38
Εγγραφές στο Χημικό Τμήμα
σύμφωνα με προηγούμενες συγκεντρωτικές καταγραφές

	Πρυτανικές λογοδοσίες	Σκαρπαλέζος	Γαβρόγλου et al.	Στατιστική Υπηρεσία
1918-19	-	0	0	223
1919-20	175	20	20	175
1920-21	-	26	26	106
1921-22	-	13	13	91
1922-23	-	130	130	138
1923-24	92	231	92	231
1924-25	21	30	21	28
1925-26	δεν αναφέρει	43	43	43
1926-27	δεν αναφέρει	35	35	30
1927-28	32	33	32	34

Τα ευρήματα για τις εγγραφές στο χημικό τμήμα από το αρχαιακό υλικό, τα οποία παρουσιάζονται στη συνέχεια, έχουν κύρια πηγή πληροφόρησης τα βιβλία από το *Μητρώον Ανανεώσεως Εγγραφής Εθνικού Πανεπιστημίου* που απόκεινται στο Ιστορικό Αρχείο του ΕΚΠΑ¹⁹²⁰. Ειδικότερα για το πρώτο έτος 1918-19 στην επεξεργασία που ακολουθεί τα δεδομένα του συγκεκριμένου βιβλίου διασταυρώθηκαν με εκείνα από τα επόμενα βιβλία του ίδιου Μητρώου, με τα δεδομένα του *Ευρετηρίου Πτυχιούχων* καθώς και με πληροφορίες που έδωσαν τα βιβλία του Εργαστηρίου Οργανικής Χημείας τα οποία απόκεινται στο Εργαστήριο Οργανικής Χημείας του ΕΚΠΑ¹⁹²¹ (συγκεκριμένα, το *Μητρώον Τριτοετών Φοιτητών Χημικής Σχολής Εθνικού Πανεπιστημίου 1919-1927* και το *Μητρώον Τεταρτοετών Φοιτητών Χημικής Σχολής Εθνικού Πανεπιστημίου 1919-1927*).

Γενικότερα τα βιβλία του *Μητρώου Ανανεώσεως Εγγραφής* χωρίζονταν σε δύο μέρη (χειμερινό και εαρινό εξάμηνο) και σε αυτά καταχωρούνταν οι φοιτητές από όλα τα προγράμματα σπουδών όταν ανανεώναν την εγγραφή τους¹⁹²². Κάθε φοιτητής ανανεώνει την εγγραφή δύο φορές ετησίως (μία σε κάθε εξάμηνο), εκτός από το πρώτο του εξάμηνο που έκανε εγγραφή στο Πανεπιστήμιο. Επομένως, στα βιβλία αυτού του Μητρώου οι νέες εγγραφές των πρωτοετών συναντώνται στο εαρινό εξάμηνο (όταν κάνουν την πρώτη

¹⁹¹⁹ Περιέχεται στην πρώτη *Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδος* που εκδόθηκε το 1930 και είχε καταγράψει τις εγγραφές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών από την ίδρυσή του. Για τα έτη μετά από το 1912 η καταγραφή γινόταν σε ετήσια βάση ανά Σχολή ή Τμήμα και ανά φύλο βλ. *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, 1930, σσ. 439-440.

¹⁹²⁰ Με σκοπό την επεξεργασία των δεδομένων, προχώρησα στη μεταγραφή σε υπολογιστικό φύλλο εργασίας (Excel) των πληροφοριών που βρίσκονταν καταχωρημένες στο *Μητρώο Ανανεώσεως Εγγραφής 1918-1919* και αφορούσαν στους φοιτητές του χημικού.

¹⁹²¹ Για την πρόσβαση στο αρχαιακό υλικό του Εργαστηρίου Οργανικής Χημείας ευχαριστώ την καθηγήτρια Γ. Μουτεβελή-Μηνακάκη. Ο Αθ. Τσεκούρας μου παραχώρησε ξανά το ψηφιακό αρχείο στο οποίο είχε μεταγράψει τα δεδομένα από τα βιβλία του εργαστηριακού Μητρώου.

¹⁹²² Σε κάθε καταχώρηση υπάρχει το ονοματεπώνυμο, ο τόπος καταγωγής, το Τμήμα ή η Σχολή φοίτησης, η ημερομηνία ανανέωσης για το συγκεκριμένο εξάμηνο, η ημερομηνία πρώτης εγγραφής, ο αριθμός Γενικού Μητρώου του φοιτητή καθώς και οι αριθμοί των αποδείξεων πληρωμής διδάκτρων για τη συγκεκριμένη και για τις προηγούμενες ανανεώσεις που είχε κάνει.

ανανέωση) και όχι στο χειμερινό (εφόσον τότε έκαναν εγγραφή). Επομένως, προκειμένου να εντοπιστούν οι ανανεώσεις εγγραφής που αντιστοιχούσαν στις νέες εγγραφές του 1918-19, χρειάστηκε να ακολουθηθεί μία διαδικασία συγκεκριμένων σταδίων κατά τη συλλογή των στοιχείων από το *Μητρώο Ανανεώσεως*¹⁹²³.

Επιπρόσθετα το βιβλίο του 1918-19, ειδικότερα, προσφέρει μία αρκετά καλή εικόνα για τις μετεγγραφές στο χημικό τμήμα εφόσον γίνει επεξεργασία των καταχωρήσεων του στο χειμερινό εξάμηνο. Αυτό διότι στο συγκεκριμένο έτος είχαν σημειωθεί με διακριτό τρόπο όσοι φοιτητές είχαν μετεγγραφεί στο χημικό και, στις περισσότερες περιπτώσεις, αναφερόταν το τμήμα προέλευσής τους καθώς και το έτος που θα φοιτούσαν στο νέο τμήμα. Τέλος, μία ιδιομορφία των βιβλίων του *Μητρώου Ανανεώσεως Εγγραφής* είναι ότι παρέμεναν ανοικτά και συμπληρώνονταν εκ των υστέρων με όσους έκαναν αναδρομική ανανέωση (υποσημείωση 1911), κάτι που διακρίνεται όμως από την ημερομηνία καταχώρησης. Προκειμένου τα δεδομένα να έχουν ομοιομορφία στη συλλογή τους με εκείνα της επόμενης περιόδου ώστε να είναι συγκρίσιμα, οι φοιτητές αυτοί (μετεγγραφές και νέες εγγραφές) δεν καταμετρήθηκαν στο 1918-19 αλλά στο έτος που έκαναν την αναδρομική εγγραφή.

Η εγγραφή σε ένα πρόγραμμα σπουδών διαφέρει βεβαίως από τη φοίτηση. Στοιχεία για το ποιοι και πότε από τους φοιτητές της πρώτης χρονιάς ολοκλήρωσαν τη φοίτηση αντλήθηκαν από το *Ευρετήριο* των πτυχιούχων. Προκειμένου να υπάρξει μία ένδειξη και για την ενδιάμεση φοίτηση αυτών των φοιτητών αξιοποιήθηκε το μητρώο της επόμενης χρονιάς (*Μητρώον Ανανεώσεως Εγγραφής 1919-1920*) καθώς και τα εργαστηριακά μητρώα της Οργανικής Χημείας. Τα τελευταία εκκινούσαν, για το χημικό τμήμα, από το 1919-20 και ανέφεραν όσους ασκήθηκαν στα εργαστήρια τρίτου και τέταρτου έτους έως το 1926-27¹⁹²⁴. Με τον τρόπο αυτό -και στον βαθμό που το επέτρεψαν τα διαθέσιμα αρχεία και οι προσωπικές δυνατότητες- συγκροτήθηκε μία αναλυτική εικόνα για τις νέες εγγραφές και τις μετεγγραφές του 1918-19, η οποία παρουσιάζεται στη συνέχεια, και έγινε εφικτό οι φοιτητές αυτοί να παρακολουθηθούν έως την αποφοίτησή τους. Η παρούσα έρευνα ξανασυνάντησε άμεσα τα ίδια πρόσωπα στην επεξεργασία δεδομένων που αφορούσαν στη συγκρότηση της πρώτης επαγγελματικής ομάδας χημικών (ενότητα 11.6).

Στο χειμερινό εξάμηνο του 1918-19 βρίσκονται καταχωρημένες 101 μετεγγραφές στο τμήμα χημείας. Από αυτές δεν προσμετρήθηκαν 12 (που είχαν ημερομηνία καταχώρησης μετά από τη λήξη του ακαδημαϊκού έτους), επομένως για το 1918-19 οι

¹⁹²³ Τα κύρια βήματα της διαδικασίας που ακολούθησα ήταν ως εξής: Αρχικά εντοπίστηκαν όλες οι ανανεώσεις του εαρινού εξαμήνου που αφορούσαν στο χημικό τμήμα. Στη συνέχεια διασταυρώθηκαν με τις ανανεώσεις του χειμερινού εξαμήνου προκειμένου να αποκλειστούν οι παλαιοί φοιτητές. Οι καταχωρήσεις του εαρινού που απέμειναν ελέγχθηκαν με βάση τον αριθμό Γενικού Μητρώου φοιτητή και την ημερομηνία πρώτης εγγραφής ώστε να εξαιρεθούν τυχόν παλαιότερες εγγραφές που δεν είχαν ανανεώσει ξανά τη φοίτηση. Οι καταχωρήσεις που συγκεντρώθηκαν με αυτό τον τρόπο αντιστοιχούσαν στους φοιτητές του χημικού που εγγράφηκαν για πρώτη φορά στο Πανεπιστήμιο το 1918-19. Στη συνέχεια ταξινόμησα αυτούς τους φοιτητές με διάφορα κριτήρια (π.χ. αριθμός Γενικού Μητρώου, αναφερόμενη ημερομηνία πρώτης εγγραφής ή ανανέωσης κ.λπ.) προκειμένου να ελεγχθεί η συνέπεια και επάρκεια των πληροφοριών. Στην τελική εικόνα που προέκυψε μέσα από αυτήν τη διαδικασία υπάρχει μία επισφάλεια καθώς ένας νέος φοιτητής μπορεί να εγγράφηκε στο χειμερινό εξάμηνο του 1918-19 και να μην ανανέωσε στο εαρινό, οπότε το όνομά του δεν βρίσκεται στο συγκεκριμένο βιβλίο. Επομένως, μέσω αυτού του υπολογισμού, από το *Μητρώον Ανανεώσεως* παρέχεται ο ελάχιστος αριθμός των νέων εγγραφών σε κάθε έτος.

¹⁹²⁴ Οι επιμελητές της Οργανικής σημείωναν, κατά κανόνα, ποιοι από τους εγγεγραμμένους φοιτητές είχαν ολοκληρώσει το πρόγραμμα άσκησης, ποιοι όχι και ποιοι είχαν ασκηθεί πλημμελώς. Από όσους φοιτητές εγγράφονταν ανά έτος στο εργαστηριακό μητρώο, οι μη ασκούμενοι ήταν ελάχιστοι. Οι επιμελητές που υπέγραφαν στα συγκεκριμένα έτη ήταν: ο Μ. Ιωαννίδης (από το 1913-14 έως και το 1922-23), ο Σπ. Γαλανός το 1923-24 και ο Ι. Ζαγανιάρης στη συνέχεια.

μετεγγραφές ήταν 89 άτομα. Ο Πίνακας 39 καταγράφει τη φοιτητική προέλευσή τους, τα έτη πρώτης εγγραφής τους στο Πανεπιστήμιο καθώς και το έτος κατανομής τους στο χημικό τμήμα.

Πίνακας 39
Μετεγγραφές 1918-19

Προέλευση		Έτος 1 ^{ης} εγγραφής		Κατανομή στο χημικό	
φυσικό τμήμα	58	1917-18	57	α' έτος	1
μαθηματικό τμήμα	1	1916-17	23	β' έτος	37
ιατρική	1	1915-16	6	γ' έτος	36
δεν αναφέρεται	29	παλαιότερο	3	δεν αναφέρεται	15
Σύνολο: 89 μετεγγραφές					

Ήταν κυρίως φοιτητές που προηγουμένως σπούδαζαν στο ενιαίο φυσικό τμήμα και στην πλειονότητά τους είχαν συμπληρώσει ένα ή δύο χρόνια φοίτησης τα οποία, κατά κανόνα, κατοχύρωσαν στη μετεγγραφή τους ενώ ήταν λίγοι οι φοιτητές που είχαν αρχική εγγραφή μεγαλύτερη των δύο ετών. Παρ' ότι σε 29 άτομα δεν αναφέρεται το τμήμα προέλευσης, μπορούμε να καταλάβουμε ότι οι 24 από αυτούς προέρχονταν επίσης από το φυσικό καθώς κατανεμήθηκαν στο δεύτερο και το τρίτο έτος. Ανάμεσα στις μετεγγραφές υπήρχε μόνο μία γυναίκα, η πρωτοετής φοιτήτρια του φυσικού τμήματος Αναστασία Αναργύρου που μετεγγράφηκε στο β' έτος του χημικού και έλαβε πτυχίο το 1921 (ενότητα 12.5).

Η περαιτέρω επεξεργασία των δεδομένων προσφέρει μερικά επιπρόσθετα στοιχεία που περιγράφουν τους φοιτητές που έκαναν μετεγγραφή την πρώτη χρονιά. Ήδη, από τη συσχέτιση του έτους πρώτης εγγραφής στο Πανεπιστήμιο και του έτους σπουδών που εντάχθηκαν στο χημικό, φαίνεται ότι κυρίως ήταν φοιτητές με συνεπή φοίτηση. Το ίδιο επιβεβαιώνεται και από τα στοιχεία για τα επόμενα έτη (Πίνακας 40). Συγκεκριμένα: το 84% του συνόλου ανανέωσαν τη φοίτησή τους για το 1919-20 (εμπρόθεσμα ή όχι) και το 82% ασκήθηκαν στο Εργαστήριο Οργανικής στις ασκήσεις τρίτου ή και τέταρτου έτους. Τέλος, το 74% έλαβε πτυχίο από το χημικό τμήμα¹⁹²⁵. Το τελευταίο είναι μάλλον ένα υψηλό ποσοστό που υπερβαίνει αντίστοιχα ποσοστά που έχουν υπολογιστεί για το Πανεπιστήμιο Αθηνών¹⁹²⁶, αλλά και ποσοστά ολοκλήρωσης των σπουδών στο χημικό τμήμα τα οποία ενδεικτικά υπολόγισα για τη συγκεκριμένη περίοδο¹⁹²⁷.

Πίνακας 40
Μετεγγραφές, 1918-19: συνέχιση φοίτησης

	N	%
σύνολο μετεγγραφών έως 31^η Αυγούστου 1919	89	100
ανανέωση εγγραφής για το 1919-20	75	84
άσκηση στο ΕΟΧ έως το 1926-27	73	82
πτυχίο χημικού τμήματος	66	74

¹⁹²⁵ Τρεις φοιτητές από τις 89 μετεγγραφές επέστρεψαν και πήραν πτυχίο από το φυσικό τμήμα.

¹⁹²⁶ Η σύγκριση γίνεται με συμπεράσματα μελετών για τη γενική τάση ολοκλήρωσης των σπουδών κατά την ευρύτερη περίοδο σε όλο το Πανεπιστήμιο Αθηνών σύμφωνα με τα οποία οι σπουδές ολοκληρώνονταν σε ένα ποσοστό της τάξης του 50% βλ. Κυπριανός, Π. (2016). *Ο.π.*, σσ. 100-101 & Γαβρόγλου, Κ., Καραμανωλάκης, Β. & Μπάρκουλα, Χ. (2014). *Ο.π.*, σ. 237 & 153.

¹⁹²⁷ Στη διαμόρφωση του υψηλού ποσοστού πτυχιούχων για όσους έκαναν μετεγγραφή το 1918-19 χρειάζεται να συνυπολογιστεί ότι σχεδόν όλοι ήταν φοιτητές δεύτερου έτους και άνω. Ωστόσο αυτό δεν φαίνεται από μόνο του ικανό να ερμηνεύσει τη σημαντική απόκλιση από τις γενικές τάσεις. Εφόσον δεν υπάρχουν ειδικότερα δεδομένα για το τμήμα ή τη Φυσικομαθηματική, μία σύγκριση μπορεί να γίνει με το αντίστοιχο ποσοστό στις νέες εγγραφές του χημικού στο ίδιο έτος που ήταν 24% (βλ. στη συνέχεια) ή με τα ποσοστά για την ολοκλήρωση των σπουδών τα οποία υπολόγισα ενδεικτικά στο χημικό τμήμα για τρία έτη πριν από την εισαγωγή των εισιτηρίων εξετάσεων. Τα τελευταία κυμαίνονταν από 34% έως 43%.

Στο εαρινό εξάμηνο του ίδιου Μητρώου υπάρχουν καταγεγραμμένοι 217 φοιτητές στο χημικό τμήμα οι οποίοι ανανέωσαν την εγγραφή τους για πρώτη φορά, οι πέντε από αυτούς το έπραξαν μετά από το τέλος του ακαδημαϊκού έτους και δεν προσμετρήθηκαν. Επομένως οι νέες εγγραφές στο τμήμα, κατά τη διάρκεια του 1918-19, ήταν 212 άτομα τουλάχιστον (υποσημείωση 1923). Στο σημείο αυτό χρειάζεται να σταθούμε. Αφενός, επειδή σε άλλες συγκεντρωτικές καταγραφές που έχουν δημοσιευτεί για τη φοίτηση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών αναφέρεται μηδενικός αριθμός νέων εγγραφών κατά το πρώτο έτος και δυο-τρεις δεκάδες κατά τα επόμενα (Πίνακας 38), δεδομένα που δεν συνάδουν με το περιεχόμενο και τα επιχειρήματα των πανεπιστημιακών συζητήσεων. Αφετέρου, διότι καθαυτός ο αριθμός είναι αξιοσημείωτος όταν αναφέρεται στη Φυσικομαθηματική Σχολή ακόμα και για τη συγκεκριμένη δεκαετία κατά την οποία είχε αυξηθεί η φοίτηση στο φυσικό τμήμα. Το στοιχείο αποτελεί αναμφίβολα μία ένδειξη για τη στροφή του ενδιαφέροντος προς τις χημικές σπουδές και το χημικό επάγγελμα μέσα στις συνθήκες που παρουσιάστηκαν στο κείμενο της διατριβής.

Ο Πίνακας 41 παρουσιάζει για αυτούς τους 212 νέους φοιτητές τα δεδομένα για τη συνέχιση των σπουδών τους τα οποία συγκεντρώθηκαν με βάση τους ίδιους δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν και στην ομάδα των μετεγγραφών.

Πίνακας 41
Νέες εγγραφές, 1918-19: συνέχιση φοίτησης

	N	%
νέες εγγραφές έως 31^η Αυγούστου 1919	212	100
ανανέωση για το 1919-20	94	44
άσκηση στο ΕΟΧ γ' έτους έως το 1926-27	25	12
άσκηση στο ΕΟΧ δ' έτους έως το 1926-27	39	18
πτυχίο χημικού τμήματος	51	24

Επομένως, ένα μικρό μέρος από τις νέες εγγραφές πρωτοετών του 1918-19 ολοκλήρωσε τελικώς τις σπουδές του στο χημικό τμήμα (πληροφορίες για τις ακαδημαϊκές επιλογές των υπόλοιπων εντοπίστηκαν σε λίγες περιπτώσεις¹⁹²⁸). Στα δύο πρώτα έτη σπουδών φοίτησαν περισσότεροι, ωστόσο η φοίτησή τους φαίνεται ότι ανακόπηκε από διάφορους παράγοντες μεταξύ των οποίων η στράτευση. Αυτό μπορεί να ερμηνεύσει και την πορεία που είχε η άσκηση στο εργαστήριο Οργανικής, δηλαδή την αύξηση της προσέλευσης των τεταρτοετών μετά από τη μικρασιατική εκστρατεία και την εξαίρεσή τους από τα εργαστήρια του τρίτου έτους. Σε κάθε περίπτωση, όμως, για ένα σημαντικό τμήμα από εκείνους που εγγράφηκαν για πρώτη φορά το 1918-19 την εγγραφή τους δεν ακολούθησε η φοίτηση ούτε σε αρχικό στάδιο.

Ένα ξεχωριστό θέμα το οποίο είχε απασχολήσει τις πανεπιστημιακές συζητήσεις στην ευρύτερη περίοδο ήταν η δυνατότητα που έδιναν νομοθετικές ρυθμίσεις για διαδοχικές παρατάσεις της περιόδου για τις εγγραφές και τις ανανεώσεις. Μάλιστα η σταδιακή διαμόρφωση της φοιτητικής ροής το 1918-19 βαθμιαία διαφοροποίησε, όπως είδαμε, και τις στάσεις απέναντι στο χημικό τμήμα (ενότητα 11.5). Ο ακόλουθος Πίνακας 42 καταγράφει τη χρονική διασπορά των εγγραφών κατά το έτος 1918-19, τόσο για τους νέους φοιτητές όσο και για τις μετεγγραφές, με βάση τα χρονικά ορόσημα που είχαν τεθεί από τις βασικές ρυθμίσεις της νομοθεσίας. Όπως έχει αναφερθεί τα μαθήματα στο συγκεκριμένο έτος ξεκίνησαν τον Ιανουάριο, επομένως το αρχικό μέγεθος των φοιτητών

¹⁹²⁸ Από δεδομένα που παρέχουν άλλες πηγές, μπορούν να εντοπιστούν 17 άτομα από τις νέες εγγραφές που συνέχισαν τις σπουδές τους εκτός του χημικού τμήματος (4 πήραν τελικώς πτυχίο από το φυσικό τμήμα, πέντε σπούδασαν στο ΕΜΠ και οκτώ συνέχισαν με σπουδές σε πανεπιστήμια του εξωτερικού). Ανάμεσα στους τελευταίους ήταν ο Λεωνίδας Θ. Ζέρβας, διακεκριμένος διεθνώς μετέπειτα, που έγινε καθηγητής Οργανικής Χημείας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1939.

με το οποίο ξεκίνησε η πανεπιστημιακή διδασκαλία δηλώνεται από την εισροή έως τα τέλη Δεκεμβρίου. Σε γενικές γραμμές μπορεί να ειπωθεί ότι οι διαδοχικές παρατάσεις είχαν αποτέλεσμα να διπλασιαστεί έως το τέλος του διδακτικού έτους το πλήθος της κάθε ομάδας (νέων εγγραφών και μετεγγραφών). Αυτό αποτελούσε ένα πρόσθετο χαρακτηριστικό που δεν μπορούσε να παροραθεί, ιδίως καθώς αφορούσε σε ένα πρόγραμμα σπουδών με εργαστηριακή εκπαίδευση, ανεξαρτήτως από τις επιλογές που προτάθηκαν ή τελικά ακολουθήθηκαν για τη διευθέτησή του.

Πίνακας 42
Χρονική διασπορά εγγραφών και μετεγγραφών, 1918-19

έως τα τέλη	νέες εγγραφές	μετεγγραφές
Σεπτεμβρίου 1918	24	-
Δεκεμβρίου 1918	110	47
Φεβρουαρίου 1919	132	56
Απριλίου 1919	204	62
Αυγούστου 1919	212	89

Συνοψίζοντας, επομένως, θα λέγαμε ότι η επεξεργασία του διαθέσιμου αρχειακού υλικού για την πρώτη χρονιά λειτουργίας του χημικού τμήματος έδειξε ότι υπήρχε μία σημαντική προσέλευση. Αφορούσε τόσο σε φοιτητές της Φυσικομαθηματικής που διαφοροποίησαν τον προσανατολισμό των σπουδών τους, όσο και σε νέους που εγγράφονταν για πρώτη φορά στο Πανεπιστήμιο. Οι δύο αυτές ομάδες συνέχισαν και ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους με διαφορετικό τρόπο, η φοιτητική διαρροή υπήρξε σημαντικά μικρότερη στην πρώτη ομάδα.

Ένα επόμενο ερώτημα είναι εάν συνεχίστηκε μία παρόμοια προσέλευση φοιτητών στο τμήμα χημείας και, ειδικότερα, έως το 1924-25 που καθιερώθηκαν οι εισιτήριες εξετάσεις. Με σκοπό να προσεγγιστεί η απάντηση μπορούν να αξιοποιηθούν τα ετήσια βιβλία του *Μητρώου Ανανεώσεως Εγγραφής* για τα τέσσερα ακαδημαϊκά έτη έως το 1922. Για τα επόμενα έτη, μετά από την οργανωτική ενοποίηση του Πανεπιστημίου Αθηνών, μπορούν να χρησιμοποιηθούν τα ειδικά μητρώα ανά πρόγραμμα σπουδών που καθιερώθηκαν τότε. Για το χημικό τμήμα το βιβλίο αυτό είναι το *Ειδικόν Μητρώον Φοιτητών Τμήματος Χημικού 1922-1927* που υπάρχει διαθέσιμο στο Ιστορικό Αρχείο του ΕΚΠΑ¹⁹²⁹.

Η επεξεργασία των δεδομένων από αυτά τα αρχεία δίνει αποτελέσματα τα οποία πλησιάζουν πολύ στην αναφορά της Στατιστικής Υπηρεσίας (Πίνακας 38) ως προς τις νέες εγγραφές. Αυτό δεν ισχύει μόνο για το 1918-19, όπως συζητήθηκε ήδη αναλυτικά, αλλά και για τα επόμενα τρία ακαδημαϊκά έτη στα οποία το *Μητρώον Ανανεώσεως Εγγραφής* δίνει αποτελέσματα που επίσης πλησιάζουν στα στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας (με μικρές διαφορές που εξηγούνται ιδίως εάν ληφθεί υπόψη ότι με αυτή τη διαδικασία συλλογής εντοπίζεται μόνο κατ' ελάχιστο το πλήθος των εγγραφών, υποσημείωση 1923).

¹⁹²⁹ Στο *Ειδικόν Μητρώον*, που ήταν ξεχωριστό για κάθε τμήμα, καταγράφονταν οι φοιτητές ανά ακαδημαϊκό έτος με βάση τη χρονιά που παρουσιάζονταν να εγγραφούν για πρώτη φορά. Εάν έκαναν αναδρομική εγγραφή αυτό καταγραφόταν ευκρινώς. Δίπλα στο ονοματεπώνυμο κάθε φοιτητή σημειώνονταν σε ειδικές θέσεις οι ανανεώσεις που έκανε για τα επόμενα εξάμηνα, τα αποτελέσματα των τμηματικών του εξετάσεων, οι απαλλαγές εάν υπήρχαν από δίδακτρα ή και εξετάσεις και η σχετική νομοθεσία για κάθε απαλλαγή. Επομένως, το βιβλίο παρέχει μία ικανοποιητική εικόνα όχι μόνο για τις εγγραφές ανά έτος αλλά και για την εξέλιξη της φοίτησης.

Για τα ακαδημαϊκά έτη μετά από το 1922, οι εγγραφές που δίνει η Στατιστική Υπηρεσία ταυτίζονται με εκείνες που περιέχονται στο *Ειδικόν Μητρώον*¹⁹³⁰.

Συμπερασματικά μπορεί να ειπωθεί ότι η προσέλευση νέων φοιτητών στο χημικό τμήμα παρέμεινε υψηλή έως την καθιέρωση των εισαγωγικών εξετάσεων. Το ίδιο δεν ίσχυσε, όπως είναι αναμενόμενο, και για τις μετεγγραφές οι οποίες περιορίστηκαν μετά από το πρώτο έτος λειτουργίας (ήδη τη δεύτερη χρονιά είχαν μειωθεί στις 18).

¹⁹³⁰ Συγκεκριμένα, στο *Ειδικόν Μητρώον* του χημικού τμήματος οι καταχωρήσεις εγγραφών στα πέντε ακαδημαϊκά έτη 1922-23 έως 1926-27 ήταν αντιστοίχως 129, 232, 29, 43 και 37 οι οποίες δεν διαφέρουν παρά ελάχιστα από τα δεδομένα της Στατιστικής Υπηρεσίας (Πίνακας 38) .

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2: Πτυχιούχοι Φυσικομαθηματικής Σχολής 1904-1940 ανά τμήμα και φύλο¹⁹³¹

Ακαδημαϊκό έτος	Μαθηματικό		Φυσικό		Χημικό		Φαρμακευτικό ¹⁹³²		Φυσιογνωστικό	
	σύνολο	γυναίκες	σύνολο	γυναίκες	σύνολο	γυναίκες	σύνολο	γυναίκες	σύνολο	γυναίκες
1904-05	8	-	10	-			24	-		
1905-06	3	-	18	-			28	-		
1906-07	6	-	21	-			25	1		
1907-08	12	1	16	-			24	-		
1908-09	11	-	19	-			37	1		
1909-10	6	-	15	-			39	1		
1910-11	11	-	14	-			55	1		
1911-12	11	1	17	1			38	2		
1912-13	5	-	7	-			23	1		
1913-14	8	-	14	-			61	2		
1914-15	18	-	27	-			59	1		
1915-16	7	1	17	-			22	1		
1916-17	18	-	51	-			42	1		
1917-18	10	1	21	-			24	4		
1918-19	7	-	17	-			9	-		
1919-20	11	1	39	2	19	-	21	2		
1920-21	20	1	54	1	26	1	81	8		
1921-22	8	1	19	3	12	-	36	4		
1922-23	21	1	15	1	25	1	75	7		
1923-24	21	1	42	1	64	2	87	10		
1924-25	23	2	32	3	83	-	84	8		
1925-26	22	1	21	-	35	1	62	15		
1926-27	36	2	22	1	54	1	69	20		
1927-28	46	2	33	-	62	3	51	19		
1928-29	45	-	33	-	38	-	76	12		
1929-30	38	4	60	3	15	-	63	16		

¹⁹³¹ Τα δεδομένα για τα ακαδημαϊκά έτη έως το 1909-10 προέρχονται από τις αντίστοιχες πρυτανικές λογοδοσίες (περιλαμβάνονται και οι τελειοδιδάκτοι που ήταν ελάχιστοι). Για τα επόμενα έτη τα δεδομένα προέρχονται από τα Ευρετήρια Πτυχιούχων των αντίστοιχων τμημάτων τα οποία βρίσκονται στο Ιστορικό Αρχείο, στο Τμήμα Χημείας ΕΚΠΑ και στο Τμήμα Γεωλογίας ΕΚΠΑ.

¹⁹³² Το Φαρμακευτικό έγινε τμήμα της Φυσικομαθηματικής Σχολής μετά από το 1922. Προηγουμένως, υπό το σχήμα του Φαρμακευτικού Σχολείου, ήταν προσαρτημένο στη Φυσικομαθηματική κατά την περίοδο 1904-1911 και στην Ιατρική κατά την περίοδο 1911-1922 (ενότητα 7.3). Για λόγους ενιαίας παρουσίασης των στοιχείων αναφέρονται οι πτυχιούχοι του Σχολείου σε όλο το διάστημα.

1930-31	41	4	48	5	11	1	78	22		
1931-32	53	3	57	5	32	4	63	13		
1932-33	36	1	28	1	23	3	26	1		
1933-34	34	2	32	4	15	-	50	9		
1934-35	46	3	45	9	12	-	65	16		
1935-36	71	2	63	9	20	2	39	9		
1936-37	70	7	53	7	32	-				
1937-38	65	2	37	5	40	3				
1938-39	75	1	25	1	46	2				
1939-40	75	7	11	-	31	2			2	1

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3: Επιστημονικό έργο των υποψήφιων καθηγητών, 1911

Στους Πίνακες του Παραρτήματος αναφέρονται οι έδρες, οι υποψήφιοι και οι δημοσιεύσεις τους με τη σειρά που είχαν καταγραφεί στην Εισηγητική Έκθεση της επιτροπής κρίσης για τους υποψήφιους καθηγητές το 1911 (Κεφάλαιο 8)¹⁹³³. Για όσες εργασίες βρήκε η έρευνα και οι τίτλοι τους δεν είχαν καταγραφεί πιστά στην Έκθεση έγιναν οι σχετικές διορθώσεις. Για τις εργασίες που δεν βρέθηκαν (και έχουν σημειωθεί στους πίνακες με διπλό αστερίσκο **) έγιναν συμπληρώσεις στις περιπτώσεις που υπήρχε σε άλλο αρχειακό υλικό πληρέστερη αναφορά.

Φυσική

ΧΟΝΔΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ				
1	Περί της ηλεκτρικής αγωγιμότητας διαλυμάτων νιτρικού μολύβδου εν μίγμασιν ύδατος και οινόπνεύματος	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1910	
2	Über elektromagnetische Drahtwellen	Annalen der Physik	1909	30, 905-950
3	Elektromagnetische Wellen an elektrischen Drähten	Annalen der Physik	1910	32, 467-476 (με P. Debye)

ΜΑΛΤΕΖΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ				
1	Mesure directe et indirecte de l'angle de raccordement d'un liquide qui ne mouille pas le verre	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1892	114, 977-979
2	Les microglobules enticulaires liquides	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1892	115, 717-720 & 796-799
3	Sur un phénomène de réflexion apparente à la surface des nuages	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1893	116, 315-317
4	Sur la dépression capillaire barométrique	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1894	118, 583-585
5	Sur le mouvement Brownien	Annales de Physique et de Chimie	1894	1, 559-574
6	Les enveloppes solides minces, les cloches	Annales Scientifiques de l'École Normale	1894	11, 325-375
7	Sur la chute des bolides et aérolithes	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1894	119, 500-501
8	Sur la règle de Rondelet sur le bois et les pièces chargées debout	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1895	120, 826-829
9	Sur le mouvement Brownien	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1895	121, 303-305
10	Εισαγωγή εις την θεωρίαν της ελαστικότητας	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1896	
11	Sur quelques propriétés des rayons X traversant des milieux pondérables	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1896	122, 1115-1117
12	Sur les rayons limites ($\lambda=0$)	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1896	122, 1533-1534
13	Αι καθοδικαί ακτίνες και αι νέαι ακτινοβολίαι	Εκδ. Εστία, Αθήναι	1897	
14	Sur les rayons cathodiques et quelques phénomènes dans les tubes à vide - Sur un système antianodique phosphorescent et les rayons anodiques	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1897	124, 1084-1087 & 1147-1148
15	Sur la caléfaction des liquides	Annales de l'Observatoire national d'Athènes	1897	1, 231-237
16	Étude du barographe a siphon	Annales de l'Observatoire national d'Athènes	1897	1, 226-230
17	Sur le phénomène de suspension et de subdivision des îles dans le Golfe du Phalère	Annales de l'Observatoire national d'Athènes	1897	1, 223-225
18	Phénomènes de mirage dans la mer et plaques de calme	Bulletin de la Société astronomique de France	1903	450-452
19	Sur les battements des sons donnés par les cordes	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1899	129, 438-439
20	Sur la méthode de Kepler dans la réfraction	Journal de Physique Théorique et Appliquée	1901	10, 337-339
21	Το υδροδυναμικόν θεώρημα του Helmholtz	Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός	1900	Δ, 210-220

¹⁹³³ ΦΕΚ 196Β, 19/10/1911.

22	Επί της εγκάρσιου παλμικής κινήσεως των λεπτών κυλινδρικών στελεχών	Δελτίον Φυσιогνωστικού Τμήματος Παρνασσού	1900	**
23	Μέτρησις της μεγεθύνσεως του μικροσκοπίου	Δελτίον Φυσιогνωστικού Τμήματος Παρνασσού	1901	**
24	Sur les nodales de sable et de peaussier	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1901	132, 757-759
25	Les nodales de sable et les agglomérations de cailloux	Journal de Physique Théorique et Appliquée	1903	2, 803-807
26	Επί των φαινομένων του αμφιβληστροειδούς (Sur les phénomènes de la rétine)	Πρακτικά Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου (Journal de Physique Théorique et Appliquée)	1901 (1902)	(1, 228-233)
27	Contribution à l'étude des tuyaux sonores	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1902	134, 701-703
28	Sur la chute des corps dans le vide et quelques fonctions transcendentes	Nouvelles annales de mathématiques	1902	2, 197-204
29	Η κλειψύδρα παρά τοις αρχαίοις	Αρχαιολογική εφημερίς	1902	17-30
30	L'équation du prisme optique	L'Enseignement Mathématique	1903	5, 454-455
31	Sur une espèce d'oscillation de la perception chromatique	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1903	137, 43-44
32	Photomètre à bille d'acier	Recueil d'expériences élémentaires de physique (par H. Abraham). Εκδ. Gauthier Villars, Paris.	1904	ch. 5, p. 47
33	Πνικτός σίφων ή πνικτός διαβήτης	Δελτίον Φυσιοδιφικής Εταιρείας	1906	A(3), 56-58
34	Ηλέκτρισις σταγόνων υδραργύρου	Δελτίον Φυσιοδιφικής Εταιρείας	1907	B(15), 254
35	Contribution à l'étude des lentilles	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1908	147, 736-738 & 850-852
36	Το αρχαίον αττικόν ημερολόγιον και η εφαρμογή της εννεακαιδεκαετηρίδος εν Αθήναις	Αρχαιολογική εφημερίς	1907, 1908	239-244, 143-150 & 284-314
37	Δύο αττικά ψηφίσματα	Αρχαιολογική εφημερίς	1908	315-318
38	Sur l'image réelle de Purkinje	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1910	151, 500-502
39	Sur l'électrisation des feuilles minces de collodion	Ανακοίνωση σε συνέδριο ηλεκτρισμού (Βρυξέλλες)	1910	**

ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ				
1	Bestimmung des Widerstandes und der Kapazität mit Gleichstrom und Telefon	Annalen der Physik	1907	328(7), 392-394
2	Das Verhältnis der Beleuchtung zum Leitungsvermögen des Selens	Annalen der Physik	1908	330(1), 92-98
3	Wirkung der Röntgenstrahlung auf den elektrischen Widerstand des Selens	Annalen der Physik	1908	332(14), 890-896
4	Eine neue Entstehungsweise von Klangschlägen	Annalen der Physik	1900	308(12), 753
5	Flammes sonnantes et tubes à flammes à plusieurs sons	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1907	145, 1148-1150
6	Flammes sonores renforçant plusieurs sons	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1908	146, 533-534
7	Arc électrique entre une électrode solide et un liquide	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1908	147, 304-307
8	Mesures des résistances et des coefficients de self-induction à l'aide du téléphone différentiel	Journal de Physique Théorique et Appliquée	1907	6, 907-908
9	Influence de la température sur le phénomène de polarisation dans la souape électrolytique	Journal de Physique Théorique et Appliquée	1909	8, 675-680
10	Bestimmung von Selbinduktionskoeffizienten mittels Differentialelektrometer	Physikalische Zeitschrift	1907	8(18), 606-607
11	Eine Methode zur Messung der Widerstände von Elektrolyten mittels Differentialtelephons	Physikalische Zeitschrift	1908	9(7), 225-226
12	Indicateur de terre avec téléphone applicable aux circuits a courants continus	Revue électrique	1907	8(8), 1 **
13	Μέτρησις των ηλεκτρικών αντιστάσεων και της ηλεκτροχρωρικότητας	Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου 1906-07	1909	361-371
14	Έλεγχος της επί υφηνεσία διατριβής "Μαγνητικά δυναμικά γραμμά" του κ. Κυριακίδου	Εκδ. Εστία, Αθήναι	1902	
15	Ο εν Νέω Φαλήρω κεντρικός ηλεκτρικός σταθμός και η μεταβίβασις της ηλεκτρικής ενεργείας εις Αθήνας και Πειραιά	Εκδ. Εστία, Αθήναι	1902	
16	Οι μετρηταί της ηλεκτρικής ενέργειας και τα σφάλματα αυτών	Αρχιμήδης	1903	10, 73-82
17	William Thomson	Δελτίον Φυσιοδιφικής Εταιρείας [& Εκδ. Π. Α. Πετράκος]	1908	Γ(25, 26), 415-421, 429-433
18	Η έδρα της μαθηματικής φυσικής και οι απαιτηταί αυτής	χ.ε.	1904	
19	Πανεγυρικός λόγος κατά το Ιωβιλαίον του καθηγητού κ. Αργυρόπουλου	Επετηρίς Παρνασσού [& Εκδ. Εστία, Αθήναι]	(1901)	
20	Έλεγχος των εγκαταστάσεων της ηλεκτρικής έλξεως	Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήναι	1910	
21	Τα συστήματα των ηλεκτρικών μονάδων	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1900	
22	Ηλεκτρικά μετρήσεις	Εκδ. Εστία, Αθήναι	1903	

23	Ασκήσεις εκ της φυσικής	Εκδ. Εστία, Αθήναι	1905	
24	Λογισμός των σφαλμάτων παρατηρήσεως	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1908	

ΑΙΓΙΝΗΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ				
1	Variations de spectre des étincelles	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1902	134, 824-825
2	Sur le rôle de la self-induction dans les décharges électriques à travers les gaz	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1902	134, 1043-1046
3	Περί των συνθηκών προσδιορισμού των φασμάτων	Αθηνά	1904	15, 190-211
4	Sur le spectre continu des étincelles électriques sur la constitution de la matière et la spectroscopie	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1902	134, 1106-1107
5	Περί της μεταθέσεως των γραμμών κατά τους Humphrey-Mohler	Αθηνά	1904	16, 135-160
6	Δύο σελίδες Φυσικής και αι συνέπειαι αυτών εν τω Πανεπιστημίω και τω Στρατώ	Εκδ. Ραφτάνης-Παπαγεωργίου, Αθήναι	1903	
7	Sur la constitution de la matière et la spectroscopie	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1902	134, 1137-1139
8	Sue les étincelles électriques	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1903	136, 962-964
9	Sur le rôle des noyaux métalliques des bobines	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1903	137, 438-439
10	Έρευνα της καταστάσεως των πόλων	Αθηνά [& Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι]	1904	16, 131-134
11	Περί πολώσεως των αερίων	Αθηνά [& Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι]	1904	16, 116-130
12	Recherches sur les étincelles électriques	Annales de l'Observatoire national d'Athènes	1905	4, 75-130
13	Sur le phénomène de suspension	Annales de l'Observatoire national d'Athènes	1905	4, 131-134
14	Sur l'échauffement des rôles et le spectre des étincelles	Bulletin astronomique	1904	21, 87-92
15	Η παρούσα κατάσταση της Φυσικής και η σύστασις του Σύμπαντος	Εκδ. Παναθήναια, Αθήναι	1907	
16	Ασκήσεις ανωτέρας Φυσικής Μέρους Α'	Λιθόγραφο	1908	
17	Περιτροφική πόλωσις και σακχαρομετρία. Μαθήματα διδασθέντα κατά το έτος 1907-1908	χ.ε.	1908	
18	Μαθήματα ανωτέρας Φυσικής διδασθέντα κατά το έτος 1906-1907 και συνταχθέντα υπό Γ. Ι. Πλατή. Ηλεκτρολογία	Λιθόγραφο	1907	
19	Αι γραμμαί των φασμάτων	Δελτίον Φυσιολογικής Εταιρείας	1908	Γ(28), 457-458
20	Η ραδιενέργεια των υδάτων της Ελλάδος	Μηνιαίον Παράρτημα Εφημερίδος "Αθήναι"	1910	1, 2309-2320
21	Πειράματα Φυσικής	Εκδ. Συλλόγου Ωφελίμων Βιβλίων	1905	Σειρά Ωφέλιμα Βιβλία Ν° 65
22	Το πείραμα εν τη διδασκαλία της Φυσικής	Εφημερίδα "Αθήναι"	1905	**
23	Φυσική και Χημεία. Σύγγραμμα προς χρήσιν των Ελληνικών Σχολείων		1910	**
24	Στοιχειώδης Πειραματική Φυσική		1910	**
25	Sue l'état microscopique des rôles et les spectres des décharges	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1904	138, 1208-1210

ΤΣΑΚΑΛΩΤΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ				
1	Αι αζωτοχρωστικά ουσία. Θεωρητική μελέτη περί του σχηματισμού αυτών. Ισοαμλικόν χρυσομηλόχρουν και κυανούν	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1904	
2	Sur le point de fusion des hydrocarbures homologues du méthane	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1906	143, 1235-1236
3	Sur la variation des tensions de vapeur en fonction de la température et la détermination des constantes ébullioscopiques	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1907	144, 373-376 (με G. Baume)
4	Application de la loi de Trouton à la détermination des élévations moléculaires de points d'ébullition des dissolutions	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1907	144, 1104-1106
5	Sur la viscosité des mélanges binaires des composés organiques. Formation de combinaisons moléculaires à l'état liquide. (I) Mélanges d'aniline et de m.-crésol, d'o-toluidine et de m.-crésol, d'acétone et de chloroform (II). Mélanges d'acide acétique et de pyridine, d'acide butyrique et de pyridine. Conclusions	Bulletin de la Société chimique de France	1908	3, 234-242 & 242-247
6	Sur les hydrates des acides gras d'après les mesures de viscosité de leurs solutions	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1908	146, 1146-1149
7	Sur les hydrates des acides gras	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1908	146, 1272-1274
8	The passage of hydrogen through a palladium septum, and the pressure which it produces	Proceedings of the Chemical Society	1908	24, 208-209
9	Sur la détermination rigoureuse de l'eau de cristallisation appliquée aux recherches sur les poids atomiques	Journal de Chimie physique	1909	7, 215-231 (με Ph. Guye)
10	Sur le système binaire nicotine et eau	Bulletin de la Société chimique de France	1909	5, 397-404
11	Théorie des bases organiques d'après la viscosité de leur solutions	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1909	148, 1324-1326
12	Die innere Reibung in der kritischen Zone	Zeitschrift für physikalische Chemie	1909	68, 32-38
13	Darf man aus negativen Dampfdruckkurven von Flüssigkeitsgemischen auf die Existenz von Molekularverbindungen schliessen?	Zeitschrift für physikalische Chemie	1910	71, 667-670
14	Application de l'analyse thermique à quelques systèmes organiques binaires	Journal de Chimie physique	1910	8, 340-357 (με Ph. Guye)
15	Combinaisons mixtes entre sels et anhydrides des acides gras	Bulletin de la Société chimique de France	1910	7, 461-464
16	Einige Bemerkungen über die Dampfdruckkurven	Zeitschrift für physikalische Chemie	1910	74, 743-746
17	Sur les propriétés basiques de l'oxygène des éthers	Bulletin de la Société chimique de France	1911	9, 519-523
18	Το σημείον ζέσεως και τήξεως χημικώς εξεταζόμενον επί τη βάσει των αρχών της Θερμοδυναμικής	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1907	
19	Αι νεώταται πρόοδοι της χημείας	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1907	
20	Αι λευκωματοειδείς ουσία	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1909	
21	Εισαγωγή εις την παρασκευήν των οργανικών ενώσεων	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1909	
22	Εγχειρίδιον οργανικής Χημείας (Α': Αι ομοιοκυκλικαί ενώσεις)	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1910	
23	Tables numériques et logarithmiques à l'usage des chimistes	Εκδ. Gauthier Villars, Paris	1907	(με E. Mettler) **
24	Πίνακες αναλυτικής χημείας	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1910	

ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ				
1	A propos de la théorie de la teinture	Revue Générale des Matières Colorantes de La Teinture	1900	4, 307-308
2	a. Neuere Publikationen über die Theorie des Färbvorganges b. Zur Theorie des Färbvorganges c. Zur Theorie des Färbvorganges	Chemiker-Zeitung	1902	**
3	Über den Zustand und die Eigenschaften der Kolloide	Zeitschrift für physikalische Chemie	1902	39, 468-484
4	Über Neuerungen auf dem Gebiete der Gerberei	Bericht des V. internationaler Kongress für angewandte Chemie, Berlin 2-8 Juni 1903	1904	**

5	Die Vergasung der griechischen Lignite	Bericht des V. internationaler Kongress für angewandte Chemie, Berlin 2-8 Juni 1903	1904	**
6	Zur Chemie der Textilfasern	Zeitschrift für Farben- und Textilchemie	1903	12, **
7	Sur la chimie des laques employées en teinture	Atti del VI Congresso internazionale di chimica applicata, Roma 26 Aprile-3 Maggio 1906	1907	**
8	Die wichtigsten Fragen der Chemie der Kolloide	Zeitschrift für Chemie und Industrie der Kolloide	1906	1(5), 135-141 (με Β. Kurilloff)
9	Adsorption oder Absorption	Chemiker-Zeitung	1906	39, **
10	Dosage de la laine, du coton, de la soie dans les tissus mélangés. Dosage de la soie dans les tissus passementeries	Comptes Rendus du VII Congrès international à Paris	1909	**
11	Farbstoffe und KolloidChemie. Overgedrukt Uit-het	Αναμνηστικός τόμος για τον J. H. van Bemmelen (1830-1911), εκδ. Helder	1910	**
12	Οδηγός ποιοτικής αναλύσεως	Εκδ. Σ. Κ. Βλαστός, Αθήναι	1898	
13	Οδηγός ποσοτικής αναλύσεως	Εκδ. Σ. Κ. Βλαστός, Αθήναι	1899	
14	Αι θεωρία της βαφικής	Εκδ. Σ. Κ. Βλαστός, Αθήναι	1900	
15	Ο εκ της χρησιμοποίησεως των ελληνικών γαιανθράκων πλούτος	Αρχιμήδης (& Εκδ. Εστία, Αθήναι)	1902 (1903)	6, 41-44 & 7, 52-54
16	Το πνεύμα της οργανικής χημείας	Εκδ. Σ. Κ. Βλαστός, Αθήναι	1907	
17	Die Theorie der Färbvorgänge. Geschichte, Kritik, Zusammenfassung unter einheitlichen Prinzipien	Deutsche Ausgabe Commissions-Verlag: Verlag für Textil-Industrie, Berlin	1908	

ΒΕΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΝΟΣ				
1	Μικταί οργανομαγνησιακά ενώσεις. Δράσεις αυτών επί των ιμιδίων	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1908	
2	Νέα μέθοδος προσδιορισμού του αλκάλειου των σαπώνων	Δελτίον Φυσιολογικής Εταιρείας	1907	B(20), 329-335
3	Préparation du tartrate de calcium en partant de vinasse de raisins secs [Παρασκευή τρυγικού ασβεστίου εκ σταφιδίτου οίνου]	Bulletin de l'association des chimistes [Δελτίον Φυσιολογικής Εταιρείας]	1909 [1910]	27, 1202-1206 [Δ(42-43), 95-99]
4	Dosage de l'acide tartrique dans les dérivés du vin	Bulletin de la Société Chimique de France	1910	7, 697-699
5	Nouvelle méthode de dosage de la Glycérine dans les vins	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1910	151, 80-81

ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΘΛΕΜΑΧΟΣ				
1	Über die Einwirkung von Fettaldehyden auf Malonsäure und Aethylmalonat	Annalen der Chemie	1883	218(2), 145-167
2	Τέταρτον δινιτροβενζέλαιον. Ήτοι η θεωρία του Kekulé περί του τύπου του βενζελαίου ελεγχόμενη	Εκδ. Κορίννης, Αθήναι	1892	
3	Über einen neuen synthetischen Übergang von der Fettreihe in die Aromatische	Monatshefte für Chemie und verwandte Teile anderer Wissenschaften	1910	31(2), 135-141.
4	Über die Vertretbarkeit der in den Säureestern befindlichen Alkyle	Monatshefte für Chemie und verwandte Teile anderer Wissenschaften	1910	31(2), 111-122
5	Über die beim Alkylersatz im äthylmalonat entstehenden Nebenprodukte	Monatshefte für Chemie und verwandte Teile anderer Wissenschaften	1910	31(5), 421-438
6	Über die Einwirkung von Natriumalkoholat auf Acetessigester	Monatshefte für Chemie und verwandte Teile anderer Wissenschaften	1910	31(7), 687-693
7	Über die Alkylvertretbarkeit in den Säureestern	Monatshefte für Chemie und verwandte Teile anderer Wissenschaften	1911	32(1), 77-88
8	Über eine synthetische Darstellungsmethode der 1,2-Diphenylbernsteinsäureester	Annalen der Chemie	1910	375(2), 254-259
9	Über die amtliche Prüfung der in Griechenland eingeführt Chininpräparate in Form von Tabletten, Dragees, Schokoladen und Ampullen	Pharmazeutische Post	1909	(με Α. Δαμβέργη) **
10	Εγχειρίδιον αναλυτικής χημείας	χ.ε.	1890	

11	Αι πρόοδοι της Οργανικής Χημείας κατά τα τελευταία έτη		1894	**
12	Χημικών εγκόλπιον. Ἦτοι συνοπτική στοιχειώδης ανόργανος, οργανική και αναλυτική χημεία κατά το γερμανικόν Vademecum der Chemie του Dr. Mai	Εκδ. Α. Κωνσταντινίδης, Αθήναι	1894	
13	Μαθήματα Χημείας εν τη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων	Λιθόγραφο	1893	
14	Τοξικολογία		1894	**
15	Έλεγχος λιπαρών ελαίων		1895	**
16	Οδηγός προς εξέτασιν εδωδιμών και ποτών	Εκδ. Σ. Κ. Βλαστός, Αθήναι	1902	(με Α. Δαμβέργη)
17	Εγχειρίδιον Οργανικής Χημείας: κατά τας νεωτάτας της επιστήμης θεωρίας	Εκδ. Σ. Κ. Βλαστός, Αθήναι	1904	
18	Φαρμακογραφία	Εκδ. Π. Λεωνής, Αθήναι	1908-1911	(με Α. Δαμβέργη)
19	Über den gegenwärtigen Stand und die jüngste Entwicklung der Chemie in Griechenland	Beiträge aus der Geschichte der Chemie: dem Gedächtnis von Georg W. A. Kahlbaum	1909	565-572 **
20	Αναλυτικοί πίνακες	Εκδ. Σ. Κ. Βλαστός, Αθήναι	1910	

ΜΑΤΘΑΙΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

1	Zur Kenntniss der α-Halogen ketoxime	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1896	29(2), 1550-1558 (με R. Scholl)
2	Zur Kenntniss des Monochloracetoxims	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1898	31(2), 2396-2399
3	Feststellung des Äquivalentgewichts des Kaseins und eine neue Methode zur Bestimmung desselben	Zeitschrift für analytische Chemie	1906	47(8), 492-501
4	Ανάλυσις των ούρων μετά εισαγωγής εις την αναλυτικήν χημείαν	Εκδ. Εστία, Αθήναι	1905	
5	Αι περί ύλης θεωρία: άτομα, ιόντα, ηλεκτριόντα	Εκδ. Εστία, Αθήναι	1906	
6	Εργασία επί της ελληνικής Φύσεως. Πρώται ύλαι και προϊόντα. Ανακοίνωσις Β': Γάλα αγελάδος	Δελτίον Φυσιολογικής Εταιρείας	1907	A(10, 11, 12), 173-177, 185-187 & 201-205

ΒΑΡΟΥΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ

1	Über die Kondensation von Anilinaldehyd mit Aethylmethylketon		1903	**
2	Über das ω-Cyan-dimethylanilin	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1904	37(3), 2636-2639 (με Franz Sachs)
	Περί νιτριλίων των παραγώγων της ανιλίνης και μ-αζωτομεθινών και περί συνθέσεων της μεθυλοφαινιλογλυκίνης	Εκδ. Λ. Χ. Βεργανίτης, Αθήναι	1904	
4	Über die condensation des Cummlols mit Methyl-proryl-ke-ton	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1910	43(1), 654-660 (με Π. Λεκό)
5	Über die Einwirkung von Phenylsenföl auf Monoisamylanilin und Diisoamylanilin	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1910	43(3), 2972-2976
6	Neues Verfahren zur Bestimmung des Schwefels in organischen Verbindungen	Chemiker-Zeitung	1910	145, **
7	Über eine neue Methode zur Bestimmung des Gesamtschwefels in Steinkohlen	Zeitschrift für analytische Chemie	1911	50(4-5), 270-272
8	Über eine neue Methode zur Bestimmung der Halogene in organischen Verbindungen	Chemiker-Zeitung	1911	99, **

ΣΟΥΡΛΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ

1	Reduktion von Nitroverbindungen mit Zinkstaub und Essigsäure	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1908	41(2), 2692-2703 (με G. Heller)
2	Über eine neue Reduktionsstufe der Nitrogruppe	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1908	41(1), 373-378 (με G. Heller)
3	Über ein beständiges primäres Nitrosamin	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1910	43(2), 2581-2588 (με G. Heller)

ΗΣΑΪΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ				
1	Ενώσεις ταυτομερείς: βιολογικών οξύ, διμεθυλο-βιολογικών οξύ, ισονιτρωδοδικετοϋδρινόνη	Εκδ. Γ. Ρ. Πρίντζη, Αθήναι	1908	

ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ ΠΕΤΡΟΣ				
1	Über cyclische Basen aus γ,δ-Methylheptenon	Εκδ. August Lax, Hildesheim	1903	

Ανόργανη Χημεία

ΖΕΓΓΕΛΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ				
1	Über die elektromotorischen Kräfte unlöslicher und komplexer Salze.	Zeitschrift für physikalische Chemie	1893	12, 298-313
2	Über Tetrahydronaphtalsäure	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft [& Archives des Sciences physiques et naturelles]	1894 [1895]	27, 2694-2695 [33, 85-86]
3	Sur les changements du potentiel électrique pendant les réactions chimiques	Comptes Rendus du IVe congrès international de chimie appliquée tenu à Paris, du 23 au 28 juillet 1900: compte rendu in extenso. Tome 3	1902	178-183
4	Zur Theorie der chemischen Katalyse	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1901	34, 198-199
5	Zur volumetrischen Bestimmung des Eisens und des Zinns mittels Zinnchlorür	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1901	34, 2046-2050
6	Über einen Retinit in Thessalien	Tschermaks Mineralogische und Petrographische Mitteilungen	1901	20, 356
7	Über den Magnesit in Griechenland	Berg- und hüttenmännische Zeitung	1902	61, 453-454 **
8	Les minerais et minéraux utiles de la Grèce	Bericht des V. internationaler Kongress für angewandte Chemie, Berlin 2-8 Juni 1903	1903	**
9	Chemische Reaktionen bei extrem hohen Temperaturen	Zeitschrift für physikalische Chemie (Jubelband W. Ostwald) [& Bericht des V. internationaler Kongress für angewandte Chemie, Berlin 2-8 Juni 1903, Band 4]	1903 [1904]	46, 287-292 [575-580]
10	Zum Nachweis und zur Bestimmung des Quecksilbers in ganz geringen Mengen	Zeitschrift für analytische Chemie	1904	43, 544-547
11	Über die Verdampfung fester Körper bei gewöhnlicher Temperatur	Zeitschrift für physikalische Chemie	1906	57, 90-109
12	Sur le bronze préhistorique	Mélanges Nicole: Recueil de mémoires de philologie classique et d'archéologie, offerts à Jules Nicole, Professeur à l'Université de Genève (Εκδ. W. Kündig et fils, Genève) [Comptes Rendus du Congrès international d'archéologie, Athènes 1905]	1905	603-610 [226-228]
13	Apparat für die Auflösung und Verdampfung	Zeitschrift für analytische Chemie	1906	45, 758-760
14	Das Periodische System und die methodische Einteilung der Elemente	Chemiker-Zeitung	1906	30, 294-295 & 316-317 **
15	Materie, Energie und Äther	Naturwissenschaftliche Rundschau	1907	22, 65-69 & 81-84
16	Das Metall der alten Prägestempel	Chemiker-Zeitung	1907	90 **
17	Zur Frage der Erhaltung des Gewichtes	Zeitschrift für physikalische Chemie	1909	65, 341-358
18	Unzerstörbarkeit der Materie	Die Umschau	1909	13, 287-310 **
19	Eine Empfindliche Reaktion Auf Wasserstoff	Zeitschrift für analytische Chemie	1910	49, 729-732
20	Zur Frage der Durchlässigkeit des Glases für Dämpfe	Zeitschrift für physikalische Chemie	1910	72, 425-430
21	Einige chemische Vorlesungsversuche	Zeitschrift für den physikalischen und chemischen Unterricht	1911	24, 137-142
22	Περί χημικής συγγενείας	Εκδ. «Παλιγγενεσία» Ιω. Αγγελουπούλου, Αθήναι	1894	
23	Η χημεία εν τω παρόντι	Εκδ. «Παλιγγενεσία» Ιω. Αγγελουπούλου, Αθήναι	1896	
24	Επί τινων ιδιοτήτων αραιών διαλυμάτων των αλκαλιοψευδαργυρικών αλάτων	Εκδ. Εστία, Αθήναι	1900	
25	Στοιχεία Μεταλλουργίας	Εκδ. Λ. Χ. Βεργιανίτη, Αθήναι	1902	
26	Ενέργεια, ύλη και αιθήρ	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1906	
27	Εγχειρίδιον οργανικής χημείας	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1907	

28	Ανόργανος χημεία	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1905, 1909	
----	------------------	--------------------------------	---------------	--

ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΣ ΘΩΩΝ				
1	Περί υπαραφίνης και περί των βάσεων του αιθυλαίνιου	Εκδ. Περρή, Αθήναι	1881	
2	Über Darstellung von Aethylendiamin und einige seiner Eigenschaften	Annalen der Chemie	1882	212(1-2), 251-256 (με Ν. Versuchen, F. Meyer, K. Kraut)
3	Über einige Chinolinderivate	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1882	15(2), 2006-2009
4	Einwirkung von Chinolin auf Chloroform und Iodoform	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1883	16(1), 202-203
5	Aethylendichinol und Methylendichinoilsalze	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1883	16(1), 879-880
6	Einwirkung von Chloral auf chinolin	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1883	16(1), 881-882
7	Über Methylendichinoilchlorhydrat	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1883	16(2), 2004-2005
8	Über Aethylenurethan	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1891	24(2), 2268-2269
9	Über Methantrichinoil oder Trichinylmethan	Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft	1891	24(2), 2267-2268
10	Περί συντηρήσεως των χαλκών και των εγχρωμάτων αγαλμάτων	Αρχαιολογικόν Δελτίον	1888	227-233
11	Μέθοδος προς καθαρισμόν και συντήρησιν των χαλκίνων αρχαίων	Αρχαιολογικόν Δελτίον, Προσάρτημα	1892	32-35
12	Περί της νόσου των χαλκών του μουσείου	Εφημερίς Κυβερνήσεως	1902	157B, 5/9/1902
13	Über die Reinigung und Konservierung der Antiquitäten	Chemiker-Zeitung [Comptes Rendus du Congrès international d'archéologie, Athènes 1905]	1905	29, 1198-1199
14	Über die Reinigung und Konservierung der Antiquitäten	Chemische Zeitschrift	[1905]	[250-255]
15	Über die Reinigung und Konservierung der Altertümer	Chemische Zeitschrift	1903	2, 202-204 **
16	Beitrag zum Thema über die chemischen Kenntnisse der alten Griechen	Beiträge aus der Geschichte der Chemie: dem Gedächtnis von Georg W. A. Kahlbaum	1903	2, 761-763 **
17	Noch ein kleiner Beitrag zum Thema über die chemischen Kenntnisse der alten Griechen	Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik	1909	172-194 **
18	Über die Konservierung und Reinigung der Antiquitäten Eisengegenstände	Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik	1908	1, 206-208
19	Über die Konservierung und Reinigung der Antiquitäten Poröse Kalksteine und Marmor	Archiv für die Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik	1908	1, 206-208
20	Über die Reinigung und Aufbewahrung der Altertumsfunde	Museumskunde	1911	3, 224**
21	Η χημεία και αι εφαρμογαί αυτής εν σχέσει προς την πολιτικήν οικονομίαν εν Ελλάδι	Ακρόπολις	1911	7, 95-111
22	Über die Wien Verhältnisse und die Kultur des Weinstockes in Griechenland		1887	**
23	Ein neuer Abdampfungs- und Destillations Apparats		1887	**
24	Empoisonnements par l'antipyrine		1891	**
25	Επίτομον εγχειρίδιον της χημείας των Roscoe, Schorlemmer κατά τας νεώτατας θεωρίας της επιστήμης (μετάφρασις)	Εκδ. Παλαμήδης, Αθήναι	1888	
26	Επίτομον εγχειρίδιον της χημείας. Οργανική χημεία των Roscoe, Schorlemmer (μετάφρασις)	Εκδ. Παλαμήδης, Αθήναι	1890	
27	Οινολογικά	Εκδ. Καρόλου Μπεκ, Αθήναι	1888	
28	Ολίγα τινά περί χημικής ονοματολογίας	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1888	
29	Πρακτικός οδηγός του αμπελουργού, οινοποιού και οινοπνευματοποιού	Εκδ. Π. Λεωνής, Αθήναι	1894	5 τεύχη (έως το 1900)
30	Κατεργασία της μετάξης		1900	**
31	Η χημεία του εμπόρου	Εκδ. Π. Λεωνής, Αθήναι	1903	
32	Θεμελιώδεις γνώσεις της χημείας του Torgensen (μετάφρασις)		1904	**
33	Εμπορευματολογία	Εκδ. Π. Λεωνής, Αθήναι	1903	
34	Χημεία του λαού: ήτοι περιγραφή, εξήγησις και ερμηνεία των χημικών φαινομένων του καθημέραν βίου	Εκδ. Π. Λεωνής, Αθήναι	1906	

35	Περί ελληνικής χημικής ονοματολογίας	Μηνιαίον Παράρτημα εφημερίδος "Αθήναι"	1909	8, 2063-2069
----	--------------------------------------	--	------	--------------

ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ				
1	Über die Beziehungen zwischen den Absorptions Spektren und der Konstitution der Wernerschen Salze	Zeitschrift für physikalische Chemie	1911	82(1), 361-384 (με R. Luther)

Ορυκτολογία - Πετρολογία

ΚΤΕΝΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ				
1	Συμβολή εις την πετρογραφίαν της Ελλάδος. Χαλαζιακός πυροξενικός ανδεσίτης εκ Σκύρου	Δελτίον Φυσιοδιφικής Εταιρείας	1906	A(9), 153-157
2	Sur l'âge des terrains calcaires des environs d'Athènes	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1907	144, 697-699
3	Die Einlagerungen im krystallinen Gebirge der Kykladen auf Syra und Sifnos	Tschermaks mineralogische und petrographische Mitteilungen	1907	26(4), 257-320
4	La formation de la jadéite et les provinces minéralogiques sodiques dans les schistes cristallins	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1908	147, 254-256
5	Sur le Neocrétacé de l'Argolide	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1907	145, 1235-1237 (με Φ. Νέγρη)
6	Σύγχρονος έκρηξις κερατοφυρικού και περιδοιτιτικού μάγματος	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1905	
7	Über die eruptiven Bildungen des Parnesgebirges in Attika	Centralblatt für Mineralogie, Geologie und Paläontologie	1909	9, 557-558
8	Προβλήματα και πορίσματα της κρυσταλλολογίας	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1908	
9	Die Überschiebungen in der Pelopónnisos. I. Der Ithomiberg	Sitzungsberichte der Königlich preussischen Akademie der Wissenschaften	1908	44, 1076-1080
10	Sur les relations cristallographiques entre la laurionite et la paralavrionite	Bulletin de la Société française de Minéralogie	1910	33, 173-178
11	Ορυκτογνωστικοί πίνακες μετά καταλόγου των εν Ελλάδι ορυκτών και των παραγενετικών των συνθηκών	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1910	
12	Sur la présence de couches a Ellipsactinia aux monts Vardussa et sur la zone orientale du flysch d'Etoile en Grèce	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1910	150, 748-749 (με Φ. Νέγρη)
13	Sur une éruption acide au centre du massif des Cyclades	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1911	152, 721-723

Βοτανική

ΜΗΛΙΑΡΑΚΗΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ				
1	Βοτανικά μελετήματα. Τεύχος πρώτον: Εισαγωγή εις την Βοτανικήν	Εκδ. Theinische, Würzburg	1882	
2	Die Verkieselung lebender Elementarorgane bei den Pflanzen	Εκδ. Becker, Würzburg	1884	
3	Περί αφομοιώσεως των φυτών	Εκδ. Σ. Κ. Βλαστός, Αθήναι	1885	
4	Tylogonus Agavae. Ein Beitrag zur Kenntnis der niederen Endophytischen Pilze	Εκδ. N. Inglessis, Athen	1887	
5	Beiträge zur Kenntnis der Algenvegetation von Griechenland. Die Meeres-Algen der Insel Sciathos	Εκδ. N. Inglessis, Athen	1887	
6	Περί πρωτοπλάσματος	Εκδ. Περρή, Αθήναι	1893	
7	Τα Βακτήρια και τα Σχιζοφύκη	Εκδ. Εστία, Αθήναι	1896	
8	Η σημασία των Βοτανικών κήπων και η κατάσταση του Βοτανικού Κήπου Αθηνών	Εκδ. Περρή, Αθήναι	1896	
9	Περί της σημασίας των Βοτανικών Εργαστηρίων	Εκδ. Εστία, Αθήναι	1904	
10	Περί ελληνικών βοτανικών όρων	Εκδ. Εστία, Αθήναι	1904	
11	Αι αναμορφωτικά τάσεις εν Γερμανία ως προς την διδασκαλίαν της Φυσικής ιστορίας	Δελτίον Φυσιοδιφικής Εταιρείας (Εκδ. Πετράκου, Αθήναι)	1906	A(1), 3-17
12	Τα δημόδη ονόματα των φυτών προσδιοριζόμενα επιστημονικώς υπό τον Θ. Χελδράχη, εκδιδόμενα δε υπό Σ. Μηλιαράκη	Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου 1907-08 (Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι)	1909 (1910)	238-466
13	Εγχειρίδιον Βοτανικής	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1910	

ΠΟΛΙΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ				
1	Sugli Elaioplasti nelle Mono- e Dicotiledoni	Rendiconti Reale Accademia dei Lincei. Classe di scienze fisiche, matematiche e naturali	1911	5, 20(1), 599-603
2	Sopra speciali corpi cellulari che formano Antocianine	Rendiconti Reale Accademia dei Lincei. Classe di scienze fisiche, matematiche e naturali	1911	5, 20(1), 828-834
3	Sulla presenza del glicogeno nelle fanerogame, e sua relazione coll' ossalato di calcio	Rendiconti Reale Accademia dei Lincei. Classe di scienze fisiche, matematiche e naturali	1911	5, 20(2), 431-439
4	Sopra uno speciale corpo cellulare trovato in due orchidee	Rendiconti Reale Accademia dei Lincei. Classe di scienze fisiche, matematiche e naturali	1911	5, 20(2), 343-348

Μαθηματικά

ΡΕΜΟΥΝΔΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ				
1	Une nouvelle généralisation du théorème de M. Picard sur les fonctions entières	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1903	136, 953-955
2	Sur les zéros d'une classe de transcendentes multiformes	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1904	138, 344-346
3	Sur les zéros d'une classe des fonctions transcendentes	Bulletin de la Société mathématique de France	1904	32, 44-50
4	Sur un théorème de M. Borel dans la théorie des fonctions entières.	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1904	139, 399-400
5	Sur les fonctions entières de genre fini.	Bulletin de la Société mathématique de France	1904	32, 314-316
6	Επί των σημείων της θεωρίας των αριθμών	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1904	
7	Sur une propriété des transcendentes de plusieurs variables indépendantes.	Nouvelles annales de mathématiques	1904	4, 111-113
8	Sur une extension de la notion du rapport anharmonique et les équations différentielles du premier ordre.	Nouvelles annales de mathématiques	1904	4, 208-211
9	Sur quelques points de la théorie des nombres	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1905	140, 135-137
10	Sur quelques points de la théorie des nombres et de la théorie des fonctions	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1905	140, 1231-1233
11	Sur le cas d'exception de M. Picard et les fonctions multiformes	Bulletin de la Société mathématique de France	1905	33, 191-201
12	Sur les zéros d'une classe de fonctions transcendentes	Annales de la Faculté des sciences de Toulouse	1906	8, 1-72
13	Sur les fonctions ayant un nombre fini de branches	Journal de Mathématiques Pures et Appliquées	1906	2, 87-107
14	Sur la croissance des fonctions multiformes	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1906	143, 391-393
15	Sur la croissance des fonctions multiformes	Journal de Mathématiques Pures et Appliquées	1907	3, 267-298
16	Επί των μετασχηματισμών των διαφορικών εξισώσεων πρώτης τάξεως	Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου 1905-06	1906	458-465
17	Sur quelques points de la théorie des fonctions	Annales scientifiques de l'École normale supérieure	1906	23, 367-386
18	Sur les points critiques transcendents	Annales de la Faculté des sciences de Toulouse	1907	9, 177-182
19	Sur les points critiques d'une classe des fonctions	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1907	144, 65-67
20	Sur les courbes intégrales des équations différentielles	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1907	145, 386-387
21	Sur les trajectoires auxquelles donnent lieu les forces centrales	Bulletin de la Société mathématique de France	1907	35, 255-259
22	Περί των δυνάμεων αίτινες είναι συναρτήσεις πλειονόμοιοι της θέσεως του κινητού	Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου 1906-07	1909	Γ, 372-392
23	Sur quelques configurations formées par un ensemble de points du plan	Rendiconti del Circolo Matematico di Palermo	1907	25, 50-52
24	Le rôle des fonctions multiformes en Dynamique	L'Enseignement Mathématique	1907	9, 257-272
25	Sur les intégrales réelles des équations différentielles et les forces centrales.	Rendiconti del Circolo Matematico di Palermo	1907	24, 254-257
26	Sur les rapports anharmoniques généralisés.	Nouvelles annales de mathématiques	1907	7, 77-84
27	Sur la tendance des systèmes matériels à échapper du frottement	Journal für die reine und angewandte Mathematik	1909	136, 58-65
28	Sur quelques transformations des équations différentielles du premier ordre	Journal für die reine und angewandte Mathematik	1908	134, 308-312
29	Contribution à la théorie des singularités des équations différentielles du première ordre.	Bulletin de la Société mathématique de France	1908	36, 185-194
30	Sur les zéros des intégrales d'une classe d'équations différentielles.	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1908	147, 416-418
31	Sur la tendance des systèmes matériels à échapper au frottement	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1908	147, 299-300
32	Sur les singularités des équations différentielles du premier ordre	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1908	156, 389-390

33	Sur les zéros des intégrales d'une classe l'équations différentielles	Atti del IV Congresso Internazionale dei Matematici (Roma, 6-11 Aprile 1908)	1909	II, 69-73
34	Sur la représentation uniforme des surfaces algébriques.	Bulletin de la Société mathématique de France	1909	37, 244-250
35	Sur la réductibilité des équations algébriques et les nombres exponentiels.	Rendiconti del Circolo Matematico di Palermo	1909	28, 233-243
36	Sur la réductibilité des équations algébriques par des substitutions linéaires	Rendiconti del Circolo Matematico di Palermo	1909	27, 272-280
37	Επί των κριτικών σημείων των ολοκληρωμάτων μιας τάξεως διαφορικών εξισώσεων	Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου 1907-08	1909	Δ, 224-227
38	Contribution au problème de la représentation uniforme des surfaces algébriques.	Bulletin de la Société mathématique de France	1911	39, 79-84
39	Sur le module minimum des fonctions entières	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1911	152, 1223-1225
40	Sur la croissance des fonctions ayant un nombre fini de branches	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1906	143, 391-393
41	Sur les cas d'exception de M. Picard et les fonctions multiformes	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1904	138, 1574-1575

ΧΑΤΖΙΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ				
1	Note sur une nouvelle formule de géométrie différentielle	Nyt tidsskrift for matematik	1898	9B, 66-68
2	Trois formules très générales relatives aux courbes dans l'espace	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1899	128, 923-925
3	Trois formules très générales relatives aux courbes dans l'espace	Bulletin des Sciences Mathématiques (Darboux)	1899	23, 118-124
4	Sur les courbes gauches	L'Intermédiaire des mathématiciens	1899	**
5	Remarque sur une Formule de M. Pirondini	El Progreso matemático	1900	2, 11-13
6	Περί γενικών τινων αναπτυγμάτων οριζουσών και των προτάσεων του	Αθηνά	1898	10, 558-589
7	Περί γεωδαισιακής στρέψεως των επί επιφανείας καμπύλων	Αθηνά	1898	10, 590-594
8	Συμβολή εις την διαφορική Γεωμετρίαν	Αθηνά	1899	11, 226-257
9	Displacements depending on one, two, k parameters in a space of n dimensions	American Journal of Mathematics	1900	22, 154-184
10	Sur une relation géométrique entre deux courbes	Bulletin des Sciences Mathématiques (Darboux)	1900	24, 42-48
11	Deux démonstrations nouvelles des théorèmes d'Euler et de Meusnier	El Progreso matemático (Αθηνά)	1900	2, 265-272
12	Sur quelques points de la terminologie mathématique	Bibliotheca Mathematica	1901	2, 139-140
13	Sur quelques formules de la théorie des combinaisons	L'Intermédiaire des mathématiciens	1901	**
14	Om Centralaksen for Hovedtriedret af en Kurve	Nyt tidsskrift for matematik (Αθηνά)	1901	12B, 49-53
15	Extension aux courbes gauches et aux surfaces des notions "tangente", "sous-tangente", etc.	L'Enseignement Mathématique	1901	3, 372-377
16	Bemerkung zum Aufsatze von Hrn. Kommerell: Ein Satz über geodätische Linien	Archiv der Mathematik und Physik	1902	3, 313-315
17	Notes sur la Mécanique	L'Enseignement Mathématique	1902	4, 413-417
18	Über partielle Integration	Mathematische Annalen	1903	57, 134-136
19	Eine Bemerkung zur graphischen Statik	Zeitschrift für Mathematik und Physik (Schlömilch)	1903	49, 95
20	Cuestión resuelta	El Progreso matemático	1900;	**
21	Om nogle Konsekvenser af Frenet's og Brunel's Formler	Nyt tidsskrift for matematik	1902	13B, 49-58
22	Om nogle Konsekvenser af Frenet's og Brunel's Formler	Nyt tidsskrift for matematik	1902	13B, 73-80
23	Om kurveteoretiske Invarianter	Nyt tidsskrift for matematik	1903	14B, 77-82
24	Sur les courbes de M. Cesàro	Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου 1905-06	1906	B, 316-339
27	Generalization of a formula from the theory of the surfaces	Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου 1905-06	1906	B, 349-354
26	Generalizzazione della proprietà caratteristica del piano tangente	Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου 1905-06	1906	B, 344-348
25	Schnelle Ableitung der Lelievre'schen Formeln	Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου 1905-06	1906	B, 340-343
28	Flächentheoretische Untersuchungen	Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου 1906-07	1909	Γ, 282-292
29	Flächentheoretische Untersuchungen II	Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου 1907-08	1909	Δ, 151-153
30	Zum Aufsatze "Ausdehnung der Frenetschen Formeln und verwandter auf den R _n " von Herrn W. Fr. Meyer	Jahresbericht der Deutschen Mathematiker-Vereinigung	1910	19, 267-269
31	Τα μαθηματικά εις την πνευματικήν ζωήν	Παναθήναια	1910	19, 279-282 & 320-324
32	Θεωρητική Μηχανική	χ.ε.	1908	

ΖΕΡΒΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ				
1	Sur le problème de Monge	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1905	140, 1013-1016
2	Sur le problème de Monge	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1905	141, 501-503
3	Sur une méthode de M. Goursat dans le problème de Monge	Comptes Rendus de l'Académie des sciences	1908	146, 1080-1085
4	Sur la correspondance entre les théories d'intégration des équations aux dérivées partielles du premier ordre et d'intégration des systèmes de Monge	Atti del IV Congresso Internazionale dei Matematici (Roma, 6-11 Aprile 1908)	1909	II, 94-97
5	Développement d'une fonction en série ordonnée suivant les puissances entières et positives d'une autre fonction	Nouvelles annales de mathématiques	1904	4, 200-205
6	Quelques remarques sur la recherche du nombre des racines positives d'un polynôme	L'Enseignement Mathématique	1901	3, 423-428
7	Sur le théorème de Descartes	L'Enseignement Mathématique	1901	3, 428-430
8	Demarques sur les variations d'un polynôme	L'Enseignement Mathématique	1903	5, 356-367
9	Sur les racines des équations algébriques	L'Enseignement Mathématique	1904	6, 297-299
10	Sur les racines des équations algébriques	L'Enseignement Mathématique	1905	7, 482-483
11	Sur le développement d'une fonction en série ordonnée suivant les puissances entières et positives d'une autre fonction	Bulletin de la Société Mathématique de France	1904	32, 63-64 (χωρίς κείμενο)
12	Sur la représentation des fonctions non uniformes	Bulletin de la Société Mathématique de France	1904	32, 63-64 (χωρίς κείμενο)
13	Sur les équations algébriques	Bulletin de la Société Mathématique de France	1904	32, 63-64 (χωρίς κείμενο)
14	Démonstration de l'impossibilité d'une certaine identité entre fonctions entières	Bulletin de la Société Mathématique de France	1904	32, 147 (χωρίς κείμενο)
15	Sur les séries ordonnées suivant les puissances d'une fonction donnée	Bulletin de la Société Mathématique de France	1904	33, 225 (χωρίς κείμενο)
16	Sur un problème de mécanique	Bulletin de la Société Mathématique de France	1905	32, 316 (χωρίς κείμενο)
17	Επί του προβλήματος του Monge	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1905	
18	Γενίκευσις ενός θεωρήματος του Comes Texeira	Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου 1905-06	1906	466-469
19	Υδροεισις των Αθηνών: έλεγχος του κ. Α. Σούλη	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1907	

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ				
1	Sur une extension d'une formule de M. Léauté	Nouvelles annales de mathématiques	1898	17, 539-541
2	Ανωτέρα άλγεβρα. Μέρος Α' και Β'	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1901	
3	Sur le développement d'une fonction a trois variables suivant les valeurs moyennes de cette fonction et de certains polynômes	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1901	
4	Συμβολή εις την θεωρίαν των συναρτήσεων	Αρχιμήδης	1909	6, 74-78
5	Συμβολή εις την θεωρίαν των ορθογωνίων επιφανειών	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1900	
6	Περί ορθογωνίων συζυγών επιφανειών	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1900	
7	Η μαθηματική επιστήμη καθ' εαυτήν και εν σχέσει προς τας λοιπάς επιστήμας	Εκδ. Μ. Ι. Σαλιβέρου, Αθήναι	1897	
8	Sur l'équilibre indifférent d'une chaîne pesante sur une courbe	Nouvelles annales de mathématiques	1897	16, 374-376
9	Μελέτη περί των αρχών της Μηχανικής ως επιστήμης θεωρητικής και εφηρμοσμένης	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1900	
10	Περί της κινήσεως υλικού σημείου περί έτερον σταθερόν, προς ό συνδέεται το πρώτον δι' ελαστικού νήματος	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1900	
11	Συμβολή εις την θεωρίαν των γενικών εξισώσεων της Μηχανικής	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1900	
12	Περί της κινήσεως σώματος στερεού περί τι μόνιμον αυτού σημείον	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1900	
13	Περί της κινήσεως σώματος εν μονίμω επιπέδω	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1900	
14	Περί της των ατόμων θεωρίας και της δινώδους αυτών κινήσεως	χ.ε.	1902	

15	Συμβολή εις τας γενικάς εξισώσεις της Μηχανικής	Αρχιμήδης	1908	3, 29-33 & 4, 41-46
16	Συμβολή εις την νέαν Μηχανικήν (των μεγάλων ταχυτήτων)	Αρχιμήδης	1910	10, 127-132
17	Περί των γενικών εξισώσεων της Ουρανίου Μηχανικής	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1900	
18	Περί των νέων θεωριών της Κοσμογονίας	Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού Πανεπιστημίου 1905-06	1906	501-533
19	Περί της δινώδους θεωρίας των ατόμων εν τη Κοσμογονία	Αρχιμήδης	1911	12, 137-139
20	Zur Theorie der Wirbelbewegungen	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1901	
21	Συμβολή εις την κίνησιν των ρευστών εν οίς κινούνται κατά γνωστόν τρόπον στερεά σώματα άνευ εξωτερικής δυνάμεως	Αρχιμήδης	1910	9, 111-115
22	Συμβολή εις τας γενικάς εξισώσεις της Ηλεκτροδυναμικής	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήναι	1901	
23	Συμβολή εις τας εξισώσεις μετασχηματισμού εν τη νέα ηλεκτροδυναμική	Αρχιμήδης (:)	1910(:)	5, 55-57(:)
24	Συμβολή εις τας δύο γενικάς αρχάς της Θερμοδυναμικής	Αρχιμήδης	1911	10, 109-112

ΒΑΣΙΛΑΣ-ΒΙΤΑΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ				
1	Περί οριζουσών τάξεως απείρου και τινων ιδιοτήτων αυτών	Εκδ. Π. Λεωνής, Αθήναι	1898	
2	Γενικότερα μορφή των θεωρημάτων του G Fouret	Αθηνά	1898	10, 401-408
3	Υπόμνημα προς την Σ. Φιλοσοφικήν Σχολήν του πανεπιστημίου	Γ.Α.Κ., ΥΕΔΕ Δ', κ. 21	1900	
4	Περί νέων τύπων του μετασχηματισμού της 4ης τάξεως των ελλειπτικών συναρτήσεων	Εκδ. Π. Λεωνής, Αθήναι	1901	
5	Κρίσις επί της μελέτης του κ. Κυπαρίσσου Στεφάνου της αναφερομένης εις επέκτασίν τινα του λογισμού των γραμμικών αντικαταστάσεων	Εκδ. Π. Λεωνής, Αθήναι	1901	
6	Τα εν τω Στρ. Σχολείω των Ευελπίδων διδασκόμενα Μαθήματα της Θεωρητικής Μηχανικής και Γραφοστατικής	Λιθόγραφο	1911	**
7	Τα εν τω Στρ. Σχολείω των Ευελπίδων διδασκόμενα Μαθήματα της Θεωρητικής Μηχανικής και Γραφοστατικής	Λιθόγραφο	1911	**
8	Αι μαθηματικά σπουδαί	Εκδ. Π. Λεωνής, Αθήναι (ανατυπ: εφημ. Άστυ, 1898)	1900	
9	Περί των διαφόρων κοσμογονικών συστημάτων	Εκδ. Π. Λεωνής, Αθήναι	1900	
10	Περί του πρώτου επιστημονικού λαού κατά χρόνον	Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός	1903	**

ΤΣΑΚΑΛΩΤΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, 1912-1919				
25	Sur les combinaisons moléculaires des amines aromatiques avec les dérivés nitrés	Bulletin de la Société Chimique de France	1912	11, 284-288
26	Παρατηρήσεις επί των καμπυλών πυκνότητας δυαδικών συστημάτων	Αρχιμήδης	1913	13(2), 23-25
27	Sur la constitution de l'hyprnal	Bulletin de la Société Chimique de France	1913	13, 281-285
28	Η ύπαρξις μοριακών ενώσεων εν σχέσει προς τας καμπύλας τάσεως ατμού	Αρχιμήδης	1913	14(2), 14-15
29	Uréomètre à eau	Journal de Pharmacie et de Chimie	1914	9, 287-288
30	Έκθεσις περί της εν Μακεδονία Βιομηχανίας και του μέλλοντος αυτής και ιδία περί της χημικής Βιομηχανίας	Αρχιμήδης	1913	15(1), 9-12 & 15(2), 13-17
31	Περί της εκφράσεως των αποτελεσμάτων της χημικής αναλύσεως και της ραδιοενεργείας των ιαματικών υδάτων	Αρχεία Ιατρικής	1914	12 (1-2), 26- **
32	La complexité moléculaire au point de fusion	Journal de Chimie Physique	1914	12, 461-463
33	Ανάλυσις ύδατος: κατά τις παραδόσεις Δ. Τσακαλώτου			**
34	Recherches sur l'aspirine (I). Décomposition de l'aspirine par l'eau	Bulletin de la Société Chimique de France	1915	15, 743-747 (με Στ. Χορς)
35	Sur la gemme et l'essence de térébenthine du pin d'Alep de l'Attique	Journal de Pharmacie et de Chimie	1915	11, 70-72
36	Recherches sur l'aspirine (II). La formation de l'aspirine	Bulletin de la Société Chimique de France	1915	17, 186-190 (με Στ. Χορς)
37	Le chloral camphré	Journal de Pharmacie et de Chimie	1915	12, 355-358
38	Recherches sur l'aspirine (III). Anomalies de la décomposition de l'aspirine par l'eau	Bulletin de la Société Chimique de France	1915	17, 401-406 (με Στ. Χορς)
39	Jacobus Henricus van't Hoff	Αρχιμήδης	1915	16(2), 133-139
40	L'essence de moutarde noir de Grèce	Journal de Pharmacie et de Chimie	1916	13, 78-80
41	Ροδέλαιον και ροδόσταγμα	Αρχιμήδης	1916	17(4), 37-44
42	Chlorhydrate et bromhydrate de pinène dextrogyres; camphène dextrogyre (austracamphène)	Journal de Pharmacie et de Chimie	1916	14, 97-103 (με Β. Παπακωνσταντίνου)
43	Recherches sur l'aspirine (IV). Solidification en anneaux concentriques de l'aspirine fondue ou dissoute	Bulletin de la Société Chimique de France	1916	19, 321-326 (με Στ. Χορς)
44	Το τερεβινθέλαιον	Αρχιμήδης	1916	17(11), 121-132
45	Caractères physiques et chimiques d'identité de l'aspirine	Journal de Pharmacie et de Chimie	1916	14, 174-177
46	L'attività ottica indice preciso della specie dei pini	Gazzetta Chimica Italiana [Χημικαί μελέται και έρευναι 1904-1919 Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου]	1917	[430-432]
47	Action physiologique du d-chlorhydrate de pinène et du d-camphène sur la grenouille	Journal de Pharmacie et de Chimie	1917	15, 19-24 (με Σ. Δοντά)
48	Μελέται επί της ελληνικής βιομηχανίας	Νέος Αιών	1917	8, 210-213 & 9, 238-243 & 10, 271-274 & 11, 296-299 & 12, 330-335
49	Δυαδικά μίγματα, ων το έν των συστατικών είναι δεξιοτροπέδες πινένιον	Επιστημονικαί Εργασίαι 1916-1917, Εργαστήριον Ανοργάνου Χημείας	1917	39-44 (με Β. Παπακωνσταντίνου)
50	Τα αιθέρια έλαια. Μέρος πρώτον: Η βιομηχανική κατασκευή των αιθερίων ελαίων. Τα κυριώτερα αιθέρια έλαια	Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου	1918	
51	Recherches sur l'aspirine (V). Action de l'acide salicylosalicylique sur la solidification de l'aspirine en anneaux concentriques	Bulletin de la Société Chimique de France	1918	23, 16-18 (με Στ. Χορς)
52	Sur la transformation du d-camphène en acétate d'isobornyl	Journal de Pharmacie et de Chimie	1918	17, 198-201 (με Β. Παπακωνσταντίνου)

¹⁹³⁴ Οι δημοσιεύσεις υπ' αριθμό 25 έως 54 κατατέθηκαν κατά την υποψηφιότητά του το 1918 στην έδρα Φυσικής Χημείας (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ, 12/7/1918, 7/8/1918, 14/8/1918· ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ, Εισηγητικές, 1915-1918· ΦΕΚ 217Γ, 12/9/1918). Οι τελευταίες πέντε εργασίες (55-59) δεν περιλαμβάνονταν στον φάκελο καθώς δημοσιεύτηκαν κατόπιν. Η υπ' αριθμό 58 ήταν η εναρκτήρια διδασκαλία του ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και η υπ' αριθμό 59 αποτελούσε υπόμνημα που κατέθεσε όταν ολοκλήρωσε κρατική αποστολή στο Παρίσι στα τέλη Ιουνίου 1919, λίγες ημέρες πριν από τον θάνατό του.

53	Χημική επιστήμη και βιομηχανία	Αρχιμήδης	1918	19(5), 49-57
54	Αι ιωδοταννικά ένωση [Le réactif iodotannique (I)]	Αρχεία Ιατρικής και Βιολογίας [Bulletin de la Société Chimique de France]	1918 [1918]	(με Δ. Δάλμα) [23, 391-400]
Μετά από την εκλογή:				
55	Το αιθέριον έλαιον ανίσου	Αρχιμήδης	1918	19, 81-84
56	Οι συνεταρισμοί αιθερίων ελαίων. Μελέτη περί του καταρτισμού αυτών	Εθνικό Τυπογραφείο [Χημικά μελέται και έρευναι 1904-1919 Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου]	1918	[626-642]
57	La réaction iodotannique rouge	Bulletin de la Société Chimique de France	1919	25, 80-86 (με Δ. Δάλμα)
58	Η συμβολή της Φυσικής Χημείας εις την λύσιν του προβλήματος της δεσμεύσεως του αζώτου	Χημικά μελέται και έρευναι 1904-1919 Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου	1919	649-665
59	Αι μέθοδοι χρησιμοποίησεως των λιγνιτών και συμπεράσματα περί της καλλιτέρας μεθόδου χρησιμοποίησεως των ελληνικών λιγνιτών	Χημικά μελέται και έρευναι 1904-1919 Εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου	1919	666-682

Αρχεία

Όπου σε παρένθεση αναφέρεται συντομογραφία της ονομασίας του Αρχείου είναι αυτή που χρησιμοποιήθηκε στις παραπομπές του κειμένου.

Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών

- Πρακτικά Συνεδριάσεων Φυσικομαθηματικής Σχολής (ΙΑ, Πρακτικά ΦΜΣ): 1904 έως 1944
- Λυτά Έγγραφα Πρωτοκόλλου Κοσμητείας Φυσικομαθηματικής Σχολής (ΙΑ, Λυτά ΦΜΣ): 1904 έως 1942
- Διατριβές & Εισηγητικές Εκθέσεις Φυσικομαθηματικής Σχολής (ΙΑ, Εισηγητικές ΦΜΣ): 1904 έως 1940
- Πρακτικά Συνεδριάσεων Συγκλήτου (ΙΑ, Πρακτικά Συγκλήτου): 1900 έως 1940
- Λυτά Έγγραφα Πρωτοκόλλου Συγκλήτου (ΙΑ, Λυτά Συγκλήτου): 1904 έως 1940 οι σειρές *Αποφάσεις Συγκλήτου*, *Αποφάσεις Σχολών*, *Εργαστήρια*, *Διάφορα* & 1904 έως 1923 οι σειρές *Προϋπολογισμοί*, *Αναπληρωματικές και Έκτακτες Πιστώσεις*
- Πρυτανικοί Λόγοι (ΙΑ, Πρυτανικοί): 1840-41, 1866-67, 1867-68, 1869-70, 1880-81 έως 1932-33
- Πρακτικά των τριών τμημάτων της Φιλοσοφ. Σχολής από του Ακαδ. Έτους 1893-94
- Πρακτικά Συνεδριάσεων Φιλοσοφικής Σχολής (ΙΑ, Πρακτικά Φιλοσοφικής): 1895-96, 1897-98, 1899-00, 1900-01, 1903-04, 1914-15, 1919-20, 1921-22
- Πρακτικά Συνεδριάσεων Θεολογικής Σχολής (ΙΑ, Πρακτικά Θεολογικής): 1919-20
- Πρακτικά Συνεδριάσεων Νομικής Σχολής (ΙΑ, Πρακτικά Νομικής): 1919-20
- Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής (ΙΑ, Πρακτικά Ιατρικής): 1908-09, 1910-11, 1911-12, 1913-14, 1914-15, 1919-20, 1924-25
- Αρχείο Πειθαρχικού Συμβουλίου, 1917
- Ευρετήριο Πτυχιούχων Φυσικού Τμήματος, 1910-1956
- Ευρετήριο Πτυχιούχων Μαθηματικού Τμήματος, 1910-1956
- Μητρώον Ανανεώσεως Εγγραφής Εθνικού Πανεπιστημίου, 1918-19 έως 1921-22
- Ειδικόν Μητρώον Χημικού Τμήματος, 1922-23 έως 1926-27
- Γενικόν Μητρώον Φοιτητών Εθνικού Πανεπιστημίου 1875-1880, 1880-1885, 1891-1895

Τμήμα Χημείας, ΕΚΠΑ

- Λυτά Έγγραφα Εργαστηρίου Οργανικής Χημείας (ΕΟΧ): 1913 έως 1938
- Ευρετήριο Πτυχιούχων Τμήματος Χημείας, 1910-1954
- Ευρετήριο Πτυχιούχων Φαρμακευτικής, 1910-1937
- Μητρώον τεταρτοετών φοιτητών του φυσικού τμήματος ασκηθέντων εν τω εργαστηρίω Οργανικής Χημείας, 1913-14 έως 1926-27
- Μητρώον τριτοετών φοιτητών της χημικής σχολής του Εθνικού Πανεπιστημίου, Εργαστήριο Οργανικής Χημείας, 1919-20 έως 1926-27
- Μητρώον τεταρτοετών φοιτητών της χημικής σχολής του Εθνικού Πανεπιστημίου, Εργαστήριο Οργανικής Χημείας, 1919-20 έως 1926-27

Τομέας Φαρμακευτικής Χημείας, Τμήμα Φαρμακευτικής, ΕΚΠΑ

- Λυτά Έγγραφα Εργαστηρίου Φαρμακευτικής Χημείας (ΕΦαΧ): φάκελοι 1904-05 έως 1922-23
- Άλμπουμ Φωτογραφιών Τελειοφοίτων Φαρμακευτικής

Γενικά Αρχεία του Κράτους

- Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, περίοδος Δ', αταξινόμητο (ΓΑΚ, ΚΥ, ΥΕΔΕ Δ'): κ. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 21.

- Κεντρική Υπηρεσία, Πολιτικό Γραφείο Πρωθυπουργού (ΓΑΚ, ΠΓ): φάκελοι 7, 74, 75, 101, 202, 253, 256, 315, 393, 515, 592 έως 599, 664 έως 670, 967
- Κεντρική Υπηρεσία, Αρχείο Συμβουλίου της Επικρατείας (αποφάσεις & αταξινόμητο)
- Νομός Κυκλάδων, Μαθητολογία 1^{ου} Γυμνασίου Αρρένων Σύρου

Βουλή των Ελλήνων

- Λυτά έγγραφα, Αρχείο εισηγητικών εκθέσεων: φάκελοι 7/1917, 21/1918, 28/1918, 54/1918, 55/1918, 11/1919, 21/1920, 41/1922

Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών

- Κεντρική Υπηρεσία (ΙΑ ΥΠΕΞ, ΚΥ): φάκελοι 1919/Β/33, 1921/40/2, 1922/31/1, 1923/32/5
- Πρεσβεία Λονδίνου (ΙΑ ΥΠΕΞ, Πρεσβεία Λονδίνου): φάκελος 1918/1/2

Μουσείο Μπενάκη

- Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου (Μπενάκη, ΑΕΒ): φάκελοι 114, 154, 217, 218, 241, 315, 351, 363, 365, 369, 407

Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Τμήμα Αρχείων (ASCSA)

- Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη: φάκελοι 73.1 έως 73.3, 74.1 έως 74.7, 164
- Αρχείο Κωνσταντίνου Α. Βοβολίνη: φάκελοι 39, 42, 44, 159, 178, 205, 227, 321, 587, 599, 615, 738, 741, 939, 1012, 1102, 1103, 1583
- Αρχείο Ίωνος Δραγούμη: ΙΑ, φάκελος 9.4
- Scrapbook Ιωάννη Γεννάδιου, Φ3.1
- Συλλογή Κ. Μαγκάκη, φάκελος 4.2

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)

- Αρχείο Ιωάννη Κουντουριώτη: φάκελος 2
- Αρχείο Ένωσης Ελλήνων Χημικών
- Αρχείο Γεωργίου Παπανικολάου

The Bancroft Library, University of California, Berkeley

- Emil Fischer Papers, BANC MSS 71/95 z, box 39

Bibliothèque de Genève

- Papiers Amé Jules Pictet, série 4 Ms. fr. 3454

Deutsches Museum München

- Archiv NL 89 Nr. 001 & Nr. 011 (1911)

The National Archives, UK

- Foreign Office, Political Departments, FO 371.909/242, 207 & 313

Ακαδημία Αθηνών

- Αρχείο: φάκελοι Ε/1, Ε/5, Ε/6, Ε/8, Ε/9, Ε/10, Ε/13, Ε/15, Ε/66, Ε/79, Ε/87, Ε/80

Βιβλιοθήκη Άμφισσας

- Αρχείο Αλέξανδρου Δελμούζου: φάκελοι 6, 8, 10, 12

Δήμος Τριπόλεως

- Αρχείο Αλέξανδρου Παπαναστασίου: φάκελος 9

Ίδρυμα Γληνού

- Φάκελος MB272
- Αλληλογραφία 1915-1922

Αρχείο Κώνστα (ιδιωτικό)

- Τετράδια Εργαστηρίου (Α, Β και Γ)
- Βεβαίωση Γ. Ματθαίουπουλου
- Έγγραφο Γενικής Βιομηχανικής Εταιρείας

Αρχείο Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας

- Μαθητολογία Αρσάκειου 1889-1915
- Ειδικός έλεγχος Εσωτερικού
- Μαθητολογία Εξωτερικών Σχολείων Αθηνών (Πρότυπο, Διδασκαλείο, Αστική) 1908-1919
- Μαθητολογία (Πρότυπο, Παρθεναγωγείο, Διδασκαλείο) Εσωτ.-Εξωτ. 1902-1907

Αρχείο ελληνικής κοινότητας Τεργέστης (Comunità Greco-Orientale di Trieste)

Κοινοβουλευτικά Πρακτικά & Μητρώα, Νόμοι και Διατάγματα

Πρακτικά της Βουλής, Περίοδος Στ - Σύνοδος Α, τόμος δεύτερος, 1860
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος ΙΔ - Σύνοδος Α, 1896
Παράρτημα Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος ΙΔ - Σύνοδος Δ, 1896
Παράρτημα Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος ΙΕ - Σύνοδος Α, 1899
Πρακτικά της Βουλής, Περίοδος ΙΗ - Σύνοδος έκτακτος Α, 1907
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος ΙΣτ - Σύνοδος έκτακτος Β [1904], 1909
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος ΙΗ - Σύνοδος έκτακτος Β [1910], 1914
Παράρτημα Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος ΙΗ - Σύνοδος Α, 1906
Παράρτημα Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος ΙΗ - Σύνοδος έκτακτος Α, 1907
Παράρτημα Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος ΙΗ - Σύνοδος Γ, 1908
Παράρτημα Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος ΙΗ - Σύνοδος Δ, 1910
Παράρτημα Εφημερίδος της Βουλής, Περίοδος ΙΗ - Σύνοδος έκτακτος Β, 1910
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Β' Διπλή Αναθεωρητική, 1911
Παράρτημα Εφημερίδος της Βουλής, Β' Διπλή Αναθεωρητική, 1911
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος ΙΘ - Σύνοδος Β, 1914
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος ΙΘ - Σύνοδος Γ, 1914
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος ΚΑ [1916], 1936
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Κ - Σύνοδος Β [1917], 1929
Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Κ - Σύνοδος Γ [1918-1919], 1930

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος Κ - Σύνοδος Δ [1919-1920], 1931
 Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Γ' Εθνοσυνέλευση [1921-1922], τόμος Α, 1932
 Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Γ' Εθνοσυνέλευση [1921-1922], τόμος Β, 1933
 Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γερουσίας, Σύνοδος Α, 1929
 Εφημερίς των Συζητήσεων της Γερουσίας, Σύνοδος Α [1929], 1980
 Μητρώο Πληρεξουσίων, Γερουσιαστών και Βουλευτών 1822-1935. Έκδοση Βουλής των Ελλήνων, 1986
 Μητρώο Γερουσιαστών και Βουλευτών. Έκδοση Βουλής των Ελλήνων, 1977

Εφημερίς της Κυβερνήσεως: Όσα φύλλα από την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (ΦΕΚ) περιέχουν διορισμούς, απολύσεις, προαγωγές και προκηρύξεις διαγωνισμών αναφέρονται μόνο στις υποσημειώσεις.

1834	22	Νόμος περί των επιστημονικών και τεχνολογικών συλλογών, περί ανακαλύψεως και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων και της χρήσεως αυτών
1857	8	Γενική Έκθεσις προς την Α. Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το λήξαν σχολικόν έτος 1855-1856
1868	31	Β.Δ. περί κανονισμού του εν Αθήναις Φυσιογραφικού Μουσείου
1870	6	Β.Δ. περί υφηγητών
1872	5	Β.Δ. περί διοργανώσεως Βοτανικού Μουσείου
1874	26	Β.Δ. περί των απαιτουμένων προσόντων των φοιτητών του φαρμακευτικού σχολείου
1875	62	Β.Δ. περί τροπολογιών των άχρι τούδε Διαταγμάτων περί του φαρμακευτικού σχολείου
»	12	Β.Δ. περί ασκήσεων εν τω χημείω και τω φαρμακευτικώ φροντιστηρίω
1882	31	Β.Δ. περί του τρόπου της πληρώσεως χρεουούσης καθέδρας εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω
1883	84	Β.Δ. περί του τρόπου τελέσεως διαγωνισμού προς πλήρωσιν χρεουούσης έδρας εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω
1887	159 Α	Ν. 1541 περί οργανισμού του εν Αθήναις σχολείου των βιομηχάνων τεχνών
1888	281 Α	Β.Δ. Κανονισμός του μαθηματικού φροντιστηρίου
1890	121 Α	Ν. 1839 περί διευθυντού του αστεροσκοπείου
1893	44 Α	Ν. 2108 περί των εδρών και των μαθημάτων του Εθνικού Πανεπιστημίου
»	189 Α	Β.Δ. περί των κατ' έτος διδασκομένων εν τω φαρμακευτικώ σχολείω μαθημάτων
»	189 Α	Β.Δ. περί ενδεικτικού και εισιτηρίου δοκιμασίας των εν τω φαρμακευτικώ σχολείω εγγραφομένων
1894	121 Β	Β.Δ. περί ιδρύσεως εργαστηρίου Πειραματικής Φυσικής εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω
»	133 Β	Β.Δ. περί ιδρύσεως βοτανικού εργαστηρίου εν τω βοτανικώ μουσείω του Εθνικού Πανεπιστημίου
»	65 Γ	Καταστατικόν της Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας
1895	13 Α	Ν. 2299 περί οργανισμού του Εθνικού Αστεροσκοπείου Αθηνών
»	13 Α	Ν. 2297 περί προσόντων των καθηγητών και ελληνοδιδασκάλων
»	17 Α	Ν. 2305 περί εκπαιδευτικών τελών
»	35 Α	Ν. 2347 περί καταργήσεως του 2108 νόμου της 24 Φεβρουαρίου 1893 περί των εδρών και των μαθημάτων του Εθνικού Πανεπιστημίου
»	4 Β	Β.Δ. περί ιδρύσεως φροντιστηρίου της ζωολογίας εν τω Φυσιογραφικώ Μουσείω
»	19 Β	Β.Δ. περί συστάσεως φροντιστηρίου εν τω ορυκτολογικώ και γεωλογικώ μουσείω
1897	172 Α	Β.Δ. περί ιδρύσεως αστρονομικού φροντιστηρίου
1900	300 Α	Β.Δ. περί κανονισμού του Φαρμακευτικού Χημείου
1901	41 Α	Ν. 2834 περί συστάσεως Γεωπονικού Χημείου παρά τω εν Αθήναις Γεωργικώ Σταθμώ
»	181 Α	Περί συστάσεως επιτροπής δια την εισιτήριον δοκιμασίαν των φοιτητών της Φαρμακευτικής και περί εγγραφής διδασκόντων της Ιατρικής και των Φυσικών Επιστημών ως και φοιτητών Φαρμακευτικών Σχολείων της Αλλοδαπής και των Φυσικών Επιστημών εν τω Φαρμακευτικώ Σχολείω
1904	61 Α	Ν. 3006 περί συστάσεως Χημικού Εργαστηρίου εν τω Υπουργείω των Οικονομικών
»	116 Α	Β.Δ. περί χωρισμού της Φιλοσοφικής Σχολής του Εθνικού Πανεπιστημίου εις δύο διακεκριμένας απ' αλλήλων Σχολάς
»	188 Α	Β.Δ. περί εγκρίσεως Κανονισμού του Χημείου του Εθνικού Πανεπιστημίου
1905	206 Α	Β.Δ. περί εγκρίσεως του Κανονισμού του Χημείου του Εθνικού Πανεπιστημίου
»	224 Α	Β.Δ. περί αναγνωρίσεως της εν Αθήναις Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας ως ιδρύματος ανωτέρας τεχνικής εκπαιδεύσεως κλπ.

	»	238 A	B.Δ. περί καταργήσεως του από 12 Νοεμβρίου 1905 B.Δ. περί αναγνώρισεως της εν Αθήναις Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας ως ιδρύματος ανωτέρας τεχνικής εκπαιδεύσεως
1906		268 A	B.Δ. περί ιδρύσεως εργαστηρίου Θεωρητικής Φυσικής εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω
1907		139 A	Προκήρυξις διαγωνισμού προς συγγραφήν διδακτικών βιβλίων προς χρήσιν των μαθητών των σχολείων της μέσης εκπαιδεύσεως αμφοτέρων των φύλων
1908		5 A	B.Δ. περί κανονισμού του βοτανικού εργαστηρίου του Εθνικού Πανεπιστημίου
	»	102 A	B.Δ. περί των εν Παπαδοπουλείω κτιρίω ορυκτολογικών, γεωλογικών και παλαιοντολογικών συλλογών του Φυσιολογικού Μουσείου του Εθνικού Πανεπιστημίου
	»	248 A	B.Δ. περί καταργήσεως και αντικαταστάσεως του άρθρου 3 του από 26 Δεκεμβρίου 1869 Β. διατάγματος περί υφηγητών
	»	244 A	B.Δ. περί εγκρίσεως του οργανισμού της εν Αθήναις Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας μετονομαζομένης "Ακαδημία των Τεχνικών Σπουδών"
1909		234 A	B.Δ. περί διδασκαλίας εν τοις Γυμνασίοις νεοελληνικών αναγνωσμάτων και στοιχειωδών γνώσεων χημείας
	»	245 A	N. 3382 περί συστάσεως παραρτημάτων του Χημικού Εργαστηρίου του Υπουργείου Οικονομικών εν τελωνίοις και περί του προσωπικού του Χημικού Εργαστηρίου του Υπουργείου Οικονομικών
	»	289 A	N. 3471 περί συστάσεως Χημείου εν Ναυστάθμω
1910		178 A	N. 3731 περί εκκαθαρίσεως του Εθνικού Πανεπιστημίου
	»	235 A	Πράξεις επί της εκκαθαρίσεως του Εθνικού πανεπιστημίου κατά τον περί τούτου νόμον 3731 της 31 Μαρτίου 1910
	»	301 A	B.Δ. περί των ενεργητέων εκάστοτε διαγωνισμών προς πλήρωσιν κενών θέσεων καθηγητών εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω
1911		178 A	N. 3823 περί οργανισμού του Εθνικού Πανεπιστημίου
	»	183 A	N. 3825 περί Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
	»	183 A	N. 3826 περί πληρώσεως των εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω και τω Καποδιστριακώ Πανεπιστημίω εδρών
	»	190 A	B.Δ. περί συστάσεως Επιτροπειών των Σχολών του Εθνικού Πανεπιστημίου προς ανάλυσιν των έργων και εκτίμησιν της επιστημονικής και διδακτικής ικανότητος εκάστου των υποψηφίων καθηγητών
	»	192 A	B.Δ. περί καθορισμού των τακτικών εδρών διδασκαλίας εν τη Ιατρική Σχολή και εν τη Σχολή των Φυσικών και Μαθηματικών επιστημών του Εθνικού Πανεπιστημίου
	»	218 A	B.Δ. περί διορισμού μέλους της επιτροπής προς ανάλυσιν των έργων κλπ. των υποψηφίων καθηγητών δια τας κενάς έδρας τακτικών καθηγητών εν τη Σχολή των Φυσικών και Μαθηματικών του Εθνικού Πανεπιστημίου
	»	350 A	N. 3966 περί συμπληρώσεως και τροποποιήσεως διατάξεων τινων των νόμων 3823 "περί Εθνικού Πανεπιστημίου" και 3825 "περί Καποδιστριακού Πανεπιστημίου"
	»	196 Β-Παρ.	Εκθέσεις επιτροπών διορισθεισών προς ανάλυσιν των έργων και εκτίμησιν της επιστημονικής και διδακτικής ικανότητος των υποψηφίων καθηγητών δια τας κενάς τακτικάς έδρας του τε Εθνικού και του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
1912		21 A	B.Δ. Περί διαγωνισμού, καθηκόντων και δικαιωμάτων των επιμελητών και βοηθών του Εθνικού Πανεπιστημίου.
	»	98 A	B.Δ. περί καθορισμού των εδρών των εκτάκτων καθηγητών του Εθνικού και του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
	»	141 A	B.Δ. περί των επί εκτάκτω καθηγεσεία εν τω Εθνικώ και τω Καποδιστριακώ Πανεπιστημίω διαγωνισμών
	»	156 A	B.Δ. περί του τρόπου της ψηφοφορίας περί των υποψηφίων διδασκόντων των εν Αθήναις Πανεπιστημίων, ως και περί του τύπου της καθομολογήσεως των διδασκόντων τούτων
	»	253 A	B.Δ. περί των τμηματικών και γενικών επι πτυχίω εξετάσεων των φοιτητών του Εθνικού και του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
	»	318 A	B.Δ. περί των εν τω Εθνικώ και τω Καποδιστριακώ Πανεπιστημίω πρακτικών και φροντιστηριακών ασκήσεων, και των εν ταις Σχολαίς των Πανεπιστημίων φροντιστηρίων
1913		77 A	N. 4185 περί προσθήκης εις τον νόμον 3823, περί οργανισμού του Εθνικού Πανεπιστημίου
	»	123 A	B.Δ. περί ορισμού των κατ' έτος διδασκομένων μαθημάτων εν τη Σχολή των Φυσικών και Μαθηματικών επιστημών του Εθνικού Πανεπιστημίου
	»	123 A	B.Δ. περί ορισμού των κατ' έτος διδασκομένων μαθημάτων εν τω Φαρμακευτικώ σχολείω του Εθνικού Πανεπιστημίου
1914		111 A	N. 246 περί αποστολής υποτρόφων προς σπουδήν της γεωπονίας, γεωργικής, μηχανικής και υδραυλικής και μυρελαιοποιίας
	»	136 A	N. 264 περί συστάσεως Γεωπονικού Χημείου
	»	331 A	N. 362 περί συστάσεως χημικών εργαστηρίων

1915	15 A	N. 574 περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως των νόμων 3823, 3825 και 3966 περί οργανισμού των Πανεπιστημίων και περί παρατάσεως του χρόνου της εγγραφής κλπ.
	» 18 A	N. 578 περί συστάσεως χημικής υπηρεσίας εν τω Β. Ναυτικώ
	» 285 A	Β.Δ. περί διαγωνισμού προς κατάληψιν θέσεων διευθυντού Χημικού Εργαστηρίου
1916	65 A	N. 716 περί προσθήκης εις το άρθρον 8 των νόμων 3823 και 3825
	» 235 A	N.Δ. περί αναβολής διαγωνισμών υποψηφίων επί εκτάκτω καθηγεσία εν τω Εθνικώ και τω Καποδιστριακώ Πανεπιστημίω κλπ.
1917	16 A	N.Δ. περί συμπληρώσεως, διορθώσεως και τροποποιήσεως της νομοθεσίας του Εθνικού και Καποδιστριακού πανεπιστημίου
	» 54 A	N.Δ. περί απονομής εις τους "Γενικόν Οίκον Εμπορίου Άγκυρα" και Δημήτριον Τσακαλώτον, χημικόν, διετούς προνομίου αποκλειστικής κατασκευής και εμπορίας φωτιστικού λύχνου
	» 211 A	N. 922 περί κυρώσεως του από 24 Μαρτίου 1917 Νομοθετικού Β. διατάγματος "περί απονομής εις τους Γενικόν Οίκον Εμπορίου Άγκυρα και Δημήτριον Τσακαλώτον, χημικόν, διετούς προνομίου αποκλειστικής κατασκευής και εμπορίας λύχνου φωτιστικού μετά θρυαλλίδος"
	» 268 A	N. 1062 περί μερικής κυρώσεως αναγκαστικών διαταγμάτων αναγομένων εις την πανεπιστημιακήν νομοθεσίαν
	» 268 A	N. 1063 περί τροποποιήσεως διατάξεων τινων των νόμων 3823 και 3825
	» 293 A	N. 1087 περί παροχής επιδόματος εις τους δημοσίους υπαλλήλους και υπηρέτας
1918	89 A	N. 1325 περί των εκπαιδευτικών τελών των επιβαλλομένων εις τους φοιτητάς του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
	» 89 A	N. 1327 περί τροποποιήσεως του νόμου 3823 "περί οργανισμού του Εθνικού Πανεπιστημίου"
	» 89 A	N. 1334 περί τροποποιήσεως διατάξεων τινών των νόμων 3823 "περί οργανισμού του Εθνικού Πανεπιστημίου" και 3825 "περί οργανισμού του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου"
	» 90 A	Β.Δ. περί οργανισμού του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
	» 90 A	Β.Δ. περί ιδρύσεως δύο τακτικών εδρών εν τη Σχολή των Φυσικών και Μαθηματικών επιστημών του Εθνικού Πανεπιστημίου
	» 94 A	N. 1381 περί διαβαθμίσεως, αποδοχών κλπ. του προσωπικού των σχολείων της Μέσης εκπαιδεύσεως
	» 147 A	N. 2385 περί αυξήσεως των αποδοχών των λειτουργών της Μέσης Εκπαιδεύσεως και της εκ τούτου τροποποιήσεως του νόμου 1381
	» 149 A	N. 1325 περί των εκπαιδευτικών τελών του Εθνικού και του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
	» 161 A	Β.Δ. περί συμπληρώσεως της ονομασίας της τακτικής έδρας της θεωρητικής φυσικής εν τη σχολή των Φυσικών και Μαθηματικών επιστημών του Εθνικού Πανεπιστημίου
	» 174 A	Β.Δ. περί ακροάσεως μαθημάτων, ασκήσεων και εξετάσεων των φοιτητών της Σχολής των φυσικών και μαθηματικών επιστημών προς απόκτησιν πτυχίου φυσικών επιστημών και χημικού
1919	2 A	N. 1613 περί κυρώσεως του από 19 Αυγούστου 1918 νομοθετικού διατάγματος και τροποποιήσεως και συμπληρώσεως πανεπιστημιακών νόμων
	» 37 A	Β.Δ. περί παρατάσεως του χρόνου των εγγραφών εν τοις Πανεπιστημίοις
	» 40 A	Β.Δ. περί διδακτέων και εξεταστέων μαθημάτων εν τω μαθηματικώ τμήματι της σχολής των φυσικών και μαθηματικών επιστημών του Εθνικού Πανεπιστημίου
	» 47 A	Β.Δ. περί παρατάσεως χρόνου μετεγγραφής των φοιτητών του Εθνικού Πανεπιστημίου εκ του φυσικού εις το χημικόν τμήμα
	» 138 A	Β.Δ. περί παρατάσεως χρόνου εγγραφών και εξετάσεων των φοιτητών
	» 176 A	Β.Δ. περί διδάκτρων και εξετάστρων των φοιτητών του Εθνικού και του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
	» 179 A	Β.Δ. περί παρατάσεως χρόνου των εγγραφών και ανανεώσεων αυτών των φοιτητών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
1920	65 A	N. 2094 περί συμμετοχής της Ελλάδος εις το εν Λονδίνω Ανώτερον Χημικόν Σπουδαστήριον
	» 185 A	N. 2458 περί παροχής πιστώσεων προς ίδρυσιν Επιστημονικών τινων εργαστηρίων
	» 208 A	N. 2494 περί του προσωπικού των Πολιτικών Υπουργείων
	» 279 A	N.Δ. περί επαναφοράς εις τας θέσεις των απολυθέντων κλπ. Καθηγητών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
1921	61 A	Β.Δ. περί κανονισμού των ετησίων διδάκτρων των φοιτητών του Χημικού Τμήματος της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών
	» 155 A	N. 2705 περί κυρώσεως του από 1 Δεκεμβρίου 1920 Νομοθετικού διατάγματος "περί επαναφοράς εις τας θέσεις των απολυθέντων ή παραιτηθέντων καθηγητών του Πανεπιστημίου"
	» 236 A	Β.Δ. περί συστάσεως Επιτροπής δια την εκκαθάρισιν των καθηγητών του Εθνικού και του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου

	»	239 A	B.Δ. περί αντικαταστάσεως μελών της Επιτροπής δια την εκκαθάρισιν των καθηγητών του Εθνικού και του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
1922		127 A	N. 2095 περί Οργανισμού του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
	»	145 A	N. 2906 περί απολύσεως καθηγητών του Πανεπιστημίου
	»	178 A	B.Δ. περί καθορισμού του είδους των τακτικών και εκτάκτων αυτοτελών εδρών των Σχολών του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
	»	258 A	N.Δ. περί τροποποιήσεως της ισχύουσας περί Πανεπιστημίου νομοθεσίας
	»	274 A	N.Δ. περί τροποποιήσεως της ισχύουσας περί Πανεπιστημίου νομοθεσίας (αναδημοσίευσis)
	»	281 A	B.Δ. περί του αριθμού του εν τοις εργαστηρίοις και κλινικαίς βοηθητικού και υπηρετικού προσωπικού κτλ.
1923		80 A	N.Δ. περί ορίου ηλικίας καθηγητών του Πανεπιστημίου και περί πληρώσεως κενών εδρών
	»	114 A	B.Δ. περί ορισμού του βοηθητικού και υπηρετικού προσωπικού του Οδοντιατρικού σχολείου
	»	142 A	N.Δ. περί ορίου ηλικίας καθηγητών του Πανεπιστημίου και περί πληρώσεως κενών εδρών αυτού
	»	142 A	N.Δ. περί συμπληρώσεως των νόμων των αφορώντων εις την υπηρεσίαν του Χημικού Εργαστηρίου του Υπουργείου των Οικονομικών
	»	172 A	B.Δ. περί του Οικονομικού Συμβουλίου του Αθήνησιν Πανεπιστημίου
	»	343 A	N.Δ. περί τροποποιήσεως διατάξεως του ισχύοντος οργανισμού του Πανεπιστημίου
1924		122 A	Ψήφισμα περί καταρτισμού Επιτροπής οικονομικών
	»	141 A	Δ. περί οργανισμού και λειτουργίας της Επιτροπής Οικονομικών
	»	171 A	Ψήφισμα περί συμπληρώσεως του από 24 Μαΐου 1924 ψηφίσματος "περί καταρτισμού Επιτροπής οικονομικών"
1925		78 A	Δ. περί των υποχρεωτικών μαθημάτων της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών του Πανεπιστημίου, περί τμηματικών και πτυχιακών εξετάσεων αυτών, ως και περί μετεγγραφών αυτών
	»	80 A	Δ. περί των καθέκαστον της εγκρίσεως και δημοσιεύσεως της διδακτορικής διατριβής και δοκιμασίας υποψηφίων διδασκόντων εν τη Σχολή των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών
	»	202 A	N.Δ. περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του Νομοθετικού Διατάγματος της 30 Μαρτίου 1925 "περί εκτελέσεως γνωμοδοτήσεων της Επιτροπής Οικονομικών αφορωσών τας υπηρεσίας του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών"
	»	373 A	N.Δ. περί ασκήσεως του επαγγέλματος χημικού και υποχρεωτικής προσλήψεως χημικών εν ταις χημικαίς βιομηχανίαις
	»	414 A	Δ. περί εγκρίσεως του Ν. Διατάγματος "περί ασκήσεως του επαγγέλματος χημικού και υποχρεωτικής προσλήψεως χημικών εν ταις χημικαίς βιομηχανίαις"
1926		145 A	Δ. περί εκτελέσεως του άρθρου 12 του από 20 Σεπτεμβρίου 1925 Ν. Διατάγματος "περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών νόμων Οικονομικής Υπηρεσίας"
	»	195 A	Εισηγητική Έκθεσις και Ν.Δ. περί τροποποιήσεως του οργανισμού του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου
1928		130 Γ	Έκθεσις της κατά το άρθρον 2 του νόμου 3577 Επιτροπής προς υπόδειξιν των καταλλήλων να καταλάβωσι τας κενάς τακτικάς έδρας γενικών μαθημάτων της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
1932		86 A	N. 5343 περί οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών
	»	288 A	N. 5583 περί τροποποιήσεως του νόμου 5343 "περί οργανισμού του πανεπιστημίου Αθηνών"
1936		421 A	A.N. περί τροποποιήσεως του νόμου 4334 "περί εξετάσεων πτυχιούχων φαρμακοποιών"
1938		394 A	A.N. 1430 περί αντικαταστάσεως, τροποποιήσεως και συμπληρώσεως άρθρων του νόμου 5343 "περί οργανισμού του Πανεπιστημίου Αθηνών"
1939		213 A	B.Δ. περί του τρόπου διενεργείας διαγωνισμού προς κατάληψιν θέσεων βοηθών εν τω Πανεπιστημίω Αθηνών

Πανεπιστημιακές Εκδόσεις και Οδηγοί Σπουδών - Στατιστικές και Εκθέσεις - Επετηρίδες και Κατάλογοι επιστημονικών ενώσεων - Αφιερωματικοί Τόμοι - Εγκυκλοπαίδειες, Λευκώματα, Τοπικοί Οδηγοί κ.ά.

Επιστημονική Επετηρίς Πανεπιστημίου Αθηνών, 1902-03 έως 1917-18.

Επιστημονικαί Εργασίαι, Α', 1916-1917. Χημείον Εθνικού Πανεπιστημίου - Εργαστήριον Ανοργάνου Χημείας. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου, 1917.

Δελτίον Ανωτέρων Μαθηματικών Σπουδών, 1917-1918, τεύχος Α. Ανώτερον Μαθηματικόν Φροντιστήριον καθηγητού Ν. Χατζιδάκη. Αθήναι: [χ.ε.], 1918.

- Επιστημονικαί εργασίαι, 1917-1918. Φαρμακευτικόν Χημείον Εθνικού Πανεπιστημίου.* Αθήναι: Φραντζεσκάκη, 1919.
- Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών του Αθήνησι Πανεπιστημίου, τόμος Α (τεύχη 1 & 2).* Αθήναι: Π. Γ. Μακρής & Σια, 1925 & 1926.
- Εθνικόν Πανεπιστήμιον (1837-1912). Τα κατά την Εβδομηκοστήν Πέμπτην Αμφιετηρίδα της Ιδρύσεως του Εθνικού Πανεπιστημίου.* Αθήναι: Εστία Κ. Μάϊσονερ & Ν. Καργαδούρη, 1912.
- Υπόμνημα της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών περί των υπό του κ. Υπουργού των Εκκλ. και της Δημ. Εκπαιδεύσεως υποβληθέντων εκπαιδευτικών νομοσχεδίων.* Αθήναι: Π. Α. Πετράκος, 1914.
- Το Πανεπιστήμιον εν τοις εθνικοίς ζητήμασι.* Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Πρυτανεία Γεωργίου Γαζέπη. Αθήναι: Γ. Καλέργης & Σια, 1919.
- Οι νόμοι του Εθνικού Πανεπιστημίου εκδιδόμενοι επί της πρυτανείας Κ. Ν. Κωστή (επιμέλεια Αρ. Βαμπά).* Αθήναι: Σ. Κ. Βλαστός 1885.
- Συλλογή Νόμων και Β. Διαταγμάτων Περί Οργανισμού του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, Πρυτανεία Ι. Ε. Μεσολωρά.* Αθήναι: Ερμής, 1916.
- Οδηγός των φοιτητών του Μαθηματικού Τμήματος της Φυσικομαθηματικής Σχολής.* Εθνικόν Πανεπιστήμιον, Αθήναι: Εστία, 1918.
- Οδηγός των φοιτητών του Φυσικού Τμήματος της Φυσικομαθηματικής Σχολής.* Εθνικόν Πανεπιστήμιον, Αθήναι: Εστία, 1918.
- Οδηγός των φοιτητών του Χημικού Τμήματος της Φυσικομαθηματικής Σχολής.* Εθνικόν Πανεπιστήμιον, Αθήναι: Εστία, 1918.
- Οδηγός των φοιτητών της Φαρμακευτικής 1913-1914.* Φαρμακευτικόν Χημείον, Αθήναι: Ν. Καργιωτάκης.
- Οδηγός των φοιτητών του Φαρμακευτικού Σχολείου.* Εθνικόν Πανεπιστήμιον, Αθήναι: Εστία, 1918.
- Έκθεσις επί της αναθεωρήσεως των πανεπιστημιακών νόμων υποβληθείσα τω υπουργώ υπό της προ τούτο κατασταθείσης εκ καθηγητών επιτροπείας,* Αθήναι: Σ. Κ. Βλαστός, 1913.
- Σχέδιον Νόμου Περί του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου.* Αθήναι: Π. Α. Πετράκος, 1919.
- Οργανισμός του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου.* [χ.ε.]: [1921].
- Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911.* Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Τμήμα Γ - Γραφείον Στατιστικής, Αθήναι, 1912.
- Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, Έτος 1.* Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1930.
- Έκθεσις της μειονοψηφίας της επί του προϋπολογισμού του κράτους επιτροπής 1907, Εισηγητής Π. Ε. Πρωτοπαπαδάκης.* Βουλή των Ελλήνων, Αθήναι: Εστία, 1907.
- Το έργον της Επιτροπής Οικονομιών.* Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1925.
- Μητρώον των εις την άμεσον διαχείρισιν και των εις την εποπτείαν του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων υπαγομένων κληροδοτημάτων.* Αθήναι: Π. Λεωνής, 1929.
- Πρότυπον φαρμακείον. Επιστημονικά εργαστήρια Α. Κ. Δαμβέργη.* Αθήναι: Ν. Καργιωτάκης, [χ.η.].
- Έκθεσις προς βελτίωσιν της εν Ελλάδι αλιείας υπό D. Vinciguerra κατά μετάφρασιν εκ του Ιταλικού.* Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Αθήναι: Εθνικόν Τυπογραφείον, 1913.
- Tables Annuelles de Constantes et Données Numériques de Physique, de Chimie et de Technologie.* Volume I - VI [1912 -1924]. Paris: Gauthier-Villars, etc.
- Liste des autorités, professeurs, étudiants et auditeurs de l'Université de Genève. Semestre d'hiver 1906-1907.* Genève: J. Studer.
- Liste des autorités, professeurs, étudiants et auditeurs de l'Université de Genève. Semestre d'été 1907.* Genève: J. Studer.

Centenary of the Birth of Charles Darwin and the Fiftieth Anniversary of the Publication of the Origin of Species to be Celebrated at Cambridge, June 22, 23, 24, 1909. List of Delegates and other Guests invited by the University. Cambridge, 1909.

Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος (τόμος Α, τεύχος 1). Αθήναι: Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, 1935.

Επετηρίς των φοιτησάντων Ελλήνων εις το Ομοσπονδιακόν Πολυτεχνείον της Ζυρίχης από της ιδρύσεώς του μέχρι σήμερον 1855-1978. [Αθήναι]: [χ.ε].

Liste des membres de la Société Chimique de France, 1910. *Bulletin de la Société chimique de France - Mémoires*, 7, 7-43.

Verzeichniss der Mitglieder der Deutschen chemischen Gesellschaft, 1897. *Berichte der deutschen chemischen Gesellschaft*, 30(3), ii-lxxvii.

Liste des membres, 1912. *Bulletin de la Société française de Minéralogie*, 35(1), vii-xvi.

Liste générale des membres de la Société Géologique de France, 1911. *Bulletin de la Société Géologique de France*, 11, x-xlvi.

Mitgliederliste, 1911. *Berichte der Deutschen Botanischen Gesellschaft*, 29, 65-96.

État de la Société Mathématique de France au commencement de l'année 1910. *Bulletin de la Société Mathématique de France*, 38, v-xvi.

Βιογραφικά σημειώσεις περί του καθηγητού Α. Κ. Χρηστομάνου, Τεύχος πανηγυρικών 1866-1896. Αθήναι: Π. Λεωνής, 1896.

Η τεσσαρακονταετηρίς του Αναστασίου Κ. Χρηστομάνου. Αθήναι: Π. Λεωνής, 1906.

Εικοσιπενταετηρίς καθηγεσίας Κωνσταντίνου Κ. Μητσόπουλου, 1875-1900. Αθήναι: [χ.ε.].

Το επιστημονικόν έργον του καθηγητού κ. Τιμολέοντος Αργυροπούλου υπό Γ. Αθανασιάδου. Αθήναι: Εστία, 1901.

Ιωάννης Ν. Χατζιδάκις, 1873-1914. Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον (Ανατύπωσις εκ της Επετηρίδος του Πανεπιστημίου του έτους 1914). Αθήναι: Σ. Κ. Βλαστός, 1915.

Κυπάρισσος Στέφανος 1857-1917. Αναμνηστικόν τεύχος. Αθήναι: [χ.ε.], 1918.

Εις μνήμην Γεωργίου Ρεμούνδου υπό Ν. Σακελλαρίου. (Απόσπασμα εκ του Δελτίου της Ελληνικής Μαθηματικής Εταιρείας, τόμος Χ., τεύχος Α'-Β'). Αθήναι: Α. Παπασπύρου, 1929.

Από την ζωήν και την φύσιν. Τεύχος πανηγυρικών επί τη συμπληρώσει 40ετίας από της αναγορεύσεως ως διδάκτορος και 25ετίας από της αναλήψεως της διδασκαλίας της χημείας ως τακτικού καθηγητού εν τω Πανεπιστημίω του καθηγητού κ. Κ. Δ. Ζέγγελη, εκδιδόμενον υπό των κατά καιρούς διατελεσάντων μαθητών αυτού. Αθήναι: Εστία, 1931.

Δημητρίου Ε. Τσακαλώτου, Χημικά μελέται και έρευναι 1904-1919. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου, 1931.

Δημητρίου Αιγινήτου Τεσσαρακονταετηρίς, 1890-1930. Αθήναι: Εστία, 1931.

Κατάλογος επιστημονικών μελετών Κωνστ. Α. Κτενά. Δημοσιεύεται επί τη συμπληρώσει εικοσαετίας από του διορισμού του ως υποψηφίου του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήναι: Εστία, 1931.

Γεώργιος Αθανασιάδης. Ο καθηγητής και το έργον του. Εκδιδόμενον υπό των κατά καιρούς διατελεσάντων μαθητών αυτού. Αθήναι: [χ.ε.], 1937.

Γ. Θ. Ματθαίοπουλος. Επί τη εικοσιπενταετηρίδι της καθηγεσίας του (1912-1937). Πανηγυρικών τεύχος εκδιδόμενον υπό των μαθητών αυτού. Αθήναι: Πυρσός, 1938.

Εμ. Ι. Εμμανουήλ. Η εικοσιπενταετηρίς της καθηγεσίας του 1921-1946. Πανηγυρικών τεύχος εκδιδομένον υπό των συνεργατών και των μαθητών αυτού. Αθήναι: Σ. Σπυρόπουλος, 1946.

Κωνσταντίνος Α. Κτενάς 1884-1935. Το επιστημονικόν έργον και η ζωή του. Αφιέρωμα επί τη συμπληρώσει 40 ετών από του θανάτου του. Αθήναι: [χ.ε.], 1978.

Δημήτριος Χόνδρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών 1882-1962. Αφιέρωμα για τα 100 χρόνια από τη γέννησή του. Πρωτοβουλία ενώσεως καθηγητών φυσικομαθηματικών σχολών ΑΕΙ. Αθήναι: [χ.ε.], 1984.

- Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896. Πανελλήνιον Εικονογραφημένον Λεύκωμα.* Αθήναι: Εστία Κ. Μάϊσονερ & Ν. Καργαδούρη, 1896.
- Η Ελλάς κατά τους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896. Πανελλήνιον Εικονογραφημένον Λεύκωμα, Τόμος Β': Τράπεζαι, Βιομηχανία, Εμπόριον, Ναυτιλία.* Αθήναι: Εστία Κ. Μάϊσονερ & Ν. Καργαδούρη, 1896.
- Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921. Η χρυσή βίβλος του ελληνισμού. Τόμοι: Α' Οικονομολογικά & Β' Βιομηχανία-Εμπόριον.* Αθήναι: Ι. Χατζηϊωάννου & Θ. Φιλαδελφεύς, 1921.
- Οδηγός Αθηνών - Πειραιώς, 1901. Διευθύνσεις Επιστημόνων - Επαγγελματιών κ.λπ.* Αθήναι: Α. Ζ. Διαλησμάς.
- Οδηγός Αθηνών Περιχώρων, 1910.* Αθήναι: Κ. Α. Παπαγεωργίου.
- Σπαρτιατικόν Ημερολόγιον, 1902.* Σπάρτη: Μ. Ι. Θεοδωρόπουλος.
- Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (Επιμέλεια: Π. Δρανδάκης)*
- Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν (Επιμέλεια: Σ. Α. Βοβολίνης & Κ. Α. Βοβολίνης)*
- Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (Επιμέλεια: Π. Λυγγούρης)*
- Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974 (Επιμέλεια: Λ. Δρούλια & Γ. Κουτσοπανάγου)*

Περιοδικές Εκδόσεις & Εφημερίδες

Αναφέρονται τα περιοδικά στα οποία η αναζήτηση έγινε στο σύνολο των τευχών για τα έτη που αναγράφονται:

Δελτίον Φυσιολογικής Εταιρείας, 1907 έως 1909

Αρχιμήδης, 1899 έως 1919

Δελτίον Βιομηχανικής και Εμπορικής Ακαδημίας, 1895 έως 1922

Επιστημονική Ηχώ, 1907 έως 1913 & 1921 έως 1939

Επιστημονική Επιθεώρησις, 1906

Φαρμακευτικόν Δελτίον εκδιδόμενον υπό του φαρμακείου Σ. Δ. Κρίνου, 1910 έως 1911

Η Μελέτη, 1908 έως 1912

Βιολογικός Ερανιστής, 1914 έως 1918

Δελτίον του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, 1919 έως 1924

Δελτίον της Ελλάδι Εταιρείας των Φυσικών Επιστημών, 1920 έως 1921

Δελτίον της Ελληνικής Μαθηματικής Εταιρείας, 1918 έως 1932

Έργα, 1925 έως 1927

Εφημερίς των Χημικών, 1933 έως 1938

Χημικά Χρονικά, 1936 έως 1939

Δελτίον υδροβιολογικού σταθμού Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, 1916, 1917, 1921.

Τα πεπραγμένα του Κεντρικού Χημικού Εργαστηρίου, 1921, 1922, 1923

Bulletin mensuel, Syndicat général des produits chimiques, 1915 έως 1918

Τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά και αμερικανικά περιοδικά που αναφέρονται στις παραπομπές της διατριβής και έχουν διακόψει την έκδοσή τους (ή στις ιστοσελίδες τους δεν διαθέτουν τα παλαιά τους τεύχη) αναζητήθηκαν κυρίως από τις ακόλουθες ηλεκτρονικές βιβλιοθήκες:

<https://gallica.bnf.fr>

<https://www.biodiversitylibrary.org>

<https://www.hathitrust.org>

<https://www.ub.uni-heidelberg.de>

<https://ui.adsabs.harvard.edu>

<https://www.e-periodica.ch>

Αθήναι (Μηνιαίον Παράρτημα), 1907 έως 1913

Παναθήναια, 1904 έως 1911

Νέος Αιών, 1917 έως 1919

Η Εσπερία, 1916 έως 1920

Ημερολόγιον Σκόκου, 1900 έως 1918

Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, 1922 έως 1936

Αθήναι, 1904, 1905, 1908, 1909, 1910, 1911, 1914, 1919, 1922

Ακρόπολις, 1890, 1892, 1893, 1895, 1898, 1902 έως 1912, 1914, 1916, 1918.

Εμπρός, 1902, 1904, 1905, 1907 έως 1910, 1914 έως 1916, 1918, 1919, 1920, 1922

Εστία, 1904, 1905, 1908 έως 1912, 1914, 1918, 1919, 1922, 1923, 1927

Σκριπ, 1895, 1900, 1904, 1905, 1908 έως 1911, 1914, 1915, 1917

Άστυ, 1895

Νέον Άστυ, 1908 έως 1911

Έθνος, 1911, 1914, 1918, 1922

Ελεύθερος Τύπος, 1917, 1918

Νέα Ελλάς, 1914 έως 1916

Πολιτεία, 1917, 1918, 1922

Ανάπλασις, 1899, 1901

Αιγαίον, 1910 & *Κυκλάδες*, 1910.

Καιροί, 1895, 1908, 1911, 1916

Χρόνος, 1910

Αστραπή, 1910

Νέα Ημέρα Τεργέστης, 1914

Πατρίς, 1911, 1922

Καθημερινή, 1922

Le Matin, 1908

Αρχειακό υλικό και πληροφορίες αντλήθηκε από τους ιστότοπους:

<http://jupiter.chem.uoa.gr/pchem/pubs/>

<https://engineers.ims.forth.gr>

<https://archives.unige.ch>

<http://darwin-online.org.uk>

<https://data.bnf.fr/fr/>

<https://www.soci.org/awards/scholarships-and-fellowships/ramsay-fellowship>

<https://research.uni-leipzig.de/catalogus-professorum-lipsiensium/>

<http://www.lonsea.de>

<https://www.senat.fr>

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Για τα μέλη της Φυσικομαθηματικής Σχολής καταγράφονται στον ακόλουθο κατάλογο μόνο όσες δημοσιεύσεις τους χρησιμοποιήθηκαν στις παραπομπές της διατριβής.

- Αβδελά, Ε. (1990). *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*. Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας Εμπορικής Τράπεζας.
- Αγγελόπουλος, Γ. (1921). *Έκθεσις προς την Πανεπιστημιακή Σύγκλητον του απολογισμού της χρήσεως 1919-1920*. Αθήνα: Εστία.
- Αγγελόπουλος, Γ. (1931). *Έκθεσις των πεπραγμένων επί τε της πρώτης και της δευτέρας αυτού πρυτανείας (1917-1918 και 1919-1920)*. Αθήνα: [χ.ε].
- Αγριαντώνη, Χ. (1999). Βιομηχανία. Στο: Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922, τόμος Α1* (σσ. 173-221). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αγριαντώνη, Χ. (2002). Οι μηχανικοί και η βιομηχανία. Μια αποτυχημένη συνάντηση. Στο: Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922, τόμος Β1* (σσ. 269-293). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Αγριαντώνη, Χ. (2003). Η ελληνική οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού, 1870-1909. Στο: Β. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000, τόμος 5^{ος}* (σσ. 55-70). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αγριαντώνη, Χ. (2006). Βιομηχανία. Στο: Κ. Κωστής & Σ. Πετμεζάς (Επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, (σσ. 219-251). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αγριαντώνη, Χ. (2021). Η γερμανική τεχνολογική υπεροχή στην Ελλάδα, 1900-1940: Πρακτικές και αντιλήψεις. Στο: Α. Κύρτσης & Μ. Πεχλιβάνος (Επιμ.), *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*, <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/104279>.
- Αγριαντώνη, Χ. (Επιμ.), (2015). *Θεόδωρος Γ. Ρετσίνας. Περί της ελληνικής βιομηχανίας (1907)*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.
- Αζέλης, Α. (2014). *Τύπος και Κρίση. Οι αντιπαραθέσεις για πολιτική κρίση και μεταρρυθμίσεις στον ελληνικό τύπο από την ήττα του 1897 έως το κίνημα του 1909 στο Γουδί*. Τρίκαλα: Λογείον.
- Αθανασιάδης, Γ. (1910α). *Ο καθηγητής του Εθν. Πανεπιστημίου Βασίλ. Αιγινήτης ελεγχόμενος*. Αθήνα: [χ.ε.].
- Αθανασιάδης, Γ. (1910β). *Έλεγχος αναπιστημοσύνης του καθηγητού του Εθνικού Πανεπιστημίου Βασ. Αιγινήτου*. Αθήνα: [χ.ε.].
- Αθανασιάδης, Γ. (1911). *Συγγράμματα και επιστημονικά έργα του προσωρινού διευθυντού του εργαστηρίου της φυσικής και υφηγητού της φυσικής εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω Γεωργίου Αθανασιάδου*. Αθήνα: χ.ε.
- Αθανασιάδης, Γ. (1911). *Συγγράμματα και επιστημονικά έργα του προσωρινού διευθυντού του εργαστηρίου της φυσικής και υφηγητού της φυσικής εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω*. [Αθήνα]: [χ.ε].
- Αθανασόπουλος, Γ. (1920). Yves Delage. *Δελτίον της εν Ελλάδι Εταιρείας των Φυσικών Επιστημών, 1920, 1(8-9-10), 82-83*.
- Αιγινήτης, Β. (1911α). *Η Εξέλιξις της φυσικής εν Ελλάδι. Πρόσωπα και πράγματα*. Αθήνα: Εστία.
- Αιγινήτης, Β. (1911β). *Συμπλήρωμα του υπομνήματος «Η εξέλιξις της φυσικής εν Ελλάδι»*. Πρόσωπα και πράγματα. Αθήνα: χ.ε.
- Αιγινήτης, Δ. (1906). *Η σταθερότης του κλίματος της Ελλάδος*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Αιγινήτης, Δ. (1911). Ο κομήτης του Halley και οι επιστημονικοί αγώνες εν Ελλάδι. *Η Μελέτη, Ε(1)*, 3-54.
- Αιγινήτης, Δ. (1916). *Το έργον μίας εικοσιπενταετίας (1890-1915)*. Αθήνα: Εστία.

- Αιγινήτης, Δ. (1926). Λόγος του υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημ. Εκπαιδεύσεως (εναρκτήριοι συνεδρία). *Πρακτικά του έτους 1926, Ακαδημία Αθηνών, 1*, 31-43.
- Αλιβιζάτος, Ν. Κ. (1988). Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο συνταγματικός εκσυγχρονισμός της χώρας. Στο: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (σσ. 33-43). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Αλιβιζάτος, Ν. Κ. (2015). *Πραγματιστές, δημαγωγοί και ονειροπόλοι: Πολιτικοί, διανοούμενοι και η πρόκληση της εξουσίας*. Αθήνα: Πόλις.
- Αναργύρου, Α. Ι. (1919). Εν θεώρημα της θεωρητικής αριθμητικής. *Δελτίον ΕΜΕ, τόμος Α, τεύχος Β*, 164.
- Αναργύρου, Α. Ι. (1925). Μελέτη επί του κolloειδούς οξειδίου του μαγγανίου. Στο: *Επιστημονική Επετηρίς της Σχολής των Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών του Αθηνήσι Πανεπιστημίου, Α(1)*, 142-148. Αθήνα: Μακρής.
- Αντωνιάδης, Ε. Μ. (1907-1909). *Έκφρασις της Αγίας Σοφίας, ήτοι μελέτη συνθετική και αναλυτική υπό έποψιν αρχιτεκτονικήν, αρχαιολογικήν και ιστορικήν του πολυθρυλήτου τεμένους Κωνσταντινουπόλεως*. Τόμοι Α, Β και Γ. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Αντωνιάδης, Ε. Μ. (1910;). *Σύντομος έκθεσις των κυριωτέρων αστρονομικών εργασιών*. [χ.τ.]: [χ.ε.].
- Αντωνιάδης, Ε. Μ. (1910;). *Σύντομος έκθεσις των κυριωτέρων αστρονομικών εργασιών μετά των περί των εργασιών τούτων κρίσεων της διεθνούς Επιστήμης*. [χ.τ.]: [χ.ε.].
- Αντωνίου, Γ. (2004). *Οι Έλληνες Μηχανικοί. Θεσμοί και Ιδέες 1900-1940*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ-ΕΜΠ.
- Αντωνίου, Δ. (1987). *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμοι Α', Β' & Γ'. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Αντωνίου, Δ. (2007). *Η εκπαίδευση 1750-1929/1931: Σχολεία - Διδακτικό Προσωπικό. Συνοπτικό περίγραμμα*. Αθήνα: χ.ε.
- Αντωνίου, Δ. (2008). *Διαδρομές και στάσεις στη νεοελληνική εκπαίδευση 19ος-20ός αι*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Αποστολίδης, Ν. Χ. (1894). *Τα θαλάσσια ζώα και τα επιθαλάσσια εργαστήρια*. Αθήνα: Εστία.
- Allen, D. E. (2002). Amateurs and Professionals. In: P. J. Bowler & J. V. Pickstone (Eds), *The Cambridge History of Science. Vol. 6: The Modern Biological and Earth Sciences* (pp. 15-33). Cambridge University Press.
- Allen, G. E. (1978). *Life Science in the Twentieth Century*. Cambridge University Press.
- Anargyros, A. (1925). Sur l'oxyde de manganèse colloidal. *Comptes Rendus Hebdomadaires des séances de l'Académie des Sciences, 181*, 419-421.
- Apostolidès, N. C. (1883). La Pêche en Grèce. Athènes: Perris.
- Apostolidès, N. C. & Delages, Y. (1881). Les mollusques d'après Aristote. *Archives de zoologie expérimentale et générale, 9*, 405-420.
- Arrhenious, S. (1910). Νέα περί του Άρεως (μτφρ. Σ. Χατζιδάκις). *Παναθήναια, 20(239-240)*, 281-285.
- Βαμβακάς, Ι. Ν. (1913). *Εργασίαι του εν Χανίοις Δημοσίου Χημείου*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Βαμπάς, Α. (Επιμ.). (1885). *Οι νόμοι του Εθνικού Πανεπιστημίου εκδιδόμενοι επί της πρυτανείας Κ. Ν. Κωστή*. Αθήνα: Σ. Κ. Βλαστός.
- Βαξεβάνογλου, Α. (1989). Άνθρωποι των επιχειρήσεων και Πανεπιστήμιο. Στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τόμος Α' (σσ. 235-243). Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Βαρούνης, Θ. (1908α). *Η επιστημονική ένδεια του καθηγητού κ. Κ. Ζέγγελη*. Αθήνα: Εστία.
- Βαρούνης, Θ. (1908β). *Απάντησις εις το έκθετον φυλλάδιο του κ. Κ. Ζέγγελη*. Αθήνα: Π. Λεωνής.
- Βαρούνης, Θ. (1908γ). *Η επιστημονική ένδεια του καθηγητού Κ. Ζέγγελη στιγματιζομένη εν τω διεθνεί πανεπιστημιακώ κριτηρίω*. Αθήνα: Εστία.

- Βαρούνης, Θ. (1908δ). *Η αποκάλυψις των παραληρημάτων του κ. Κ. Ζέγγελη*. Αθήνα: Τυπ. Νομικής.
- Βαρούνης, Θ. (1911α). *Σπουδαί, τίτλοι και επιστημονικά εργασία*. Αθήνα: Π. Α. Πετράκος.
- Βαρούνης, Θ. (1911β). *Εν βλέμμα επί της Εκθέσεως της Γνωμοδοτικής Επιτροπείας προς υπόδειξιν των καταλλήλων καθηγητών διά την Φυσικομαθηματικήν Σχολήν: Αναίρεσις ανακριβειών*. Αθήνα: Ν. Χιώτης.
- Βαχαβιόλος, Ι. (1933). Πώς πρωτοδιορίστηκα. *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 12, 434-445.
- Βερέμης, Θ. (1982). *Οικονομία και δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Βόγλη, Ε. (2005). *Έργα και ημέραι ελληνικών οικογενειών, 1750-1940*. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο.
- Βρυχέα, Α. & Γαβρόγλου, Κ. (1982). *Απόπειρες μεταρρύθμισης της ανώτατης εκπαίδευσης 1911-1981*. Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα.
- Badash, L. (1979). British and American views of the German menace in World War I. *Notes and Records of the Royal Society of London*, 34(1), 91-121.
- Ben-David, J. (1968). The universities and the growth of science in Germany and the United States. *Minerva*, 7(1-2), 1-35.
- Bockstaele, P. (2004). The mathematical and the exact sciences. In: W. Rüegg (Ed.), *A history of the university in Europe. Volume III: Universities in the nineteenth and early twentieth centuries 1800–1945* (pp. 493-518). Cambridge University Press.
- Bongiorno, B. & Curbera, G. P. (2018). *Giovanni Battista Guccia. Pioneer of International Cooperation in Mathematics*. Springer.
- Bont, R. D. (2003). The creation of prehistoric man: Aimé Rutot and the eolith controversy, 1900–1920. *Isis*, 94(4), 604-630.
- Bowler, P. (1986). *Theories of Human Evolution. A Century of Debate, 1844-1944*. Johns Hopkins University Press.
- Bowler, P. J. (1992). *The Eclipse of Darwinism. Anti-Darwinian Evolution Theories in the Decades around 1900*. Johns Hopkins University Press.
- Brigaglia, A. (2002). The First International Mathematical Community: The Circolo matematico di Palermo. In: K. H. Parshall & A. C. Rice (Eds), *Mathematics Unbound: The Evolution of an International Mathematical Research Community, 1800-1945* (pp. 179-200). USA: American Mathematical Society.
- Brooke, J. H. (2008). *Επιστήμη και θρησκεία. Μία ιστορική προσέγγιση*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Burns, D. T., & Deelstra, H. (2011). The origins and impact of the International Congresses of Applied Chemistry, 1894–1912. *Microchimica Acta*, 172(3-4), 277-283.
- Busch, A. (1963). The vicissitudes of the privatdozent: Breakdown and adaptation in the recruitment of the German university teacher. *Minerva*, 1(3), 319-341.
- Γαβρηλίδης, Β., (Επιμ.). (1918). *Αι νέαι βιομηχανίαι της Ελλάδος: περιγραφαί και γνώμαι ειδικών περί του βιομηχανικού μας μέλλοντος*. Αθήνα: Εκδοτικά Καταστήματα Ακροπόλεως.
- Γαβρόγλου, Κ., Καραμανωλάκης, Β. & Μπάρκουλα, Χ. (2014). *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του (1837-1937)*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Γερμανός, Ν. (1904). Ο Ζωολογικός Κήπος των Αθηνών. *Παναθήναια*, 89-90, 148-157.
- Γερμανός, Ν. (1917). *Ο καθηγητής του Εθν. Πανεπιστημίου κ. Θεόδωρος Σκούφος ελεγχόμενος ως κριτής των διδακτικών βιβλίων*. Αθήνα: χ.ε.
- Γεωργής, Γ. (2012). *Τα ελληνικά περιηγητικά κείμενα για την Κύπρο του 19^{ου} αιώνα*. Διεθνές Συνέδριο Περιήγησης και Χαρτογράφησης του Ελληνικού Χώρου, Ιοαννου Foundation-Πανεπιστήμιο Αιγαίου-Πανεπιστήμιο Κύπρου, Αθήνα 18-20 Οκτωβρίου.
- Γεωργιάδου, Μ. (2007). *Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή. Ένας μαθηματικός υπό τη σκέπη της εξουσίας*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- Γιαννιτσιώτης, Γ. (2006). *Η κοινωνική ιστορία του Πειραιά. Η συγκρότηση της αστικής τάξης 1860-1910*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Γκλαβάς, Σ. (2000). *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα (1830-1930). Η Σεβαστοπούλειος Εργατική Σχολή*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ.
- Γρηγοράτου, Α. & Μελπίδου, Α. (2015). Η μαχητική και αποφασιστική Ζωή Μελά (30/11/1898-21/12/1996). *Ενημερωτικό Δελτίο Ελληνικής Εταιρίας Κλινικής Χημείας & Κλινικής Βιοχημείας*, 16, 9-39.
- Cahan, D. (1985). The institutional revolution in German physics, 1865-1914. *Historical Studies in the Physical Sciences*, 15(2), 1-65.
- Cambon, V. (1916). *Notre avenir*. Paris: Librairie Payot & Cie.
- Campbell, W. W. (1920). Report of the Meetings of the International Research Council and of the Affiliated Unions Held at Brussels, July 18-28, 1919. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 6(6), 340-348.
- Carmichael, D. R. (1973). *The Pap Smear. Life of George N. Papanicolaou*. USA: C. Thomas Publisher.
- Chancellor G., *Darwin's Origin of species, sixth edition (1872). An introduction*. Διαθέσιμο στο: <http://darwin-online.org.uk/EditorialIntroductions/Chancellor-Origin6th.html>.
- Cittadino, E. (2002). Botany. In: P. J. Bowler & J. V. Pickstone (Eds), *The Cambridge History of Science. Vol. 6: The Modern Biological and Earth Sciences* (pp. 225-242). Cambridge University Press.
- Cotte, J. (1910). Sponge culture. *Proceedings of the 4th International Fishery Congress, September 22-26, 1908. Bulletin of the Bureau of Fisheries*, 28(1), 587-614.
- Crosland, M. (2002). *Science under control. The French Academy of Sciences 1795-1914*. Cambridge University Press.
- Crosland, M. (2005). Early Laboratories c.1600-c.1800 and the Location of Experimental Science. *Annals of Science*, 62(2), 233-253.
- Δαλακούρα, Κ. & Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (2015). *Η εκπαίδευση των γυναικών. Οι γυναίκες στην εκπαίδευση. Κοινωνικοί, ιδεολογικοί, εκπαιδευτικοί μετασχηματισμοί και η γυναικεία παρέμβαση (18ος-20ός αι.)*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών.
- Δαμβέργης, Α. Κ. (1896). *Ἐκθεσις περὶ βελτιώσεως τῆς καταστάσεως τοῦ φαρμακευτικοῦ χημείου*. Αθήνα: [χ.ε.].
- Δαμβέργης, Α. Κ. (1917). Τα πεπραγμένα μιας εικοσιπενταετίας 1892-1917. Αθήνα: Ν. Γ. Καργιωτάκης.
- Δάρβιν, Κ. (1911). Η καταγωγή των ειδών. Μετάφρασις της εισαγωγής υπό Αθαν. Ε. Τσακαλώτου. *Φαρμακευτικόν Δελτίον εκδιδόμενον υπό του φαρμακείου Σ. Δ. Κρίνου*, Β(3), 80-85.
- Δελβερούδη, Ε. (1981). Ελληνικά θεατρικά έργα 1901-1920 (δημοσιευμένα σε περιοδικά. *Διαβάζω*, 39, 34-42.
- Δελή, Μ. (2019). *Ένας αιώνας συντήρησης στην Ελλάδα και την Κρήτη (από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως τη Μεταπολίτευση) με επίκεντρο τη συντήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων της Κνωσού και των αρχαιολογικών συλλογών της Κρήτης*. Διδακτορική διατριβή, Πολυτεχνείο Κρήτης.
- Δερτιλής, Γ. Β. (1995). «Φαντασία πιθανή»: Ιστορία, απροσδιοριστία και προβλεψιμότητα. Στο: *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία: Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά* (σσ. 593-640). Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Δερτιλής, Γ. Β. (2014). *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Δημάδης, Δ. (1920). Παρατηρήσεις επί της ελληνικής χλωρίδος και της παρ' ημίν διαδόσεως της συστηματικής βοτανικής. *Δελτίον της εν Ελλάδι Εταιρείας των Φυσικών Επιστημών*, Α(3-4), 35-39.
- Δημαράς, Α. (2013). *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης Το «ανακοπτόμενο άλμα». Τάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική εκπαίδευση 1833-2000*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

- Δημαράς, Κ. Θ. (1987). Ιδεολογήματα στην αφετηρία του Ελληνικού Πανεπιστημίου. Στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τόμος Α' (σσ. 43-54). Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Dafas, K. (2015). The casting technique of the bronze Antikythera ephobe. In: Z. Theodoropoulou Polychroniadis (Ed.), *AEGIS. Essays in Mediterranean Archaeology Presented to Matti Egon* (pp. 137-146). UK: Archaeopress Publishing Ltd.
- Darwin, C. (1872, 6th ed). *The origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life*. London: Murray.
- Dayrat, B. (2016). Henri de Lacaze-Duthiers and the creation of the Laboratoire de zoologie expérimentale, Roscoff, France. *Revue d'histoire des sciences*, 69(2), 335-368.
- Delveroudi, E. (1982). *Le Répertoire original présenté sur la scène athénienne, 1901-1922*. Thèse pour le Doctorat de troisième cycle: Université de Paris-Sorbonne.
- Dennert, E. (1904). *At the Deathbed of Darwinism* (trans. E. V. O'Hara & J. H. Peschges). Iowa: German Literary Board.
- Dennert, E. (1905). Das Prinzip der Korrelation bei Aristoteles. *Naturwissenschaftliche Wochenschrift*, 20, 681.
- Dietrich, M. R. (2003). Richard Goldschmidt: hopeful monsters and other "heresies". *Nature Reviews Genetics*, 4(1), 68-74.
- Digrius, D. M. (2013). Botany: 1880s-1920s. In: M. Ruse (Ed.), *The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought* (pp. 264-272). Cambridge University Press.
- Dollfus, A. (1988). Eugène Antoniadi (1870–1944) and Planetary Observation. *International Astronomical Union Colloquium*, 98, 28-31.
- Dollfus, A. (2013). *The great refractor of Meudon observatory*. Springer.
- Dritsas, M. (1994). Networks of bankers and industrialists in Greece in the interwar period. In: A. Teichova, T. R. Gourvish & A. Pogany (Eds.), *Universal banking in twentieth century Europe: finance, industry and state in North and Central Europe* (pp. 229-245). Elgar Publishing.
- Drouin, J. & Bensaude-Vincent, B. (1996). Nature for the people. In: N. Jardine, N. A. Secord & E. C. Spary (Eds), *Cultures of natural history* (pp. 408-425). Cambridge University Press.
- Eckert, M. (2013). *Arnold Sommerfeld. Science, Life and Turbulent Times 1868–1951*. Springer.
- Fangerau, H. (2009). From Mephistopheles to Isaiah: Jacques Loeb, Technical Biology and War. *Social Studies of Science*, 39(2), 229-256.
- Fauque, D. (2011). French Chemists and the International Reorganisation of Chemistry after World War I. *Ambix*, 58(2), 116-135.
- Fennell, R. (1994). *History of IUPAC, 1919-1987*. UK: Blackwell Science Ltd.
- Fischer, J. L. (1997). Yves Delage (1854-1920) and the ideology behind his research on fécondation. In: K. Sander (Ed.), *Landmarks in Developmental Biology 1883-1924. Historical Essays from Roux's Archives* (pp. 59-62). Springer.
- Fischer, J. L., & Smith, J. (1984). French embryology and the «mechanics of development» from 1887 to 1910: L. Chabry, Y. Delage & E. Bataillon. *History and philosophy of the life sciences*, 6(1), 25-39.
- Flegel, C. (1910). The abuse of the scaphander in the sponge fisheries. *Proceedings of the 4th International Fishery Congress, September 22-26, 1908. Bulletin of the Bureau of Fisheries*, 28(1), 513-543.
- Forgan, S. (1989). The Architecture of Science and the Idea of a University. *Studies in History and Philosophy of Science*, 20(4), 405-434.
- Forgan, S. (2010). Πλαίσιο, εικόνα και λειτουργία: Μια προκαταρκτική διερεύνηση της αρχιτεκτονικής των επιστημονικών εταιρειών. Στο: Μ. Ρεντετζή (Επιμ.), *Ο χώρος του επιστημονικού εργαστηρίου 16ος-20ος αιώνας. Αρχιτεκτονικές και κοινωνικές διαστάσεις* (σσ. 171-210). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

- Forgan, S., & Gooday, G. (1996). Constructing South Kensington: the buildings and politics of T. H. Huxley's working environments. *The British Journal for the History of Science*, 29(4), 435-468.
- Fox, R. (1973). Scientific enterprise and the patronage of research in France 1800–70. *Minerva*, 11(4), 442-473.
- Fox, R. (2016). *Science without Frontiers. Cosmopolitanism and National Interests in the World of Learning, 1870-1940*. Oregon State University Press.
- Fox, R., & Guagnini, A. (1999). *Laboratories, workshops, and sites. Concepts and Practices of Research in Industrial Europe, 1800–1914*. University of California: Office for History of Science and Technology.
- Frisch, K. (1980). Introduction. In: L. K. Piternick (Ed.), *Richard Goldschmidt. Controversial Geneticist and Creative Biologist* (pp. 11-13). Basel: Springer.
- Furinghetti, F. (2003). Mathematical instruction in an international perspective: The contribution of the journal *L'Enseignement Mathématique*. In: *One Hundred Years of L'Enseignement Mathématique. Moments of Mathematics Education in the Twentieth Century*. Proceedings of the EM-ICMI Symposium Geneva, 20–22 October 2000 (pp. 19-46).
- Ένωσις Ελλήνων Χημικών (1974). *50 χρόνια ζωής και δράσεως 1924-1974*. Αθήνα: [χ.ε].
- Ζέγγελης, Κ. Δ. (1896). *Η χημεία εν τω παρόντι*. Αθήνα: Τυπ. Παλιγγενεσίας Ι. Αγγελοπούλου.
- Ζέγγελης, Κ. Δ. (1896). *Περί χημικής συγγενείας*. Αθήνα: Τυπ. Παλιγγενεσίας Ι. Αγγελοπούλου.
- Ζέγγελης, Κ. Δ. (1908). *Αναίρεσις συκοφαντιών*. Αθήνα: Παράρτημα Δελτίου Φυσιολογικής Εταιρείας.
- Ζέγγελης, Κ. Δ. (1911). *Υπόμνημα προς το Σ. Υπουργικόν Συμβούλιον*. [Αθήνα]: [χ.ε].
- Ζέγγελης, Κ. Δ. (1920). *Εγχειρίδιον Ανοργάνου Χημείας (Έκδοσις Τετάρτη)*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Ζέγγελης, Κ. Δ. (1928). Οι Άγγλοι Χημικοί και η Αναγέννησις της Χημείας, *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, 7, 385-403.
- Ζέγγελης, Κ. Δ. (1943). *Εγχειρίδιον Ανοργάνου Χημείας (Έκδοσις Ογδόη)*. Αθήνα: Τζάκα & Δελαγραμμάτικα.
- Ζερβός, Π. (1911). *Επιστημονικαί μελέται*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Ζήρας, Α. (1997). Ο Κίμων Μιχαηλίδης και το περιοδικό του «Παναθήναια». *Νέα Εστία*, 1670, 170-180.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1988). *Γυναίκες και ανώτατη εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι πρώτες φοιτήτριες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών 1890-1920*. Θεσσαλονίκη: χ.ε.
- Ζωγράφος, Δ. Λ. (1937). *Ιστορία της παρ' ημίν γεωργικής εκπαιδεύσεως, τόμος Β' (1887-1919)*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Gerbod, Π. (2004). Resources and Management. In: W. Rüegg (Ed.), *A history of the university in Europe. Volume III: Universities in the nineteenth and early twentieth centuries 1800–1945* (pp. 101-121). Cambridge University Press.
- Gingras, Y. (2010). The Transformation of Physics from 1900 to 1945. *Physics in Perspective*, 12(3), 248-265.
- Godefroy, J. (1898). L'état actuel de la biologie et de l'industrie des éponges. *Revue générale des sciences pures et appliquées*, 9, 776-783.
- Gooday, G. (1990). Precision measurement and the genesis of physics teaching laboratories in Victorian Britain. *The British Journal for the History of Science*, 23, 25-51.
- Gortvay, G. & Zoltán, I. (1968). *Semmelweis. His Life and Work*. Hungary: Akadémiai Kiadó.
- Grandmougin, E. (1917). *L'essor des industries chimiques en France. Ressources et avenir de ces industries. Industries Chimiques Étrangères*. Paris: H. Dunod et E. Pinat.
- Grandmougin, E. (1919). *L'essor des industries chimiques en France. Ressources et avenir de ces industries (2e édition revue et augmentée)*. Paris: Dunod.

- Green, A. (2010). *Εκπαίδευση και συγκρότηση του κράτους. Η ανάδυση των εκπαιδευτικών συστημάτων στην Αγγλία, στη Γαλλία και στις ΗΠΑ*. Αθήνα: Gutenberg.
- Greenaway, F. (1996). *Science international: A history of the International Council of Scientific Unions*. Cambridge University Press, pp. 1-32.
- Greene, M. T. (2008). Geology. In: P. J. Bowler & J. V. Pickstone (Eds), *The Cambridge History of Science. Vol. 6: The Modern Biological and Earth Sciences* (pp. 167-184). Cambridge University Press.
- Gregory, F. (2002). Intersections of Physical Science and Western Religion in the Nineteenth and Twentieth Centuries. In: M. J. Nye (Ed), *The Cambridge History of Science. Vol. 5: The Modern Physical and Mathematical Sciences* (pp. 36-53). Cambridge University Press.
- Grunack, A. (1901). Entomologische Mittheilungen-Seltene Käfer. *Insekten-Börse*, 18(33), 260-261.
- Grunack, A. (1907). Die Dorsadionen Griechenlands, der Balkanländer und Kleinasiens. *Societas entomologica*, 22(3), 17-18.
- Ησαΐας, Β. Γ. (1911). *Παρατηρήσεις επί της διοργανώσεως της Σχολής των Φυσικών Επιστημών*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Haeckel, E. (1879). *Freedom in science and teaching*. New York: Appleton & Co.
- Halbwachs, M. (2013). *Η συλλογική μνήμη*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Hannaway, O. (2010). Ο σχεδιασμός των εργαστηρίων και ο στόχος της επιστήμης. Andreas Libavius εναντίον Tycho Brahe. Στο: Μ. Ρεντεζή (Επιμ.), *Ο χώρος του επιστημονικού εργαστηρίου 16ος-20ος αιώνας. Αρχιτεκτονικές και κοινωνικές διαστάσεις* (σσ. 89-128). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Harman, P.M. (1994). *Ενέργεια, Δύναμη και Ύλη. Η εννοιολογική εξέλιξη της φυσικής κατά τον 19^ο αιώνα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Harwood, J. (2009). Universities. In: P. J. Bowler & J. V. Pickstone (Eds), *The Cambridge History of Science. Vol. 6: The Modern Biological and Earth Sciences* (pp. 90-107). Cambridge University Press.
- Hatzidakis, N. J. (1901). Sur l'état actuel des mathématiques supérieures en Grèce. *L'Enseignement Mathématique*, 3, 397-400.
- Hauert, J. (2009). 170 Years of Chemistry at the University of Geneva, 1800-1970. *Chimia*, 63(12), 798-806.
- Henke W. (2015). Historical Overview of Paleoanthropological Research. In: W. Henke & I. Tattersall (Eds.), *Handbook of Paleoanthropology* (pp. 3-95). Springer.
- Henke, W. (2006). Gorjanovic-Kramberger's Research on Krapina - Its Impact on Paleoanthropology in Germany. *Periodicum biologorum*, 108(3), 239-252.
- Hering, G. (2008). *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1821-1936, τόμοι Α' & Β'*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Hertwig, O. (1914). Η ανάπτυξις της βιολογίας κατά την δεκάτην ενάτην εκατονταετηρίδα. *Βιολογικός Ερανιστής*, Α(1), 9-30.
- Hobsbawm, E. (2012). *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Hofmann, A. W. (1866). *The Chemical Laboratories in Course of Erection in the Universities of Bonn and Berlin. A Report addressed to the Right Honourable The Lords of Her Majesty's Most Honourable Privy Council on Education*. London: W. Clowes & Sons.
- Hofmann, A. W. (1883). *The Question of a Division of the Philosophical Faculty. Inaugural Address on Assuming the Rectorship of the University of Berlin Delivered in the Aula of the University on October 15, 1880*. Boston: Ginn, Heath & Co.
- Holmes, F. L. (1989). The complementarity of teaching and research in Liebig's laboratory. *Osiris*, 5, 121-164.
- Homburg, E., Fauque, D., Morris, P., Calascibetta, F., & Alvarez, S. (2019). IUPAC in Brussels in 1921: A Historical Photo. *Chemistry International*, 41(3), 11-15.

- Hondros, D. (1909). Über symmetrische und unsymmetrische elektromagnetische. *Physikalische Zeitschrift*, 10, 804-807.
- Hughes, J. (2008). Radioactivity and Nuclear Physics. In: M. J. Nye (Ed), *The Cambridge History of Science. Vol. 5: The Modern Physical and Mathematical Sciences* (pp. 350-374). Cambridge University Press.
- Jarausch, K. H. (2004). Graduation and careers. In: W. Rüegg (Ed.), *A history of the university in Europe. Volume III: Universities in the nineteenth and early twentieth centuries 1800–1945* (pp. 363-389). Cambridge University Press.
- Joachimovits, R. (1936). Professor Bucura†. *Monatsschrift für Geburtshilfe und Gynäkologie*, 101, 248.
- Johnson, J. A. (1985a). Academic chemistry in imperial Germany. *Isis*, 76(4), 500-524.
- Johnson, J. A. (1985b). Academic self-regulation and the chemical profession in imperial Germany. *Minerva*, 23(2), 241-271.
- Johnson, J. A. (1989). Hierarchy and creativity in chemistry, 1871-1914. *Osiris*, 5, 214-240.
- Johnson, J. A. (1990). Academic, Proletarian, ... Professional? Shaping Professionalization for German Industrial Chemists, 1887-1920. In: G. Cocks & K. H. Jarausch (eds.), *German Professions 1800-1950* (pp. 123-142). Oxford University Press.
- Johnson, J. A. (2007). Technological Mobilization and Munitions Production: Comparative Perspectives on Germany and Austria. In: R. MacLeod, & J. A. Johnson (Eds.), *Frontline and Factory: Comparative Perspectives on the Chemical Industry at War, 1914-1924* (pp. 1-20). Springer.
- Johnson, J. A. (2008). Germany: Discipline-Industry-Profession. German Chemical Organizations, 1867-1914. In: A. K. Nielsen & S. Strbanova (Eds), *Creating Networks in Chemistry: The Founding and Early History of Chemical Societies in Europe* (pp. 113-138). UK: The Royal Society of Chemistry.
- Jungnickel, C. & McCormmach, R. (2017). *The Second Physicist. On the History of Theoretical Physics in Germany*. Springer.
- Καββάδας, Α. Σ. (1908). *Μελέτη επί του «Περί των ημετέρων προγόνων» πονηματίου του κ. Μηλιαράκη (Καθηγητού της Βοτανικής εν τω Εθνικώ Πανεπιστημίω) και ανασκευή αυτού*. Αθήναι: Δ. Ευστρατίου & Δ. Δελή.
- Κακριδής, Α. (2017). *Κυριάκος Βαρβαρέσος. Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία*. Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος.
- Καλαφάτη, Ε. (1989). Το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο στο γύρισμα του αιώνα: επαγγελματικές διέξοδοι των αποφοίτων και θεσμικό καθεστώς του ιδρύματος. Στο: *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου. Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τόμος Α' (σσ. 167-183). Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Καλλιβρετάκης, Λ. *Η Αθήνα τον 19^ο αιώνα: Από επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, πρωτεύουσα του Ελληνικού Βασιλείου*. Διαθέσιμο στο: <http://www.eie.gr/archaeologia/gr/chapters.aspx>
- Καμπουράκης, Κ. (2007). *Μελέτη των αυθόρμητων εξηγήσεων των μαθητών της γ' γυμνασίου για την εξέλιξη και των παραγόντων που επηρεάζουν τη μετάβασή τους στις εξελικτικές εξηγήσεις*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Καμπουράκης, Κ. (2017). *Κατανοώντας την εξέλιξη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Κανδήλης, Ι. Δ. (1976). *Οι θεμελιωτάι των Φυσικών Επιστημών στη νεώτερη Ελλάδα και η εποχή τους*. Αθήνα: χ.ε.
- Καραθεοδωρή, Κ. (1930). *Η αναδιοργάνωσις του Πανεπιστημίου Αθηνών*. Αθήναι: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Καράκωστας, Ι. (2014). *Ιστορία της Νομικής Σχολής Αθηνών. Εθνικό Πανεπιστήμιο 1863-1911 (τόμος Β)*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Καραμανωλάκης, Β. (2006). *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.

- Καραμανωλάκης, Β. & Κουρτέση-Φιλιππάκη Γ. (2017). Το Ανθρωπολογικό Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών: φυλετισμός και παλαιοανθρωπολογία στην Ελλάδα (τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα). Στο: Ε. Αβδελά, ..., & Τ. Σακελλαρόπουλος (Επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα* (σσ. 81-98). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Καραμούζης, Π. (2009). Θρησκεία και κυρίαρχη ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία. *Επιστήμη και Κοινωνία*, 21, 83-102.
- Καρκάνης, Η. (2012). *Οι φυσικές επιστήμες και το πανεπιστήμιο στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ-ΕΜΠ.
- Καρπόζηλος, Κ. (2017). Μαρξισμός και δαρβινισμός: το μαγικό κλειδί της Εξέλιξης και το πρόβλημα της Διαφοράς στην ελληνική σοσιαλιστική σκέψη (1910-1920). Στο: Ε. Αβδελά, ..., & Τ. Σακελλαρόπουλος (Επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα* (σσ. 273-292). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Κασιμάτη, Μ. Ζ. (2010). Από το σχέδιο στο κτήριο: Η κοσμοπολίτικη εφαρμογή του ιστορισμού κατά Τσίλλερ. Στο: Μ. Ζ. Κασιμάτη (Επιμ.), *Ερνέστος Τσίλλερ Αρχιτέκτων [1837-1923]* (σσ. 13-18). Αθήνα: Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου.
- Κατσαρδή-Hering, Ο. (1985). Τεργέστη: μία πόλη του κόσμου. Στο: *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, τόμος Α' (σσ. 43-48). Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού.
- Καψάλης, Γ. & Χαραλάμπους, Δ. (2008). *Σχολικά Εγχειρίδια. Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κιμουρτζής, Π. Γ. (2001). *Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1860): Οι πρώτες γενεές των διδασκόντων*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ: Σχολή Νομικών, Οικονομικών & Πολιτικών Επιστημών.
- Κιμουρτζής, Π. Γ. (2003). Τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια ως πρότυπα: η ελληνική περίπτωση (1837). *Νεύσις*, 12, 129-150.
- Κιμουρτζής, Π. Γ. (2007). Πανεπιστήμιο (1910-1917): καθηγητές, σύμπνοια και έριδα. Στο: *Η εκπαιδευτική πολιτική στα χρόνια του Ελευθέριου Βενιζέλου. Πρακτικά συνεδρίου* (σσ. 189-200). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κιμουρτζής, Π. Γ. (2008). Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης: το έργο του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στο: Μ. Ψαλιδόπουλος (Επιμ.), *Ανδρέας Μ. Ανδρεάδης. Ο πατριάρχης των δημόσιων οικονομικών* (σσ.61-93). Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις.
- Κιμουρτζής, Π. Γ. & Σιγούντου, Β. (2016). Η εποχή που τα πρωτόνια είχαν φύλο. Γυναίκες στη Φυσικομαθηματική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1922-1967). *Academia*, 6(1), 79-132.
- Κιμουρτζής, Π. Γ. & Σιγούντου, Β. (2018). Εθνικός Διχασμός και Πανεπιστήμιο Αθηνών: Η πειθαρχική δίωξη του καθηγητή Κωνσταντίνου Δ. Ζέγγελη. Στο: Σ. Ηλιάδου-Τάχου, Δ. Μαυροσκούφης, Γ. Μπέτσας, Β. Φούκας & Δ. Χαραλάμπους (Επιμ.), *Εκατό χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917* (σσ. 137-154). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Κιτσίκης, Ν. (Επιμ.). (1935). *Τεχνική Επετηρίς της Ελλάδος*. Αθήνα: Τεχνικόν Επιμελητήριον Ελλάδος.
- Κόκκινος, Γ. (1996). *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*. Αθήνα: Τροχαλία.
- Κόκκορη, Μ. (1985). *Γεώργιος Ν. Παπανικολάου. Μέσα από τη ζωή και το έργο του*. Αθήνα: Κέδρος.
- Κομνηνός, Τ. (1892). *Τέταρτον δινιτροβενζέλαιον. Ητοι η θεωρία του Κεκυλίε περί του τύπου του βενζελαίου ελεγχομένη*. Αθήνα: Κορίννης.
- Κομνηνός, Τ. (1908). *Οδηγός προς χρήσιν της οργανικής χημείας του κ. Κ. Ζέγγελη. Μέρος Πρώτον*. Αθήνα: Τυπ. Νομικής Λ. Βεργιανίτου.
- Κομνηνός, Τ. (1911α). *Ανάλυσις των επιστημονικών έργων αυτού*. Αθήνα: Εστία.

- Κομνηνός, Τ. (1911β). *Η απόφασις της επιτροπείας προς υπόδειξιν καθηγητού δια την έδραν της Οργανικής Χημείας ελεγχόμενη. Τεύχος Α΄: Τις ο προταθείς κ. Δ. Τσακαλώτος*. Αθήναι: Εστία.
- Κομνηνός, Τ. (1911γ). *Η απόφασις της επιτροπείας προς υπόδειξιν καθηγητού δια την έδραν της Οργανικής Χημείας ελεγχόμενη. Τεύχος Β΄: Επιστήμη και συνείδησις*. Αθήναι: Εστία.
- Κομνηνός, Τ. (1912). *Υπόμνημα Τηλεμάχου Κομνηνού Υποψηφίου δια την έδραν της Οργανικής Χημείας προς το Σ^{ον} Υπουργικόν Συμβούλιον*. [Αθήναι]: [χ.ε.].
- Κούγκας, Κ. (2010). *Η διδασκαλία των φυσικών επιστημών στα εκπαιδευτικά ιδρύματα του ελληνισμού κατά τη μετεπαναστατική περίοδο (1821 - 1940): από το Νεοελληνικό Διαφωτισμό στο σύγχρονο ελληνικό κράτος*. Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ: Φιλοσοφική Σχολή.
- Κουλούρη, Χ. (1988). *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Κρητικός, Θ. (1995). *Η πρόσληψη της επιστημονικής σκέψης στην Ελλάδα. Η φυσική μέσα από πρόσωπα, θεσμούς και ιδέες (1900-1930)*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κρητικός, Θ. (1997). Πανεπιστήμιο και νέα γνωστικά αντικείμενα. Η θέσπιση της Ιστορίας των Επιστημών στην αθηναϊκή Φυσικομαθηματική Σχολή. *Μνήμων*, 19, 41-71.
- Κριμπάς, Κ. (1993). *Θραύσματα κατόπτρου*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κριμπάς, Κ. (2009). *Δαρβινισμός και η ιστορία του έως τις μέρες μας*. Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Κριμπάς, Κ. (2017). *Ο δαρβινισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Κτενάς, Κ. Α. (1906). Αι επωθήσεις επί των Ελληνικών ορέων. *Δελτίον Φυσιοδιφικής Εταιρείας*, Α(6), 76-79.
- Κτενάς, Κ. Α. (1911α). Η βαρυτίνη της Μήλου. *Αρχιμήδης*, 11(11), 124-126.
- Κτενάς, Κ. Α. (1911β). *Σπουδαί και έργα*. [Αθήναι]: [χ.ε.].
- Κτενάς, Κ. Α. (1911γ). *Υπόμνημα περί των σπουδών και ανάλυσις των έργων*. [Αθήναι]: [χ.ε.].
- Κτενάς, Κ. Α. (1931). *Πέτρος Τερμιέ. Η γενική θεωρία των επωθήσεων*. Αθήναι: Πανεπιστήμιον Αθηνών.
- Κυπριανός, Π. (2009). *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κυπριανός, Π. (2016). *Η μαγεία του πτυχίου. Πανεπιστήμια, απόφοιτοι, κοινωνικές τροχιές (1837-2015)*. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Κώνστας, Α. Σ. (1954). Οι χημικοί της Ελλάδος. *Χημικά Χρονικά*, 19B(9-10), 31-35.
- Κωστής, Κ. (2013). «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18^{ος}-21^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Πόλις.
- Κωστής, Κ. (2018). *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους έως σήμερα*. Αθήνα: Πατάκης.
- Kelly, A. (1981). *The Descent of Darwin: The Popularization of Darwinism in Germany, 1860-1914*. The University of North Carolina Press.
- Kevles, D. J. (1971). "Into Hostile Political Camps": The Reorganization of International Science in World War I. *Isis*, 62(1), 47-60.
- Kimourtzis, P. & Sigountou, V. (2020). When protons were gendered: women in the School of Physics and Mathematics of the University of Athens (1922–1967). *Paedagogica Historica*, 56(6), 787-806.
- Kjærsgaard, P. C. (2011). 'Hurrah for the missing link!': a history of apes, ancestors and a crucial piece of evidence. *Notes and Records of the Royal Society*, 65(1), 83-98.
- Kjærsgaard, P. C. (2012). The fossil trade: Paying a price for human origins. *Isis*, 103(2), 340-355.
- Klein, U. (2008). The Laboratory Challenge: Some Revisions of the Standard View of Early Modern Experimentation. *Isis*, 99(4), 769-782.
- Kohler, R. E. (2007). Finders, keepers: Collecting sciences and collecting practice. *History of science*, 45(4), 428-454.

- Kohlstedt, S. G. (1980). Henry A. Ward: the merchant naturalist and American museum development. *Journal of the Society for the Bibliography of Natural History*, 9(4), 647-661.
- Kotzageorgi, X. (1991). Educational and cultural activities of Greeks in Varna (mid 19th c.-1906). *Balkan Studies*, 32(2), 217-233.
- Krasnodębski, M. (2017). Can Science Feed on a Crisis? Expectations, the Pine Institute, and the Decline of the French Resin Industry. *Science in context*, 30(1), 61-87.
- Krasnodębski, M. (2018). A Tale of Two Forests: Knowledge Circulation between French and American Naval Stores Chemistry, 1900–1970. *Agricultural History*, 92(4), 541-568.
- Λάμπας, Κ. (2004). *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Λεβεντόπουλος, Α. (1908). *Επιστημονική ανασκευή των περί της καταγωγής του ανθρώπου ιδεών του κ. Μηλιαράκη*. Σύρος: Τυπ. Ιατρικής Προόδου.
- Λεβεντόπουλος, Α. (1911). *Μελέτη κατά του υλισμού. Εκ των του καθηγητού της βοτανικής εν τω Πανεπιστημίω του Κιέλου Rienke. Επιστημονική ανασκευή των Περί καταγωγής του ανθρώπου ιδεών του κ. Μηλιαράκη*. Σύρος: Τυπ. Ιατρικής Προόδου.
- Λεονταρίτης, Γ. Β. (1980). Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-20. Στο: Θ. Βερέμης & Ο. Δημητρακόπουλος (Επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (σσ. 49-84). Αθήνα: Φιλιππότης.
- Λεονταρίτης, Γ. Β. (2000). *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-1918*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Landau, J. M. (1997). Arab and Turkish universities: some characteristics. *Middle Eastern Studies*, 33(1), 1-19.
- Lane, K. M. D. (2006). Mapping the Mars Canal Mania: Cartographic Projection and the Creation of a Popular Icon. *Imago Mundi*, 58(2), 198-211.
- Langlinay, E. (2016). Albin Haller, chimie et politique (1918-1925). *Revue d'histoire des sciences*, 69(1), 117-136.
- Langlinay, E. (2018). Les entreprises chimiques françaises et la Première Guerre mondiale. Dans: P. Fridenson & P. Griset (Eds.), *L'industrie dans la Grande Guerre: Colloque des 15 et 16 Novembre 2016* (pp. 381-400). Paris: Institut de la gestion publique et du développement économique.
- Lankford, J. (1981). Amateurs and Astrophysics: A Neglected Aspect in the Development of a Scientific Specialty. *Social Studies of Science*, 11(3), 275-303.
- Largent, M. A. (2009). The So-Called Eclipse of Darwinism. In: J. Cain & M. Ruse (Eds.), *Descended from Darwin: Insights into the History of Evolutionary Studies, 1900–1970* (pp. 3-21). Philadelphia: American Philosophical Society.
- Laubichler, M. D. (2017). The Emergence of Theoretical and General Biology: The Broader Scientific Context for the Biologische Versuchsanstalt. In: G. B. Müller (Ed.), *Vivarium: Experimental, Quantitative, and Theoretical Biology at Vienna's Biologische Versuchsanstalt* (pp. 95-114). The MIT Press.
- Le Goff, J. (2016). Πρέπει, αλήθεια, να κόβουμε την ιστορία σε φέτες; Αθήνα: Angelus Novus.
- Lefkaditou, A. (2019). Yet Another Greek Tragedy? Physical Anthropology and the Construction of National Identity in the Late Nineteenth Century. In: R. McMahon (Ed.), *National Races. Transnational Power Struggles in the Sciences and Politics of Human Diversity, 1840-1945*, pp. 141-174. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Legakis, A. (1988). The Zoological Museum of the University of Athens. The collection of coleoptera from Greece. *Biologia Gallo-hellenica*, 14(1), 59-95.
- Lennox, J. G. (2009). Η αλληλογραφία Darwin/Gray 1857-1869: μία ευφυής συζήτηση για την τύχη και το σχεδιασμό. Στο: Β. Ζόγκζα, Κ. Καμπουράκης & Δ. Νοταράς (Επιμ.), *Η Διδασκαλία της Θεωρίας της Εξέλιξης: Θεωρητικά και Παιδαγωγικά Ζητήματα* (σσ. 132-157). Αθήνα: Εκπαιδευτήρια Γείτονα.

- Letté, M. (2016). Chimie, chimistes et rationalisation sous les auspices du ministre du Commerce et de l'Industrie Étienne Clémentel (1917-1919). *Revue d'histoire des sciences*, 69(1), 19-40.
- Lormand, C. (1920). The International Chemical Conference. *Journal of Industrial & Engineering Chemistry*, 12(9), 925-926.
- Lormand, C. (1921). *The Second International Chemical Conference*, *Journal of Industrial & Engineering Chemistry*, 13(8), 737-738.
- Lucier, P. (2008). Geological Industries. In: P. J. Bowler & J. V. Pickstone (Eds), *The Cambridge History of Science. Vol. 6: The Modern Biological and Earth Sciences* (pp. 108-125). Cambridge University Press.
- Μάγερ, Κ. (1957). *Ιστορία του ελληνικού τύπου. Τόμοι Α', Β' & Γ.* Αθήναι: Δημόπουλος.
- Μακρής, Ζ. Ι. (1910). *Τα σημερινά τα χρόνια-Β. Οι απόκληροι.* Αθήναι: Τυπ. Εφημερίδος Εργατών.
- Μανιάτη, Ε. (2001). *Απόπειρες εκσυγχρονισμού στο ελληνικό Πανεπιστήμιο (τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα). Εκπαιδευτική διαδικασία, επιστημονική παραγωγή και κοινωνική προσφορά των εργαστηρίων φυσικών επιστημών.* Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ: Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας & Θεωρίας της Επιστήμης.
- Μανιάτη, Ε. (2004). *Η «Ακαδημία» του Οθ. Ρουσσόπουλου: Αναδεικνύοντας την εκπαιδευτική της φυσιογνωμία και τον ρόλο της.* Ανακοίνωση στο 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης, 1-3 Οκτωβρίου 2004, Πανεπιστήμιο Πατρών. Διαθέσιμη στο: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr>.
- Μανιτάκης, Ν. (1999). Από τα σχολεία στα ινστιτούτα. Οι γαλλικοί θεσμοί στην Ελλάδα: Στηρίγματα της γαλλικής εκπαιδευτικής, πολιτιστικής και επιστημονικής διείσδυσης στην Ελλάδα (τέλη 19^{ου}-α' μισό 20^{ου} αιώνα). Στο: Α. Αργυρίου, Κ. Δημάδης & Α. Λαζαρίδου (Επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση 1453-1981, τόμος Β'* (σσ. 275-285). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μανιτάκης, Ν. (2011). Οι δημόσιες διαλέξεις των γάλλων διανοουμένων στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου. *Τα Ιστορικά*, 28(55), 419-442.
- Μαρωνίτη, Ν. (2009). *Πολιτική εξουσία και «εθνικό ζήτημα» στην Ελλάδα, 1880-1910.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μαρωνίτη, Ν. (2010). *Το Κίνημα στο Γουδί εκατό χρόνια μετά. Παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές.* Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Μαρωνίτη, Ν. (2011). *Αλέξανδρος Θρ. Ζαΐμης. Όψεις ενός πολυσχιδούς βίου (1855-1936).* Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.
- Ματθαίοπουλος, Γ. Θ. (1917). *Εγχειρίδιον Οργανικής Χημείας. Τόμος Πρώτος. Λιπαράι Ενώσεις.* Αθήναι: Π. Α. Πετράκος.
- Ματθιόπουλος, Γ. Δ. (Επιμ.). (2009). *Ανθολόγιο ελληνικής τυπογραφίας: συνοπτική ιστορία της τέχνης του εντύπου ελληνικού βιβλίου από τον 15^ο έως τον 20^ο αιώνα.* Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. (2015). *1915. Ο Εθνικός Διχασμός.* Αθήνα: Πατάκης.
- Μεργούπη-Σαβαΐδου, Ε. (2010). *Δημόσιος λόγος περί επιστήμης στην Ελλάδα, 1870-1900: εκλαϊκευτικά εγχειρήματα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στους πολιτιστικούς συλλόγους και στα περιοδικά.* Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ: Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας & Θεωρίας της Επιστήμης.
- Μηλιαράκης, Α. (1886). Σταμάτιος Κρίνος. *Εστία*, ΚΑ(526), 53-58.
- Μηλιαράκης, Σ. (1877). *Καρόλου Δάρβιν βιογραφικόν σχεδιάσμα μικρού τινος παιδίου.* *Εστία*, Β(104), 817-824.
- Μηλιαράκης, Σ. (1883). Σύντομος εξήγησις της δαρβινείου θεωρίας. *Εστία*, ΙΕ(368), 41-44 & ΙΕ(373), 118-121.
- Μηλιαράκης, Σ. (1889). *Εγχειρίδιον ζωολογίας, περιέχον και πλήρη ανθρωπολογίαν, προς χρήσιν των Γυμνασίων.* Αθήναι: Γ. Κασδόνης.

- Μηλιαράκης, Σ. (1893). *Περί πρωτοπλάσματος. Λόγος εισιτήριος εις το μάθημα της Βοτανικής*. Αθήναι: Αφοί Περρή.
- Μηλιαράκης, Σ. (1904). *Περί της σημασίας των Βοτανικών Εργαστηρίων*. Αθήναι: χ.ε.
- Μηλιαράκης, Σ. (1906). Αι αναμορφωτικά τάσεις εν Γερμανία ως προς την διδασκαλίαν της φυσικής ιστορίας. *Δελτίον της Φυσιοδιφικής Εταιρείας*, A(1), 3-17.
- Μηλιαράκης, Σ. (1908). *Περί των ημετέρων προγόνων*. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Μηλιαράκης, Σ. (1914). Ορισμός της Βιολογίας. *Βιολογικός Ερασιστής*, A(1), 6-8.
- Μηλιαράκης, Σ. (1914). Σύντομος ιστορία της αναπτύξεως της βοτανικής. *Βιολογικός Ερασιστής*, A(2), 78-104.
- Μηλιαράκης, Σ. (1926). *Αι ψυχικά ιδιότητες των ζώων*. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Μητσόπουλος, Κ. (1895). *Οι κύριοι Ν. Γ. Πολίτης και Σ. Π. Λάμπρος ως κριταί της Γεωγραφίας μου εν τω διαγωνισμῷ του ἔτους 1894*. Αθήναι: Σ. Κ. Βλαστός.
- Μητσόπουλος, Κ. (1898). Ο Ελληνισμός εν σχέσει προς την γεωγραφικὴν διαμόρφωσιν και το κλίμα της Ελληνικῆς χώρας. *Ελληνισμός*, 69-81.
- Μητσόπουλος, Κ. (1911). Πῶς πρέπει να οργανωθῆ το νέον Πανεπιστήμιον. *Αθήναι (Μηνιαίον Παράρτημα)*, Δ(3), 3153-3157 & Δ(4), 3178-3182.
- Μιχαηλάρης, Π. (1997). Προς την διαμόρφωση της επιστημονικῆς προσωπικότητος του Μιχαήλ Κ. Στεφανίδη. Στο: *Οι επιστήμες στον ελληνικό χώρο. Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2-3 Ιουνίου 1995* (σσ. 23-29). Αθήνα: Τροχαλία.
- Μοντεσάντος, Ν. (1918). *Παρατηρήσεις και έρευναι επί των δήθεν κυανοπλαστών*. Αθήναι: Χιώτης.
- Μουρέλος, Γ. (2007). *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το αρχείο της Μεικτής Επιτροπῆς Αποζημιώσεων*. Αθήνα: Πατάκης.
- Μπελιά, Ε. (2012). Η Ακαδημία Αθηνών κατά την πρώτη δεκαετία της ζωῆς της. Στο: *Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική πολιτική. Πρακτικά συμποσίου 21-22 Νοεμβρίου 2008* (σσ. 31-51). Αθήνα: Μουσείο Μπενάκη.
- Μπουρνάζος, Σ. (1999). Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος. Στο: Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι Απαρχές 1900-1922*, τόμος Α2 (σσ. 189-281). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μωραΐτου, Γ. (2014). Ο Κωνσταντίνος Δ. Ζέγγελης (1870-1957) και η συμβολή του ως χημικού στη συντήρηση των χάλκινων αρχαιοτήτων. Στο: *Πρακτικά Ημερίδας Πανελληνίας Ένωσης Συντηρητών Αρχαιοτήτων 2012* (σσ. 459-470), Αθήνα.
- Μωραΐτου, Γ. (2020). *Όθων Α. Ρουσόπουλος (1856-1922) και οι απαρχές της επιστημονικῆς συντήρησης των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- MacLeod, R. (1993). The Chemists go to War: The Mobilization of Civilian Chemists and the British War Effort, 1914–1918, *Annals of Science*, 50(5), 455-481.
- Macleod, R. (2014). Scientists. In: J. Winter (Ed.), *The Cambridge History of the First World War, vol. II The State* (pp. 434-459). Cambridge University Press.
- MacLeod, R., & Johnson, J. A. (Eds.). (2007). *Frontline and Factory: Comparative Perspectives on the Chemical Industry at War, 1914-1924*. Springer.
- Maienschein, J. (1984). What Determines Sex? A Study of Converging Approaches, 1880-1916. *Isis*, 75(3), 456-480.
- Manitakis, N. (2000). Les migrations estudiantines en Europe, 1890-1930. Dans: R. Leboutte (Ed.), *Migrations et migrants dans une perspective historique. Permanences et innovations* (pp. 243-270). Bruxelles: P.I.E.-Peter Lang.
- Manitakis, N. (2004). *L'essor de la mobilité étudiante internationale à l'âge des États-Nations. Une étude de cas: les étudiants grecs en France (1880-1940)*. Thèse de doctorat en histoire: École des hautes études en sciences sociales.
- Manitakis, N. (2015). Les débuts difficiles de la Fondation Hellénique: de l'édification du foyer à l'occupation militaire (1926-1945). Dans: M. Gravari-Barbas (Ed.), *La Fondation Hellénique*

- de la Cité Internationale de Paris. Lieu de vie, lieu de mémoire* (pp. 63-81). Paris: Kallimages.
- Martin, G. J. (2015). *American geography and geographers: Toward geographical science*. Oxford University Press.
- Mastoridis, K. (2006). Cutting and casting Greek types in the nineteenth and twentieth century. *Gutenberg-Jahrbuch*, 81, 306-341.
- Mazower, M. (2009). *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- McClelland, C.E. (1980). *State, society, and university in Germany 1700-1914*. Cambridge University Press.
- McKim, R. (1993). The life and times of E. M. Antoniadi, 1870-1944. Part 1: An astronomer in the making. *Journal of the British Astronomical Association*, 103(4), 164-170.
- McKim, R. (1993). The life and times of E. M. Antoniadi, 1870-1944. Part 2: The Meudon years. *Journal of the British Astronomical Association*, 103(5), 219-227.
- Meadows, A. (1988). Twentieth-Century Amateur Astronomy. *International Astronomical Union Colloquium*, 98, 20-23.
- Meinel, C. (1988). Artibus academicis inserenda: Chemistry's Place in Eighteenth and Early Nineteenth Century Universities. *History of Universities*, 8, 89-115.
- Meinel, C. (1992). August Wilhelm Hofmann - "Reigning Chemist-in-Chief". *Angewandte Chemie International Edition in English*, 31(10), 1265-1282.
- Meldola, R. (1899). Technical chemists as "made in Germany". *Nature*, 89(1529), 361-363.
- Mikrou, S. (2003). *The Chimio Building on Solonos Street, Athens: Documentation and Reuse*. Master Thesis, Belgium: Katholieke University of Leuven.
- Moore, H. F. (1910). Commercial sponges and the sponge fisheries. *Proceedings of the 4th International Fishery Congress, September 22-26, 1908. Bulletin of the Bureau of Fisheries*, 28(1), 399-511.
- Moseley, R. (1978). The Origins and Early Years of the National Physical Laboratory: A Chapter in the Pre-history of British Science Policy. *Minerva*, 16(2), 222-250.
- Νιάρος, Σ. (2017). *Ο θρασμός των λογοτεχνικών βραβείων στην Ελλάδα (1910-1942)*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων: Φιλοσοφική Σχολή.
- Νιάρος, Σ. (2019). Ο Δημήτρης Γληνός και η ματαιωθείσα απόπειρα του Ελευθερίου Βενιζέλου για σύσταση Ακαδημίας στην Αθήνα. Στο: Γ. Μπουμπούς (Επιμ.), *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δ. Γληνό* (σσ. 243-256). Αθήνα: Τόπος.
- Νικολακόπουλος, Η., & Οικονόμου, Ν. (1988). Το εκλογικό βάπτισμα του βενιζελισμού. Εκλογές 1910-1912. Στο: *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρακτικά* (σσ. 45-73). Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Μουσείο Μπενάκη.
- Νικολοπούλου, Π. (2014). *Η πορεία του επιστημονικού κλάδου της Παιδαγωγικής προς την αυτονομία και οι διαδικασίες εδραίωσής του στο ακαδημαϊκό πεδίο: το παράδειγμα του Πανεπιστημίου Αθηνών*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου: Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής.
- Nicolaidis, E. (2000). Scientific instruments, laboratories and the 19th century Greek State. In: E. Nicolaidis & K. Chatzis (Eds), *Science, technology and the 19th century state* (pp. 79-87). Athens: National Hellenic Research Foundation.
- Nicolaidis, E., Delli, E., Livanos, N., Tampakis, K., & Vlahakis, G. (2016). Science and Orthodox Christianity: An Overview. *Isis*, 107(3), 542-566.
- Nicolaidis, E. (2011). *Science and Eastern Orthodoxy: from the Greek fathers to the age of globalization*. The Johns Hopkins University Press.
- Noll, F. (1898). Julius von Sachs. A Biographical Sketch with Portrait. *Botanical Gazette*, 25(1), 1-12.
- Nye, M. J. (1986). *Science in the provinces: scientific communities and provincial leadership in France, 1860-1930*. University of California Press, σσ. 23-32.

- Nyhart, L. (1987). The Disciplinary Breakdown of German Morphology, 1870-1900. *Isis*, 78(3), 365-389.
- Nyhart, L. K. (2002). Teaching Community Via Biology in Late-Nineteenth-Century Germany. *Osiris*, 17, 141-170.
- Nyhart, L. K. (2009). *Modern Nature: The Rise of the Biological Perspective in Germany*. The University of Chicago Press.
- Nyhart, L. K. (2012). Wissenschaft and Kunde: The general and the special in modern science. *Osiris*, 27(1), 250-275.
- Ολυμπίτου, Ε. (2014). *Σπογγαλιευτική δραστηριότητα και κοινωνική συγκρότηση στο νησί της Καλύμνου (19^{ος}-20^{ος} αι.)*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Oesper, R.E. (1945). Hans Landolt (1831-1910). *Journal of Chemical Education*, 22(4), 158-162.
- Oettinger, B. (1916). Hermann Klaatsch. *American Anthropologist* 18(3), 422-425.
- Ortega y Gasset, J. (2006). *Η αποστολή του Πανεπιστημίου*. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Παναγιωτόπουλος, Δ. Γ. (2004). *Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη. Η Ανώτατη Γεωπονική Σχολή Αθηνών στην ελληνική κοινωνία, 1920-1960*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Παντελάκης, Ν. (1991). *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας. Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Παντελάκης, Ν. (2012). Η οικογένεια Ζάννου: Επιχειρηματική δραστηριότητα και οικογενειακό δίκτυο, 1885-1940. Εισήγηση στην Ελληνική Εταιρεία Οικονομικής Ιστορίας, <https://www.nspantelakis.gr/index.php/άρθρα/ζητήματα-οικονομικής-ιστορίας/176-2014-02-19-23-08-33>
- Παπαβασιλείου, Μ. (1919). *Φαρμακοχημική και δρογογνωστική έρευνα του φυτού Plantago Coronopus L.* Αθήνα: Φραντzesκάκης.
- Παπαδάκης, Ν. (2004). *Η Παλίμψηστη Εξουσία. Κράτος, Πανεπιστήμιο και Εκπαιδευτική Πολιτική στην Ελλάδα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Παπαϊωάννου, Σ. (1951). *Ένα πρωτοποριακό ίδρυμα και η εποχή του. Η Εμπορική και η Βιομηχανική Ακαδημία*. Περιοδικό «Σπουδαί» της Ανωτ. Βιομηχανικής Σχολής (ανάτυπο).
- Παπαπάνος, Κ. (1970). *Χρονικό-Ιστορία της Ανωτάτης μας Εκπαιδεύσεως*. Αθήνα: Pierce College.
- Παπαστεφανάκη, Λ. (2005). Εξορυκτικές επιχειρήσεις και εργασία. Η περίπτωση του Αιγαίου (1860-1960). Στο: *Ιστορικά μεταλλεία στο Αιγαίο 19^{ος}-20^{ος} αιώνας. Επιστημονικό συνέδριο, Μήλος, 3-5 Οκτωβρίου 2003* (σσ. 27-47). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.
- Παπαστεφανάκη, Λ. (2006). Μισθωτή εργασία. Στο: Κ. Κωστής & Σ. Πετμεζάς (Επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα (1830-1914)*, (σσ. 219-251). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Παπαστεφανάκη, Λ. (2009). *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Παυλόπουλος, Δ. (2004). *Χαρακτική, Γραφικές τέχνες. Ιστορία-Τεχνικές-Μέθοδοι*. Αθήνα: Καστανιώτης & Διάπτων.
- Πεπελάση-Μίνουγλου, Ι. (1988). Ο Βενιζέλος και το ξένο κεφάλαιο (1918-1932). Στο: *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρακτικά* (σσ. 145-168). Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Μουσείο Μπενάκη.
- Πετράκος, Β. (1987). *Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία. Η ιστορία των 150 χρόνων της 1837-1987*. Αθήνα: Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Πιζάνιας, Π. (1985). *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923): το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Ποταμιάνος, Ν. (2012). Ο Σύνδεσμος Συντεχνιών. Στο: *Η πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα. Αλλαγές και ανατροπές* (σσ. 75-91). Επιστημονικό συνέδριο, 11-12 Δεκεμβρίου 2009. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών, Σχολή Μωραΐτη.

- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (2001). Φως εξ ανατολών: Ο Μαθηματικός Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή και το Ελληνικό Πανεπιστήμιο της Σμύρνης. *Μαθηματική Επιθεώρηση*, 56, 15-44.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (2006). *Ο πολιτικός Κωνσταντίνος Στεφ. Καραθεοδωρή: Το όραμα του ελληνικού Πανεπιστημίου Σμύρνης, όπως το συνέλαβε ο εμπνευστής και ιδρυτής του μαθηματικός Κωνσταντίνος Στεφάνου Καραθεοδωρή*. Ανακοίνωση στο 4^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης, 6-8 Οκτωβρίου 2006, Πανεπιστήμιο Πατρών. Διαθέσιμη στο: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr>.
- Πυργιωτάκης, Ι. Ε. (2009). Ελ. Βενιζέλος - Κ. Καραθεοδωρή: Από τη νεανική φιλία στην Κρήτη ως το εγχείρημα του ελληνικού πανεπιστημίου της Σμύρνης. *Φιλολόγος*, 137, 1041-1050.
- Papanicolaou, G. (1915). Sex Determination and Sex Control in Guinea-Pigs. *Science*, 41(1054), 401-404.
- Papastefanaki, L. (2016). Mining engineers, industrial modernisation and politics in Greece, 1870-1940. *The Historical Review/La Revue Historique*, 13, 71-115.
- Pohl, W. G. (2008). Austria: Austrian Chemical Societies in the Last Decades of the Habsburg Monarchy, 1869–1914. In: A. K. Nielsen & S. Strbanova (Eds), *Creating Networks in Chemistry: The Founding and Early History of Chemical Societies in Europe* (pp. 1-22). UK: The Royal Society of Chemistry.
- Preyer, W. (1880). *Κάρολος Δάρβιν. Υπό Σ. Μηλιαράκη μετάφρασις εκ του γερμανικού*. Αθήναι: Τυπ. Ελληνικής Ανεξαρτησίας.
- Ρεμούνδος, Γ. (1911α). *Σύντομος έκθεσις των κυριοτέρων επιστημονικών εργασιών*. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Ρεμούνδος, Γ. (1911β). *Σύντομος ανάλυσις του ποιού και της αξίας των έργων. Βαρυσήμαντοι κρίσεις περί των έργων αυτού*. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Ριζοπούλου, Σ. (2009). Theodore von Heldreich [Θεόδωρος Χελδράιχ]. *Αιγιναία*, 17, 76-80.
- Radick, G. (2010). Darwin's puzzling Expression. *Comptes Rendus Biologies*, 333(2), 181-187.
- Radick, G. (2013). Darwin and Humans. In: M. Ruse (Ed.), *The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought* (pp. 173-181). Cambridge University Press.
- Ramsay, W. (1914a). Germany's aims and ambitions. *Nature*, 94(2345), 137-139.
- Ramsay, W. (1914b). The place of science in industry. *Nature*, 94(2350), 275-276.
- Ramskov, K. (2000). The Danish Mathematical Society through 125 Years. *Historia Mathematica*, 27(3), 223-242.
- Rasmussen, A. (2014). Mobilising minds. In: J. Winter (Ed.), *The Cambridge History of the First World War, vol. III Civil Society* (pp. 390-417). Cambridge University Press.
- Reiser, O. (1900). L'activité déployée dans domaine ornithologique sur le territoire de la péninsule des Balkans par le Muséum de Bosnie-Herzégovine. Dans: *Compte-rendu des séances IIIe Congrès ornithologique international* (pp. 141-150). Paris, 26-30 Juin 1900.
- Reiser, O. (1923). Dr. Theobald Krüper†. *Journal für Ornithologie*, 71(2), 370-373.
- Renaut, A. (2002). *Οι Επαναστάσεις του Πανεπιστημίου*. Αθήνα: Gutenberg.
- Richards, R. J. (2008). *The tragic sense of life: Ernst Haeckel and the struggle over evolutionary thought*. University of Chicago Press.
- Richards, R. J. (2013). The German Reception of Darwin's Theory, 1860–1945. In: M. Ruse (Ed.), *The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought* (pp. 235-242). Cambridge University Press.
- Richmond, J. (2013). Human Evolution after Darwin. In: M. Ruse (Ed.), *The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought* (pp. 412-419). Cambridge University Press.
- Richmond, M. L. (2006). The 1909 Darwin Celebration: Reexamining Evolution in the Light of Mendel, Mutation, and Meiosis. *Isis*, 97(3), 447-484.
- Richmond, M. L. (2007). The cell as the basis for heredity, development, and evolution: Richard Goldschmidt's program of physiological genetics. In: D. Laubichler & J. Maienschein (Eds.), *From embryology to evo-devo: A history of developmental evolution* (pp. 169–211). The MIT Press.

- Richter, J., & Schmetzke, A. (2007). Hugo Rheinhold's philosophizing monkey-a modern Owl of Minerva. *NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin*, 15(2), 81-97.
- Ringer, F. (2004). Admission. In: W. Rüegg (Ed.), *A history of the university in Europe. Volume III: Universities in the nineteenth and early twentieth centuries 1800–1945* (pp. 233-267). Cambridge University Press.
- Rooy, P. (1995). In Search of Perfection: The Creation of a Missing Link. In: R. Corbey, & B. Theunissen (Eds.), *Ape, Man, Apeman: Changing Views since 1600. Evaluative Proceedings of a Symposium at Leiden, 28 June-1 July 1993* (pp. 195-207). Leiden: Dept. of Prehistory, Leiden University.
- Rossianov, K. (2002). Beyond species: Il'ya Ivanov and his experiments on cross-breeding humans with anthropoid apes. *Science in Context*, 15(2), 277-316.
- Rothenberg, M. (1981). Organization and control: Professionals and Amateurs in American Astronomy, 1899-1918. *Social Studies of Science*, 11(3), 305-325.
- Rowe, D. E. (2002). Mathematical Schools, Communities, and Networks. In: M. J. Nye (Ed), *The Cambridge History of Science. Vol. 5: The Modern Physical and Mathematical Sciences* (pp. 113-132). Cambridge University Press.
- Ruiz-Castell, P. (2011). Priority claims and public disputes in astronomy: E. M. Antoniadi, J. Comas i Solà and the search for authority and social prestige in the early twentieth century. *The British Journal for the History of Science*, 44(4), 509-531.
- Σακελλάριος, Ε. (1916). *Περί των μονο- και δινιτροπαραγώνων των θειοξυφαινολών. Μέρος Πρώτον*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλάριου.
- Σιμενή, Π. (2008). *Μεταρρύθμιση και αντίδραση: Το Πανεπιστήμιο Αθηνών απέναντι στις εκπαιδευτικές αλλαγές (1899-1926)*. Αθήνα: Gutenberg.
- Σκαρπαλέζος, Α. Κ. (1964). *Από την ιστορίαν του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορικά κείμενα και ιστορικά στοιχεία)*. Αθήνα: Χ. Συνοδινός.
- Σκλαβούνος, Κ. Γ. (1933). *Νικόλαος Ε. Μοντεσάντος*. Αθήνα: χ.ε.
- Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. (1989). Οι ενδοπανεπιστημιακές ισορροπίες και η ανατροπή τους (1910-1926). Στο: Σ. Ασδραχάς, Γ. Γιαννουλόπουλος, Φ. Ηλιού & Τ. Σκλαβενίτης (Επιμ.), *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, τόμος Α* (σσ. 215-222). Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Στεφανίδης, Μ. Κ. (1948). *Εκατονταετηρίς 1837-1937. Ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής, τεύχος Α'*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Στεφανίδης, Μ. Κ. (1952). *Εκατονταετηρίς 1837-1937. Ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής, τεύχος Β*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Συρμαλόγλου, Α. (2006). Παράδοση και εκσυγχρονισμός στην σύγχρονη Ελλάδα: η οικονομική πολιτική στο κοινοβούλιο, 1862-1910. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο: Τμήμα Κοινωνιολογίας.
- Σωτηριάδου, Α. (1990). *Η εμφάνιση της θεωρίας της εξέλιξης των ειδών. Δεδομένα από τον ελληνικό χώρο*. Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ: Σχολή Επιστημών Υγείας.
- Sawayanagi, N. (2009). *The Team of the Japanese: a concept and politics of reform in Greece 1906-1908*. PhD dissertation, New York University.
- Schröder, A. (1910). Bei dem Entomologen Dr. Th. Krüper in Amarusion. *Entomologische Rundschau*, 1910, 27(7), 42-43.
- Schroeder-Gudehus, B. (1982). Division of labour and the common good: The International Association of Academies, 1899–1914. In: C. G. Bernhard, E. Crawford, & P. Sörbom (Eds.), *Science, Technology and Society in the time of Alfred Nobel* (pp. 3-20). Pergamon Press.
- Schubring, G. (2003). L'Enseignement Mathématique and the first international commission (IMUK): The emergence of international communication and cooperation. In: *One Hundred Years of L'Enseignement Mathématique. Moments of Mathematics Education in the Twentieth Century*. Proceedings of the EM-ICMI Symposium Geneva, 20–22 October 2000 (pp. 47-65).

- Seidengart, J. (1988). Amateur Astronomy from Its Origins to Camille Flammarion. *International Astronomical Union Colloquium*, 98, 2-10.
- Sepkoski, D. (2013). Evolutionary Paleontology. In: M. Ruse (Ed.), *The Cambridge Encyclopedia of Darwin and Evolutionary Thought* (pp. 353-360). Cambridge University Press.
- Servos, J. W. (1990). *Physical Chemistry from Ostwald to Pauling. The Making of a Science in America*. Princeton University Press.
- Sheehan, W. (1996). *The planet Mars: a history of observation and discovery*. The University of Arizona Press.
- Sheppard, D. (2017). Robert Le Rossignol, 1884-1976: Engineer of the 'Haber' process. *Notes and Records. The Royal Society Journal of the History of Science*, 71(3), 263-296.
- Shields, J. (1898). Arbeiten des physikalisch-chemischen Instituts der Universität Leipzig aus den Jahren 1887 bis 1896. *Nature*, 57, 508-509.
- Shipman, P. (1998). *Η εξέλιξη του ρατσισμού. Οι ανθρώπινες διαφορές και η χρήση και κατάχρηση της επιστήμης*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης.
- Siegmund-Schultze, R. (2018). The interplay of various Scandinavian mathematical journals (1859-1953) and the road towards internationalization. *Historia Mathematica*, 45(4), 354-375.
- Smith, P. H. (2006). Laboratories. In: K. Park & L. Daston (Eds), *The Cambridge history of science. Volume 3: Early modern science* (pp. 290-305). Cambridge University Press.
- Smith, R. W. (2008). Remaking Astronomy. Instruments and Practice in the Nineteenth and Twentieth Centuries. In: M. J. Nye (Ed), *The Cambridge History of Science. Vol. 5: The Modern Physical and Mathematical Sciences* (pp. 154-173). Cambridge University Press.
- Sommer, M. (2004). Eoliths as evidence for human origins? The British context. *History and philosophy of the life sciences*, 26, 209-241.
- Stepan, N. (1982). *The idea of race in science: Great Britain, 1800-1960*. The Macmillan Press.
- Stepan, N. (1986). Race and gender: The role of analogy in science. *Isis*, 77(2), 261-277.
- Stocking, G. W. (1987). *Victorian anthropology*. New York: The free press-Macmillan.
- Τζήκας, Χ. (2006). *Απόπειρες μεταρρύθμισης της ανώτατης εκπαίδευσης: η περίπτωση των νομοσχεδίων του Α. Ευταξία (1899)*. Ανακοίνωση στο 4^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης, 6-8 Οκτωβρίου 2006, Πανεπιστήμιο Πατρών. Διαθέσιμη στο: <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr>.
- Τσακαλώτος, Α. Ε. (1907). *Αι των Lamarck και Darwin θεωρία παρά τω Αριστοτέλει*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Τσακαλώτος, Α. Ε. (1907). *Επί της τεχνητής γονιμοποίησης*. Αθήνα: Π.Δ. Σακελλαρίου.
- Τσακαλώτος, Α. Ε. (1908). Επί των φυτικών εκκρμάτων. Εξέτασις του ελληνικού τερεβινθελαιίου (Αττικής). *Αρχιμήδης*, 0(1), 3-6.
- Τσακαλώτος, Α. Ε. (1909). *Ιωάννης Λαμάρκ και το έργον αυτού*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Τσακαλώτος, Δ. Ε. (1904). *Αι αζωτοχρωστικά ουσία. Θεωρητική μελέτη περί του σχηματισμού αυτών. Ισοαμυλικόν χρυσομηλόχροον και κυανούν*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Τσακαλώτος, Δ. Ε. (1914). Έκθεσις περί της εν Μακεδονία βιομηχανίας και του μέλλοντος αυτής και ιδία περί της χημικής βιομηχανίας. *Αρχιμήδης*, 15(1 & 2), 9-12 & 13-17.
- Τσακαλώτος, Δ. Ε. (1916). Το τερεβινθέλαιον. *Αρχιμήδης*, 17(11), 121-132.
- Τσακαλώτος, Δ. Ε. (1917). Η ανωτέρα χημικοτεχνική σχολή. *Νέος Αιών*, 1(20), 527-530.
- Τσακαλώτος, Δ. Ε. (1917). Μελέται επί της ελληνικής βιομηχανίας. *Νέος Αιών*, 1(8-12), 210-213 & 238-243 & 271-274 & 296-299 & 330-335.
- Τσακαλώτος, Δ. Ε. (1917). Ο λευκός άνθραξ και η σημασία του διά την βιομηχανίαν. *Νέος Αιών*, 1(25), 641-644.
- Τσακαλώτος, Δ. Ε. (1918). Οι συνεταιρισμοί των αιθερίων ελαίων. Μελέτη του καταρτισμού αυτών. Στο: *Δημητρίου Ε. Τσακαλώτου Χημικά μελέται και έρευναι 1904-1919* (σσ. 627-642). Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.

- Τσακαλώτος, Δ. Ε. (1918). *Τα αιθέρια έλαια. Μέρος πρώτον: Η βιομηχανική κατασκευή των αιθερίων ελαίων. Τα κυριώτερα αιθέρια έλαια*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Τσακαλώτος, Δ. Ε. (1918). Τα εργαστήρια επιστημονικών και τεχνικών ερευνών της Μ. Βρετανίας. *Νέος Αιών*, 1(49), 204-206.
- Τσακαλώτος, Δ. Ε. (1918). Χημική Επιστήμη και Βιομηχανία. *Αρχιμήδης*, 19(5), 49-57.
- Τσακαλώτος, Δ. Ε. (1919). Η συμβολή της Φυσικής Χημείας εις την λύσιν του προβλήματος της δεσμεύσεως του αζώτου. Στο: *Χημικαί μελέται και έρευναι 1904-1919* (σσ. 649-665), έκδοση 1931. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Τσάκωνας, Γ. (1910). *Ο Βασίλειος Αιγινήτης και η κατ' αυτού εξέγερσις των φοιτητών*. Αθήνα: Διαλησμάς.
- Τσερές, Δ. (2006). Η μέση εκπαίδευση στη Λευκάδα 1829-1929. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας.
- Τσοκανά, Μ. (2002). *Η εν Αθήναις Βιομηχανική και Εμπορική Ακαδημία (1894-1922)*. Μεταπτυχιακή εργασία: Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας & Θεωρίας της Επιστήμης.
- Τσοκόπουλος, Β. (1988). Ξένο κεφάλαιο και ελληνικές τράπεζες 1898-1929. Το παράδειγμα του γαλλικού κεφαλαίου και της Τραπέζης Αθηνών. Στο: Κ. Κωστής & Β. Τσοκόπουλος, (Επιμ.). *Οι τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928* (σσ. 123-152). Αθήνα: Παπαζήσης.
- Τσούγκος, Δ. Γ. (1932). *Οι οικονομικοί μας ηγέται*. Αθήνα: Ι. Λ. Αλευρόπουλος.
- Thanailaki, P. (2010). Breaking social barriers: Florentia Fountoukli (1869–1915). *BSHM Bulletin*, 25(1), 32-38.
- Thorpe, T. E. (1922). Prof. Philippe A. Guye. *Nature*, 109, 523–524
- Triarhou, L. C. (2006a). The signalling contributions of Constantin von Economo to basic, clinical and evolutionary neuroscience. *Brain research bulletin*, 69(3), 223-243.
- Triarhou, L. C. (2006b). The percipient observations of Constantin von Economo on encephalitis lethargica and sleep disruption and their lasting impact on contemporary sleep research. *Brain research bulletin*, 69(3), 244-258.
- Trubeta, S. (2013). *Physical Anthropology, Race and Eugenics in Greece (1880s-1970s)*. Leiden: Brill.
- Turnbull, P. (2015). Australian Museums, Aboriginal Skeletal Remains, and the Imagining of Human Evolutionary History, c. 1860-1914. *Museum and Society*, 13(1), 72-87.
- Van Tiggelen, B., & Fauque, D. (2012). The Formation of the International Association of Chemical Societies. *Chemistry international*, 34(1), 8-11.
- Verworn, M. (1907). *Ζητήματα περί των αρχών των φυσικών επιστημών*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Verworn, M. (1910). *Η έρευνα της ζωής κατά μετάφρασιν Αθανασίου Ε. Τσακαλώτου*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Virchow, R. (1878). *The freedom of science in the modern state*. London: Murray.
- Weindling, P. (1985). Weimar Eugenics: The Kaiser Wilhelm Institute for Anthropology, Human Heredity and Eugenics in Social Context. *Annals of Science*, 42(3), 303-318.
- Φιλιππίδης, Δ. (2010). Βίοι παράλληλοι: Τσίλλερ και Καυταντζόγλου. Στο: Μ. Ζ. Κασιμάτη (Επιμ.), *Ερνέστος Τσίλλερ Αρχιτέκτων [1837-1923]* (σσ. 43-48). Αθήνα: Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου.
- Χατζηωσήφ, Χ. (1993). *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χατζηκυριακίδης, Κ. (2016). Η Σπογγαλιεία στην Κύπρο. Συμβολή στην οικονομική ιστορία της μεγαλονήσου στην περίοδο της Αγγλοκρατίας. Στο: Γ. Καζαμιάς & Χ. Χατζηχριστοδούλου (Επιμ.), *Η Κύπρος τον 20^ο αιώνα: Κράτος, κοινωνία και οικονομία* (σσ. 223-247). Λευκωσία: Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου.
- Χατζιδάκης, Ν. (1911). *Σύντομος έκθεσις της μέχρι τούδε μαθηματικής δράσεως*. Αθήνα: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Χόνδρος, Δ. (1910). Το αξίωμα της σχετικότητας και η έννοια του χώρου και χρόνου. *Αρχιμήδης*, 11(4), 42-47.

- Χόνδρος, Δ. (1911α). *Σημείωμα περί των σπουδών και εργασιών*. [Αθήναι]: [χ.ε].
- Χόνδρος, Δ. (1911β). *Τα δύο θερμοδυναμικά αξιώματα*. Αθήναι: Α. Ραφτάνης.
- Χρηστομάνος, Α. Κ. (1879). Περί διδασκαλίας της χημείας. *Παρνασσός*, 7(8), 679-696.
- Χρηστομάνος, Α. Κ. (1897). *Φυσικά επιστήμια και πρόοδος*. Αθήναι: Α. Κωνσταντινίδης.
- Χρηστομάνος, Α. Κ. (1901). *Η μεγάλη βιομηχανία εν Ελλάδι. Ανεκμετάλλευτοι πηγαί πλούτου της χώρας*. Αθήνα: Εστία.
- Χριστοπούλου, Μ. (2012). *Ο Ιωάννης Γεννάδιος και η διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής της Ελλάδας (1870-1918)*. Διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Ψαλιδόπουλος, Μ. (1988). *Η κρίση του 1929 και οι έλληνες οικονομολόγοι: Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*. Διδακτορική διατριβή, Πάντειο: Τμήμα Δημόσιας Διοίκησης.
- Ψάλτη, Μ. (2019). Επίσκεψη σ' έναν λησμονημένο. Ο μεταφραστής-ποιητής Νικόλαος Χατζιδάκης. *The Athens Review of Books*, 10(105), 23-26.
- Zenghelis, K. (1916). Sur la synthèse de l'ammoniac. *Comptes Rendus Hebdomadaires des séances de l'Académie des Sciences*, 163, 914-916.
- (1900). *Η σπογγαλιεία μας εν κινδύνω*. Αθήναι: [χ.ε.]
- (1908). *Απάντησις προς τον κ. Θ. Βαρούνην*. Αθήναι: Π. Δ. Σακελλαρίου.
- (1909). Kurze Mitteilungen zur Geschichte der Insektenkunde. *Entomologische Rundschau*, 26(13), 73-74.
- (1910). *Ο Κομήτης του Halley. Το Εθνικόν Αστεροσκοπείον κατά την περίοδο 1890-1910*. Αθήναι: Π. Α. Πετράκος.
- (1911). Hans Heinrich Landolt. Adapted from the obituary address by the late Professor J. H. van't Hoff (Sitzungsber. K. Akad. Wiss. Berlin, 1910). *Journal of the Chemical Society, Transactions*, 99, 1653-1660.
- (1917). The Ramsay Memorial Fund. *Nature*, 99, 325-326.
- (1922). Obituary, Dr. Theobald Johannes Kruper. *The Auk*, 39(1), 148-149.
- (1949). *Φλωρεντία Φουντουκλή 1869-1915*. Αθήνα: Έκδοση Μαριάννας-Γαλανής Φουντουκλή.
- (1952). John Stefanos Paraskevopoulos. Obituary notices. *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*, 112(3), 277-279.